

В. И. АВДИЕВ

ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИ

*СССР Олий таълим министрлиги
бу китобдан давлат университетлари
ва педагогика институтларининг
тарих факультетлари учун
дарслик сифатида фойдаланишга
рухсат этган*

*ҚАЙТА ИШЛАНГАН ВА ТЎЛДИРИЛГАН
РУСЧА ИККИНЧИ НАШРИГА МУВОФИҚ
ЎЗБЕКЧА ИККИНЧИ НАШРИ*

ЎзССР „ЎРТА ВА ОЛИЙ МАКТАБ“ ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1964

ССР ИТТИФОҚИ МИНИСТРЛАР ~~СОВЕТИНИНГ~~
ҚАРОРИ БИЛАН
Всеволод Игоревич
АВДИЕВГА
„ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИ“
деган илмий асари учун
1951 йилда давлат мукофоти берилган

Таржиманинг махсус редактори
тарих фанлари доктори
ЯҲЁ ҒУЛОМОВ

ИККИНЧИ НАШРИГА СУЗБОШИ

Университетлар учун ёзилган «Қадимги Шарқ тарихи» дарслигининг биринчи нашри 1948 йилда босилиб чиққан эди. Автор асарнинг иккинчи нашрини тайёрлаш зарурлигини назарга олиб, китобнинг ҳамма текстига анчагина ва муҳим ўзгаришлар киритди, лекин китобдаги асосий фикрлар сақланиб қолди, булар қадимги Шарқ мамлакатларида энг қадимги қулдорлик жамияти ва деспотик давлатнинг вужудга келиш ва ривожланиш процесси тўғрисидаги фикрлар бўлиб, бу фикрларни автор 1933—1934 йиллардаёқ биринчи марта баён қилиб берган эди.

Сўнгги йилларда кўпгина археологик қазилар ўтказилгани ҳамда бу қазилар вақтида қадимги Шарқ ёзуви ва маданиятига оид жуда кўп ёдгорликлар топилгани учун автор бу янги ҳужжатларни қўшиб, китобнинг ҳажмини бирмунча оширишга мажбур бўлди. Шу билан бирга, қадимги Шарқ тарихи соҳасида кейинги йиллар ичида босилиб чиққан энг муҳим асарлар ҳам эътиборга олинди.

Автор асарнинг иккинчи нашри текстини тайёрлашда рецензентларнинг фикрларини маълум даражада назарга олди. Қадимги Ҳиндистон ва қадимги Хитой тарихига оид бобларни кенгайтиришни автор айниқса муҳим деб топди. Бу боблар фақат анча кенгайтирилибгина қолмай, балки жиддий равишда қайта ишлаб чиқилди. Ҳиндистон ва Хитойнинг қадимги халқлари тарихи катта оламшумул тарихий аҳамиятга эга эканлигига, кўп жиҳатдан олганда, бу халқлар тарихи Миср, Бобил, Греция ва Рим тарихидан қолишмаслигига автор доим ишониб келди. Қадимги Ҳиндистон билан қадимги Хитойнинг хўжалик ва ижтимоий тузуми, давлат ва маданияти ўзига хос бирмунча конкрет формаларга эга бўлган бўлса ҳам, қадимги Ҳиндистон ва Хитой халқлари ўз тараққиётида асосан қадимги Шарқдаги бошқа халқлар босиб ўтган йўлдан, яъни уруғчилик тузумидан қулдорлик тузумига ривожланиб борган, буни автор ўзининг бундан аввалги асарларида кўрсатиб беришга ҳаракат қилган эди. Қадимги Ҳиндистон ва қадимги Хитой халқлари узоқ ўтмишдаёқ жаҳон маданияти хазинасига катта ва қимматли ҳисса қўшганликларини кўрсатиб

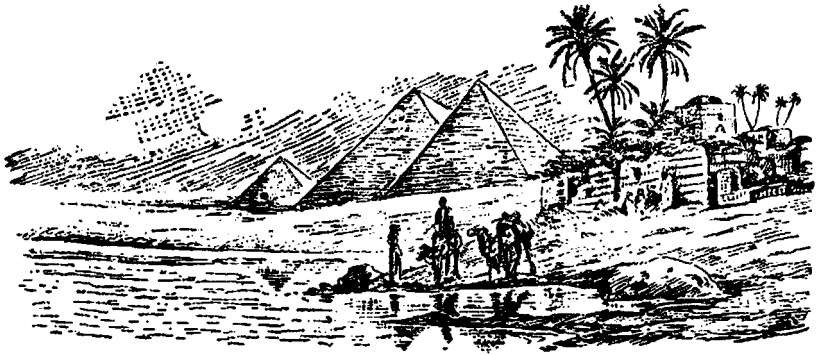
беришни автор муҳим деб
Хитойда сўнги йилларда ўтказилди. Энди, Ҳиндистон ва
натижаси кенг кўламда маълум қилган археологик қазилар
классик адабиётнинг ажойиб ашқалган ва бу халқлар қадимги
анча чуқур ва объектив равишда: арларни аввалгига қараганда
вет тарихчилари, халқ демократияси мамлакатларидаги му-
таҳассис олимлар ва ер шароити янги мамлакатларидаги му-
прогрессив тарихчилар, шубҳасиз барча мамлакатларидаги
қадимги тарихини жиддий суратиш, Ҳиндистон ва Хитойнинг
берадилар. да ўрганишга кўпроқ эътибор

Урарту ва Урта Осиё тарих
дарсликнинг иккинчи нашрида га бағишланган бўлимлар
казье ва Урта Осиё халқларининг алоҳида ўрин тутади. Закав-
нимиз қадимги тарихининг бир қадимги тарихи улуг Вата-
«Қадимги Шарқ тарихи»даги ш қисми бўлганлигидан, автор
гайтирди. Закавказье ва Урта Оунга оид бобларни анча кен-
рихи қадимги Шарқ тарихи би: иё халқларининг қадимги та-
ва, бинобарин, шу билан бутун тан маҳкам боғланганлигини
кўрсатиб беришни автор муҳим жаҳон тарихига киришини
Урта Осиёнинг қадимги тарихи деб топи. Автор дастлаб
бўлган эди. Бироқ манбалар, мо: ни алоҳида бобда ёритмоқчи
айниқса ёзувлар кам бўлганли: дий маданият ёдгорликлари,
да классик деспотия ҳукм сург: и тарихчига, қадимги Шарқ-
ториясида қулдорлик жамияти ш даврда Урта Осиё терри-
ва ривожланиш процессини тў: ва давлатининг келиб чиқиш
майди. Лекин, айти вақтда, ў: та таърифлашга имкон бер-
лари топган гоят муҳим ёдгорл: та Осиёда совет археолог-
ният ёдгорликлари, жумладан: клар, айтиқса моддий мада-
Хоразмда кўп йиллар давомида: рофессор С. П. Толстовнинг
натижалари энг қадим замонла: олиб борган қазиларининг
сида қадимги, юксак ва ўзига х: даёқ Урта Осиё территория-
ҳасиз факт деб тасдиқлашга им: ос маданият бўлганлиги шуб-
автор кейинчалик Аҳманийлар: кон беради. Шу билан бирга,
ниятнинг баъзи бир ва гоят му: Эронда ривожланган мада-
Осиёда бўлган, деб ҳисоблайди: им ўчоқлари худди шу Урта
Урта Осиё ва Эроннинг қадимги: Худди шунинг учун автор
да беришга қарор қилди, чунки: халқлари тарихини бир боб-
лардаги тарихи бир-бири би: бу халқларнинг қадим замон-
ган. тан жуда қўшилишиб кет-

Тарихий-географик картала
қайтадан ишлашда, шунингдек: ни ва адабиётлар рўйхатини
лашда кўп жиҳатдан ёрдам кў: янги иллюстрациялар тан-
тор самимий ташаккур билдира: сатган Т. П. Савельевага ав-
ди.

Москва, 1952 йил, 27 сентябрь.

В. И. АВДИЕВ

Нил водийси.

КИРИШ

Қадимги Шарқ тарихи Шимоли-Шарқий Африка, Олд Осиё, Жанубий ва Шарқий Осиёнинг жуда кенг территорияларини ишғол қилган энг қадимги Шарқ давлатларининг тарихий тараққиётини ўз ичига олади. Бу давлатларни ва ўзига хос қадимги Шарқ маданиятини вужудга келтирган кўпдан-кўп халқларнинг тарихини ўрганиш бизга инсоният тарихидаги энг муҳим проблемалардан бирини — уруғчилик тузумининг емирилиши, унинг харобалари устида энг қадимги қулдорлик давлатининг вужудга келиши ва унинг дастлабки тараққиёти проблемасини текширишга имкон беради. Фарба Мисрдан тортиб шарқда то Тинч океангача чўзилган жуда кенг территорияда қадимги замонларда яшаган халқларнинг ҳаётини ўрганиб, жуда кўп ёзма манбалар ва моддий маданият ёдгорликлари асосида қулчиликнинг энг қадимги формалари қандай қилиб вужудга келганлигини кўздан кечириш мумкин. Ижтимоий формалар тараққиётининг бу процесси қадимги Шарқда жуда секинлик билан борган. Фақат Нил, Дажла (Тигр), Фрот (Евфрат), Ҳинд, Ганг ва Хуанхэ дарёларининг унумдор водийларидаги қулай табиий шароитлар эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликдаёқ суғириш асосида деҳқончиликнинг ривожланишига ёрдам берган. Лекин бу водийлар анча кичик воҳалардан иборат бўлиб, бу воҳалар атрофида маданий жиҳатдан қолюқ кўчманчи халқлар оломони кезиб юрган. Шундай қилиб, шарқ халқларининг тарихини ўрганиб, К. Маркс айтган «барча шарқ қабилалари-

нинг... Ўтроқ қисми билан кўчманчиликини давом эттириб келатган бошқа қисми ўртасидаги *бирлик* нисбатининг¹ энг қадимги замонлардаёқ қандай бўлганини аниқлаш мумкин. Қадимги Шарқда ўзаро муносабатнинг ана шундай бўлганлиги ундаги жамият тараққиёти суръатининг секинлашувига кўп даража сабаб бўлган. Қадимги Шарқ халқлари ижтимоий тузумининг фарқ қиладиган энг муҳим хусусияти — унда уругчилик тузуми қолдиқларининг узоқ вақт сақланиб қолганлиги, шунингдек, қадимги жамоа, аввало оила жамоаси, кейин эса қишлоқ жамоаси қолдиқларининг мустаҳкам сақланиб қолашлигидир. Лекин ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ижтимоий тузумни ўзгартиради. Металлургиянинг вужудга келиши ва ривожланиши техникани бир қадар тараққий қилдириб, қишлоқ хўжалигининг ва асосан ҳунармандчиликнинг ривожланишига ёрдам беради. Чорвачиликнинг деҳқончиликдан, кейин эса ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши ҳамда ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши соҳасида турли тармоқларнинг пайдо бўлиши қўшимча ёрдамчи иш кучини талаб қилган. Шу билан бирга, ишлаб чиқаришнинг кўпайиши билан киши ўзининг кўп кечириши учун керак бўлгандан кўра кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлган. Янги иш кучларидан фойдаланиш қўл келиб қолган. Шунинг учун урушларда қўлга тушган асирлар қул қилина бошлаган. Иккинчи томондан, ишлаб чиқаришнинг ихтисосланиши ва ишлаб чиқариш миқдорининг оширилиши натижасида ортиқча маҳсулотлар пайдо бўлган. Бу ортиқча маҳсулотлар бозорларга олиб чиқилган ва, шундай қилиб, улар товарга айланган. Энг қадимги айирбошлаш савдоси ана шу тариқа вужудга келган, шу билан бирга, энг қадимги қадоқ металл пуллар ҳам аста-секин пайдо бўлган. Оддий айирбошлаш савдосининг ривожланиши мулккий жиҳатдан табақаланишни кучайтира борган.

«Жамоа маҳсулотлари нақадар кўп товар формасини олса, яъни уларнинг нақадар оз қисми ишлаб чиқарувчининг ўз истеъмоли учун ва нақадар кўп қисми айирбошлаш мақсади учун ишлаб чиқарилса, айирбошлаш жамоа ичида ҳам стихияли суратда вужудга келган дастлабки меҳнат тақсимо-тини нақадар кўп сиқиб чиқарса, жамоанинг айрим аъзоларининг мулккий аҳволи ҳам шу қадар кўп тенгсизлашиб боради, эски жамоа ер эгалигига шу қадар чуқур путур етади, жамоа шу қадар тезлик билан бузилишга юз тутиб, майда мулкчи деҳқонлар қишлоғига айланади»². Мулккий тенгсизлик

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, Госполитиздат, 1948, стр. 78.

² Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Уздавнашр, 203-бет.

орқасида қишлоқ жамоаларининг камбағаллашиб қолган аъзолари бойлардан қарздор бўлиб, уларнинг асоратига тушиб қолган. Қарзларини тўлашга қурби етмаган камбағаллар шахсан меҳнат қилиб ўз қарзларини узишга мажбур қилинганки, бунинг натижасида кўпинча қарздорлар амалда қул бўлиб қолганлар. Қулчиликнинг энг муҳим манбаи бўлган урушлар мулкий жиҳатдан табақаланишга ёрдам берган. Жамиятнинг биринчи марта синфларга, яъни қулдорлар синфига ва қуллар синфига бўлиниши ана шу тариқа вужудга келган. Лекин қадимги Шарқда қулдорлик жуда ҳам секинлик билан ривожланган, у энг қадимги, ибтидоий қулчилик бўлиб, кўпинча уй қулчилиги доирасидан ташқарига чиқмаган. Антик Греция ва антик Рим жамиятларида тез ривожланган ва тўла авж олган қулчиликдан Шарқдаги қулчилик ўзининг худди шу секин ривожланиши билан фарқ қилган. Қадимги Мисрда жамоа тузумининг сарқитлари то эллизм давригача давом этиб келган, қадимги Ҳиндистонда эса бундан ҳам узоқроққа чўзилган. «Шарқ истибдоди ва бир-бирининг ўрнини олиб келган кўчманчи истилочиларнинг ҳукмронлиги минг йиллар давомида бу қадимий жамоаларга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмади»¹. Бойлар билан камбағаллар ўртасидаги келиштириб бўлмайдиган социал зиддиятлар, қулдорлар билан қуллар ўртасидаги синфий антагонизм давлатнинг пайдо бўлишига олиб келган, давлат қулдорларга қуллар ва камбағалларнинг қаршилигини бостирмоқ учун зарур бўлган. Қадимги Шарқдаги бу давлат шарқ деспотияси деб аталган алоҳида характердаги бир формага кириб, бунда бутун олий ҳокимият тамомила подшо қўлида бўлган. Барча ер-сув давлат мулки ҳисобланган. Деспотия моддий қудратининг манбаи ҳам ана шунда.

Подшоҳи худонинг ердаги тимсоли мужассаами деб эълон қилган дин деспотнинг чекланмаган ҳокимиятини оқлашга ва асослашга ҳаракат қилган. Қадимги Шарқнинг йирик давлатларидаги қулдорлар меҳнаткаш халқ устидан ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш, қулдорлик давлатини ва умуман бутун синфий тузумни «абадий» сақлаб қолиш мақсадида, алоҳида таълимот, яъни подшо ҳокимиятини гўё худоларнинг ўзи қўриқлайди, бу ҳокимият муқаддас ва ҳатто илоҳий ҳокимият деган таълимот яратганлар. Қоҳинлар ва аристократлар подшоҳи олий давлат ҳокимиятининг энг юксак намояндасидир деб ҳисоблаб, шу билан улар биринчи марта, давлат илоҳийдир деган таълимотни илгари сурдилар, ҳолбуки бу давлат В. И. Ленин ибораси билан айтганда, «эксплуататор синфлар-

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Уздавнашр, 204-бет.

нинг... манфаатлари билан маҳкам боғланган»¹дир.

Қадимги Шарқ давлатлари энг қадимги ва энг типик деспотия бўлиш билан бирга, баъзи жиҳатдан илк даврлардаги Рим империясининг ва ўрта асрлар Европасининг катта давлатларига ўхшаб кетади. Қадимги Шарқдаги ҳатто энг йирик ва энг қудратли подшоликлар ҳам мустаҳкам иқтисодий алоқалар негизда эмас, балки истилолар асосида ташкил топган. Улар узоқ давом этмайдиган, таги бўш давлатлар бўлиб, айрим-айрим қабила ва халқлардан ташкил топган, бу қабилалар ва халқлар, албатта, ҳали миллат бўлиб бирлаша олмас эди.

Қадимги Шарқдаги турли хил тилларни, яъни қадим замонларда Шимоли-Шарқий Африкада ва Осиёнинг кўп ерларида яшаган кўпдан-кўп қабила ва халқлар тилларини ва ёзувларини ўрганиш асосида, кўпроқ ана шу асосда қадимги Шарқ тарихи ўрганилади. Қадимги Шарқ тиллари, жумладан қадимги Миср, араб ва қадимги ҳинд (санскрит) тилларини ўрганиш бу тилларнинг жуда қадим замонларда, қулдорлик жамияти пайдо бўлишидан олдин вужудга келганлигини, улар бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб борганлигини, қулдорлик давридагина эмас, балки феодализм даврида ҳам ўзининг асосий луғат составини ва грамматик қурилишининг асосий негизларини ўзгартирмай сақлаб келганлигини очиқ-равшан кўрсатади. Тилнинг характерли хусусияти Нил водийсида ва Ўрта денгизнинг шарқий қиргоқ бўйларида яшаган аҳолининг тилларини ўрганишда жуда равшан кўринади. Мисрликлар уч минг йил давомида ўз мамлакатининг жуда кўн марта истило қилинганлигига қарамай, ўз тилларини маҳкам сақлаб қолганлар, уларнинг тили чет эл ассимиляциясига қаттиқ қаршилик кўрсатган. Кичкина Финикияда ҳам худди шундай бўлган, унга қараганда анча катта ва қудратли бўлган қўшни давлатлар Финикияни тез-тез истило қилиб турган. Шундай қилиб, тарихчи ва тилшунос нуқтаи назаридан олганда қадимги шарқ тилларини қадимги Шарқ халқларининг тарихи билан чамбарчас боғлаб ўрганиш лозим.

Қадимги Шарқ тарихини ўрганишда шу нарсани доим эсда тутмоқ керакки, илк қулдорлик жамияти иқтисодий тузумининг ўзига хос, алоҳида устқурмаси, яъни жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қарашлари ва шу қарашларга мувофиқ келадиган сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа муассасалари бўлган. Шу муносабат билан тарихчининг энг муҳим

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 29-том. 435-бет.

вазифаси қадимги Шарқда қулдорлик давлатларининг ташкил топиш ва ривожланиш давридаги иқтисодий тузумнинг, шунингдек унга мувофиқ келадиган устқурманинг характерли хусусиятларини белгилашдир. Шубҳасизки, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий тузуми ибтидоий жамоа тузумига қараганда анча тараққий қилган тузум бўлган. Бузилиб бораётган ибтидоий жамоа тузуми шаронтида қулдорлик тузуми тамомила табиий ва қонуний бир ҳодисадир, чунки қулдорлик тузуми ибтидоий жамоа тузумига қараганда олдинга қадам ташлашдир. Қадимги Шарқда жамият биринчи марта қулдорлар синфига ва қуллар синфига бўлиниб, унда ўзига хос деспотик давлат вужудга келган, ибтидоий жамоа тузуми даврида эса бундай давлат бўлмаган. Бироқ қадимги Шарқ жамиятининг прогрессив тараққиёти жуда секинлик билан борган. Қулдорлик тузуми даврида мавжуд бўлиб, шу тузумга хизмат қилган товар ишлаб чиқариш вужудга келишига ва ибтидоий савдо, асосан айирбошлаш савдоси майдонга келишига қарамасдан, қадимги Шарқдаги қулдорлик давлатларида натурал хўжалик етакчи роль ўйнаган. Қадимги Шарқдаги катта-катта қулдорлик хўжаликларида қуллар меҳнатидан фойдаланишнинг дастлабки уюшган формалари пайдо бўлиши билан бир қаторда, бу хўжаликларда уй қулчилиги формалари ҳам сақланиб қолган. Мураккаб ва кенг қулоч отган амалдорлик аппаратидан иборат марказий ҳокимият органлари мавжуд бўлишига қарамасдан, Шарқда жамоа турмушининг қадимги формалари ҳам кўп вақтгача ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ернинг анчагина қисми амалда жамоаларга қараган ва, Энгельс айтганидек, «...шарқий деспотизм жамоа ер эгалигига асосланган»¹. Аслида ер жамоалар қўлида бўлган ва ернинг кўпгина қисмини эркин жамоачилар ишлаган. Лекин бу ҳол бутун ер фондининг илоҳийлашган, Маркс айтганича, «олий» ёки «ягона боғловчи» деб аталган деспот бошлиқ давлат қўлида тўпланишига зид келмасди. Аммо бунда, Маркс фикрича, «Осиёга хос асосий формаларнинг кўпчилигида бўлгани сингари, бу майда коллективларнинг барчаси тепасида турган ягона боғловчининг олий мулкдор ёки танҳо мулкдор сифатида майдонга чиқиши, шунинг орқасида ҳақиқий жамоалар эса фақат мерос ерга эгалик қилувчи бўлибгина майдонга чиқишлари сира зид келмайди... Бу кўпдан-кўп коллективларнинг отаси бўлиб майдонга чиқувчи мустабиддан иборат ягона боғловчи ҳар бир кишига унинг қайси жамоага мансуб эканлигига қараб туриб, шу жамоа орқали унга ер беради. Шу сабабдан, қўшимча маҳ-

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Ўздавнашр, 452-бет.

сулот, қонунда белгиланганча, меҳнат қилдириш йўли билан ҳақиқатда ўзиники қилиб олинадиган бу қўшимча маҳсулот, ўз-ўзидан маълумки, деспотга қарашли бўлади. Шунинг учун шарқ деспотизми шароитида ва бу деспотизмда мулкчилик юридик жиҳатдан йўқдек бўлиб кўринган бир вақтда, ҳақиқатда бу деспотизмнинг асоси сифатида ана шу қабила ёки жамоа мулкчилиги мавжуд бўлади, бу мулкчилик, кўпинча, майда жамоа доирасида саноатнинг қишлоқ хўжалиги билан қўшилиши натижасида вужудга келгандир»¹. Буларнинг ҳаммаси умуман қадимги Шарқ халқларининг хўжалиги, ижтимоий тузуми ва маданияти секин ривожланиб бориши ва нисбатан турғун ҳолатда қолиб келишига сабаб бўлган. Бу нарса диннинг қадимги Шарқ дунёсидаги кишилар онги устидан ҳукмронлигида ҳам ўз аксини топган. Фаннинг бошланғич куртаклари жуда секинлик билан вужудга келган.

Бу фактларнинг ҳаммаси қадимги Шарқнинг ижтимоий тузуми билан антик Греция ва антик Римнинг ижтимоий тузумидаги умумий ва, шунингдек, хусусий хислатларни аниқлашга имкон беради. Қадимги Шарқ халқлари ҳам, қадимги греклар ва римликлар ҳам қулдорлик жамияти шароитларида яшаганлар. Аммо антик Греция ва антик Римда қулдорлик ўз тараққиётининг энг юқори босқичига етган бир даврда, қадимги Шарқдаги қулдорлик нисбатан турғунлик хусусиятига кўра, ўз тараққиётининг биринчи босқичида тўхталиб қолган; қадимги Шарқда ибтидоий қулчилик, асосан уй қулчилиги ҳукм сурган. Қадимги Шарқда қуллар сони унча кўп бўлмаган; қуллар билан бир қаторда қишлоқ жамоаларининг эркин аъзолари ҳам кўп бўлган. Антик Греция ва антик Рим жамиятларида қулчилик умуман ишлаб чиқаришнинг ҳаммасига тарқалган бўлса, қадимги Шарқда ундай бўлмаган. Шунга кўра, қадимги Шарқ мамлакатларининг экономикаси билан Греция ва Римнинг антик халқлари хўжалигининг ривожланиши ўртасида муҳим фарқлар бўлган. Танга формасидаги пуллар ва савдонинг юқорироқ тараққиёти билан боғланган шаҳар тузуми қадимги Шарқ давлатларининг фақат охириги босқичида пайдо бўлган. Қадимги Шарқ маданияти ҳам, антик маданиятга қараганда анча примитив бўлган. Қадимги Шарқда бизга маълум бўлган энг қадимги алфавит (алифбо)гина пайдо бўлган, шу билан бирга, кўпгина халқларда мураккаб ва примитив ёзув системалари (иероглиф ва миххат) узоқ вақтгача сақланиб қолган. Қадим-

¹ К. Маркс. *Формы, предшествующие капиталистическому производству*. Госполитиздат, 1940, стр. 6.

ги Шарқда диний дунёқараш ҳукм сурган бир шароитда фаннинг бошланғич куртақларигина вужудга келган. Греция ва Римда фаннинг янада анча ривожланганлиги ҳамда диний асоратдан қутулишга интилган дунёқарашнинг анча тараққий қилганлигини кўрамиз. Аммо қулдорлик тўла ривож топган Греция ва Рим каби антик дунё билан қадимги Шарқ маҳкам боғланган. Антик қулдорлик Шарқдаги ибтидоий қулдорликнинг янада ривожланиш босқичи бўлганидек, антик дунё маданияти ҳам қадимги Шарқ халқлари маданиятининг янада ривожланишидан иборат бўлган. Шарқ халқлари кўп ажойиб маданий бойликлар яратганлар ва бу маданий бойликлар Фарбдаги Греция-Рим маданиятига ва Шарқнинг ўрта аср маданиятига негиз бўлган.

* * *

Қадимги Шарқ халқлари ҳаётининг умумий тасвирини беришга дастлаб қадимги грек тарихчилари ҳаракат қилганлар. Мащхур грек тарихчиси, «тарих отаси» Геродот (эрамиздан аввалги V аср) ўзининг катта тарихий асарида биринчи марта қадимги Шарқ халқлари тарихининг очеркини ёзган, бу очеркнинг кўп қисми жуда содда бўлса-да, лекин, ҳар ҳолда, катта маҳорат билан ёзилган ва қимматли фикрлар баён этилган равон очеркдир. Геродот қадимги Шарқ дунёсининг маданий мероси ҳақидаги муҳим проблемани биринчи бўлиб олға сурганлардан биридир. Диодорнинг тарихий асари анча кейинроқ даврда (эрамиздан аввалги I асрда) ёзилган бўлиб, бу асарни ёзишда у бир қанча манбалардан фойдаланган. Унинг асарида форслар давридаги Миср ва Фишикия тарихи очерки алоҳида аҳамиятга эга.

Дастлабки христиан тарихчиларининг, жумладан Евсевий, Иероним ва Августиннинг ривоятларида Греция-Рим историографиясининг сезилар-сезилмас излари бор. Уларнинг бу ривоятларида қадимги тарихий традициянинг сезилар-сезилмас излари борки, улар бу туфайли улуғ қадимги Шарқ дунёси билан боғланадилар, бу ривоятларда Александр Македонский давлатидан ҳамда Рим империясидан олдин ўтган энг қадимги Осурия, Бобил, Мидия ва Эрон каби жуда қадимги дунё монархияларини эсга оладилар.

Ўрта аср ёзувчилари қадимги Шарқ халқлари ва давлатлари тўғрисида ва қадимги Шарқ маданияти тўғрисида бир-бирига боғланмаган ва жуда чалкаш айрим маълумотларни сақлаб қолганлар, холос. Шундай қилиб, мураккаб ва хилма-хил тарихга ҳамда ўзига хос маданиятга эга бўлган бутун қадимги Шарқ дунёси энг сўнгги авлодлар хотирасидан се-

кин-аста тамомила даярли кўтарилиб кетган. Баъзи китобларда жуда қадим замонларнинг машҳур қаҳрамонлари тўғрисида, асосан тавротдан ва грек тарихчиларининг очеркларида олинган поаник хотиралар бир оз эслаб ўтилади. VI асрда ёзган Қозьма Индоплатель грек ёзувчиларининг хатоларини такрорлаб, ҳатто, Шарқнинг «Мусо замонидаги» қадимги халқларида ёзув бўлганлигини ишкор қилади. XIV асрда Данте ўзининг «Илоҳий комедия»сида узоқ ўтмишнинг атоқли қаҳрамонлари тўғрисида ҳикоя қилар экан, фақат қадимги яҳудий подшоларининг ва тасодифан ёдига келиб қолган Синахериб билан Қайхисравнинг номлариши эсга олади. Ҳатто янги замон бошларида, XVII асрда француз тарихчиси Боссюэ, ўзининг бутун дунё тарихи ҳақидаги кенг обзорда қадимги Шарқ халқларига жуда оз ўрин берган.

Гегель тарих фалсафаси ҳақидаги лекцияларига кирган «Шарқ дунёси» деган очеркида қадимги Шарқ халқлари тарихи ва маданиятини муайян бир маънода талқин қилишга уринган. Гегель антик замон авторларига, тавротга ҳамда қадимги Шарқ тарихини ўрганишга XVIII аср охири ва XIX аср бошларида киришган Европа тарихчилари ва филологларининг асарларига таяниб, қадимги Шарқ маданияти тараққиётини ўзининг илсоният тарихида руҳнинг ўзлигидан барқ уриши (самораскрытие) деган реакцион диний-фалсафий назарияси нуқтаи назаридан афсонавий бир тарзда бузиб баён қилган.

Бутун XIX аср давомида ўтказилган катта-катта археологик қазилар ва қадимги Шарқ ёзувларининг ўқиб чиқарилиши қадимги Шарқ тарихи ва маданиятини ўрганиш ишига жиддийроқ киришишга имкон берди. Жуда кўп текширувчилар томонидан қилинган бир қатор ишлар натижасида қадимги Шарқ тарихига умумий обзор бериш мақсади билан ёзилган катта-катта илмий асарлар майдонга келди; шу билан бирга, бу асарларнинг авторлари кўпроқ сиёсий воқеаларни, асосан, урушларни тасвирлаганлар ҳамда қадимги Шарқ халқлари маданиятини кўпроқ таърифлаганлар. Буржуа олимларининг бу умумлаштирувчи асарлари орасида француз мисршуноси Г. Масперонинг «Классик Шарқ халқларининг қадимги тарихи» деган уч томлик асари, академик Б. А. Тураевнинг «Қадимги Шарқ тарихи» деган икки томлик асари, Эд. Мейернинг «Қадимги замон тарихи» деган катта тўплами алоҳида аҳамиятга эга.

Г. Масперонинг асари ўз даври учун катта аҳамиятга эга бўлиб, унда Масперо XIX аср охирида фанга маълум бўлган барча манбаларга таяниб туриб, қадимги Шарқ дунёсидаги бир қанча халқлар тарихий ҳаётининг умумий манзарасини

кўрсатишга журъат қилган. Г. Масперо асосан қадимги Миср тарихи ҳақидаги очеркларида ижтимоий-иқтисодий тарих масалаларига, шунингдек, қадимги Шарқ халқларини ўзаро боғлаган халқаро муносабатлар масаласига қадимги Шарқ тарихчилари орасида биринчи бўлиб эътибор берган. Бироқ, шу билан бирга, Масперонинг асарида бир қанча жиддий камчиликлар ҳам бор. Масперо жуда кўп манбалардан фойдаланиб, бу манбаларга етарли даражада танқидий кўз билан қарамаган. Масперо диннинг аҳамиятига ортиқча баҳо бериб, ўзининг ҳар бир очеркини маълум халқнинг диний эътиқодларини муфассал равишда таърифлашдан бошлаган ва бу билан ғоявий факторни ўзининг тарих ҳақидаги фикрларига асос қилиб олган. Ниҳоят, Масперо тарихий тараққиёт динамикасини бутунлай бузиб кўрсатган. Масперонинг айрим очерклари асосан, ижтимоий-иқтисодий тарих ҳақидаги очерклари тарихий тараққиёт билан мутлақо боғланмаган; минг йиллар давомида гўё ҳеч нарса ўзгармагандек, у турли даврларга оид фактларни бир-бири билан аралаштириб, хўжалик ва ижтимоий муносабатларни гўё бир ерда деярли қотиб қолгандай қилиб тасвирлаган. Шу сабабдан Масперо қадимги Шарқ халқларининг маданиятини ҳозирги замон Шарқ халқлари маданияти билан таққослашни мумкин деб топиб, у, масалан, қадимги Миср деҳқонларини ҳозирги фаллоҳлар билан таққослаган. Ҳозирги замон тарих фанининг тараққиёти ва археология соҳасида сўнгги ўн йиллар ичида қилинган муҳим кашфиётлар Масперонинг асарини ҳозирги вақтда бутунлай деярли яроқсиз қилиб қўйди.

Эд. Мейернинг асари Ғарбий Европада қадимги Шарқ историографиясининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Автор ўзининг бу асарида қадимги Шарқ тарихи соҳасида археология ва тарих фани эришган барча ютуқларни тўла ва муфассал баён қилган. Эд. Мейер жуда кўп манбаларни синчиклаб анализ қилиб, шу асосда қадимги Шарқ халқлари тарихининг келиш ва равшан манзарасини очиб берган. Бироқ у тарих бобидаги барча фикрларига цикллилик деган бутунлай нотўғри ва мутлақо яроқсиз назарияни асос қилиб олган. Империалистик Германия реакцион идеологиясининг ифодачиси бўлган Эд. Мейер тараққиёт назариясини инкор қилиб, цикллилик назариясини, яъни аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ижтимоий тузум формаларига яна қайтиш мутлақо муқаррар деган назарияни унга қарама-қарши қўйган. Ҳар қандай реакцияни оқлашга ва бу реакцияни тарихий жиҳатдан асослашга интилган Эд. Мейер ўз асарларида, қадимги дунё ўз тарихий тараққиётида қандай босқичларни босиб ўтган бўлса, кейинчалик Европа ҳам ўрта асрларда ва янги замонда

Ўша босқичларни босиб ўтиб, тараққиётнинг худди ўша циклини такрорлагандир, деб исбот этишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, Эд. Мейер қадимги қулдорлик жамиятини замонабоб қилиб ва идеаллаштириб, бир томондан, қадимги Мисрда феодал муносабатлар бўлган деб, иккинчи томондан эса, қадимги замон қулчилигини капитализм давридаги эркин ёлланма меҳнатга тенглаштирган. Эд. Мейер миграция деган буржуа назариясининг ашаддий тарафдори бўлган. Эд. Мейер бу назарияга таяниб туриб, бир қанча тарихий фактлар халқларнинг кўчиб юриши натижасида содир бўлган, деб тушунирган ва бу билан у ички тарихий тараққиёт каби энг муҳим факторга етарлича баҳо бермаган. Ниҳоят, Эд. Мейер тарихий концепциясининг фарқ қиладиган учинчи хусусияти шундан иборатки, у реакцион ва мутлақо нотўғри ирқий «назария» дан кенг фойдаланган. Мейер қадимги Месопотамия тарихини ўрганишда «шумер» ва «семит» ирқларининг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатганлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Мейер тарихий фактларни атайин бузиб, машъум «ҳинд-герман ирқи»нинг тарих майдонига чиқишига айниқса катта аҳамият берган, бу ҳол, унинг фикрича, қадимги Шарқ тарихи тараққиётининг энг юқори чўққиси бўлган.

Академик Б. А. Тураев XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги рус шарқшунослигининг энг атоқли намояндаси бўлган. Унинг илмий асарлари буржуа историографиясида гоят катта ўрни тутади ва кўпгина оригинал хусусиятлари билан ажралиб туради. Б. А. Тураевнинг «Қадимги Шарқ тарихи» деган асосий асарида ундан олдинги тарихчиларнинг умумлаштирувчи асарларига қараганда кўпроқ халқлар ва мамлакатлар тарихи баён қилинган. Масалан, Тураев ўзининг қадимги Шарқ тарихи курсига Ван подшолиги, Папата, Мероэ ҳамда Аксум тарихи ва маданияти, шунингдек қадимги пунийлар тарихи ва маданияти деган очерклар киритган ҳамда бу темалар ҳақида махсус доғлар ёзган. Б. А. Тураев қадимги Шарқ билан антик дунё ўртасида, шунингдек қадимги Шарқ маданияти билан ўрта аср шарқининг маданияти ўртасида яқин ворисий алоқа бўлганлигини аниқлашга интилиб, қадимги Шарқ тарихини то сўнгги эллинизмгача етказган ва, шундай қилиб, қадимги Шарқнинг традицион хронологик доирасини кенгайтирган. Б. А. Тураев фактик материални чуқур билиши билан Ғарбий Европадаги кўпгина мутахассислардан устун турган. Унинг катта асари манбаларни мустақил равишда ва танқидий нуқтан назардан қараб жиддий ўрганиш асосида ёзилган. Б. А. Тураев бир қанча ёдгорликлардан, асосан, қадимги Шарқ маданияти тарихи ёдгорликларидан кўпгина ажойиб таржималарни келтириб,

бир қатор проблемаларни ўзидан олдин ўтган авторларга ва ўз замондошларига қараганда кенгроқ, чуқурроқ ва оригинал сурагга қўя олган ва ёрита олган. Тураев қадимги Шарқ халқлари маданиятини ўрганишга ҳар доим алоҳида эътибор бериб келган. Тураев қадимги Шарқ халқларининг адабий ижодиятини ва диний қарашларини диққат билан ўрганиб, бу халқларнинг маданий тараққиётлари ўртасида бир қанча ўхшашликлар борлигини аниқлаган ва бу ҳол унга бутун қадимги Шарқ дунёсининг маданий жиҳатдан бирлиги ҳақидаги муҳим тезисни комил ишонч билан илгари суришга имкон берган. Шу билан бир вақтда, у ўзининг барча асарларида антик ва ўрта аср шарқ цивилизацияларининг тараққиётига кучли таъсир этган қадимги Шарқнинг маданий мероси проблемасини қатъий равишда таъкидлаб ўтган.

Буржуа историографиясининг типик намоёнчаси бўлган ва ўз давридаги олимларнинг идеалистик дунёқарашларига тамомил қўшилган Тураев асосий эътиборни қадимги Шарқ халқлари маданиятига ва, айниқса уларнинг динини ўрганишга қаратиб, ижтимоий-иқтисодий тарихга жуда ҳам кам аҳамият берган. Тураев ижтимоий-иқтисодий факторга етарлича баҳо бермай, баъзида эса бу факторни мутлақо назарга олмай, қадимги Шарқ халқлари ва давлатлари тараққиётини сиёсий воқеалар, истилолар, миграциялар, династия алмашинишлари натижаси қилиб тушунтирган; айрим ҳолларда эса, у бирор фактнинг сабабини географик шароитдан қидириб, бу географик шароитнинг ижтимоий тараққиётга кўрсатадиган таъсирини жуда ҳам ошириб юбориб, шу билан жамият тарихий тараққиёт процессини бузиб кўрсатган. Тураев қадимги Шарқ дунёсидаги турли халқларнинг тарихий тараққиётдаги, кўпроқ тарихий-маданий тараққиётдаги бир-бирига ўхшаш фактларни кўздан кечириб, бу ҳолни ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиётининг бир хил йўлдан борганлигининг натижаси деб эмас, халқларнинг бир хил тараққиёт босқичидан ўтганлигининг натижаси деб эмас, балки улар ўртасидаги фақат ташқи ўзаро муносабатлар ёки маданий таъсирларнинг натижаси деб тушунтирган, ташқи ўзаро муносабат ва маданий таъсирларни эса миграциялар ва истилоларга боғлиқ қилиб қўйган. Методологик жиҳатдан олиб қараганда Тураевнинг асари буржуа тарих фанининг асосий принциплаларидан қутула олмаган идеалистик кайфиятдаги буржуа тарихчисининг типик асаридир.

Шундай қилиб, XIX ва XX асрлардаги энг атоқли мутахассисларнинг ҳужжатлар ва археологик манбаларни синчиклаб ўрганишга асосланган ва кўп маълумотларни ўз ичига олган катта асарларининг ҳаммаси ҳам умумий принциплал кам-

чиликларга эга. Чунинчи, бу асарларда қадимги Шарқнинг асосан сиёсий ва маданий тарихи баён қилинган, ammo ижтимоий-иқтисодий муносабатларни анализ қилишга жуда кам эътибор берилган; ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эса, буржуа идеалистик назарияси доирасида бир тарафлама ва гараз билан тасвирланган. Бу асарларнинг яна бир жиддий камчилиги шундан иборатки, улар Ҳиндистон ва Хитойнинг тарихий тараққиётини назарга олмай, фақат «классик Шарқ» деб аталадиган Шарқ мамлакатларининг тарихини, яъни Миср ва Олд Осиё тарихини баён қилиш билан чегараланган. Кўпинча потўғри ва зарарли ирқий «назария»га асосланган бу тарихчилар қадимги Шарқнинг бошқа халқлари қандай тараққиёт йўлини босиб ўтган бўлсалар, Ҳиндистон билан Хитой халқлари ҳам уруғчилик тузумидан тортиб то қулчиликкача ўшаандай тараққиёт йўлини босиб ўтганлигига ва бошқа халқлар билан бир қаторда жаҳон маданияти хазинасига каттагина ҳисса қўшганликларига эътибор бермаганлар. Энг янги археологик қазилар ва тарихий текширишлар бутун қадимги Шарқ дунёси, шу жумладан, Ҳиндистон билан Хитой ҳам кўп жиҳатдан ўзаро боғланган, бир хил тарихий тараққиёт босқичини босиб ўтган бир бутун дунёдан иборат бўлганлигини кўрсатади.

Совет олимлари ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўрганишга анча катта эътибор бердилар, қадимги Шарқда қулдорлик муносабатлари бўлганлигини аниқладилар ҳамда қадимги Ҳиндистон ва қадимги Хитойни ҳам қадимги Шарқ тарихига қўшиб текширдилар. Бу тарихчилар орасида Б. А. Тураевнинг энг яқин шогирдларидан бири бўлган академик В. В. Струве алоҳида ўрин тутди. Кўп йиллар давомида Ленинград Давлат университетига қадимги Шарқ тарихидан дарс берган В. В. Струве қадимги Шарқ тарихи курсини жуда кўп ва турли-туман маъбаларни чуқур ўрганган асосида тузди. Бу курс, қадимги Шарқ мамлакатларида меҳнатни эксплуатация қилишнинг асосий формаси қулдорлик эксплуатацияси эди ва шунинг учун ҳам қадимги Шарқ жамиятини қулдорлик жамияти деб ҳисоблаш керак, деган фикрга асосланиб қурилган эди. В. В. Струве ўзининг бу фикрларини «Қадимги Шарқ қулдорлик жамиятларининг вужудга келиш, тараққий этиш ва етариллиш проблемаси» деган асарида баён этди ва сўнгра бу фикрлар унинг «Қадимги Шарқ тарихи» (1941 йил) номли ўқув қўлланмасига асос бўлди. 1933 йилдан бошлаб В. В. Струве билан бирликда бошқа совет тарихчилари ҳам қадимги Шарқ тарихига оид махсус асарларида қадимги Шарқ мамлакатларида уруғчилик тузumi харобалари устида қулдорлик жамияти вужудга келганлиги, лекин бу мамлакат-

ларда қулчилик қадимги Греция ва антик Римда тараққий қилиши сингари унчалик тўла ривожлана олмаганлиги ҳақидаги фикрни илгари сурдилар ва исбот қилдилар.

Советнинг 35 йил ичида совет олимлари қадимги Шарқ тарихини олд ҳар турли манбаларни тўплаш, ўрганиш, нашр этиш ва таржима қилиш соҳасида, шунингдек бу тарихнинг ҳар хил муҳим проблемаларини ўрганиш соҳасида катта ва қимматли иш қилдилар. Ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўрганишда, қулчиликнинг келиб чиқиши ва ривожланиш проблемасига, қадимги Шарқдаги қулдорлик муносабатларининг ўзига хос хусусиятларига, уруғчилик тузуми ва қадимги қишлоқ жамоаси сарқитларининг сақланиб қолишига ҳаммадан кўра кўпроқ эътибор қилинди. Шу муносабат билан қадимги Шарқда экономика ва техниканинг, хусусан ирригация ва қончилик ишларининг ривожланиши ўрганилди. Совет тарихчилари қадимги Шарқ давлатларининг сиёсий тарихига, айниқса Миср ва Осуриянинг ҳарбий тарихига, шунингдек, хронологиянинг муҳим проблемаларига бағишлаб бир қанча асарлар ёздилар. Қадимги Шарқ халқларининг маданият тарихи масалаларига, хусусан фақининг дастлабки куртакларини ўрганишга, адабиёт, сийёат ва диннинг ривожланишига катта аҳамият берилди. Совет тарихчилари ва филологлари асл манбаларни (буларнинг баъзилари совет музейларида сақланмоқда) ўрганиб ва унга таяниб ҳамда ўз ишларида марксча-ленинча методологияга асосланиб, ўз асарларида бир қанча муҳим принципиал ва актуал проблемаларни қўя олдилар ва, шу билан бирга, буржуа реакцион тарихчиларининг қарашларини илмий асосдан танқид қилдилар. Академик В. В. Струведан ташқари, академик Н. М. Никольский, А. Б. Ранович, Н. Д. Флиттнер, П. Г. Франк-Каменецкий, Б. Б. Пиотровский, Г. В. Церетели, Г. Каланция, Ю. П. Францов, В. И. Авдиев, М. Э. Матье, Н. М. Лурье ва бошқа кўлгина тарихчилар ҳам қадимги Шарқ тарихи ва маданиятини ўрганишга бағишлаб бир қанча асарлар ёздилар.

* * *

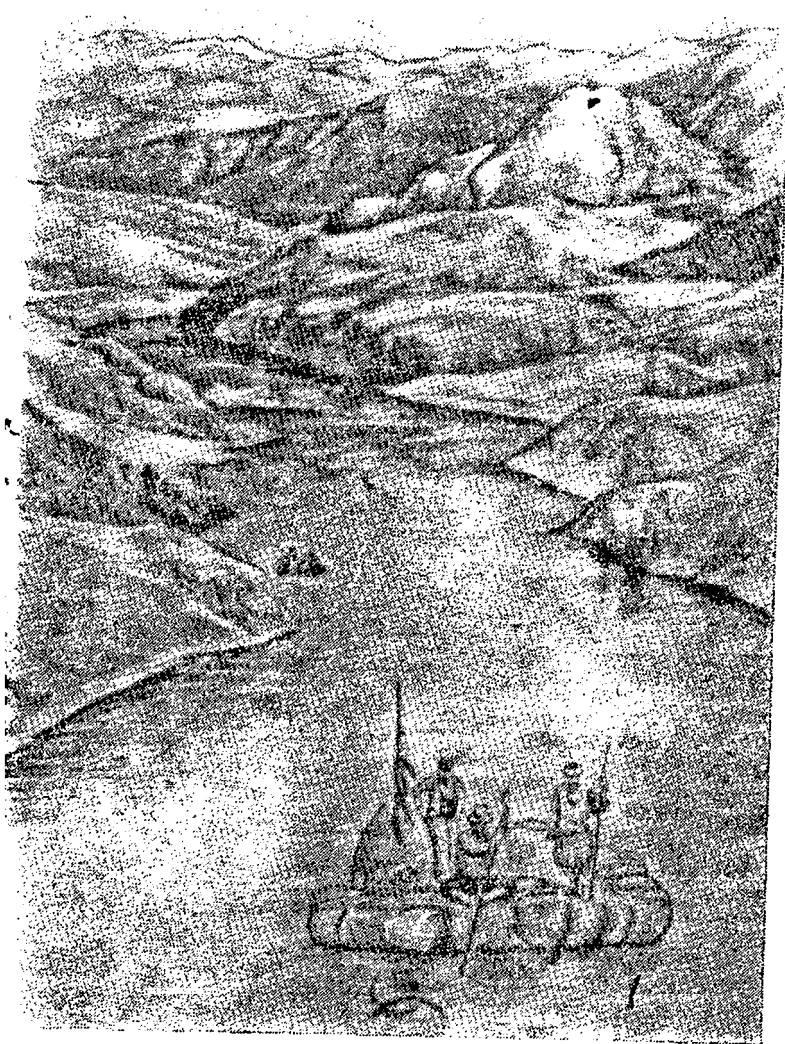
Қадимги Шарқ дунёси Шимоли-Шарқий Африка, Олд Осиё, Эрон ясси тоғлиги, Ҳиндистон ва Хитойни ҳамда булар оралигидаги барча областларни ўз ичига олган кенг территориядан иборат. Қадимги Шарқ дунёсининг шимолий чегараси тахминан 42° шимолий кенгликдан ўтган, жанубий чегараси эса тахминан Рак тропикдан ўтган. Шундай қилиб, бу ғоятда кенг территория шимолдан жанубга томон 1800 км га чўзилган. Қадимги Шарқ дунёсининг ғарбий чегараси тахминан Ливия чуқурлидан, яъни 10° ғарбий узунликдан (Пулководан), шарқий чегараси эса Тинч океан қирғоғи бўйлаб, бошқача қилиб айт-

ганда, тахминан 110° шарқий узунликдан ўтган. Шундай қилиб, бу тўғри бурчак шаклидаги жуда кенг территориянинг бўйи 10 минг км дан ҳам ортиқ бўлган. Бу территориянинг ҳаммасини осонгина икки бўлакка бўлиш мумкин. Шарқий ярим бўлак Ҳиндистон билан Хитойни ўз ичига олган, гарбий ярим бўлакка Миср билан Олд Осиё кирган. Қадимги Шарқ дунёсининг бу иккита ярим бўлак орасидаги чегара тахминан Сулаймон тоғлари бўйлаб ўтган, бу тоғлар чўл ўртасида бўлиб, у ерлардан ўтиш жуда қийин, фақат озгина тоғ йўллари бор, холос.

Бу иккита ярим бўлакнинг гарбий қисмлари, яъни Ҳиндистон билан Миср баъзи умумий географик хусусиятларга эга. Чунончи, Миср ҳам, Ҳиндистон ҳам бир хил иссиқ иқлим поясида, субтропик ва тропик иқлим поясида бўлиб, географик шароитларига кўра, ҳамма томондан анча берк бўлганлиги сабабли бошқа дунёдан анча ажралиб қолган. Нил водийси ва дельтасидан иборат бўлган Миср Шимолий Африканинг бепоён қумли чўллари ичида бир воҳага ўхшайди; бу воҳа Африканинг қолган областларидан чўллар билан ажралган. Энг қадим замонларда Нил дельтаси бутунлай ботқоқликдан иборат бўлган ва шунинг учун ҳам у Мисрни Урта денгиз билан боғловчи восита бўлиб хизмат эта олмаган. Нилнинг жанубидаги ўтиш қийин бўлган жойлар ва Шарқий Африканинг ботқоқлик районлари анча жиддий табиий тўсиқ бўлган. Фақат торғина Сувайш бўйини ва суви қуриб қолган дарёларнинг ўзани (водий)ларигина Мисрни Синай ярим ороли ва Қизил денгиз қирғоқ бўйлари билан туташтирган, шу равишда булар. Мисрни буюк Осиё материги билан бир қадар боғлаб турган қадимги савдо ва ҳарбий йўллар вазифасини ўтаган.

Жуда катта Ҳинд ярим ороли ҳам Миср сингари дунёнинг бошқа қисмидан анчагина ажралиб қолган. Бепоён океан гарб, жануб ва шарқ томонлардан Ҳиндистонни дунёнинг қолган қисмидан ажратиб туради. Шимолда эса Ҳиндистонни дунёдаги энг катта тоғ тизмаси бўлган буюк Ҳимолай тоғлари Осиёдан ажратиб туради.

Олд Осиё билан Хитойнинг табиий шароитлари ҳам кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшайди. Олд Осиё ва Хитой мўътадил ва субтропик иқлим поясида бўлиб, Ҳиндистон ва Мисрнинг акси ўларақ территория жиҳатидан қўшни мамлакатлар билан боғланган. Кичик Осиё ва Эгей денгизининг ороллар райони Олд Осиёдан Европага ўтиш учун кўприқдир. Осиёнинг турли областларига борадиган жуда кўп йўллар Эрон ясси тоғлиги билан Урта Осиёдан бошланади. Хитой географик ва тарихий-маданий жиҳатдан қўшни Осиё областлари билан чамбарчас

Фрот дарёсининг юқори оқими.

боглангандир. Хитойнинг чегара районлари бора-бора қўшни қабилалар яшайдиган областлар билан уланиб кетади.

Ўртада катта масофалар ҳамда ўтиш машаққат бўлган чўл ва тоғ массивлари районлари бўлишига қарамасдан, қадимги Шарқнинг айрим мамлакатлари жуда кўп қадимги савдо ва ҳарбий йўллар орқали ўзаро бир-бири билан богланган. Бу жиҳатдан Нил, Фрот, Дажла, Ҳинд, Ганг, Янцзи ва Хуанэ каби буюк дарё магистраллари айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Нил дарёси Мисрнинг айрим қисмларини бир-бири билан, бутун Мисрни эса умуман тропик Африка областлари, хусусан олтинга бой Нубия билан, шунингдек Ўрта денгиз райони билан боғлаган. Фрот ва Дажла дарёлари Месопотамиянинг айрим қисмларини бир-бири билан, бутун Иккидарё оралигини эса Форс қўлтиги райони билан, шунингдек Шимолий Сурия, Закавказье ва Кичик Осиё билан боғлаган. Шу билан бирга, Дажланинг шарқий irmoқлари ва уларнинг водийлари бўйлаб Месопотамиядан Эрон ясси тоғлиги территориясига томон йўллар борган. Ҳиндистон ва Хитойнинг йирик дарёлари ҳам шундай катта аҳамиятга эга бўлган. Қадимги Шарқ мамлакатлари ўртасида иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар ўрнатишда карвон йўллари айниқса катта ёрдам берган. Жуда қадим вақтлардан бери Мисрдан Сурия орқали Кичик Осиёга, Закавказьега, Месопотамияга ва янада шарққа, Эронга бир қатор муҳим савдо йўллари борган. Бунинг натижасида Сурия ҳар хил савдо йўллари туташадиган муҳим марказга айланган. Шу билан бир вақтда Сурия ва Финикиянинг қиргоқ бўйи шаҳарларидан бошланадиган сув йўли Олд Осиёни Нил дельтаси ва Эгей денгизидаги ороллар райони билан, хусусан Кипр ва Крит каби йирик ороллар билан боғлаган.

Шарқ дунёсига хос бўлган табиий шароитнинг асосий типлари қуйидагилардир:

1) кенг даштлари ва текисликлари бўлган сувсиз ясси тоғликлар;

2) катта дарёлар кесиб ўтган ва шу дарёларнинг суви билан сугориладиган паст текисликлар;

3) денгизга бевосита ёндошган қиргоқ бўйи мамлакатлари.

Бу уч типга яна иккита муҳим типни: тоғлик областлар ва чўл районларини қўшиш керак; бу кейинги типлар ҳозирги вақтда архаик ва тарихий жиҳатдан борган сари кўпроқ текширилмоқда.

Географик шароитнинг биринчи типига Сурияни Месопотамия ва Арабистон билан боғлаган сурия-месопотамия даштини, Ўрта Осиё, Кичик Осиё ва Эрондаги тоғлик районлар

Юқори Заб дарася.

ва ясси тоғликларни, Каспий бўйи даштлари, Марказий Осиё ясси тоғлигини, Декан, шунингдек Хитойнинг кенг тоғлик областлари ва даштларини киритиш лозим.

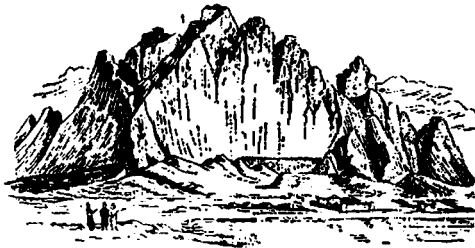
Географик шароитнинг иккинчи типига буюк дарёларнинг оқизикларидан пайдо бўлган қадимги аллювиал водийлар ва паст текисликлар: Нил водийси, грекларда Месопотамия (Иккидарё оралиги) деб ном олган Фрот ва Дажла дарёлари орасидаги водий, Шимолий Ҳиндистондаги Ҳинд ва Ганг водийлари, ниҳоят, Хитойдаги Янзи ва Хуанхэ водийлари киради.

Географик шароитнинг учинчи типига Нил дельтаси, шунингдек қадимги замонларда Форс қўлтигига бўлак-бўлак бўлиб қўйилган Фрот ва Дажла дарёлари дельтаси, Сурия ва Финикиянинг Урта денгиз қирғоқ бўйлари, ниҳоят, Ҳиндистоннинг жануби-ғарбий қисмидаги унумдор Малабар қирғоғи киради.

Тоғлик районлар орасида Кичик Осиё, Закавказье ва Кавказнинг тоғлик областларини, Месопотамиянинг асл Осурия жойлашган шимоли-шарқий қисмини, сўнгра Месопотамияни Эрондан ажратиб турадиган тоғлик районни, хусусан Эланининг қадимги маданиятли районининг тоғлик қисмини, Эрон, Ҳиндистон ва Хитойнинг тоғлик областларини кўрсатиб ўтиш керак. Ниҳоят, қадимги Шарқ дунёсининг энг типик чўл областлари орасида Шимолий Африкадаги Саҳрои Кабирни, шунингдек Арабистонни кўрсатиб ўтиш керак; Саҳрои Кабирда жуда қадимги замонларда қурғоқчилик анча кам бўлган ва сув режими (тартиби) бошқача бўлган, Арабистоннинг энг қадимги тарихи ҳали текширилмаган.

Энг қадимги замонларда кишиларнинг ҳаёти ҳозиргидан кўра жуда кўп жиҳатдан табиий шароитларга боғлиқ бўлган. Бироқ техника тараққиёти жуда паст бўлганлиги сабабли инсон табиат устидан ҳукмронлик қила олмаган ўша вақтларда ҳам табиий шароитлар бари бир ижтимоий тузумнинг ривожланишига қатъий таъсир қила олмаган. Табиий шароитлар фақат ижтимоий формаларнинг ривожланишига ёрдам бериши ва бу ривожланишни тезлаштириши ёки, аксинча, бу процесга тўсқинлик қилиши ва уни секинлаштириши мумкин, холос. Табиий шароитлар айрим хўжалик тармоқларининг кўпроқ ривожланишига бир қадар имкон бериши жиҳатидан хўжаликнинг ривожланиши учун алоҳида аҳамиятга эга. Ясси тоғликлар ва дашт районларда ерларни етарли даражада сугориб бўлмаганлиги деҳқончиликнинг ривожланишига халал берган, бироқ бу ерларда кўпроқ чорвачилик ривожланган. Эрон ясси тоғлигида ва Кичик Осиё тоғлик платоларида чорвачилик асосий ўрин олган. Аллювиал водийларда тупроқнинг унумдорлиги, табиий ўғитларнинг мўл бўлиши ва катта

дарёларнинг вақти-вақти билан тошиши суғоришга асосланган деҳқончиликнинг барвақт пайдо бўлишига ва ирригация техникасининг юксак даражада тараққий топишига имкон берган. Денгиз бўйларига мамлакатларда қадимги вақтлардаёқ савдо, айниқса денгиз ва транзит савдолари вужудга келган ва кейинчалик жуда яхши ривожланган, бу ҳолни биз, масалан, Финикия ва Сурияда кўришимиз мумкин. Ниҳоят, ўрмон ва фойдали қазилмаларга, хусусан металл рудасига бой бўлган тоғлик мамлакатларда ҳунармандчилик, айниқса металлургия ривож топган. Қичик Осиёда, Закавказьеда (ва Кавказда ҳам) энг қадимги металлургия ўчоқлари вужудга келган ҳамда бу ерлардан руда, металл асбоблар ва металлургия техникаси бутун Олд Осиё дунёсига кенг тарқалган.

Бағдоддан Техронга борадиган
йўлдаги Бехистун қояси.

Қалъани қамал қилиш. Ашшурназирпал саройидаги осур бұртма расми.

Эрализдан ав. IX аср.

І БОБ

ҚАДИМГИ МЕСОПОТАМИЯГА ОИД МАНБАЛАР ВА ИСТОРИОГРАФИЯ

Манбалар

Қадимги Месопотамия тарихига доир манбалар уч асосий гуруҳга бўлинади: 1) қадимги Шарқ ёзуви ёдгорликлари, 2) моддий маданият ёдгорликлари ва 3) антик замон авторларининг маълумотлари. Қадимги Шарқ ҳужжатлари тарихчи учун ҳаммадан кўра кўпроқ аҳамиятга эга, чунки бу ҳужжатларда тарихнинг ижтимоий-иқтисодий фактлари, сиёсий ҳодисалар қайд этилган, уларда ўша даврдаги маданиятнинг тараққиёт даражаси акс этган. Месопотамия халқларининг хўжалиги, техникаси ва турмуши қай даражада тараққий қилганлигини кўрсатувчи моддий маданият ёдгорликлари ҳам катта аҳамиятга эга. Антик замон авторлари қолдирган маълумотлар буларга қараганда камроқ аҳамиятга эга. Лекин ишончли ва тўла манбаларга эга бўлган ҳозирги замон текширувчиси антик замон авторларини эътибордан четда қолдирмаслиги керак.

Антик дунё авторлари қадимги Шарқ маданиятининг сўнги асрларида яшаганлар. Улар кўп воқеаларни шахсан кўрганлар, кўп нарсаларни ўша вақтларда мавжуд бўлиб, кейинчалик йўқолиб кетган манбалардан билганлар. Қадимги Шарқ ёзувчининг асл ёдгорликлари антик замон авторлари берган маълумотларнинг кўпи тўғри эканлигини тасдиқлайди. Ниҳоят, антик замон авторлари маданий тараққиёт даражаси жиҳатидан қадимги Шарқ дунёсининг намоёндаларига қараганда анча юқори турганлар. Лекин ҳозирги замон тарихчиси грек ва Рим ёзувчиларининг асарларини танқидий ўрганиб, ундан эҳтиётлик билан фойдаланиши керак. Антик дунё

авторлари берган маълумотларни қадимги Шарқ ҳужжатлари ва ёдгорликларига ҳамма вақт таққослаб кўриш зарур. Ҳозирги замон текширувчиси қадимги замондаги ҳар бир ёзувчининг хусусан ҳар бир тарихчининг тенденцияси ва унинг дунёқараш хусусиятини назарда тутиши керак. Ниҳоят, антик замон автор тарихини қанчалик замонбop қилиб ҳикоя қилганлигини ҳам назарда тутиш зарур.

Қадимги Шарқ ҳақида ёзган грек тарихчилари орасида Геродот айрим ўрин тутати, уни ҳақли равишда «тарих отаси» деб атайдилар. Геродот (эрамиздан ав. 480—425 йилларда) ўзининг катта асарини грек-форс урушлари тарихига бағишлаган. Геродот эллинларнинг даҳшатли душмани бўлган Эрон давлатини мумкин қадар батафсил таърифлашга ҳаракат қилиб, Эрон деспотияси составига кирган мамлакатларнинг табиий шароитлари, халқларнинг урф-одатлари, диний эътиқодлари, маданияти ва тарихини муфассал баён этган. Геродот ўз асарини ёзишда, асосан, коҳинлар ва йўл бошловчиларнинг ҳикояларидан, шунингдек Шарқ мамлакатларига қилган саёҳати вақтида ўзи кўрган нарсаларидан фойдаланган. Геродот қадимги Шарқ тилларини билмаса ҳам ва ўзи фойдаланган манбаларга жиддий танқидий кўз билан қарай олмаган бўлса ҳам, биз унинг асарида илмий танқиднинг дастлабки куртакларини кўрамиз. Автор Эрон ва Миср тўғрисида муфассал гапириб, Месопотамия устида озроқ тўхтаган. Чунки у Осурия тарихига бағишлаб махсус асар ёзмоқчи бўлган, ammo ёза олмаган.

Геродот ҳамма вақт мамлакатнинг тарихи ва маданиятини ҳар тарафлама ёритишга ҳаракат қилиб, Месопотамиянинг табиий шароитлари тўғрисида гапирганида, у ердаги сунъий сугоришга, фойдали ўсимликлардан фойдаланиш ва уларни ўстиришга, шунингдек, тупроқнинг унумдорлигига алоҳида аҳамият берган. У тупроқ унумдорлигининг аҳамиятига жуда ортиқча баҳо берган. Геродот Месопотамия халқларининг турмуши ва урф-одатлари ҳақида гапириб, кemasозлик, сув трансporti ва савдо ҳақида ҳикоя қилган, одамларнинг кийим-кечаги, овқати, даволаш усуллари, уйланишдаги расм-одатлар ва кўмиш маросимларини тасвирлаган. Месопотамиянинг асосий шаҳри бўлмиш Бобилни айниқса батафсил тасвирлаган ҳамда бу шаҳарни «мамлакатнинг энг машҳур ва жуда ҳам мустаҳкам шаҳри» деб ҳисоблаган. Месопотамиянинг сиёсий тарихи ҳақида Геродот берган маълумотлар жуда ҳам қисқа бўлиб, унда тасодифий ва қисман афсонавий ҳодисалар тасвир этилган. Геродот айниқса Семирамида ва Нитокриданинг бинокорлик ишларини, Кайхисровнинг Бобилни олгани, Эрон шоҳи Доро ҳукмронлик қилган вақти-

да бобилликлар кўтарган қўзғолон, осур подшоси Синахерибнинг Мисрга қўшин тортиб борганини муфассал тасвирлаган.

Геродот ўз ҳикояларида қадимги миф (афсона) ва халқ эртакларидан кенг фойдаланиб, кўнинча уларни тарихда бўлган воқеалар деб тушунтирган. Чупончи, Гераклидлар авлодидан чиққан Бэлнинг ўғли Нинни Геродот осур подшолигининг асосчиси деб ҳисоблаган. Лекин Геродот асарларини сишчиклаб, танқидий кўз билан анализ қилган ҳозирги замон тарихчиси у ёзиб қолдирган фактларнинг кўпидан фойдаланиши мумкин.

Геродот қадимги Шарқ халқларининг маданиятига юксак баҳо берган ва қадимги Шарқ антик дунёга таъсир кўрсатганлигини таъкидлаб ўтган. Геродот қуёш соатлари ва куннинг 12 қисмга бўлиниши ҳақида гапириб, эллилар «буларнинг ҳаммасини бобилликлардан олганлар» дейди.

Эрамиздан аввалги V асрнинг иккинчи ярмида тугилган Ктесий Книдский ёзиб қолдирган маълумотлар илмий жиҳатдан камроқ аҳамиятга эга. Ктесий Осурия тарихига бағишлаган очеркига кўпгина халқ афсоналарини киритган, масалан, Синахериб ва Асархаддоннинг вазири доно Ахикар ҳақидаги, Осурия подшолигига асос солган Нин билан Семирамид ҳақидаги афсоналарни киритган. Бу барча афсоналар шарқ ривоятлари билан анча кейин вужудга келган грек нақллари-нинг хилма-хил аралашмаси бўлиб кетган. Аммо Ктесий баъзи ҳолларда ишончлироқ манбалардан, жумладан подшолар пергаментларидан фойдаланган бўлиши мумкин. Ктесий Эрон шоҳи Артаксеркснинг сарой табиби бўлган, шу туфайли у Сузадаги шоҳ архивларига кириб, бу пергаментларни ўрганиш имкониятига эга бўлган. Ктесий асари бизнинг замонгача сақланмаган. Унинг асаридан олинган айрим парчалар Диодор асарида сақланиб қолган.

Эрамиздан аввалги I асрда яшаган Диодор «Тарих кутубхонаси» деган асарида ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг турли асарларидан, хусусан Геродот билан Ктесий асарларидан кенг фойдаланган. Диодор осур подшолигининг асосчилари Нин ва Семирамиднинг афсонавий ҳаёт ва фаолиятларини айниқса муфассал тасвирлаган. Диодор асаридаги Бобил тасвири, жумладан Бобилни қазини вақтида тошилган Бобил саройларининг дёворларидаги нафис суратларнинг тасвири бирмунча қизиқарлидир. Ниҳоят, Халдея астрологияси ва астрономиясининг Диодор асарида сақланиб қолган тасвири ҳам диққатга сазовордир.

Эрамиздан аввалги I асрнинг охири ва эрамизнинг I асри бошларида яшаган Страбоннинг «География»сида қадимги

Месопотамиянинг тарихи ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Страбон ўз асарида Месопотамиянинг табиий шароитини тасвирлаган ҳамда Дажла ва Фротнинг вақт-вақти билан бўлиб турадиган тошқинига ва сунъий суғориш тармоқлари ташкил қилишнинг зарурлигига эътибор берган. Страбоннинг кўпгина кузатишлари анчагина қизиқарли бўлса-да, лекин унинг тасвирларида жуда муболаға қилиб юборилган жойлар ҳам бор. Масалан, Страбон Месопотамия ерларининг унумдорлигини ва хурмо дарахтининг хўжаликда кенг ишлатилишини ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатган. Страбон бобилликларнинг урф-одат ва кийим-кечакларини, уйланишдаги расм-одатлар ва кўмиш маросимларини батафсил тасвирлаган. Страбон ўзининг бу ҳикояларида кўп нарсаларни тасвирлашда Геродотга эргашган. Страбон асарида Бобил ва ундаги Халдея астрономлари обсерваториясининг ажойиб таърифи, шунингдек Нин ва Семирамида ҳақида антик давр тарихшунослигида кенг ўрин олган афсоналар каби тарихий афсоналар сақланиб қолган. Шунинг учун ҳам бу афсоналарнинг авлоддан-авлодга ўтиши ва кейинги вақтларгача сақланиб келганлиги ажабланарли эмас. Урта аср тарихчилари бу афсоналарни, антик замон тарихчилари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотлар билан бирга, янги давр бошларида қадимги Шарқ оламининг алақачонлар унутилган халқлари маданиятига қайтадан қизиқиш уйғотган олимларга мерос қилиб ўтказганлар.

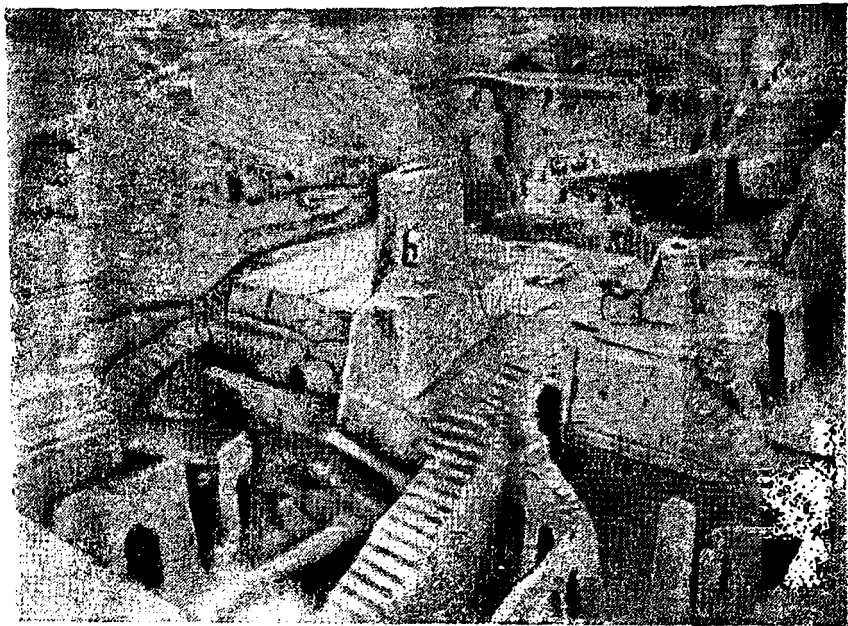
Олд Осиёнинг қадимги халқлари тўғрисида ёзган антик тарихчилар орасида эрамиздан аввалги IV—III асрларда яшаган бобиллик Берос алоҳида ўрин тутди. У Бобилдаги Мардук ибодатхонасининг қоҳини бўлгани сабабли, ибодатхона архивларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган, бу ҳол эса унинг ишини енгиллаштирган. Александр Македонский ва дастлабки Салавкаларнинг замондоши Берос грек маданиятига дахлдор бўлган, Бобил тарихи ҳамда маданиятини у ўша замоннинг билимдон кишиси нуқтаи назаридан таърифлаб бера олган. Шунинг учун Берос грек тилида Бобил тарихи ва мифологияси очеркидан иборат катта тарихий асар ярата олган. Бероснинг асари уч китобдан иборат: «Донишмандлик» деб аталган биринчи китобда Бобил мифлари баён этилган. Иккинчи китобда афсоналардаги дунё тўфони давридан тортиб то шоҳ Пулнинг (яъни осурподшоси Тиглатпаласар III нинг) подшолик қилиш давригача бўлган Месопотамия тарихи баён қилинган. Учинчи китобда Месопотамия тарихининг Александр Македонский ўлимигача бўлган даври тасвирланган. Афсуски, Бероснинг асари тўла сақланиб қолмаган. Берос асарининг Иосиф Флавий ва бошқа ёзувчилар-

нинг асарларида келтирилган парчалари ва цитаталаригина бизнинг замонгача етиб келган. Бу парчалар ибтидоний замонлар, тўфон даври, патриархлар, Синахериб ва Навуходоносор ҳақидаги қиссалардан иборат.

**Археологик
текширишлар
тарихи**

Олимлар Месопотамия территориясида топилган қадимги ёзувлар ва археологик ёдгорликларни илмий жиҳатдан текшириш имконига эга бўлганларидан кейингина Месопотамияда яшаган қадимги халқлар тарихи ва маданиятини чинакам ўрганиш бошланди. Дастлабки қазинишларни XIX асрнинг ўрталарида Ботта бошлаган. У Хорсободда осур подшоси Саргон саройининг харобаларини топишга муваффақ бўлган. 1845—1851 йилларда Лэйярд ўтказган қазинишлар айниқса муваффақиятли чиққан. У Осурия пойтахтлари — Калах билан Ниневия харобаларини очган. Лэйярд Калах харобаларини ковлаб, Осурия подшоларининг эрамиздан ав. IX—VII асрларда қурилган бешта саройининг қолдиқларини топган. Лэйярд бу ерда ажойиб ҳайкалларни, жумладан подшо саройининг посбонлари бўлган қанотли баҳайбат ҳўкизларнинг тасвирларини топган. Бу саройларнинг деворларидаги барельефларда уруш ва ов қилиш, қалъаларни қамал қилиш, асирлар ҳайдаб келиш ва сарой ҳаётига оид манзаралар сақлашиб қолган. Лэйярд Ниневия харобаларидан кўндан-кўп заллари, хоналари ва коридорлари бўлган катта саройнинг қолдиқларини топган. Осур санъатининг бир қанча асарларидан ташқари, Лэйярд моддий маданиятга оид турли-туман буюмлар (қурол-яроғлар, идиш-оёқлар, зеб-зийнат ва уй-рўзгор буюмлари) ҳам топган. Осурия саройларининг харобаларидан Лэйярд топган ёзувлар алоҳида тарихий қимматга эга. У бошлаган ишларни Рассам билан Смит давом эттирган; буларнинг қазиб топганлари Осурия тарихи ва маданиятини ўрганиш учун жуда катта материал берган.

Жанубий Месопотамияда ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмида катта қазинишлар ўтказилган. Археологлар бу ерда эрамиздан аввалги IV минг йиллик охирларидаги энг қадимги Шумер шаҳарларининг харобаларини топган. Де-Сарзек ва Хезе ҳозирги Телло ўрнида қадимги Шумер шаҳари Лагаш (Шир-пурла)нинг қолдиқларини топишган, улар Лагаш харобаларидан Шумер санъатининг кўндан-кўп асарларини ҳамда шумерийлар миҳхати билан ёзилган бир қанча сопол лавҳалар, жумладан ҳўжалик ишларига оид қимматли ҳужжатлар топганлар. Бу ҳужжатларнинг баъзилари Москва ва Ленинград музейларида сақланмоқда. Қадимги Шумернинг асосий диний маркази бўлган Нишур шаҳридан бинолар, жумладан иб-

Нинпурдаги Бэла ибодатхонаси харобаларининг қазиб очилгандан кейинги кўриниши.

датхоналар ва ибодатхона миноралари (зиккурат)нинг кўп-лаб қолдиқлари топилган.

XIX асрнинг энг охирида немис олими Кольдевейнинг Бобилда ўтказган қазилари янги Бобил подшолигини ўрнатish учун жуда қимматли материал берган. Бу қазилар натижа-сида қадимги Шарқ дунёсининг энг катта шаҳри бўлган қадимги Бобилнинг топографиясини тиклаш имконияти тугилган. Кольдевей Бобил подшоси Навуходоносорнинг машҳур «осма боғлари» бўлган бир қанча сарой харобаларини топган; бу «осма боғлари»нинг таърифи грек тарихчиларининг асарларида сақлашиб қолган. Бобилда ибодатхоналарининг харобалари, каналларнинг қолдиқлари, «Маъбуда Иштар дарвозаси»нинг бир қисми ва дарвоза орқали ўтган шоҳ йўли топилган. «Маъбуда Иштар дарвозаси» сирланган (кошинкор) фишлардан ранг-баранг зийнатлар берилиб қурилган. Бобил харобаларида қимматли тирихий ҳужжатлар, жумладан Эрон шоҳи Қайхисров манифестининг тексти топилган; бу манифестда Эрон қўшинларининг Бобилни олиши ёзилган.

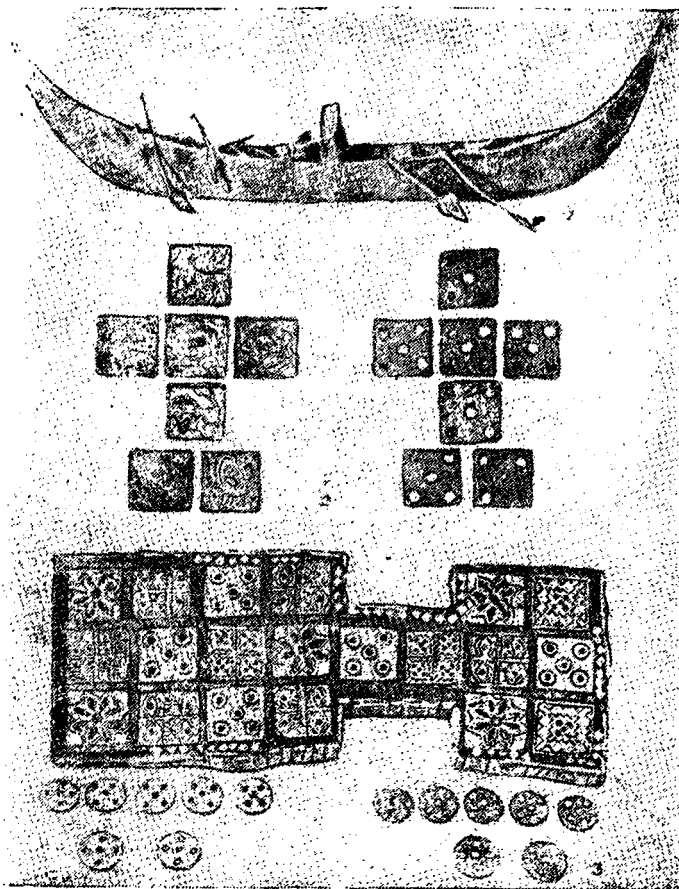
Месопотамиядаги энг катта ва систематик қазилар XX асрнинг дастлабки ўн йилларида олиб борилган, бу қазилар

Месопотамиянинг турли жойларида ўтказилган. Шурушпақда, Урукда, Аль-Обейдда ва Жемдет-Насрда неолит даврида вужудга келган энг қадимги поселениелар топилган. Месопотамиянинг қуйидаги уч катта шаҳри территориясида, чунончи, Иккидарё оралиғининг жанубий қисмидаги Шумер мамлакатининг Ур шаҳрида, Месопотамиянинг ўрта қисмидаги Аккад мамлакатининг Эшнунна шаҳрида ва Фрот дарёси бўйидаги Мари шаҳрида айниқса катта қазинлар қилинган (Мари катта шаҳар бўлган).

Урдан турли даврларга оид жуда кўп ёдгорликлар топилган. Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг бошларида ўтган подшо Маскалам-дугнинг ва малика Шубаднинг мақбараларидан қимматли ва гоят нафис қилиб ишланган бир қанча заргарлик буюмлари, жумладан олтин, кумуш, ложувард билан безатилган ҳамда олтиндан ясалган ҳўки боши ўрнатилган гоят гўзал арфа (чолгу асбоби), гўзал нақшлар солинган шашка тахтаси, эшакли қайиқнинг кумуш модели, бир талай зеб-зийнат буюмлари, идишлар, қуроқлар ва олтин, кумушдан ясашиб, хилма-хил безаклар берилган бир қанча бошқа нарсалар топилган. Сўнгра шаҳарнинг Римсин подшолик қилган замонга оид (эрамиздан аввалги XVIII аср) каттагина қисми синчиклаб ковланган ва бутунлай текшириб чиқилган. Бу ердан кўндан-кўп уйларнинг қолдиқлари, бир неча кўча, тор кўчалар ва майдонлар топилган, буларга қараб қадимги Шумер шаҳрининг ҳаётини аниқ тасаввур қилиш мумкин. Шаҳарнинг жануби-шарқий қисмидан асбон Римсин даврига оид миҳхат билан ёзилган жуда кўп ҳужжатлар топилган.

Қадимги Аккад мамлакатидagi Эшнунна шаҳридан жуда қимматли ёдгорликлар топилган, бу шаҳарнинг харобаларидан қадимги ибодатхоналар ва икки аср (эрамиздан аввалги XX—XVIII асрлар) давомида қурилган ҳамда қайта қурилган гоят катта ва муҳташам сарой қолдиқлари топилган.

Эшнунна харобаларидан, шунингдек қадимги Аккаднинг ҳозирги Хафажа шаҳри ўрнидаги бошқа бир шаҳари харобаларидан топилган ёзувлар ва моддий маданият ёдгорликлари эрамиздан аввалги учинчи минг йиллик бошларида энг қадимги Шумер маданияти аккаднинг симитлар янаган марказларида кучли таъсир кўрсатган, деб айтишга имкон беради. Ниҳоят, бу шаҳарларнинг харобаларидан топилган санъат ва турмуш ёдгорликлари ўша вақтларда Месопотамияга бостириб келган аморит қабилалари билан Аккад, Элам ўртасидаги ўзаро муносабатларни янада аниқроқ билишимизга имкон беради.

Урдан топилган қайиқнинг қумушдан ясалган модели
ва шашка тахтаси.

Ниҳоят, 1933—1936 йилларда Мари давлати пойтахтининг харобалари очилди. Бу шаҳарнинг номи Бобил подшоси Аммурапи замондаги (эрамиздан аввалги XVIII аср) оскулларда кўп тилга олинади. Бу шаҳарнинг харобаларидан катта ибодатхона, гоят катта сарой ва яхши сақланиб қолган мактаб қолдиқлари топилди. Топилган нарсалар орасида энг муҳими қимматли ҳужжатларга бой бўлган ар-швдир.

Мари давлатининг хўжалик ҳаётини акс эттирувчи бир қандай ҳужжатлар ва тарихий текстлар орасида ўша замонда

Олд Осиё давлатлари ўртасидаги халқаро муносабатларни ёрқин қилиб очиб берувчи дипломатик ҳужжатлар алоҳида ўрин тутади. Миххат билан ёзилган баъзи лавҳалар Мари подшоҳи Зимрилиқ билан Бобил подшоҳи Хаммурапи ўртасида ҳарбий иттифоқ бўлганлигини аниқлашга имкон беради. Ниҳоят, бу ҳужжатлар Мари давлатининг шимолий Сурия ва ҳатто Крит ороли билан бўлган иқтисодий алоқалари ҳақида гапиришимизга имкон беради.

Моддий маданият ёдгорликлари

Бутун бир юз йил давомида Месопотамиянинг барча территориясида муттасил олиб борилган катта қазилар натижасида жуда кўп моддий маданият ёдгорликлари топилди. Бу ёдгорликлар қадимги Месопотамияда ҳам ашёнинг қайси турлари кўпроқ тарқалганлигини, ҳам ашёнинг қандай хиллари қўшни мамлакатлардан келтирилганлиги ва келтирилганда ҳам қайси мамлакатлардан келтирилганлигини кўрсатиб беради. Шундай қилиб, тарихчи Месопотамия билан унга қўшни мамлакатлар ўртасида бўлган ўзаро савдо муносабатларини аниқлай олади. Сўнгра, моддий маданият ёдгорликларини ўрганиш техниканинг тараққиёт даражасини аниқлашга ҳам имкон беради. Бу жиҳатдан гишт қуйиш, керамика, металлургия ва бинокорлик ишлари характерлидир. Керамикани ўрганиш шуни кўрсатадики, энг қадимги замонларда Месопотамиянинг жанубий қисмидаги аҳоли бинокорлик ишларида йирик-йирик яналоқ гиштлардан фойдаланган, бу гиштларнинг формаси эса асрлар давомида анчагина такомиллашиб борган. Сақланиб қолган сопол идишларга қараб кулолчиликнинг қай даражада ривожланганлигини айтиш мумкин. Металлургиянинг бўлганлиги техника тараққийсини аниқ кўрсатади. Энг қадимги замонларда Месопотамия аҳолиси фақат мисдан фойдаланган бўлса, кейинчалик бронза, эрампдан аввалги иккинчи минг йилликнинг охирида эса темир мисни сиқиб чиқара бошлаган. Ниҳоят, Месопотамиянинг ўзига хос нарсалар, чунончи: асфальт тайёрлаш ва биноларнинг сиртини безанда ишлатиладиган қошиқкор гиштлар тайёрлаш ғоят диққатга сазовордир.

Михсимон хатларнинг ўқиб чиқарилиши

Антик авторлар ёзиб қолдирган маълумотларга ва моддий маданият ёдгорликларига қараганда, ҳужжатлар, алоҳида миҳхат билан битилган ёзувлар анча катта илмий аҳамиятга эга. Миҳхат қадимги замонларда бутун Олд Осиёнинг асосий ёзув системаси бўлган. Сарой ва ибодатхоналарнинг архивларидан жуда кўплаб топилган ва кўпинча сопол лавҳаларга битилган миҳхатларда қадимги Месопотамия халқларининг хўжалик, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётига оид тур-

ли-гуман фактлар қайд этилган, шунинг учун бу хатлар Месопотамия халқларининг тарихи ва маданиятини ўрганишга яхши беради.

XVII асрда италиялик савдогар ва сайёҳ Пьетро делла Валле миҳсимон хатларнинг нусха (копия)ларини биринчи марта Европага олиб келган, Пьетро делла Валле бу ёзувларни Эрон шоҳи Доронинг Персеполь саройи деворларидан кўчириб олган. Аммо Европа олимлари бу ёзувларни кўп вақтгача ўқий олмаганлар. XVIII аср охирида даниялик Карстен Нибур миҳсимон хатларни ўқиб чиқаришга биринчи марта ҳаракат қилган. Нибур миҳсимон хатларнинг маълум даражада яншироқ чизиб берилган бир неча нусхасини босиб чиқарган ва уларни ўқиб чиқаришга киришган. Аммо Нибур бу вазифани бажаришга муваффақ бўла олмаган. Нибур миҳсимон хатлар уч хил ёзув системасида ёзилганлигини ва шу уч хил системадан энг соддаси 42 алфавит белгисидан иборат эканлигини аниқлай олган, холос.

Геттинген гимназиясининг ўқитувчиси Гротефенд (1775—1833 йиллар) миҳхатларни ўқиб чиқаришда катта муваффақиятларга эришган. Гротефенд ўзидан олдин ўтган олимларнинг, қийшиқ миҳ белги — ажратувчи белгини билдиради ва алфавитли Персеполь хатидаги бир гуруҳ белгилар эса подшоҳнинг унвонини билдиради, деган фаразларига асосланиб, бу ёзувнинг ҳаммаси умуман икки Эрон шоҳининг унвонини билдиради деб тахмин қилган. Гротефенд бир талай оқилона мулжаллари туфайли, бу ёзувда Аҳманийлар династиясидан бўлган икки Эрон шоҳининг: Доро ва Ксеркснинг номларини, шунингдек Доронинг отаси Каштосиб (Гистасп)нинг номини ўқиб чиқаришга муваффақ бўлган. Шундай қилиб, Гротефенд қадимги форс миҳхатининг тўққизта алфавит белгисини тўғри ташуна олган ва бу билан миҳхатларни ўқиб чиқариш ишига деб солган. Ўқиб чиқарилган хатнинг тўғрилиги кейинчалик тўрт тилли ёзувни текширишда тасдиқланган, бу тўрт тилда ёзилган ёзувда Ксеркснинг номи миҳхат билан ва унинг ёнгинасига миср иероглифлари билан ёзилган. Бу иероглифларда Ксеркснинг номи миҳхатга жуда яқин бўлган шаклда (Кшаяр-ши) транскрипциясида берилган. Гротефенднинг кашфиётини олимлар тезда тап олган эмас, лекин шундай бўлса ҳам, унинг ишини Лассен ва Бюрнуф деган олимлар давом эттириб, қадимги форс алфавитининг қолган белгиларини ҳам аниқлаганлар. Бюрнуфнинг 1836 йилда босилиб чиққан асариди қадимги форс ёзувидаги 34 алфавит белгисининг тўғри ўқилиши берилган.

Шиллиз сайёҳи Г. Роулинсон асарлари форс миҳхатларини ўқиб чиқаришнинг тўғрилигини текшириш ва кейинчалик ас-

Қўзғолончиларнинг бошлиқлари подшо Доро I олдида.

Бехистун қоясидаги бўртма расм ва ёзувлар.

сириология (осуршунослик) деб ном олган янги фанин янада ривожлантириш учун жуда қимматли материал берган. Роулинсон Эронда 1835 йилда миҳсимон хатлардан бир нечасининг нусхасини кўчириб олган. Булар орасида чиқиб бўлмайдиган баланд қояга ўйиб ёзилган машҳур Бехистун ёзуви ҳам бўлган. Гротсфенднинг ўқиб чиқарган ёзувидан ҳали беҳабар бўлган Роулинсон бу ёзувларни синчиклаб текшириб, форс миҳсимон хатининг 18 алфавит белгисини тўғри аниқлаган. Роулинсон тўплаган бой материал миҳсимон хатларнинг қолган икки системасини ҳам аниқлашга киришишга имкон берган. Роулинсон ва Норрис янги элам ёзувлари учун хизмат қилган иккинчи системанинг 200 га яқин белгисини аниқлашга муваффақ бўлганлар. Бу иккинчи система силлаб ёзуви (бўғинли ёзув) системаси бўлиб чиққан. Миҳхатнинг учинчи системасини Роулинсон, Хинкс ва Опперт ўқиб чиқарганлар. Улар учинчи системада 200 дан ортиқ силлаб (бўғинли) белги борлигини ва бу билан бир қаторда ишлатиладиган бир қанча идеограммаларнинг борлигини аниқлаганлар. Бу ёзувларни ўрганиш натижасида улар семитик тиллар гуруҳига

мансуб бўлган тилда ёзилганлиги маълум бўлган. Кейинчалик, Бобил миҳхатига яқин бўлган осур бўғинли миҳхати системаси ва, ниҳоят, Жанубий Месопотамиянинг шумерийлар деб аталган энг қадимги аҳолисида пайдо бўлган миҳхисмон хатининг энг қадимги типи ҳам ўқиб чиқарилган. Миҳхат аввало шумерийларда пайдо бўлган, кейин эса улардан бу хатни бобилликлар олиб, уни ўз навбатида осурийларга берган ва осурийлар орқали қадимги эронликларга ўтган бўлса керак.

Миҳхисмон ёзувлар

Миҳхатларнинг ўқиб чиқарилиши натижасида олимлар қадимги Месопотамия тарихи ҳақида жуда қимматли манбаларга эга бўлдилар. Миҳхисмон ёзувлар Месопотамиядаги қадимги халқларнинг ҳўжалик ва ижтимоий тузумини, сиёсий тарихи ва маданиятини равшан қилиб ёритади.

Энг қадимги Месопотамиянинг экономикасини ўрганишда қадимги Шумердаги турли шаҳарларнинг архивларидан, Лагаш, Умма, Ур, Ларса ва бошқа шаҳарларнинг архивларидан топишган ҳўжалик ҳисоботларига оид ҳужжатлар фоят катта аҳамиятга эга. Бу ҳужжатлар орасида «ишчи кучлари билан иш юргизиш» ҳисоботларидан иборат кенг тўнламлар, қул савдоси ҳақидаги шартномалар, ер участкалари сотиш тўғрисидаги шартномалар, шунингдек, савдогарларнинг даромад ва харажатлари, савдо ишлари ва прејскурантлар (мол ва унинг нарх-наволари) ҳақидаги ҳисоботлар каби ҳисобот ҳужжатлари кўпроқ диққатга сазовор. Бу ҳужжатларнинг ҳаммаси қадимги Шумернинг ҳўжалик тузумини муфассал ўрганишга, шунингдек, у ерда қулларни эксплуатация қилишдаги характерли хусусиятларни аниқлашга имкон беради. Эрамиздан аввалги XXIV асрда яшаган Лагаш ҳокими Урукагинанинг миҳхур ёзувлари социал курашнинг ва социал реформалар ўтказиш йўлида қилинган ҳаракатнинг ёрқин манзарасини кўрсатиб беради. Подшолар томонидан инъом қилиб берилган ер ёрлиқларининг марза тошларда сақланиб қолган текстлари (эрамиздан аввалги XIV—XII асрлар) жамоа тузумининг қолдиқларини таърифлаш ва деҳқончилик формаларини ўрганиш учун бой материал беради. Бобил подшоси Хаммурапининг Ларсадаги амалдорлари билан олиб борган маъмурий ёзишмалари эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг биринчи ярмида Бобилдаги сунъий суғориш ва маъмурий идора қилиш усули (системаси)ни тасаввур қилишга имкон беради. Ерни ижарага олишнинг ўша даврдаги турли формаларини тасвирламоқ учун бизнинг қўлимизда кўпгина ижара шартномалари бор.

Шумер, Аккад ва Бобилнинг ҳўжалик ва ижтимоий тузумини ўрганишда, шунингдек ҳуқуқ ва суд ишларининг ривож-

ланишини ўрганишда қадимги Шумернинг эрамиздан аввалги XX—XVIII асрларга оид қонуналарининг нарчалари, Биллама подшолик қилган замонда Эшшуннада нашр этилган қонунлар тўплами ҳамда Хаммурапининг қадимги Бобилдаги ҳуқуқ ишларини ўрганишда жуда муҳим манба ҳисобланган ва деярли тўла-тўқис сақланиб қолган кодекси (қонунлар тўплами) муҳим аҳамиятга эга. Бу даврдаги кўпгина шартномалар ва битимлар (контрактлар) кодексини айрим моддалари амалда қандай қўлланилганлигини кўрсатади ва кодексни маълум даражада тўлдиради.

Шумер, Аккад ва Бобил подшоларининг гинчлик ва уруш давридаги фаолиятларига оид тарихий ёзувлар манбаларнинг алоҳида гуруҳини ташкил қилади. Ибодатхоналар қуриш ва каналлар қазини, зафарли юришлар ва сулҳ аҳдномалари тузиш тасвир этилган ёзувлар катта аҳамиятга эга. Лагаш ҳукмдори Эннатумнинг «Қалхатлар лавҳасида» («Стэла коршунов») сақланиб қолган ва Умма устидан қозонилган галабани тасвирловчи ёзув шундай ёзувдир. Қадимги Шумердаги дипломатик муносабатларни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган Энтемена ёзувлари ҳам шундай ёзувдир. Лагаш ҳукмдори Гудеанинг Лагашда худо Нингирета атаб қурган ибодатхонасини муфассал баён қилиб берувчи ёзувлар ҳам шундай ёзувдир. Ниҳоят, эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг биринчи ярмида Олд Осиёнинг халқаро муносабатларини ва Бобил подшоси Хаммурапининг истилочилик сиёсатини тасвирлайдиган дипломатик ҳужжатлар (булар Маридаги архивлардан топилган) шундай ёзувдир. Бу ёзувларни тўлдиришда тарихий афсоналар ҳам бирмунча роль ўйнаган. Бу афсоналарнинг асосий сюжети гўё худолар ёрдами билан янги династияга асоқ солган машҳур подшога қилинган мадҳиядан иборат. Бу афсоналар орасида, боғбон тарбиялаб етиштирган ва маъбуда Иштар баланд мартабага кўтарган Аккад подшоси Саргон I ҳақидаги афсона алоҳида ўрин тутади.

Ҳужжатли манбалар кам бўлганлиги туфайли текширувчилар Месопотамиянинг қадимги шаҳарлари харобаларидан жуда кўплаб топилган адабий, диний-сеҳрий ва илмий текстлардан кенг фойдаланишга мажбур бўладилар. Тарихчи бу текстлардан кўпинча муҳим тарихий маълумотлар олиши мумкин. Масалан, фол очиш, каромат кўрсатиш ва турли нишонлар (оміпа) тўғрисидаги сеҳрий текстларда сиёсий тарихнинг турли-туман воқеалари ҳақида кўрсатмалар сақланиб қолган. Қадимги паҳлавон Гилгамеш ҳақидаги машҳур эпосда Эламнинг Шумер билан қилган кураши тўғрисида узоқ ўтмишдан хотиралар бор. «Хўжайин билан қул

Диллон деган ажойиб суҳбат эса Хаммурапи подшолик билан даврда қадимги Бобилдаги синфий курашни ёрқин таъбирга беради. Бу текстларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб, Месопотамиядаги қадимги халқларнинг диний эътиқодлари, ахлоқини ва илмий билимларининг тараққийси ҳақида тўла маълум беради, ўша замондаги маданиятнинг тараққийи даррақини очиқ-ойдин характерлайди. Ниҳоят, грамматик соҳалар ва луғатлар бу халқларнинг тиллари ва ёзувини синчилаб ўрганишга имкон беради.

Историкография Йирик археологик қазинилар ва миҳсимон ёзувларнинг ўқиб чиқарилиши олимларга қадимги Месопотамиянинг тарихи ва маданиятини ўргана беришга имкон берди. Текширувчилар дастлабки вақтларда аввал қадимги Осурияга эътибор берганликлари туфайли, бу энг тарих-филология фани ассириология (осуршунослик) деб ном олган эди. Фақат кейинчалик Бобил ёдгорликларини ва Шумер ёзувларини ўрганиш қадимги замон тарихидаги бу соҳанинг доирасини кенгайтирди, аммо бу соҳанинг осуршунослик деган аввалги номи традицияга кўра сақланиб қолган.

XIX асрнинг биринчи ярмигаёқ қадимги Месопотамия тарихини ўрганишга ҳаракат қилиб кўрилган. Бу ишларнинг асосини антик авторларнинг ёзиб қолдирган маълумотларини тўплаш ва улардан фойдаланишдан иборатлир. Археологик ёдгорликлар ва миҳсимон ёзувлардан фойдаланиш натижасида осуршунослик чинакам ҳужжатларга асосланган мустақкам заминга қўйилиб, фанда бутун бир катта ўзгариш юз берди. Аммо янги, ҳали етарли даражада ўрганилмаган материалларнинг кўплиги дастлабки текширувчиларнинг жуда ҳам кенг умумийлаштиришларига ва асосиз фаразларига сабаб бўлган.

Баъзи бир осуршуносларнинг, Бобил жаҳон маданиятини энг қадимги ўчоғи бўлиб, ер шаридаги маданий халқлар кўпчилигининг тараққийига таъсир кўрсатган аҳамиятини ошириб юборишлари катта мунозарага сабаб бўлган. XIX асрнинг охиридаёқ Шрадер билан Гункель қадимги Бобил билан, қадимги Исроил маданиятлари ўртасида бир қанча ўхшашликлар борлигини жуда тўғри кўрсатиб берганлар. Ф. Делич билан Г. Винклер бу таққослашни давом эттириб, панбобилчилик назариясини илгари сурганлар. Бу назарияга мувофиқ мифология, дин, сеҳр соҳаларидаги энг қадимги тушунчалар, адабиётдаги образ ва сюжетлар, шунингдек фан соҳасидаги дастлабки ютуқлар қадимги Бобилдан келиб чиққан. Шундай қилиб, Бобил инсониятнинг энг қадимги ва асосий бешиги деб эълон қилинган. Олд Осиёда энг кейинги вақтларда яшаган халқларнинг маданий тараққийсига Бобилнинг катта таъсир

кўрсатганлиги ҳақида асосан тўғри айтилган фикр ҳаддан ташқари ошириб юборилган; шу билан бирга, ер шаридаги турли-туман халқларнинг ҳар хил типдаги идеологиялари ва дунёқарашларининг ҳар хил формалари аслда қадимги Бобил мифологияси ва астрал эътиқодларининг ўзи бўлиб, фақат сўнгги вақтларда ўзгарган деб талқин қилинган. Панбобилчилик назарияси тарафдорларининг фикрича, дунёнинг яратилиши ҳақидаги, тўфон тўғрисидаги, аввалги одамларнинг гуноҳ қилганликлари ҳақидаги, қадимги замонларда кенг ёйилган афсоналар, дўзах ва жаннат ҳақидаги афсонавий тушунчалар, ахлоқнинг дастлабки элементлари, гуноҳ тўғрисидаги тушунчалар, худонинг бирлиги ҳақидаги идея дастлаб Бобилда пайдо бўлган ва сўнгра Бобилдан бошиқа барча халқлар ўртасида ёйилган эмиш.

Панбобилчиларнинг Бобилни ҳаддан ташқари кўкларга кўтариб мақташлари ҳатто кўпгина буржуа мутахассислари, жумладан Эд. Мейер ва Куглер томонидан жуда асосли равишда танқид қилинган. Мисрда, Сурияда, Ҳиндистон ва Хитойда ўтказилган қозишлар турли мамлакатларда яшаган кўп халқлар ўз маданиятларини тамоман мустақил равишда ўзлари вужудга келтирганликларини ва ривожлантирганликларини кўрсатиб берди. Лекин бу факт қадимги замондаги турли халқлар маданиятини бир-бирига яқинлаштиришга имкон берган баъзи бир ўхшашлик хусусиятлари бўлганлигини истисно қилмайди; бу эса шуни кўрсатадики, ўша халқлар ягона йўл билан тараққий қилган, шунингдек баъзан улар бир-бирларига таъсир кўрсатганлар. Албатта, Бобил маданиятининг элементлари Олд Осиёда яшаган қадимги халқлар орасида тарқалганлигини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Манбаларнинг чуқур текширилиши осуршunosликни янада ривожлантиришга кўп даражада ёрдам берди. Бунга эса михатларнинг текстларини босиб чиқариш ва шумерийлар, бобилликлар ва осурияликларнинг тил ва ёзувларини диққат билан ўрганиш ёрдам берди. Махсус грамматика, луғат ва справочниклар босиб чиқарилди. Бу ишлар тарих ва маданиятнинг турли масалаларини, қисман саёнат, адабиёт, дин ва фанни чуқурроқ ўрганишга имкон туғдирди. Тор доирадаги махсус асарларда ҳам, катта тўпламларда ҳам шумер халқининг келиб чиқиши ҳақидаги, Шумер билан бобил-семит маданиятларининг ўзаро муносабатлари ҳақидаги ва, ниҳоят, қадимги Бобилдаги ижтимоий муносабатлар ҳақидаги масалалар хусусан кўпроқ муҳокама қилинди. Инглиз археологи Франкфорт Иккидарё оралиғининг азалги аҳолиси — Шумер халқи ва Месопотамия маданиятини энг қадимги замонда

бунёдга келтирган халқ ҳам шумер халқидир, деб тасдиқлаш мумкин, дейди. Лекин энг қадимги археологик ёдгорликлар билан ундан кейинроқ даврга оид бўлган ёдгорликлар ўртасидаги баъзи тафовутлар, шунингдек Шумер тилининг фақатгина ўннга хос хусусиятлари текширувчиларни Месопотамияда шумерийлардан ҳам олдин бошқа бир аҳоли бўлганлиги ҳақидаги масалани қўйишга мажбур этди. Инглиз археологи Гордон Чайльд Иккидарё оралиғидаги энг азалги аҳолини эҳтиётлик билан протошумерийлар деб атади ва бу протошумерийлар Месопотамияда дастлабки сунъий сугориш элементларини ташкил қилиб, бу ерда серҳосил ерлар вужудга келтирганлар, деб кўрсатади. Аммо Чайльднинг фикрича, Шумер маданиятини вужудга келтирувчилар тарих тонгида Месопотамияга бостириб кирган шумерийлардир. Шумерийларнинг ўзлари қаердан келиб чиққан, деган саволга ҳозирги кимон текширувчилари ҳар хил жавоб берадилар. Айрим текширувчилар, масалан, Чайльд, уларни Шарқдан, эҳтимолки, Эламдан келган бўлсалар керак, деб тахмин қилади. Бошқалар (Б. Грозний) эса уларнинг асли ватани шимолий мамлакатлар бўлган, дейди.

Қадимги Шумер шаҳарларидаги қазишларнинг натижалари шумерийлар ва Аккад семитлари маданиятлари ўртасидаги ўзаро таъсирини ўрганиш проблемасини илгари суришга имкон берди. Шумернинг тарихи ва маданиятини ўрганган бир қанча текширувчилар Бобил маданиятининг негизи ва манбаи Шумердир, деган фикрга келдилар. Бу фикрни инглиз олими Кинг баён қилди ва муфассал суратда асослаб берди. Француз семитолог (семитшуноси) Галеви, Бобил маданияти шумерийлардан келиб чиққан, деб тасдиқловчи назарияга кескин суратда қарши чиқди. Галеви бу баҳсда жуда қизиқиб кетиб, Шумер халқи, тили ва маданиятининг бўлганлигини ҳам ҳеч бир асоссиз равишда инкор қилди. Шумерийлар тили эса Бобил қоҳишлари томонидан сунъий суратда тайлаб чиқарилган «махфий» тилдир, деди. Бу мунозарада Э. Мейер ўртача йўл тутди. Мейер, Шумер халқининг бўлганлигини ва уларнинг маданияти семитларга катта таъсир кўрсатганлигини айтиб, семитлар ҳар ҳолда Шумер маданиятининг ютуқларига кўр-кўрона тақлид қилаверган эмаслар, балки улар бу соҳада кўп нарсаларни мустақил равишда ўзлари яратганлар ва Шумернинг маданий меросига кўн янгиликлар қўшганлар, деб кўрсатди.

Историографияда қадимги Бобилдаги ижтимоий муносабатлар ҳақидаги ва давлат ҳокимиятининг типини ҳақидаги масалаларга бирмунча эътибор қилинди. Буржуа тарихчилари қадимги Шарқ жамиятини идеаллаштириб ва тарихий ри-

вожланиш процессини потўғри талқин қилиб, қадимги Бобилнинг хўжалик ва ижтимоий тузумидан, шунингдек, давлат тузумидан анча кейинги даврларга хос ҳодисаларни топишга уриндилар. Масалан, тарихни ҳаддан ташқари замонбop қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган француз олими Кюк қадимги Месопотамияда апчагина пул хўжалиги, бозорлар борлигини ва ташқи савдонинг гоят даражада тараққий қилганлигини айтиб, Бобилнинг хўжалик соҳасидаги ривожини жуда ҳам ошириб юборган эди. Контено ҳам ўз асарларида Бобил деспотиясининг ижобий аҳамиятини ана шундай ошириб юборган эди. Туро-Данжен, Бобил ижарачиларини Рим колонлари билан тенглаштириш мумкин, деб тоқди. Волков қадимги Бобилда ленлик муносабатларини топишга уринди.

Фашист «тарихчилар»и гитлерчилар Германиясининг ҳарбий босқинчилик сиёсатини тарихий жиҳатдан асослашга интилиб, қадимги Месопотамиянинг қулдорлик тузumi ва деспотик давлатини жуда ҳам идеаллаштириб тасвирладилар. Масалан, ўз брошюра ва китобларида ғирт фашистлар идеологиясини ифодалаган немис «тарихчиси» Тегер қадимги Шарқ давлатининг баъзи бир ижобий томонларини ҳаддан ошириб мақтайди. Тегер бу деспотизмда, замондан ташқари ва абадийлашган ҳодиса бор, деб билади. Тегер тарихий фактларни бузиб ва уларни ўтакетган даражада сохталаштириб, энг қадимги Шумер подшоларининг қонхўрлик ва даҳшатли босқинчилик урушларини «адолатли» уруш деб тасвирлайди. Бобил подшоси Хаммурапининг эрампдан аввалги XVIII аср охирларида ўрнатган давлат тузумини Тегер, халққа яхшилик келтирган давлат тузumi, деб тасвирлайди. Деспотнинг чекланмаган ҳокимиятини Тегер, идора қилишнинг энг яхши усули, деб ҳисоблайди. Фашист «тарихчи»ларининг қадимги Месопотамиядаги қулдорлик тузумини ана шу хилда абадий идеал қилиб кўрсатишга уринишлари ҳеч қандай илмий аҳамиятга эга эмас, чунки бу уринишлар тарихий фактларни қасдан бузишга асослангандир.

Ҳозирги замон Америка буржуа тарихчилари тарих соҳасидаги текширишларини ғирт реакцион идеологияга бўйсундириб, Америка Қўшма Штатлариши ўтмишдаги, шу жумладан қадимги Шарқ дунёсидаги «буюк цивилизацияларнинг вори-си» қилиб кўрсатишга уринмоқдалар. Шу билан бирга, улар Америка Қўшма Штатларининг империалистик экспансияси учун Яқин Шарқнинг қандай сиёсий ва стратегик аҳамиятга эга эканлигини таъкидламоқдалар. Шу сабабдан улар қадимги Шарқ тарихи ва маданиятини айниқса зўр бериб сохталаштирмоқдалар.

Рус олимлари осуршуносликка катта ва қимматли ҳисса қўшдилар. Рус олимлари ичида биринчи марта қадимги Месопотамия тарихини йирик тадқиқотчи М. В. Никольский текширди, унинг Месопотамия тарихига оид бир қанча асарлари ҳозирги вақтгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келади. Россия территориясида топилган моддий ёдгорликлар ва михсимон хатларнинг тарихий қимматини жуда яхши тушунган М. В. Никольский А. А. Иванов билан биргаликда 1893 йилдаёқ Арманистонда Ван маданияти ёдгорликларини, асосан ёзувларини тўплаш ва ўрганиш юзасидан катта иш қилди. Қадимги Урарту мамлакати территориясида топилган Ван ёзувлари тўпланими босиб чиқара бошлангга имкон берган бу экспедициянинг натижалари «Кавказ археологиясига оид материаллар» деган асарда (V қисм)¹ нашр этилган. М. В. Никольский ўзининг бошқа асарларини Урарту тарихи ва маданиятини ўрганишга бағишлаган ва Урарту тарихини биринчи бўлиб бутун дунё тарихи доирасига киритган. Шун билан бирга, М. В. Никольский бобил-осурия ёдгорликларидан рус тўпламларига кирганларини ўрганиш ва тасвирлаш устида кўп ишлаган. М. В. Никольский асарлари орасида унинг «Н. П. Лихачёв тўпламига киритилган қадимги Халдеянинг хўжалик ҳисоботларига доир ҳужжатлар»² деган сарлавҳа остида босилиб чиққан ажойиб асари айниқса катта қимматга эга. М. В. Никольский бу катта асарида Лихачёв тўпамидан олинган бир қанча энг қимматли ҳужжатларни жуда яхши нашр қилган, таржима қилган ва уларга изоҳлар берган. Лихачёв тўпамидан олинган бу энг қимматли ҳужжатлар қадимги Шумер ва Аккада яшаган халқларнинг ижтимоий-иқтисодий тузумини равшан қилиб ёритиб берган. Осуршуносликнинг ўша вақтдаги юксак муваффақиятлари даражасида турган, жуда синчиклаб ишланган автографик транскрипция ва ёзувларнинг таржимаси, бу бой материални умумийлаштириш йўлидаги биринчи уришишдан иборат бўлган кириш мақоласи бу асарни том маъноси билан классик асарга айлантирган.

Рус осуршуносларининг кейинги авлоди орасида академик Б. А. Тураев мактабидан чиққан И. М. Волковни, шунингдек профессор В. К. Шилейкони кўрсатиб ўтиш керак. И. М. Волков Мисрнинг Элефантин оролидаги яҳудий колониясидаги арамейларнинг (эрамиздан аввалги V аср) ҳужжатларини ва Бобил подшоеси Хаммурапининг машҳур қонунларини таржима қилган. Профессор В. К. Шилейко осуршуносликка катта ҳисса қўшди. В. К. Шилейко, М. В. Никольский.

¹ Москва археология жамияти нашриёти, 1896.

² «Древности восточные», т. III, вып. 2,5, 1908. 1915.

нинг ишини давом эттириб, рус тўпламларида сақланиб қолган миҳсимон хатларнинг турли текстлари ва таржималарини нашр қилган. В. Қ. Шилейко 1915 йилда «Шумер ҳокимларининг саёҳат таассуротлари» деган китобини бостириб чиқарди, бу китобда Лихачёв тўпламидан олинган миҳсимон хатлар текстларининг босилиши ва таржимаси ҳамда муфассал равишда ёзилган кириш мақоласи зўр қимматга эга. В. Қ. Шилейко астрология, астрономия, адабиёт ва динга оид бир қанча текстларни нашр этди ва таржима қилди. В. Қ. Шилейко бу билан рус китобхоналариши биринчи марта Бобил адабиётининг машҳур асарлари билан таништирди.

Совет олимлари қадимги Месопотамия тарихини ўрганишга анча катта ҳисса қўшдилар. Марксистик диалектик метод билан қуролланган совет тарихчилари қадимги Месопотамияда синфий эксплуатациянинг асосий формаси қулдорлик бўлганлигини аниқлаш йўлида кўп иш қилдилар. Қадимги Месопотамиядаги ижтимоий муносабатлар проблемасини ўрганишда академик В. В. Струвенинг асарлари катта аҳамиятга эга бўлди. В. В. Струве манбаларни ўрганиш натижасида эра-миздан аввалги III минг йилликда қадимги Месопотамияда қулдорлик муносабатлари бўлганлигини аниқлади. В. В. Струве Урнинг III династияси даврига оид бўлган ва Ур подшо-ларининг катта-катта хўжаликларида бевосита ишлаб чиқарувчилар меҳнатининг ташкил этилиши ва эксплуатация қилинишини тасвирловчи хўжалик ҳисоботларига доир ҳужжатларни айниқса муфассал суратда ўрганиб чиқди. Академик М. В. Никольский Месопотамиядаги қадимги давлатларнинг экономикасида жамоаларнинг роли ва жамоачилар меҳнатининг аҳамиятини, шунингдек қадимги Шарқ қулчили-гининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган махсус асарлар ёзди.

Шу билан бирга, совет олимлари совет музейларида сақланаётган миҳсимон хат текстларини нашр этиш ва ўрганиш ишларини давом эттирдилар. А. П. Рифтин I Бобил династияси даврига оид ҳужжатларнинг тексти ва таржимасини нашр қилди, бу ҳужжатлар қадимги Бобил замонасининг ҳуқуқ ва экономикасини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Қадимги Месопотамия халқларининг маданиятини ўрганишга ҳам катта аҳамият берилди. В. В. Струве «Хўжайинининг қул билан суҳбат» деган Бобил ҳужжатиши таржима қилди ва унга изоҳлар берди. П. Д. Флиттнер бир қанча асарларида Месопотамия халқларининг санъати, моддий маданияти ва динини, жумладан деҳқончилик эътиқодларини махсус ўрганди.

Хронология

Қадимги Месопотамияда муайян бир эра- шинг, яъни ўша замонларда йил ҳисобининг бошланишини белгилайдиган маълум бир сананинг бўлма- ганлиги хронологияни ўрганишда катта қийинчиликлар туг- диради. Ўша даврда йилларни машҳур воқеаларнинг номи билан атаганлар ва йилларни шу воқеадан бошлаб бирмунча вақтгача санаб борганлар. Масалан, Эшшуннада тошилган ёзувларда мужмал қилиб: «Боббар ва Ка-Ибаум қурил- ган йил» ёки «Амурру бўйсундирилган йил» деб сана кўрсатилган.

Хужжатларда турли воқеаларнинг бир вақтда бўлганли- гини ёки ҳар хил сиёсий арбобларнинг бир вақтда яшаганли- гини аниқлашга имкон берадиган кўрсатмалар хронологияни белгилашга бир қадар ёрдам беради. Масалан, Эшшунна ва Марида топилган хужжатлар Эшшунна подшоси Ибалпел, Мари подшоси Зимрилим, Бобил подшоси Хаммурапи, Ларса подшоси Римсин ва Осурия подшоси Шамшиадад I замондош бўлганликлари аниқлашга имкон беради.

Аль-Амарна архивидаги дипломатик хужжатлар Миср фиръавни Эхнатон Митанний подшоси Тушратта билан, Хетт подшоси Шупилулиума билан, Бобил подшоси Бурнабуриаш ва Осурия подшоси Ашшурубаллит билан замондош бўлган- лигини аниқлашга имкон беради. Миср фиръавни Рамзес II нинг Хетт подшоси Хаттушил III билан тузган шартномаси ҳам ана шундай аҳамиятга эга. Эхнатон билан Рамзес II под- шолик қилган вақтларини билгандап кейин, қадимги Месопотамия тарихига доир йилларни аниқлаш мумкин.

Хронологияни белгилаш учун аниқроқ маълумотларни осур ёзувларидан топса бўлади. Биз бу ёзувлардан Осурия подшоси Тукулти-Нинурта I Синахерибдан 600 йил илгари подшолик қилганлигини ва Осурия подшоси Алшшурбанипал эрамиздан аввалги 650 йилда Эламни ўзига бўйсундириб, бу ерда маъбуда Шапанинг ҳайкалини топганлигини, бу ҳайкал- ни эса 1635 йил илгари Элам подшоси Кудурпахунди Осурия- дан олиб кетганлигини биламиз.

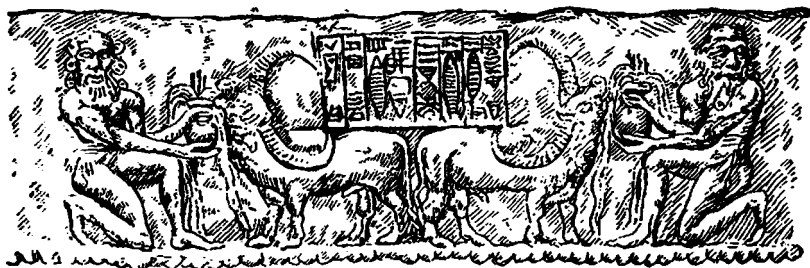
Аммо астрономик ҳодисалар тўғрисида гапирилган текст- ларда воқеаларнинг бўлган вақтларини белгилаш учун ҳам- мадан кўра аниқроқ маълумотлар бор. Бу астрономик ҳоди- саларнинг санасини математика воситаси билан жуда аниқ белгилаш мумкин. Эллин даврининг астрономлари Бобил- даги астрономик текстлардан фойдаланиб, Бобил подшоси Набонасарнинг эрамиздан аввалги 747 йилдан бошлаб под- шолик қилганлигини аниқлаганлар. Яна, шу нарса айниқса катта аҳамиятга эгаки, йиллар осур эпонимлар (амалдорла- ри)нинг номи билан аталган рўйхатда эрамиздан аввалги

763 йил 15 июнда бўлиб ўтган қуёш тутилиши тилга олинади. Бу факт шу рўйхатдаги эпонимлардан ҳар бирининг йилини қўйиб чиқишга ва рўйхатда номи биринчи бўлиб турган амалдорнинг эрамиздан аввалги 911 йилда ҳукмронлик қилганини аниқлашга имкон беради. Шундай қилиб, осур хронологияси эрамиздан аввалги 911 йилдан бошлаб бутунлай аниқ қилиб белгиланиши мумкин.

Иккидарё оралигидаги барча мамлакатларнинг хронологиясини аниқламоқ учун айрим йилларни ва турли воқеаларнинг бир вақтда бўлганлигини белгилашдан ташқари, яна ҳар бир давлатда қайси подшодан кейин қайси подшо ҳукмронлик қилганлигини ва улардан ҳар бирининг неча йилдан подшолик қилганлигини ҳам мумкин қадар аниқроқ белгилаш керак бўлади. Бунда подшоларнинг ёзувлари ва бирорта подшонинг ҳукм сурган даврини кўрсатадиган алоқа ҳужжатлари, подшо ва амалдорларнинг рўйхатлари, шунингдек антик авторларнинг ёзиб қолдирган асарларидан олинган маълумотлар, ниҳоят, Берос асарларидан олинган парчалар бирмунча ёрдам беради. Лекин шу нарсани эсдап чиқармаслик керакки, бу хронологияда кўрсатилган йилларнинг кўпчилиги ва айниқса энг қадимги даврга оид бўлган йиллар ҳали тахминийдир.

Осурия цилиндрик муҳридан туширилган нусха.

Подшо Шаркалишарри замонидаги муҳрдан туширилган нусха.

II БОБ

МЕСОПОТАМИЯНИНГ ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАРИ (ШУМЕР ВА АККАД)

**Месопотамия-
нинг табиий
шароити**

Олд Осиёдаги мамлакатлар орасида деҳқончиликни кенг ривожлантириш учун энг қулай бўлган мамлакат Дажла билан Фрот дарёлари ўртасида жойлашган бўлиб, уни қадимги греклар Месопотамия (Иккидарё оралиги) деб атаганлар. Бу мамлакат шимолда Арманистон тоғларидан бошланиб, жанубда то Форс қўлтигигача чўзилган. Бу мамлакат гарбда Сурия-Месопотамия дашти билан, шарқда эса Ғарбий Эрон тоғ қряжлари билан чегараланган. Месопотамиянинг ўрта ва жанубий қисми текислик бўлиб, у вақт-вақти билан тошиб ерларни ўгитловчи ва суғорувчи Дажла ва Фрот дарёлари келтирган ётқизиқ (аллювий)лардан иборат. Дажла дарёси Ван кўлининг жанубидан, Арманистон тоғларидан бошланади. Фрот эса Арзирумнинг шарқида, денгиз юзидан 2 минг метр баландликдан бошланади. Дажла жуда тез оқар дарё. Дажла Фротдан 750 км калта, лекин Дажла Фротга нисбатан икки баравар ортиқ сув келтиради, узунлиги 2600 км га етадиган Фрот эса секин оқадиган дарёдир. Фрот қиргоқлари Дажланинг қиргоқларига қараганда пастроқ. Шунинг учун Фрот суви тошганда Дажлага нисбатан анча катта территорияни сув босиб кетади ва тошқини узоқроққа чўзилади, яъни мартнинг ўрталаридан бошланиб сентябргача давом этади. Ҳар иккала дарёнинг ўзани беш минг йил ичида ўзгариб кетган. Сақланиб қолган ёзувлардан маълум бўлишича, Шумер ва Аккаднинг қадимги шаҳарлари, масалан, Сиппар,

Киш, Ниппур, Шуруппак, Урук ва Ларса Фрот дарёси бўйида бўлган. Ҳозирги вақтда эса шу шаҳарларнинг вайроналари Фрот дарёси ўзанидан шарқ томондадир. Дажла ҳам ўзанини ўзгартган. Унинг оқими шимоли-шарқ томонга бурилиб борган. Шундай қилиб, бу иккала дарё илгари Ҳозиргига қараганда бир-бирига яқинроқ бўлган. Суғориш мумкин бўлган текислик территорияси ҳам бир қадар кичик бўлган. Дажла билан Фрот мамлакатнинг асосий суғориш магистрални бўлиш билан бирга, бош транспорт магистрални ҳам бўлган. Бу иккала дарё Месопотамияни қўшни мамлакатлар билан, яъни қадимги Арманистон (Урарту), Эрон, Кичик Осиё, Сурия билан боғлаган.

Арманистон тоғларидаги қорлар эриши натижасида Дажла ва Фрот дарёларида вақт-вақти билан бўлиб турадиган тошқинлар сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалигини ривожлантиришда маълум аҳамиятга эга бўлган. Иккидарё оралиғининг жанубидаги Шумер ва мамлакатнинг ўрта қисмини эгаллаган Аккад иқлим жиҳатидан бир-биридан бирмунча фарқ қилган. Шумерда бошқа жойларга қараганда қиш юмшоқроқ бўлгани учун хурмо дарахти ёввойи ҳолда ўса олган. Аккад эса, иқлим жиҳатидан қишда қор ёғадиган ва хурмо дарахти ёввойи ҳолда ўсмайдиган Осурияга яқин.

Жанубий ва Урта Месопотамиянинг табиий бойликлари унча кўп эмас. Аллювиал тупроқдан бўлган бўрсилдоқ ва ёпишқоқ лой ибтидоий кулолчилик учун ажойиб хом ашё бўлган. Қадимги Месопотамия аҳолиси лойни асфальт билан аралаштириб, жуда қаттиқ материал ясаган, бу материал Иккидарё оралиғининг жанубий қисмида камдам-кам учрайдиган тош ўрнида ишлатилган. Месопотамияда металл бўлмаслиги ҳам характерлидир, бу ҳол маҳаллий аҳолини шимолий ва шарқий металлургия районларига қарам қилиб қўйган.

Иккидарё оралиғи ўсимликларга ҳам бой эмас. Бу мамлакатнинг энг қадимги аҳолиси донли ўсимликларни, яъни арпа ва бугдойни мамлакат иқлимига мослаштириб олган. Иккидарё оралиғининг жанубий қисмида ёввойи ҳолда ўсадиган хурмо дарахти ва шакар қамиши мамлакатнинг хўжалик ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган. Ёғ чиқариш учун ишлатиладиган сезам (кунжут), шунингдек ширин смола чиқадиган юлғум (тамариск) маҳаллий ўсимликлардан бўлса керак. Месопотамия аҳолисига ёввойи ва уй ҳайвонларининг турли зотлари маълум эканлигини энг қадимги ёзув ва суратлар кўрсатиб турибди. Шарқий тоғларда қўй (муфлон)лар ва эчкилар, жанубнинг ботқоқли чангалзорларида ёввойи

чўчқалар бўлган ва улар энг қадимги вақтлардаёқ қўлга ўргатилган. Дарёларда балиқ ва қуш кўп бўлган. Шумерда ҳам, Аккадда ҳам турли-туман уй қушлари мавжуд бўлган.

Жанубий ва Ўрта Месопотамиянинг табиий шароити чорвачилик ва деҳқончиликни ривожлантириш учун қулай бўлса ҳам, аммо хўжалик ҳаётини уюштиришни ва узоқ вақт кўп меҳнат қилишни талаб қилган.

Архаик давр Месопотамиянинг ўрта қисми территориясидаги энг қадимги поселениелар сўнгги мезолит даврида вужудга келган. Месопотамиянинг жуда ҳам қадимги қабилалари ботқоқликлар ўртасидаги тепаликларда, оролларда яшаган. Улар тупроқдан уйиб поселениелар қурганлар. Улар атрофдаги ботқоқликларни қуритиб, сунъий суғоришни энг қадимги системасини вужудга келтирганлар. Қишда топилган буюмларнинг кўрсатишича, улар микролитик ороллардан фойдаланганлар. Бу қабилалар Олд Осиёнинг энг қадимги этник табақаларига мансуб бўлган бўлсалар керак.

Аммо Шумер-Аккад маданияти ва давлатининг ҳақиқий эрагувчилари шумерийлар (улар Месопотамияга шарқий тоғ билаларидан келган бўлсалар керак), шунингдек, Сурия-Месопотамия даштларидаги қабилаларга қариндош бўлган Аккад семитлари бўлган. Месопотамия территориясида сўнгги ингирма йил ичида ўтказилган қазилар бу қабилаларнинг энг қадимги, тарихдан бурунги маданий ҳаётлари қандай бўлганлигини билишга имкон беради.

Ўрта ва жанубий Месопотамия территориясида топилган архаик давр ёдгорликларини, энг типик ёдгорликлар чиққан жойларига қараб уч маданий даврга: Шумерда Ал-Обейд маданияти ва Урук маданияти ҳамда Аккадда Жемдет-Наср (Киш яқинида) маданиятига бўлиш расм бўлган. Бу биринкетин ўтган уч маданий давр эраиздан аввалги IV минг йилликни тамомила деярли ўз ичига олади. Бу маданий даврлар жанубий ва ўрта Иккидарё оралиғида энг қадимги замонларда ташкил топган давлатлардан бурун ўтган.

Жанубий Месопотамияда топилган энг илк поселение Ал-Обейд ёнидаги (Ур яқинидаги) дарё оролида бўлиб, бу орол ботқоқ текислик устида жойлашган. Бу ерда яшаган аҳоли овчилик ва балиқ овлаш билан шугулланиб келган ва хўжаликнинг прогрессивроқ формаларига: чорвачилик ва деҳқончиликка аста-секин ўта бошлаган. Бу даврга келиб қўй, эчки ва чўчқалар қўлга ўргатилган ва Олд Осиёнинг энг қадимги дон ўсимлиги полба¹ иқлимга мослаштирилган. Деҳқонлар

¹ Полба — бугдойнинг бир нави.

жуда содда қуроллардан: айрисимон тошдан ясалган мотиғадан ва тиги чақмоқ тошдан ясалган ўроқлардан фойдаланганлар. Керамика, тўқув иши ва тоштарошлик бир қадар ўсган. Сариқ-қўқимтил тусли лойдан ясалган кулолчилик идишларига турли-туман нақшлар солинган ҳамда ҳайвонлар, қушлар ва одамларнинг расмлари билан безатилган. Тошдан турли асбоб ва қуроллар: даста ўтказиладиган болта, мотиға, пичоқ, гурзи учлари ва ёй ўқлари ясалган. Бу даврда дастлабки металл қуроллар, масалан, ясси болта вужудга келган. Металлургия ривожланиши билан мисдан қуроллар яшаш билан бирга бошқа буюмлар ҳам, чунончи, ойна ва тўғнағичлар ҳам ясала бошлаган. Техника соҳасидаги гоят катта ўзгариш, яъни тошдан металларга, кейин мисга ўтиш ана шундай юз берган. Ал-Обейднинг энг қадимги ўтроқ аҳолиси кичик-кичик кулбаларда яшаган, бу кулбаларнинг деворлари бордон билан тўсилиб, лой билан сўвалган. Аммо бу вақтда қурилишларда аста-секин ғишт ишлатила бошлаган. Масалан, кулбалар ичидан катта-катта япалоқ ғиштлардан қурилган ўчоқлар топилган. Бу кулбалардан ёғоч эшиклар ўрнатилган учун тошдан ясалган кесакилари ҳам топилган.

Жанубий Месопотамияда яшаган энг қадимги қабилаларда диний эътиқодларнинг шаклланиши ҳам ана шу қадимги даврга тўғри келади. Қўл-оёқлари ғужапак қилиниб чуқурларга кўмилган одамларнинг суяклари топилган, суякларни махсус идишга солиб, иккинчи марта кўмилганлиги маълум бўлган; булар — ўша замондаги одамларнинг нариги дунёга ишонганидиган ва ўлганлар руҳига сиғиниш одати жуда ҳам қадимги вақтларда пайдо бўлганлигидан дарак беради. Ўлган одам ёнига идишда овқат, маржон, чиганоқ қўйиш, шунингдек хотинларнинг лойдан ясалган ҳайкалчаларини қўйиш одати бўлган (бу ҳайкалчаларда татуировка изи бор). Ал-Обейд маданияти узоқ замонлар яшаган. Бу маданиятнинг илдизлари Юқори Месопотамиянинг қадимги маҳаллий маданиятига бориб туташади. Аммо бу вақтда шумерийлар маданиятининг дастлабки элементлари ҳам пайдо бўла бошлаган.

Шумер архаикасининг булдан кейинги даври гоят муҳим қазинилар ўтказилган жойнинг номи билан Урук даври деб аталади. Бу давр керамика соҳасида янги турларнинг ривожланиши билан характерлидир. Лойдан қилинган, баланд дастали ва узун бурунли идишлар металлдан ясалган қадимги идишлардан олинган нусхалар бўлса керак. Бу идишлар кулол чархида ясалгандир; аммо бу идишлар нақши жиҳатидан Ал-Обейд давридаги ранг-баранг керамика буюмларига қараганда анча соддадир. Булар кўпинча тирпаб

оғина гул солинган оддий қизил ёки қора рангли керамика буюмларидир. Умуман олганда, Урук даври анчагина тараққий қилган давр бўлиб, унинг шу хусусияти, жумладан, энг қадимги монументал архитектуранинг вужудга келишида ифодаланади. Бу жиҳатдан раиш-баранг нақшлар билан безатилган, энг қадимги зинапояли ибодатхона мипорасининг (инкуррат) қолдиқлари, ибодатхонанинг тошдан ясалган пойдевори ва катта-катта ғиштлардан ясалган устуллар, терма қошиқли серҳашам қурилишлар диққатга сазовордир. Бу даврда хўжалик ҳаёти ва маданият янада ривожланган. Хўжаликлар тузиш зарурияти тугилган. Шу муносабат билан ҳали жуда ҳам содда бўлган сурат (пиктографик) ёзув вужудга келган, бу ёзув излари ўша даврнинг цилиндрик муҳрларида сақланиб қолган. Бу ёзувларнинг ҳаммаси 1500 га иқин тасвирий белгилардан иборат бўлиб, булардан аста-секин қадимги Шумер ёзуви келиб чиққан.

Шумер-Аккад архаикасининг учинчи даври қазилар вақтида ёдгорлик буюмлар кўпроқ топилган жойнинг номи билан, яъни Жемдет-Наср (Киш яқинида) номи билан юритилади. Бу ерда 1926 йилдан бошланган қазилар натижасида маданиятнинг барча соҳаси бир қадар тараққий қилганлигидан дарак берувчи кўпгина ёдгорликлар топилди. Бу даврда Месопотамиянинг жанубий ва ўрта қисмидаги ботқоқ областларни шарқий ва шимолий тоғли қабилалар томонидан колонизация қилиш асосан тугалланган. Деҳқончилик хўжалиги бу вақтда янада ривож топган. Аҳоли арпа билан бирга буғдой ҳам эка бошлаган. Хўкиз ва эшакни қўлга ўргатиш хўжалик соҳасида катта аҳамиятга эга бўлган. Меҳнат тақсмоти ва техниканинг ўсиши орқасида ҳунармандлик анчагина ўсган. Энди сопол идишларни кулол чархида ясай бошлаганлар, сопол идишларга даста қилинган, безак ва геометрик нақшлар солинган. Нақш ва бўёқларнинг турли-туманлиги, шуниингдек шаклларнинг етуклиги керамиканинг анчагина ривожланганлигини кўрсатади. Металлургия ҳам янада ривожланган. Мис асбоб ва қуроллар сўяк ва тошлардан ясалган асбоб ва қуролларни борган сари кўпроқ сиқиб чиқара бошлаган. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандлиқнинг ривожланиши савдони вужудга келтирган (лекин савдонинг куртаклари илгари ҳам бир қадар бўлган). Энг қадимги савдо алоқалари Ўрта Месопотамия билан Шимолий Инкударё оралиғи, Элам, Ғарбий Эрон ва Шимолий Сурия ўрғасидаги алоқаларнинг маҳкамланиб боришига сабаб бўлган, бу мамлакатларнинг ҳаммасида ҳам Жемдет-Наср предметлари типидagi предметларнинг топилиши шуни кўрсатади. Савдонинг пайдо бўлиши йўл-алоқа ишларининг

ривожланишига сабаб бўлган. Ғилдирак, жанг араваси ва юк араваларининг пайдо бўлиши, шунингдек учи баланд ва қуйруқ томони кўтарилган махсус қайиқлар ҳам шу даврда тарқала бошлаган. Моддий бойликнинг ўсиши ижтимоий табақаланишга олиб келган. Энг қадимги саройнинг катталиги 92×48 метр бўлган катта серҳашам бутун бир иморат харобалари бунинг бевосита далилидир. Кўмиш маросимлари ва бадий тасвирлар деҳқончилик эътиқодларининг янада ривожланганлигини кўрсатади, булар орасида она маъбуда эътиқоди кўзга кўринарли ўрин тутади.

Месопотамиядаги энг қадимги поселениеларни қозишлар катта археологик материал берди, бу материал олимларга Иккидарё оралиғининг энг қадимги аҳолиси қандай қабилаларга мансуб бўлган ва, шунингдек, шумерийларнинг ҳамда Аккад семитларининг энг қадимги қабилалари қаердан ва қайси даврда Месопотамияга келган, деган бир қанча муҳим масалаларни қўйишга имкон берди. Олимлар бу проблемаларни ҳал қилиш учун турли-туман гипотезалар қилдилар. Аммо бу гипотезаларнинг биронтаси ҳам тўлатўкис исботланиши мумкин эмас, чунки энг қадимги археологик қатламлардан топилган ва бу масалаларни ёритиши мумкин бўлган архаик ёзувлар жуда ҳам кам. Ҳозирги вақтда, Аккад семитлари ва Жағубий Месопотамия шумерийлари ўзларининг ташқи қиёфалари жиҳатидан ҳам, тиллари жиҳатидан ҳам бир-бирларидан кескин фарқ қилганликларининггина бир қадар ишонч билан айтиш мумкин.

Ташқи қиёфа ва тил жиҳатидан Сурия-Месопотамия дашти, Сурия ва Арабистондаги семит қабилаларига яқин бўлган Аккад семитлари Иккидарё оралиғига гарбдан келган бўлсалар керак. Шумерийлар Месопотамияга тоғли областлардан келганлар, деб тахмин қилишга ҳамма асослар бор. Тош блокларни эслатувчи катта-катта гиштлар тайёрлашнинг энг қадимги усуллари, зинапояли ибодатхоналар — зиккуратлар қурилиши (бу қурилишлар сунъий тоғларнинг тақлиди бўлса керак), ниҳоят тоғли жойларда яшовчи худоларга ишониш шунини кўрсатади. Моддий маданият тип жиҳатидан Элам қабилаларига яқин бўлган шумерийлар Месопотамияга шарқдан келган бўлсалар ҳам ажаб эмас.

Шумерийлар Урук маданияти давридаёқ Қуйи Месопотамияда яшаган деб тахмин қилиш мумкин, аммо, шумерийлар маданиятининг айрим элементлари ундан ҳам қадимги давр бўлган Ал-Обейд давридаёқ пайдо бўлган.

Энг қадимги
қулдорлик
жамиятининг
ташқил топиши
(ер. яв. учинчи
миг йиллик)

Қишлоқ хўжалигининг анчагина ривожланиши, металлургиянинг пайдо бўлиши ва айрибошлаш савдосининг ёйилиши ишлаб чиқарувчи кучларни ўстирган ва иш кучига бўлган эҳтиёжни орттирган. Бунинг натижасида қадимги уруғчилик жамоа тузуми емирилган ва бу тузум харобаларида энг қадимги қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. Бу процессни эрамиздан аввалги учинчи миғ йилликдаги Шумер ва Аккад шаҳарларининг харобаларидан топилган жуда кўп ҳужжатлар ва моддий маданият едгорликларидан кўришимиз мумкин.

Хўжаликнинг ибтидий формалари, овчилик ва балиқчилик мамлакат экономикасида қолдиқлар тариқасидагина бир қадир аҳамиятини сақлаб қолган. Аммо табиий шароитга кўра, энг қадимги даврлардаёқ вужудга келган ва эрамиздан аввалги учинчи миғ йилликда янада ривожланган қишлоқ хўжалиги етакчи ва прогрессив роль ўйнаган. Қуйи Месопотамиянинг баъзи жойларида ҳосилдор ерлар бу вақтда анча ишланган ва кўп сонли меҳнатсевар аҳоли ундан чиққан маҳсулот билан муқ кўл таъминланган. Йирик шаҳарлар, масалан, Ларса ва Урук шаҳарлари харобаларининг ораси атиги 24 километр бўлиши аҳолининг жуда ҳам зич яшаганлигидан далолат беради. Фронтнинг ғарбидаги бепоён ўтлоқ ва даштлар чорвачилик билан шуғулланишга имкон берган. Узун ва қисқа шоҳли ҳўкилар ўтлоқларда боқилиб, уйда ҳам оз-оздан дон берилган. Ерни сугоришда, ҳайдашда ва ғалла янчишда, шунингдек юк танишда иш ҳайвонларидан фойдаланилган. Кўп гўшт ва сут маҳсулоти берадиган моллар ҳам кўпайтирилган. Майда шоҳли ҳайвонлар, айниқса думбали ва мерино қўйлар, шунингдек турли зотли эчкилар жуда кенг тарқалган. Транспорт ҳўнўжларни учун ҳўкиз ва эшаклардан фойдаланилган. От илчасига кейин, эрамиздан аввалги иккинчи миғ йилликда пайдо бўлган бўлса керак.

Ернинг серунумлиги, сувнинг ва дарёлар оқизиб келтирган табиий ўғитларнинг сероблиги деҳқончиликни ривожлантиришга айниқса катта имкон берган. Аммо ботқоқли областларни экин экиладиган маданий районларга айлантириш учун аҳолининг кўп куч сарф қилиши лозим бўлган. Даставвал ботқоқликларни бошдан-оёқ қуриштиш, кейин эса дарёлар тошқинини тартибга солиш ва тошқин вақтида дарё сувларини бутун мамлакатда бир текисда тақсимлашга имкон берувчи сунъий сугориш системасини яратиш зарур бўлган. Шунинг учун Месопотамиянинг жанубий қисмидаги территорияда ташқил тоилган дастлабки жамоаларнинг вазифаси сунъий сугориш тармоқларини қуришдан иборат бўлган. Энгельс: «Бу ерда деҳ-

Шумерийларнинг цилиндрик муҳридан туширилган нусха
унда плуг тасвирланган.

қончиликнинг биринчи шarti — сунъий сугоришдир, сунъий сугоришни ташкил қилиш эса ё жамоанинг, ё вилоятнинг, ёки марказий ҳукуматнинг ишидир»¹ деб ёзган эди.

Месопотамияда жуда қадим замонлардаёқ сугориш каналларининг жуда ҳам кўп гармоқлари вужудга келтирилганлигига қарамасдан, қишлоқ хўжалиги асбобларини тайёрлаш техникаси жуда ибтидий бўлган ва турғунликда қолган. Ерни ишлашда неча минг йиллар давомида энг оддий мотига, ерни юмшатиш учун алоҳида мола ва ибтидий плуглардан фойдаланиб келганлар. «...қадимги Хитой конструкциясидаги ооч... ерни худди тўнғиздек ёки кўрсичқондек қовларди...»². Бу плуглар ана шу оочларга ўхшаш жуда оддий бўлган. Уримда одатда оддий ўроқдан фойдаланилган; энг қадим замонларда бу ўроқни ёғочдан ясаб, тигини ўткир чақмоқ тошдан ишлаганлар. Ғалла янчишда қорамолдан фойдаланганлар; мол хирмонда эйланиб юриб, бошоқларни оёқлари билан эзиб янчган. Ғаллани белкурак билан совурганлар ва оморларда сақлаганлар.

Сугориладиган ерларнинг гоят даражада унумдорлиги бу ерларни ишлаш учун одамлардан кўп меҳнат талаб қилмаган, бу ҳол эса қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга объектив равишда тўсқинлик қилган. Хўжалик ҳисоботи ҳужжатларида кўрсатилишича, бу ерда арпа ҳосили одатда 36-сам бўлган.

¹ К. Маркс ۛ Ф. Энгельс, Избранные письма, стр. 75.

² К. Маркс. Капитал, 1 том, Уздавнашр, 1955, 221-бет, 17-изоҳ.

Бунинг бир ҳолларда олинадиган ҳосил энг юқори даражага — 104,5-самга етган. Иккинчи томондан, қул меҳнатининг маълум даражада ўзига хос шароити қишлоқ хўжалиги техникасининг ибтидий ҳолда ва турғун бўлиб, паст даражада қоллиниши сабаб бўлган. Эски қишлоқ жамоалари емирила борининг билан мамлакатда қуллар сони ҳам кўпайиб борган. Айни самонда урушларда қўлга туширилган асирларни ҳам қулга айлантирганлар. Шу сабабли қишлоқ хўжалигида қуллар ишлатила бошланган. Қулчилик ўса борган сари хўжаликта қуллар сонини аста-секин кўпайтириш мумкин бўлган. Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги қуроллари техникасини ривожлантириш ҳақида ғамхўрлик қилишга зарурат сезилмаган. Бунинг устига, қуллар тутган мавқеларига кўра, меҳнат қуролларини эҳтиёт қилиб тутишга қизиқмаганлар. Бунинг натижасида қулдорлар одатда қулларга жуда кўпол қуроллар берганлар.

Месопотамияда энг қадимги вақтларданоқ дон ўсимликларининг ҳар хил турлари маълум бўлган, булар орасида арпа биричи ўринда турган. Арпа билан қаторда асосан нон ва пиво тайёрлаш учун ишлагиладиган полба ҳам маълум бўлган. Месопотамияда бугдой экинни кам тарқалган; бугдой полба ни арпага қараганда икки барабар қимматга тушган. Ниҳоят, Шарқда ҳозирги вақтгача сақланиб келган дурра¹ ҳам экинган.

Шумерийлар давридаёқ нисбатан серунум деҳқончилик экинлари, сабзавотчилик ва боғдорчилик аста-секин ривожланиб борган. Буни қадимги Шумер тилида дала, бог, ўтлоқ ва токзор, қўшчи ва боғбон деган алоҳида сўзларнинг борлигидан кўриш мумкин. Боғдорчиликка юқори баҳо берилган, бу афсонавий ва тарихий ҳикояларда ўз аксини топган.

Қадимги Месопотамияда турли сабзавот ва мевали дарахтлардан ташқари, энг қадимги замонлардан буён экилиб келган хурмо дарахти жуда катта хўжалик аҳамиятига эга бўлган. Махсус хурмо боғлари бўлган, бу хурмоларнинг баъзи бир наввлари сунъий равишда яхшиланган. Хурмонинг ҳосилини кўпайтириш мақсадида махсус сунъий чанглатиш усули қўлланилган, буни кўрсатадиган диний суратлар бор, уларнинг қатъий аниқланган типни то осур давригача сақланиб келган. Хурмонинг муҳим хўжалик аҳамиятига эга эканлиги адабиётда, тавсирий санъатда ва динда ифода қилинган. Хурмо дарахти асалдан муқаддас дарахт деб ҳисобланиб келган. Ма-

¹ Осис ва Африкада маълум бўлган бошоқли сорго ўсимлигининг бир тури

салаи, «Ларса ҳокими Гун-Гунум ўз подшолигининг иккинчи йилида қубш худоси Шамашга бронзадан ясалган икки хурмо дарахтини ҳадя қилган». Хурмо дарахтига синишиш асосида муқаддас «ҳаёт дарахти» деган афсона келиб чиққан; Шумер-Аккад давридаги муҳрларда ҳам хурмо дарахтининг тегишли тасвирлари узоқ вақтгача сақланиб келган.

Энг қадимги Месопотамияда қишлоқ хўжалиғи билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам ривожланган. Бироқ мамлакатда энг муҳим хом ашёларнинг йўқлиғи ҳунармандчиликнинг ривожланишига анча тўсқинлик қилган. Месопотамиянинг жанубий қисмида металл ҳам, етарли даражата тош ва ёғоч ҳам бўлмаган. Шунинг учун бу ерда синмаган хом ашёлар ўрнига қадим замонлардаёқ асосан лой ва қамиш ишлатилган. Ёғоч, тош ва металл ўрнига кўпинча лойдан фойдаланилган. Лойдан бочка, яшик, қувур, печ, ўчоқ, муҳр, дук, чироқ ва тобутлар ясаганлар. Энг қадимги вақтларда лойдан сопол идишлар ясаганлар, аввал уларни қўлда, кейинчалик эса махсус кулолчилик чархларида ишлатилганлар. Ниҳоят, лойга қамиш ва похол аралаштириб жуда кўп миқдорда энг муҳим қурилиш материали бўлган гишт ясаб билишлаганлар. Гиштни баъзан офтобда қуриганлар, баъзан эса махсус хумдонларда пиширганлар. Бир томони текис, иккинчи томони бўртиб чиққан махсус йирик гиштлардан қурилган энг қадимги бинолар эраמידан аввалги учинчи минг йилликнинг бошларига тааллуқлидир.

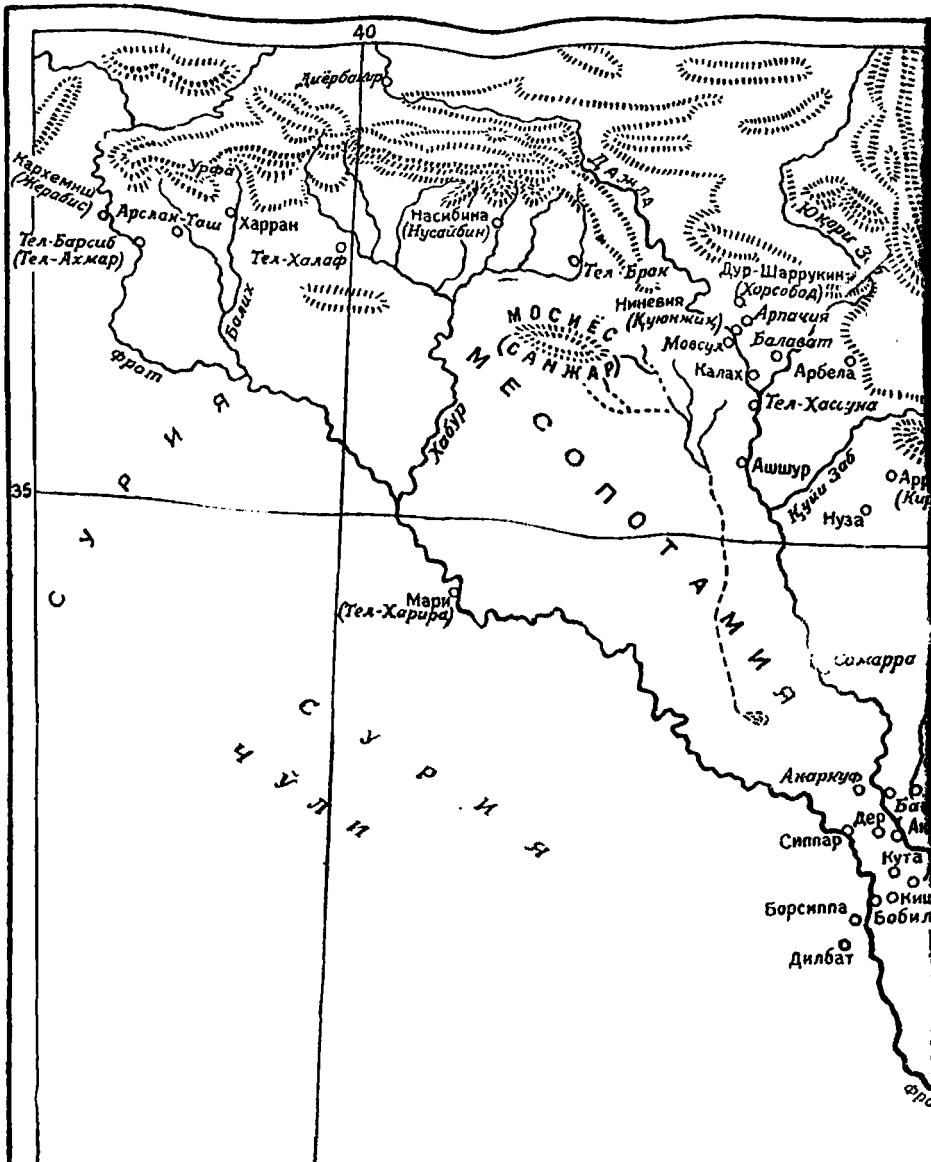
Қадимги Месопотамияда ёғоч ўрнига ишлатилган қамиш ва шакар қамиши энг муҳим хом ашё бўлган; Шикиларё оралигида бундай қамишлар жуда кўп бўлиб, унинг турли хиллари ўсган. Қамиш ва шакар қамиши қурилиш материаллари сифатида ўриб тўқиладиган ҳар турли нарсалар тайёрлашда, шунингдек кемасозликда ишлатилган. Месопотамияда дарахт кам бўлганлиги тўғрисида ёғоч жуда қиммат турган. Уйни ёғоч қисмисиз ижарага олиш одати ёғочнинг қиммати бўлганлигини кўрсатади. Ижарачи одатда уйнинг барча ёғоч қисмини ўзи олиб келган, бу уйдан кўчиб кетаётиб, бошқа мулклари билан бирга ёғочларини ҳам олиб кетган. Шумерийлар ёғочдан қурол (ўқ ёй), меҳнат асбоблари (плуг), юк аравалари, жанг аравалари ва ксмалар ясаганлар.

Чорвачиликнинг кенг ёйилиши кўнчилиكنинг ривожланишига ёрдам берган. Теридан от-улов анжомлари, пойабзал, дубулға, совут ва ўқдонлар, кейинги даврда ҳатто пергаментга ўхшаган алоҳида ёзув материали ҳам қилинган. Тўқувчиликда зиғир толаси ва жун ишлатилган. Чорвачиликнинг анча ривожланиши жун тўқималарининг кенг тарқалишига имкон берган.

Металлнинг кашф этилиши техникада катта ўзгариш ясаган. Месопотамия жанубий қисмининг халқларига маълум бўлган дастлабки металллардан бири мис бўлган, миснинг номи шумер тилида ҳам, аккад тилида ҳам учрайди. Узига хос мис индустрияси эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг биринчи ярмигача деярли сақланиб келган. Мисдан турли-туман буюмлар, жумладан, қурол-яроғ, меҳнат асбоблари (болта ва уроқлар), идиш-оёқ ясалган. Ур шаҳрида ўтказилган қазинишда жуда қўп ва ҳар хил мис асбоблар топилган. Зўр молдинк билан ясалган мис ҳайкалчалар ва бўртма расмлар эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг ўрталаридаёқ металлургиянинг маълум даражада ривожланганлигидан дарди беради. Ларсадаги ёзувларда подшо буйруғи билан ясалган 19 та мис ҳайкал бўлганлиги айтилади.

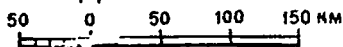
Бир оз кейинроқ бронза пайдо бўлган; бронза миснинг кўр-қошун билан, кейинчалик эса қалай билан қўшиб эритилиши билан ҳосил қилинган. Кейинги археологик қазинишларда кўр-қошилишича, эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг ўрталаридаёқ Месопотамияда темир (метеорит темири бўлса керак) маълум бўлган. Масалан, Урдаги бир қабрдан метеорит темиридан ясалган кичкина болтача топилган эди; Эшнунна қабраларидан эса, хапжарнинг бронзадан ясалган дастаси топилди, унинг ички қисмида темирнинг жуда майда зарралари (темир учининг қолдиқлари бўлса керак) сақланиб қолган. Аммо бу даврга оид темир буюмлар ҳар ҳолда жуда оз топилган. Бу даврда Месопотамияда темир кам тарқалган бўлса керак. Темири металлургия техникасининг, жумладан, темирчилик техникасининг қадимги ўчоқлари бўлган Закавказьенинг узоқ областларидан, эҳтимол, Кичик Осиёдан келгиришга тўғри келгандир.

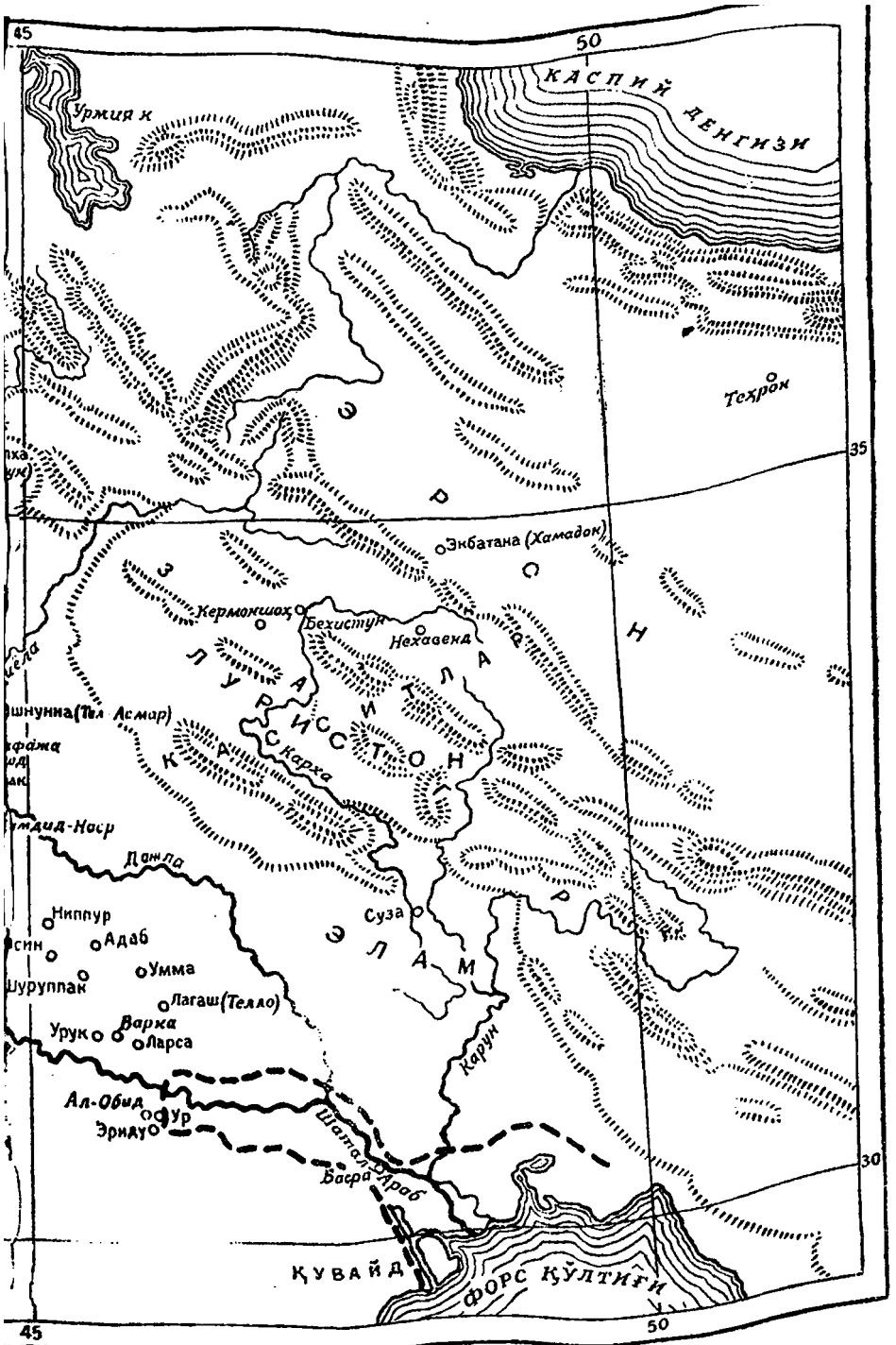
Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликда Месопотамия жанубий қисмининг энг қадимги жамоаларида ишлаб чиқарилган деярли барча маҳсулотлар шу ернинг ўзидаёқ истеъмол қилинган. Хирож ва солиқларни натура билан тўлаш одати хўжаликнинг натурал характерда бўлганлигини кўрсатади. Мрукагина давридаёқ (тахминан эр. ав. 2400 йилларда) амалдорлар солиқларни қўй, қўзи, балиқ билан олишлари лозим бўлган. «Оқ қўй бўлмаганда жун-тери берадиган чўпонлар икки келтирганлар». Ер, жун, ёғ, қўлнинг ва мис буюмларнинг нархини ғаллага қақиб ҳисоблаш расм бўлганлиги характерлидир. Аммо ортиқча маҳсулот пайдо бўлиши натижасида ибтидоий жамоаларнинг қадимги натурал хўжалик тузumi аста-секин ўзгариб борган. Деҳқончилик ёки ҳунармандчиликда ортиқча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бозорда пайдо бўла бошган сари мамлакат ичида ҳам, қўшни мамлакатлар билан

ҚАДИМГИ МЕСОПОТАМИЯ

- Калах Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
- Моавул Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари
- Форс қўлтиғининг қадимги қирғоғи

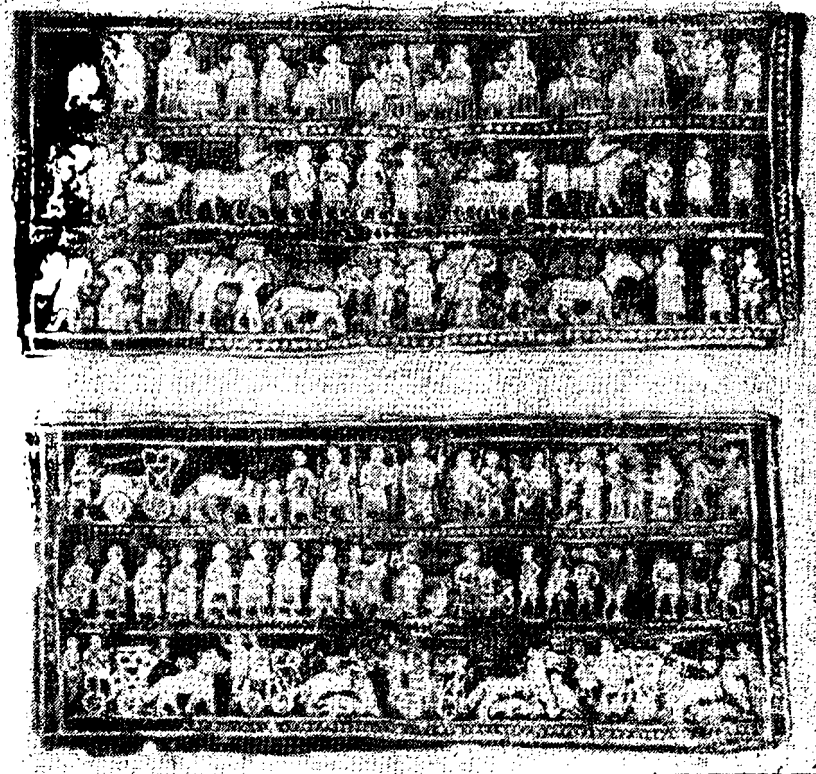
ҳам энг қадимги айирбошлаш савдоси вужудга келган, қуллар, уй-жойлар, экин ерлари, уй ҳайвонлари ва қимматбаҳо металллар савдо-сотиги юзасидан тузилган шартномаларнинг текстлари сақланиб қолган, бу текстлар эраминздан аввалги учинчи минг йилликнинг бошларида савдо мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Етишмайдиган турли хом ашёларни қўшни мамлакатлардан келтириш зарурияти ташқи савдонинг хийла кенг қўламда ривожланишига ёрдам қилган. Масалан, бизга маълумки, шумерийлар мисни Элам, Эрон ва Осуриядан олиб келганлар, ёғочни Иккидарё оралигининг шимоли ва шарқидаги тоғ районларидан келтирганлар. Бу савдо анчагина кенг территорияда олиб борилганига қарамай, у ҳали жуда ибтидоий ҳолда бўлган. Бу энг қадимги айирбошлаш савдоси бўлиб, бир хил товарлар иккинчи хил товарларга алмаштирилган, холос. Фақат кейинроқ қийматнинг энг қадимги товар эквивалентлари секин-аста пайдо бўла бошлаган, буни Маркс пулнинг энг қадимги турлари деб атайди. Энг қадимги замонларда Месопотамиянинг деҳқончилик билан шугулланувчи халқларида одатда қорамол ва ғалла эквивалент хизматини ўтаган. Кейинчалик металлларнинг тарқалиши натижасида қуйма металл парчалар пул хизматини ўтай бошлаган. Аммо бу қуйма металл парчалари муайян оғирлиги ва асиллигини таъминлайдиган қилиб, қолипда зарб этилмаган. Шунинг учун ҳам ҳар бир савдо-сотик муомаласида бу қуйма мис ёки қумуш парчаларнинг оғирлигини текшириб кўриш зарур бўлган. Бу энг қадимги пуллар ўзининг оддий товар характерини кўн вақтгача сақлаб келган.

Қадимги Месопотамияда савдонинг кенгайиши транспортнинг ҳам ривожланишига олиб келган. Мисрдагидек, Месопотамияда ҳам энг қадимги замонлардаёқ молларни дарё ва каналлар орқали кемаларда ташиган бўлсалар керак. Месопотамиянинг катта дарёлари, табиий савдо магистраллари бўлган Дажла билан Фрот ҳамда бир талай каналлар сув транспортининг ривожланишига имкон берган. Қарвон йўлларида эса моллар эшак ва ҳўкизларда жуда оддий гилдиракли жанг аравалари ва юк араваларида ташилган. Ур шаҳари қазилган вақтда бу оддий жанг араваларининг намуналари ва уларнинг тасвири топилган.

Шумер ва Аккад жамиятида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ҳамда меҳнат унумининг ўсиши натижасида қўшимча маҳсулот, шу билан бирга, қулчилик формасида кишини киши томонидан эксплуатация қилиш ҳам пайдо бўлган.

Патриархал оиладаёқ қулчиликнинг энг қадимги формаларидан бирини кўрамиз. Маркс ва Энгельс буни «Немис

Урдан топилган кошникор ҳарбий байроқнинг икки томони.

идеологияси» асарида кўрсатган эдилар: «Оилада яширин ҳолда бўлган қулчилик аҳолининг ва эҳтиёжнинг ўсиб бориши ҳамда уруш ва айирбошлаш савдоси тарзида ташқи муносабатларнинг кенгайиб бориши билангина секин-аста ривожланади»¹.

Шумер ва Аккаддан топилган бир қанча ҳужжатлар дастлаб оилада пайдо бўлган қулчиликнинг ана шу яширин формалари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Шумер кодексига ёзилган энг қадимги оилавий ҳуқуқ отага ўз болаларини қул қилиб сотиш ҳуқуқини берган. Бу ҳуқуқ фақат қонунда ёзилган қуруқ гап бўлиб қолмасдан, балки оилавий турмушда доимо амалга оширилиб келган тамомила реал ҳуқуқ бўлган.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, IV т., 12-бет.

Ота-оналарнинг ўз болаларини қул қилиб сотиш ҳоллари кўп бўлган, шу билан бирга, қулликка сотиш шартлари алоҳида ҳужжатларда ёзилган бўлиб, бундай ҳужжатлар бизнинг замонамизгача сақланиб қолган.

Бегона болани ўғил (асранди) қилиб олиш одати болаларни қул қилиб сотишни бирмунча ниқоблаган, аммо бола бировга ўғил қилиб берилганида бу нарса кўпинча махсус ҳужжат билан мустаҳкамланган. Ўғил қилиб олувчи одам боланинг отасига асранди учун маълум миқдорда пул тўлаган. Шундай қилиб асранди қилиб олиш бола сотишнинг яширин формаси бўлган.

Ҳотин-қизларнинг тўла ҳуқуқли бўлмаганлиги қадимги Месопотамиядаги патриархал оиланинг характерли хусусиятидир; бу ҳол кўп хотин олиш одати туфайли янада чуқурлашган. Қизларни қул қилиб сотиш ҳоллари кўп бўлган, ҳужжатларда учрайдиган «хотин нархи» деган термин қизларнинг сотилганлигидан далолат беради. Кишиларнинг қарздорлик орқасида асоратга тушиб қолишлари қулчиликнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Камбағаллар бойлардан қарз, жумладан, ғалла қарз олишга мажбур бўлганликлари кўпгина ҳужжатларда кўрсатилган. Ўз-ўзидан маълумки, камбағалларнинг кўпинча бу қарзларни кўпайиб кетган проценти билан бирга ўз вақтида тўлашга қурби етмаган. Қарзга ботиб қолган камбағал кўпинча судхўрнинг тузоғига илинган. Камбағал муқаррар қулликка тушиш хавфи остида қолган.

Аммо дастлабки вақтларда уруғ-қабила иттифоқларининг бир-бирларига қарши тинмай олиб борган, кейин эса Шумер ва Аккад каби мустақил давлатларнинг, шунингдек бундан ҳам йирикроқ давлатларнинг қўшни халқлар билан доимо олиб борган ўзаро шиддатли урушлари қулчиликнинг энг қадимги ва энг муҳим манбаи бўлган. Бу урушларда аввало жуда кўп асир олганлар ва уларни қулга айлантирганлар. Бу Шумер ёзувларида ифода қилинган. «Қул» деган сўз «тоғли ўлкадан келган одам» тушуничасини берадиган мураккаб белги воситаси билан ёзилган. Шарқий томонда тоғлар орасида яшаган қабиалар билан олиб борилган урушларда қулга туширилган асирларни одатда қулга айлантирган бўлсалар керак.

Шумерда қулларни «саг» деб («бир дона» маъносида), Аккадда эса «арду» деб («хароб одам» маъносида) ёки «решу» деб («бош» маъносида) атаганлар. Бу ҳол шунинг кўрсатадигани, Месопотамияда эрампиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ қулдорлик эксплуатацияси формалари анча шаклга кирган, қулга айлантирилган озод кишиларни товарга ёки қорамолга

тешиштириб, уларни доналаб ёки бош ҳисобида санаб, онди уларга бутунлай қул деб қарайдиган бўлганлар. Сақланиб қолган ҳужжатларда кўрсатилишича, қуллар тез-тез сотилиб турган. Қулнинг нархи 14 шекелдан 20 шекелгача (117—120 грамм кумуш бараварида) бўлган.

Қишлоқ жамоалари ичидаги мулкий табақаланиш жамоа тузумини аста-секин емира борган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, савдо ва қулчиликнинг ривожланиши, ниҳоят, талончилик урушлари жамоачилар оммаси орасидан кичик бир гуна қулдорлар аристократиясининг ажралиб чиқишига имкон берган. Шу билан бирга, жамоачиларнинг бир оз ўзинга тўқ табақалари аста-секин хонавайрон бўлиб, камбағалларга ва ҳатто қулларга айланган. Жамоаларнинг бу табақланиш процесси тилда ҳам акс этган. Бойларни ҳам, камбағалларни ҳам ифодаловчи энг қадимги социал терминлар пайдо бўлган. Қулларга ва қисман ерга эга бўлган аристократлар «улкан кишилар» (лугаль) деб аталган, уларга «кичик кишилар», яъни қишлоқ жамоаларининг оз мулкли эркин ишчилари қарама-қарши турган.

Бу энг қадимги синфий жамият уруғчилик тузуми харобалари устида пайдо бўлган. Бу жамиятдаги қулчилик ҳали унча ривожланмаган, ибтидий ҳолда бўлган. Қулдорлар қуллар меҳнатини ҳам, эркин камбағаллар меҳнатини ҳам эксплуатация қилганлар. Сира келиштириб бўлмайдиган синфий ишқилиқлар давлатнинг ташкил топишига сабаб бўлган. Камбағал ва қулларнинг кўпчилик оммасини итоатда тутиш учун қулдорларда ҳукмронлик аппаратига эҳтиёж туғилган.

«Шундай қилиб давлат ҳам пайдо бўлган, бу давлат қулдорлик давлати бўлган, бу аппарат барча қулларни идора қилиш учун қулдорлар қўлига ҳокимият, имконият берган»¹.

Месопотамия территориясида қулдорлик давлатининг мавжуд бўлганлигини кўрсатувчи энг қадимги ҳужжатлар эрампидан аввалги учинчи минг йилликнинг бошларига тааллуқлидир. Бу даврга оид ҳужжатларда кўрсатилишича, булар жуда майда давлатлар, тўғрироғи, тепасида подшолар турган на онди ташкил топаётган дастлабки давлатлар бўлган. Мустақиллигини йўқотган князликларни қулдорлар аристократиясининг юқори табақа вакиллари идора қилиб, улар «патиси» (энси) деган энг қадимги ярим ҳоҳинлик унвонига эга бўлганлар.

Бу энг қадимги қулдорлик давлатларининг иқтисодий негизи мамлакатнинг давлат қўлида тўпланган ер фонди бўлган.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, Ҳэдавнашр, 29-т., 498-бет.

Эркин деҳқонлар ишлайдиган жамоа ерлари давлат мулки ҳисобланган ва бу ерларнинг аҳолиси давлат фойдасига одатда жуда оғир мажбуриятлар бажариши лозим бўлган. Аммо, шу билан бирга, подшо бевосита ўз ихтиёрида алоҳида ер майдонларига эга бўлган. Синфий табақаланиш процесси ерга эгалик қилиш формаларида ҳам акс этган. Давлат ҳокимиятининг жамоа ерларини босиб олиш ҳоллари кўп бўлган, бу ерларнинг бир қисми бундан илгарилариёқ жамоадаги энг бой кишиларнинг мулкига айлантирилган. Подшонинг марказлашган катта ер эгаллиги ва деҳқонлагнинг жамоа бўлиб ердан фойдаланишлари билан бир қаторда бойларнинг ҳусусий ер мулки аста-секин вужудга келган. Ердан маҳрум қилиниб, секин-аста қулларга айлантирилган камбағаллар, шунингдек қулга айлантирилган ҳарбий асирлар подшога, ибодатхона ва қулдор аристократларга қарашли ерларда ишлаганлар.

Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик бу даврдаги хўжаликнинг асосий формаси бўлган. Шунинг учун энг қадимги қулдорлик давлатининг энг муҳим вазифаларидан бири ирригация тармоқларини ташкил қилиш ва уни яхши сақлашдан иборат бўлган. Энг қадимги ҳоким ва подшолар, шунингдек ундан кейинроқ Шумер ва Аккад давлатларининг ҳоким ва подшолари ҳам сунъий суғориш тармоқларини кенгайтириш ва яхши сақлаш соҳасида қилган гамхўрликларини ўз ёзувларида фахрланиб гапирганлар. Подшо ва ҳокимлар бу хизматларини ҳарбий ғалабалар билан бир қаторга қўйиб, бу билан мамлакат ҳаётида ирригациянинг жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатганлар. Масалан, Ларса подшоси Римсиң (эр. ав. XVIII аср) ўз ёзувларидан бирида «кўлдан-кўп аҳолини ичиладиган сув билан таъмин этган... то денгиз қирғоғигача... галладан мўл-кўл ҳосил берган» канал қаздирганлигини айтади. Римсиң бу канални қаздириб, ўз областини деҳқончилик қилинадиган ерга айлантирган.

Шумер ва Аккад давлатлари замонида доир ҳужжатларда, дарё ва каналларнинг тошқинларини йўлга солиб туриш, тошқин натижасида бузилган ерларни тuzатиш, қирғоқларни мустаҳкамлаш, ҳовузларни сув билан тўлдириш, далаларни суғориш ишларини тартибга солиш ва бу билан боғлиқ бўлган ҳар хил ер ишларини бажариш каби турли хил ишлар қилинганлиги баён этилган. Шумер давридаги қадимги каналларнинг қолдиқлари жанубий Месопотамиянинг айрим районларида, чунончи, қадимги Умма (ҳозирги Жоҳа) областида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Ёзувларга қараганда, бу каналлар шу қадар катта бўлганки, уларда галла ортган катта-катта қайиқлар ва ҳатто кемалар ҳам бемалол юра олган.

Бу катта катта ишларнинг ҳаммасини давлат ҳокимияти ташкил этган.

Сўғориш соҳасида катта-катта ишларнинг ташкил этилиши, қўшни мамлакатлар билан олиб борилган энг қадимги айирбошлаш савдосининг ривожланиши ва доимий урушлар давлат ҳокимиятини марказлаштиришни талаб этган. Қадимги Шумерда маъмурий ҳокимиятни марказлаштириш йўлидаги дастлабки интилишларни ундаги «нубанда» унвонига эга бўлган олий амалдорнинг вазифалари ҳам кўрсатиб турилади. Бу амалдорнинг унвони Лагашдаги эрамиздан аввалги XXIV асрга мансуб ёзувларда ҳам учрайди; бу ёзувларда қаринда, мамлакатдаги барча хўжалик ҳаётини идора қилиш нубанда қўлида бўлган. Нубанданинг вазифаси ва ваколати жуда кенг бўлган. Бу даврдаги, яъни эрамиздан аввалги XXIV асрга оид ёзувларга қараганда нубанда деҳқончилик ишларини, жумладан, сунъий сўғориш системаси билан боғлиқ бўлган ер ишларини ўзи бошқарган. Сўнгра, ер улашиш, қишлоқ хўжалиги асбоблари тарқатиш ва уларни ремонтга тўқинириш, озиқ-овқат омборлари ва подшо хазинасини бошқариш ишлари ҳам нубанданинг вазифасига кирган. Ниҳоят, нубанда давлат архивига ва айрим шахслар ўртасида шартномалар тузиш ишларини олиб борадиган граждандар палатасига бошчилик қилган. Бу даврда ҳар хил амалдорлардан иборат энг қадимги маҳкамалар ташкил қилинган. Масалан, хўжалик маҳкамаси составига савдо ишларини олиб борувчи махсус агентлар — «дамкарлар» кирган. Дамкарлар орасида «улуғ дамкар патэси» алоҳида ўрин тутади; бу уларнинг бошлиғи бўлса керак. Махсус омбор ёки озиқ-овқат омборларини «дуггур» деб аталувчи махсус амалдорлар бошқарган. Молия-солиқ маҳкамаси составига «машким» деб аталувчи солиқ йиғувчилар киритилган. Ниҳоят, ҳарбий командирлар (галь-уку) мансаблари пайдо бўла бошлаган; бу эса, ҳарбий ишнинг ривожланганини кўрсатади.

Шумер ва Аккад территориясида эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликдаёқ энг қадимги шаҳарлар вужудга келган. Бу шаҳарлар айрим майда давлатларнинг хўжалик, сиёсий ва маданий марказлари бўлган. Мамлакатнинг энг жапоний қисмида, Форс қўлтиғининг соҳилида Эриду шаҳри бўлган. Ур шаҳри катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган; яқинда ўтказилган қазиш натижаларига қараганда, Ур шаҳри қудратли бир давлатнинг маркази бўлган. Бутун Шумернинг диний ва маданий маркази бўлган Ниппурда худо Энлилнинг умум Шумер зиёратгоҳи—ибодатхонаси жойлашган. Шумернинг бошқа шаҳарлари орасида қўшни Умма билан доим кураш олиб борган Лагаш (Ширпурла) ва Урук шаҳри катта

сиёсий аҳамиятга эга бўлган; ривоятларга қараганда, бир вақтлар Урук шаҳрида қадимги Шумер қаҳрамони Гильгамеш ҳокимлик қилган.

Бу энг қадимги давлатлардан баъзиларининг тарихи бизга айрим шаҳарларнинг (Ур) харобаларидан топилган бир талай моддий маданият ва санъат ёдгорликларидан, бошқа шаҳарларнинг (Лагаш) харобаларидан топилган кўпгина ҳужжатлардан маълум (бу ҳужжатларнинг бир қисми Москвадаги Пушкин номли тасвирий санъат музейида сақланмоқда).

Ур харобаларидан топилган ҳар турли зийнат буюмлари эраминдан аввалги учинчи минг йилликнинг бошларида техниканинг, асосан, металлургиянинг бирмунча ўсганлигини кўрсатади. Шу даврдаёқ мисни қалай билан қўшиб эритиб бронза тайёрлай олганлар, метеорит темирини ишлатишни ўрганганлар ва заргарлик санъатида ажойиб натижаларга эришганлар. Ур секин-аста катта савдо шаҳарига айланиб, бир қатор қўшни мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишлари олиб борган. Масалан, Урга Ҳинд водийсидан яшим тошидан қилинган маржонлар, муҳр, турли идишлар ясаш учун тошлар, пахта ва маймунлар, Эрон ва Арманистондан қалай, ложувард ва обсидиан, Суриядан кедр ёнғоғи ва ҳоказолар келтирилган. Ибодатхона ва саройлар қурдирган ҳокимлар давлат тепасида турган; улар ўлганларида ўзларининг хазиналари ва қимматбаҳо нарсаларини ҳам қўшиб қабрга қўйилган. Қимматбаҳо қурол-яроғлар, кумушдан ясалган идишлар ва кошин териб ишланган гўзал музика асбоблари бойликнинг аристократия қўлида тўпланганлигини ва шу билан кескин синфий табақаланиш пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Тамомила табиийдирки, фақат Ургина Қуйи Месопотамиянинг бирдан-бир бой қудратли давлати бўлмаган, Ур билан бир қаторда Жанубий ва қисман Урта Месопотамияда ўз таъсири ва ҳокимиятини ўрнатиш учун ўзаро шиддатли курашлар олиб борган бошқа давлатлар ҳам бўлган. Бу давлатлар орасида тарихи бизга бирмунча яхшироқ маълум бўлган Лагаш ҳам кўзга кўринарли ўрин тутган.

Эраминдан аввалги учинчи минг йилликнинг ўрталарида (эр. ав. 2540—2370 йилларда) Лагаш тепасида бир қанча қўшни областларни ўз ҳокимияти остида бирлаштира олган зўр ҳокимлар турган. Лагашнинг қўшни шаҳарлар билан олиб борган кураши областларни бир марказ атрофида мумкин қадар кўпроқ бирлаштиришни кўзда тутган. Лагашнинг иқтисодий ва сиёсий қудратига Ур-нанше ҳокимлиги даврида негиз солинган, бинобариин, Ур-наншени биринчи тарихий

Лагаш династиясининг асосчиси деб ҳисобламоқ мумкин. Ур-нанше бошлаган кенг қурилиш иши Лагашнинг гул-лаб мислининг ташқи ифодасидир. Бу даврдан сақланиб қолган бир бўртма расмда подшонинг ўзи ибодатхона пой-деворининг тантанали қурилишида иштирок қилгани ва ўз иш-тироки билан бу ишни гўё мунаввар қилиб тургани тасвир-ланган. Шу бўртма расм-да подшонинг фиш со-монли саватни бошида кўтариб бораётганлиги, бу саватдаги маросимда под-шонидан ушнинг болала-ри амалдор ва хизмат-дорлари бораётганлиги кўриб этилган. Ур-нанше ўз ҳукмларида ибодатхона қуриш, қаналлар қазий-ши, муқаддас жойларга қуришлар беришни тасвир-лаган.

Қўшни шаҳарлар билан шиддатли урушлар олиб борган ва кенг тер-риторияларни ўзига бўй-қўширган подшо Эаннатум замонида Лагашнинг ҳудудати жуда ҳам ортган. Эаннатум Лагашни Киш алоқатидан озод қилиб-нинг қолмаган, балки у Лагаш давлатини ҳам Лагашга қўшиб олган. Сигра, Эаннатум Урни босқундирган, бу билан Урнинг биринчи дина-стиядан бўлган подшоларнинг ҳукмронлигини тугатган. Шиддат, Эаннатум Урукни, Ларсаи ва Эридани Лагашга босқундирган ва, шундай қилиб, Месопотамиянинг бутун жа-миий қисмини ўзига қаратиб олган.

Эаннатум қўшни Умма шаҳри билан айниқса шиддатли уруш олиб борган. Умма ҳокими Уш, Опис ва Киш подшо-ларининг ёрдамига таяниб, Лагашга ҳужум қилган. Бироқ уруш Умманинг мағлубияти билан тугаган. Эаннатум Уш ва ушнинг иттифоқчиларининг аскарларини тор-мор келтирган ва Умма чегарасига бостириб кирган. Эаннатум Умма устидан

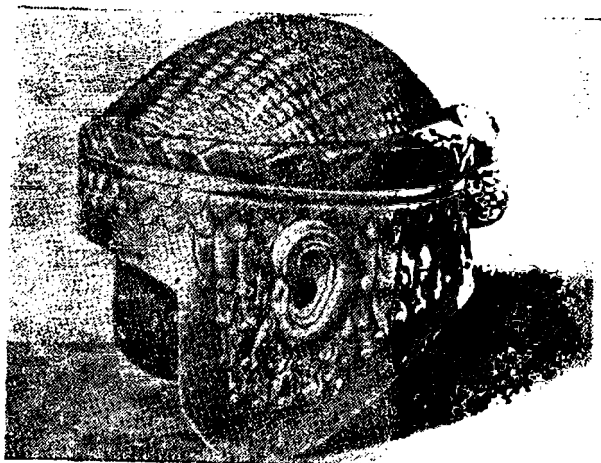

Қўкизининг олтин ва лажувардан ясалган боши.

Урдан топилган.

қозонган ғалабасини «Қалхатлар лавҳаси» деб аталган ёдгорликда тасвирлаб қолдирган, бу лавҳанинг парчалари бизнинг замонимизгача сақланиб қолган.

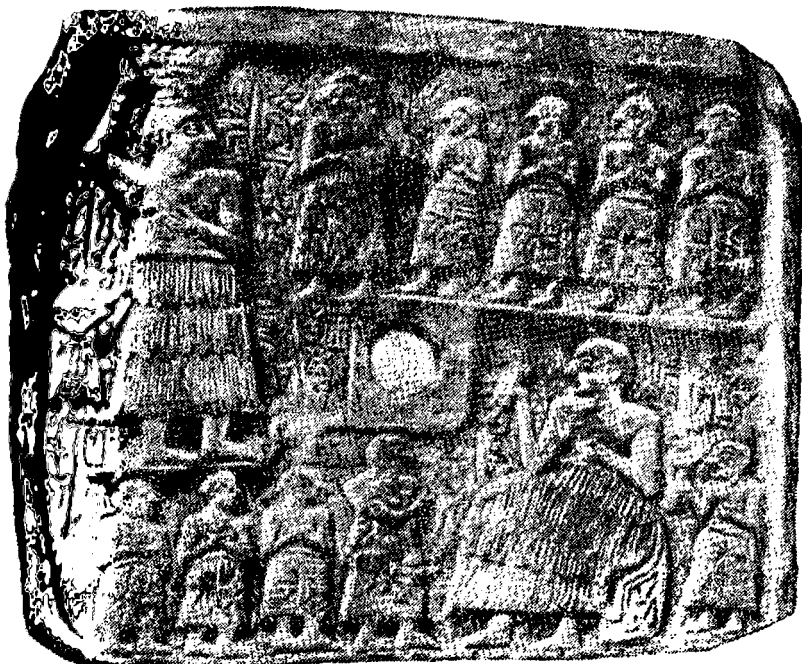
Бу ғалаба ёдгорлигини ишлаган қадимги замон рассоми унда қириб ташланган душман жасадлари билан тўлган

Қадимги шумерийларнинг олтин дубулгаси.

Ур қазилганда чиққан.

жанг майдони ва бу жасадлар устида айланиб ўчиб юрган гала-гала калхатларни тасвирлаган. Шу расмнинг ўзидаёқ, ўлдирилганларни кўмиш маросими, асирларни қурбонлик қилиш ва, ниҳоят, оғир қуроллар билан қуролланган жангчилар отрядига бош бўлиб, жанг аравасида бораётган музаффар Эаннатумнинг ўзи тасвирланган. Мазкур ёдгорликдаги ёзувда Лагаш қўшинларининг ғалабаси ва бу урушнинг реал натижалари кўрсатилган. Тор-мор келтирилган Умма аҳолиси энди Лагаш чегарасига бостириб кирмасликка ва Лагаш худоларига ғалла билан хирож тўлашга қасам ичган. Бу даврнинг бошқа ёзувлари Аккаддаги Кини ва Опис шаҳар подшолари, шунингдек Элам князлари устидан ғалаба қозонган Эаннатумнинг боқинчилик сиёсати анча кенг қулоч ёзганлигини кўрсатади. Эаннатум «Эламини, ажойиб тоғларни бўйсундирганлигини, мамлакатни гўристонларга тўлдириб юборганлигини... Эламини яқсон қилганлигини; Элам ўз юртига қувиб юборилганлиги»ни фахрланиб ҳикоя қилган.

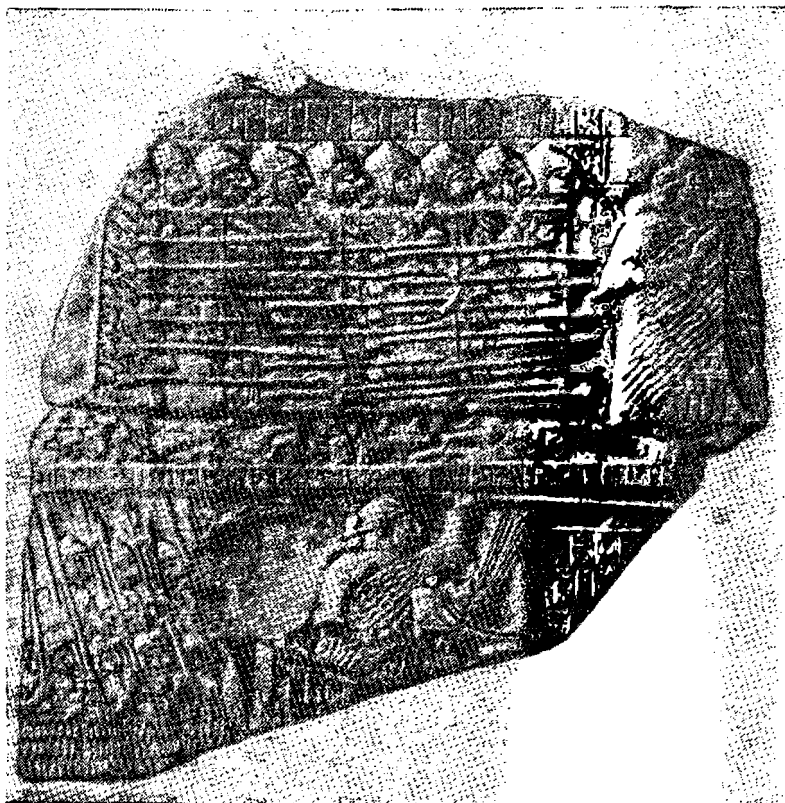

Лагаш ҳокими Ур-панше ўз аъёнлари орасида.

Тошга ёйиб ишланган.

Шундай қилиб, бу даврда Шумернинг таъсири ўрта Месопотамия областларига ва ҳатто кириб бўлмайдиган Элам тоғига ҳам ўтган.

Энтемена Эаннатумнинг ҳарбий сиёсатини давом эттирган Энтемена Умма, Ур, Эрида ва Нипур устидан Лагаш ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, шунингдек эламликлар ҳужумини қайтаришга муваффақ бўлган. Уша замонга оид тарихий ҳужжатлар орасида энг қадимги дипломатик ҳужжат бўлмиш Энтемена ёзуви жуда муҳимдир. Бу ҳужжатда дастлабки дипломатик муносабатлар, сўнгра Лагаш билан Умма ўртасидаги урушлар жуда образли қилиб тасвирланган. Бу ҳужжат Энтеменанинг Умма устидан қозонган галабасидан кейин тузилган сулҳ шартлари ва аниқланган территориал чегараларни таъкид қилган. Энтемена агар мағлублар шартномани бузсалар, уларга қаттиқ жазолар берилишлиги билан қўрқитган.

Оғир қуроллар билан қуролланган Шумер пйбда аскарлари.
Эаннатумнинг «Қалхатлар лавҳаси» даги бўртма расмдан парча.

Париж. Лувр.

**Урукагина
фаолияти**

Лагашнинг қудратли ҳокимлари олиб борган узоқ урушлар натижасида примитив қулчилик хўжалиги янада ривожланган. Бу даврга онд хўжалик ҳужжатларида ибтидоий мотигани бутунлай сиқиб чиқарган ёғоч плуглар тилга олинади. Ҳунармандчилик анча такомиллашган. Кўпгина устахоналарда ҳар хил ҳунармандлар ишлаган. Металлургия кенг тарқалган. Ҳужжатларда тахта, мис парчалари ва металлдан ясалган буюмлар санаб кўрсатилади. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ортиқча маҳсулотлари мамлакат ичидаги бозорларда сотилган ҳамда ҳатто зарур ва

қимматли товарларга, масалан, Эламдан келтириладиган қумушни алмаштириш учун қўшни мамлакатларга чиқарилган Қўлга айлантириладиган асирлар мамлакатга кўплаб олиб келинган. Қул сотиш ҳақидаги ҳужжатлар қулдорлик эксплуатациясининг кучайганлигидан далолат беради.

Аmmo хўжалик ҳаётининг ривожланиши фақат қулдорлар аристократияси ҳукмрон синфининг бойишигагина олиб келган. Ҳукмрон синф составига нуфузли амалдорлар ва жуда катта бойлик тўплаган қоҳинлар кирган. Ибодатхоналарда ҳам катта бойлик тўплаган. Меҳнаткаш аҳоли, камбағаллар ва қуллар бойлар томонидан борган сари қаттиқ эксплуатация қилинган. Синфий зиддиятларнинг кескинлашувига ва синфий курашнинг бошланиб кетишига сабаб бўлган мулкий табоқаланиш ана шу тариқа кучайиб борган. Буни Урукагина паириининг (эр. ав. XXIV аср) ҳужжатлари кўрсатиб туради. Ур-панше династиясининг сўнгги намояндлари бош руҳоний бўлиб олиб, қулдорлик тузумини мустаҳкамлаш ва поёни ҳокимиятининг обрўсини ошириш мақсадида ибодатхоналар хўжалигини ўз қўлларига киритиб олганлар. Лекин бу тадбирлар меҳнаткашлар оммасининг асосан жамоачиларнинг ҳам, ибодатхоналар хўжалигини бошқариб келган ва ибодатхоналар хўжалигининг подшо хўжалигига қўшилиши тўғрисида бир қанча имтиёزلардан маҳрум қилинган қоҳинларнинг ҳам норозилигига сабаб бўлган. Бунинг натижасида Лагашда халқнинг катта ғалаёнлари бошланган ва синфий кураш жуда кучайиб кетган. Ҳаттоки халқ кўзғолони кўтарилган бўлиши ҳам мумкин. Ибодатхоналар хўжалигини подшо ҳукуматининг ўз қўлига олиб қўйганлигидан норози бўлган қоҳинлар кенг меҳнаткаш аҳолини подшога қарши кўтарган: Ур-панше династиясининг Лугальянда деган сўнгги подшоси Ур-урни Урукагинага бўшатиб беришга мажбур бўлган; Урукагина, бир томондан, қоҳинларнинг, иккинчи томондан, кенг халқ оммасининг, жумладан, озод жамоачиларнинг ёрдамига таяниб бўлса керак, зўрлик билан қилинган тўнтариш натижасида олий давлат ҳокимиятини ўз қўлига киритган. Урукагина ўзининг подшолар уругидан келиб чиққан-чиқмаганлиги ҳақидаги ёзувларида ҳеч нарса демаган. Аксинча, у «Эллил жангчиси бўлган худо Нингирсу Лагашга подшолик қилишни ва 10 сар (10 сар — 36 минг) кишининг ҳокими бўлишни Урукагинага ато қилди» деб гапирган.

Урукагина, қоҳинлар уюштирган халқ ҳаракати натижасида бўлса керак, ҳокимият тепасига келиб, Лагашда авваллари ҳукм суриб келган аҳволни тиклаш, шунингдек ибодатхоналар хўжалигини идора қилишда қоҳинларнинг мустақиллигини тиклаш мақсадида бир қанча реформалар ўтказ-

ган. Шу билан бирга, Урукагина ўзининг асосий социал таянчи бўлган қишлоқ жамоа аъзоларининг, яъни аҳолининг эркин ўрта табақаларининг иқтисодий аҳволини бир қадар яхшилашга мажбур бўлган. Урукагина ўзи ўтказган реформаларнинг ижтимоий характерини кескинроқ суратда таъкидлаб кўрсатмоқчи бўлиб, ҳокимият тепасига келмасдан олдин Лагашда камбағалларни қаттиқ эксплуатация қилиш формаларига ўзи ўтказган реформалар натижасида мамлакатда юз берган аҳволни ўз ёзувларида қарама-қарши қилиб қўйган. Урукагина ёзувларида кўрсатилишича, у ҳокимиятни қўлга олмасдан олдин Лагашда қўлдорлар аристократиясининг сараланган бир тўдаси чексиз ҳокимлик қилган; бу тўдага ҳоким — патеси бошчилик қилган. Кемаларда ҳам, подалар ёнида ҳам, балиқчилик хўжаликларидида ҳам, хуллас, ҳамма ерда назоратчилар турган. Ҳоким аҳолининг барча даромадларидан кўплаб солиқ олган, ҳатто ибодатхоналар мулкига ҳам чангал солган. Қоҳинлар ҳам, ўз навбатида, диний маросимларни адо этгани учун аҳолидан кўп ҳақ талаб қилиб аҳолини сиққанлар. Бойлар ва амалдорлар камбағалларни бемалол талаганлар ва сиққанлар. Урукагина бу хиёнаткорликларни тугатиб, қадимги «тартиб» ва қадимги «адилат»ни қайтадан тиклаганлигини ўзининг катта хизмати деб ҳисоблаган. Урукагина назоратчиларни йўқ қилган ва кишиларга ўз ишлари билан бемалол машғул бўлиш имкониятини берган. У ибодатхоналарнинг ҳуқуқ ва имтиёзларини тиклаган, ибодатхона хўжалигини ҳоким қўлидан тортиб олиб, бу хўжаликни худолар мулки деб эълон қилган, бошқача қилиб айтганда қоҳинларга қайтариб берган. Лекин айни замонда диний маросимларни адо этгани учун қоҳинлар аҳолидан илгарилари йигиб оладиган ҳақни камайтирган. Урукагина хиёнаткорликлар тез-тез юз бериб турганлигини назарда тутиб, аскарбошиларнинг оддий жангчилар қўлидаги буюмларни сотиб олиш баҳонасида зўрлик билан тортиб олиб, уларни жабрлашларини ман қилган ва аскарбошиларга сотиб олган эшак ёки уй учун тўғри ҳақ ёки, ёзувда образли қилиб айтилгандек, «яхши танга» тўлаб олишни буюрган. Аҳолининг эркин яшайдиган ўрта табақаларининг аҳволини бир қадар яхшилаш мақсадида Урукагина алоҳида қонулар чиқарган, бу қонулар, «Лагаш аҳолисини қарз асоратидан қутқозиши, экинларнинг поймол қилинишидан, ўғирликдан, ўлдирилишдан ва уйларнинг таланишидан» амин сақлашни назарда тутган. Урукагина уларга эркинлик яратиб берди. Зўравонлар етим-есирларга, бева-бечораларга ҳеч қандай зарар етказмаслиги учун, у Нингирсу билан мана шу аҳдни тузди. Шундай қилиб, Урукагинанинг ижтимоий реформалари қонулар

формасида бўлиб, бу қонунлар реформалар натижасида бир қанча ҳуқуқларга эга бўлиб қолган қоҳинларнинг ва аҳоли ичидаги ўрта табақаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши доирасида.

Урукагина 6 йил ҳокимлик қилган. Шу қисқа вақт ичида Урукагина жуда равиноқ топган. Реформатор ўзи қурдирган ибодатхоналар ва саройлар ҳамда ўзи қазитган каналлар ҳақида тўғрилик билан гапирган. Аммо Урукагина бошлаган ишнинг мустаҳкамлашга эриша олмаган. Қўшни шаҳарларнинг қуддорлар аристократияси Лагаш жамоачилари ва эркин ишчилик ўрта табақаларининг кучайиб кетишидан ташвишга тушибди. Лагашнинг тор-мор келтирилишининг сабабларидан бири ана шу бўлган бўлса керак. Иккинчи томондан, Урукагинанинг синфий қуддорлик жамиятини сақлаб қолиш мақсадида ўтказган реформалари ҳал қилувчи натижалар берди олмаган. Бу реформалар давлатни анча барқарор бир давлатга айлантиришга хизмат қила олмаган, чунки бу реформалар мулкий тенгсизликни ва синфий эксплуатацияни сақлаб қолган, аҳоли ичидаги ўрта табақаларнинг аҳолининг фақат оз-моз ва, шу билан бирга, вақтинчалик яхшилаган, холос.

Лугаль-заггиси
даврида Шумер
подшолигининг
ташқиқ топиши
(р. ав. 2373—2349
йиллар)

Урукагина подшолик қилган даврнинг 7-йилида Умма ҳокими Лугаль-заггиси ўз аскарларига бош бўлиб, Лагашга бостириб кирган ва шаҳарни жуда қаттиқ вайрон қилиб ташлаган, ундаги ибодатхона ва саройларга ўт кўйиб юборган, уларнинг бойликларини талаган ва, афтидан, реформатор подшони тахтдан ағдариб ташлаган. Сақланиб қолган бир ёзувда Лагашнинг раҳмсиз равишда хонавайрон қилинганлиги муфассал тасвирланган. Урукагинага хайрихоҳ бўлган хаттот реформаторни оқлашга уринади:

«Умманинг одамлари Лагашни хонавайрон қилиб, худо Нишгирсуга қарши гуноҳ қилдилар. Бу кишилар эришган қудрат улардан тортиб олинади. Лагаш подшоси Урукагина гуноҳ иш қилгани йўқ эди. Умма патәсиси бўлган Лугаль-заггисига унинг маъбудаси Нисаба бу гуноҳи учун жазосини берсин».

Лугаль-заггиси Лагашни тор-мор келтириш ва истило қилиш билан чегараланмаган. Умманинг бу қудратли ҳокими ўз олдига кенгроқ вазифани, яъни бутун Шумер ва бутун Аккадни ўз ҳокимияти остида бирлаштириш вазифасини кўйган. Сугоринш тармоқларини марказлаштириш, Месопотамияга доимо бостириб кириб турувчи чет эл истилочиларидан, тоғ ва кўчманчи қабилалардан мамлакатни мудофаа

қилиш зарурияти бутун Шумернинг қадимги Шарқ деспотияси типига ягона йирик давлат бўлиб бирлашишини қаттиқ талаб қилар эди. Ана шу вазифани ҳам биринчи марта Лугаль-заггиси бажарган. Лугаль-заггиси ёзувининг кўрсатишича, у Урук, Ур, Ларса ва Адабни ўзига бўйсундирган. Бутун Шумернинг диний маркази бўлган қадимги Ниппур шаҳри ҳам Лугаль-заггисига қарам бўлган. Лугаль-заггиси ўзини Урук ва Урнинг подшоси деб атаб, бу билан чинакам Шумер сиёсий ва маданий традицияларини сақлаб келган бу икки энг қадимги Шумер шаҳрини бирлашган Шумер подшолигининг пойтахтлари деб эълол қилган. Лугаль-заггиси бутун Шумер устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга уринар экан, Шумер шаҳарларининг қоҳинларига таяниб иш кўрган ва бу қоҳинларнинг асосий худолари унга ҳомий бўлишини сўраган. Бундан ташқари, Лугаль-заггиси ўзининг катта ёзувида Иккидарё оралиги тарихида биринчи марта ўлароқ ўз истилочилиқ сиёсатини очиқ-ойдин гапирган. Масалан, Лугаль-заггиси ўз ёзувида олий худо Энлиль — «мамлакатлар подшоси, Лугаль-заггисига мамлакатга подшолик қилишни топширганлигини... бир қанча мамлакатларни унинг ҳукмига бўйсундириб қўйганлигини, Лугаль-заггиси кун чиқишдан кун ботишигача бўлган мамлакатларни босиб олаётганида худо Энлиль унга Қуйн денгиздан тортиб Дажла ва Фрот орқали то Юқори денгизгача йўл очиб берганлигини» кўрсатган. Лугаль-заггисининг кенг кўламдаги бу бирлаштирувчилик ва истилочилик сиёсати йирик Шумер шаҳарларининг гуллашига ёрдам берган. Лугаль-заггиси ўзининг «Урукни яшнатиб юборганлиги, Урни хурсанд қилиб, бошини осмонга етказганлиги, Баббарнинг сеvimли шаҳри бўлмиш Ларсани шод-хуррамлик сувига севроб қилганлиги, худонинг сеvimли шаҳри бўлган Уммани баланд қудратга етказганлиги» ҳақида фахр билан гапирган. Аммо Шумернинг бу гуллаш даври узоққа бормаган. У Лугаль-заггисининг 25 йиллик подшолик давридагина давом этди. Тез орада кучли Аккад подшолиги вужудга келиб, бу подшолик мустақил ва бирлашган Шумер подшолигининг мустақил яшашига очиқдан-очиқ хавф солган. Бу икки давлат ўртасида, эртами-кечми кураш бошланиб кетиши муқаррар бўлиб қолган. Бу курашда Аккад семитлари голиб чиққан, у Шумер жанубини ўз ҳокимиятига бўйсундириб, ягона қудратли Шумер-Аккад подшолигини тузган. Бу янги подшолик Шумернинг олдинги подшолари олиб борган истилочилик ва бирлаштирувчилик сиёсатини янги куч билан, кенг кўламда давом эттирган.

**Аккаднинг
юксалиши.
Саргон I (эр. ав.
2300 - 2314
йиллар)**

Шумерийлар жануби билан семитлар шимол-ўртасида муттасил давом қилган кураш, пировардида, семитлар шимолнинг галабаси билан тугаган. Семитларнинг Аккад давлатини дастлаб қурган Саргон I Шумерни ўзинга бўйсундирган ва Месопотамиянинг аичагина қисмини ўз ҳокимияти остида бирлаштирган. Саргон I катта сиёсий ирбоб бўлган бўлса керак, чунки унинг ҳақидаги хотиралар яхши сақланиб қолган ва шеърӣй афсоналар тўпламида акс эттирилган. Шундай афсоналардан бирида Саргоннинг ташландиқ бола бўлганлиги ҳикоя қилинади. Саргоннинг онаси камбағал хотин бўлган ва ўз ўғлини боқишга имконияти бўлмаган. Шунинг учун ҳам онаси уни қашидан ўрилган санига солиб, Фрот дарёси бўйига олиб келиб бир жойга бекиниб қўйган. Акки деган мешкоп чақалоқни топиб олиб, уни тарбиялаган ва боғбон қилиб етиштирган. Маъбуда Иштар Саргонни яхши кўриб қолиб, уни Аккад подшоши қилиб қўйган. Шундай қилиб, бу афсонага кўра, Саргон давлат ҳокимиятини зўрлик билан қўлга киритган, янги династия тузган ва, бинобарин, подшолик тахтига ўтиришга ўз ҳуқуқини қонуний йўл билан асослаш имкониятига эга бўлмаганлигидан, Саргон ўзини бош маъбуда Иштарнинг яқин одами деб эълон қилган. Узурпаторнинг¹ ўзига Саргон деб ном берганлиги ҳам ўз ҳокимиятини қонунийлаштиришга уринганлигини кўрсатади, Саргон (Шарру-кин) сўзи «ҳақиқий подшо» деган маънони англатади. Саргоннинг подшолик қилган даври Аккад подшолигининг фақат ташкил топиш давригина эмас, балки бу подшоликнинг ички ва ташқи аҳволининг мустаҳкамланиш даври ҳам бўлган. Саргон подшолик қилган вақтда ирригация тармоқлари бирмунча кенгайтирилган ва тақомиллаштирилган, янги каналлар ўтказилган. Шумер ва Аккаднинг бирлаштирилиши бутун дарё ва суғориш системасини умумдавлат кўламида тартибга солиб туришга имкон берган. Савдо-сотиқ ишларини мустаҳкамлаш мақсадида ўнли саноқ системасига қисман асосланган ягона узунлик ўлчови ва оғирлик ўлчови системаси белгилаган. Ҳарбий сиёсатнинг ривожланиши муносабати билан Саргон «ҳар куни Саргон олдида овқатланадиган» 5400 жангчидан иборат доимий қўшин тузган. Бу доимий қўшин Саргон ихтиёрида бўлган ва унга бир қанча катта истилоларни амалга оширишга имкон берган катта-катта армияларнинг ядроси бўлган.

Саргон даставвал Аккадда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш вазифасини қўйган. Саргон шу мақсад билан Аккаднинг

¹ Узурпатор — ҳокимиятни зўрлик билан қўлга олган киши.

энг қудратли шахри бўлган Кишни забт этган, лекин унинг мустақиллигини сақлаб қолган. Бутун Аккаднинг ҳоқими сифатида ўз обрўсини мустаҳкамлаш мақсадида бўлса керак, Саргон ўзини «Киш подшоси» ва «Аккад подшоси» деб атаган. Саргон Аккадда жуда мустаҳкамланиб олиб, бутун Шумерни узил-кесил бўйсундириш мақсадида ўзининг бутун диққатини жанубга қаратган. Саргон жанубга қўшин тортиб бориб, Лугаль-заггиси қўшинларини ва Лугаль-заггисини қўллаб-қувватлаган 50 патәсини тор-мор қилган. Саргон Лугаль-заггисининг ўзини асир қилиб, Ниплурига келтирган ва уни худо Энлилга қурбон қилган бўлиши ҳам эҳтимол. Саргон Шумернинг энг муҳим шаҳарлари бўлган Урук, Ур, Лагаш ва Уммани босиб олиб, вайрон қилиб, бугун Шумерни эгаллаган, у «денгизгача» (Форс қўлтигигача) етиб борган ва голиб чиққанлигини нишонлаб, «қиличини денгизда ювган». Саргон Шумерни бўйсундириб, ўзига «Энлиль душманни раво кўрмаган мамлакат подшоси» деган ном олган.

Саргон Шумерда ўз аҳволини мустаҳкамлаб олиш учун мамлакатнинг жануби-шарқий чегараларини бешатар қилишга мажбур бўлиб, шу мақсад билан Эламга қарши қўшин тортиб борган. Саргон Эламга жанубдан бостириб кирган; Элам қўшинлари устидан ғалаба қозонган, Эламнинг бир қанча шаҳарларини босиб олган ва денгиз бўйига қайтиб келиб, сўнгра «денгизни шарқ томонидан кечиб ўтган». Шундай қилиб, Саргон Форс қўлтиғи қиргоқларида ўз ҳокимиятини жуда мустаҳкамлаб олган; бу ҳол Саргонга Месопотамиядан жанубга, Ҳиндистонга ва Арабистонга кетувчи денгиз савдо йўллари устидан ҳукмронлик қилиш имкониятини берган. Сўнгра Саргон шимолий мамлакатларга қарши отланиб, Месопотамиянинг шимоли-шарқий қисмини, Дажла дарёсининг юқори оқимида жойлашган ва ўша вақтларда Субарту мамлакати деб аталган областларни босиб олган ҳамда бу билан деярли бутун Месопотамияни ўзига бўйсундирган ва бириктирган.

Лекин Саргон Иккидарё оралиғидаги ерларни босиб олиш билангина чегараланмаган. У Ўрта денгиз қиргоқларига чиқишга ва Суриянинг соҳил ерларидаги бой шаҳарларни, шунингдек гарбдаги карвон ва денгиз савдо йўлларини ўз қўлига олишга уриниб, ўша вақтларда Амурру деб аталган гарбга дадил юришлар қилган. Бу юришлар натижасида «Энлиль Саргонга то Кедр ўрмонлари ва Кумуш тоғларигача бўлган Юқори Мамлакатни, Маерни (ёки Марини — В. А.), Ярмути ва Иблунни берган». Мари мамлакати Фрот ўрта оқимининг гарб томонида бўлиб, Ярмути Шимолий Фаластинда жойлашган. Ливан тоғларини «Кедр ўрмонлари» деб атаганлар, Киликий дарвозалари яқинидаги Тавр тоғла-

рини «Кумуш тоғлари» деб атаган бўлсалар керак. Шундай қилиб, Саргоннинг ғарбга қилган юришларидан мақсад то Кичик Осиёнинг чегараларигача бўлган Фаластин ва Суриянинг ерларини босиб олиб, Ундаги табиий бойликларни, асосан темир ўрмонларини ва кумуш конларини эгаллаш бўлган. Бундан ёзувларда Саргоннинг Сурия соҳилларида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга уринганлиги ёрқин тасвирланган. Масалан, бу ёзувларда Саргон «ғарбдаги денгизни кечиб ўтди, ғарбда уч йил турди, мамлакатни бўйсундирди ва бирлаштирди, унда ўз ҳайкаллариини ўрнатди, денгиздан ва қирғоқдан асирлар олиб келди» дейилган. Ниҳоят, Саргон ўзининг ғолибоша қўшини билан узоқ Кичик Осиёга ҳам йўл очишга уришиб кўрган, дейиш учун ҳамма асос бор. Бир оз кейинги даврга оид бир текстда, Осуриянинг Кичик Осиёдаги савдо колонияси Ганишдан Саргон олдига вакиллари келганлиги ва улар Ганиш аҳолисининг Бурушханда шаҳри подшосига қарши олиб бораётган курашига Саргоннинг ёрдам кўрсатишини илтимос қилганлиги ҳикоя қилинади. Бу масала ҳарбий кенгаш муҳокамасига қўйилиб, узоқ ишнинг қийинчиликлари ва галаба қилиш имкониятлари сиңичиклаб мулоҳаза қилиб кўрилгандан кейин, Саргон ўз қўшинларини узоқ Кичик Осиёга юборган. Ганишга жуда катта ёрдам қилган ва шимоли-ғарбда кўп ерларни истило қилган. Шундай қилиб, Саргон бутун Олд Осиёда танҳо гетемонликни даъво қилувчи ғоят катта ҳарбий давлат барпо қилган. Саргон «тўрт иқлим подшоси» деган унвонда ўзининг кенг ҳарбий-савдо сибсати олиб боришга интилганлигини ёрқин ифода қилади.

Бироқ бу истилочилик сиёсатининг салбий томонлари ҳам бўлган. Истило қилинган мамлакатлар ва бўйсундирилган халқлар Аккад билан ягона бир давлат бўлиб қўшилиб кета олмаганлар, улар истилочининг асоратидан қаттиқ азоб тортишлар. Иккинчи томондан, Саргон ўзининг 55 йил подшолик даврида олиб борган тўхтовсиз урушлари натижасида Аккад халқи жуда кўп қирилиб кетиб, камайиб қолган. Саргон подшолик қилган сўнгги йилларда бепоён давлатининг ҳамма ерларида қўзғолонлар бошланган, марказий ҳокимият эса, бу қўзғолонларни кўп қийинчиликлар билан бостирган.

Римуш (эр. ав.
2313—2305
йиллар)

Шунинг учун Саргоннинг тахт вориси бўлган ўғли Римуш ўз олдига даставвал Шумер ва Эламдаги қўзғолонларни бостиришни асосий вазифа қилиб қўйган. Чунки ҳали яқин ўтмишдагина эркин бўлиб, мустақил ҳаёт кечирган даврлар хотирасини ёдидан чиқармаган бу мамлакатларда қўзғолонлар айниқса кучли бўлган. Римуш қўзғолон кўтарган

мамлакатларга қарши бир қанча юришлар қилиб, исёнчиларнинг қўшинларини тор-мор келтирган, Шумер шаҳарларидаги қўзғолонларни бостирган, кейин Эламга бостириб кириб, Суза билан Аван ўртасида Элам қўшинларини қириб ташлаган. Римуш Форс қўлтигининг қиргоқларигача етиб бориб, жанубга ва шарққа қараб кетган энг муҳим савдо йўллари кесиб ўтган Шумер ва Элам областларини қайтадан Аккадга бўйсундирган. Римуш, ўзига «Қиш подшоси, Элам хўжаси» деган дабдабали унвоплар тақиб олиб, ўзининг Форс қўлтигидаги торттиб то Ўрта денгизгача бўлган барча мамлакатларга, шунингдек бу ерларга ёндош тоғли областларга ҳокимлик қилганлигини гурур билан гапирган. Римуш ўзининг подшолик даврида Саргон юргизган сиёсатни давом эттириб, Аккад подшолигининг янада равнақ топишига асос солган. Лекин шунга қарамадан, Римуш бутун мамлакатда тамомила тинчлик ўрнатишга муяссар бўла олмаган. Римушга қарши унинг «ўз уйидаги хизматкорлар» (сарой амалдорлари бўлса керак) қўзғолон кўтарганлар, ўз муҳр (тамгалари) билан Римушни уриб ўлдирганлар. Бу эса худди сарой тўнтариши бўлиб, натижада эски мустабид ағдариб ташланган, унинг ўрнига янги ҳоким, эҳтимол, унинг укаси ҳокимият тепасига чиққан.

Маништусу
(эр. ав. 2305—2291
йиллар)

Аккаднинг учинчи подшоси Саргон династиясидан чиққан Маништусу ўзида олдинги ҳокимларнинг ташқи сиёсатини давом эттирган. Масалан, Эламда кўтарилган қўзғолонни бостирмоқ учун Маништусу бу ерга қўшин торттиб келган ва Эламнинг Аншан ва Ширихум областларини ўзига бўйсундирган. Бу ғалаба билан қоникмасдан, Маништусу ўз қўшинларини Форс қўлтиғи орқали Эроннинг жануби-ғарбий областига олиб борган ва бу ерда 32 шаҳар ҳокимларининг иттифоқини тор-мор келтириб, кумуш ва тошга бой конларни босиб олган.

Маништусунинг ички сиёсати, асосан, уч подшолик даврида катта-катта истилолар натижасида вужудга келтирилган катта Аккад подшолигининг ички аҳволини мустаҳкамлаш зарурияти билан белгиланган. Маништусу Шумернинг обрўли коҳинлар аристократиясига катта-катта ҳадялар бериб, уларни ўзига огдириб олишга ҳаракат қилган. Шумер коҳинларининг қўллаб-қўлтиқлашига муқаррар эришни мақсадида Маништусу махсус кўрсатма билан худо Шамаш ибодатхонасининг мулк ва даромадлари миқдорини аниқлаб берган, бундан ташқари, бу ибодатхонага назр қилиб 30 талант¹ миқдо-

¹ Талант — қадимги грекларда оғирлик ўлчови, ҳозирги вақт ҳисобига чақиб ҳисоблаганда бир талант 150 граммга тўғри келади.

рида олтин ва кумуш ёмби берган. Маништусу Эламда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Элам қоҳинларини ҳам ўз томонига қаратиб олишга ҳаракат қилган. Масалан, у ўз ҳайкалинини Элам худоси Нарутига бағишлаган. Маништусунинг ер масаласидаги сиёсати характерлидир. Унинг давридаги обелисклардан бирида сақланиб қолган тўртта ёзувда подшонинг Қиш яқинидаги ва бошқа шаҳарлардаги бир қанча отамлардан катта-катта ер-мулклар сотиб олганлиги жуда қисқа ва бир қадар ноаниқроқ тарзда қайд этилган. Маништусу бу ерларни жамоалардан сотиб олган бўлса керак дейиши асос бор, чунки ер сотган шахслар «биродарлар» ва «босалар» деб аталган. Аслда бу жамоаларда «дала хўжайинлари» ва «дала оқсоқоллари» раҳбарлик мавқеи тугган ва улар жамоалардан ажралиб чиққан энг қадимги қулдорлар табақасини таркил этувчи уруг аристократияси составига кирган. Маништусу обелискдаги ёзувда «кумушхўрлар» деб (у вақтда савдогарларни, яъни кумуш олувчиларни шундай деб атаганлар) худди ана шу зодагон ва бой аристократлар тилга олинган. Жамоаларнинг бу энг бой ва нуфузли бошлиқлари жамоа ерларини подшога сотиб бериб, подшо ер фондини кенгайтириши ва мустаҳкамлашига ёрдам берган бўлсалар керак. Иккинчи томондан, подшо бу ерларнинг бир қисмини маълум шартлар билан қўшинда кўп ишлар қилган ва секин-аста таркиб топиб келаётган, ўз мулкларида қуллар меҳнатини эксплуатация қилувчи ер зодагонларига бўлиб берган бўлиши ҳам мумкин. Маништусу обелискдаги ёзувда, подшо сотиб олган ерларга Аккад амалдорлари ва қоҳинларидан бир қанча одам ҳамда Шумер аристократлари кўчириб келтирилган дейилади, бу кўчирилганлар орасида Умма (Гишху) патэсисининг авлодлари ва Лагаш патэсисининг ўғли ҳам бўлганлиги айтилади. Подшонинг бу тadbирлардан муддаоси фақат ўз қўлидаги ерларни кўпайтиришига бўлмай, балки, шу билан бирга, катта-катта ҳадялар бериб, Шумер ва Аккаднинг нуфузли зодагонларини ўзига қаратиб олиш ҳамда уларни марказий ҳокимиятнинг бирмунча назорати остига, афтидан, иқтисодий контроли остига олиб, подшо саройига яқинлаштиришдан иборат бўлса керак.

Нарамсин (эр. ав.
2290—2254
йиллар)

Аккад чегараларини яна ҳам анчагина кенгайтирган Нарамсин даврида Аккад подшолиги ўз равнақининг энг юксак чўққисига чиққан. Аккаднинг бундан олдин ўтган бошқа подшолари сингари. Нарамсин ҳам, дастлаб подшолик қила бошлаган пайтларида бир қанча қўзғолонларни бостиришга мажбур бўлган. Нарамсин 9 армияни ва 3 подшоини (Аккад подшосига қарши бош кўтариб чиққан Урук, Умма

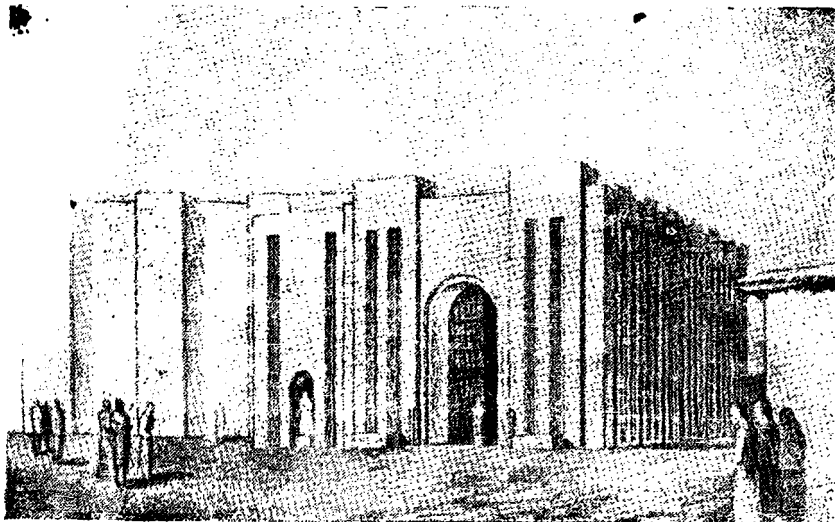
ва Ниппур ҳокимларини бўлса керак) енгганлигини фахр билан гапирган. Бундан кейин Аккаднинг ўзида ҳам қўзғолон бошланиб, Нарамсин бу қўзғолонни ҳам бостирган. Ўзидан олдин ўтган подшоларнинг ҳарбий юришларини давом эттириб, Нарамсин Сурияга бостириб кирган ва Ўрта денгизгача бориб етган. Нарамсин Элам устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга уриниб, бу тоғли мамлакатга қарши қўшин тортиб борган ва Аван ҳокимини ўзи билан шартнома тузишга мажбур этган; Элам тилида тузилган бу шартноманинг тексти бизнинг замонамизгача сақланиб қолган. Аммо Нарамсин бу билан қапоатланиб қолмаган. Нарамсин Аккад подшолигининг чегараларини шимол томонда ҳам, жануб томонда ҳам кенгайтиришга уринган. Диярбекирнинг шимоли-шарқидан Нарамсин сурати ўйиб ишланган базальт¹ лавҳа топилган, бу Аккад қўшинлари Юқори Дажланинг анча ичкарасига кириб борганлигини кўрсатади. Нарамсиннинг узоқ Маган (Арабистонда бўлса керак) мамлакатига қилган ҳарбий юриши айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Ҳайкаллар ва идишлар ясаш учун ишлатиладиган қора диорит ўша Магандан келтирилган. Жануб томонга қилинган бу юриш жанубдаги узоқ мамлакатлар билан янги савдо алоқалари ўрнатиш мақсадида Арабистонга йўл очиб бериши керак эди. Бизга маълумки, Иккидарё оралигида топилмайдиган материаллар чунончи, порфир, олтин зарралари ва турли қимматбаҳо ёғочлар Нарамсин даврида Мелухха мамлакатидан келтирилган.

Нарамсиннинг истилочилик сиёсати натижасида кучли Аккад подшолиги анча мустаҳкамланган, мамлакат ичида ҳам, қўшни мамлакатлар ўртасида ҳам унинг обрўси ошган ҳамда бу билан ташқи савдо алоқаларини мустаҳкамлаш ва кучайтириш учун имконият туғилган. Нарамсиннинг ўзига «Илоҳий Нарамсин, Аккаднинг қодир худоси» деб дабдабали унвон бериши Аккад подшолигининг қудрати юксалганлигини аниқ кўрсатувчи ёрқин бир далилдир. Ўша вақтларда Аккад подшосини нуқул илоҳий зот сифатида ҳурмат қила бошлаганлар. Сузада топилган бир ёдгорликда Нарамсин ўз армиясига бош бўлиб, тоғли мамлакатларга йўл олганлиги ва мағлубиятга учраган душманни тиз чўктирган илоҳий қаҳрамон сифатида турганлиги тасвирланган. Нарамсин ҳайкалининг бир синиқ парчасида «Тўрт иқлим мамлакатларининг ҳаммаси унинг олдида бош эгади» деган муҳим ёзув сақланиб қолган.

Нарамсиннинг истилочилик сиёсати эртами-кечми қўшни давлатларнинг ташкилий зарбасига учраши муқаррар эди.

¹ Базальт — вулқон тошларининг бир тури.

Ҳақиқатан ҳам, қудратли Аккад истилочи подшолигининг сўнгги йилларида унга қарши даҳшатли коалиция ташкил бўлган. Бу коалиция хетлар подшоси, қадимги Осуриянинг Кичик Осиёдаги, ҳозирги Култепа ўрнидаги колонияси бўлган Гавиш подшоси, Курсаура подшоси, Амурру подшоси, Парамин подшолари ва Аман райони (Сурияда бўлса керак),

Эшнуннада Нарамсин саройининг Ғасали.

Реконструкция.

«Қедрлар мамлакати» подшосидан ташкил топган. Аккад шаҳар аҳолисининг исёнчи ўрта табақалари, ўз мустақиллигини тиклашга уринган баъзи шаҳарлар ҳам бу коалицияга қўшилган. Аммо Нарамсин ўз душманларини тор-мор келтиришга ва улар билан бўлган шиддатли курашлардан сўнг ўзининг илгариги босиб олган бепоеъ ерларининг бир қисмини ҳатто сақлаб қолишга ҳам муваффақ бўлган.

Саргон династиясидан чиққан сўнгги подшо Шаркалинарри (эр. ав. 2253—2230 йиллар) ўзидан олдин ўтган подшолар истило қилган ерларни сақлаб қолиш мақсадида Аккад душманлари билан шиддатли кураш олиб боришга мажбур бўлган. Бу даврга оид бўлган озгина ёзувларда Шумердаги қўзғолоннинг бостирилганлиги, гарбда аморийлар ва шарқдан Месопотамияга бостириб кирган эламликлар устидан ғалаба қозонилганлиги ҳикоя қилинади. Бир замонлар

қудратли бўлган Аккад подшолигининг ҳалокат даври бошланган. Загр тоғларида яшовчи тоғли гутийлар қабиласи шарқ томондан Месопотамияга бостириб кириб, бутун мамлакатни вайрон қилган ва уни ўз ҳокимиятига бўйсундирган.

Гутийларнинг
Месопотамияни
истило қилиши
(э. ав. 2228—2104
йиллар)

Аккад подшолари ўз давлатининг шарқий чегараларини гутийлар ҳужумидан ҳимоя қилиб, уларга қарши доим кураш олиб борганлар. Ниҳоят, ёввойи гутийлар галасининг қаттиқ сиқувига бардош беришнинг ҳеч қандай иложи қолмаган. Гутийлар тез вақт ичида бутун Месопотамияни босиб олганлар ва бўйсундирилган бу мамлакатни хонавайрон қилганлар, халқларини шафқатсиз қирганлар. Бу даврга оид шумерий ва семит ёзувларида бахтсизликка дучор бўлган ва хонавайрон қилинган бу мамлакат бошига келган фалокатлар жууда яхши тасвир қилинган. Масалан, бир ёзувда «қизлари гутийлар жабридан нолиб йиғлаган» шаҳарларнинг узундан-узоқ рўйхати кўрсатилган. Худо Нинибга атаб ёзилган шумерийлар гимнида гутийларнинг шафқатсизликлари бундай таърифланади:

Мамлакат шафқатсиз душман қўлида
Худолар асир қилиб олиб кетилди.
Мажбурият, солиқлардан азобдадир эл.
Қаровсиз қолгандир ариқлар, сойлар.
Дажлада қатнамайди энди кемалар,
Қақраб ётипти суғорилмай ерлар.
Ҳосил бермайди экинзор далалар.

Бироқ Месопотамиянинг ҳамма ўлкалари ҳам босқинчиларнинг қаттиқ жабр-зулмига бир хилда дучор қилинмаган. Шумернинг жанубий қисмида осойишталик ҳукм сурган. Бу ердаги шаҳарларнинг ҳокимлари тўлов йўли билан гутийлар асоратидан қутулган бўлсалар керак.

Гудеа
(э. ав. XXIII аср)

Қадимги Шумер шаҳарлари Аккаднинг кучсизланишидан фойдаланиб, ўзларининг ташқи савдо-сотиқ ишларини тиклаш ва ҳатто кенгайтиришга ҳаракат қилганлар. Патнжада Шумернинг қадимги маданий марказлари, айниқса Лагаш яна равнақ топган. Уша вақтда Лагашда патэси Гудеа ҳокимлик қилган. У гутийлар подшосига қарам бўлган бўлса керак. Гудеа гутийлар подшосига оғир хирож тўлаб, ундан қутулиб олган ва унга қимматбаҳо ҳадялар, олтин ёмбилар, қимматбаҳо материаллардан ясалган буюмлар, тахта-курсилар, қимматли қурооллар бериб, ўз шаҳрини келгиндилар истилоси хавфидан сақлаб қолган. Гудеа қўшни мамлакатлар билан дўстона муносабатда бўлиб ва шу туфайли вужудга келтирилган осо-

йишталикдан фойдаланиб, ташқи савдони кенгайтириш ва ўз шаҳрнинг ҳамамақолатли бинолар билан безатиш пайига тушган. Бу замондаги ёзувларда Гудеанинг қурилиш соҳасида олиб борган катта фаолияти муфассал баён қилинган. Ибодатхоналар қуриш учун зарур бўлган материаллар турли мамлакатлардан, кўпинча узоқ-узоқ мамлакатлардан келтирилган. Бир оғузда «Нингирсу ибодатхонасини қурмоқ учун Эламдан

Патэя Гудеанинг ҳайкали.

Париж. Лувр.

эламликлар, Сузадан сузаликлар келган. Маган билан Мелухха эса тоғлардан ёғоч келтирганлар», дейилган. Кедр ёғочларининг энг қимматли навлари Ливан ва Аман тоғларидан келтирилган. Мармар «Тидандан, Амуррудаги тоғдан», мис, олтин заррачалари ва турли ёғочлар Мелухха тоғларидан, ҳайкаллар учун диорит Маган мамлакатидан, яъни Ғарбий Арабистондан келтирилган. Буларнинг ҳаммаси ўша вақт-

да Шумер ташқи савдосининг анча равнақ топганлигини кўрсатади. Гудеа замонида ибодатхоналар қурилиши жуда кенг кўламда олиб борилган. Лагашга бутун йил давомида махсус карвонларда катта-катта тошлар ташиб турилган. Ибодатхоналар олдиндан тузилган аниқ план ва чертёжлар асосида қурилган. Гудеанинг ўзи айниқса архитектура санъатини жуда рағбатлантирган ҳоким сифатида тарихда қолган. Гудеанинг сақланиб қолган кўпгина ҳайкалларида у мағрурона ҳолатда турган ҳоким ёки саркарда сифатида эмас, балки тиззаларига ёзиб қўйилган қурилиш чертёжига диққат билан кўз тикиб турган камтарин бир одам қиёфасида тасвирланган. Сопол цилиндрларда сақланиб қолган ёзувларда бу ибодатхоналарнинг қурилиши муфассал тасвир этилган.

Бу ёзувлардан бирида, Гудеанинг гўё кароматли тушга ишониб, Лагашдаги Энианну ибодатхонасини қайтадан қуришга киришганлиги ҳоким қилинган. Пагэсининг буйруғига биноан, қурилиш ишларини бошлаш олдиндан шаҳарнинг ҳамма ери ахлатдан тамомила тозаланган, шаҳарнинг барча аҳолисига бу қурилишга ҳам умумхалқ тантанасига тайёрлангандек тайёрланиш буюрилган; бу умумхалқ байрами вақтида судлашишлар тўхтатилган, жодугарлар ҳайдалган ва бутун халқ йиғилиб ибодат қилган. Қурилишнинг биринчи тошини шаҳар ҳокимининг шахсан ўзи қўйган ва қурилишга ўзи раҳбарлик қилган. Гудеанинг қурилиш ишидаги ғайрати содда услубдаги бир ёзувда: «Ўз бузоқчасига тикилган сиғир каби, Гудеа ҳам ибодатхона қурилишига ўзининг бутун меҳрини берди», деган сўзлар билан таърифланган. Ибодатхона жуда кўп барельефлар (ўймакор суратлар) ва ҳайкаллар билан безатилган. Унда табаррук сув учун махсус ҳовуз қазилган. Ибодатхона атрофида каптарлар боғи, балиқлар ҳовузи, ёввойи паррандалар боғи қурилган. Ибодатхона хазинасига катта бойликлар тўпланган. Ибодатхона қурилиб тамомланган тантанали кунда у ерга худоларнинг ҳайкаллари олиб келиб қўйилган. Гудеа вақтидаги ёзувлар ҳам бу замондаги шумерийлар маданиятининг умумий равнақидан гувоҳлик беради, бу ёзувлар эса, қадимги шумерийлар адабий услубининг классик намунаси дир.

Гутийлар бўйсундириб олган Месопотамияда 125 йил ҳукмронлик қилган. Маданий жиҳатдан орқада бўлган гутий қабилалари бу даврнинг охирларига бориб маданий жиҳатдан тараққий қилган Аккад ва Шумер қабилалари билан маълум даражада қўшилиб кетган. Гутий подшолари анча юксак қадимги Шумер маданиятини қабул қилганлар ва ўз ёзувларида Аккад тилидан фойдалана бошлаганлар. Лекин Иккидарё оралигининг аҳолиси келгиндиларни ёмон кўрган.

Гутийлар ҳокимиятига қарши қайта-қайта қўзғолонлар бўлиб турган бўлса керак. Ниҳоят, аста-секин кучайиб борган Шумер келгинди ҳокимларга очиқдан-очиқ қарши чиққан. Урук подшоши Утухэгалъ гутийлар подшоши Тириканга қарши қўшини тортиб борган. Тириканни ўша замон ёзувларида «тоғлар иждарҳоси, худолар душмани, Шумер подшолигини тоғларга олиб кетувчи» деб атаганлар. Утухэгалъ қонли жанглардан сўнг гутийлар устидан қатъий ғалаба қозонган, Тириканни жанг майдонини ташлаб қочишга мажбур этган, унинг қўшинларини тор-мор келтириб, Тириканнинг ўзини «асир қилиб олган. Гутийларнинг Месопотамиядаги ҳукмронлигини ана шу тариқа тамом бўлган.

Урнинг III
династияси
(бр. ан. 2118—2007
йиллар)

Гутийлар ҳайдаб чиқарилгандан сўнг, Месопотамияда ҳокимият Шумернинг энг қадимги шаҳарларидан бири Урнинг III династиясига мансуб бўлган қудратли подшолар қўлига ўтган. Уша даврдан сақланиб қолган жуда кўп ёзувлар бизга ўша даврнинг хўжалик, ижтимоий ва давлат тузумини, шунингдек Ур подшоларининг ташқи сиёсатларини ёрқин тасвирлаб беради. Бутун Месопотамиянинг ягона ва марказлашган бир давлат қилиб бирлаштирилиши деҳқончилик хўжалигининг янада ривожланишига сабаб бўлган. Марказий ҳукумат ирригация тармоқларини яхши сақлаш ва янги кенгайтиришда хусусан кўп жонбозлик кўрсатган. Янги каналлар қазилган, бу каналларнинг Умма яқинидаги қолдиқлари ҳозир ҳам бор. Бу вақтга келиб ибодатхона хўжалигини тамомила деярли ютиб юборган йирик давлат хўжалиги яқинида кенг ривож топган. Давлат хўжалиги тўғрисида қўлимизда жуда кўп маълумот бор, бу маълумотлар хўжалик ҳисоботиغا доир ва яхши сақланган кўпдан-кўп ҳужжатлардан олинган. Бу ҳужжатларга қараганда, давлатга қарашли тоғ катта ер-мулкида кўпроқ қуд, чўрилар ва озгина эркин ёлланма хизматкорлар ишлаган. Бу вақтларда синфий табақаланиш анча тараққий қилган бўлса керак. Эски қишлоқ жамоалари бузилиб, ундан, бир томондан, бадавлат ўрта табақалар, иккинчи томондан — хонавайрон бўлган, ё чек ерларидан бутунлай маҳрум бўлган, ёки арзимаган бир парча ери қолган камбағаллар ажралиб чиққан. Бу камбағаллар ўз оилаларини боқиш учун натура билан бериладиган арзимас ҳақ бараварига катта аристократлар мулкида ёки давлат хўжалигида ишлашга мажбур бўлган. У камбағаллар тобора кўпроқ хонавайрон бўлиб, қарздорлик асоратига тушиб қолганлар ёки қулга айлантирилганлар. Шу даврга оид бир ҳужжатда кескин синфий табақаланиш манзараси ёрқин тасвир

этилади, бу ҳужжатда Лагашда яшаган ҳар хил кишиларга қарашли ер мулкларининг катта-кичиклиги баён этилган. Масалан, бош хоҳиннинг 36 гектар ери бўлган, унинг ёрдамчисининг 18 гектар, хўжалик мудирларининг ҳар қайсисида 15 гектардан, аммо, шу билан бирга, майда ер эгаларида $\frac{5}{6}$ гектардан $1\frac{1}{2}$ гектаргача ер бўлган.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, хусусан чорвачилик билан боғдорчилик ҳам анча ривожланган: буни ҳам ўша вақтларнинг ёзувлари кўрсатиб турибди. Қишлоқ хўжалиги ривожланганидан кейин ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ҳам тараққий қилган; буни эса сават тўқийдиган, жун, металл ва ҳоказолар ишлайдиган катта-катта ҳунармандчилик устахоналарининг маҳсулотлари тўғрисидаги бир қанча ҳужжатлардан кўриш мумкин. Тери, жун, ёғоч ва мис сақлайдиган омборларнинг ҳисоботлари ҳам сақланиб қолган. Хўжалик, умуман олганда, ҳали ўзининг қатъий натурал характери ни сақлаб қолган. Ниппур яқинида жуда ҳам катта омбор қурилган. Бу омборда аҳолидан натура билан олиниб, Ниппур ибодатхонасига тушадиган солиқлар, яъни ғалла, сабзавот, мева ва бошқа нарсалар сақланган. Аммо, шу билан бир қаторда, ички савдо ҳам, ташқи савдо ҳам, борган сари кўпроқ ривожланган. Хилма-хил маҳсулот ва буюмлар билан савдо қилган дўконларнинг ҳисоботлари бизнинг давримизгача сақланган. Савдо-сотикнинг ривожланганлиги муносабати билан қадоқ металл пуллар, асосан, қумуш ёмби сифатидаги пуллар кўпроқ ишлатилган.

Давлат жуда марказлаштирилиб, ҳудо даражасига кўтарилган танҳо подшо ҳокимияти остида бўлган. Илгарилари деярли мустақил ҳолда яшаб келган кичик-кичик давлатларнинг мустақил ҳукмдорлари бўлган патәсилар подшо томонидан тайинланадиган ҳокимларга, олий ҳукмдорнинг иродаси билан иш қилувчи оддий амалдорларга айлантирилган. Мавжуд ёзувлар патәсиларнинг ўз шаҳарлари билан кам боғланганликларини ва подшо бу патәсиларни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга тез-тез кўчириб турганини кўрсатади. Маъмурий вазифалар, суд ва молия-солиқ вазифалари патәси қўлида бўлган, у ибодатхоналар билан яқин алоқада бўлиб иш кўрган ҳамда уларнинг хўжалик бойликларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган. Энг қадимги суд кодексининг пайдо бўлиши ҳам марказий ҳокимиятнинг кучайганлигини кўрсатади. Бу суд кодексининг парчалари бизнинг замонимизгача сақланиб қолган. Мазкур кодекс оила ҳуқуқи, мерос ва биронинг боласини ўзига бола қилиб олиш ҳуқуқларини белгилайди. Бунда қонун чиқарувчи мева боғларини ижарага олиш, қўриқлаш, чўпонга ишониб топширилган пода учун

унинг жавобгарлиги, шунингдек қочқин қулларни бекитганларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари билан кўпроқ қизиққан. Бундан ташқари, терс қулларни ўжарликлари учун қатғиқ жазолаш тўғрисидаги моддалар ҳам сақланиб қолган.

Ҳозирги Тель-Асмар деган жойда подшо Эшнуннанинг гоят гўзал саройи қазиб олинганида, бу ердан Эшнуннанинг Билалама қонунлар тўплами топилган эди. Урнинг III династияси қулагандан кейинги Аккаднинг хўжалик ва ижтимоий тузумига оид жуда кўп ва қимматли маълумотлар ўша қонунлар тўпламида сақланган. Билалама қонунлари эрампдан аввалги XX асрга оид бўлиб, мамлакатнинг хўжалик ҳаётини ва эркин одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, бой қулдорларнинг ҳам, давлати камроқ бўлган, эҳтимолки, тўла ҳуқуққа эга бўлмаган, аҳолининг ўрта табақаларига мансуб кишилар (мушкену)нинг ҳам, ниҳоят, ўз меҳнатини сотиб кун кўрувчи камбағалларнинг ва қулларнинг ҳам ўзаро муносабатларини тартибга солган. Шу қонунлар тўпламидаги баъзи моддаларга қараганда, афтидан, қишлоқ жамоаларидан чиққан кўпгина камбағаллар бой ер эгаларига ёлланганлар; бунда қонун тузувчи иш ҳақининг миқдорини, ёлланувчи ишни қилмаганида унинг гарданига тушадиган моддий жавобгарликни, шунингдек хўжайин берадиган овқатни белгилаб берган. Қашшоқлашган кўпгина деҳқонлар иқтисодий жиҳатдан бойларга қарам бўлиб қолган бўлсалар керак. Бойлар камбағалларга кумуш билан қарз берганлар ва Билалама қонунининг 21-моддасига кўра, ўрим вақтида қарзни ва унинг юзасидан процентни қоплаш учун маълум миқдорда дон олишга ҳақли бўлганлар. Эшнунна қонунлари тўплами текстида «сарой» ва унга қарашли чўрилар тилга олинган, бу эса подшонинг катта хўжалиги бўлиб, унда қуллар меҳнатидан фойдаланилганлигини кўрсатади. Бунинг устига, подшо ҳар хил моллар: дон, ёғ, жун, туз, миснинг нархини белгилаб, мамлакатнинг савдо-сотиқ ишларига ҳам жиддий аралашган. Месопотамиянинг ўрта қисмида, жумладан, маркази Эшнунна бўлган мамлакатда қулдорлик жуда тараққий топганлигини кўрсатувчи моддалар айниқса муҳимдир. Қул, чўри, ҳўкиз ёки «бошқа бирон қимматли буюм» сотиш тўғрисидаги 40-моддада, агар мол олган киши кимдан сотиб олганлигини аниқ айтиб, яъни кўрсатиб бера олмаса, уни ўғри деб ҳисоблаш керак дейилган. Бошқача айтганда, қонун чиқарувчи бу ўринда қул билан иш ҳайвонини ва умуман қийматга эга бўлган буюмни фарқ қилмайди, бундан анча кейин бўлган Рим ҳуқуқидаги «қул буюмдир» деган қарашни ифода қилади. Шу билан бирга, қонун олди-сотдининг қонунийлигини, сотувчи-

нинг ҳуқуқдорлигини белгилаш учун маълум кишидан қул, ҳайвон ёки бошқа бирон буюм сотиб олганда қонун белгиланган формага қаттиқ риоя қилинишини талаб этади. Қонун, биринчи навбатда, сарой ва бой-қулдорларнинг, сўнгра эса оддий эркин кишиларнинг мулкий манфаатларини айниқса қаттиқ ҳимоя қилган. Бировнинг экин майдонида ёки уйда кундузи ушланган одам штраф тўлашга мажбур этилган, кечаси ушланган одамга эса ўлим жазоси берилган. Қонунга хилоф тарзда чўрини тортиб олган кишига қаттиқ жазо берилган. Ниҳоят, оила ҳуқуқига сид моддаларда оила қулдорлиги формаси, жумладан ўз қизини куёвга маълум ҳақ бара-варига сотиши кўрсатилган.

Урнинг III династия подшолари бутун Олд Осиёда қудратли Шумер-Аккад подшолигининг гегемонлигини ўрнатиш мақсадида, бирлашган бутун Месопотамиянинг катта хўжалик манбаларидан фойдаланиб, зўр ғайрат билан истилочилик сиёсатини олиб борганлар. Бу истилочилик сиёсати подшо Шульги даврида (эр. ав. 2100—2042 йиллар) ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилган. Подшо Шульги шарқий тоғликларга, сумуру ва лулубей қабилаларига қарши 9 марта кўшин тортиб борган, Эламга бостириб кирган, Аншани вайрон қилган ва бу ерда Шумер патэсисини ҳоким қилиб қолдирган. Шульги шарқда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб, кейин шимолга қараб отланган ва Субарту мамлакатини ҳамда Дажланинг юқори оқими бўйлаб жойлашган областларни босиб олган. Ниҳоят, Шульги узоқ шимоли-ғарбга кириб борган. У Сурияни истило қилган ва ўша вақларда Шумернинг ва Шумер маданиятининг кучли таъсири остида бўлган Кичик Осиёнинг шарқий қисмига ҳам кириб борган. Аккаднинг аввали қудратини қайта тиклаган катта ва қудратли Шумер-Аккад подшолиги ана шундай вужудга келган. Ўша замонда расмий дин бўлиб бораётган подшога эътиқод қилиш Ур подшолари қудратининг ташқи ифодаси бўлган. Ур подшолари ўзларини худо деб эълон қилганлар. Шульги ўзини худо қатори ҳурматлашга мажбур қилган. Шульги шаънига ибодатхоналар қурилган, унинг ҳайкаллари атаб қурбонлик қилинган. Урнинг илоҳий подшоси Гимильсин шаънига ҳатто Аккад шимолида жойлашган Диалага яқин бўлган узоқ Эшнуннада ҳам таптанали диний маросимлар ўтказиб турилган.

Аммо Ур ҳукмронлиги узоқ давом этмаган. Ғарбдан даҳшатли хавф туғилган. Даштда яшовчи кўчманчи аморий қабилалари Иккидараё оралигининг серҳосил областларига ва бой шаҳарларига борган сари тез-тез ҳужум қилиб турганлар. Гимильсин бу қабилаларга қарши қаттиқ кураш

олиб борган ва ҳатто уларнинг ҳужумидан мудофаа қилиш учун «аморийлар девори» қурдирган. Лекин аморийларнинг шиддатли ҳужумларини ҳеч нарса билан тўсиш мумкин бўлмай қолган. Ур подшолиги ғарбдан бостириб келаётган аморийларга, шунингдек шарқдан ҳаракат қилиб келаётган эламликларга қарши курашавериб, борган сари ҳолдан тойган. Ниҳоят, Урнинг сўнгги подшоси Иби-синнинг қўшинлари Урга қарши бирлашган Мари ва Элам давлатларининг қўшинлари томонидан тор-мор келтирилган. Иби-синнинг ўзини асир тушириб, Марига олиб кетилган. Ур III династиясининг қудратли давлати ана шундай қилиб барбод бўлган (эр. ав. 2007 йил). Унинг харобалари ўрнида кичикроқ Исин ва Ларса подшоликлари вужудга келган.

Бироқ Ур ҳукмронлиги Олд Осиё мамлакатларида яшовчи кўпгина халқларга таъсир кўрсатмай ўтиб кетмаган. Қадимги юксак Шумер маданияти бу халқларнинг маданий ривожланишларига кучли таъсир кўрсатган. Шумер тилидаги Гильгамеш эпоси хетт ва ҳуррит тилларига таржима қилинган. Ҳурритлар ва хеттлар яшаган мамлакатларда Шумер-Аккад худоларига сизинганлар. Шумер санъатининг ёдгорликлари Осуриянинг энг қадимги маркази бўлган Ашшур харобаларидан ҳам топилган. Ниҳоят, Шумерда таркиб топган ҳуқуқий муносабатлар Бобил, Осурия, Кичик Осиё ва Фаластинда ҳуқуқий муносабатларнинг ривожланишига қаттиқ таъсир кўрсатган. Шундай қилиб, Олд Осиё халқлари қадимги шумерийларнинг маданий меросидан хийла кўп фойдаланганлар.

Шумер қаҳрамони
Гильгамеш икки рўдапони
бўғиб ўлдирмоқда.

*Урдан топилган
кошинокор расм.*

Қуёш худоси Шамашнинг чиқши.

Бобил муҳридан туширилган.

III БОБ ҚАДИМГИ БОБИЛ

Бобил Месопотамиянинг қоқ ўртасида — Дажла ва Фрот дарёлари бир-бирига яқинлашиб келган ерда жойлашган бўлиб, у Кичик Осиё ва Закавказьедан Форс қўлтиғига қараб ва Сурия қирғоқларидан Эрон ясси тоғлиғига қараб кетган муҳим савдо йўллари туташган ерда бўлган. Бобил ғоят қудратли бир давлат пойтахти, Олд Осиёнинг энг катта савдо, сиёсий ва маданий марказига айланган. Бобил деярли икки минг йил давомида ўзининг бу аҳамиятини сақлаб турган. Бобилнинг қулай географик ҳолати унинг шундай аҳамиятга эга бўлишига ёрдам берган. Эрампдан аввалги уч минг йилликнинг охирида аморийларнинг кўпдан-кўп кўчманчи семит қабилалари Месопотамияга кириб, Аккад мамлакатига жуда катта ерларни босиб олганлар ва шу ерда қудратли давлат барпо этиб, Бобилни давлат маркази қилганлар. Тахминан худди ўша вақтда тоғли жойларда яшовчи элам қабилалари шарқ томондан Месопотамияга бостириб кирганлар ва Ларсани ўзларининг асосий таянч пунктларидан бирига айлантириб, Шумерда мустаҳкам ўрнашиб олганлар. Келгинди истилочилар босиб олинган мамлакатни тотувлик йўли билан ўзаро бўлишиб ола олмаганлар. Аморийлар билан Элам қабилалари ўртасида рақобат бошланиб, бутун Месопотамияда устуи бўлиш ва ҳокимлик қилиш учун муқаррар суратда вужудга келган кураш авж олиб кетди. Курашда Бобил подшолиги ғолиб чиққан ва бу подшоликда аморийлар династияси (эр. ав. 1894—1595

йиллар) мустақамланиб олган. Бобил-Аморий подшолиги подшо Хаммурапи даврида (эр. ав. 1792—1750 йиллар) айниқса гуллаб-яшнаган. Хаммурапи бутун Иккидарё оралигини ўз қўл остида бирлаштириб, йирик ва кучли давлат тузган. Ўша даврнинг тарихига оид жуда кўп ҳужжатлар сақланиб қолганлиги туфайли, биз у давр билан яхши таниша оламиз. Бу ҳужжатлар орасида жуда кенг қонунлар тўплами, подшонинг маҳаллий амалдорлар билан олиб борган маъмурий ёзишмалари ва, нуҳоят, яқинда топилган ғоят муҳим дипломатик ҳужжатлар алоҳида ўрин тутди.

Бу ҳужжатларга кўра, Хаммурапи, Ларсада ўрнашиб олган элам ҳукмдорлари Фрот дарёсининг ғарб томонидаги катта Мари давлатининг ҳамда Урта ва Шимолий Месопотамия шаҳарларининг подшолари юритган ташқи сиёсат мураккаб ва бош-охири йўқ сиёсат бўлган. Бутун Месопотамияни ўз ҳокимияти остига бирлаштиришни мақсад қилиб олган Хаммурапи булар орасида энг актив ташқи сиёсат олиб борган. Хаммурапи шу мақсадга эришишга янтилиб, ўзининг ҳарбий кучларидан, шунингдек, дипломатиянинг турли воситаларидан кенг суратда фойдаланган. У Мари давлатининг подшоси Зимрилим билан ҳарбий иттифоқ тузиб, ўз душманларини бирма-бир тор-мор келтирган. Хаммурапи ўз подшолигининг бошларида Шумер шаҳарлари Иснн, Урук ва Урни босиб олган. Сўнгра у иттифоқдоши Зимрилимнинг розилиги билан Урта Месопотамияда ҳам ўз ҳокимиятини мустақамлаб олган. Зимрилим Хаммурапига ёзган дипломатик мактубларидан бирида қуйидаги сўзлар билан Хаммурапига Аккадда бемалол ҳаракат қилишга розилик берган.

«Агар Эшнунна князлари сени тан олсалар, Эшнунна мамлакатининг подшоси бўлиб, унда ҳукмронлик қил. Агарда улар сени тан олмасалар, ўзингдагини... ўтқазиб қўй, у уларга подшолик қилсин».

Хаммурапи ўзининг эски рақиби Ларсада маҳкам ўрнашиб олган Элам ҳокими Римсин билан узоқ вақт шиддатли кураш олиб борган. Хаммурапи ўз подшолигининг 31-йилида «худо Ану ва худо Энлиль ёрдами билан Эмутбал мамлакатини ва подшо Римсинни тор-мор келтирган» ҳамда Римсинни қочиб кетишга мажбур қилиб, Шумерни ўз подшолигига қўшиб олган, Хаммурапи Мари подшосининг ҳарбий ёрдамига таяниб, Шимолий Месопотамияга киришга ва Дажла атрофларида ҳамда Фротнинг ўрта оқимида мустақамланиб олишга дадил уриғиб кўрган. Шимолий Месопотамия ҳам Бобил учун, ҳам Мари учун иқтисодий ва стратегик жиҳатдан

катта аҳамиятга эга бўлган. Шимолий Месопотамиядан ёғоч ва руда, шунингдек турли хил бошқа моллар олиб кетилган. Шарққа, шимолга, шунингдек Қархемиш орқали ғарбга, Сурия шаҳарлари ҳамда Урта денгиз портларига борадиган муҳим савдо йўллари шу Шимолий Месопотамиядан бошланган. Ниҳоят, Шимолий Месопотамияда ҳукмронлик қилиш Бобилнинг шимолий чегараларини тоғ

Марилик Ибих-илининг ҳайкали.

Париж. Лувр.

қабилаларнинг доимий ҳужумларидан сақлашга имкон туғдирган. Шунинг учун ҳам Мари подшоҳи Зимрилим ва Бобил подшоҳи Хаммурапи шимолий областларда ўз таъсирларини мустаҳкамлашга баб-баравар ҳаракат қилишган. Мари шаҳридаги архивдан топилган ёзувларда Зимрилим ўзига итоат қилувчи князлар ва ҳокимлар орқали Шимолий Месопотамияда бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатиб борганлиги, ўзини бу мамлакатнинг ҳокими деб

ҳисоблаганлиги ва ҳатто «Юқори мамлакатлар подшоси» деб атаганлиги баён қилинган. Бироқ Зимрилим бу мамлакатда ўз таъсирини мустаҳкамлаш учун қўшинга таяниб иш кўришга ва баъзан қурол ишлатишга мажбур бўлган. Зимрилим ҳам, Хаммурапи ҳам Субарту қабилалари устига ўз қўшинларини юбориб, Месопотамиянинг шимолида баъзи ҳолларда биргаликда ҳарбий ҳаракат қилган бўлсалар керак. Чунончи, Зимрилим Субартуга қарши курашган вақтда унинг ихтиёрига Хаммурапи 3 минг аскардан иборат ёрдамчи отряд юборган. Бироқ Зимрилим бу ёрдамни кам деб ҳисоблаб, Бобил подшосига мурожаат қилиб хат ёзган ва бу хатда ёрдамга кўпроқ қўшин юборишни, «Юқори мамлакат» билан уруш олиб бориш учун шундай кўп қўшин зарурлигини баён қилган. Лекин Юқори Месопотамияда ана шундай биргаликда қилинган ҳарбий ҳаракатлар Бобилнинг янада кучайишига олиб борган, холос. Хаммурапи, Шимолӣ Месопотамияда мустаҳкамлашиб олиб, яқиндагина ўзининг иттифоқчиси бўлган Мари давлатига қарши отланган. Хаммурапи подшолигининг 33-ва 35-йилларида икки марта шиддатли ҳужум қилганидан кейин, бир замонлар қудратли ва бой бўлган бу подшоликнинг пойтахтини босиб олган ва вайрон қилган. Тахминан айна шу вақтда Хаммурапи Эшнунна областидаги Диала дарёси бўйларидаги ерларда ҳам мустаҳкам ўрнашиб олган. Бундан ташқари, Хаммурапи Бобил билан бир оз алоқада бўлган Мари подшоси орқали Сурия савдо шаҳарлари билан иқтисодий алоқа боғлашга бир неча марта ҳаракат қилган. Маридаги архивдан топилган дипломатик ҳужжатларда Бобил билан Шимолӣ Суриядаги Угарит давлати ўртасида дипломатик муносабатлар бўлганлиги кўрсатилади. Масалан, ўша даврга оид бир ҳужжатда бундай дейилади:

«Зимрилимга (Мари подшосига — В. А.) айтгин: Сенинг биродаринг Хаммурапи бундай дейди: «Угаритнинг одами менга ҳозиргина қуйдагиларни ёзиб юборди: «Менга Зимрилимнинг резиденциясини кўрсат. Мен бу резиденцияни кўрмоқчиман». Ҳозир сенга ана шу чопар билан унинг ўглини юборяпман».

Хаммурапи
кодекси

Подшо Хаммурапининг базальт устунга арханк миххат билан ёзилган машҳур қонунлар тўплами Бобил подшолигининг хўжалик ва ижтимоий тузумини ўрганиш учун энг муҳим манбадир. Устуннинг юқориги қисмида тахтда ўтирган қуёш худоси Шамаш олдида тантанали суратда турган подшо Хаммурапи тасвирланган. Устуннинг бошқа ҳамма жойи 247 моддадан иборат қонунлар тўпламининг миххатда ёзил-

ган тексти билан банд қилинган. 35 модда ёзилган бешта устунчадаги текст қириб ташланган, буни шу устунчаларни ўлжа қилиб Сузага олиб кетган Элам истилочиси қилган бўлса керак. Бу кодекснинг бошқа нусхалари ҳам топилган.

Хаммурапи худо Шамаш олдида. Қонунлар тўплами ёзилган устундаги бўртма расм.

Париж. Лувр.

лиги туфайли, унинг қириб ташланган текстини ҳам тиклаш мумкин. Қадимги Бобилдаги мирзалар ва судьялар бошқаларни ўқитиш мақсадида, шунингдек суд ишларида кодекснинг ана шу нусхаларидан фойдаланганлар.

Хаммурапи кодекси Бобил қонунчилигига кучли таъсир кўрсатган қадимги Шумер қонунларини янада ривожлантирган ва уларни маълум бир тартибга солган. Хаммурапи қонунлар тўплами Шумер суд ҳукмлари тўпламига қараганда анча системали тузилган ва унда қонун чиқарувчининг мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган моддаларни бир

группа қилиб бирлаштиришга интиланлиги очиқ кўриниб туради. Лекин шундай бўлса ҳам, ушбу қонунлар тўпламини чин маънода кодекс деб бўлмайди, бу кўпроқ айрим юридик ҳукмлар (жанжалли ишлар ҳақидаги ҳуқуқлар) тўпламидир. Маъқур тўплам уч қисмга бўлинган: 1. Кириш, 2. Қонунлар, 3. Хулоса. Кириш қисмида кодексни чиқаришдан мақсад мамлакатда ҳаққоният ўрнатишдир, деб кўрсатилган. Бунинг кетидан подшо ўз унвонларини бирма-бир кўрсатиб ўтган, ўзининг улуғворлигини кўкларга кўтариб мақтаган, ўзининг мамлакатга қилган яхшиликларини айтган. Тўпламнинг ўрта, асосий қисмида жинсий ишларга оид ҳуқуққа, суд ишларини юритишга, хусусий мулк ҳуқуқининг бузилишига (ўғирлик ва талаш), жангчилар ҳуқуқига оид моддалар бирма-бир кўрсатиб ўтилган. Айрим моддаларда кўчирилмас мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқлари тўғрисида, савдо-сотик ишлари, гаровга қўйиш ва олиш ҳуқуқи, оилавий ҳуқуқ тўғрисида, ўз-ўзини майиб қилиш, меъморлар ва кемасозлар иши тўғрисида, иш кучини ёллаш ва қулчилик тўғрисида гапирилган. Тўпламнинг хулоса қисмида подшо халқ олдида қилган хизматларини бирма-бир санаб ўтиб, ўздан кейин унинг қонунларини адо этувчи подшоларга оқ фотиҳа берган ва бу қонунларга риоя қилмовчи ёки уни бекор қилишга журъат этадиганларни қаҳр билан даънатлаган.

**Экономика
ва ижтимоий
муносабатлар**

Хаммурапи замонида оид ҳужжатлар ва асосан унинг қонунлар тўплами мамлакат хўжалик ҳаётининг умумий манзарасини бир қадар тиклашга имкон берган. Катта ва марказлашган давлатда олий ҳокимият ўз қўлида тўпланган ғоят кўп ер фондига таяниб туриб, мамлакат хўжалик ҳаётига аралашган ва унинг ривожланишини йўлга солишга уринган. Қурилиш материалларига доимо эҳтиёж катта бўлганлигидан, подшо ўрмонларни қўриқлаш юзасидан бир қанча тадбирлар кўрган. Ўрмонзорлар алоҳида-алоҳида «ўрмон участкалари»га бўлинган ва бу участкалар ўрмон хўжалигининг бош мудирига бўйсунувчи махсус «участка мудирлари» қарамоғида бўлган. Сақланиб қолган бир ҳужжатда, подшо ўрмон хўжалигининг бош мудирини Аблианум ва Синмагир қарамоғига топширилган ўрмон участкаларидан ўғринча кесиб олиб кетилган дарахтлар ҳақидаги масалани текширишни, шунингдек дарахтларни ким кесиб кетганлигини: ўрмон участка мудирларининг ўзларими, ёки «беғона қўлми» (яъни жиноятчими),— аниқлашни буюрган. Ўрмон участка мудирлари дарахтларнинг сақланиши учун жавобгар бўлган. Ўрмон участка мудирлари ўз мансабларидан фойдаланиб, бирон жиноят қилсалар, қатл қилинган.

Бобил подшолиги экономикасида чорвачилик илгаригидек катта аҳамиятга эга бўлган. Кенг ўтлоқлар, даштлар ва тоғ этаклари жуда ҳам қулай яйлов бўлган. Бу яйловларда жуда кўп подалар ўтлаб юрган. Хаммурапи молларга эгаллик ҳуқуқини тартибга солиб, катта-катта подаларнинг эгалари бўлган бой чорвадорлар манфаатини айниқса қаттиқ ҳимоя қилган. Хаммурапи кодексига кўра, иш ҳайвонини ижарага олган киши ижарага олинган иш ҳайвони учун унинг эгаси олдида тўла жавобгар бўлган ва агар ҳайвонга бирон зиён етса (ўлиб қолса, кўзига, шохига, думи ёки бурун тешигига зарар етса), ижарага олган одам бу зарарни эгасига тўлаши лозим бўлган. Бу ҳол жуда кўп чорва подаларининг айрим чорвадор бойлар қўлида тўпланганини кўрсатади, чорвадор бойлар эса молларини кўпроқ камбағалларга сўлаб берганлар. Қонуннинг бошқа моддаларида чўпон ўзига тоширилган қорамоллар учун жавобгар эканлиги ва қорамолнинг тамғаси ўзгариб қолса ёки мол ўғирлаб сотилса, чўпон қаттиқ жазоланиши кўрсатилган. Шубҳа йўқки, қонун чиқарувчи бу моддаларда жуда кўп чорва молларига эгаллик қилувчи қулдорлар манфаатини ифода қилган.

Месопотамиянинг Дажла ва Фрот дарёларининг тошқинлари натижасида яхши ўғитланадиган ва сугориладиган аллювиал тупроқ деҳқончиликнинг ривожланишига айниқса катта ёрдам берган. Деҳқончилик Бобил даврида ҳам ўзининг муҳим аҳамиятини сақлаб қолган. Уша замонга онд ҳужжатлардан бирида:

«Экинзорлар — мамлакатнинг ҳаёти эканлигини билмайсанми?» деб ёзилган сўзлар Бобилда деҳқончиликнинг аҳамиятини жуда яққол кўрсатиб беради.

У вақтларда ер одатда икки ҳўкиз қўшилган оғир, қўпол плуг билан ҳайдалган. Баъзан плугга одамлар ҳам қўшилган; бу эса қуллар меҳнатидан кенг фойдаланишнинг кўрсатади.

Табий шароитларга кўра, деҳқончилик ҳўжалигининг ривожланиши маълум даражада сунъий сугориш билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун Хаммурапи ирригация ишларини ривожлантиришга катта аҳамият берган. Хаммурапи «мамлакатни галла тўла конга айлантириб, ерларни ишлашни осонлаштирганлиги... пароканда бўлиб кетган аҳолини Шумер ва Аккад ерларига тўплаганлиги, бу аҳолини дон ва сувга қондирганлиги, уни фравонликка ва бахт-саодатга эриштирганлиги» билан фخرланади.

Хаммурапи буйруғи билан Нар-Хаммурапи деган канал қазилган. Бу канал «Шумер ва Аккадга мўл-кўл сув берувчи, ўз қирғоқларини экин майдонларига айлантирувчи, тоғ-тоғ

галла етиштириб берувчи ҳамда Шумер ва Аккад аҳолисини доимо сув билан таъминловчи халқ бойлигидир».

Подшо — давлат ҳокимияти суғориш тармоқларини кенг-айтириш билан бирга, бу тармоқларни тартибли ҳолда сақлаш учун ҳам ғамхўрлик қилган. Подшо маҳаллий амалдорларга каналларни тозалаш ва ирригация билан боғлиқ бўлган ҳар хил ишларни бажариш тўғрисида доимо фармонлар бериб турган. Агар бутун суғориш тармоқларини тартибли ҳолда сақлаш давлатнинг вазифаси бўлса, бу тармоқларнинг ҳар бир айрим участкасини тартибли ҳолда сақлаш, биринчи навбатда, жамоанинг вазифаси бўлган. Хаммурапи кодексининг 53—56-моддалари шу масалага бағишланган. Кодекснинг бу моддалари ирригациянинг тегишли участкасини тартибли ҳолда сақлаш учун ҳар бир жамоа аъзоси жавобгар бўлган ва, шу билан бирга, агар бирон кишининг айби билан тўғон бузилиб, қўшни участкасини сув босиб кетса, айбдор нобуд бўлган галла ҳақини эгасига тўлаши шарт бўлган. Агар галлани тўлашга айбдорнинг қурби етмаса, кодекснинг 54-моддасига биноан, айбдорнинг ўзи ва унинг мол-мулки сотилиб, шу бояги зарар тўланган. Ушна замонга оид бошқа бир қанча ҳужжатларда суғориш тармоқларини тартибли сақлаш ишлари устидан марказий ҳокимият қаттиқ назорат қилганлиги кўрсатилган. Агар бирон ерда суғоришга сув етишмаётганлиги тўғрисида подшо саройига хабар келиб қолса, саройдан дарҳол маҳаллий амалдорга сув етишмаган ерларни сув билан таъминлаш учун зарур чоралар кўриш ҳақида тегишли кўрсатмалар юборилган. Подшо ерларини ижарага олган кишининг ерлари албатта сув билан таъминланиши зарур бўлган. Ижарага олинган ерларни суғориш учун сув етишмай қолган тақдирда эса маҳаллий амалдорлар бу ерларни суғориш учун зарур чора кўришлари ёки сув билан таъмин қилинган бошқа ерга алмаштириб беришлари керак эди. Буни подшонинг кўндан-кўп хатлари ҳам кўрсатиб туради. Бу хатларга кўра, ижарага олинган ерларнинг бекам-кўст суғорилиб туриши учун маҳаллий амалдорлар моддий жиҳатдан жавобгар бўлган. Емон суғорилиш натижасида ҳосил бўлмай қолган тақдирда ернинг ижара ҳақи боқимондасини ижарадор учун маҳаллий амалдор тўлаши лозим эди.

Дон хўжалиги ва чорвачилик билан бирга боғдорчилик хўжалиги ҳам кенг тарқалган. Қадимги Месопотамиянинг гуллаган боққа ўхшаши ва ажойиб мевали дарахтлар ўсадиган жаннат боғи ҳақидаги афсонанинг худди шу мамлакатда келиб чиққанлиги бежиз эмас. Ер эгаларининг манфаатини ҳимоя қилувчи давлат боғ эгаларининг манфаатларини ёқ-

лашни ҳам ўз бўйига олган. Хаммурапи кодексининг бир моддасида, бировнинг боғидан ижозатсиз кесилган дарахт учун айбдор анча катта штраф: ярим мина (252,5 граммга яқин) кумуш тўлаши керак эди.

Савдо

Бобилнинг қўлай географик ўрни савдонинг анча ривожланишига ёрдам берган. Афсуски, Хаммурапи кодексиди кўпроқ қайси буюмлар олиб-сотишганлиги ҳақида кам маълумот сақланиб қолган. Лекин аграр мамлакат бўлган Бобил подшолигидан чет мамлакатларга кўпроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари чиқарилган, дейиш мумкин. Кодекснинг 104-моддасида галла, жун ва мой, 237-моддасида эса, бу қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан бирга, хурмо ҳам товар сифатида тилга олинган. Бобилда савдо ишлари турли формаларда олиб борилган. Ташқи савдо катта аҳамиятга эга бўлган. Энг муҳим савдо марказлари иккита энг катта шаҳар, яъни Бобил билан Сиппардан қўшни мамлакатларга жуда кўп турли хил товарлар чиқарилган. Уша вақтда Сиппар жун газлама ишлаб чиқаришининг энг катта маркази бўлган. Шу сабабдан Сиппардан жун газлама жуда кўплаб ташқарига чиқарилган. Сиппардан газлама билан бир қаторда, хусусан Эламга хурмо, мой ва дон чиқарилган. Иккинчи томондан, Эламдан Бобилга металл рудалар (мис, кумуш) олиб келинган. Бобил шаҳарлари Осурия билан қизғин савдо-сотиқ ишлари олиб борган, шу билан бирга, Осуриядан Бобилга асосан қўрғошин ва бошқа хил металллар олиб келинган. Бобил, шунингдек Крит харобаларидан Бобилнинг цилиндрик муҳри топилган, шунга асосланиб туриб, Бобил билан Финикия шаҳарлари ўртасида савдо алоқалари бўлган, дейиш мумкин. Қул сотиш савдонинг алоҳида бир тури ҳисобланган. Баъзи ҳужжатларга қариганда қуллар қўшни тоғли Гутиум мамлакатидан олиб келинган. Масалан, бир ёзувда бундай дейилади: оқ бадабли қулларни Гутиумдан олиб келиш шарти билан савдогарга мой берилади.

Ташқи савдо билан бир қаторда, жуда кенг ички савдо ҳам мавжуд бўлган. Турли хил товарлар, чунончи, озиқ-овқат маҳсулотлари, жун, ёғоч, ёшиқ, металллар ва бошқалар дарё ва каналлар орқали ташилган. Бобил ва Сиппар билан бир қаторда, ички савдода Шумернинг ҳам йирик шаҳарлари, масалан, Ларса, Ниппур иштирок қилган.

Йирик савдо асосан давлат қўлида, қисман эса «дамкарлар» деб аталган айрим бойлар қўлида бўлган. Дамкарлар, таваккалига савдо қилганлар, шунингдек асосан подшо саройининг топшириги билан ва унинг номидан савдо қилганлар, подшо саройи давлат бошқармасининг бош органи бўлиб, йирик, биринчи навбатда, ташқи савдо унинг қўлида

бўлиши. Дамкарлар «вакил дамкарлар» деб аталган махсус амалдорлар раҳбарлигида савдо қилганлар. Бу кенг тармоқ оғир савлат савдоси мамлакатдаги кўпчилик маҳсулот ва товарлар савдосини, хусусан, жун ва балиқ савдосини ўз ичига олади. Йирик кўтара савдо билан бир қаторда, майда, чакана савдо ҳам бўлган. Майда савдогарлар катта-катта бойлардан ёки ибодатхоналардан қарз ёки товарлар олиб, таваккалига иш кўрганлар. Мулкдор бойларнинг манфаатини ҳимоя қилган Хаммурапи савдо ишларида ҳам йирик кўтара савдонинг қонунда кўрсатилган катта фойдага эга бўлишини таъминлаш учун бир қанча чоралар кўрган. Кодекснинг 101-моддасига кўра, йирик савдогардан қарз олган киши, гарчи савдодан фойда қилмаган тақдирда ҳам, олган пулларини икки барабар қилиб қайтариши лозим бўлган. Фақат ҳарбий ҳаракатларда қатнашган кишинигина олган қарзларини қайтаришдан озод қилинган (103-модда).

Қарзга олинган дон учун «шу куннинг нархида» пул тўлашни назарда тутган ҳужжатларда кўрсатилишича, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг олди-сотти ишлари товарларга нарх белгиланадиган махсус бозорларда олиб борилган. Ҳақиқатан ҳам, турли маҳсулотларнинг нархи умумий хўжалик шароитларига, шунингдек йилнинг фаслларига қараб ўзгариб турган. Масалан, Урук подшоси Сингашид «3 гур¹ галла, ё 12 мин² жун, ёки 10 мин³ мис, ёхуд 30 ка⁴ ўсимлик мойи, мамлакатда белгиланган нархга кўра, 1 шекель⁵ кумушга сотилган. Шундай қилиб, кумуш мисга қараганда 600 барабар, жунга қараганда 720 барабар қимматроқ бўлган, 2 л ёғнинг қиймати 1 кг жун қийматига барабар бўлган. II Бобил династияси даврида Бобилнинг бирмунча орқага қараб кетганлиги туфайли Урук хўжалигининг анча тараққий қилганлиги сабабли Сингашид замонида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бошқа маҳсулотларга қараганда бирмунча арзон бўлган бўлса керак. Подшо Хаммурапи даврида эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари Сингашид даврига нисбатан анча қиммат бўлган. Масалан, жун икки барабар, ўсимлик мойи уч барабар, галла эса икки барабар қиммат турган. Хаммурапи давридаги қимматчилик ўша даврда Бобил олиб борган тўхтовсиз урушлар натижаси бўлса керак. Бу урушлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархининг анча ошиб кетишига сабаб бўлиб, мамлакатнинг хўжалик ҳаётига таъсир этган.

¹ 757,8 л.

² 6,06 кг.

³ 5,05 кг.

⁴ 25,26 л.

⁵ 8,416 г.

Бобил давлатининг ўсиши ва кучайиши муносабати билан Бобил савдогарлари олиб борган ташқи савдо ҳам кенгайиб борган. Масалан, бизга маълумки, бу савдогарлар қул сотиш ва сотиб олиш учун чет мамлакат бозорларига бориб турган. Баъзи бир ҳужжатларда бирон-бир товарнинг нархи ўша вақтда бирон чет мамлакат бозоридаги, масалан, Туплиашдаги бозор нархига қараб белгиланган. Бобил I Бобил династияси даврида аста-секин бутун Олд Осиёнинг энг катта савдо марказига айланиб борган.

Аммо Бобилнинг хўжалик тузуми асосан натурал хўжаликлигича қолаверган. Ҳисоб-китобда қумуш қандай роль ўйнаган бўлса, ғалла ҳам шундай роль ўйнаган. Қишлоқ хўжалик ходимларига, ҳўкиз ҳайдовчиларга, подачиларга тўланадиган меҳнат ҳақи, ёллаб олинган арава, ҳўкиз ва эшак учун тўланадиган ҳақ, шунингдек подшо амалдорлари ва судьяларнинг маошлари ғалла билан берилган. Жуда катта ерларга эгалик қилган ва омборларида турли-туман маҳсулотларни кўплаб ғамлаб олган давлат бутун ҳисоб-китобни натура билан юритишдан манфаатдор бўлган. Иккинчи томондан, натурал хўжаликнинг ҳукмрон бўлишига жамоа тузуми сарқитларининг мустаҳкам сақланиб қолганиги ҳам маълум даражада сабаб бўлган. Биқиқ ва кичик-кичик қишлоқ жамоалари узоқ вақтлар давомида ибтидоий натурал хўжалик шароитида яшаб келган.

Бобил подшолиги гуллаб-яшнаган даврда айниқса кучайган савдо ва судхўрликнинг ривожланиши қадимки қишлоқ жамоалари ичидаги социал табақаланишнинг янада кучайтирган. Бироқ шундай бўлса ҳам, қадимги уруғчилик тузумининг сарқитлари сақланиб қолган, буни Хаммурапи кодексидаги айрим моддалардан кўриш мумкин. Чунинчи, яқин қаришдоши билан жинсий алоқада бўлган кишига махсус жазо берилган, бундай одам тугилиб ўсган жойидан ёки уйдан ҳайдалган (154—158-моддалар). Шубҳасизки, у вақтларда одамлар ўз қишлоқ ва оила жамоалари билан қаттиқ боғланган бўлган. «... Айрим асалари бутун асалари уяси билан қандай маҳкам боғланган бўлса...»¹, одам ҳам ўз жамоа коллективи билан шундай маҳкам боғланган. Шунинг учун ҳам кишиларни ўзлари яшаб турган ва иқтисодий жиҳатдан тамомла боғлиқ бўлган муҳитдан зўрлик билан ажратиб юбориш у замонларда жуда қаттиқ жазо ҳисобланган. Уруғчилик тузумининг яна бошқа бир қолдиғи шундан иборат бўлганки, ижара ҳақи тўлайдиган одам, ижара ҳақига яна $\frac{1}{2}$ шекель қумуш қўшиб бериши лозим бўлган. Бу қўшимча ҳақ ғалати ном

¹ К. Маркс, Капитал, I-том, Ўздавнашр, 1955, 372-бет.

билан «қўй майдони» деб аталган. Бу қўшимча ҳақ мол-мулк бошқа уруққа берилган тақдирда уруғ ҳомийлари фойдаласига -- ота-боболар арвоҳига атаб берилган бўлса керак. «Қўй майдони» деган номнинг ўзи ҳам бу одатнинг одамлар қорамолни пул ўрнида ишлатган энг қадимги замонлардан сақланиб қолганини кўрсатади.

Қулчиликнинг
ривожланиши

Хуфия (яширинча) қулликнинг энг қадимги турлари таркиб топган патриархал оила ҳали ўша вақтда катта аҳамиятга эга бўлган ҳамда шунга боғлиқ равишда зулм қилиш ва ҳукмронликнинг энг қадимги формалари вужудга келган. Патриархал оилада ота ва эр доимо хўжайин ҳисобланган ва оиланинг барча аъзолари бу хўжайинга сўзсиз итоат қилишга мажбур бўлган. Ота ва эр ўз оиласининг барча аъзоларига нисбатан туғма қулдор ҳуқуқига эга бўлган. Қўп хотин олиш одати хотинни хор қилиб қўйган.

Хаммурапи кодексининг 129-моддасига кўра, эр «хўжайин» (бел ашшатим) бўлган, яъни хотин эрининг измида бўлган, эр хотинни олишда қайнатага маълум ҳақ тўлаб сотиб олган ва хотин эрнинг чўриси ҳисобланган. Йирик тарихчи ҳуқуқшунослардан бири Кошакер қадимги Бобил ҳуқуқларини ўрганишга оид бир қанча махсус асарлар ёзган, у ўзининг асарларида қадимги Шарқдаги оила тартибларини идеаллаштирган реакция тарихчиларни қаттиқ танқид қилган. У, қадимги Бобилда эрга теккан хотиннинг ҳақ-ҳуқуқи «тўла ҳуқуқли кишиларга нисбатан паст бўлган, бу нарса баъзи ҳолларда хотинга, ҳуқуқ жиҳатидан олганда, буюм сифатида қараш имкониятини берган» деб кўрсатиш мумкин, дейди. Хаммурапи кодексига кўра, эр-хотин вафодорлиги бузилган тақдирда, эрга бериладиган жазо билан хотинга бериладиган жазо фарқ қилган. Агар эр вафодорлики бузса, хотин ўз сепини олиб, отасининг уйига қайтиб кетиши мумкин бўлган, аммо хотин вафодорликни бузиб қўйса, ундай хотинни сувга ташлаш, лозим бўлган. Никоҳ аҳдида агар хотин ўз эридан юз ўгирса, эр хотинига қуллик тамғасини босиб, уни сотиб юбориш ҳуқуқига эга бўлганлиги кўрсатилган. Хотиннинг мол-мулк ҳуқуқи чекланиб қўйилган. Бева қолган хотин ўз мол-мулкига ўзи батамом хўжайинлик қила олмаган. Қонуни чиқарувчи ҳар қандай йўللар билан оила мулкларини мумкин қадар бир оила қўлида сақлаб қолишга тиришган. Хаммурапи кодексининг бир қанча моддаларида кўрсатилишича, бева қолган хотин ўз мулкларини ажратиб олишга ҳақсиз бўлган, чунки бу мулклар болалар мероси ҳисобланган ва мероснинг катта улуши катта ўғилга теккан. Бобил замонига оид кўпдан-кўп ҳужжатларда болаларни қул қилиб сотиб

юбориш ҳодисалари бўлганлиги кўрсатилади. Баъзи ҳужжатларга кўра, оиладаги бундай қулларнинг муайян нархлари бўлган. Бир қанча ёзувларда ота ва эрнинг ўз оиласига нисбатан чексиз ҳуқуққа эга бўлганлиги ва ўз оиласидаги аъзоларнинг ҳаммасини ҳам қул қилиб сотиши мумкинлиги яққол кўрсатилган. Масалан, бир ҳужжатда Шаман-Дайян деган бир одам бутун оила аъзоларини ҳамда ўзинга қарашли эркак ва аёл қулларни қарзи бадалига сотиб юборганлиги айтилади. Шаман-Дайян фақат шу йўл билангина ўзининг шахсий эркинлигини сақлаб қолган. Бола отанинг мулки ҳисобланган. Хаммурапи кодексининг 14-моддасига кўра, эркин кишининг ёш боласини ўғирлаб кетган киши қатл қилинган.

Қадимги Шарқда бўлган ва Бобил тарихига оид ҳужжатларда акс этган оила қулчилигининг характерли хусусиятлари ана шулардир. Бу қулчилик анча кейинги вақтдаги қулчилик формаларидан ибтидоийлиги ва унда ривожланмаганлиги билан фарқ қилган. Энгельс Шарқдаги шу оила қулчилигини антик дунёдаги ривожланган қулчилик билан таққослаб кўриб, бундай деб ёзган:

«Шарқдаги оила қулчилиги бошқа гап; бу ерда қулчилик тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш негизини ташкил қилмайди, балки сезилмасдан оилга қўшилиб кетиб, эри йўл билан бу оиланинг таркибий қисмини ташкил қилади»¹.

Қарздорлик орқасида асоратга тушини бу даврдаги қулчиликнинг бошқа манбаи бўлган. Деҳқонлар ерга, уруққа ва қўшга, ҳунармандлар хом ашёга, майда савдогарлар эса товарга муҳтож бўлган. Бу кишилар одатда 20% дан то 33% гача процент тўлаш шarti билан қарз олганлар. Галла қарз олинганда одатда бир йилда 30%, пул қарз олинганда эса— 20% тўланган. Айрим кишилар ҳам, катта бойлик тўплаган ибодатхоналар ҳам қарз берганлар. Қарздорлар олган қарзларини ва бу қарзлар процентини ўз вақтида тўлаш учун махсус гаров қўйиб (баъзан кўчмас мулк, масалан, уйларни қўйиб) гарантия беришлари ёки учинчи бир одамни кафил қилишлари лозим бўлган. Кафиллик билан берилган қарз ўз вақтида қайтариб берилмаса, масъулият кафил бўлган одам устига тушган. Баъзи ҳужжатларда кўрсатилганича, кафил бўлган киши қарзини тўлашга қурби етмаган қарздорни асоратга солишга ва ҳатто унинг оиласи ҳамда мол-мулкани ҳам тортиб олишга ҳақли бўлган. Буларнинг ҳаммаси қарзини тўлашга қурби етмаган қарздорларнинг тез орада хонавайрон бўлиб асоратга тушиб қолишига сабаб бўлган. Сўнги мол-мулкидан ажраб, қул бўлиб қолиш олдидан турган

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс; Асарлар, XIV том, 451-бет.

камбагаллар билан қудратли ва жипслашган қулдорлар синфий танкил этувчи бойлар ўртасида синфий зиддиятлар кескинлашган. Қучайиб бораётган синфий курашни бир оз юмшатиш мақсадида Хаммурапи қарздорлик орқасида асоратга тушиб қолувчи кишининг шахси ва мол-мулкини қарз берувчининг қолдан ортиқ сиқуви ва жабридан бирмунча сақлашга уринган. Масалан, 117-моддада айтилишича, агар қарздор ўз қарин бадалига хотинини, ўғлини ёки қизини берган бўлса, қарз берувчи киши буларни ўз уйида сақлаб, улар меҳнатидан 3 йилдан ортиқ фойдалана олмаган, 4-йилга ўтганда қарз берган одам уларни озод қилишга мажбур бўлган. Шундай қилиб, қарз берган киши қарздорларнинг қариндошларини узоқ вақт қулликда сақлаб қола олмаган ва, ҳатто қарздор қарзини тўлай олмаган тақдирда ҳам, унинг қариндошларини чинакам қулга айлантира олмаган.

Шу билан бирга, Хаммурапи кодекси қарздорнинг қарз бадалига гаровга берилган ўғлини қарз берувчининг ўзбошимчалигидан ва шафқатсиз муомаласидан қўриқлаган. Кодекснинг 116-моддасига кўра, агар эркин кишининг қарзи бадалига қарз берувчи томонидан гаровга олишган ва ишлаб бериб, отасининг қарзини узишга мажбур бўлган ўғил қарз берувчининг уйида унинг калтаги дастидан ёки ёмон қараши натижасида ўлиб қолгундай бўлса, у ҳолда, қарз берганининг ўғли ҳам ўлдирилиши лозим бўлган. Шундай қилиб, қарз берган киши қонунни бузиб, қарз олган кишига қандай зарар етказган бўлса, ўзи ҳам шундай зарар кўриши лозим бўлган.

Ниҳоят, қонунлар тўлламида, қарз берган кишининг ўзбошимчалик билан қарздорнинг донхонаси ёки омборидан қарз бадалига ғалласини тортиб олишини ман қилган. Хаммурапи оломон қилиш ва расм-одатнинг қадимги формаларини битириш ниятида ҳуқуқсиз камбагалларга куш бермовчи бойларнинг ўзбошимчалигини чеклашга уринган бўлса керак. Шу сабабдан бу кодекс ҳар қандай бай-муомалаларда юридик ҳужжатлар тузилишини, чигал ва мураккаб ишларнинг ҳар қанақаси ҳам судда муҳокама қилинишини талаб этган ва ҳатто суд процедураси формаларини аниқлаб берган. Хаммурапи қонуларининг прогрессивлиги ҳам ана шундадир.

Хаммурапи кодекси қарз берувчи бой ва қудратли кишининг ўзбошимчалигини чеклашга уринган бўлса ҳам, 115-модда билан қонунга маълум шарҳ киритган. Бу модда қарздорни мажбурий ишлатиш ҳуқуқига эга бўлган қарз берувчи кишига баъзи жиҳатдан эркин ҳаракат қилиш имкониятини берган. Мазкур моддада: «Агарда гаров қилиб олинган киши гаровга олган кишининг уйида ўз ажали билан ўлса, бушнинг учун даъво қилиб бўлмайди» дейилган. Шунини

асло унутмаслик керакки, Хаммурапи кодекси ҳар ҳолда қулдорлар манфаатини ҳимоя қилган.

Қамбағалларнинг хонавайрон қилиниши, қарздорлик орқасида асоратга тушиш ва урушлар натижасида мамлакатда қуллар сони кўпайиб борган. Уша замонга оид қонунлар ва расмий ҳужжатларга қараганда, Бобилда қуллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Маълумки, қулнинг нархи арзон бўлган. Қулнинг нархи ёллаб олинган ҳўкиз нархига, яъни 168,3 гр кумушга тенг бўлган. Қулларга буюм деб қараганлар, уларни сотиш, айирбош қилиш, тортиқ қилиш, мерос қилиб қолдириш мумкин бўлган. Борди-ю, қул майиб қилиб қўйилса, ёки ўлдирилса, айбдор буниинг учун қул эгасига қулнинг баҳосини тўлаши лозим бўлган. Хаммурапи кодексининг бир қанча моддалари фақат бир мақсадни—қулдорларнинг манфаатини ҳимоя қилишни назарда тулган. «Узига тегишли бўлмаган қулни дарвозадан чиқариб юборган» ёки «қочқин қулни уйда яширган» кишини қонуи ва ҳокимият ўлим жазосига ҳукм қилган. Агар қул қочиб кетса, қулдор давлат ҳокимиятига қочган қулни тутиш ва қайтариб беришни сўраб, ҳамма вақт мурожаат қила олган. Ёировнинг қулни ёллаб ишлатган одам қўлидан қул қочиб кетган тақдирда у зарарни қул эгасига тўлашга мажбур бўлган. Қулни гаровга қўйган вақтда ҳам гаровга олган одам худди шундай жавобгар бўлган. Қуллар меҳнатининг гоят шафқатсиз эксплуатация қилиниши туфайли қулларнинг ўз хўжайинларидан қочиб кетиш ҳоллари кўп бўлган. Бобил қонунларининг бир қанча моддалари ва ўша даврдаги айрим расм-одатлар бу ҳолни тасдиқлайди. Қул сотиладиган бўлса, унинг қочқин эмаслигини аниқлаш учун уч кулик муддат белгиланган. Ўз хўжайинига бўйсунмаган қулга бериладиган жазони белгилловчи 282-модда айниқса характерлидир. Бу модадага кўра, ўжар қулнинг қулоғи кесилган. Хаммурапи кодексида кўрсатилишича, Бобилда қулларга тамға босиш расм бўлган, лекин тамғани ўзгартирган одам қонунга кўра қаттиқ жазоланган.

Бироқ Бобилда қулдорлик ишлаб чиқарини усули тўла равишда ривожлана олмаган. Жамоа формаларининг қолдиқлари, шунингдек урурчилик тузумининг сарқитлари узоқ вақт давомида сақланиб келган, бу ҳол қадимги Месопотамиядаги ижтимоий муносабатларнинг ҳамда давлатнинг исибатан турғунлигига ва секин ривожланишига кўп жиҳатдан сабаб бўлган. Хаммурапи кодексининг айрим моддалари бу қадимги қолдиқларнинг Бобилда сақланиб келганлигини кўрсатади. Масалан, 23-модлага кўра, борди-ю босқинчи-ўғри қўлга тушмаса, отказилган зарарнинг ҳаммасини шу бос-

қинчи-ўғри яшайдиган «жой» тўлаши лозим бўлган. Демак, «жой»да ёки, тўғрироғи, жамоада унинг барча аъзолари учун умумий кафиллик жорий бўлган. Ҳақиқатда оид расмий ҳужжатларда айрим ерлар оила ихтиёрида бўлганлиги, бундан олдин эса, бу ерлар жамоа ер фондидан ажратиб берилганлиги кўрсатилган.

Ер эгаллиги Бобилда секин-аста бўлиниб кетаётган жамоа ер эгаллиги билан бир қаторда йирик подшо ер эгаллиги ҳам бўлган. Подшо мамлакатдаги ернинг ҳаммасини ўзига қарашли мулк деб билган ва жамоаларнинг еридан қирқиб, истаган амалдорига тортиқ қилиб беришга ўзини ҳақли деб ҳисоблаган. Урушлар натижасида давлат қўл остидаги ер фонди кўпайган. Масалан, Хаммурапи Ларса устидан ғалаба қозонганидан кейин, бутун Ларса областини Бобил подшолигига қўшиб олган, Ларса ҳокимининг ерларини эса, подшо ўз ер фондига қўшиб олиб бу ерларни идора қилиш учун махсус амалдор белгилаган. Подшонинг вориссиз қолган ерларга эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам унинг ер фондининг кўпайишига имкон берган. Ҳақиқатда оид ҳужжатлардан бирида бу ҳақда жуда аниқ қилиб бундай дейилган: «Бу одам вафот этди. Унинг ерларини Шамашхасирга (Ларсада подшо ерларига бошчилик қилувчи кишига — В. А.) топширинг. Подшога қарашли жуда катта ер-мулклардан унда асосан қулларни ишлатувчи подшо сарой бошқармаси билан бирга, бу ерларнинг бир қисmini ижарага олиб, ижарадорлар ҳам фойдаланган. Ижарадор, ижара ҳужжати, ижарага олинган ер, ижара ҳақи каби тушунчаларни билдирувчи махсус терминларнинг мавжудлиги ерни ижарага бериш тартибининг кенг тарқалганлигини кўрсатади. Ижарага бериш ва олиш иши маълум бир формада тузиладиган ижара шартномасида қайд этилган. Бу шартномада ижара объекти, ижара ҳақининг миқдори ёки ҳосил улуши, ҳақ тўлаш жойи ва муддати, гувоҳларнинг номлари ва шартнома тузилган вақт кўрсатилган. Ер ижарага берилганда алоҳида маросимлар ўтказилган, бу маросимлар ижарага берилган ер участкаси ижарага олган кишининг ерига айланганлиги ва унинг қўлига ўтган бўлса ҳам, лекин таги билан унинг мулки ҳисобланмаслигини кўрсатган. Шундай қилиб, давлат ҳокимияти ижарага олинган ерни ижарага олган киши ўзиники қилиб олмаслиги учун зарур чоралар кўрган. Ижара ҳақи, ёки Ҳақи Ҳақи Ҳақи натурал характердаги ҳужжалигига мос келадиган тил билан айтганда, «ижара ғалласи» одатда натура билан олинган, шу билан бирга, ижарага олган кишининг ижара ҳақи сифатида тўлаши лозим бўлган маҳсулотлар миқдори айрим ҳолларда аниқ кўрсатилган.

Баъзан шартномада ижара ҳақи тарзида тўланиши лозим бўлган доннинг умумий миқдори кўрсатилган, баъзан маълум миқдор ер майдони ҳисобидан, баъзан эса «қўшни ерларга қараб», ёки «ўнг ва сўл тарафдаги ерларга қараб», яъни ижара учун шу жойда расм бўлган ҳақ миқдорига қараб ижара ҳақи олинган. Айрим ҳолларда ижара ҳақи ҳосил улушидан олинган ва шунга кўра йиғим-терим вақтида тўланган. Дон экиладиган ер участкаси ижарага олинса, ижара ҳақи ҳосилнинг учдан бир қисми ҳисобидан тўланган, боғ ижарага олинса, ҳосилнинг учдан икки қисми ҳисобидан ижара ҳақи тўланган. Ижарага олинган ердан қанча кўп ҳосил олинса, шунга қараб ижара ҳақи ҳам ошиб борган, деб ўйлаш мумкин. Лекин ижарага олинган боғдан кам ҳосил олинса ҳам, бари бир, ижара ҳақи пасайтирилмаган. Бу ҳол Хаммурапи кодексининг 65-моддасидан кўриниб турибди. Бу моддага мувофиқ, олинмаган даромад ерни ёмон ишлаш натижасида камайиб кетса, ижара ҳақи қўшни боғнинг даромадига қараб ҳисобланган, яъни боғнинг даромади камайиб кетса ҳам, ижара ҳақи шу жойдаги худди шундай участканинг ўртача даромади ҳисобидан олинган. Шундай қилиб, боғ эгаси қатъий ижара ҳақи билан таъмин этилган, унинг боғни ижарага беришдан келадиган даромади кўпайса кўпайган-у, аммо ҳеч бир вақт камаймаган. Қўриқ ер ижарага олинса, бунда ижара ҳақи жуда оз тўланган, шунда ҳам иккинчи йили тўланган. Баъзан бир неча киши шерик бўлишиб ижарага ер олган, бу ерни бирликда ишлаб, ижара ҳақи ва бошқа харажатларни тўлагандан кейин қолган ҳосилни баб-баравар бўлишиб олган. Ана шундай коллектив бўлиб ижарага ер олишнинг мавжудлиги жамоачиларнинг хонавайрон бўлиб бораётганлигини, камбағаллар сони ортиб бораётганлигини ва кескин ижтимоий табақаланишни кўрсатади. Шу муносабат билан субарчида, яъни ижарахўрлик ҳам пайдо бўлган, бунда йирик ижарадор катта-катта ерларни ижарага олиб, уларни майда қисмларга бўлган ва кейин бу ерларни бошқа кишиларга ижарага берган.

Буларнинг ҳаммаси катта-катта бойликларнинг аста-секин бир тўда бойлар қўлида тўпланишига олиб келган. Бу бойлар фақат подалар ва қулларгагина эгаллик қилиб қолмай, балки катта-катта ерларга ҳам эгаллик қилган; улар бу ерларни, подшодан нийом тариқасида олган ва, баъзи ҳужжатларда кўрсатилишича, сотиб олиб тўплаганлар. Масалан, Ларсадан топилган 26 ҳужжатнинг ҳаммасида ҳам бўш ётган ерларни сотиб олувчи сифатида бир хил кишиларнинг номи тилга олинган. Муомалада янги термин, хусусий ер эгаллиги-

ни билдирувчи «ота уйи» («бит абиа») термини пайдо бўлган, «ота уйи» отадан мерос бўлиб қолган ер демакдир.

Давлат ҳукмрон қулдорлар синфи маиёфаатларини ҳимоя қилиб, ерга бўлган хусусий мулкчиликни турли йўллар билан қўриқлашга интилган. Подшо амалдори бироқ ер эгасининг ернинг қонунга хилоф равишда тортиб олса, ер эгаси амалдорнинг бундай ҳаддан ошганлиги ҳақида подшога шикоят қила олган. Уша замонга оид айрим ҳужжатларда кўрсатилишича, подшо бундай ҳолларда ўз амалдорига қуйидагича кўрсатма берган: «Ахир, бировнинг абадий мулки бўлган ерни ким босиб ола олади? Бу ишни текшириб кўр. Сўнгра, агар бу ер унинг ота уйига қарашли бўлса, ерни эгасига қайтариб бер». Шундай қилиб, «ота уйи»ни қонунга хилоф равишда тортиб олиш у замонда жиноят ҳисобланган. Давлат ҳокимияти катта ер эгаларининг мулкий маиёфаатларини айниқса зўр бериб ҳимоя қилган.

Хаммурапи кодексининг айрим моддаларида махсус жангчи-колониетлар бўлганлиги тилга олинади. Улар подшодан чек ерлар олганлар ва бунинг эвазига ҳарбий хизмат ўташлари лозим бўлган. Бундай жангчилар подшонинг биринчи қақирғи биланоқ урушга отланишга мажбур бўлган. Агар жангчилар ўзларининг шу бурчларини бажармасалар, ўлим жазосига ҳукм қилиниб, қўлларидagi чек ерлар тортиб олинган. Лекин, иккинчи томондан, бундай жангчиларнинг алоҳида ҳуқуқлари ҳам бўлган. Асирга тушиб қолган жангчи тўлов бериб қайтариб олинган, асирликда ётган жангчининг чек ери ва мол-мулки эса унинг ўғлига берилган. Асирда ётган жангчининг мол-мулкини босиб олиш жиноят ҳисобланган ва босиб олган киши қаттиқ жазоланган. Жангчининг мулки тортиб олинса, жангчига зарар етказилса, уни ёллаб ишга берилса, судда у «кучли» одамга қул қилиб берилса, подшо тақдим этган ер унинг қўлидан тортиб олинса, бунинг учун ўлим жазоси берилган. Жангчи-колониетга подшо тортиқ қилган қорамол, ер, боғ ва уйни сотиш мумкин бўлмаган. Давлат ҳокимияти жангчи-колониетларнинг мулкий маиёфаатларини шу тариқа ҳимоя қилиб, ҳарбий хизмат ўташга мажбур бўлган бу жангчи-колониетлардан иборат кўпгина майда деҳқон-ер эгаларининг группасини вужудга келтирган. Тўхтовсиз урушлар олиб борилиши ва бу урушлар натижасида одамлар резервининг анча камайиб бориши ана шундай группа вужудга келтирилиши зарур қилиб қўйган.

Хуқуқ ва суд қилиш
Хаммурапи кодекси ва бу даврга оид расмий ҳужжатлардан I Бобил династияси давридаги қонунлар ва маъмуриятнинг синфий характери очиқ-равшан кўриниб туради. Қонун чиқарув-

чи ва давлат ҳокимияти ҳукмрон қулдорлар синфи манфаатларини ҳимоя қилган. Хусусий мулкни қўриқлаш энг муҳим масала бўлган. Бу, кодекснинг ўғирликка оид ишлар айниқса муфассал ёзилган бир қанча моддаларидан кўриниб турибди, шу моддаларга мувофиқ, нарса ўғирлаб қўлга тушган ўғирга, худди шунингдек, ўғирланган буюмларни сотган ёки сотиб олган кишига ўлим жазоси берилган. Қонунга кўра, эркин кишини, айниқса «мавқеи юқори бўлган кишини» ҳақорат қилган одам қаттиқ жазоланган. Масалан, 202-моддага мувофиқ, «агар бирон киши мавқеи юқори бўлган кимсанинг юзига бир шапалоқ урса, урган одам бу кимсадан халойиқ ўртасида 50 марта қамчи сийиши керак». 205-моддага мувофиқ, «агар бирон-бир кишининг қули эркин одамнинг юзига бир шапалоқ урса, қулнинг қулоғи кесилиши керак».

Уруғчилик тузумидаги қолган қадимги расм одатларнинг қулдорлик ҳуқуқининг янги қоидалари билан қўшилиши Хаммурапи кодексини ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Давлат ҳокимияти қисман қонунлаштирган оломон қилиш тартиби ўша эски замондан қолган. Масалан, бирор кимсанинг уйини тешиб кириб ўғирлик қилган одам, қонуннинг 21-моддасига мувофиқ, шу тешилган жой (девор) ёнида ўлдирилган ва шу ерга кўмилган, ўт чиқиб кетиб, ўт ўчириш вақтида бирон киши ўғирлик қилса, у одам қонуннинг 25-моддасига мувофиқ, худди шу ўтга ташлаб куйдирилган. Ўз-ўзидан маълумки, бундай ҳолларда ишни судда текшириб ўтириш ва ҳукм чиқариш имкони бўлмаганлиги учун қонуи бу ўринда оломон қилиб жазолашга йўл қўйган, бу эса эски расм-одат ҳуқуқининг қолдигидир. «Талион ҳуқуқи»¹ деб аталувчи қасос қонунининг айрим элементлари Хаммурапи кодексига сақланган, бу ҳам уруғчилик тузуми давридан қолган эски ҳуқуқнинг қолдиқларидан биридир. Чунончи, бирон одам бошқа бир кишининг кўзига қандай шикаст етказса, «унинг кўзига ҳам худди шундай шикаст етказилган». Агар бирон киши бошқа одамнинг суягини синдирса, синдирган одамнинг ҳам суяги синдирилган. Хаммурапи кодексининг бу моддалари қадимги яҳудийлар қонунаридаги: майиб қилганини майиб қил, қонга-қон, жонга-жон, деган моддаларига айнан ўхшаб кетади. Хаммурапи кодексининг бошқа моддаларида қадимги расм-одат ҳуқуқининг қолдиқлари қулдорлик давридаги ҳуқуқ қоидалари билан қўшилишиб кетган. Чунончи, қонушнинг уй қурган одамга пул билан ҳақ тўлаш ва қурилган уй учун унинг жавобгар эканлиги ҳақида ёзилган моддаларида уй қурган одамнинг маълум ҳажм

¹ Талион ҳуқуқи — «қонга-қон, жонга-жон» принципидаги ҳуқуқ.

иш учун қонун билан қатъий белгиланган миқдорда ҳақ олиш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган. Бироқ, шу билан бирга, уй қурувчи қурган уйининг сифати (мустаҳкамлиги), учун жавобгар бўлган. Агар у қурган уй қулаб кетиб, уй эгасини босиб ўлдирса, уйни қурган одам ўлдирилиши лозим бўлган. Борди-ю уй қулаб кетиб, уй эгасининг ўглини босиб ўлдирса, у ҳолда уй қурган устани эмас, балки унинг ўглини ўлдириш лозим бўлган. Шубҳасиз, бу ҳол ҳам қонга-қон талаб қилувчи қадимги тенг қасос қонунининг қолдиғи бўлган. Борди-ю уй босиб қолиб, уй эгасининг қули ўлса, бу ҳолда уй қурган уста ўлган қул ўрнига бошқа қул бериши лозим бўлган, холос. Бу, қулдорлик ҳуқуқининг тамомила янги элементидирки, шу янги ҳуқуққа кўра, қулга худди бир буюмдек қаралган ва қулга етказилган зарар шу қулнинг хўжайинига тўланган. Уруғчилик тузуми давридаги қадимги расм-одат ҳуқуқидан анчагина фарқ қиладиган қулдорлик даврининг янги ҳуқуқи ана шу тариқа ташкил топган. Бу янги ҳуқуқнинг ва, хусусан Хаммурапи кодексининг аҳамияти шундан иборат бўлганки, қулдорлик ҳуқуқининг шу янги элементлари уруғчилик тузумининг қолдиқларини янада емиришга ва умуман бутун қулдорлик жамиятини мустаҳкамлашга бирмунча ёрдам берган. Шундай қилиб, қулдорлик жамиятининг янги ҳуқуқи Хаммурапи кодекси билан тартибга солинган ва мустаҳкамланган. Қулдорлик даврининг янги ҳуқуқи, бир қанча моддалардан иборат бўлиб, бу моддалар «қонунлар тўплами»да ёзилган, маълум тартибга солиниб, «кодекс» шаклига киритилган, лекин унда муайян бир система бўлмагани ва бир-бирига боғланмаган айрим ҳодисалар, «чалкаш ишлар» берилгани, яъни шу айрим масалалар юзасидан суд ҳукмлари чиқарилгани учун, у жуда қадимги «қонунлар тўплами» характерида бўлган. Бобил подшоси Хаммурапининг кодекси бизга маълум бўлган энг қадимги қонунлар тўплами бўлиб, бу кодекс бошқа қадимги Шарқ халқларининг кейинги қонунларига, хусусан тавротда сақланиб қолган қадимги яҳудий қонунларига катта таъсир кўрсатган.

Давлат ҳокимияти (деспотия)

Бобилда Хаммурапи подшолик қилган замонда қадимги Шарққа хос деспотия таркиб топган. Бутун мамлакат бир марказдан идора қилинган ва бутун олий ҳокимият — қонун чиқарувчи, ижро этувчи органлар, суд ишларини идора қилиш ва диний ҳокимият — ҳаммаси фақат подшо қўлида бўлган. Хаммурапи билан унинг амалдорлари ўртасидаги ёзишмаларга қараганда, мамлакатни бошқаришда турли соҳаларга, жумладан сунъий суғориш ишларига подшонинг ўзи раҳбарлик қилган. Турли хил жанжалли ишларни ва подшо номига

келган шикоятларни шоҳнинг шахсан ўзи кўриб чиққан. Бундай масалалар юзасидан подшоҳнинг ўзи қарор чиқарган ва ўз амалдорларига тегишли фармойиш берган. Пиҳоят, календарга киритилиши зарур бўлган ўзгартирлар ҳам подшоҳнинг махсус кўрсатмалари асосида киритилган.

Подшо мамлакатни мураккаб ва марказланган бюрократик аппаратга таяниб идора қилган. Амалдорларнинг бир хили марказий бошқарманинг айрим соҳаларини идора қилган,

Хаммурапининг бўртма тасвири.

Лондон, Британъ музейи.

бошқаларни шаҳарлар ёки областларни идора қилган ва улар подшоҳнинг пенблари ҳисобланган. Бобилни ва бошқа Сиппар каби катта-катта шаҳарларни «шакканакку» деган олий унвонли амалдорлар идора қилган. Кичикроқ шаҳар ва областларни «рабианум» деб аталувчи амалдорлар бошқарган. Аҳоли турли хил солиқлар тўлашга мажбур бўлган: галла ҳосилидан ёки қорамолларнинг урчишидан, хурмо боғларидан, кунжут ҳосилидан ва балиқчилик жамоаларидан солиқлар тўпланган. Бу солиқлардан ташқари, аҳолидан яна кумуш билан махсус ўлпон ва натура билан махсус подшолик ўлмони тўпланган. Бу даромаднинг ҳаммаси подшо хазинасига келиб тушган ва сарой мулки ҳисобланган, бу сарой мулки ибодатхона мулклари билан бир қаторда, қонуinning махсус ҳимоясида бўлган. «Вакиль амурри» деб аталган амалдорлар бюрократик ашарагда алоҳида ўрин тутган. Бу амалдорлар давлатнинг савдо-сотиқ ишларини ҳамда жангчиларга ер бўлиб бериш (реду ва баиру) ишларини бошқарган.

Суд ишларини юритиш махсус амалдорлар қўлида бўлган. Суд қилиш функциялари шакканакку, рабианум, округ судьяларига ҳамда «шаҳар оқсоқоллари ва атоқли кишила-

ган, бошқаларни шаҳарлар ёки областларни идора қилган ва улар подшоҳнинг пенблари ҳисобланган. Бобилни ва бошқа Сиппар каби катта-катта шаҳарларни «шакканакку» деган олий унвонли амалдорлар идора қилган. Кичикроқ шаҳар ва областларни «рабианум» деб аталувчи амалдорлар бошқарган. Аҳоли турли хил солиқлар тўлашга мажбур бўлган: галла ҳосилидан ёки қорамолларнинг урчишидан, хурмо боғларидан, кунжут ҳосилидан ва балиқчилик жамоаларидан солиқлар тўпланган. Бу солиқлардан ташқари, аҳолидан яна кумуш билан махсус ўлпон ва натура билан махсус подшолик ўлмони тўпланган. Бу даромаднинг ҳаммаси подшо хазинасига келиб

ри»дин иборат махсус судьяларга юклатилган. Ибодатхона судьялари ўз ҳукмронлигини тобора йўқотиб борган ва улар ибодатхонадаги худо ҳайкали олдида одамларнинг ичган қасамларига гувоҳ бўлиш билангина чегараланиб қолган. Судьяларнинг юргизиш ҳуқуқининг дастлабки қоидалари пайдо бўла бошлаган. Бу қоидаларга кўра, судьялар зиммасига гувоҳларнинг қасам ичиб берган гувоҳликларига ишонибгина қолмай, балки «ишни шахсан текшириш» вазифаси ҳам юклатилган. Нотўғри гувоҳлик беришда айбланган киши қонуннинг махсус моддасига биноан жазоланган. Ниҳоят, агар судья суд ҳукмини ўзгартирса, қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, у ҳам жазоланган; бундай вақтда судья даъвогар талаб қилган ҳақдан 12 марта ортиқ штраф тўлаши лозим бўлган ва бундан кейин судьялик қилиш вазифасидан маҳрум этилган.

Мамлакатни бошқаришда бюрократик идора усулининг бутун системасига подшо бошчилик қилган. Қоҳинлар таъбирича, подшога олий ҳокимиятни гўё бевосита худоларнинг ўзи берган. Хаммурапи кодексига ўзи тўғрисида мағрурлик билан бундай дейди: «Худо Ану ва худо Энлиль мени, шавкатли ва мўмин жангчиси Хаммурапини ҳокимиятга чақирди... Мен, Хаммурапи, дин аҳлларининг бош паноҳи қилиб худо Энлиль томонидан сайланганман... худо Син яратган шоҳона авлодданман... тўла ҳокими мутлақ шаҳаншоҳман, худо Замаманинг биродариман... шоҳларнинг илоҳий шоҳиман... Мардук мени халққа бош бўлишга ва мамлакатни фаровон қилишга чақирди». Подшо ҳокимиятини худо ўрнатганлиги ва бу ҳокимият илоҳий эканлиги тўғрисидаги бу тасавурлар шумерийларнинг бир гимнида яққол ифода этилган, ушбу гимн Бобил подшоси ва Хаммурапининг вориси бўлган Самсуилунага бағишланган. Бу гимнда қуйидагилар айтилган:

«Эгам Энки тахту тожинг абад қилсин,
 Шоҳ ҳассасин этиб тортиқ, неча кунлар ва йилларга раво қилсин!
 ...Салтанатинг еру кўндек маҳкам турсин!
 Сен — элу юрт, фуқаролар шоҳидурсан!
 Сен — халқингга муруватли бош паноҳсан!
 Сен, аёвсиз довул каби, ҳамма душман элин боссанг,
 Бошинг етгай самога, мардонавор қўшини тортсанг.
 «Илоҳий куч» шаҳри Бобил бино қилган худойим Син.
 Чарақлаган қуёш каби, анда номинг улур қил сен...
 Пок, муқаддас юртинг ичра ҳамма нарса муҳайё қиб,
 Салтанатда расулининг салобатла адо қилғил...
 Порлоқ кундек, ҳар томон сен нурунги сочсанг,
 Худо Ану ва Энлиль ҳам буюк толяе раво қилсин».

Реакцион буржуа тарихчилари ўзларининг кўпдан-кўп китоблари ва мақолаларида Хаммурапи давридаги қадимги Бобил деспотиясини кўпинча идеаллаштирганлар ва бу дес-

потияни мустақкам, қатъий ташкил топган, «унификациялаштирилган» монархия деб тасвирлаб, бу монархияда гўё аҳолининг турли табақалари ўртасида ички «уйғун мувозанат» деярли ўрнатилган эди, деб кўрсатганлар. Бироқ бу чуқур теңденцияли назария тамомила хатодир. Бобил давлатида кулдор-бойлар билан камбағал ва қўллар ўртасида кескин синфий зиддиятларни келтириб чиқарган қаттиқ душманлик мавжуд бўлган, бу, Хаммурапи кодексини текширган вақтда жуда яққол кўринади. Давлат ҳокимияти умуман синфий тузумни мустақкамлаш мақсадида давлат бирлигини сақлаш учун зўр бериб турли чоралар кўрган. Лекин бу уришилар муваффақиятли бўлиб чиқмаган. Шумерийлар жануби, кўп жиҳатдан ўзининг алоҳида иқтисодий ва маданий ҳаётини сақлаб қолган. Бобил подшолиги юзак қараганда мустақкам бўлиб кўринса ҳам, лекин аслида ундай бўлмаган. Худди шунинг учун ҳам Бобил деспотияси кассит истилочиларининг зарбалари остида қулаб кетган.

**Бобилнинг
касситлар томонидан истило қилиниши**

Хаммурапи вафот қилгандан кейин Бобил подшолиги аста-секин тушқунликка туша бошлаган. Хаммурапи ворислари дастлабки вақтларда унинг ишларини давом эттиришга уринганлар. Чунончи, Хаммурапининг ўғли Самсуилуна (эр. ав. 1749—1712 йиллар) икки янги канал қазиргани буюрган ва ибодатхоналарга катта-катта ҳадялар бериб турган. Аммо тез орада сибсат майдонида янги хавфлар пайдо бўла бошлаган. Римсин Бобилнинг заифлашиб қолганлигидан фойдаланиб, Месопотамияга бостириб кирган ва Шумернинг бир қисмини босиб олган. Римсиннинг бу истило йили «Опис ибодатхонасида маъбуда Иннамах подшо Римсинни бутун мамлакатга подшо қилиб қўйган йил» деб ном олган. Лекин Бобил подшоси ҳали анча қудратли бўлган. Самсуилуна Римсинни мағлуб қилган ва Римсин ўз саройида ёнги вақтида ҳалок бўлган. Самсуилуна Ур ва Урук деворларини бузиб ташлаган ҳамда Шумерни яна қайта ўз ҳокимиятига бўйсундирган. Лекин бу вақтларда Бобилга қарши янги душманлар бош кўтариб чиққан. Исин подшоси Илумаилу Шумернинг жанубий бир чеккасида мустақил янги подшолик тузган ва Бобилга қарши қаттиқ кураш олиб бориб, Шумер подшоларининг денгиз бўйи янги династиясига асос солган. Шарқ томондан Бобилга қарши тоғ қабилалари бўлган касситлар бостириб кела бошлаган.

Дажла дарёсининг шарқ томонидаги тоғларда яшовчи касситлар илгари ҳам Месопотамияга кирганлар, лекин у вақтда келгиндилар, ижарадорлар ва ёлланувчилар сифатида кирганлар. Тахминан 1750 йилда касситларнинг қўшинла-

ри ўз йўлбошчиси Гандаш раҳбарлиги остида Месопотамияга бостириб кирган ва улар бу ерда Кассит давлатини тузганлар. Хаммурапи ворислари, I Бобил династияси подшолари Месопотамия устидан ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун 155 йил давомида касситларга қарши кураш олиб борганлар. Месопотамия ўша вақтда бир қапча майда князликларга бўлиниб кетган. Касситлар бостириб киргандан кейин заифлашиб қолган ва айрим қисмларга бўлиниб кетган бу мамлакат чет эл истилочиларининг диққатини торта бошлаган. I Бобил династиясининг сўнгги подшоси Самсудитана подшолиги даврида (эр. ав. 1625—1595 йиллар) Бобилга хеттлар бостириб кирган. Лекин касситлар тобора кўпроқ муваффақият қозониб борган. Улар Бобилни олишга, гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли баланд келиб, қаттиқ кураш олиб борилгандан кейин, ҳатто денгиз бўйи династияси подшоларини енгиб, Денгиз бўйи мамлакатини ҳам ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлган. Касситлар подшоси Агум II (эр. ав. 1593—1574 йиллар) ўзини касситлар ва Аккад подшоси ва ҳатто «дунёдаги тўрт иқлим подшоси» деб атаган. Маданиятда бобилликлардан анча паст турган касситлар Бобил маданиятини қабул қилганлар ва кассит подшолари Бобил подшоларининг истилочилик сиёсатини тиклашга ҳам уришиб кўрганлар.

Кассит подшолари бутун Шумерни тамомила ўзларига бўйсундириб, денгиз бўйи династиясининг ҳукмронлигини тугатганлар. Касситлар Бобил подшолигининг қудратини бир оз бўлса ҳам, тиклай олмаган бўлсалар ҳам, ҳар ҳолда кассит подшоси Агум II даврида Бобил бирмунча кучайган. Чунончи, Агум II Юқори Фрот мамлакатларига қўшин тортиб борган ва Месопотамия даштининг бир қисмини ўзига бўйсундирган. Агум II ўз ёзувларида Хана мамлакатидан Мардук ва Сарпанит ҳайкалларини келтирганлигини, бу ҳайкалларни зарбоб кийимлар, қимматбаҳо нарсалар ва дабдабали тожлар билан безатганлигини ҳамда бу ҳайкалларни Бобилдаги Э-сагил ибодатхонасида қайтадан ўрнатганлигини фахр билан гапирган. Агум II ўзини «Қашшу ва Аккад подшоси, кенг Бобил мамлакатининг подшоси, кўп одамларни Ашнуннакка кўчирган (подшо), Падан ва Алман подшоси, Гути мамлакатининг подшоси» деб атаган. Бу, касситлар подшосининг ҳокимияти Дажла дарёсининг шарқ томонидаги областларга ҳам ёйилганлигини кўрсатади.

Касситлар даврида Бобилнинг ижтимоий тузуми қандай бўлганлигини сақланиб қолган расмий ҳужжатлар ва айниқса қудуррулар, яъни марза тошларидаги ёзувларга қараб бир қадар тиклаш мумкин. Бу тошларда подшонинг маълум шахсларга ер участкалари тортиқ қилиб берганлиги ҳақида-

ги фармонларининг тексти ўйиб ёзилган. Бу ёзувларга қараганда, ўша вақтларда қишлоқ жамоаси ва жамоа ер эгаллиги ҳали мустақкам бўлган. «Биту» деб аталган жамоа тепасида жамоа бошлиги «бел бити» турган, унинг маслаҳатчиси, назоратчиси ва афсункор қоҳини бўлган. «Қўшиллар» деб аталган қишлоқ жамоа аъзолари, шунингдек бу жамоа составига кирган ёт-келгиндилар подшо ҳамда жамоа мансабдорлари фойдасига турли хил мажбуриятлар ўташлари лозим бўлган. Лекин бу даврда қадимги жамоа ер эгаллиги аста-секин бузила борган, бу жамоа ер эгаллигини хусусий, асосан аристократик ер эгаллиги сиқиб чиқара бошлаган. Чунончи, касситлар династиясининг подшолари амалдорларига, катта мансабдорларига ва яқин кишиларига кўп ерларни инъом қилганлар. Подшонинг марза тошлар — «қудурру»га ўйиб ёзилган фармонларининг текстларида кўрсатилишича, подшо томонидан инъом қилинган бу ерлар кўпинча қишлоқ жамоасининг коллектив ерларидан кесиб берилган. Одатда подшонинг бу фармонларида, маълум бир ер участкаси маълум бир шахсга абадий мулк қилиб берилиши, шу билан бирга, қишлоқ жамоаси бошлигининг ва аъзоларининг ҳозир ҳам, келгусида ҳам бу ерларни суд орқали даъво қилиши ва ҳаля олган ер эгасидан жамоа фойдасига бирон мажбурият ўташни талаб қилиши ман этилиши ёзилган. Подшо фармонида, «қудурру»ни бузганлар худоларининг лаънати ва қаттиқ газабига дучор бўлади, деб қўрқитилган. Бундан ташқари, кассит подшолари қишлоқ жамоаларининг қанчадан-қанча ерларини босиб олиб ва бу ерларни ўз мансабдорларига, амалдорларига ва ҳарбий бошлиқларга бўлиб бериб, бу аристократик ер эгаллигини кучайтириш ва мустақкамлаш учун бир қанча чоралар ҳам кўрганлар. Қудурруга битилган ёзувларда баъзан подшо инъом қилган ер эгаси подшо фойдасига қилинадиган барча мажбуриятлардан, натурал солиқлар ҳамда мажбурий ишлардан озод қилинганлиги кўрсатилган. Подшонинг фармойишларига биноан янги ер эгалари оладиган маҳсул имтиёзлар ана шундай қилиб расмийлаштирилган. Ибодатхона ерлари ҳам подшолик солиқлари ва мажбуриятларидан озод қилинган. Масалан, Ағум II замонида оид ҳужжатлардан бирида кўрсатилишича, Мардук ибодатхонасининг ерлари ҳар қандай мажбуриятлардан озод бўлган. Қулдорликнинг янада ривожланиши ҳам аристократиянинг кучайишига ёрдам берган. Қуллар ва чўрилар сотилганлигини кўрсатадиган ҳужжатлар ҳам сақланиб қолган, бу ҳужжатларга кўра, қулларнинг, жумладан эламликларнинг баҳоси 10 шекель олтин, чўриларнинг баҳоси эса 7 шекель олтин бўлган. Ҳужжатлардан бирида «Кардуниаш мамлакатидан

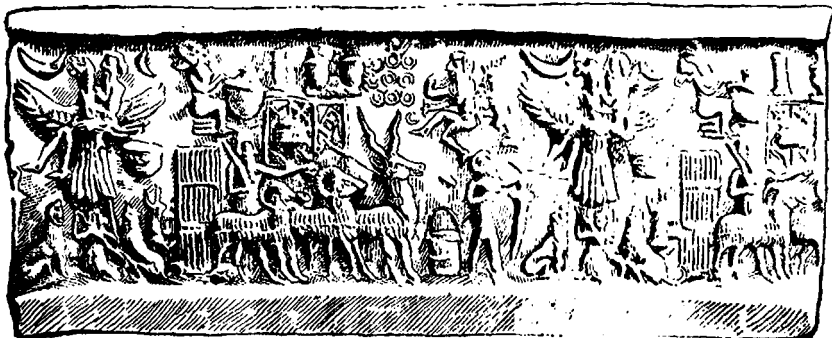
бўлган боланинг» сотилганлиги айтилган (касситлар Бобилни Кардуниаш деб атаганлар). Бу эса касситларнинг ўзлари орасида ҳам қулчилик тарқалганлигини кўрсатади.

Бобилда 500 йилдан ортиқ ҳукм сурган касситлар қадимги Шумер-Бобил маданиятини, динини, ёзувини ва, ҳатто бўйсундирилган халқнинг тилини ҳам кўп жиҳатдан ўзлаштириб олганлар. Чунончи, кассит подшолари ўзларини «Мардукнинг арзандаси» деб атаганлар. Улар Бобил ва Шумер қоҳинларини кучайтириш учун бир қанча чоралар кўрганлар, худо Мардук — «мамлакатлар ҳукмдори»га бўлган эътиқодни мустаҳкамлаб, Ниппур ибодатхонасига ғалла, мой, хурмо, ун ва қорамоллардан ўлпон тўплашни топширганлар. Замонлар ўтиши билан кассит подшолари борган сари кўпроқ Бобил маданияти таъсирига кириб борганлар. Масалан, подшо Қараиндаш ўзини «қудратли подшо, Бобил подшоси, Шумер ва Аккад подшоси, Қашшу (касситлар — В. А.) подшоси, Кардуниаш (Бобил подшолиги — В. А.) подшоси» деб атаган. Лекин Қараиндашнинг ворислари қадимги Бобил маданияти таъсирига тамомила берилиб кетиб, «Қашшу» номини ўз ивонларидан тушириб қолдирганлар.

Касситларнинг Бобилда ҳокимлик қилиши натижасида Бобил сиёсий жиҳатдангина эмас, балки маданий жиҳатдан ҳам тушкунликка учраган. Санъат айниқса пасайиб кетган, унда қадимги намуналарга тақлид қилиш ва жопсиз схематизм ҳукм сурган. Маданият соҳасида эришилган бир озгина муваффақиятлар, асосан, ҳарбий ишларда отдан фойдаланишдан, янги ва осонроқ вақт ҳисоби жорий қилишдан, яъни мамлакатни идора қилиб турган подшонинг ҳукмронлик йилига қараб ҳисоб қилинадиган йил ҳисобини жорий қилишдан иборат бўлган. Бобилнинг бу тушкунлиги эрамиздан аввалги VII асргача, яъни қудратли Янги Бобил подшолиги ташкил топгунгача давом этган.

Қўлида урчуқ ўшлаган зодагон хотин.
Сузадан топилган бўртма расм. Париж. Лувр.

Этананинг парвози.

Бобилнинг цилиндрик муҳридан нусха.

IV БОБ

БОБИЛ МАДАНИЯТИ

Бобил маданияти қадимги замонда Олди Осиёнинг ҳамма халқлари ўртасида кенг ёйилган ва антик дунёнинг маданий тараққиётига зўр таъсир кўрсатган. Энг қадимги Шумер-Аккад замонидagi, эрамиздан аввалги тўртинчи миңг йиллик бошларидаги маданиятнинг давоми бўлган Бобил маданияти тўрт миңг йил давомида наслдан-наслга ўтиб, ривожланиб борган ва ниҳоятда гуллаб-яшнаган. Шумер ва Аккад шаҳарлари ҳамда Эламнинг Месопотамияга ёпишган ва Иккидариё оралиги билан қадимдан жуда яқин маданий-тарихий алоқа қилиб келган областлари бу маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Ёзув Ёзувнинг ихтиро қилиниши шумер халқининг энг катта маданий ютуқларидан бири бўлган; Шумер ёзуви Урук даврида, эрамиздан аввалги тўртинчи миңг йилликнинг бошларидаёқ пайдо бўлган. Қадимги замондаги бошқа халқларнинг ўзига алоҳида ёзув системаси пайдо бўлганидек, Шумер ёзуви ҳам даставвал сурат ёзув тариқасида вужудга келган, бунда айрим сурат белгилар ай-тилмоқчи бўлган сўзни расм билан ифода этган. Масалан, қадимги Шумер мирзаси «қуш» сўзини ёзмақчи бўлса, оддийгина қилиб қушнинг расмини чизган, «сув» сўзини эса қадим замондаги бошқа кўп халқлар сингари, сувнинг схематик расми орқали тасвирлаган, «юлдуз» сўзини мана бу * шартли белги билан ифода қилган. Юлдуз белгиси қадим замондаги сурат ёзув системаларининг кўпида учрайди,

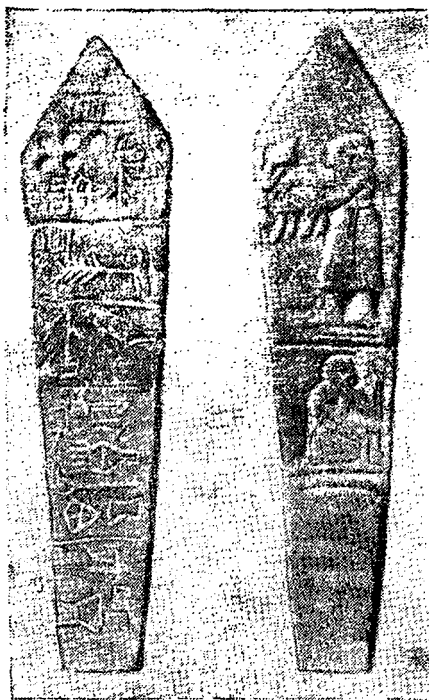

«Блау лавҳалари» деб аталган лавҳалардаги қадимги
Шумер ёзувлари.

ёзувдаги шартли белги узоқ замонларгача сақланиб келган.

Бироқ кўзга кўринадиган парсалар ва ҳодисаларнинг энг қадимги белги-расмлари ёрдами билан бу оддий сурат ёзувда мураккаб тасаввурлар ва мавҳум тушунчаларни тасвирлаб бўлмаган. Шу сабабдан мирза бундай сўзларни ифода қилиш учун бир қанча турли хил белгиларни бир-бирига қўшиши керак бўлган. Масалан, «йиглаш» сўзини ёзиш учун «кўз» ҳамда «сув»ни билдирадиган белгиларни қўшиб кўрсатиш лозим бўлган. «Емгир» сўзи «юлдуз» (осмон) ва «сув» белгиларини бир-бирига қўшиш орқали билдирилган. «Туғиш» сўзи одатда «қуш» ва «тухум» белгиларини бир-бирига қўшиш билан ифодаланган. Уз-ўзидан маълумки, бундай ёзув мураккаб, қўпол ва ноқулай бўлган. Тилнинг мураккаблашиб бориши ҳамда жуда кўп хилма-хил сўзларнинг ва грамматик формаларнинг пайдо бўлиши ёзув системасини соддалашти-

ришни талаб қилган. Шу муносабат билан қадимги сурат ёзувга (пиктографияга) асос бўлган тасвирий принцип йўқола бориб, унинг ўрнини сўзнинг товуш томони (фонема)ни ёзма белгилар орқали ифода қилиш системаси аста-секин олаборган. Масалан, Шумер ёзувидаёқ жуда кўп бўгин белгилари ва унли товушларни ифодаловчи бир қанча алфавит (алифбе) белгилари пайдо бўлган. Гарчи шумерийлар ёзувида ва

«Блау лавҳалари» деб аталган лавҳалардаги қадимги Шумер ёзувлари.

замонлардаёқ шумерийларнинг бу жуда қадимги сурат ёзувини соддалаштиришни талаб қилган. Шу сабабдан бирор нарсанинг бутунича расмини чизиб, секин-аста расмини чизиқли схемага айлантира борганлар. Мисол учун «хўкиз» сўзини, одатда, хўкиз калласини тасвирловчи содда чизиқли расм билан ифода қилганлар. Замонлар ўтиши билан белгилар

бундан анча кейин пайдо бўлган Бобил-Осурни, ёзувларида бўгин белгилари биринчи ўринни олган бўлса-да, бироқ бу ёзув билан бир қаторда, қадимги тасвирий идеограммалар ҳам сақланиб қолган, бу ҳол қадимги Бобил маданиятининг турғунлигини очиқ кўрсатади. Идеограммалар билан бир қаторда Бобил ёзувида алоҳида аниқловчилар (детерминативлар) ҳам қўлланилган, бу аниқловчилар муайян бир сўзнинг қайси сўзлар группасига киришини аниқлашга хизмат қилган. Масалан, бирор тоғнинг номи одатдаги бўгин белгилари билан ёзилиб, унинг олдида «тоғ»нинг сурат белгиси (детерминатив) қўйилган, бу билан мазкур сўз ҳақиқатан «тоғ»нинг номи эканлиги кўрсатилган.

Турмуш шароитлари, бирор ҳужжатни тез ёзиш зарурияти энг қадимги

Сопол ҳужжатга миххат ёзиш усули.

сопол лавҳаларга алоҳида усул билан тушириладиган бўлган, шу муносабат билан тез ёзиш зарурати туғилган ва натижада ёзув белгилари янада кўпроқ схемалаштирилган ҳамда миххат системаси ишлаб чиқилган. Белгилар ҳали қотмаган лой лавҳалар устига ўйиб туширилган, бу белгилар бора-бора илгариги сурат шаклини йўқотган ва замонлар ўтиши билан вертикал, горизонтал ва эгри туширилган пона михлар йиғиндисидан иборат турли хил формалар тусини олган.

Бобилликлар Шумер маданиятининг асосий элементлари билан бирга, шумерийлар миххатини ҳам қабул қилганлар, кейин эса Бобил савдоси ва маданиятининг кенг ривожланиши туфайли, бу миххат бутун Олд Осиёга ёйилган. Қадимги Аккада, Осурияда, Хетт давлатида, Урартуда, Сурия ва қадимги Эронда ҳам миххатдан фойдаланилган. Эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида миххат халқаро дипломатик ёзув системасига айланган. Ҳатто Олд Осиё подшолари билан ҳамда Сурия ва Финикия князлари билан жуда кўп хат ёзишиб турган Миср фиръавлари ва амалдорлари ҳам миххатдан фойдаланган.

Иккидарё оралигининг ўрта ва шимолий қисмида, яъни Аккад мамлақати, Бобил давлатида ва Осурияда яшовчи семит қабилалари шумерийлар ёзувини қабул қилган. Семит-

лар шумерийлар миҳхатини, албатта, ўз тил хусусиятларига мослаштириб олганлар, шу билан бирга, миҳхатдаги айрим белгилар семитларда янги фонетик маъно олган. Фақат кўп замонлар ўтгандан кейин, дастлаб эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида Шимолий Финикияда, сўнгра эса эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Эронда савдонинг ривожланиши муносабати билан миҳхат янада соддароқ фонетик формага кирган ва аста-секин бизга маълум бўлган энг қадимги алфавитлардан бирига айланган.

Дин

Месопотамия территориясида деҳқончилик билан шугулланувчи ўтроқ қабилаларнинг биринчи поселенислари пайдо бўлган қадимги замонларда энг қадимги Шумер ва Аккад қабилаларининг дини асосан ибтидоий фетишизмдан иборат бўлган. Диннинг кейинги тараққиёти патижасида табиатга топиниш келиб чиққан. Моддий маданият ва техника ўша замонда жуда паст даражада бўлганлигидан, одам теварак-атрофдаги табиатга ва табиат стихияларига жуда қаттиқ қарам бўлган. Месопотамиянинг қадимги аҳолиси табиат билан курашда ўзини ожиз сезиб, Дажла ва Фрот дарёлари тошиб, бутун водийни босган вақтда ҳайқириб оққан сувнинг даҳшатидан ваҳимага тушган. Чўлларда кезиб юрувчи ёввойи ҳайвонлар инсон юрагига даҳшат солган. Месопотамиянинг қадимги аҳолиси, табиатнинг даҳшатли ҳодисаларини аллақандай олий, қудратли ва табиатдан ташқари зотларнинг иши деб, ва, баъзан, шу зотларни бу даҳшатли ҳодисаларнинг гавдаланиши деб билиб, табиатни ҳар хил форма ва кўринишларда илоҳийлаштирган. Ибтидоий одамлар табиатда ҳукм сурган ва йил фасллари-нинг алмашилиб туришига сабаб бўладиган қонунлар сирини ақлга мувофиқ равишда тушунишга ожизлик қилганлиги учун, инсон табиатнинг ҳаёт-мамонт сирларини англай олмаганлиги учун булар ҳақида турли-туман афсоналар яратган. Бу афсоналарда табиат ҳаёти табиатдан ташқи ва қудратли руҳ ва худоларнинг ҳаёти тарзида акс эттирилган, уларнинг қиёфаси ва қилмишлари оддий одам қиёфаси ва қилмишларига ўхшатиб тасвирланган. Жанубий Месопотамияда энг қадимги замонлардаёқ дастлабки даҳшатли стихия, сув тўфони худолари Апису ва Тиамат номли азалги худолар тўғрисида соф диний тасаввур пайдо бўлган. Аммо деҳқончилик хўжалигининг ривожланиши туфайли катта сувий сугориш тармоқларини вужудга келтириш зарурияти туғилгач ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши туфайли дастлабки йирик сугориш иншоотлари қуришга имкон туғилгач, одамлар сувнинг экинзорларга ҳаёт берувчи ва кишиларга раҳат-фароғат бахш этувчи шарофатли куч эканини англай бошлаган. Шу муноса-

бат билан хайрли ва мурувватли сув худоси, одамларни ҳар хил ҳунар-касбга, санъат ва билимга ўргатган доқшмандлик худоси Эа тўғрисидаги тасаввур пайдо бўлган. Қадимги шумерийлар сувни энг биринчи илоҳий куч деб билганлар ва улар ҳаёт аслда сувдан бошланган деб тасаввур қилганлар. Дунёнинг яратилиши тўғрисидаги миф (афсона)да ҳикоя қилинишича, дастлаб,

Ҳали юқорида осмонга ном берилмаган чоқда,
 Ҳали пастдаги ерга ном қўйилмаган чоқда,
 Энг аввалги Апусгина Ерни яратган чоқда,
 Тиамат ҳам ер ва осмонни бир этган чоқда,
 Мумму билан Тиамат ўз сувларин бир қилдилар.

Шу сабабдан табиатдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг қадимги худоси Таммуз ҳам сув худоси ҳисобланган ва «сув тубининг чини ўгли» деб аталган, шу билан бирга, «худо Эанинги ўгли ва образи» бўлмиш Таммузга эътиқод қилиш улур сув худосига эътиқод қилиш билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Бу диний тасаввурлар санъатда ҳам акс этган. Шумер муҳрларидан бирида худо Эа қўлида идиш ушлаб, тахтда ўтирган ҳолда тасвирланган. Эа қўлидаги идишдан сув иккига бўлиниб жилдираб оқиб турибди ва шу сувда худо Таммузнинг кичкина қиёфаси кўришиб турибди. Бу қадимги сувга эътиқод қилиш Аккадда ҳам тарқалган. Эшнунпада «худо Ниназу (сувни билувчи)ни» ва Тишпак деб аталадиган ювениш маросими худосини сув тағрилари деб илоҳийлаштирган.]

Шумерийларнинг тоғларни илоҳийлаштирганлиги, узоқ ўтмишда уларнинг қадимги ватани шарқий тоғли мамлакат бўлганлигини кўрсатади. Шумерийларнинг тоғларни илоҳийлаштирганлиги уларнинг кўп диний эътиқодларида сақланиб қолган. Масалан, ернинг бош худоси Эпиль «улур тоғ» деб аталган. Бу худо чўққиси осмонга бориб тақалган ва ерни осмон билан туташтирадиган «баланд тоғ»да турган. Худо Энлилнинг Ниппурдаги ибодатхонаси «Тоғ уйи» (Э-кур) деб аталган. Қадимги Месопотамия қабилалари табиатда бўладиган асосий стихиялар, кучлар ва ҳодисаларнигина эмас, балки, шунингдек, теварак-атрофларидаги ўсимликлар ва ҳайвонларни ҳам илоҳийлаштирганлар. Мифологияда ва диний санъатда муқаддас ҳисобланган «ҳаёт дарахти» ва «ҳақиқат дарахти» устида сўзланади, бу «дарахтлар»ни Таммуз ва Ниингшизда деб аталган худолар кўриқлаган. Таммуз «мамлакатлар ўсимликларининг ҳукмдори» деб аталган. Маъбуда Интар, кўпинча, танасидан шох-бутоқлар ўсиб чиққан хотин қиёфасида тасвирланган. Хурмо дарахтлари айниқса ҳурмат қилинган, қадимги Месопотамиянинг хўжалик ҳаётида хурмо жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Шумер ва Аккад

динларида қадимги одатлардан, яъни ҳайвонларга топишиш одатларидан кўпи сақланиб қолган. Чунончи, қадимги шумерийлар худоси Наппар (Урда шу Наппарга топинганлар) «Анунинг қудратли ҳўкизи» деб атаган; худди шунингдек ер ости дунёсининг подшоси бўлган худо Нергал ҳам қўрқинчли бир ҳайвон қиёфасида тасвирланган: «Унинг ҳўкизникига ўхшаш шохи бор; сағрисида бир тутам ёли бор; афти одамга ўхшайди, лушлари... қанотлари бор; унинг олдинги оёқлари, танаси шерники, танаси тўрт оёқ устида туради».

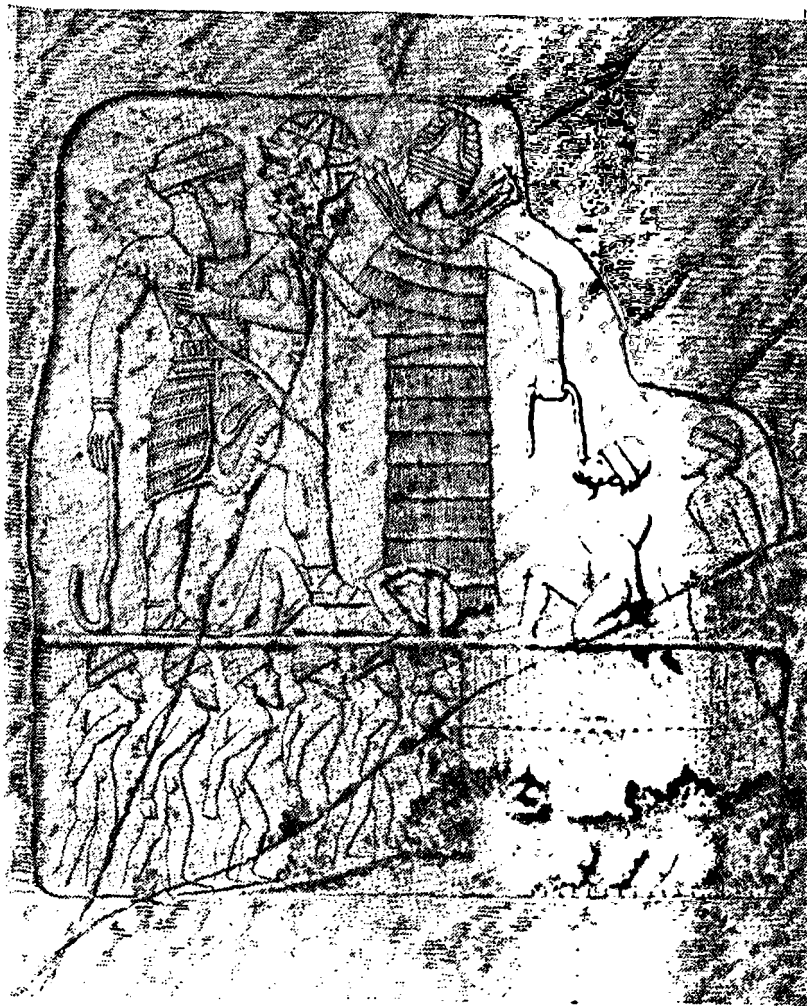
Сув гирдоби худоси Эа балиқ думли қилиб ёки гардани балиқникига ўхшатиб тасвирланган; момақалдироқ худоси ва Бобилнинг олий давлат худоси Мардук эса афсонавий аж-даҳ, ярми илон, ярми йиртқич қўш қиёфасида тасвирланган. Энг қадимги замонларда тотемизм билан боғлиқ ҳолда ҳайвонларга топишиш расм бўлганлиги Киш элининг Қўзи ва Чаён деган қадимги подшооларининг номидан ҳам кўришиб турибди. Лекин осмонни ҳамда қуёш, ой, юлдузларни илоҳийлаштириш қадимги Месопотамияда айниқса кенг ёйилган. Худди шунинг учун қадимги шумерийлар осмон худоси Анунни бош худо деб ҳисоблаганлар. Улар тасаввурича, «худолар подшоси» ва «отаси» бўлиши Ану осмоннинг энг юқори, учинчи қаватида макон топиб, ўша ердаги тахтида ўтирган ҳолда бутун оламга ҳукмронлик қилган. Бутун дунёни босган тўфон даҳшатидан қўти учган худоларнинг ҳаммаси энг қудратли худо бўлган Ану олдига ёрдам сўраб келганлар. Қолган бошқа ҳамма худолар орасида ой худоси Син ва унинг ўгли қуёш худоси Уту (Бобил худоси Шамаш) муҳим ўрни тутган. Уту-Шамаш айни вақтда қуёшнинг куйдириб, қовжиратиб юборадиган беҳад иссиқлигининг ҳам, роҳатбахш ва ҳаётбахш нурларининг ҳам тимсоли мужассами бўлган, «унинг нурлари ўлим тўшагида ётган касалга жон берган ва бандини озод қилган». Ҳаётбахш қуёш худосининг ана шу қиёфаси табиатни тирилтирувчи ва унинг ишлаб чиқарувчи кучлари худоси Таммуз образи билан боғланган, у баъзан қуёш худолари даврасига киритилади. Табиат, ҳаёт ва туғилиш маъбудаси Иштар ҳам шу худолар даврасига киритилган, Иштар, «осмон ва ернинг порлоқ машъали» бўлган Зухра юлдузи сифатида мужассамлантирилган. Қуёш, ой ва юлдузларни илоҳийлаштириш (юлдузларга эътиқод қилишнинг вужудга келиши) натижасида турмушда мураккаб астрологик системалар, яъни бироқ-бир планета ва юлдузнинг осмонда турган вазиятига қараб бўлажак ишларни олдиндан айтиб бериш системалари майдонга келган. Шумер ва Бобил ҳоқиплари ўз ибодатхоналарининг баланд миноралари тепасидан қуёш, ой ва юлдузларнинг ҳаракатини диққат билан кузатиб турганлар.

Уруғчилик тузуми ва патриархал оиланинг вужудга келиш давридаги ана шу қадимги ва мураккаб табиатга эътиқод қилиш ота-боболардан қолган эътиқод билан маҳкам боғлиқ бўлган. Бош худо Ану одатда худолар «отаси» деб аталган. Маъбуда Иннина она-худо ҳисобланган, худо Таммуз эса «чин ўғил» маъносини билдирган. «Уй таңгриси» («ил-бити»), «уйни қўриқловчи руҳ» ва оила эътиқодлари ана шу қадимги ота-боболар эътиқодининг қолдиғи бўлган. Бу қадимги ота-боболар эътиқоди нариги дунёга ишониш билан яқиндан боғлиқ бўлган, бу ишонч охиратга эътиқод қилишда ўз ифодасини топган. I Ур династияси давридаёқ оддий кишилар, яъни фақир-фуқаролар жасади тўғри қазилган чуқурга букланган ҳолда кўмилган ёки чиптага ўраб сопол тобутга солиб кўмилган. Подшолар ва маликаларнинг жасади эса катта-катта мақбараларга кўмилган, уларнинг жасади ёнига жуда кўп қимматбаҳо зийнат буюмлар қўйилган ва кўмиш маросими вақтида бир қанча кишилар қурбон қилинган.¹

Табиатни илоҳийлаштириш, юлдузларга эътиқод қилиш ва ота-боболар руҳига сиғиниш Месопотамияда энг қадимги деҳқончилик жамоалари пайдо бўлган даврда мураккаб диний эътиқодлар системасини ташкил қилган. Худди шунинг учун ҳам ер, сув ва қуёшни илоҳийлаштириш билан боғлиқ бўлган соф деҳқончилик эътиқоди, шунингдек ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси Таммуз қадимги Месопотамияда шундай катта аҳамиятга эга бўлган, Таммуз кўкариб-униб чиқувчи уруғнинг тимсоли мужассама бўлган.

**Давлат эътиқоди
ва подшонинг
илоҳийлаштири-
лиши**

Лекин энг қадимги қулдорлик жамияти ва деспотик давлат пайдо бўлиши билан қадимги табиатга эътиқод қилиш ҳам ўзгарган, давлат ва подшонинг деспотик ҳокимияти афсонавий, ғайри табиий бир нарса қилиб кўрсатилган. Шунга мувофиқ, қадимги табиат худолари аста-секин ҳокимият ва ҳукмдорлик худоларига, давлат ва подшо ҳокимиятининг ҳомийларига айлантирилган. Худолар илгари табиат кучларини ифода қилган бўлса, энди адолат ва куч ҳақидаги мавҳум тушунчаларнинг тимсоли бўлиб қолган, улар самовий қози, даҳшатли жангчи ва қудратли подшоларга айлантирилган. Масалан, қадимги табиат худоси Таммузга «ҳукмдор, саркарда, қудратли қаҳрамон, мамлакат кучларининг ҳукмдори» деган сифатлар берилган. Қуёш худоси Шамаш адолат ва ҳаққоният худосига, ердаги подшонинг осмондаги ҳомийсига айлантирилган. Хаммурапи ўзининг қонулар тўнламида ердаги подшони, «унинг ҳуқуқи мамлакатда барқ урсин» дейди, чунки гўё худо Шамашнинг ўзи Бобил подшосига қонулар чиқаришни ато қилган. Қадимги

Маъбуда Иштар лубубейлар подшоси Анубанини олдига асирлар олиб келаётир.

Загра тоғларида бир қоядаги бўртма расм.

деҳқончилик худоси, «ҳамиша эгатлар тўғрисида ғамхўрлик қиладиган, экинзорлар ва ўтлоқларни, тўғонлар ва каналларни тартибли ҳолда сақлайдиган... фаровонлик, бойлик ва кўп ҳосил ҳукмдори» Мардук замонлар ўтиши билан «улуғ

ҳукмдор»га, «осмон ва ер ҳукмрони»га, қудратли жангчига, Бобилнинг олий давлат худосига айлантирилган. Шунга мувофиқ равишда фақат деҳқон мотигасигина Мардукнинг белгиси бўлиб қолмай, балки жангчи қуроллари бўлмиш камон билан ўқ ҳам унинг белгиси ҳисобланган. Ниҳоят, бир вақтлар она-маъбуда қиёфасида тасвирланган ва табиат ишлаб чиқарувчи кучларининг қадимги маъбудаси бўлган Иштар ҳам даҳшатли жангчи, осмон маликаси ва подшо ҳокимиятининг ҳомийсига айлантирилган.

«Иштарга мадҳия» деган эпик гимнда худолар маъбуда Иштарни осмоннинг бош худоси Анунинг хотини деб атаганлари ҳикоя қилинган:

Эй Анту, сенга муносиб хотин бўлсин у,
Улуғ қилгил номнинг билан сен уни...
Ер ҳам осмон танҳо уники бўлсин,
Орамизда энг қудратли бўлсин у.

Маъбуда Иштар подшо ҳокимиятининг символи ҳисобланган:

Тутқазди қўлига шоҳлик ҳассасин —
Қаҳрли, аёв билмас қурол у;
Тулин ойдек ярқираган шоҳ тожин
Ато қилди анинг бошига.

Бош худолар подшолар қиёфасида тасвирланганидек, ердаги подшолар ҳам, диний адабиёт ва санъатда ердаги худолар қиёфасида тасвирланган. Масалан, I Ур династиясининг биринчи подшоси Мес-киаг-гашер «қуёш худосининг ўғли, денгиз тубига тушган ва тоғ чўққисига чиққан раббим» деб аталган. III Ур династиясининг подшолари ҳам ҳали тирик вақтларидаёқ худо деб аталган, бу подшолар ўлгандан кейин ҳам уларга худолар қатори топилганлар. Тел-Асмар харобаларида Эшпунна ҳокимларининг саройи топилган, бунда Урнинг худо деб танилган подшоси Гимильсин шарафига солинган ибодатхона ҳам топилган. Бу ердан топилган бир ёзувда бундай дейилган: «Менки Эшпунна ҳокими Итурия, яъни Ур султони Гимильсиннинг содиқ қули ул олий зотга атаб бир бино қурдирдим. Шоҳимиз Гимильсинга табаррук номни Ану бахш этган, Элиль унга муҳаббат қўйиб, бутун мамлакат ва оламнинг тўрт иқлимни ўз паноҳида сақласин, деб унга саҳоватли қалб ато қилган, энг қудратли шоҳим, Ур подшоси, тўрт иқлим шоҳи Гимильсинга шу бинони ёдгор қилдим». Шу династиянинг Шульги номли бошқа бир подшоси ҳам ўзига худо қатори иззат-ҳурмат кўрсатилишини талаб этган. Шульги шарафига ибодатхоналар солинган, ой янги туғилган ва туғилган кунларда унинг ҳайкали олдида қурбонликлар

қилинган. Подшо шарафига мадҳиялар ёзилган. Илоҳийлаштирилган подшо номини унинг фуқаролари ўз номларига қўшиб айтганлар; мисол учун «Шульги-раббим» деганлар. Подшо Бурсин ўзини «мамлакатга ҳаёт бахш этган худоман» ва «мамлакатим қуёши — худосиман» деб атаган. Унга атаб солинган ибодатхоналарда худога қилгандек, қурбонликлар қилинган. Подшо Бурсиннинг номи эрамиздан аввалги VII асргача худодлар номи билан бирга пантеонда сақланиб келган. Шунингдек, Бобил подшоси Хаммураи ҳам ўзини қўш худоси Шамаш билан тенглаштирган ва ўзини «подшодлик тожи ва ҳассасининг ҳаққоний эгаси бўлган илоҳий шаҳаншоҳман» деб атаган.

Қадимдан табиатга эътиқод қилиниши ва ога-боболарга эътиқод қилишдан келиб чиққан, қулдорлик деспотияси пайдо бўлган даврда подшо ва подшо ҳокимиятини илоҳийлаштиришдан иборат ўзига хос идеология тарзида таркиб топган айрим-айрим диний тасавурлар замонлар ўтиши билан мураккаб бир диний системага айланган. Бу диний назарияни билиш ҳамда мураккаб диний маросим ва ибодатларни адо этиш махсус қоҳинлар иши бўлиб қолган.

Аршаълодаги осмон худоси Ану, ҳар нарсага қодир ва салтанатли ер худоси Энлиль ҳамда уруш ва билимларнинг дошириманд худоси Эа — буларнинг учаласи олий худодлар гуруҳини ташкил қилган. Булардан кейинги худодлар гуруҳини ой худоси Син, қўш худоси Шамаш, момақалдироқ худоси Адад ва табиатнинг ишлаб чиқарувчи кучлари маъбудаси — Иштар ташкил қилган. Худодлар ўртасида қариндош-уруғлик муносабатлари белгиланган: худо Мардук худо Эанинг ўғли ҳисобланган; худо Шамаш ой худоси Синнинг ўғли ҳисобланган, чунки шумерийлар тасаввурига кўра, кундуз кечадан туғилган. Маъбуда Иштар худо Таммузинг хотини ҳисобланган. Айни вақтда дин мураккаблашиб, турли хил маросимлар кўпайиб бориши билан қоҳинлик таркиб топган, қоҳинлар ихтисосларига кўра, турли гуруҳларга бўлинган. Тоат-ибодат қилувчи, фол очувчи, ниҳоят, созанда қоҳинлар пайдо бўлган. Диний маросимлар тобора мураккаблашиб, давлат аҳамиятига эга бўлиб борган. Қоҳинлар, диний ва дунёвий билимларни фақат қоҳинларгина билиши мумкин, деганлар ҳамда диний билимларни осмон ва ерда содир бўладиган барча ҳодисаларни, шунингдек улуғ худодларга оид ҳамма нарсани биладиган илмигайб деб эълон қилганлар. Бош қоҳинлик вазибаларини ҳокимлар (патәси) ва подшодлар (лугаллар) эгаллаб олган. Булар, биз дин сирларини ҳаммадан ортиқ биламиз, деб даъво қилганлар. Масалан, қадимги Урук подшоси Гильгамеш илмигайб соҳиби ҳисобланган.

Адабиёт

Энг қадимги Шумер шаҳарларининг архивларидан топилган адабий асарларнинг нарчалари қадимги Месопотамияда адабий ижод жуда қадимги замонларда, эрамиздан аввалги IV минг йилликда пайдо бўлганлигини кўрсатади. Шумерийлар адабиёти, миҳхати ва умуман бутун Шумер маданияти кейинги Осурия-Бобил маданиятига катта таъсир кўрсатган. Шумерийлар замонда яратилган кўпдан-кўп адабий асарлар кейинчалик бирмунча ўзгартирилиб, Бобил ва Осурия тилларига таржима қилинган ва шу ҳолича анча замонларгача сақланиб келган.

Иккидараё оралигида яшаган қадимги аҳоли дин-сеҳр жодуга жуда берилган бўлиб, уларнинг бутун дунёқарашлари шунга асосланган, дейиш мумкин. Шу сабабдан у замондаги бутун адабиёт бошдан оёқ диний идеология руҳи билан сугорилган. Адабий асарларнинг кўпчилиги диний мифлар, диний афсоналар, диний ақидалар ва гоёларнинг бадий ифодаси бўлган, холос. Бу адабий асарлар диний таълимот мақсадларига хизмат қилган, табиат ҳодисаларини; ҳаёт-мамот, дунёнинг яратилиши ва инсон ҳаётининг сирларини одамларга дин нуқтаи назаридан тушунтирган. Бадий формага солинган гимнлар, дуолар, сура-оятлар ва афсуслар диний эътиқод мақсадларига хизмат қилган, ибодатхоналарда диний ё сеҳр-жоду маросимлари ижро этилаётганда куйланган ёки ўқилган.

Шумер-Бобил адабиёти диний гоёлар билан сугорилган, бу ҳол адабиётда традиция бўлиб кетишига кўп даража сабаб бўлган. Жуда қадим замонларда яратилган ва диний руҳда ёзилган бундай асарларни дин жуда табаррук деб ҳисоблаган ва бундай асарларни, одатда, қадимги авлиё-анбиёлар ёзган деб, ёки ҳатто худодан ваҳий деб кўрсатилган. Шу сабабли Шумер давридан кейинги замонларда яратилган адабий ижодиётнинг ҳаммаси деярли, асосан, қадимги традицион гоёларни такрорлашдан ёки қайта ёзиб чиқаришдан, эски мотивларни ҳадеб такрорлай беришдан иборат бўлган ва баъзи жиҳатдангина муайян даврнинг талабларига мослаштирилган, холос.

Шумер-Бобил адабиёти аслини олганда, энг қадимги халқ оғзаки бадий ижодидан келиб чиққан, афсуски, халқ ижодининг намуналари жуда оз миқдорда сақланиб қолган. Иккидараё оралигидаги деҳқончилик билан шуғулланувчи халқнинг турмуши ва кундалик ҳаётига онд оқиллона мақол ва маталлар, масалан, «Сен бориб ўз душманинг ерини босиб олсанг, худди шу вақтда душманинг келиб сенинг ерингни ҳам босиб олади» («Бировга чох қазисанг, ўзинг йиқиласан»), меҳнат процесслари вақтида иш билан бирга жўр қилиб айти-

ладиган халқ қўшиқлари, масалан, тегирмончилар айтадиган: «Деҳқонлар юлдузи (осмонда пайдо бўлиб) далада уруф сеппи учун омонни ишга солди» каби қўшиқлар ана шундай халқ ижоди намуналаридир. Анча кейинги даврга оид текстларда ошпазлар ва новвойларнинг қўшиқларидан парчалар сақланиб қолган. Қадимги замонларда яратилган, «ҳайвонлар» иштирок қиладиган эпос ва масаллар ҳам маълум даражада халқ оғзаки ижодига киради, бу эпос ва масалларда иштирок этувчи шахслар ибтидоий даврдаги тотемизм билан боғлиқ бўлган. Бироқ бу адабий асарлар ибтидоий даврдан кейин, яъни хўжаликда ҳўкиз билан бир қаторда от ҳам ишлатилган, бургут образи «осмондаги» подшо ҳокимиятининг симболи тўғрисидаги тасаввурлар билан боғланган даврда таҳрир қилинган бўлиб, ана шу кейинги нусхадан парчалар сақланиб қолган. «От билан ҳўкиз ўртасидаги жанжал» (бунда от билан ҳўкиз ўз наслининг ортиқлиги тўғрисида тортишиб мунозара қилишади), «Тулки тўғрисида»ги масал (бунда тулки худо Шамаш ҳузурдаги судда сўроқ беради), бургут билан илон ўртасидаги душманлик тўғрисида қисса (бу қисса «Этананинг парвози» номли дostonга киритилган) ана шу тариқа майдонга келган.

Қадимги шумерийлар давридаги жуда кўп адабий асарлар қадимги кўчманчи чорвачилик ўрнини сугориб экиладиган ўтrock деҳқончилик эгаллаб бораётган даврда яратилган. «Эмеш ва Энтеп» номли дostonда чорвачилик хўжалигини вужудга келтирган Эмеш ва деҳқончиликни яратган Энтеп ўртасида «худолар орасида қайси бири деҳқон худо» деган унвон учун бўлган тортишув, шу билан бирга, ер худоси ҳамда Шумернинг ва Ниппур шаҳрининг бош худоси Энлиль бу тортишувни деҳқон худо Энтеп фойдасига ҳал қилганлиги ҳикоя қилинган. Шумерийларнинг яна бошқа бир дostonида Энлиль деган ўша бош худо қандай қилиб мотига кашф этганлиги ва бу мотигани одамларга ҳадя қилганлиги баён этилган.

Ниҳоят, «Иннинанинг деҳқонни таплаши» деган дostonда чорвачилик билан деҳқончилик қаҳрамонларининг маъбуда Иннигага совчилар қўйгани, буларнинг ҳар бири ўз меҳнатининг ортиқлигини кўкларга кўтариб мақтаганлиги баён қилинган.

Бобил адабиётида эпос катта ўрин тутган; эпос эса шумерийлар замонида яратилган. Шумерийлардаги эпик дostonларнинг мазмуни бошдан-оёқ диний руҳ билан сугорилган бўлиб, бу дostonлар кекса ўтмишининг «олтин даври»ни худолар, олам ва инсоннинг яратилиши, қуёш ва уруш худоси Нинуртанинг дўзахдан чиққан баҳайбат махлуқ билан қил-

ган уруши, тўфон ва ер худоси Энлилнинг ғойиб бўлиб, у дунёга кетиши тасвир этилган афсоналар билан маҳкам боғлиқ бўлган. «Олтин давр ҳақидаги дoston»да «на илои, на чаён, на сиртлон, на арслон бўлган, ёввойи итлар ҳам, бўрилар ҳам бўлмаган, қўрқинч, даҳшат бўлмаган, инсоннинг рақибни бўлмаган» саодатли кунлар ҳикоя қилинган. Бу дoston қудратли Шумер подшолиги, яъни «олий ҳокимият амр-фармонлар бериб турган улуғ мамлакат» мавжуд бўлган даврда, Шумер «дунёнинг тўрт иқлими»: шимолдаги Ур мамлакати (Урта ва Шимолий Месопотамия) билан, ғарбдаги Марту, мамлакати (аморийлар яшайдиган Сурия-Месопотамия дашти) билан, шарқдаги Шубур мамлакати (Элам ва Гитиум) билан савдо ва маданий алоқа қилиб турган вақтда майдонга келган. Шумерийларнинг яна бошқа бир дostonида Гилгамеш ва Энкиду деган қадимги қаҳрамонларнинг қилган баҳодирликлари, шунингдек олам ва одамнинг яратилиши, «осмон ердан ажралган, ер осмондан ажралган, инсонга инсонлик номи берилган замон» ҳикоя қилинган. Дунёни сув босиши (тўфон) ва худо Нинуртанинг жаҳондаги сувлар қўриқчиси бўлган дўзахий баҳайбат махлуқ билан қилган уруши тасвир этилган миф ва афсоналарда қадимги Месопотамия деҳқонларининг бот-бот бўлиб турадиган сув тошқинига қарши кураши, шунингдек энг қадимги суғориш системаларининг тузилиши акс этган. Ниҳоят, эпик дostonларга асос қилиб олинган бошқа мифлар деҳқончилик худоси — ҳосил ва табиат худосига бўлган эътиқод билан боғлиқдир. Бу дostonларда ер худоси Энлил ёки ҳосил маъбудаси Иннинанинг нариги дунёга, ер остига «тушиб кетиши» тасвирланган.

Бобилликлар Шумер давридан қолган маданий меросни қабул қилиб, шумерийлар адабиётини баъзи бир жиҳатдан қисман қайта ишлаганлар, бу ҳол Бобил эпосида акс этган. Асосан кейинги замонларда қайта таҳрир қилинган шаклида сақланиб қолган Бобил эпик дostonлари I Бобил династияси подшолари замони (эрамиздан аввалги XIX—XVI асрлар) даги қадимги Бобил подшолиги гуллаб-яшнаган даврда ёки ундан бирмунча кейинроқ яратилган бўлса керак, дostonларнинг сақланиб қолган айрим парчалари ҳамда уларнинг таҳлили шундан далолат беради. Худодлар ва қаҳрамонларнинг қилган баҳодирликлари тасвир этилган бу эпик дostonлар асосан айрим худодлар шайнига айтилган гимнлардан тузилган. Бу гимнлар бирон-бир худони, унга атаб солинган ибодатхона ва унинг қоҳинларини улуғлаб, кўкларга кўтарган; бунга Бобилнинг ва Бобил подшосининг ҳомийси ҳисобланган худо Мардукка бағишланган гимнни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Осур худосининг аждаҳо билан кураши.

Нимруддан топишган бйртма расм.

Дунёнинг
яратилиши
хақидаги миф

Бобилда кенг тарқалган эник асар маҳаллий худони ана шундай кўкларга кўтариб улуглаш заминиде вужудга келган ва унинг номи ҳам асарнинг биринчи сўзларидан олиниб, «Энума элиш» (Аршаъло) деб аталган. Бу дostonнинг шумерийлар асл нухасида дунёни шумерийлар худолари, жумладан Энлиль яратган деб, «подшолик»нинг тўнгич шахарлари Шумер ва Аккад мамлакатларидаги Урук, Нипшур, Сиппар ва бошқалар, деб таърифланган. Марказлашган Бобил подшолиги ташкил тонаётган даврда коҳинлар Бобил худоси Мардукни энг бош худо ва бутун оламни яратган худо деб таърифлаганлар, бу фикр «Дунёнинг яратилиши тўғрисидаги» дostonнинг бобилликлар нухасида ўз ифодасини топган.

Бу дostonга: баҳор қуёшининг ва бу қуёшининг бутун оламга жон ато қилган қудратли кучининг худоси бўлмиш Мардук тартиб, ёруғлик ва яхшилиқнинг ибтидосидир, у қора кучларнинг ёвуз тимсоли бўлган Тиаматни енгиб, унинг тана-

сидан бутун оламни яратган, деган космогоник тушунча асос қилиб олинган.

Жасадига кўз тикиб тангри бир оз тўхтади,
Оқилона ўйлабон, танасин чопиб анинг.
Чиганоққа ўхшатиб, икки палла айлади.
Бир палласин тўнкариб, осмону фалак қилди.
Беркитиб дарвозасин, қўйди анга соқчилар,
Тоғ сувларин уларга қўриқлашни буюрди.

Афсонада бундан кейин, яратувчи-худо қандай қилиб юлдузларни осмонда жойлаштиргани ва улар ҳаракатини қандай қилиб белгилагани, ниҳоят, қандай қилиб одамларни яратгани, бу одамлар эртаю кеч «худолар ҳақида ғамхўрлик қилиши» кераклиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Достоннинг охириги қисми Мардукка бағишланган гимндан иборат бўлиб, бу гимнда Мардук Бобилнинг бош худоси эканлиги, бошқа ҳамма худолар олий ҳокимиятни шу Мардукка топширганлиги баён этилган. Бу достон жуда машҳур бўлган. Шу мифнинг айрим вариантлари ва айрим эпизодлари турли парчаларда сақланиб қолган, булар астрологияга алоқадор асарларда ва тиш оғриганда ўқиладиган дуои афсунларда учрайди. Достоннинг бошқа бир қанча нусхалари, жумладан ёруғлик худосининг зулмат кучлари билан қилган кураши тўғрисидаги бир қанча қиссалар (баҳор ойн ҳақидаги, Бэл билан Лаббу ва довул қуши тўғрисидаги эртақлар) сақланиб қолган. Осурийлар даврида бу миф батамом уларга ўтган. Таврот ва антик адабиётда ҳам бу мифнинг таъсири бор.

Агушайя
ҳақидаги достон

Маъбуда Агушайя ҳақидаги достон ҳам Бобил маданияти равнақ топган ўша даврда яратилган бўлиб, бу достонда маъбуда Иштар билан маъбуда Салту ўртасидаги рақиблик ҳикоя қилинган. Донишмандлик худоси Эа бир-бирига душман бўлган бу икки маъбудани, Агушайя илтимосига кўра, яраштириб қўяди, бунда Эа инсонларнинг янги маъбуда Салтунини олишини унга атаб ибодатхоналар қурилишини ва қурбонликлар қилинишини ҳамда келгусида ҳам одамлар унинг хотирасини сақлашини шарт қилиб, уларни яраштириб қўйган. Достон учта жанговар маъбудани кўкларга кўтариб мақтаб, улар ўртасида иттифоқ ҳукм суришини куйлаш билан тугайди. Бу достонда турли группаларга мансуб бўлган қонинлар ўртасидаги кураш ҳамда бу учта Бобил маъбудасининг сиймоси ва эътиқодини бир-бирига яқинлаштириб, диний эътиқодларни марказлаштириш йўлида қилинган ҳаракат акс эттирилган.

9 В. И. Авдисв.

**Гильгамеш
ҳақидаги дoston**

Бобил адабиётининг энг кўзга кўринган асарларидан бири машҳур «Гильгамеш ҳақидаги дoston» бўлиб, бу дostonда одамнинг ҳаёти ва унинг, ҳатто машҳур қаҳрамонларнинг ҳам ўлимдан қочиб қутула олмаслиги ҳақидаги азалги масала бадний жиҳатдан жуда кучли тасвир этилган. Бу дostonнинг

Гильгамешни тасвирловчи
бўртма расм.

Париж. Лувр.

айрим қисмларининг мазмуни жуда қадимги шумерийлар даврида яратилган. Масалан, Гильгамешнинг марҳум дўсти Энкидунинг арвоҳи у дунёдан яна ер юзига келган ва Гильгамешнинг одам ўлганидан кейин нима бўлишини бу арвоҳдан сўрагани тўғрисидаги ҳикоя ўша қадимги шумерийлар нусхасида ҳам бор. Шумерийларнинг «Гильгамеш ва Агга» деган бошқа бир дostonида Урукни қамал қилган Киш мамлакатининг подшоси Агга билан Гильгамеш ўртасида бўлган кураш тасвирланади. Гильгамеш кўрсатган баҳодирликлар тўғрисида эпик қиссаларнинг бутун бир цикли мавжуд бўлган бўлиши жуда мумкин. Дostonнинг асосий қаҳрамонлари Гильгамеш билан Энкидунинг номлари шумерийлардан қолган. Гильгамешнинг дostonдаги айрим эпизодларни акс эттирган кўпдан-кўп бадний тасвирлар ҳам қадимги шумерийлар давридан қолган. Урукнинг афсонавий даражага бориб етган подшоси Гильгамешнинг номи Шумернинг энг қадимги подшолари рўйхатида сақланиб қолган.

Бу дoston нусхаларидан бири I Бобил династияси даврида тузилган бўлиши мумкин; сақланиб қолган бир фрагмент бундан далолат беради; бу фрагмент дostonнинг кейинги замонлардаги, аммо анча тўла ёзилган осур нусхасидан кескин фарқ қилади, у эраמידан аввалги VII асрда подшо Ашшур-

банипалнинг Ниневия шаҳридаги кутубхонаси учун аккад тилида осур миҳхати билан ёзилган. «Гильгамеш ҳақидаги дoston» тўрт асосий қисмга бўлинади: 1) Гильгамешнинг Урукни қаттиқ қўллик билан идора қилиши, иккинчи қаҳрамон Энкидунинг пайдо бўлиши ва бу икки қаҳрамоннинг дўстлиги қиссаси; 2) Гильгамеш ва Энкиду қаҳрамонликларининг тавсифи; 3) Гильгамешнинг оби ҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари қиссаси; 4) Гильгамешнинг марҳум дўсти — Энкиду арвоҳи билан қилган суҳбатининг баъни билан дoston тугайди.

Дostonнинг автори кириш қисмида «Гильгамеш тош лавҳага ўзининг асарларини ўзи битган» деб, бу билан дostonда баён қилинган ҳодисаларни тарихда чинакам бўлган ҳақиқий воқеалар деб даъво қилган. Ҳақиқатан ҳам, дostonдаги баъзи эпизодлар қадимги қиссаларда сақланиб қолган тарихий воқеаларнинг узоқ ўтмишдаги излари бўлиши мумкин.

Масалан, Гильгамешнинг Урукни идора қилгани, унинг маъбуда Иштарга муносабати (бу эса подшо ҳокимиятининг қонинларга қарши курашини акс эттиради) ана шундай эпизодлардир. Бироқ «Гильгамеш тўғрисидаги дoston»га баъзи бир мифологик ва афсонавий воқеалар ҳам киритилган, бу бутун оламнинг сув босиши (тўфон) ва одамнинг яратилиши тўғрисидаги қадимги қиссалар билан боғлиқдир.

Дostonнинг бош қисмида «учдан икки бўлаги худо ва бир бўлаги одам» бўлган Гильгамешнинг Урук деган қадимги шаҳарда қандай подшолик қилгани, шаҳар деворлари қуришга ва худоларга атаб ибодатхоналар солишга халқни мажбур этиб, қаттиқ зулм кўрсатгани ҳикоя қилинган. Урук аҳолиси бундай огир қисматга чидолмай, худоларга шикоят қилган, худолар ҳам бу шикоятларни назарга олиб, гайри табиий бир кучга эга бўлган Энкиду номли паҳлавонни яратганлар. Энкиду ваҳший ҳайвонлар орасида яшаган, шу ваҳший ҳайвонлар билан бирга ов қилган ва сув ичгани борган. Овчиларнинг ваҳший ҳайвонларни овлашига Энкиду тўсқинлик қилган, шунда овчилардан бири ёрдам сўраб Гильгамешга мурожаат қилган. Бу ибтидоий қаҳрамонни ўзига эл қилиб олиш ниятида Гильгамеш унинг ҳузурига ибодатхона чўрисини юборган, бу чўри хотин Энкидунинг қўлга олиб, унинг ёввойи хулқини тийиб қўйган ва уни Урукка олиб келган. Энкиду Урукка келгандан кейин, бу ерда ҳар иккала қаҳрамон яккама-якка курашга тушган, лекин уларнинг кучлари баравар бўлганлиги учун бир-бирларини енга олмаган. Шундан кейин бу икки қаҳрамон, яъни Гильгамеш билан Энкиду дўст бўлиб қолган ва биргаликда кўп баҳодир-

ликлар кўрсатган. Улар, «кедр ўрмонининг қўриқчиси» ба-
қайбат ва қудратли Хумбабо олдига борганлар ва у билан
жанг қилиб, Гильгамеш ва Энкиду Хумбабони ўлдирган:

Камондан ўқ узиб, найза отдилар,
Ўқлар ҳар томон сачраб, Хумбабо омон қолди.
Хумбабо қўзғалиб жангга шайланди,
Энкиду бўғзига чангалин солди.
Шунда шоҳ ойболта ила бир солиб,
Хумбабони қаро ер қаърига тикди.

Бу ғолиб қаҳрамонни кўрган маъбуда Иштар унга ошиқ
бўлиб қолиб, севги изҳор этган. Аммо доно ва эҳтиёткор
Гильгамеш маъбуда Иштарнинг севгисини рад қилиб, илга-
риги ошиқларини қанчадан-қанча кулфат ва азобларга дучор
қилганлигини маъбуданинг ёдига солган:

Ешлик йилларнинг қадрдон дўсти,
Таммуз бошига алам солдинг-ку,
Йиллар йиғлаган стамгар ёрнинг
Ачиқ кўз ёшин наҳот нуутдинг?

Гильгамешнинг рад жавобини ўзига ҳақорат билган маъбу-
да Иштар унинг устидан ўз отаси бўлган осмон бош худоси
Ануга арз қилиб, ундан осмоний бир ҳўкиз бунёд қилишни
сўраган, гўё бу ҳўкиз ўжар ва қайсар қаҳрамонни ҳалок
қилиши лозим бўлган. Ану қизининг илтимосини дарҳол адо
этмаган ва анча вақтгача иккиланиб турган. Бироқ қизи
қаттиқ туриб ҳадеб илтимос қилаверганидан кейин, Ану,
достоннинг сақланиб қолган ва бир оз шикастланган тексти-
нинг мазмуни асосида айтганда, Урукка бир бақайбат ҳўкиз
юборган, бу ҳўкиз дамига тортиб, бир неча юз одамни ибод
қилган. Аммо қаҳрамонлар бу мудҳиш махлуқни ўлдирган-
лар; ботирларнинг бу янги қаҳрамонлиги маъбуда Иштар-
нинг ғазабига-ғазаб қўшган. Иштар Урук деворлари тепаси-
га чиқиб олиб, дуолар ўқиб, Гильгамеш бошига лаънатлар
ёғдирган. Лекин жасоратли қаҳрамон бу лаънатларни писанд
қилмаган. У ўз одамларини ҳузурига чорлаб, уларга бояги
ҳўкизнинг шохларини олиб келиб, ўз худо-ҳомийлари шара-
фига қурбонлик қилишни буюрган. Ҳар иккала қаҳрамон
қўлларини Фрот дарёсида ювиб, Урукка қайтиб келган, қаҳ-
рамонлар кўрсатган баҳодирликларга офаришлар ўқиган
Урук аҳолиси зафар қўшиқлари айтиб, уларни қарши олган:

Йигитлар ичида энг гўзали ким?
Баҳодир, қудратли энг улуги ким?
Йигитлар гўзали Гильгамеш эрур,
Улуг ҳам баҳодир Гильгамеш эрур.

Тель-Асмардан топилган Аккад цилиндрик муҳрининг нуسخаси.

Тантанали ўйин-кулгилар тугаганидан кейин, подшо саройида ухлаб ётган Энкиду бир ёмон туш кўрган: тушида ғойибдан овоз келиб, унинг яқинда ўлажагини маълум қилган. Шундан кейин Энкиду, ҳақиқатан ҳам, жуда қаттиқ касал бўлиб қолган. У ўз тақдиридан нолиб, боши ёстиққа етгани, жанг майдонида мардонавор туриб ҳалок бўлишдан маҳрум қилаётган вафосиз ўлимга дучор бўлганидан ниҳоятда ранжиб, ўз тақдирини лаънатлаб, дўсти Гильгамешга арз қилган. Гильгамеш дўстининг ўлиб кетаётганига зор-зор йиғлаб, ўзи ҳам бир кун ўлим ёстиғига бош қўйишини биринчи марта ҳис этган. Дўстининг жасади устида Гильгамешнинг оқ тортиб қилган ноласи бадий жиҳатдан юксак бир формада тасвир этилган:

Қадрдон дўстим, иним Энкиду,
Тоғлар ошганда, ёнимда эдинг.
Осмон ҳўкизи келганда бирга
Агдариб, жонини олгандик бирга.
Кедр ўрмонини соқчиси бўлмиш,
Хумбабони ҳам бирга ўлдирдик.
Нега жим ётибсан, ўлдингми дўстим!
Чеҳранг ҳам сўнипти, энди менинг ҳеч,
Сўзим эшитмассан, қадрдон дўстим!

Гильгамеш дўстининг кўкрагига қўлини қўйган ва унинг юраги уришдан тўхтаганлигини билиб, Энкидуни кафанга ўрашни буюрган. Энкиду жасади устида Гильгамешнинг айтган охириги сўзлари чишакам қайғу-алам билан тўлиб-тошган:

Дўстим жасадига бошимни қўйиб,
Йиғладим кеча-кундуз роса олти кун.
Еттинчи кун қабрга қўйиб,
Фигоним ўтида ёндим неча кун.

Улим ваҳмаси бўғди нафасим.
 Зоғ учмас даштларга бош олиб кетдим.
 Дўстимга йўлиққан у оғир қисмат,
 Менинг ҳам тепамда тургандек, эзар.
 Фигоним дудларин қандай яширай?
 Оҳимни на сўзлар билан мен айтай?
 Тупроққа айланди севгили дўстим.
 Наҳотки мени ҳам алоҳал бир кун,
 Улим тўшаги ютар, ўшандай!

Улим ваҳимасида тинкаси қуриган, бугун-эрта ўлар эканман деб жигар-бағри эзилган Гильгамеш узоқ сафарга жўнаган. У ўз бобоси Ут-Напиштимнинг ҳузурига қараб йўл олган; Ут-Напиштим худоларнинг улуғ марҳаматига сазовор бўлиб, улардан оби ҳаёт олган. Гильгамешни узоқ йўлнинг қийинчиликлари қўрқитмаган. Тоғдаги горларни қўриқлаб ётган шерлар ҳам, «бир қараши ўлим келтирувчи» чаён сифат афсонавий одамлар ҳам, қимматбаҳо тошлари чарақлаб ёнган дарахтлар билан қопланган жаннат боғлари ҳам, ўлимни тамом эсдан чиқариб, кайфу сафога берилишни даъват қилувчи маъбуда Сидури ҳам Гильгамешни йўлдан тўхтата олмаган. Гильгамеш «ўлим келтирувчи сувлар»дан кемада кечиб ўтиб, оби ҳаёт ичган ўлмас бобоси Ут-Напиштим яшайдиган ерга етиб борган. Абадий яшаш йўлини қидириб, жасур қаҳрамон бобосидан оби ҳаёт сирини билиб олишга ҳаракат қилган. У бобосидан: «Сен оби ҳаётни қаердан қидириб, қаердан топдинг?» деб сўраган. Ут-Напиштим Гильгамешнинг саволларига жавоб бериб, бутун дунёни сув босиб тўфон бўлгани, тангри Эа унга қайиқ қуриш, бу қайиқда тўфондан қандай қилиб омон сақланиб қолиши йўлини ўргатгани, тўфондан омон қолгандан кейин худоларнинг Ут-Напиштим ва унинг хотинига абадий ҳаёт бахш этгани ҳақида ҳикоя қилиб берган. Одамларнинг қилган гуноҳлари учун уларни жазолаш мақсадида худолар ерга тўфон юборгани ва бутун дунёни сув босиб, ҳалокат бошлангани, бу ҳалокатдан фақат бир одам қутулиб қолгани, у одам ўз қайиғига «дунёнинг жами жониворлари»нинг (яъни ҳайвонлар ва қуш, қурт-қумурсқаларнинг ҳамма хилининг) уруғини солиб олгани баён этилган бу қадимги қисса алоҳида бир парча тарзида дostonга киритилган. Бу афсонада Шумер қабилаларининг Жанубий Месопотамияда бўладиган гоят катта сув тошқинларига қарши узоқ ўтмишдан бери курашиб келгани акс этган бўлиши ҳам мумкин. Жанубий Месопотамия дарёлари тошган вақтида бутун паст текисликни сув босган ва кўп жойларни хароб қилган, аммо, шу билан бирга, тошқин вақтида ерга чўккан лойқа энг

қадимги деҳқонлар ериши серунум қилиб, мўл-кўл ҳосил берган.

Ут-Напиштим Гильгамешга раҳми келиб, турли хил дуою афсуслар ўқиш йўли билан қаҳрамонни абадий ўлмайдиган қилишга уринган. У, қаҳрамон дучор бўлган уйқудан қутулишни унга маслаҳат берган, Ут-Напиштимнинг хотини эса, муборак поилар ёлиб, Гильгамеш ётадиган ёстиқнинг тагига қўйган. Аммо бу ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам беҳуда кетган. Гильгамеш аввалгидек, яна ўлим изтиробида азоб чекаётганини ҳис қила бошлаб, бундай деган:

Энди на қилай, қайларга борай, эй Ут-Напиштим?
Етоғимда тинмай пойлайди ўлим.

Шундан кейин, Ут-Напиштим «сирли сўз»ни Гильгамешга айтиб бериб, океан тубига тушишни, «чол одамни ёш қиладиган» абадий ҳаёт ўтини у ердан олиб чиқишни маслаҳат берган. Гильгамеш Урукка қайтиб кетаётганида бу ажойиб ўтти топган, лекин қаҳрамоннинг бепарволиги уни бу ўтдан махрум этган. У, йўлда бир ҳовузни кўриб қолган ва унинг муздек сувида роҳат қилаётганида, бир илон келиб ҳовуз четида ётган абадий ҳаёт ўтини олиб кетган. Қаҳрамон яна алам ичида Урукка қайтиб келган ва сўнгги тилагини адо этишни сўраб худоларга илтижо қилган; ҳеч бўлмаса марҳум дўсти Энкидунинг арвоҳини кўришга муяссар бўлишни сўраб ёлворган. Бироқ Гильгамеш ўлган одамнинг ҳоли у дунёда нима кечишни билишга зўр машаққатлардан кейин муяссар бўлган. Худолар орасида фақат донишмандлик худоси Эагина Гильгамешнинг жонига ора кириб, унга ёрдам кўрсатган. Эа у дунёнинг ҳоқими Нергалга Энкидунинг арвоҳини ер юзига чиқаришни буюрган. Дўстларнинг диалоги билан дoston тугайди. Гильгамеш «ер қонуни»ни, одам ўлгандан кейин ҳоли нима бўлажagini айтиб беришни дўстидан ёлвориб сўраган, Энкиду, одам дунёдан ўтгандан кейин у дунёда нима ҳол кечишини жуда ҳам ачинарли бир тарзда тасвир этган:

Боқ менга! Севинч ичра кучоқлаган дўстингни,
Ебон қуртлар мисоли бир чириб кетган кафан қилди.
Севинч ичра сен кучоқлаб бағрингга босган,
Баданларим хазон бўлиб, кулга айланди,
Ириб-чириб, ер қатрида хоки-сор бўлди.

Бу шеърда ўлимнинг муқаррар эканлиги, барча одамлар, ҳатто ҳақ ўлимни енгил учун ҳар қандай қаҳрамонлик кўрсатишдан ҳам қайтмайдиган одамлар учун ҳам, ҳаттоки, дoston авторининг ифодали қилиб айтишича, «учдан иккиси

худо ва учдан бири одам» бўлганлар учун ҳам ўлим муқаррар эканлиги тўғрисидаги фикр биринчи марта ўлароқ жуда аниқ ва ёрқин, шу билан бирга, бадний жиҳатдан катта моҳирлик билан ифода қилинган.

«Гильгамеш тўғрисидаги дoston»нинг асосий қисми жуда қадим замонларда яратилган бўлиб, у ўзига хос қадимги эртақлар циклидан иборат. Гильгамеш билан Энкиду кўрсатган қаҳрамонликлар, Энкидунинг фожиали ўлими ва Гильгамешнинг оби ҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари баён этилган бу ҳикоя бир қатор қадимги диний мифлар билан чирмашиб кетган. Бу мифлар айрим эпизодлар шаклида дostonнинг умумий текстига киритилган. Одам (Энкиду)нинг худо тупуригига қоринштирилган тупроқдан яратилганлиги тўғрисидаги афсонанинг қисқа бир парчаси; жаҳон тўфони ҳақидаги машҳур миф ана шундай афсоналардандир. Жаҳон тўфони ҳақидаги мифда қадимги қаҳрамон Ут-Напштимнинг доншманлик худоси Эа маслаҳати билан қандай қилиб кема ясаганлиги, шу кемага тушиб, тўфон вақтида эсон-омон қолганлиги ва бу билан абадий ҳаётга сазовор бўлганлиги батафсил ҳикоя қилинади.

«Гильгамеш ҳақидаги дoston» ўзининг бадний фазилатлари жиҳатидан ҳам, унда ифода қилинган фикрларнинг ўзига хос хусусиятга эгалиги жиҳатидан ҳам Бобил адабиётида алоҳида ўрин тутади. Одамнинг «ер қонуни»ни, ҳаёт ва ўлим сирини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳақида қадимги Бобил шоири илгари сурган фикр юксак бадний формага солиб берилган. Қадимги дoston авторининг сўзлари чуқур пессимизм руҳи билан суғорилган. У келгусидаги ҳаётни азоб-уқубат ва қайғу-аламлардан иборат қилиб кўрсатган. Ҳатто «қудратли, буюк ва доно» бўлган машҳур Гильгамеш ҳам, худолар насабидан келиб чиққан бўлишига қарамай, худоларнинг олий марҳаматига сазовор бўла олмаган ва абадий ҳаётга эриша олмаган. Диннинг амр-буйруқларини, коҳинларнинг талабларини, диний расм-одағларни бажарган бандаларгагина охиратда роҳат ва фароғат бахш этилар эмиш. Бутун дostonнинг асосий фикри ана шундан иборат, ҳеч шубҳа йўқки, дoston халқ бадний ижодиёти замида яратилган, лекин дostonда кейинги вақтдаги аристократик коҳинлар идеологияси кўп жиҳатдан акс этган.

Адапа ҳақидаги дostonда ҳам ўша абадий ҳаёт тўғрисидаги фикр, кишининг абадий яшашга интилини акс эттирилган. Бу ўзига хос адабий асарда энг олижаноб, доноларнинг доноси, «кишиликнинг дурдонаси» худо Эанинг ўғли, Эриду ибодат-

хонасини қоҳин сифатида нон, сув, парранда ва балиқлар билан таъминлаб турган Адапанинг кунларнинг бирида жануб шамолининг қанотини синдириб қўйгани ва бунинг учун бош худо Ану ҳузурига судга чақирилганлиги ҳикоя қилинади. Адапа отаси берган маслаҳатларга амал қилиб, осмоннинг дарвозабон худоларида ўзига нисбатан раҳм ва шафқат туғдиради ва бош худони ҳам ўз томонига оғдиради, аммо, шу билан бирга, абадий ҳаёт таомларидан, оби ҳаётдан воз кечади. Шу тариқа, Адапа, бош худони жуда ҳам ҳайрон қолдириб, ғоятда эҳтиёткорлигидан аршато ато қилган абадий ҳаётдан беихтиёр воз кечади. Бу дostonнинг сақланиб қолган бошқа бир парчасида, Адапанинг, қўлдан кетган абадий ҳаёт ўрнига бўлса керак, ер юзига абадий ҳоким бўлиш ҳуқуқини олганлиги баён этилади. Афсуски, дostonнинг сақланиб қолган тексти айрим-айрим бўлаклардан иборат бўлгани учун дoston мазмунини тўла тиклаш мумкин эмас.

Этана ҳақидаги афсона ҳам, юқоридаги дostonларда бўлгани каби, ахлоққа доир ва қисман диний-философик тенденцияларни илгари сурган асардир. Унда бургутнинг илон билан дўст тутингани, бургутнинг дўстига хиёнат қилгани, илоннинг ундан қаттиқ ўч олгани ҳамда Этананинг «туғилиш гиёҳи»ни ва олий подшолик ҳокимияти аломатларини қўлга киритиш мақсадида бургут қанотига миниб, осмонга учиб чиқмоқчи бўлгани тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу дoston ҳам, «Гильгамеш ҳақидаги дoston» сингари, бир нечта мустақил қисмдан иборат. Бунда халқ ижодининг қадимги формаларидан бири бўлган «ҳайвонлар» тўғрисидаги эпос циклига кирувчи ахлоқий масал диний афсона билан, худо даражасига кўтарилган шоҳнинг ҳокимият белгилари —

салтанат ҳассаси ва тожи,
 ҳокимлик асоси ва тилла қоши
 Ану ҳузурда самода

эканлиги тўғрисидаги ва ҳатто жасур қаҳрамон Этана ҳам уларни олишга муяссар эмаслиги, чунки подшолик ҳокимиятини вафосиз ва фаросатсиз бургут ёрдами билан олиш мумкин эмаслиги тўғрисидаги диний афсона билан чирмашиб кетган. Шундай қилиб, бу дostonда подшолик ҳокимияти осмондан юборилади ва худолар бу ҳокимиятни муқаддас қилиб яратади, деган фикр илгари сурилади. Бунда диний адабиёт ва тасвирий санъат ёрдами билан подшо ҳокимиятини асослаб бериш ва оқлашга ҳамда бу билан қулдорликка асосланган

сиңфий тузумни мустаҳкамлашга уринувчи қоҳинлар тарғиботи очик кўриниб турибди. Қадимги шоир худолар яшайдиган ва «Маъбуда Иштарнинг тахти» турадиган самога бургут қанотига миниб олган «Этананинг парвоз қилиши»ни бадий жиҳатдан жуда юксак моҳирлик билан тасвирлаган. Парвоз қилиб осмонга кўтарилаётган Этана ҳар соатда настга бир қараб қўяди ва ер ҳам депгизларнинг аста-секин кичиклашиб бораётганини, охири, кичик бир кулча ва саватдек бўлиб қолганини кўради. Этана ғоятда ваҳимага тушади. У учушдан тўхташни сўраб, бургутга ёлворади. Лекин унинг ёлворишлари натижасиз қолади. Шундан кейин, Этана дадиллик ва жасоратдан маҳрум бўлиб, тўсатдан ағдарилиб, визиллаганча ерга келиб тушади. Бу дoston ҳам одамзод кучининг чекланганлиги тўғрисидаги фикр билан суғорилган.

Иштарнинг
тушиб бориши

Маъбуда Иштарнинг осмондан тушиб, нариги дунёга бориши ҳақидаги дoston ҳам ҳаёт-мамoт тўғрисидаги ўша азалги фикрлар билан суғорилган. Қадимги Месопотамия аҳолиси йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туриш сабабини билиб олишга, йил давомида табиатнинг ўлиб, тирилиш сабабларини тушуниб олишга уриниб, табиат худоси Таммузнинг ўлиши ва тирилиши тўғрисидаги диний афсонани яратган. Таммуз ўлгандан кейин унинг рафиқаси маъбуда Иштар уни ҳар йили тирилтириб, янгидан ҳаётга қайтараркан. Бу поэтик афсонада, Таммуз ўлганидан кейин, Иштарнинг қандай қилиб ер ости дунёсига тушганлиги, у ердаги етти дарвозанинг ҳар қайси кўриқчисига ўз зеб-зийнатларидан биттасини қолдириб борганлиги ҳикоя қилинади. Табиатнинг ишлаб чиқарувчи кучларининг худолари бўлган Таммуз билан Иштарнинг нариги дунёда бандиликда туриши ердаги бутун ҳаётни тўхтатиб қўяди. Бу ҳол бошқа худоларни табиат худолари бўлган Таммуз билан Иштарни ер ости дунёсидан озод қилишга мажбур этади. Дostonнинг охирида табиатнинг ўлувчи ҳам тирилувчи худосининг байрам тантанаси тасвир қилинади ва дoston шу билан тугайди.

Таммуз тирик кунларда ложувард найни чалинглар,
Қизил ақиқ ҳалқаларни жингиллатинглар.
Чалинглар Таммуз билан эй, аза тутган йигловчилар,
Токи исиқнинг ҳидига қониб, ўликлар тирилсин.

Бу дoston худо Таммузнинг ўлими ва қайтадан тирилишини тасвирловчи диний драма билан яқин боғлиқдир. Бу драма қайтадан тирилган табиатнинг шу худосига аталган байрам кунларида ибодатхоналарда ижро этилган.

**Драматик
поэзия**

Бобил диний драмасининг асосий цикли табиатнинг ўлувчи ва тирилувчи худосига бўлган эътиқод билан боғланган. Шумер давридаёқ бундай диний драманинг биринчи намуналари пайдо бўлган. Чунончи, «Иннинанинг у дунёга тушиб бориши» тўғрисидаги шумерийлар афсонаси «Иштарнинг тушиб бориши» тўғрисидаги бобилликлар эртагининг тимсоли бўлиб, унда қоҳинларнинг ибодатхоналарда айтиши мумкин бўлган диалоглар сақланиб қолган; қоҳинлар энг қадимги бу диний драманинг «ашулачилари» сифатида, ана шу диалогларни ашула қилиб айтганлар. Эги-ме деган маъбуда билан унинг акиси худо Лиль ўртасидаги ҳаяжонли диалог Исин династияси замонларига мансубдир. Маъбуда Эги-ме ўлган Лиль учун зор-зор йиғлайди ва унга она маъбуда ҳурмати учун «ўлиб ётган жойидан туриши»ни, яъни қайтадан тирилишини сўраб ёлворади. Эги-ме бунга жавобан, худо Лиль ундай ўзини озод қилишни ўтичиб сўрайди. Лиль ўзини ўлиб гўрға кўмилган одам билан таққослайди ва ўлган кишининг қайтадан тирила олмаслигини, унинг тушига ёвуз жинлар кириб безовта қилишини айтади. Шумер даврида ҳам, Аккад-Бобил даврида ҳам, аза байтлари кенг ёйилган. Бу байтлар «У яйрайди кенгликда» деган маросим қўшиқлари тўпламига киритилган. Табиат худоси Таммуз ҳақидаги бу қадимги аза йиғиси шу худонинг қайтадан тирилиш байрами арафасида ижро қилинадиган диний драманинг бир қисмидан иборат бўлса керак. Табиат худосининг ўлими ва қайта тирилиши ҳақидаги миф диний драма шаклида театрлаштирилгани ҳолда Месопотамияда узоқ замонларгача яшаб келган. Эрамиздан аввалги VIII асрда ҳам Бобил ёзувларидан бирида бу мифнинг анча тўлиқ баён қилинган нусхасини кўрамиз, лекин бунда табиат худоси Таммузнинг хислатлари Бобилнинг бош худоси Мардукка кўчирилган. Бу мифда Мардукнинг кўрган азоб-уқубатлари батафсил баён қилинган: уни сўроқ қиладилар, уриб азоблайдилар, тоғдаги зиндонга қамаб кўядилар ва у ерда қаттиқ қийноққа соладилар. Унинг кийим-бошларини тортиб оладилар ва у билан бирга бошқа бир гуноҳкорни ҳам қатл қилиш учун олиб борадилар. Улув тангрининг тутқунликда сақланиши халқни галаёнга келтиради. «Бобилнинг ҳукмдори» бўлган маъбуда кулфат чекаётган ва тоғдаги зиндонга ташланган худонинг қисмати-ни енгиллаштиришга ҳаракат қилиб, унинг «найза санчилган юрагидан тирқираб чиқаётган қонни қўли билан артади». Ниҳоят, худодлар ўлган худони тоғдаги зулмат зиндонидан озод қилиб, қайтадан тирилади. Бу текстда янги йил кунинда, яъни Нисон ойида (кўкламда кеча-кундуз баравар

бўлган кунларда) худо Мардукка бағишлаб ўтказиладиган энг катта байрамда ижро этиладиган диний маросимлар баён қилинган деб тахмин қилиш мумкин. Ана шу тантанали маросимларда подшонинг ўзи қатнашиши лозим бўлган. Мардукка тақлид қилиб қилиб ўзини эзгу жафокаш ҳолатида кўрсатиши лозим бўлган. Бунинг учун махсус тағана вақтида подшодан унинг ҳукмдорлигини билдирувчи ташқи аломатларни тортиб олганлар, бош қоҳин эса тиз чўкиб турган подшони қамчи билан урган. Шу маросимдан кейингина подшо олий худодан подшолик ҳокимиятига эгаллик ҳуқуқини қайтариб олган. Ибодатхона гумбази остида қадимги диний драма мана шу тариқа вужудга келган, бу драмада табиат, ҳаёт ва ўлим сирларини кўзга кўринадиган символлик образлар орқали изоҳлашга тиришганлар. Қоҳинлар подшони муқаддас қурбон қилиб тасвирлаб, подшо худонинг акси, унинг ердаги вакили (ноиб) деган диний таълимотни яратганлар. Бундай эътиқодлар қулдорлик асосига қурилган давлат тепасида турувчи подшонинг ҳокимиятини, унинг обрўсини мустаҳкамлаши керак эди.

Лирик поэзия

Қадимги Бобил давридан қолган лирик асарларнинг деярли ҳаммасида ҳам ўша вақтда ҳукмрон бўлган диний қарашларнинг ўзига хос таъсири бор. Ибодатхона, сарой кутубхоналарида ва архивларида бадиий адабиётнинг, жумладан лирик поэзиянинг диний сеҳр-эътиқоди билан боғлиқ бўлган ёки авторнинг диний кайфиятини ифода қилган асарлари айниқса яхши сақланган, кўчириб ёздирилган ва шумерийлар тилидан аккадликлар тилига таржима қилинган. Кўпинча булар ўзига хос бир поэтик формага солинган айфеуилар, каромаг қилиб айтилган гаплар, гимнлар ва турли дуолардан иборат бўлган. Диний лирика асарлари орасида «танба суралари» деб аталган суралар алоҳида ўрин олган, бундай «суралар» қадимги Бобил даврида, эҳтимолки, ундан ҳам илгариги Шумер даврида яратилган. Худо шаънига айтиладиган бу дуо гимнларида ҳам диний эътиқод, ҳам ўша замоннинг диний тарғиботи айниқса яққол ифода қилинган. Бу сураларнинг авторлари, кўпинча, динга чин қалбидан содиқ бўлган одам худонинг қаҳрини келтирувчи ва «худо жазоси»га дучор қилувчи хато ва гуноҳлари туфайли ўзининг бахтсизликка учраганлигига ҳамма вақт иқроор бўлади, деган фикрни илгари сурган. Шу сабабдан, бу чин эътиқодли одам: «таолонинг соф қалбини хотиржам қилмоқчиман» деб, қаҳри келган худонинг кўнглини юмшатишини ўзининг муқаддас бурчи, деб билган; аслда эса, бу билан у тақводор ўз виждони, ўз кўнглини хотиржам қилган. Шу муносабат билан,

қадимги сураларда кўпинча қулдорлик замонининг синфий ахлоқини ифода қилган ахлоқ, ёмонлик ва яхшилик тўғрисидаги дастлабки тасаввурлар ёрқин акс этган. Чунончи, шундай суралардан бирида олий худо Энлиль «қўзғолонни босувчи», шу билан бирга, «пок кўнгилли» худо, деб аталган. Жуда табиийдирки, бу тавба-тазарру суралари одатда, ибодатхоналарда адо этилган, қоҳинлар худога чинакам нола қилиб, тавба келтиргандагина ҳамда ибодатхонада маросимларни чинакам ижро қилгандагина худонинг ва қатто илтижо қилувчи гуноҳдорнинг ҳам кўнгли хотиржам бўлади, деб одамларни ишонтириш учун шу суралардан жуда кенг фойдаланганлар.

Шумер қоҳинлари, одатда, ибодатхоналарда гимнлар айтганда, дуолар ва суралар ўқиганда музика асбобини чалиб жўр қилганлар. Энг қадимги ибтидоий шаклдаги, уриб чалинадиган чолғу асбобларининг, жумладан «жарангловчи кимваллар»нинг (бу металлдан ясалган катта тарелкасимон музика асбоби) ҳамиша бир оҳангда чиқувчи мунгли товушлари поэтик образларнинг ҳамиша бир хилда бўлган хусусиятларига ҳамда ҳар доим бир хилда бўлган фикрлар ва руҳий кечирмаларнинг доимий таронасига тамомила мувофиқ келган, бу ҳол Шумер ва Бобил лирик поэзияси учун жуда ҳам характерли бўлган.

Диний лирикага оид бу асарларнинг баъзи бирларида сиёсий тарих воқеаларга тааллуқли қизиқ-қизиқ кўрсатмалар ва гаплар бор. Бу жиҳатдан олиб қараганда, қадимги «кароматлар» катта тарихий аҳамиятга эга, уларда, кўпинча, бирон-бир сиёсий воқеага оид фикрлар баён қилинган.

Диний-фалсафий поэзия Бобил поэзияси «Жафокаш авлиё ҳақида дoston» ва «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деган икки асарда ўз тараққийсининг юқори чўққисига чиққан. Биринчи дostonда автор ўзининг оғир қисматидан, уни ҳамма вақт «бахтсизлик кетидан яна бахтсизлик» таъқиб қилишидан шикоят қилади. Шу бахтсизликларнинг сабабини англаб олишга ҳаракат қилиб, бу одам ўз қилмишларини таҳлил қилади. Бироқ у ўзини худолар ёки подшога нисбатан биронта жиноятда айбли деб топмайди. Бу одам ўзининг ҳақли эканлигига ва ўз зиммасидаги бутун вазифаларни бажариб келганлигига ишончи комил.

Мени сўрасангиз, мен чин ихлосдан ибодат қилдим,
Доим ибодат гамида бўлдим, қурбонлик беришни қонун деб билдим.
Подшо улугвордигин энг юксакдан ҳам юксак деб билдим,
Халқни ҳамиша саройдан қўриқшга ўргатар эдим.
Биламанки, бу қилганим худо учун ёқимли ишдир.

Аммо подшо, қоҳинлар ва дин буюрган мажбуриятларни ана шундай «саховат» билан адо этишига қарамай, у одам қаттиқ азоб чекади ва ўзининг тамом гуноҳсизлигини ҳис этиб, худоларнинг адолатлилигига шубҳа қила бошлайди, чунки худолар унинг ибодат ва саждаларига қулоқ солмайдилар:

Мен чақирдим ўз худойимни, лекин кўрсатмади у менга юзин.
Ўз маъбудамга қилсам-да сажда, боқмади у менга кўрсатиб кўзин.

Шу тариқа, худоларнинг адолатлилигига ва, бинобарин, тақводорларга эҳсон ваъда қилувчи диний ақидаларнинг ҳақ эмаслиги тўғрисидаги дастлабки шубҳалар диний дунёқараш таъсири остида бўлган Бобил адабиётига секин-аста кириб боради.

«Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деб ном олган асар яна ҳам кучлироқ пессимизм руҳи билан сугорилган. Ўз хўжайинининг битмас-туганмас ва бир-бирига қарама-қарши бўлган истакларига қул итоат билан «хўп, хўжайини, хўп» деб жавоб беради ва ҳар гал хўжайинининг истакларини ўринли ва асосли қилиб кўрсатмоқ учун важ топади. Аммо авторнинг энг муҳим ва асосий фикри хўжайин билан қул ўртасидаги диалогнинг ғоят кучли сўнгги сўзларида ифода қилинган. Ҳаётдан кўнгли совуган хўжайин ниҳоят: «Хўш, энди нима яхши?» деб хитоб қилади. Қул дадиллик ва истисзо билан бундай деб жавоб беради: «Менинг калламни ҳам, сенинг каллангни ҳам узиб, дарёга ташлаш керак — энг яхшиси ана шу. Осмонга етиш даражасида юксак, бутун ерич қоплаб олиш даражасида катта одам борми, ахир!» Жаҳли ошиб кетган хўжайин даҳшат билан қулга қараб: «Эй қул, мен сени ўлдиришни ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истайман», — дейди. Лекин бунга жавобан қул хўжайинни огоҳлантириб: «Ҳақиқатни олганда, хўжайиним, мендан кейин фақат уч кун умр кўрадилар», — дейди.

Тасвирий
санъат

Месопотамия территориясида жуда кўп архасологик қазилар ўтказилган бўлишига қарамай, у ердан санъатнинг ажойиб асарлари Нил водийсидагидан кўра кам топилган. Бунга маълум даражада шу нарса сабаб бўлганки, Иккидарё ораллигида бутун мамлакатга эгаллик ва ҳукмронлик қилиш учун ўзаро доимий кураш олиб борган турли қобилалар яшаган. Давлатлар бирин-кетин алмашилиб турган. Маданий жиҳатдан орқада қолган кўчманчи гутий, аморий ва кассит қобилалари Иккидарё ораллигидаги мамлакатларга бир неча марта ёпирилиб келиб, бу ердаги маданият ва санъатнинг

тушкунликка кетишига сабаб бўлган. Бундан ташқари, Месопотамия территориясида архитектура ва санъатнинг бошқа турларини ривожлантириш учун зарур бўлган тош, ёғоч ва металллар етарли бўлмаган.

Қадимги Месопотамиядаги архитектуранинг асосий хусусиятлари шундан иборат бўлганки, унда катта-катта иморатлар қурилган, асосий қурилиш материали сифатида гишт ишлатилган, ички хоналар асимметрик (номутаносиб) шаклда ва кўндалдиг қилиб солинган. Катта биноларнинг деворлари, кўпинча, ўзига хос нақшлар билан безатилган.

Урукда ва Ал-Обиеда эрамиздан аввалги III минг йиллик бошида қурилган энг қадимги Шумер ибодатхоналари қазиб топилди. Бу ибодатхоналар тупроқдан ўйиб кўтарилган тепаликлар устига солинган бўлиб, тепаликлар бинони тошқин сувларидан сақлаган ва бадий жиҳатдан ҳам текис жойда ўзига хос контраст ҳосил қилган. Ал-Обиедаги ибодатхона деворлари вертикал бўртмалар ва унча чуқур бўлмаган тоқчалар билан, шунингдек ўзига хос кошникорлик техникаси ёрдамида ясалган бадий кунгиралар билан безатилган. Шумер архитектурасининг энг қадимги ёдгорликлари, ёғочдан ясалиб, баъзан мис билан қопланган устунлар, жуда содда гумбазлар ва битум (асфальт)дан қилиниб, қотириб маҳкамловчи махсус моддалар ишлатилганини кўрсатади.

Лагандан топилган
Энтемена кумуш кўраси.

Шумер-Аккад архитектураси Урнинг III династияси даврида гоят равнақ топган. Ур, Эшнунна (Ашнуннак) ва Опис (Хафажа) харобаларида қазиб топилган ибодатхоналар, саройлар ва бошқа бинолар ана шу даврга мансубдир. Бу ерларда бутун-бутун архитектура комплекслари топилган; саройлар, мақбара ва ибодатхоналар билан бирга қадимги Месопотамияга хос бўлган зинапояли алоҳида ибодатхона миноралари (зиккуратлар) ҳам шу архитектура комплекси жумласидандир. Бу миноралар қадимги Мисрнинг зинапояли пирамидаларини эслатади.

Нарамсин ғалабасига бағишланган қабр тош.

Қумтошга ишланган бўртма расм.

Тавротда «Бобил миносаси» ҳақидаги афсона ўша ибодатхона миноралари ҳақида қолган хотира бўлса ҳам ажаб эмас.

Шумер-Аккад архитектура-си Бобил ва Осурияда архитектура формаларининг ривожланишига таъсир қилган. Маъбуда Иштарга бағишлаб Ашшурда қурилган қадимги осур ибодатхонасининг композицияси, Маридаги катта сарой деворларининг нақшлари, шунингдек зинапояли ибодатхона миносаси (зиккурат) қадимги архитектура формасининг узоқ муддатгача сақланиб келганлиги Шумер-Аккад архитектурасининг таъсирини кўрсатиб туради.

Шумер ҳайкалтарошлигининг энг қадимги намуналари бирмунча дағал ва соддалиги билан ажралади; бу ҳайкалтарошлик замонлар ўтиши билан, баъзи ҳолларда, рассомларнинг орттириб борган малакаси, узоқ вақт давомида ҳосил бўлган традиция ва ўша замоннинг диний дунёқарашини натижасида вужудга келган маълум бадий услубга айланган. Қадимги ҳайкалтарош, кўпчилик ҳолларда, эркин ҳаракат қилаётган киши гавдасини тошдан ясаб тасвирлай олмаган. Шунинг учун энг қадимги Шумер ҳайкаллари одат-

да одамни ҳаракатсиз, қотиб турган бир вазиятда тасвирлайди. Фақат одамнинг юзидаги табиий ҳолати ҳайкалтарошнинг бирмунча эркинроқ тасвир қилишга интиланлигини кўрсатиб туради, шу билан бирга, ҳайкалларда кўпроқ анча жонли қилиб бериладиган кўзларни тасвирлашга айниқса кўп эътибор берилган, кўзлар ва кўзнинг айрим қисмлари кўпинча ҳар хил тошлардан қадаб ишланган. Бўртма расмлардаги одамлар ва ҳайвонларнинг тасвирлари ҳам шундай содда ва ҳаракатсиздир. Чунончи, Эанпатушнинг машҳур «Қалхатлар лавҳаси»да биз буни очиқ кўраемиз. Кўпинча бу расмлар, масалаи, Эптемена кўрасида схематик тарзда берилган. Аккад даврининг ҳайкаллари ва бўртма расмлари, жумладан Эшшунна ва Опис харобаларидан топилган ҳайкаллар ва бошқа санъат буюмларида Шумер санъаткорлиги таъсирининг анчагина изларини кўраемиз. Маридан топилган Ибхили ҳайкалида ўзига хос бир ҳолат, традицион кийим-бошлар сақланиб қолган; унда жонли қилиб тасвирланган катта кўзлар бошқа ҳар хил тошлардан қадаб ясалган; булар қадимги Шумер ҳайкалтарошлигига жуда хос хусусиятлардир. Лекин Аккад даврининг расмлари тасвирий санъатни ривожлантиришда олга қараб катта қадам қўйганлар. Айниқса бўртма расмларда улар одам гавдасини анча эркин ва асли ҳолига яқин қилиб тасвирлайдиган бўлганлар. Саргонийлар давридаги Аккад санъатининг энг ажойиб асарларидан бири машҳур «Нарамсин қабр тоши»дир. Бунда бир тўда жангчиларга бош бўлиб тоққа чиқаётган Аккад подшоси Нарамсин тасвирланган. Санъаткор, тоққа чиқиб бораётган басавлат подшо гавдасини ўша замонга нисбатан жуда катта эркинлик ва дадиллик билан тасвирлаган, унда пайза билан санчилган душман жангчиси подшо олдида ерга йиқилиб тушаётгани кўрсатилган. Бу бўртма расмда фигураларнинг жойлаштирилиши айниқса мароқлидир, бунда аниқ симметрия сақланиши билан бирга, жуда муҳим ички уйғунлик ҳам бор. Санъаткор тоққа чиқаётган аскарларни тасвирлаган оммавий кўрипининг расмининг асосий сюжетини, яъни илоҳийлаштирилган подшонинг душманлар устидан қилган тапташасини моҳирона қўша олган.

Бобил подшолиги давридаги, хусусан Хаммурапи замондаги ҳайкаллар ва бўртма тасвирларнинг аҳамияти ҳам бундан кам эмас. Бу асарлар орасида қонунлар тўплами ёзилган устуниинг юқори қисмида Хаммурапининг қуёш худоси Шамаш олдида туриши тасвирланган бўртма расм, шунингдек Хаммурапининг асли ўзига яқинлаштириб ва нафис қилиб ишланган тасвири айниқса муҳим ўрин тутди. Марида ўтказилган қозишлар вақтида топилган бадий асарлар ҳам

тахминан шу даврга тўғри келади. Иккидари оралиғида яшаган қадимги халқларнинг бу барча санъат ёдгорликларида Шумер давридан сақланиб келган санъаткорлик таъсирларининг очиқ излари сезилиб туради. Масалан, Хаммурапи қонунлари устунидаги бўртма тасвир подшонинг худо ҳузурига келишини тасвирлаган одатдаги Шумер лавҳаларининг анча кейинроқ ишланган вариантдир, холос. Бироқ Аккад ҳамда Бобил санъаткорлари қадимги Шумер маданий меросидан фойдаланиб, уни ижодий равишда қайтадан ишлаб чиқа билганлар ва янада юксак даражага кўтарганлар.

Илмий билимларнинг вужудга келиши

Уша замонлардаги одамларнинг онгига диний-сеҳрий дунёқарашлар чуқур сингиб кетган бўлишига қарамай, ҳар ҳолда кундалик турмуш эҳтиёжлари одамларни табиат ҳодисаларининг ички мазмунини объектив равишда тушуниб олиш учун бу ҳодисаларни диққат билан кузатиб боришга мажбур этган. Бунинг натижасида абстракт фикрлашнинг дастлабки, ҳали жуда оддий формалари аста-секин пайдо бўлган. Одам табиатдаги бир-бирига ўхшаш ҳодисаларни кузатар экан, ҳали уларни системалаштиришга дадил кириша олмаган, асосан амалий мақсадларни кўзда тутибгина ҳайвонлар, ўсимликлар ва тошларнинг рўйхатларини тузган.

Математика

Ҳўжалик эҳтиёжларидан аста-секин энг қадимги фан куртаклари, хусусан математика ва астрономия куртаклари ўсиб чиққан. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, иш кучлари миқдорини аниқлаш, бинолар ҳажмини белгилаш, далаларнинг ер юзасини ҳисоблаб чиқариш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳада тегишли билимларнинг тўпланишига ҳамда арифметика ва геометриянинг туғилишига олиб келган. Месопотамияда яшаган қадимги халқларнинг математика соҳасидаги билимларининг асоси энг қадимги шумерийлар замонида яратилган, жумладан асоси 5, 6, 10 сонлари ҳамда уларнинг кўпайтмалари 30 ва 60 бўлган саноқ системалари ҳам ўша қадимги шумерийлар замонида майдонга келган. Қўл панжасига қараб санаш, яъни бирдан бешгача санаш ҳисоблашнинг энг оддий усули бўлган. Биринчи бешта соннинг шумерийча аталиши буни кўрсатиб туради. 6, 7, 8 ва 9 сонларининг номлари бешни тегишли қўшимча сонга қўшиш натижасида тузилган ($6=1+5$; $7=2+5$; $8=3+5$; $9=4+5$). Ҳисоблашнинг олтмишлик системаси ҳам шумерийлар даврида яратилган, бу системанинг асосий бирлиги 60, $60^2=3600$ ва $60^3=216000$ бўлган. Унлик системасининг куртаклари шумерийлар даврида,

яъни 10 ни ифодаловчи алоҳида сўз ва миҳхат пайдо бўлгандан кейин вужудга келган. Аккадда ва Осурияда 100 ва 1000 ни ифодалаш учун алоҳида белгилардан фойдаланганлар, бу эса ўнлик системасининг ривожланганини кўрсатади. Ҳисоблашнинг ўнлик ва олтмишлик системаларининг ўзига хос усул билан қўшилиши 10,600 ва 36 000 рақамларини, шунингдек, бу рақамларни ифодаловчи белгиларни ажратиш заруриятини туғдирган. Ҳисоблашнинг турли ҳдл системаларининг ўзига хос бир тарзда бирга ишлатилиши ва комбинациялари йилнинг 360 кунга ва доиранинг 360 бўлакка бўлинишида ўз ифодасини топган. Математика текстлари шумерийлар давридаёқ математиканинг анча тараққий қилганлигини кўрсатади. Бу текстларда алоҳида формулалар билан даражага кўтариш, квадрат ва куб илдизлар чиқариш ва ҳатто ҳажмларни ҳисоблаш ҳам тилга олинади. Прогрессия принципи ҳам маълум бўлган, деб ўйлаш мумкин, 16 га ортиб борадиган арифметик прогрессия ва 2 га камайиб борадиган геометрик прогрессиянинг тилга олиниши шу принципнинг мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Ҳисоблашларда касрлар, кўпинча сурати бирга тенг бўлган касрлар қўлланилган. Аммо $\frac{2}{3}$, $\frac{5}{6}$ касрлар, шунингдек $\frac{3}{6}$, $\frac{4}{6}$ ва $\frac{5}{6}$ касрларни белгилаш учун ишлатилган шумерийча номлар ҳам учрайди.

180 мишг рақамигача (кўпайтишда) кўпайтириш, қўшиш ва олиш юзасидан тайёр жадваллар бўлганлиги бу қадимги математиканинг соф амалий характерда эканлигини кўрсатиб туради, бу жадваллар арифметик амалларни тезда ҳал этишда мирзага ёрдам берган. $\frac{2}{3}$ дан 81 гача бўлувчилари бўлган бўлув жадваллари ҳам сақланиб қолган. Аккад давридан қолган дала планларида ер бўлақларининг юзи аниқ ўлчаб кўрсатилганлиги геометрия соҳасидаги биринчи маълумотлар қишлоқ хўжалигининг ривожланиши мупосабати билан ва ер участкаларини тез-тез ўлчаб туриш зарурияти орқасида пайдо бўлганлигидан далолат беради. Эгри-бурги бўлган дала юзасини ҳисоблаб чиқариш учун бу ер майдони бир қатор тўғри бурчаклар, уч бурчаклар ҳамда трапецияларга бўлинган ва ҳар бир шаклнинг юзаси алоҳида ўлчанган ва кейин ҳосил бўлган сонлар қўшилиб, участканинг умумий юзаси аниқланган.

Астрономия Вақтни ҳисоблаш зарурияти календарь системасининг белгиланишига сабаб бўлган, бу эса астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бир қанча астрономик маълумотлар Шумер-Аккад давридаёқ тўпланган. Бу даврдан қолган катта астрономик асарда анча-мунча астрономик кузатишлар, хусусан дунё-

нинг тўрт иқлими тўғрисидаги тасаввур келтирилган. Бу астрономик маълумотлар ўша даврда жуда кенг тарқалган. Масалан, баъзи номларнинг таркибига планеталарнинг номлари киритилган. Шумер ва Бобилнинг астроном-қоҳинлари ўз обсерваторияларининг тепаларидан туриб қўёш, ой ва юлдузлар ҳаракатини кузатганлар; обсерваториялар одатда ибодатхоналарнинг етти поғонали минора-зиккурати тепасидаги майдончада жойлашган. Бундай минораларнинг харобалари Иккидарё оралигининг барча қадимги шаҳарларидан: Ур, Урук, Ниппур, Аккад, Бобил ва бошқа шаҳарлардан топилган. Кўп асрлар давомида олиб борилган астрономик кузатишлар натижасида жуда кўп билим тўпланган. Бобил қоҳинлари юлдузларни бешта планетадан ажрата билганлар ва бу планеталарнинг алоҳида номлари бўлган. Планеталарнинг орбиталари ҳам маълум бўлган. Бутун юлдузлар осмони зодиакнинг баҳордаги нуқтасидан бошлаб 15 қисмга бўлинган. Юлдузлар юлдуз туркумларига бўлинган. Эклиптика ҳам аниқланиб, 12 бўлакка ва шунга мувофиқ 12 зодиак юлдуз туркумларига бўлинган. Буларнинг номлари кейинги вақтларгача сақланиб келган. Планеталар, юлдузлар, кометалар ва метеорлар ҳамда қўёш ва ой тутилиши юзасидан олиб борилган кузатишлар расмий ҳужжатларда қайд этилган. Турли юлдузларнинг кульминацион пайтлари кузатилганлиги ва улар қайд этилганлиги, шунингдек кульминацион даврлар ўртасидаги вақтнинг ҳисоблаб чиқарилганлиги астрономиянинг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради. Бобил астрономиясининг энг юксак замони эрамиздан аввалги VIII—VI асрларга тўғри келади. Бу даврда Бобилнинг астроном-қоҳинлари жуда кўп астрономия билими тўплаганлар, прецессия (тун ва кун барабар бўладиган вақтни олдиндан билиш) ҳақида тасаввурлари бўлган ва ҳатто қўёш ҳамда ой тутилишини олдиндан айта билганлар.

Астрономия соҳасидаги элементар билимлар Бобил қоҳинларининг ўзига хос календарь системаси тузишларига имкон берган. Бу календарь системаси қисман ой фазаларини доим кузатиб бориш натижасида ҳосил қилинган маълумотларга асосланган. Вақтни ҳисоблашда сутка (бир кечакундуз), қамар ойи ҳамда 354 кундан иборат йил асосий календарь бирлиги қилиб олинган. Бир сутка уч қоровуллик кечага ва уч қоровуллик кундузга бўлинган, бунда сутканинг бошланиши одатда кун ботган вақтдан ҳисобланган. Шу билан бирга, ҳар бир сутка 12 соатга ва ҳар бир соат 30 минутга бўлинган. Шундай қилиб, сутка 12 та катта ва 360 та кичик бўлакка бўлинган. Бу эса Бобил математикаси,

астрономияси ва календари системасига асос қилиб олинган олтилик саноқ системасига мос келади. Доира, сутка ва йили 12 та катта ва 360 та кичик бўлакка бўлишга уриниш календарда ҳам акс этганлиги кўришиб турибди. Ҳар бир қамар ойининг бошланиши ва шунга мувофиқ равишда унинг давом этиш муддати ҳар гал тажриба асосида, махсус астрономик кузатишлар натижасида белгиланган, chunkи ҳар ой албатта янги ой тугилган кундан бошланиши ҳозим бўлган. Календарь йили билан тропик йили ўртасидаги тафовут 11 кундан сал ошиқроқ (тўғриси, 11 куну 5 соат 48. минут 46 секундга барабар) бўлган. Бу хато вақт-вақти билан қўшимча ой қўшиб бориш йўли билан тўғриланиб борган, йилга қўшимча ой қўшиш эса Ҳаммурапи даврида марказий давлат ҳокимиятининг махсус буйруғи билан амалга оширилган.

Медицина

Медицина ва ветеринария соҳасида ҳам секин-аста билимлар тўплана борган. Бобил медицинаси Ҳаммурапи замонидак махсус тармоқларга — хирургия, кўз оғриқларини даволаш ва ҳоказоларга бўлинган. Анатомия жуда паст даражада бўлган; ҳақимлар (врачлар) касаллик аломатларини аниқлаш ёрдамида диагнози қўйишда фақат энг муҳим аъзолардаги, масалан, юрак, жигар, буйракдаги касалликларини аниқлай олганлар. Лекин врачлар касалнинг ҳамма аломатларини белгилаш йўли билан касалга аниқ диагноз қўйиш заруриятини жуда яхши тушуниш билан бирга, касалликларни объектив равишда ўрганишга ва касалликларга қарши самарали курашга урина бошлаганлар. Чунончи, Бобил қоҳинлари касал жойдаги оғриқни «боғлаб қўйиш билангина тўхтатиб бўлмайди ва агар врач касалликнинг қандай касал эканлигини била олмаса... беморни ўлим чангалидан қутқаза олмайди» деб ҳисоблаганлар. Асосан кейинги замонларга оид бўлган медицина текстларида қорин ва ичак йўлларидаги, нафас олиш аъзоларидаги турли касалликлар (тумов, балғам ташлаш, бурундан қон оқиш) нинг аломатлари ва бод касали (бўгин-бўгинларнинг зирқираб оғриши) аломатлари баён қилинган. Қўпинча безгакнинг аломатлари: иситма, жунжиш, қалтироқ босиш, совуқ тер босиши баён қилинади. Фалажга олиб келган «санчиқ» аломатлари жуда образли қилиб баён этилади: «фалаж одамнинг лаблари қийшайиб кетган, қўзи юмилган бўлади... оғзини оча олмайди ва гапира олмайди». Бобил врачлари бошқа касалликларни: кўз, қулоқ оғриқлари, шиш, тери касалликлари (мохов), юрак, буйрак касалликлари, сариқ сув касалликлари, сийдик йўли-таносил касалликлари ва хотин-қизлар касаллиги, ҳатто асабий ёки «бахтсизлик туфайли руҳий тушкунлик» натижасида юз бе-

радиган руҳий касалликларни ҳам даволашга ҳаракат қилганлар. Даволашга оид асарларда, баъзан, одамнинг «кўзи тишиб», «беҳуш бўлиб йиқилиши» тилга олинади. «Чакка томирлари» деган алоҳида касаллик очик-равшан тасвирланади. Бу касаллик мияга, қисман кўзга (бунда кўз қорачиғи хиралашади) қон қўйилиши билан боғлиқ бўлса керак. Бу касалликнинг энг муҳим аломатлари шундан иборатки, бунда «одамнинг чакка томирлари тена бошлайди, қулоғи гувуллайди, кўзлари чарақлаб ёнади, орқа мияси (энсаси) мижиғлаб оғрийди, юраги ўйнайди ва оёқлари бўшашиб, дармонсиз бўлиб қолади». Медицинага оид сакланиб қолган текстларда касалликларни маълум системага солишга уришилганини кўриш мумкин, ammo бунда аниқ бир изчиллик йўқ. Чупончи, нафас олиш органларига оид касалликлар умумий бир сарлавҳа билан, ёки тўғрироғи: «Оғиздан нафас олиш қийинлаша борганда» деган кириш сўзи билан баён этилган. Жигар ва ўт пуфағи касалликларининг тафсилоти ҳам алоҳида бўлимларда бирлаштирилган; инҳоят, тафсилотига кўра, ревматизм ёки подаграга ўхшаб кетган «йўгон томир» касаллиги алоҳида тавсиф қилинган. Мана шу барча касалликларни даволаш учун жуда кўи ва хилма-хил воситалар қўлланилган. Бу воситалар орасида турли-туман дорилар (баъзан жуда ҳам мураккаб дорилар) энг муҳим ўрин тутган. Дорилардан ташқари, ишқалаш, компресс, уқалаш ва ювиш усуллари ҳам қўлланилган. Медицинада сув билан ёғнинг кенг қўламда ишлатилганини шундан ҳам билса бўладикки, ҳаким (врач) сўзининг айнап таржимаси «сув устаси» ёки «ёғ устаси» демакдир. Бу ҳол қисман диний-соҳрий эътиқодда сув билан ёғнинг кенг ишлатилганлиги билан ҳам боғлиқдир.

Тарих
ва филология

Тарих ва филология соҳасида унча муҳим бўлмаган ва жуда озгина билимлар орттирилган. Дипломатия соҳасидаги амалий эҳтиёжлар ташқи сиёсат соҳасидаги энг муҳим воқеаларни, асосан айрим давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ёзиб боришни талаб этган. Масалан, қадимги Шумер давридаёқ Лагаш ҳукмдори Энтемепа ўзининг бир ёзувида Лагаш билан қўшни Умма ўртасидаги ҳамма ўзаро муносабатлар, улар ўртасида бўлган урушлар ҳақида ва, шунингдек, қандайдир сулҳ битими тузилгандан кейин белгиланган чегаралар тўғрисида хабар беради. Қадимги ривоятлар, кўпинча, деярли афсонавий эртақлар шаклига солинган, бундан муддао подшо ҳокимиятини мустаҳкамлаш бўлган. Подшо зўрлик билан қилинган тўнтариш натижасида ҳокимиятни қўлга олса, ёки у халқ оммаси орасидан чиққан деб ҳисобланса,

ўша қадимги қиссалар ҳоқимиятни зўрлик йўли билан қўлга киритган подшонинг ёки халқ йўлбошчисининг тахтни эгаллашини қонуний деб асослаб бериши лозим бўлган. Масалан, Аккад давлатига асос солган машҳур подшо Саргон I нинг болалиги ҳақидаги афсона шундай афсоналардандир. Бу афсонада Саргоннинг ташландиқ бола бўлганлиги ва уни бир богбон тарбиялаб ўстиргани ҳикоя қилинади. Афсонанинг автори улуг маъбуда Иштарнинг Саргонни яхши кўрганлиги; уни маъбуданинг ўзи юқори мартабага кўтарганлиги ва подшолик тахтига ўтқазганлигини кўрсатиб, шу билан Саргоннинг подшолик тахтига бўлган ҳуқуқини асосламоқчи бўлади.

Филология соҳасида баъзи билимлар орттириш йўлидаги дастлабки интилишлар ҳам, юқоридагидек, амалий аҳамиятга эга бўлган. Қадимги Месопотамияда тиллари бутунлай бошқа-бошқа бўлган ва ўзаро доим алоқа қилиб турган шумерийлар билан Аккад семитларидан иборат икки қабила-нинг мавжудлиги бу тилларни ўрганиш учун турли мактаб қўлланмалари тузишни талаб қилган. Михсимон бўғинли белгилар (силлабарлар)нинг рўйхатлари шу мақсад билан тузилган бўлиб, унда бу белгиларни шумер ва аккад тилларида қандай ўқиш кераклиги ҳам кўрсатилган. Шумер ва аккад тилларида тегишли изоҳлар бериб тузилган михсимон идеограммалар (бутун-бутун тушунчаларни ифодалайдиган маъноли белгилар)нинг рўйхатлари ҳам шундай аҳамиятга эга бўлган. Шу билан бирга, атоқли отлар ёзилган жуда кўп рўйхатлар, тоғлар ва мамлакатларнинг номлари, худолар ва ибодатхоналар, тошлар, ўсимликлар, ёғоч ва теридан ясалган нарсалар ва бошқаларнинг номлари ёзилган рўйхатлар хилма-хил соҳаларда билим орттиришга бўлган интилишни кўрсатади. Шунингдек, бу рўйхатлар оддий тарзда ва кўпинча амалий суратда системага солишнинг энг қадимги бошланғич усулларини ҳамда буларни шумер ёки аккад тилини ўрганиш мақсадида ишлатилганлигини кўрсатади. Хаттог (қотиб)ларнинг ана шу фақат справка тариқасидаги қўлланмалари билан бир қаторда, мактабларнинг грамматик машқлари ҳам сақланиб қолган. Бундай грамматик машқлар қадимги Шумер шаҳридаги Ниппур ибодатхонасининг кутубхонасидан топилган.

Мактаблар

Ибодатхоналар қошидаги мактаблар ана шу ҳамма билимларни тарқатадиган марказ бўлган. Ҳама мактаблар хаттотларни келгусида қиладиган ишларига тайёрлаган. Хаттотлар айна вақтда қоҳин ҳам бўлганлар. Бу мактабларда умумий билим бериш билан бир қаторда, бирмунча юқорироқ махсус маълумот ҳам берилган. Умумий маълумот ёзув ва тил ўрганиш, арифметика, геомет-

рия ва астрономиядан элементар билим олиш, шунингдек юлдузларга қараб фол очиш (астрология) ва жигарга қараб фол боқа билишдан иборат бўлган. Ниҳоят, дин, ҳуқуқ, медицина ва музиканинг турли соҳаларини ўрганиш махсус таълим системасига кирган. Уқитиш системаси жуда оддий бўлиб, ўқитувчи берган саволларга ўқувчиларнинг жавоби, бир тилдан иккинчисига таржима қилиш, ёзув машқлари ва ёдаки такрорлаш билан чекланган. Мариди ўтказилган қазилар вақтида ўқувчиларга мос скамейкалар қўйилган мактаб биноси топилган эди.

Қадимги Шарқ халқларининг ҳамма маданиятлари сиғари, қадимги Бобил маданияти ҳам, тамомилан диний-соҳрий дунёқараш билан суторилган. Шу сабабдан объектив билимларни орттириш учун қилинган дастлабки ҳаракатлар қадимги диний тасаввурлар билан ҳали жуда маҳкам боғланган. Қадимги билимларнинг турли соҳаларини ўрганиш устида кўп меҳнати синган қоҳин-хаттотни алоҳида сирли илми — «ҳар нарсани кўра билиш сирини ўрганишга мажбур қилганлар. Агар олим бўлган қоҳин ана шу сирли билимларни эгаллаб олар экан, у «ҳар нарсани кўра билишнинг юксак санъатини идрок қила олади ва улуг номга эришади», яъни донишманд бўлиб шуҳрат қозонади, деб ҳисоблаганлар. Шундай бўлгач, катта қоҳинлар «уни худонинг даргоҳига олиб кирганлар», яъни унга қоҳинликнинг олий билим даражасини берганлар. Шунинг учун Бобил хаттотларининг дастлабки объектив билимлари кўпинча қадимги диний этиқодлар билан аралашиб, улар билан чамбарчас боғланиб кетади. Астрология билан астрономиянинг, шунингдек, мезгилна билан дуохонликнинг бир-бири билан яқиндан боғланганлигига ҳам сабаб ана шудир. Қуёш, ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топилганлар. Худоларнинг майлини ва халқларнинг, давлат, ҳукмдор ва одамларнинг келгусидаги тақдирини осмонда юлдузларнинг вазиятига қараб олдиндан айтиб беришга уришганлар. Ҳаракатсиз юлдузлар орасида планеталарнинг доимо кўчиб юришини пайқаб, юлдузлар орасида планеталарнинг вазиятига қараб келажакдан дарак бериш мумкин, деб ўйлаганлар. Шунинг учун планеталарни «таржимонлар» деб атаганлар. Улар бу билан планеталар юлдузлар орасида ўз вазиятларини доимо ўзгартириб, худоларнинг хоҳишларини кишилар тушуна оладиган тилга «таржима қилгандек» бўлади, деб айтмоқчи бўлганлар. Қелажакни юлдуз ва планеталарнинг вазиятига қараб «олдиндан айтиш» қадимги Месопотамияда шу тариқа вужудга келиб, у кейинчалик астрология номини олган.

Қадимги Бобил медицинаси ҳам қадимги диний эътиқодлар билан чамбарчас боғлиқдир. Маъбуда Нинхурсаг медицина ҳомийси деб ҳисобланган, бу маъбуда оғизда бўладиган касалликлар, тиш оғриғи, қовурғадаги касалликлар ва бошқа ҳар хил дардларни даволовчи деб ҳисобланган 8 та қуйи даражали худони яратган эмиш. Касалликлар жуда ёвуз жин-ажиналарнинг ёмон таъсиридан бўлади, деб билганлар. Жин-ажиналарга қарши курашиш учун худо Нинурта ва унинг «ўлганни тирилтирувчи» хотини маъбуда Гуланинг ёрдамига сиғинганлар. Сунгра, «врачлар пири» бўлган худо Ниназу ва унинг ўғли худо Нингишзида ҳам медицина ҳомийси ҳисобланган. Худо Нингишзиданинг симболи (аломати) ҳассага чирмашиб турган илон бўлиб, у медицина аломати сифатида шу вақтгача сақланиб келмоқда. Ибтидоий Шумер-Бобил медицинаси, қадимдан сеҳрий ва, шу билан бирга, гигиеник покизалаш воситаси ҳисобланган сувга диний эътиқод қилиш билан чамбарчас боғланган. Сувнинг даволаш хусусияти ўша энг қадимги замондаёқ аниқланган бўлса керак. Медицина худоси бўлган ўша Ниназу «сувни билувчи» худо ҳисобланган, бу унинг номидан ҳам кўриниб турибди. Худди шунингдек, донишмандлик ва билимлар худоси Эа айни вақтда сув стихиясининг эгаси ҳам бўлган ва, шу билан бирга, даволаш санъатининг ҳомийси ҳисобланган, у сув кучининг сирини билган ва бу билимини «сувни билувчи» табибларга (шумерийча «азу», аккадча «асу»га) топширган. Худо Эани «ёғни билувчи» деб атаб, у даволашда ишлатиладиган ўсимликларнинг сирли хусусиятини белгилаб беради, деб ҳисоблаганлар. Шундай қилиб, қадимги Бобилдаги жуда кўп медицина текстларида касални ҳақиқий тадбирлар воситасида даволашга интилиш билан бир қаторда, касаллик келтирувчи ёвуз жин-ажиналарга қарши турли хил, чунончи, дуо-афсунлар ўқиш, касалга таъсир этиш усуллари ҳам учрайди.

Бобил маданияти қадимги Шарқдаги, асосан Олд Осиёдаги бошқа халқларнинг маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатган, бунга Бобил савдо-сотиғининг кенг тармоқ ёйганлиги айниқса ёрдам қилган. Осурийлар, хеттлар, митанийлар, Сурия қабилалари ва урартлар миҳхатни Бобил-Шумердан ўрганганлар. Миҳсимон ёзув Эламга ва Эрон халқлари орасига ҳам кириб борган. Бобилликларнинг ўлчов системаси, оғирлик ўлчови ва ўлчов пул бирликлари системаси Олд Осиёнинг анчагина жойларига тарқалган. Шумерийлар ва бобилликларнинг диний эътиқодлари, адабий асарлари ва илмий билимлари қадимги Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Иккидарё оралиғида яшаган қадимги халқларнинг маданий меросидан анча юксак

бўлган антик маданият яратилаётган даврда жуда кенг фойдаланилган ва ижодий равишда қайта ишланган. Қадимги грек қаҳрамони Гераклнинг образи кўп жиҳатдан қадимги Бобилнинг афсонавий қаҳрамонлари образларини эслатади. Грек тарихчиси Геродотнинг айтишича, эллинлар қуёш соати, қуёш кўрсаткичи ва куннинг 12 бўлакка бўлинишини бобилликлардан ўрганганлар. Антик давр маълумотларига кўра, грек философи ва олими Пифагор Бобилда 12 йил яшаган ва бу давр ичида у ерда астрономия, астрология, математика ва музикани ўрганган. Халдей мунажжимлари (астрологлари) ҳатто сўнгги Рим даврида ҳам катта шухратга эга бўлганлар.

Шумерийларнинг ой худоси тахтда ўтирибди.

Цилиндрик муҳр нусхаси.

كَلِمَاتٌ فِيهَا = فِيهَا هِيَ فِيهَا فِيهَا فِيهَا فِيهَا فِيهَا فِيهَا
هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا
هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا هِيَ فِيهَا

«Ака-ука тўғрисидаги қисса»нинг гисратик тексти.

V БОБ

ҚАДИМГИ МИСР МАНБАЛАРИ ВА ИСТОРИОГРАФИЯСИ

Қадимги Миср тарихини ўрганиш учун қадимги Мисрнинг замонамизгача сақланиб келган кўпгина ёзув ёдгорликлари энг катта аҳамиятга эгадир. Ёзув манбаларидаги маълумотлар моддий маданият ёдгорликларининг кўп жиҳатдан тўлдиради, бу маълумотлар ўша замондаги турмуш формаларини, техника, санъат ва диний эътиқоднинг ривожланишини ойдинлаштириб беради. Антик дунё авторларининг қадимги Миср ҳақида ёзган ёки эслаб ўтган асарларидан кўп маълумот олиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, бир қадар маълумот олиш мумкин. Гарчи Грек ва Рим ёзувчилари қадимги Миср тарихи ва маданияти ҳақида баъзан бир қатор қимматли маълумотлар қолдирган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг маълумотлари танқидий равишда жиддий қарашни талаб қилади.

Антик замон
авторлари

Эраמידан аввалги VII асрдаёқ жуда кўп грек колонистлари, савдогарлари ва ёлланган аскарлар Мисрга кириб борган. Мисрнинг XXVI династияга мансуб фиръавнлари ёлланма қўшиқларини зўр бериб греклар, асосан, ионийлар ҳисобига тўлдирганлар, грекларнинг мисрликлар билан савдо-сотигини қизитганлар ва грекларнинг Мисрга кўчиб келишларига ёрдам берганлар. Дельтада грекларнинг колониялари пайдо бўлган. Масалан, Навкратис шундай колониялардан бўлган. Грек файласуфлари ва сиёсий арбоблари Фалес, Анаксимандр, Демокрит ва Солон Миср халқининг билимлари ча минг йиллар давомида ҳосил бўлган ҳикमतларини ўрганиб билиб олиш ниятида Мисрга сабҳат қилганлар. Шунинг учун грек

ёзувчилари — тарихчи ва географларининг асарларидан қадимги Мисрга оид жуда кўп қизиқарли маълумотларни топамиз.

Қадимги Миср тарихи ва маданиятининг анча тўла очерки грек тарихчиси Геродот асарларида сақланиб қолган. У ўзининг жуда катта тарихий асарининг иккинчи китобини қадимги Мисрга бағишлаган. Геродот қадимги Миср тилини билмаган ва шунинг учун баъзи маълумотларини тарихдан беҳабарроқ кишилардан олишга мажбур бўлган. Лекин Геродотнинг қадимги пирамидалар мамлакатига жуда қизиқиб қараганлиги, унинг зўр тарихий-адабий маҳорати ва айрим тарихий маълумотларга баъзан танқидий кўз билан қарашга уринганлиги туфайли унинг гўзал ва ёрқин ҳикоялари ҳатто ҳозирги замон тарихчиси учун ҳам мароқлидир. Геродотнинг кўп маълумотларини қадимги Миср манбалари тасдиқлайди. Геродотнинг тарихи, ҳикояларида келтирилган кўндан-кўн афсона ва эртаклар эса эрамиздан аввалги I миғ йилликда Миср бадий адабиётида жуда катта ўрин тутган грек-миср фольклори ва тарихий қиссаларининг қимматли нарчаларидандир. Геродот қадимги Миср тарихи ва маданиятининг мумкин қадар тўлиқ очеркини беришга ҳаракат қилиб, Нил водийси ва дельтасининг табиий шароитини, қадимги мисрликларнинг урф-одатлари ва диний эътиқодларини баён этади, мамлакатнинг хўжалиги ва ижтимоий тузуми тўғрисида баъзи маълумотлар беради. Геродот қадимги Мисрнинг табиати ҳақида гапириб, Нил дарёси тошқинларининг қадимги Мисрда деҳқончилик хўжалигининг ривожлашши учун жуда катта аҳамиятга эга бўлганини кўрсатади. Унинг айтишича, «дарё тошиб, далаларни суғоради, суғориб бўлгач, сув ўз қирғоқларига қайтади: сўнгра ҳар киши ўз ерига уруғ сенади ва бу ерга чўчқаларини қўйиб юборади. чўчқалар тупроқни босиб юриб, уругликни тупроқ билан аралаштириб юборади». Геродот қадимги мисрликларнинг урф-одатларини баён қилар экан, бу одатларнинг ўзига хошлигини кўрсатиб ўтади. Бу ҳолни кўп жиҳатдан шу билан изоҳлаш мумкинки, қадимги Миср маданияти жуда ҳам қадим замонларда майдонга келиб, бир печа миғ йиллар давомида мустақил равишда ривожланиб келган.

Геродот Миср динини ҳам муфассал баён қилиб, Миср маданиятига юксак баҳо беради. У Миср маданиятининг муваффақиятларини қайд қилиб, биринчи марта мисрликлар алоҳида календарь тузганлигини, бунда астрономия кузатишларига асосланиб, йилни 12 қисмга бўлганликларини айтади. Шу билан бир вақтда Геродот грек маданиятига қадимги Мисрнинг таъсир қилганлигини тўғри кўрсатиб ўтади. Худди

шу фикр Гекатей (эр. ав. IV—III асрлар) асарида ҳам ёрқин ифода этилган; Гекатей грек қонуншунослари кўп масалаларда қадимги Мисрнинг давлат ташкилоти тажрибасидан фойдаланганликларини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Геродот қадимги мисрликларнинг дини тўғрисида кўп қимматли маълумотлар берган. У Миср динининг маросимий характериини тўғри баён қилган ва Миср коҳинларининг жуда катта бойликларга ва зўр таъсирга эга бўлганликларини кўрсатиб ўтган. Муқаддас деб ҳисобланган жониворларга, жумладан ҳўкиз, лочиц, ит, мушук ва ҳатто тимсоҳга эътиқод қилиш каби ўзига хос ва бениҳоя авж олган диний эътиқодларга Геродотнинг эътибор қилмаслиги мумкин эмас эди. Геродот қадимги мисрликларнинг Мисрда ва антик дунёда кенг тарқалган, Озирис эътиқоди билан боғлиқ бўлган байрамлари ва диний маросимларини муфассал баён қилган.

Геродот қадимги Мисрнинг сиёсий тарихига ҳам катта эътибор берган. У ўз асарига Миср давлатининг энг қадимги асосчиси Мина ҳақидаги ривоятни киритган. Минанинг номи Миср фиръавнларининг шажараларида сақланиб қолган. Геродотнинг IV династияга мансуб бўлган фиръавнлар замонида пирамидалар қурилиши ва фиръавнларнинг халқни жуда қаттиқ жабр-зулмга дучор қилиб, пирамидалар қуришда ниҳоятда кўп одамларни ишлатганликлари тўғрисидаги ҳикояси жуда зўр маҳорат билан баён этилган. Геродотнинг Миср тарихининг кейинги даври, яъни саис ва форс даври (эр. ав. VII—VI асрлар)га оид воқеаларни баён қилган ҳикояси анча тўғри ва муфассалдир.

Эрализдан аввалги I асрда яшаган Диодор Мисрда Геродотдан тахминан 400 йил кейин борган. Шунинг учун ҳам Диодор қадимги Миср маданияти ҳақида Геродот тўплагандек қимматли маълумотлар тўплай олмаган. Иккинчи томондан, Диодор ўзининг умумий тарих тўғрисидаги катта асарини ёзганида ҳар хил грек тарихчиларининг, чунончи, Гекатей Абдерский ва Агатархиднинг кўп асарларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган, лекин афсуски, бу асарларга етарли даражада таъқидий кўз билан қарамаган. Аммо, шундай бўлса ҳам, ҳозирги замон тарихчиси Диодорнинг очеркларидан кўпгина қимматли маълумотлар топиб ола билади. Диодор, ўз навбатида, бу маълумотларни ўзидан олдин ўтган, лекин асарлари бизнинг кўнларимизгача жуда кам сақланиб қолган тарихчиларнинг китобларидан олган. Масалан, Диодор Мисрнинг табиий шароитини муфассал баён этган ва Неха деган фиръавни Нил дарёсининг шарқий тармоғидан ка-

нал чиқариб, уни Қизил денгиз билан туташтирмоқчи бўлганлигини ҳикоя қилган. Диодор қадимги Миср қонунлари ва маъмурий идора тартибидининг хусусиятларининг баён қилар экан, қадимги Мисрнинг деспотик давлат тузумини идеаллаштиради. Чунончи, Диодор судга топшириладиган ҳар бир илтимоснома ёзма равишда берилиши лозим бўлганлигини ҳамда форслар давригача ўтган бешта подшо янги қонунлар киритганлигини гапирган. У қадимги Миср қонунларини жуда ҳам мақтаган. Диодор қадимги Миср маданиятига умуман юксак баҳо бериб, қадимги Мисрнинг антик дунёга кўрсатган таъсирини гапирган. Диодорнинг ўз асарида форслар ҳукмронлиги давридаги Миср тарихини ва унинг янада кейинги-роқ даврларига оид воқеаларни баён қилган қисми айниқса муҳимдир. Нубиядаги олтин конларидан мисрликлар қандай фойдаланганини Диодор жуда батафсил ва кўп жиҳатдан тўғри баён қилган. Унинг айтишича ана шу конларда маҳкум бўлган жипоятчилар «кишан солинган ҳолда, кечаю-кундуз тинмай ишлайдилар, улар ҳатто қочишга умид қилиш имкониятидан ҳам маҳрумдирлар, чунки улар чет эллик аскарлар назорати остидадирлар».

Страбоннинг катта географик ва қисман тарихий-географик асаридан қадимги Миср ҳақида кўпгина маълумотлар топиш мумкин. Бу маълумотлар асосан Мисрнинг ҳамда унга қўшни бўлган мамлакатларнинг табиати ва аҳолисига тааллуқлидир. Страбон ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг асарларидан кенг равишда фойдаланиб, Нил дарёсини, унинг тошқинларини, табиий ва сунъий суғориш системасини, Миср ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсини муфассал баён қилган. Сўнгра, Страбон қадимги мисрликларнинг хўжалик ҳаётини баён этган. Страбон айниқса каналлар ва шлюзлар системасини қайд қилиб ўтган. Унинг айтишича, Мисрнинг энг бой деҳқончилик районларидан бири бўлган Фаюм воҳасининг сув таъминоти ана шу каналлар ва шлюзлар ёрдами билан тартибга солиб турилган. Бундан кейин, Страбон зайтунчиликни, ўсимлик мойи тайёрлаш йўлларини ва виночиликни баён қилган ва, жумладан, хўжалик жиҳатидан жуда бой бўлган Арсиной округини кўрсатиб ўтган. Страбон Мисрда қўшни бўлиб яшаган қабилалар, жумладан Эфиопия қабилаларнинг маданий савияси паст эканлигини айтган. Геродот ва Диодор каби, Страбон ҳам, қадимги Миср маданиятининг Грецияга қилган таъсирини кўрсатиб ўтишни зарур топган. Страбоннинг айтишича, Евдокс ва Платон каби машҳур грек олим ва файласуфлари узоқ вақтлар Мисрда яшаганлар ва мисрлик қоҳинлардан кўп нарса ўрганганлар.

Миср динини ўрганишда Плутарх Херонейскийнинг (эрамизнинг 46—120 йиллари) «Изида ва Озирис тўғрисида» деган китоби катта аҳамиятга эга. Мисрда ва бутун антик дунёда кенг тарқалган, табиат худолари Изида ва Озирис мифи ва этиқодини тўла тасвирлаган бу китоб бизнинг замонгача сақланиб қолган бирдан-бир тўла маълумот берувчи китобдир. Гарчи Плутарх Миср динини кейингироқ замонлардаги, чет элликлар таъсири билан жуда ҳам ўзгариб кетган ҳолида тасвир этиб, уни ўзининг грек-шарқ диний фалсафаси билан сугорилган дунёқараши нуқтаи назаридан кўрсатса ҳам, лекин унинг тасвирлари тарихий жиҳатдан қимматлидир. Чунки Плутарх ўз асарини жуда кўп манбалар асосида ёзган, бу асарларнинг бир қисми замонимизгача сақланиб қолмаган. Плутарх келтирган маълумотлар кўп жиҳатдан Миср манбалари билан тасдиқланади. Масалан, Плутархнинг Озирисни тўнғич намлик худоси ва Нилнинг мужассами деб аташи Миср манбаларига тасовилга тўғри келади. Плутархнинг айтишича, «донишманд қоҳинлар Нилни Озирис деб, денгизни эса Тифон деб аташ билангина чегараланмайдилар, балки улар бутун тўнғич намгарликнинг табиий кучи ҳам Озирис дейдилар; бу табиий кучни улар уруғликнинг келиб чиқиш сабабчиси ва моҳияти деб ҳисоблайдилар».

Миср ҳақида ёзган антик авторлар ўртасида тарихчи Манефон (э. ав. IV—III асрлар) алоҳида ўрни тутади. Птолемей I Сотер ва Птолемей II Филадельф подшолик қилган замонда, Миср грекларнинг кучли маданий таъсири остида бўлган вақтларда яшаган Манефон Миср қоҳини (бош руҳонийси) бўлган. Манефон юқори қоҳинлик унвонига эга бўлганлиги туфайли, Миср ибодатхона архивларига ва кутубхоналарига бемалол кира олган ва қадимги Миср манбаларини тўла равишда ўргана олган. Ўз замонасининг энг юксак грек илм-фанидан баҳраманд бўлган Манефон грек илм-фани орттирган билимлар ва танқидий методлар билан тўла қуролангани ҳолда Миср тарихини тузишга киришиш имкониятига эга бўлган. Афсуски, Манефоннинг асари тўлиқ ҳолда сақланиб қолмаган. Фақат кейинроқ замондаги ёзувчилар, жумладан, Иосиф Флавий (эрамизнинг I асри) ва Евсевий (эрамизнинг IV асри) асарларида Манефоннинг асарларидан олинган қисқача кўчирмалар бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Сўнгра, кейингироқ замонлардаги тарихчилар томонида Манефон асари асосида тузилган ва 30-династияга мансуб бўлган ҳамма фиръавнларнинг номлари, тарихий характердаги қисқа-қисқа маълумотлар ва хронологик саналар ёзилган қисқача конспект сақланган. Лекин Манефон тарихий асарининг шу озгина парчалари ҳам Мисрнинг

сиёсий тарихини ва хронологиясини тиклашда катта илмий аҳамиятга эга. Манефондан келтирилган баъзи кўчирмалар, жумладан гиксосларнинг истилосини тасвир этган парча тарихий жиҳатдан катта аҳамиятга эга, чунки ўша даврга оид тарихий манбалар жуда кам бўлиб, бу маълумотлар қўшимча материал беради.

Антик давр ва дастлабки христианилик даври ёзувчилари Манефоннинг асарига катта ҳурмат билан қараганлар. Кўп ёзувчилар ўз асарларида Манефонга мурожаат қилганлар. Синкелл Манефоннинг ўз асарида Миср ёзувларидан манба сифатида фойдаланганлигини айтади. Евсевий «мисрлик Манефон фақат бутун Миср тарихини эмас, балки унинг бутун теология (диний ақидалар) системасини ҳам грекча формага солган» дейди. Бироқ ҳозирги замон тарихчиси Манефон асаридан олинган кўчирмаларга танқидий кўз билан қараши керак ва, биринчи навбатда, бу кўчирмаларнинг кейинроқ замонларда қайтадан ишланганлигини, шунингдек Манефоннинг ўзига хос қарашларини назарда тутиши лозим.

Қадимги Миср тўғрисидаги маълумотлар Рим ёзувчилари ва тарихчиларининг асарларида кам сақланиб қолган. Эра-мизнинг I ва II асрларида яшаган Тацит қадимги Миср халқининг маданияти тўғрисида озгина хотиралар келтирган. Аммо у қадимги пирамидалар мамлакатаи тўғрисида гапирар экан, қадимги Фиванинг ўзи яшаган замонгача сақланиб қолган ғоят катта харобаларини, ярим вайрон бўлган қадимги сарой ва ибодатхоналарининг деворларида ҳали сақланиб қолган ёзувларни тасвирлаган. Тацитнинг сўзига қараганда, Мисрда борган римликлар бу деворлардаги ўзига хос ёзувларнинг мазмуни билан танишишлари мумкин бўлган, чунки бу ердаги кекса қоҳиллар қадимги ёзувларни таржима қила билганлар. Сўнгра, Тацит Миср подшоеси Рамзес олиб борган урушларни тасвир этган ва Миср подшоларининг истило қилган мамлакатлардан олган хирожлари тўғрисидаги маълумотларни келтирган. Тацит келтирган бу маълумотлар жуда тўғри бўлиб, бу хирожларнинг рўйхати Фива ибодатхоналари деворларида сақлангандир.

Аммиан Марцеллин ҳам (эра-мизнинг IV асри) қадимги Миср ва унинг маданияти ҳақида қизиқ маълумотлар келтирган. У ҳам қадимги Миср пойтахти Фивани, жумладан ҳовузларни, жуда катта ҳайкаллар ва обелисклар ҳамда қадимги мисрликларнинг ўзига хос суратли ёзувларини тасвирлаган. Аммиан Марцеллин қадимги Миср маданиятини тасвирлаган. Аммиан Марцеллин қадимги Миср маданияти юксак даражада бўлганлигини алоҳида қайд этади, Александрия Миср-Грция маданияти маркази бўлиб қолган даврда

эса грек олимлари, ёзувчи ва рассомлари Миср маданияти меросларидан ҳар томонлама фойдаланганлар.

Археологик
текширишлар
тарихи

Антик дунё маданиятининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган қадимги Миср маданияти Европа сайёҳлари ва олимларининг диққатини кўп вақт ўзига тортиб келган.

Уйғониш даврида бунга яна ҳам кўпроқ қизиққанлар. Қадимги Шарқ маданияти билан жуда яқиндан боғланиб ўсган қадимги Греция ва қадимги Рим тарихи ҳамда маданиятиши Европада ўша Уйғониш даврида зўр бериб ўрганила бошланган. XVI асрнинг буюк прогрессив файласуфи Жордано Бруно ўз асарларида қадимги Миср маданиятининг аҳамиятига юксак баҳо берган, унинг фикрича, қадимги дунёнинг кейинроқ яшаган халқлари, қадимги яҳудийлар, греклар ва римликлар ўша маданиятдан фойдаланганлар. XVIII аср ўрталарида Мисрга келиб кетган Покок, Норден ва Брюс қадимги пирамидалар мамлакатининг сақланиб қолган ёдгорликларини, жумладан Фива яқинидаги яширин водийда беркитилган подшо мақбараларини тасвир қилган жуда муҳим асарлар қолдирганлар. Аммо Ғарбий Европанинг ўқимишли доиралари Наполеон Бонапартнинг 1798 йилдаги Миср экспедицияси туфайли қадимги Миср маданияти билан биринчи марта бир қадар кенгроқ танишиш имкониятига эга бўлган. Бу экспедиция составида турли олимлар, шу жумладан археологлар ҳам бўлган. Бу экспедициянинг илмий текширишлари натижасида «Миср тасвирлари»га бағиниланган жуда қимматли асар нашр этилган. Бу асар 24 том текстдан ҳамда қадимги Миср ибодатхоналари харобаларининг расмлари, ёзувларнинг нусхалари ва экспедиция қатнашчилари тўплаган жуда кўп қадимги ёдгорликларни кўрсатувчи 24 томлик жадваллардан иборатдир. Бу жуда қиройли қилиб нашр этилган асар ва Европага келтирилган қадимги Миср ёдгорликларининг коллекциялари олимлар ўртасидагина эмас, балки ўқимишли жамиятнинг кенг табақаларида ҳам қадимги Миср тарихи ва маданиятига зўр қизиқиш туғдирган. Баъзи олимлар қадимги Миср ёзувларини ўқиб чиқаришга жуда қизгинлик билан киришганлар. Булар ўртасида машҳур француз филологи Франсуа Шампольон (1790—1832 йиллар) ўзининг хизматларига кўра биринчи ўринни эгаллайди. Шампольон Миср иероглифларини ўқиш калитини топган. У ана шу кашфиёти ва бир қанча илмий асарлари билан мисршunosликка асос солган. Мисршunosлик тарихидаги ана шу биринчи давр моддий маданият ёдгорликлари, ёзувлар, расмлар ва нусхалардан иборат ҳақиқий материалларни зўр бериб

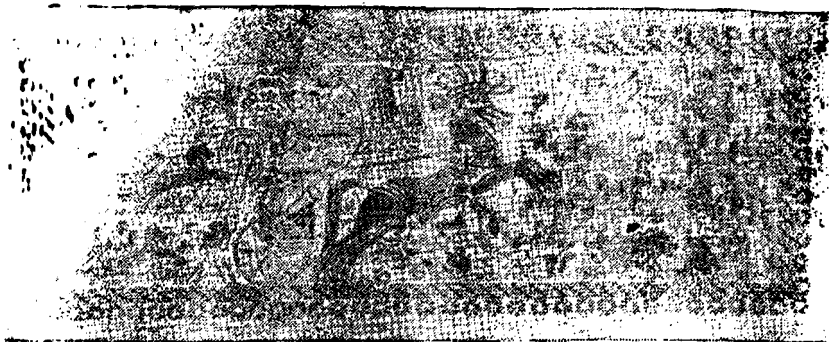
тўплаш даври бўлган. Шампольон ўзидан олдин ўтган олимларнинг ишини давом эттириб, қадимги Миср тарихи ва маданиятини ўрганиш юзасидан катта план белгилади. У ўзининг «Мисрда адабий саёҳат лойиҳаси ҳақида мактуб»ида, Миср маданиятида қолган моддий ёдгорликларнинг ҳаммасини шу жойнинг ўзида ўрганиш зарур, дейди. Унинг фикрича,

Малика Хатшепсутнинг Дайри-баҳрдаги ибодатхонасида ўрнатилган озирит ҳайкал боши.

Нью-Йорк. Нафис санъат асарлари музейи.

бу иш қадимги Миср тарихини ва, ҳаттоки, бутун қадимги Шарқ тарихини янги тарзда, аниқ маълумотлар асосида қайтадан барпо қилишга имкон беради. Шампольон ўз бўғинининг вакили сифатида қадимги мисрликларнинг санъати, дини ва мифологияси билангина эмас, балки Нил водийсида ҳунар ва фаннинг тараққийси ҳамда «Фиръавнлар мамлакатининг (у вақтларда қадимги Миср шундай деб атаганлар) сиёсий тарихи билан ҳам қизиққан. Шунинг учун Шампольон Фива мақбараларининг деворларида тасвирланган ва аҳолининг турли табақаларининг граждан турмуши ва маишати-га оид суратлардан синчиклаб нусхалар олишни зарур деб билган; бунда хусусан «этно-график бўртма тасвирлар»га, «астрономик суратлар»га ва тилдаги ёзувларга эътибор бериш зарурлигини айтган. Шампольон 1828 йилда Мисрда археологик экспедиция уюштириб, ўзининг ўша чуқур мулоҳаза билан тузган лойиҳасини амалга оширишга муваффақ бўлган. Шампольон бу экспедицияси билан Мисрда бир ярим йилча туриб қизиқ ишлари ўтказган, қадимги ёдгорликларни тўплаган, расмлар чизган ва ёзувлардан нусхалар олган. Атоқли олимнинг ана шу тариқа зўр ғайрат билан қилган ишларининг жуда қимматли самаралари, унинг ўлимидан кейин босилган «Миср ва Нубия ёдгорликлари» деган альбомлар сериясида нашр этилган. XIX аср ўрталарида немис мисршунослари Лепсиус ва Бругш катта

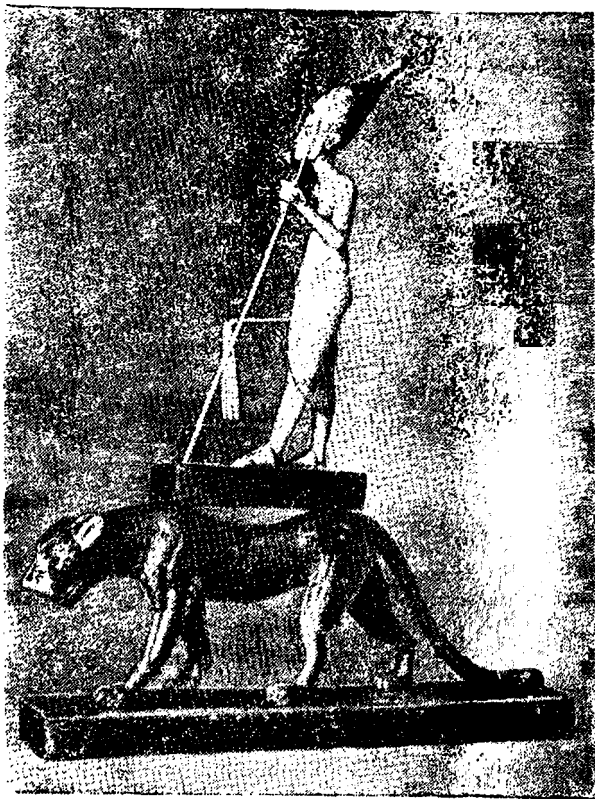

Тутанхамон ов қилмоқда.

*Унинг мақбарасидан чиққан қутича устидаги нақш. Янги Подшолик.
XVIII династия.*

археологик-қидирув экспедициялари тузиб, Мисрға борганлар. Улар бутун Мисрнигина эмас, балки Сурия, Фаластин, Синай ярим ороли, Нубия ва Суданни, Мисрға ёндош областларни ҳам текширганлар. Бу экспедициялар натижасида кўпгина қимматли қадимги ёдгорликлар тўпланган, бу ёдгорликлар кейинчалик Берлинда очилган Миср музейи учун асос бўлган. Лепсиус ўтказган қазилари ва археологик қидирув ишларининг натижалариши, қадимги ёдгорликларнинг расмлари ва жуда кўп ёзувларнинг нусхаларини «Миср ва Эфиопия ёдгорликлари» деган катта ва гўзал альбомларда нашр этган. Узи ўқиб етишган ва жон-дили билан фахга берилган истеъдодли олим Мариэтт Мисрда плали равишда ва кенг кўламда қазиларни бошлаган. У ўзининг бутун ҳаётини Мисрдаги археологик текширув ишларига бағишлаган. Мариэтт, Шампольон ва Лепсиуслар сингари, Мисрнинг қадимги ёдгорликлари билан умумий бир тарзда танишиш, тасодифан топилган айрим буюмларни тўплаш, айрим ёдгорликларнинг суратини олиш ва ҳар жой-ҳар жойда қазилар ўтказиш билан чекланиб қолмай, биринчи марта ўлароқ Миср территориясидаги айрим археологик комплексларни имконият борича батамом қазиб кўришга журъат қилган. У Мемфис яқинидаги муқаддас ҳўкизлар-анислар мақбараси, Саккарадаги Қадимги Подшолик мақбаралари, Абидосдаги XIX династия ибодатхоналарини қазиларни ўтказган ва жуда кўп йирик харобалар сақланиб қолган қадимги Миср пойтахти Фива районида қазиларни бошлаган. Мариэтт Мисрда қазилар ва қадимги ёдгорликлар махсус бошқармасини уюштиришга, шунингдек Қоҳирада мисршу-

нослик музейини барпо этишга ёрдам берган. Шампольон билан Мариэттнинг археологик ишларини машҳур француз мисршуноси Гастон Масперо (1846—1916 йиллар) муносиб тарзда давом эттирган. У сергайрат ва чарчамас археолог бўлиши билан бирга, чуқур билимли филолог ва гоят зўр

Фиръавн Тутанхамон ҳайкалчаси.

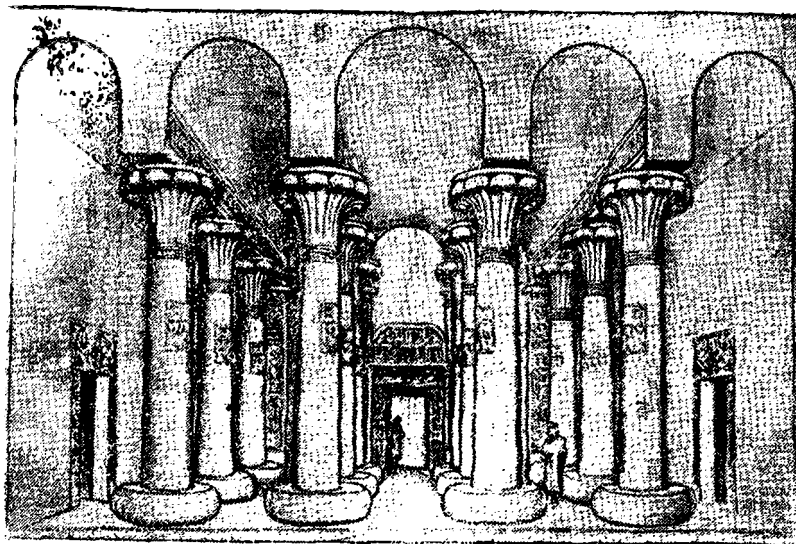
Янги Подшолик. XVIII династия. Тутанхамон мақбарасидан.

тарихчи ҳам бўлган. Масперо V—VI династияларнинг Саккарадаги пирамидаларини синчиклаб текшириб, уларнинг ичига киришга муяссар бўлган ва бу пирамидаларнинг ички дафн хоналаридан жуда муҳим диний текстлар топган. Масперо бу ёзувларни «Саккара пирамидаларининг ёзувлари» номи билан нашр этган. Фивага яқин Дайрилбахрда Масперо Янги

Подшолик давридаги энг машҳур бир қанча фиръавлларнинг мумиёсини яширин бир жойдан топишга муяссар бўлган. Мисеро Мисрнинг турли жойларида кўп қазилар ўтказиб, Мисрда қадимги ёдгорликларни сақлаш, ўрганиш ва нашр эттириш ишларини уюштирган ва бу ишларни анча юксак даражага қўйган. XIX аср охирида махсус «Мисрни текширув фонди» ташкил этилган: Бунинг ташкил этилиши Мисрда археологик қазилар ишларининг кенг кўламда ривожланиб кетишига ёрдам берган. Уша вақтда биринчи марта архаик давр ёдгорликларини очган де Морган, сўнгра малика Хатшепсутнинг мағора ибодатхонасини сиңчиклаб текширган Навилль ва, ниҳоят, ўзининг бутун узоқ умрини (1856—1942 йиллар) Миср ёдгорликларини археологик жиҳатдан текширишга бағишлаган инглиз археологи Флиндерс Петри Мисрда энг катта қазилар ўтказганлар. Петри Мисрнинг турли жойларида катта ва самарали қазилар ўтказган. У Абидосда династиялардан илгариги даврга оид подшоларнинг мақбараларини сиңчиклаб қазиб олишга муяссар бўлган. У Фаюм воҳаси ёнида Ўрта Подшолик шаҳрининг харобаларини, ниҳоят, Дафнеда ва Навкратисдаги грек колонияларининг қолдиқларини топган. Петри ўтказган қазилар натижасида фанга моддий маданиятнинг жуда кўп ва қимматли ёдгорликлари ва жуда кўп ёзувлар қўшилган. Буларни Петрининг ўзи ҳам, бошқа бир қанча олимлар ҳам нашр этган.

XX асрда археологик қазилар анча тартибга солинди ва анча чуқур илмий тайёргарлик кўриб, пухта археологик методика асосида ўтказила бошлади. Мисрнинг турли районларида кенг кўламда қазилар ишлари ўтказган ва қимматли натижалар берган археологлар орасида бир қатор катта мўзейларнинг намояндalари, шунингдек Мисрнинг ёш олимлари — коптлар ва араблар майдонга чиқди. Бу ёш олимлар Қоҳирада янги маҳаллий мисршунослик мактабини вужудга келтирдилар. XX асрдаги археология ишлари илгаригига қараганда анча каттароқ участкаларни ўз ичига олади. Бунда археологлар қадимги ёдгорликларнинг муайян бир комплексини археологик жиҳатдан мукамал равишда текшириб чиқишга ҳаракат қилдилар. Археолог Рейснер, Хуфу пирамидалари атрофидаги мақбаралар районларини ва айниқса Гизадаги Менкуарни жуда диққат билан текширди. Рейснер бу ерда Қадимги Подшолик замони маликалари ва зодагонларининг мақбараларини топишга муваффақ бўлди. Ана шу қазилар ишлари натижасида Рейснер жуда кўп тарихий материалларни қўлга киритди. Бу материаллар Қадимги Подшолик давридаги Миср мақбарасининг эволюциясини тиклашга

имкон берди. Медумдаги пирамидалар атрофида А. Роу жуда катта қазиш ишлари олиб борди. Инглиз ва француз археологлари Ферг, Гени, Лауэр ва Жекелар Саккарада жуда катта археологик ишлар олиб бордилар. Зинапоя шаклли Жосер пирамидаси атрофидаги жуда катта архитектура комплекси ҳамда VI династиянинг мақбара ва ибодатхоналари зўр диққат-эътибор билан қазилди. Лиштда Урта Подшолик замонига мансуб бўлган пирамида ёнида камбағаллар қишлоғи топилди. Дайрилбаҳрда ҳам худди ўша даврга оид ўзига хос мақбара ибодатхонасининг харобалари топилди. Талал-Яҳудияда Петри гиксослар даврига оид лагернинг қолдиқларини топди. Ал-Амарнадаги қазишлар вақтида фиръавн Эхнатоннинг пойтахти, «Атон горизонти» деган муҳташам шаҳарнинг мақбаралари ва харобалари топилди. Бу шаҳар ўзининг ҳашаматли саройлари, ибодатхоналари, катта мансабдорларнинг қўрғонлари, парк ҳам кўчалари ва жуда кўп бинолари билан, саратон иссиғи ҳаммаёқни куйдириб турган чўлда тўсатдан пайдо бўлган ажойиб саробни эслатади. Талон-торож бўлмай замонамизгача бутунлай сақланиб келган XVIII династия фиръавни Тутанхамон мақбарасининг топиллиши кутилмаганда катта воқеа бўлди. Картер билан Карнарвон шу яширин мақбаранинг тўрт хонасида кичкина Миср саройининг жуда бой буюмларини ва Миср фиръавнининг тиллақош, олтин ниқоб, жуда кўп қимматбаҳо зийнатлар, туморлар ҳамда подшолик ҳокимиятининг барча аломатлари билан безатилган ва сира қўл темаган мумиёсини топди. Мисрнинг қадимги пойтахти Фиванинг анча кенг территориясида катта қазиш ва тиклаш ишлари ўтказилди. Фивада худо Амон шарафига бино қилинган ҳашаматли ибодатхоналарнинг жуда катта харобалари ҳозирги вақтларгача сақланиб келмоқда. Мадина-Абудаги Рамзес III ибодатхонаси ва саройининг харобалари археологлар томонидан айниқса диққат-эътибор бериб қазилган эди. Бу ёдгорликлар Мисрда тушкунлик бошланган ўша даврни ўрганиш учун жуда бой архитектура ва эпиграфик материаллар беради. Сўнгги йиллар ичида А. Роу Атрибдаги кейингироқ замонларга оид ёдгорликларни қазиб топди, Фейрмен эса Сесебида (Суданда) XVIII—XIX династиялар замониининг мустаҳкамланган бутун бир шаҳар харобаларини топди. Нубияда ва Мероэда ўтказилган қазишлар ғоят катта илмий аҳамиятга эга. Бу қазишлар натижасида ана шу жанубий мамлакатларнинг ҳозиргача унча маълум бўлмаган тарихини ўрганиш ва минг йиллар давомида уларнинг Миср билан бўлган ўзаро муносабатларини белгилашга имконият туғилди. Шундай қилиб, юз йилдан ортиқроқ вақт ичида Мисрда ўтказилган қазишлар

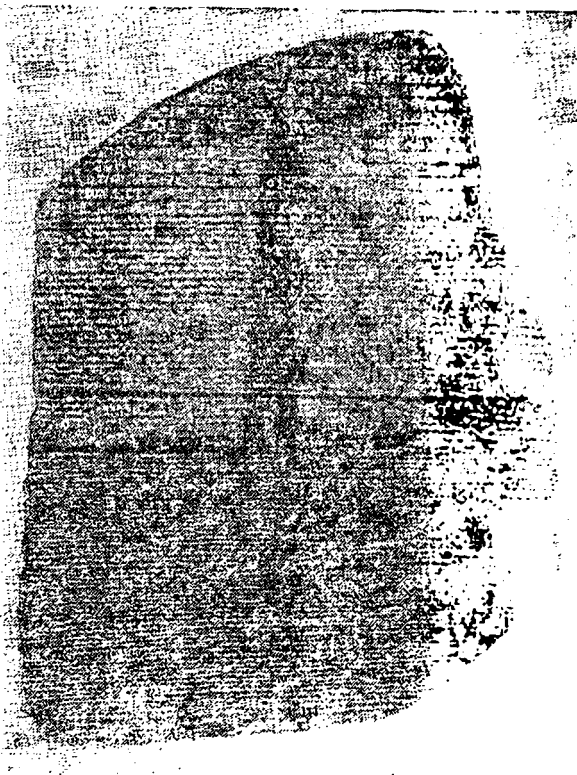
Мадина-Абу-Рамзес III саройининг коломна зали.

Янги Подшолик. XX династия. Реконструкция.

натижасида жуда ҳам кўп моддий маданият ёдгорликлари, жуда хилма-хил ёзувлар, санъат асарлари ва диний эътиқод буюмлари қўлга киритилди. Топилган қадимги ёдгорликларни ўрганиш қадимги Миср тарихини оидинлаштириб, илмий мисршуносликнинг янада ривожланишига жиддий сабаб бўлди. Шу жиҳатдан эришилган энг муҳим ютуқ қадимги мисрликлар тили ва ёзувини чуқур ўрганишдан иборат бўлди. Бунга эса Миср иероглиф ёзувини Франсуа Шампольоннинг ўқиб чиқаргани туфайли эришилди.

Қадимги Миср ёзуви тўғрисида бир қанча маълумотлар қолдирган антик ёзувчилар Миср ёзувининг символик характери ҳамма вақт бўрттириб кўрсатганлар. Уларнинг айтишича, айрим Миср иероглифлари бутун-бутун сўзларни ва ҳатто айрим диний-фалсафий тушунчаларни ифода қилган. Антик ёзувчилардан анча кейин ўтган олимлар Миср ёзувини шарҳлаганларида антик ёзувчиларнинг аниқ ва равшан бўлмаган фикрларига суяниб, уларнинг хатоларини такрорлаганлар ва шунинг учун ҳам Миср ёзувини ўқиб чиқариш масаласини тўғри ҳал эта олмаганлар. Масалан, XVII асрда Кирхер бир қанча илмий асарлар ёзиб, буларда Миср иероглифларини ўқиб чиқаришга ҳаракат қилиб кўрган бўлса-да, муваффа-

қият қозона олмаган, чунки у ҳар қайси белгини бутун бир сўз ёки тушунча ҳолида олиб, ўзи истаганча изоҳлаган. Унинг кўрсатган хизмати фақат шу бўлганки, копт тилининг қадимги Миср тилидан келиб чиққанлигини айтган. XVIII аср охирида Цоега ва де Гинь деган олимлар Миср иероглифлари қисман товушларни билдирганини ва тухумсимон рамкалар (картуш-

Розетта тоши.

Лондон, Британия музейи.

лар) да Миср подшоларининг номлари ёзилганини тўғри аниқлаб берганлар. Шундан кейин Томас Юнг Миср ёзувида фонетик белгилар борлигини аниқлаган ва ҳатто бир неча номни ўқиб чиқарган. Лекин машҳур француз олими Франсуа Шампольон Миср иероглифларини батамом ўқиб чиқариш шарафига муяссар бўлган. Шампольон ўз асарларида ўзидан олдин

Ўтган олимлар эришган муваффақиятлардан фойдаланиб, Наполеон экспедицияси вақтида топилган ва «Миср тасвирлари»да нашр этилган жуда кўп ёзувларни синчиклаб ўрганган. У икки тилда ёзилган ёзувни, грек тилида грек ҳарфлари билан ва Миср тилида иероглифлар ва тез ёзув белгилари билан чизилган ёзувни айниқса диққат билан текширган. Бу ёзув Розетта тоши деб аталган. Шампольон 1822 йилда бир қанча сўзлар ва номларни тўғри ўқишга муваффақ бўлган. Бунда у, Миср иероглифлари фақат бутун сўзларни эмас, балки айрим бўғинлар ва ҳатто товушларни ҳам ифода қилганлигини тўғри тахминлаган. Шампольон Розетта тошининг грекча ёзилган қисмидан топган Птолемей ва Клеопатранинг номларини шу ёзувнинг мисрча ёзилган қисмида ўша номларнинг Миср иероглифлари билан туширилган белгиларига таққослаб кўрган. Шундай қилиб, Шампольон Миср иероглифларининг бир қанчаси фақат товушни ифода қилганлигини ва ҳатто махсус алфавит белгиларидан иборат бўлганлигини аниқлаб беришга муваффақ бўлган. Бироқ Шампольон ёзувларни ўқиб чиқаришнинг ана шу биринчи босқичида тўхталиб қолмаган. У ўзига маълум бўлган кўп Миср ёзувларини ўрганиш устида астойдил ишлаб, қадимги Миср тили грамматикаси ва лугатини тиклашга ҳаракат қилган. Шампольон жуда оғир ва мураккаб меҳнат натижасида бевақт ишдан чиқиб, Мисрдан қайтганидан кейин, кўп ўтмай вафот қилган. У Мисрда жуда кўп моддий маданият ёдгорликлари, расмлар ва ёзувлар тўплаган. Шампольоннинг илмий асарлари, жумладан унинг қадимги Миср тили грамматикаси ва лугати у ўлгандан кейин нашр этилган, бу билан унинг ишини давом эттирувчиларга қадимги мисрликлар тили ва ёзувини энди қатъий илмий равишда ўрганишга имконият берилган.

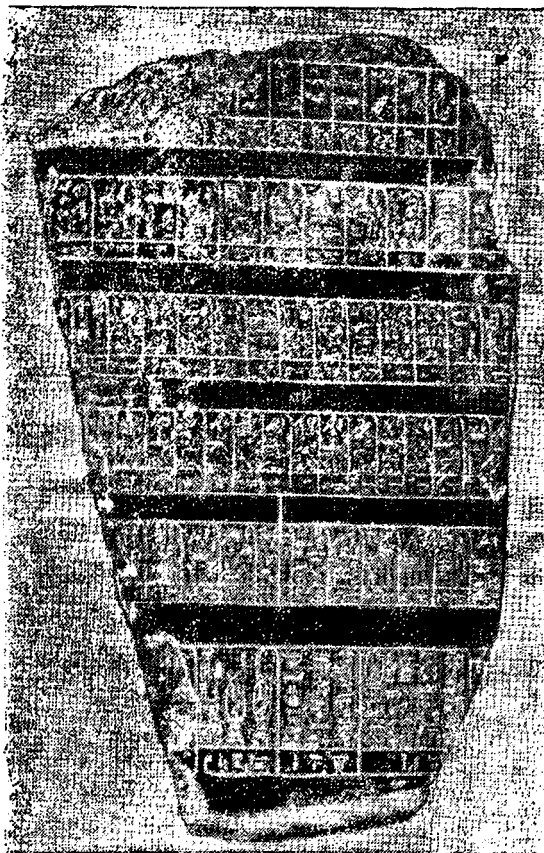
Шу масалада де Руже, Шаба, Масперо, Ленсиус, Бругш, Эрман, Зете, Гардинер ва рус олими В. С. Голенищев мисршуносликка катта ҳисса қўшдилар. Анча соддалаштирилган тез ёзув воситаси билан ёзилган ва грекларда «демотик» деб аталган ёзувни ўқиб чиқариш устида Бругш, Ревию, Шпигельберг ва Гриффиз айниқса муваффақиятли ишладилар. Ҳозирги вақтда озгина ребус ёки энигматик ёзувларгина қисман ўқиб чиқарилмай қолган; бу ёзувлар эса Миср тарихининг кейинги даврларида, турли диний-сەҳрий сирлардан беҳабар кишилардан бу сирларни яшириш мақсадида, махсус махфий ёзишма аломатлари билан ёзилган.

Қарийб 150 йил давомида Миср территориясида олиб борилган катта-катта қазиниш ишлари натижасида жуда ҳам кўп ёдгорликлар қўлга киритилди. Бу ёдгорликлар орасида қадимги

Миср ёзуви
ёдгорликлари

Миср тарихини ўрганиш учун энг муҳим манба бўлган ёзма ёдгорликлар биринчи ўринда туради. Бу ёзувлардан архаик даврга мансуб бўлган энг қадимгилари шифер лавҳаларда, фил суюгидан ясалган пластинкаларда, қора ёғочдан ясалган тахтачаларда ва цилиндр шаклидаги муҳрларда сақланиб қолган. Бу ёзувлар орасида Нармер деган фиръавннинг ғалаба ёзуви айниқса муҳимдир. Бу ёзув подшонинг зафарини, душман устидан қилган ғалабасини, қалъага ҳужумини ва подшонинг жанг майдонини томоша қилаётганини тасвирлаган расм ёнидаги катта шифер лавҳада сақланган. Муҳрлардан туширилган пухсаларда ва қабр тошларида сақланиб қолган қисқа-қисқа ёзувларда амалдорларнинг унвонлари борки, бу ёзувлар Миср тарихидаги мазкур энг қадимги даврнинг бюрократик идора системасини маълум даражада тиклашга имкон беради. Палермо тоши деб аталган тошда тексти сақланиб қолган қадимги йилномаларнинг бир қисми Қадимги Подшолик замониغا оиддир. Бу йилномада Мисрнинг V династиягача бўлган подшоларининг номлари келтирилган ва Неусерра номи билан тугаган. Шунингдек, бу текстда энг муҳим воқеалар тўғрисида қисқача эслатмалар берилган ва у воқеаларнинг даталари бирон-бир подшонинг подшолик қилган йиллари билан кўрсатилган. Миср хронологиясини белгилаш учун Турин подшолик папируси деб аталган папирус катта аҳамиятга эга. Бу папирусда XVIII династияга қадар ўтган Миср фиръавларининг рўйхати, уларнинг подшолик қилган йил, ой ва кунлари кўрсатилган. Афсуски, бу муҳим папирус яхши сақланмаган. У 164 бўлакчадан елимланган бўлиб, унинг анчагина тушиб қолган жойлари ва шикастланган ерлари бор. Янги Подшолик даврига оид йилномалар ва тарихий текстлар анча муфассал сақланиб қолган. Буларнинг кўпчилиги ибодатхона деворларига туширилган ёзувлардир. Карнакда худо Амонга аталган Фива ибодатхонасининг деворларида қисман сақланиб қолган «Тутмос III йилномаси» шу жумладандир. Бу йилномада ана шу Миср истилочисининг ҳарбий юришлари, подшолик қилган ва бож олган йиллари ёзилган. Йилномачи Миср армиясининг ҳаракатини, жангларини, душман лагерининг тор-мор қилинишини. Сурия шаҳарларининг қамал қилиниши ва олиншини жуда синчиклаб баён қилган. Абу-Сумбул, Луксор ва Рамессейдаги ибодатхоналарнинг деворларида тексти сақланиб қолган Рамзес II йилномасининг бир парчаси аҳамияти жиҳатидан «Тутмос III йилномаси»дан қолишмайди. Бу йилномада Рамзес II подшолигининг 5-йилида унинг Сурияга қўшин тортиб боргани, шунингдек Кадеш ёнида бўлган машҳур жанг анча муфассал баён қилинган. Бу ёзувлар ўрганилар экан, уларнинг автори

бўлган сарой хаттот-тарихчисининг подшо ғалабалари ва қаҳрамонликларини ҳаддан ташқари бўрттириб ва бўяб кўрсатишга интилганини тўла ҳисобга олиб, ёзувларга жиддий танқидий кўз билан қараш лозим бўлади. Ҳақиқатда эса, бу

Қадимги Подшоликка оид Миср йилномаси.

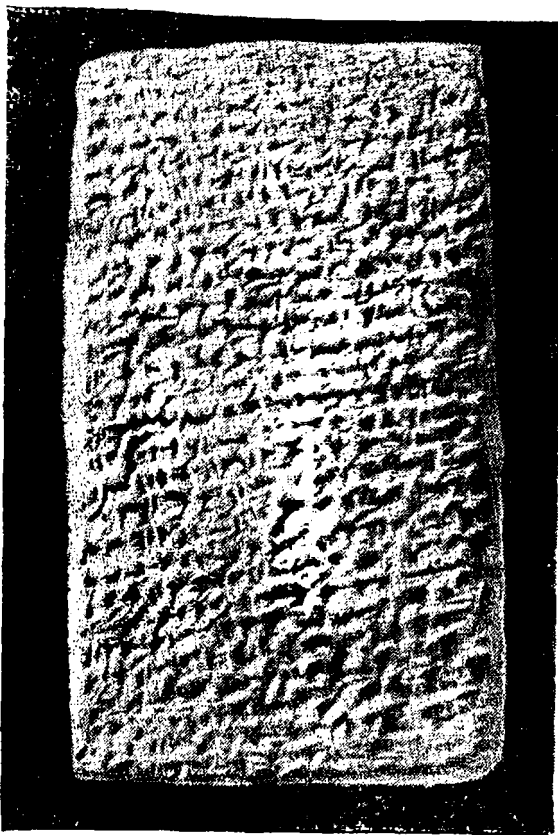
«Палермо тоши» деб аталган тош.

ғалаба ва қаҳрамонликлар баъзи ҳолларда унчалик дабдабали бўлмаган, албатта. Босиб олинган мамлакатлар ва шаҳарларнинг Янги Подшолик замонидан сақланиб қолган рўйхатлари Нубия ва Сурияда мисрликлар босиб олган район-

ларни аниқлаш учун, шунингдек бу мамлакатларнинг тарихий географиясини ва топонимикасини ўрганиш учун катта аҳамиятга эга. Бироқ бу ёзувларни ўрганишда шунинг кўзда тутиш керакки, уларга ҳамма вақт ҳам батамом ишониб бўлмайди, чунки кейингироқ замонлардаги фиръавилар ўз «қаҳрамонликлари»ни бўрттириб кўрсатишга интилиб, кўпинча ўзларидан олдин ўтган фиръавиларнинг шундай рўйхатларини кўчирма қилиб олаверганлар ва шу билан уларнинг истилолари ва қаҳрамонликларини ўзлариники қилиб олганлар. XVIII династия давридаги Миср ҳукуматиининг ташқи сиёсатини фиръавн Эхнатон бино қилдирган Миср пойтахти Ахетатондаги давлат архиви (Амарна архиви) дан топилган миҳхат ҳужжатлар ёрқин тасвирлаб беради. Бу ҳужжатлар Миср фиръавиларининг Олд Осиё давлатлари подшолари билан, Сурия ва Фаластиндаги айрим область ва шаҳарларнинг ҳоким ва ноиблари билан ёзишиб турган дипломатик хатларнинг текстларидан иборат. Мисрнинг Хетт давлати билан узоқ давом этган қаттиқ урушидан кейин Рамзес II нинг Хетт подшоши Хаттушил III билан тузган сулҳ шартномасининг жуда яхши сақланиб қолган тексти XIX династия давридаги Миср дипломатия тарихи учун жуда катта аҳамиятга эга. Мисрнинг жанубий чегараларида, шунингдек Нубияда топилган ёзувлар мисрликларнинг Нубияга кириб борганликлари ҳақида ва уларнинг ана шу бой мамлакатни истило қилиши тўғрисида қимматли маълумотлар беради. Ниҳоят, Вади-Хаммат дарасида ва Синай ярим ороли қояларида қисқа-қисқа ёзувлар сақланиб қолгандирки, буларда Миср фиръавиларининг мазкур областларга қилган ҳарбий юришлари, шунингдек тош ва металл рудаси олиб кетиш учун ўша ерларга экспедициялар юборилганлиги айтилади.

Қадимги Подшолик замонидан V ва VI династия фиръавиларининг подшолик фармонлари сақланиб қолган. Бу фармонларда ибодатхоналарнинг ва ибодатхона даҳаларининг ҳуқуқлари ва имтиёзлари белгиланган. Янги Подшолик замонларидан қолган бир талай ёзувлар фиръавиларнинг бинокорлик соҳасидаги фаолиятлари ҳақида ёрқин тасаввур беради. Бу ёзувларда ҳар хил ибодатхоналарнинг қурилиши батафсил баён қилинган, шунингдек подшоларнинг бу ибодатхоналарга қилган катта-катта тортиқлари бирма-бир санаб ўтилган. Тутанхамон ёзуви ҳам шулар жумласидан бўлиб, унда муваффақиятсиз чиққан диний реформа (фақат қуёшни ягона худо деб билиб, унга эътиқод қилиш) тугатилгандан кейин Фивадаги Амон ибодатхонасининг қайтадан тикланиши баён қилинган. Рамзес IV замонида тузилган «Гаррис катта папируси»нинг жуда қимматли тарихий тексти ҳам шу жумладан

дир. Бунда Рамзес III нинг ибодатхоналарга қилган барча тортиқлари, шунингдек Мисрнинг энг катта ибодатхоналаридаги бутун мол-мулк бирма-бир санаб ўтилган. Катта «тарихий

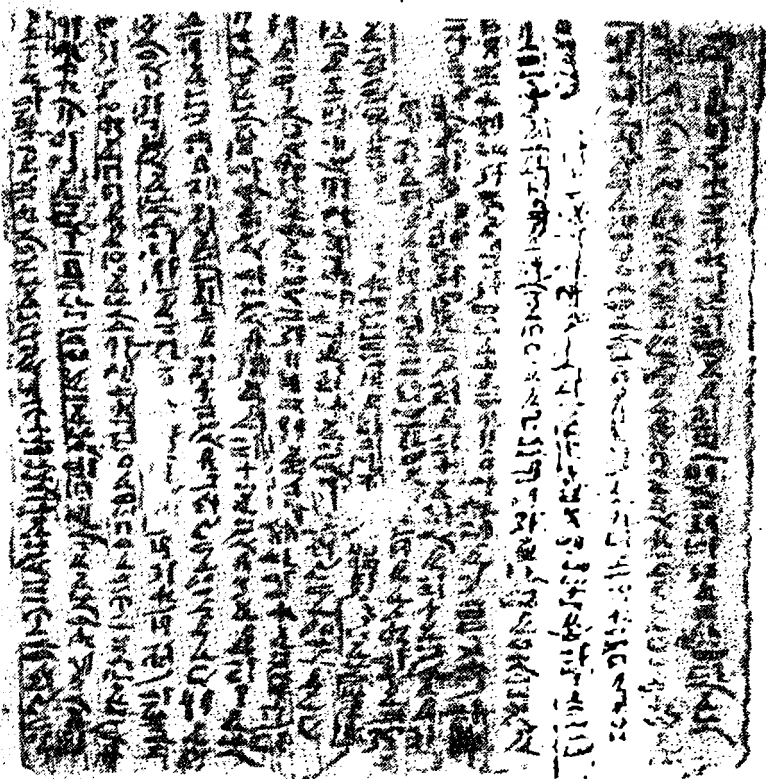

Библ ҳокими Риб-Аддиннинг хати.

*Амарна архивидаги сопол лавҳа.
Янги Подшолик. XVIII династия.*

скарабейларда»¹ сақланиб қолган қисқа ёзувлар худди манифестдек нарсалардир. Асосан бу ёзувлар ўз замонасида катта эътибор бериб қаралган воқеалар тасвирига багишланган.

¹ Скарабей — қуёш худоси Хеперянинг гўнг қўнғиз шаклидаги тасвири. Тош ёки чиннидан ясалган скарабейнинг текис томонида одатда иероглиф ёзувлар ўйилган бўлади.

Миср папируси, Хеканактнинг гиератик аломатлар билан ёзилган мактуби.

Урта Подшолик.

Масалан, подшонинг уйланиши муносабати билан ўтказилган никоҳ тантанаси, янги бир шаҳарнинг бино қилиниши ва ҳоказолар баён қилинган.

Қадимги Мисрдан қолган юридик ҳужжатлардан Қадимги Подшолик замонидagi суднинг мерос тўғрисидаги иш юзасидан ёзилган протоколини, Урта Подшолик замонидagi Фива саройининг кирим-чиқим дафтарини, Рамзес III га қарши қилинган фитна ва подшолар мақбараларининг таланиши юзасидан бўлган суд процессларининг актларини, васиятномалар, дархон ерларнинг восиқалари ва битимларнинг текстларини, статистика рўйхатларининг парчаларини кўрсатиб ўтиш керак. Сопол идишларга ва тош парчаларига ёзилган расмий ҳужжатларнинг текстларидан анча кўпроқ ёдгорликлар сақ-

ланиб қолган. Хусусий хатлар, масалан, Ўрта Подшолик замонида оид қозин Хеканахтнинг хатлари, шунингдек ўлганларга бағишлаб ёзилган бир хил мактублар катта аҳамиятга эга. Бу ҳужжатлар қадимги мисрликларнинг кундалик ҳаётига равишан қилиб ёритиб беради. Ниҳоят, катта мансабдорларнинг таржимаи ҳоллари ҳам гоят катта аҳамиятга эгадир. Бу таржимаи ҳолларнинг текстларидан жуда кўпи мансабдорлар жасади қўйилган мақбараларнинг деворларида сақланиб қолган. Масалан, Қадимги Подшоликнинг катта амалдорларидан Метен, Хирхуф ва Унанинг таржимаи ҳоллари идора қилишнинг бюрократик системаси ҳақида, ҳарбий ишлар ва суд ишларининг қандай уюштирилганлиги ҳақида, Синай ярим оролига қилинган ҳарбий юришлар тўғрисида ва Нубияга юборилган экспедиция ҳақида, айрим аристократларга подшонинг ер тортиқ қилганлиги ҳақида ёрқин тасаввур беради. Бани-Ҳасан ва Сиут номархларининг таржимаи ҳоллари Ўрта Подшолик билан Янги Подшолик ўртасида ўтган даврда мулкдор аристократиянинг кучайиш процессини, шунингдек Гераклеополь подшоларининг Фива ҳокимлари билан олиб борган қаттиқ курашини ёрқин тасвирлаб беради. Янги Подшолик даврида яшаган вазир Рехмирнинг таржимаи ҳолида Мисрнинг хўжалик ҳаёти ва маъмурий бошқариш системаси ҳақида қимматли маълумотлар бор. Аю шу ёзувда подшонинг вазирга берган жуда қизиқ кўрсатмаси сақланиб қолган. Бу кўрсатмада мамлакатни бошқаришда подшонинг биринчи ёрдамчиси бўлган шу олий мансабдорнинг, яъни вазирнинг асосий вазифалари бирма-бир баён қилинган.

Ҳужжатли манбаларнинг камлиги ҳозирги замон текширувчисини қадимги Мисрнинг фақат маданиятини эмас, балки тарихини ҳам ўрганиш учун адабий ва диний-сеҳрий текстлардан тўла равишда фойдаланишга мажбур қилади. Шу жиҳатдан олганда турли хил насихатномалар (дидактик асарлар) бой тарихий материал беради. «Гераклеополь подшосининг насихатномалари»да (Ленинграддаги Эрмитажда сақланганидан папирус тексти) Қадимги Подшоликдан Ўрта Подшоликка ўтиш давридаги ижтимоий муносабатларнинг ёрқин манзараси берилади ва давлатни бошқариш ишларига оид бир қанча амалий насихатлар келтирилади. «Ахтойнинг ўгли Дуауфнинг насихатномалари»да камбағаллар, ҳунармандлар ва деҳқонларнинг оғир меҳнатли ҳаёти бир қанча равишан манзараларда тасвирланган. Ўзига хос бир башоратнома шаклига солинган икки «насихатнома» айниқса муҳимдир. Булар: «Ипувер насихатномаси» билан «Ноферреху насихатномаси» бўлиб, тексти Ленинградда Эрмитаж папирусидан сақланмоқда. Мазкур насихатномаларда Мисрда бўлиб ўтган

катта ижтимоий тўнтариш бадийи формада ёрқин тасвир этилади. Мисрдаги камбағал ва қулларнинг бу катта қўзғолони Урта Подшолик даврининг охирига, Мисрга бегона осиелик қабилалар бостириб кирган вақтга тўғри келади. Мисрликларнинг қўшни мамлакатларга қилган саёҳатлари бадийи адабий формага солиб баён қилинган папируслар ҳам катта тарихий аҳамиятга эга. Машҳур «Синухет қиссаси» шундай ёзувлардандир. Бу қиссада мисрлик бир мансабдорнинг Сурияга қочиб кетиши тасвирланади ва Урта Подшолик даврида Миср билан Сурия ўртасида бўлган ўзаро муносабатларнинг ёрқин манзараси берилади. «Уну-Амоннинг Сурияга саёҳати» (Москва Тасвирий санъат музейининг папируси) ҳам шу жумладандир. Бунда Олд Осиеда Миср таъсири пасайиб кетган даврда Сурияга келган Миср элчисининг тортган қулфатлари деярли ҳужжатли бир формада баён қилинган. Миср аҳолисининг турли ижтимоий гуруҳ вакиллари: деҳқонлар, қочинлар, аристократ-қулдорлар ва ҳатто подшо саройи аҳллари ҳаётининг ёрқин тасвирларини замонамизгача яхши сақлалиб қолган бир неча эртақларда кўриш мумкин.

Ниҳоят, тарихчи учун диний-сеҳрий ёзувлар катта аҳамиятга эгадир. Қадимги Подшолик даврида қурилган пирамидалардаги текстлар подшолар ва подшолик ҳокимиятини илоҳийлаштиради ва пухта ишлаб чиқилган идёологияни тасвирлайди. Ягона қуёш худосига эътиқод қилиш жорий этилган даврда қуёш гардишининг худоси Атоига бағишлаб тузилган ажойиб мадҳия (гимн) ўша замонларда катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган мазкур диний реформани тавсифлаш учун зарур материал беради. Катта диний тўнламлар, айниқса, «Ўликлар китоби», худолар ва подшоларга бағишланган мадҳиялар, маросим ва мифлар, ўлганларга ўқилган саҳифалар ва дуо-афсунлар қадимги мисрликлар дини ва сеҳргарлигини ҳамда буларнинг асрлар бўйи қандай ривожланиб борганлигини батафсил ўрганишга имкон беради.

Моддий маданият
Ёдгорликлари

Моддий маданият ёдгорликлари, санъат асарлари ва диний эътиқод буюмлари ёзма манбалардан олинган маълумотларни кўп жиҳатдан тўлдирлади. Ўликнинг мумиёси билан бирга кундалик турмушда ишлатиладиган бир қатор зарур буюмларни, турли ҳайкаллар, ҳайкалчалар, туморлар, зеб-зийнат буюмлари, қурол-яроғларни қўшиб кўмиш, шунингдек мақбара деворларини марҳумнинг ҳаётига оид воқеалардан олинган парчалар билан безаш одати қадимги мисрликлар моддий маданияти ва санъати ёдгорликларининг жуда кўп миқдорда замонамизгача сақланиб қолишига ёрдам берган. Чекка ўлка чўллариининг ҳавоси қуруқ бўлганлиги туфайли, бу ердаги

ёлгорликлар бизнинг замонамизгача яхши сақланиб келган. Греклар «некрополь» (мурдалар шаҳри) деб атаган қабристонлар одатда ана шундай жойларда қилинган. Гизада ва Саккарада Қадимги Подшолик даврига оид подшо пирамидалари сида жуда катта некрополлар топилган, бу некрополларда подшоларнинг қариндош-уруғлари, катта мансабдор ва амалдорлар кўмилган жуда кўп мақбаралар жойлашган. Шаҳарларнинг харобаларидан ҳам жуда кўп рўзғор буюмлари ва санъат асарлари топилган. Масалан, Қахун шаҳрининг харобаларидан Ўрта Подшолик замонидан қолган кўпгина меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлар топилган, Ахетатондан эса одамлар яшайдиган биполар ичидаги ускуналар, ойна-кюллик ишхонаси ва ҳайкалтарошлик ишхонаси, омбор ва савдо биноларининг қолдиқлари ҳамда жуда кўп санъат асарлари ва рўзғор буюмлари (идишлар, устаралар, муҳрлар, бола ўйинчоқлари ва ҳоказо) топилган. Топилган жуда кўп меҳнат қуроллари, яроғлар ҳамда бошқа мис ва бронзадан ясалган буюмлар Миср металлургиясини синчиклаб текширишга имкон беради. Миср металлургияси кўпроқ ташқаридан келтириладиган рудага асосланган бўлиб, жуда секин ривожланган. Синай ярим оролидаги мис конлари ва Мисрнинг турли ерларидаги тош конлари қадимги Мисрдаги тоғкончилик иши техникасини ўрганишга имкон беради. Ғоят гўзал ва бадий жиҳатдан юксак қилиб ишланган қимматбаҳо зийнат буюмлари, олтин ва кумушдан ясалган муночоқлар, узуклар, билагузуклар ва тиллақошлар, жуда гўзал нақш бериб ишланган мебель, ниҳоят, ғоят нафис қилиб ишланган газмолнинг жуда пишиғидан тортиб, юпқасигача бўлган ҳар хил навлари ҳунарларнинг юксак даражада ривожланганлиги ва ихтисослаштирилганлигини кўрсатади. Мисрнинг жанубий чегараларида айниқса яхши сақланиб қолган жуда кўп қурол-яроғлар ва қалъаларнинг харобалари қадимги мисрликларнинг ҳарбий иш ва қалъа қуриш техникасини синчиклаб ўрганишга имкон беради. Ибодатхоналар ва кўпдан-кўп мақбаралар ҳамда қасрлар ва уй-жойларнинг қолдиқлари қадимги Мисрнинг ажойиб архитектурасини батафсил ўрганишга имкон беради. Сақланиб қолган қуёш ва сув соатлари, юлдузларнинг жойланиш жадваллари, визир ва астрономик асбоблар қадимги Мисрда фаннинг, хусусан астрономиянинг қай даражада ривож топганлигини кўрсатиб туради.

Кўпдан-кўп ҳайкаллар, ҳайкалчалар, ҳайкалтарош ва рассомларнинг эскизлари, мақбараларнинг деворларидаги ёрқин рангларда солинган ва ҳозиргача яхши сақланган расмлар, қадимги папирусларни кўпинча жуда чиройли қилиб безатиб турган расмлар ва гуллар қадимги мисрликларда

тасвирий санъатнинг юксак даражада тараққий қилганлигини равшан кўрсатиб туради. Ниҳоят, бизнинг замонамизгача сақланиб қолган бошқа буюм ва нарсалар, чунончи, худоларнинг ҳайкал ва ҳайкалчалари, ҳар хил туморлар ва кўпинча охиратга эътиқод қилишга оид буюмлар динни, айниқса диний урф-одатларни муфассал ўрганишга имкон беради. Мана шу диний эътиқод буюмлари ва қадимги Миср санъат асарларининг ҳаммаси тарихчига ҳар хил материаллар (тош, лой, ёғоч, металл ва бошқалар)ни ишлатишда қўлланилган техника усуллари масаласининггина эмас, балки шу билан бирга, худди шу даражада муҳим бўлган бошқа бир масалани, яъни қадимги Мисрда санъат ва дин тараққиётининг формалари ҳақидаги масалани ҳам диққат билан батафсил ўрганишга имкон беради.

Мисршуносликнинг ривожланиши Шампольоннинг ишини дастлаб давом эттирган германиялик Бругш ва Лепсиус, франциялик Девериа, де Руже ва Шаба, италиялик Розеллини ва инглиз Берчлар асосан қадимги Миср ёзуви ёдгорликларини ўрганиш ва нашр этиш устида зўр бериб ишладилар. Лепсиус Миср хронологиясини ўрганиб, шу асосда Миср тарихини биринчи бўлиб даврларга бўлди. Бругш эса Миср тарихининг биринчи умумий очеркини ёзди ва мисршунослик тўғрисида ўша замон учун фойдали бўлган справочниклар ва қўлланмалар тузди. Археолог, филолог ва тарихчининг ишларини бирга қўшиб олиб бора билган француз олими Г. Масперо мисршуносликка катта ҳисса қўшди. Масперо ўзининг «Классик Шарқ халқларининг қадимги тарихи» деган катта асарида биринчи марта ўлароқ қадимги Миср тарихи ва маданиятини классик Шарқ, яъни Шимоли-Шарқий Африка ва Олд Осиёдаги бир қанча халқларнинг жуда кенг тарихий ривожланиш доирасига киритди. Масперо қадимги Миср маданияти, тили, санъати ва динини айниқса муфассал ўрганиб, Миср дини ва санъатининг ривожланишидаги асосий даврларни белгилаб чиқди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Эрман ва Зете мисрликлар тилини ўрганиш проблемаларига бағишлаб бир қатор катта асарлар ёздилар. Бу асарларнинг илмий жиҳатдан аҳамияти катта, аммо Эрман билан Зете Миср тилининг семит группасидаги тилларга яқинлигини бирмунча ошириб кўрсатдилар, шۇ билан бирга, Миср тили синтаксисини ҳаддан ташқари соддалаштирдилар.

Эрман ва Грапов Миср тилининг манументал луғатини туздилар: бу луғат Миср филологияси соҳасида ҳозирги замоннинг зўр ютуғидир. Мазкур луғат турли мамлакатларнинг олимлари, шу жумладан энг кўзга кўринган рус мисршунос-

лари Б. А. Тураев ва В. С. Галенишчевнинг луғат авгорларига юборган кенг лексик материалларига асосланиб тузилган. Эрмач тулган грамматика билан бирга инглиз мисршуноси А. Гарднер томонидан тил ўрганувчилар учун қўлланма сифатида энг кейин тузилган Миср тилининг катта грамматикаси ҳам илмий аҳамиятга эгадир. Америкалик мисршунос Д. Г. Брестед XX аср бошигача маълум бўлган тарихий ҳужжатлардан деярли ҳаммасининг таржималарини беш томли катта тўпламда нашр этди ва ана шу манбалар асосида қадимги Миср тарихи очеркини тузди. Буржуа тарих фанининг типик намояндаси бўлган Брестеднинг бу асарида буржуа тарихшунослигининг ҳамма асосий камчиликлари акс этгандир. Брестед қадимги Миср тарихини муфассал ўрганиб, унинг сиёсий тарихига алоҳида эътибор берган ва энг муҳим тарихий ўзгаришларнинг ҳаммасини сиёсий воқеалар жараёни билан изоҳлашга интилган, шу билан у, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таъсирига эътибор бермаган. Масалан, у Янги Подшолик давридаги Мисрда ҳарбий сиёсатнинг ривожланишини қулдорлик хўжалигининг эҳтиёжлари билан эмас, балки чет эл боққинчилари — гиксосларга қарши олиб борилган ҳарбий кураш билан изоҳлаган. Брестеднинг идеалистик дунёқарашни уни шахснинг роли билан гоё факторини ва айниқса диннинг родини кўпиртириб кўрсатишга мажбур қилган. Ниҳоят, Брестед Миср давлатининг ривожланишини тасвирлаганда унинг ижобий томонларини ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатган ҳамда қадимги Миср ижтимоий ва давлат тузумини идеаллаштирган ва қисман ҳозирги замонга мослаштириб кўрсатган. Брестед Эд. Мейер изидан бориб, қадимги Мисрда феодализм мавжуд бўлганлигини айтиш мумкин деб, тарихий ривожланиш процессини қўпол равишда бузиб кўрсатган. Аслда эса қадимги Мисрда ҳатто қулдорлик ҳам тўла ривожланиб улгурмаган. Брестед воқеаларни замонлаштиришда шу даражага бориб етганки, у Миср ер эгаларини инглиз лендлордлари билан таққослаган. Брестед Миср истибодини доим идеаллаштириб, ўз фикрича, Миср фиръавнларининг «ҳукумат вазифасини чуқур тушунганликларини қайд этади, ҳолбуки, фиръавнлар қулдорлик аристократиясининг фақат олий вакиллари бўлган, холос. Брестеднинг кўнгина фактик материалларни ичига олган ва шу туфайли бир қадар илмий аҳамиятга эга бўлган бу асарида Миср тарихи юзасидан берган батамом нотўғри концепцияси ана шундайдир. Брестед бошқа асарлар ҳам ёзган, чунончи, фиръавн Эхнатоннинг «қуёш мадҳиялари»ни, Қадеш ёнидаги жангни текшириб асарлар ёзган, Нью-Йоркдаги медицина папирусини нашр этган ва таржима қилган, Ўрта Подшолик

давридан қолган саркофаглардаги текстларни нашр этган. Ниҳоят, Брестед Чикаго шарқшунослик институтини ташкил этган ва унга раҳбарлик қилган.

Рус олимлари мисршуносликка катта ва қимматли ҳисса қўшганлар. Русьда Шарқ мамлакатлари ва Шарқ халқларининг маданияти билан анча эрта қизиқа бошланган. Кўпдан-кўп сайёҳлар ва ҳожилар, кейинчалик эса савдогарлар ва элчилар Фаластинда, Эронда, Ҳиндистонда, Узоқ Хитойда ва Туркияда бўлганлар. Улардан баъзилари Мисрда ҳам бўлиб, унда кўришга муяссар бўлган нарсалари ҳақида хотиралар ҳам ёзганлар. Ўз замонининг ўқимишли кишиси, улуг князь хазиначиси Михаил Григорьев тахминан 1493 йилда Мисрда бўлган ва Қоҳирадаги султон саройининг таърифини ёзган. XVII асрнинг 70- ёки 80-йилларида «Туркия империясининг таърифи» ёзилган, бу муҳим асарнинг автори (бояр ўғли Ф. Ф. Дорохин бўлса керак) бир қанча вақт Мисрда бўлиб, қисман ўз кузатишлари ва қисман тўплаган маълумотлар асосида Қоҳира ва Искандария таърифини ёзган. В. Г. Барский деган одам 1727 ва 1730 йилларда Шарқдаги бир неча мамлакатни айланиб чиққан, шунда Мисрда ҳам бўлган. Барский Қоҳира, Розетта ва Искандарияда бўлиб, ўзининг «Саёҳат» деган асарида у вақтларда Искандариядаги машҳур обелиск (ҳайкал)лардан бирини муфассал тасвирлаган. Барский бу тасвирига расм илова қилган, автор бу расмни шу қадар синчиклаб ишлаганки, унда обелискдаги иероглиф ёзуви ўз замонасига кўра жуда аниқ акс эттирилган.

Миср иероглиф ёзувларини ўқиб чиқариш соҳасидаги биринчи тажрибалар рус шарқшунослари ва бошқа соҳалардаги олимларнинг мисршуносликка янада кўпроқ қизиқишларига сабаб бўлди. Миср иероглиф ёзувларининг аҳамиятига бағишлаб бир қанча асарлар ёзган И. А. Гулянов Шампольон билан мунозара қилган. Гуляновнинг Мисрнинг қадимги ёдгорликларига ва асосан Миср ёзувларини ўқиб чиқаришга бағишланган асарлари унча маълум бўлмай қолган ва мисршуносликнинг янада ривожланишига айтарли таъсир кўрсатмаган. Аммо ўша замоннинг талантли тарихчиси Т. Н. Грановский Гуляновнинг катта билимига, у тўплаган муҳим материалларга ва унинг оригинал фикрларига жиддий эътибор берган, ҳамда Гуляновнинг текширишлари «жуда ҳам қизиқ ва муҳимдир» деган. Тасвирий санъат академиясининг президенти ва Халқ кутубхонасининг директори академик А. Н. Оленин Шампольон кашфиётининг катта илмий аҳамиятига муносиб баҳо берган ва бу ҳақда бир-бирлари билан тез-тез хат ёзишиб туришган. Бундан ташқари, Оленин Миср ёзуви масалаларидан бирига бағишлаб махсус асар ёзган.

Шарқда қилинган саёҳатлар ҳам мисршуносликка бўлган қизиқишни кўрсатади. Ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бири бўлган А. Норов 1834—1835 йилларда Миср ва Публияга борган ва бу саёҳатини ғоят қизиқарли баён этиб асир ёзган; автор 1840 йилда нашр этилган бу асарда Нил vodiysida кўрган қадимги Миср маданияти ёдгорликларини муфассал тасвир этган. А. Норов бу китобида бир қанча муҳим тарихий масалаларни, чунончи, Миср маданиятининг грек маданиятига таъсири ёки ҳозирги замон Миср аҳолиси урф-одатларида қадимги маданият сарқитлари каби масалаларни ҳам кўзғатган. А. Норов Т. Н. Грановский билан бир неча марта учрашган ва уни умумий тарихдан дарслик ёзишга киришишга ундаган. Грановский жуда қисқа муддат ичида ёзилган, замонаси учун ғоят муҳим бўлган «Умумий тарих программасига қисқача баёнот»ида қадимги Шарқ тарихининг ғоят қисқа, аммо ёрқин планини чизиб берган, унда Хитой ва Ҳиндистон ҳамда Финикия тарихига алоҳида эътибор берган, бу ўринда «қадимги замондаги савдонинг характери»ни таъкидлаб кўрсатган. Грановский ўз вафотидан бир неча ой бурун, 1855 йилда дарсликнинг қадимги Шарқ халқлари тарихига бағишланган бўлимини ёзган. Катта санъат тарихчиси А. Прахов шахсан Мисрға бориб, Мисрнинг қадимги ёдгорликларидан коллекция тўплаган ва ўз замонаси учун қимматли бўлган «Қадимги Миср меъморлиги» деган асарини (1880 й.) қадимги мисрликларда архитектура формаларининг пайдо бўлиши масалаларига бағишлаган.

Ғоят зўр илмий билимлар эгаси бўлган буюк олим, академик Б. А. Тураев (1868—1920 йиллар) жуда катта рус мисршуноси бўлган. Унинг илмий фаолият самараларидан энг муҳими «Қадимги Шарқ тарихи» бўлиб, бу асар ғоят кенг маълумотларни ўз ичига олган ва ҳужжатлар билан жуда яхши асосланган. Бу асарда бутун қадимги Шарқ дунёси яхлит маданий-тарихий ҳолида кўрсатилган. Тураевнинг мисршуносликка қўшган оригинал ҳиссаси қадимги Миср маданий меросини кейингироқ замонлардаги Миср ва Ҳабашистон маданияти билан боғлаб ўрганишдан иборат бўлди. Б. А. Тураевнинг яна бир муҳим хизмати шундаки, у Москва Нафис санъат музейидаги қадимги Шарқ ёдгорликлари бўлимини ташкил қилди ва рус музейларида йиғилган Миср ёдгорликларини синчиклаб ўрганди. Тураевнинг «Миср адабиёти» деган асари ғоят катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, бу асар ўз ичига олган материалнинг бойлиги жиҳатидан бутун дунё мисршунослик адабиётида тенги йўқ асардир. Жуда зўр маълумот эгаси бўлганлиги ва фанга чуқур муҳаббати туфайли Б. А. Тураев мисршуносларнинг (Волков, Коцейовский Стру-

ве, Флиттнер, Франк-Каменецкий, Гесслардан иборат) бутун бир мактабини яратишга муваффақ бўлди.

Б. А. Тураев билан бир қаторда, мисршунослик соҳасида гоят катта рус мутахассиси бўлган В. С. Голенищчев (1856—1947 йиллар) ўзининг Мисрга тез-тез қилган саёҳатлари вақтида у ерда бир қанча қазилар ишлари ўтказди ва қадимги Миср ёдгорликларидан кўп ва қимматли коллекция тўплади. Бу коллекция кейинчалик Москва Нафис санъат музейида Б. А. Тураев тузган қадимги Шарқ ёдгорликлари бўлимининг ўзагини ташкил қилди. В. С. Голенищчев Мисрда ҳаммамат ёзувларини ўз жойида синчиклаб текширди, шунингдек Стабилал-Антарда ибодатхоналарини қайта тиклаш ҳақида малика Хатшепсутнинг тарихий жиҳатдан жуда муҳим ёзувларини ва Сувайш канали ёнида Телал-Масхутадаги Доро ёзувларини топди. В. С. Голенищчев қадимги Миср ёзувларининг турли ёдгорликларини нашр этиш, таржима қилиш ва шарҳлаш соҳасида кўп асарлар ёзди, масалан, диний сеҳржоду дуолари ёзилган «Меттерних лавҳаси», «Ҳалокатга учраган кема тўғрисидаги ҳикоялар» (Эрмитаж папируси № 1115), «Упу-Амоннинг Сурияга саёҳати» (Москва папирусининг тексти) шу асарлар жумласидандир. Ленинград Эрмитажидаги бир неча гиератик папируслар тексти ва Қоҳира музейидаги баъзи гиератик папируслар текстининг гоят нафис нашри ва транскрипция қилиниши ҳам В. С. Голенищчевнинг катта хизмати дидир. Қоҳира музейидаги гиератик папируслар Миср тарихининг кейингироқ даврига оид диний текстлардир.

В. С. Голенищчев ва Б. А. Тураев, шунингдек уларнинг шогирдлари ва издошларининг жуда кўпчилиги типик буржуа шарқшунослари бўлган. Улар текшириш ишларида қадимги Миср маданияти ва унинг сиёсий тарихини ўрганиш билан чегараланиб, қадимги Мисрнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларига оид масалаларга деярли мутлақо яқин келмаганлар. Бу проблема биринчи марта кенг кўламада фақат 1917 йилдан кейингина, Миср ҳужжатларини ўрганиш асосида совет олимлари томонидан текширила бошланди.

Совет мисршунослари Совет Иттифоқининг давлат музейларида, шунингдек хусусий тўпламларда сақланган қадимги Миср ёдгорликларини йиғиш, ўрганиш ва нашр этиш соҳасида катта ишлар қилдилар. Бу ёдгорликларни тўплаш юзасидан олиб борилган ана шу ишлар натижасида Москва Тасвирий санъат музейи ва Ленинград Эрмитажидаги Миср коллекциялари Миср маданияти ва ёзувининг гоят қимматли тўпламларига айланди. Буларнинг кўпчилиги ҳозир совет мисршунослари томонидан ҳар томонлама ўрганилган ва СССРда ҳам, чет элларда ҳам нашр этилган. Булардан энг қимматлиси В. В.

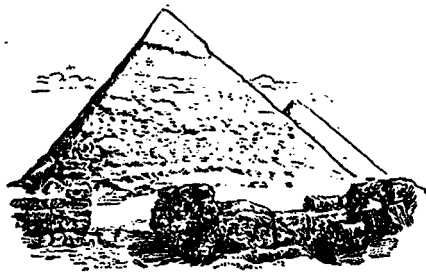
Струве нашр эттирган «Москва математика папируси»дир. Бунинг тексти марҳум академик Б. А. Тураев томонидан ўша вақтдаёқ биринчи марта ўрганилган ва транскрипция қилинган эди. Совет мисршунослари «Ипувер насиҳатномаси» ва «Поффереху насиҳатномаси» деган икки муҳим ҳужжатни айниқса диққат-эътибор билан ўргандилар. Бу ҳужжатларда эрамиздан олдинги XVIII асрда Мисрдаги камбағаллар ва қулларнинг катта қўзғолони тасвир этилган. Совет мисршунослари Урта Подшолик даври охирида бўлиб ўтган сиёсий курашнинг ижтимоий-иқтисодий илдизларини синчиклаб ўрганиб, мазкур насиҳатномаларда баён қилинган қўзғолоннинг тамомила ҳақиқий тарихий факт эканлигини биринчи бўлиб аниқладилар. Совет мисршунослари ҳатто бу қўзғолон рўй берган вақтни ҳам кўрсатиб бердилар. Совет фанининг яна бир ютуғи шундаки, қадимги Миср ҳарбий-сиёсий тарихи чуқур ўрганилди ва Миср фиръавлиларининг Фаластинда, Сурия ва Нубияда минг йиллар давомида олиб борган истилочилик урушларининг босқинчилик характери аниқланди. Совет мисршунослари қадимги Миср маданиятини, қисман адабиёти, мифологияси, дини ва санъатини ўрганишга катта эътибор бердилар. Сўнгра, совет мисршунослари қадимги Миср ижтимоий тузуми, тарихи ва маданиятининг ривожланиши тўғрисида буржуача концепцияларни, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг прогрессив ривожланиши ҳақидаги марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан танқид қилишдек муҳим ва катта вазифани қўйган эдилар. Совет мисршунослари ўз илмий асарларида қадимги Миср жамиятини энг қадимги қулдорлик жамияти эканлигини кўрсатибгина қолмай, балки тарихни сохталаштирувчи буржуа тарихчиларининг қадимги Мисрдаги мустабид қулдорлик тузумини идеаллаштириш йўлида қилган сохта илмий уришларини илмий асосда танқид қилдилар ва фож этдилар.

Хронология ва даврларга бўлиш Умуман қадимги Шарқ давлатлари тарихининг хронологиясини белгилаш қийин бўлгани каби, қадимги Миср тарихининг хронологиясини белгилаш ҳам қийиндир. Бу қийинчилик қадимги Шарқда аниқ йил ҳисоби системасининг бўлмаганлигидан келиб чиқади. Мисрда йил ҳисоби ҳар қайси фиръавннинг подшолик қилган йилларига қараб олиб борилган ва янгилаб гурилган. Маълум бир фиръавннинг подшолик қилган фалон йилида деб кўрсатилган ёзувлар, шунингдек, Миср фиръавлиларининг қанча йил подшолик қилганлиги тўғрисида Манефон асарларида ва Миср йилномаларида сақланиб қолган маълумотлар Миср подшоларининг, улар подшолик қилган йилларни тахминан аниқлаб, рўйхатларини белгилаб чиқишга имкон берди.

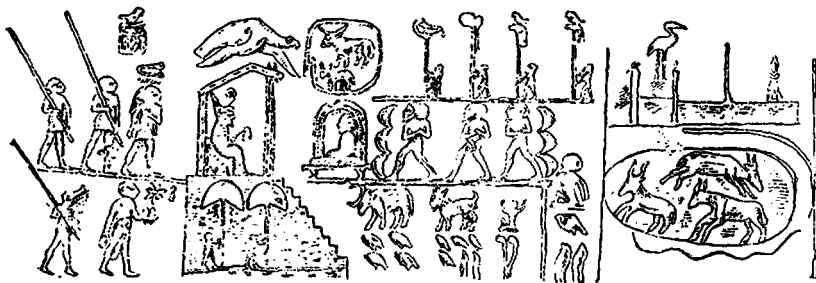
Нихоят, астрономик кузатишларга асосланган Миср календарь системасини ўрганиш натижасида Миср хронологиясининг озми-кўми аниқ бўлган асосий пунктларини белгилаш мумкин бўлди. Мисрнинг расмана календарь йили 365 кундан иборат бўлган, шунинг учун ҳар тўрт йил ичида тропик йилдан бир сутка кейинга қолиб юрган. Бу хато 1460 йилдан кейин бир йилга барабар бўлган ва демак расмана календарь йили билан тропик йил ўртасидаги бир йиллик фарқ фақат ҳар 1460 йилда бир марта тўғриланиб борган ва расмана йил билан тропик йил бир кунда бошланган. Ана шу 1460 йиллик давр эллинизм замонида ҳам маълум бўлган. Бу 1460 йиллик давр астрономик кузатишлар билан, хусусан Сириуснинг эрталаб чиқишини кузатиб бориш билан боғланган бўлса керак. Сириус 1460 йилда бир марта Мемфис кенглигида қуёш айланиши билан ва Нилда сувнинг кўтарила бошлаши билан бир вақтга тўғри келган. Кейингироқ замондаги манбаларда кўрсатилишича, эрамизнинг 139 йили шундай «Сириус даври»нинг бошланиш йили бўлган. Шундай қилиб, бундан илгариги Сириус даврларининг бошланиш йиллари эрамиздан аввалги 1321, 1781 ва 4241 йилларга тўғри келиши керак. Миср ёзувларида айни бир фиръавн подшолик қилган йилнинг қайси кунда Сириуснинг чиқиши муносабати билан байрам қилинганини кўрсатувчи маълумотлар сақланиб қолгани туфайли ана шу куннинг аниқ санасини ҳисоблаб чиқиш мумкин бўлди. Шу тариқа, XII династияга мансуб Миср фиръавни Сенусерт III нинг эрамиздан аввалги 1883 йилдан то 1845 йилгача подшолик қилганлиги аниқланди. Янги Подшолик замонининг баъзи саналарини ҳам шундай астрономик ҳисоблар ёрдами билан белгилаш мумкин бўлди. Амарна дипломатик архивидан олинган ҳужжатлар Янги Подшолик давридаги Миср фиръавнлари билан Бобил, Осурия ва Хетт давлатидаги баъзи подшоларнинг подшолик қилишлари ўртасидаги баъзи синхронизмларни (замоннинг тўғри келишини) белгилашга имкон берди. Бу ҳам Миср тарихининг хронологиясини тиклашга имкон беради. Ўтмиш замонлардаёқ Манефон қадимги Мисрнинг бутун тарихини 30 династияга ёки, агар шу рўйхатга охириги учта эронлик Миср ҳукмдори - Ох, Арсес ва Доро III Кодоман қўшилса, 31 династияга бўлган эди. Бир-бировидан кейин бириш-кетя подшолик қилган фиръавнларнинг бирон-бир группасини бир династияга бирлаштирилар экан, бу иш шу фиръавнлар ўртасидаги қариндошлик муносабатларига қараб қилинмайди, балки асосан ўша фиръавнларнинг бир жойдан келиб чиққанлиги ёки айни бир шаҳарнинг ўзида подшолик қилганлигига қараб шундай қилинади. Манефон ўз тарихий асарларини уч қисмга бўлиб, шу билан

подшолик династияларининг бутун рўйхатини тахминан учта ўнликка бўлади. У биринчи қисмга I—XI династияларни, иккинчисига XII—XIX династияларни, учинчисига XX—XXXI династияларни киритади. Миср тарихининг биринчи марта Манефон томонидан киритилган ана шу хилда даврларга бўлиниши баъзи ўзгаришлар билан то замонамизгача сақланиб келган. Династияларнинг шу хилда учта ўнликка бўлиниши Лепсиусда бутун Миср тарихини уч катта даврга, яъни Қадимги, Урта ва Янги Подшолик даврларига бўлиб чиқиш фикрини тугдирган. Қадимги Подшолик даврига одатда III—VI династияларни, Урта Подшолик даврига XI—XII династияларни, Янги Подшолик даврига XVIII—XX династияларни киритадилар¹. III династиядан бурунги даврдан жуда оз ёзма ёдгорликлар сақланиб қолган. Қадимги Мисрда энг қадимги қуддорлик жамиятининг ва мустабид давлатининг келиб чиқиш замони бўлган ана шу даврни арханк давр деб аташ мумкин. Қадимги Подшолик даври кучли марказлашган мустабид давлат ташкил топган замон эди. Урта Подшолик даври Мисрнинг янгидан кучайиши билан нишонланади. Бу даврда XI—XII династия фиръавлари Нубия билан Сурияга ёриб ўтишга жасур ҳаракат қилганлар. Миср маданиятининг равнақ топган ана шу замони синфий курашнинг кескинлашуви билан характерлидир. Янги Подшолик даври Мисрнинг сиёсий ва маданий жиҳатдан юксалишининг охириги давридир. Бу даврда Миср қадимги Шарқ дунёсидаги бошқа давлатлар ўртасида энг устуи, биринчи ўринни эгаллашга иштиблиб, кенг истилочилик сиёсатини олиб боради ва халқаро кураш майдонига чиқади. XXI—XXXI династиялар даврини мамлакатнинг секин-аста тушкунликка юз тутиб борган замони деб аташ мумкин. Бу даврда Миср пировард натижада чет мамлакат истилочиларига ем бўлган.

¹ Қадимги, Урта ва Янги Подшолик ўртасидаги даврлар Мисрнинг иқтисодий ва сиёсий тушкунлик давларидир.

Гизада фиръави Хафра пирамидаси.

Фиръавнинг «пайдо бўлиш» тавтанаси байрами.

Намреждан топилган гурзидаги бўртма расм.

VI БОБ

ЭНГ ҚАДИМГИ МИСР ДАВЛАТИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

**Табиий
шароитлари**

Мисрнинг серунум ерлари асосан Нил дарёси оқизиб келтирган тупроқлардан вужудга келганлигини грек тарихчилари ва географлари — Геродот билан Страбон таъкидлаб ўтган эдилар. Нил дарёсининг тошқинлари натижасида яхши сугориладиган Миср ерлари Шимолий ва Шарқий Африканинг кенг чўллари исканжасига қисилган буюк воҳага ўхшайди. Миср ғарбда ва шарқда қояли тоғлар ва ўтиш жуда қийин бўлган чўллар, жанубда эса Нил дарёсининг бўсағалари туфайли қўшни мамлакатлардан ажралиб, яккалашиб қолган эли деса бўлади. Миср бошқа барча мамлакатлардан деярли бутунлай ажралган ҳолда яшаган. Шу сабабли Миср маданияти секин ривожланган ва унинг ўзига хос жуда кўп хусусиятлари бўлган. Мисрликлар ўзларининг серҳосил ва роҳатбахш ерларини табиати кўримсиз ва ёввойи қўшни мамлакатларнинг ерларига доимо қарама-қарши қилиб қўйганлар. Мисрликлар ўз мамлакатларини тасвирий иероглиф билан текис ер шаклида тасвирлаганлар, баъзида текис ер ариқ ва каналлар билан бир қанча участкаларга бўлиб кўрсатилган ва Мисрни образли қилиб «Қора тупроқ» (Та-Кемет) деб атаганлар. Мисрликлар ер, сув ва ўсимлик худоси Озирисни азаддан бери серҳосил Нил мамлакатининг ҳомийси деб ҳисоблаганлар. Озириснинг фитначи, маккор ва золим акаси, чўл, ўлим ва чет эллар худоси Сэт унга қарши доимо кураш олиб борар экан. Нилнинг чўл ҳамда Нил водийсида жойлашган деҳқон-

ларнинг Нил атрофидаги чўлларда яшовчи кўчманчилар билан азалдан олиб борган курашлари мисрликларнинг ёзувларида, тилида ва динида ана шу тариха акс эттирилган. Тинмай давом қилиб турган бу курашнинг бир қатор маданий ва сиёсий ўзаро таъсири туфайли янада мураккаблашиб кетмаслиги мумкин эмас эди. Бу ҳолни Маркснинг қуйидаги сўзлари равшан кўрсатиб беради: «Тарих бошлангандан буён барча Шарқ қабилаларида уларнинг ўтроқ бир қисми билан ҳам давом этиб келаётган кўчманчи қисми ўртасида *умумий* нисбат борлигини қўриш мумкин»¹.

Миср географик жиҳатдан икки қисмга: Юқори Мисрга—тор ва узун водийга ҳамда Қуйи Мисрга—Нилнинг уч бурчак шаклида тармоқланиб, Ўрта денгизга бориб чиқадиган кенг дельтасига бўлинади. Нил водийси узунлиги 700 км га яқин ва кенглиги 20 км дан 50 км ўртасида бўлган тор жойдан иборат бўлиб, биринчи бўсагадан то дельта тепасигача чўзилиб боради. Қуйи Миср қадимги вақтларда тамоман ботқоқликлардан иборат бўлган. Греklar Қуйи Мисрнинг ташқи қиёфаси ўзларининг уч бурчакли Δ бош ҳарфига ўхшаганлиги туфайли буни дельта деб аташлар. Мисрдан Осиёга чиқадиган йўл дельтанинг шимоли-шарқий бурчагидан бошланган. Бу йўл Сувайш бўйини ва Синай ярим ороли орқали Фаластинга, Сурияга ва Олд Осиёнинг бундан ҳам узоқ мамлакатларига чўзилиб кетган. Миср истилочилари, савдогарлари ва колонистларининг Осиёга чиқадиган бирдан-бир демаганда ҳам, ҳар ҳолда, асосий йўли ўша бўлган. Осиё истилочиларининг қўшинлари ва Мисрга турли товарлар олиб борувчи савдо карвонлари ҳам Нил водийсига худди шу йўлдан келган.

Дунёдаги энг катта дарёлардан бири бўлган Нил (узунлиги 6500 км) Мисрнинг аллювиал тупрогинингина вужудга келтириб қолмай, балки ўзининг вақт-вақти билан бўлиб турадиган тошқинлари билан Миср ерларини серҳосил ва унумли қилиб, водийда ва дельтада инсоннинг яшаши ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиши учун зарур бўлган барча табиий шарт-шароитларни тайёрлаб беради. Ҳабашистон тоғларидаги қорларнинг эриши ва Эфиопияда вақт-вақти билан бўлиб турувчи ёмғирлар туфайли Нилнинг суви июнь ойида аста-секин кўпая бошлайди. Сентябрь ойида Нил тошқини айна авжига чиқади ва Нил суви бутун мамлакатни босиб кетиб, мамлакат бир кўлдан иборат бўлиб қолади. Экваториал Африканинг йирик кўлларида пайдо бўлиб, кўпгина ирмоқларнинг ҳам суви қўшилиб кетадиган Оқ Нил дарёси ўз су-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Избранные письма, 73-бет.

вини типмай Нилга қуйиб туради. Тропик ўсимликларга бой бўлган жойлардан оқиб ўтадиган ва ўзида сузиб юрувчи ороллар (седдлар) кўп бўлган Оқ Нил дарёси ўғит берувчи чиринди лойқага тўлиб оқади. Тан кўлидан оқиб чиқадиغان Қўк Нил Эфионияда бўлиб турадиган тропик ёмғирлар туфайли сув юзасининг вақт-вақти билан кўтарилиб туришини таъминлайди ва тоғларни ювиб ўтганлигидан ўз сувларида минерал лойқа олиб келади. Тошқин вақтларида бу лойқа Миср ерларига ўтириб қолиб, ғоят яхши табиий ўғит хизматини ўтайди, тупроқни серунум қилади ва бу ерлар юқори ҳосил берадиган бўлади. Мисрнинг иқлими иссиқ ва қурғоқ бўлиши, ёмғир эса жуда кам ёғиши туфайли деҳқончилик хўжалиги учун Нил тошқинларининг аҳамияти жуда каттадир. Ёз вақтида ёмғир сира ҳам ёғмайди деса бўлади. Қоҳирада июндан то сентябргача ёмғир мутлақо бўлмайди.

Қадимги вақтларда Мисрнинг ўсимлик дунёси ҳозирги вақтга қараганда бой бўлган. Мисрда пальмазорлар, акация, юлғун дарахтзорлари ва хурмозорлар бўлган. Нил сувлари туриб қолган ерларда папирус ва лотос ўсимликлари ҳам кўп учраган. Энг қадимги замонларда Шимолий Африканинг иқлими кейинги вақтларга қараганда анча юмшоқ ва намроқ бўлган, шунинг учун ҳам Мисрда ёндош мамлакатлар, ҳозирги вақтдагидек чўллардан иборат бўлмай, балки майсазорлар билан қопланган даштдан иборат бўлган. Мисрнинг ҳайвонот дунёси ҳам ҳозирги вақтдагига қараганда анча бой бўлган. Мисрда ва Мисрга ёндош областларда филлар, жирафалар, каркидонлар, ёввойи ҳўкизлар, ёввойи чўчқалар, газаллар¹, оҳулар яшаган, чўлларда арслон ва қора қонлонларнинг бўкиришлари эшитилиб турган. Нилда тирмоқлар, гиппопотамлар² ва ҳар хил балиқлар бўлган. Даштлар, ботқоқликлар ва Нил сувлари туриб қолган жойлар турли-туман ёввойи ҳайвонларга, қушларга ва балиқларга бой бўлган. Апа шу турли-туман ёввойи ҳайвонларни, қушларни ва балиқларни овлаш манзаралари кўпгина тасвирларда сақланиб қолган.

Тош — Мисрнинг асосий табиий бойлиги бўлган. Мисрликлар энг қадимги асбоблар ва турли қуроллар тайёрлаш учун зарур бўлган чақмоқ тошларни яланг тешаликлардан қовлаб олганлар. Мисрликлар Нил водийсини ғарб ва шарқ томондан ўраб олган тоғлардан бинокорликда, шунингдек ҳайкаллар, идишлар ва бошқа турли-туман буюмлар ясашда ишлатиладиган оҳак тош, қумтош, гранит, диорит, базальт, порфир, илон ранг тош, опикс³ ва тошнинг бошқа турларини қа-

¹ Газал — кийикнинг бир тури.

² Гиппопотам — сувда яшайдиган териси қалин ҳайвон.

³ Опикс — хира шишасимон тош.

зиб чиқарганлар. Бу эса тоштарошлик ҳунарининг юксак даражада ривожланишига имкон берган. Мисрликлар металлларни, хусусан мисни Нил водийсини Қизил денгиздан ажратиб турган Арабистон чўли деб аталувчи шарқий чўлдан, шунингдек Синай ярим оролидан олиб келишга мажбур бўлганлар. Мисрликлар олтинни Нубиядан олиб келганлар; грек тарихчиси Диодор Нубиянинг олтин конларини тасвирлаб берган эди. Мисрга ҳар хил хом ашёни четдан келтириш зарурлиги энг қадимги ва энг муҳим савдо йўлларини ҳам белгилаб берган. Мамлакатнинг энг муҳим савдо магистрали Нил дарёси бўлиб, бу дарё мамлакатнинг турли қисмларини бир-бири билан, шунингдек бутун Мисрни водийнинг жанубий чегараларидаги дастлабки бўсафага ёндаш бўлган Нубия билан боғлаган. Дельтанинг шимоли-шарқий бурчагидан Синай ва Фаластин орқали Сурияга катта савдо йўли ўтган. Нил водийсидан ғарбий воҳаларга турли йўллар ўтган. Шарқ томонда Қизил денгиз қирғоқларига олиб борадиган муҳим йўллар бўлган. Бу йўллар асосан селдан кейин қуриб қолган сойлар бўйлаб ўтган. Коптосдан ҳозирги Косейр портига суви қуриб қолган Вади-Хаммамат сойи ўзанидан кетган ва қадимги вақтларда машхур бўлган йўл ана шундай йўллардандир.

Аҳоли

Мисрликлар бошқа кўпгина қадимги Шарқ халқлари сингари бир қанча қабилаларнинг секин-аста аралашиб кетиши натижасида ташкил топган. Қадимги Миср халқини бунёд қилган бу қабилалар Шимолий ва Шарқий Африканинг маҳаллий қабилаларидир. Мисрдаги архаик даврга оид кишиларнинг ўзига хос ҳайкалчалари, Негададаги архаик мозорлардан топилган қалла суякларини ўлчаб кўриш натижалари, шунингдек қадимги Миср тилининг галла, сомали ва бошқа қабилаларнинг тилига бирмунча ўхшаб кетиши энг қадимги мисрликларнинг тропик Шарқий Африкадаги қабилалар билан қаришдошлигини кўрсатади. Қадимги Миср тасвирларига кўра, Шарқий Африкада (мисрликларча Пунт мамлакатида) яшаган энг қадимги қабилалар ўзларининг ташқи қиёфалари билан мисрликларга жуда ҳам ўхшаб кетадилар. Шубҳасизки, қадимги Мисрдаги, самовий сигир шохли хотин қиёфасида тасвирланган унумдорлик маъбудасига ҳамда серсоқол, пакана Бес худосига эътиқод қилиш африкалик халқларнинг диний эътиқодлари билан маҳкам боғлангандир. Қадимги Подшоликка оид Хирхуф ёзувида Нубиядан махсус «худо рақси»ни бажарувчи пакана одамнинг Мисрга келтирилганлиги тасвирланади.

Бундан ташқари, энг қадимги Миср қабилалари Шимолий Африканинг ливиялик қабилалари билан ҳам жуда яқин қа-

риндош бўлганлар. Қадимги Миср тили ўзининг баъзи хусусиятлари билан Шимолий Африкадаги барбар тилларига ҳам ўхшаб кетади. Мисрда ва Нил водийсини ўраб олган баланд тоғликларда ўтказилган қазиларнинг кўрсатишича, ўзига хос Миср маданиятини вужудга келтирган қабилалар қадимги тош даврдан буён Шимоли-Шарқий Африкада яшаганлар. Фаюм манзилида соф Африка ғалласининг қолдиқлари топилган эди. Ўтказилган текширишлар патижасида Эфиопия ғалласининг ёввойи хиллари борлиги маълум бўлди. Бу ёввойи ғаллаларни энг қадим замонларда Шимоли-Шарқий Африка қабилалари иқлимлаштирган бўлса керак. Ниҳоят, мисрликлар Шимолий ва Шарқий Африкада мис топишни ҳам билганлар. Бу ҳол қадимги Мисрда ўзига хос металлургиянинг ривожланишига сабаб бўлган. Шу фактларга кўра, айрим тарихчиларнинг Миср халқи, унинг тили ва маданияти осийлик семитлардан келиб чиққан, деб тасдиқлашга уришичлари нотўғридир. Тарихни сохталаштирувчи фашист тарихчилар мисрликларнинг калла суяклари «Осийдаги орийлар ирқидан» бўлган одамларнинг калла суякларига яқин бўлган деб, қадимги Миср маданиятини «орий-норд ирқи» доирасига зўрлик билан қўшмоқчи бўлдилар. Тарихни сохталаштирувчи фашистларнинг бу даъволари мутлақо нотўғри ва бундай даъвога ҳеч қандай асос йўқдир. Бу ерда фақат қадимги мисрликлар билан Синай ярим ороли, Фаластин ва Арабистондаги қўшни семит қабилалари ўртасида бўлган айрим маданий муносабатлар тўғрисидагина сўз бўлиши мумкин. Бу ўзаро муносабатлар айрим осийлик қабилалар Мисрга кириб келган ёки бостириб кирган даврларда бирмунча кучайган. Тарихий даврларда бундай бостириб кириш ҳоллари бир неча бор бўлган. аммо архаик даврда осийликларнинг Мисрга қилган катта истилолари ҳақида ҳеч қандай аниқ бир маълумот йўқ.

Шундай қилиб, қадимги мисрликлар тарихдан анча олдин ўтган жуда қадим замондан бери Нил водийси ва дельтасида яшаб келган халқдир. Ибтидоий жамоа тузуми вақтидаёқ вужудга келган қадимги Миср тили бутун қулдорлик даврида ҳам яшаб келган. Қадимги Миср тилининг асосий лугат фонди ва баъзи характерли хусусиятлари эрамининг биринчи асрларида феодализм вужудга келган вақтгача ва ҳатто бир қадар кейингироқ замонларгача ҳам сақланиб келган. Қадимги мисрликлар тилининг қадимги семит (финикияликлар, аккадликлар, осурий ва қадимги яҳудий) тилларига бир қадар яқин бўлишининг сабаби қисман шуки, Миср билан Олд Осий мамлакатлари ўртасида бўлган сиёсий ва маданий алоқалар туфайли улар бир-бирларига таъсир қилганлар. Қадимги

мисрликлар тили эрамиздан аввалги биринчи ва иккинчи мннг йилликларда Мисрға бостириб кирган чет эл истилочилари гиксослар, ливияликлар, ҳабашлар ва бошқаларнинг тиллари билан чатишиб кетганида, пировард натижада, қадимги мисрликлар тили доимо ғолиб келган.

Тош даврининг қолдиқлари

Нил водийсини ўраб олган баланд қоя тоғлардан қадимги тош (палсолит) даврига оид ва чақмоқ тошдан ясалган кўпгина қурол-асбоблар топилди. Кишининг энг қадим эомондаги фаолиятининг қолдиқлари Мисрнинг турли жойларида яхши сақланган, жумладан Фивадан ғарбда чақмоқ тошдан қуроллар ясайдиган бир корхона топилган эди. Кау даҳасида (Ситунинг жануби-шарқида) палеолит давридаги одамнинг ва гиппóпотам суяклари топилган эди; шу билан бирга, Нил водийси атрофидаги тоғликларда яшаган энг қадимги кишилар ўзларининг ташқи қиёфалари билан династиялардан олдинги мисрликлардан унча фарқ қилмаган деб фараз қилишга асослар бор. Чақмоқ тошдан ясалган баъзи қурол-асбоблар Фаюм воҳасидаги қадимги қатламдан ҳам топилган. Бу қуроллар эски қолдиқ тариқасида янги тош давригача сақланиб келган бўлса керак, бу ерда деҳқончилик билан кун кўриб келган қабилалар тиги чақмоқ тошдан ясалган ёғоч ўроқдан фойдаланганлар ва доши катта чуқурларга тўкиб асраганлар.

Ўтроқ деҳқончиликнинг пайдо бўлиши

Шимолий Африкада ўсимликлар йўқолиб, бу бепоён ерларнинг деярли бутунлай чўлбиёбонга айланиб бориши билан аҳоли воҳаларга тўпланишга ва аста-секин дарё водийларига тушиб боришга мажбур бўлган. Шимолий Африканинг овчилик билан машғул бўлган кўчманчи қабилалари Нил дельтаси ва водийсида ўтроқ бўлиб яшай бошлаганлар ва бу ерларда ўз хўжалик тараққиётининг умумий савиясига мувофиқ ўтроқ деҳқончилик ҳаёти формаларига ўта бошлаганлар. Географик шароитларнинг қулайлиги деҳқончилик хўжалигига ўтиш процессини анча тезлаштирган. Африканинг Миср атрофидаги турли районларида арна ва бугдойнинг дастлабки навлари бўлган бошоқли ёввойи ўсимликларнинг мавжудлиги бу ерда яшовчи қабилаларнинг маҳаллий бошоқли ўсимликларни иқлимлаштириб, овчилик ва чорвачиликдан деҳқончиликка ўтишларига имкон берган.

Мисрнинг турли жойларида — дельтада, Фаюм воҳасида ҳамда мамлакатнинг жанубий қисмида янги тош асри (неолит) давридаги даҳалар топилди. Бу даҳалардан топилган буюмлар Мисрнинг неолит давридаги маданияти Шимолий Африканинг энг қадимги маданияти билан жуда яқин боғ-

ланганлигини кўрсатади. 1934—1935 йилларда Юнкер ва Менгхин томонидан дельтанинг шимоли-гарбидан, Қоҳирадан 40 км узоқликдаги Меримда Бани-Салам деган жойда ўтказилган қазилар катта археологик материал берди. Бу ерда катта бир даҳа топилди. Бу даҳа икки кўчадан иборат бўлиб, бу кўчалар бир-бирларидан 5 метр ораликда жойлашган.

Кўчалар секцияларга ёки маҳаллаларга бўлинган. Бу маҳаллаларнинг ҳар бири тахминан 13 кулбадан иборат бўлиб, узунлиги 100 метрга боради. Бу кулбаларнинг баъзилари синчли қамиш девордан қурилган, баъзилари пахсадан ёки хом гишдан қурилган. Бир нечта ҳужрадан иборат бўлган бу тухумсимон кулбаларнинг поллари қўпол қилиб қўлда қўйилган тўғри бурчакли ва уч бурчакли гишт ётқизиб ишланган. Гўрлардан топилган ҳўкиз, қўй ва чўчқаларнинг суяклари, тиғи чақмоқ тошдан ясалган ёғоч ўроқлар, ёрғучоқ ва дошлар бу даҳа аҳолисининг чорвачилик ва деҳқончилиги билан шуғулланганлигини кўрсатади. Топдан асбоблар ясаш санъати неолит даврига асос бўлган юксак ҳолатдир. Бу ерда уч ўткир қилиб ясалган найза ва ўқ-ёй учлари топилди. Қўпол қора идишлар билан бир қаторда яхшилаб ишланган ва ҳатто силлиқланган турли формадаги идишлар ҳам топилди. Сақланиб қолган айрим гўрлар бу энг қадимги замонда ўлганларни йўқлаш маросими пайдо бўлганлигини кўрсатади. Уликни уй олдидан ажратилган алоҳида мазорларга ёки даҳадан чеккароқда ажратилган қабристонга кўмганлар. Уликни одатда ўнг ёнбошига ётқизиб кўмганлар. Ана шу топилган нарсаларнинг ҳаммаси бу неолит маданиятини энг қадимги протоливия маданияти билан яқинлаштиришга имкон беради. Бу протоливия маданияти эса Шимолий Африканинг канс маданияти билан боғлангандир. Меримда Бани-Саламнинг ўтроқ чорвачилари ва деҳқонлари мустаҳкам жамоа ташкил қилиб, ҳали уруғчилик тузуми шароитида яшаган бўлсалар керак, Фаюм воҳасида топилган даҳа бирмунча кейинги вақтларга оиддир. Бу ерда бой воҳа табиатининг қулай шароитлари чорвачилик ва деҳқончиликни янада ривожлантиришга имкон берган.

Юқори Мисрдаги Бадари деган жойини қазиларда моддий маданиятнинг бундан ҳам юксак формалари маълум бўлди. Аҳоли бу ерда ўтроқ бўлиб, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланган, қорамол боққан ҳамда арпа ва полба эккан. Ҳунармандчилик бу ерда Меримда ва Фаюмга қараганда бирмунча кўпроқ ривожланган.

Бадари аҳолиси қурол-асбоб, қурол-яроғ, рўзғор буюмлари, зийнат буюмлари, туморлар ва ҳайкалчалар ясада ҳар

хил материаллардан фойдаланган. У даврларда қаттиқ тошларни силичиқлашни, тошдан болта, пойтепа ва ўқ учи ясашни билганлар. Суякдан, хусусан фил суягидап тароқ, қошиқ, туморлар ясаганлар. Чиганоқдан қармоқлар ясаганлар. Ёғочдан ясалган бумеранглар жуда оригинал яроқлар бўлиб, ундан тарихий давргача фойдаланганлар. Сланецдан ясалган тор лавҳаларда яшил тошдан бўёқ эзганлар; бу бўёқдан анча кейинги даврларда ҳам юзга суркаш учун ва гигиена мақсадида фойдаланганлар. Гўрлардан яшил тошдан сир бериб ясалган жуда кўп мушчоқлар топилди. Тери ошлаш техникаси кенг ёйилган бўлиб, ўликларни кўмганда одатда устларига тери ёциб қўйганлар. Шу билан бирга, мато ва сават тўқишни ҳам билганлар. Лойдан ҳар хил буюмлар ясаганлар. Архаик керамикага хос бўлган геометрик нақшлар билан безатилган ва ҳар хил формаларда ясалган сопол идишлар Бадаридан жуда кўп топилди. Металлургиянинг пайдо бўлиши бу давр учун жуда характерлидир. Мисдан ясалган пичоқлар, узуклар, тўғноғичлар ва бошқа буюмлар бундан гувоҳлик беради. Диний эътиқодлар, хусусан ўлганларнинг руҳини йўқлаш маросими янада аниқроқ шаклга кирган. Бадаридаги гўрларда гужанак қилиб кўмилган ўлик суяклари, жуда кўп гўр асбоблари, гўрлар устига ғиштдан қурилган сағаналар, шунингдек туморлар ва тотемизмнинг бу даврдаги диний эътиқодига хос бўлган ҳайвонлар тасвирланган ҳайкалчалар топилди.

Юқори Мисрда, хусусан Баллас, Негада, Ал-Амра ва Абидосдаги гўрлардан жуда кўп турли-туман моддий маданият ёдгорликлари топилди. Бу ёдгорликлар одатда династиядан илгариги давр деб аталадиган биринчи ёки илк даврга оиддир. Тошдан буюмлар ясаш техникасининг юксаклигини кўрсатадиган кўпгина буюмлар, чунончи, чақмоқ тошдан ишланган ўқ учлари, гранитдан ясалган гурзи бошлари ва базальтдан қилинган кўралар, шунингдек ромбасимон ханжар бу гўрлардан топилди.

Бу даврда кулолчилик ҳам юксак даражада ривожланган. Династиядан олдинги илк даврнинг кулоллари қизил ва қора рангли ҳар хил сопол идишлар ясай билганлар, улар бу идишларни махсус йўл билан пиширганлар ва уларнинг сиртини ҳар хил геометрик нақшлар ва расмлар билан безатганлар. Онамларни, ҳайвонларни ва ўша замонда мисрликлар Нилага сузиб юрган ўзига хос эшакли катта қайиқларни тасвирловчи расмлар билан безатилган сопол идишлар айниқса қизиқарлидир. Ҳайвон шаклида ясалган ва бўёқ эзиш учун ишлатиладиган шиферли лавҳалар, суякдан бежирим қилиб ясалган турли кичик-кичик нарсалар, баъзи идишларга бе-

рилган бўртма тасвирлар (рельефлар), ҳайвон ва одамларнинг сопол ҳайкалчалари ва, ниҳоят, шу давр учун характерли бўлган кўмиш маросимлари бу даврда санъат ва турлитуман диний эътиқодларнинг анчагина ривожланганлигини кўрсатади. Мисрликлар охиратга ишониб ва ўликнинг жасадини бир қадар сақлаб туришга уришиб, уни ҳайвон териси

Архаик даврнинг қайиқ ва даракт сурати солинган сопол идиши.

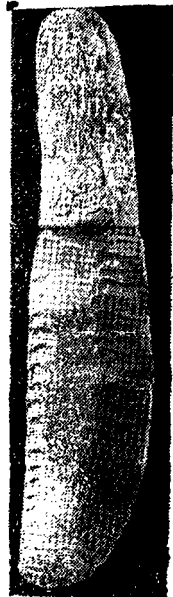
Москва. Давлат тасвирий санъат музейи.

ёки чиптага ўраб, юмалоқ ёки тухумсимон гўрларга кўмганлар. Одатда ўликнинг бошини жануб томонга, юзини эса ғарб томонга қаратиб қўйганлар. Бу ҳол, нариги дунё Нил водийсининг ғарб томонида, яъни қуёш тангриси ботадиган ёки ўладиган томонда, деган туншунча билан боғланган бўлса ажаб эмас. Кулолчилик идишларидаги тасвирлар ҳам диний-сеҳри жоду билан боғланган, деб фикр қилишга асослар йўқ эмас. Эҳтимол қадимги мисрликлар ўз эътиқодларига кўра, ўликнинг нариги дунёдаги абадий ҳаётини таъмин этиши лозим бўлган қурбонлик овқатини шу идишларга солиб қўйгандир. Худди шунинг учун ҳам, олатда, бу идишларнинг сиртида ҳайвонлар, қайиқлар ва умуман марҳум билан бирга гўё нариги дунёга бориши лозим бўлган бошқа буюмлар тасвирланган. Металлургиянинг ривожланиши ҳам бу даврда моддий маданиятнинг тараққий қилиб борганлигини кўрсатади. Бу даврда тўғноғич, ниша, қармоқ каби майда буюмлар ҳам мисдан қилинган. Лекин бунга қарамасдан, тош индустрия устун бўлган даврдан борган сари кўпроқ металл ишла-тиш даврига ўтиш замони техниканинг ўтиш даври характеридан сезилиб туради. Шунинг учун ҳам металлургиянинг пайдо бўлганлигига қарамасдан, кўпгина буюмлар ҳали ўша вақт-

да тошдан қилинган. Аммо иккинчи томондан мисни ишлаш техникасида тош ишлаш техникасидаги усуллар сақланган. Яъни у замоннинг металлурглари мис буюмлар тайёрлашда шундай техник усулларни қўлланганларки, бунда металлнинг эрувчанлиги ҳисобга олинмаган.

У даврдаёқ бир неча хил буюмлар хусусий мулк ҳисобланган. Ҳар бир мақбарага қўйилган ҳамма идишларга махсус тамга солинган, бу — «мулк эгасининг тамгаси» бўлса керак. Бу даврда ясалган ҳар хил ҳайкалчалар ҳам борки, унда қўллари орқасига боғланган асирлар, шунингдек баъзи ҳолларда хизматкор ёки қуллар, кўпинча идишда сув олиб бораётган хизматкор хотишлар ёки чўрилар тасвирланган. Аммо уруғчилик тузуми ҳали маҳкам сақланган. Мулкий табақаланиш ҳали унча сезилмайди. У даврнинг одамлари ўз бойликлари билан бирларидан ҳали кам фарқ қилган. Топилган гўрлар орасидан ўзининг серҳашамлиги билан бошқа гўрлардан, яъни ўз мавқеи жиҳатидан бир оз бўлса-да, энг қадимги подшоларга ўхшатиш мумкин бўлган қобила раҳбарларининг гўрларидан фарқ қиладиган гўрлар учрагани йўқ.

Моддий маданият тараққиётининг кейинги босқичдан далолат берувчи ёдгорликлар династиядан олдинги иккинчи даврга оид гўрлардан, Абусирал-Малик, Харач ва Герца ўтказилган қазиниларда топилди. Бу даврда тошдан турли асбоблар ва қуроолар ясаш техникаси тамоман сақланиб қолган. Бу асбоблардан тўғноғич учлари ва обсидиан (вулкан ойнаси) дан усталик билан ясалган ва шу даврда хос бўлган кичик-кичик пичоқ тигларини кўрсатиш мумкин. Бу даврда ҳам тошдан гоят кўп идишлар ясалган. Бу идишлар тошдан асбоблар ясаш техникасининг анча юксак бўлганлигини кўрсатади. Сополдан ясалган идишлар ҳам гўзаллиги жиҳатидан булардан қолишмайди, баъзиларининг жимжимадор дасталари бор, айримларига эса қайиқлар сурали солинган бўлиб, унда жамоа худдаларининг аломатлари кўриниб туради. Бу даврда ложувард мунчоқлар, кичик-кичик чичан идишлар ҳамда лочин, ҳўкиз ёки сигир боши шаклидаги гўмфлар ҳам ясалган. Қадимги тотемизм билан ва кейинги вақтларда кенг тарқалган ҳайвонларга эътиқод қилиш билан боғлиқлиги, яъни муқаддас деб ҳисобланган лочин, сигир

Жабалил-Арақдан топилган чақмоқ тошдан қилинган пичоқ

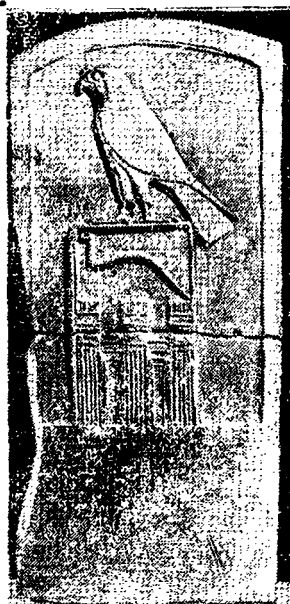
ва ҳўкизга эътиқод қилиш шу даврдаёқ пайдо бўлган бўлса керак. У замондаги дафн тартиблари моддий маданиятнинг анчагина ривожланганлигини ва диний эътиқодларнинг, хусусан охиратга ишониш ҳамда ўлганларни йўқлашга оид диний эътиқоднинг мураккабланганлигини кўрсатади. Уликларни гишт билан қопланган ёки тамомила гиштдан териб ясалган чуқур ва узун, баъзан тўғри бурчакли гўрларга кўма бошлаганлар. Уликнинг бошини жанубга, юзини эса ғарб томонга қаратиб қўйганлар. Лекин ўликнинг бошини шимолга, юзини эса шарққа, яъни қуёш чиқадиған томонга қаратиб қўйиш одати ҳам аста-секин пайдо бўла бошлаган. Бу одат ҳам қадимги қуёшга эътиқод қилиш билан боғланган бўлса керак. Уликнинг тирилишига ишониш, қуёш шарқда қайтадан тирилиб чиқади деган тушунча билан боғланган бўлиши эҳтимол. Бу гўрларда жимжимадор дастали идишлар, қўшни мамлакатлардан келтириладиган обсидиандан ясалган буюмлар, шунингдек шакли билан Месопотамиянинг энг қадимги цилиндрик муҳрларига ўхшайдиган муҳрлар бўлганлиги бу даврдаёқ Миср билан қўшни мамлакатлар ўртасида бир қанча савдо ва маданий алоқалар пайдо бўла бошлаганлигини кўрсатади. Бу савдо ва маданий алоқаларнинг асарини ҳатто династиядан олдинги биринчи даврнинг энг қадимги гўрларида ҳам учратиш мумкин.

Луксорга яқин Армантда (қадимги Гермонтисда) ҳамда Аниба (Нубия)да ўтказилган қазилар нәтижасида тарихдан олдинги даврга оид хилма-хил ёдгорликлар топилди; бу ёдгорликлар қадимги мисрликларнинг биринчи африкалик қабилалар билан (қадимги мисрликларга қўшни бўлган бу қабилаларнинг кўпи жуда узоқ вақтларгача ўзларининг ибтидоий формадаги ижтимоий-иқтисодий тузумларини сақлаб қолганлар) иқтисодий ва маданий алоқаларини аниқлашга имкон беради. Анибадаги қадимги қабристондан тош устун ва лавҳалар, шунингдек геометрик нақшлар билан безатилган сопол буюм қолдиқлари топилди. Бу буюмлар қадимги мисрликлар ҳамда уларга қариндош бўлган Нубия ва Ливия қабилалари муқаддас тошларга топинган даврга оиддир, иморатлар қуришда дастлаб катта тош лавҳалардан фойдалана бошлаган ва сопол идишларни жуда содда геометрик нақшлар билан безата бошлаган ҳамда кейинчалик, замон ўтиши билан, бундан секин-аста орнаментлар, суратлар ва суратли ёзув аломатлари пайдо бўлган.

Энг қадимги
синфий
жамиятнинг
пайдо бўлиши

Энг қадимги Миср ёзувлари, Қадимги Подшолик йилномаси, Миср фиръавлирининг анча кейин тузилган шажара рўйхатлари ва Манефон тузган подшолар рўйхати биринчи ва иккинчи династиядаги Миср подшоларининг тарихий номларини тўла равишда кўрсатиб беради. Бу даврнинг ҳақиқатда ҳам тарихда бўлганлигини Негад ва Абидос районида қазиб олинган катта-катта подшо мақбараларидан топишган нарсалар ҳам бир қадар тасдиқлайди. Амелино, де Морган ва Флиндрес Петриллар бу ердан жуда кўп ва ҳар хил моддий маданият буюмлари ҳамда олдинги икки династия фиръавлирининг номлари ёзилган энг қадимги иероглиф ёзувларини топдилар. Династиядан олдинги даврнинг (бу давр юқорида баён қилинган эди) моддий маданият ёдгорликлари, шунингдек дастлабки икки династияга оид буюмлар ва ёзувлар эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликнинг бошларида дельтада ва Нил водийсида энг қадимги синфий жамиятнинг пайдо бўлиш процессини умумий тарзда тасвирлашга имкон берди.

Миср аҳолиси бу даврда алоҳида кичик-кичик жамоаларга бўлиниб яшаган. Бу жамоалар тепасида жамоа кенгаши ва оқсоқоллар турган. Хўжаликнинг энг қадимги соҳалари бўлмиш овчилик, чорвачилик ҳамда балиқчилик билан бир қаторда деҳқончилик ҳам борган сари катта аҳамиятга эга бўлган. Деҳқончилик, табиий шароитларга кўра, сугориб экин экиш формасига кириб борган. Ҳар йили вақт-вақти билан Нил дарёсида бўлиб турадиган тошқинлар аҳолидан тошқин сувларининг бир жойда тўхтаб қолмасдан, бутун мамлакатга бир текисда ёйилишини таъминлаш юзасидан бир қанча чоралар кўришни талаб қилган. Сунъий сугориш ишлари Месопотамиянинг жанубий қисми учун қандай зарур бўлган бўлса, Мисрда ҳам бу сунъий сугориш шундай зарур бўлган. Шунинг учун ҳам ирригация шохобчаларини вужудга келти-

Абидосдаги фиръавн
Жет номи ёзилган стёла.

Париж. Лувр.

риш, уларни тартибли равишда сақлаш ва донмо кенгайтириш вазифаларини Миср халқи яшаган энг қадимги вақтларидаёқ дастлаб жамоалар, кейин эса давлат ҳокимияти бажариб келган. Энг қадимги деҳқончилик жамоаларининг ҳаёти учун зарур бўлган сунъий сугориш ишларининг бу катта аҳамияти иероглиф шакллар билан ёзилган «область, округ» ва «область бошлиғи» сўзларида ўз аксини топади. «Область, округ» сўзи сугориш каналлари билан бир хилдаги бир қанча участкага бўлишган текис территориянинг тасвири солинган белги ёрдами билан ёзилган. Архаик даврнинг энг қадимги ёзувларидаёқ учрайдиган «Область бошлиғи» сўзлари эса бир гуруҳ тасвирий иероглифлар ёрдами билан ёзилиб, бу иероглифлар ичида «канал»ни тасвирловчи белги ҳам бор. Афтидан, бу парса қадимги маҳаллий амалдорнинг асосий вазифаси (унинг ҳокимияти эса жамоа оқсоқоллиги ҳокимиятидан келиб чиққан) сугориш ишчиларини, шу жумладан, каналларга, шунингдек деҳқончилик хўжалигининг ривожланишини назорат қилиб туриш бўлганлигини кўрсатади.

Архаик даврнинг охирларида жуда содда шаклдаги омоч пайдо бўлган. Аммо ерни ҳайдаш учун бу ибтидий омоч билан бирга ибтидий мотигадан ҳам минг йиллар давомида фойдаланиб келганлар. Архаик даврга мансуб бўлган тўқмоқнинг бир синиқ парчасида қишлоқ хўжалиги ишларини бошлаш маросимининг тантанали кўриниши тасвирланган. Юқори Миср тожини кийган подшо биринчи эгатни олишга тайёрланиб, энг қадимги деҳқончилик қуроли бўлмиш мотига ушлаб турибди. Подшо олдида у олган биринчи эгат пуштасига уруғ секишга тайёрланиб, сават унлагани ҳолда бир кичкина одам энгашиб турибди. Воқеа канал бўйида бўлиб ўтади. Бу тасвир, подшонинг энг муҳим бурчи, мамлакат деҳқончилигини ривожлантириш ҳақида гамхўрлик қилишдир, деган қадимги тушунчани ёрқин кўрсатиб беради. Подшо қишлоқ хўжалиги ишларининг бошланишидаги тантанали кунда биринчи эгатни ўзи олиб берар экан, бу билан у гўё ўз пуфузи билан деҳқон меҳнатини юксакликка кўтарган. Шу билан бирга, бу тасвир, у вақтларда энг кенг тарқалган деҳқончилик қуроли энг қадимги замоннинг ибтидий мотиғаси бўлганлигини ҳам кўрсатади. Қадимги Миср техникасининг турғулиги туфайли бу мотига, ўша вақтларда маълум бўлган омоч билан бир қаторда, ўзининг деҳқончилик қуроли аҳамиятини то энг кейинги вақтларгача ҳам сақлаб қолган. Қишлоқ хўжалигидаги бошқа ишлар ҳам ана шундай ибтидий усулда олиб борилади. Юзагина қилиб тирналган ерга уруғ секирилганлар, кейин бу ерга молларини қўйиб юборганлар; мол эса

Пил тошқинидан нам олган ҳамда Нилнинг ҳосилдор балчиги билан ўғитланган ерни туёқлари билан тепкилаб, сепилган уругни туiproққа аралаштирган. Ҳосилни қорамол кучи билан янчирилган. Қорамол хирмоцдаги галлани туёқлари билан янчиб, донни бошоқлардан ажратиб берган. Деҳқончиликнинг бу пбтидой усуллари Мисрда то эрамиздан аввалги V асргача сақланиб келган.

Архаик даврдаёқ қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда турли ҳунар-касб ҳам ривожланган. Архаик даврдан буён жуда кенг тарқалган ва техника жиҳатидан юксак даражада етиб мукаммаллашган энг қадимги ҳунар-касб турларидан бири тошдан асбоблар ясашидир. Мисрликлар архаик замонлардан буён тошдан асбоблар ва қуроллар, хусусан ўроқ ва арра, пичоқлар, болталар, белчалар, найза ва ўқ учлари, ханжарлар, шунингдек базальт, порфир ва серпентин каби чиройли қаттиқ тошлардан катта маҳорат билан ҳар хил идишлар ясаганлар. Биринчи династия давридан бошлаб катта-катта бинолар, подшо мақбаралари ва ибодатхоналар қуришда тошдан фойдалана бошлаганлар. Бу қурилишларга жуда яхшилаб йўниланган, деярли силлиқланган катта-катта тош парчалари ва плиталар ишлатилган. Чунончи, I династия подшоши Усефай мақбарасининг полига гранит плиталар тўшалган. II династия фиръавни Хасехемуи мақбарасининг ички сағанаси йўниланган оҳактош плиталаридан ясалган. Бундаги қурилиш ишларида йирик тош парчаларини ишлатиш техникаси Шимолий Африканинг мегалит¹ архитектураси техникасига жуда яқиндир.

Мисрликларга маълум бўлган энг қадимги металллар қўргошин, мис, олтин, кейинчалик эса метеорит темир бўлган. Қўргошин Қизил денгиз қиргоғида, Косейр яқинидаги жойда ва Ассуан яқинида қазиб чиқарилган. Тарихдан олдинги даврдаги қабрлардан жуда кўп қўргошин буюмлар топилди. Синай ярим ороли ва Шарқий чўлдан қазиб олиннадиган мис айниқса кенг тарқалган. I династия замонидаёқ мис қазиб олинганлигини ва мисдан ҳар хил қадимги асбоблар ясалганлигини кўрсатувчи нарсалар Синай ярим оролининг жанубигарбий қисмида, Вади-Магхарада ва Серобитал-Ходимдан топилган эди. Бу ерда мис рудаси, тўп бўлиб ётган маъдан чиқиндилари, темирчилик ўчоғининг қолдиқлари, металл эритиш печининг харобаси, қуйилмалар ва тиғларнинг қолипла-

¹ Мегалит — қадимги қабристонларда тикка қадаб қўйилган катта тошлар.

ҚАДИМГИ МИСР

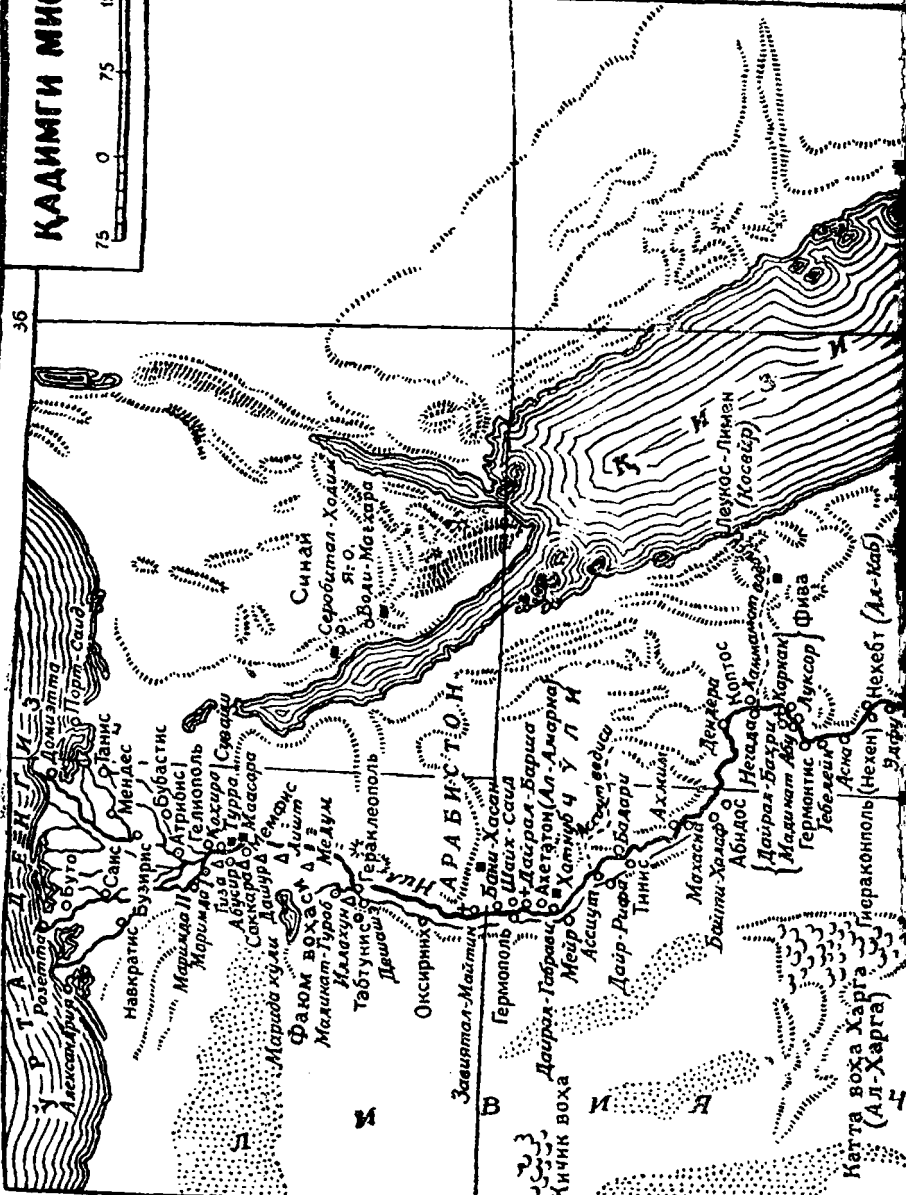

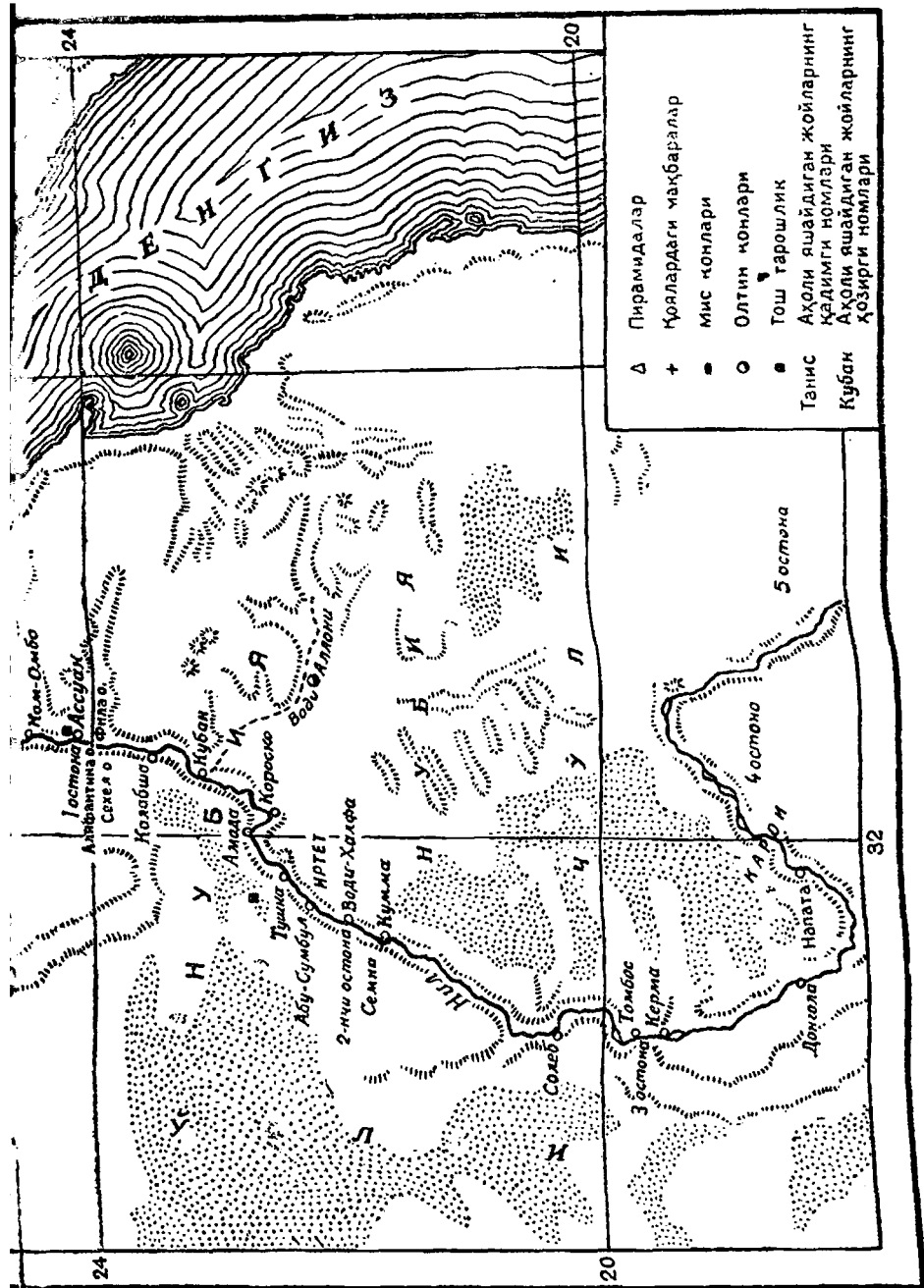
36

32

28

26

- Δ Пирамидалар
- + Қоялардаги мақбаралар
- мис қонлари
- Олтин қонлари
- Тош тарошлик
- Танис Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номидаги
- Кубан Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номидаги

ри, ниҳоят, мис эритадиган қозон синиқлари топилди. Шарқий чўлда ва Нубияда олтин қазиб чиқарилган. Биринчи династиялар замонидаги қабрлардан гоят гўзал қилиб олтиндан ясалган зийпат буюмлари топилганлиги бу ерда заргарликнинг юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади. Қадимги Мисрда темир то эрамиздан аввалги I миғ йилликка қадар жуда кам ишлатилган. Металлургия архаик давридаёқ муҳим касб ҳисобланган. Подшо саройида махсус металлургия устахоналари бўлган бўлса керак, бу устахоналарни махсус амалдор идора қилган, архаик давридаги муҳрларнинг нусхаларида «подшо саройидаги металл қуювчилар бошлиғи» деган унвон учрайди. Аммо металлургия Мисрда жуда ҳам секин ривожланган. Мисрликлар анчагина такомиллашган металл қуроллар билан бирга, тошдан ясалган қуроллардан ҳам фойдаланганлар. Мисдан катта-катта буюмлар тайёрлаш жуда муҳим ҳодиса деб ҳисобланган; ҳатто бу ҳақда мамлакатнинг хўжалик, сиёсий ва диний ҳаётида юз берган энг муҳим воқеалар билан бир қаторда давлат йилномасига ёзилган. Масалан, қадимги Подшоликнинг Палермо тошида сақланиб қолган машҳур йилномасида II династия фиръавни Хасехемуи подшолик қилган йиллар кўрсатилган жойда катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган фактлар билан бир қаторда «мис (дан) «Юксак Хасехемуи» (подшо ҳайкалининг) ясалганлиги» ҳам айтилган.

Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандликнинг ривожланиши нагжасида ишлаб чиқариш кучаяди ва ортиқча маҳсулотлар пайдо бўлади. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандликнинг ортиқча маҳсулотлари пайдо бўлиши, шунингдек чет эллардан келтириладиган турли хом ашёларга бўлган эҳтиёж савдонинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлади. Архаик даврга оид Миср қабрларида топилган турли нарсалар мамлакат ичида ҳам, қўшни мамлакатлар билан ҳам бўлган айирбош савдонинг жуда ҳам эрта ривожланганлигини кўрсатади. Чунончи, династиядан олдинги биринчи даврга оид қабрларда топилган буюмлар Синай ярим оролидан кўк тош ва мис, Олд Оснедан ложувард, Суриядан игнабаргли дарахтлар олиб келтирилганлигини кўрсатади. Династиядан олдинги иккинчи даврга мансуб Миср қабрларидан Фаластинга хос жимжимадор дастали сопол идишлар топилгани Мисрнинг Фаластин ва Сурия билан айирбош савдо олиб борганлигидан дарак беради. Бу идишлар ичида қотиб қолган ёғ юқи ҳам чиққан, мисрликлар бу ёғларни ҳам Фаластин ёки Суриядан келтирган бўлсалар ажаб эмас. Қадимги Финикия шаҳри Библни қазийда Миср буюмлари, чақмоқ тошдан ясалган пичоқлар ва белчалар, бўёқ эзиш учун ишлатиладиган шифер тахталар, оникс,

Биллур, яшм¹ ва олтиндан ясалган мунчоқлар, лойдан ясалган ҳайвон суратлари топилди. Биринчи династиялар даври подишоларининг мақбараларидан Эгейда ясалган сопол идишларининг синиқлари топилди. Критдаги Кнос саройининг харобаларидан эса Мисрда қилинган порфир идиш парчалари чиқди; бу ҳол Миср билан Эгей денгизи ороллари ўртасида савдо алоқалари бўлганлиги ҳақида гаширишга имкон беради. Эгей денгизи оролларида яшаган жабилаларнинг «ханебу» деган номи пирамидалардаги диний текстларда учрайди; бу текстларнинг баъзилари энг қадимги даврга мансубдир.

Кичик-кичик ничоқлар ясаладиган обсидианни Олд Осиёдан, Нубиядан ёки Эгей денгизи оролларида эҳтимол Мисрда олиб келган бўлсалар керак. Шу нарса характерлидирки, иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти жиҳатидан тахминан бир даражада турган бошқа ҳар хил қадимги халқлар ҳам, жумладан энг қадимги Закавказье халқлари ҳам, обсидианни кенг кўламда ишлатганлар; Закавказьеда ўтказилган қазинларда обсидиандан ясалган жуда кўп буюмлар топилган эди.

Бироқ бу энг қадимги даврда бутун хўжалик ўзининг қадимги натурал характери мустаҳкам сақлаб қолган. Жамоада ишлаб чиқарилган ҳамма нарса шу жамоанинг ўзидаёқ истеъмол қилинган. Барча мажбуриятлар ҳам гирт натурал характерда бўлган. Дельтанинг шимоли-ғарбий қисмида ўтказилган қазинлар бу арханк даврдаги деҳқончилик жамоаларининг ҳаёти ҳақида бир қадар тасаввур беради. Бу ерда ўтказилган қазинда қатор тизилиб кетган ўтовсимон кулбалардан таниқил бўлган қишлоқ кўчасига ўхшаш кўчалари бор даҳа топилди. Иероглиф ёзуви «область, округ, «жамоа» (грекчасига — «ном») сўзини билдирадиган қадимги иероглиф ёзуви то кейинги вақтларгача сақланиб қолган; унда бу сўзлар суғориш каналлари билан бўлиб-бўлиб қўйилган тўғри бурчак ер майдони шаклидаги суратли аломат билан кўрсатилади. Арханк давридаёқ мавжуд бўлган Миср «ном»лари ўзларининг қадимги исмларини, маҳаллий диний эътиқодларини, хўжалик соҳасидаги биқиқликларини ва бошқалардан бўлак яшашга интилишларини минг йиллар давомида сақлаб келганлар. Бу ҳол қадимги Мисрда жамоаларининг қолдиқлари мустаҳкам сақланганлигини тўла равишда акс эттиради. Бу фактларнинг ҳаммаси Маркснинг қуйидаги сўзларини аниқ ифодалайди:

«Доймо айни бир формада такрор вужудга келадиган ва хароб бўлиб, яна ўша жойда, худди ўша ном билан вужудга

¹ Яшм — турли рангда товланувчи минерал.

келадиган бу мустақил жамоаларнинг ишлаб чиқариш механизмининг оддийлиги Осие давлатларининг доимо бузилиб ва янгида пайдо бўлиб туришига ва улар династиясининг тез-тез алмашиниб туришига жуда тескари бўлган Осие жамиятларининг ўзгармаслик сабабини тушутириб беради. Сиёсат доирасидаги алгов-далговлар бу жамиятнинг асосий иқтисодий элементлари структурасига таъсир қилмайди»¹.

Қадимги Мисрда уруғчилик тузуми эмирилиб, қулдорлик тузуми ҳамда деспотик давлат ташкил топиб бордики, бу ҳол илпоият тарихидаги энг катта ўзгаришлардан биридир.

Бу даврнинг охирида синфий жамият ва теъасида қулдорлар аристократияси турган энг қадимги давлат вужудга келади. Бу вақтларда бошланган мулкий табақаланишни ўликлар кўмилган қабрлардан кўриш мумкин. Оддий кишиларни, қишлоқ жамоаларининг эркин аъзоларини, камбағаллар ва қулларни оддий қабрларга кўмиб, уларни энг зарур рўзгор буюмлар билангина таъмин этганлар. Бойларни, зодагон аристократларни, амалдорлар ва олий қоҳинларни таътанали равишда ҳашаматли мақбараларга кўмганлар, уларни қимматли буюмлар, озиқ-овқат билан, бадий ҳунар ва санъат буюмлари, диний эътиқод буюмлари билан таъмин этганлар. Бу мақбараларнинг баъзилари ғоят муҳташам қасрларга ўхшаб кетади. Масалан, яқинда Саккарада топилган подшо Денинг муҳрдори Хемакнинг мақбараси 50 дан ортиқ хонадан иборат бўлиб, 1482 м² жойни ишғол қилади, аммо «вино ертўласининг бошлиғи» ва «тегирмон мудир» Анкхх мақбарасида 37 та хона бор. У даврдаги расомлар ва хаттотлар бирон кишини тасвир қилар эканлар, унинг қайси тоифага мансуб эканлигини, қандай кийим кийиши ва қандай соч қўйганлигини уқтириб кўрсатганлар.

Бойлар ва қулдорлар ўз синфий ҳукмронликларини мустақамлаш, меҳнаткаш халқни бемалол эксплуатация қилиш ва уни доим жиловда тутиш учун энг қадимги давлат аппаратини тузганлар. Бу энг қадимги қулдорлик давлатининг биринчи органлари кўпинча уруғчилик тузуми чиринган вақтдаги бошқарма формасини сақлаган. I династия фиръавилари замонидаги амалдорларнинг энг қадимги мансаб номларидан баъзилари ҳарбий демократия даврига мансубдир. Масалан, бош тўра (чати) ана шундайдир; чати ҳам қадимги жодугар қоҳин каби елкасига ҳайвон териси ёпиб юрган ва подшонинг энг яқин кишиси сифатида доим уни кузатиб юрган.

Бундай мансаблар яна бор: халқ лашкарининг қадимги бошлиғини «халқ устуни» деб атаганлар ёки Мисрнинг энг

¹ К. Маркс, Капитал, I т., Ўздавнашр, 1955, 398—399-бетлар.

қадимги шаҳарларидан биридаги бош судьяни «Нехен тили» деб атаганлар. Ниҳоят, уруғ ва қабила оқсоқоллари ҳам шундай мансаблардан бўлиб, кейинчалик улар қисман давлат ҳокимияти органларига айлантирилган.

Бутун олий ҳокимият подшо саройида марказлашган бўлиб, мамлакат ўша ердан идора қилинган. Подшонинг энг яқин кишилари катта амалдорлардан иборат бўлиб, уларнинг дабдабали унвонлари бўлган: подшодан кейин иккинчи ўринни сарой бошлиғи эгаллаган, ундан кейинда подшо арконларининг ҳаммасининг муҳрларини сақловчи муҳрдор турган ва ҳоказо. Бу амалдорлар билан бирга бошқа сарой аҳллари ҳам тилга олинади; ёзувларда улар ўзларини «саройда турувчи», «князлар» ва «подшонинг дўстлари» деб атайдилар.

Қулдорлик хўжалигининг тараққий қилиши урушлар олиб боришни талаб қиларди. Уруш жуда содда усул билан дарҳол асирлар олишга имкон берарди, у вақтда эса асирлар одатда қулларга айлантириларди. Шу муносабат билан қадимги қабила бошлиқлари, халқ саркардалари подшонинг яқин кишисига, подшонинг буйруғи билан подшо қўшинларига қўмондонлик қилувчи ҳарбий қўмондонларга айлантирилган, қўшни мамлакат истило қилингандан кейин баъзи ҳолларда бу қўмондонларга «ёт мамлакат бошлиғи» деган унвон берилган.

Ер фондининг давлат қўлида тўпланиши ва бутун сулҳий суғориш системасини бошқариб туриш зарурияти секин-аста энг қадимда молия ва хўжалик ишларини идора қилувчи маҳкамалар ташкил топишига сабаб бўлган. Подшо хазинаси «кумушхона» деб аталган. Бутун мамлакатдан йиғиладиган натура солиғи шу хазинага тўпланган. Подшо хазинаси билан бирликда озиқ-овқат таъминотиغا, тегирмончилик, чорва хўжалиги, тоқчилик ва виночилик ишларига қарайдиган айрим муассасалар ҳам бўлган. Подшонинг хусусий хўжалиги (подшо уйи) алоҳида ажратиб олинган ва буни алоҳида мансаб эгалари бошқариб турган.

Бутун давлат айрим областлар (номлар)га бўлинган ва бу областлар тепасида кўпроқ қадимги уруғчилик тузумининг зодагонларидан бўлган номархлар, маҳаллий ҳокимлар турган. Энг қадимги замонларданоқ, сулҳий суғориш ишларини идора қилиш вазифаси ўша маҳаллий амалдорлар гарданига юклатилган. Шунинг учун уларнинг мансабини тасвир қилувчи иероглифларда аниқ қилиб ариқ сурати чизилган. Бу вақтга келиб марказий ва маҳаллий бошқармалар соҳасидаги ҳисобкитоб ва назорат қилиш ишларини олиб борадиган мансаб эгалари ва муассасалар пайдо бўлган бўлиши жуда эҳтимол.

Юқори табақа қоҳинлар ҳам қулдор зодагонлар составига кирган, улар ҳам ҳар хил давлат хизматида бўлган, чунки ҳали у вақтда қоҳинлар ўзига алоҳида бир каста бўлмасдан, айрим амалдорлар кўпинча қоҳинлик вазифасини ҳам бажарганлар. Масалан, I династия даврининг энг катта аристократларидан бири ва саройда «сарой бошлиғи, подшо саройи дўсти» деган вазифаларда ишлаб турган Сабарф номли олий мансабдор унвонлари тўғрисида дабдаба билан гапирганда ўзини нариги дунё ва мотам-маърака маросимининг ҳомийси бўлган худо Анупис ибодатхонасининг қоҳини деб атайди.

Афтидан, бу даврда айрим зодагон амалдорларга, аристократларга ва, шунингдек, эҳтимол, ибодатхоналарга ҳам қарашли энг қадимги қулдорлик хўжаликлари майдонга келган. Бу мулкларда бойлар, қоҳинлар ва ниҳоят олий ҳокимият тепасида турган подшо томонидан қаттиқ эзилиб келаётган камбағаллар ва қуллар ишлаган. 1938—1939 йилларда, I династия даврининг энг машҳур амалдорларидан бўлган вазир Хемак мақбарасидан жуда ҳам юпқа тўқималарга ўралиб, ёғоч тобутларга солинган одамларнинг мумиёлари топилди. Олий мансабдор Хемакнинг хизматкорлари ёки уйдаги қуллари хўжайинлари билан бир вақтда, бошқача қилиб айтганда, бу хизматкорлар Хемакни кўмиш кунни ўлдирилиб кўмилган, деб фараз қилишимизга бирмунча асослар бор.

Энг қадимги подшо ҳокимияти архаик даврининг охирларида вужудга келган. Афтидан, шу даврда Миср территориясида энг қадимги давлатлар ташкил топган ва улар тинмай ўзаро уруш олиб борганлар. Бу энг қадимги давлатлар тепасида подшолар турган, қоҳинлар уларни худо деб эълоо қилганлар. Илоҳийлаштирилган подшолар жуда муҳим диний маросимларни ўташлари лозим бўлган. Подшолар ўлгандан кейин катта мақбараларга кўмилган. Бу мақбаралар қурилиш жиҳатидан подшоларнинг нариги дунё учун ишланган ҳашаматли ибодатхонасига ёки қасрига ўхшайди. Подшоларни кўпинча муқаддас ҳайвонлар ва қушлар номи билан атаганлар ва помига яраша хўкизга, илонга ёки лочинга ўхшағиб тасвирланганлар. Подшо ҳокимиятини илоҳийлаштиришдан иборат бўлган бу қадимги идеологиядан муддао — давлат ҳокимиятининг деспотик режими ва бир тўда қулдор аристократларнинг кенг меҳнаткашлар оммасини эксплуатация қилиш негизига қурилган бутун бир синфий тузумни мустаҳкамлаш бўлган.

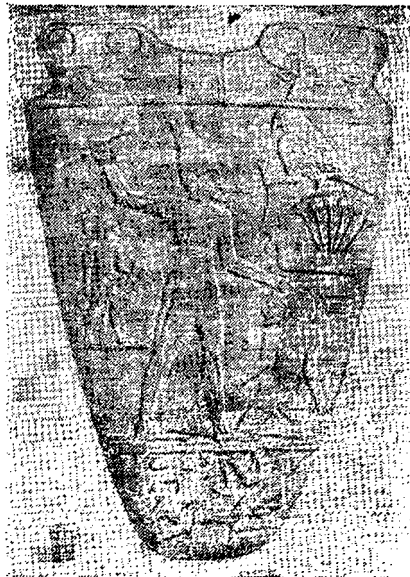
I—II династия давридаги энг қадимги давлатнинг ҳарбий вазифасини энг қадимги ёдгорликлардан яққол кўриш мумкин. Кунгурални деворлари билан ўралган қалъаларнинг тасвирлари сақланиб қолган. Рассом кўпинча асирларнинг ҳам сураатларини солган. Шохлари билан душманининг қалъа девор-

ларини қулатаётган муқаддас ҳўкиз сифатида кўрсатилган подшо тасвирини ҳам баъзан кўриш мумкин. Бу айрим давлатларнинг ўзаро урушларида шу давлатларни энг кучли давлат қўл остида бирлаштириш мақсади кўзда тутилган.

Энг сўнгги вақтларда ҳам Миср давлатининг маъмурий жиҳатдан областларга (номларга) бўлинганлиги узоқ ўтмишда Мисрда бир қанча мустақил майда давлатлар бўлганлигидан дарак беради. Миср ўзининг бутун қадимги тарихида областларга бўлиниб яшаган. Ягона Миср давлати заифлашиб, тушқунликка учраган даврларида бу областлар яна ўзларининг қадимги мустақилликларини тиклаганлар.

Мисрнинг ягона бир давлат бўлиб бирлашишига сабаб меҳнаткаш омман эзиш учун қудратлироқ аппарат яратиш зарурияти туғилганлиқидир. Сўнгга, деҳқончилик хўжалигининг ривожланиши ягона ва мураккаб суғориш системасини ташкил этишни талаб қилган; бундай мураккаб, ягона суғориш системасини эса энг қадимги майда давлатларни ўзига ҳазм қилиб олиб бирлашган давлатгина ташкил эта олар эди. Шундай қилиб, ирригация ишларини назорат қилиб туриш ва уни кенгайтириб бориш энг қадимги қулдорлик давлатининг вазифаларидан бири бўлиб қолган. Ниҳоят, ташқи савдонинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳарбий сиёсатнинг ривожланиши бу давлатнинг ичкариси мустаҳкам бўлишини ва давлат ташкилотининг раванглигини талаб қилган. Мисрнинг кучли бир давлат бўлиб бирлашиш процесси ҳам дельтада, ҳам водийда содир бўлган. Секин-аста бир-бири билан рақиблик қилувчи икки давлат тузилган.

Дельтада жойлашган Шимолий давлатнинг маркази Баҳдет (Даманхур) бўлган, 1-остонагача водийни бирлаштирган Жағубий давлатнинг маркази Небут (Ўмбос) бўлган. Бу

Асирни ўлдираётган Нармер тасвир
этилган шифер лавҳа.

*Гиераконполдан топилган.
Қоҳира музейи.*

икки давлат ўртасидаги жуда узоқ вақтларга чўзилган курашни биз Қуйи ва Юқори Миср ҳомийлари деб ҳисобланган худо Гор билан худо Сэт ўртасидаги курашни баён қилувчи қадимги диний афсоналардан биламиз. Шимол билан Жануб ўртасидаги шиддатли кураш узоқ вақт давом этган. Мамлакатда устулик қилиш ва ҳукмрон бўлиш учун олиб борилган бу курашда гоҳ бир томон, гоҳ иккинчи томон ғалаба қозонган. Енган фиръавн енгилган фиръавн унвонини ҳам ўз унвонига қўшиб олган. Бу ҳол энг кейинги вақтлардаги фиръавнларнинг унвопларида ҳам акс этгандир.

Нармер тасвир этилган шифер лавҳа. Гиераконполдан топилган (лавҳанинг иккинчи томони).

Қоҳира музейи.

Мисрнинг энг кейинги бутун тарихи давомида фиръавннинг «икки мамлакат султони» ҳамда «Юқори ва Қуйи Миср подшоҳи» деган унвонлари расм бўлганлиги, Мисрнинг қадимда Шимолӣ ва Жанубий мамлакатга бўлинишига қараб, давлат аппаратини икки қисмга бўлиш ҳам қатъий расм бўлиб қолганлиги авваллар Юқори ва Қуйи Мисрнинг икки мустақил давлат бўлиб узоқ вақтлар яшаганини кўрсатади. Мисрнинг ягона марказлашган давлат бўлиб бирлашиш даврини кўрсатувчи ёдгорликлар жуда оз, биз бу даврни ўша озгина ётгорликлардан биламиз, ҳолос. Масалан, шифердан ясалган бир лавҳада фиръавн Нармернинг йиқитилган душман бошига чўқмори билан ураётгани тасвир этилган. Бу тасвир остидаги ёзувда бундай дейилади: «Гарпуна Қўли мамлакатидан подшо 6 минг асир олиб чиқди». Шуниси қизиқки, бу лавҳада подшо икки жойда тасвирланган: бирида Юқори Миср тожи, иккинчисида эса Қуйи Миср тожида тасвирланган. Бу тасвирда Нармер ҳокимияти остида бутун Мисрни бирлаштиришга олиб келган абадий ғалаба ифодаланган бўлса ажаб эмас.

Бу даврдаги Миср давлати ҳали кўп жиҳатдан қадимги ва анчагина ибтидий уруғ-қабилалар иттифоқига ўхшайди.

«...Минг йиллар давомида энг қўпол давлат формасининг, шарқ деспотизмининг асосини ташкил этган»¹ қадимги жамоалар мустақкам формаларга киради. Жамоалар аслда жамоа ер эғалиги асосида ерга эғалик қиладилар, лекин давлат ҳокимияти ўзини ҳамма ерларнинг олий эғаси деб ҳисоблайди ва жамоадаги эркин аҳоли даромадининг бир қисмини ўз фойдасига ундиради. «Жамоа қўшимча меҳнатининг бир қисми, аслда, бир шахсдан иборат бўлган олий коллективга мансуб бўлади, бу қўшимча меҳнат эса хирож тусида ҳам, ва, шунингдек бошқа тусларда ҳам, ҳамда қисман ҳақиқий мустабидни, қисман қабиланинг фараз қилинувчи улуғ зоти, яъни худони улуғлаш учун сарф қилинадиган коллектив меҳнат тусида ҳам бўлади»².

Қабилла тузумининг элементлари ҳам узоқ вақтлар давомида сақланиб қолади. Нил водийси ва дельтасида кўпинча турли тилларда ва шеваларда гапирувчи турли қабилалар ёнма-ён яшайди. Ҳатто анча кейин, Янги Подшолик даврида ҳам, мамлакатнинг жанубий чегараларига, Ассуанга яқин жойдаги Элефантин оролида яшовчи мисрликлар дельтада яшовчи мисрликларнинг тилига тушунмаганлар.

Грек ёзувчилари биринчи Миср подшоиси ва Мисрни бирлаштирувчи деб ҳисобланган қадимги фиръавн Менес (Мина) ҳақида хотира сақлаганлар. Бу афсона тарихий фактларга асосланса керак. Тарихий даврнинг Миср фиръавнлари шажараларида фиръавн Минанинг номи биринчи бўлиб ёзилган. Негадада топилган катта подшо мақбарасидан чиққан бир лавҳада ҳам Мина номи бор. Мина Абидос яқинидаги Тин деган жойдан келиб чиққан бўлиб, дельтани босиб олган ва ягона Миср давлатини вужудга келтирган. Мина дельтадан водийга чиқадиган ерда, яъни стратегия ва иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган бир жойда ўзининг истеҳкомга айлантирилган пойтахтини қурган ва бу пойтахтга «Оқ девор» деб ном берган. Бу жой шу қадар мувофиқ таъланганки, у Мисрнинг бутун тарихи давомида ўзининг юксак аҳамиятини йўқотмай сақлаб келган. Кейинчалик бу ерда Қадимги Подшоликнинг пойтахти бўлган Мемфис шаҳри вужудга келган. Бутун Мисрни ягона бир давлат қилиб бирлаштириш натижасида Мина дастлабки йирик суғориш иншоотлари қуриш имкониятига эга бўлган. Бу даврга оид подшо мақбараларидан Мисрнинг бу биринчи улуғ фиръавни номи ёзилган олтин зийнат буюмлар ва бошқа буюмлар топилди. Нега-

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, Ўздавнашр, 1957, 228—229-бетлар.

² К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, 7-бет.

дадан қазиб олинган катта мақбара худди Мина мақбараси бўлса эҳтимол. Архаик даврдаги Миср фиръавнлари мамлакатни бирлаштиришиб бўлгач, Миср чегарасини кенгайтириш йўлида дастлаб ҳаракатга киришадилар. Фиръавн Усефай Синай ярим оролида яшовчи шарқий қабилалар билан кураш олиб боради. Усефай шарқий қабилалар устидан қилган ғалабасини зафар тантанаси манзарасида абадийлаштиради. У ўзининг бу ғалабасини тантанали равишда «шарқий аҳолининг биринчи мағлубияти» деб атайди. Фиръавн Семерхет Синай ярим оролидаги қабилалар билан бўлган бу урушни давом эттириб, Синай территориясига бостириб киради ва бу ердаги мис кони Води-Магхара яқинидаги қояларда Миср подшосининг Осиёдаги тор-мор қилиниб тиз чўктирилган душмани устидан қилган тантанали ғалабасининг традицион манзарасини тасвир эттиради. Шундай қилиб, дастлабки династияларнинг фиръавнлари қўлларига қурол олиб, Миср экономикасининг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлган бой мис конларини босиб олиш мақсадида Синай ярим оролига кириб борганлар.

Архаик даврга онд сопол идишдаги нақш.

Қишлоқ хўжалик ишлари.

Менена мақбараси деворидаги расм.

VII БОБ

ҚАДИМГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

III—VI династияларнинг фиръавлари подшолик қилган замонни ўз ичига олган Қадимги Подшолик даври (эр. ав. 3000—2400 йиллар) Мисрда биринчи марказлашган ва кучли қулдорлик давлатининг тузилиш давридир. Бу даврда моддий маданият бир қадар юксалган. Миср подшолари асосан қулларни қўлга киритиш ва рудага бой бўлган қўшни территорияларни истило қилиш ниятида Синай ярим ороли ва Шимолий Нубияни босиб олиш учун муттасил кураш олиб бора бошлаганлар. Бу давр Миср давлатида маданият ва унинг ҳарбий-сиёсий қудратининг дастлаб хийла гуллаб-яшнаган даври бўлган.

Хўжалиkning
ривожланиши

Нил дельтаси билан водийсининг ягона бир давлатга бирлаштирилиши деҳқончиликнинг асоси бўлган суғориш системасини такомиллаштириш ва кенгайтиришга имкон берган. Давлат ҳокимияти янги каналлар қазитиш тадбирларини кўрган ва бу ишларга назорат қилишни махсус амалдорларга топширган. V—VI династиялар даврида яшаган аристократ Нехебу ўз таржиман ҳолини ёзганида у подшо буйруғи билан ва олдиндан тузилган планга мувофиқ, Мисрнинг шимолий ва жанубий қисмларида каналлар қазитганлиги ҳақида мағрурлик билан гапиради.

Лекин ҳамisha кенгайиб бораётган деҳқончилик билан бир қаторда балиқчилик ва овчилик ишлари ҳам хўжалик жиҳатидан катта аҳамиятини сақлаб келган. Мисрликлар Нил

водийсига ёндош чўлларда ва дарёнинг сув тўпланиб турган ботқоқларида ҳар хил йиртқич ҳайвонлар ва қушлар овлаганлар. Нилда жуда кўп балиқ тутганлар. Овчилик ва балиқ овлаш манзаралари Қадимги Подшолик даврига оид мақбараларнинг деворларида жуда яхши тасвирланган. Чорвачилик илгариги вақтларга қараганда анча ташкилий тус олган ва деҳқончилик хўжалигининг эҳтиёжига тамоман мослашиб, ўзининг мустақил аҳамиятини йўқотган. Водийда экин экиладиган ерларнинг егишмаганлиги сабабли аҳоли бўш ётган ерларнинг ҳаммасидан экин экиш учун фойдаланишга ва мол боқишни зарур бўлган даражагача келтириб, чеклаб қўйишга мажбур бўлган. Фақат дельтада бирмунча ортиқча ер бўлганлигидан, бу ернинг кенг ўтлоқларида кўп миқдорда мол урчитиш мумкин бўлган. Шунинг учун ҳам чорвачилик водийдан кўра дельтада кўпроқ аҳамиятга эга бўлган; Қуйи Мисрнинг тўртта номида ҳўкизнинг илоҳийлаштирилганлиги буни яққол кўрсатиб туради. Бу даврларда қорамол ва қўй-эчкиларнинг турли зотлари бўлган; шу билан бирга, наслдор молларни кўпайтириш иши билан ҳам шуғулланганлар ва молларни оғилхонада боққанлар. Подалар мамлакатнинг асосий Ҷойликларидан бири бўлган. Подшолар қўшни қабилалар билан бўлган урушлар вақтида қўшни мамлакатларни вайрон қилиб, уларнинг жуда кўп чорва молларини ўлжа қилиб олиб ҳайдаб кетганлар. V династия фиръавни Сахура ливияликлар билан уруш қилганида у ердан Мисрга жуда кўп қорамол, эшак, эчки ва қўй ҳайдаб келган. Фиръавининг ёру дўстлари бўлган катта амалдорлар фахр билан ўз мақбараларининг деворларида ўзларига қарашли подаларни тасвирлаганлар ва ёзувларда ўз чорваларининг аниқ сонини кўрсатганлар. Чорвачилик билан бир қаторда паррандачилик, хусусан уй ғозлари ва ўрдак боқиш ҳам бирмунча хўжалик аҳамиятига эга бўлган. Чунончи, VI династия замонидаги катта амалдорлардан бири бўлган Птахотеп ўз мақбарасининг деворларига ёзган таржимаи ҳолида ўзининг жуда кўп ғоз, ўрдак, оққуш ва каптарлари бўлганлигини айтади. Подшога қарашли ерларда ва ибодатхоналар қарамоғида ҳам катта-катта чорвачилик ва паррандачилик хўжаликлари бўлган. Қуёш подшоси Навсерранинг ибодатхонасида баъзи байрамларда қурбонлик учун минггача ғоз сўйилган. Қуёш подшоси Навсерранинг ана шу ибодатхонасида асал олиш манзарасининг тасвири сақланиб қолган; бу ҳол ўша вақтда асаларичилик бўлганлигини кўрсатади.

Бироқ деҳқончилик мамлакатнинг хўжалик ҳаётида ҳаммадан кўра катта аҳамиятга эга бўлган. Деҳқончилик кенг ривожланган сунъий суғоришга асосланган ва хўжаликнинг

асосий, етакчи тури бўлган. Миср экономикаси ва техникасининг умумий турғунлиги туфайли қишлоқ хўжалигининг ибтидий қуроллари узоқ вақтларгача сақланиб қолган бўлсада, бу соҳада ҳар ҳолда бирмунча ривожланиш бўлган. Ерни ишлаш учун ишлатиладиган қадимги ибтидий мотиға илгаригидек кенг қўлланилган. Лекин мотиға билан бир қаторда қўш тортадиган қадимги ибтидий омов ҳам борган сари кенг тарқалган. Архаик даврда тиғи чақмоқ тошдан ясалган ўроқ анчагина такомиллашган металл ўроқ билан алмаштирилган. Авваллар маълум бўлмаган махсус ҳаскашлар ҳам пайдо бўлган. Бир неча хил бошоқли дон экинларининг пайдо бўлганлиги ҳам қишлоқ хўжалигининг ривожланганлигини кўрсатади. Чунончи, бу вақтнинг ёзувларида Юқори Миср ва Қуйи Миср арпаларининг алоҳида навлари тилга олинади. Дон хўжалиги билан бир қаторда полизчилик ва мевачилик ҳам борган сари кўпроқ ривож топган. Узумчилик ва зигирчилик кенгайиб борган. Ниҳоят, зайтунчилик ҳам бирмунча аҳамиятга эга бўлган; зайтунчилик маҳаллий зайтун дарахти меваларидан ёсимлик мойи тайёрлашга имкон берган.

Мақбараларнинг деворларида сақланиб қолган кўпдан-кўп тасвирилар ҳунармандликини, хусусан ёғочсозлик, тоштарошлик, металлсозлик, кулолчилик, папирус ишлаш ҳунарларининг, тўқимачилик ва кўнчиликнинг хийла ривожланганлигидан дарак беради. Архаик ҳамда Қадимги Подшолик даврида ҳали ўрмонларнинг ҳаммаси ҳам тугатилмаганлигидан, у замонларда ёғочсозлик кейинги вақтларга қараганда кўпроқ аҳамиятга эга бўлган. Мебель, кемалар, тобутлар ва бошқа нарсалар тайёрлаш учун дарахтнинг маҳаллий турларидан ҳам: чинор, юлғун, акация, хурмо дарахтларидан, шунингдек четдан келтирилган дарахт навларидан ҳам — Суриядан келтириладиган қарағай ва Нубиядан, эҳтимол, янада узоқ жанубий мамлакатлардан келтириладиган қора дарахтдан фойдаланганлар. Ёғочсозликнинг ривожланиши бу хил ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарнинг мураккаблашиши ва такомиллашишида ўз аксини топади. Тошдан ясалган асбоблар аста-секин металлдан қилинган асбоблар билан алмашинди. Дарахтни болта билан қирққанлар, қўл арра билан арралаганлар, теша ёки пойтеша билан йўнганлар, искана билан тешиклар тешганлар, дарахт сиртини текис силлиқловчи тош билан силлиқлаганлар. Уқ-ёй тайёрлаш учун махсус устахоналар қурилиб, бунда бир талай асбоблар ишлатиладиган бўлган. Ёғоч ва тахтанинг айрим бўлақларини, буюмларнинг айрим қисмларини бир-бирига поналар йўли билан, шунингдек ёғоч миҳ ва ҳалқалар ёрдами билан улаганлар. Ҳатто бу вақтларда ҳам дарахт камчил ва қиммагбаҳо материал

бўлганлиги туфайли одамлар кўпинча ёғочнинг майда бўлақларини бир-бирига улаб, ёпиштириб катта тахталар тайёрлаганлар. Кемасозликда ёғочсозликнинг аҳамияти жуда катта бўлган. VI династия замонидagi Уна деган катта бир амалдорнинг ёзувида «17 кунда акация дарахтидан узунлиги 60 қулоч, кенлиги 30 қулоч келадиган юк ташувчи кема қурилганлиги» баён этилган. Худди ана шу ёзувда бу кемаларнинг Нубиядан келтирилган акация дарахтидан ясалганлиги гапирилади. Кемасозликка катта аҳамият берилган. Дарахтнинг турли навларидан катта-катта юк кемалари ясалганлиги ҳақида расмий йилномаларда ҳам айтилади.

Тош қирқиш ва тошдан буюмлар ясаш мамлакатнинг хўжалик ҳаётида ғоят катта аҳамиятга эга бўлган. У замонда бу иш ғоят юксалган ва техникаси жуда мукаммаллаштирилган. Тош қирқиш ва ундан буюмлар ясаш учун ҳар хил қуроллардан: ёғоч тўқмоқча, чўкич, кесиш асбоби, парма, пойтеша, тош болға, аррадан фойдаланганлар. Тошнинг силлиқлаш учун қаттиқ тошдан ясалган силлиқловчи асбоблар ва кварц қуми ишлатганлар. Қурилишларда гўния ва шоқулдан фойдаланганлар. Бу замонда тошнинг қаттиқ хилларидан бежирим ва мукаммал қилиб ишланган қимматбаҳо идишлар тошдан буюмлар ясашда юксак техникага эришилганлигини жуда равшан кўрсатиб туради. Бу вақтларда мақбараларнинг деворларига ғоят зўр моҳирлик билан ўйиб солинган нозик бўртма тасвирлар ва иероглиф ёзувлари ҳам ажойибдир. Аммо Миср тоштарошлари бинокорликда аниқсиз катта ютуқларга эришганлар. Катта-катта харсанг тошлардан қурилган Миср иморатларидан баъзилари бизнинг замонамизгача жуда яхши сақланиб қолган. Бу иморатлар бинокорлик техникасининг ажойиб мўъжизасидир. Тошдан қурилган энг қадимги кичикроқ ибодатхоналардан бири Медума пирамидаси яқинида III династия даврида бино бўлган. Шу вақтдан бошлаб бутун Мисрда тош архитектураси кенг тарқала бошлаган. Подшоларнинг катта-катта мақбара (пирамида)лари ва бу мақбаралар ёнида қурилган ибодатхоналари бинокорлик техникасининг юксалганлиги ҳақида аниқ тасаввур беради. Бу пирамида ва ибодатхоналарни қуришда катта-катта харсанг плиталарни ишлатганлар. Масалан, IV династиядан бўлган фиръавн Хафранинг мақбара ибодатхонасига кира беришда қурилган иморатга ишлатилган плиталарнинг узунлиги 5,45 метр ва оғирлиги 42 минг кг га боради. IV династия подшоларидан Хуфу пирамидаси подшо мақбараларининг энг катталаридан бўлиб, баландлиги 146 метрга етди. Бу мақбарага 2 миллион 500 минг дона йирик тош плита ишлатилган бўлиб, ҳар бир плитанинг оғирлиги тахминан 2¹/₂ тонна келади. Пи-

рамидаларнинг сирти чиройли тошлар билан қопланган. Тош плиталар шу қадар аниқлик билан бежирим қилиб терилганки, бунга ҳатто ҳозирги замон архитекторлари ҳам ҳайратда қолади.

Мамлакат хўжалигининг муҳим ва ҳунармандликнинг энг етакчи тармоғи бўлган металлургия ҳам Қадимги Подшолик даврида анча тараққий қилган. Металлдан қилинган буюмлар тобора тош буюмларни сиқиб чиқарган. Металлургияда кўпроқ Синай конларидан ёки Шарқий чўллардан келтирилдиган мисдан фойдаланганлар. Қадимги Подшоликда металлни болғалаб буюм ясаш техникаси билан бирга, қуйиш техникаси ҳам маълум бўлган. IV династия подшоларининг мақбараларидан, масалан, малика Хетеп-Херес мақбарасидан мис қуроқлар, шу жумладан тоштарошлар ишлатадиган мис асбоблар топилган эди. Метеорит темир ва уни ишлаш техникаси архаик давридаёқ маълум бўлган, аммо Қадимги Подшолик даврида метеорит темирдан кам фойдаланганлар. Лекин V—VI династияларнинг пирамидаларидаги диний ёзувларда осмон гумбази билан қуёш худосининг тахти темирдан қилинган, деган ўзига хос бир қанча тушунчаларни кўрамиз. Афтидан, метеорит темир ўша замонда айниқса юқори сифатли қимматбаҳо металл деб ҳисобланган ва бу темирнинг махсус диний-сеҳрий кучи бор, деб фикр қилинган бўлса керак. Археологик топилмалар Қадимги Подшолик давридаёқ темир қадимги мисрликларга маълум бўлган деган фикрни тамомла тасдиқлайди. Бу даврда заргарлик санъати ҳам юксак даражага етган. Миср заргарлари олтиндан, кумушдан ҳамда олтин билан кумушнинг табиий аралашмаси (электрум)дан нафис буюмлар, шу жумладан зийнат буюмлари ясаганлар. Малика Хетеп-Херес мақбарасидан топилган вазмин кумуш билагузуклар бу вақтдаги заргарлик санъатининг юксаклиги ҳақида аниқ тасаввур беради. Бу билагузукларга кўк тош, ложувард ва яшм тошлардан териб, сўзанақ сурати солингандир. Ниҳоят, бу даврда бошқа хил ҳунармандликлар ҳам, хусусан кулолчилик, папирус ишлаш, кўнчилик ва зиғирпоя толасидан тўқималар қилиш ҳунарлари хийла ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам, ҳунармандчилик соҳасида ҳам ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ихтисосланиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг ўсиши ортиқча маҳсулотларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Ишлаб чиқарилган жойда истеъмол қилина олмаган ортиқча маҳсулотлар товарларга айлантирилиб, бозорларда сотиладиган бўлган. Бу даврда бошқа қадимги Шарқ мамлакатларидагидек қадимги Мисрда ҳам ички ва ташқи савдо ўзининг ибтидоий формаси—

айирбошлаш савдоси формасида бўлган. Бу замондаги мақбараларнинг деворларида бозор манзараларининг тасвирлари сақланиб қолган; рассом бу тасвирларда бир хил товарларни иккинчи хил товарлар билан айирбош қилиш манзараларини жуда зўр диққат билан тасвирлаган. Бу товарлар орасида озиқ-овқат маҳсулотлари, масалан, дон, галла, ширин сомсалар, сабзавот, мева, ёғ, балиқ, ҳунармандлик буюмлари, шу жумладан зеб-зийнат буюмлари, ойна, пойабзал ва ҳоказоларни кўриш мумкин. Қисқа ёзувларда сотувчилар билан харидорлар орасида бўлган гаплардан айрим парчалар келтирилган. Ёзувлар ичида «уста»га мурожаат қилинган ўринлар тез-тез учраб туради. Афтидан, деҳқонлар ҳунармандларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бериб, ўрнига улардан ҳар хил буюмлар алмаштириб олган бўлсалар керак. Товар эквивалентининг қиймати галла ва металл ёмби, кўпинча эса мис бўлган. Ёмбига ўхшаган ўлчовли металл пуллар савдонинг ривожланиши билан Қадимги Подшолик давридаёқ пайдо бўлган бўлса керак. Афсуски, баъзан қуллар ва ҳатто уйлар ҳам ёмбига айирбош қилинганлигини кўрсатувчи маълумотлар ёзувларда жуда кам сақланиб қолган. Бундай «олди-сотди» учун, эҳтимол, маълум ҳужжатлар тузиш талаб қилингандир. Бир уйнинг сотилгани, тўғрироғи 10 ёмби металлга тенг деб баҳоланган бир неча буюмга алмаштирилганлиги ҳақидаги ана шундай ҳужжат Гизада ҳозирги вақтгача сақланиб қолган. Бундай айирбошлаш ишлари махсус маҳкамаларда, гувоҳлар олдида амалга оширилган. Бу гувоҳларнинг номлари мазкур ҳужжатда ёзиб қолдирилган. Археологик ёдгорликлар ва ёзувлар Миср билан қўшни мамлакатлар ўртасидаги савдо алоқаларининг кенгайганлигини кўрсатади. Палермо тошида сақланиб қолган йилномада игна баргли дарахтларнинг муҳим навларини олиб келтириш учун денгизнинг нариги қирғоғидаги мамлакатларга юборилган катта-катта савдо экспедициялари ҳақида, жанубдаги Пунт мамлакатидан мирра¹ смоласи, тахта ва электрум келтирилиши ҳақида гапирилади. Библда ўтказилган қазилар нагижасида Миср савдосининг Сурияга кириб борганлигини кўрсатувчи жуда кўп ёдгорликлар топилди. Чунончи, Библда Мисрнинг IV династия подшолари Хуфу ва Менкаврларнинг номлари ёзилган идиш парчалари ҳамда V династия фиръавни Унис номи ёзилган гача идиш топилди. Афтидан, Библ (бу шаҳарнинг мисрча номи «Кебен» бўлиб, бу ном Миср ёзувларида учрайди) Миср савдосининг Суриядаги марказларидан бири бўлган бўлса керак. Суриянинг баъзи қисмларида Мисрнинг иқтисодий таъ-

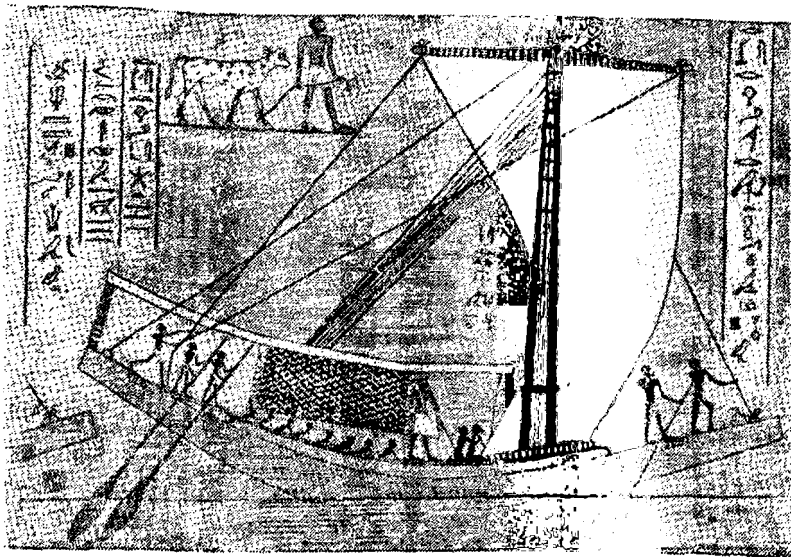
¹ Мирра — хушбўй смола.

сири шу қадар катта эдики, Миср фиръавнлари ўзларини «Библи ҳокими» ва Ливан областининг худоси деб аташ мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Миср фиръавнлари V династия даврида Сурияга катта савдо экспедициялари жўнатганлар. Фиръавн Сахураининг мақбара ибодатхонаси деворларида сақланиб қолган тасвирларда турли товарлар ва қуллар олиб келиш мақсадида Осиёга жўнаётган катта денгиз экспедициясининг йўлга отланаётган манзараси кўрсатилган. Бу тасвирда биз эрқак ва аёл осийликларни кўрамиз. Ёзувларда Осиёдан Мисрга баъзи маҳаллий товарлар, чунончи, зайтун мойи келтирилганлиги тилга олинган. Мисрликлар Шимолий Африкадаги қўшни областлардан ҳам турли товарлар келтирганлар. Жумладан Ливиядан мисрликлар ўликларни чиришдан сақлайдиган махсус мой келтирганлар.

Миср билан Сурия ўртасида иқтисодий алоқалар билан бир қаторда маданий алоқалар ҳам мустақамланиб борган. Мисрликлар ўз маданиятларининг турли элементларини, шу жумладан ёзувларини Сурияга тарқатганлар. Библида архаик даврга оид Миср иероглифида ёзилган Миср цилиндрик муҳри топилди: бу нараса Мисрнинг энг қадимги замонлардан буён Сурияга маданий таъсир қилиб келганлигини кўрсатади. Библида Миср иероглиф ёзувлари билан тўлдириб юборилган бир қанча Миср буюмлари топилди. Бир барельефда худога ва маъбудага қурбон келтираётган VI династия фиръавни Пепи тасвирланган. Худди шу барельефдаги ёзувда фиръавннинг «Библи эгаси маъбуда Хатхорнинг севгани» деган унвоми ёзилган. Афтидан, Миср маъбудаси Хатхора эътиқод қилиш одати Сурияга шу даврдаёқ ўтган бўлса керак.

Озирис ўлими ҳақидаги Қадимги Подшолик даврига мансуб афсона ҳам Сурия билан Миср ўртасидаги ўзаро диний муносабатнинг қалинлигини кўрсатади. Бу афсонада Озирис жасади солинган сандиқчани денгиз тўлқини худди Библи қирғоғига келтириб ташлаганлиги ҳикоя қилинади. VI династия даврида гашқи савдонинг ривожланиши муносабати билан мисрликлар қўшни мамлакатларга гобора тез-тез қатнаб турадиган бўлганлар. Бир ёзувда амалдор Хнумхотеп ўзининг Пунт мамлакатига ва Кебенга (Библига) 11 марта борганлигини хабар қилган. Чечи деган бир амалдор ўз ёзувида «подшога жанубий мамлакатлардан буюмлар келтирган»лиги ҳақида ёзган. Пунтга юбориладиган бу экспедициялар Коптосдан суви қуриб қолган Води-Хаммамат дараси бўйлаб Қизил денгиз қирғоғига олиб чикувчи йўлдан жўнатиладиган бўлган. Бу даранинг қояларида худди ўша замонга оид ёзувлар топилди. Бу ёзувларда «подшо олдида чет мамлакатларга даҳ-

Миср кемаси.

Қадимги Подшолик давридаги расм.

шат солувчининг аскар боши» бўлган катта бир амалдорнинг унвонлари ва номи ёзилган. Афтидан, бу савдо экспедициялари очикдан-очик босқинчилик ва талончилик характерида бўлган бўлса керак. Чет эллардан келтириладиган хом ашёга муҳтож бўлган мисрликлар бу хом ашёни фақат айирбош савдоси йўли билангина эмас, балки ўз қурол қучларига таяниб, зўрлик йўли билан ҳам Мисрга олиб келганлар. Шундай қилиб, қадимги Мисрда қулдорлик хўжалиги ва ташқи савдонинг ривожланиши натижасида мисрликлар иктисодий ва ҳарбий йўл билан қўшни мамлакатларга, жумладан Олд Осиё билан Шарқий Африканинг Мисрга ёndoш бўлган мамлакатларига хийла жиддий кириб олишга муваффақ бўлганлар. Мисрликлар Синай ярим оролининг мис конлари районида ҳамда Нил дарёсининг то 3-остонасигача бир неча колония қурган Нубияда айниқса маҳкам жойлашиб олганлар. Самнадан жануброқда Карма деган жойда ҳар қандай озиқ-овқат, хунармандлик хом ашёлари ва товарлар сақлаш учун солинган савдо манзили истехкомининг хароба қолдиқлари топилди. Бу иморат харобаларининг қадимги деворлари ёнида ўликни чиришдан сақлайдиган мой идишларининг парчалари

топилган эди. Ганчдан ясалган бу идишларнинг парчаларида VI династия подшоларидан Пепи I ва Меренропинг номлари ёзилган. Шунга қараганда, мисрликлар Қадимги Подшолик даврининг охирларида бу ерларга келиб жойлашган, деб фараз қилиш мумкин.

Кўп асрлар давомида қадимги қотиб қолган формасини сақлаб келган қишлоқ жамоаси Мисрнинг асосий хўжалик ва ижтимоий ячейкасини ташкил қилган. Бунинг шундай бўлганлигини «жажат» ва «кенбет» деган характерли номларга эга бўлган қадимги жамоа кенгашлари тилга олинган ёзувлар кўрсатиб беради. Бу жамоа кенгашлари жойларда суд, хўжалик ва маъмурий ҳоқимият органи бўлган. Бу жамоа кенгашлари олди-сотди ишларини қайд этганлар, амалдорларнинг ўз вазифаларини бажаришларини кузатиб турганлар, сунъий суғориш шохобчаларининг аҳволини назорат қилганлар ва суд ишларига оид махсус вазифаларни бажарганлар. Энг қадимги синфий жамият даврида бу жамоа кенгашларининг составига жамоаларнинг юқори табақалари, маҳаллий аҳоли ичидаги бадавлат қисмининг вакиллари кирган. Бу кишилар замон ўтиши билан марказлашган давлат аппаратининг амалдорларига айланган. Жамоа кенгашлари деган маънони билдирувчи «жажат» ва «кенбет» сўзлари характерли иероглифлар билан кичик бир доира ва бурчак шаклида ёзилган. Бу тасвирий иероглифлар эски ўтмишнинг қолдиғи бўлиб, унда жамоа мансабдорлари уйнинг фахрий бурчагига ёки бадавий араб қабилаларининг шайхлари ҳозир ҳам қилгани каби, кичик бир доира ичига ўтириб жамоа ишларини ҳал қилганлар. «Кенбет» жамоа кенгашлари граждан ишларини суд қилиш ва асосан оила ҳуқуқи, қисман меросхўрликка оид жанжалли ишларни текшириш билан машғул бўлган; суднинг бу масалаларни ҳал қилишида маслаҳатчи сифатида даъвогарнинг ҳам, айбланувчининг ҳам қарибдошлари иштирок этиши мумкин бўлган. Шундай қилиб, бу жамоа кенгашлари қадимги оила жамоаси ўрнини секин-аста қишлоқ жамоаси ола бошлаган даврда ташкил бўлгандир. Фақат энг катта ўғилнинггина бутун мулкка меросхўр бўлиш ҳуқуқи, яъни яққа меросхўрлик ҳуқуқи патриархал оиланинг катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Бу одат йирик патриархал оилаларнинг мол-мулклари максимал даражада бир одам қўлида тўпланишига имкон берган, шунингдек катта-катта патриархал оилаларда табақаланишни борган сари кўпроқ кучайтирган. Қадимги Подшолик давридаги Миср ёзувларида энг катта ўғил ўзини «ўз отасининг меросхўри» ва «ўз отасининг барча мулкларининг хўжайини» деб атайдди. Бинобарин, патриархал оилаларда мерос устида тез-тез жанжал чиқиб гури-

ши тамоман табиий бир ҳол бўлган. Фарзандлик жиҳатидан ҳам, қонун жиҳатидан ҳам ягона меросхўр бўлган катта ўғли ҳуқуқини одат ҳуқуқи ҳам, суд ҳам ҳимоя қилган. VI династия давридаги бир суд протоколи сақланиб қолган, бу протокол ворислик ҳақидаги ишни текширишга бағишланган. Бу жанжалли ишда икки киши ворислик даъво қилиб чиқади; даъвогарларнинг бири оилага ҳеч қандай алоқаси йўқ ва, бинобарин, фарзанд сифатида меросхўр бўлишга қонуний ҳуқуқи бўлмаган, ammo ёзма васиятни пеш қилувчи Себекхотеп деган бегона бир киши бўлиб, иккинчиси, марҳумнинг ўғли, фарзанд сифатида одат ҳуқуқини дастак қилувчидир. Суд бегона кишидан унинг ворислик ҳуқуқини исбот қилиши учун фақат ёзма васият билангина қаноатланмасдан, балки ишончли уч кишининг қасам ичиб гувоҳлик беришини талаб этган, бу билан суд фарзандлик ворислиги ҳуқуқига эга бўлган меросхўр томонини олган, чунки меросхўр фарзанддан васият ҳам, гувоҳлар ҳам талаб қилинмаган. Бева хотин марҳум эридан ўз ўғлини ҳимоя қилишини сўраб ёзган бир хат ҳам патриархал оиладаги мулкый тенгсизликни кўрсатиб гуради. Бева хотин бу хатда марҳум эрига — оила ҳомийси бўлган арвоҳга сизиниб, унинг мулкларини тўла ҳуқуққа эга бўлмаган меросхўр томонидан қонунга хилоф равишда босиб олинганлигидан арз қилган ва марҳум эридан қонуний меросхўр бўлмиш ўз ўғлининг зўравонга қарам бўлиб қолишига йўл қўймаслигини илтимос қилган. Шундай қилиб, одат ҳуқуқи фақат якка меросхўрлик принципини қўллаб, мол-мулкларнинг патриархал оила бошлиғи қўлида максимал даражада тўпланишига ёрдам берган. Илгари уруғчилик тузуми ичида бўлгани сингари, бу патриархал оилалар ичида ҳам энг қадимги қулчилик формаларининг пайдо бўлиши учун зарур ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар вужудга келган. «Хизматкор», «қул», (мисрча «сежу») сўзлари бола маъносини билдирувчи тасвирий иероглифлар билан белгиланган. Бу ҳол ўша вақтдаги патриархал оилаларда уй қулчилиги бўлганлигини кўрсатади. Техниканинг ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши меҳнат тақсимотига олиб келади ва шу муносабат билан қўшимча иш кучи жалб этиш фойдали бўлибгина қолмай, баъзан ҳатто зарур ҳам бўлиб қолади. Ўз ичида ҳокимлик қилиш ва бўйсунмиш элементлари мавжуд бўлган катта ва бадавлат патриархал оилаларнинг аъзолари эндиликда хўжаликнинг ўсиб кетган талабларини ўзлари қондиришга ожизлик қилиб қоладилар. «Деҳқончилик оиласи ичида стихияли суратда вужудга келган меҳнат тақсимоти фаровонликнинг маълум босқичида оилага ташқаридан бир ёки бир неча ишчи қўшиб

олини имкониятини берар эди»¹. Бу қўшимча иш кучини асосан урушлар етказиб берар эди. Авваллари асирлар ўлдирилмаган бўлса, эндиликда қулга айлантирилмаган бўлган. Қадимги Подшоликдаги катта-катта амалдорларнинг таржимаи ҳолларида қуллар қорамоллар билан бир қаторда тилга олинади.

III ва IV династиялар

Хўжалик ва савдонинг тараққий қилиши, қулчиликнинг ўсиб бориши ҳамда босқинчилик урушлари мулкий табақаланишнинг янада ривожланишига олиб келган ва бу табақаланиш борган сари яна кескинлашиб кетган. Савдо экспедициялари ва ҳарбий юришлар вақтида босиб олинган турли бойликлар, подалар, қуллар, ер ва ўлжа аҳоли ўртасида сира баравар бўлилмаган. Бу бойликларнинг жуда кўпчилиги подшо ва қулдор аристократия қўлида тўпланиб, ижтимоий табақаланишнинг янада кескинлашувига ёрдам берган. Қулдор зодагонлар подшонинг кўп-кўп бериб турадиган тортиқлари туфайли ҳам бойиб борган. Бу замондаги катта-катта амалдорларнинг таржимаи ҳолларида подшонинг амалдорларга ер тортиқ қилганлиги ҳақидаги маълумотлар кўп учрайди. Масалан, III династия давридаги Метеп деган бир амалдорнинг таржимаи ҳолида унга подшо томонидан Шимолий ва Жапубий мамлакатдаги ерлар, шу жумладан катта узумзор инъом қилинганлиги ҳақида гапирилади. Бу даврдаги ҳамда V ва VI династиялар замонидagi катта-катта амалдорларнинг мақбаралари қулдор зодагонларнинг ўсиб бораётган иқтисодий аҳамиятини равшан кўрсатиб беради. Бу мақбараларнинг деворларида шу замонда яшаган қадимги мисрликларнинг турмуши ва маънавий аҳволини аниқ кўрсатиб берувчи ажойиб тасвирлар сақлашиб қолган. Бу тасвирда биз саройда ёки маҳаллий бошқармада бир қанча муҳим мансабларни эгаллаган амалдорни — мақбара эгасини кўрамиз. Одатда бу тасвирларда мансабдор ўз ерларини кўздан кечираётгани, деҳқончилик ишлари ва ўзига қарашли ҳунармандчилик устахоналарини назорат қилаётгани кўрсатилади.

Бу тасвирларга қараганда, бу замоннинг фиръавнига яқин турган йирик амалдорлар катта-катта мулкларга эга бўлганлар. Зодагон ва шўхратпараст бойлар ўз мақбараларининг деворларида ўзларига қарашли мулкларни ҳамда ўзларига қарам одамларни тасвирлаш билангина kifояланиб қолмаганлар, балки бу бойлар ўзларининг мақбаралари деворларидаги тасвирлар ва бу тасвирларга махсус ёзилган ҳар хил дуолар уларнинг бутун мулк ва бойликларини гўё сеҳр-жоду

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, Уздавнашр, 1957, 227-бет.

кучи билан нариги дунёга олиб ўтади. деб соддадиллик билан ишониб, ўзларининг бу дунёдаги ҳаётларини абадийлаштиришига уринганлар. Биз худди шу мақбараларнинг деворларидаги тасвирлардан Қадимги Подшолик давридаги бу мулкларнинг ҳажмини, яъни катта-кичиклигини аниқлашимизга имкон берувчи баъзи статистик маълумотларни ҳам топаемиз. Баъзи мақбараларда қулдор зодагонларга қарашли қорамол ва қўй-эчкиларнинг сонини кўрсатувчи рақамлар сақланиб қолган. Чупончи, фиръавн Хафрайинг дўсти бўлмиш қоҳинлар бошлиғи Хафраанх (IV династия) мақбарасида унинг кўп сонли подаси тасвирланган ва худди шу ерда унинг икки хил зотдан 1055 бош қорамоли, 3029 бош қўй-эчкиси ва 760 бош эшаги бўлганлиги кўрсатилган. Бу даврдаги катта қулдорларнинг бошқа мақбараларида овчилик, нарандачилик, балиқчилик, кемасозлик манзаралари, шунингдек бу аристократларга қарашли катта-катта ҳунармандлик устахоналарининг тасвирлари сақланиб қолган.

Бу даврда Мисрнинг асосий меҳнаткаш оммаси қадимги қишлоқ жамоаларидаги эркин деҳқонлардан иборат бўлган. Бироқ жамоалар ичида ҳам ижтимоий табақаланиш юз берган. Экономика ривожланган сари қулчилик ҳам кучайиб борган. Бу замондаги ёзувлар қадимги қулчилик формаларининг мавжудлигини кўрсатади. Қуллар ва камбағаллар кенг суғориш шохобчаларининг ҳамма участкаларида ишлашга мажбур бўлганлар, чунки ернинг ҳосилдорлигини шу суғориш шохобчалари таъмин этган ва бу шохобчалар давлат ҳокимияти марказий аппаратининг назорати остида бўлган. Умумдавлат аҳамиятига эга бўлган фоят буюк ишоотлар, сунъий кўллар, сув омборлари, канал ва дамбалар, шунингдек синфий тузумнинг мустаҳкамлигидан ҳамда дин ва қоҳинлар илоҳийлаштирган подшо ҳокимиятининг қудратидан гўё дарак берувчи буюк ибодатхоналар ва подшо мақбаралари қуллар ва камбағалларнинг оғир меҳнати билан қурилган. Грек тарихчиси Геродотдан сақланиб қолган тарихий традиция подшоларнинг ҳашаматли мақбараларини, пирамидаларини «халқ қурган» деб талқин қилади ва бу билан шу қурилишлар «умум халқ» ёки, тўғрироғи, умумдавлат аҳамиятига эга, деб уқтиради.

Подшо ва ибодатхоналарнинг катта мулкларида, шунингдек катта қулдор-аристократларнинг, асосан амалдорларнинг хўжаликларида қуллар ишлаган.

Қулдорлик хўжалигининг ривожланиши, чет элдан келтирилладиган хом ашёга ва қулларга бўлган эҳтиёжнинг ҳамиша ўсиб бориши ҳамда ташқи савдонинг кенгайиши босқинчилик сиёсатининг кучайишига олиб келган. Мисрнинг III ва IV ди-

настия фиръавнлари қўшни мамлакатларнинг табиий бойликларидан ва аҳолисининг кучидан фойдаланиш мақсадида, бу мамлакатларда Миср ҳукмронлигини қурол кучи билан мустаҳкамлаш учун савдо экспедициялари кетидап ўз қўшинларини юборганлар. Аммо бу ҳарбий юришлар баъзан тўғридан-тўғри талончилик, у ерда бойликлар, чорва моллари ва қуллар босиб олиш мақсадида қилинган. Дастлабки икки династия фиръавнлари замонида сал-пал бошланган босқинчилик сиёсати Қадимги Подшоликнинг кейинги даврида ўтган фиръавнлар замонида аниқ бир тусга кириб, янада ривожлантирилган. Худди шу фиръавнлар даврида Миср қудратли марказлашган давлатга айланган. III династиянинг биринчи фиръавни Жосер ўз подшолиги давомида Мисрнинг шимоли-шарқий ва жанубий чегараларида уруш олиб борган. Синай ярим оролидаги қадимги мис конлари яқинида Жосернинг бу ерда яшаган қабилалар устидан қилган галабасини ҳикоя қилувчи барельефлар сақланиб қолган. Подшо одатдаги зафар тантанаси манзарасида тасвирланган. Бу тасвирда Жосер енгилган душман бошига чўқмори билан урмоқда. Ёзувларга қараганда, бу экспедицион отрядга катта-катта амалдорлар, шу жумладан, «подшо экспедицияси жангчиларининг бошлиғи, Нетанх деган чўл областининг ва осеёликлар қарамоғида бўлган Хенининг бошлиғи раҳбарлик қилган». Бу экспедиция Синайга мис конлари районини босиб олиш мақсадида юборилган. Бирмунча кейинги даврга оид бўлган бир ривоятда Жосернинг биринчи остона юқорисидаги катта ер участкасини Элефантинадаги худо Хнум ибодатхонасига ҳадя қилганлиги ҳикоя қилинади. Эҳтимол бу даврда Нубиянинг шу қисми Миср аскарлари томонидан босиб олинган бўлса керак. Бироқ Нубия қабилалари ҳали тамомила бўйсундирилмаган эди. Шунинг учун ҳам Жосер Мисрнинг жанубий областларини мудофаа қилиш учун Ассуандан тортиб то Филагача девор қуришга мажбур бўлган.

Фиръавн Снофру ҳам зўр ғайрат билан ҳарбий сиёсат олиб борган. Снофру подшолик қилган даврда Синай ярим оролидаги мис конлари райони тамоман Миср қўлига киритилган. Снофрунинг бу мис конлари районидаги галабаси Води-Мағхарадаги қояларда сақланиб қолган барельефларда абадийлаштирилган. Голибнинг тантанали қиёфасида тасвирланган подшо бундаги ёзувда «чет мамлакатларни ўзига бўйсундирувчи» деб аталган. Фиръавн Снофрунинг галабалари ва Синай ярим оролининг муҳим области бўлган мис конларининг Мисрга батамом қўшиб олиниши Миср учун сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан шу қадар катта аҳамиятга эга бўлганки, бу воқеалар ҳақидаги хотиралар минг йиллар давомида Миср

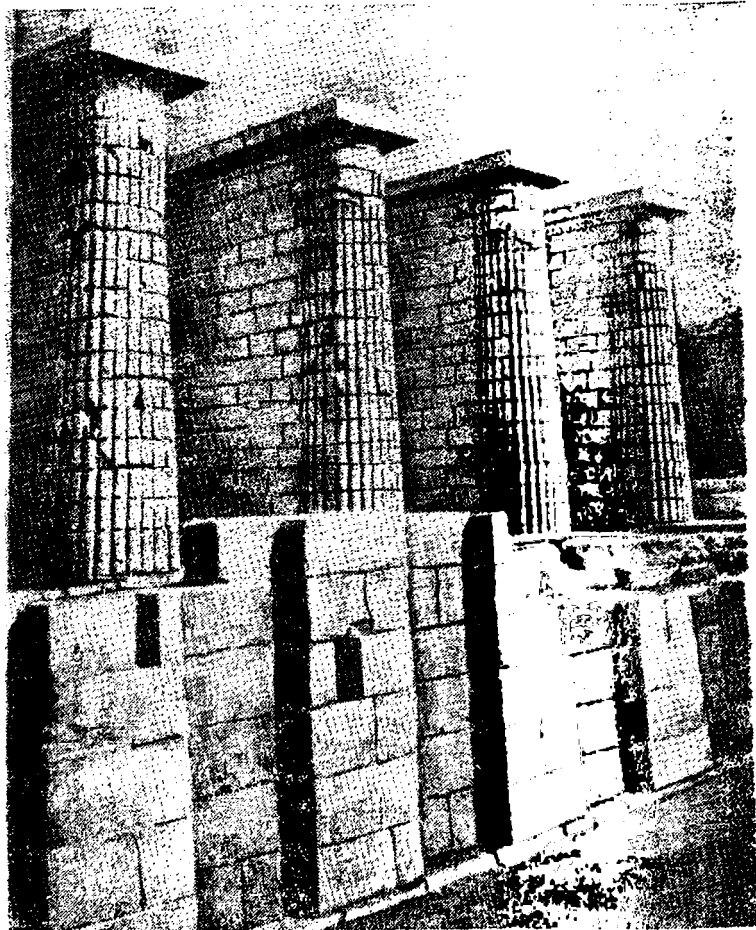
халқининг ёдида сақланиб қолган. Кейинчалик Снофру бутун бу областнинг истилочиси ва бу ердаги мис конларининг асосчиси деб ҳисобланган. Бу ерда ҳокимлик қилувчи, амалдор, бу ерда ҳеч ким Снофрудек бундай катта иш қилган эмас, дейишни ўзига катта шараф деб билган. Снофру жанубга ҳам лашкар тортиб борган. Снофрунинг бу ҳарбий юришлари шу қадар катта аҳамиятга эга бўлганки, улар ҳатто Палермо тошидаги давлат йилномасида ҳам тилга олинади. Бу йилномада мисрликларнинг нубияликлар мамлакатини вайрон қилганликлари ҳамда 7 минг асир ва 200 минг қорамол, қўй-эчки олиб кетганликлари айтилади. Шу йилномада айтилишича, Снофру Шимол ва Жанубдаги муваффақиятларини мустаҳкамлаш учун «мамлакатнинг Снофру уйи» (номли) Жанубий ва Шимолий деворларини қурдирган. Бу «деворлар» Миср давлатининг жанубий ва шимолий чегараларини қўриқлаб туриши лозим бўлган катта мудофаа иншоотлари бўлган бўлиши мумкин. Бу деворларга дабдабали ном берилган, улар Синай ярим оролининг истилочиси фиръавни Снофру номи билан аталган. Мисрнинг шимоли-шарқий чегарасининг мустаҳкамлаши натижасида мисрликлар Фаластин орқали Финикия ва Сурияга ўтадиган жуда муҳим савдо йўлига ҳукмрон бўлишлари лозим бўлган бўлса керак. Уша Палермо йилномасида яна «аш дарахти ортилган 40 кема» олиб борилганлиги айтилади; «аш дарахти» Қиликия қарағайи бўлиб, у Ливан тоғларида жуда кўп ўсган ва мисрликларда бу дарахт бебаҳо дарахт ҳисобланган. Синай ярим оролини тамомила босиб олиш мақсадидаги бу урушлар кейинги фиръавнлар даврида ҳам давом этган. Води-Мағхара яқинидаги қояларда IV династия фиръавни Хуфунинг ғалаба рельефи сақланиб қолган. Қўйидаги қисқа ёзув буниинг сиёсий маъносини аниқ ифодалаб беради: «Хнум-Хуфу, улуғ худо, нунтиуни (маҳаллий синай қабиласи — В. А.) ҳалокатга учраган. Ҳар қандай ҳомийлик ва ҳаёт унинг йўлдошидир».

Синай ва Нубияга бўлган бу ҳарбий юришлар вақтида Миср фиръавнлари жуда кўп асирлар олиб, уларни Мисрга ҳайдаб келтирар эдилар. Ёзувларда бу асирлар баъзан «тирик асирлар» деб аталади. Мамлакатда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши туфайли бўлса керак, бу даврда асирларни энди илгаригидек ўлдирмаганлар, балки уларни қул қилиб Мисрга олиб кетганлар. Бу «тирик асирларнинг» чорва моллари билан бир қаторда тилга олинади бу даврда асирларга фақат иш кучи деб қаралганлигини кўрсатади. Қул деган маънони билдириш учун «жет» (гавда) сўзи ишлатилганлиги ҳам шуни кўрсатади.

Бу замондаги Миср ҳукуматининг фаолияти асосан қўшни областларни истило қилиш ва давлатни ички томондан мустақамлашдан иборат бўлган. III ва IV династия фиръавнлари томонидан қурилган пирамидалар бу сиёсатнинг ва, шу билан бирга, бу марказлашган деспотик давлатнинг хийла зўр қудратининг ташқи ифодасидир. Катта-катта харсанг тош плиталардан қилинган ҳашаматли подшо мақбаралари юз минглаб кишиларнинг марказий ҳокимият буйруғи билан узоқ вақтлар давомида подшо учун жуда катта мақбаралар қуриб унумсиз меҳнат қилишга мажбур бўлганликларидан гувоҳлик беради. Ҳашаматли пирамида шаклида ишланган бу иншоотлар Мисрнинг қадимги пойтахти Мемфис ҳамда ҳозирги Қоҳира яқинидаги Саккара ва Гизада ҳозирги вақтда ҳам мағрурона қад кўтариб турибди. Бу катта-катта пирамида шаклидаги мақбаралар подшо қўлидаги ҳокимиятнинг нақадар зўр эканлигини бутун халқ олдида яққол намоён қилиш мақсадида қурилган. Подшонинг чеklangан ҳокимиятига асосланган қадимги Миср деспотияси худди ана шу даврда ташкил топгандир.

Подшо мақбарасининг ўзига хос, худди пирамидасимон шаклини Миср меъморлари дарҳол топган эмаслар. Саккарада Жосер қурдирган бу типдаги биринчи мақбара поғона-поғона қилиб устма-уст ўрнатилган олти қаватдан иборат. Баландлиги 60 метр бўлган бу «зинапоясимон» пирамида бизга маълум бўлган энг қадимги, тошдан ясалган буюк иншоотлардан биридир. Бу мақбара атрофида ўтказилган қазилар натижасида бу ердан бутун бошли мураккаб архитектура ансамбли топилди. Бу иморатлар группаси подшо пирамидаси ва бутхоначасидан, подшо юбилейларига бағишланган катта ибодатхона устунлари тизмасидан, бу ибодатхона ёнига солинган кичик ибодатхонача, мақбаралар ва подшо қизларининг бутхоначаларидан иборатдир. Новсимон ва даста-даста поячаларни эслатадиган ўймалар билан безатилган ғоят гўзал устунлар жуда ҳам ажойибдир. Традицияда бу даврнинг ажойиб меъмори, олий амалдор Имхотепнинг номи сақланиб қолган. Имхотепни кейинчалик ҳақимлик худосининг афсонавий образига айлантириб, уни хатотлар ёзув ва билимлар пири деб ҳисоблаганлар. Қадимги замоннинг бу машҳур дошишанди, вазир Имхотепнинг номи фиръавн Жосер ҳайкали харобалари ичидан топилган ёзувларда сақланиб қолган.

Подшоларнинг иккита ҳашаматли мақбараси фиръавн Снофрунинг подшолик қилган замонида қурилган. Снофру ўзига пирамидасимон икки мақбара қурдирган бўлса керак; буларнинг бири Медумда, иккинчиси эса фиръавн руҳини йўқлаш маросими ўтказиладиган Дахшурдадир. Яқинда син-

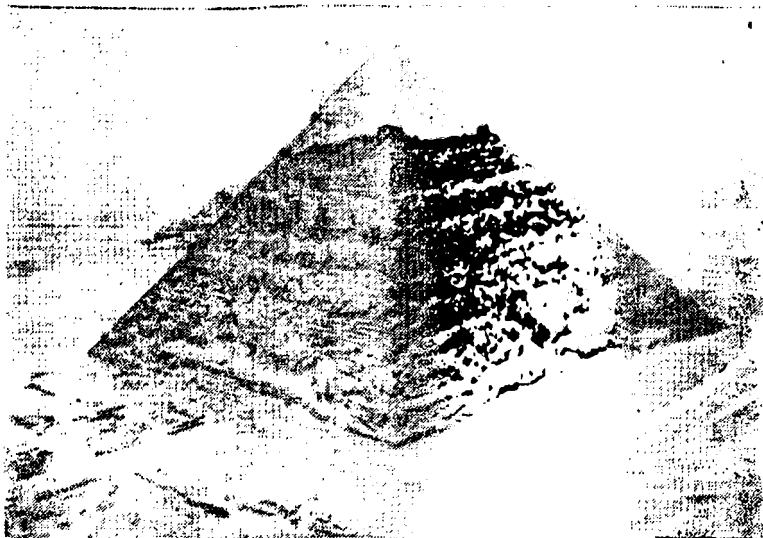
Саккарада Жосернинг зинапоясимон пирамидаси ёнидаги архитектура комплексининг колонналар қатори.

чиклаб қовланган Медум пирамидаси етти қаватли иморат сифатида қурилган бўлиб, кейин бу иморат устига яна саккизинчи қават ҳам қурилгандир. Худди табиий қояга ўхшаб турган бу мақбарага кейинчалик жуда усталик билан пирамида туси берилган. Қоянинг энг пастки қисмида бир замонлар подшонинг мумиёси сақланган кичкина ҳужра бор. Дахшурдаги иккинчи подшонинг мақбараси тўғри геометрик пирамида шаклида қурилган. Баландлиги 99 метр келадиган ҳамда

Гизадаги сфинкс.

Қадимги Подшолик.

Гизадаги фиръавн Хафра пирамидаси

Қадимги Подшолик. IV династия.

ёнида мақбара ибодатхонаси бўлиб, атрофи тош девор билан ўралган ва тош терилган йўллари бўлган бу мақбара Миср подшосининг қудратидан гувоҳлик берувчи ажойиб манзара ҳосил қилиши лозим бўлган.

Бутун бир қоядан тарашлаб ясалган буюк сфинкс ёнида Гизадаги чўл ичида ҳозирги вақтда ҳам мағрурона қад кўтариб турган Хуфу пирамидаси ҳамма подшоларнинг буюк пирамидалари орасида энг каттаси ҳисобланади. 52 900 кв. метр жойни эгаллаган бу пирамиданинг баландлиги қадимги вақтда 146 метр бўлиб, пирамида асосининг ҳар бир томони-нинг узунлиги 230 метр келади. Грек тарихчиси Геродотнинг маълумотига қараганда, Хуфу (грекчасига — Хеопса) пирамидаси 20 йил давомида қурилган. Пирамида ичида ҳар жой-ҳар жойга ўрнатилган учта камера бор; бу камераларни жойлаштиришнинг мураккаб плани пирамиданинг узоқ вақт давомида қурилганлиги ва қурилиш плани иш жараёнида бир неча марта ўзгартирилганлиги ҳақидаги фаразни тасдиқлайди. Фиръавн Хафра пирамидаси ҳам Гизада қурилган бўлиб, у Хуфу пирамидасидан 8 метр пастроқдир, лекин Хафра пирамидаси хийла яхши сақланган. Пирамида қопламасидан сақланиб қолган қисми у замонда тоштарошлик техникасининг юксак даражада бўлганлигини кўрсатади. Гизадаги

учинчи пирамида фиръавн Менкавра томонидан қурилган бўлиб, бу пирамида бошқаларига нисбатан хийла кичик ва баландлиги атиги 66 метр келади. Менкавра подшолик қилган замонда IV династия фиръавлиларининг моддий ресурслари ва ҳокимият кучи тушкунликка учрай бошлаган бўлса керак. Гизадаги бу уч пирамида подшо қариндошлари, катта-катта мансабдорлар ва амалдорларнинг жуда кўп мақбаралари билан ўралган. Бу жуда катта «ўликлар шаҳри» ҳозирги вақтда синчиклаб кавланган бўлиб, ундан топилган нарсалар бу даврнинг моддий маданияти, санъати ва тарихининг ёрқин манзарасини очиб беради.

V ва VI
династиялар
(э. ав. 2700—2400
йиллар)

Грек тарихчилари Геродот ва Диодор IV династия фиръавлиларининг халқни ҳашаматли подшо мақбаралари — пирамидалари қурилишида тер тўкиб ишлашга мажбур этиб, қаттиқ азоб-уқубатга солганликлари ҳақидаги кейинроқ пайдо бўлган ривоятларни ҳикоя қиладилар. Диодор ҳатто халқнинг қўзғолон кўтарганлиги ва подшоларнинг жасадларини пирамидалардан улоқтириб ташлаганлигини айтади. Эрамиздан аввалги XVII асрга мансуб Миср эртагида (бу эртақнинг тексти Весткар папирусида ёзилган) V династиянинг дастлабки уч фиръавни қуёш худоси Ра билан унинг қоҳинининг хотини ўртасидаги махфий никоҳ натижасида муъжизона турилганликлари ва, шундай қилиб, бу фиръавнларнинг бош қуёш худосининг бевосита авлоди сифатида ҳеч сўзсиз подшолик тахтига ўтириш ҳуқуқига эга бўлганликлари гапирилади. Ана шундай пирамидалар қурилиши даврида эркин омма ва қуллар оммасининг қаттиқ эксплуатация қилиниши ва шу эксплуатация натижасида халқ қўзғолони кўтарилганлиги ҳақидаги хотира кейинги вақтларга оид ҳикояларда сақланиб қолган бўлса ажаб эмас. Худо Ранинг қоҳинлари халқнинг шу қўзғолондан ўз манфаатлари учун фойдаланиб, подшолик тахтига ўз одамларини ўтказган бўлсалар ҳам эҳтимол; бунинг бадалига қоҳинларнинг бу намояндаси Ра эътиқодини давлат дини деб эълон қилган. Кейинчалик янги, V династия фиръавлиларининг подшолик тахтига бўлган ҳуқуқини асословчи афсона пайдо бўлган. Бу афсона ҳам, бу даврга оид ёзувларнинг асл нусхаси ҳам IV династия давридаёқ қуёш худоси Ра эътиқодининг кучая бошлаганини кўрсатади. V династиянинг дастлабки подшолари даврида худо Ра Мисрнинг бош давлат худосига айлантирилган. IV—V династия фиръавлиларининг номлари жумласига худо Ранинг номи ҳам кирган. Бу подшолар ўзларига «Ра ўгли» (ёки «қуёш ўгли») деган янги унвон олганлар. Бу унвон аша шу вақтдан бошлаб Миср фиръ-

авнларининг асосий унвонларидан бири бўлиб қолган. Миср пойтахти Мемфис яқинида V династия фиръавнлари томонидан қурилган ҳашаматли ибодатхоналарнинг харобалари бу даврдаги подшолар вақтида Ра эътиқодининг айниқса қучайганлигини кўрсатади.

V династия замонидаги ёзувлар ва ҳайкаллар Мисрнинг истилочилик сиёсати янада кенгайганлигидан дарак беради. V династия фиръавнларининг фикрича, улар фақат мисрликлар устидангина эмас, ливияликлар, нубияликлар ва осиеликлар устидан ҳам ҳукмронлик қилиш учун яратилганлар. Шу вақтлардан бошлаб подшони сфинкс сифатида, яъни Мисрга душман бўлган чет эл қабилаларини ўз панжалари остига олиб босиб, эзиб турган одам бошли шер шаклида тасвирлайдиган бўлганлар. V династия фиръавни Сахура Синай ярим оролини тамомила босиб олиш мақсадини кўзлаган, ўзидан олдинги бошқа подшоларнинг истилочилик сиёсатини давом эттирган. Води-Мағхара қояларида Синайнинг босиб олинган областларига «йўл очиб турувчи» худо Упуватнинг муқаддас симболи олдида Сахуранинг босиб тургани тасвирланган рельефлар сақланган. Худди шу рельефдаги ёзувда подшо «чет мамлакатларни ўзига бўйсундирувчи, Ментудаги чет мамлакатларни тор-мор келтирувчи» деб аталади. Бундан ташқари, фиръавн Сахура ливияликлар билан ҳам катта уруш олиб борган. Биз бу урушни Сахуранинг мақбара ибодатхонасида сақланиб қолган рельефларидан биламиз. Бу рельефларда ливияликларнинг асир тушган бошлиқлари ҳамда Ливияда қўлга туширилган асирларнинг соинни «эзиб турган» тарих маъбудаси тасвирланган. Ғарб маъбудаси Аментит техену (ливияликлар) устидан ҳукмронлик қилишни подшога топшириб тургани кўрсатилган. Худди ана шу ерда ливиялик асирлар, шунингдек ҳўкиз, эчки, қўй ва эшак подалари тасвирланган. Сахура подшолик қилган даврда у Осиега ҳам жуда катта лашкар тортиб борган бўлса ажаб эмас.

Мисрликлар Фаластинда ва Суриянинг ўзларига қўшни областларида қўчманчиларгагина эмас, балки ўтроқ қабилаларга ҳам дуч келиб, бу қабилалар мисрликларнинг мамлакат ичига кириб боришларига қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Фаюмга яқин Гераклеополь номархи Инти мақбарасининг деворида Миср қўшинларининг Осиедаги бир қалъани қамал қилиб тургани тасвирланган. Қалъа деворлари ёнида ойболта билан қуролланган Миср аскарлари ва жанг гурзилари билан қуролланган осиелик жангчиларнинг юзма-юз олишиб тургани кўрсатилган. Қуйида Миср жангчилари олиб кетаётган осиелик асир аскарлар тасвир этилган. V династиянинг сўнгги фиръавнларидан бири Исеси яшил тош (мала-

хит) олиб келиш учун Синай ярим оролига экспедиция юборган. Бу экспедицияни ҳарбий отрядлар ва ҳарбий кемалар кузатиб борган. Уша фиръавн вақтида тош олиб келгани Хаммамат тош конларига алоҳида экспедиция юборилган. Бу экспедицияга «худо хазиначиси» деган унвонли жуда катта амалдор бошчилик қилган. V династиянинг энг кейинги фиръавни Унис мамлакатнинг жанубида Миср таъсирини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Нилнинг биринчи остоналари районида Униснинг номи ёзилган ёзув топилган, бу ёзувда у «мамлакатлар султони» деб аталган. Унис Фаластинга ёки ёндош областларга лашкар тортиб борган бўлса ажаб эмас. Яқинда унинг пирамидаси атрофида ўтказилган қазиларда бадавийлар билан бўлган жанглار, осиелик асир жангчилар ўтирган қайиқлар, тоштарошлик ва олтин қазиб чиқариш ҳамда очликдан тинкаси қуриган мисрликлар тасвир этилган бўртма суратлар топилди. Бу тасвирлар Миср фиръавнларининг ҳарбий, бошқинчилик сиёсати юргизганликларини жуда равшан кўрсатиб туради. Уларнинг бу сиёсатлари эса меҳнаткашлар оммасининг гарданига жуда огир юк бўлиб тушган.

Талончилик ва қўшни халқларни асоратга солишдан иборат бўлган бу ҳарбий сиёсатни VI династия фиръавнлари ҳам давом эттирганлар. Пепи I Синай ярим оролида уруш олиб борган; биз буни унинг тантанасини тасвирлаган сурат ва Синайга юборилган ҳарбий экспедиция ҳақида ҳикоя қилувчи Води-Мағхарадаги зафар ёзувидан кўрамыз. Пепи I Нубиянинг то иккинчи остонагача бўлган ерларига кириб борган. Бу даврда Шимолий Нубия тамомила бўйсундирилган бўлган, ҳатто фиръавн Меренро шахсан ўзи бу ерга келиб, фиръавнга садоқатларини изҳор этган мажай, вават ва иертет қабилаларининг бошлиқларини бемалол қабул қилган. Элефантина ҳокими ва жануб бошлиғи бўлган Хирхуф Нубиянинг турли областларига бир қанча катта савдо ва ҳарбий экспедициялар уюштирган. Хирхуфнинг таржимаи ҳолига доир ёзувлар бизнинг замонимизгача сақланиб қолган. Унинг таржимаи ҳолидаги ёзувда кўрсатилишича, Хирхуф Нубиянинг кам маълум бўлган турли йўллари ва районларини синчиклаб текширган, Нубиядан жуда кўп ҳар хил товарлар келтирадиган бўлган, исёнчи ва урушқоқ Нубия қабилаларини кўпинча типчлантиришга муваффақ бўлган. Фиръавн Пепи II подшолик қилган даврда ҳам Нубияга ҳарбий юришлар қилиниб турган. Элефантина ҳокими ва чет мамлакатлар бошлиғи Пепинахт ўз ёзувида Нубия қабилаларига қарши қилинган катта ҳарбий ҳаракатлар ҳақида хабар беради. Пепинахт Нубияга икки марта лашкар тортиб борган ва натижада Вават ва Иертет мамлакатларини вайрон

қилган ҳамда ундан асирлар ва ўлжа қилиб чорва моллари олиб келган. Катта амалдорлардан «жануб бошлиғи» Себнининг ёзуви ҳам гоят муҳимдир. Бу ёзувда яқиндагина забт этилган жанубий ўлка, олтинга бой Нубияга юборилган ҳарбий жазо экспедицияси тасвирланган.

VI династия фиръавилари замонида яшаган Уна деган бир амалдорнинг таржиман ҳолига доир ёзувда катта ҳарбий юриш айниқса муфассал тасвирланган. Бу ҳарбий юриш, афтидан, Синай ярим ороли территориясида яшаган чўлдаги кўчманчи қабилаларга қарши қаратилган. Бу чўлдаги қабилалар «хериу-ша» деган образли ном билан аталганлар, бунинг маъноси «қумда турувчилар» демакдир. Уна ёзувида Миср қўшинларининг галабаси ҳақида, бу галабали юриш натижасида мисрликларнинг анча нарироққа, яъни Фаластиннинг серҳосил областларига кириб борилганлиги ва жуда кўп асир қўлга туширилганлиги ҳақида гапирилади. Бу ҳарбий юриш тўғрисида Уна ёзувида сақланиб қолган тасвир тарихий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир. Бу ёзувда ҳарбий ишнинг жуда ҳам ибтидоий тарзда ташкил қилинганлиги, лашкарларнинг бутун мамлакатдан тўпланганлиги ва урушнинг ғирт талончилик уруши эканлиги, у урушдан мақсад душман мамлакатни хонавайрон қилиш, унинг қалъаларини бузиб вайрон қилиб ташлаш, хурмо дарахтлари ва узумзорларини ер билан яксон қилиш, шунингдек асирлар олиб, уларни қул қилишдан иборат бўлганлиги тасвир этилади. Қадимги Миср тарихига доир бу фактлар уруғчилик тузуми емирилаган ва энг қадимги синфий жамият тузилаётган даврдаги урушларнинг босқинчилик характерини жонли равишда белгилаб берган Энгельснинг қуйидаги сўзлари жуда яхши ойдинлаштириб беради:

«Илгариги вақтларда фақат ҳужум қилганлардан ўч олиш ёки торлик қилиб қолган территорияни кенгайтириш учун уруш олиб борар эдилар, аммо энди фақат талончилик қилиш учун урушадиган бўлдилар, уруш доимий касбга айланди. Мустаҳкам қилиб солинган янги шаҳарларнинг баланд-баланд деворлар билан иҳота қилинганлиги бежиз эмас: уларнинг хандақлари уруғдошлик тузумининг гўридир, миноралари эса энди цивилизацияга бориб тақалади»¹.

Давлат
ҳокимиятининг
ташкил топиши

Ҳарбий босқинчилик сўрати қулдорлар аристократиясининг бойлигига ва мустаҳкамланишига ёрдам берган. Аммо зодагонларнинг бойлиги натижасида ижтимоий зиддиятлар яна ҳам кучайиб кетган. Бинобарин, қулдорлар-

¹ Ф. Энгельс, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, 1952, 187-бет.

га камбағал ва қўлларни бемалол эксплуатация қилиш имкониятини бериш учун ўзига хос қадимги Шарқ деспотияси тарзида мустақкам давлат аппарати қатъий равишда ташкил қилинган. Бу деспотиянинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, идора ишлари марказлаштирилган, аристократ амалдорлар кўпайтирилган, подшони ва унинг ҳокимиятиги илоҳийлаштириш ҳақидаги пухта ишланган идеология ёрдами билан фиръавнинг обрўси мустақкамланган.

Давлат ҳоким синф бўлган қўлдорлар синфининг манфатларини муҳофаза қилишни ўзининг асосий вазифаси қилиб қўйган. Бу нарса ўша замондаги ҳамма ёзувлардан ва тасвирлардан кўриниб туради. Катта мансабдорлар ва амалдорларнинг ҳамма таржимаи ҳолларида подшонинг сахийлик билан уларга ҳадялар берганлиги ҳақидаги маълумотлар кўзга ташланиб туради. Масалан, Пташеспес ёки Уна каби аристократлар ўзларининг подшо болалари билан бирга подшо саройида тарбияланганликлари, подшо уларни ўз қизларига уйлантириб қўйганлиги ҳамда подшонинг улар учун ўз маблағидан катта ва дабдабали мақбаралар қурдирганлиги ҳақида ёзадилар. Катта амалдорлар ўз ёзувларида саройдаги олий мансабларга ва подшонинг доимий илтифотига қандай эришганликлари ҳақида хабар берадилар. Ҳокимиятнинг энг қадимги органлари: жамоат ишлари маҳкамаси, энг қадимги суд, солиқ ва ҳарбий маҳкамалар шу даврда ташкил бўлган.

Давлат ҳокимияти номарх (область ҳокими) ва амалдорлар орқали деҳқончилик хўжалигини ривожлантириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган суғориш системасининг тузук ишлаб туриши ҳақида ғамхўрлик қилган. Бу даврга оид ушжатлар солиқ маҳкамасининг фаолиятини кўрсатади. Маълумки, биринчи династия замонидаёқ мамлакатда бўлган ерларни, чорва молларини, одамларни ва олтинни вақт-вақти билан ҳисобга олиб турганлар. Афтидан, ҳисобот якунлари солиқ солиш бирлигини белгилаб берган. Ана шу статистик маълумотларга қараб солиқлар белгилапган ва бу солиқлар солиқ амалдорлари ва хазиначиларнинг бутун бошли аппарати ёрдами билан мунтазам равишда аҳолидан ундириб олинган ва подшо хазинасига тўпланган.

Молия-солиқ маҳкамаси билан бирга, суд ҳам ташкил топган. Маҳалларда қадимги жамоа судлари бўлган, аммо бу судларни подшо судлари, подшо судьялари тобора сиқиб чиқарган. Подшо судьялари вазифасини ҳам кўпинча маҳаллий ҳоким — номархлар бажарган ва шунга биноан бу ҳоким «ҳаққоният маъбудасининг қоҳини» деган унвон олган. «Олти-та улуг уй» номи билан юритиладиган олий суд пойтахтда

жойлашган. Олий суд ҳокимияти олий судья қўлида бўлган. Олий судья айни вақтда подшонинг олий амалдори ва бутун мамлакатни идора қилишда биринчи ёрдамчиси ҳам бўлган. Суд жиноятчига одатда жисмоний жазо берган. Айбдорларни калтаклаганлар. Буни ўша замондаги мақбараларнинг деворларида сақланиб қолган тасвирлар ва ёзувлар кўрсатиб туради. Ҳар бир мисрлик умрида бирон марта ҳам мансабдор шахс олдида калтак емаганлигини ўз қабртошидаги ёзувда айтишни катта шараф деб билган.

Ўша вақтдаёқ суд ишларининг маълум формалари бўлган. Бу вақтда одат ҳуқуқининг қадимги қонун-қоидаларидан ташқари, маълум даражада системага солинган юридик кодекслар ҳам бўлган бўлса ажаб эмас. Суд қилишининг энг олий ҳуқуқи фиръавн қўлида бўлган; фиръавн кутилмаган жиддий ҳодиса юз бериб қолганида, давлат аҳамиятига эга бўлган жиноятлар, шу жумладан подшонинг «муқаддас» шахсига қарши қаратилган фитналар билан боғлиқ бўлган махфий масалаларни ечиш учун энг ишончли одамлардан махсус судьялар тайинлаган. Чунончи, VI династия замонидagi катта мансабдорлардан Уна ёзувида, «подшо Имтеснинг рафиқаси ҳақидаги подшо ҳарамида тамомила махфий равишда» эшитилган масалани текшириш учун фиръавннинг Унани тайинлагани кўрсатилади.

Қадимги Подшолик замонидagi ёзувлар махсус ҳарбий маҳкаманинг тузилиши ва фаолиятининг характерли хусусиятларини тасаввур қилишга имкон беради. Афтидан, қадимги замонлардаёқ «нефру» деб аталадиган (янги олинган аскарлардан тузилган) армия мавжуд бўлган. Бу армиянинг жангчиларига махсус ҳарбий таълим берилган ва улар Миср ҳарбий кучларининг асосий ядросини ташкил қилган. Ҳарбий мансабларнинг номлари ва ҳарбий командирларнинг унвонлари сақланиб қолган; бу командирлар тепасида «қўшин бошлиғи» турган. Мамлакатнинг бутун ҳарбий кучларига қўмондонлик қилган бу катта мансабдор кўпинча подшо оиласига қарашли кишилардан бўлган; масалан, III династия замонида бу вазифани шахзода Рохотеп ёки IV династия замонида эса Мариб эгаллаган. Қадимги Подшолик учун жуда характерли бўлган нарса, яъни бутун давлат идора ишларининг марказлаштирилиши натижасида энг олий гражданлик ва ҳарбий мансабларни подшонинг қариндош-уруғи орасидан чиққан зодагонлар ўз қўлларида бирлаштирганлар. Масалан, V династия замонидаги катта амалдор Хаем Тенент «подшонинг ҳамма маҳкамалар бошлиғи, жангчилар бошлиғи, отрядлар бошлиғи, катта кемалардан иборат иккита ҳарбий флот бошлиғи ва ҳарбий таълим бошлиғи вазифала-

рини эгаллаган. Бош қўмондонлар олий давлат совети составига аъзо бўлиб кирганлар, бу эса ҳарбий ва гражданлик ҳокимиятининг маҳкам алоқасини таъмин этган. V династия фиръавилари замонида Мисрнинг ҳарбий сиёсати кенгайтирилган даврда армия ва ҳарбий маҳкамалар тепасида турган олий мансабдорлар олий гражданлик ҳокимиятидан тамомила мустақил иш кўрганлар ва бевосита подшога бўйсунганлар. Армияни қуроллантириш ҳақидаги ғамхўрлик ҳамда умуман бутун ҳарбий-хўжалик ишларини идора қилиш ўша замонларда «қурол уйи» деб аталган ҳарбий маҳкама қўлида бўлган. «Қурол уйининг бошлиғи» деган юқори мансабни олий зодагонларнинг юқори табақасидан бўлган кишилар, айрим ҳолларда эса ҳатто шаҳзодалар, масалан, подшо Снофру ўғли Каен-Нисут эгаллаган. Ҳарбий ишнинг тузилиши ана шу қадимги даврга нисбатан анча юксак даражада бўлса ҳам, ҳарбий иш ва армиянинг уюшқоқлигига ортиқча баҳо бериш ярамайди. Бу давр армияси ҳар ҳолда тартибсиз ва ибтидоий халқ лашкарлари характерига эга бўлиб, унда қўмондонлик мансабларини ҳарбий мутахассислар эмас, балки оддий амалдорлар эгаллаган.

Барча амалдорлар тепасида, давлатнинг бутун бюрократик идораси тепасида олий амалдор, мамлакатни идора қилишда подшонинг биринчи ёрдамчиси турган; олий маъмурий, ҳарбий ҳокимият ва суд ўша олий амалдор қўлида бўлган. Миср давлати барпо бўлган вақтдан бошлаб давлатдаги бу энг олий амални одатда подшонинг ўғли эгаллаб келган. IV династия фиръавилари подшолик қилган замонда олий амалдор вазифаси доимо деярли шаҳзода қўлида бўлиб келган, бу эса қадимги Мисрнинг марказлаштирилган деспотиясини кучайтиришга ёрдам бергани шубҳасиздир.

**Подшони
илоҳийлаштириш
идеологияси**

Бу даврда подшонинг чексиз ҳокимиятига асосланган қадимги Миср деспотияси ташкил топган. Бу деспотия подшонинг илоҳийлиги ҳақидаги таълимот негизига қурилган бутун бир диний эътиқодлар системаси ёрдами билан мустаҳкамланган ва шу билан асослаб берилган. Подшонинг ҳаёт вақтида худога сиғингандек унга сиғинганлар, подшо ўлганидан кейин эса уни ер худоси сифатида, осмон худоларининг меросхўри сифатида тошдан қурилган ғоят катта мақбарага кўмганлар.

V ва VI династия подшолари пирамидаларининг дафнхона деворларида тизилган ёзувлар подшони илоҳийлаштириш билан боғлиқ бўлган диний эътиқодларни айниқса ёрқин тасвирлаб беради. «Пирамидалар тексти» деб аталган бу ёзувлар ўша замондаги диний эътиқодларнинг бутун системасини ба-

тафсил кўрсатиб беради. Подшо бу ёзувларда тангри сифатида тасвирланган. Бир ёзувда бундай дейилган: «Эй Пепи, сен Озирис образидаги худо каби унинг тахтида ўтирибсан». Улган подшонинг осмонда худолар орасида пайдо бўлиши текстларда янги худонинг пайдо бўлиши деб тасвирланган.

Подшо ҳокимиятини илоҳийлаштириш идеологияси бир қатор тантанали маросимлар, урф-одатлар ва байрамлар воситаси билан режали, ташкилий равишда амалга оширилган. Саккарада Жосернинг зинапоясимон пирамидаси атрофида ўтказилган қазилар натижасида бир қанча катта ва кичик ибодатхона ва бутхоналардан иборат катта архитектура комплекси топилди. Одатда бу ибодатхоналар на бутхоначаларда илоҳийлаштирилган марҳум подшо руҳини йўқлаш маросимлари ўтказилган. Подшо ҳаёт вақтида ҳам худо образида тасвирланган. Ибодатхоналарда энг муҳим диний маросимларни ўтказишга, масалан, худога ҳар хил тортиқлар бериш расмини адо этишга фақат подшонинг ўзи ҳақли бўлган, холос. Бу даврдаги афсоналарда подшоларнинг қуёш худоси билан оддий, дунёвий хотин ўртасида бўлган ғайри табиий никоҳ натижасида муъжизона тугилишлари ҳақида ҳикоя қилинади.

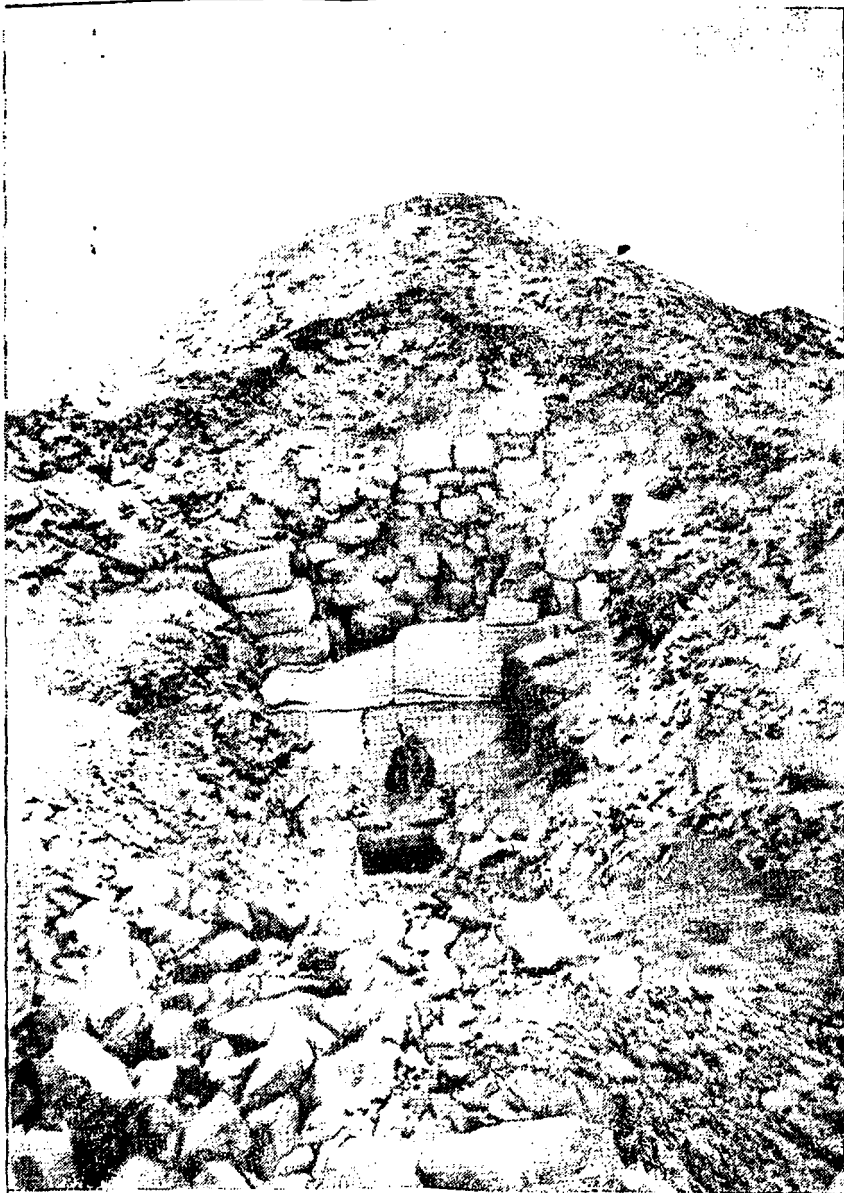
Бенуқсон ҳомиладорлик ҳақидаги мифнинг энг қадимги прототипи ана шундай вужудга келган; шу билан бирга подшо худонинг тўғридан-тўғри меросхўри ва ўгли сифатида тасвирланган. Подшога «улуғ худо» ва «хушбахт худо» деган дабдбалаи унвонлар берилган.

Подшо доимо бошқа ҳамма одамлардан кўра улуғ ва баланд қилиб тасвирланган. Худолар қўриқлаб турган қудратли ва ажойиб подшонинг бир қолипда идеаллаштирилган образи вужудга келтирилган. Баъзан подшо ғайри табиий мавжудот сифатида — одам бошли жуда катта арслон (сфинкс) сифатида тасвирланган.

**Мисрнинг
номларга бўлиниб
кетиши**

Қадимги Подшолик давридан кейин Мисрнинг тушкунлик даври бошланган. Айрим областларда (номларда) мустаҳкамланиб бораётган маҳаллий қулдорлар аристократияси аста-секин кучайиб борган. Номархлар областни идора қилиш ишларининг ҳаммасини ўз қўлларига олиб, бутун маҳаллий молия, суд ишларини ўзлари идора қилганлар, қоҳинларга бош бўлганлар, ном қўшинларига қўмондонлик қилганлар. Номархлар подшо ҳокимиятининг васийлигидан аста-секин чиқа бошлаганлар. Буларнинг ҳаммаси фиръави ҳокимиятининг заифланишига ва мамлакатни идора қилишдаги марказлашган системанинг йўқола боришига сабаб бўлган.

Авваллари номархлар ўз мақбараларини подшо мақбаралари паноҳига қурган бўлсалар-да, энди VI династия даври-

Саккарадаги фиръавн Унис пирамидасига кириш жойи.

Қадимги Подшолик. V династия.

даги номархлар бундай қилмайдиган бўлганлар, балки ўзлари яшаган, катта-катта вазифаларда ишлаб келган ва бир талай бойлик йиққан ўз областларида қурадиган бўлганлар. Илгарилари область ҳокимлиги мансабига подшо томонидан тайинланган аристократлар эндиликда ўзларини ўз областларида тўла ҳуқуқли хўжайин деб ҳис қила бошлаганлар. Бу аристократлар ўзларига «буюк ҳоким» деган дабдабали унвон берганлар, бу эса уларнинг ўзлари яшаб турган ва ҳокимлик қилиб турган областларда уларнинг таъсири ўсиб борганлигидан дарак беради. Жануб номархлари ўзларини жуда ҳам мустақил сеза бошлаганлар; бинобарин, жануб номархлари устидан подшо саройининг доим назорат қилиб туриши учун V династия охирида «Жануб бошлиғи» деган мансаб таъсис этилган. Жумладан, VI династиянинг катта мансабдори Уна ҳам шу вазифада бўлган.

Марказнинг кучсизланиш ва маҳаллий қулдорлар аристократиясининг кучайиш процесси пировард натижада Мисрнинг айрим областларга, қадимги номларга бўлиниб кетишига олиб келган, аммо бир вақтлар ягона Миср давлати ана шу номлардан ташкил топгандир.

Энди маҳаллий ҳокимлар ўз ёзувларига подшонинг подшолик қилган йилларини эмас, балки ўзларининг идора қилиш йилларини ёзадиган бўлганлар. Номархлар ўзларини подшо васийлигидан деярли чиққан ҳисоблаб, ўз областларида ўз қўшинларини тузганлар. Аристократиянинг бу хилда кучайиб бориши диний эътиқодларда ҳам ўз ифодасини топган. Ҳокимлар ўзларига махсус диний имтиёзлар, илоҳийлаштирилган подшонинг абадий ҳаёт ҳуқуқига ўхшаш нариги дунёнинг ҳузур-ҳаловатига эга бўлиш ҳуқуқини олганлар. Агар илгарилари номархлар ўзларининг «мақбараларида бўлганликлари» ҳақидагина ёки ўзларининг нариги дунёга унинг «қадрдон йўлдошлари саёҳат қилаётган ғарбга, Озирис олдига, илоҳий ер ости мамлакатига ажойиб йўллардан юриб» саёҳат қилганликлари ҳақидагина ёзган бўлсалар, энди VI династия замонларида эса улар ўлганларидан кейин ўзларининг қуёш худосининг «каттакоп қайиғида осмонни кесиб ўтишлари» ва «нариги дунё маъбудаси Аментетнинг чўзган икки қўли ёрдами билан осмон ҳукмдори худо Ра олдига кўтарилганликларини» айтадилар. Номархлар ўз областларида мустаҳкам ўрнашиб олиб, ирсий зодагонларга айланиб борганлар. Бу қулдорлар ўз таржимаи ҳолларига доир ёзувларида ўзларини мурувватли ва мукамал ҳоким қилиб тасвирлайдилар. Масалан, аристократ Нехебу ўзи ҳақида бундай деб ёзган: «Мен камбағалга ва оч қолган одамга доимо кийим-кечак, нон ва пиво бериб келганман. Мен

ҳамманинг муҳаббатига сазовор бўлганман». Бу ҳол Қадимги Подшоликдан Урта Подшоликка ўтиш даврида ўзининг энг ёрқин ифодасини топади. Масалан, ана шу вақтларда яшаган сиутлик номарх Теф-иби ўзи ҳақида қуйидагиларни айтган: «Мен жуда яхши ниятда бўлганман, мен ўз шахримга кўп фойда келтирганман... бева-бечорага юзим доим очиқ эди... Мен ўз халқимга Нилдек сахий эдим». Теф-иби область ҳокимлари мансабига ўзининг ирсий ҳуқуқини таъкидлаб, ўзини фақат «ирсий бек» дебгина кифояланиб қолмайди, балки ҳали «бўйи бир тирсак келадиган чақалоқ» фарзандининг ҳокимлик мартабасига эга бўлганлигини ва «амалдорлар унинг (ўғлининг) ҳокимияти остида бўлганликлари»ни ҳам айтади. Аристократлар секин-аста ўз ерлари, вазифалари, мансаблари ва унвонларини мерос қилиб ўз болаларига берадиган бўлганлар ва ҳар қайсиси ўз областада мустаҳкам ўрнашиб олган майда подшочага айланиб борган.

Ном зодагонлари билан бирга, ибодатхоналар ҳам бойиб борган. Марказий ҳокимиятдан бир қанча имтиёзлар олган йирик ибодатхона хўжалиги аста-секин ўсиб борган. Бу имтиёзлар ҳадя ёрлиқлари сериясига қайд қилинадиган бўлган. Подшо фармони шаклидаги бу ёрлиқлар ҳар хил ибодатхоналарни ва пирамидалар атрофида жойлашган ҳамда қоҳинлар қўл остида бўлган шаҳарларни бир қанча солиқлардан озод қилган. Масалан, фиръавн Снофрунинг бир фармонида бундай дейилган: «Унинг икки пирамидаси жойлашган иккита шаҳар подшо учун қилинадиган ҳамма ишлардан ва саройга тўланадиган ҳамма солиқлардан абадий озод қилинади». Бу шаҳарларнинг аҳолиси шу шаҳарлар орқали ўтиб борувчи подшо чопарларини боқишдан ҳам озод қилинган. Подшо ўзининг ўша фармонида бу шаҳарларда яшовчи аҳолидан ер ҳайдаш, ўрим-терим, ов қилиш ва тоштарошлик ишларидаги мажбурий меҳнатда фойдаланиш ман қилинган. Шу билан бирга, бу аҳолининг ерлари, чорва моллари ва дарахтларига солиқ солиш ҳам ман этилган. Қоҳинлар ана шу барча имтиёзлар учун фиръавн Снофру ўлгандан кейин унинг руҳини йўқлаш маросимини ўташлари лозим бўлган. V династия фиръавни Нофериркара ўзининг махсус фармони билан Абидосдаги Хентиаментиу ибодатхонасини ҳамма солиқ ва мажбуриятлардан озод қилган. Бу ибодатхонанинг ер ва чорвасини ҳисобга олиш учун подшо амалдорлари ибодатхона ерларига келганликлари ҳақида VI династия фиръавни Тетига хабар берилганда, подшо ўзининг махсус фармонида бу ибодатхонанинг ерлари ва одамлари ҳамма солиқ ва мажбуриятлардан озод этилганлигини тасдиқлаган. Ниҳоят, VI династия фиръавни Пепи II Коптосдаги Мин ибодатхонасида ўз ҳай-

кали шарафига эътиқод қилишни таъсис этган ва бунинг учун ер мулки ҳадя қилиб, бу ибодатхонани махсус ҳадя ёрлиғи билан подшога бериладиган ҳамма солиқлардан озод қилган. Бой хоҳинлар мансуб бўлган қулдорлар аристократиясининг кучайиши процесси бу ҳужжатларда равшан акс этади.

VI династия подшоларининг баъзи ибодатхоналарга (йирик ибодатхоналарга бўлса керак) берган ҳадя ёрлиқлари яна шуни кўрсатадики, бу даврда қулдорлар аристократиясининг юқори табақа намояндалари, номархлар ўз номлари доирасида ибодатхоналарнинг хўжалиklarини ўз иқтисодий назоратлари остига олганлар. Область ҳокимлари хоҳинларга бош бўлган, ибодатхоналарнинг хўжалиklarини аслда уяар идора қилган ва худди шунинг учун подшонинг ибодатхонага берган ҳадя ёрлиқлари ўша ҳокимларга берилган ёрлиқлардир.

Қадимги Подшолик даврининг охирларида марказий ҳокимиятнинг кучсизланиши ва ягона Миср давлатининг емирилиши кескин синфий кураш билан бирга борган. Ана шу ички кураш хотиралари бундан кейинги даврларгача сақланиб қолган. Чунончи, катта амалдорлардан бири, зўрлик ҳукми сурган даҳшатли кунларда ўз шахрини қутқариб қолганлиги ҳақида ёзган. Ўша вақтда мамлакатда ҳукм сурган «ғалаён», кўпинча кейинчалик ягона давлатнинг тикланиши муносабати билан ўрнатилган «тартибга» қарама-қарши қилиб қўйилган. Масалан, Сиуталик номарх Хети ўз ёзувида бундай деган: «Ҳар бир амалдор ўз постида турар эди: биронта ҳам жанг қилган, биронта ҳам камондан ўқ узган кимса бўлмади. Онасининг кўзи олдида болани ва хотинининг олдида оддий кишини ўлдириш ҳам бўлмади. Жиноятчи ҳам... унинг уйига бостириб кирувчи бошқа бирон шундай одам ҳам йўқ эди... Кечаси бўлганда йўлларда бемалол ухлаб ётган одам мени дуо қилар эди, чунки у ўзини уйидагидек ҳис қилар эди; менинг жангчиларим солган даҳшат бу одамнинг қўриқчиси эди».

Фиръавн Сенусерт III нинг кўкракка тақадиған олтин пишони.
Қоҳира музейи.

Металл қуйиш.

Рехмир мақбараси деворига солинган расм.

VIII БОБ

ЎРТА ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

Мисрнинг алоҳида номларга бўлиниб кетиши Миср давлатининг ҳалок бўлиш хавфини туғдирган. Марказлаштирилган кучли ҳарбий ҳокимиятнинг йўқ бўлиб кетганлиги натижасида истилочилик сиёсати ва ташқи савдо ҳам тўхтаб қолган, аммо қулдорлик хўжалиги бундан бошқа ривожлана олмас эди. Ягона давлат тушқуликка юз тутган шароитда суғориш системаси ҳам секин-аста бузилиб, ишдан чиқа борган, бу ҳол эса қишлоқ хўжалигининг ривожланишига гов бўлиб қолган. Кескинлашиб кетган синфий зиддиятлар халқ қўзғолонларига сабаб бўлган. Шунинг учун қулдорлик экономикасининг ривожланиш процесси мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан қайтадан бирлаштирилишини тақозо қилган, шу билан бирга, Мисрнинг кучли вилоятлари ўртасида давлатнинг бирлигини тиклаш учун кураш бошланган. Бунда бирлаштирувчи иккита энг катта марказ сифатида шимолда Гераклеополь, жанубда Фива майдонга чиқади.

Гераклеополь ва Фива ўртасидаги кураш

Бу шаҳарлар географик жиҳатдан қулай ерга жойлашганликлари учун ҳам, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида катта ўрин тутган. Гераклеополь дельта билан водий ўртасига жойлашган бўлиб, территорияси бутун Фаюм воҳасини ўз ичига олган. Гераклеополь анчагина катта пасттекисликдан иборат бўлиб, тупроғи унумли ва Нилдап ичадиган суви сероб бўлган. Фаюм воҳасида каттақон кўл бўлиб, катта тошқинлар вақтида унда жуда кўп сув тўпланиб қолади-

ган бўлган. Мана шу шароитлар туфайли бу ердаги аҳолининг бемалол деҳқончилик қилиши мумкин бўлган. Бундан ташқари, Гераклеополь савдо йўллари туташган ерга жойлашган бўлиб, у савдо йўллари дельтани водий билан ҳамда Мисрни Ғарбдаги воҳалар билан ва Синай ярим ороли билан туташтирган. Шундай қилиб, Гераклеополь номининг ҳокимлари Мисрни ўз қўл остларида бирлаштириш мақсадида кураш бошлаб юбориш учун ҳамма имкониятларга эга бўлганлар.

Мисрнинг жанубий маркази Фива шаҳри ҳам географик жиҳатдан қулай ерга жойлашган эди. Бу ер ҳам шимолдаги сингари муҳим савдо йўлларининг туташган жойи бўлган, бу савдо йўллари Фивани Нубиянинг энг муҳим областлари билан бирлаштириб, Нубиядан Фивага доим олтин, фил суяги ва қуллар келтирилиб турган. Фивадан яна бошқа бир муҳим савдо йўли ўтган, бу йўл Мисрни Қизил денгиз қирғоқлари билан боғлаган. Мисрликлар бу ердан Қизил денгиз билан шимолга, мис конларига жуда бой бўлган Синайга ва жанубга, бойликлари билан мисрликларнинг диққатини доим ўзига тортиб келган, олис ва сирли Пунт мамлакатига борганлар. Гераклеополь билан Фива Мисрда устун келиш ва унга ҳукмронлик қилиш учун эраминдан аввалги учинчи минг йиллик ўрталарида кураш бошлаб, эртами-кечми ўзаро тўқнашиши муқаррар бир ҳол бўлган.

Дастлаб сиёсий курашни Гераклеополь бошлаб берган, Миср бўлиниб бораётган даврда марказий ҳокимият кучсизланган сари Гераклеополь ҳокимлари кучайиб борган, улар бутун Мисрни ўз таъсирига олишга ва уни ўз қўл остларида бирлаштиришга интилиб келганлар. Хети-Мери-иб-Ра Мисрни қайтадан бирлаштириб, Миср фиръавиларининг Гераклеополь (умумий ҳисобда тўққизинчи) династиясига асос солган. Хети-Мери-иб-Ранинг номи биринчи остона яқинидаги қоя тошга ёзилган; афтидан, унинг давлатининг жанубий чегаралари шу ердан ўтган бўлса керак. Хети (Ахтой) Мисрни бирлаштирибгина қолмасдан, балки қадимги Подшолик фиръавиларининг истилочилик сиёсатини тиклашга ҳам уринган. Бироқ Гераклеополь подшоларининг ҳокимияти мустаҳкам бўлмаган. Мамлакат ичида қаттиқ сиёсий кураш борган. Камбағаллар бойларга қарши бош кўтарган. Иккинчи томондан, номархлар ва ном аристократияси ҳали барча номлар устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга уринган Гераклеополь подшоларига қаршилик кўрсатиш учун ўзларида етарли куч борлигини ҳис қилганлар. «Гераклеополь подшосининг насиҳатномаси»да (бу «насиҳатнома»нинг тексти Эрмитаждаги 1116—А рақамли папирусда сақланган) бун-

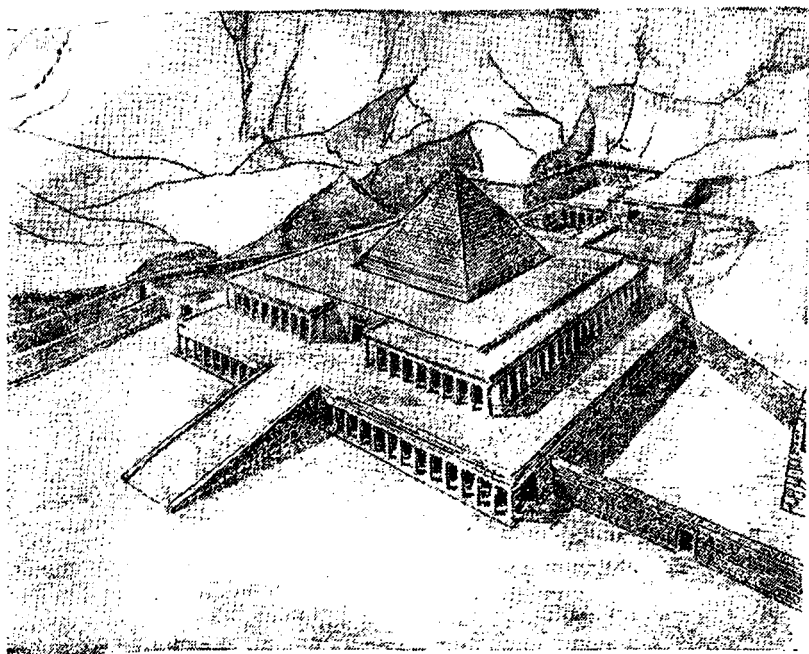
дай дейилади: подшо ўша кимсага қарши, «ўзига қарашли одамлари яхши кўрадиган», ўз атрофига «жуда кўп мухлислар тўплаб олган» кишига қарши усталик билан қаттиқ кураш олиб бормоғи керак, чунки «у ўз қўллари назарида жуда яхши одамдир». Насиҳатномада айтилишича, айниқса одамнинг «гапга чечани хавфлидир». Шунинг учун насиҳатноманинг автори бундан кейин келадиган подшога: «Уни ҳайдагил, уни ўлдиргил... номини йўқотгил, унинг тарафдорларини қириб ташлагилки, ундан ва уни яхши кўрадиган мухлисларидан ном-нишон ҳам қолмасин» деб маслаҳат берган.

Бу йилларда Гераклеополь подшолига осиелик кўчмащилар билан ҳам, энг кучли номархлар билан ҳам қаттиқ кураш олиб боришга тўғри келган. Бу номархлар орасида энг кучлиси Фива вилоятининг ҳокими бўлган. Сиут номархларининг мақбаралари деворларида сақланиб қолган ёзувларда Гераклеополь подшоларининг ҳарбий ва сиёсий фаолиятлари ҳикоя қилинган. Бу ёзувларга қараганда, Гераклеополь подшолари кўп вақт ўзларининг илгариги содиқ иттифоқчилари бўлган Сиут номархларининг ҳарбий кучига суяниб иш кўрганлар. Бир қанча вақтларгача Гераклеополь билан Фива ўртасидаги курашда гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф ютиб келган, лекин пировард натижада галаба Фива қўлида қолган. Кучли Фива ҳокимлари, Нубиянинг моддий бойлиги ва одам кучидан фойдаланиб бўлса керак, бутун жапубий Мисрни ўз атрофларига бирлаштиришга муваффақ бўлганлар. Бу курашда Фива подшоси Ментухотеп узил-кесил галаба қозониб, ягона Миср давлатини қайтадан тиклаган. Ментухотеп замонидан қолган бир ёзувда унинг «ҳар икки мамлакатнинг бошлиқларини кишанга солганлиги, жанубий ва шимолий мамлакатни бировларга қарашли ерларни ва Мисрнинг иккала областини бўйсундиргани» тўғрисида гапирилади. Бу ёзувнинг аҳамиятини бўртма суратлар янада аниқроқ қилиб очиб беради. Бунда подшонинг тўртта душман устидан тантана қилаётган вақти тасвирланган. Рассом нубиялик, осиелик, ливиялик билан бир қаторда, Ментухотепнинг Гераклеополь устидан қозонган галабасига ишорат қилиб бўлса керак, албатта, подшонинг тўртинчи душмани сифатида мисрликни ҳам тасвир этган.

Хўжалик
тараққиёти

Мисрда XI ва XII династия фиръавнлари замонида яна қайтадан қудратли, марказлаштирилган давлат вужудга келган. Бу давлат Шимоли-Шарқий Африкада ҳукмрон бўлишга ва қўшни мамлакатларда ўз таъсирини кучайтиришга интилган. Ўша замондан қолган ёзув ва ёдгорликлар у даврда мамлакатнинг ишлаб чиқарувчи кучлари анча ўсганлигини, хў-

жаликнинг турли тармоқлари ҳар томонлама ривожланганлигини кўрсатади. Аграр мамлакат бўлган Мисрда қишлоқ хўжалиги каттагина ўрин тутиб, у даставвал, ишланиладиган ерларнинг кенгайтирилишини ва сугориш системасининг доим яхшилаб турилишини талаб қилган. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти бу соҳада бир қатор тадбирларни амалга ошириши лозим бўлган. Қадимги Подшолик давридаёқ ирригация соҳасида катта ишлар қилинган ва тошқинлар вақтида Нилдан сувнинг кўтарилишини доим кузатиб турилган. Гераклеополь подшолари давлат бирлигини тиклаш учун дастлаб уринган вақтларда сунъий сугориш системасини яхшилаш ва кенгайтириш зарурлиги кўндаланг бўлган. Сиут номида янги канал қазилган; бу канал аҳолини, асосан тошқинлар вақтида ҳам сув чиқмайдиган баландликдаги районларда яшовчи аҳолини сув билан мўл таъмин этиши лозим бўлган. Бироқ бу тадбирларнинг торроқ кўламда ва фақат айрим областлар доирасидагина амалга оширилиши мумкин бўлган. Фақат XII династиянинг қудратли фиръавнлари замонида Миср яна катта ва кучли давлат бўлиб бирлашгандан кейингина, фақат Урта Подшолик гуллаб-яшнаган замонда, хусусан Аменемхет III давридагина сунъий сугориш тармоқлари анча кенгайтирилган ва мукаммаллаштирилган. XII династия фиръавнлари даврида Нил дарёсининг пасайиши ва кўтарилишини кўрсатадиган белгилар Семна яқинида 2-остона ёнидаги қояларга чизиб борилган. Бу ерда топилган ва Аменемхет III подшолик қилишининг 14-йилига мансуб бўлган бир ёзувда Нилнинг жуда баланд кўтарилгани қайд қилинган, ўша вақтда Нил суви ҳозирги ҳолатидан 7 метр баланд бўлган. Афтидан, махсус тайинланган амалдорлар Нилдаги сувнинг паст-баландлигини кузагиб борган бўлсалар керак, чунки мамлакатнинг хўжалик ҳаёти учун сунъий сугориш системаси гоят катта аҳамиятга эга бўлиб, бу системанинг фойда келтириши тамомила Нилдаги сувнинг кўпозлигига боглиқ бўлганлигини давлат ҳокимияти жуда яхши билган. Урта Подшолик даврида Фаюм воҳасида ирригация соҳасида айниқса катта ишлар қилинган. Греklar Меридо кўли деб атаган ва алоҳида канал воситаси билан Нилга туташтирилган катта сув омбори шу воҳада бўлган. Гераклеополь подшолари Фаюм воҳасида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида ғамхўрлик қилиб, бу ерда жуда катта ирригация қурилиши бошлаб юборганлар. «Гераклеополь подшосининг насиҳатномаси»да уларнинг «Гераклеополга дамба қурган» лиқлари айтилган. XII династия подшолари замонида сувнинг Нил дарёсидан Меридо кўлига оқиб кириши ва кўлдан чиқиб кетишини тартибга солиб турадиган кат-

Дайрал-Баҳридаги Ментухотеплар ибодатхонаси.

Урта Подшолик. Реконструкция.

та иншоот қуришга киришганлар. Афтидан, бу иншоот ўзига хос шлюз ва тўгонлар бўлиб, Нил тошганда сув ўша иншоотлардан Фаюм сув омборига оқиб кирган, Нил суви қайтгандан кейин бу ердаги сув дарёга оқиб тушган бўлса керак. Бу гидротехник иншоотлар ва сув хавфидан сақловчи катта деворлар қуриш ишлари Аменемхет III замонида тугаган бўлса эҳтимол. Ирригация соҳасида олиб борилган шу катта ишлар натижасида Фаюм воҳасидаги жуда кўп ботқоқликларни қуришиб, суғий равишда бунёд қилинган катта деҳқончилик районида суғориш ишларини тўғри ташкил этишга имкон туғдирган. Шунинг учун ҳам бу ерда янги катта шаҳар (Кахун) бино бўлган.

Бутун мамлакатда қишлоқ хўжалиги равнақ топган. Миср гуллаб-яшнаган кўм-кўк боққа айланган. Бу даврда вужудга келган йирик қулдорлик мулклари деҳқончилик ва чорвачиликнинг хийла ривожланиши учун зарур бўлган ҳамма имкониятларни яратиб берган. Бани-Ҳасандаги Ғазал номи но-

мархларининг мақбаралари деворларида худди шу йирик мулкларда яшовчиларнинг ҳаётидан олинган манзаралар тасвир этилган.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши билан бирга, ҳунармандлик ҳам тараққий этган. Тошдан буюмлар ясаш ҳунари илгариги аҳамиятини анча сақлаб қолган. Мисрда жуда қадим замонлардан бошлаб тошдан ҳар хил идишлар, қурол-асбоб ва яроғлар ясаганлар. Металлургия яна ҳам тараққий қила бошлаган. Бронзанинг пайдо бўлиши техника жиҳатидан жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Бронзадан энди сифат жиҳатидан аввалгига қараганда яхшироқ яроғ ва қурол-асбоблар тайёрланадиган бўлган. Заргарлик санъати ҳам жуда такомиллаштирилган, бу санъатнинг ажойиб намуналари Дахшурдан топилган эди. Тўқимачилик катта аҳамиятга эга бўлган ва у мамлакатнинг ўзидан чиқадиган хом ашё (зиғирноя) ҳамда алоҳида пастак горизонтал тўқув станогии ишлаши негизда тараққий қилдирилган. Ингирув ва тўқув устaxonасининг ўша даврдаги мақбара деворларига ишланган тасвирлари ва Дайрал-Баҳридаги XI династия замонидан қолган мазорни қазिश вақтида топилган мукамал модель тўқимачиликнинг қандай ривожланганлигини жуда яхши кўрсатади. Ёғочсозликда ҳам хилма-хил қурол-асбоблар ишлатилган; бу ҳунарнинг ўсиши эса кemasозликнинг ривожланиши бориши билан чамбарчас боғланган. Инҳоят бу даврда қуруқликдаги транспорт билан кемачиликнинг ривожланганлиги, шаҳарларнинг ўсиши, ҳам ташқи, ҳам ички савдонинг кенгайиши бутун хўжаликнинг гуллаб-яшнаганлигидан гувоҳлик беради. Нубия ва Сурияга катта-катта савдо экспедициялари уюштирилган. Синайнинг мис конлари ва Нубиянинг олтин конларидан кенг суратда фойдаланилган. Мисрда ёндошган ерларга, жумладан чўл воҳаларига мисрликлар кўчиб бориб ўрнашганлар. Миср экономикасининг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлган савдо йўллари солинган ва мустаҳкамланган. Масалан, шундай йўллардан бири Нил водийсини Қизил денгиз қиргоқлари (Води-Хаммамат) билан бирлаштирувчи йўлдир. Яна XI ва XII династия фиръавнларининг қурилиш ишларини кенг кўламда ривожлантириб юборганликлари ҳам мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнаганлигидан гувоҳлик беради. Фивада худо Амонга атаб биринчи катта ибодатхона қурилган. Дайрал-Баҳрида бурунги пирамида шакли сақланган ўзига хос бир ибодатхона бино қилинган. Янгигина ўзлаштирилган Фаюм воҳасида, хусусан бу ерда барпо этилган янги шаҳарда айниқса катта қурилиш ишлари қизитиб юборилган. Антик тарихчиларнинг асарларида бу ерда қурилган ва кейинчалик Лабиринт

деб аталган бир муҳташам бино тилга олинади. Мамлакатнинг ўзига хос диний ва маъмурий маркази бўлган бу бино то сўнги вақтларгача сақланиб келган ва грек ёзувчиси Страбон томонидан таъриф этилгандир.

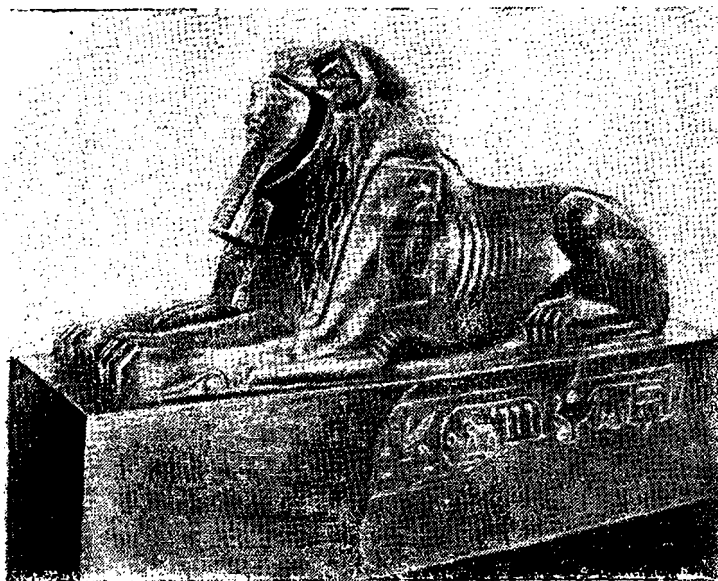
**Савдонинг
ривожланиши**

Ягона Миср давлатининг тикланиши Миср савдосининг янада ривожланиб кетишига сабаб бўлган. Мисрнинг қўшни мамлакатлар билан савдо алоқаси тобора мустаҳкамланган, бу мамлакатлардан Мисрга минераллар, туз, ўсимликлар, ёғоч, тери, парранда, хусусан каптарлар келтирилган. «Гапга чечан, деҳқон қиссаси»да Нил дельтасининг жануби-ғарбий ўлкасига яқин «шўрхок воҳа»да яшовчи бир қишлоқликнинг Мисрга олиб бориш учун эшакларга ҳар хил моллар (маҳаллий маҳсулотлар бўлса керак) юклаётганлиги тасвир этилган. У ўз бола-чақаларига овқат олиб келиш ниятида ўзининг бу кичик карвоини шу ерга яқинроқ бўлган катта шаҳарлардан Гераклеополга ҳайдаб боргани кўрсатилган. Мисрликлар Ўрта Подшолик давридаёқ ўз эҳтиёжларидан ортиқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, эҳтимолки, галлани тузга, кўн, тери ва кўпроқ асосан Нил водийси ва дельтаси атрофидаги воҳалардан келтирилган ҳар хил ҳунармандлик хом ашёларига айирбош қилган бўлсалар ажаб эмас.

Аммо Миср савдоси олисроқ мамлакатларга ҳам етиб борган. Фаластин ва Сурияда кейинги вақтларда ўтказилган қазилар шуни кўрсатдики, Ўрта Подшолик даврида бу мамлакатлардаги баъзи шаҳарлар Миср савдосининг ҳамда умуман иқтисодий ва маданий таъсирнинг олдинги пунктларига айланган. Қуддусдан шимоли-ғарброқда жойлашган қадимги Гезер шаҳри ана шундай пунктлардан бўлган. Гезер харобаларида қумтош ва харсанг тошдан ясалган Миср ҳайкалчалари ҳамда фил суяги ва бошқа материаллардан ишланган ҳар хил буюмлар сақланган; бу нарсалар Фаластинга Мисрдан олиб келинган бўлса керак. Гезердаги ўша бутун археология қатлами янги эрадан аввалги иккинчи минг йиллик бошларига, яъни фиръавиларнинг XII династиясига мансуб деса бўлади. Гезер аҳолиси мисрликлар билан савдо қилишган, Фаластин шаҳрида мисрликлар турган бўлса керак ва бу ерда Миср услубида бир иморат ҳам бино қилинган, бу бино Миср ибодатхонаси бўлса ажаб эмас. Бу иморатда иероглиф ёзувлик тош нарчалар сақланганлиги буни исбот қилади. Масалан, Суриядаги Библ шаҳарининг вайропаларидан жуда кўп миқдорда Миср буюмлари топилган, устидаги ёзувларга қараганда, бу буюмлар Ўрта Подшолик давридан қолгандир. Абсидиандан ясалиб, устига олтин билан фиръавн

Аменемхет III нинг исми ёзилган бир идиш ва қимматбаҳо нарсалардан ясашиб, устига Аменемхет IV нинг номи ёзилган бошқа идишлар бу ердан топилган. Суриянинг бошқа бир шаҳари Катнада ҳам Миср буюмлари, чунончи, Аменемхет II қизининг исми ёзилган сфинкс топилган эди. Ниҳоят, Шимолий Сурияда, Рас-Шамрада, Угарет подшолиги пойтахтининг харобаларини қазिश вақтида Урта Подшолик даврига оид Миср ёдгорликлари, хусусан малика Хнумитнинг ҳайкаллари, Аменемхет III нинг исми ёзилган сфинкс парчалари, «шаҳар бошлиғи, вазир, судья Сенусерт-анх»нинг исми ёзилган ҳайкаллар группаси топилган эди, бу ҳам Миср савдосининг Шимолий Суриягача кириб борганлигини кўрсатади.

Машҳур «Синухет ҳикояси»да Миср билан Сурия ўртасидаги савдо алоқаларининг мустаҳкамланиб бориши жуда яхши тасвир этилган. Мисрдан қочиб келган амалдор Синухет Сурия ҳокимларидан бирининг ҳузурига келганда ҳоким, мисрлик киши Сурияда одамларнинг Миср тилида гаплашганлигини эшитиши мумкин, дейди, ўша ҳикоянинг ўзида Миср карвонлари Суриядан ўтганлиғи ҳақида гапирилади. Сурияда ўрнашиб қолган Синухет ўз ватани билан алоқани узмайди. Бу тўғрида у гурур билан: «Шимолга ёки жанубга подшо саройига кетаётган элчи меникига тушар эди, мен ҳаммага бошпана берар эдим» дейди. Мисрдаги Урта Подшолик давридан қолган мақбаралардан бирининг деворларига (бундаги ёзувларда айтилишича) аму қабиласидан бўлган 37 осиеликнинг расми солинган. Бу осиеликлар, Миср билан савдо алоқаларини янада яхшилаш мақсадида бўлса керак, ўз бошлиқлари Ибша билан Мисрга келганлар. Уша даврдан қолган ёзувларда Сурияга бориш учун тайёрланган Миср экспедициялари тўғрисида гапирилади. Масалан, Аменемхет III подшолигининг 45-йили (эрамиздан аввалги 1804 йил) Пта-Ур бошлиқ бир экспедиция Суриянинг жуда ичкарисигача, «сирли водийларгача, мутлақо қулоқ эшитмаган узоқ ерларгача кириб борган». Бу даврда Мисрнинг Сурия билан, хусусан Биба билан олиб борадиган савдоси Мисрнинг хўжалик ҳаётида шу қадар катта роль ўйнагани, қуллар ва камбағалларнинг катта қўзғолони вақтида бу савдонинг тўхтаб қолиши оғир мусибат ҳисобланган. Ниҳоят, бу даврда Миср билан Бобил ўртасида биринчи марта савдо алоқаси ўрнатилади. 1935 йили Тоддаги ибодатхона харобаларидан Осиеда ясалган ҳар хил буюмлар солинган тўртта мис яшик топилди, бу буюмлар орасида худди Месопотамияга хос туморлар ва муҳрлар бор. Буюмлардаги ёзувларга қараганда улар Мисрга Аменемхет II нинг подшолик даврида келтирилган.

Юзи Аменемхет III га ўхшатиб ясалган Танис сфиняси.

Урта Подшолик.

Шу билан бирга, Мисрнинг жануб мамлакатлари — Нубия билан ҳамда Африканинг шарқий қисмида, ҳозирги Сомали районида жойлашган узоқ Пунт мамлакати билан ҳам савдо алоқалари кучайган. XI династия вақтидаги хазиначи Хенудан қолган бир ёзувда жануби-шарқдаги бу мамлакатларга жуда катта савдо экспедицияси уюштирилганлиги тўғрисида гапирилган. Мисрликлар бу ерда машаққат билан узоқ йўл босиб, катта қийинчиликларни бошларидан кечирганлар. Уларга чўлларни кесиб ўтишга тўғри келган ва шунинг учун жуда кўп сув, озиқ-овқат ва енгил оёқ кийими гамлаб олишга тўғри келган. Улар Қизил денгиз қирғоғида кемалар қурганлар ва Пунт мамлакатининг бойликларини Мисрга олиб келмоқ учун денгиз орқали Пунт мамлакатига жўнаб кетганлар. Бу экспедицияларни катта ҳарбий отрядлар кузатиб борган. Шунинг учун бу экспедициялар баъзан ярим ҳарбий экспедицияларга айланиб кетган. «Қуйи Миср подшосининг хазиначиси ва сарой бошлиғи Хентхет-ур»дан қолган ёзувда «унинг Пунтдан соғ-саломат қайтиб келганлиги, аскарларининг ҳаммаси у билан бирга омон-эсон қайтиб келганлиги ва кемаларининг Сауга келиб тўхтаганлиги» тўғрисида гапир-

лади. Сау деган бу гавань Қизил денгиз қиргоғида, Косейрдан шимолроқда бўлган бўлса керак. Коптосдан Қизил денгиз қиргоқларига қараб кетган йўллардан ўтган карвонлар кетидан кўпинча Пунтга ёки ўша вақтда Шарқий Африкада жойлашган областларни мисрликлар атаганидек, «Худо мамлакати»га томон жангчи отрядлар юриб борган. Косейрдан шимолроқда бир жойдан топилган ёзувда, фиръавн Сенусерт II подшолик қилган биринчи йилда «Худо мамлакатида унга ҳайкал қурилганлиги» айтилади. XII династия фиръавилари Урта Подшолик гуллаб-яшнаган даврда Пил водийсининг жануби-шарқий томонида жойлашган олин мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишлари олиб боришга ҳаракат қилганлар. Пунт билан бўлган савдо-сотиқ ишлари XIII династия замонида ҳам давом этган. Ноферхотендан қолган ёзувда «Пунтдан келтирилган хушбўй буюмлар» ва «Худолар мамлакатидан келтирилган асл тошлар» тўғрисида гапирилади.

Ўша вақтдан қолган ёзувларда шимол халқлари билан мисрликлар «ханебу», яъни «орқа томонидаги» деб аталган халқлар билан бўлган савдо алоқалари тўғрисида ҳам гапирилади. У вақтда шимолдаги шу ханебу қабиалари билан алоқа ишларини олиб борган алоҳида бошқармалар бўлган; баъзи амалдорлар қолдирган ёзувларида, бу қабилалар устидан ғалаба қилганликлари тўғрисида гапирганлар. Мисрда Сенусерт II томонидан бино қилинган Ха-Сенусерт-Хотеп (ҳозирги Кахун) шаҳрининг харобаларидан Сенусерт II нинг Фаюм воҳасига кираверишдаги пирамидаси яқинидан «Камарес типли» деб аталган ва Крит оролидан келтирилган идишларнинг парчалари топилди. Шу билан бирга, Критдаги қозишлар вақтида ҳам Урта Подшолик даврининг идишлари топилган эди. Бу нарса Урта Подшолик даврида Миср билан Крит ўртасида савдо алоқалари бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Ҳарбий юришлар Урта Подшолик замонида ўтган Миср фиръавиларидан қолган ёзувларда Нубияни ва Жанубий Сурия областларини босиб олин мақсадида қилинган жуда кўп ҳарбий юришлар тилга олинади. Урта Подшолик даврининг фиръавилари олтинга бой бўлган Нубияни босиб олишга айниқса катта эътибор берганлар.

Аменемхет I (эраמידан аввалги 2000—1980 йиллар) Нубияга ҳарбий юриш қилиб, бу мамлакатнинг баъзи областларини босиб олган, бу тўғрида у ўзининг «Насиҳатнома»сида гурур билан гапирган. Сенусерт I Аменемхет I нинг истилочилики сиёсатини давом эттирган ва жанубга бир неча марта ҳарбий юриш қилиб, Води-Халфагача борган, бу тўғрида ҳарбий бошлиқ Ментухотеп томонидан ўша ерга қўйилган

ёдгорлик стэла гувоҳлик беради. Бу стэлада подшонинг «Фива эгаси» худо Монту қаршисида тургани тасвирланган. Монту ўша вақтда Фива фиръавиларининг истилочилик ҳаракатларига илҳом берувчи ва ҳимоя қилувчи ҳисобланган. Подшо, албатта, ўзининг ҳарбий хизматларини анча бўрттириб кўрсатгани ҳолда, худога мурожаат қилиб, жуда ҳам гуру билан бундай дейди: «Мен, эй эзгу худо, Нубиядаги мамлакатларнинг ҳаммасини оёгингга йиқитдим».

Бу жумланинг қатъий қоида асосида бадиий тузилиши ўша вақтларда босқинчилик урушларини оқлаш учун диндан нақадар кенг фойдаланилганини яққол кўрсатади. Бу стэла устига солинган бўртма суратда уруш худоси тасвирланган бўлиб, у бир тўда асирларни олиб келиб, худди подшога топширяпти; бу билан Нубия шаҳарларининг истило қилинганлиги ифодаланган. Босиб олинган шаҳарнинг номи ҳар бир асирнинг бошига ва яғринига кура қилиб ёзилган. Сенусерт I нинг (тахминан эрамиздан аввалги 1980—1935 йилларида) Қуш (Нубия) мамлакатига қилган муваффақиятли юриши Яна Бани-Ҳасан номархи Аменининг таржиман ҳолида ҳам таърифланган. Бу амалдор шу нарсани ўзининг алоҳида хизмати деб ҳисоблайдики, «подшо тўрт бегона мамлакатдаги ўз душманларини ер билан яксон қилмоқ учун юқорига қараб сузиб кетаётганда», у подшонинг кетидан борган. Амени ўзининг «Нубиядан ўтганлиги, юқорига қараб сузиб борганлиги» ва «мамлакатнинг чегараларини кенгайтирганлиги», шу билан бирга «унинг қўшинидан ҳеч ким ўлдирилмаганлиги» тўғрисида гурур билан гапирди. Афтидан бу даврда мисрликлар худди мажай қабидаларини бўйсундирган бўлсалар керак. Элефантина номархи бўлган амалдор Сиренпут Ассундаги ёзувида ажнабий мамлакатларнинг ҳокимлари берган божлари сифатида мажай еридан озиқ-овқат келтирилганини унга хабар қилганликлари тўғрисида ёзади.

Фиръавн Сенусерт III (эрамиздан аввалги 1887—1849 йиллар) истилочилик мақсадида жанубга жуда катта юришлар қилган, у подшолик қилган даврида Нубияга тўрт марта уруш қилиб бориб, уни бутунлай ўзига бўйсундирган. Сенусерт III Нубияни то иккинчи остона областигача ўзига бўйсундирини билан бирга, бу ерда бир неча Миср қалъалари ҳам қурдирган; бу қалъаларнинг харобалари Семнада, Қуммада ва яна бошқа бир қанча жойларда ҳозиргача сақланиб қолган бўлиб, ўша даврда Мисрда қалъа қуриш санъати қандай ривож топганлигини равшан кўрсатади. Бу қалъалар Миср давлатининг жанубий чегараларини душман-

дан ҳимоя қилиш ва нубияликларнинг Мисрга қарашли ерларга лашкар тортиб келишига йўл қўймаслик мақсадида қурилган. Жанубий чегара районларидан топилган тантана ёзувларида Сенусерт III ўзининг Нубияда эришган ғалаба ва қилган истилолари, Миср давлатининг янги чегарасини ўрнатиб, уни анча жанубга сурганлигини эълон қилган. Фиръавнининг буйруғига мувофиқ, энди, бўйсундирилган областда яшовчилардан биронтасининг ҳам бу чегарадан ўтишга ҳақи бўлмаган, тайинланган махсус жойга савдо қилиш учун кетаётганларгагина бу чегарадан ўтишга ижозат берилган. Нубияни тўла бўйсундириш учун қаттиқ кураш олиб бора туриб, Миср ҳукуматининг Шарқий Африкада яқиндагина бўйсундирилган эрксевар қабилалар ўртасида кўзғолон чиқишидан хавфсирашига ҳамма асослар бўлган бўлса керак, албатта. Мисрнинг энг сўнги фиръавилари ҳам Нубияни истило қилиш юзасидан Сенусерт III бошлаб берган сиёсатни давом эттириб, Сенусерт III амалга оширган жуда катта истилочилик ҳаракатлари тўғрисида эсдаликлар қолдирганлар, уни Нубияни биринчи бўлиб забт этган киши деб ҳисоблаганлар ва Нубияни ўз панохида сақловчи худо, деб Нубиядаги Миср ибодатхоналарида унга сўнганлар, Сенусерт III нинг истилочилик ҳаракатлари тўғрисидаги эсдаликлар то сўнги вақтларгача, хусусан грек ва Рим ёзувчиларининг асарларида сақланиб келган.

Шу билан бирга, Миср фиръавилари Миср давлатининг шимоли-шарқий чегараларидаги қўшни қабилалар билан ҳам қаттиқ кураш олиб борганлар. Синай ярим оролидаги катта мис конларини босиб олиш, Сурияга борадиган муҳим савдо йўлларини қўлга киритиб олиш мақсадида мисрликлар қурол кучи билан бу мамлакатларга бостириб кириб борадилар. Сурияга Аменемхет I замонидаёқ катта ҳарбий юриш қилинган. Нессумонту ёзувида бу юриш қисқа, лекин маънодор қилиб таърифланган. Ёзувда: «Мен иунтну, ментиу ва хериушани (осиёлик қабилаларни — В. А.) тор-мор қилдим. Кўчманчиларнинг уй-жойларини вайрон қилдим... истеҳкомлари орқасига яширинганларнинг олдига етиб келдим», — дейилган. Бу ёзувга қараганда, Миср қўшинлари Синай ярим оролидаги кўчманчи қабилалар устидан катта ғалаба қозонган ва ҳатто Фаластиннинг аҳоли яшайдиган, унумдор областларига ҳам кириб борган. Урта Подшолик даврининг фиръавилари Сурия билан Фаластинга бир неча марталаб лашкар тортиб борганлар. Себекху-Жаа қолдирган ёзувда Сенусерт III нинг Осиега қилган ҳарбий юриши, ментиу-сатет деган осиелик қабила устидан қозонган ғалабаси ва Секмен шаҳ-

рини (Сихем бўлса эҳтимол) босиб олгани айтилган. Мисрликлар ўша вақтда шу осиелик қабилаларни ўзларига доим ашаддий душман ҳисоблаганлар. Бунга махсус «ажнабийларни лаънатлаш текстлари» гувоҳлик беради, бундай текстлар Ўрта Подшолик давридан қолган идиш парчаларида бор. Афтидан, ўша вақтда фиръавига душман бўлган кишилар ва қабилаларнинг номлари махсус хумчаларга ёзилиб, сўнгра подшонинг шу душманларини жоду билан йўқ қилиб юбориш учун бу хумчаларни синдириш расм бўлган бўлса керак. Шу нарса диққатга сазоворки, подшонинг душманлари ичида шимолда осиеликлар, жанубда нубияликлар ва ғарбда ливияликлар зикр қилинади. Ёзувларда тарих ва географияга доир қимматбаҳо материаллар берилган, унда қўшни мамлакатларга Миср таъсирининг қанчалик кенг тарқалганлиги ҳамда Миср учун айниқса хавфли бўлиб кўрилган чегара районлари таърифлаб берилган. Жумладан, бу ёзувларда Библ шаҳрининг номи учрайди. Библда ўтқазилган қазилар Библининг ўша даврда бир қанча вақтгача Мисрга тобе бўлганлигини кўрсатади. Библда Библ князларининг сурияча ва ҳатто мисрча номлари кўрсатилган Миср ёзувлари топилган.

Мана шу кучли ҳарбий сиёсатнинг ривожланиб бориши натижасида алоҳида улуғ давлатчилик назариясининг дастлабки нишонлари вужудга келган. Мисрликлар ўзларини, биз алоҳида бичимли, худого маъқул тушган халқмиз, биз босиб олган бошқа мамлакатларнинг халқлари бизга итоат этиши керак, деб ҳисоблай бошлаганлар. Шунинг учун ҳам Миср фиръавнлари ўзлари қолдирган ёзувларда Нубияни нафрат билан «лаънати Қуш мамлакати» деб атаганлар. Аменемхет I ўзининг «Насиҳатнома»сида ғурур билан бундай дейди: «Мен нубияликларни бирга олиб келдим, осиеликларни эса итни эргаштириб келгани сингари орқамдан эргаштириб келдим». «Синухет ҳикояси» да Миср қўл остидаги Сурия «ит» деб аталади. Шу ҳикояда яна Миср амалдорларининг ўша вақтда маданий жиҳатдан мисрликларга қараганда анча паст бўлган чўлдаги кўчманчи қабилаларга нафрат кўзи билан қараганлиги равшан ифодаланган.

Истило қилинган мамлакатларнинг эксплуатация қилиниши

Мисрликлар Нубиянинг анчагина қисмини истило қилиб, бу мамлакатнинг табиий бойликларини, биринчи навбатда машҳур олтин конларини эксплуатация қилишга имкон топганлар. Ўша вақтдан қолган ёзувларда Нубиядан олтин олиб келиш учун подшонинг фармони билан юборилган экспедициялар тўғрисида гапирилади. Катта амалдорлар, баъзида эса областларнинг ҳокимлари фиръави саройига олтин олиб келиш мақсадида каттагина қўшин

билан жанубга юборилган. Шу тариқа, Нубиянинг табий бойликларидан очиқдан-очиқ ваҳшиёна фойдаланилган, ерли халқ эса раҳмсиз суратда таланган. Миср амалдорлари «бошлиқларни (Нубия бошлиқларини) олтин ювишга мажбур қилганликлари» тўғрисида очиқдан-очиқ гапирадилар,

Танис сфинксининг боши, Аменемхет III тасвир этилган.

Ўрта Подшолик. Қоҳира музейи.

«душманлар устидан ғалаба ва таътана қилгандан кейин подшо Нубиядан олиб келишни буюрган» «оқ олтин»нинг юқори сифатлигини айтиб айниқса фахрланадилар.

Бу даврда мисрликлар Синай ярим оролида Вади-Мағҳарадаги ва Серабитал-Ходимдаги мис конларини жуда зўр бериб эксплуатация қилганлар. Бунга шу ердан топилган жуда кўп ёзувлар гувоҳлик беради. Бу ёзувларда мис олиб келиш учун каттагина қўшин билан Синайга жўнаб кетган

катта экспедициялар тўғрисида гапирилади, эски мис конларидан қандай фойдаланилгани ва янги мис конлари қидириб топилганлиги тўғрисида гапирилади. Бу ёзувларнинг кўпчилиги Аменемхет III давридан қолгандир, у подшолик қилган даврда эса хўжалик ва маданият жуда ривож топган (эра-миздан аввалги 1849—1801 йиллар).

Синай ва Нубиядаги табиий бойликларнинг ишга солиниши, қўшни қабилалар билан бўлган қизгин савдо, шунингдек тез-тез қилиниб турган ҳарбий юришлар юк ва бдамларни бир ердан иккинчи ерга ташишни кенг миқёсда уюштиришни талаб қилган. Сурияга ва Синай ярим оролига Сувайш бўйи орқали карвон йўли ўтган. Лекин мисрликлар ўша қадим замонлардаёқ денгиз йўлидан ҳам фойдаланганлар. Синай ярим оролида қадим замондаги мис конлари яқинида сақланиб қолган бир ёзувда экспедиция бошлиғи Хорнахт «сарой эгаси Горнинг фармони билан олтин олиб кела туриб денгизни (Қизил денгизни бўлса керак — В. А.) кесиб ўтгани» тўғрисида гапирилади. Дахшурда яқиндагина топилган бўртма расмларда катта кемалар тасвирланган бўлиб, Миср денгизчилари бу кемаларда Қизил денгиз ва Ўрта денгиз билан узоқ сафарларга борганлар. Нил дарёсидан товарлар ва қўшин ташишни таъмин этиш учун Сенусерт III биринчи остоналар райониди қояларни кесиб махсус канал ўтказишни буюрган, бу канал ўша даврда иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган. Сехель оролидаги қояга ўйилган ёзувда бу воқеа ҳақида бундай дейилган: У «Хакау-Ранинг (Сенусерт III нинг — В. А.) йўллари гўзал, илоё абадий яшасин» номидаги канални Нубия эгаси маъбуда Анукет шарафига ўз хотираси учун қилдирган. Шу фиръавн подшолигининг 8-йилида Нубияга ҳарбий экспедиция юборилганлиги мупосабати билан бу канални тозалаш юзасидан катта ишлар қилинган. Бу воқеа ҳам ўша Сехель оролидаги қояга ёзилиб, абадийлаштирилган.

Бу канал қазилиши натижасида Миср ҳарбий ва савдо экспедицияларининг Нубиянинг хийла олис жанубий областларига илгаригидан кўра анча осонлик билан кириб боришлари учун имконият туғилган. Мисрликлар то Янги Подшолик давригача бу каналдан фойдаланганлар. Маълумки, уни XVIII династия фиръавнлари тиклаган.

Фива фиръавнлари томонидан Мисрнинг бирлаштирилиши ном зодагонларининг бирлаштиришдан аввалги олаговур даврда жуда ошиб кетган қудратига путур етказган. Лекин номархлар ҳали ҳақиқий ҳокимиятни ўз қўлларига да сақлаб қолганлар. Ўша даврдаги қулдор аристократия.

Номархлар
ҳокимиятининг
кучайиши

намояндалари, айниқса областларнинг ҳокимлари томонидан бино қилинган мақбараларнинг деворларида уларнинг мол-мулклари тасвирланган. Катта мансабдорларга қарашли мақбараларнинг деворларида сақланиб қолган таржимаи ҳолларга доир ёзувлар шуни кўрсатадики, бу зодагон номархлар катта ер ва мол-мулкка ҳамда кўпгина моддий ва киши ресурсларига эга бўлганлар, бу эса уларнинг ўзлари ҳоким бўлган областларнинг бутун хўжалиқ ҳаётини назорат қилишларига имкон берган. Баъзи номархлар ўз ёзувларида, очарчилик йилларида ўзларига қарашли номдаги ерларнинг ҳаммасини ҳайдаб, экин экканликлари, жуда кўп чорва боққанликлари ва областдаги оч аҳолининг ҳаммасини боқишни ўз устларига олиб, махсус кемаларда бошқа жойлардан дон келтириб, бутун-бутун шаҳарларни доп билан таъминлаганликлари тўғрисида гапирадилар. Мазмундан, ўз областларидаги оч қолган аҳолига ғалла қарз бериб, улар хонавайрон бўлган аҳолининг анчагина қисмини иқтисодий жиҳатдан ўзларига қарам қилиб олганлар.

Ном зодагонлари катта ер-мулкларини ўз қўлларига тўплаб, давлат хизматидаги амалдорлардан ирсий катта ер-мулк эгаси бўлган аристократларга айлана бошлаганлар. Илгари йирик қўлдорлар подшо инъом қилган ергагина эгалик қилган бўлсалар, энди улар мерос қолган ер-мулкларига эгалик қиладиган бўлиб олганлар.

Урта Подшолик давридан қолган ёзувларда хусусий ер мулкни ифодаловчи «отамнинг уй-жойи» ёки «ота мулки» деган янги махсус термин пайдо бўлиб, бу термин ўша вақтдан қолган ёзувларда «князь ери» деган терминга қарама-қарши қўйилади. Масалан, Ликополь уйининг помархи ва коҳинлар бошлиғи Хеп-же-фа коҳин деган номга ва область ҳокими деган унвонга эга бўлиб, биричиси отасидан мерос қолган, иккинчисини эса подшо таклиф қилган. Шунга бинонан, унинг бутун мулки ва ери иккита алоҳида-алоҳида қисмга бўлинган: отасидан мерос қолган ер-мулклар ва вақтинча фойдаланиш учун подшодан олинган князлик ер-мулклари. Қўлдорлар болаларига ўзларининг ирсий хусусий мулк деб ҳисобланган ерларинигина эмас, балки ўзларининг унвонларини ҳам мерос қилиб қолдирганлар. Улар мерос қолган ном, унвон ва мансабларнинг бир тўдасини йиғиб олиб, ота томонидан ҳам, она томонидан ҳам ўзларининг юқори аристократия авлодидан эканликларини ғурур билан таъкидлайдилар.

Бироқ ўша вақтда катта ижтимоий силжишлар куртак бера бошлайди. Бу ижтимоий силжишлар Урта Подшоликнинг равнақ тошган даврида XII династия подшолари замонида юзага чиқа бошлайди. Уша вақтдан қолган баъзи ёзувлар

ном аристократияси билан марказий ҳокимият ўртасида жанжал юз берганлигини кўрсатади. Давлатни бирлаштиришга ҳаракат қилиб, Миср фиръавнлари ҳаддан ташқари кучайиб кетган номархларнинг беҳад ўзбошимчалигига чек қўйишга интиланлар, областларнинг эски мустақил ҳокимларини бутунлай подшо ҳокимиятига бўйсундирилган янги ҳокимлар билан алмаштирганлар. Ҳукумат ва давлат хизматидаги подшога содиқ қулдорлар аристократияси давлат бирлигининг тикланишини узоққа чўзилган алғов-далғовлар ва социал кураш натижасида путур кетган «тартиб» тانتанаси деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун XII династия фиръавнлари помлар ўртасидаги қадимги чегарани қайта тиклаганлар. Ёзувлардан бирида Аменемхет I тўғрисида бундай дейилган: «У адолатсизликни йўқотиб, юзи худди худо Атуникидек порлади. У вайрон бўлган шаҳарларни тuzатди, бировлардан тортиб олинган шаҳарларни эгасига қайтариб берди. У бир шаҳарнинг (иккинчи) шаҳаргача чегарасини кўрсатиб берди. У шаҳарларнинг аршаълодек чегара тошларини жойига қўйдирди, уларнинг сувларини ёзмалардан билди, уларни қадимги ҳужжатлардан текшириб аниқлади, чунки у адолатни жуда севарди». Шундай қилиб, шаҳарларнинг чегара тошлари қадимги ёзувларга қараб яна тикланган. Давлатни марказлаштириш ишини амалга оширишда Миср фиръавнлари амалдорларнинг янги табақасига суянган, бу амалдорлар фиръавннинг атрофидаги энг яқин кишилари бўлиб, ўзларини фиръавннинг «ишончли вакиллари» деб атаганлар. Масалан, Сенусерт I замонида яшаган амалдор Икудиди бундай деб ёзган: «Мен подшонинг, унга нимаики ёқса, шуни бажарадиган ишончли вакили сифатида, янги чақирилган аскарларга бош бўлиб, воҳанинг аҳолисини бошқариш учун олий амалдор сифатида Абидосга жўнаб кетдим».

**Ижтимоий
табақаланиш
ва қўлчиликнинг
ривожланиши**

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши қадимги қишлоқ жамоаларининг табақаланишини кучайтирган. Савдонинг ва ҳарбий босқинчилик сиёсатининг ривожланиши натижасида Мисрга жуда катта бойликлар келтирилган. Бироқ бу бойликлар аҳоли ўртасида ниҳоятда нотекис тақсимланган. Бу эса аҳолининг мулкий жиҳатдан кескин равишда табақаланишига сабаб бўлган. Қулдор зодагонлар кундан-кунга бойиб борган, эркин аҳолининг қадимги жамоа тузуми шароитида яшаган кенг оммаси эса солиқларнинг асосий оғирлигини кўтаришга ва подшо қўшинларида айниқса тез-тез бўлиб турадиган ҳарбий юришлар вақтида ҳарбий хизматнинг бутун азоб-уқубатларига бардош бериш-

га мажбур бўлган. Бунинг натижасида жамоа аъзоларининг бир қисми хонавайрон бўлган, ўзининг ер улушидан ажралган, ёки ҳатто, эҳтимолки, қулга ҳам айланиб қолган. Қишлоқ жамоаларининг табақаларга ажралганлигига шу нарса далилки, худди ўша даврда майда хусусий ер эгалари вужудга келган, улар ўша даврнинг ёзувларида «кичкиналар» (нажис) деб аталган. Мулкий табақаланишнинг кейинчалик давом этиб бориши натижасида нажислар ҳам бир томондан тўқ хўжаликларга ва, иккинчи томондан, кичик-кичик хўжаликларга эга бўлган жуда майда деҳқонларга бўлини бошлаган.

Ўрта табақа аҳолининг бойиб кетган қисми: қоҳинлар, майда амалдорлар, хаттотлар, савдогарлар, эҳтимолки, ҳатто каттароқ ер эгаларидан иборат хийла катта бир гурпуни ташкил этган. Ўша даврдаги ёзувларда бу гурпуни «кучли нажислар» деб атаганлар. Бу ёзувлардан бирида: «бу — қўли баланд, бармоқлари чиройли узуклар билан тўлган хаттотдир. У ҳурмат ва иззат эгасидир. Унинг мулки ўзига ўхшашларникидан кўра кўпроқдир. У амр-фармонлар эгасидир», — дейилади: «Кучли нажислар»га қарама-қарши ўлароқ, қишлоқ жамоасининг хонавайрон бўлган ва қашшоқлашиб қолган аъзоларидан иборат камбағал нажислар бўлган. Ўша замондан қолган ёзувларда таърифланишча, бу камбағал нажислар ўз ерларини ўзлари ҳайдаб экканлар, ер ундириб берган озгина ҳосилларини қайиқларга ортганлар, ва, ниҳоят, юк ортилган бу қайиқларни, бурлақлар сизгарни, ўзлари судраб кетганлар. Бу бечораларда озгинагина мулк бўлган; улар гадойларча кун кечиришга, кечки овқатини «хайр истаб топгандай топишга» мажбур бўлганлар.

Қулчиликнинг асосий манбаи урушлар бўлган. Нубия ва Суриядаги боқинчилик урушлари вақтида Миср қўшинлари жуда кўп асир олганлар ва буларни, одатда, қулга айланттирганлар. Бу қуллар подшонинг ва ибодатхоналарнинг хўжалигида, шунингдек йирик қулдорларнинг мулкларида ишлаган. Қулдорлар қулларга иш ҳайвонлари деб қараганлар ва уларни ҳайвонларни санагандек бош ҳисобида санаганлар. Масалан, ўша вақтдан қолган бир ҳужжатда: «Мен унга аму (осиёликлар — В. А.) қабиласидан бўлган 4 бош қул топширдим» дейилади. Ўша даврда аристократлар қулларни ва ҳайвонларни мулкнинг асосий тури деб ҳисоблаганлар. Сипухетнинг ҳикоясида (бу ҳикояда ўша замондаги ҳаёт ва маиший турмуш жонли қилиб таърифланган) бадавлат киши мулкнинг асосий турлари «қуллар ва пода» дейилади. Ўрта Подшолик даврида мамлакатда қуллар сонининг кўпайганлигига Қахундаги қозишлар вақтида топилган кўпдан-кўп расмий

ҳужжатлар ҳам гувоҳлик беради. Бу ҳужжатлар орасида статистика рўйхатларининг парчалари бўлиб, уларда эркин кишилар ва уларнинг ихтиёридаги эркак ва аёл қуллар бир-ма-бир санаб кўрсатилган. Бошқа бир ҳужжатдан кўринишича, давлат амалдорларга уларнинг кўрсатган хизматлари учун мукофот тариқасида эркак ва аёл қуллар берган. Қабр устига қўйилган ёдгорликларнинг кўпида, буқа сўяётган ёки овқат олиб келаётган кишилар тасвирланган ва булар ўлган кишиларнинг қуллари деб ёзиб қўйилган. Ушбу замоннинг адабий асарларида қуллар кўп тилга олинади. Масалан, «Сўзамол деҳқон қиссаси» да бир деҳқоннинг тўғонда бир катта аристократнинг қулларини учратгани тўғрисида гапирилади.

Шаҳарлар

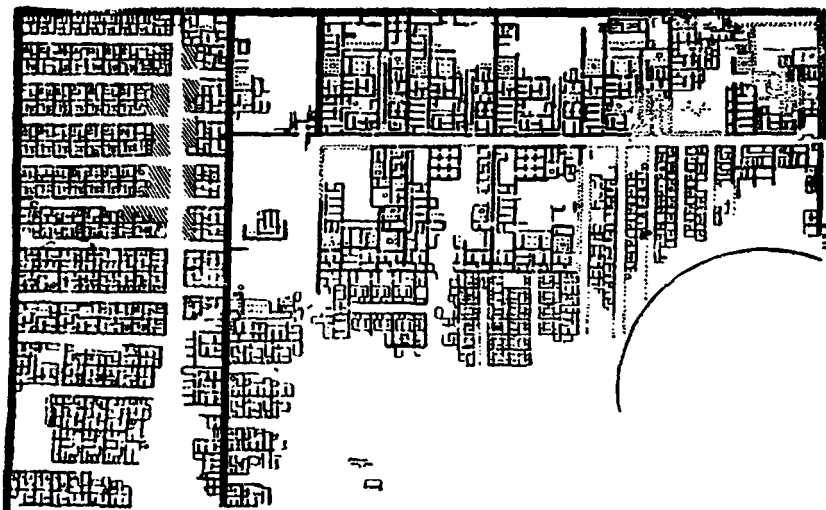
Қишлоқ жамоаларининг секин-аста бўлиниб кетиши натижасида жамоа аъзоларининг каттагина қисми кўпчилиги бадавлат кишилардан иборат турли-туман ҳунармандлар ва савдогарларга, ери ва қуллари бўлган майда хусусий мулк эгаларига айланган.

Ҳунармандлик ва савдонинг ривожланиши шаҳарларнинг вужудга келиши ва ўсишига сабаб бўлган. Ўрта Подшолик даврида ҳам, ҳали натурал хўжалик асосий ўрин тутишига қарамай, янги шаҳарлар, маъмурий ва хўжалик марказлари вужудга кела бошлаган, бу шаҳар ва марказларнинг ҳаёти ижтимоий турмушнинг янги шаклларига кирган. Фаюм воҳасида ўтказилган қазишлар вақтида шундай шаҳарлардан бири (Кахун) нинг қолдиқлари топилган эди. Бу шаҳар Сенусерт II замонида вужудга келган. Бу ерда подшо дастлаб пирамида бино қилдирган ва бу пирамида атрофида тез муддат ичида муайян бир план асосида қурилган шаҳар вужудга келган. Шаҳар, асосан, тўғри геометрик шаклда қурилган, кўчалар тўппа-тўғри бўлиб, бир-бирини тикка кесиб ўтган; шаҳар гишт девор билан ўралган. Уйларнинг ҳажми ва ички тузилиши шаҳар аҳолисининг ижтимоий жиҳатдан кескин равишда табақаланганлигини кўрсатади. Бу шаҳарда бойлар билан бир қаторда шаҳар аҳолисининг ўрта табақалари, яъни ҳунармандлар ва майда савдогарлар, ниҳоят, хароб кулбаларда камбағал-қашшоқлар яшаган. Камбағаллар маҳалласи шаҳарнинг фарб томонида бўлиб, уларнинг кулбалари 240×105 метр келадиган майдонга жуда зич бўлиб жойлашган. Бу ерда одамлар чумоли сингари тикилишиб яшаган ва қашшоқлик ҳукм сурган. Бу шаҳарда камбағалларнинг шу хароб кулбалари билан бир қаторда аристократларнинг кўпинча катта-катта (45×60 м) майдонни эгаллаган, қўргонга ўхшаган ҳашаматли уй-жойлари қад кўтариб турган. Бундай уйларнинг ҳар бири камбағалнинг кулбасига нисбатан тахминан 50 ҳисса катталик қилади. Бойларга қарашли

уйларнинг ҳар бирида 70 тача хона ва йўлак бўлиб, бу уйлар шаҳарнинг шарқ томонидаги аристократлар маҳалласида жойлашган. Шаҳарнинг харобаларида камбағалларнинг кулбаларидан сал каттароқ, лекин аристократларнинг ҳашаматли биноларига қараганда анча кичкина бўлган уйлар ҳам топилди. Бу уйларда аҳолининг эркин ўрта табақасида бўлган, ҳунармандчилик ва савдо билан шугулланувчи кишилар яшаган. Абидосдаги мазорни қазиб вақтда топилган жуда кўп ёзувлар, ўша вақтда ҳақиқатан ҳам аҳолининг ўрта табақаси, яъни ҳунармандлар — «пойабзал усталари», «олтиндан буюмлар ясайдиган заргарлар», «мискарлар» ёки ёзувларда ўзларини «шаҳарликлар» деб атаган кишилар пайдо бўлганлигини тасдиқлайди.

Кахунда бойлар маҳалласи камбағаллар маҳалласидан маҳкам девор билан ажратилган. Сарой (подшога қарашли бўлса аҳтимол) айниқса мустаҳкам девор билан ўралган. Афтидан, атрофларини жуда қашшоқликда кун кечирувчи меҳнаткаш омма қуршаган қожинлар билан амалдорлар қўрғонларида ўзларини тинч ҳис қилмаган бўлсалар керак. Камбағал ва қуллар оғир меҳнат қилиб, қашшоқлик ва очликда кун кечирган. У замонларда жисмоний меҳнатнинг ҳар қандайига ҳам худонинг қарғиши деб қараганлар. Деҳқон ва ҳунарманд жуда оғир ва уқубатли меҳнатга дучор қилинган. «Дуауфнинг насиҳатномаси»да бир одам ўғлига берган насиҳатида, агар у ҳаётнинг бирдан-бир осон ва шарафли йўлидан бормаса, яъни мирзалик ёки амалдорлик қилмаса, ҳаётда катта муҳтожликка учраши ва азоб-уқубатларга дучор бўлиши ҳақида уни огоҳлантирган. Унинг айтишича, темирчи, тоштарош, сартарош, косиб, кирчи, балиқчи, қуш овчиси ва деҳқоннинг бутун умри оғир меҳнатда ўтади. Фақат мирзагина ҳузур ҳаёт кечиради. «Қара, ҳеч бир иш йўқки, биров тенангда назорат қилиб турмасин, фақат мирзагина бундан ҳолидир, чунки мирзанинг ўзи назоратчидир... Агар катталарнинг сўзини қулгоингга олсанг, сен кўпларга ҳукминини ўтказасан... биронта ҳам мирза йўқки, подшонинг неъматидан баҳраманд бўлмасин. Туғилиш маъбудаси мирзанинг мартабасини балад қилади, уни суддан юқори қўяди. Унинг ота-онаси худода миннатдор бўлади, чунки у ҳаёт йўлига солиб юборилган». Мана шу қиссагина, лекин маънодор «Насиҳатнома» чуқур ижтимоий адоват ҳукм сурганлигини ҳамда қуллар билан камбағалларнинггина эмас, балки Миср аҳолиси ўртасидаги ўрта табақаларнинг ҳам оғир аҳволда яшаганлигини кўрсатади.

Аста-секин аҳолининг майда ҳунармандлардан, савдогарлардан ва мирзаларнинг энг пастки табақаларидан иборат

Кahun шаҳрининг плани.

Урта Подшолик.

Ўрта шаҳар табақаси вужудга келган. Бу табақага мансуб бўлган кишиларнинг энг камбағаллари ижтимоий ҳаракатлар вақтида қўзғолон кўтарган қуллар ва камбағалларга қўшилиб, улар билан биргаликда бойларнинг ҳокимиятини йиқитганлар.

Шундай қилиб, ўша вақтда қадимги Миср жамияти мисоли бир жонли пирамидага ўхшаган. Бу пирамиданинг пегизини қаттиқ эксплуатация қилинувчи қуллар ва камбағаллар оммаси ташкил этган. Пирамиданинг ўрта қисми аҳолининг эркин ўрта табақаси бўлган деҳқонлар, жамоа аъзолари ва ҳунармандлардан иборат бўлиб, булар иқтисодий жиҳатдан қулдор зодагонларга қарам бўлган, оғир солиқ ва тўловлар билан жуда эзилган ва деярли тамомила асоратга тушиб қолган. Пирамиданинг энг юқори қисмини давлат ҳокимияти билан диний ҳокимиятни ўз қўлига олган мустабид фиръавн бошлиқ амалдорлар ва коҳинлардан иборат қулдор аристократия ташкил қилган. Бу ижтимоий тузумнинг мустаҳкамлиги меҳнаткашлар оммасини жуда қаттиқ эзиш йўли билан марказлаштирилган ва бюрократик давлатнинг кучли аппарати воситаси билан, шунингдек подшоини худо деб, бутун ижтимоий тузумни эса худолар томонидан ўрнатилган ва дин уни азалдан муқаддас билган деб эълол қилувчи диний идеология ёрдами билан таъмин этилган. Лекин эски уруғчилик

тузумининг сарқитлари ҳали кучли бўлган бу энг қадимги қулдорлик жамияти ичида иқтисодий жипслик бўлмаган. Аҳолининг ўрта табақалари барқарор бўлмаган, улар ўзгариб турган, шу сабабдан бутун синфий тузум ҳам беқарор бўлган. Бироқ замон ўтиши билан қадимги Миср жамиятининг синфий состави ҳам мураккабланган ва шу билан бирга ижтимоий зиддиятлар ҳам кескинлашиб борган. Борган сари катта бойликлар бир тўда бойлар қўлига тўпланган. Жуда кўпчиликни ташкил қилган камбағаллар билан қуллар ва ҳатто аҳолининг ўрта табақалари ҳам қаттиқ эксплуатация қилинган. Буларнинг ҳаммаси синфий курашнинг кескинлашувига сабаб бўлган. Мисрда Урта Подшолик даврининг охирида меҳнаткаш омма мавжуд синфий тузумга қарши, қулдорлар аристократиясига ва подшога қарши қўзғолонлар кўтарган.

Камбағаллар
ва қулларнинг
қўзғолонлари

Мисрда камбағаллар ва қуллар кўтарган қўзғолонларни биз турли манбалардан биламиз. Олағовур йилларда шаҳарларда қўзғолонлар кўтарилиб, уларнинг қурама аҳолисини ўз ичига олган. Шаҳарда кўтарилган қўзғолонлар ҳақида ўша замондан қолган адабий ёдгорликларда гапирилади. Масалан, бир папирусда қўзғолондан «ҳоли хароб» бир шаҳар тўғрисида гапирилади.

Жуда кучли синфий табақаланиш ва синфий зиддиятларнинг гоят кучайиб кетганлиги баъзи адабий асарларда жуда ёрқин тасвир этилган. Масалан, «Гераклеополь подшосининг насиҳатномаси»да «фаросатли одам бировнинг мулкига қизиқмайди» деб ёзилган. Қулдорлик тузумининг ашаддий тарафдори бўлган ўша «Насиҳатнома» автори, бировларнинг бойлигини кўриб: «Вой-во, ўша менда бўлса эди!» деб, шу бойликни тортиб олиш ниятида бўлган камбағал тўғрисида қаттиқ ғазаб ва нафрат билан гапиради. Гераклеополь подшоси тилидан қилиб ёзилган, энг қадимги қулдорлик «ахлоқ»нинг негизини ташкил этувчи шу «Насиҳатнома» да подшо ҳалиги камбағал тўғрисида: «Инсофсиз у!» дейди.

Бу даврда энди кескин синфий кураш қизиб кетган ва камбағаллар манфур бойларга—қулдорларга қарши қўзғолонлар кўтарганлар. Шунинг учун «Насиҳатнома» автори шаҳарда қўзғолонга ундовчи кишига нисбатан қаттиқ жазо берилишини талаб қилган. «Нотиқ—шаҳар учун офатдир». Авторнинг фикрича, агар халқ қўзғолон кўтаргудай бўлса, подшо исёнчиларга сира раҳм-шафқат қилмай, жуда қаттиқ чоралар кўриши лозим бўлган. «Оломонни бўғиб ол, унда чикадиган алангани ўчириб ташла. Душманлик муносабатидаги (кишини) қўллама, чунки у камбағал... у душман!»,

Гераклеополь подшоси ўз ўглига қулдорлар ўзлари учун энг ёвуз душман деб билиб, шунинг учун жинояткорлар деб атаган ва бу «худонинг ўзига ҳам маълум» бўлган исёнчиларни қоралашни ва шафқатсиз жазолашни насиҳат қилган.

Лекин Ўрта Подшолик даврининг охирида бўлган йирик халқ қўзғолонлари ҳаммадан кўра иккита адабий асарда: «Ипувер насиҳатномаси»да (344-сонли Лейден папируси тексти) ва Ленинграддаги Эрмитажда сақлапаётган «Ноферреху насиҳатномаси»да ёрқинроқ тасвирлангандир. Анча кейинги замонга оид бу адабий асарларда халқ оммаси томонидан кўтарилган катта қўзғолон шу қадар равшан ва жонли қилиб, ҳаётнинг ўзидан олинган манзаралар шу қадар ҳаққоний тасвирланганки, бу асарларда тасвир этилган воқеаларнинг ҳақиқатан ҳам тарихда бўлган воқеалар эканига иқдор бўлмасдан илож йўқ.

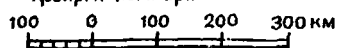
Ўрта Подшолик даврининг охирида, яъни Мисрга Осиёдан секин-аста бегона қабилалар кириб келиб, дельтага ўрнаша бошлаган даврда айниқса катта қўзғолон кўтарилган бўлса керак. Мисрга ажнабий халқлар аста-секин кириб кела бошлаган ва Миср давлатининг заифлашганидан фойдаланиб, осиелик қабилалар мамлакатнинг айрим қисмларини босиб ола бошлаган вақтда синфий кураш ҳам авж олган. Масалан, Лейден текстининг автори бундай дейди: «Бутуи мамлакат чўлга айланди. Номлар ҳувиллаб қолди. Мисрда ташқаридан ажнабий қабила келди... Ҳеч қаерда энди мисрликлар қолгани йўқ». Мисрни тобора эгаллаб борган ажнабийларнинг ёпирилиб келишига мамлакатнинг муқаррар ҳалок бўлишига сабабчи бир бало деб қаралган. Олд Осиёнинг бепоен дашт ва чўлларида чиқиб келган осиелик кўчманчилар дельтанинг бойликларини, унумдор ерларини, мўлкўл бўлиб оққан сувини эгаллаб ола бошлаганлар ҳамда ўзларининг кўчманчилик чодирларини деҳқончилик омочи ва ҳунармандчилик асбоблари билан алмаштирганлар. «Насиҳатнома»нинг автори, бадавлат ва баланд мартаба эгаси бўлмиш Ипувер ачиниб бундай дейди: «Чўл қабилалари ҳамма жойда мисрликларга айланмоқдалар... осиеликлар дельта ҳунармандчилигида тажриба орттирмоқдалар».

Йирик халқ қўзғолонининг ҳаракатга келтирувчи кучи эркин камбағаллар бўлиб, уларга қуллар ҳамда ўзининг моддий аҳволини яхшилашга ҳаракат қилган ўрта табақалар кўшилган. Халқ қўзғолони бойларга қарши қаратилган. Кескин синфий кураш авж олиб кетган. Мамлакат бир-бири билан сира келиша олмайдиган икки лагерга бўлинган. Сабр косаси тўлган кенг меҳнаткашлар оммаси: деҳқонлар, ҳунармандлар ва қуллар зодагонларга ва бойларга қарши бош кўтар-

ҚАДИМ ЗАМОНДАГИ МИСР ВА ОЛД ОСИЁ

Танис Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
 Ахаба Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари

ган. Ҳоким синф билан қўзғолон кўтарган халқ ўртасидаги чуқур зиддиятни тасвирловчи Ипувернинг сўзларидан яққол кўринмаса-да, ижтимоий нафрат сезилиб турипти. У бундай дейди: «Халқ шод-хуррам бўлган вақтда князлар у билан биродарлашмайди... Бойнинг ҳафсаласи пир бўлган, камбағал эса хурсанд». Бироқ халқнинг газаби бойларни камбағаллардан ажратиб турган ғовни вайрон қилган. «Беканинг боласи оқсоч боласи бўлиб қолади». Шу «Насиҳатнома»лардан бирида жуда ўхшатиб айтилганидек, қўзғолон кўтарган меҳнаткаш омма «кечаги кишилар»га қарашли бўлган бойликларни босиб олади. Шундай қилиб, мулклар хийла қайта бошдан тақсимланади, патижада «камбағал бойлик эгаси бўлиб қолади, илгари ўзига чориқ ҳам тикиб ололмайдиган кишилар хазина эгасига айланади».

Қўзғолон кишлоқларда ҳам, шаҳарларда ҳам бўлган. Шаҳарда кўпчиликини ташкил қилган ҳунармандлар ва камбағаллар қўзғолон кўтариб, «ўз ораларидан кучлилариши ҳайдаб юборганлар». Буларнинг кетидан қуллар ҳам кўтарилган ва, Миср текстида айтилишича, «қулларнинг эгаларига айланганлар». Бироқ меҳнаткашлар оммасининг қўзғолони бойларнинг мол-мулкни босиб олиш ва мулкни қайта бошдан тақсимлаш билан чеклиниб қолмаган. Камбағаллар билан қуллар вақтинча бирлашиб туриб, давлат ҳокимиятини ҳам ўз қўлларига олганлар. Папирусда «камбағаллар подшони ҳайдаб юбордилар» деб очиқ айтилади. Қўзғолон кўтарганлар давлат идораларини, архивларни ва суд палаталарини эгаллаб олганлар. Бойларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари ёзилган ҳужжатлар йўқ қилинган. «Насиҳатнома»нинг реакцияон кайфиятда бўлган автори қўзғолон манзарасини ва қўзғолончилар образини ёқимсиз ва хунук тарзда тасвирлаб, қўзғолон кўтарганларни ёмон қилиб кўрсатишга уринган. У қўзғолоннинг миқёси ва аҳамиятини камайтириб кўрсатишга ҳаракат қилиб «қонунни билмаган озгина кишилар мамлакатни подшо ҳокимиятидан маҳрум этди», деб ёзган. Автор вужудга келган «тартибсизликни» бўрттириб тасвирлайди: «Мансаблар энди жойида йўқ. Одамлар подачаси йўқ, ҳуркиб кетган подага ўхшайди»,— дейди.

Кескин кураш қулчилик жамиятининг негизини ташкил этган патриархал оилага ҳам кириб борган. Лейден папирусиде айтилишича, «Ота ўз ўғлига душманга қарагандек қарайди». Синфий жамият ва қулдорлик давлатининг бутун негизи ларзага келади. Қўзғолончилар қоҳилар ва бойларни оқлаб келган динга ҳам қарши мушт кўтарадилар. Ипувер кишилар орасида «худоларга ишонмаслик»нинг пайдо бўлганлиги тўғрисида ваҳима билан гапиреди. Унинг гапига кў-

ра, ҳовлиқма одамлар: «Агар худонинг қаердалигини билсам, унга қурбонлик қилардим»,— деб айтишар экан.

Бу қўзғолон Мисрдаги қулдорлик тузуми ва қулдорлик давлатининг асосларини жуда ҳам ларзага келтирса-да, тарихий процесс тараққиётини тубдан ўзгартириб юбора олмаган. Қўзғолон кўтарган меҳнаткашлар оммаси унча ҳамжиҳат бўлмаган ҳамда ўз олдида турган вазифаларни англамаган ва англай олмасди ҳам. Афсуски, ўша вақтдан қолган ёзувларда бу қўзғолоннинг қандай қилиб бостирилгани тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Бироқ кейинча яна ўша аввалги тартиб тикланганлигига қараб ҳукм қилганда, қўзғолончиларнинг кучи синдирилган, деб ўйлаш мумкин.

Гиксосларнинг
Мисрни истило
қилиши

Ўрта Подшолик даврининг охирида эрамиздан аввалги XVIII асрда «гиксослар» деб аталган осиелик қабилалар Мисрга бостириб кирган; кейинроқ пайдо бўлган ва антик дунё авторларининг асарларида сақланиб қолган тарихий маълумотлар қабила номи бўлмиш бу «гиксослар» деган сўзни «чўпонларнинг ҳокимлари» деган мисрча сўзнинг бузиб айтилганидир, деб таърифлайди. Бундай таъриф ҳақиқатдан холи бўлмаса ҳам эҳтимол. Гиксос қабилалари Ўрта Подшолик даври билан Янги Подшолик даври ўртасида Мисрга жуда кўплаб бостириб кирганлар, мамлакатнинг анчагина қисмини ишғол қилганлар, Мисрда улар юз йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилганлар. Гиксослар бутун аломатларга кўра, кўчманчи қабилалар гуруҳи бўлиб, хўжалик ва маданий тараққиёт даражаси жиҳатидан мисрликларга қараганда анча паст турганлар. «Гиксослар» деган ном ҳақиқатан ҳам мисрча сўзлардан келиб чиққан, масалан, чўл мамлакатларининг «хукмронлари» («хекау хасут») деган сўзлардан келиб чиққандир, деб ўйлаш учун ҳамма асослар бор. Мисрликлар Мисрнинг шимоли-шарқий томонида яшаган осиелик кўчманчи қабилаларнинг ҳокимларини шундай деб атаган бўлсалар ҳам эҳтимол.

Гиксосларнинг Мисрга бостириб кириб, мамлакатнинг анчагина қисмини истило қилиш процесси анча узоққа чўзилган. Мисрнинг ички заифлигидан, мамлакатда бораётган кескин ижтимоий курашлар натижасида, давлат бир қанча майда мустақил князликларга бўлиниб кетган; бу князликлар орасида бир қадар кўзга кўрингани фақат Фива бўлиб, унда «жануб подшолари» династияси мустаҳкамланган. Осиелик қабилалар мана шу аҳволдан фойдаланиб, аста-секин дельтага кириб кела бошлаганлар ва у ердаги яйловларни босиб ола бошлаганлар. Осиелик аскарлар отряд-отряд бўлиб, Қуйи Мисрдаги майда подшоларга хизматга кириб, улар қўшини-

нинг асосини ташкил этганлар. Осиёлик қабилаларнинг бошлиқлари бу майда подшочалардан катта-катта ер участкалари ва ҳатто бутун-бутун областларни бошқаришга олганлар. Гиксослар Мисрга дастлаб тиңчиликчи кириб келган бўлсалар, кейин уни ҳарбий йўл билан босиб олганлар. Ичидан заифлашиб қолган Миср осийлик истилочиларга, гиксосларга ем бўлган. Бу воқеа XIII династиянинг охириги подшолари замопида бўлган бўлса керак. Антик маълумотларда гиксос подшоларидан олтитасининг номи сақланиб қолган. Уша вақтдан қолган Миср ёдгорликларида, асосан скарабейларда сақлашган помлар бундан кўра хийла кўпроқ. Лекин уша вақтдан қолган ва далил бўла оладиган ёзма маълумотларнинг жуда ҳам камлиги гиксослар истилоси даврини тўлатўкис таърифлашга имкон бермайди. Гиксос подшоларининг номларига қараб ҳукм қилганда, гиксослар турли-туман қабилаларнинг бирлашмасидан иборат бўлиб, бу бирлашмага семит қабилалари ва ҳуррит наслидан бўлган қабилалар кирган. Гиксослар Шимолий Мисрда маҳкам ўрнашиб олганлар ва дельтанинг шарқий қисмида ўзларининг бош шаҳари Аварисни қурганлар, кейинроқ вақтдаги Миср тарихий маълумотлари ва антик дунё маълумотлари бунга далилдир. «Аварис» деган ном «Хат-уарит» деган мисрча номга жуда тўғри келса керак, «Хат-уарит» деган ном гиксос подшоларининг ёзувларида ва яна «Саллье I папируси»да, чўллар ва ажнабий мамлакатлар худоси Сэтуга бағишланган шаҳар номи сифатида учрайди. Гиксослар дельтанинг шарқий қисмини айниқса қаттиқ мустаҳкамлаганлар. Води-Тумилатда, Телал-Яхудия яқинида топилган лашкаргоҳ харобалари бунга далилдир. Бу ерда ўтказилган қазинлар вақтида Петри скарабейларга, гиксосларга хос сопол буюмлар ва бронзадан ясалган яроғ топган. Бу лашкаргоҳ гиксослар ҳарбий техникасини қандай ўзгариб борганлигини ўрганиш нуқтаи назаридан айниқса катта аҳамиятга эгадир. Дастлаб, лашкаргоҳ тупроқдан уйиб ясалган каттакон гов билан мустаҳкамланган; лашкаргоҳнинг бундай мустаҳкамланганлиги шу нарсадан гувоҳлик берадики, мудофаачилар асосан камончилар ва жанг араваларидан фойдаланганлар, улар лашкаргоҳ яқинида юзма-юз жанг бўлишига ёки лашкаргоҳнинг штурм қилинишига йўл қўймаслиги лозим бўлган. Лекин кейинчалик бу тупроқ тена ўрпига қўрган девори қурганлар, бу нарса гиксосларнинг қадимги мисрликлардан қалъа қуриш илмининг баъзи элементларини ўзлаштириб олганлигини кўрсатади. Фаюм воҳасига кираверишда Абусирал-Маликда ҳам гиксосларнинг яна худди шундай бир истеҳкоми бўлган бўлса ажаб эмас. Танис шаҳарида ўтказилган сўнги қазинлар-

нинг натижалари осийелик қабилалар дельтанинг жуда ичка-рисига кириб борганликларидан гувоҳлик беради, бу шаҳарнинг деворлари Фаластиндаги хапанай қабилалари ишлатган бинокорлик техникасининг қондаларига асосан қурилган.

Гиксос подшоларидан кўзга кўрингани Хиан деган подшо бўлган, шу подшо исмининг грекча талаффузи сақланиб қолган бўлиб, греклар уни Ианнас деб юритганлар. Хиандан қолган жуда кўп муҳрларда унинг «чет мамлакатлар подшоши», «эзгу подшо», «эзгу худо» деган унвонлари сақланиб қолганки, булар четдан кирган унвонларнинг аста-секип Миср фиръавнларида расм бўлган унвонлар билан алмаштириб борилганлигини кўрсатади. Хиан бутун Мисрда ҳукмронлик қилган деб ўйлаш мумкин. Унинг исми Қуйи ва Юқори Мисрдан чиққан турли хил ёдгорликлардан топилган. Бу даврда савдонинг бир қадар кенгайганлигидан шу нарса гувоҳлик берадики, Нил водийсидан жуда узоқда бўлган ерлардан, Суриядан ва ҳатто Крит оролидан Хианнинг исми ёзилган Миср буюмлари топилган. Хианнинг подшолик қилган даври, гиксос давлатининг ва Мисрда ҳукмронлик қилган гиксос подшоларининг энг кучайган даври бўлган бўлса керак.

Тўқув дастгоҳи.

Бани-Ҳасанда деворга солинган расм.

Рамзес II нинг Сурия қалъясини штурм қилиши.

Фива яқинида Рамессейдаги бўртма расм.

IX БОБ

ЯНГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

**Гиксосларнинг
Мисрдан ҳайдаб
чиқарилиши**

Гиксос подшолари Мисрда тахминан эра-миздан аввалги XVIII асрдан то 1580 йил-гача ҳукмронлик қилган. Чет элликларнинг ҳукмронлик қилиши мустақил Миср давлати-ни тиклашга интилган ерли аҳолининг қўзғолоп кўтариши-га сабаб бўлган. Бундан аввалги даврда бўлганидек, мамла-катни бирлаштириш учун кураш Юқори Мисрдан бошланган, чунки мамлакатнинг бу қисми ўзининг бир қадар мустақилли-гини доим сақлаб келган. Гиксослар билан бўлган бу кураш Фива подшоси Камесу вақтида кучайиб бориб, бегоналар ҳукмронлигига қарши озодлик урушига айланиб кетган. Бу вақтдаги воқеалар кейингироқ замондан қолган адабий асар-ларда, чунончи адабий-тарихий мавзуда мактаб учун ёзилган бир машқда таърифланган. Бу мактаб машқида, Фива под-шоси Камесунинг мамлакатдаги катта амалдорларни ўз са-ройига чақиргани ва уларга гиксослар билан уруш бошлашни таклиф этгани ҳикоя қилинади.

Камесу бундай деган: «Хўш, айтинглари, менинг куч-қув-затим ниммага хизмат қилади. Бир князь Аварисда ўтирипти, яна биттаси Нубияда ўтирипти, мен бўлсам, бу ерда осиелик ва негр билан бирга ўтирибман. Ҳар биттаси Мисрнинг бир бўлагига ҳукмронлик қиляпти, бутун мамлакатни ва ҳатто Мемфисни ҳам мен билан бўлишиб олиб ўтирипти. Мана, Шмун ҳам унинг қўлида, ҳеч ким унга қаршилиқ қилаётгани йўқ. Мен уни таппа босиб, ичак-чавағини ағдариб ташлайман.

Менинг мақсадим — Мисрни қутқариш ва осиеликларни ер билан яқсон қилишдир».

Лекин Камесунинг ғазаб билан айтган, жанговар руҳдаги гапларига кенгашга йиғилган ҳоким табақа вакиллари хайрихоҳлик кўрсатмаганлар. Уларнинг подшога қараганда шахти анча паст бўлиб, улар подшога мудофаа сиёсатига амал қилишни таклиф этганлар. Лекин подшо уларнинг фикрига қўшилмаган. Уларга жавоб бериб, бундай деган:

«Сизларнинг фикрларингиз нотўғри, сиз шундай десангиз ҳам, барибир мен, осиеликлар билан жанг қиламан... Ахир, бутун мамлакат йиғламоқда. Фивада одамлар менинг тўғримда «Камесу — Мисрнинг ҳимоячиси» деб айтади».

Сўнгра, бу асарда Фива подшоси Камесу томонидан гиксосларга қарши бошланган қонли уруш ва Камесунинг осиелик қабилалар устидан қозонган ғалабаси гапирилган. Асарнинг автори Камесуни Мисрни бегоналар зулмидан озод қилиш учун кураш олиб бораётган халқ қаҳрамони қилиб тасвирлаган.

Камесудан кейинги Фива подшоларидан бири Яхмос I гиксослар устидан узил-кесил ғалаба қозонган, у XVIII Фива династиясига асос солган подшо деб ҳисобланади. Яхмос I нинг ҳарбий фаолиятини биз унинг катта мансабдорларидан бири Яхмос Иабана ўғлининг бизнинг замонамизгача яхши сақланиб қолган таржимаи ҳолидан биламиз. Бу тарихий ҳужжатда Яхмос I нинг чет элликлар билан қилган уруши даврларга бўлиб таърифланган. Қуруқликда ва сувда бўлган бир неча жанглардан кейин Миср қўшинлари гиксосларнинг дельтадаги асосий таянч пункти бўлган Аварис шаҳрини қамал қилганлар. Гиксосларнинг қаттиқ қаршилиқ кўрсатишига қарамасдан, мисрликлар уларнинг қўшинларини тор-мор қилиб, Мисрдан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлганлар. Миср қўшинлари яна, гиксосларни қувлаб бориб, Осиега ҳам кирганлар, улар гиксосларнинг Олд Осиедаги ҳокимият марказларини эгаллаб олишга интилганлар.

Мисрнинг чет элликлар зулмидан озод қилиниши, мамлакатнинг Фива подшолари қўл остида бирлаштирилиши ва бир бутун, мустақил ва ўз ҳолича яшовчи давлатнинг тикланиши Миср фиръавнларининг ўзларидан аввалги подшолар юритган истилочилик сиёсатини қайтадан ишга солишларигагина эмас, балки бу сиёсатни яна кенгайтиришларига ҳам имкон берган. Яхмос I бу сиёсатни тиклаб, Мисрдан ташқарида, Олд Осиеда гиксослар устидан катта-катта ғалабаларга эришган. Уша вақтдан қолган ёзувларга қараганда, Миср қўшинлари то Финикия ва Сурия областларигача кириб борганлар. Яхмос I Нубияда айниқса катта муваффақиятлар қозонган. У,

Нубиянинг илгари Миср подшолари қўл остида бўлган областларини яна қайтадан истило қилган.

**Мамлакат ишлаб
чиқарувчи куч-
ларининг ўсиши**

Янги Подшолик давридаги мақбараларнинг деворларида сақланиб қолган тасви­рлар Мисрда хўжалик ҳаё­гининг янада тараққий этганлигини кўрсатади. Номларда қишлоқ хўжалиги ҳам, шунингдек хунар­мандлик ҳам тараққий қилган. Ишлаб чиқариш борган сари ихтисослашиб ва тобора концентр­лашиб борган. Амалдор Ҳае­мет мақбарасининг деворларида деҳқончилик ишлари, чупончи, сўқа билан ер ҳайдаш, моти­га билан ер ағдариш ва болға билан ер юм­шатиш тас­вирланган; бу ишларнинг ҳаммаси бирданига 20 киши томонидан бажарилаётгани кўрсатилган. Деҳқончилик­да ишлатиладиган меҳнат қуро­ллари ҳали бу даврда ўзининг ибтидоий характери­ни сақлаб қолаверган. Бунинг сабаби эса иш қурол арзон бўлиб, қулдорлар қулларга тақомиллаштирилган меҳнат қуро­ллари тайёрлаб беришни истамаганлиги ва, ниҳоят, ернинг серунум бўлганлигидир. Аммо XVIII династия замонидан эътиборан техника соҳасида бир қа­дар прогресс кўри­на бошлайди, жумладан деҳқончилик қуро­ллари бир­мунча мукамаллаштирилган. Масала, сўқанин­г формаси ўзгартирилган, унга кўндаланг қилиб қўйилган ёғочга узун­роқ қилиб ишланган даста бир­китилган. Уша вақтлардаёқ алмашлаб экиш системаси маълум бўлган, кузги ва баҳори экинлар ҳам экилган деб фараз қилиш учун асослар бор. Қиш­лоқ хўжалигидаги янгиликларни назорат қилиб туриш вазифа­си бош амалдорга — вазирга топ­ширилган. Вазирга берилган йўл-йўриқда (бунинг тексти Рех­мир мақбарасида сақлан­ган) вазирнинг областлардаги ҳо­кимларга ва қишлоқ бошлиқ­ларига «далаларни ёзда ҳайдаш» тўғ­рисида фармон бериши лозимлиги ай­тилган. Бу факт агрономия тех­никасида бир қа­дар ўсиш бўлганлигини кўрсатади. Давлат ҳо­кимияти суғориш тар­моқларининг ишини текшириш билангина че­гараланиб қолмаган, балки мамлакатнинг қиш­лоқ хўжалиги ҳаётига ак­тив суратда аралашган, деҳқончи­лик хўжалигини кучайтиришга ҳара­кат қилган. Бунинг сабаби эса аграр мамла­кат бўлган Мисрда эконо­миканин­г ривожланиши асосан деҳқон­чи­лик хўжалигининг тараққий­сига боғ­лиқ бўлганлигидир.

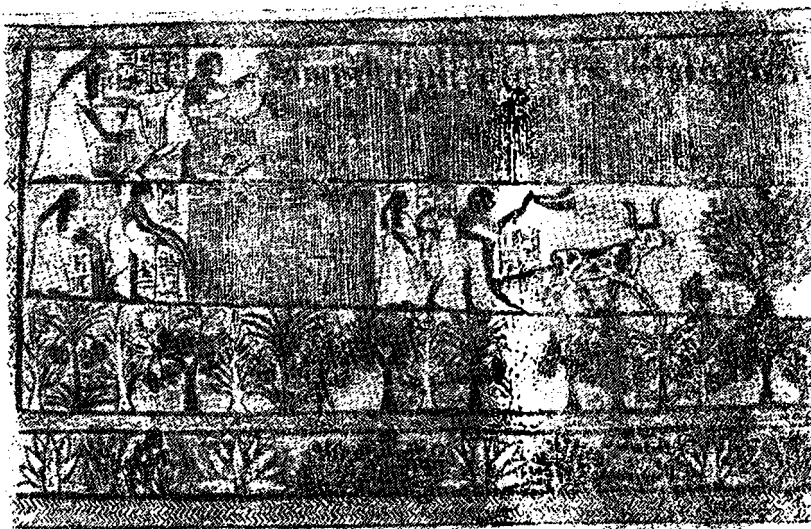
Шу билан бирга, хунар­мандлик ишлаб чиқариши ҳам тобора ривожланган. Фива мақбараларининг деворларида сақланган кўпдан-кўп тас­вирлар ва уларга берилган ёзув­лар хунар­мандлик ишлаб чиқаришининг ривожланганини кўрсатади. У даврда кўпроқ катта и­бодатхоналарга қарашли ва ўз за­монаси учун йирик хунар­манд­лик устахоналари бўлган. Нофер Ронпет мақбараси деворларида (XIX династия

Деҳқончилик ишлари.
Янги Подшолик даврида деворга солинган расм.

замони) Амон ибодатхонасининг 20 дан ортиқ киши ишлаб турган устахонаси тасвирланган. Бироқ вазир Рехмир мақбараси деворларида сақланиб қолган тасвирлар айниқса муҳимдир, бунда Фивадаги Амон ибодатхонасига қарашли йирик ҳунармандлик хўжалиги, катта-катта ҳунармандлик устахоналари тасвирланганини кўрамиз. Бундай катта устахоналарда 150 тача ҳунармандлар: металлсозлар, ёғочсозлар, кўнчилар, бинокорлар, ҳайкалтарошлар ва ҳоказолар ишлаган. Бу ҳунармандлар орасида чет эллик қуллар ҳам бўлган, буни Рехмир мақбараси деворларида сақланиб қолган тасвирлар ва ёзувлар жуда аниқ кўрсатади. Тутмос III подшолик қилган даврда вазир, пойтахт бошлиғи ва олий судьялик мансабларини эгаллаган бу олий амалдор айни замонда «Амон ибодатхонасининг бошлиғи» ва «Фивада Амоннинг ҳамма ишларининг мудири» вазифасини ҳам бажарган. Шунинг учун Амон ибодатхонасидаги ҳамма устахоналар унга бўйсунган ва шу сабабдан бу устахоналар унинг мақбараси деворларида жуда тафсиллий тасвир этилган.

Бутун ҳунармандлик ишлаб чиқариши ичида металлургия энг катта аҳамиятга эга бўлган; металлургиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши техникада ҳам, мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида ҳам бутун бир ўзгариш ясади. Меҳнат қуроллари ва қурол-яроғ тайёрлашда металлургия алоҳида аҳамиятга эга эди. Металлдан ясалган меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлар секин-аста бўлса-да тошдан

Деҳқончилик ишлари.

Сеннежем мақбарасининг деворига солинган расм. Янги Подшолик.

ясаладиган меҳнат қуроллари ва қурол-яроғларни қатъий суратда сиқиб чиқарган, бу ҳол жуда примитив техника соҳасида анча юксалишга сабаб бўлган. Бу соҳада XVIII династия замонида айниқса олдинга қараб кетилган, ундан олдин пайдо бўлган бронза бу замонда Мисрда жуда кенг тарқала бошлаган, мис ва мис буюмларни секин-аста сиқиб чиқара борган. XVIII династия замонида металлургия техникасининг эски усуллари такомиллаштирилган, булар ичида тоблаш ва қуйиш айниқса кенг ўрин олган бўлиб, улар Фива мақбаралари деворларида жуда яхши тасвир этилган. Масалан, Ипуим-Ра мақбараси деворларида 12 уста ишлайдиган қуйиш устахонаси тасвирланган. Бу даврда мис ва бронзадан ҳар хил буюмлар: қурол ва асбоблар — болта, арра, мотиға, пичоқ, болға, қурол-яроғлар — қилич, ханжар, ойболта, найза учи ва ёйлар; рўзгорда ва маросимларда ишлатиладиган идишлар; худолар, подшолар, муқаддас йиртқич ҳайвонларнинг ҳайкалчалари ва бошқа ҳар хил бадий ҳамда ҳунармандчилик буюмлари, шунингдек рўзгор ва эътиқод учун зарур бўлган ҳар хил нарсалар ясалган ва буларнинг ҳаммасининг жуда кўп намуналари бизнинг замонамизгача сақланиб қолган, улар музейларда, жумладан

Москва Тасвирий санъат музейида сақланади. XVIII династия давридаги ҳунармандлик қуроли ва асбоблари тўғрисида Корнакдаги Тутмос III ибодатхонасидан чиққан ва шу подшонинг номи ёзилган болта, пойтеша ва кесиш асбоби аниқ тасаввур беради, бу асбоблар жуда яхши сақланган. «6 қисмдан иборат бронза» деган махсус термин ишлатилганлиги ҳар хил қотишмалар тайёрлаш техникасининг анча тараққий топганлигини кўрсатади. Шу билан Ўзгара, заргарлик ишлари ҳам анча юқори тараққий қилган, бунга ҳукмдор қулдорлар аристократияси синфининг хийла бойиб кетиши сабаб бўлган, XVIII династия замонида олтинни ишлашнинг тамомила янги усули пайдо бўлган, жумладан олтиндан ингичка иплар тортилиб, ундан жуда нафис занжирлар ясалган. Фиръавн Тутанхамон мақбарасидан топилган ажойиб бадний ҳунармандлик буюмлари, хусусан олтин ва кумушдан голят нафис қилиб ясалган бадний буюмлар Янги Подшолик даврида Мисрда ҳунармандлик ишлаб чиқаришининг жуда яхши тараққий қилганлиги тўғрисида аниқ тасаввур беради.

Савдо Мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши ички ва ташқи савдонинг ривожланишига сабаб бўлган. Янги Подшолик даврида Мисрнинг қўшни мамлакатлар билан бўлган савдо алоқаси тобора кенгайган. Суриянинг айрим областлари билан Мисрнинг савдо алоқалари мустаҳкамланган, мисрликлар у ердан қишлоқ хўжалик муҳсулотлари — дон, шароб, асал ҳамда чорва моллари олиб келганлар. Мисрликлар Ливан областларидан кўплаб бинокорлик ёғочлари келтирганлар. Ниҳоят, мисрликлар Суриянинг катта шаҳарларидан Сурия ҳунармандчилигининг қимматбаҳо буюмларини олиб келганлар. Мисрликлар Сурия орқали узоқроқ мамлакатлардан — Хетт давлатидан, Эгей денгизидаги ороллардан ва Месопотамиядан жуда кўплаб товарлар келтирганлар. Мисрликлар Сурия билан савдо-сотиқ ишларини ҳам қуруқликдаги йўллари, ҳам сув йўллари орқали олиб борганлар. Бу даврда мисрликларнинг денгиз флоти бўлган ва шунинг учун улар товарларни Суриядан елканли кемаларда олиб келганлар. Суриядан Миср савдосининг энг муҳим таянч пунктларидан бири Библ шаҳри бўлган. Миср савдоси учун Библ шу қадар катта аҳамиятга эга бўлганки, Библ князларидан бири бўлмиш Риб-Адди исмли бир князь фиръавнга ёзган бир хатида Библни бу жиҳатдан Мисрнинг қадимги пойтахти Мемфис билан тенглаштирган; у: «Мана Библ! Подшо эгам учун Мемфис қандай бўлса, Библ ҳам худди шундайдир», — деб ёзган. Суриядан Мисрга жуда кўп товарлар карвон билан

ташилган. Сурия князлари ўз хатларида кўпинча Мисрға карвон юборганликлари тўғрисида ва бу карвонларни ҳарбий отрядлар қўриқлаб борганлиги тўғрисида ёзганлар. Сурия князи Пу-Баалу хатида Мисрға юбориш учун «жуда ажайиб карвон» тайёрлаётганини ёзган.

Бу даврда мисрликлар бир қатор янги мамлакатларга, чунончи, Кипр, Кичик Осиё, Месопотамияга савдо экспедициялари ва истилочилик ниятида қўшни юборганлар. Бу вақтга келиб Синайдаги мис конлари ишлатилиб тугай деб қолганлиги сабабли, мисрликлар ўзларига зарур бўлган миснинг янги манбаларини қидиришга мажбур бўлганлар. Янги Подшолик даврида мисрликлар Кипр оролидан айниқса кўп мис келтирганлар, Кипр ороли қадим замонда ўзининг жуда катта мис конлари билан ном чиқарган. Ўша вақтдан сақланиб қолган баъзи ҳужжатларда Кипр оролидан Мисрға жуда кўплаб мис юборилгани ҳақида гапирилади. Масалан, Кипр подшоси Миср фиръавнига бундай деб ёзган: «Мен сенга 500 талант (15 000 килограмм — В. А.) мис юбордим. Мен буни биродаримга совға қилиб юбордим. Биродар, миснинг озлигини кўнглингга олма. Менинг мамлакатимда эгам Нергалнинг қўли (яъни вабо — В. А.) мамлакатимдаги одамларнинг ҳаммасини қириб юборди. Энди мисни тайёрлайдиган ҳеч қим йўқ. Кипр подшоси бошқа бир хатида Миср фиръавнига, Мисрға яна 80 талант мис юборгани тўғрисида, Мисрға юбориш учун тагин кўп миқдорда мис тайёрлаётгани ва бунинг учун махсус флот ҳозирлаётгани ҳақида ёзган. Кипр подшоси Миср фиръавнидан, миснинг эвазига бўлса керак, унга бошқа хил товарлар юборишни сўрайди. Бошқа хатлардан маълум бўлишича, мисрликлар Кипрға кумуш ва бадийй ҳунармандликнинг қимматбаҳо буюмларини олиб борганлар, Миср ўша вақтда мана шу бадийй ҳунармандлик буюмлари билан донг чиқарган эди. Урта денгизнинг шарқидаги мамлакатлар билан Миср савдосининг ривожланиши денгиз билан қатнайдиغان кемаларни жуда яхши қўриқлашни талаб қилган. Миср фиръавилари денгиз қароқчилари билан тинмай кураш олиб бориб, бу ишда Кипр подшосидан ҳам ёрдам сўраганлар; Кипр подшосининг катта флоти бўлган ҳамда у Миср давлати билан тинч савдо алоқаларини давом эттиришдан манфаатдор бўлган.

Бу даврда Кичик Осиёдан, хусусан унинг хеттлар жойлашган шарқий областларидан Мисрға темир келтирилган. Темир ўша вақтларда Мисрда подир металл ҳисобланган. XVIII династия фиръавни Тутанхамон мақбарасидан атиги

бир нечтагина темир буюм топилган. Хетт подшоси Хаттушилнинг Миср фиръавни Рамзес II га юборган бир хатида Мисрга темир юборилгани тўғрисида гапирилади. Бошқа бир хатда Хетт подшоси Миср фиръавнидан унга қимматбаҳо металлдан ясалган ҳайкаллар юборишни сўрайди, ўзи эса Мисрга кумуш юборади. Уша вақтда Хетт мамлакатида кумуш сероб бўлган. Баъзи хатларга қараганда, Мисрнинг XVIII династия фиръавилари Хетт подшоларидан ташқари, айрим Хетт князликларининг князлари билан, масалан, Арзава князлигининг князи билан савдо алоқалари ўрнатишга ҳаракат қилганлар.

Миср савдоси яна шимоли-шарққа, Месопотамия областларига кириб борган. Иккидарё оралигининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган Митанни давлатидан бронза, ложувард, газмол, кийим-кечак, ёғ, жанг аравалари, отлар ва қуллар олиб келганлар. Мисрликлар Бобилдан ҳам худди шундай товарлар, яъни кумуш, ёғочдан ясалиб олтин ва фил суяги билан безатилган қимматбаҳо буюмлар келтирганлар. Миср билан Осурия ўртасида ҳам савдо алоқалари ўрнатилган. Ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда, мисрликлар Осуриядан жанг аравалари, отлар ва ложувард келтирганлар. Марида эрамиздан аввалги XIV—XIII асрлардан қолган Осурия мазорларини қазиб вақтида, Янги Подшолик давридаги Миср скарабейлари топилди, бу эса ўша вақтда Миср буюмларининг Осурияга кирганлигини кўрсатади. Мисрликлар Олд Осиёдан олган товарлари эвазига у ерга, асосан қўйма олтин ёки олтин буюмлар, фил суяги, ёғочдан ишланиб олтин, фил суяги ва ложувард билан безатилган буюмлар, газмол ва кийим-кечак, яъни асосан қимматбаҳо металллар ва ҳунармандлик буюмлари юборганлар. Шу билан бирга, Мисрнинг Эгей денгизидаги оролларга ва Грециянинг материк қисмига жойлашган Эгей қабилалари билан савдо алоқаси кенгайтирилган. Миср буюмларининг Эгей денгизи райониغا олиб кирилганлигига шу нарса далилки, Микенада Миср скарабейлари, лойдан ясалиб, сирланган ва Аменхотеп III нинг (эрамиздан аввалги 1455—1424) номи ёзилган идишлар топилган. Критдаги Кнос саройи харобаларида, яна Родосда ва Кипрда Миср ҳунармандлиги буюмларидан жуда кўп нарса топилган эди. Топилган нарсаларга қараганда, мисрликлар Эгей денгизи райониغا олтин, тошдан ясалган идишлар, фил суяги, бадий ҳунармандлик буюмлари, хусусан чинни буюмлар олиб борганлар. Шунингдек, Мисрнинг то Нубиягача ҳамма жойида Эгей буюмлари топилган. Уша замондаги кўпгина Миср мақбараларининг деворларида, Эгей савдогарлари ва бож тўловчиларнинг

Эгей денгизи мамлакатларида қилинган буюмларни кўтариб бораётганлиги тасвирланган. Бу даврда Эгей санъати Миср санъатининг ривожланишига бир қадар таъсир этган. Буларнинг ҳаммаси Миср билан Эгей денгизи мамлакатлари ўртасида маданий ва савдо алоқаларининг мустақкамланганини кўрсатади.

Ниҳоят, Мисрнинг жанубдаги областлари билан, Нубия ҳамда Пунт мамлакатлари билан савдо алоқаси хийла кучайган. Уша даврдан қолган жуда кўп ёзувларда, мисрликларнинг жанубдаги олис ва бой мамлакатларга қилган саёхатлари ва юборган савдо экспедициялари баён этилган. Малика Хатшепсут подшолик қилган даврда (эрамиздан аввалги 1525—1503 йиллар) Пунт мамлакатига айниқса катта ҳарбий савдо экспедицияси юборилган. Шу экспедициядан эсдалик тариқасида бўлса керак, Мисрнинг пойтахти Фива яқинида устун тизмалари билан жуда яхши безатилган ғорсимон бир ибодатхона қурилган. Ибодатхонанинг деворларида Пунт мамлакатига юборилган шу экспедициянинг баъзи эпизодлари ва Пунтнинг бойликларини олиб келиш учун уюштирилган елкан-эшкакли кемалардан иборат катта денгиз флоти тасвирланган. Рассом аҳолиси асл негроид қабилаларидан иборат бўлган Пунт мамлакатига мисрликларнинг етиб келишини тасвирлаган. Пунтликларнинг ва ўша жой манзарасининг тасвирларига қараганда, бу мамлакат Африканинг шарқида бўлган. Ибодатхона деворларида пальмалар, маймунлар ва сўри уйлар тасвирланган. Маълумки, сўри уйлар Африканинг баъзи областларида шу маҳалгача сақланиб қолган. Ниҳоят, шу ибодатхонанинг деворларида Миср флотининг омон-эсон ўз ватанига қайтиб келгани тасвирланган. Ёзувларда Пунт мамлакатидан келтирилган ўлжа муфассал равишда бирма-бир кўрсатилган. Миср кемалари «Пунт мамлакатининг ажойиб буюмларини: бу илоҳий мамлакатнинг ҳар турли ҳушбўй дарахтларини, тоғтоғ мирра смоласини ва янги кесилган мирра дарахтларини, қора дарахт ва асл фил суягини, кумуш ва олтинларни, киннамон дарахти, исирик, сурмалар, павианлар, мартишкалар, итларни, жанубнинг қора қоплон териларини, ўша ерли бандиларни ва уларнинг болаларини оғир қилиб» ортган ҳолда қайтиб келганлар.

«Шимолда яшаган подшолардан ҳеч қайсисига бунақа буюмлар ҳеч келтирилган эмас». Шу ердаги бошқа ёзувларга қараганда, бу ўлжанинг анчагина қисми Фивадаги худо Амон ибодатхонасига берилган. Афтидан, бу катта савдо экспедицияда коҳинларнинг ҳам ҳиссаси бўлган. «Натурал хўжалик асосий роль ўйнаганлиги учун савдо ҳали ҳам

ўзининг айирбошлашдан иборат қадимги шаклини сақлаб қолган. Лекин қийматнинг товар эквиваленти, жумладан металлларнинг аҳамияти тобора ортиб борган, булар аста-секин, ўзининг товарлик аҳамиятини ҳали бутунлай йўқотмасдан, примитив шаклдаги ўлчовли металл пулларга айланиб борган. Ҳар турли товарларнинг қийматини белгилаш учун маълум оғирликдаги металл қуймалари — олтин, кумуш ва мис қуймалари ишлатилган. Шундай қилиб, аста-секин алоҳида ўлчов пул системаси майдонга келган; бу системага 91 граммга тенг бўлган оғирлик бирлиги, яъни дебен асос қилиб олинган. Дебен ҳам 10 та майда бўлакчага бўлинган.

Истилочилик сиёсатининг тикланишига мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ўсиши кўп даражада сабаб бўлган. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандликнинг тараққий қилиши, хом ашё ҳамда қулларга бўлган доимий эҳтиёж ва буздан кейин ташқи савдони янада кенг ривожлантириш зарурлиги Мисрнинг XVIII династия фиръавнлари зўр бериб олиб борган талончилик-босқинчилик урушларининг асосий сабаблари бўлган; бу вақтда Миср йирик ва кучли давлатга айланиб, жаҳон тарихи майдонида кўзга кўринарли ўрин олган. Шундай қилиб, Мисрнинг бу вақтдаги ҳарбий босқинчилик сиёсати қулдорлик хўжалигининг ривожланиши билан жуда маҳкам боғланган эди.

Мисрликларнинг иқтисодий экспансия йўли Мисрнинг ҳарбий босқинчилик сиёсатининг тараққий қилиб боришини кўп жиҳатдан белгилаб берган. Мисрликлар учун энг муҳим хом ашё манбаларини ва уларнинг савдо экспедициялари қўшни мамлакатларга борадиган савдо йўлларини ўз қўлларига киритиб олишлари зарур бўлган. Шунинг учун Миср фиръавнлари асосан шимоли-шарққа, Фаластин ва Сурияга ҳамда жанубга, Нубияга қарши истилочилик урушлари олиб борганлар.

Мисрнинг XVIII династия фиръавнлари истилочилик сиёсатини кенг ривожлантирганлар, истилочилик мақсадида бир неча марта катта-катта юришлар қилганлар. Узоқ давом этган бу урушлар натижасида бутун Сурия босиб олинган; босиб олинган Сурия ерлари шимолда Кичик Осиё чегарасигача, шимоли-шарқда эса то Фротнинг катта бурилишигача қўзилиб борган. Яхмос I дан кейинги дастлабки подшолар Фаластин ва Сурияни мунтазам равишда ва планли равишда истило қила бошлаганлар. Лекин Тутмос III (эр. ав. 1525—1491 йиллар) айниқса катта истилочилик урушлари олиб борган, у узоқ вақт подшолик қилиб, ўз подшолиги даврида

Сурияга кўп марта қўшин тортиб борган. Тутмос III нинг бу ҳарбий юришлари ўша вақтлардан сақланиб қолган катта йилномада таърифланган.

Мисрнинг ўша вақтдаги ҳарбий тарихига оид муҳим фактларнинг ҳаммаси муфассал ёзиб қолдирилган, яна уларнинг кўпи адабий шаклда

Миср маликаси Хатшепсут портрети.

Гранитдан қилинган бўртма расм.
Янги Подшолик. XVIII династия.
Бостон музейи.

солинган, бу парса Сурияда Миср қўшинларининг қандай силжиб борганлигини, айрим жангларни, мустаҳкамланган шаҳарларнинг қамал қилиниши ва штурм қилиб олинишини жуда аниқ тасаввур этишга имкон беради. Тутмос III ўз подшолигининг 22—23 йилларида Сурияга биринчи марта қўшин тортиб борган. Бундан мақсад Суриядаги Кадеш шаҳрининг подшоши бошчилигида Мисрға қарши иттифоқ тузган Сурия князларининг қўзғолонини бостириш бўлган. Магиддо шаҳри ёнида ҳал қилувчи жанг бўлиб, Миср қўшинлари душман устидан порлоқ ғалаба қозонган. Осиёликлар «қўрққанларидан саросимага тушиб, отларини, олтин ва кумушдан ясалган жанг араваларини ташлаб, Магиддога

қараб қочардилар. Шаҳар аҳолиси одамларни кийинидан тортиб юқорига, шаҳарга чиқариб оларди; шаҳар аҳолиси дарвозаларни бекитиб олган ва уларни шаҳарга киритиш учун кийимларини настга туширар эди». Мисрликлар Магиддо ёнида осиеликларнинг катта қўшинларини тор-мор қилиб, жуда катта ўлжа қўлга туширганлар. Миср йилномачиси кўп моддий бойликларнинг босиб олинишига катта аҳамият бериб, бу ерда қўлга туширилган бойликларнинг ҳаммасини бирмабир санаб кўрсатади: «Ўшанда уларнинг отлари қўлга тушди; уларнинг олтин ва кумушдан қилинган жанг аравалари ўлжа тушди... Уларнинг жангчилари балиққа ўхшаб ерда чўзилиб ётарди. Подшо ҳазратларининг голиб армияси айланиб, ўлжани ва ўзининг ҳиссасини ҳисобга олиб чиқди. Маъна ўша

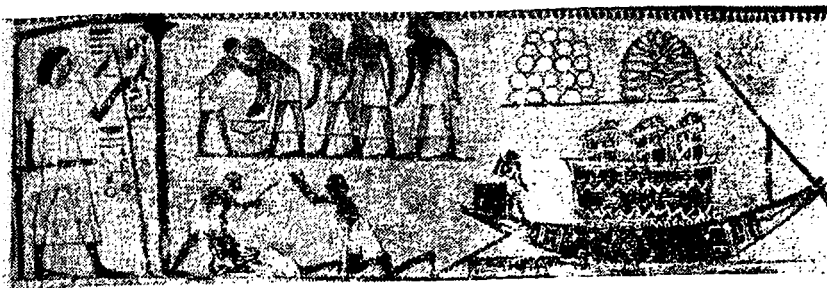
лаънати душманнинг (Кадеш князининг — В. А.) чодирни ҳам қўлга олинди, ичида унинг ўғли бор экан... Амоннинг ўз ўғлига бахш этган ғалабаси учун бутун армия шод-хуррам бўлиб, Амонга миннатдорлик билдирди... Улар қўлга туширган ўлжаларини олиб келдилар, бу ўлжа... тирик асирлардан, отлардан, жанг араваларидан, олтин ва кумушдан иборат» эди.

Иилноманинг мана шу парчасидан кўриниб турибдики, мисрликлар қўлга туширилган ўлжадан «тирик асирларга», олтин ва кумушга, отларга ва жанг араваларига айниқса катта аҳамият берганлар, «тирик асирларни» улар қулларга айлантирганлар, отлар билан жанг аравалари гипсослар истилосигача мисрликларга маълум бўлмаган.

Иилномада яна, фиръавннинг қўмондонлиги остида Миср қўшинлари жуда катта стратегик аҳамиятга эга бўлган Магиддо қалъасини ўраб олиб, уни қамал қила бошлаганлари гапирилади. Қамал муваффақият билан тугаган, қалъа олинган, қамалдагилар эса ғолибга таслим бўлган. Энди Тутмоснинг қўшини учун Сурияга йўл очилган. Миср қўшинлари яна шимолга қараб силжиб бориб, Ливаннинг жанубий чегараларига етганлар ва бир қанча шаҳарларни олганлар. Тутмос III бу муҳим районни ўз қўлида сақлаб қолиш учун Ливан тоғ тизмалари орасида қалъа қурган ва бу қалъага «чет элликларни боғловчи Тутмос» деб ном берган.

Тутмос III Сурияга қилган бундан кейинги юришларида яна катта ғалабаларга эришган. У Финикиянинг муҳим шаҳарларини эгаллаган ва, шундай қилиб, Урта денгиз қирғоқларига маҳкам ўрнашиб олган. У, Сурия қўшинлари устидан тўла ғалаба қозониб, Оронт дарёсидаги энг муҳим мустаҳкам пунктни — Кадешни босиб олган. Ниҳоят, муваффақиятли чиққан бир неча манёврдан кейин Тутмос III Шимолий Сурияга кириб бориб, йирик шаҳар Халпа (Алеппо)ни эгаллаган, Кархемиш ёнида Митанни қўшинлари устидан ғалаба қилган ва Фрот дарёсидаги ҳарбий жиҳатдан муҳим пункт бўлган Нияни қўлга олиб, Фрот дарёсининг нариги томонига ўтиб кетган.

Шундай қилиб, Тутмос III Сурия қабилалари билан олиб борган шу қаттиқ кураши натижасида бутун Сурияни истило қилишга ва ерли аҳолининг бир қанча қўзғолонларини бос-тириб, бу ерда Миср ҳукмронлигини мустаҳкамлашга муваффақ бўлган. Тутмос III нинг олиб борган бу истилочилик урушлари Осиёда Мисрнинг таъсирини шу қадар кучайтириб юборганки, Осиёнинг бир қанча подшолари, чунончи, Бобил подшоси, Осурия ва Хетт подшолари Миср қўшинлари-

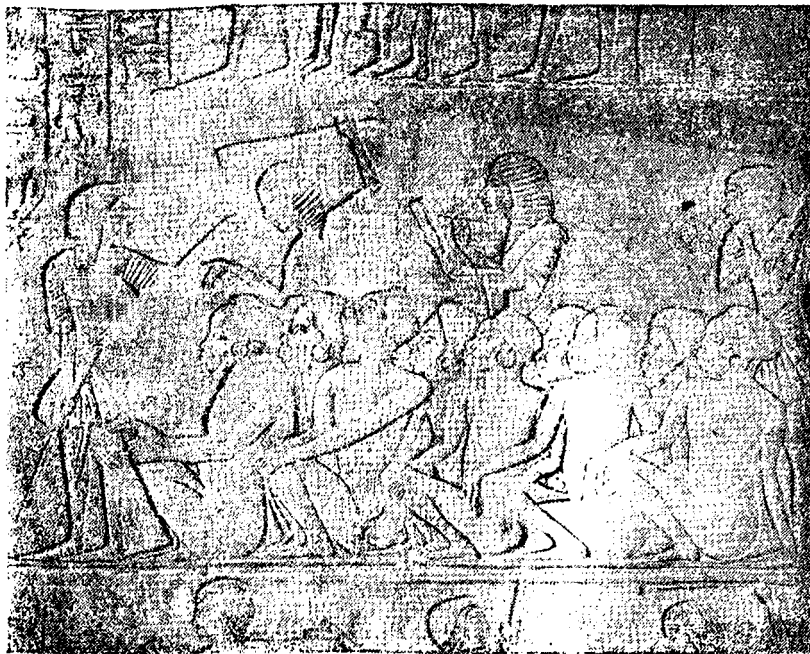

Кулга жазо бериш.

Менена мақбараси деворидаги расм. Янги Подшолик.

нинг истилосидан қутулиш мақсадида Мисрга хирож юбора бошлаганлар. Бу вақт Мисрнинг ҳарбий қудрати ва унинг Олд Осиёдаги сиёсий таъсири энг кучайган бир даври бўлган.

XVIII династия фиръавнлари ичида охириги истилочилардан бири Аменхотеп II (эрамиздан аввалги 1491—1465 йиллар) бўлиб, у, Сурияга бир неча марта катта-катта ҳарбий юришлар қилган. Бу юришларнинг муфассал тасвири яқинда Мемфис харобаларидан топилган жуда муҳим ёзувларнинг текстларида сақланган. Аменхотеп биринчи юриши вақтида ўзига бўйсунмаган князларнинг қўшинларини тор-мор этиб ва шаҳарларини хароб қилиб, Фаластин орқали жуда тез силжиб борган. Сўнгра фиръави ўз қўшинни билан Оронта дарёсига бориб етиб, бу дарёни кечиб ўтган ва бир неча муваффақиятли жангдан кейин то Фротгача бутун Шимолий Сурияни ишғол қилган. Миср қўшинлари бу бой областнинг энг муҳим шаҳарларини, жумладан Ўрта денгиз бўйида жойлашган муҳим иқтисодий марказ ва стратегик пункт бўлган катта Угарит шаҳрини эгаллаган. Аменхотеп II ўша муваффақиятли ҳарбий юришлар натижасида Фрот дарёси қирғоқларига бориб етган ва бу дарёни ҳатто кечиб ўтиб, шу тариқа, Митани мамлакатига ҳам бориб кирган бўлса ажаб эмас. Ҳар ҳолда сақланиб қолган ёзувларда: «Митани йўлбошчилари подшодан ширин ҳаёт ато этишини сўраб, елкаларига хирож юклаганлари ҳолда унинг (Аменхотеп II нинг — В. А.) ҳузурига келдилар. Одатдан ташқари ҳодиса! Худолар бунёд бўлгандан буён бунақасини сира қулоқ эшитган эмас! Авваллари Мисрни билмаган бу мамлакат, ҳозир марҳаматли худого ёлвора-

Қул негрлар.

Янги Подшолик давридаги бўртма расм.

ди», — дейилган. Бу юришдан икки йил ўтгач, Аменхотеп II Фаластинга иккинчи юриш қилган; бу юриш вақтида у ўз душманларини тор-мор келтирган, бир неча шаҳарни эгаллаган, жуда кўп асирлар ва кўп ўлжа олиб келган. Мемфис ёзувларида Аменхотеп II нинг шу икки юришида қўлга киритган ўлжалари бирма-бир санаб кўрсатилган. Агар ундаги маълумотлар қўпиртирилмаган бўлса, фиръавн 101218 асир, шунингдек жуда кўп ўлжа — «уларнинг беҳисоб ҳамма мол-мўлки, уларнинг ҳамма майда чорваси, уларнинг беҳисоб ҳамма чорва моллари, олтин ва кумушдан ясалган 60 та жанг араваси, ёғочдан ясалган 1032 та жанг араваси ва уларнинг ҳамма анжом-асбоблари. 3050 та (оти?)» қўлга киритилган. Бу ёзувга кўра, Миср фиръавнларининг истилочилик юришларидан даставвал кузатган мақсади жуда кўп миқдор асир олиш бўлган, одатга кўра, уларни қулга айлантирганлар. Бу қулларни босиб олиш Мисрнинг қулдорлик хўжалигини ривожлантириш учун зарур бўлган, чунки қулдорлар қулларнинг

сув текин қўл меҳнатига доим муҳтож бўлиб турган. Шу билан бирга, бу урушларда ҳар хил ўлжа олиш мақсади ҳам кузатилган. Аменхотеп II Сурия ва Фаластиндан кўп олтин, мис, от ва жанг аравалари олиб келган; у замонда бу нарсалар Мисрда жуда ҳам қадрли бўлган.

Миср фиръавнлари Сурияни истило қилибгина қолмаганлар. Улар Нубияни ҳам Нилнинг то тўртинчи остонасигача босиб олганлар; шу билан бирга, бу ерда Тутмос III ҳаммадан кўра катта истилолар қилган. Тутмос III замонидан унинг ўзига бўйсундирган Нубия областларининг рўйхати қолган. Нубиянинг истило қилиши мисрликларга жанубдаги мамлакатларнинг табиий бойликларини эксплуатация қилишга имкон берган. Мисрликлар бу мамлакатларда, асосан Нубиянинг олтига бой районларидан олтин келтира бошлаганлар. Юк ташишни енгиллаштириш мақсадида Нилнинг биринчи остонаси олдидаги канал қайтадан тозаланган. Мисрликлар борган сари жануброққа кириб бориб, аста-секин Нубияга ўрнашиб ола бошлаганлар, улар энг муҳим савдо йўлларини қўлга киритиб олиш ва жанубдаги бу бой областларни ўз таъсирларига бўйсундиришга ҳаракат қилганлар.

Аменхотеп
III даврида Миср
(эрамыздан
аввалги 1455—
1424 йиллар)

Миср фиръавнларининг Сурияда ва Нубияда жуда узоқ вақт олиб борган урушлари Миср мамлакатининг мадорини қуритган. Шунинг учун ҳам Аменхотеп III подшолик қилган замонда катта урушлар қилинмаган. Аменхотеп III тинчликка асосланган ташқи сиёсат юритган. У жуда катта архитектура иншоотлари бино қилдирган, чунончи, Фивада жуда катта устунлар билан безатилган ҳашаматли ибодатхоналар қурдирган. Бу қурилишлар унинг номи ва қурилиш соҳасида қилган ишларини бир неча асрларгача сақлаб келган. Аменхотеп III нинг тинчлик сиёсати юритишга мамлакатда тирик кучларнинг камайиб кетганлиги кўп жиҳатдан сабаб бўлган. Миср фиръавнлари энди Мисрнинг Осиёдаги сиёсий таъсирини қурол ишлатиб ва қўшин кучи билан эмас, балки дипломатия ва олтин ёрдами билан сақлашга мажбур бўлганлар.

Дипломатия Мисрнинг ўша вақтдаги халқаро муносабатлари XVIII династия охиридаги Миср фиръавнларининг Ал-Амарнада топилган катта давлат архивидаги материаллардан бизга яхши маълумдир. Бу архивда Бобил, Осурия, Митанни, Хетт давлатлари ва Кипр подшоларининг, яна Сурия ва Фаластиндаги кўп князь ва ҳокимларнинг Миср фиръавнига юборган дипломатик хатлари сақланиб қолган. Ал-Амарна архивидаги хатлар жуда қимматли тарихий материал бўлиб, ўша вақтда дипломатиянинг қай

даражада ривожланганлигини ёрқин суратда таърифлаб беради. Шу хатларга қараганда Миср Олд Осиёдаги бир қатор давлатлар билан жуда мустаҳкам савдо ва дипломатия муносабатида бўлган. Айрим давлатлар ўртасида бўладиган музокаралар махсус элчилар ёрдами билан олиб борилган. Бу музокаралар натижасида кўпинча ҳарбий-сиёсий иттифоқ ва битимлар тузилган, бу иттифоқ ва битимлар қаттиқ сир тутилган. Сиёсий иттифоқлар, чунончи, Миср билан Митанни ўртасидаги иттифоқ каби, кўпинча династик никоҳлар қилиш йўли билан мустаҳкамланган. Элчилар орқали оғзаки ёки ёзма равишдаги дипломатик музокаралар баъзида ҳар турли низоларни бартараф қилишга қаратиладиган бўлган. Масалан, Бобил подшоси бир хатида Миср фиръавнидан Бобил карвонини талашда айбдор бўлган кишиларга жазо берилишини сўраган. Бошқа бир хатда Бобил подшоси Мисрнинг Сурия билан бевосита дипломатик муносабат ўрнатганлигига қарши норозилик билдирган, чунки Бобил подшоси Сурияни ўзига тобе мамлакат деб ҳисоблаган. Митанни подшоси бир хатида Миср фиръавнига чегара шаҳарларини алмаштиришни таклиф қилган. Бу хатларнинг кўпчилиги Бобил миҳхати билан Бобил тилида ёзилган, у вақтларда Бобил тили халқро дипломатия тили бўлган. Дипломатия ҳужжатлари, Аменхотеп III нинг подшолигидан бошлаб Мисрнинг Осиёдаги таъсири аста-секин пасайиб борганлигини аниқлашга имкон беради. Аммо Сурия князларидан баъзилари фиръавнига тобелик ҳисларини изҳор қилган, ўзининг Мисрга содиқлигини таъкидлаган. Масалан, Қатна шаҳрининг князи Миср подшосига бундай деб ёзган:

«Султоним! Мен бу ерда сенинг хизматкорингман. Мен султоним борган йўлдан бораман ва султонимдан ажралмайман. Менинг отам сенинг хизматкоринг бўлгандан бери, унинг мамлакати сенинг мамлакатинг, Қатна шаҳри эса сенинг шаҳринг бўлиб қолди; шундай қилиб, мен султонимнинг қўлидаман. Хўжам! Менинг султонимнинг қўшинлари ва жанг аравалари келганда, қўшин ва шоҳимнинг жанг аравалари учун озиқ, ичимлик, чорва моллар, сабзавотлар, асал ва ёғ келтирилди».

Суриянинг майда князлари Миср фиръавнининг ҳукмини тан олса ҳам, лекин Олд Осиёнинг йирикроқ давлатлари Миср таъсиридан аста-секин қутулиб чиқа бошлаганлар. Шунинг учун ҳам Миср фиръавнлари Осиёнинг кучли подшолари билан дўстликни олтин бараварига сотиб олишга мажбур бўлганлар. Масалан, Аменхотеп III Осурия подшосига 20 талант олтин юборган, бу билан Аменхотеп III Осурия подшосининг ёрдамига, унинг ўзини қўллаб-қувватлашига эришмоқчи бўл-

ган бўлса керак. Бобил подшоси Қалашман-Бал Аменхотеп III га ёзган хатларида ҳамма вақт унга олтин юборишини сўрайди. Осиёдаги бошқа подшоларнинг ҳам худди шундай олтин юборишини қаттиқ илтимос қилиб ёзган бир қанча хатлари бор. Бу жиҳатдан Митанни подшосининг хати айниқса характерлидир.

Шу вақтларда Кичик Осиёнинг шарқ қисмида катта ва кучли Хетт давлати ташкил топган. Хетт подшолиги қўшни Митанни областлари ва аввалда Миср қўл остида бўлган Шимолий Сурия областлари ҳисобига ўз давлатининг чегараларини кенгайтиришга интилган. Хетт давлатининг кучайиши биринчи навбатда Месопотамиянинг шимолидаги Митанни подшолиги учун ва Мисрнинг Суриядаги ерлари учун хатарли бўлган. Хеттларнинг истило қилиш хавфи аниқ бўлиб қолгач, Митанни ва Миср подшолари бош қўтариб келаётган душманни биргаликда қайтариш мақсадида бирлашганлар. Шундай қилиб, Миср билан Митанни ўртасида иттифоқ тузилишига имкон туғилган. Бу иттифоқ бир неча династик никоҳлар билан мустаҳкамланган. Митанни подшоси Тушраттанинг Миср фиръавни Аменхотеп III га ёзган хатларида ахир пировардида Миср билан Митанни ўртасида жуда ҳам мустаҳкам муносабатлар ўрнатилишига олиб келган дипломатик музокараларнинг айрим босқичлари равшан ва жонли қилиб тасвирланган. Миср Аменхотеп III нинг подшолик замонида узоқ Суриядаги ўз ерларини хеттларнинг истилосидан ҳимоя қилмоқ учун етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганидан, Митанни ёрдамига таянишга мажбур бўлган. Митанни подшоси эса дўстлиги ва ёрдами учун олтин талаб қилган. Миср фиръавнига ёзган жуда кўп хатларида у олтин юборишни қайта-қайта илтимос қилган, чунки унинг ёзишча «Биродаримнинг мамлакатида олтин бамисоли тупроқ». Шунинг учун Митанни подшоси дўстлигини фиръавнига сотиб, кўп олтин юборишни сўраган, у: «Биродарим менга отамга бергандан ҳам кўпроқ бериб юборгай»,— деб ёзган.

Мисрнинг Сурияда таъсири бўшашиб қолганлигига шу нарса далилки, хеттлар жанубга қараб тобора силжиб борганлар ва бир вақтлар Миср қўлида бўлган бир қатор область ва шаҳарларни босиб олганлар. Масалан, хеттлар Катна шаҳрига ҳужум қилганлар ва уни талаганлар. Катна князи Акиззи Миср фиръавнидан ёрдам сўраган-у, лекин фойдаси бўлмаган. Акиззи фиръавнига бундай деб ёзган: «Е султоним! Уб мамлакатида Дамашқ тиз чўкиб сендан ёрдам сўраб қўлини чўзгани каби, Катна ҳам тиз чўкиб, сенга қўлини чўзади». Бироқ бу ёлворишлар ҳеч қандай натижа бермаган. Хеттларнинг силжишини тўхтатиш ва Сурияда ўз ҳокимиятини қайтадан тик-

лаш учун Миср фиръавни ихтиёрида энди старли миқдорда ҳарбий куч бўлмаган.

Сурияда Миср таъсирининг заифлашиши Фаластинда ва жанубий Сурияда хабири қабилаларининг ҳаракатга келишига имкон берган. Бу кўчманчи қабилалар Фаластиннинг илгари Мисрга қарашли областларини босиб ола бошлаганлар. Библ князи Риб-Адди Миср фиръавнига ёзган хатида: «Сенинг отанг Сидондан қайтиб қетгандан кейин мамлакатлар хабирилар ҳукмронлиги остига тушиб қолди».

Аменхотеп III подшолик қилган даврда Мисрнинг ҳарбий қудратига путур етган бўлса, ундан кейин подшолик қилган ўғли ва вориси Аменхотеп IV замонида (эраминдан аввалги 1424—1388 йиллар) ундан бешбаттар бўлган: Бу вақтда Миср давлатининг катта ҳарбий кучи бўлмаган ва шу сабабдан у Суриядаги ўзига қарашли ерларни ҳимоя қилиш имкониятидан маҳрум бўлган. Шу муносабат билан Сурия князларининг иттифоқи вужудга келган, бу иттифоқни эса хетлар қисман қўллаб-қувватлаган. Бу иттифоқнинг бошида турган Сурия князи Азиру Сурияни Миср таъсирининг қолган-қутганларидан ҳам озод қилиш учун қаттиқ кураш олиб борган. Сурия ва Фиикиянинг Мисрга содиқ бўлган кўп шаҳарлари хетлар ва Азиру қўшинларининг ҳужумларидан ўзларини аранг ҳимоя қилиб турганлар. Бу шаҳарларнинг баъзилари Миср фиръавнига куйиб-тутақиб хат ёзганлар ва ёрдам юборишни сўраганлар. Масалан, Тунипнинг катталари Мисрга юборган хатларида бундай деб ёзганлар:

«Султоним Миср подшосига, Тунип аҳолиси сенинг хизматкорингдир... Илгари, Тунипни талашга ким журъат қила оларди, бундай журъат қилганни Манахбирия (Тутмос III — В. А.)нинг ўзи таласмасиди? Тунипда султоним Миср подшосининг... худолари бор. Ишонмаса, султоним ўзининг улугларидан сўраб кўрсин (шундаймикан деб). Бироқ энди биз султонимиз Миср подшосига қарашли эмасмиз... Агар унинг қўшини ва жанг аравалари жуда кечкиби келса, Ния шаҳрини Азиру қандай қилган бўлса, бизнинг бошимизга ҳам шу кунни солади. Агар биз ғам-ғусса ичида куйиб-ёнадиган бўлсак, у вақтда Азирунинг қилганларини кўриб Миср подшосининг ҳам ғам-ғусса ичида куйиб-ёнишига тўғри келади, чунки у бизнинг султонимизга қарши отланади. Азиру Симирага бостириб кирар экан, бизнинг шоҳ-султонимизнинг ерида Азиру бизни истаганича қийнайди; бунинг учун эса султонимизнинг аза-сига киришга тўғри келади. Мана сенинг шаҳаринг. Тунип йиғламоқда ва унинг кўз ёшлари шаш қатор оқмоқда; шунга қарамай бизга ёрдам йўқ. Биз султонимиз, шохимиз Миср

подшосига 20 йилдан буён (хат) юборамиз, бир огиз ҳам (жавоб) олганимиз йўқ».

Ушбу мактубда Миср фиръавни даҳшатли фалокатдан огоҳлантирилган. Тунипнинг катталари хавф Мисрга содиқ бўлмиш Сурия шаҳарларигагина эмас, балки Мисрнинг ўзига ҳам таҳдид солаётганини гапирганлар. Библия билан Тир князлари ҳам ёрдам сўраб Миср подшосига худди шундай ёлворганлар. Лекин бу илтимосларнинг ҳаммаси ҳам натижасиз қола берган. Мисрнинг Суриядаги қудратига путур етганлиги ва Мисрнинг Олд Осиёдаги обрўсини тиклаш учун Мисрдан дарҳол қўшин юбориш зарурлиги бир Миср амалдорининг Фаластиндан ёзган хатидан жуда равшан кўриниб туради. Амалдор бундай деб ёзган:

«Подшо ўз ери ҳақида ғамхўрлик қилгай... қўшин юборгай... чунки агар мана шу йили қўшин келмаса, султоним подшонинг бутун мол-мулклари ҳалок бўлади». Хатнинг охириги жумласи авторнинг шу мактубда айтмоқчи бўлган асосий фикрини қисқа, лекин жуда яхши ифодалайди: «Шоҳ-султонимизнинг бутун ер-мулки ҳалокатга яқинлашиб келмоқда».

Узоқ вақт давомида олиб борилган урушлар Миср ҳарбий қудратининг заифлашувига сабаб бўлган. Бу урушлар мамлакатнинг одам кучларини қуритиб қўйган. Урушлар давридаги бутун оғирликни ўз елкасида кўтариб бориши лозим бўлган эркин аҳоли оммасининг энди беҳуда қурбонлар беришга мадори қолмаган.

Эхнатоннинг
(эрамиздан аввал-
ги 1424—1388
йиллар) дин
реформаси

Шундай қилиб, Миср фиръавнлари олдинги фиръавнлар юритган ҳарбий-босқинчилик сиёсатидан воз кечишга мажбур бўлганлар. Бу ҳарбий-босқинчилик сиёсатидан воз кечиш фиръавн Аменхотеп IV нинг фаолиятида ўзининг равшан ифодасини топган; у ўз фаолиятида Миср аҳолисининг жуда кенг табақаларига суянган.

Аменхотеп IV томонидан амалга оширилган дин реформаси бу вақтда Миср тарихида рўй берган йирик воқеадир. Бу дин реформасини амалга оширишдан мақсад, кўп худоларга эътиқод қилишнинг қадимги традицион дин шаклини ягона қуёш худосига эътиқод қилишнинг янги шакли билан алмаштиришдан иборат бўлган. Бу реформанинг муайян ижтимоий-иқтисодий сабаблари бўлган.

XVIII династия фиръавнлари олиб борган истилочилик урушлари кичкинагина бир гуруҳни ташкил қилган сарой зодагонларининг бойишига сабаб бўлган ва мамлакатдаги меҳнаткаш аҳолининг турмушига жуда ёмон таъсир қилган. Ибодатхоналар ва асосан Фивадаги Амон коҳинлари айниқса катта бойлик орттирганлар. Ҳаддан ташқари бойиб кетган Фива

коҳинларига қарши қаратилган дин реформаси изчиллик билан ва мунтазам равишда амалга ошириб борилган.

Фива коҳинларининг юқори табақалари ўзларининг тўплаган бойликлари туфайли ўтган подшолар даврида Миср ҳукуматининг бутун сиёсатига кучли таъсир кўрсатиб келганлар. Аменхотеп IV тахтга ўтирганидан кейин шу Фива коҳинларининг юқори табақаларига қарши кураш бошлаган. Аменхотеп IV Фива коҳинларига қарши олиб борган курашида дастлаб вилоятлардаги коҳинларга, хусусан Гелиополь билан Мемфис коҳинларига суяниб иш кўришга мажбур бўлган. Гелиополь билан Мемфисда жуда қадим замонлардан бери яғона ва олий қуёш худосига эътиқод ривож топиб келган. Аменхотеп IV Гелиополь худоси Ра-Горахта эътиқодини худо Амон эътиқодига қарама-қарши қўйган. У ўзини бу худонинг бош руҳонийси деб эълон қилиб, Мисрнинг бу қадимги қуёш худосига атаб Фивада ибодатхона қурдира бошлаган, уни Аменхотеп IV «уфқдаги қароргоҳида хушхандон, қуёшнинг гардишида нур сочиб турувчи» худоим деб эълон қилган. Мисрнинг қадимги қуёш худосига берилган бу таърифдан яғона қуёш худосига сифинишдан иборат янги диннинг асосий белгилари кўриниб турибди. Лекин Аменхотеп IV Фива коҳинларига ва кўп худоларга эътиқод қилишнинг қадимги традициясига биратўла зарба беришни лозим топмаган. Қуёш худосини қуёш гардиши билан безатилган лочин бошли Горахта шаклида тасвирлаш ҳам худди шу вақтга тўғри келади. Шундай қилиб, қадимги қуёш худоси эътиқодининг тикланиши ва Фивада бу қуёш худосига ибодатхона солиниши дин соҳасида ўтказилган катта реформанинг биринчи босқичидир. Ўзи ўтказётган дин реформасининг аҳамиятини бўрттириб кўрсатиш учун Аменхотеп IV бу қурилишдаги ҳамма ишларни катта дабдаба билан бажартирган. Масалан, бир ёзувда айтилишича, тўрт қиррали катта бир тош устун ясабтирмақ учун подшо Элифангинадан тортиб то дельтагача барча тош усталарини чақириб келтирган. Лекин фиръавннинг Фива коҳинларига қарши олиб борган кураши бу билан тугамайди. Аменхотеп IV нинг бу ишлари Фивадаги юқори табақа коҳинларнинг қаршилигига учраган. Бу эса подшони худо Амон коҳинлари билан алоқани узил-кесил узишга мажбур этган. Аввалги давлат худоси Амон эътиқоди ва кўп худоларга эътиқод қилишнинг қадимги традицион системаси қувғин остига олинган. Худо Амоннинг номи, Мисрнинг бошқа худоларининг номи ҳам, ҳатто «худолар» деган сўзнинг ўзи ҳам барча ёдгорликлардан битта қўймай ўчириб ташланган, подшо таркибига худо Амоннинг номи кирганлиги учун ҳатто ўз отасининг исмини ҳам ўчиртириб ташлаган. Қудратли

Фива коҳинларига қарши ўлароқ, Аменхотеп IV янги эътиқодни, ягона ва олий қуёш худоси Атон эътиқодини олға сурган, бу нарса подшонинг ўз номини ўзгартиришида ўз ташқи ифо-

Эхнатон ҳайкалининг боши.

Янги Подшолик. XVIII династия. Қоҳира музейи.

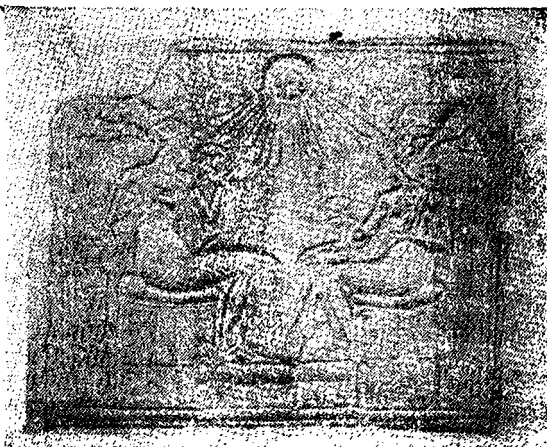
дасини топган. Фиръавн «Эхнатон» деган янги ном олган, бунинг маъноси «Атон шуъласи» демакдир. Шу билан бирга Эхнатон Фива коҳинлари билан узил-кесил суратда алоқани узиб, Фивадан чиқиб кетган. У ҳозирги Ал-Амарна деган жой яқинида баланд қояли тоғлар билан ўралган бир котлованда

ҳашаматли янги пойтахт қуриб олган. Гўзал сарой ва ибодатхоналари билан безалган бу янги пойтахтга Эхнатон ўзининг бутун саройи, амалдорлари ва янги қуёш худосининг қоҳинлари билан бирга кўчиб келган.

У янги пойтахтга «Ахетатон» деб ном берган, бунинг маъноси «Атон уфқи» демакдир. Тантана гимнларида Мисрнинг янги ҳашаматли пойтахтининг гўзаллиги ва бойлиги таърифланган.

Сўнги йиллар давомида Эхнатон қароргоҳида ўтказилган қазилар бу даврдаги Миср шаҳарининг ҳаётини ўрганиш учун жуда ҳам бой материал берди. Қазилар вақтида бу ерда подшонининг катта саройидан ташқари, давлат муассасаларининг бинолари, жумладан давлат архиви ва «мирзалар мактаби» («ҳаёт уйи») нинг бинолари, йирик аристократлар ва амалдорларга қарашли дангиллама уй-жойлар, сўнгра аҳолининг ўрта табақалари, майда савдогарлар ва ҳунармандлар яшаган уйлар ва, ниҳоят, камбағаллар, эҳтимол мазорда (некрополда) ишловчи кишилар турадиган бутун бир квартал топилди. Шаҳар яқинидаги қоя тошларда ўша даврда яшаган катта амалдорларнинг мақбаралари топилди. Бу мақбаралардаги жасад қўйилган хоналарнинг деворларида жуда нафис қилиб ишланган тасвирлар ва жуда муҳим ёзувлар, хусусан худо Атон шарафига ёзилган ва бадий жиҳатдан жуда юксак бўлган бир гимн сақланиб қолган, булар шу даврнинг ҳаммасини ва Эхнатон томонидан ўтказилган дин реформасини жуда муфассал ўрганишга имкон беради.

Қадимги Мисрда дин идеологиянинг асосий формаси бўлган, ибодатхоналар эса маданий таъсир тарқатувчи жуда катта марказ бўлган. Шунинг учун Миср ҳукумати диний

Эхнатон ўз оиласи билан ўтирибди. Терада қуёш худоси Атон тасвир этилган.

Янги Подшолик давридаги бўртма расм. XVIII династия.

тарғиботдан Мисрнинг қўшни мамлакатлардаги сиёсий ва маданий таъсирини мустаҳкамлаш учун фойдаланиши мумкин бўлган. Худди шу мақсадни назарда тутиб бўлса керак, ягона қуёш худосига бўлган этиқоднинг янги формалари вужудга келтирилган, бу этиқод ўзининг соддалиги ва раволиги туфайли, Мисрға қўшни бўлган мамлакатлардаги турли тилларда гапирувчи ва турли қабилаларга мансуб бўлган халқ оммаси учун тушунарли ва қулай бўлган. Эхнатон ўтказган дин реформасининг худди шундай аҳамиятга эга бўлганлиги қуёш худоси Атон шарафига ёзилган катта гимннинг баъзи жумлаларидан ҳам кўриниб турибди. Бу гимнда айтиладики, қуёш худоси Атон ҳар бир мамлакат устида кўтарилади, у, дунёнинг бирдан-бир холиқи сифатида барча мамлакатларни — Миср, Сурия ва Нубияни яратган, ҳар бир мамлакатга ҳаёт бахш этган. Агар Мисрнинг илгариги худолари фақат Мисрни ва Миср подшоларининг ҳомийси, унинг ўз душманлари устидан галаба қозонишини таъминлаган ҳомий қилиб тасвирланган бўлса, энди, этиқоди аршаълодан ато қилинган янги худо Атон фақат Мисрнинггина эмас, балки қўшни мамлакатларнинг ҳам худоси деб эълон қилинган.

✎ Ўзининг дин реформасини амалга оширишда Эхнатон аҳолининг эркин ўрта табақаларига суяниб иш кўрган, бу табақаларнинг вакилларидан подшо атрофида янги сарой амалдорлари гуруҳи вужудга келган. Бу янги амалдорлар қолдирган ёзувларида насл-насаблари, эътиборларини пеш қилиб фахрланмайдилар, балки уларнинг мартабасини улуғ қилган фиръавннинг ўзларига нисбатан қилган марҳамати билан фахрланадилар. Ўзларининг ёзувларида улар фиръавнга содиқликларини ва подшонинг зўр эҳтирос билан тарғиб қилган янги диний таълимотига берилганликларини таъкидлайдилар. Масалан, қўшин бошлиғи Ман ўзининг ёзувида бундай деган:

«У (яъни фиръавн — В. А.) ўзининг менга бўлган марҳаматини қумдай сероб қилди. Мен — бутун халқ устида турган амалдорларнинг бошлиғиман; менинг султоним мартабамни оширди, чунки мен унинг кўрсатган йўлидан бордим ва унинг сўзларига доимо эътибор қиламан. Менинг кўзларим ҳар куни сенинг ҳуспингни томоша қилади, эй ҳақиқатга эришган Атон сингари доно султоним. Сенинг ҳаётбахш сўзларингга эътибор қилган одамнинг мартабаси улуғ бўлади». Бу янги амалдорлар иқтисодий жиҳатдан тамомла фиръавнга қарам бўлганлар. Фиръавнга содиқ хизмат қилганликлари ва дин реформасини кучлари борича қўллаб, янги диний таълимот йўлидан борганликлари учун фиръавн уларни олтин билан мўл-кўл мукофотлаганлигини улар ўз мақбаралари-

нинг деворларида тасвирлаганлар. Масала, амалдор Мерира ўз мақбарасининг деворларида подшонинг уни олтин билан мукофотлаётганини тасвирлаган ва шу ернинг ўзида подшонинг унга айтаётган сўзларининг мазмунини ёзиб қолдирган.

Ал-Амарнадаги хотин подшо Пофертитининг
хайкал портрети.

*Оҳақ тошдан ясаб бўлган. Янги Подшолик
даври. XVIII династия.*

Подшо: «Бу муҳташам олий мақомда фиръавининг сўзларига Ахетатонда, шу муборак маконда, Атон ибодатхонасида айтадиган ҳар бир калимасига эътибор берганлиги учун бўйнига, орқа ва олдига, оёқларига олтин осинг»,— деган.

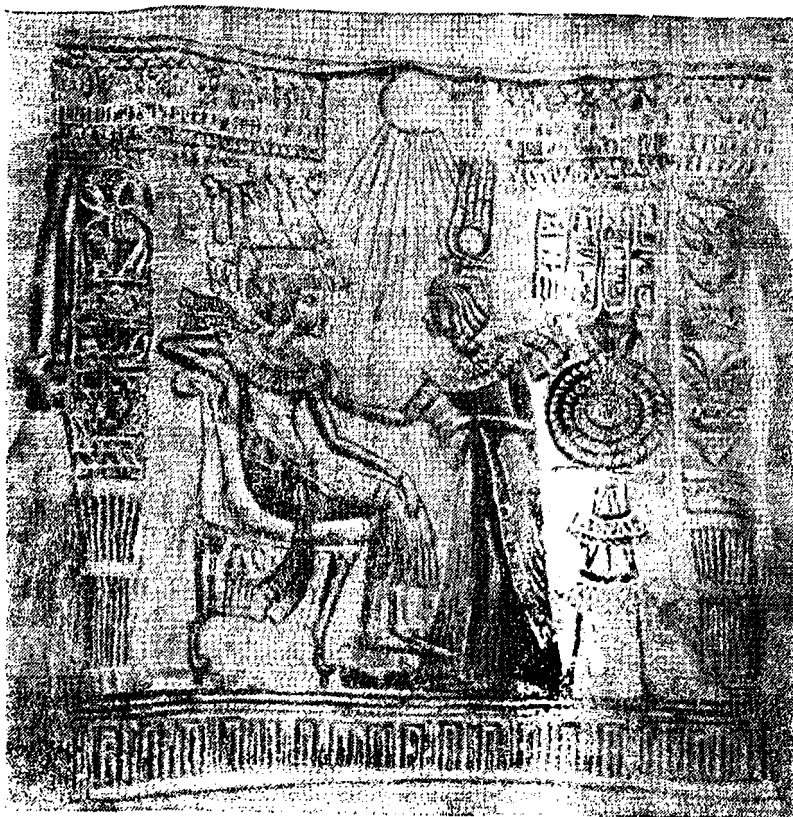
Эхнатон ўзи вужудга келтирган ва бутунлай унга содиқ бўлган янги амалдорлар гуруҳига суяниб туриб, дин соҳасидаги атрофлича ўйланган жуда катта реформаши подшолик

даврининг бошидан то охиригача зўр бериб ва изчиллик билан амалга ошириб борган. Мисрнинг қадимги худоларига эътиқод айниқса кучли бўлган энг катта шаҳарларида — Фивада, Мемфис, Гелиополь ва Гермонтисда — Эхнатон томонидан ягона давлат худоси деб эълон қилинган янги қуёш худоси Атонга атаб ибодатхоналар қурдирган. Атон эътиқоди ҳатто Нубияга ҳам жорий қилинган, у ерда учинчи банддан пастроқда Аменхотеп III вақтидаёқ янги шаҳар бино қилиниб, унга Гем-Атон деб ном берилган. Эхнатон бу ерда ўз отаси томонидан Фива худоси Амонга атаб қурилган ибодатхонани буздариб ташлаган ва янги қуёш худоси Атонга атаб янги ибодатхона бино қилдирган.

Эхнатоннинг Фива коҳинларининг юқори табақаларига қарши олиб борган кураши мамлакат аҳолисининг Фива коҳинларини ва ном ҳокимларини қўллаган қисмининг зимдан, баъзида эса очикдан-очик норозилик кўрсатишига сабаб бўлган. Ҳукуматнинг янги сиёсатидан норози бўлган ном қулдор зодагонлари фитна уюштирганлар, ҳатто дадил реформатор фиръавнга қарши суиқасд қилишни ҳам мўлжаллаганлар. Пойтахт полициясининг бошлиғи Маху мақбараси деворларида сақланиб қолган бир тасвир худди шундай бўлганлигидан далолат беради. Бу тасвирда Махунинг давлатга хиёнат қилган битта мисрлик ва иккита чет эллик, яъни учта зўр жинояткорни вазир ва бошқа катта амалдорлар ҳузурига олиб бораётгани, фитнанинг фош қилиниши ва фитна бошлиқларининг қўлга олинишини кўриб хурсанд бўлган вазирнинг худо Атон ва подшо шаънига дуо қилаётгани кўрсатилган. Маху бу фитнани фош қилганидан фахрланиб, шу воқеани ўз мақбараси деворларида тасвир эттирган.

**Амарна
реформасининг
битирилиши**

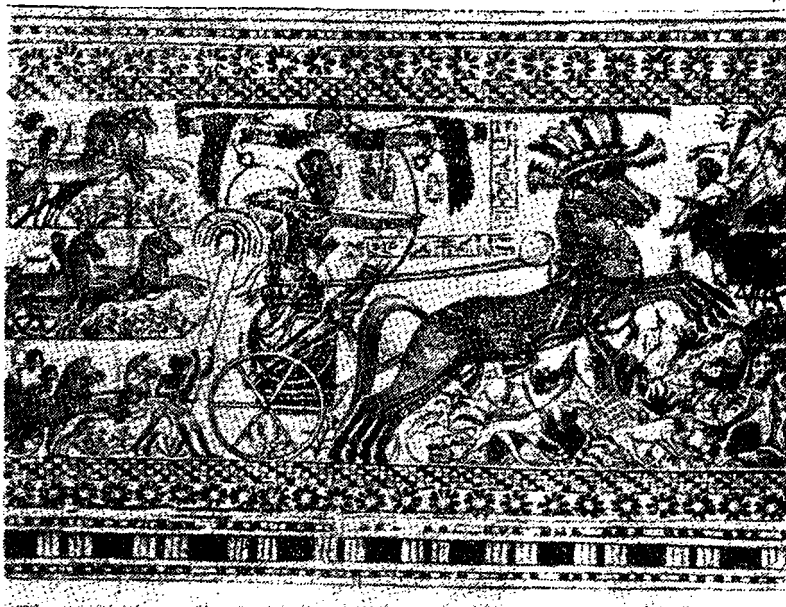
Эхнатон томонидан ўтказилган диний реформа кўшгилдагидек натижа бермаган. Эхнатон Фива коҳинлари ва номларидаги қулдор аристократиянинг қудратини вақтинча бўшаштиришга муваффақ бўлган, холос. Эхнатондан кейин тахтга ўтирган фиръавнлар реформа байроғини ўз қўлларида маҳкам сақлаб қолишга ожизлик қилганлар. Булардан бири Тутанхатон Фива коҳинларига ён бериб, Амон эътиқодини қайтадан тиклашга ва ҳатто ўз исмини ҳам шунга яраша ўзгартириб «Тутанхамон» деб аташга мажбур бўлган. Фива яқинидаги подшо мақбаралари Водийс деб аталган водийда 1922 йилда топилган Тутанхамон мақбарасидан бадий жиҳатдан ғоят гўзал қилиб ишланган жуда кўп буюмлар ва тасвирлар топилган. Бир нечта дафн яшиклари бири ичига бири солинган бўлиб, бу яшиклар ичига қўйилган олтин тобутдан ёшлигида ўлиб кетган Тутанхамоннинг мумиёлан-

Тутанхамон тахтининг суянчиги; бунда подшо билан унинг хотини
гасвир этилган.

*Тутанхамон мақбарасидан топилган Янги Подшолик
даври. XVIII династия. Қоҳира музейи.*

ган жасади чиққан. Бу мақбара ичидан топилган ажойиб буюмлар қандай бўлса, шундайлигича сақланиб қолган, бу буюмлар Фива коҳинлари таъсирига бутунлай берилиб кетган бу ёш подшонинг юритган икки томонлама ва мурасасозлик сиёсатини жуда равшан кўрсатади. Подшо ўтирган тахтнинг орқасидан қуёш гардиши, худо Атон пур сочиб тургани тасвирланган, шу билан-у ўзини Амарна реформаси тарафдори қилиб кўрсатган. Аммо Фивадаги худо Амон ибодатхонасидан топилган катта ёвзуда эса ўзини Фива коҳинларининг эҳтиросли тарафдори ва Амарна реформасини тугатувчи қилиб

Тутанхамон жанг аравасида жанг қиляпти.

XVIII династия. Қутига солинган сурат. Қоҳира музейи.

тасвирлаган. У, диндан қайтган подшо вақтида, яъни «ибодатхоналар ташлаб қўйилган замонда» Мисрнинг бошига тушган кулфатларни жуда тасвирли қилиб гапиради ҳамда худо Амон билан худо Птанинг тасвирларини қайтадан тиклаганлигини ва уларнинг ибодатхоналарини қайтадан бино қилдирганини ҳамда уларга жуда кўп бойликлар берганини: «ибодатхоналарнинг ер-мулкларини икки барабар, уч ва тўрт барабар кўпайтирганини, уларга кумуш, олтин, ложувард, ферўза, қимматбаҳо асл тошлар, шойи-сурплар, оқ либослар, позик маталар, зайтуи мойи, ҳушбўй парсалар...», ниҳоят, уруш вақтида қўлга туширилган кўпдан-кўп эркак ва аёл қуллар берганлигини ғурур билан гапирган. Шундай қилиб, диний реформалар даври Фива коҳинларининг тўла ғалабаси билан тугаган. Афтидан, реформани амалга оширишда Эхнатон етарли даражада мустақкам ижтимоий таянчга эга бўлмаган ва шунинг учун ҳам коҳин аристократия ҳукмронлигига узил-кесил зарба бера олмаган. Эхнатон суянган аҳолининг ўрта табақалари ҳали заиф, сон жиҳатидан оз ва мутлақо уюшмаган эди. Кенг халқ оммаси диннинг эски формаларига тарафдор бўлган. Шунинг учун ҳам Эхнатон реформа ўтказган

вақтда марҳумнинг руҳини йўқлаш маросимининг қадимги формаларини ва нариги дунё ҳақидаги қадимги тасавурларни сақлаб қолишга мажбур бўлган. Иккинчи томондан, қоҳинлар аристократияси жуда бадавлат, уюшган ва шунинг учун ҳам кучли бўлган. Амарна реформасининг муваффақиятсизликка учраганининг сабаби шудир.

Хоремхеб
давридаги (эра-
миздан аввалги
1342—1338
йиллар) реакция

Эхнатон ўтказган диний реформани Хоремхеб тамомила тугатган. Хоремхеб фиръавнларнинг XIX династиясига асос солгандир. Хоремхеб Алебастронополь номархларининг аристократик уруғидан бўлиб, қоҳинларнинг юқори табақаси билан боғланган ном зодагонларининг вакили бўлган. Эхнатоннинг подшолик даврида Хоремхеб бир неча маъмурий ва ҳарбий вазифаларда бўлган. Эхнатондан кейин тахтга ўтирган кучсиз фиръавнлар вақтида Хоремхебнинг лавозим ва унвонлари аста-секин юқорига кўтарилиб бориб, давлатда бир қатор катта-катта ўринларни эгаллаган, Тутанхамон вақтида у юқори ҳарбий вазифани эгаллаган, Оснега қўшин тортиб борилганида қўшинларга бош бўлган. Бу вақтда ҳақиқий ҳокимият бутунлай унинг қўлида бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. У ўзини «улуғларнинг улуғи, қудратлиларнинг қудратлиси, халқнинг улуғ султони... подшонинг севимли кишиси, ҳар икки мамлакатни идора қилиш ишини бошқарувчи, икки мамлакат лашкар бошларининг бошлиғи» деб атаган. Бу даврда унинг сиёсий таъсири анча кучли бўлган. Энг юқори лавозимларни эгаллаб олганлигидан Хоремхеб Фива қоҳинларига суяниб туриб, давлат тўнтариши ўтказишга муваффақ бўлган. Хоремхеб подшо ҳокимиятини босиб олиб, бу зўрликни худди худонинг хоҳишини бажо келтиришлик деб кўрсатган. У қолдирган ёзувда: «...худонинг кўнгли... ўғлини ўзининг абадий тахтига чиқаришни истади ва шунинг учун худо ўғлига подшолик мартабасини бериш мақсадида Амоннинг ҳузурига олиб келиш учун уни кучоғига олиб... Фивага қараб шод-хуррамлик билан йўл тутди». Бироқ Хоремхеб ҳар қандай бўлганда ҳам олий ҳокимиятни зўрлик билан босиб олганлигини қонуний бир тусга киритмоққа мажбур бўлган. Шу мақсад билан Эхнатоннинг қайнсиянглиси малика Мутножметга уйланган. Хоремхеб подшолик даврининг бошидан то охиригача ўзининг қонуний равишда ҳукмронлик қилаётганлигини доим таъкидлаб келган. Масалан, бир ёзувда у фиръавн Тутмос III ни «ўзининг ота-боболарининг отаси» деб атаган, подшолигининг саккизинчи йилида эса ўзидан олдин ўтган улуғ кишиларнинг содиқ вориси сифатида у, Тутмос IV нинг мақбарасини тиклаган. Бу ишлари билан у ўзининг XVIII

династия фиръавнларига гўё бевосита боғланганлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатишга ҳаракат қилган.

Хоремхёб ҳоқимиятни ўз қўлига олгандан кейин очиқдан-очиқ ўзини Фива коҳинларининг тарафдори деб эълон қилган ва, шу билан бирга, Фива худоси Амон эътиқодини қайтадан тиклаган. Афтидан Хоремхёб худо Амон коҳинларининг талабини бажариб, Амарна реформасини ва унинг сарқитларини ҳам тамомила тугатишга киришган. Хоремхёб Атон эътиқодини йўқ қилган, унинг тарафдорларини қувғин остига олган ва Эхнатон хотирасига лаънат тамғасини босган. Уша вақтдан қолган ёзувлардан бирида бундай дейилган: «Сенга (Амон) ҳужум қилганинг ҳолига вой! Сенинг шаҳринг яшамоқда, сенга ҳужум қилган эса ағдарилди. Сенга қарши қаерда бўлса ҳам, гуноҳ қилганга лаънатлар бўлсин... Сени билмаганинг қуёши ботди, сени билганники эса нур сочиб турипти. Сенга ҳужум қилганинг оташгоҳи бузилиб, зулмат ичида ётипти, бутун ер юзи эса ёруғликка чўмгандир».

Эхнатон бино қилдирган шаҳарни аҳоли ташлаб чиқиб кетган ва шаҳарнинг ўзи вайрон қилинган, Эхнатон ва унинг худоси Атоннинг номи барча ёдгорликлардан ўчириб ташланган ва шаънига лаънат тоши ёғдирилган. Эхнатонни «Ахетатонлик жинояткор» деб атай бошлаганлар. Унинг подшолик қилган йиллари бошқа подшоларнинг подшолик қилган йилларига қўшиб юборилган.

XIX династия
фиръавларининг
истилочилик
сиёсати

XVIII династия фиръавларининг яна диний сиёсатга қайтиши Эхнатондан олдинги даврда ўтган фиръавнлар, яъни бундан олдинги даврда ўтган буюк истилочилар юритган ҳарбий сиёсатнинг қайтадан ишга солиниши билан ҳам боғлангандир. Ҳарбий сиёсатни тиклаш мақсадида Хоремхёб бир неча маъмурий реформалар ўтказган, жумладан солиқ системасини қайта тузган ҳамда аскарларнинг таловчилигига ва амалдорларнинг порахўрлигига қарши тadbирлар кўрган. Армияни қайтадан тузишга ҳам катта аҳамият берилган; Миср ҳарбий сиёсатида тutilган иккита асосий йўналишга қараб, армия ҳам икки катта қисмга бўлинган: «бири — жанубий областда, иккинчиси эса шимолий областда» бўлган.

Афтидан, Миср давлатининг илгаридан традиция бўлиб келган истилочилик сиёсатини тўла равишда тиклашга Хоремхёб журъат қила олмаган. Шунинг учун ҳам у бу соҳада баъзи бир ожизона ҳаракатлар қила олган, холос. Масалан, бизга маълумки, Хоремхёб Сурияга кичикроқ ҳарбий юриш қилган. Унинг подшолик давридан сақланиб қолган ёзувларда хеттлар устидан қозонилган ғалабалар тилга олинади. Яна,

осиёлик асирлар тасвирланган бўртма расмлар ҳам сақланиб қолган. Хоремхеб жанубга, Нубияга қилган истилочилик юриши вақтида хийла катта муваффақиятларга эришган. Силсиладаги ибодатхона деворларида сақланиб қолган ҳашаматли бўртма расмларда Нубия қабилалари устидан қозонилган катта ғалаба туфайли Хоремхеб томонидан таътанали равишда ўтказилган ғалаба байрами тасвирланган.

Нубияда Миср ҳукмронлигининг мустақкамланиши Пунтга яна экспедициялар уюштиришга имкон берган. Карнак ибодатхонаси деворларида сақланиб қолган бир бўртма расмда Хоремхебнинг Пунт бошлиқларини қабул қилаётгани, уларнинг подшога хирож тариқасида олтин қум солинган қоплар ва бошқа буюмлар олиб келаётгани тасвирланган. Бошқа бир бўртма расмда Хоремхебнинг Пунтдан олинган қимматбаҳо совғаларни Фива худоси Амонга қурбонлик қилаётгани кўрсатилган. Шу рельефдаги ёзувда, фиръавн худо Амонга, унинг «голибона қудрати» туфайли қўлга киритилган «Пунт хирож» ни қурбон қилаётир. деб таъкидланган. Ёзувнинг автори, афтидан, сарой шоири бўлса керак: «Сен уларнинг (Пунт — В. А.) бошлиқларининг кулини кўкка совурдинг... Ҳар бир мамлакатда сенинг қудратинг улуғ!— деб хитоб қилган.

Бу истилочилик сиёсатини Хоремхебдан кейин ўтган подшолар ҳам давом эттирган. Рамзес I (эрамиздан аввалги 1338—1337 йиллар) Миср армиясини қайтадан қуришга ва уни мустақкамлашга қаратилган бир қанча тадбирларни амалга оширган. У, армияни учта корпусга бўлган ва бу корпусларга Мисрнинг асосий худоларидан учтасининг номи берилган. Ҳар бир корпусга биттадан жанг арава отряди қўшиб берилган, натижада қўшин хийла чаққонроқ бўлиб, душманга қарши шиддатли ҳужум қилишга имкон берган. Бундан ташқари, доим подшо ҳузурида туриши лозим бўлган махсус гвардия тузилган. Ниҳоят, чет элликлардан тузилган, асосан, қўшни қабилалардан келиб ёлланган аскарлардан тузилган қўшиндан аввалгига қараганда кенгроқ кўламда фойдаланиладиган бўлган. Хусусан бу чет элликлардан тузилган қўшинлардан қалъаларнинг гарнизонлари сифатида фойдаланилган. Осиёга катта қўшинлар етказишни осонлаштириш мақсадида бир қатор чоралар кўрилган. Шу мақсад билан чегарадаги Жору қалъасидан чўл орқали ўтиб Осиёга борадиган ҳарбий йўл тикланган. Бу йўл бўйида ичимлик сув бўлиши учун қудқур қазилган ва шу билан бирга истеҳкомлар қурилган.

Шу династиянинг Рамзес I дан кейинги фиръавни Сети I (эрамиздан аввалги 1337—1317 йиллар) Сурияга катта қўшин тортиб борган. У, Магиддо текислигигача кириб бориб, бу ердаги бир неча шаҳарни босиб олишга, Ливан князлари-

ни ўзига бўйсундиришга, Финикиянинг катта порти Тирни ва бир қанча бошқа муҳим пунктларни ишғол қилишга муваффақ бўлган. Сети I нинг бу ҳарбий юриши натижасида Сурияга борадиган сув йўли очилган, Миср ҳукуматининг Сурияга юбориладиган қўшин ва аслаҳаларини денгиз орқали ташишга имкоқ берган. Айни замонда Миср қўшинлари Сурия қирғоқларига мустаҳкам ўрнашиб олишга муваффақ бўлган, бу ҳол, шубҳасиз, Мисрнинг Осиёдаги таъсирини кучайтирган.

Фаластинда ўтказилган қазишлар вақтида Миср ибодатхонасининг қолдиқлари ва Сети I замонидан қолган ёзувлар топилган, бу ёзувлар Сети I томонидан Сурияга қилинган ҳарбий юришларни ўрганиш учун катта материал беради. Сети I нинг Фаластинда қўзғолон кўтарган князларнинг бирлашган қўшинларига қарши уруш ҳаракатлари айниқса муваффақиятли чиққан. Миср қўшинлари шиддат билан қаттиқ зарба бериб, қўзғолончиларни тор-мор қилганлар ва, шу билан бирга, учта муҳим шаҳарни — Иеноам, Хамат ва Бет-Шаани босиб олганлар. Сурияга қилинган шу юришлар вақтида Миср қўшинлари Капан (Ханаан) мамлакатигадаги бир неча қалъани ва Галилея Кадешини олганлар, хетт қўшинининг авангард отрядлари билан тўқнаш келиб, уларни шимолга қараб сиқиб чиқарганлар. Шундай қилиб, Фаластиннинг шимолий чегараси Мисрга ўтган. Ўша вақтдан қолган баъзи тасвирлар бу таловчилик мақсадида қилинган ҳарбий юришларнинг аҳамиятини равшан кўрсатади, бу юришлар мисрликларга Суриянинг табиий бойликларидан кенг миқёсда фойдаланиш учун имкоқ берган. Масалан, бўртма расмлардан бирида Сети I нинг осиёликлар шаҳри Гадер яқинидаги Ливан тоғларида дарахт кесиши кузатиб тургани тасвирланган. Кўп замонлардан бери ёғочга муҳтож бўлиб келган мисрликлар Суриядан қурилишга ишлатиладиган жуда кўп ёғоч олиб кетганлар.

Сети I замонида Миср яна равнақ топган, бу нарса фиръавнинг кенг кўламда олиб борган қурилиш ишларида ўз ифодасини топган. Фиръавн дельтадаги Бубастисдан тортиб то Нубиядаги Амадагача жуда кўп жойларда ибодатхоналар қурдирган. Ҳашаматли биноларнинг қолдиқлари Фива яқинида Карнакдаги баҳайбат устулар зали, подшонинг ғалабаларини тасвир этган бўртма расмлар билан қопланган девор, марҳумни йўқлаш ибодатхонаси ва тошга битилган ўзига хос бир йилнома ўша вақтдан қолган буюк ёдгорликлардир. Сети I нинг қурилиш соҳасидаги ишларидан қолган ажойиб ёдгорликлар ичида яна Абидосдаги Озирисга атаб қурилган ибодатхона ва подшо мақбаралари водийсида қоя тошдан ўйилган жуда катта мақбара ҳам бор; бу мақбара жуда кўп

йўлак ва заллардан иборат бўлиб, буларнинг деворлари бошдан-оёқ диний-сەхрий тасвирлар ва ёзувлари билан қопланган.

Рамзес II нинг
(эрамиздан аввал-
ги 1317—1251
йиллар) урушлари

Сети I дан кейин тахтга ўтирган Рамзес II истилочилик сийёсатиши жуда кенгайтириб юборган. Бу уруш сийёсатидаи мақсад Мисрнинг Суриядаги илгариги ерларини қайтариб олиш ва Мисрнинг Осиёдаги аввалги кўламдаги таъсирини тиклаш бўлган. Рамзес II Мисрнинг Фаластин, Финикия ва Суриядаги аввалги ҳукмдорлик мавқеини тиклаш учун хеттларнинг шу мамлакатларда жойлашган асосий ҳарбий кучлариши синдириши лозим бўлган. Шу билан бирга, Миср қўшинлари мисрликларнинг Олд Осиёдаги асосий душманлари бўлган хеттлар билан бирлашган маҳаллий князларга ҳам қатъий зарба бериши лозим бўлган. Рамзес II даставвал Сурия қирғоқларида мустаҳкамланиб олишга ҳаракат қилган, у подшолик қилишининг 4-йилида бу ерда қояга хотира ёзуви ўйишга фармон берган, бу ёзув Байрут ёнидан топилган. Рамзес II замонасига кўра жуда катта ҳарбий куч, 30 мингга яқин аскар тўплаб, хеттларга қарши отланган. Унинг қўшинлари составидаги тўрт корпусдан иборат Миср армиясидан ташқари, яна ёлланган чет элликлардан тузилган отрядлар (нубияликлар, шарданлар ва бошқалар) ҳам бўлган. Шимолдан Миср қўшинларига қарши Хетт подшоси Муватал томонидан тўпланган катта хетт армияси чиққан. Бу армия составига хетт қўшинларидан ташқари, итифоқчиларнинг, Сурия князларининг отрядлари ва Кичик Осиёдаги турли қабилалардан ёлланган отрядлар кирган.

Рамзес II нинг Сурияга қилган биринчи юриши йилнома ва шеър тарзидаги ёзувларда муфассал таърифланган, бу

Рамзес II нинг жасади солинган тош тобут қонқоғи.

*Янги Подшолик даври.
XIX династия. Қоҳира музейи.*

ёзувлар асосан ўша вақтдаги ибодатхоналарнинг деворларида сақланиб қолган. Бу ёзувларга қараганда, Рамзес II ўз қўшини билан жуда тез юриб, Фаластин орқали Оронг дарёси бўйидаги мустаҳкам қалъа бўлмиш Кадеш томонига қараб борган, янги олинган ёш аскарлардан иборат бир отрядини ҳимоя учун Финикия қирғоқларида қолдирган. Рамзес II йўлда кетаётганида ўз томонига ўтган қочоқлардан, Хетт подшоҳи Миср қўшинларининг яқинлашиб келувидан гўё қўрқиб, Алеппо районидан ташқари чиқишга журъат эта олмай турибди ва Кадеш яқинида йирик ҳарбий кучлар йўқ, буниги устига, Сурия қўшинлари эса мисрликлар томонига ўтмоқчи, деган гапни эшитган; сўнгра Рамзес II ўз армиясининг асосий қисмидан ажраб, авангард отрядини бошлаб, жадаллик билан Кадешга қараб йўл олган. Рамзес II тезда Кадешга етиб келиб, шаҳарнинг шимоли-ғарб томонига чодир тиккап. Бироқ бу ерда Миср фиръавни жангга бутунлай тайёр ҳолда турган катта қўшинга тўсатдан дуч келиб, душман томонидан аввалдан тайёрлаб қўйилган тузоққа тушиб қолган. Хеттларнинг жанг аравалари мисрликлар лагерига ёриб кириб, уни тор-мор келтирган. Миср қўшинлари ва фиръавниниги ўзи душманиниги куч жиҳатидан устун бўлган қўшинлари томонидан қуршаб олинган. Кадеш жангини таърифлаган бу шеърый асарда айтилишича, таиғ ҳолга тушиб қолган Рамзес II шу пайтда худо Амонга ёлворган. Амон унинг дуосини қабул қилиб, ажойиб мўъжизакор нажот юборган ва, шундай қилиб, у душманларнинг темир ҳалқасини ёриб чиқиб кетишга муваффақ бўлган. Шу тариқа, хушомадгўй сарой шоири мисрликларнинг Кадеш яқинида енгилиб, шармандаси чиққанлигидан ҳосил бўлган хунук таассуротни сал бўлса ҳам, сусайтиришга ҳаракат қилган, фиръавниниги мўъжизакор нажотини унинг қаҳрамонлиги ва тақводорлигининг натижаси қилиб кўрсатган, шу билан, бу шоир, худонинг ердаги ўғли бўлмиш фиръавн ҳамма вақт худоларнинг ҳимоясида туради, деган фикрни талқин қилган. Лекин гап бошқача бўлган. Миср қўшинининг бошқа отрядлари етиб келиб, уларнинг ёрдами туфайлигина Рамзес II тамомила тор-мор бўлишдан омон қолган. Лекин хеттларнинг Миср қўшинларига берган зарбаси хийла қаттиқ бўлган. Кадеш жангидан кейин Рамзес II чекинган ва Мисрга қайтиб кетишга мажбур бўлган. Гарчи Миср ёзувида, Миср қўшинлари Кадеш ёнидаги шу жангда (эрамиздан аввалги 1312 йил) хеттлар устидан ғалаба қозонди, деб айтилса ҳам, аслда, ундай деб бўлмаса керак. Мисрликлар Сурияда бирон-бир муҳим муваффақият қозона олмаганлар. Улар Кадеш сингари стратегия жиҳатидан муҳим пунктни эгаллай олмаганлар. Аксинча,

фактлар мисрликларнинг чекинишга мажбур бўлганлигини, уларнинг Қадеш ёнидаги жангда жуда катта талафот берганлигини кўрсатади. Мисрликларнинг катта талафот кўрганлиги яна шу нарсадан кўриниб турибдики, улар шу биринчи кампания натижасида Сурияда ҳам, Фаластинда ҳам ўрнашиб қола олмаганлар.

Рамзес II Сурияга иккинчи юришни анча эҳтиётлик билан ўтказган. Фаластинни эгалламоқ учун у уч йил давомида шошмасдан, лекин қаттиқ кураш олиб борган. Рамзес II Аскалон ва Дапурни олган, Галилеяни ишғол қилган, босиб олинган область ва шаҳарларнинг ҳаммасини ўз қўлида сақлаб қолиш чораларини кўриб, секин-аста олға силжиб бориб, Оронт дарёсига етган. Миср қўшинлари шимолга қараб силжиб, Шимолий Сурияга кириб боришга ва Оронт водийсидаги бир неча шаҳарни ишғол қилишга муваффақ бўлган. Уша вақтда Хетт мамлакатада бўлиб турган ғалаёнлар Сурияга қилинган иккинчи кампания вақтида Миср қўшинларининг муваффақият қозонувиغا кўп жиҳатдан сабаб бўлган. Хетт ёзувларидан маълум бўлишича, бу вақтда шимолдаги газгейлар қабиласининг босқини, шунингдек иккита тахт даъвогари — Урхитешуб билан Хаттушил ўртасида тахт таллашиб қизиб кетган қаттиқ кураш туфайли Хетт давлатининг қудрати га путур етган.

Эрамиздан аввалги 1296 йили Хетт подшоси Хаттушил Рамзес II билан сулҳ тузган. Сулҳ аҳдномасига биноан (унинг тексти сақланиб қолган), ҳар икки томон бундан кейин бирор томоннинг ерига бостириб кирмайдиган бўлган, ҳатто шартлашувчи томоннинг бирига ҳужум қилиши мумкин бўлган ҳар қандай душманга қарши ҳарбий мудофаа иттифоқи тузилган. Яна, ҳар икки томон жипояткорларни жазолашда бир-бирига ёрдам бериш, биридан иккинчисига ўтган сиёсий қочоқ ва муҳожирларни ўз мамлакати тупроғидан ҳайдаб чиқариш мажбуриятини олган. Бу сулҳ шартномасининг Миср ибодатхоналари деворларида ҳамда Хетт подшоларининг архивларида сақланган текстлари Олд Осиёдаги шу икки энг катта давлат ўртасидаги урушдан кейин белгиланган чегарани аниқлаб бермайди. Хеттларнинг ҳужжатларига қараганда, Суриянинг энг шимолий қисми хеттлар таъсирида қолган. Мисрликларнинг ёзувлари уруш натижасида Фаластин, Жанубий Финикия ва Жанубий Сурия яна Миср қўл остида қолган, деб фарз қилишга имкон беради. Тинчлик аҳдномаси Рамзес II билан Хетт маликаси ўртасида бўлган династик никоҳ билан мустаҳкамланган. Уруш ва бундан кейин тузилган сулҳ шартномаси натижасида Мисрнинг Осиё мамлакатлари билан бўлган тинч савдо алоқалари тикланган.

**Рамзес II нинг
тинчлик вақти-
даги фаолияти**

Рамзес II ўзининг узоқ давом этган подшо-лик даврида фақат ҳарбий муваффақият-ларгагина эришиб қолмай, яна мамлакат ичкарасида катта қурилиш ишларини ҳам олиб борган. Дельтанинг шарқий қисмини обод қилиш ишлари-га алоҳида аҳамият берилган. Уша вақтда бу ерда суғориш системаси яхшиланган ва анчагина кенг территория хўжалик учун ўзлаштирилган бўлса керак. Бу ерда катта-катта шаҳар-лар қурилган, бу шаҳарлар ичида Рамзес II томонидан барпо қилинган ва Пер-Рамзес (Рамзес уйи) деб ном берилган янги пойтахт ҳам бўлган. Дельгада барпо этилган бу муҳта-шам шаҳар бир папирусда бундай таърифланган:

«Подшо ўзига шаҳар қурдирди: у «Зафарбахш» деб ата-лади. У Фаластин билан Миср ўртасига жойлашган бўлиб, ноз-неъматлар билан тўладир... Ҳамма одамлар ўз шаҳарла-рини ташлаб, бу шаҳар атрофига бориб жойлашмоқдалар. Бу шаҳарнинг ғарбий қисмида Амон ибодатхонаси, жанубий қис-мида эса Сэт ибодатхонаси бор. Астарта жануб томонда, Буто эса шимол томонда туради. Шаҳар ичкарасидаги қалъа худди осмон уфқига ўхшайди. Амоннинг муҳаббатига сазовор бўлган Рамзес қалъа ичида худо каби яшамокда».

Подшонинг янги қароргоҳида анчагина аҳоли тўпланган. Бунда катта-катта бинолар, Миср худоларидан ташқари, Осиё худоларига ҳам атаб ибодатхоналар қурилган, бу эса дель-танинг шарқий қисмига осийлик савдогарлар ва колонистлар кириб ўрнашганлигини кўрсатади. Дельтанинг шарқий қисми-да Мисрнинг янги пойтахти барпо қилинганлиги Мисрнинг Суриядаги ерлари ўша вақтда Миср учун жуда катта аҳа-миятга эга бўлганлигини кўрсатади.

Сурияда олиб борилган узоқ урушлар аскарларни уруш ҳаракатлари бўлаётган жойга тезлик билан етказиш учун кат-та-катта ҳарбий кучларни дельтанинг шарқий қисмида тўп-лашни талаб этган. Бундан ташқари, Осиё билан савдо ало-қаларининг мустаҳкамланиши дельтанинг шарқий қисмида янги савдо марказлари яратишни талаб қилган. Бу ерда Танис шаҳри анча ривож топган, унда ҳашаматли ибодатхона ва Рамзес II га жуда катта ҳайкал ўрнатилган. Шу ерда яна Пигом деган шаҳар қурилган, бу шаҳар жуда кўп мол тўп-ланадиган гоят муҳим савдо марказларидан бири бўлган. Дельтанинг бутун шарқий қисми бу вақтда «Рамзес мамла-кати» деб аталган. Бу ерда Хорбет деган жой яқинида жуда кўп ёдгорлик буюмлари топилган, бу буюмлар илоҳийлашти-рилган подшога эътиқод қилиш аҳолининг жуда кенг табақа-лари орасида расм бўлганлигини кўрсатади. Афтидан, Миср ҳукумати дельтанинг шарқий қисмини хўжалик учун ўзлаш-

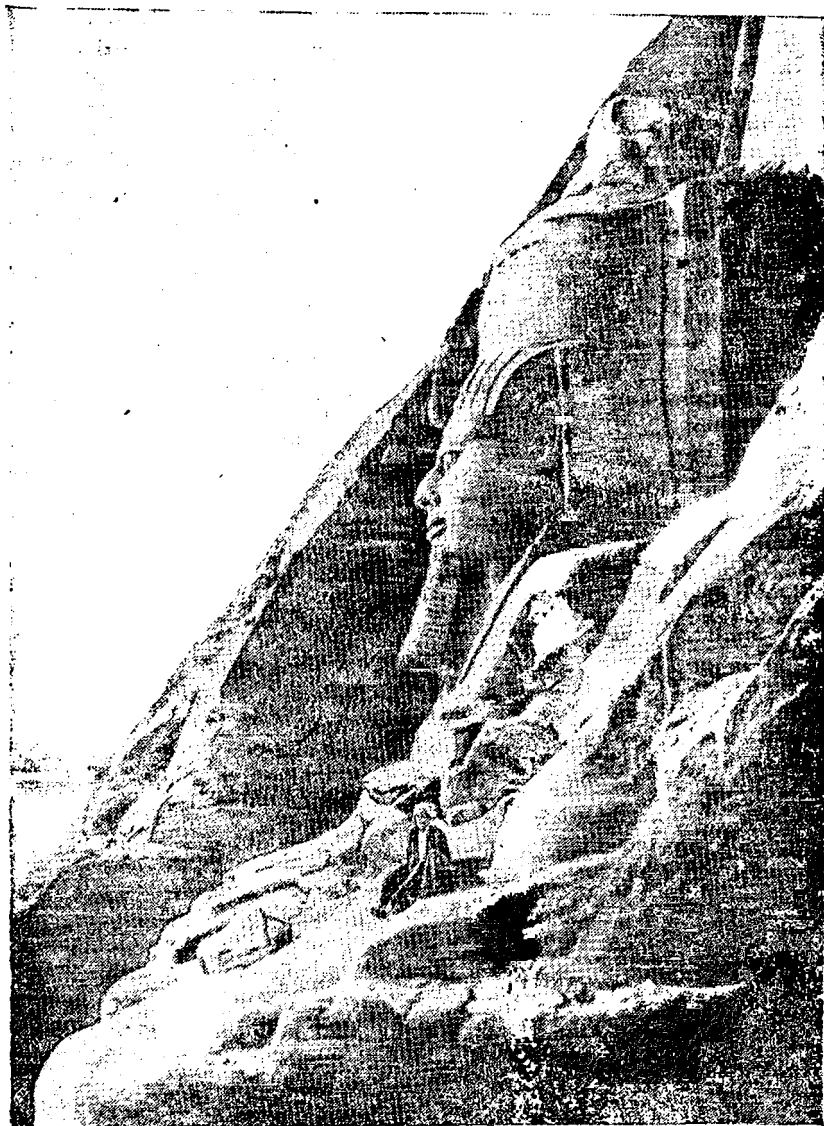
тиришдан ташқари, бу ерда давлат ҳокимиятини дин ёрдами билан мустаҳкамлаш учун ҳам бир қатор тадбирлар кўрган.

Рамзес II нинг Фаластин ва Сурияга қилган ҳарбий юришлари ва Миср билан шу мамлакатлар ўртасида савдо алоқаларининг мустаҳкамланиши натижасида бу мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар ҳам мустаҳкамланган. Мисрда жуда кўп осиеликлар, жумладан Финикия савдогарлари келган. Мемфисда чет элликлар яшайдиган махсус бир маҳалла вужудга келган, бу маҳаллада чет эллик халқларнинг худолари Бэл ва Астартага атаб ибодатхоналар қурилган. Миср тилига Олд Осиедаги семит тилларидан жуда кўп сўзлар кирган. Миср фиръавнининг саройида эътиборли Сурия кишилари катта ўрин тутган. Миср дини осиеликлар дини таъсирига берилган. Уша вақтдан қолган кўп ёдгорликларда Миср худолари билан бир қаторда Осие худолари — Бэл, Решеф ҳамда Осие маъбудалари Астарта, Анат ва Кадеш ҳам тасвирланган. Шу билан бир қаторда, Миср ҳам Сурия ва Фаластинга маданий жиҳатдан катта таъсир қилган. Бет-Шан ва Библ харобаларида Мисрнинг маданий таъсир маркази бўлган ибодатхоналарнинг қолдиқлари топилди. Бет-Шандаги Миср ибодатхоналарининг харобалари айниқса катта аҳамиятга эгадир, бу ибодатхоналар Рамзес II замонида Сурия худолари Дагон, Решеф ва Ашторетга атаб қурилган. Шу қатламнинг ўзидан яна Миср қалъасининг харобалари топилди, унинг деворига айлантириб мудофаа миноралари қурилган. Бу ердан топилган Миср буюмлари ичида Рамзес II нинг ҳарбий қаҳрамонликлари мақталган катта Миср ёзуви ҳаммасидан кўра катта тарихий аҳамиятга эгадир. Шундай қилиб, мисрликлар Сурияни қурол кучи билан ўзларига тобе этиб, уни аста-секин маданий таъсирларига ҳам бўйсундириб борганлар.

Бир папирусда (бу папируснинг тексти Москвадаги Тасвирий санъат давлат музейида сақланади) мисрлик Уну-Амон деган кишининг Сурияга қилган саёҳати баён этилган. Бу саёҳатномадан олинган қуйидаги гўзал бир парчадан кўришничи, Мисрнинг Сурияга маданий жиҳатдан катта таъсир этганлигини сурияликлар жуда яхши тушунганлар. Саёҳатномада Сурия князи Миср элчисига бундай дейди: «Сен ҳақ гапирасан: Амон барча мамлакатларни яратди ва уларни таъмин этди. Даставвал, у сен яшайдиган мамлакат — Мисрни яратди. Қамолат у ердан чиқдики, мен турган жойга яқинлашмоқ учун ва билим ҳам у ердан чиқдики, мен яшаб турган мамлакатга стиб келмоқ учун».

Миср тамомила бўйсундирилиб, қатъий равишда Миср давлати составига киритилган Нубияга ҳам, Сурияга кучли таъсир қилгани каби таъсир кўрсатган. Нубияда Миср ҳокимиятини батамом мустаҳкамлаш учун Рамзес II жанубга бир неча марта қўшин тортиб борган, маҳаллий қабилалар ичидаги қўзғолошни бостирган, Нубия ва унинг атрофидаги областларда бўйсуннишдан бош тортган қабилаларни тор-мор келтирган. Бутун Нубия бу ердаги махсус ҳокимга бўйсунган. «Кушдаги подшо фарзанди» деган (Куш — Нубия демакдир — В. А.) дабдабали унвон олган бу ҳоким шу ерда тузилган Миср маъмурлигини фиръавн номидан бошқарган. Рамзес II замонида Нубияда бир неча катта-катта ибодатхоналар қурилиб, бу ибодатхоналар истило қилинган шу мамлакатга Мисрнинг иқтисодий, ҳарбий-сиёсий ва маданий таъсирини юқтириш марказлари бўлиб қолган. I-остонадан 50 км жанубдаги Байталвали ибодатхонасининг ва I-остонадан 280 км жанубдаги Абу-Сумбул ибодатхонасининг деворларида Рамзес II нинг Нубияни тамомила бўйсундирганлигини ҳамда Рамзес II қудратини яққол кўрсатиш ва абадийлаштириш мақсадидаги тасвир ва ёзувлар сақланиб қолган. Тантана манзараси ва маҳаллий кишиларнинг олтин ҳалқалар, фил тишлари, қоплон терилари, қора дарахт, камон ва қалқондан, ниҳоят, ёввойи ва уй ҳайвонларидан иборат хирож кўтаришиб келаётганлигини кўрсатувчи тасвирлар фиръавннинг бўйсундирган мамлакатдаги ҳукмронлигидан яққол далолат берсин деб қилинган тасвирлардир. У замоннинг тантанали ва дабдабали услубидаги ёзувлар Миср подшосининг куч ва қудратини кўкларга кўтариб мақтаган; бу ёзувларга кўра, Миср пошдоси «худонинг марҳаматидир», «у ўз шамшири билан жанг қилиб, жанубни янчиб ташлаган, шимолни бўйсундиргандир... у негрларни тумтарақай қочишга мажбур этгандир. У босган изидан лопиллаб олов чиқадики, бу оловни ўчирадиган сув ҳали йўқдир. У исёнчиларни асир олар экан, уларнинг дамини ичига тушириб юборадикки, гинг деёлмай қолишди». «Қора Ер (Миср — В. А.) билан Қирил Диёр (чўл — В. А.) унинг шиппаклари тагидадир; Фаластин ва Куш (Нубия — В. А.) ни у муштига сиқиб олгандир. Миср: «Е, хушбахт ҳукмдор!» деб хитоб қилади, чунки унинг чегараларини кенгайтирган сенсан».

XVIII ва XIX династиялар замонида Нубияда бир неча кичикроқ шаҳарлар бино қилинган бўлса ажаб эмас. Бу шаҳарларда Миср ибодатхоналари қурилган ва жуда катта Миср қўшинлари жойлаштирилган. Нилнинг I ва 2-остоналари ўртасида Ал-Амарна ёнида яқинда бир Миср шаҳри қазилди; катта ибодатхонаси, омборлари ва кишилар яшаган уйлари

Абу-Сумбулдаги гор ичига солинган ибодатхонага кираверишда
Рамзес II ниңг гоят катта ҳайкали.

Янги Подшолик. XIX династия.

бўлган бу шаҳарнинг харобалари яхши сақланган. Гишт деворлар билан айлантриб олинган бу шаҳарча Мисрнинг ҳарбий-маъмурий маркази бўлиб, унда ғарбдаги урушқоқ қабилаларнинг ҳужумларини қайтариб туриш учун бўлса керак, ҳарбий гарнизон жойлаштирилган.

Катта ибодатхонанинг деворларида гоят муҳим ёзувлар ва тасвирлар сақланган. Бунда Рамзес II нинг Хетт подшоси қизига уйланиши муносабати билан тузилган машҳур никоҳ аҳди ёзувининг нусхаси, фиръавн Сурия ва Нубияда босиб олган ва бўйсундирган 200 та қишлоқ ва қабилалар рўйхати, ниҳоят, уруш манзаралари, масалан, Нубия қалъасининг қамалини кўрсатган тасвир ва подшонинг қўлга тушган асрларни қириб ташлаётганини кўрсатган стандарт тасвир бор. Албатта, тегишли ёзувлар билан изоҳ қилинган бу тантанали суратлардан муддао Нубиянинг маҳаллий аҳолисида, қурол кучига асосланган Миср ҳукмронлиги мегишдай мустаҳкам экан, деган фикр туғдириш бўлган. Мисрликлар Нубиядан мумкин қадар кўпроқ миқдорда чидамли Африка қуллари олиш ва бўйсундирлган мамлакатнинг бойлигидан йиртқишларча фойдаланиш мақсадини кўзлаб уни истило қилганлар. Бу мамлакатдаги табиий бойликлардан ва биринчи навбатда олтин конларидан фойдаланишни осонлаштириш учун карвон йўллари солганлар ва бу йўллар бўйида аҳён-аҳёнда қудуқлар қазитганлар.

Рамзес II Мисрда 66 йил подшолик қилган. Унинг узоқ йиллар давомидаги ҳукмронлиги ва образи Мисрнинг охириги буюк фиръавнларидан бирининг образи бўлиб, кўп асрлар бўйи одамлар хотирасида сақланиб келган. Геродот асарида тасвир этилган Рампсиит тўғрисидаги афсона Рамзес II ҳақидаги қадимги эсдаликдан иборат. Геродотнинг ҳикоя қилишича, Миср подшоси Рампсиит ҳаёт вақтида париги дунёга бориб, маъбуда Деметра билан соққа ўйнаган эмиш. Деметрадан мукофотга олтин сочиқ олиб, яна бу дунёга қайтиб келган эмиш. Афтидан, бу сочиқ, одатда Миср худолари қўлида тасвирланган ҳаёт символи ёки мўл ҳосил, яъни фиръавннинг узоқ йиллар подшолик қилиши билан таъмин этилган бойлик-фарогат символи бўлса керак. Бу афсонада Рамзес II нинг кўп йиллар давомида дабдабали подшолик қилганлиги ҳақида жуда қадимги эсдалик сақланиб қолган бўлиши ҳам жуда эҳтимол.

Бу вақтда Мисрнинг равнақ топганлигининг ташқи белгиси Рамзес II бино қилдирган жуда катта ишшоотлардир. Рамзес II Фива ибодатхонасидаги устунвор зўр зални қурдириб тугатган, шунингдек Фивада ҳашаматли бир ибодатхона қур-

дирган, бу ибодатхонага Рамессей деб ном берилган; Абидосда алоҳида тиловатхона қурилган; ниҳоят, Нубияда у бир қатор ибодатхоналар қурдирганки, булар ичида Абу-Сумбулдаги гор ичига солинган муҳташам ибодатхона ажралиб туради, унинг олд томони фиръавнинг ғоят катта ҳайкаллари билан безатилган. Шухратпараст Рамзес II янги ибодатхоналар қурдириш билангина чекланмаган. У ўз ўтмишдошлари томонидан бино қилдирилган архитектура иишоотларини ҳам ўзиники қилиб олишга уринган ва шу мақсад билан бу иишоотларга ўз номини ўйиб ёзишга буюрган. Шунинг учун ҳам Рамзес II нинг номи қадимги Миср ёдгорликларида жуда кўп учрайди ва қисман шу сабабдан ҳам унинг номи кишилар миясида жуда узоқ вақт қаттиқ сақланиб келган.

**Рамзес II дан
кейинги
фиръавнлар**

Рамзес II дан кейин тахтга ўтирган фиръавнларга Мисрнинг Осиёдаги таъсирини сақлаб қолмоқ учун узоқ ва қаттиқ урушлар олиб боришга тўғри келган. Бундан ташқари, уларга Мисрнинг чегараларини ливиялик қабилаларнинг ҳужумидан ҳимоя қилишга тўғри келганки, бу қабилаларга кўп ўтмай, «денгиз халқлари» деб аталган халқлар ҳам қўшилган. Бу «денгиз халқлари» худди Эгей денгиздаги оролларда яшаган қабилалар бўлса керак; улар Олд Осиёга ва Шимоли-Шарқий Африкага чигирткадек ёпирилиб келган. Фиръавн Мернепт (эрамиздан аввалги 1251—1231 йиллар) ўзининг ёзувларида, «денгиз халқлари» билан иттифоқ бўлиб, Мисрга ҳужум қилган ливияликлар устидан ғалабалар қозonganлигини айтади. Шу билан бир вақтда, фиръавн Мернепт Суриянинг бир қатор шаҳарларида кўтаришган катта қўзғолонларни ҳам бостирган. XIX династиянинг охирида Мисрда катта ғалаёнлар бўлган.

Чст эл қабилаларининг ҳадеб ҳужум қилавериши ва Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви бир замонлар жуда қудратли бўлган Миср давлатининг тарқаб, емирилиб кетишига сабаб бўлган. Бутун мамлакат бир қатор мустақил областларга бўлиниб кетган. Анча кейинроқ вақтдан қолган бир ёзувда бундай дейилган: «Миср мамлакати хароб қилинган эди. Ҳар бир киши ўз ҳуқуқларидан маҳрум этилган эди. Бошқа вақтлар келгунча кўп йиллар давомида уларнинг ҳокими бўлмади. Миср мамлакати амалдорлар ва шаҳар ҳокимлари қўлида эди: ҳар бир киши ўз қўшнисини, каттасини ҳам, кичкинасини ҳам ўлдирар эди». Мамлакат ичкарасида ғалаён ва тартибсизликлар бўлиб турган бир вақтда давлат ҳокимиятини суриялик бир киши зўрлик билан босиб олган, бу зўравон ҳақида Гарриснинг катта папирусда бундай дейилади: «За-

монлар ўзгариб кетди. Ирсу деган бир суриялик ҳокимиятни босиб олди. У бутун мамлакатни ўзига хирож тўлашга мажбур этди. У ўзининг одамларини атрофига тўплаб, мисрликларнинг мол-мулкани талади. У худоларни одамга айлан-тириб юборди ва ибодатхоналарда қурбонликлар қилинмайдиган бўлди».

Миср давлатининг заифлашувидан ливиялик қабилалар фойдаланган. Улар ўша вақтда дельтага тинимсиз ҳужум қилиб, Қуйи Мисрнинг бой областларини ўзларининг ҳарбий отрядлари билан тўлдириб юборган. Давлат ҳокимиятини Сетнахт деган гайратли бир ҳоким ўз қўлига олгандан кейингина мамлакат ичкарасидаги тартибсизликлар тугаган; Сет-

Рамзес II нинг мумияланган боши.

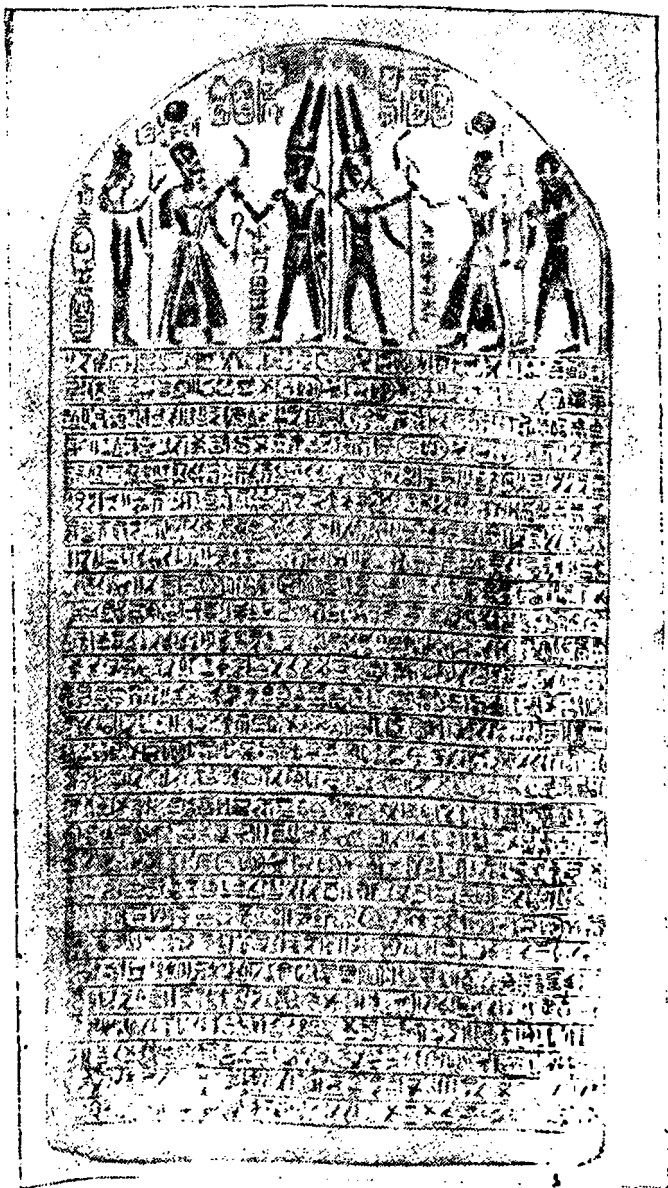
нахт янги, XX династияга асос солган. Сетнахт марказий ҳокимиятни қайтадан мустаҳкамлаган ва Мисрдаги путур етган тартибни тиклаган. Қулдорлик тузумини ва мустабид давлатни мустаҳкамлаш мақсадида у бир қатор тадбирлар кўрган, бу тадбирлар натижасида қоҳинлар кучайган, уларнинг илгариги обрў-эътибори тикланган ҳамда аввалги жуда катта ер ва мол-мулкларини яна ўзларига қайтариб берилган. Гарриснинг Катта папируси текстида айтилишича, Сетнахт «илгари қўзғолонлар қошлаб олган бутун мамлакатни тартибга солди, у, Миср мамлакатида бўлган қўзғолончиларни енгди. У, Мисрнинг улуг тахтини тозалади... У, Атум тахтида икки мамлакат ҳокими эди... Ҳар бир киши деворлар билан ўралган ўз биродарини зиёрат қиларди. У худоларга қилинган одатдаги битимларга мувофиқ, уларга эҳсонларни қурбон қилмоқ учун ибодатхоналарни худойи-эҳсонлар жойига айлантирди».

Рамзес III
(эрамыздан аввал-
ги 1204—1173
йиллар)

Сетнахтнинг Миср давлатини мустақкамлаш соҳасида олиб борган ишларини ундан кейин тахтга ўтирган ўгли Рамзес III давом эттирган. Ташқаридан бўладиган ҳужумларни қайтариш имкониятига эга бўлмоқ

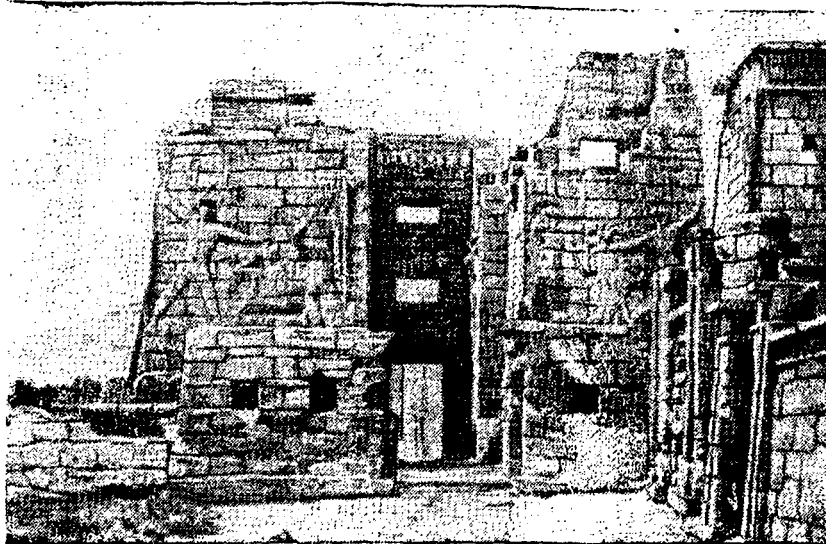
учун Рамзес III армияни ва ҳарбий ишни қайтадан тузишга алоҳида аҳамият берган. У ўзининг ёзувларида «пиёда қўшинида ва жанг аравалар отрядларида ҳарбий хизматни ўташ учун» мамлакатнинг бутун аҳолисини гуруҳларга бўлганлиги тўғрисида гапирган. Рамзес III XIX династия фиръавларининг ишини давом эттириб, чет элликлардан иборат ёлланма отрядлар тузган, булар асосан ливияликлардан ва Урта денгиз бўйида яшаган шардана қабиласидан олинган. Рамзес III шу қўшинларга суяниб туриб, ливияликлар ва «денгиз халқлари» билан урушлар олиб борган. Фиръавн мамлакатда куллар сонининг кўпайишига олиб келган ўз ғалабаларини қуйидагича тасвирлаган: «Мен Мисрнинг ҳамма чегараларини кенгайтирдим. Мен бу чегаралар орқали ўз мамлакатидан бос-тириб кирганларни тор-мор этдим. Мен даниунларни (денгиз халқи — В. А.) ўз оролларида янчиб ташладим, такари ва пуресатиларнинг (денгиз халқлари — В. А.) кулини кўкка со-вурдим. Денгиз бўйили шардана ва ушаши (денгиз халқлари — В. А.) йўқ бўлди. Улар асир қилиб олинди ва денгиз қирғоғидан қум келтирилган сингари асир қилиб Мисрга олиб келинди. Мен уларни менинг номим билан боғланган қалъаларга жойлаштирдим. Улар юз мингдан қилиниб, жуда кўп гуруҳларга бўлиб ташланди». Бу урушларнинг таърифи ва бир қатор уруш манзараларининг, жумладан, денгиз халқлари билан кемаларда бўлган жангларнинг тасвири бир катта ибодатхонанинг деворларида сақланиб қолган; бу ибодатхонанинг харобалари Миср давлатининг пойтахти Фива яқинидаги Мадинат-Абудади.

Қазишлар вақтида бу ибодатхонанинг харобалари археологик жиҳатдан синчиклаб текширилди. Қазишлар шуни кўрсатдики, Мадинат-Абуда Рамзес III томонидан қурилган катта ибодатхона яқинида подшонинг ҳашаматли саройи бўлган; бу сарой Рамзес III нинг подшолик вақтида икки марта қайтадан қурилган. Ибодатхона билан унга жуда ёндошиб келган сарой иккита баланд девор билан ўралган ягона архитектура комплексини ташкил қилган. Шундай қилиб, бу зўр иншоот қудратли қалъадан иборат бўлган. Миср давлати туш-қунликка учрай бошлаган бир шароитда Миср фиръавни саройда ҳам ўзини унча тинч ҳис этмаган бўлса керак. Шунинг учун ҳам у ҳашаматли саройини мустақкам қалъага айлантиришга мажбур бўлган.

Фиръави Мернептининг Исроил мамлакати ҳамда Фаластин шаҳарлари зикр қилинган қабр тоши.

Янги Подшолик даври.

Мадинат-Абудаги Рамзес III саройининг мустаҳкамланган дарвозаси.

Рамзес III нинг подшолик даври Миср давлати ҳарбий қудратининг охири палласи бўлган. Миср қўшинларининг ливияликлар ва «денгиз халқлари» устидан қозонган ғалабалари Мисрнинг бўшашиб қолган таъсирини бир қадар мустаҳкамлаган ва мамлакат учун, гарчи қисқа бир муддатга бўлсада, тинчлик ва осойишталикни таъминлаган. Рамзес III бир ёзувида фахр билан бундай дейди, яъни унинг вақтида аскарлари «ғам-ташвишсиз узала тушиб ётишлари мумкин эди. Нубияда ҳам, Сурияда ҳам ҳеч душман йўқ эди. Камону қуроллар аслаҳоналарда тишч ётарди, аскарлар тўйгунча еб, қонгунча ичиши мумкин эди; уларнинг хотин, бола-чақалари ёнларида эди».

Бироқ Рамзес III нинг ғалаба ёзувларида, бу фиръавннинг подшолик даврида Миср қўшинлари эришган муваффақиятлар жуда ҳам бўрттириб кўрсатилган. Миср қўшинлари «денгиз халқлари» нинг олға силжишини бир қадар кўхтатишга муваффақ бўлган бўлсалар керак; чунки «денгиз халқлари» мисрликларни Суриядаги ва Финикиядаги илдринг ерларининг алчагина қисмидан суриб чиқарганлар. Миср эса «денгиз халқлари» га қаттиқ қаршилик кўрсатиб, Фаластининг жанубий қисминигина ўз қўлида сақлаб қолган.

**Коҳинларнинг
кучайиши**

Мисрнинг XVIII ва XIX династия фиръавнлари томонидан кенг миқёсда олиб борилган ҳарбий сиёсат ва катта ҳарбий ўлжаларнинг қўлга киритилиши натижасида Мисрда катта бойликлар тўпланган. Қўшни мамлакатларнинг истило қилиниши бу мамлакатларнинг табиий бойликларидан кенг суратда фойдаланишга, аҳолисини қаттиқ эксплуатация қилишга, шунингдек ташқи савдони ғоят кенгайтиришга имкон берган. Ҳар томондан Мисрга келтирилган бойликларнинг асосий қисми ҳукмрон синф бўлган қулдорлар қўлида тўпланган; коҳинларнинг юқори табақаси ҳам шу синф составига кирган, албатта. Ёзувлардан маълум бўлишича, катта ҳарбий юришлар ва йирик савдо экспедицияларидан кейин подшолар ибодатхоналарга катта-катта бойликлар инъом қилганлар. Масалан, Тутмос III Амон ибодатхонасига «Юқори ва Қуйи Мисрдаги энг яхши дала ва боғлардан мевали дарахтлар ўтқазилган баҳаво ерларни, соғин сигирларни, буқаларни, олтин, кумуш, қўп миқдорда ложувард, 878 га яқин эркак ва аёлдан иборат банди осиеликлар ва негрларни (булар худонинг омборларини тўлдиришлари, йигиришлари, тўқишлари ва ерни ишлашлари керак эди), Амонга ҳар йили хирож тўлаб туриши лозим бўлган уч шаҳарни...» инъом қилган. Фивадаги юқори табақа коҳинларнинг таъсирини айниқса зўр бериб мустаҳкамлаган XIX династия фиръавнлари ҳам ибодатхоналарга шунақа катта инъомлар берган. Сети I ўзининг ёзувида Амон-Рага «қашшоқ Сурия мамлакатада ўлжа тариқасида олганларини; кумуш, олтин, ложувард, малахит ва ҳар турли бошқа қимматбаҳо тошлар», қимматбаҳо металллардан Сурия заргарлари ишлаган идишлар, «бўйсундирилган мамлакатларнинг катталарини (булар Амон ибодатхонасига қарашли омборларда қул бўлиб ишлашлари керак эди)» инъом қилган. Рамзес II ҳам ибодатхоналарга шунақа катта инъомлар берган. У бир ёзувида Абидос ибодатхонасига инъом қилиб берган бойликларини муфассал гапирган. «У, омборни ҳамма нарса билан тўлдириб юборди, озиқ-овқат запаслари билан, буқалар, бузоқлар, хачирлар, ғозлар, дон, шароб, мевалар билан тўлдириб юборди. Ибодатхона қуллар билан таъминланди... Далаларнинг миқдори икки қисса оширилди. Унинг подалари кўпайтирилди. Омборлар лўқ тўлдирилди. Дон хирмони осмонга етар эди... Унинг хазинаси ҳар турли қимматбаҳо тошлар билан, олтин ва кумуш қўймалари билан тўлдирилди. Омбор ҳамма мамлакатлардан (олинган) хирож ҳисобидан хилма-хил нарсалар билан тўлдирилган эди».

Катта ибодатхона хўжалиги ана шу тариқа ташкил топган. Мисрдаги энг катта ибодатхоналарнинг, улар орасида

биринчи ўринни эгаллаган Фивадаги Амон ибодатхонасининг жуда кўп ер мулклари ва катта-катта ҳунармандлик устахоналари бўлган; бу мулкларда ва устахоналарда жуда кўп чет эллик қуллар ишлаган. Катта амалдор Инени, «Амоннинг икки уйига қарашли ғаллахона мудирин» ўз ёзувида Амон ибодатхонасига «ҳар бир чет элдан олинган хирож билан бирга» «бош ҳисобидан берилган асир негрларни кўриқдан ўтказгани» ни айтади. Тутмос I Фива ибодатхонаси деворидаги ёзувда ўзининг «ғалаба қилган вақтида» чет эллик исёнчиларни қандай қилиб ушлаб, асир олганлигини ҳикоя қилган. Бу асирлар «қулларга айлантирилиб», ибодатхонага берилган. Яна бунинг устига, подшо фармонига мувофиқ, «ҳамма чет мамлакатларнинг бошлиқлари бошларини эгкан ҳолда ибодатхонага солиқлар келтирадилар». Фиръавн Тутмос III замонида яшаган олий амалдор, вазир Рехмир мақбараси деворларида Фивадаги Амон ибодатхонасининг катта хўжалиги жуда батафсил тасвир этилган. Бундаги ҳунармандлик устахоналари айниқса диққатга сазовордир; бу устахоналар фақат ибодатхонанинг ўз эҳтиёжларигагина эмас, балки подшо саройи, қисман подшо мақбаралари учун керак бўлган ҳар хил буюмлар ҳамда қўшинни қуроллантириш учун совут, ойболта, қалқон, найза ва дубулга каби қурол-яроғ ва анжомлар ясаганлар.

Подшоларнинг қилган катта-катта ишомлари натижасида коҳинлар ҳаддан ташқари бойиб кетган. Мамлакатнинг диний марказлари бўлган Фива, Гелиополь ва Мемфисдаги учта энг йирик ибодатхонада айниқса катта бойликлар тўпланган. Гарриснинг Катта папирусига Мисрдаги бу учта энг бой ибодатхонага қарашли мол-мулкнинг рўйхати берилган. Бу ибодатхоналарга қарашли одамлар, чорва моллар, боғлар, экинзорлар, кемалар, кemasозлик корхоналари, қишлоқларнинг миқдори бу даврда коҳинларнинг иқтисодий аҳамияти ошганлигидан далолат беради. Ибодатхоналар мамлакат ичкарисидагина эмас, балки қўшни мамлакатлар билан ҳам қизғин савдо олиб борганлар. Урта денгиз ва Қизил денгизда Амон-Ра ва Пта ибодатхоналаридан ҳар бирининг ўз флоти бўлган, бу флотлар уларнинг хазиналарига Финикия, Сурия ва Пунт маҳсулотларини олиб келган. Ибодатхоналарнинг кемалари бож тўлашдан озод қилинган, бу эса ибодатхоналар олиб борадиган савдонинг ривожланишига гоят катта имкон берган.

Юқори табақа коҳинларнинг иқтисодий аҳамиятининг ошиши бу коҳинликнинг фақат отадан ўғилга мерос бўлиб ўтган ва ёлғиз маълум бир тонфагагина хос мансабга айланиш процессини тезлаштирган. XIX ва XX династиялар замо-

нидан қолган ёзувлар қоҳинлик мансаби ва унвонларининг отадан ўғилга мерос бўлиб қолишлигини кўрсатади. Мансабларнинг мерос қилиб қолдирилиши юқори табақа қоҳинлар — бош руҳонийлар оиласида айниқса кучайиб борган. Масалан, Фивадаги Амон бош руҳонийси Рама-Раи ёзувидан биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Менинг жойимни ўғлим эгалласин. Менинг мансабим ҳам унинг қўлида бўлади. Ўз хўжайини уйида фойдали бўлган одил киши учун қилинган сингарни, у (мансаб) абадий суратда отадан ўғилга ўтадиган бўлсин». Олий қоҳин Рама-Раи ўз ўғилларига мурожаат қилиб, бундай деди: «Сиз ўзларингизнинг мансабларингизни болаларингизга, отадан ўғилга қолдирасизлар, абадий шундай бўлади».

Фивадаги Амон бош руҳонийлари марказий ҳокимиятга тобе бўлмай қўйганлар. Ёзувларида улар ўзларининг бош руҳонийлик унвонларини фиръавндан эмас, бевосита худонинг ўзидан олганликларини таъкидлайдилар. Масалан, бош руҳоний Рама-Раи бундай деб ёзади: «Мен Амоннинг инояти билан бош руҳонийдурман, чунки унинг ўзи мени хонадонининг бошлиғи қилиб сайлади ва мен унинг ҳайкалини олиб юрмогим учун менга фахрий қарилкни нисом этди».

Юқори табақа қоҳинларнинг иқтисодий жиҳатдан кучайиши яна шу нарсада ўз ифодасини топганки, Нубиянинг олтин конлари Амон олий қоҳинлари қўлига ўтиб кетган. XIX династия даврида Нубиянинг олтин конлари жойлашган барча областлари махсус ҳоким томонидан идора қилинган, бу ҳоким «Амоннинг олтин конлар областининг ҳокими» деган унвон олган.

Рамзес III дан кейинги Рамессейлар деб аталган кучсиз фиръавнларнинг подшолик даврида қоҳинларнинг эътибори яна ҳам ортган. Қоҳинлар жуда кучайиб кетиб, пировардида Амон бош руҳонийси давлат ҳокимиятини босиб олган. Фива бош руҳонийси Херихор тўнтариш ясаб, охириги Рамессейчи Рамзес XII ни ҳокимият тепасидан олиб ташлаган ва Миср фиръавнларининг тахтини эгаллаган. Херихордан қолган тасвирлар ва ёзувлар бу жиҳатдан жуда аҳамиятлидир. Херихор Рамзес XII замонида бош руҳонийлик қилиб турганидаёқ, ўзини подшога тенг деб ҳисоблаган. У, Фива ибодатхонаси деворларида сақланиб қолган ёзувида подшо ҳокимиятининг босиб олинишини гапириб, худолар, хусусан Амон-Ра мени подшо деб таниди, деган.

XX династия фиръавлари подшолик қилган даврларда сиёсий зиддиятлар ниҳоят даражада кескиллашган. Юқори амалдорлик мансабларини эгаллаган ва қоҳинлар билан маҳкам алоқада бўлган бой қулдорлар жуда катта бойликлар

орттирган. У замон насиҳатномаларидан бирида шундай бой зодагон мансабдорнинг дабдабали ҳаёти жуда жонли қилиб баён этилган: «Сен гўзал кийимлар кийгансан ва арғумоқларинг бор. Дарёда сенинг кемаиң бор. Сен сайр-тормоша қилиб ва кезиб юрганингда кетингдан хизматингга тайёр бўлиб хизматкорларинг юрибди. Сенинғ ўз шаҳрингда қурилган қасринг бор. Сен шундай мансаб эгасидирсанки, бу мансаб туфайли подшо берган инъомлар билан бойлик орттирасан. Вилоятингда қулларинг ва чўриларинг бор. Кўплари (уларнинг) далаларингда сен бунёд қилган экинзорларда сенга ёрдам бермоқда». Булар бойларга қарама-қарши ўлароқ, кўпдан-кўп қуллар ва камбағаллар, қашшоқланган жамоачи деҳқонлар, умр бўйи меҳнат қилиб, оғир ҳаётдан боши диқмаган, ҳар доим қашшоқлик чегарасида ва очдан ўлиб кетши хавфи остида яшайдиган ҳунармандлар бўлган. Узоқ давом этган урушлар меҳнаткаш аҳоли елкасига оғир юк бўлиб тушган ва қаттиқ эксплуатация халқнинг норозилигини кўзгатган, бу норозилик кўпинча кўзғолонларга сабаб бўлган. Рамессейларнинг подшолик даврида халқ кўзғолонларининг сабабини аниқлаш учун ҳукумат буйруғи билан тузилган тергов актларида бу ижтимоий ҳаракатларни таърифловчи муҳим фактлар сақлашиб қолган. Бу расмий ҳужжатларда ҳақиқий тарихий фактлар гапирилади. Рамзес III подшолигининг 29-йили кўзғолон бўлиб, бу кўзғолонда Фива қабристонларида ишловчи кишилар қатнашган. Булар меҳнаткаш аҳолининг пастки табақаларидан, яъни мақбаралар қурилишидаги тош терувчилар ва дафн, мотам-маърака маросими буюмларини тайёрловчи ҳунармандлардан иборат бўлган. Қашшоқликдан сабр косаси тўлган кишилар амалдорлар ва қоҳинлар ҳузурига бориб, ўзларига озиқ-овқат берилишини талаб қилганлар. Улар, моддий жиҳатдан оғир аҳволда эканликларини гапириб, ярим йилдан бери муҳтожлик ва кулфат тортаётганликларини айтганлар. Улар «ўликлар шаҳри»дан чиқиб, амалдорлар ҳузурига келганлар ва «Биз 18 кундан бери очмиз», деб айтганлар. Кўзғолон кўтарганлар Тутмос III ибодатхонасининг орқа девори тагига жойлашиб олганлар, афтидан, улар ибодатхонага яшириниб олган амалдорлар ва қоҳинларни қамал қилган бўлсалар керак. Кўзғолоннинг кейинги кунлари кўзғолончилар Рамзес II ибодатхонасига кирганлар ва қоҳинлар билан амалдорларнинг насиҳатларига жавобан бундай деганлар: «Биз очлик ва ташналик туфайли бу ерга келдик. Бизда кийимбош йўқ, хушбўй мойлар йўқ, балиқ йўқ, кўкат йўқ. Бизнинг сахий султонимиз фиръавнга хабар қилинғ ва бизнинг бошлиғимиз вазирга хат ёзиб юборинғ, бизга озиқ-овқат келтирсинлар». Баъзида халқ кўзғо-

лонлари жуда даҳшатли тус олган. Қўзғолончилар ён беришларга рози бўлмасдан, бундай деганлар: «Биз қайтиб кетмаймиз. Бошлиқларга айтгинки: «Ростини айтганда, биз бу даргоҳга очлик туфайлигина келганимиз йўқ». Биз шу улуғ гапни айтишимиз керак: «Ҳақиқатда фиръавнинг бу жойларида ёвузлик қилинпти».

Қўзғолончилар ҳукм сурган чуқур ижтимоий адолатсизликни кўрсатиб, қулдорларнинг зулм-ситамига сўзсиз итоат қилишдан бош тортганлар. Аристократлар давлат аппарати-га таяниб туриб, халқ қўзғолонларини террор йўли билан бос-тирганлар. Улар бундан илгариги даврда ўтган йирик бир амалдорнинг ёзган таржимаи ҳолида равшан таърифланган усулларни қўлланган бўлсалар керак. У ёзувда бундай дей-лади: «Мен оломонга даҳшат солардим. Мен чет элликка ўз вазифаларини қандай бажариш кераклигини хўп ўргатардим. Мен бандини букар эдим. Мен исёнчининг ўзи қилган хатола-рини бўйнига олишга мажбур қилардим».

Давлатни идора қилишнинг ташкил этилиши

Янги Подшолик даврида давлатни идора қилишнинг мураккаб аппарати вужудга келган. Уша вақтдан қолган жуда кўп ҳуж-жатлар марказий ва маҳаллий идора сис-темаси билан танишиб чиқишимизга имкон беради. Марказ-лаштирилган бюрократик идора системаси борган сари кучайиб боради. Ота-бобоси фиръавилар бўлган Яхмоснинг иттифоқдоши бўлган Ал-Қаба номархларидан ташқари, об-ластларнинг илгариги мустақил ҳокимлари ўз мустақил-ликларини йўқотганлар ва фиръавнга тамомила итоат қилишга мажбур этилганлар. Мамлакат Шимолий ва Жану-бий Мисрни ўз ичига олган иккита катта маъмурий округ-га бўлинган; округга фиръавнинг махсус ҳокими қўйил-ган, бу эса идора қилиш ишини янада кўпроқ марказлаш-тиришга имкон берган. Номларни идора қилиш ҳаммаси подшо амалдорлари қўлига топширилган. Ҳар бир област-нинг бошида махсус амалдор турган, унинг мирзаси ва ало-ҳида девони (палатаси) бўлган; шаҳар ва қалъаларнинг бошида подшо томонидан тайинланган махсус бошлиқлар турган.

Бир амалдорнинг мақбарасида давлатнинг биринчи ва энг юқори амалдори бўлган вазирга подшо томонидан берил-ган йўл-йўриқнинг тексти сақланиб қолган. Бу йўл-йўриқнинг, қисқа, бешира ёзилган ҳужжатнинг тексти у замондаги бю-рократик ижоднинг яққол намунасиدير. Вазир вазифаларини муфассал кўрсатиб ва унинг девонидаги иш бошқариш сис-темасини икир-чикиригача белгилаб берган шу йўл-йўриқ қуйидаги сўзлардан бошланади: «Шаҳар бошлиғи, жанубий

шаҳар ва қароргоҳ вазири вазир девонида ўша тўра-вазир мажлис қурганида шу вазир девонида эшитиб турган чоқда қилиши лозим бўлган ҳамма ишлар хусусида фармойиш. У вазир курсисида ўтиради. Ерга бўйра солинган, тепасида тахтиравон, унинг орқасида ҳам тери, оёқ остида ҳам тери... Қўлида асо, олдида 40 та кўн ёйиб ташланган, унинг қошида икки томонида жанубнинг 10 та кибори (ҳоким ёки амалдорлар — В. А.), икки қаср бошлиғи унинг ўнг томонида, даромадлар бошлиғи чап томонида, вазирнинг мирзалари қўлига яқин жойда турадилар». Бу йўл-йўриққа қараганда, шу юқори мансабдаги амалдор бутун мамлакатни идора қилиш ишини ўз қўлига киритиб олган. Саройда тантана маросимининг тартиб-қоидаларини унинг ўзи белгилаган. Пойтахт идоралари ва бошқармаларининг ҳаммаси унинг қўлида бўлган. Мамлакатдаги бутун ер фонди ва сув таъминоти системаси унинг ихтиёрида бўлган. Олий ҳарбий ҳокимият унинг қўлида бўлган. У барча қалъаларни идора қилган, қўшин йиғган ва флотни бошқарган. Ниҳоят, олий суд назорати ҳам унинг қўлида бўлган ҳамда бутун солиқ бошқармаси ва маҳаллий бошқарма устидан назорат қилган. Шундай қилиб, вазирга берилган бу йўл-йўриқ бутун мамлакат бюрократик бошқармасининг марказлаштирилганлигини кўрсатади.

Ҳужжатларда суд ишининг қандай ташкил қилинганлигига оид баъзи бир маълумотлар сақланиб қолган. Уша даврдаёқ суд қонунилари тўплами бўлган. Шундай тасвирлар сақланиб қолганки, бу тасвирларда биз суд маҳкамасида бош судьянинг ўтирганини ва унинг олдида бир яшик бўлиб, унинг ичида 40 та қонулар тўпламининг ёзилган тексти борлигини кўрамыз. Аменхотеп III ўзини қонун ўрнатувчи деб атаган. У ўз ёзувларида қонунга доим риоя қилинганлигини гапирган. У бундай дейди: «Қонун маҳкам турди, мен қарорларни бузганим йўқ, лекин фактлар олдида жим туриб, шодлик ва хурсандлик қўзғатар эдим». Уша вақтдан қолган насихатномаларда одиллик ғояси талқин қилинган, бу ғоя судьяларнинг миясига астойдил қуйилган. Энг олижаноб судья — бу «одилона иш кўрувчи, тарафкашлик қилмайдиган (тортишиб турган) икки одамни ўзидан қаноатлантириб юборувчи, заифни ҳам, қудратлини ҳам суд қилувчи... паст зотли кишидан юқори зотли кишини афзал кўрмайдиган ва хўрланганни мукофотлаб, ёмонлик қилганга эса ёмонлиги учун жазо берувчи» судьядир. Бироқ бу насихатлар судьянинг ғирт синфий характерини мунофиқона бекитган, холос. Давлат аппарати бойлар қўлида бўлган ва, наҳотки камбағал ўз манфаатларини синфий суд ўз ҳимоясига олишидан умид қи-

ла олган бўлса. Уша вақтдан қолган текстларда «суд олдида ёлғиз турганинг, агар у қамбагал одам бўлса, душмани эса бой бўлса ҳамда судья: «мирзалар учун кумуш ва олтин, хизматчилар учун кийим» деб сиқиб турса, судда бундай кишининг ҳолига вой, деб очиқ кўрсатилиши бежиз эмас.

Янги Подшолик давридаги Миср давлатининг алоҳида хусусияти шундан иборатки, у қатъий ҳарбий характердаги давлат бўлган. Бир печаси асрлар давомида Миср фиръавнлари томонида олиб борилган истилочилик сиёсати давлатни идора қилишнинг бутун системасига алоҳида таъсир этган. Давлат ашхари ҳарбий сиёсат манфаатларига мослаштирилган.

Амалдор ҳайкалининг юқори қисми.
Бўялган оҳақтош.

Янги Подшолик даври. Париж. Лувр.

Ҳарбий командирларга маъмурий амалдорларнинг вазифалари ҳам юкланган. Масалан, «бир аскар бошлиғи капаллар қурилишига раҳбарлик қилади», унинг «ўринбосари қурилишлар учун тош келтиради ва ҳайкалларни ташиштиради». Миср армияси жуда ҳам ўзгариб кетган, у хийла уюшқоқ ҳолга келтирилган. Илгаригидек, у асосан эркин жамоачилардан олинган янги аскарлардан тузилган. Аммо бу даврда Нубия ва Ливиянинг бўйсундирилган қабилаларидан, шунингдек ўша вақтда Мисрга ҳужум қилиб турган «денгиз халқлари» дан олинган ёлланма аскарлар отрядларининг аҳамияти тобора ортиб борган. Рамзес II армиясида бу ёлланган аскарлар жуда катта ўрни тутаётган бўлиб

қолган. Уларнинг сони тобора ортиб борган ва аста-секин асл Миср армиясининг заифлашувига олиб келган. Миср давлатининг ҳарбий қудратига путур етганлигининг сабабларидан бири ҳам худди шудир. Миср армиясининг анчагина қисмини ташкил қилган ливиялик ёлланма аскарлар Ливия йўлбошчиларининг мустаҳкам таянчига айланиб борган ва кейинчалик уларнинг олий давлат ҳокимиятини босиб олишларига имкон

берган. Бу кўп сонли ва қурама армияда ҳарбий интизомни мустаҳкамлаш учун Миср фиръавллари Янги Подшолик даврида асосан ўзига хос кадр офицерлар составига — «ҳокимнинг ҳамроҳлари» га суяниб иш кўришга мажбур бўлганлар; бу хил офицерлар даставвал бундан олдинги Урта Подшолик даврининг охирида пайдо бўла бошлаган. Миср фиръавллари бу ҳарбий командирларга айниқса муҳим топшириқ берганлар, уларни ҳар турли ҳарбий қисмларнинг бошлиқлари қилиб тайинлагандар. Тинчлик вақтида Миср армияси катта-катта икки қисмга бўлинип, бир қисми дельтага ва иккинчиси Юқори Мисрга жойлаштирилган. Ҳарбий юришлар вақтида армия бир неча корпусга бўлинган, буни биз Рамзес II нинг Сурияга қилган юриши ҳақидаги таърифидан биламиз. Уша даврдан сақланиб қолган ёзувлар, жангларнинг ва қалъалар қамалининг тасвирлари қадимги Миср ҳарбий қудрати юксалган охириги даврда ҳарбий ишнинг ташкил қилиниши ва техникаси қандай бўлганлиги билан тапишиб чиқишимизга имкон беради.

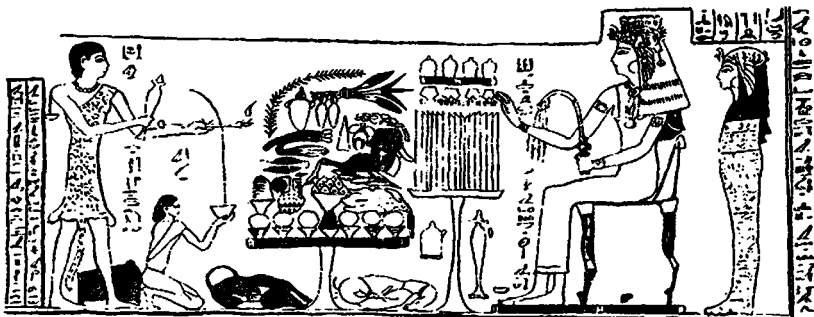
Қадимги Миср ҳарбий тарихини, айниқса XVIII ва XIX династиялар замонида қилинган буюк истилолар даври ҳарбий тарихини ўрганиш Мисрнинг Олд Осиё билан бўлган иқтисодий ва сиёсий алоқалари проблемасини ўрганиш жиҳатидагина эмас, балки қадимги дунёнинг ҳарбий тарихи нуқтаи назаридан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Биз Миср ёзувларида, хусусан Тутмос III нинг йилномаларида бизга маълум бўлган энг қадимги катта жангларнинг, масалап, Магиддо ёнидаги ва Қадеш ёнидаги жангларнинг таърифидан ташқари, яна қадимги Мисрдаги техника, стратегия ва умуман ҳарбий ишнинг тараққиёт даражасини таърифловчи кўп маълумотларни ҳам топамиз.

Узоқ урушлар ва катта қўзғолонлар Мисрни бутунлай ҳолдан кетказган. Мисрнинг тушкунликка учраган Уну-Амоннинг Сурияга қилган саёҳати гапирилган бир адабий текстда (Москвадаги Давлат тасвирий санъат музейининг папируси) айниқса равшан тасвирланган. Бу адабий асарда Миср элчиси Уну-Амон ёғоч сотиб олиш учун Сурияга юборилганлиги тўғрисида гапирилган, бу ёғоч эса худо ҳайкалини олиб ўтадиган қайиқ қуриш учун зарур бўлиб қолган экан. Шу мақсад билан Сурияга юборилган Уну-Амон кўп муҳтожлик ва машаққатларни бошидан кечирган. Мисрнинг Суриядаги таъсири шу қадар заифлашган, Олд Осиёдаги ҳарбий ва иқтисодий қудрати эса шу қадар тушкунликка учраганки, Библ князи Миср элчисига бепарволик билан ва

ҳатто нафрат билан қараган. Бу вақт Мисрнинг тамомила заифлашган даври бўлиб, кўп ўтмай Миср чет эл истилочиларига еم бўлган.

Фиръавн Эхнатон ҳайкалининг жуда катта портрет боши.

Мотам-маърака маросимидан бир кўриниш.

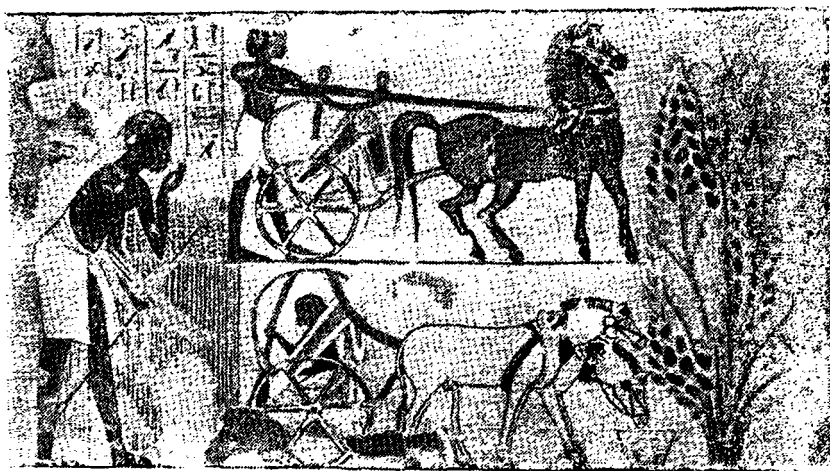
Маат-ка-Ра папирусидаги расм.

Х БОБ

ҚАДИМГИ МИСР МАДАНИЯТИ

Миср маданияти эрамиздан 4000 йил илгари вужудга келган. Шунинг учун уни жаҳондаги энг қадимги маданиятлардан бири деса бўлади. Қулай табиий шароитлар Мисрда моддий маданият ва техниканинг жуда барвақт тараққий этишига ёрдам берган. Сунъий сугориш ишларига бўлган бениҳоя зўр эҳтиёж жуда қадим замонлардаёқ капаллар, тўғонлар, дамбалар ва дастлабки вақтларда оддий пишанг билан кўтариладиган босмалар, кейинчалик эса чархпалакларнинг мураккаб системасини барпо этишга мажбур қилган. Архаик даврда тоштарошлик гоят равнақ топган. Мисрликлар ўша энг қадимги замонлардаёқ қимматбаҳо металллардан нафис зийнат буюмлари ясай билганлар. Ёзув пайдо бўлган, илмий билимларнинг дастлабки куртаклари секин-аста тўплана бошлаган. Бироқ Миср маданияти қадимий Шарқдаги турғун маданиятнинг типик намунаси ўлароқ жуда секинлик билан тараққий қилган.

Миср маданиятининг турғунлигига, тўғриси, жуда секин тараққий қилишига Нил водийсининг географик жиҳатдан бошқа оламдан ажралиб қолганлиги бўлса ва, айниқса кўпроқ ибтидоий жамоа тузуми қолдиқларининг қаттиқ сақланиб қолганлиги сабаб бўлган. Қишлоқ жамоаларининг сақланиб қолганлиги туфайли, архаик турмуш ва қадимги маданиятнинг қотиб қолган формалари ҳамда уруғчилик тузуми вақтидаги кишиларнинг онги устидан тамомила ҳукмрон бўлган диннинг қотиб қолган формалари ҳам ҳеч ўзгармай сақланиб келган.

От қўшилган ва хачир қўшилган Миср жанг аравалари.

Янги Подшолик давридаги мақбарадан олинган расм.

Бироқ савдонинг ривожланиши, урушлар, мулкый тенгсизлик қадимги уруғчилик тузумини емириб, синфий қулдорлик жамияти ва энг қадимги мустабид давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Миср ўзининг бошқа оламдан ажралиб қолган ибтидий ҳаёти доирасидан чиқа ва аста-секин бошқа мамлакатлар билан ҳам таниша бошлаган. Мисрликлар қўшни халқлар билан тобора кўпроқ алоқа қилганлар ва маданият соҳасидаги ютуқларини уларга ўтказа бошлаганлар, шу билан бирга, уларнинг маданиятларидан ҳам кўп нарсаларни ўрганиб олганлар. Чунончи, мисрликлар Янги Подшолик даврида от, филдирак, жанг араваси, ўроқсимон қилич, уруш техникасининг баъзи элементлари ва ҳатто янги музыка асбоби бўлган лирани Осиё қабилаларидан ўрганганлар. Бундай ўзаро маданий алоқа ўрнатилишига ташқи савдо ва ҳарбий сиёсатнинг ривожланишидан ташқари, яна Мисрнинг географик ўрни ҳам, яъни унинг уч қитъа — Африка, Осиё ва Европа чегаралари туташган ерда жойлашганлиги ҳам бир қадар ёрдам берган. Сурияга, Кичик Осиёга, Эгей ороли раёнига олиб борадиган ғоят муҳим савдо йўллари дельта қиргоқларидан бошланади; Қизил денгиз қиргоқларидан Арабистонга ва Африканинг шарқий областлари (Сомали — қадимги Пунт) га борадиган денгиз йўли ўтган.

Ёзув

Шумер, қадимги ҳинд, қадимги хитой ёзуви ва бошқа шу каби энг қадимги ёзув системасига ўхшаб Мисрнинг қадимги иероглиф ёзуви ҳам ўз ҳолича ибтидоий даврдаги энг оддий расм ва шакллардан пайдо бўлган. Архаик давр мирзаси бирон сўзни ёзмақчи бўлса, шу сўзга мослаб расм солган, чунончи, сув сўзини ифодалаш учун учта зигзагсимон, ёки деярли тўлқинсимон чизиқ чизилган, тоғ сўзини эса ораси водий ёки дара ва икки томони тепалик тарзида ифо-

далаган, округ, область сўзларини ариқлар билан бир хил катталиқда тўғри бурчакли полларга бўлинган экинзор шакли билан ифодалаган. Архаик даврдаги сопол идишларга солинган ва примитив маънони англатувчи бу расмлар маъно англатувчи белгиларга яқинлашиб қолади ва чизиқли нақшларнинг соддаштирилган схематик формасига айланади. Бутун-бутун жумлаларни чизиш учун бу айрим су-

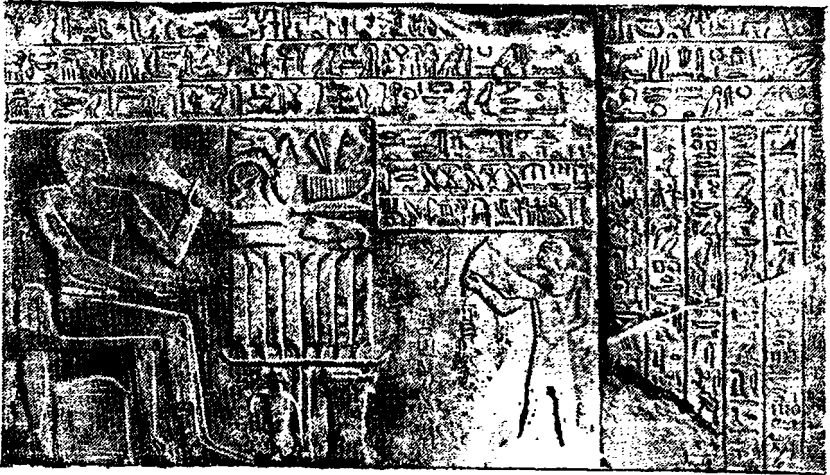

Фиръави Хассехемуи номи ёзилган архаик ёзув.

рат белгилар бутун бир маънони билдирувчи мураккаб суратлар қилиб бирлаштирилган. Фиръави Нармернинг шифердан ясалган ғалаба лавҳасида подшонинг йиқитилган ва тиз чўктирилган душманни чўқмори билан уриб турган ҳолати тасвир этилган. Бир-бирига зич ёпиштириб қўйилган белгилар воситаси билан лочин тасвир этилган, у бир панжаси билан киши бурнига ўтказилган ипни ушлаб, иккинчи панжаси билан гўё асирнинг танасини тасвирловчи тўғри бурчакдан ўсиб чиққан олтита ўсимликни тираб турибди. Мана шу мураккаб ва чалкаш сурат «подшо (у муқаддас лочин образида тасвирланган — В. А.) текислик мамлакатидан 6000 асирни олиб келди» деган маънони англатган.

Бундан сал пастроқда иккита сурат аломати билан ўша мамлакатнинг «Гарпунлар кўли» деган номи берилган. Бу жадвалда худди ўша усулда сурат белгилар воситаси билан ёзилган бошқа бир жумла бор, унда: «Подшо (буқа суратида — В. А.) қалъаларни (шоҳлари билан қалъанинг кунгурали деворларини — В. А.) бузмақда ва душманни (осқлари остига олиб — В. А.) янчмоқда» деб ёзилган.

Бу мураккаб суратли ёзув системаси жуда кўргазмали бўлса ҳам, лекин ноқулайдир. Маданиятнинг умумий тараққиёти муносабати билан тил формалари ва сўз состави бойиб ва мураккаблашиб борган сари, мирза сурат белгилар билан тушунтириш жуда қийин ва кўпинча мумкин бўлмаган кўпдан-кўп мавҳум тушунчаларни, атоқли отлар ва грамматик формаларни алоҳида белгилар билан билдиришга мажбур бўлган. Шунинг учун тил мураккаблашиб борган сари ёзув ҳам соддалашиб борган. Бутун-бутун сўзларни англатадиган айрим сурат белгилар секин-аста айрим бўгинларни ифодалайдиган бўлган. Масалан, суғориш каналини ифодалашда ишлатилган сурат белги — \equiv (мер) ҳамма ерда «мер» бўгинини ифодалайдиган бўлган; юлдуз (сба) ни ифодалашда ишлатилган сурат белги — J «сба» бўгинини ифодалайдиган бўлган; ўриндиқ маъносини билдирувчи сурат белги — A (сет) «сет» бўгинини ифодалайдиган бўлган ва ҳоказо. Бир бўгинли сўзлар ёки икки ҳарфдан иборат ўзаклар — бўгинларга ишлатиб келинган сурат белгилар замон ўтиши билан алфавит белгиларига айланиб борган. Лўкидон — «са» сўзини билдирган $+$ $+$ сурат белги «с» ҳарфи ўрнида, тешлик — «ка» сўзини билдирган Δ сурат белги эса «к» ҳарфи ўрнида қўлланилган. Шундай қилиб, Қадимги Подшолик давридаёқ Миср ёзувида 24 та асосий товушнинг билдирадиган алфавит системаси пайдо бўлган. Бироқ Миср мирзалари қадимдан қолган архаик сарқитлардан қатъий воз кечишга ботина олмай, ёлғиз алфавит белгиларидангина иборат бўлган ёзув системасини ярата олмаганлар. Консерватив традицияларга кўра, Миср мирзалари ўз ёзувларида сўзларга ва сўз бўгинларига ишлатиладиган жуда кўп ва мураккаб сурат белгиларни сақлаб қолганлар, жуда кўп сўзларга маълум бир тушунчага киралиган сўзлар гуруҳидаги суратли аниқловчилар (детерминативлар) ни ишлатганлар. Масалан, «илдиз» (менит) сўзи бўгин белгиси «мен», алфавит белгилари н—и—ва т билан ҳамда «ўсимликлар»га онд сўзлар группасини билдирадиган тегишли аниқловчи воситаси билан ёзилган. Шундай қилиб, Миср ёзуви бир неча хил белгилардан таркиб топган бўлиб, ундаги ҳар бир сўз алфавит, бўгин, суратли-образли белгилар ва аниқловчилар воситаси билан ифода қилинган. Қадимги Миср орфографиясида қатъий қондалар бўлмаган: ҳар бир сўзнинг имлоси истаган вақтда ўзгартирилаверган. Миср имлосининг бирдан-бир қондаси иероглифларни тўғри бурчак ёки тўрт бурчак шаклида симметрик қилиб жойлаштиришдан иборат бўлган. Қадимги мисрликлар горизонтал сатрлар билан ёзиб, кўпинча ўнгдан чапга қараб ўқиганлар, баъзан юқоридан пастга қараб ёз-

Мансабдор Хенининг иероглиф ёзувли қабр тоши.

Урта Подшолик даври. Москва. Давлат тасвирий санъат музейи.

ганлар ва шу тартибда ўқиганлар. Улар хатни тошга, ёғочга, сопол парчалари, тери, сурп ва паирусга ёзганлар; папирус қадимги Мисрда энг кўп ишлатиладиган ёзув материали бўлган. Қадимги Подшолик давридаёқ, ишга алоқадор ҳужжатларни тез-тез ёзиш зарур бўлиб қолгани мuposабати билан тез ёзиш пайдо бўлган ва бу нарса белгиларнинг ташқи формасини соддалаштиришни талаб қилган. Миср ёзувининг бундай соддалаштирилган системасини, греклар атаганидек, «иеротика» деб атайдилар. «Демотика» деб аталган ва энг мукаммаллаштирилган тез ёзиш ҳозирги замондаги стенографияга ўхшайди ва у эрамиздан аввалги VIII асрда пайдо бўлган ҳамда Миср давлати тушкунликка юз тутган кейинги даврда кенг тарқалган.

Миср ёзувининг секин тараққий қилиши ва мураккаблигининг асосий сабаби шуки, бу ёзув батамом қоҳинлар қўлида бўлган. Билимни бутунлай ўз монополиялари остига олган қоҳинлар ёзувни оммабоп қилишдан, кенг халқ оммаси фойдаланадиган қилишдан манфаатдор эмас эдилар. Аксинча, қоҳинлар ва мирзалар ёзувни донолик худоси Тот ато қилган «каломиллоҳ хати» деб, диний сирлар никоби остига олганлар. Мирза ёза бошлашидан олдин худо Тотга багишлаб назир шаробили ичиши ва қуйидаги дуони ўқиши лозим

бўлган: «Менга бошчилик қилиш учун ҳузуримга келгил, ва-зифангни ўташга мени қодир қилгил... Сенинг вазифанг бошқа ҳамма хизматлардан аълодир... Енимга келгил, менга бош бўлгил... Мен сенинг қулингман».

Дин

Миср тарихининг то христианлик тарқалгангача ўтган ҳамма даврларидан сақланиб қолган жуда кўп диний текстлар ва диний эътиқод ёдгорликлари уруғчилик тузуми емирилиб, бузилиб бораётган даврдан бошлаб Миср динининг ривожланишини кузатиб боришга имкон беради. Ижтимоий тузумнинг ва умуман бутун маданиятнинг ниҳоят даражада секин ривожланганлиги диннинг ибтидоий формалари сарқитларининг жуда кейинги даврларгача маҳкам сақланиб келиши учун замин бўлиб хизмат қилган, бунга, қисман, Миср тарихининг ҳамма даврларида ҳайвонларга эътиқод қилишнинг кенг тарқалганлиги ҳам сабаб бўлган.

Фетишизм

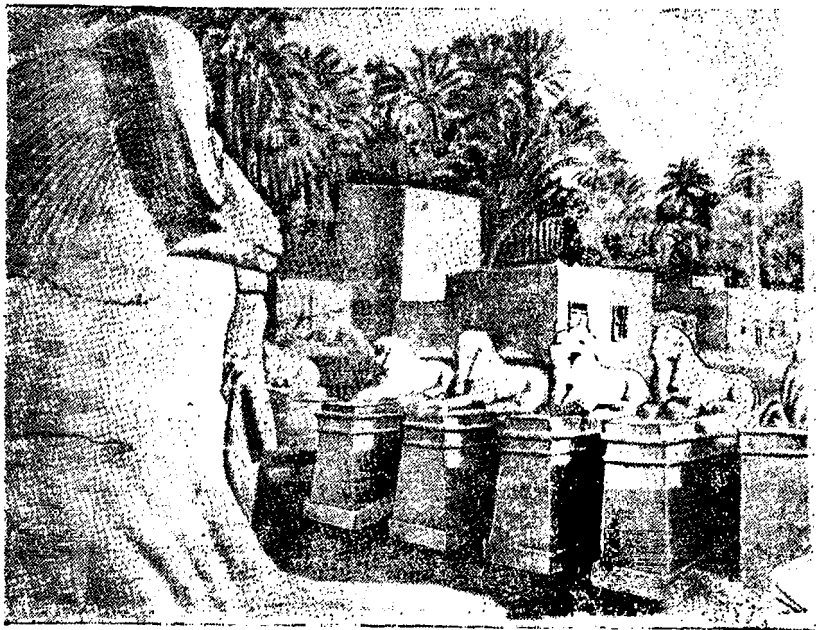
Ибтидоий замонда яшаган мисрлик, табиатга қарши курашда ўзини оғир билиб, табиатдаги айрим ҳодисалар ва айрим нарсаларга табиатдан ҳам устуй турувчи кучга эга деб қараган ва шу билан бирга, бу кучдан ўз манфаатлари учун фойдаланишга уринган. Бу фетишлар эътиқоди, яъни ибтидоий одамларнинг муқаддас нарсаларга, гўё табиатдан ҳам юқорини турувчи афсонавий кучга эга бўлган бу нарсаларга эътиқод қилиши архаик даврда келиб чиққан. Мисрда ўша қадим замонлардан буён маъбуда Нейтнинг муқаддас симболи бўлган алоҳида фетишга — чалиштирилган икки ўқ ёки қирига ёпиштирилган ёйга, сўнгра худо Минанинг фетиши — ёғочдан ўйиб ишланган лўкидонсимон буюмга, худо Сопдунинг «ўтқир» тишларига, худо Ухнинг папирусдан ясалиб, пат ва тасмалар билан безалган ҳассасига ва шу сингари бир қанча сеҳрли буюмларга топинганлар. Бу примитив фетишизм сарқитлари қадимги Миср динида то кейинги вақтларгача сақланиб келган.

Табиатга топиниш

Табиатнинг даҳшатли кучлари Нил водийси ва унга ёндош тоғли ерларда яшаган ибтидоий аҳолини қўрқувга солган. Қадимги мисрликка мудҳиш қум чўли айниқса даҳшатли бўлиб кўринган, чунки бу чўл томондан қум аралаш довул эсиб турган, унда йиртқич ҳайвонлар изғиб юрган, Нил водийсидаги деҳқонларни доим ўзларининг ҳужумлари билан таҳликага солиб турган кўчманчи қабилалар шу чўлда кўчиб юрган. Мисрда жуда қадим замонлардаёқ муқаддас тошга топинганлар, кейинчалик бу Гелиополь шаҳрида ҳам ҳукм сурган. Диний архитектурада обелискнинг ишлатилиши ҳам шу тошга топиниш билан боғланган. Ниҳоят, подшонинг

муқаддас мақбараси — пирамидаларда қадимги тоғ ва қояларга эътиқод қилишнинг изи сақланиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Серсув Нил дарёси билан мунтазам суратда суғорилиб турадиган водийнинг серунум тупроғи деҳқончилик хўжалигининг ўсишини тезлаштиргач, қадимги мисрликлар динида «муқаддас ер», «табиатнинг онаси маъбуда» ва ернинг азалиги худоси Гэб тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўла бошлаган. Ерда ҳаёт кечирган, ердан унган самаралардан баҳраманд бўлиб, тирикчилик қилган ва ўлганларни ҳам шу ерга кўмган деҳқон ҳаёт-мамотнинг бошини шу ер деб билган. Шунинг учун «Пирамида текстлари» да ўлган одам тўғрисида образли қилиб, у «ер тишлайди, Гэбни тишлайди, отасини тишлайди» ва «марҳумнинг жасади — Гэбдир» дейилади. Аммо Нилнинг аллювиал водийси шаронтида фақат мураккаб сунъий суғориш асосидагина деҳқончилик қилиш мумкин бўлган. Шунинг учун мисрликлар сувни одамга ҳаёт ва озиқ берувчи дастлабки улуғ стихия деб билганлар. Мисрликлар дастлабки сув хаосини худо Нун деб атаганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Шунинг учун улар улуғ Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни Хапи деб атаганлар ҳамда табиат кучларига ҳаёт бахш этувчи худо Озирис билан тенглаштирганлар, уни «худоларнинг каттаси, ҳамма нарсани яратган, одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил» деб атаганлар. У замондаги мисрликлар осмон кўзидан — «қуёш худоси Гор кўзларидан», ёки ёмғир маъбудаси Изиданинг йиғлаётган кўзлари ва танасидан чиқиб турган ёмғир, сувни, шунингдек, Гелиополь ёнидаги муқаддас чашмани сув худосининг намоён бўлиши деб билган. Улар назарида сув руҳлар, сув парилари билан бўлиб тошган, «улар сувда макон қилганлар» ва сув гирдобининг худоси Собк уларга подшолик қилар эмиш. Улар Собкни тимсоҳ шаклида ёки одам бошли тимсоҳ шаклида тасаввур қилганлар. Мисрликлар, ҳаёт сувдан бошланади, деб биллиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, Қадимги Подшолик даврининг пирамидаларидаги дафнхона деворларига чизилган энг қадимги афсунларидаёқ қуйидаги сўзлар билан сувга мурожаат қилганлар: «Ё сув, бу ёққа кел, осмондаги мавжудот ҳаёт бўлсин! Ё сув, бу ёққа кел, ердаги мавжудот ҳаёт бўлсин!». Шунинг учун мисрликлар марҳум руҳига дуо-афсунлар ўқиб, унинг абадий яшашини таъминламоқчи бўлганларида худога нола қилиб қуйидаги дуони ўқиганлар: «Сен улуғ худога (Озирисга — В. А.) марҳамат айлаганингда унга Нил келадиган бўлди, унинг учун яйловларда ўт пайдо бўлди ва папирус ўсадиган бўлди; худди шу сингари

Фивада худо Амоннинг «муқаддас қўй» ҳайкаллари аллеяси.

Янги Подшолик. XIX династия.

унга (марҳумга — В. А.) ҳам марҳамат айлагилки, у сенинг сувингдан баҳраманд бўлсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин!». Сувни муқаддас билиб ва плоҳийлаштириб, унга топиниш одати Мисрнинг бош руҳонийсидан тортиб то фиръавннинг ўзигача ҳамма қоҳинлар томонидан адо этиладиган мураккаб маросимда — худога атаб ичкиликлар ҳада қилиш ва гуноҳлардан тозаланиш маросимида ифода қилинган.

Қадимги мисрлик ўтнинг қудратли стихиясига, унинг даҳшатли ва ҳалокатли, лекин, шу билан бирга, одамга зарур ва фойдали бўлган кучига ҳам умид билан, ҳам қўрқув билан қараган. Ер тағидан чиқадиган ёки баланд осмонда чақнаб одамларни куйдирадиган бу ўт стихияси мисрликларга космик сув билан боғлиқдай бўлиб кўринган, нариги дунёда ўлган кишининг йўлини тўсиб турган «ўт қўли» ёки «ўт ороли» тўғрисидаги тасаввур қадим замонлардаёқ бўлган. Алоҳида сеҳрли дуолар кишини ўт балосидан сақлаши ва ўт

Худо Горга топниши.

Янги Подшолик давридаги расм.

стихияси устидан унинг ҳукмронлигини таъмин этиши лозим бўлган.

Мисрликлар, айрим ўсимлик, дарахт ва йиртқич ҳайвонларда қандай бўлса ҳам, бирон худонинг макони ёки мужасами бор, деб билиб, бутун ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини руҳлар, худолар ва маъбудалар туркумига айлантирганлар. Дастлаб териб овқат топиш ва овчилик, сўнгра чорвачилик ва деҳқончилик шундай эътиқодлар, тасаввурлар ва одатлар яратганки, улар қадимги ўсимлик ва ҳайвонларга топнишга асос бўлган. Ўсимлик ва дарахтларга топниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. Мемфисда маъбуда Хатхорга бағишланган муқаддас «има» дарахтзори бўлган. «Ҳаётнинг осмон дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада, ўсимликлар дунёсининг симболи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр образли қилиб ифода этилган. Қадимги Подшолик давридаёқ бу қадимги ўсимликка эътиқод қилиш диний-бадий образлар шаклига киритилади. Мемфис худоси «Гўзал Тум» — Норфертумга ба-

ғишланган муқаддас лотос¹ ҳақидаги тасаввур ана шундай пайдо бўлган.

Қадимги тотемизм формаларидан бири бўлган ҳайвонларга эътиқод қилиш Мисрда архаик даврдан бошлаб кенг тарқалган. Қадимги Мисрнинг жуда кўп областларида эркак ва ургочи муқаддас шерларга топинганлар. Бубастисдаги Миизисга эътиқод қилиш ҳамда Тенис, Мемфис ва Эснадаги ургочи шер — маъбудаларга эътиқод қилишлар ана шулар жумласидандир, булар орасида шер бошли маъбуда Сохмет эътиқоди айниқса кенг тарқалган. Буто шаҳрида заҳарли илонга маъбуда Уажит деган ном бериб, унга сажда қилганлар.

Уй ҳайвонларини илоҳийлаштириш ҳам аҳамият жиҳатидан бундан қолишмаган. Мисрнинг қадимги пойтахтлари бўлган Мемфис ва Гелиополда Апис ва Мневис деган муқаддас буқаларга топинганлар. Муқаддас буқа образи кейинчалик илоҳийлаштирилган, гўё табиатдан ҳам устун турувчи кучга эга бўлган подшо образи билан қўшилиб кетган. Қўчқор шаклида тасвир этилган худо Хнум ижодий куч худоси ҳисобланган. Муқаддас қўчқорни илоҳийлаштириш Фива худоси Амон эътиқодида анча кейинги замонларгача сақланиб келган. Мендес, Гермополь ва Ликополда муқаддас эчкига топинганлар. Муқаддас сигир — маъбуда Хатхор эътиқоди бутун Мисрда жуда кенг ёйилган эътиқод бўлиб, унинг маркази Деңдера шаҳри бўлган. Муқаддас ҳайвонларга эътиқод қилиш подшонинг эътиқодида ва унвошларида ҳам акс этган. Муқаддас, лочин, асалари, калхат ва илон азалдан подшо ҳокимиятининг ҳомийлари ҳисобланган. Подшонинг ўзи эса кўпинча одам бошли забардаст шер (сфинкс) сифатида тасвирланган.

**Мотам-маърака
маросими**

Мисрда ота-боболар руҳини йўқлаш ва у билан боғлиқ бўлган мотам-маърака маросимлари уруғчилик тузуми давридан бошлаб давом этиб келган. Бу мотам-маърака маросими уруғ бошининг ҳокимияти ва обрўсини идеологик жиҳатдан мустаҳкамлашга ёрдам берган. Қадимги бошқа халқлар сингари, мисрликлар ҳам, ўлимга одамнинг йўқ бўлиб кетиши эмас, балки унинг бошқа дунёга кўчиши, деб ҳисоблаганлар. Нариги дунёдаги ҳаётни улар хаёлларида бузиб, ер устидаги ҳаётга ўхшаш бир ҳаёт, деб кўрсатганлар. Мисрликлар нариги дунёдаги ҳаётга ер юзидаги ҳаётнинг ўзига хос давоми деб қараб, ўлган кишига у тириклик вақтида фойдаланиб келган ҳамма буюмлардан ўша фараз қилинган нариги дунё-

¹ Лотос — нилуфар гуллар туркумига кирадиган чиройли сув ўсимлиги.

да ҳам фойдаланиш учун имкон беришга ҳаракат қилганлар. Мисрликлар, марҳум ўзининг тирик қариндошларидан ошсув ва ўзига зарур бўлган ҳар хил буюмлар олиб, абадий яшай олади ва ўзининг ер юзида қолган авлодларини сақлай олади, деб ишонганлар. Қадимги Мисрда уруғчилик тузумининг сарқитлари мотам-маърака маросимининг кенг авж олганлигида, кенг ёйилганлиги ва узоқ вақтлар сақланиб келганлигида кўринади.

Улган кишининг ҳаётини абадий сақлашга уриниш, даставвал, жасадни кўмиш усулида ифода этилган. Қадимги замонлардаёқ ўликни терига, чиптага ёки матага ўраб, кўпинча ухлаб ётгандай бўлиб кўриниши учун букчайтириб, бир томонга қаратиб ётқизиб кўмганлар. Уликнинг жасади ёнига овқат, қурол, одам ва ҳайвонларнинг ҳайкалчаларини қўйиб қўйганлар. Қадимги Подшолик даврида, энг қадимги қулдорлик давлати ташкил топа бошлаган пайтда қадимги мотам-маърака маросими бошқача янги бир аҳамиятга эга бўлган. Бу эса, мавжуд синфий тузум ўзгармас ва абадий тузум, деган фикрни идеологик жиҳатдан мустаҳкамлаб бериши лозим бўлган. Бой амалдорлар ва қоҳинларни пилла-почасимон катта мақбара (мастаба)ларга кўмганлар. Марҳумнинг жасадини сунъий равишда сақлаш учун ичак-човоқларини олиб, алоҳида идиш (каноп)га солиб қўйганлар, жасадни туз эритмаси ва смолага солиб, алоҳида бир усул билан мумиёлаганлар. Шу тарзда қилинган мумиёни бир неча қават зиғир ўрамасига ўраганлар. Мақбара ичидаги хоналарнинг деворларига, одатда, вафот этган аристократни, унинг оиласини, мол-мулкни — ҳаёт эканлигида унга қарашли бўлган подаларни, қул ва хизматкорлари ишлаб турган экинзорларни тасвирлаганлар. Бу деворларда овчилик, балиқ ови, ишлаб чиқариш процессларининг манзараларини ва уй-рўзгор ишларига оид ҳар хил суратларни учратиш мумкин. Кўпинча бадиий қилиб ишланган ёзувлар ва ҳатто тегишли рақамлар билан изоҳ берилган ана шундай тасвирлар нариги дунёда ҳам марҳумнинг давлатини гўё сеҳр билан сақлаб қолиши лозим бўлган. Марҳум нариги дунёда ҳам хотиржам бўлсин учун қариндошлари унга атаб қурбонликлар қилишган. Қадимги Мисрда кенг ёйилган мотам-маърака маросими синфий табақаланиш кескинлашиб кетган даврда халқ оммасида гўё ўликни кўмганда алоҳида расм-одатларни бажариш ва алоҳида диний-сеҳрий маросимларни ўташ воситаси билан одамлар у дунёда ҳам ўз мол-мулкни, подшо марҳамати билан ато этилган имтиёзларини сақлаб қола оладилар, деган ишончни мустаҳкамлашга хизмат қилган. Шу билан эътиқоднинг бу системаси умуман бу-

тун қулдорлик тузумини идеологик жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Қадимги мисрликлар табиат ҳодисалари ва табиат кучларини илоҳийлаштириб, ҳамиша тирилиб турадиган табиатнинг абадийлиги тўғрисидаги фикрни ўлган киши ва илоҳийлаштирилган ота-бобонинг ҳам гўё тирилиши ва абадий яшаши ҳақидаги фикр билан боғлашга уринганлар. Қадимги Подшолик даврида бу қадимги диний тасаввурлар теология шаклига кира бошлагач, қадимги сув ва ўсимлик худоси Озирис секин-аста мотам-маърака маросимининг марказий сиймосига айлантирилади.

Озирисни энг қадимги замонларда, деҳқончилик хўжалиги вужудга келган даврда ўсимлик ва сув худоси деб тасаввур қилганлар. Ўзини тамомила табиатга қарам деб ҳис қилган қадимги мисрлик ўзининг бу дунёдаги ҳаёти ҳам, нариги дунёдаги ҳаёти ҳам Озирисга боғлиқ деб билган: табиатнинг яширин ва абадий кучлари ўлувчи ва тирилувчи табиатнинг худоси бўлган Озирисда мужассам эмиш-ку, ахир. Шунинг учун, Озириснинг тирилиши кишининг янги ҳаётга қайтиш гарови, деб ҳисобланган. Бу фикр қуйидаги диний текстда жуда аниқ ифода қилинган:

Ҳақиқатан, Озирис яшагандек, яшайсан сен ҳам.
 Ҳақиқатан, у ўлмаганидек, ўлмайсан сен ҳам
 Ҳақиқатан, у йўқ бўлмаганидек, йўқ бўлмайсан сен ҳам.

Ўсимликлар ва сув худосининг абадий ҳаёт худосига, ўлганларга қозилик қилувчи ва охиратнинг подшосига айлантирилганлиги Озирис ҳақидаги қадимги афсонада тасвир этилади. Бу афсонада айтилишича, Озирисни ёвуз биродари Сэт ўлдирган эмиш, сўнгра у тирилиб, ниҳоят, охиратнинг ҳукмрони бўлган эмиш. Шунинг учун, қадимги мисрликларнинг ишончига кўра, киши Озирисга тақлид қилгандагина, у кишининг жасади устида худди Озириснинг жасади устидагидек диний-сеҳрий маросимлар қилингандагина гўё у абадий ҳаётга эга бўлиши мумкин эмиш.

Ўрта Подшолик даврида аҳолининг анча кўп сонли эркин ўрта табақаси вужудга келиши билан мотам-маърака маросими бирмунча бошқа тус олади. Илгари вақтларда фақат подшолар ва аристократларгагина охират ҳаётини «таъминлаб берган» диний-сеҳрий ёзувлар энди аҳолининг ўрта табақа намояндаларининг жасади солинган оддийроқ саркофагларда ҳам пайдо бўла бошлайди. Қоҳинлар нариги дунёнинг бу янги номзодларидаги кайфиятни ва уларнинг орзуларини эътиборга олиб, улар учун махсус дуо ва сеҳрлар

ўйлаб чиқарганлар; бу дуо ва сеҳрлар гўё марҳумнинг «нариги дунёда ўз оиласи билан қовушувини», «охиратнинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишини» ва унда «Худонинг судига рўпара бўлмаслик» иложини таъминлаб бериши лозим бўлган. Кейинчалик бу диний-сеҳрий ёзувлар тобора кенгроқ аҳоли оммаси орасида татбиқ этиладиган бўлган. Урта Подшолик даврида жасадлар солинган яшик тахталарига ёзилган дуо ва сеҳрлар Янги Подшолик даврида ва кейинги замонда ҳам папирус ўрамларига ёзиладиган бўлиб, натижада «Ўликлар китоби» вужудга келган. Аmmo буни «Ўликлар китоби» демасдан, «Тирилиш китоби» (маҳшар — пер-ем-херу) деб аталса тўғрироқ бўларди. «Ўликлар китоби»да ҳамда бу даврдаги бошқа бир қанча диний-сеҳрий тўпламлар ва текстларда жуда кўп дуолар, худолар шаънига айтилган мадҳиялар, нариги дунё ва киши ўлгандан кейин унинг қисмати қандай бўлиши тасвирланган.

Жуда кўп диний-сеҳрий тўпламлардан энг каттаси ва жуда кўп тарқалгани «Ўликлар китоби» бўлган. Қадимги мисрликларнинг диний традициясига кўра, бу тўплам Қадимги Подшолик даврида тузилган, дейилади. Бу нарса V—VI династиялар замонидаги «Пирамидалар текстлари» орасида ҳам «Ўликлар китоби»дан айрим боблар учраганлиги билан қисман тасдиқ этилади. Кейинчалик, бу китобнинг марҳумга нариги дунёда роҳат ва фароғатли ҳаёт бахш этувчи айрим боблари ўликлар солинадиган яшикларнинг тахталарига ёзиладиган бўлиб, булардан Урта Подшолик замонидаги «Саркофаглар текстлари» деган шартли ном олган диний-сеҳрий тўплам вужудга келган. Бу текстлардан секин-аста «Ўликлар китоби» пайдо бўлган. «Ўликлар китоби»нинг таркибий қисмлари ва мазмуни жуда хилма-хилдир. Кетма-кет келадиган айрим боблари бир-бири билан мантиқий равишда боғланмаган. Шундай қараганда бутун бу диний-сеҳрий тўплам тартибсиз жойлашган ҳар хил дуолар, муножотлар, мадҳиялар, муборакбод қўшиқлар, гимнлар, афсунлар ва сеҳрлар йиғиндисидан иборатдек кўринади. Баъзи боблари ўзининг қадимги маросим характериini сақлаб қолган, масалан, «Оғиз очиш боби», ёки «Тоза кийим кийиш боби» ана шундай. Кўп боблари марҳумни нариги дунё даҳшатларидан асраши ва ўлгандан кейин унга роҳат ва фароғат таъмин этиши лозим бўлган сеҳрли дуолардан иборат. «Ҳар қандай илонларга зарба бериш боби», «Иккинчи марта ўлмаслик ҳақидаги боб», «Чириб кетмаслик ҳикмати», «Худо қаҳрига дуч келмаслик ҳикмати» ва бошқа шу сингарилар ана шундай боблардир. Сўнгра, «Нафас олиш ва сувга эга бўлиш ҳикмати», «Олтин қирғий ва илоҳий қирғийга айланиш ҳик-

Марҳумнинг юраги Озирис судида тарозида тортилмоқда. «Уликлар китоби»нинг 125-бобидаги расм ва текстдан парча. Хунафар папируси,

Янги Подшолик. XIX династия. Лондон. Британия музейи.

мати», «Жоннинг тана билан қўшилишига имкон бериш ҳикмати», «Аршаълода худо Ра ёнига чиқиш ҳикмати» ҳам шулар жумласидандир. 1, 18, 30 ва 125-боблар ахлоқ ақидаларининг ривожлантирилишини кўрсатади. «Уликлар китоби»нинг 125-боби айниқса қизиқ. Бу бобда ўлгандан кейин марҳум устидан бўладиган суд баён қилинади, юракнинг (қадимги мисрликларда жоннинг симболи) тарозида тортиб кўрилиши (психостасия) тасвир этилади ҳамда ишкор тавбаси келтирилади, бунда марҳум 42 та асосий гуноҳни қилмаганлигини айтади. Энди бу даврга келиб, бу дунёда гуноҳ ва жиноят қилмасдан, тақводорлик билан одил ҳаёт кечирган кишигина париги дунёда роҳат ва фароғатга эришади, деган тасаввур пайдо бўлади. Бироқ ахлоқий назарлар ҳам қадимги сеҳрий тасаввурлар билан чапишиб кетганича қолаверади. Масалан, «Уликлар китоби»нинг 30-бобида марҳум охират судида юраги унга қарши гувоҳлик бермасин учун, уни аврайди. Бу диний-сеҳрий эътиқодларнинг турлитуман, аралаш-қуралаш бўлиши шуни кўрсатадики, «Уликлар китоби» бир неча асрлар давомида тузилган, ўзгартирилган ва таҳрир қилинган. Қадимги текстлар то сўнги вақтларгача ўзларининг анъана шаклларида сақланиб қолган, шу билан бирга, уларнинг мазмуни кўпинча тушуниб бўлмайдиган ҳолга келган ва ҳатто махсус изоҳлар талаб қилган; ана шундай изоҳлар «Уликлар китоби»нинг, масалан, 17-бобида қўшимча қилинган.

«Уликлар китоби»нинг узун папирус ўрамига ёзилган энг яхши намуналари Миср маданияти гуллаб-яшнаган XVIII династия замонага мансубдир. Бундай намуналарнинг кўпчили-

ги Фива мақбараларидан топилган ҳамда асосан Фива қоҳинлари ва амалдорларига қарашли бўлган. Папируслар кўмиш манзаралари, мотам-маърака маросимлари, охират суди ҳамда марҳумнинг нариги дунёдаги тақдири билан боғлиқ бўлган мавзуларда ҳар хил манзараларни тасвирловчи ғоят позик, гўзал қилиб ишланган расмлар билан безатилган.

Қуёшга топиниш Мисрликлар қуёшни жимжит чўлу-биёбонда ҳукм сурган осмон ўтинийг даҳшатли стихияси деб, шу билан бирга, инсон ҳаёти учун зарур бўлган иссиқлик ва ёруғликнинг бошланғичи, деб тасаввур қилганлар. Энг қадимги замонда қуёшга топинган шаҳарнинг маркази Иуну шаҳри бўлиб, греклар уни «Қуёш шаҳри» (Гелиополь) деб атаганлар; бу шаҳар ўзининг катта диний марказ сифатидаги аҳамиятини қадимги Мисрнинг бутун тарихи давомида сақлаб келган.

Қадимги Подшолик даврида қуёшга топиниш кучаяди ва Миср давлатининг марказлашиши муносабати билан секин-аста олий илоҳият шаҳри давлатига топинишга ўтилади. Қуёш худоси Ра ана шундай олий худо деб эълон қилинади ва унинг номи қоқ ўртасига нуқта қўйилган доира шаклида кўрсатмали иероглиф билан ёзилади, бу эса ялтираб турган қуёш гардишини англатади. Худо Ранинг номи IV династия фиръавнлари Хафра ва Менкаура номларининг таркибий қисмига киради. V династия фиръавнлари худо Рага атаб ҳашаматли ибодатхоналар бино қилдирганлар, бу ибодатхоналарда махсус қуёшга топиниш маросимлари ўтказилган. Олий қуёш худоси Ра Мисрнинг энг қадимги давлат эътиқодларидан бири бўлган худо Гор эътиқоди ҳам секин-аста қўшилиб кетади; бу худо ё қуёш лочини ёки қуш қанотли қуёш гардиши шаклида тасвир этилади. Шундай қилиб, айрим ном худоларининг эътиқодларидан қуёш олий давлат худосига бўлган эътиқод устун бўлиб олади.

Урта Подшолик даврида, Фива Мисрнинг сиёсий марказига айланганидан кейин, маҳаллий худо Амон бутун Мисрнинг олий давлат худоси бўлиб қолади. Шундай қилиб, бир замонлар тапхо қуёш худоси Ра эътиқоди анча қадимги бошқа бир қанча эътиқодлар билан бирга қўшилиб кетгани сингари, Амон эътиқоди ҳам давлат ва диннинг марказлашуви процессида бир қанча маҳаллий эътиқодларни, биринчи навбатда, Мисрда энг кўп тарқалган Гелиополь худоси Ра эътиқоди бош бўлган қуёш эътиқодларини ўз ичига олади. Янги худо Амон-Рага бағишланган гимнларда, у азалдан мавжуд ва бутун оламни яратган олий худо, деб тасвир қилинади.

XVIII династиянинг қудратли фиръавнлари замонида Миср давлатининг мустақамланиши ва ғоят катта моддий

бойликларнинг Амон коҳинлари қўлида тўпланиши шу Фива худоси эътиқодининг қарор топишида акс этади. Фиръавн ҳамма подшолар орасида энг кучлиси ва энг қудратлиси деб ҳисоблангани каби, худо Амон-Ра ҳам барча худолар орасида энг улуғи деб эълон қилинади. Унга: «Ҳамма худолар султонни», «Ҳамма худолар подшоси», «Худоларнинг энг қудратлиси» деб берилган таърифлар ҳам шунни кўрсатади. Фиръавн Эхнатон замонида, қуёш худоси Атон танҳо олий давлат тангриси деб эълон қилинган вақтларда қуёшга бўлган эътиқод ўз тараққиётининг энг юқори чўққисига чиққан. Танҳо, бутун олам ҳамда абстракт космик тангрисининг Ра-Горахт ва Амон ақидаларида сал-пал кўрина бошлаган хусусиятлари танҳо қуёш худоси Амон эътиқодида тўла ифодасини топади ва ҳайвонларга эътиқод қилиш ҳамда кўп худоликнинг қадимги сарқитларини деярли узил-кесил, аммо қисқа бир муддатга сиқиб чиқаради. Эхнатоннинг диний реформаси унинг вафотидан кейин, орадан кўп ўтмай, бекор қилинади ва шу муносабат билан Фива коҳинлари ғалаба қозонади. Худо Амонга бўлган эътиқод яна тикланади ва Миср аввалги кўп худоликнинг қадимги анъанавий шаклларига қайтиб келади. Бироқ қуёшга эътиқод қилиш ҳар ҳолда қадимги Мисрнинг диний эътиқодлари системасида то кейинги вақтларгача муҳим ўрин тутиб келаверади. Қуёш худоси кейинги вақтлардаги ёзувларда «Ўз-ўзини вужудга келтирган, ном эса номаълум... ўзидан бошқа ҳеч ким бўлмаган вақтда яшаган... махлуқот унинг қалби истаги билан вужудга келган... қуёш гардиши» образида кўкларга кўтариб мақталган.

Энг қадимги мустабид давлатларда дин Подшонинг илоҳийлаштирилиши подшонинг ва унинг давлат ҳокимияти бутун аппаратининг обрўсини мустаҳкамлаш учун хизмат қилган. Диний ваъзларда: подшо худодир, ҳокимиятни унга бевосита худоларнинг ўзи берган ва шунинг учун ҳам подшони ердаги худо билиб, унга итоат қилмоқ керак, деган таълимот катта ўрин тутган. Бу таълимотга кўра, подшога қарши қаратилган ҳар қандай социал норозилик ва исён динга қарши жиноят деб қаралиши, ва, демак, умуман йўл қўйиб бўлмайдиган ҳамда муваффақиятсизликка маҳкум этилган иш деб қаралиши лозим бўлган.

Подшони илоҳийлаштириш идеологияси Мисрда айниқса аниқ бир шаклга кирган, чунки Миср давлати бир неча минг йиллар давомида узлуксиз яшаб келган ва ўзининг гуллаб-яшнаган даврларида катта ҳарбий-сиёсий қудратга эришган, қатъий марказлашган давлат бўлган; буниинг устига, диннинг анъанавий шакллари подшо ҳокимиятининг мустаҳкамланишига ҳамisha ёрдам бериб келган. Миср фиръавнини «эзгу

худо», «улуғ худо», «қуёш қонидан яратилган, унинг фарзанди» деб атаганлар; худо даражасига кўтарилган подшога ибодатхоналар қурганлар, бу ибодатхоналарда подшоларга махсус топинганлар; санъат ва адабиётда подшони ҳаминша табиатдан ҳам устун турувчи бевосита худолардан туғилган бир зот деб тасвирлаганлар.

Подшони худо даражасига кўтариш идеологияси Миср давлати ташкил бўла бошлаган энг қадимги замонда вужудга келган. Масалан, энг қадимги фиръавилардан бири Нармернинг гурзисиди подшонинг ўз фуқаролари олдида «ғойибдан» тантанали суратда «пайдо бўлиши» тасвирланган. Подшонинг тахтиравони тепасида подшо ҳокимиятининг ҳомийси бўлган калхат-маъбуда Нехебт қанотларини кенг ёзиб, гўё подшони қўриқлаб тургандай қилиб тасвирланган.

Подшони ва унинг ҳокимиятини илоҳийлаштириш ақидаси (догматикаси) Қадимги Подшолик даврида жуда аниқ ифодасини топади. Подшонинг ғоят катта мақбаралари—пирамидалар қурилади; бу пирамидалар жуда катта ва ҳашаматли бўлиши билан худо даражасига кўтарилган подшонинг қудратини намоён қилиб кўрсатиши керак бўлган. V—VI династиялар даврида қурилган пирамидаларда «Пирамидалар тексти» сақланиб қолган, бу текстларда осмон худоларининг худо деб ташилган подшони ўз ҳузурларига чорлаб олганлари ва подшонинг аршаълога чиқиб, унда кўрган роҳат-фароғати батафсил баён қилинган.

Янги Подшолик даврида кучайиб кетган ҳарбий-савдо экспансияси марказлашган ҳокимиятни ва у билан боғлиқ бўлган подшо эътиқодини янада мустаҳкамлаш заруриятини туғдирган. Подшони худо фарзанди деб кўрсатиш худди ана шу даврда мукамал формага кирган ва санъатда кенг тарғиб қилинган. Ибодатхоналарда подшо эътиқодига бағишлаб махсус заллар қилинган. «Улуғ уй» деб аталган бу залларнинг деворларида худо даражасига кўтарилган подшонинг «муқаддас» ҳаётидаги муҳим пайтлари, яъни олий худо билан малика — она ўртасидаги сирли никоҳдан подшонинг туғилгани, уни маъбуда-сигир Хатхор эмизиб боққани, худоларнинг уни подшо деб тан олгани, тож кийиш куни, 30 йиллик юбилейининг байрам қилиниши ва бошқалар тасвир қилинган.

Миср Олд Осиёдаги катта бозорларда ва савдо йўлларида иқтисодий ва ҳарбий мавқеларини сақлаш учун зўр бериб кураш олиб борган даврда, XIX династия фиръавилари Суриядаги ерларини хеттлар ҳужумидан мудофаа қилган замонларда подшо ҳокимиятини ва давлат обрўсини мустаҳкамлаш мақсадида подшо ҳокимияти илоҳийлаштирилган ва

подшо эътиқоди кенг аҳоли оммаси ўртасида, жумладан аскарлар ўртасида жуда зўр бериб тарқатилган. Дельтанинг шарқий қисмидаги Хорбетдан топилган бир қанча лавҳалар подшо Рамзес II эътиқоди ўртача мулкдорлар табақаси ва ҳатто аҳолининг кенг меҳнаткашлар оммаси ўртасида ҳам кенг тарқалганини кўрсатади. Бу лавҳаларнинг эгалари бўлган кемачилар, дарвозабон ва кир ювувчилар худо деб биллинган фиръавн шаънига дуолар ўқиб, унга мурожаат қилганлар ва уни «худо», «улуғ тангри», «эгам», «ҳокимлар қуёши», «ёруглик эгаси» деб атаганлар.

Подшога бўлган эътиқоднинг ривожланиши муносабати билан Миср динининг асосий формаларида чуқур ўзгариш содир бўлган. Қадимги табиат худолари секин-аста давлат худоларига — давлат, подшо ва подшо ҳокимиятининг ҳомийларига айлантирилган. Масалан, ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси Озирис замон ўтиши билан нариги дунё подшосига, Мисрнинг биринчи подшоси ва подшо ҳокимияти ҳомийсига айлантирилган ва шунинг учун кўпинча у подшо ҳокимиятига хос ҳамма аломатлари бўлган фиръавн шаклида тасвирланган. Шунингдек, ўзининг лочин образидаги примитив санам қиёфасини ҳамиша сақлаб келган энг қадимги қуёш худоси Гор ҳам замон ўтиши билан подшо қўриқчисига айлантирилган ва унинг «Гор» номи ҳатто фиръавннинг муқаддас унвонларидан бири бўлиб қолган. Шу тариқа, қоҳинлар тарғиботи диний ақидаларда ҳам, тасвирий санъатда ҳам осмон худолари билан ер худоси, яъни худо даражасига кўтарилган подшоли бир-бирига боғлайдиган ажралмас алоқани кескин уқтириб кўрсатишга уриниб келган.

Лекин дин халқ ҳаётида шундай катта роль ўйнашига ва диний назарларни ҳаётга сингдириш учун санъатдан кенг сурабда фойдаланилишига қарамай, ҳар ҳолда кишининг эркин фикрини батамом янчиб ташлай олмаган. Турмуш тажрибаси, ижтимоий тенгсизлик қоҳинлар таълим бериб келган нарсаларга шубҳа билан қарашга, шунингдек дин ақидаларига ишонмасликка олиб келиши турган гап эди. Бундай скептицизм излари қисман «Ноумиднинг ўз қалби билан суҳбати» да кўринади. Диндан ана шу тарзда кўнгил совуш ҳодисалари ижтимоий ларзалар вақтида кучаяди, бу даврда одамлар барча аввалги негизларнинг емирилаётганлигини кўриб, худоларга ишончларини йўқотадилар ва очиндан-очиқ: «Мен худонинг қаерда эканлигини билганимда эди, унга қурбонлик келтирган бўлар эдим»,— дейдилар.

Адабиёт

Қадимги Миср бадний адабиёти жуда қадим замонларда, Қадимги Подшоликнинг бошларида (эраמידан аввалги IV миғ йиллик ўрталарида).

вужудга кела бошлаган. Мисрликлар тўрт минг йил давомида гоят кўп ва хилма-хил адабий асарлар яратган; бу асарлар Мисрнинг қадимги маданиятининг юксак даражада тараққий қилганлиги, Миср халқининг бадиий ижоди бойлигини кўрсатади. Мисрнинг бутун халқи ўз адабиётини яратишда иштирок қилган. Миср адабиётида, айниқса унинг йил давридаги тараққиёти вақтида халқнинг озғани ижодиёти кучли сезилиб туради. Адабий асар эгасининг номи кўпинча очиқ кўрсатилмаган. Традиция қадимги донишмандларнинг кўпинча уйдирма ёки ярим афсонавий номларини авлиёларнинг номларидай улуғлайди ҳамда ҳар қандай қисса, ҳикоя ва насихатномаларни шу қадимги донишмандларга олиб бориб боғлайди. Қадимги адабий ёки диний текстларни кўчириб ёзган, оз-моз ўзгартган, қўшимча ёки изоҳлар киритган хатотларнинг номи баъзан сақланиб қолган. Қадимги сюжетлар, адабий мотивлар, жанр ва формаларнинг традиция бўлиб сақланиб келиши айниқса характерлидир, улар консерватив диний-сеҳрий идеология ҳукмронлик қилиб келганлиги туфайли, минг йиллар давомида ана шу тарзда сақланиб келгандир. Дин ва қоҳинлар таълимоти неча минг йиллар мобайнида йўқолмай, сақланиб келиб, маданий бойликнинг «классик» фондини ташкил этган нарсаларнинг ҳаммасини азиз, яхши, худо буюрган, деярли муқаддас деб ҳисоблайди. Урта Подшолик даври Миср адабиётининг энг юксак тараққий қилган даври бўлиб, у қадимги Миср «классик» адабиёти гуллаган вақт деб ҳисобланади.

Чинакам халқ ижодининг элементлари мақолларда, меҳнат қўшиқларида ва эртақларда сақланиб қолган. Афсуски жуда оз мақолларгина бизнинг замонимизгача етиб келган. Масалан: «Қишининг тили уни қутқазса ҳам, сўзлари юзини шувут қилиши мумкин» деган мақол жуда характерлидир. Халқ қўшиқларининг соддалиги ва табиийлиги кўриниб туради. Бу қўшиқларнинг текстлари қадимги Миср мақбараларининг деворларида сақланиб қолган. Улар кўпинча меҳнат тўғрисидаги қўшиқлар бўлиб, ундаги бир хил ва бир оҳангдаги ритм деҳқон, ҳаммол ва чўпоннинг оғир меҳнатини акс эттиради. Бу қўшиқлардан энг қадимгилари Қадимги Подшоликка мансубдир. Саккара ёнида қатта амалдорлардан Ти ва Мерерукнинг мақбараларида кўпгина маиший манзаралар билан бир қаторда, сув бостирилган далага қўйларни ҳайдаб киритаётган чўпонларнинг ва ўз хўжайинини кўтариб бораётган ҳаммолларнинг сурати ҳам солинган. «Сув ичида, балиқлар орасида...» кезиб юрган чўпон ўз ашуласини айта-айта «лаққа балиқ билан гаплашмоқда, балиқ билан... гап сотмоқда». Кейинроқ бино бўлган мақбараларда биз қўшчи-

лар, дон янчувчилар ва ҳаммолларнинг суратларини кўрамай. Бунда сақланиб қолган дон янчувчилар кўшиғи ўзига хос меҳнат ритмини акс эттиради:

Ўзингиз учун янчинг, ўзингиз учун янчинг,
Эй, ҳўкизлар, ўзингиз учун янчинг.
Ўзингизга озиқ учун янчинг сомончи,
Хўжаларингиз учун янчинг доғни.
Дам олишни ўйламанг,
Бу кун ҳаво салқиндир.

Кичик-кичик меҳнат кўшиқларининг иероглиф билан ёзилган текстлари оддий путқ тарзида берилган. Бу кўшиқларни айтиб ишлаётган одамларнинг суратлари ҳам шу жойнинг ўзига солинган. Бу эса Миср расоми мақбара деворларига жуда содда қилиб чизган меҳнат манзараларини гўё жонли суратда акс эттираётгандек кўринади.

Деҳқонларнинг турмуши ва дунё қарашини акс эттириб, кўпинча, халқ ҳаётидан олинган сюжетларни сақлаб қолган эртақлар халқнинг жуда қадимги оғзаки ижодига киради. Аслда улар халқ тилида тузилган бўлиб, кейинчалик бадий адабиёт шаклига солинган.

Подшо саройида машҳур жодугарлар кўрсатган мўъжизалар ҳақида тўқилган эртақлар тўпламидан иборат Весткар папируси тексти Ўрта Подшоликнинг охирларига мансубдир. Автор халқ эртақлари учун характерли бўлган афсоналардан жуда усталик билан фойдаланади, унинг эртагидаги жодугар тирик ғознинг бўйинини узиб олади-ю, яна жойига улаб, ўлган паррандани тирилтиради. Кўёш худоси билан коҳин хотини ўртасидаги сирли никоҳ натижасида мўъжиза бўлиб туғилган V династия подшолари тўғрисидаги ҳикоя айниқса характерлидир. Бу ҳикоя тамомила адабий шаклга солиб берилган бўлиб, оқсуяк коҳинларнинг подшо ва подшо ҳокимиятини халққа илоҳий деб кўрсатишга ва V династияга мансуб бўлган биринчи фиръавнларнинг ҳокимиятни зўрлик билан қўлга олганликларини оқлашга уринганликларини акс эттиради. Бу эртақлар тўплами Ўрта Подшолик даврида таҳрир қилинган, тўпланда аҳолининг ўрта табақаси (нежес) га мансуб кишиларнинг тилга олинганлиги ва тўпламнинг ўша даврга хос адабий тил билан ёзилганлиги шунини кўрсатади.

Халқ ижоди учун характерли бўлган ва ажиб диний фантастика билан бирмунча чатиштириб юборилган деҳқончилик ҳаёти ва патриархал турмуш мотивлари анча кейинги замонларга оид эртақларда ҳам учрайди. Рамессийлар замонидан

ёзилган «Икки оға-ини ҳақида эртак» ва «Тўғри ҳам эгри ҳақида эртак»лар шундай эртаклардир. «Икки оға-ини ҳақида эртак» да умуман эртакларнинг асосий мотивлари, чупончи, ёвуз хотин ва у йўлдан урмоқчи бўлган маъсум йнгит мотиви, эртакдаги бош қаҳрамоннинг афсонавий тарзда ҳар хил қиёфага кириши ва, ниҳоят, ноҳақдан азоб-уқубатга дучор қилинган жафокаш зоҳиднинг пировард натижада тантана қилиши Миср адабиётидагина эмас, балки Миср маданиятининг маълум даражада таъсири ўтган бошқа кўпгина кейинги замон халқлари адабий ижодларида ҳам сақланиб қолган. Мазкур эртакларнинг ҳар иккисидан ҳам бош қаҳрамон гуноҳсиз ва жафокаш зоҳид қилиб тасвирланган. «Икки оға-ини ҳақида эртак» да қаҳрамонга «Нонинг жони» деб ном берилган бўлса, «Тўғри ҳам эгри ҳақида эртак» қаҳрамони маъхум маъшода «Тўғри» деб аталади. Афтидан, ҳар иккала эртакда ҳам бу адабий образ ўладиган ва тириладиган табиатдаги деҳқончилик худосининг диний образи билан маҳкам боғланган бўлса керак. Қоҳинлар ва рассомлар деҳқончилик худосини кўкариб турган бошоқлар шаклида тасвирлаганлар ва уни эзгу «соҳибжамол» (Уннафар-Онуфрий) оби раҳмат худоси, табиат ва охиратнинг ҳаётий кучи деб ҳисоблаганлар. Ҳар икки эртак ҳам Янги Подшолик даврида адабий жиҳатдан гоят пухта қилиб қайтадан ишланган. Бу эртаклар жуда содда ва ҳатто ўша даврдаги камбағал тилда ёзилгандир. Улардаги асосий фикр — оқибатда яхшиликнинг тантана қилиши — гарчи мифологик фантастика билан тўлдирилган бўлса-да, аниқ ва равшандир.

Мифлар

Мифлар, жумладан Озирис тўғрисидаги машҳур миф эртакларга жуда яқиндир. Озирис тўғрисидаги миф машҳур грек ёзувчиси Плутархнинг «Изида ва Озирис ҳақида» деган китобида анча тўла равишда сақланиб қолган. Афсуски, бу мифнинг қадимги Миср тексти тўла сақланмаган; Миср тарихининг турли даврларига оид айрим парчаларигина бизнинг замонамизгача етиб келган. Қадимги Подшоликнинг «Пирамидалар текстлари» да ўлганларни йўқлашга оид дуолар ва афсунлар сақланиб қолган, бу дуо-афсунларда Изида билан Несфиданинг қандай қилиб Озирис жасадини топиб олгани, уларнинг жасад устида йиғлагани, Озириснинг қандай қилиб сирли тарзда тирилгани ва париги дунёда қандай қилиб ҳукмрон бўлгани баён этилади. Озириснинг хотини маъбуда Изиданинг «Озирисдан бўлган ўғли Горни папирус уясида (дельта чангалзорларида — В. А.)... туққани... ва... отаси учун қасос олувчини кўрганлигидан... жуда... хурсанд бўлган; Изиданинг олиб қилишларидан қўрқиб уни бекитгани» ҳақидаги эртак анча

кейинги замонга оиддир. «Гор билан Сэт жанжали» деган мифологик эртақда Озириснинг ўгли худо Гор билан Озириснинг укаси, ёвуз худо — ўлим ва чет эл чўл мамлакатлари худоси Сэтнинг ҳокимият таллашиб, худолар суди олдида қилган узундан-узоқ жанжаллари ва қаттиқ курашлари муфассал баён қилинади. Сўнгра, бу мифологик қиссада Горнинг ғалабаси, оқлангани ва, ниҳоят, тантана қилганлиги, худолар унинг «бошига оқ тож кийгизганликлари ва унга отаси Озирис унвонини берганликлари; сўнгра уларнинг Горга: «Сен Мисрнинг ажойиб шоҳисан ва ҳар бир ернинг умрбод, ажойиб султонисан» деганликлари ҳикоя қилинади. Буни ҳикоя қилиб беришдан мақсад азалдан бери худо Гор ҳомийлигида деб ҳисобланган подшо ҳокимиятининг гўё худо томонидан белгиланганини исбот этиш ва аниқ қилиб кўрсатиб бериш бўлган. Пировард натижада Озирис тўғрисидаги бутун миф ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси, қадимнинг «эзгу подшо-си» ва маданий ҳаёт қурувчи Озириснинг уни кўролмовчи укаси Сэт томонидан маккорлик билан ўлдирилганлигини узундан-узоқ ва ҳар томонлама баён қилиб беришдан иборат. Изида билан Нефтида бошқа худоларнинг ёрдами билан Озириснинг жасадини топиб оладилар ва уни тирилтирадилар, сўнгра у нариги дунёга бориб, қозилик қилади. Изида Озирисдан ҳомиладор бўлиб, ўгли Горни тугади; Гор Сэтдан отасининг ўчини олади, унинг устидан ғалаба қозонади, худолар Горни оқлайди, отасидан қолган подшолик ҳокимияти ва аршаъло унинг қўлига ўтади.

Ҳазо ва қуёш циклига оид бошқа Миср мифлари ҳам гоят мароқлидир. Бу мифларда оламнинг яратилиши, худоларнинг одамларни қиргин қилиши ҳақида, «буюк сеҳргар» маъбуда Изиданинг ҳийла ишлатиб, олий қуёш худоси Радан, бу улуг худонинг сирли қудрат ва сеҳрли кучга эга бўлган сеҳрий номини билиб олганлиги ҳикоя қилинади.

Саяхатномалар Ташқи савдо ва ҳарбий сўбатнинг ривожланиши Мисрнинг йирик ва кучли давлат бўлиб олишига, унинг халқаро кураш майдонига дадил чиқишига ёрдам беради. Мисрнинг қўшни халқлар ва давлатлар билан бўлган алоқаси тобора мустаҳкамланиб боради. Миср савдогарлари Сурия ва Нубияга тез-тез қатнай бошлайдилар. Миср қўшинлари Фаластинга йўл очиб, Мисрдан нари жанубда Нил дарёсининг биринчи остонаси билан иккинчи остонаси ўртасидаги бутун районни Мисрға қўшиб оладилар. Урта Подшолик замонида денгизнинг нариги томонидаги бой мамлакатларга бориш ҳаваси тугилади. Фойда олиш ва бойлик орттириш орзуси, саргузаштлар ва янги таассуротларга интилиш қадимги тор ҳаёт доиралариши бузиб

ташлайди ва улар адабиётда ҳам ўз аксини топади. Янги адабий жанр, саёхатнома, яъни энг кейинги замонларда юзага келган саргузаштлик романларининг энг биринчи ўтмишдошлари пайдо бўлади. «Ҳалокатга учраган кема ҳақида ҳикоя»да (Ленинград Эрмитаждаги 1115-папирус) Шарқ эртақларига жуда хос бўлган қадимги фантастика элементлари ҳам сақланган. Ҳикоянинг қаҳрамони ўша замон аҳолисининг ўрта табақаси (нежес — кичкина) дан чиққан вакил бўлиб, у «подшо конлари»га қилган саёхати тўғрисида гапирди. Қаттиқ довул бошланиб, кемани нарча-нарча қилиб юборади ва довурак денгиз сайёҳини сирли «руҳ ороли» қирғоғига улоқтириб ташлайди. Сайёҳ бу ернинг табиати гоят гўзал эканини кўради, у ерда ажойиб мевалар, жуда кўп балиқ ҳамда даррандаларни учратади. Оролнинг катта бир илон қиёфасидаги эзгу подшоси тўсатдан пайдо бўлиб қолган бу меҳмонга тасалли беради, уни бу олис Пушт мамлакатининг бойликларидан, хушбўй нарсаларидан баҳраманд қилиб, фил тишлари, ит ва маймулалардан иборат кўп ҳадялар бериб, ўз ватани Мисрга жўнатиб юборади. Бу ҳикоянинг жуда кўп томонларидаги, чунончи, кема, кеманинг командаси, довул ва «сирли орол» нинг табиий бойликларини тасвирлаган жойларидаги бадний реализм асарнинг муҳим хусусиятидирки, бу реализм ўша давр санъатида энди юзага кела бошлаган эди.

Саройдаги фитнага аралашиб қолишдан қўрқиб, Сурияга қочиб кетган катта мансабдор «Синухет ҳикояси» яна ҳам реалистик тарзда, худди ҳаётнинг ўзидагидек содда қилиб ёзилган. Ҳикоя автори Синухетнинг сафарда сарсон-саргардонлиги ва тортган машаққатларини гоят гўзал ибораларда тасвирлайди: «...ташина бўлиб қолдим. Чанқоқ зўр чиқиб, нафасим сиқилиб қолди, томоқ қақраб, ичим ёниб кетаётгандай бўлди ва мен: «бу — ўлимни татиш» дедим». Миср мансабдорининг Сурияда, бу бегона мамлакатда бошидан кечирган ҳаёти гоят образли ва таъсирли қилиб, шу билан бирга, реалистик тарзда тасвирланади; мисрликлар Урта Подшолик даврида Сурия билан тобора яқинроқ алоқа ўрнатадилар. Бу ҳикоя аслда мисрлик катта мансабдорнинг ҳужжатли таржимаи ҳоли каби бир нарса бўлгану, кейин адабий жиҳатдан жиддий ишланган ва, шундай қилиб, гоят гўзал бадний асарга айлантирилган бўлса керак. Қадимги Мисрда бу асар шу қадар машҳур бўлганки, бу классик текстнинг бир қанча рўйхатлари ва парчалари ҳозирги вақтгача сақланиб келган.

Янги Подшолик даврида қадимги мисрликларнинг география соҳасидаги билимлари янада кенгайди. Бу замондаги

адабий асарларда қўшни мамлакатлар тўғрисида, чет эл халқларининг ҳаёти тўғрисида, мисрликларнинг чет элликлар билан ўзаро муносабатлари тўғрисида, ватан чегараларидан ташқаридаги мамлакатларга қилинган саёҳатлар ва саргузаштлар тўғрисида тез-тез ҳамда муфассал ёзиладиган бўлди. «Маҳкум шаҳзода ҳақида эртақ» да подшонинг ўспирин ўғли «ўз кўнгил истаги билан чўл-биёбондан ўтиб, шимолга боргани, у ерда йиртқич ҳайвонлар овлаб яшагани ва, шундай қилиб, Нахарина (Шимолӣ Сурня — В. А.) подшоси ҳузурига етиб боргани» ҳикоя қилинади. Бошқа бир ҳикояда мисрликларнинг Фаластиндаги ҳарбий ҳаракатлари ва мисрликларнинг лашкарбоши Тхутийнинг ҳарбий ҳийла ишла-тиб, Филистим қиргогидаги Иоппе (ҳозирги Яффа) шаҳрини ингол қилгани тасвирланади. Ниҳоят, кўп жойи ўчиб кетиб, яхши сақланмаган фантастик қиссанинг парчаларида Сурия маъбудаси Астарта тилга олинади, у «денгиз райони»даги маъбуда сифатида «кумуш, олтин, ложувард ва... ёғоч билан хирож» тўлаши, ўзига хос «денгиз хирож», яъни «денгиз нари ёғидаги» узоқ мамлакатдан маҳсулот ва моллар келтириши лозим экан.

Аммо замон ўтиши билан Миср давлатининг сиёсий қудрати заифлашади. XI асрда Миср ўз қўл остидаги ерларидангина маҳрум бўлиб қолмай, балки Олд Осиёда ўзининг бутун обрўсини ҳам деярли йўқотиб қўяди. Бу муҳим тарихий фактлар «Уну-Амон саёҳати»да жуда чиройли қилиб тасвир этилган. Уну-Амон эса Фивада бош руҳоний Амон Херихор идора қилиб турган вақтда (кейинчалик у олий давлат ҳокимиятини ҳам ўз қўлига олган) Сурняга юборилган. Бу ҳикояга «Фивадаги Амон бошқармаси палатасининг оқсоқоли» Уну-Амоннинг ёғоч сотиб олиш учун Сурняга қилган ҳақиқий саёҳати асос қилиб олинган бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Шунга мувофиқ, бутун ҳикоя реалистик услубни қаттиқ сақлаган ҳолда ва гоёта усталик билан бадий шаклда ёзилган. Бегона мамлакатда қувғин остида қолган, калака қилинган мисрлик амалдорнинг Сурияда бошидан кечирган азоб-уқубатлари катта адабий маҳорат билан тасвирланган.

Диний поэзия Қадимги мисрликлар адабиёти дин билан жуда маҳкам боғланган. Миф ва эртақларда худолар ҳаётига оид ҳамда ажиб ва таги йўқ охира-т билан гўё сирли равишда боғлиқ бўлган кишилар ҳаётига оид ажойиб ва гаройиб воқеалар тасвир этилган. Диний адабиётга оид жуда кўп асарларнинг бадий шаклларга солинганлиги диний-сеҳрий дунёқарашнинг кенг халқ оmmasига бўлган таъсирини янада кучайтирган. Сеҳрий афсуслар, ху-

долар ва худо даражасига кўтарилган подшолар шаънига ўқиладиган гимнлар, қурбон байтлари ҳамда ўлганларни кўмиш, эслаш маросимлари билан боғлиқ бўлган ва кўпинча шеърӣй шаклга солинган хилма-хил диний-сеҳрий текстлар ана шундай асарлардир.

Худолар шаънига айтиладиган гимнлар, шунингдек ҳамду санолар диний поэзиянинг энг ёрқин намуналаридир; бу гимн ва ҳамду санолар энг қадимги замонлардан бери турли хил тўпламларнинг таркибий қисми бўлиб келган. Масалан, қуёш худоси Ра, ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси Озирис ҳамда улуг дарё худоси Нил шарафига айтилган шеърӣй гимнлар «Пирамидалар тексти» да сақланиб қолган. Москвадаги Тасвирий санъат музейидаги папирусда сақланган «Подшо тожларига гимнлар» ҳам шу даврга оиддир. Подшоинг бошига табаррук тож кийгизиладиган куни ибодатхонада ана шу гимнлар айтилган. Гимнларда гирдоб худоси Собк бош худо сифатида кўкларга кўтариб мақталган.

Турли худоларга бағишланган диний гимнлар Янги Подшолик давридан ҳам сақланиб қолган. Бу гимнлар орасида тарихий ва адабий жиҳатдан энг муҳимлари давлат бош худоси Амонга ва айниқса ягона қуёш худоси Атонга бағишланган гимнлардир; Атонга бўлган эътиқодни фиръавн Эхнатон ягона давлат эътиқоди қилиб ўрнатмоқчи бўлган. Атонга бағишланган гимнларда бадий реализмнинг янги оҳанглари аниқ сезилиб туради ва бу гимнлар қадимги Миср диний поэзияси эришган энг юксак ютуқдир. Бу гимнларнинг авторлари ерга ҳаёт бахш этувчи ва табиатни ҳаётга уйғотувчи қуёш худосининг улуг ижодий кучини содда ва табиий шаклда тасвир этганлар:

Ялтилар, ярқираб осмонда эрталаб,
Атон нурлари-ла чиқарсан ёруғ кун.
Йўқолур тун зулмати оташин панжалар кўланкасида.
Хурсандир икки Миср — иссиқ жануби ва шимоли ҳам.
Уйқудан ўйғониб халойиқ, турар оёқ узра.
Ювиб юз-қўлин, кийилар кийимин,
Чиқининг кўриб ҳамд ўқир сенга.
Сен бунёд қилган бутун ер юзида улар қилур ўз ишин.
Тинч юрар чорва ўтлаб яйловларида,
Ялтиллаб кўринур кўк майса, пурингга чўмган дарахтлар,
Учиб чиқар ташлаб тунги уясин қушлар.

Драматик поэзия Миср алабиётида алоҳида ўрин тутган. Бундай поэзиянинг ажойиб намуналаридан бири бизнинг замонгача сақланиб қолган. Бизга маълум бўлган бу энг қадимги диний драма ёки муқаддас мистерияда ўлувчи ва ти-

рилувчи табиат худоси Озириснинг чеккан кулфатлари, ўлиши ва тирилиши жуда ёрқин тасвир этилган. Абидосдаги Озирис ибодатхонасида ижро этилган бу мистерия баъзи бир Миср ёзувларида, жумладан, Урта Подшолик даврига оид Ихернофрет қабртошидаги текстда муфассал баён этилган. Бу қадимги диний драманинг шеърини тексти Қадимги Подшолик даврига мансуб. Бу текстнинг Озирис ўлгандан кейинги аза ва Озириснинг тирилиши тасвир этилган парчалари «Пирамидалар тексти» да ҳам сақланган. Бу драманинг муфассалроқ тексти анча кейинги даврга оид папирусларда сақланиб қолган. Озирис жасади устида зор-зор йиғлаб, табиатнинг ўлган худосини тирилиб, янги ҳаётга қайтишга чақираётган опа-сингил маъбуда «Изида билан Нефтида фиғони» бадий жиҳатдан жуда юксак бўлиб, диний поэзиянинг шоҳ асаридир. Изида билан Нефтида йиғиси ибодатхонанинг энг муқаддас бурчагида «Изида ёки Нефтиданинг номи елкаларига ёзилган» иккита гўзал коҳин томонидан ижро қилиниши лозим бўлган. Қадимги Миср диний драмаси қадимги Грецияда ва христианлар шарқида диний драманинг кейинги тараққиётига кучли таъсир кўрсатган.

Подшо шаънига
айтилган
гимнлар

Худо даражасига кўтарилган подшони кўкларга кўтариб мақтаб айтилган гимнлар диний гимнларга жуда ўхшайди. Бундай гимнлар Миср тарихининг турли давларига мансубдир. Уларда Миср фиръавнларининг ҳарбий юришлари ва қурилиш соҳасидаги фаолиятларига оид қимматли маълумотлар бор, шу билан бирга, қадимги Мисрда подшони ва унинг ҳокимиятини илоҳийлаштириш ақидасини яққол тавсифлаб беради. «Сенусерт III га бағишланган гимн» Урта Подшолик даврига мансуб бўлиб, унда душман устидан ғалаба қозониб, мамлакатни сақлаб қолган подшо, «мамлакатни ҳимоя қилган ва унинг чегараларини кенгайтирган, чет мамлакатларни бўйсундирган» подшо кўкларга кўтариб мақталади. Шеър билан ёзилган бу гимн подшо тож кийиши учун тантанали равишда «ўз шаҳрига» кириб келаётган пайтда ижро этилган бўлиши жуда эҳтимолга яқин. Подшолар шаънига айтилган ва қатъий бир шеърини шаклга солинган бундай гимнлар, кўпинча каттароқ адабий асарларга (масалан, «Синухет қиссаси» га) киритилган.

Миср фиръавнларининг кенг истилочиликлари сиёсати чўққисига чиққан Янги Подшолик даврида бу адабий жанр анча тараққий қилади. Бу жиҳатдан Тутмос III ва Рамзес II нинг ғалабаларини тасвирловчи гимн ва ҳамду санолар ёрқин мисол бўла олади. Бу гимнларнинг баъзилари шу қадар машҳур бўлиб кетганки, уларнинг текстлари кейинроқ замонлар-

да ҳам бир неча марталаб қайта ёзилган ва уларга кейин ўтган подшоларнинг номлари киритилган. Ниҳоят, машҳур «Қадеш ёнидаги жанг ҳақидаги дoston» подшо гимнларининг ўзига хос кенг ёйилган шаклидир. Бу дostonда сарой шоири Рамзес II нинг Сурия шаҳри Қадеш ёнида хетт қўшинлари устидан қилган афсонавий «галабаси» ни таитанали суратда ва бир қадар риторик шаклда тасвир этган. Бу даврда ҳатто подшо жанг араваларига ҳам бағишлаб алоҳида гимнлар тўқилган.

Насиҳатлар Адабий шаклга солинган дидактик (пасиҳатгўй) адабиёт асарлари қулдорлик ахлоқининг мукамал системасини беради. Бу «Панд-насиҳатлар» Миср маданияти гуллаб-яшнаган даврларга, яъни Урта ва Янги Подшолик даврларига тааллуқли, аммо бу асарлардан баъзи бирларининг прототиплари Қадимги Подшоликка ҳам мансуб.

Тирикчилик ўтказиш, яшаш қондасидан, юриш-туриш ва ахлоқ-одоб қондаларидан баҳс этувчи «Птахотеп панд-насиҳати» да автор «худо аслзоданинг маргабасини баланд қилади» деб «кичик киши» га тасалли беради. Тиловчи, ранжитилган, жафо чеккан одамга сабр-тоқат билан қаноат қилиш тавсия этилади. Ҳар қандай инсон жамиятда тутган ўрнини унутмаслиги ҳамда катталар ва бошлиқлар олдида ҳамма вақт қўл қовуштириб туриши лозим эмиш. Шунинг учун «Панд-насиҳат» автори инсонга юқорига интилмасликни маслаҳат бериб, бу билан ўз қисматидан сал бўлса ҳам, норози бўлишнинг олдини олмоқчи бўлади. «Агарда сен қабулхонада ўтирган ёки тик турган бўлсанг, навбатинг келишини тоқат қилиб кут. Чарлаб турувчи хизматчига диққат билан қараб тур. Чарланганининг жойи кенг. Қабулхонанинг ўз қонунилари бор, шу сабабли бунда ҳамма нарсани танобчининг таноби ҳал этади... Худо (одамларга) олдиндан жой беради..., аммо тирсак билан ҳеч бир иш чиқара олмайсан».

Донишманд Ипувернинг ва Ноферрехунинг бир-бирига ўхшаган иккита «Панд-насиҳат»лари (буларнинг тексти Ленинград Давлат Эрмитажидagi папирусда сақланади) бир хил ҳам бошдан-оёқ қулдорлик тузумини мустаҳкамлаш зарурлиги тўғрисидаги фикрга асосланган. Бу насихатларда камбағаллар билан қулларнинг Урта Подшолик охирларида бўлиб ўтган катта қўзғололи бадий шаклда образли қилиб тасвир этилган. «Гераклеополь подшосининг ўз ўғли Мери-ка-Рага қилган насихати» бир қадар илгарироқ даврга мансуб бўлиб (бунинг тексти битилган папирус Ленинград Давлат Эрмитажида сақланади), у оғир ва тўс-тўнолон бўлиб турган

даврда давлатни қандай идора қилиш кераклиги тўғрисидаги бир қанча маслаҳатлардан иборат. Подшо ўз ўғлига шундай оғир вақтда амалдорлар ва князларга қандай муносабатда бўлиш, ўзига ёрдамчиларни қандай танлаш, қўшинни қандай тўплаш, Сурия чегараларини қандай мустаҳкамлаш кераклигини айтади. «Подшо Аменемхет I насиҳати» ҳам худди шундай муҳимдир; бу насиҳатда довурак исёнчиларнинг саройда подшога қилган суиқасди тасвир этилган. Подшо бу воқеани образли, ёрқин ифодаларда баён қилиб беради: «Бу воқеа кечки овқатдан кейин, тунда юз берган эди. Мен бирор соат ором олмоқ учун ётган эдим. Чарчаганлигимдан кўзим уйқуга кетипти. Бирдан гўё қурол-яроғларнинг жаранглаган товуши эшитилиб, гўё кимдир мени сўраётгандай бўлди. Шундан кейин мен, чўлда тўлғонган илондек, сапчиб ўрнимдан турдим. Уйқим ўчди, якка ўзим жанг қилмоқ мақсадида, у ёқ-бу ёғимни ростлаб олдим, шундан кейин менинг соқиларим орасида найзабозлик бўлиб ўтганини сезиб қолдим ва дарҳол қўлимга қурол олиб, ўша аблаҳни ҳайдаб юбордим... Аммо кечаси ҳам зўр келадиган одам йўқ ва якка олишишга имкон ҳам йўқ... Наҳотки, жангни хотинлар тайёрлаган бўлса? Наҳотки, курашни сарой ичида тайёрлаган бўлсалар? Наҳотки, одамларни бу ишда адаштириб, алдаган бўлсалар? Туғилганимдан бери фалокат менга сира яқин келган эмас эди...» Подшо бу воқеалар тўғрисида ҳикоя қилар экан, ўғлига эҳтиёт бўлишни ва ҳеч кимга ишонмасликни маслаҳат беради. Бу «Панд-насиҳатлар»нинг ҳаммасида кўпдан-кўп тарихий маълумотлар бор ва улар Миср маданиятини ўрганишда қимматли манбадир.

«Деҳқон шикоятлари» деб аталган бир адабий асар ҳам «Панд-насиҳатлар»га анча яқин туради. Унда бир деҳқоннинг амалдорга ялишиб, тортиб олинган мулкни қайтариб беришни илтимос қилганлиги ҳикоя этилади. Сўзга чечан бу деҳқонни подшо саройига юборадилар. Унинг сўзга чечанлигига қойил қолган подшо деҳқонга озиқ-овқат беришни буюради ва подшонинг адолатлилигини кўкларга кўтариб мақтовчи чиройли-чиройли гапларини завқ билан маза қилиб эшитади.

**Дунёвий
ва диний фило-
софик поэзия**

Кенг Миср аҳолиси орасида этилиб келаётган норозиликни бадний афсоналар шаклига солинган диний ваъзлар ҳам, худо ва подшоларга багишланган гимнлар ҳам бостира олмаган, балки бу норозилик ҳатто кўпичча бадний адабиётга ҳам сингиб кирган. Баъзи поэтик асарларда охиратга ишонмаслик оҳанглари янграб, улар бу дунёнинг бутун ноз-неъматларидан тўла баҳра олишга чақирган. Базмда айтилади-ган қўшиқларидан бирида бундай дейилган:

Кунингни шодликда ўтказ, эй коҳин,
 Анбардин баҳр олиб, танга ором бер...
 Ҳарна ёмонлик орқангда қолсин.
 Жимжитлик, сукунат ҳукм сурган ўлка,
 Бир куни сенинг ҳам ётогинг бўлғай.
 Ушал кун келгунча уйнагил-кулгил,
 Ишрат қил ҳамиша, кўнглинг шод ўлғай.

Урта Подшолик даврида ўша замоннинг бутун ҳаёт тартибларидан норозилик «Ҳаётдан кўнгли совуған одамнинг ўз руҳи билан суҳбати» деб аталган шеърӣй диалогда ғоят ёрқин ва кучли суратда ифода қилинган. Бу бадий асар автронинг сўзлари ҳаётда ғам-кулфатдан бошқа нарса кўрмаган ва азоб-уқубатдан қутулишнинг йўли фақат ўлимда деб билган кишининг чуқур пессимизми билан суғорилган. Бир қанча шеърӣй ўхшатишларда ўлим «касалликдан кейинги соғайиш» билан тенглаштирилади. Киши ўлимни даъват қилиб бундай дейди:

Бурқиб келаётган лотос ҳидидек,
 Бугун ўлим олдимда ҳозир,
 Кайф-сафонинг охири етди...
 Бугун ўлим олдимда ҳозир,
 Булутсиз, пок мовий осмондек,
 Бугун ўлим олдимда ҳозир,
 Бандилик умрини кўп йиллар сурдин
 Энди, бас, у абад уйимга борсам.

Бу поэтик асарда жуда ёрқин ифода қилинган ўта кетган пессимизм шоирнинг оддий туйғулари чегарасидан ўтиб кетган. Ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлган киши фалакдан дод деб, уни ҳақорат қилади. Азалдан традиция бўлиб келган диний дунё қарашга зид фикр, яъни охират ва абадий ҳаётнинг борлигига шубҳа қилиш шоирнинг қуйидаги сўзларида аниқ ифода қилинган:

«Сен дафн қилишни кўз олдинга келтирар экансан, аламга чулганасан, кўз ёши тўкасан, дилсиёҳ бўласан. Сени уйдан олиб чиқиб, гўрга ташлайдилар. Сен ҳеч қачон ундан қайтиб чиқолмайсан ва қуёш нурини кўра олмайсан. Метилдан қасрлар қурдирган кишилар ҳам бўм-бўш қурбонгоҳларни кўрдилар. Сол устида ўлиб кетган ва фарзанди ҳам қолмаган кишиларнинг қисмати нима бўлса, ўша қасрлар қурдирганларнинг ҳам қисмати шу бўлди. Куннинг жазирама иссиғи-ю, балиқлар улар билан гурунглашади».

Киши, у дунёда яшашга ишонмагач, катта-катта чиқимлар талаб қиладиган ва шу сабабли фақат бойларнинггина қўлидан келадиган мотам-маъракалар у дунёда роҳат-фароғат кўришни таъминлайди, деган афсона гапларга ҳам ишон-

май қўяди. Бутун диний эътиқодлар ва бутун ахлоқ-одоб таълимлари системасига шубҳа билан қаралади. Автор ишонч билан айтадики, ўлим ҳамма учун — бойлар учун ҳам, камбағаллар учун ҳам баб-баравар, ҳамманинг ҳам қисмати бир хил — ҳамма ҳам жазирама қуёш нурлари остида ёки энг қудратли бўлган сувнинг кучи билан йўқ бўлиб кетади.

Қадимги Миср адабиёти юксак бадий камолотга эришган. Поэзия асарларигина эмас. балки проза асарлари ҳам аниқ ритмик шаклга солиб ёзилган. Автор ҳамма вақт айрим образлар, тасаввурлар, гап қисмлари ва ҳатто сўзларнинг ҳам ритм билан кетма-кет келишига жуда катта аҳамият берган. Жумланинг айрим қисмлари, айрим сўзлар қатъий симметрик тарзда ва ёнма-ён қўйилган. Жумла кўпинча икки бўлақдан иборат қилиб тузилган, масалан, «Оға-ни қиссалари»да жумлалар шундай тузилган:

Адабий
усуллар

Бир замонлар,
Бир онадан,
Бир отадан,
Икки ўғил туғилмишдир,
Қаттасига Анупу деб,
Кичигига Бата, деб
От қўйилмишдир.

Адабий асарларнинг оҳангли ва ёқимли бўлишига катта эътибор берилган. Шу муносабат билан гапни поэтик шаклга солишнинг дастлабки бадий усуллари: нақорат, унлилар қофияси, оҳангдош сўзлар термаси ва ички қофиялар пайдо бўлган.

Ёрқин ва конкрет бадий образлар ва поэтик таққослар шеърларга хос хусусият бўлган, бераҳм кишининг юраги тош парчасига ўхшатилади. Ғазабни тошган фиръавн ўзи ҳақида гапириб, ўзининг «қўлдаги илонга ўхшаб қолганлигини» айтади. Адабий услубга катта эътибор берилган. Хаттотлар мактабида стилистикадан таълим ҳам берилган бўлса керак. Янги Подшолик даврига оид папирусларда адабий шакллarga солиб ёзилган ҳар хил хатларнинг намуналари сақланган. Шундай хатлардан бирида баён қилинган фикрларга қараганда, Миср хаттотлари мактабдаги машқларни адабий жиҳатдан эпистоляр (мактуб) услубда жуда қаттиқ таъкид қилганлар. Бир хатда хаттот бошқа бир хаттотдан келган мактубни жуда қаттиқ таъкидий таҳлил қилади. У, мактуб эгасини «тошган сўзларининг тайини йўқ, гаплар аралаш-қуралаш бўлиб кетган, ҳамма сўзлар чалкаш-чулкаш ва бир-бирига қовушмаган... нодир сўзлар билан маънисиз сўзлар

аралаштириб юборилган... топган сўзларингнинг мазаси ҳам, матраси ҳам йўқ» деб айблайди. Хаттот ўз мухбирининг адабий жиҳатдан ожизлиги учун қойиб, ўзининг адабий муваффақиятлари, хусусан, услубининг оригиналлиги билан фахрланиб, бундай дейди: «Мен ҳам сенга мактуб билан жавоб қайтараман, аммо менинг мактубим бошдан-оёқ янги. Бу мактуб менинг ўз лабларимдан қуюлиб тушадиган сўзларга тўлгап, бу мактубни бировнинг ёрдамисиз, ўзим тўқидим».

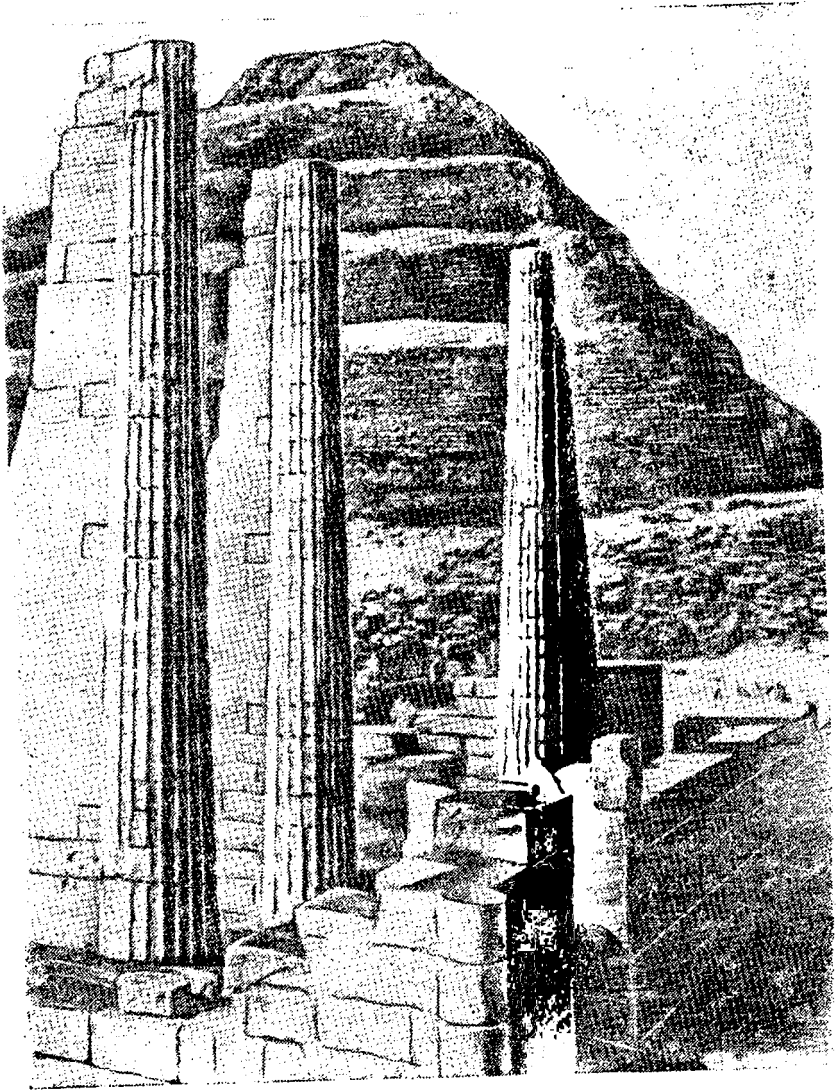
Миср халқининг ҳаёти ва ижодини ёрқин акс эттирган қадимги Миср адабиёти эришган муваффақиятлар ана шулардан иборатдир.

Тасвирий санъат

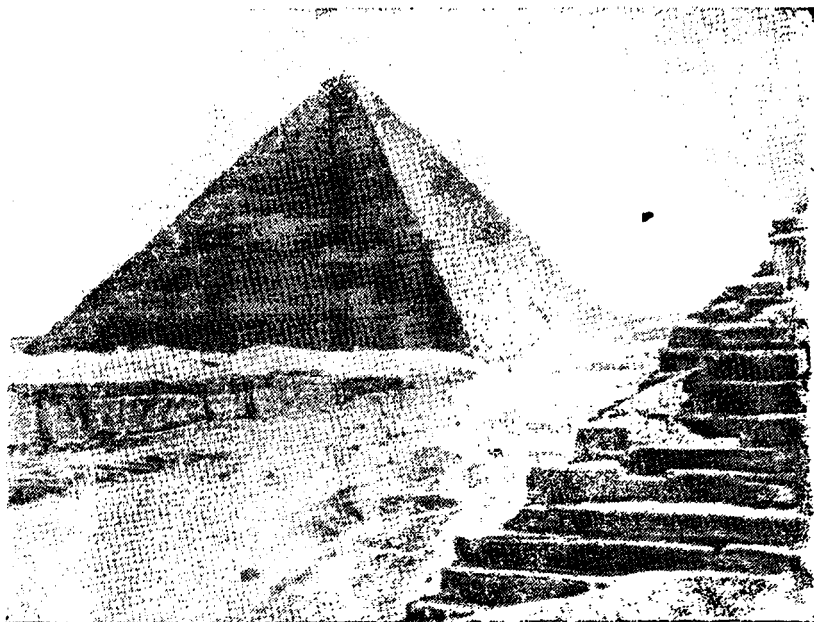
Миср санъатининг энг қадимги формалари архаик даврда (эрамыздан аввалги бешинчи миғ йилликда) пайдо бўлиб, бу санъат Миср маданияти тушкунликка учраган кейинги даврларгача, Миср римликлар ҳукмронлиги остига тушиб қолганигача тараққий қилиб келган. Архаик даврнинг охирларидаёқ Миср санъатининг ўзига хос асосий хусусиятлари: шаклда улуғворлик ва муҳташамлилик, жиддийлик, аниқлик ва деярли геометрик конструктивизм ҳамда фронталлик намоён бўла бошлаган. Бироқ Миср санъатининг бу хусусиятлари айниқса портретлар тасвирида реалистик тенденциялар билан бирга қўшилган.

Мисрда архитектура жуда ривожланган ва техника жиҳатидан камол топган. Миср архитектурасининг кўпдан-кўп намуналари (мақбаралар, ибодатхоналар ва бошқалар) бизнинг замонгача сақланиб қолган.

Миср архитектурасининг асосий хислати бўлиб қолган гоят муҳташамлилик Қадимги Подшолик замонида вужудга келиб, аниқ бир тус олган. Қадимги Подшолик даврига оид архитектурада (яъни мақбаралар ва ибодатхоналарда) санъат билан диннинг чамбарчас боғланганлиги айниқса яққол кўришиб туради. Жуда кўп жамоа аъзолари ва қуллар меҳнати билан қурилган бу ҳашаматли бинолар дин ҳимоясида бўлган подшо ҳокимияти энгилмас куч-қудратга эга, деган фикрни ифода қилиши лозим бўлган. Подшолар пирамида-мақбаралари ана шундай ҳашаматли иншоотлардир. Зинапоясимон мақбаралар (мастабалар) бу пирамидалар учун асос бўлган. Саккарадаги зинасимон Жосер мақбараси пирамидаларнинг энг қадимги формасидир. Зинапоялар ўртасидаги бўш жойлар тўлдирилиб, текислангандан кейин ҳашаматли пирамидаларнинг классик типи ҳосил бўлган. Мемфисга яқин жойда IV династия фиръавилари: Хуфу, Хафра ва Менкаура томонидан қурилган гоят катта Гиза пирамидала-

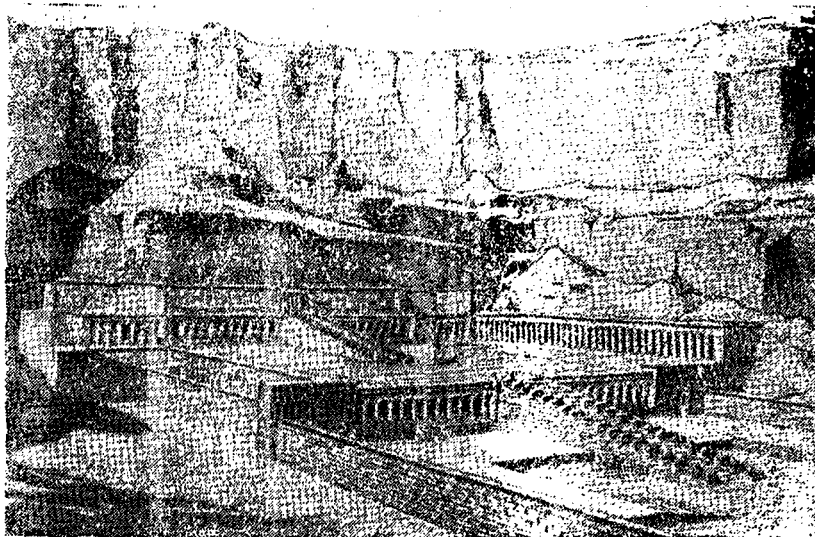
Саккарада зинасимон Жосер пирамидаси ёнидаги ибонатхона устунлари.
Қадимги Подшолик.

Гизада фиръавн Хуфу пирамидаси.

Қадимги Подшолик. IV династия.

ри ана шундай классик тишининг ёрқин ифодасидир. Пирамидаларнинг ёнига подшолар «руҳига атаб» ибодатхоналар қурилган. Хафра ибодатхонаси Қадимги Подшолик давридаги ибодатхоналар архитектураси учун характерлидир. Хафра ибодатхонаси бирдан иккинчисига ўтиш мумкин бўлган бир неча ёндош хоналардан, фуқаролар учун солинган асосий ҳовли ҳамда фақат қоҳинлар кирадиган муқаддас хонадан иборат бўлган. Уша даврдаги архитектура комплексининг яна бир намунаси Жосер пирамидаси билан ушинг атрофига солинган катта ва кичик ибодатхоналардир. V династия даврида, марказий ҳокимият бирмунча сусая бошлагач, фиръавнларга кичикроқ пирамидалар қуриладиган бўлган, аммо подшолар руҳига атаб солинадиган ибодатхоналарга кўпроқ аҳамият берилга бошлаган. Бу ибодатхоналарнинг деворлари худо даражасига кўтарилган, подшолар ҳаётига ва улар кўрсатган қаҳрамонликларга оид ўймакор-бўртма тасвирлар билан безатиладиган бўлган. Подшо Сахура руҳига атаб солинган ибодатхонада ва Абусир ёнида қурилган қуёш

Дайрал-Баҳрида ярим ғор тарзида солинган Хатнепсут ибодатхонаси.

Янги Подшолик, XVIII династия. Реконструкция.

ибодатхонасида қадимги устунларнинг намуналари сақланиб қолган; Миср рассоми бу устунларни теварак-атрофдаги ўсимликлар оламида, хусусан, папирус ва пальмадан намуна олиб, ўшаларга ўхшатиб ва стиллаштириб ишлаган. Эрта Подшолик даврининг архитектураси Қадимги Подшолик билан Янги Подшолик давридаги архитектураларни бир-бирга боғлаган. Бу нарса XI династия замонига мансуб Ментухотеп ибодатхонасидан аниқ кўриниб турибди. Бу муҳташам ишiotнинг маркази катта пирамида бўлиб, бу пирамида бири иккинчиси устига кўтариб қўйилган иккита саҳн устига ўрнатилган. Ибодатхоналар қуришда устунлар галереяси ва залларнинг кенг қўлланилиши, шунингдек ибодатхоналарнинг ярим ғор тарзида бўлиши янги архитектура формалари яратилганлигини кўрсатади; архитектуранинг бу янги формалари Янги Подшолик даврдагина тўла ривож топган. Янги Подшолик замонидаги ибодатхоналарнинг, хусусан, XVIII ва XIX династиялар даврида қурилган жуда кўп ибодатхоналарнинг ғоят катта харобалари Қадимги Миср архитектурасининг жуда тараққий қилганлиги тўғрисида аниқ тасаввур беради. Фивадаги ҳашаматли ва баҳайбат Амон ибодатхонаси ўша даврдаги ғоят катта архитектура комплексларидан бири-

дир; бу ибодатхона узоқ вақт давомида қурилган бўлиб, унинг харобалари Карнакда анча яхши сақланган. Бу ибодатхонанинг Сэти I замонида ва, асосан, Рамзес II замонида қурилган устунли жуда катта залида 16 қатор қилиб қўйилган 134 та катта-катта устунлар бор. Залнинг майдони

Амалдор Рахотеп ҳайкалининг юқори қисми.

*Бўялган оҳақтош. Қадимги Подшолик.
Қоҳира музейи.*

5 минг кв. м. Қатор кетган савлатли устунлар билан тўлган бу зал баландлиги 24 м келадиган учта марказий кораблга (катта хонага) ва баландлиги 14 м келадиган 12 та ён томон хоналарга бўлинган. Ғоят улкан бу ибодатхона атрофидаги иморатлар билан бирликда шундай катта архитектура ан-

самблини ташкил этадики, буни қурган меъморлар меъморликда кенг бўшлиқ проблемасини ҳал этиш йўлида дадил ҳаракат қилганлар. Мадина-Абудағи Рамзес III ибодатхонаси бир оз кейингироқ замонга оид оригинал архитектура комплексини ташкил этади. /

Сақкарадаги
Каапер ҳайкали.
Егочдан ясалган.
Қадимги Подшолик.
Қоҳира музейи.

Миср ҳайкалтарошлигига хос хусусият шуки, ҳайкалтарошлар ҳайкални тикка олдинга қараган ҳолда, қаддини ростлаб ўтирган ёки турган ҳолда аниқ

Каапер ҳайкалининг бош қисми.
Егочдан ясалган. Қадимги
Подшолик. Қоҳира музейи.

тасвир этганлар, бу хусусият архаик даврнинг охирларида яратилган асарларда пайдо бўлган; бунга мисол қилиб подшо Хасехемуининг ўтирган ҳолатда олинган ҳайкалин келтириш мумкин. Миср ҳайкалтарошлигига хос бу хусусиятлар Қадимги Подшолик замонидаги асарларда ҳам акс этган. Архаик даврда яратилган асарларда киши гавдаси тик қотган ҳолда берилган, секин-аста бу нарса йўқолиб борган ва киши гавдасини тасвирлашда бир оз эркинлик пайдо бўлган, бироқ бу эркинлик ҳам ҳайкални тикка қаратиб ишлаш қонунига ҳамда улугвор ва салобатли қилиб кўрсатишдан иборат қадимги традицияларга қатъий равишда бўйсундирилган. Санъаткор худо, худо деб табиқилган подшо ёки подшога яқин турган

бирин мансабдор ҳайкалини ишлаганда, кўпинча, ортиқча эсб берилган ва идеаллаштирилган образ яратган, яъни уларни савлат тўкиб, маҳобат билан қотиб турган гўзал ва бешнҳоя қудратли одамлар суратида тасвир этган. Санъаткор киши гавдасини тикка қараб турган ҳолда, яъни аъзопинг ҳамма қисмларини бир томондан томошабинга тик қаратил-

Мирзанинг ўтирган ҳолатлаги хайкали.

Қадимги Подшолик. Париж. Лувр.

ган томондан яққол кўринадиган қилиб тасвир этганлиги туфайли, шундай улугвор ва савлатли образ ярата олган. Фиръавн Хафра билан мансабдор Рахотенининг ажойиб ҳайкаллари ана шундай ҳайкаллардир. Лекин, шу билан бир вақтда, Қадимги Подшолик давридаги ҳайкалтарошликда, айниқса оддий кишиларни, кўпинча, қарол ва қулларни тасвирловчи ҳайкал ва ҳайкалчаларда реализмга қараб бо-риш тенденцияси анча кўринади. Санъаткорлар инсон обра-

зини катта тош бўлагидан ўйиб ишлаганда ёки ёғочдан синчиклаб ҳайкал ва ҳайкалча ўйганда киши гавдасини беришда ҳам, баъзан идеаллаштирилган, баъзан типик, баъзан айнан ўзига ўхшатирилган образлар яратганда ҳам табиатни кузатиб, олган тасаввурларини беришга уринганлар. Ҳайкалтарошлар, улар билан бирга рассомлар ҳам эски қоидалардан, одат тусига кириб кетган шартли стилизация нусхаларидан шу

«Подшога таниши» Нюфрет ҳайкалининг юқори қисми.

Қадимги Подшолик. Бўялган оҳактош.

Қоҳира музейи.

тариқа секин-аста қутулиб, киши гавдаси ва юзини ўзлари ҳақиқатда кўриб турган ҳолатда тасвир этишга ҳаракат қилганлар. Санъаткор аҳолининг ўрта табақасига мансуб амалдорлар, қоҳинлар ёки мирзалар образини яратган вақтда ҳам, уни озми-кўнми ҳақиқатга яқинлаштиришга, асл ҳолидек

қилиб тасвир этишга урин-
гацлиги кўринади. «Қишлоқ
оқсоқоли» деб аталган Ка-
апер ҳайкали ёки Лувр
музейида сақланадиган маш-
ҳур «мирза» ҳайкали ана
шундай асарлардир. Санъ-
атнинг бу ўзига хос хусу-
сиятлари ўша замоннинг
мақбаралари ва ибодатхо-
наларининг деворларидаги
кўпдан-кўп бўртма расм ва
суратларда ҳам кўринади.
Бўртма расм ва суратлар-
да мисрликнинг бутун
ҳаёти тасвир этилади,
бунда бир-бири билан мушт-
лашаётган кемачилар ҳам,
ини қилаётган ҳунармандлар,
деҳқонлар, подачилар ҳам,
балиқ овлаётган балиқчилар,
раққосалар ҳам, тобут кети-
дан йиғлаб бораётган гирян-
далар ҳам бор ва ҳоказо.
Зодагонларнинг ҳайкаллари-
да кўзга ташланадиган нар-
са шуки, улар гавдани тикка
олдинга қараб турган ҳолда
қални расо қилиб тасвирлаш
принципига қатъий амал қи-
либ яратилган. Бош билан
оёқлар одатда ён томондан,
елка билан қўллар олд то-
мондан, гавда эса бир томон-
га сал бурилган ҳолда тасвирланган. Бу традицион ва
кўпроқ эътиқод қилинадиган ҳайкалларни яратишда қўлла-
ниладиган одатдаги қонулар ана шулардан иборат бўлган.
Санъаткор хизматчи, ҳунарманд ва қўллар образини яратган-
да анча эркин йўл тутган ва уларни аслига кўпроқ ўхшатган.
Диний традиция ва қонулардан холи бўлган меҳнаткашлар
ҳақиқий ҳаётда қандай бўлса, шундай қилиб, бўялмай тас-
вирланган. Меҳнаткашлар тасвирланган асарларда бадний
реализмга бўлган тенденция яққол кўриниб туради. Саккара-

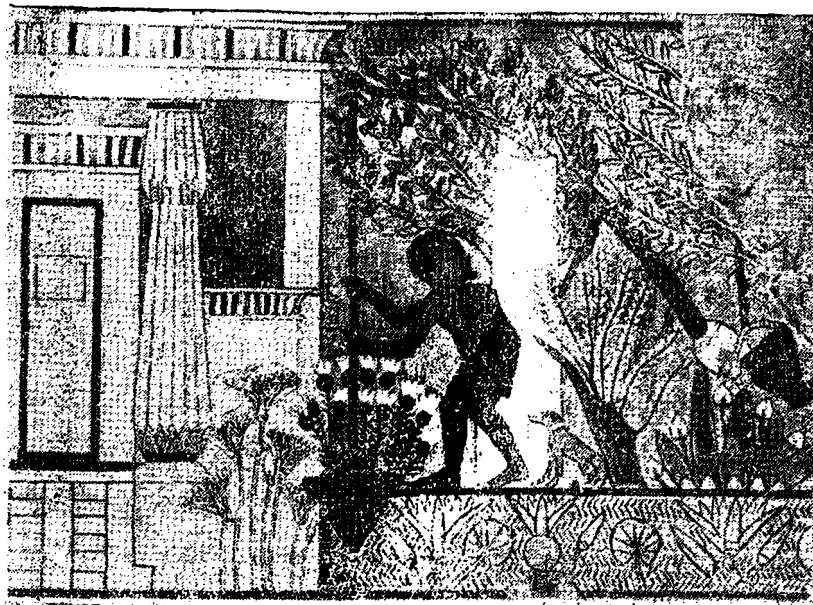
Хаваралаги Аменемхет III ҳайкали.

Қоҳира музейи.

Нофертитининг ҳайкал портрети.

Бўялган оҳактош.

Қўлчиғир билан бог сугориш.

Ипци мақбарасидаги расм. Янги Подшолик.

даги ва Гизадаги мақбараларга битилган ажойиб бўртма расмлар, хусусан мансабдор Ти мақбарасидаги бўртма расмлар шундай асарлардир. Урта Подшолик замонидаги ҳайкалтарошликда, айниқса ҳайкалтарош, ёки рассом ишлаётган одамнинг ички кечинмаларини беришга уринган портрет ёки ҳайкалларда реализмга интилиш янада кучаяди. Ментухотеп ҳайкали, жуда катта қилиб ишланган Сенусерт III пинг боши ва Аменемхетнинг бир қанча ҳайкаллари ана шундай асарлардир. Урта Подшолик давридаги бўртма расмлар ва суратлар ўтган давр билан кейинги даврни бир-бирига боғловчи гўё бир бўгин бўлиб, улар Қадимги Подшолик санъатига хос натурализмни ҳам кейинги замондаги нафис стилизацияни ҳам ўзида мужассамлаштирган. Шу билан бирга, Медумдаги бўртма расмларда ва Бани-Ҳасан мақбарасида одамлар ва ҳайвонлар ҳаётидан олинган хилма-хил воқеалар тасвирланган расмларда рассомларнинг табиатга бевосита тақлид қилганлиги, табиатни ва оддий кишиларни, улар қандай бўлса, шундайлигича тасвир этишга интилганлиги сезилади.

Тутанхамон ва унинг хотини гулзор ичнда.

*Егоч қути қопқоғидаги фил сўягига йўзилган расм.
XVIII династия Қоҳира музейи.*

Тутанхамон мақбарасидап чиққан ғайкалча.

Юмалоқ пластикада юксак бадий реализм намуналарини берган, бўрттириб ишланадиган асарларда эса нафис стилизациянинг ундан қолишмайдиган юксак намуналарини берган Янги Подшолик давридаги ҳайкалтарошлик шу замоннинг ҳашаматли архитектурасига мос бўлган. XVIII династия фиръавиларининг ҳайкаллари ва аёлларнинг портрет-бошлари реалистик портрет тарзида ишланган, уларнинг портрети ҳам ифодали қилиб берилган, ҳам бадий жиҳатдан идеаллаштирилган. Ниҳоят, бу даврда китобларни расм билан безаш иши ҳам ғоят юксалган. «Улиқлар китоби» даш олинган текстлар ёзилган папирусдаги ғоят нафис расмлар бундан далолат беради (Британия музейида сақланадиган Ани папируси). XVIII династия санъати гуриллаган амарна даврида ўз тараққиётининг чўққисига чиққан, бу даврда минг йиллар давом этиб келган маданиятни, бутун қадимги дини ва асрлар давомида таркиб топган бутун традицияларни бирланига ўзгартириш йўлида дадил ҳаракат қилинган. Бу замонда ўзига хос санъат вужудга келган, бу санъат қадимги натурализм билан янги, анча ўткир ифодалилигининг қўшилиши заминида вужудга келган; шу билан бирга, кўпинча ҳаддан ошиқ шарж ва гротеск даражасига етиб борган портрет натурализи нафис линияли стилизацияга айланган. Ҳайкалтарошликдаги бу моментлар Луврда сақланадиган Эхнатон бюстининг юз тузилишида, Нофертининг боши ёки Эхнатоннинг жуда катта қилиб ишланган бош портретининг юз тузилишида, шунингдек, Эхнатон ва Нофертити гавдаларининг ишланишида ҳам акс эттирилган.

Гарчи амарна санъати Миср маданияти тарихининг ўзига хос бир эпизоди бўлса-да, у ўзидан олдин ўтган замондаги бадий ижод билан бевосита алоқаси бўлган ва ўз навбатида Миср санъатининг кейинги тараққиёсига маълум даражада таъсир кўрсатган. Амарна санъати, айниқса бу санъатга хос хусусият, яъни чизиқларнинг тўғри ва раво қилиб берилиши Тутанхамон, Хоремхеб ва Сети I замонидаги асарларга анча таъсир кўрсатган. Абидосда Сети I ибодатхонасидаги жуда нафис бўртма расмлар ва Мадинат-Абуда Рамзес III ибодатхонасидаги ов манзараси тасвирланган расмлар шундай асарлардир. Москвадаги Давлат тасвирий санъат музейида сақланадиган нафис бўртма расмлар — гирандалар тасвири ҳам ана шундай асардир.

Юксак камолотга етган Миср санъати Финикия санъатининг ва анча кейинги грек-рим санъатининг тараққий қилишига ғоят катта таъсир кўрсатган. Қадимги Миср санъа-

нинг қолдиқлари христианликнинг биринчи асрлари замонидagi Миср (коптлар) санъатида ҳам сақланиб қолган.

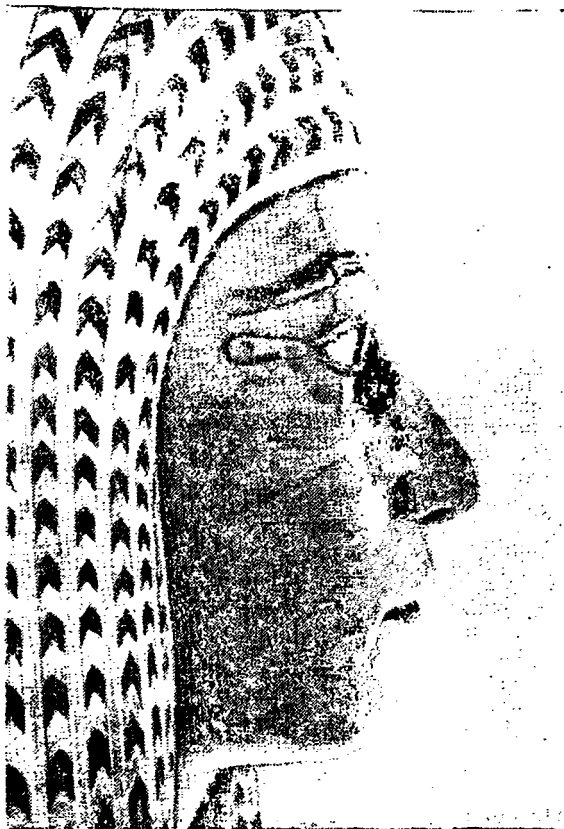
**Илм-билимлар-
нинг аждудга
келиши**

Диннинг танҳо ҳукмронлиги эркин кишининг эркин фикрини тамомила бўғиб ташлай олмаган, киши теварак-атрофини ўраб турган табиат сирларини билиб олишга интилаган. Шу муносабат билан «билим» нинг ўзи тўғрисида, «билимдон» кишини бошқа ҳамма кишилардан ажратиб турадиган билимнинг юксак қиммати тўғрисида тасаввур пайдо бўлган. Бир «Насихатнома» автори бундай дейди: «Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг-деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингга маҳкам жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади. Мирзани қандай лавозимга қўймасин, у ҳамма вақт китоб билан иш кўради».

Илм-билимлар тўплаиб борган ва алоҳида мактабларда авлоддан-авлодга ўтиб борган. Бу мактабларнинг кўпчилиги ёмирзалар тайёрлаб чиқарадиган сарой мактаблари бўлиб, унда аристократ-қулдорларнинг болалари ўқиган, ёки марказий маҳкама қошидаги алоҳида мактаблар бўлиб, унда мураккаб маҳкама, масалан, подшо хазинаси учун амалдор-мирзалар тайёрланган. Бу мактабларда интизом жуда қаттиқ бўлган ва бу интизом тап жазоси воситаси билан мустаҳкамланган, махсус «Насихатномалар» воситаси билан уқтирилган. Масалан, бир «Насихатнома» нинг автори бундай дейди: «Эй мирза, дангасалик қилма, йўқса қаттиқ жазога дучор бўласан. Ҳузур-ҳаловатга кўнгли қўйма, юз тубан кетасан. Қўлингга доим китоб бўлсин, уни овоз чиқариб ўқигил ва ўзингдан кўп биладиганлар билан маслаҳат қилиб иш тут. Ўз соҳасини сувдек ичиб олган мирза бахтлидир... Бир кунни ҳам ялқовлик билан ўтказма, йўқса калтак ейсан. Ахир боланинг қулоғи елкасида бўлади-да, қачон урсанг, шунда қулоғига гап қиради. Доим маслаҳат билан иш қил ва буни эсингдан чиқарма. Ёз ва ёзувдан сира зерикма».

Ўқувчиларни асосан оғир ва мураккаб саводга ўргатганлар, уларни махсус ҳуснихат намунасига қараб ҳар кун салкам уч саҳифа ёзишга мажбур этганлар. Ўқувчи имло қоидаларининг эмас, балки мураккаб ҳуснихат ва стилистикани ҳам чуқур ўзлаштиришга мажбур бўлган. Энди савод ўргана бошлаган мирзаларнинг машқлари ёзилган текстлар бизнинг замонамизгача сақланиб қолган, булар асосан тарбиявий мақсадни қўзатган насихатлардан иборат, жуда пухта ёзилган ва ибрат бўладиган гаплар ёзилган

намуналар ҳам сақланиб қолган. Ниҳоят, Мисрда юқори типдаги «Мирзалар мактаби» ҳам бўлган, улар «турмуш уйи» («пер анх») деб аталган. Бундай «турмуш уйи» нинг харобалари фиръавн Эхнатоннинг қадимги пойтахтидан топилган.

*Малнка Мерит-Амоннинг бош портрети.
Фивадан топилган ёғоч тобутга ўйилган.
XVIII династия. Қоҳира музейи.*

Кундалик ҳаётдаги эҳтиёжлар, хўжалик ва айирбош савдосининг ривожланиши ва табиатни кузатиб бориш натижа-сида дастлабки илм-билимлар тўпланган. Ҳали бу билимлар-нинг ҳаммаси ҳам амалий характерда бўлган. Масалан, ма-

тематика соҳасидаги энг қадимги билимлар шундай турмушдаги амалий ишлар билан чамбарчас боғланган бўлиб, танобчи ва бинокорларнинг ишини осонлаштиришда хизмат қилган. Масалан, Аменемхет I нинг номлар чегарасини «ки-тобларда айтилган ва қадимги ёзувларда кўрсатилган» асосда белгиланганлигини биламиз. Чегараларни махсус танобчилар маълум ҳисобларга асосланиб белгилаганлар ва сўнгра уларни ёзиб қўйганлар. Мақбараalarda сақланиб қолган ва ер ўлчайдиган махсус арғамчи билан ер ўлчаб берилаётганлигини тасвирловчи расмлар бундан далолат беради. Математика масалаларининг мазмунига қараганда арифметика ва геометрия соҳасидаги билимлардан ер майдонини аниқлаш, галла уюмининг қанча келишини ёки дон сақланадиган оғбор сигимини аниқлаш учун фойдаланилган. Ниҳоят, мисрликлар математика соҳасида орттирган билимлари туфайли, жойнинг схематик картасини ва примитив чертёж чизишни билганлар. Кўпдан-кўп муҳташам бинолар, айниқса пирамидалар математиканинг, хусусан геометриянинг бинокорликда, қурилиш ишларида жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади, чунки пирамидаларни фақат бир қанча аниқ ҳисоблар асосидагина қуриш мумкин бўлган.

Қадимги Мисрда, айниқса Урта Подшолик даврида математика билимларининг ривожланганлигидан ўша замондан қолган жуда кўп математик текстлар, хусусан Москвада сақланадиган «Математика папируси» далолат беради. Мисрда математика соҳасида эришилган катта муваффақиятлардан бири ўнлик саноқ системасининг тараққий қилганлигидир. Миср ёзувида, 1, 10, 100, 1000, 10000, 100000 ва ҳатто миллионни ҳам билдирувчи алоҳида аломатлар бўлган; ҳайрон бўлиб қўлини кўтариб турган киши сурати миллионни билдирган. Мисрликлардаги узунлик ўлчовининг ўзига хос бирлиги мисрликлар математикаси учун жуда характерлидир. Бармоқ, кафт, товон, тирсак ана шундай узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, Миср математиги улар орасида маълум муносабатлар белгилаган. Санъатда математика билимларидан кенг равишда фойдаланилган. Миср рассоми текислик юзасига кишининг расмини чизмоқчи бўлса, дастлаб тўрт бурчак қилиб тўр чизган ва математикадан фойдаланиб, киши танасидаги аъзолар узунлигининг нисбатиини аниқлагандан кейин, шу асосда ҳалиги тўр устига кишининг расмини чизган. Арифметикада содда тўрт амални қўлланиш усули мисрликлар математикасининг бир қадар примитив бўлганлигини кўрсатади. Масалан, кўпайтиришда амалларни кетма-кет бажариш

усулидан фойдаланилган. Чунончи, мисрлик саккизни саккизга кўпайтирмоқчи бўлса, саккизни пайдар-пай тўрт марта иккига кўпайтирган. Бўлув кўпайтириш йўли билан қилинган. Масалан, 77 сонини 7 га бўлганда, 77 сонини ҳосил қилмоқ учун 7 га кўпайтириладиган сонни топиш лозим бўлган. Мисрда амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган геометрия жуда ҳам тараққий қилган. Миср математиклари тўғри тўрт бурчак, уч бурчак, хусусан тенг ёнли уч бурчак, трапециянинг юзини ва ҳатто доиранинг юзи Π га тенг бўлиб, у 3,14 қийматни қабул қилишини ҳам ҳисоблай билганлар. Москвада сақланадиган «Математика папируси» да кесик пирамида ва ярим шарнинг ҳажмини ҳисоблаб чиқариш юзасидан ишланган мураккаб масала сақланган. Қадимги мисрликлар алгебрадан ҳам баъзи бир энг оддий билимларга эга бўлганлар, улар бир номаълумли тенгламани ҳисоблаб чиқара билганлар; номаълумни мисрликлар «уюм» («дон уюми» бўлса керак) сўзи билан таърифлаганлар.

Астрономия соҳасида ҳам қадимги мисрликлар баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида планеталарни юлдузлардан ажрата билганлар ва ҳатто улар юлдузлар осмонининг картасини ҳам тузганлар. Юлдузларнинг шундай карталари ҳар хил биноларнинг, кўпроқ мақбара ва ибодатхоналарнинг шипларида сақланиб қолган, XVIII династия аъёнларидан Сепмут мақбарасининг нақшланган шипи қадимги мисрликларда бўлган бундай «астрономия карталари» нинг энг яхши намуналаридан биридир. Шипнинг шимолий қисми марказида Катта ва Кичик Айиқ юлдузлари ҳамда мисрликларга маълум бўлган Қутб Юлдузини ажратиш мумкин, осмоннинг жанубий қисмида эса символик фигуралар тарзида Орнон ва Сириус (Сотис) юлдузлар туркуми кўрсатилган, қадимги Миср рассомлари юлдузлар туркуми ва юлдузларни донм шундай символик фигураларда тасвир этганлар. XIX ва XX династияларга мансуб подшо мақбараларининг шипларида ҳам юлдузларнинг ажойиб карталари ва юлдузларнинг жойланиши кўрсатилган ажойиб жадваллар сақланиб қолган. Меридиан томонида ўтирган иккита мисрлик кузатувчи юлдузларнинг жойланишини кўрсатадиган бундай жадваллар воситаси билан ҳам мўлжалга оладиган, пассаж асбобидан фойдаланиб, кечаси вақтни белгиллаган. Кундузи эса вақтни қуёш соати ёки сув соати (энг кейинги «клепсидра») воситаси билан билганлар. Юлдузларнинг жойланишини кўрсатадиган қадимги карталардан анча кейинги даврларда, грек-рим даврида ҳам фойдаланганлар; бундай карталар кейинги

Handwritten mathematical text in Arabic script, featuring several geometric diagrams and calculations. The diagrams include:

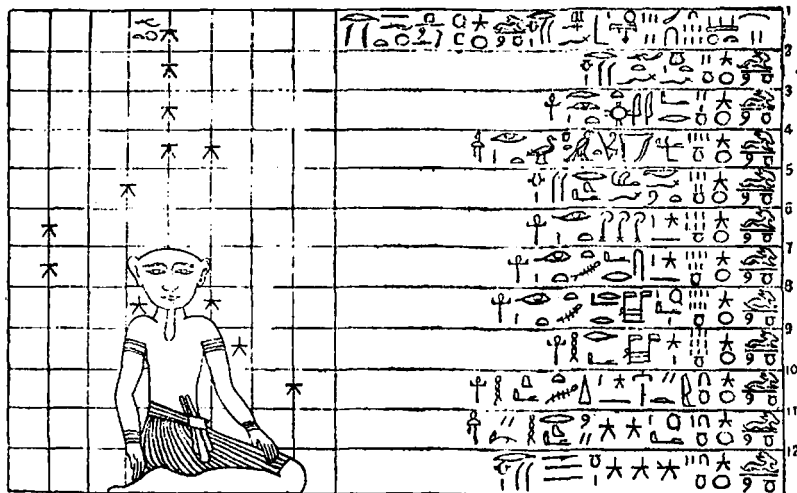
- A rectangle with a square inside it, labeled with Arabic letters and numbers.
- A triangle with a smaller triangle inside it, also labeled with Arabic letters and numbers.
- A trapezoid with a smaller trapezoid inside it, labeled with Arabic letters and numbers.

The text consists of multiple lines of Arabic script, likely representing mathematical problems or solutions related to geometry. Some parts include numbers like 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500.

Геометриядан мисрча масалалар тўпламининг тексти.

Эдфу ва Деңдер ибодатхоналарида сақланиб қолган. Астрономия билимлари асосида мисрликлар алоҳида календарь тузганлар. Мисрликларнинг календарь йили 12 ойга бўлинган ва ҳар бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам кунни қўшилган, шундай қилиб, бир йилда жами 365 кун бўлган. Шу тариқа Миср календарь йили тропик календардан чорак суткага қолиб борган. Бу хато 1460 йил давомида 365 кунга, яъни роса бир йилга тенг бўлган.

Мисрда медицина ва ветеринария анча тараққий топган. Урта Подшолик замонида оид бир қанча текстларда ҳар хил касалликларни даволаш учун рецептлар рўйхати берилган. Кузатиб ҳосил қилинган тажрибалардан фойдаланган Миср табиблари ҳали қадимги дуо-афсунлардан тамомила қутула олмаган. Масалан, касал болаларни «даволаш» учун махсус тузилган удимлар тўплами касал болаларни даволовчи та-

XX династияга мансуб подно мақбарасидан топилган юлдузларнинг жойлашиш жадвали.

Янги Подшолик.

библарга, оналарга ва тарбиячиларга аталган. Бу тўпламда жуда кўп сеҳр-жодулар билан бирга, ўзига хос ғалати рецептлар, жумладан, она сутини сақлаш ва кўпайтириш воситалари учрайди. Шундай қилиб, даволашда дори-дармон билан бирга сеҳр-дуолар ўқиттириш, қайтариқ қилдириш каби расмлар ҳам қўлланилган. Аммо одам аъзоларининг ўрганилиши (мумиёлаш вақтида мурдани ёриш муносабати билан одам аъзосини ўрганиш анча осонлашган) табибларга киши организмнинг тузилиши ва ишлаши тўғрисидаги масалага озми-кўпми тўғри ёндошиш имконини берган. Шу тариқа, анатомия соҳасидаги дастлабки билимлар пайдо бўлган ва бу билимлар бир қанча анатомия терминларида қайд этилган. Баъзи медицина текстларида даволашнинг ўзига хос методикаси ҳам берилган, бунда табибдан касални атрофлича кўриш, касал аломатларини билиш, диагноз қўйиш ва даволаш усулини аниқлашни талаб қилган. Афтидан, касалнинг тузалиши мумкинлигини табибнинг унга очиқ айтишини талаб қилган табиблик этикаси ҳам бўлган; бунда табиб касалга нисбатан қуйидаги уч формуладан биттасини қўлланиши лозим бўлган: «1) Бу касални мен тузатишим мумкин; 2) Бу

касални эҳтимол тузатишим мумкин бўлар; 3) Бу касални мен тузата олмайман». Табиблар айрим гуруҳ касаллар юзасидан ихтисослашган. Гинекология, хирургия ва кўз касалликларини даволаш тўғрисида алоҳида тиб китоблари пайдо бўлган. Баъзи бир касалликларнинг, уларнинг аломат ва кўринишларининг анча аниқ баён этилганлиги мисрликларда диагностика соҳасида бир қадар билимлар бўлганлиги ҳақида фикр юритишга имкон беради. Масалан, Миср медицина текстларида мсѣда-ичак касалликлари (дизентерия), нафас йўлларидаги касалликлар (эски йўтал, зиқнафас), қон кетиши, бод, скарлатина, кўз касалликлари (катаракт — «кўзда сув кўтарилиши»), тери касалликлари (гангрена, ёгдаги шишлар, сувли темиртки), «бир кунлик шиш» (бунинг асосий аломати шу бўлганки, «бутун баданин ёки бадандаги шиш бор жойни қаттиқ қичув босган») ва бошқа ҳар хил касалликлар муфассал баён этилган. Гинекологиядан алоҳида қўлланмаларда барвақт ва кечикиб туғиш ҳоллари тасвир этилган, шунингдек «туғиши мумкин бўлган хотинни туғиши мумкин бўлмаган хотиндан фарқ қилиш» воситаси кўрсатилган. Қадимги Подшолик замониغا мансуб мақбарадан бирида ҳар хил (қўл, оёқ, тиззани) операция қилишни акс эттирган тасвирлар сақланиб қолган. Кейингироқ вақтларда хирургия анча юксак даражада тараққий қилган. Хирургия тўғрисидаги муҳим бир асарда бадандаги турли аъзоларнинг: бош суяги, бурун, ияк, қулоқлар, лаб, бўғиз, ҳиқилдоқ, ўмров суяқлари, елка суяги, кўкрак, кўкрак қафаси, умуртқа поғонасининг шикастланиши ва жароҳатланиши муфассал баён этилган. Баъзи касалликларнинг номи ва кўп тажрибага асосланган рецептураси Миср медицинасининг анча юксак даражада тараққий қилганидан далолат беради; антик дунёнинг медицина соҳасида асар ёзган авторлари Миср медицинасининг бу муваффақиятларидан кенг равишда фойдаланганлар.

Қон айланиши тўғрисидаги, юракдан тарқалиб кетадиган ва, мисрлик табибнинг фикрича, киши организмининг ҳаётида ва касалликлар процессида маълум роль ўйнайдиган «22 томир» тўғрисидаги таълимот илмий хулосалар чиқариш учун дастлабки уринишлар бўлганини кўрсатади. Бу жиҳатдан Эберс медицина папирусидаги мана бу сўзлар жуда характерлидир: «Табибликнинг сирин — юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга ўшанда тарқалади; чуңки ҳар бир табиб, маъбуда Сохметнинг ҳар бир қоҳини, ҳар бир афсунгар бошни, энсани, қўл, кафт, оёқларни,

хуллас, қайси аъзойи баданни ушласа ҳам, юракка қоқилди, чунки баданнинг ҳар бир аъзосига юракдан томир кетган».

Одамнинг ҳар нарсани билишга интилиши, унинг фикри диний-сеҳрий дунсқараш ҳукмрон бўлишига қарамай, ана шу тариқа аста-секин тараққий қилиб борган.

Урта Подшолик замонига мансуб пақшли нероглиф ёзув.

Кийик ови.

Малатъедан топилган бўртма расм.

Х I Б О Б

ХЕТТ ДАВЛАТИ

Қазишлар тарихи

XVIII асрдаёқ Кичик Осиёнинг шарқий об-ластларида ва Шимолий Сурияда бўлган европалик сайёҳлар турли хил тасвирлар ва ёзувлар билан қопланган қадимги ёдгорликларга, жумладан, Хаматдаги хетт иероглиф ёзувларига эътибор берганлар. Бироқ бу ёдгорликларни ўрганишга фақат XIX асрдагина биринчи марта уриниб кўрилган. Француз Тексье 30-йилларда Бўғоз-қоядаги (Кичик Осиёнинг шарқий қисми) қадимги хетт шаҳари харобаларини бориб кўриб, у ердан топилган ёдгорликларнинг нусхасини олган ва ўзи топган архитектура ва скульптура ёдгорликларини 1839 йилда биринчи марта нашр этган. Дастлабки археологик қазишлар XIX асрнинг иккинчи ярмида ўтказилган. 1861 йилда Гийом ва Перро Кичик Осиёнинг шимолий қисмига археологик экспедиция уюштириб, Бўғоз-қоя харобаларини текширганлар ва топилган хетт ёдгорликларини 1872 йилда нашр этганлар. Шундан сўнг фақат Кичик Осиёдангина эмас, балки қўшни мамлакатлардан ҳам бир қанча янгида-янги хетт ёдгорликлари топилган. 1872 йилда Гуман ва Пухштейн Каппадокияни ва Шимолий Сурияни, жумладан, Аман ва Тавр районларини текширганлар, Бўғоз-қоя харобаларининг муфассал планини олганлар ҳамда Язили-қоя қоятошларига ўйиб солинган диний манзараларнинг нусхасини кўчириб олганлар.

Баланд тоғ платосидаги катта-катта қоялар остига жойлашган махсус ибодатхонада сақланиб қолган бу ажойиб ўй-макор расмларда худоларнинг тантанали юриши тасвирланган, бу манзара, афтидан, қадимги диний урф-одат, табиатнинг уйғонишига бағишланган байрам билан боғлиқ бўлса керак. Жуда яхши сақланган бошқа бир диний манзара қадимги хеттларнинг диний эътиқодлари, санъат ва моддий маданиятлари тўғрисида, асосан, уларнинг кийим-кечаклари, зебу зийнат буюмлари ва қурол-яроғлари ҳақида ёрқин тушунча беради; бу манзарада ер маъбудаси билан ҳосилдорлик худосининг никоҳи ифодаланган бўлса керак. Лушан 1888—1902 йиллар мўбайнида Занжирли (Шимолий Сурия)да катта қазиш ишлари олиб боради. Бу ерда тўрт археологик қатлам топилган, бу қатламларни ўрганиш қадимги поселениенинг аста-секин ривожланиши, қўрғон шаклидаги катта мустаҳкам шаҳарга айланганлигини кўришга имкон беради. Шаҳар ичида қалъа бўлган, подшо саройлари ва энг муҳим бинолар ана шу қалъада жойлашган. Энг қадимги пастки қатлам хеттлар ҳукмронлик қилган даврга тааллуқли бўлиб, бу қатламда эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликда пайдо бўлган поселение топилган. Тахминан эрамиздан аввалги XIII—XII асрга тегишли бўлган иккинчи қатламда шаҳарнинг ташқи девори, шунингдек сарой атрофини қўришган ички девор топилган. Учинчи маданий қатлам эса, анчагина кейинги даврга мансуб бўлиб, бу қатламда иккита сарой харобаси сақланиб қолган. Бу саройлар хетт санъатининг, асосан, Шимолий Сурия мамлакатларида архитектура ва ҳайкалтарошликнинг нақадар равнақ топганлигини яққол кўрсатиб туради. Уша вақтларда Шимолий Сурия мамлакатларида фақат хеттларгина эмас, балки ерли, суриялик қабилалар — арамейлар ҳам яшаган. Ниҳоят, 4-археологик қатлам эрамиздан аввалги VII асрга оид бўлиб, у Осурия давлатининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Занжирлида топилган ёдгорликлар хетт маданиятини ўрганиш учун, айниқса, унинг узоқ муддат давомида Шимолий Сурия халқларига кучли таъсир кўрсатганлигини аниқлаш учун жуда бой материал беради. Занжирлининг шимолий-шарқидан бир кунлик йўлда жойлашган Соқчи-Гозда топилган археологик қазилмалар ҳам ана шундай аҳамиятга эга. У ерда шаҳар ва сарой қолдиқлари топилган. Соқчи-Гозда топилган ёдгорликлар хетт санъати ва моддий маданиятининг хетт тарихининг энг қадимги даври (протохетт даври)дан бошлаб то унинг гуллаб-яшнаган давригача ва, ҳатто эрамиздан аввалги VIII асрда, Осурия ҳукмронлик қилган даврда хеттлар таъсирининг пасайиб, тушкунликка учраш давригача бўлган тараққиёт йўлини текширишга имкон беради.

Хетт колоннасининг таг қисми, қанотли сфинкс җайкаллари тасвирланган.

Бироқ Винклер ва Макриди-бейнинг 1906—1907 йилларда Бўғоз-қояда ўтказган қазишлари айниқса катта натижалар берди, бу ерда улар катта бир хетт шаҳрининг харобасини топганлар; бу шаҳар Хетт давлатининг пойтахти бўлган бўлса керак. Бу ердан деворларнинг қолдиқлари, минорали дарвозалар, 5 та сарой харобаси, керамнка ҳамда миҳхат билан ёзилган тахминан 20 мингча ҳужжатдан иборат жуда бой давлат архиви топилган. Бу қазишларни 1931—1934 йилларда Биттель ва Гютербок давом эттириб, бу ерда улар 4 археологик қатламни очдилар ва архитектура ёдгорликларини синчиклаб текширдилар. Кичик Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида, Бўғоз-қоядан бир оз шимолроқда 1907 йилда бир қанча археологлар қазиш ишлари ўтказиб, Эюк яқинидан катта бир шаҳарнинг қолдиқларини очганлар, бу шаҳар Хетт давлатининг йirik маҳаллий маркази бўлган бўлиши ҳам мумкин. Бу ерда топилган кўндан-кўн ёдгорликлар орасида полигонал усулида урилган девор, ўзига хос нақшлар ҳамда җайкалтарошлик ёдгорликлари, жумладан дарвозалар кесакисини безаб турган сфинкслар айниқса диққатга сазовордир. 1927—1931 йилларда Остен Алишар тепалигида қазниш ишлари олиб бориб, Янги-Хетт подшолиги даврига онд қалъа

ва яна бир қанча қимматли археологик ёдгорликлар топган. 1936—1946 йилларда Туркиянинг жанубий қисмида ҳозирги Мерсин гавани яқинидаги Юмуқ-тепа қазилиб, у ердаги Киликия текислигининг гарбий четида неолит даврига оид қадимги поселение топилган. Неолит даврига тааллуқли бўлган энг пастки иккита қатламда мегалитик усулда ишланган деворлар, обсидиан қуроллари ва бир хил рангдаги керамика топилган. Қолган учта қатламда топилган буюмлар Фаластин ва Месопотамиянинг энг қадимги посслениелари харобаларидан қазиб олинган ва архаик даврга оид буюмларга ўхшайди. Ундан юқорида ўрта бронза даврига оид тўртта қатлам жойлашган бўлиб, уларда Сурия керамикасига ўхшаган керамика жуда кўп учрайди, шу билан бирга, бронзадан ясалган айрим хетт қуроллари эрамздан аввалги XX—XIV асрлардан бошлаб хеттлар таъсирининг кенг ёйила бошлаганини кўрсатади. Ниҳоят, кейинги иккита қатламни батамом хетт қатлами деб аташ мумкин, чунки бу қатламларда хетт архитектурасининг яққол акс эттирувчи қолдиқлари топилган. Уша вақтларда тепа устида ташқи истеҳкомлари бўлган қалъа деворлари қад кўтариб турган. Деворнинг ичи хона-хона қилиб ишланган, бундай хоналар хетт пойтахти Хаттушаш (Бўғоз-қоя яқинида) харобаларида ҳам учрайди ва улар бир-бирларига жуда ўхшайдилар. Бу қалъа хетт подшоси Шупилулиум даврида қурилган ва Қисвадна ҳокими билан Хетт подшоси томонидан тузилган шартномада тилга олинган Питур қалъаси бўлса керак. Юмуқ-тепадаги иккита хетт қатлаמידан топилган хетт маданиятига хос майда буюмлар, керамика, архитектура қолдиқлари шуни кўрсатадики, хеттлар бу районни босиб олиб, у ерда ўз таянч пунктларини қурганлар.

Киликия текислигини Тавр тоғларидан айириб турган Тавр тоғи ён бағрида, Запжирлининг шимоли-гарбида, ундан 40 км узоқликда жойлашган Қора-тепа районида 1946—1947 йилларда бир қанча ҳайкаллар ва тош плиталар топилган, уларга хетт-иероглифи ва финикия ёзувлари ёзилган бўлиб, улар орасида бир мазмунли, лекин икки тилда ёзилган ёзувлар ҳам учрайди. Бу жуда қимматли ҳужжатлар IX асрда Киликия ва унга қўшни областларда мавжуд бўлган Хетт-Сурия князликлари тарихида янги давр очади. Қора-тепадан топилган бу ёзувларга асосланиб шуларни аниқлаш мумкин, яъни бу ерда данунийлар подшолиги бўлган, у ерда «худо Ваал томонидан шарафланган, худо Ваалининг қули, соҳиби қудрат, данунийлар шоҳи Азитавадд» подшо бўлган, у ўз подшолигининг «ҳамма чегараларида мустаҳкам истеҳкомлар» қурдирган ва шаҳар бино қилган. Бу шаҳар харобалари Қора-

тепада топилган. XIX аср охири ва XX аср бошларида ўтказилган қазинилар натижасида Кичик Осиё территориясида, Фротининг ғарбида ва Шимолий Сурияда санъатга, турмушга ва диний эътиқодига оид жуда кўп ёдгорликлар, шунингдек миҳхат билан битилган ёзувлар ҳамда алоҳида иероглиф ёзувлари топилган. Тарихчилар учун ҳаммасидан ҳам ёзувлар каттароқ аҳамиятга эга эди. Лекин узоқ вақтгача бу ёзувларни ўқиб чиқариш мумкин бўлмаган. Фақат биринчи жаҳон уруши йилларидагина чех олими Б. Грозний Кичик Осиёнинг шарқий қисмидан ва Шимолий Суриядан топилган хетт миҳхатсимон ёзувларини ўқиб чиқаришга муваффақ бўлган. Ниҳоят, анча кейинроқ, Б. Грозний ўша районлардан топилган хетт иероглиф ёзувларини ҳам ўқиб чиқарган.

Қадимги замонда хеттлар яшаган районларни археологик нуқтан назардан ўрганиш ва текширишда рус тадқиқотчилари ҳам қатнашганлар. Чунинчи, Люндеквист Кичик Осиё билан Сурия ўртасидаги Тавр областида, Соқчи-Гоздан сал шимолроқда жойлашган Марашда қадимги ёдгорликларни топган. Марашда топилган қадимги ёдгорликлардан бири олдинга чўзилган одам кўли шаклидаги чилимдир, у ҳозир Москвадаги Тасвирий санъат музейида сақланади. Атоқли рус шарқшуноси академик Я. И. Смирнов 1893—1894 йилларда Кичик Осиёга саёҳат қилиб, муҳим бўлган хетт ёдгорликларидан бир қанчасини топган. Рус олимларининг Кичик Осиё қадимги тарихини ўрганишга қаратилган дастлабки ҳаракатларидан Стамбулда ташкил қилинган Рус археология институти ҳам четда қолмади. XX асрнинг энг бошидаёқ «хетт масаласига» жиддий эътибор берган рус олимларидан бири академик Б. А. Тураев бўлган. Ажойиб филолог ва Олд Осиё халқларининг қадимги тилларидан кўпини билган профессор В. К. Шилейко бир қанча хетт ёзувларини таржима қилиб берган. Академик В. В. Струве хетт қонуларининг айрим моддалари ҳамда хеттлар мамлакатининг ижтимоий тузилиши масалалари ҳақида бир қанча асарлар ёзиб қолдирган.

Манбалар Хетт ёзувларининг ўқиб чиқарилиши Хетт давлати тарихини ҳужжатли манбалар асосида ўрганишга имкон берди. Манбалар орасида эраמידан аввалги XIV асрга оид Хетт қонулари тўплами алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, Хетт давлатининг хўжалик ва ижтимоий тузуми бу тўпланда аниқ ифодаланган. Бу кодекс турли вақтларда тузилган икки қисмдан иборат. Ер илғом қилинганлик ҳақидаги ҳужжатлар ва кадастра ёзувлари Хетт мамлакатининг экономикаси тўғрисида баъзи маълумотлар беради. Подшолардан қолган ёзувлар, масалан, Анитта, Телепин

ёзувлари ва Муршиль II ning солномалари Хетт давлатининг ташқи сиёсат тарихи учун гоят катта аҳамиятга эга. Хетт подшоларининг қўшни давлатлар ва князликларнинг подшо ва князлари билан тузган битимлари ўша вақтдаги халқаро муносабатлар тўғрисида маълумот беради. Диний-сэхрли текстлар, саройда бўладиган байрам ва қурбонликларнинг таърифи, дуолар, гимнлар, афсунлар, орақулга бериладиган саволлар, афсоналар ва эпик дostonлар ҳам қимматли манбалар ҳисобланади. Сақланиб қолган ветеринария ва астрономия трактатлари ва бобил-хетт лугатлари хетт халқларида илмий билимларнинг пайдо бўлганлиги ва тўпланиб борганлиги тўғрисида баъзи маълумотлар беради. Хетт тарихини ўрганиш учун бобил ёзувлари, хусусан бобил-аккад тилида ёзилган ва Осуриянинг хетт мамлакатларидаги энг қадимги мустамлакалари территориясидан (энг сўнгги вақтдаги Қаппадокиядан) топилган расмий ҳужжатлар катта аҳамиятга эга. Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида хеттлар билан қўшни мамлакатлар орасида бўлган ўзаро муносабатларни Амарна архивидан топилган дипломатик ҳужжатлар равшан ифодалайди. Кейинги вақтларда матбуотда эълон қилинган хетт ҳужжатларида бир қатор муҳим қўшимча маълумотлар бор. Шунга қарамасдан, Хетт давлати билан Миср ўртасидаги урушлар тарихи асосан Миср ёзувлари асосида ўрганилиши мумкин. Хетт тарихининг сўнгги даврларини ўрганишда Осурия текстлари катта аҳамиятга эгадир.

Аҳолиси Энг қадим замонларда Кичик Осиё ясси тоғлигида яшаган қабилаларни протохеттлар деб аташ расм бўлган. Протохеттлар ва уларга тил жиҳатидан яқин турган палайлар Олд Осиёнинг бошқа энг қадимги қабилаларига қариндош бўлган бўлиши ҳам мумкин; бу қабилаларни ҳозирги замон тадқиқотчилари «азияник» қабилалари деб атайдилар. Кичик Осиёдан топилган қадимги ёзувларни ўрганиш шуни кўрсатдики, ягона хетт халқи майдонга келишдан олдин кичик-кичик диалект (шева)лар ҳамда қабилавий тиллар кўп бўлган. Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликда, Хетт давлатининг пайдо бўлиш арафасида Кичик Осиёда яшаган энг қадимги аҳоли орасида энг кенг тарқалган тил протохетт тили бўлган.

Кичик Осиё ва Шимолий Сурия областларидаги қадимги қабилалар билан бир қаторда эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликда несийлар деб аталган қабилалар пайдо бўла бошлаган (Несий деган ном, Галис дарёсининг жапубида жойлашган Неса ёки Неша деган мамлакат ва шаҳарнинг помидан олинган). Несийлар протохетт қабилаларидан тил жиҳатидан фарқ қилганлар. Кейинги текширишларнинг,

жумладан Ы. Грозний асарларининг кўрсатишича, несийлар тили ҳинд-европа группасидаги халқлар тилига жуда яқин бўлган. Сўнгги хетт (несий) тилидаги бир қатор сўзларни грек, латин, қадимги ҳинд ва қадимги славян тилларидаги шунинг маъноли сўзлар билан солиштирса бўлади. Масалан, хетт олмошлари quis, quit ва латин олмошлари quis, quid (ким, нима), хетт олмоши ug ва грек олмоши εγω (мен), шундай бир-бирига ўхшашдир, хетт оти kimmant грекча *ушшоу* ва русча «зима» сўзига жуда ҳам яқиндир ва ҳоказолар. Бугина эмас, от ва феъл формаларида, хусусан сифатдошларнинг турланишида ҳам ўхшашлик борлиги аниқланган.

Тил жиҳатида бўлган шу яқинликка асосланиб, буржуа тарихчилари, Хетт давлати Европадан Кичик Осиёга кўчиб келган интилочи-қабилалар томонидан тузилган деб исботлашга интиланлар. Фашист «тарихчилар» бу миграция (кўчиб бориб жойлашиш) назариясини ниҳоясига етказиб, ирқий «назарияларини» асослашда ундан фойдаландилар, Хетт давлатини «тоза ирқли орийларнинг қадимги ота-боболари тузганлар» деб исботламоқчи бўлдилар. Ҳақиқатда эса, Хетт давлати «тоза ирқли группа» томонидан эмас, балки турли тилларда: протохетт, палай, лувия, несий тилларида сўзлашган ва бир-бири билан аралашиб келган қабилалар группаси томонидан асослангандир. Хетт давлати, халқи ва тили фақат биргина босқинчилик натижасида вужудга келган деб қараш ярамайди. Чунки тилларнинг чатишиб кетиши қатъий зарба бериш йўли билан бир нечагина йил ичида натижа ҳосил қилиш мумкин бўлган бир иш эмас. Тилларнинг чатишиб кетиши юз йилларча давом қиладиган узоқ процессдир. Протохетт қабилаларининг несий қабилалари билан узоқ муддат давомида алоқада бўлиши несийлар тилининг ғалабасига олиб келган ва у Хетт давлати доирасида хетт-несий халқининг тили бўлиб қолган. Хетт қабилалари иттифоқига кейинчалик эса Хетт давлати составига турли-туман ўзига хос қабилаларнинг қўшилишига қарамай, эраמידан аввалги иккинчи минг йилликда хетт халқи таркиб топган, бу халқнинг номи (хатти, хета тарзида) Осурия, қадимги Миср ва қадимги яҳудий тилларида сақланиб қолган. Маданий-тарихий жиҳатдан хетт қабилалари Эгей денгизи қабилалари билан ҳамда Олд Осиё шимолий қисмининг энг қадимги ерли аҳолиси (хуррийлар) билан жуда яқин алоқада бўлган. Бунга Шимолий Месопотамия ва Шимолий Сурияда, жумладан Ўрта денгизнинг шарқий қирғоқларидаги қадимги Сурия шаҳри — Угарит (ҳозирги Рас-Шамра) харобаларида топилган санъат, архитектура, моддий маданият ёдгорликлари далил бўла

олади. Хетт қабилалари бу ерларда эгейлар ва хуррийлар билан айниқса ёнма-ён яшаганлар.

Реакцион турк ёзувчилари Олд Осиё билан Урта Осиёда турк ҳукмронлиги ўрнатилш сисёатини тарих нуқтаи назаридан асослашга уриниб, ҳақиқий фанга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган «қуёш назариясини» кўтариб чиқдилар. Бу сохта «назарияга» мувофиқ, турклар Қичик Осиёнинг энг қадимги ерли аҳолиси бўлиб ва турк тили хетт ҳамда шумер тилларига яқин эмиш. Лекин маълумки, турк тили тамоман бошқа тиллар туркумига, турк тиллари туркумига киради ва унинг на шумер ва на хетт тилига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу ўринда шуни айтиш керакки, энг қадимги турк ёзувининг намуналари фақат эрамизнинг VIII асридагина пайдо бўлган, яъни хетт маданияти йўқолиб кетганидан сўнг, деярли 1500 йил кейин пайдо бўлган. Бу маълумотлар реакция «қуёш назариясининг» нақадар бемаъни, нақадар ғаразли назария эканлигини жуда яхши исбот қилади.

Табиий шаровити Ҳамма томони тоғ тизмалари билан ўралган Қичик Осиё-арман тоғлигининг баландлиги 1000 метр бўлиб, бу тоғлик ўз типига кўра, Шарқий Туркистон ва Эрон ясси тоғликларини эслатади. Бу тоғ платоси дарахтсиз катта даштликдан иборат бўлиб, ўт билан қопланган ва фақат майда қорамоллар учунгина озиқ бера олади. Ясси тоғликнинг жануби-шарқий қисми Писидий Тавра этакларида чўлга айланади. Бу қатиноқ областларга тамомила қарама-қарши ўлароқ, Қичик Осиёнинг шимолий ва жанубий қисмидаги областлар ўсимликларга жуда бойдир. Қичик Осиёда дарёлар жуда кам. Бор дарёлардан ҳам фақат бир нечтасигина денгизга бориб қуйилади. Кўпчилик дарёлар тез оқиши ва кам сувлиги туфайли кема қатнови учун ва сунъий сугориш системасини вужудга келтириш учун поқулайдир. Бу дарёларнинг водийларидаги унумдор ерларнинг майдони жуда ҳам кичкинадир. Дарёларни ёқалаб кетган тор ерлардагина деҳқончилик қилиш мумкин эди. Лекин Қичик Осиё географик ўрни жиҳатидан Европани Осиё билан бирлаштирувчи гўё бир табиий кўприк бўлиб, у транзит савдонинг ривожланishi учун ниҳоятда қўлай бўлган.

Эрамиздан аввалги III минг йилликнинг энг охирида Қичик Осиёнинг шарқий қисмида, Галис дарёсининг шарқида, кейинчалик Каппадоккия деб аталган областда Ашшур шаҳрининг Осурия савдогарлари ерли хетт аҳолиси ўртасида бир қанча катта-катта савдо шаҳарлари барпо этдилар. Бу барпо этилган савдо шаҳарлари ичида энг каттаси Ганиш бўлган; Осурия савдогарлари бу савдо шаҳарларида мустақ-

**Хетт
давлатининг
вужудга келиши**

кам ўрнашиб олиб, Хетт мамлакатининг табиий бойликларини ва ерли аҳолини қаттиқ эксплуатация қилганлар, бу ердан турли моллар олиб чиқиб кетганлар ва қўлга туширилган асирларни ҳамда иқтисодий жиҳатдан осуриялик бой савдогарлар асоратига тушиб хонавайрон бўлган камбағалларни қулларга айлантирганлар. Ажпабийлар зулмидан қутулишга интилиб, тарқоқ ва кучсиз хетт қабилалари баъзан осурияликларга қарши қўзғолонлар кўтарганлар. Шундай қўзғолонлардан бири тўғрисида бир тарихий афсонада гапирилади, бу афсонада айтилишича, Осурия савдогарлари Аккад подшоси Саргонга мурожаат қилиб, ундан Бурушханд шаҳрининг хеттлар ҳокимиغا қарши курашларида уларга ёрдам беришини сўраганлар. Лекин кўпчилик ҳолларда хетт уруғ аристократиясининг юқори қатламлари осуриялик қулдорлар тарафдори эдилар. Ганиш областининг ҳокими хеттлар билан осурияликлар ўртасида бўлган жанжалларда, одатда, бадавлат осурияликларнинг манфаатларини ҳимоя қилган ва осурияликларга қарзларини тўлай олмаган хеттларни асоратга солиш ва қулга айлантиришга йўл қўйиб берган.

Хетт қабилалари бу вақтда бузилиб бораётган уруғ-қабила тузуми шароитида яшамоқда эдилар. Энг қадимги Хетт давлатларининг бошланғич формалари бўлган қабила иттифоқлари аста-секин вужудга кела бошлайди; буларнинг марказлари Кушшар, Неша, Залпува ва Хаттушашда бўлган. Бу қабила иттифоқлари Кичик Осиёнинг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиш учун ўзаро кураш олиб борганлар.

Уруғчилик тузуми харобаларида, Кичик Осиё қабилалари ўртасида устунлик ва ҳукмронлик қилиш учун олиб борилган қаттиқ курашлар натижасида эрамиздан аввалги XIX асрда дасглабки Хетт давлатларидан бири вужудга келган. Энг қадимги хетт ёзувларидан бирида, яъни Кушшар шаҳрида ҳокимлик қилган хетт-несит подшоси Путхан ўғли Аниттанинг ёзувида унинг қўшни хетт қабилалари билан қилган урушлари тасвирланган. Анитта узоқ ва қаттиқ курашдан сўнг қўшни қабилаларни енгган, Хаттушаш шаҳрининг подшоси Пиюшт ва унинг иттифоқчилари устидан тантанали суратда ғалаба қозонган, Хаттушаш ва Залпува шаҳарларини босиб олиб вайрон қилган. Манбалардан маълум бўлган энг қадимги Хетт давлати ана шу тариқа вужудга келган, бу давлатнинг пойтахти Неша шаҳри бўлган. Эрамиздан аввалги XVII асрда Хетт давлати янада кучаяди. Қаппадокиядаги бир қанча областларни, жумладан, Тавр яқинидаги унумдор водийларни ўзига бўйсундирган хетт подшоларидан бири Табарна (эрамиздан аввалги 1640 йилларга яқин) ўзини «улуғ подшо» деб атаган ва ўз давлатини Бобил подшолиги билан

тег деб ҳисоблаган. Табарна Хетт давлатига асос солувчи ҳисобланган ва унинг исми кейинчалик подшолик унвоинга айланган. Бундан кейинги хетт подшолари ўзларини «табарна» деб атаганлар ва ёзувларида, ўғлимни «табарна», яъни подшо қилдим деб ёзганлар ва, шундай қилиб, ўғилларига подшолик ҳокимиятини топширганлар. Масалан, бир ёзувда бундай дейилади: «Улуғ подшо Табарна ўз шаҳри Кушшарда касал бўлиб қолиб, ўғли Муршилни подшоликка чақирганда... Табарна ўзининг амалдорларига: «Энди мен ўғлимни сизларнинг устингиздан табарна қилиб қўйдим» деган.

Эрамиздан аввалги XVII аср охирида Хетт давлатининг пойтахти Хаттушаш шаҳрига кўчирилган. Шу вақтдан бошлаб Хетт давлати анча ўса бошлайди. Муршиль I Кичик Осиёнинг анчагина областларини ўз ҳокимияти остига бирлаштириб, давлат чегарасини шимолий Сурия ва Месопотамия томон суриб боради. У Халпа (Алешпо) шаҳарини истило этади ва Бобил устига қўшин тортиб боради. Бу, аморийларнинг охириги подшоси Самсудитан вақтида хеттлар томонидан Аккад мамлакатига қилинган ва Бобил хроникаларидан бирида қайд этиб ўтилган ҳужум бўлса керак. Хеттлар Бобилни босиб оладилар (эрамиздан аввалги 1594 йилга яқин) ва бу бой савдо шаҳрини талон-торож қиладилар. Хетт ёзувларида Муршиль I нинг бу катта истилочилик юришлари тўғрисида қисқача қуйидагилар айтилади: «Шундай қилиб, Муршиль Халпа устига қўшин тортиб борди ва Халпани вайрон қилди; у Халпадан Хаттушашга асирлар ва ўлжа олиб келди. Шундан кейин у Бобил устига қўшин тортиб борди, харрилар (хурритлар — В. А.) га ҳам ҳужум қилди ва Хаттушашда Бобилдан келтирилган асирлар ва ўлжани сақлади».

Муршиль I подшолигининг охирида Хетт давлатида катта тартибсизликлар бошланади. Саройда фитна уюштирилиб, хетт подшоси ўлдирилади. Хетт тахтига ўтиришни даъво қилган ҳар турли даъвогарлар ўзаро қаттиқ кураш олиб борадилар ва тез-тез бири ўрнини иккинчиси эгаллаб туради. Ўзаро курашлар билан овора бўлган хетт подшолари илгари истило қилган ерлардан ажрала борадилар. Узоқ давом этган ички тартибсизликлар натижасида кучсизланиб қолган Хетт давлати Таврнинг шимолидаги территория билан чекланиб қолади. Муршиль I дан кейин тахтга ўтирган тўртинчи подшоғина мамлакатда бирмунча тартиб ўрнатади. Хетт давлати Телепин (эрамиздан аввалги 1535 йилга яқин) вақтида узил-кесил ташкил топиб, тахт ворислиги тартиби ўрнатилади. Телепиннинг ёзувларида бу тахт ворислиги тартиби таърифланади; бу тартибга кўра, подшолик ҳокимиятини катта

ўғил, агар катта ўғил бўлмаса, иккинчи ўғил ёки катта қизнинг эри олиши керак эди. Шу билан бирга Телепин шу ёзувнинг ўзнда аристократлар кенгашининг ҳокимияти ва компетенциясини ҳам белгилайди: «Бундан кейин ҳамма вақт ҳам мендан кейин подшо бўлганнинг ҳузурда унинг биродарлари, ўғиллари, божалари, қон-қардошлари ва аскарлари йиғилиши зарур; ана шунда сен душман элига бостириб боришинг ва уни куч билан итоатда тутишинг мумкин; ва сен: «мен уни кечирмоқ истайман» демаслигинг лозим. Аксинча, сен ҳеч нарсани кечмаслигинг, балки ёнига қўшувинг керак».

Бу текстни таҳлил қилиб, баъзи тадқиқотчилар, аристократлар кенгаши подшо ҳокимиятини чеклаганлигини тахмин қиладилар ҳамда бу ҳолни чекланган монархиянинг алоҳида формаси деб ҳисоблайдилар. Бироқ у қадим замонда чекланган монархия бўлган деб ўйлашга ҳеч қандай асос бўлмаса керак. Бу термин қадимги Хетт давлатига мутлақо тўғри келмайди. Бу ёзувдан, Телепин давлат тузумининг янги формасини вужудга келтирмоқчи эди, деган хулоса ҳам чиқариб бўлмайди. Аксинча, Телепиннинг ёзувидан кўриниб турибдики, бу «аристократлар» кенгаши Телепиндан олдин ҳам бўлган, у қадимги уруғ-қабилла кенгашининг сарқити бўлиб давом этиб келган бўлса керак. Аристократлар кенгашининг компетенциясига подшо оиласи аъзоларининг жиноятлари билан боғлиқ бўлган ишларни кўриш ҳам кирган. Оилалар устидан бўлган бу «буюк» кенгашга оғир жиноят қилган ҳар бир шаҳзодани ўлим жазосига ҳукм қилишга рухсат бериб, Телепин, кенгашининг шу гуноҳкор шаҳзодаларнинг қариндошларини таъқиб этишни ман этади, бундан мақсад худди Хетт давлатини узоқ вақт парчалаб келган оғир династия жанжалларнинг олдини олиш бўлган бўлса керак.

Кичик Осиё шарқий қисмининг табиий шароитлари чорвачиликнинг ривожланишига кўп даражада имкон берган, чорвачилик ерли қабилалар хўжалик ҳаётининг асосий формаси бўлган. Страбон, Кичик Осиёнинг «ўсимликлари бўлмаган ўлкалари» жуда кўп миқдорда дағал юнгли қўйлар боқиш учун «яйлов бўлиб хизмат қилади», бу қўйлар мамлакатнинг асосий бойлигидир, деб таъкидлаб кўрсатган эди. Хетт ҳужжатлари ҳам Хетт мамлакатларида кенг тарқалган чорвачиликнинг катта аҳамиятга эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан, эрамиздан аввалги XIV асрга оид Хетт қонунларида молга эгаллик қилиш ҳуқуқини аниқлаб ва белгилаб берувчи 35 модда бор. Қонунни тузган киши, даставвал, йирик чорва эгаларининг манфаатини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган. Чорва ўша замонда бойликнинг энг муҳим формаларидан бири бўл-

Экономика ва
ижтимоий тузум

ган бўлса керак. Масалан, қорамол, от ёки қўйни ўғирлаган киши ўғирлаган парасининг қийматини 15 ҳисса қилиб тўлаши лозим бўлган. Агар ўғри ўғирлаган молини қўйиб юборса ва мол эгаси уни топиб олса, қонунга мувофиқ ўғри молнинг қийматини етти ҳисса қилиб тўлаши керак бўлган. Қочган молни ўзиники қилиб олиш ўғрилик билан тенг ҳисобланган. Уй ҳайвонига шикаст етказган одам молни тўлаши ёки 2 шекелдан 6 шекелгача (16,8—50,4 гр) кумуш билан штраф тўлаши лозим бўлган.

Хеттлар учун йилқичилик айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Отлар энг қадимий хетт ёзувларидан бирида, подшо Анитта ёзувида тилга олинади. Урмони кўп бўлган тоғлик районларда дарахтзорлардан фойдаланиш хўжалик учун бирмунча аҳамиятга эга эди. Урмонзорликларни қонуний равишда қўриқлаш мақсадида, қонунга махсус моддалар киритилган. Дарахтларни ўз билгиси билан кесишда ёки ўғирлашда айбланган киши пул билан штраф тўлаши керак бўлган. Агар ўғирланган дарахтлар миқдори кўп бўлса, ҳукми подшонинг ўзи чиқарган.

Замон ўтиши билан чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик ҳам ривожлана бошлаган. Азим дарё водийларининг йўқлиги ва дарё сувининг етишмаслиги аҳолига бу ерда Нил, Дажла ва Фрот дарёларининг аллювиал водийларида тараққий топгани сингари, сунъий сугориш системасини жуда келг миқёсда ривожлантиришга имкон бермаган. Шундай бўлса-да, ҳужжатларда қадимги Кичик Осиёда сунъий сугориладиган деҳқончилик бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор, лекин у замон шароитларида сугориб деҳқончилик қилишнинг аҳамияти жуда ҳам оз бўлган. Масалан, Хетт қонунларининг бир моддасида каналнинг сувини ариқ орқали оқизиш ман қилинади. Жамоат мулки ҳисобланган сувга эгалик қилишда айбланган киши штраф тўлаган.

Деҳқончилик қуроллари яшаш техникаси нисбатан паст даражада бўлган. Гарчи бу даврда металлургия анча ривожланган бўлса ҳам, баъзи деҳқончилик қуроллари узоқ вақтгача эски одат бўйича тошдан ясалаверган. Масалан, Бўғоз-Қояда тошдан (базальт ва гранитдан) қилинган ёрғучоқ топилган. Лекин тошдан қилинган қурооллар билан бир қаторда улардан анчагина такомиллашган ва бронзадан ясалган қурооллар, масалан, бронза ўроқлар ҳам ишлатилган.

Доғли экинлар билан бир қаторда полизчилик ва мевачилик ҳам бирмунча аҳамиятга эга бўлган. Ҳужжатлар, мевалик дарахтларнинг бўлганлигидангина эмас, балки бу дарахтлар эгаларининг манфаатларини қонуни йўли билан ҳимоя қилинганлигидан ҳам гувоҳлик беради. Полизга ёки тоқзорга

Ҳосил худоси олдида сажда қилиб турган Хетт подшоисининг тасвири

*Ивриз яқинидаги қолтошга битилган бўғрма
расм. Эрамиздин ав. VIII аср.*

ўт қўйишда айбланган киши қонун олдида жавобгар бўлиб ва мулк эгасига етказган зарари учун жуда катта штраф тўлаши керак бўлган, масалан, қонун моддасида кўрсатилишича, айбдор «битта дарахт учун 6 шекель кумуш тўлаши, яна дарахтни жойига тиклаши ва шунда «у ўз гуноҳидан халос» ҳисобланган. Боб ва тоқзорлар хусусий мулкдорларга қарашли бўлган бўлса керак. Ҳар ҳолда қонунни тузган киши иҳота қилинган мева боғини иҳота қилинмаганидан ажра-тади.

Даштни ўраб олган тоғларда жуда кўп металл, жумладан, кумуш кўп бўлган. Шунинг учун ҳам Тавр тоғлари «кумуш тоғлари» деб аталган. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, «хатти» сўзининг ўзи ҳам «кумуш» деган маънони билдирувчи сўздан келиб чиққан. Хеттлар кумуш билан бир қаторда атрофдаги яқин районлардан мис билан темир ҳам қазиб чиқариш имкониятига эга бўлганлар. Хетт подшоши Аниитанинг эрамиздан аввалги XIX асрга оид ёзувларида Пурушханд шаҳрининг ҳокими томонидан хирож тариқасида олиб келинган темир буюмлар тўғрисида гапирилади. Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида Хетт подшолари темирни Миср каби узоқ мамлакатларга ҳам чиқарганлар. Қархемнишда ўтказилган қазилар темирнинг Шимолий Сурия ва Шимоли-Шарқий Месопотамияда (эрамиздан аввалги XII асрдан бошлаб) кенг тарқалганлигини кўрсатади. Металлдан ташқари аҳолининг ихтиёрида тош билан дарахт ҳам бўлган. Қадим замонлардаёқ Аман тоғлари «кедр ўрмони» деб аталган. Шундай қилиб, Хетт мамлакатида ҳунармандчилик учун зарур бўлган хом ашёнинг ҳамма турлари мавжуд бўлиб, булар ичида металл рудаси биринчи ўрнида турган. Бу ҳол металлургиянинг ривожланишига, хусусан, бронза ва темирдан қурол-яроғлар ясашга анчагина имкон берган. Хетт қонунларида мис, бронза ва темирдан ясалган плуг ва қурол-яроғларнинг қайд қилиниши ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланганлигидан гувоҳлик беради. Қонунда яна ҳунармандлар: кулоллар, темирчилар, дурадгорлар, этикдўзлар, тикувчилар, тўқувчилар ва мовутчилар тилга олинади, бу эса ҳунармандчиликнинг жуда кўп турларга бўлинганлигини кўрсатади.

Деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг тараққий қилиши савдонинг барвақт ривожланишига сабаб бўлган. Култена (Қаппадокия) дан топилган ҳужжатлар шундан дарак беради. Бу расмий ҳужжатлар Каппадокияда эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охирида осурияликлар томонидан қурилган савдо колонияларининг ижтимоий-иқтисодий тузumi қандай бўлганлигини тасаввур этишга ёрдам беради.

Ҳужжатларнинг ҳаммаси маҳаллий шароит таъсири билан бир оз ўзгарган семит тилида ёзилган. Бу ҳужжатларга қараганда, Осурия савдогарлари узоқ вақт давомида Каппадокияга келиб жойлашиб, бу ерда ўзларининг савдо факторияларини қурганлар. Ҳужжатларда Осуриянинг қадимги пойтахти Ашшур «шаҳар» деб аталади. Хетт мамлакатларида ўрншиб олган савдогар ва мустамлакачилар ашшурлик бўлсалар керак.

Кичик Осиёда хетт аҳолиси энг зич жойлашган район — Галис дарёси районида Осурия савдогарлари барпо этган савдо колониялари бирмунча мустақилликка эга бўлган. Одатда «порт» деб аталган ҳар бир колониянинг тепасида шаҳар бошқармаси бўлган, бу бошқарма «шаҳар уйи» деб аталган. Колониянинг бутун хўжалик ҳаёти хазинахона ихтиёрида бўлиб, бу хазинахона «порт уйи» деб аталган. Осурия колониялари ичида энг каттаси ва асосийси Гапиш шаҳри ҳисобланган. Бироқ осурияликларнинг бу колониялари Осурия билан ҳам баъзи алоқаларини сақлаб қолганлар. Каппадокия ёзувлари ерли хетт аҳолисининг тузуми ҳақида ҳам маълумот беради. Хетт қабилаларининг тепасида князлар туриб, бу князлар Кичик Осиёга хос номлар билан аталган. Бу ерли хетт князлари металллар билан савдо қилишда алоҳида ҳуқуқларга эга бўлганлар. Ёзувларда бу князларнинг амалдорлари ва саройлари тилга олинади, бу эса, уруғ-қабилла иттифоқларининг аста-секин қадимги давлатларга айланиб борганлигини кўрсатади. Каппадокия ёзувлари яна ўша вақтдаги жуда ривожланган экономика формаларини ҳам бир қадар тасаввур этишга имкон беради. Жуда кўп сонни ташкил қилган хатларда турли-туман буйруқлар, шикоятлар, кечиримлар, айрим кишиларнинг келганлиги, кутилаётган элчиларнинг келмаганлиги ҳақидаги хабарлар, ҳокимлар устидан шикоятлар, уларнинг чиқарган қарорлари устида сўровлар, пул юборганлик тўғрисидаги ва уни олганлик ёки талаб қилганлик ҳақидаги хабарлар бор. Контрактлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар савдо муносабатларининг ўсишини равшан ифодалайди, савдо иши асосан осуриялик савдо агентлари (дамкарлар) қўлида эди, бу агентларнинг пул ва моллари бир ердан иккинчи ерга олиб борадиган субагентлари бўлган. Бутун йирик савдо ва судхўрлик осуриялик бадавлат савдогарлар қўлида бўлган. Бир хатда уй олиб сотувчи бир катта савдогар — Бушукиннинг исми тилга олинади. Бушукиннинг агентлари унинг учун уйлар сотиб олганлар ва уй сотиб олганликлари тўғрисида бу йирик савдогарга хабар қиладилар ва ундан қилган харажатларини қоплашни сўрайдилар. Улар бундай деб ёздилар: «Иша-

лим-ашир ва бизнинг шаҳарлик Сухуга сенга 16 мишг кумушга уйлар сотиб олдилар. Улар сенга ёзиб юбордилар: биз процент тариқасида сеп учун пул олдик... Шалим-аҳим уйнинг қиймати тариқасида ўн миш юборади...»

Осурия савдоси ва мустамлакачилиги туфайли осурияликларнинг Хеттлар мамлакатига таъсири анча кучайган; календарь системаси, вақтни белгилаш усули ва Месопотамиядан Каппадокияга ўтган диний эътиқодлар ана шу таъсирнинг кучайганлигини кўрсатиб ўтади. Осурия савдогарлари билан бир вақтда Хетт мамлакатларига Бобил савдогарлари ҳам кириб келганлар. Бобилнинг маданий жиҳатдан анча кучли таъсир қилганлигини бир қатор фактлар кўрсатиб туради. Олтмишли санок системасига асосланган Бобил пул системаси Кичик Осиёга жуда қадим замондаёқ кириб келган эди. Бобилнинг жуда кўп диний маросим текстлари, миф ва афсоналари хетт тилига таржима қилинган. Жуда кўп хетт ёзувлари ичида Бобил типдаги лексик справочниклар ва лугатлар топилган. Узоқ вақт давомида, то Хетт давлатининг равнақ топиш даврига қадар, Хетт подшолари қўшни мамлакатлар билан битимларни бобил тилида тузганлар. Фақат эрамыздан аввалги XIV асрга келиб, хетт тили бобил тилини бутунлай сиқиб чиқарган.

Айрим хетт областларини ўзаро боғлабгина қолмасдан, балки, шу билан бирга, хетт қабилаларини қадимги шарқ дунёси билан ҳам боғлаган кенг иқтисодий алоқалар доирасига олиб кирган жуда катта миқёсдаги савдо хетт қонунларида ўз ифодасини топган. Бу қонунлар чорва молларига, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, газмолга ва терига алоҳида қатъий баҳо белгилаган. Шу билан бир қаторда, қонунлар металлларнинг ҳам чоғиштирма қийматини белгилайди, миснинг 240 оғирлик бирлигини кумушнинг битта оғирлик бирлигига тенглаштиради (4 мина мис = 1 шекель кумуш).

Қадимги Шарқнинг бошқа қабилалари каби, хетт қабилалари ҳам уруғчилик тузумидаги қулдорлик тузумига ўтиш даврида, яъни вужудга келаётган қулдорлик жамияти ичида қишлоқ жамоасининг илдизи ҳали мустаҳкам бўлган ва уруғчилик тузумининг сарқитлари сақланиб турган бир даврда жаҳон тарихи майдонига чиқадилар. Уруғчилик тузумининг сарқитлари бу ерда, Олд Осиёнинг узоқ ўлкасида жуда мустаҳкам бўлган. Масалан, бир ҳужжатда айбдорга «қон эгаси» (хундор) томонидан бериладиган жазо тўғрисида гапирилади. Бу жазо қотиллик учун берилади. «Қон жазоси бериш иши шундай қилинади: кимки қонли жипоят қилса, уни қон эгаси нима деса ўшандай қилиш керак. Агар у айтсаки, «у ўлиши керак» деса, у вақтда у ўлсин; агар у айтсаки, «у

штраф тўлаши керак», деса, у вақтда у штраф тўласин. Подшо эса бу ерда ҳеч нарса қилиши керак эмас». Баъзи тадқиқотчилар, ушбу ёзувда «қон эгаси» деб аталган киши, суд маҳкамасининг раиси бўлса керак, деб тахмин қиладилар. Лекин, агар бу судья бўлса, у вақтда бу ишга подшо юрисдикциясининг аралашувини қонун нима сабабдан тақиқлаганини тушуниб бўлмайди. «Қон эгаси» — уруғ бошлиғи бўлганлиги, қариндошларининг қони, яъни ҳаёти унга қараганлиги эҳтимолга яқинроқдир. Шунинг учун ҳам қонун унга қотилликда айбдор бўлган кишини суд қилиш ҳуқуқини берган. Бу ерда қадимги уруғчилик тузумидаги одат ҳуқуқи подшо юрисдикцияси билан тўқнаш келади.

Қадимдан сақланиб қолган одатлардан яна бири умумий кафиллик бўлган, бу, уруғдошларни бир-бирига мустақкам боғлаган. Чунки уруғ аъзолари, ҳар бир уруғдош томонидан қилинган жиноят учун коллектив суратда жавобгар бўлганлар. Уруғ жамоасида ҳам, оила жамоасида ҳам, катта патриархал оилада ҳам ва, ҳатто, қишлоқ жамоасида ҳам ана шу одат ҳукмрон бўлган. Масалан, эрамиздан аввалги XVI асрда қонун чиқарилиб, бу қонунга мувофиқ, бирор оилада жодугарлик билан шугулланувчи киши бўлса, у «оила» аъзолари айбдорни тутиб беришга мажбур бўлганлар. Борди-ю, оила аъзолари шундай қилмасалар, улар ҳаммаси бутун «хонадони» билан жазога тортилиши лозим бўлган. «Навқарларнинг қасами ҳақида низо»нинг текстидан маълум бўлишича, уруғдошларнинг ҳамда ҳамқишлоқларнинг коллектив жавобгарлиги тўғрисидаги тушунча янги Хетт даврида ҳам сақланиб қолган. Бу текстга биноан, қасам ҳомийси бўлган худолар қасамни бузган кишининг бир ўзинигина эмас, балки унинг хотинини, болаларини, хонадонини ва ҳатто қишлоғини (яъни жамоасини) ҳам жазолашлари керак эди. Ниҳоят, сарой ва ибодатхоналар ходимларининг фаолиятини белгилаб берган хизмат инструкцияларида айтилишича, баъзи бир жиноятларни қилишда айбланган кишилар ўз авлод-аждоди билан бирга жазоланишлари лозим бўлган. Аммо вақтнинг ўтиши билан уруғдошларнинг ва ҳамқишлоқларнинг умумий кафиллиги ва коллектив жавобгарлиги тўғрисидаги эски тушунча аста-секин йўқолиб борган. Эрамиздан аввалги XIV асрга оид хетт қонунларида бу қадимий одат қолдиқлари фақатгина икки жойда тилга олинади.

Хетт қабилаларининг ижтимоий турмушида патриархал оила катта ўрин тутган. Хетт қонунларида «хотиннинг баҳоси» деган махсус термин учрайди, бу эса қизларни сотиш одатида дарак берадики, бу одат асрлар давомида қаттиқ сақланиб келгандир. Оила ҳуқуқи патриархал оиланинг бош-

лиғига — отага ва эрга чексиз ҳуқуқ беради, оила бошлиғи ўз қўл остидаги катта патриархал оиладаги аъзоларни суд қилиш ва жазолашга ҳақли бўлган. Қадимги урф-одат тусидаги оила ҳуқуқи томонидан қонунлаштирилган ўзи суд қилишини қолдиқлари хеттларнинг турмушида сақланиб келган. Агар эр хотинининг бирор эрак билан ўйнаб тургани устидан чиқиб қолса, эр уларнинг ҳар иккисини ҳам ўлдириш ҳуқуқига эга бўлган. «Унга (эрга) жазо берилмайди», — дейилади хетт қонунининг 197-моддасида.

Бир қанча ҳужжатлар Хетт мамлакатида қулдорликнинг қандай пайдо бўлганлиги ва қандай ривожланганлигини кўрсатади. Урушлар ва савдонинг ривожланиши қулдорликнинг тараққий қилишига айниқса ёрдам берган; савдонинг ўсиши бировларнинг хонавайрон бўлиши ҳисобига бошқаларнинг бойишига имкон берган. Шунинг учун табиийки, қулдорлик, осуриялик савдогарлар томонидан Каппадокияда барпо этилган савдо колонияларида айниқса кенг ривож топган. Ёзувларда эркин кишилар одатда хетт қулларига қарама-қарши қўйилади, аҳтимол бу қуллар ерли хетт аҳолисидан бўлса керак. Хеттлар жуда кенг ривожланган қарздорлик асоратига тушиб боришлари туфайли қулларнинг аҳволига тушиб қолганлар. Осурия савдогарлари хетт ҳунармандларига тез-тез қарз бериб турганлар. Қарздорлик ёзувнинг текстига кўра, қарзини ўз вақтида тўламаган қарздор қулга айлантирилган. Ганиш районидан топилган бошқа қарздорлик ҳужжатларига биноан, қарздорнинг оиласи қарз юзасидан бериладиган процентларни қарз берувчининг уйида ишлаб тўлаши керак бўлган. Қарздорликка оид бу операцияларнинг ҳаммасини Ганиш ҳокими тасдиқлаши керак эди, Ганиш ҳокими ҳамма вақт Осурия савдогарлари ва қулдорларининг манфаатларини ҳимоя қилган ва шунинг учун қарзни тўлай олмаган қарздорларни ҳамда уларнинг бутун оила аъзоларини қарз берувчилар ихтиёрига топширган. Табиийки, ерли хетт аҳолиси уларни қаттиқ эксплуатация қилган келгинди осуриялик савдогарларга нафрат кўзи билан қараган. Шунинг учун ҳам улар ўртасида тўқнашишлар бўлганлиги аҳтимолга жуда яқиндир. Ерли хетт аҳолисининг сиқуви туфайли бўлса керак, осуриялик савдогарлар Аккад мамлакатининг қудратли подшоси Саргон I га ёрдам сўраб мурожаат қилганлар. Бир ривоятда Саргон I осурияликларнинг савдо колонияларига ёрдам бериш мақсадида узоқ Хетт мамлакатига машаққатли юриш қилганлиги тўғрисида гапирилади.

Бироқ қулчиликнинг энг муҳим манбаи уруш бўлган. Хетт подшолари бир қатор қўшни қабила ва халқлар билан доимо қаттиқ уруш олиб борганлар. Бу урушларнинг ҳаммаси ҳам

таловчилик урушлари бўлган. Урушлардан асосий мақсад асирлар олиш бўлиб, асирларни одатда қулга айлантирганлар. Хетт подшолари ўз ёзувларида, муваффақиятли чиққан ҳарбий юришлар натижасида енгилган мамлакатдан жуда кўп асир олиб келганликлари тўғрисида мағрурлик билан гапирдилар. Бу асирларни улар одатда ҳайвонлар билан бир қаторда тилга оладилар. Хетт подшоси Шупилулиума Арахати шаҳри устидан қозонган ғалабасини гапириб, бундай дейди: «Арахати подшоси Акийни, Такувнинг биродари Аки-Тешупни ва уларнинг аскарларини, уларнинг ҳаммасини молдунёлари билан бирга мен асир олдим ва Хеттлар мамлакатига олиб кетдим». Хетт подшоси Муршиль II ўзининг солномаларида бундай дейди: «Мен Пиггайнарешша мамлакатига ҳужум қилдим... Унга тўсатдан бостириб кириб, ундан асирлар, моллар ва қўйлар олдим. Мен уларни ўлжа қилиб олиб кетдим, Пиггайнарешша мамлакатига эса ўт қўйдим. Эртасига эрталаб мен Яхрешшага қайтиб келдим ва Яхрешша шаҳарига ўт қўйдим. Асирлар билан бирга мен мол ва қўйлар ўлжа олдим».

Қулга айлантирилган ҳарбий асирлардан Хетт давлатининг хўжалик ҳаётида кенг фойдаланилган. Хетт подшолари қулга айлантирилган бу ҳарбий асирлар қўшни мамлакатларга қочиб кетмасинлар деб эҳтиёт қилганлар, чунки бу нарса мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига катта зарар етказган. Хетт подшоси Муршиль II Хапалла мамлакатининг подшоси Таргашналл билан тузган битимида қочиб ўтган асирларни сўзсиз қайтаришни талаб қилади. У бундай дейди: «Арзава мамлакатини енганигим туфайли мен, Куёш, олиб келган ва аскарларники қилиб қўйган асирларга келганда ҳамда менинг отам олиб келган асирларга келганда, агар улардан биронтаси қочиб кетиб, сенинг мамлакатингга борса, у одам арзавалик бўладими, ёки хаттилик бўладими, барибир, агар сен уни ушлаб, менга топширмасанг ва бекитсанг, у вақтда сен бу билан қасамхўр бўласан».

Хетт қонулари Хетт давлатида қуллар меҳнати қандай эксплуатация қилинганлигини равшан ифодалайди. Қонун тузувчи ҳамма вақт қулдорларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор беради. Қонуларда, ўғирлик қилганлик ва ўт қўйганлик учун қулларга қаттиқ жазолар белгиланади: «Агар қул уйга ўғирликка тушса, бунинг учун у аниқ товон, яъни у олти шекель қумуш тўлаши керак. Қулнинг яна бурун ва қулоқлари кесилади». Ўт қўйишда айбланган қулга ҳам худди шундай оғир ва қаттиқ тан жазоси берилган, кейин эса уни хўжайини қўлига топширганлар. Қонун моддалари қулларни эксплуатация қилишнинг жуда қаттиқ форма-

лари бўлганлигидан дарак беради, бу эса қулларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлган. Баъзида бу норозилик қўзғолон тусини олган. Қўзғолон кўтарган қуллар ўз эгаларининг уйларига ўт қўйганлар, манфур солимларни ўлдирганлар. Қуллар кўпинча эгаларининг қўлидан қочиб кетганлар, хетт қонунларидаги бир қанча моддалар шундан дарак беради. Қонун тузувчи қочоқ қулни ушлаб келтирган киши учун махсус мукофотлар белгилайди. Қочоқ қулни яширган киши қулнинг эгасига катта штраф тўлаши керак бўлган. Қулдорларнинг манфаатларини ҳимоя қилиб, қонун қул эгасига шундай ҳуқуқ берганки, агар ўғирлаб кетилган қулни қул эгаси кейинчалик топиб олса, қулни ҳеч қандай тўловсиз ўзига қайтариб олган. Хетт қонунларида қулларнинг ўлдирилишига фақат унинг эгасига етказилган моддий зарар деб қаралган. Шунинг учун қулни ўлдиришда айбдор бўлган киши «уни кўмиши, шунингдек эркак ёки аёлдан икки одам бериши керак, шунда у ўз гуноҳидан соқит бўлади». Шундай қилиб, қонун тузувчи қулга эгасининг мулки деб қараган, шунинг учун қонун қулни ўлдирганлик учун бошқа бир чора, эркин кишини ўлдирганлик учун тамом бошқа бир чора кўриб, уларни бир-биридан қатъий фарқ қилган.

Хетт давлатида қулларнинг меҳнатидан жуда кенг фойдаланилган. Истилочилик сиёсати авжга мишган даврда (эра-миздан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида) бошқинчилик урушлари натижасида мамлакатда кўп миқдорда қуллар йиғилади. Хетт кодексининг бир моддасига кўра, бир аскарга қарашли қулларнинг миқдори 10 кишига етган. Бир инъом ёрлигида моллар билан бир қаторда 91 «бош» қул ҳам қайд қилинади. Мамлакатда қулларнинг жуда ҳам кўп бўлиши ва қулдорлар томонидан қуллар меҳнатининг қаттиқ эксплуатация қилиниши пировардида қулларнинг тез-тез қўзғолон кўтариб туришига сабаб бўлиши турган гап эди. Масалан, эра-миздан аввалги XVIII асрда, Хетт подшоси Хаттушилъ I ўлгандан кейин қулларнинг катта қўзғолони бўлганлигини биз Хетт подшоси Телепиннинг ёзувларидан биламиз. Бу ёзувда «Шаҳзодаларнинг қуллари қўзғолон кўтарди, уларнинг уйларини вайрон қила бошлади, ўз эгаларига хонлик қилиб, уларнинг қонини тўқа бошлади» дейилади. Бу ёзувнинг автори шубҳасиз қулдор бўлиб, қулларнинг бу қўзғолонига хетт зодагонлари ўртасидаги жанжаллар сабаб бўлди деб ҳисоблайди. Албатта, бу жанжаллар қулдорлар синфини заифлаштириб, қулларнинг қўзғолони учун қулай вазият вужудга келтириши мумкин эди, лекин қўзғолоннинг асосий сабаби қуллар меҳнатининг қаттиқ эксплуатация қилиниши эди. Қулларнинг қўзғолон кўтаришидан доимо хавфсираб қонун

тузувчи қулларга қарши қаратилган бир қанча қатъий чоралар кўрган. Хетт қонунларининг қулларга нисбатан ана шундай тарзда тузилганлигининг сабаби ҳам шу хавфсираш бўлган.

Ҳунармандлик ва савдонинг ривожланиши, қулдорликнинг ўсиши энг қадимги шаҳарларнинг вужудга келишига ёрдам берган, бу шаҳарлар мамлакатнинг иқтисодий, маъмурий ва маданий марказлари бўлган. Подшо Аниттанинг эрамиздан аввалги XIX асрга тегишли ёзувларидаёқ Хетт давлатининг пойтахти Неша шаҳрининг таърифи ёритилади. Анитта бу шаҳарда бир қатор ибодатхоналар қурганлигини ва бу ибодатхоналарда душманлардан олинган ўлжани сақлаганлигини мағрурлик билан гапирди. Шаҳарларнинг энг катталари савдо йўллари туташган жойларда вужудга келиб, Олд Осиёнинг шимолий қисмида жойлашган халқларнинг савдо алоқаларида жуда катта роль ўйнайди. Масалан, Қархемиш шаҳри шундай шаҳарлардан бири эди, у бой савдо шаҳри бўлиб, бир неча қават девор билан ўралган ва бу деворнинг ҳар ер-ҳар ерида ҳашаматли дарвозалар бўлган. Занжирли яқинидан қазиб топилган қадимги шаҳар ҳам худди шундай шаҳар бўлган; бу шаҳар эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталаридан то эрамиздан аввалги VII асргача яшаб келган. Бу қадимий шаҳар икки қават девор билан ўралган бўлиб, ташқи томондан миноралар билан мустаҳкамланган. Шаҳарнинг ички девори алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу девор мустаҳкамланган экспланада¹ билан таъминланган. Шаҳар ичида пойдевори тошдан ишланган бинолар топилган. Биноларда гишт қўйилган жойлар ҳам бўлиб, ички томонидан ёғоч билан анча мустаҳкамланган, булар қадимги грек шаҳарларидаги гишт териб ишланган биноларни эслатади. Занжирлидан шимолда, Соқчи-Гоз яқинида, Кичик Осиё билан Шимолий Сурия чегарасида яна бошқа бир шаҳарнинг харобалари топилган, бу шаҳар деворлар билан ўраб олинган бўлиб, миноралар билан мустаҳкамланган. 1927—1931 йилларда Анатолияда Алишар тепалигида бир катта шаҳарнинг харобалари қазиб топилган, бу ҳам катта аҳамиятга эга. Бу мустаҳкам қалъа бўлган бўлса керак, у бир неча марта қайтадан қурилган бўлиб, Хетт давлатининг қулашига қадар яшаб келган. Ниҳоят, Хетт давлатининг пойтахти Хаттушани алоҳида аҳамиятга эга бўлган, унинг харобалари Бўғоз-Қоя яқинида бир неча марта қазилган. Бу ерда қалъа, шаҳар девори ва бир неча биноларнинг қолдиқлари топилган, булар ичида, эрамиздан аввалги XIV асрга оид пилластралли ҳаша-

¹ Қалъа девори билан шаҳар ўртасидаги бўш ер.

матли зал ажралиб туради. Бу шаҳар харобаларидан жуда кўп миқдорда ҳар турли буюмлар: қурол-яроғ, идиш-оёқ, уй-рўзғор буюмлари, устига хат битилган сопол муҳрлар ва мих-хат билан ёзилган жуда кўп лавҳалар топилган, булар хетт қабилаларининг тарихи ҳамда маданияти тўғрисида аниқ маълумотлар беради.

**Янги-Хетт
подшолиги**

Эрамиздан аввалги XV асрдан бошлаб Хетт подшолиги яна тиклана бошлади. Хетт подшоси Шупилулиуманинг катта ҳарбий фаолияти Кичик Осиёнинг шарқий қисмида ва Фрот дарёси яқинидаги тоғлик ўлкаларда Хетт ҳукмронлигининг тикланишига олиб келади. Хетт давлатига Қисвадна мамлакати қўшилади, унинг князи, Хетт ёзувларига кўра, «хурритлар қули» бўлишдан қутулиб «озод» бўлади. Қисвадна князлиги шу вақтдан бошлаб катта Хетт давлати составида фахрий ўрин эгаллайди. Хеттларнинг бошқа давлатлар билан тузган бундан кейинги ҳамма битимларида хетт худолари билан бир қаторда, гувоҳликка Қисвадна мамлакатининг худолари ҳам чақириладиган бўлади. Хеттлар шимоли-ғарбий Месопотамияда Митанни билан Осурия ўртасида кетаётган кескин курашдан фойдаланиб, бу ерда ҳукмронлик қилишга интиладилар. Дажла дарёсининг юқори оқимида жойлашган князликлар хеттларга қўшилади. Шупилулиума Митанни давлати ва Сурия князликлари устидан катта ғалаба қозонади. Жанубий Туркияда ҳозирги Мерсин гавани яқинида (Юмуқ-тепада) хеттлар томонидан қурилган қалъа харобалари топилган, бу қалъа худди шу вақтларда қурилган бўлса керак. Тахмин қилинишича, Питур деб аталган қалъа ёки поселение шу қалъа бўлиши керак. Хетт подшоси билан Қисвадна ҳокими ўртасида тузилган шартномага кўра, Питур қалъаси чегара пости бўлиб, уни Қисвадна ҳокими мустаҳкамлаши лозим бўлган. Бу қалъа хеттлар учун жуда муҳим таянч пункти бўлган бўлса керак. Чунки бу қалъа, Қархемиш ва Алепподан Каликадна водийси ҳамда Писидия тоғ йўли орқали Кичик Осиёнинг ғарбий қисмига, Трояга олиб борадиган йўл устидан ҳукмронлик қилган. Шундай қилиб, қадимги Сурия қабилалари яшаб келган шимолий Сурия ва Киликияга хеттларнинг кириб келишига сабаб бўлган нарсалар хеттларнинг муҳим савдо ва ҳарбий йўллари ўз қўлларига олиш бўлган. Чунки бу йўллар Месопотамиядан Суриянинг ғарбий портларига ва ундан ҳам ғарбга, Кичик Осиёнинг ғарбий областларига олиб борган. Шупилулиума катта территорияни босиб олиб, Фрот дарёси ва Ливан тоғларигача боради. Мисрнинг ички заифлашувидан фойдаланиб, қудратли Хетт подшоси шимолий Суриядаги илгари Миср ихтиёрида бўлган областларни

босиб олади, Амурру мамлакатини истило этади ва унга йилга 300 шекель олтидан хирож солади. Хеттларнинг жанубга қараб силжиб бориши мисрликларни хеттларга Суриянинг анчагина қисмини беришга мажбур этади. Сурия князликларининг Миср фиръавнига қарата ёзилган хатларига қараб ҳукм қилганда, хеттлар шимолий Сурияга ва, ҳатто Фалас-

Хеттлар жанг аравасини тасвирловчи бўртма расм.

тинга ҳам кириб борганлар. Катна князи Аккизи фиръавнига, Хетт подшоши бутун мамлакатга «ўт қўйди» ва Катнанинг ўзига хавф солмоқда, деб ёзади. Нухашшени ва Суриянинг бир қатор бошқа область ва шаҳарларини ишғол қилиб, хеттлар кўп вақтлардан буён Мисрнинг Суриядаги ҳукмронлигининг таянчи бўлиб келган энг муҳим порт Библни ҳам босиб

олишга ҳаракат қиладилар. Библ ҳокими Риб-Адди ваҳимага тушиб фиръавнга хабар қилади: «Мен хеттларнинг мамлакатларга ўт қўяётганини эшитдим. Мен бу тўғрида бир неча марта ёздим, лекин жавоб олганим йўқ. Султоним подшонинг барча ерлари босиб олинган, лекин султоним булардан ўзини четда тутмоқда. Мана энди Библни босиб олмоқ учун хетт мамлакатларидан аскарлар келтирилади».

Хеттлар Мисрга қарши қўзғолон кўтарган Сурия князлари иттифоқига суяниб ва улар билан биргаликда Суриядан мисрликларни сиқиб чиқариб, ҳатто, Фаластинга ҳам кириб борганлар. Фаластин князлари ва ҳокимларининг хеттча номлари, шунингдек, бошқа хеттча номлар Амарна архивининг дипломатик хатларида, баъзи бир ёзувларда ҳамда тавротда учрайди. Хусусан, Сурия ҳамда Фаластин князларининг эрамиздан аввалги XV—XIV асрда Мисрга қарши кўтарган қўзғолонини хеттлар қўллаб-қувватлаганлар деб тахмин қилиш мумкин. Чунки хеттлар Олд Осиёнинг ана шу областларида ўз таъсирларини ўтказишга уринганлар. Шундай қилиб, бир вақтлар тамомла ва бутунлай мисрликларга қарашли бўлган Сурияда Хетт подшолари ўзларининг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронликларини мустаҳкамлайдилар. Ниҳоят, Хетт давлати қудратининг равнақ топиш даврида Шупилулиума Митанни билан қаттиқ кураш бошлайди, Митанни тахтига ўтиришни даъво қилган турли даъвогарларни қўллаб-қувватлайди. Бир қанча ҳарбий муваффақиятларга эришгандан сўнг, хеттлар митанниларга қақшатқич зарба берадилар. Митанни давлати тупроғига бостириб кириб, унинг пойтахти Васуганни шаҳарини вайрон қиладилар. Митанни мамлакатада тобора мустаҳкамланиб бораётган Осурия таъсирининг кучайишидан хавфсираб, Хетт подшоси осурияликларни шарққа томон улоқтириб ташлайди, Митанни тахтига ўз одами Маттивазани ўтказиб, у билан битим тузади. Бу битимга мувофиқ, Митанни хеттларга бутунлай тобе бўлиб қолади, Маттиваза эса, Хетт подшосига содиқ бўлишга ва уруш бўлган тақдирда ёрдам беришга ваъда қилади. Бу битим династик никоҳ билан мустаҳкамланади. Мана шулар натижасида хеттлар Иккидарё оралигининг шимоли-ғарбий қисмида ва шимолий Сурияда ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаб оладилар. Бу давр Хетт давлати ҳарбий қудратининг гуллаб-яшнаган даври эди. Осурияликлар билан мисрликлар Хетт давлати чегараларидан узоққа улоқтириб ташланган эди. Митанни мамлакатаи бўйсундирилган эди. Хетт подшосининг ўғиллари Халпада ва Кархемишда ҳукмронлик қиладилар. Эрамиздан аввалги XIV асрда подшолик қилган (эрамиздан аввалги 1345—1320 йиллар) Муршиль II Понтия тоғларининг

шимоли-шарқий қисмидан бошлаб, Хетт давлатига ёпирилиб келаётган газгей қабилалари билан қаттиқ кураш олиб боради. Муршилъ II қўшни қабилалар билан 20 йил давомида узоқ кураш олиб боради, бу кураш қиш вақтида ёки тантанали байрамлар вақтида тўхтаган. Хетт подшоши Қиликияга ва Арманистонга қўшни тортиб боради ҳамда Шимолий Сурияда заифлашиб қолган хетт қудратини анчагина тиклаб, бу мамлакатда ўз ҳокимиятини Ливангача мустаҳкамлайди. Бу урушлар натижасида Хетт давлати янада мустаҳкамланади. Хетт подшолиги составига алоҳида шартномалар асосида Кичик Осиёнинг бир қанча областлари қўшиб олинган. Бу шартномаларга мувофиқ юқоридаги областлар хеттларга бож тўлашга ҳамда ҳарбий ёрдам кўрсатишга мажбур бўлган ва бу областларнинг чегаралари белгиланган. Бу давлат шартномалар Олд Осиёда халқаро муносабатлар қандай тараққий қилиб борганини бир қадар ёритиб беради. Бу шартномаларда алоҳида тарихий қисмлар бўлган, бу қисмларда шартлашаётган томонларнинг ўзаро муносабатлари баён қилинган. Шартномаларнинг қўлгина моддаларида қадимги шарқ дипломатиясига хос дипломатик формаларнинг бунёдга келиши ҳамда уларнинг қўлланилини характерланади. Бундай дипломатик формалар Хетт давлати билан Шимолий Месопотамия, Сурия, Фаластин халқлари ўртасида кураш шароитида қўлланилган. Хеттларга қарам ва бўйсундирилган қўшни мамлакат ҳокимлари билан тузилган шартномалар алоҳида формада бўлган. Бу шартномалар моҳият эътибори билан бир тарафлама бўлган. Хеттларга бўйсунган ёки қарам бўлган мамлакат ҳокими ўз устига хетт подшосига бож тўлаш ҳамда унга таъзим қилиш учун бориб-келиб туриш мажбуриятини олган. Хетт подшосининг «марҳамати» жавобан қарам бўлган ҳоким подшога ўзининг тамоман итоаткорлигини ҳамда чексиз миннатдорлигини изҳор қилиши, унга содиқлигига алоҳида қасам ичиши лозим эди. Борди-ю, қарам мамлакат ҳокими хетт подшосининг қариндоши бўлса, хетт подшоши келгусида ҳам унинг ҳоким бўлишига кафолат берган. Бу шартномаларнинг барчасида хетт подшоларининг қарам ва бўйсундирилган мамлакатларда марказий Хетт ҳукуматининг обрўсини мустаҳкамлашга уринганликлари таъкидланади. Бу нарса хетт подшосининг «қарам князини ва унинг ер-мулкни ҳимоя қиламан» деган ваъдасидан ҳамда хеттлардан ажралиб чиққан ёки шартномани бузган ўжар ҳокимни раҳмсиз жазолайман деган пўписасидан яққол кўринади.

Шимолий Сурияда мустаҳкам ўрнашиб олган ҳамда шимоли-ғарбий Месопотамияда ўз таъсирларини кучайтириб,

хетт подшолари узоқ Бобилгача қўлларини чўзишга ҳаракат қиладилар. Бобилнинг касситли подшоси Кадашман-Таргунинг кучсизлигидан фойдаланиб, Хетт подшоси Хаттушиль III ўша вақтда Қардуниаш деб аталган Бобил подшолигини ўзининг сиёсий таъсирига бўйсундиришга иштилади. Бобилнинг ички ишларига аралашиб, хетт подшоси Бобилда ўзининг сиёсий тарафдорларини очиқдан-очиқ қўллаб-қувватлайди ва, ҳатто, Бобил подшосини хеттлар осурияликларга қараганда уч ҳисса ёки ҳатто, тўрт ҳисса кучли деб ишонтириб, Бобилни Хетт давлатининг азалги душмани бўлмиш Осурияга қарши гиж-гижлатади. Хаттушиль III нинг Бобилга бўлган сиқуви шу қадар кучаядики, Бобил ҳокимларидан бири Хаттушилга бундай деб ёзади: «Сен бизларга биродар тариқасида ёзмасдан, бизга қўлларингга буйруқ бергандек буйруқ берайсан».

Катта Хетт давлати сиёсий қудратининг равақ топиши хетт савдосининг анчагина ривожланиши билан жуда муштаҳкам боғлиқдир. Хеттлар Олд Осиёнинг турли мамлакатлари билан ва, ҳатто, узоқ Миср билан ҳам савдо олиб борадилар. Хеттлар Мисрда турли буюмлар: кумуш, ложувард, ёғоч, темир ва қўллар чиқарадилар. Ўзлари эса, ўз навбатида, Мисрдан ғоят гўзал заргарлик буюмларини, кийим-бошлар ва идишларда ёғлар оладилар. Хетт давлатининг Миср билан бўлган савдоси анча кенг ривож топади. Бу жиҳатдан хеттлар Миср билан жуда қадимдан савдо қилиб келган Кипр подшоси учун ҳам хавфли рақиб бўлган бўлсалар керак. Ҳар ҳолда Кипр подшоси фиръавига ёзган хатларидан бирида фиръавини Хетт подшоси билан ҳеч қандай алоқа қилмасликка ундайди. Буларнинг ҳаммаси хетт савдосининг анчагина тараққий топганлигидан ва хетт экономикасининг гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради.

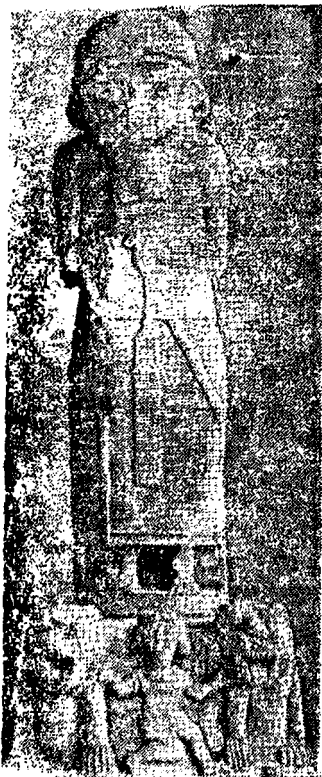
Эрамиздан аввалги XIV—XIII асрларда хеттлар тобора жанубга сурилиб бориб, XIX династия фиръавилари даврида ҳарбий қудратининг қайтадан гуллаш даврини кечириётган Миср давлати билан тўқнаш келади. Сурияда ҳукмронлик қилиш учун хеттлар билан мисрликлар ўртасида қаттиқ кураш бошланади. Хетт подшоси Муватал ўз пойтахтини Хаттушаш шаҳаридан Сурия территориясида бўлаётган ҳарбий ҳаракатлар майдонига яқинроқ жойга, мамлакатнинг жанубий қисмига, Галис дарёсидан жанубда жойлашган Датташ шаҳрига кўчиради. Муватал ўлгандан кейин Хетт мамлакатига катта низолар бўлади. Мисрликлар, бу низолардан фойдаланиб, бир қанча каттагина ғалабалар қозонадилар ва Суриянинг жанубий қисмида яна муштаҳкамланиб оладилар. Эрамиздан аввалги 1296 йилда хетт подшоси Хаттушиль III

билан Миср фиръавни Рамзес II ўртасида яраш битими тузилди. Урушлар натижасида Сурия ўша вақтдаги иккита энг йирик давлат бўлмиш Хетт давлати билан Миср давлати ўртасида тақсимланади.

Бу яраш битими тузилгандан кейин Миср билан Олд Осиё мамлакатлари ўртасида савдо Уша вақтдан қолган бир Миср ёзувида айтилишича: «Одамлар ўз ишлари билан Жаҳиға кетаётганларида, улар улур подшо Рамзеснинг галабалари туфайли қўрқмасдан, хотиржам бўлиб, Хеттлар мамлакатига етиб боролардилар». Шундан сўнг кўп ўтмай, Хетт давлати ва маданияти тушқунликка учрай бошлайди.

Хеттлар янги даҳшатли кучлар билан тўқнашадилар. Кичик Осиё, Финикия ва Фаластинга Урта денгиздаги ороллардан «денгиз халқлари» (Эгей денгизи ороллариининг аҳолиси) шиддатли тўлқиндек ёпирилиб келиб, қирғоқ бўйларини забт қиладилар, Кичик Осиёдаги хетт областларини қўшни шарқ ва жануби-шарқ мамлакатларидан, шунингдек Урта денгизнинг савдо магистралларидан ажратиб қўйдилар. Ана шу «денгиз халқлари» ҳужумларини қайтаришга муваффақ бўлган Рамзес III бу ишидан жуда ҳам фахрланиб, ўз ёзувларида «хеттлардан тортиб, бирорта мамлакат ҳам уларнинг қўшинларига

бардош бера олмади» дейди. Эгей қабилалари Кархемишни, Арвадди, Амурру мамлакатини ва Кипр оролинн хонавайрон қилганлар. Денгиз қабилаларининг мана шу истилоси Хетт давлатини батамом қолдан тойдирган бўлса керак. Осурия подшоси Тиглатпаласар I эрамиздан аввалги XII асрда илгари Хетт подшолиги составига кирган майда князликларга қақшатқич зарба берган. Улар орасида Тиглат-

Хетт подшосининг ҳайкали.

Стамбулдаги музей.

паласар I «Хатту мамлакати»ни тилга олади. Хетт маданияти қолдиқлари Кичик Осиёнинг шарқий қисмида, шимолий Сурияда ва шимоли-ғарбий Месопотамияда яна анча вақтгача яшаб келган. Хетт давлатининг энг охирги қолдиқларидан бири бўлган Қархемиш князлиги Осурия подшоси Саргон II томонидан эрамиздан аввалги VIII асрда батамом тор-мор қилинган.

**Хетт
маданияти**

Ҳозирги пайтда Хетт маданиятини мунтазам равишда баён қилиб бериш қийин, лекин Хетт маданиятини ўрганиш вақтида тадқиқотчи олдида турадиган проблемалар катта илмий аҳамиятга эгадир. Хетт давлати ўз ҳукмронлигининг баъзи даврларида ҳарбий қудрати жуда ўсган ва ташқи мамлакатларга таъсири анча кучайган бўлса-да, қадимги Шарқдаги бошқа давлатларга қараганда у омонат ва заиф давлат бирлашмасидан иборат бўлган, бунга сабаб, мамлакатда қабилалар ўртасида мустақкам ички иқтисодий алоқа бўлмаганлигидир. Хеттларнинг қулдорлик давлати қабилаларнинг заиф бирлашмаси асосида вужудга келиб, унинг тепасида энг кучли хетт қабила бошлиғи турган. Хетт подшолигида қабилалар иттифоқидан иборат шу қадимий ташкилотларнинг кўп қолдиқлари узоқ вақтларгача сақланиб келган. Бироқ қулчиликнинг ривожланиши давлат ҳокимиятининг тобора мустақамланиб боришини талаб қилган. Ҳарбий бошлиқ ва бош рухоний функцияларини бирлаштирган қабила йўлбошчисининг ҳокимияти аста-секин шарққа хос зўравонлик сийёсатини ўзида акс эттира боради. Айниқса подшо муқалдаслаштирилади. Подшо ҳаёт вақтида бош рухоний сифатида энг муҳим диний маросимларни амалга оширган. У ўлгандан кейин эса, унинг руҳига атаб мотам-маърака маросими адо этилиб, у худо билан тенглаштирилган. Подшолар қуёш худоси ҳассасини ушлаган ҳолда тасвирланган. Язили-Қоядаги бўртма расмларда (Бўғоз-Қоя яқинидаги қоятошдаги ибодатхонада), момақалди роқ худоси Тешубнинг подшони ўз ўғлидек қучоғига олиб тургани тасвирланган. Саройдаги мулозимат ва муомалаларга мувофиқ Хетт подшосини «қуёшим» деб аташ лозим бўлган. Худди шунга ўхшаш унвонлар Сурия князларининг эрамиздан аввалги XIV асрга оид дипломатик хатларида учрайди. Масалан, Хетт давлатида худо даражасига кўтарилган подшо эътиқоди ана шу тариқа аста-секин ташкил топа бошлайди, бу эса шарқ истибдодининг типик хусусиятидир.

Сўнгги вақтларгача сақланиб келган баъзи бир ибтидоийлик хусусиятлари хетт динида ҳам бор. Матриархатнинг қадимги формаларининг шубҳасиз сарқити ўлароқ, хетт динида

Хетт худоларининг маросими.

Бўғоз-Қоя яқинидаги Язили-Қоя қоятошларидаги бўртма расм.

ҳосилдорлик кучларини ўзида акс эттирувчи табиат онаси — улуғ маъбуда эътиқоди энг асосий ўрин тутади. Хетт санъатида бу маъбуда, одатда, узун кийим билан цилиндр шаклидаги бош кийими кийган аёл қиёфасида тасвирланиб, унинг бош кийимидан катта парда тушиб туради. Бу маъбуда билан бир қаторда Хетт мамлакатларида тоғ чўққилари худоси, табиатнинг даҳшатли кучлари бўлмиш чақмоқ, момақалдироқ, яшинни, шу билан бир вақтда осмондан тушадиган ёғин туфайли вужудга келадиган ҳосилдорликни акс эттирувчи худо Тешубга сиғинилган. Тешуб Хетт давлатининг ташкил топиши даврида подшо, давлат ва подшо ҳокимиятига ҳомийлик қилувчи худога айланади. Уни белига қилич таққан ва чап қўлида бир тутам яшин, ўнг қўлида эса жанг болтаси ушлаган зўр жангчи қиёфасида тасвирлайдиган бўлдилар; бу эса чақмоқ ва яшин худосининг қудратли кучини ифодалаган. Шу билан бирга, биз хетт динида яна учинчи бир улуғ худони, яъни ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси Телепин образини учратамиз. Бу худо, одатда, калта кийим кийган, ёнига ҳанжар таққан ва қўш томонли болта ушлаган соқол-мўйловсиз ёш йигит қиёфасида тасвирланган. Хетт худолари кўпроқ ёввойи ҳайвонлар устида турган ёки тоғ чўққиларида кетаётган қилиб тасвирланган, бу эса тоғлик халқ ва овчиларда вужудга келган диннинг ўзига хос формаларини жуда яхши

ифодалайди. Олий давлат худолари эътиқоди билан бир қаторда хеттларда узоқ вақтгача турли маҳаллий худоларнинг жуда кўп эътиқодлари сақланиб келган, бу эса қадимги

Саройга кириш йўлини қўриқлаб турувчи жангчи қисфасида тасвирланган Хетт худоси.

*Бўғоз-Қояда дарвозалардаги
бўртма расм.*

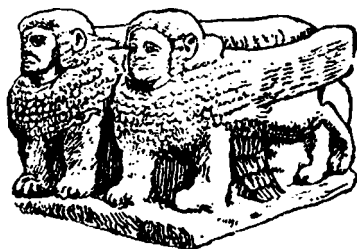
уругчилик тузумининг қолдигидир. Масалан, Хетт давлати битимларида олий худолар билан бир қаторда «Хетт мамлакатининг 1000 худоси» тилга олинади. Хетт динида ибтидоий замондан қолган сарқитлардан яна бири узоқ вақтгача аҳамиятини сақлаб келган сеҳргарликдир. Хеттларда фолбишликнинг ҳар хил турлари, хусусан, қурбонликнинг ичакчавогига қараб ва қушларнинг учиниға қараб фол очиш жуда кенг тарқалган.

Бутуи хетт маданияти сингар, хетт адабиёти ҳам Осурия ва Бобилнинг кучли таъсири остида вужудга келган. Бобил диний адабиёт асарларидан жуда кўплари хетт тилига таржима қилинган. Бобил-аккад тили узоқ вақт давомида Хетт давлатида ҳукмронлик қилувчи давлат ва адабий тили бўлиб келган. Бироқ замон ўтиши билан хетт адабиётида ўзига хос маҳаллий хусусиятлар ҳам пайдо бўлади. Хетт адабиётининг баъзи асарларида авторларнинг номлари ҳам берилган, масалан, коҳин Келанинг худолар кураши ҳақидаги афсонаси ёки митанли Киккуланинг йилқичилик ҳақидаги трактати шулар жумласидандир.

Хетт санъати ҳам, хусусан, архитектураси, катта аҳамиятга эга. Бинокорликда катта-катта тошлар теришнинг пайдо бўлиши, мудофаа нишоотлари системаси, саройларнинг режаси (планировкаси), гўзал ҳайкаллар билан безатилган, ўзига хос пойдевор устига қурилган устуллар хетт архитекту-

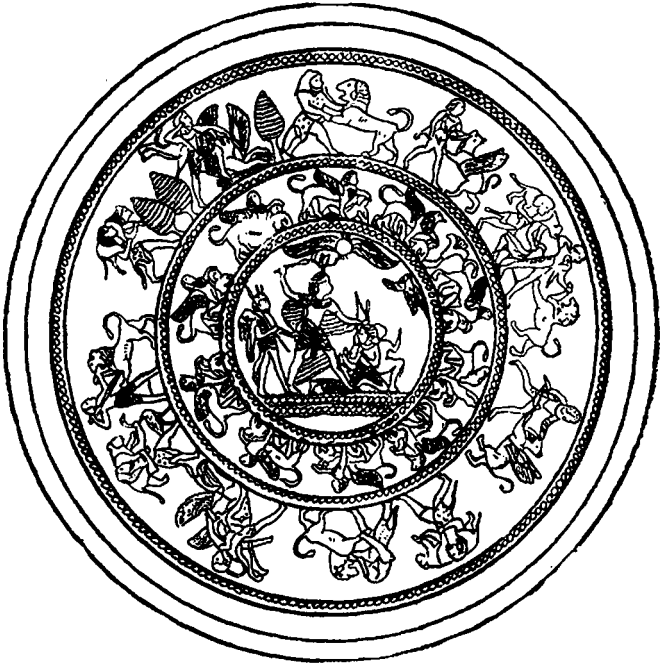
расининг Эгей ва Микен архитектурасига ўхшаганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, хетт тарихи ва маданиятини ўрганган вақтда Кичик Осиёдаги хетт қабилалари билан Сурия ва Шимолий Месопотамиядаги хурритлар ва, ниҳоят, Эгей денгиздаги оролларда ва Грециянинг материк қисмида яшаган эгей қабилалари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақидаги катта тарихий масала ўртага қўйилиши мумкин. Кичик Осиёда яшаган хеттлар Олд Осиё ва Шарқий Европа мамлакатлари ўртасида воситачи бўлганлар. Бундан кейинги хетт тарихи ва хетт маданияти ўрганилганда Осиё билан Европанинг қадимги халқлари ўртасида бўлган ўзаро маданий таъсир процесси каби жуда муҳим процесс аниқланиши керак.

Устуннинг қанотли иккита сфинкс тасвири билан безатилган таг қисми.

Занжирлидан топилган.

Финикия лаганидаги тасвирлар.
Кипр оролидан топилган.

ХИ БОБ

СУРИЯ ВА ФИНИКИЯ

Табий
шароити

Сурия билан Финикиянинг географик ўрни ўзига хос хусусиятга эгадир. Сурия уч материк ўртасида жойлашган. Суриянинг континент қисми Олд Осиёга туташган; Суриянинг шарқий ўлкалари Сурия—Месопотамия даштига, шимоллий қисми Кичик Осиёга, жанубий қисми эса Фаластин билан бирликда Арабистон ярим оролига чегарадошдир. Суриянинг Финикия деб аталган қирроқ қисми қадимги вақтда савдо йўллари орқали Урта денгизнинг шарқидаги оролар билан, Кипр, Қрит билан ва Эгей денгизи архепелаги билан яқин алоқада бўлган. Энг қадимги денгиз ва карвон савдо йўллари туташган ерда жойлашган Сурия билан Финикиянинг географик ҳолати бу мамлакатларда қадим замонлардаёқ савдонинг ривож топишига ёрдам берган; бу савдо кўпроқ транзит характерда бўлган.

Суриянинг географик жиҳатдан парчаланганлиги, унинг айрим қисмларининг (масалан, Финикия қиргоқ бўйлари ёки ғарбдан ва шарқдан Ливан ҳамда Антиливан тоғ тизмалари билан ўралган Ороит дарё водийсининг) бир-биридан ажралганлиги, бутун мамлакатнинг тарихий ҳамда маданий жиҳатдан бирлашувига имкон берадиган катта дарёларнинг йўқлиги туфайли бу ерда ягона ва қудратли давлатнинг вужудга келиши учун қулай шароит бўлмаган. Ҳақиқатан ҳам, Сурия билан Финикия ўз тарихининг бутун давомида доим бир-бири билан ўзаро урушиб келган бир қатор майда давлатларга бўлиниб келган деса бўлади. Сурия билан Финикиянинг сиёсий жиҳатдан парчаланганлигига яна шу нарса ҳам сабаб бўлганки, Сурия билан Финикия қадим замонлардан бери ҳар томондан қадимги маданий ва қудратли давлатлар билан ўралган бўлиб, бу давлатлар бу бой ўлкаларни истило қилишга ва уларнинг равнақ топган савдо шаҳарларини босиб олишга доимо интилиб келганлар. Суриядан жануби-ғарбда Миср, Суриядан шарқда Бобил ва Осурия, шимоли-шарқда Митанни, шимолда Хетт давлати, ниҳоят, Финикиядан ғарбда, Ўрта денгизда денгиз давлати Крит жойлашган эди. Кучли қўшни давлатлар билан ўралган Сурия билан Финикия уларга қаршилик кўрсата олмас эди ва шунинг учун ҳам улар жуда қадим вақтлардан бошлабоқ, муттасил равишда бу энг йирик қўшни давлатлардан гоҳ бирининг, гоҳ иккинчисининг ҳокимияти қўл остига ва маданий таъсири остига тушиб келган. Қадимги Шарқ дунёсидаги қудратли давлатлар Сурия билан Финикияни талашиб, ўзаро доимо қаттиқ курашиб келганлар. Сурия ерларида энг катта жанглар бўлиб, Сурия қалъалари кўпинча қамалда қолиб ва штурм қилиниб турган. Бутун Сурия катта бир плацдарм бўлиб, Қадимги Шарқнинг энг йирик давлатлари ҳарбий кучлариши кенг миқёсда шу ерда ишга солганлар, чунки Суриянинг табиий бойликлари, яхши ривожланган қишлоқ хўжалик районлари, қадимги гуллаб-яшнаган савдо шаҳарлари, жуда кўп савдо йўллари туташган марказлар бу давлатларни ўзига жалб қилар эди.

Сурия билан Финикиянинг баъзи қисмларидаги табиий шароитлар деҳқончилик хўжалигининг юксак даражада ривожланишига ёрдам берган. Финикиянинг яхши суғориладиган денгиз бўйи қисмида, айниқса Марат, Берит, Сидон, Тир ва Акко районларида деҳқончилик ҳамда боғдорчиликнинг жуда тараққий қилиши учун тупроқ ва иқлим шароитларининг ҳаммаси мавжуд бўлган. Бу ерда ҳозирги вақтда ҳам мевали боғлар бор ва турли-туман мевали дарахтлар ўстирилади. Триполис яқинида жуда кўп миқдорда зайтун дарахти,

Ливаннинг гарбий ёнбагирларида эса зайтун ва тоқ ўстирилади. Бу қимматбаҳо ўсимликларни ўстириш учун имкон бўлмаган жойларда бугдой, арпа, жавдари экилади. Урта ва жанубий Суриянинг ички қисмлари ҳам, айниқса Оронт дарёсининг водийси жуда унумдор жойлардир.

Қазишлар Сурия ва Финикиянинг баъзи ўлкаларидаги қулай табиий шароитлар жуда қадим замонларлаёқ кишининг меҳнат фаолиятининг пайдо бўлишига ёрдам берган. Археологик қазишлар бунинг яққол далилидир. Финикиядан, Ит дарёси (Нахр-ал Қалб) бурни яқинидан, дарёнинг бошига яқин ердаги Сут чашмаси билан Асал чашмаси олдидан, шунингдек Санин тоғлари этагидаги Харажеб ва Жайта яқинидан илк неолит даврига оид иш қуроллари топилган.

Чақмоқ тошдан қилинган бу иш қуролларининг кўпчилиги белча, пичоқ, бигиз, искана, найза учи типидagi қуроллардан иборат бўлиб, булар жуда пухта ишланганлиги билан илгариги иш қуроллардан ажралиб туради. Арралар, уч қиррали ўқ учи ва учбурчак шаклидаги жуда кўп болталар ҳам шу илк неолит даври учун хос бўлган қурол-яроғлардир. Яна чала пардозланган қуроллар ҳам, жумладан, болта, искана ва ханжарлар топилган, бу нарса тошга пардоз бериш техникасининг пайдо бўлганлиги ва ривожланганлигидаи дарак беради.

Шимолий Сурияда ҳам, Фрот дарёсининг юқори оқимида ҳамда Аман ва Тавр тоғ тизмаларига ёндошган районларда ҳам неолит маданиятининг муҳим марказлари бўлган. Бу ерда Соқчи-Гоз деган жойда жуда қадимий бир поселение топилган, унинг пастки, энг қадимги қатламлари неолит даврига оиддир. Биринчи қатламидан чақмоқ тош, обсидиан, фил суяги ва оддий суякдан ясалган қўнол қуроллар, шунингдек лойдан ясалиб, ботиқ геометрик нақш берилган идишлар топилган. Қисман ҳалколит даврига оид бўлган учинчи қатламдан гул солинган керамикалар топилган. Тел-Тайнатда, Шимолий Сурияда, Антиохия билан Алеппо ўртасида муҳим ёлгорликлар топилган; бу ерда археологлар 14 археологик қатламни очинга муваффақ бўлганлар, бу қатламлар тош давридан тортиб то эрамининг биринчи асригача маданиятининг мунтазам ривожланиш процессини кузатишга имкон беради.

Қадимги Финикия шаҳри Библ территориясида катта қазишлар ўтказилган. Библ ҳозирги замондаги Жебайль яқинида жойлашган, бу шаҳарнинг қадимги номи (Гебал) дейилган. Бу шаҳар жуда қадим вақтлардан бери яшаб келган. Библдаги архаик даврига тегишли қабрлардан чақмоқ тош-

дан қилинган пичоқлар ва белчалар, шунингдек кулолчилик қолини ишлатилмасдан ясалган архаик керамика топилган. Эрамиздан аввалги IV минг йилликдаёқ Библи узоқ Миср билан мустаҳкам боғланган муҳим савдо маркази сифатида майдонга чиқади. Монте ўтказган қазишларнинг натижалари бундан гувоҳлик беради. Библидаги ибодатхонага ётқизилган плиталарнинг тагидан жуда кўп буюмлар топилган. Буларнинг ичида архаик типдаги Миср иероглиф ёзувли цилиндрлик муҳр алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу ернинг ўзидан яна архаик даврга ва Мисрнинг Қадимги Подшолик даврига оид буюмлар жуда кўплаб топилган. Ниҳоят, Библи харобаларидан Мисрнинг Урта Подшолик даврига оид жуда кўп буюмлар топилган бўлиб, булардан баъзиларининг устига Миср ёзувлари ёзилган. Ёзувлар шу нарсадан гувоҳлик берадики, Библи бу даврда Мисрнинг фақат иқтисодий ва маданий таъсири остида бўлибгина қолмай, балки, ҳатто, Мисрда тоби ҳам бўлган; унда мансаби, унвони ва исми мисрча бўлган Миср амалдори ҳокимлик қилган.

Ниҳоят, Шимолий Сурияда, Оронт дарёси ўзанидан 50 км жанубда, Рас-Шамра яқинида, денгиз қирғоғида бир катта шаҳарнинг харобалари топилган; бу шаҳар Кипрни Фрот дарёсининг ғарбий бурилиши билан боғлаган муҳим савдо йўли устида жойлашган. Бу шаҳар қалин деворлар билан ўралган муҳим савдо порти ва қалъадан иборатдир. Бу шаҳарда ибодатхона, сарой ва кутубхона бўлган. 7—9 м чуқурликдан уч археологик қатлам ҳамда хом гиштдан қурилган биноларнинг қолдиқлари топилган. Бу қадимий порт устидаги қоятошга жойлашган мазордан топилган қабрлар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бу шаҳарнинг харобалари, шунингдек бу ердан топилган жуда кўп буюм ва ёзувлар анчагина катта қулдорлик давлатининг мавжуд бўлганлиги тўғрисида гапиришга имкон берадики, бу қулдорлик давлатининг эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охиридан то эрамиздан авги II минг йилликнинг ўрталаригача бўлган тарихини кузатиш мумкин. Угарит деб аталган бу давлат энг муҳим савдо йўллари туташган жой бўлиб, Миср билан, Эгей денгизи райони билан ва Қичик Осиёдаги хетт қабилалари билан мустаҳкам боғлиқ бўлган. Угарит давлатининг бош шаҳари шимолий Сурия соҳилида жойлашган бўлиб, бу шаҳарга Кипрдан мис, шунингдек Қичик Осиё, Сурия, Месопотамиядан, Мисрдан ва Эгей денгизи оролларида турли буюмлар келтирилган. Рас-Шамра яқинидаги қадимги савдо шаҳари харобаларидан топилган жуда кўп миқдордаги эгей, хетт ва мисрликларнинг буюмлари бунга далилдир. Бу ердан топилган михсимон хат ёдгорликлари алоҳида аҳамият-

га эга бўлиб, бу хат одатдаги Осурия-Бобил миҳхатидан анча фарқ қилади.

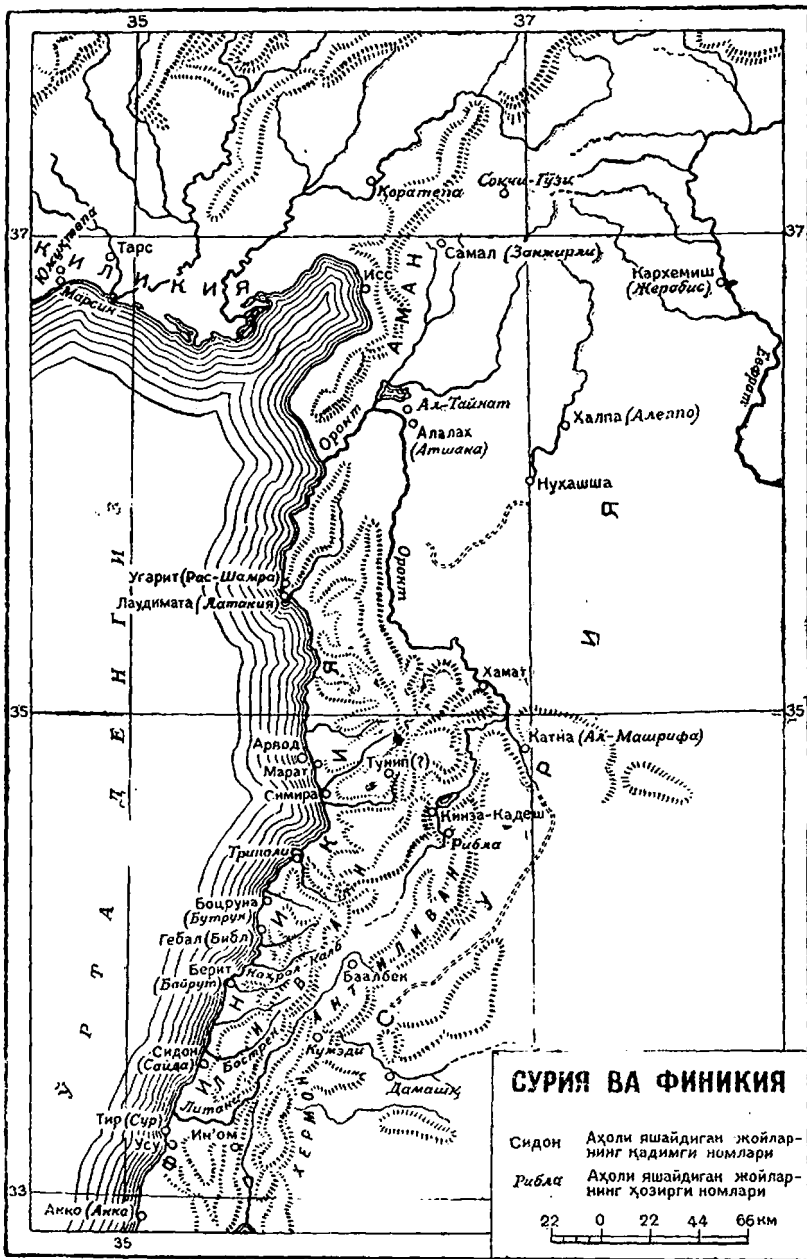
**Езма
манбалар**

Финикия билан Сурия территориясидан топилган ёзувлар унча кўп эмас, бунинг сабаби, узлуксиз давом этган урушлар вақтида қадимги кутубхона ва архивларнинг шафқатсиз вайрон қилинганлиги бўлса керак. Топилган ёзувлар ичида Рас-Шамра яқинидаги шаҳар харобаларидан топилган ва махсус алифбелли миҳхат билан битилган ёзувлар катта аҳамиятга эга. Бу ёзувларнинг кўпчилиги афсоналардан олинган текстлар бўлиб, Шимолий Сурия қабилаларининг эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталаридаги дини тўғрисида аниқ маълумотлар беради. Сурия ва Финикиянинг бу даврдаги сиёсий тарихини ўрганиш учун Амарна архивидан топилган (дипломатияга доир) хатлар, шунингдек хетт ҳужжатлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Финикиянинг ўз ёзувлари шу маҳалгача жуда ҳам оз топилган. Финикия ёзувларидан энг муҳимлари Сидонни қазиш вақтида топилган бўлиб, форс даврига тааллуқлидир. Қадимги Киликия территориясидан, Қора тепадан, Антитавр тоғларидан яқиндагига топилган Финикия ёзувлари эрамиздан олдинги IX асрдаги шимолий Финикия давлатларининг тарихи тўғрисида янги материал беради. Сурия билан Финикия тарихини ўрганиш учун яна Бобил ва Осурия ёзувлари ҳам, жумладан эрамиздан аввалги VIII—VII асрда ўтган Осурия подшоаларининг маъмурий ёзишмалари катта аҳамиятга эгадир.

Тарихий манба бўлоладиган асл нусха ҳужжатларнинг жуда камлиги тарихчиларни антик авторларнинг асарларига мурожаат қилишга мажбур этади; антик авторларда қадимги Сурия ва Финикияга оид кўп ва қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Финикияликлар тўғрисидаги баъзи маълумотлар Гомер дostonларида сақланиб қолган. Иосиф Флавийда Финикия шаҳри Тирнинг қадимги йилномаларидан келтирилган маълумотлар сақланган. Финикиянинг сиёсий тарихи ва маданиятига оид муҳим маълумотларни Геродот асарларидан топиш мумкин. Ниҳоят, энг қадимги финикияликларнинг дини ва мифологиясига оид жуда муҳим маълумотлар илк христиан даврининг ёзувчиси Евсевийнинг асарларида сақланиб қолган; Евсевий финикиялик Санхониатоннинг библик Филон томонидан грек тилига таржима қилинган ва ўзи (Евсевий) яшаган давргача сақланиб келган гоят қимматли асаридан фойдаланган.

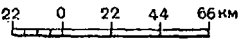
Аҳолиси

Финикия ва Сурия аҳолиси бир-бирлари билан жуда ҳам аралашиб кетган эдилар. Қадимги манбаларга, миср, финикия ва хетт ёзувларига, тав-

СУРИЯ ВА ФИНИКИЯ

- Сидон Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
- Рибла Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари

рот ҳамда антик авторларнинг маълумотларига, шунингдек лингвистик маълумотларга қараганда, Финикия ва Сурриянинг қадимги аҳолиси эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ жуда мураккаб этник конгломератдан иборат бўлган. Энг қадимги қабилалардан бири хуррийлар бўлиб, улар шимолий-ғарбий Месопотамияда ва Шимолий Сурияда яшаган. Улар худди шу жойдан қўшни областларга, жумладан Суриянинг чегарадош районлари орқали ўтиб Финикияга ва Фаластинга тарқалган бўлсалар керак. Хуррийлар қабиласининг номи тавротнинг бир неча жойида учрайди ва бу ном қадимги Мисрдаги Хару деган номда сақланиб қолган, қадимги мисрликлар Сурия ва Фаластинни шу ном билан атаганлар. Сурия ва Фаластинда хуррий аҳолиси кўп бўлганлигини қуйидаги турли ҳужжатлар айниқса яққол кўрсатади: Катнада миххат ёзувлари, буюмлар топилган, бу ёзувларда хуррий атоқли отлари ва терминлари учрайди. Ниҳоят, Амарна архивидан топилган дипломатик хатларда Абд-хиба каби хуррий исмлари учрайди. Хуррийлар шимолий Сурияда ҳам, жумладан Угарит мамлакатида ҳам яшаганлар. Бунга Рас-Шамрада топилган ҳужжатлар далил бўлолади.

Сурия ва Финикия аҳолисининг аксари ғарбий семит қабилаларидан ташкил топган. Суриянинг энг шимолий қисмини ва унга ёндош бўлган Кичик Осиё областларини (Киликияда) ҳамда Месопотамияни «шимол болалари» (бенесамаль) деган қабилалар эгаллаган. энг жанубда эса «жануб болалари» (бене-иамина) деган қабилалар яшаган, ниҳоят, Суриядан шарқда баъзан «шарқ болалари» (бене-кедем) деб аталган, кўпроқ эса, Месопотамиядан ғарбда (амурру) жойлашганлари учун аморийлар деб аталган кўчманчи қабилалар яшаган. Сурия-Месопотамия даштининг шимолий қисмида аморийлар сингари семит халқлари группасига мансуб бўлган арамейлар яшаганлар. Аморийлар ва арамейлар кўпинча Сурияга суқулиб кириб, у ерда жойлашиб қолганлар ва, ҳатто, айрим князликлар ҳам барпо қилганлар.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда греклар, асосан Урта денгизнинг шарқий қирғоғидаги шаҳарларда яшаган денгиз бўйи халқларига «фииникияликлар» деган ном берган, ҳолбуки бу территорияда эрамиздан аввалги X асрдагина мустақил Финикия давлати вужудга келган, Сидон ва Тир шаҳарлари унинг марказлари бўлган. Финикияликлар ҳам, Ханаанда (қадимги Фаластин ва у билан қўшни бўлган Сурия ва Финикия районлари шундай аталган) яшаган хананейлар сингари, ғарбий семит қабилалари группасига мансуб бўлган.

Мисрнинг
Сурия билан
Финикияни
истило қилиши

Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг охири ва иккинчи минг йилликнинг бошларида Сурия билан Финикияда бир қанча майда давлатлар мавжуд бўлиб, буларнинг марказлари йирик савдо шаҳарлари бўлган. Бу шаҳарлар орасида давлатнинг бош шаҳри Угарит ҳамда Библ ажралиб турган, бу шаҳарлар денгиз соҳилига жойлашган эди. Рас-Шамрадан топилган ёзувларда географик номлар, жумладан Урта Сурия, Финикия ва, ҳатто, Фаластин шаҳарларининг номлари тилга олинди; шунга қараб, Угарит иқтисодий жиҳатдан ҳам, маданий-сиёсий жиҳатдан ҳам бу мамлакатлар билан яқиндан алоқада бўлган деб ўйлаш мумкин. Бундан ташқари, Угарит Эгей денгиздаги Крит, Кипр, Родос ороллари билан, шунингдек Миср билан қизгин савдо олиб борган Рас-Шамрадан топилган ёзувларда Каптор (Крит) ва Хеттка-Пта (Мемфис) тилга олинди. Рас-Шамрада ўтказилган қазилар вақтида Кипр ва Родос идишлари, Микенда ишланган турли буюмлар, ҳатто, мисрча ёзувлар ёзилган ва Урта Подшолик даврига оид Миср ҳайкаллари, ҳайкалчалари ва муқаддас қўнғизчаларнинг тасвирлари топилган.

Финикиянинг энг қадимги шаҳарларидан бири Библ ҳам айниқса Миср билан кенг миқёсда савдо олиб борган. Эрамиздан аввалги III минг йиллик охирида Библ иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки сиёсий жиҳатдан ҳам Мисрнинг таъсири остида бўлган. Маълумки, Библда ҳокимлик қилган князларнинг номлари сурияча бўлса ҳам, унвонлари мисрча бўлган ва улар ўз ёзувларида мисрча иероглифлар билан ёзганлар.

Ички кураш натижасида кучсизланиб бораётган Сурия кўпинча ажнабий босқинчиларга ет бўлиб келган. Қадимги шарқдаги катта давлатларнинг подшолари, масалан, Миср фиръавлари ёки Бобил подшолари кичкина ва кучсиз мамлакатлар — Сурия ҳамда шимолий Месопотамияни назардасан қилмаганлар. Аменхотен III Бобил подшосига ёзган бир хатида унинг қизи тўғрисида, унинг ўзи айтган сўзга асосланиб бундай дейди: «Наҳотки бу қиз камбағалнинг, Гага мамлакатидан бўлган қандайдир бир одамнинг ёки ханигалъатлининг, ёки бўлмаса, Угарит элидан чиққан бирон-тасининг қизи бўлса!».

Эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарида Сурия билан Финикия Миср ҳукмронлиги остига тушиб қолади. XVIII династиянинг урушқоқ фиръавлари Сурияни Фрот дарёсигача истило этадилар. Мисрликлар Сурия шаҳарлари-

ни бўйсундирадилар, бу шаҳарларга оғир хирож соладилар ва бу мамлакатларнинг табиий бойликларини эгаллаб оладилар. Мисрнинг Сурия билан Финикияни истило этини ва бу мамлакатларда ҳукмронлик қилиши, сўнгра эса Миср таъсирининг заифланиши бизга XVIII династия замонидан қолган жуда кўп Миср ёзувларидан, жумладан Ал-Амарнадан топилган дипломатия архивидан аниқ маълумки, бу архивда ўша вақтдаги халқаро муносабатларни таърифловчи кўпгина дипломатия ҳужжатлари сақланган. Сурия Мисрнинг иқтисодий ва сиёсий контроллиги остида бўлишига қарамай, ҳар ҳолда бирмунча мустақилликни ҳам сақлаб қолган. Мисрликлар Суриянинг кўп шаҳарларида маҳаллий князларни қолдирганлар, Сурияда ўз таъсирларини мустаҳкамлаш учун эса, бу князларнинг ворисларини Мисрга олиб кетиб, уларни Мисрга ва Миср фиръавнига садоқат руҳида тарбиялаганлар; шундай қилиб, келажак учун ўзларига содиқ хизматкорлар тайёрлаганлар.

Сурия шаҳарларининг ҳокимлари Миср фиръавнларининг ҳукмронлигини тан олганлар. Масалан, Сурия князларидан бири Намиаваза фиръавнга бундай деб ёзади: «Дарҳақиқат, мен, менинг аскарларим ва жанг араваларим, шунингдек биродарларим ҳам... бизлар султоним подшо қўшинлари ихтиёридамыз, у қаерга боришни буюрса, шу ерга борамиз». Сурия князлари Миср фиръавнига ҳарбий ёрдам беришдан ташқари, йилига хирож ҳам тўлашга мажбур бўлганлар. Бу Аскалон ҳокими Иитиянинг хатидан кўриниб турипти. Иития бундай деб ёзади: «Дарҳақиқат, мен султоним подшо мендан талаб қилган ҳамма маҳсулотларни, ичимлик, қўй подалари, асал ва мойни топширдим. Дарҳақиқат, мен султоним подшо менга юклаган хирожини тўладим». Бундан ташқари, Сурия князлари Миср савдо карвонларини кузатиб бориши ва қўриқлаши керак бўлган. Сурия князларидан бири Миср фиръавнига бундай деб ёзади: «Султоним подшо карвонларни Ханигальбатгача кузатиб боришим кераклигини Хаи орқали менга хабар қилдилар. Ҳақиқатдан ҳам, улар қўриқлаб борилди ва манзилга етиб олди... Султоним подшо карвонларини юбораверсинлар. Мен уларни энг қисқа йўл билан жўната бераман». Сурия ва Финикия князлари Сурияда бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасидан Миср фиръавнини хабардор қилиб туришлари керак бўлган. Масалан, фиръавн Тир князига Ханаанда содир бўлаётган воқеаларни ҳаммасини етказиб туришни буюрган. Мисрнинг Суриядаги идора ишлари амалдорларнинг бутун бошли бир штати томонидан амалга оширилиб, бу амалдорлар Сурия князларидан хирож олар, подшо

омборларини бошқарар, вақт-вақти билан мамлакатни айланиб чиқар ва князлар ўртасидаги жанжалли масалаларни ҳал қилар эдилар. Сурияда Миср гарнизонлари жойлашган қалъалар, Сурияга Мисрнинг маданий таъсирини ёйиш маркази бўлган ибодатхоналар Сурияда Миср ҳукмронлигининг таянч пунктлари эди.

Эрампиздан аввалги XIV асрга келиб Миср Сурияда ўз ҳукмронлик мавқеини сақлаб қолмоқ учун етарли кучга эга бўлмай қолади. Мисрликлар ўрнини хеттлар эгаллайди, улар Шимолий Сурияни колонизация қилиб, уни ўз таъсирига бўйсундиради. Хеттларнинг Суриядаги таъсири тобора кучайиб боради, археология ва лингвистика маълумотлари ҳамда бевосита далил бўладиган ҳужжатлар буни тасдиқлайди. Илгари Миср ҳукмронлиги остида бўлган Угарит давлати энди Хетт подшосининг кучли таъсири остига тушиб қолади. Угарит давлатида икки партия: Миср тарафдорлари ва Хетт давлати тарафдорлари ўртасида ўзаро кураш олиб боради. Угарит ҳокими Мисту Миср фиръавнига, хеттлар ҳужуми менга таҳдид солмоқда, деб ёзади. Финикия ва Суриянинг Тир ва бир қатор бошқа катта шаҳарлари, шунингдек Угарит ҳам Мисрдан ажралиб, хеттлар томонига ўтиб кетишга тайёр турарди. Хеттларнинг Сурияга бостириб келаётгани тўғрисида Библи ҳокими фиръави Риб-Аддига хат ёзиб, бу хатида хеттлар Суриянинг анчагина қисмини босиб олганлигини ва Библига ҳам хавф солаётганлигини очиқ-равшан хабар қилади. Азиру бошчилигида бирлашган Аморит қабилалари хеттлар билан иттифоқ бўлиб, мисрликларни Суриядан сиқиб чиқаришга уринадилар. Эрампиздан аввалги XIV асрда мисрликлар Олд Осиёдаги позицияларини қўлдан бериб қўядилар. Бироқ, кўп ўтмай, Сурияда бошқа истилочилар пайдо бўлади. Бу истилочилар денгиз халқлари бўлиб, шарққа кенг қўламда бостириб кириб, Кичик Осиё ва Сурияни ишғол қиладилар. Рас-Шамра харобаларидан топилган типик эгей буюмлари, Кипр кулчилик буюмлари, терракотлар, табиат маъбудасининг тасвирлари эрампиздан аввалги XIII—XII асрларда Эгей қабилаларининг, эгей савдо ва маданий таъсирининг Сурияга ғоят кенг ёйилганлигидан далолат беради. Угарит давлатининг кўп ерлари ажнабий эгей қабилалари томонидан колонизация қилинган ва, ҳатто, истило этилганлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Рас-Шамрадан қазиб топилган жуда кўп эгей, кипр ҳамда микен қабрлари ва, ҳатто, подшо мақбаралари типидagi ҳашаматли микен мақбараси (бу мақбара худди акрополнинг ўзида ибодатхоналар ва кутубхона харобалари орасида қад кўтарган) шундан дарак беради.

**Ижтимоий-
иқтисодий
муносабатлар**

Финикия ва Суриянинг жуда кўп ўлкалари деҳқончиликнинг интенсив формаларини ривожлантириш учун унча қулай бўлмаган. Шунинг учун ҳам бу территорияда, айниқса Сурияни Месопотамиядан ажратиб турувчи кенг даштларида яшаган қабилалар узоқ вақтгача кўчманчилик қилиб, чорвачилик билан кун кўришга мажбур бўлганлар. Бу мамлакатларда энг қадимги уй ҳайвонларидан бири чўчқа бўлган, кейинчалик буқа қўлга ўргатилган, буқа кейинроқ хўжаликда иш ҳайвони сифатида катта аҳамиятга эга бўлган. Фақат баъзи бир водийлардагина, масалан, Оронт дарёси водийсида ҳамда Финикия қирғоқ бўйларидаги табиий шароитлар деҳқончиликнинг ривожланишига имкон берган. Бу ерларнинг тупроги унумли ва суви ҳам етарли бўлган. Бу ерларда буғдой, арпа ва тарик жуда қадим неолит давридан бошлабоқ экила бошлаган. Донли ўсимликлар билан бир қаторда энг қадимий техника ўсимликлари ҳам ўстирила бошлайди. Эрампиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ зигир экканлар ва ундан мата тайёрлашни билганлар, бу маталарнинг излари сопол синиқларида сақланиб қолган. У вақтдаги деҳқончилик техникаси жуда содда бўлган. Мотига катта аҳамиятга эга бўлиб, фақат кейинчалик унинг ўрнига жуда содда плуг аста-секин ишлатила бошлаган. Плугга одатда эшак, буқа, баъзан эса одамлар ҳам қўшилган; бу одамлар қуллар бўлса керак. Донли ҳайвонлар ва махсус асбоб воситаси билан янганлар, бу эса деҳқончилик асбобларини ривожлантириш соҳасида бирмунча муваффақиятларга эришилганлигидан дарак беради. Қадимги ёргучоқнинг аста-секин тегирмон тоши билан алмаштирилганлиги ҳам деҳқончилик техникаси соҳасида бир қадар юксалганлигини кўрсатади. Финикия қадимги Шарқ мамлакатлари ичида иқтисодий жиҳатдан энг тараққий қилган мамлакатлардан бири бўлганлиги ҳам бежиз эмас.

Соҳил бўйидаги жуда унумдор, лекин ниҳоятда тор ва кичкина ер майдонига эга бўлган финикияликлар қадим замонлардаёқ деҳқончилик учун яроқли бўлган ернинг ҳар бир қаричидан иложи борича самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Аҳоли соҳил бўйидаги ва дарёларнинг водийларидаги ерни ишлаш билангина чекланмасдан терраса (пишоб ерларда пол-пол ёки тахта-тахта қилиб экин экиш) системасини яратиб, бу мақсад учун Ливан тоғларининг ёнбағирларидаги ерларни ҳам ишга солганлар. Деҳқончиликда ер тузилишининг ва суғоришнинг бу алоҳида системаси қадим вақтда Кичик Осиёда, Осурияда, шунингдек икклар мамлакатида (Жанубий Америкадаги Перуда) тарқалган ва ҳозирги

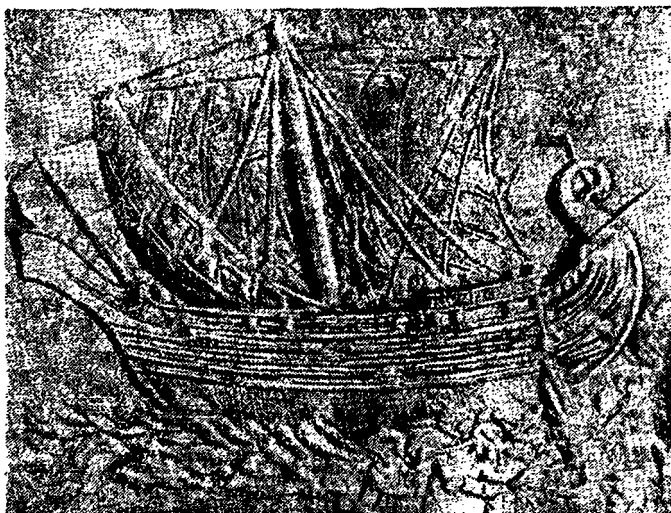
Хўкиз шаклидаги Финикия қадоқтоши. Бронзадан ясалган.

Рас-Шамрадан топилган. Эрамиздан ав. XV—XIV асрлар.

вақтга қадар Филиппин оролларида сақланган. Бу система шундан иборатки, тоғ ёнбағирларидаги ерлар сунъий равишда устма-уст жойлашган қатор террасаларга айлантирилади ва тоғ сувларида расамади билан текис сугорилади. Одатда, мевали боғлар ва тоқзорлар яратиш учун шундай тоғ террасаларидан фойдаланилган. Финикия ва Сурияда дон хўжалиги билан бир қаторда, деҳқончиликнинг янада интенсивроқ турлари, жумладан тоқчилик ва виночилик ана шу тариқа вужудга келган. Финикия виноси бутун қадимги дунёда машҳур бўлган. Финикия виносининг таърифи Рим давригача сақланиб келган. Рим агрономлари тоқчилик тўғрисида гапириб, карфагенли Магондан далил келтирадилар. Магон Шимолий Африкадаги Финикия колонияларидаги йирик тоқчилик ва виночилик хўжаликларининг тажрибасидан фойдаланган.

Деҳқончилик хўжалигининг интенсив формалари маҳаллий аҳолининг баъзи-баъзида қўшни мамлакатларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, масалан, зайтун мойи ва вино каби маҳсулотлар чиқаришига имкон берган. Миср ёзувларида Оронт дарёси водийсидаги деҳқончилик мамлакати Жахининг бойликлари қуйидагича таърифланади: «Боғлар мевалар билан тўлиб-тошиб ётибди. Вино эгичдан сув каби оқадди. Террасаларда тўкилиб ётган донлар шундай мўл-кўлки, ҳатто қумдан ҳам кўп».

Жуда қадим замонлардаёқ Сурия билан Финикияда турли хунарлар пайдо бўла бошлаган. Ливан тоғларида яхши темир рудаси бўлган. Уни қазиб олиш ва ишлаш техникаси упча қийин бўлмаган. Финикияда тўқимачилик айниқса тараққий топган. Финикияликлар маталарни бўянига усталиги билан

Финикияликлар кемаси.

Сидондан топилган саркофаг-тобутдаги бйртма расм.

ном чиқарганлар. Очқизил ва тўққизил бўёқлар машҳур бўлган, бу бўёқларни финикияликлар денгиз бўйидаги маҳаллий моллюскалардан ясаганлар, бу моллюскаларнинг чиганоқлари Финикия соҳилларидан жуда кўплаб топилган. Қизил ва очқизил бўёқлар Финикия экспортида жуда муҳим ўрин тутган. Бу бўёқларнинг финикияча номи айтилиш жиҳатидан Осурия ва қадимги яҳудий тилларидаги айни маънодаги сўзларга жуда ҳам яқиндир. Эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида Митанни подшоси ўз қизини Миср фиръавнига никоҳлаб берган. Шу муносабат билан Митанни подшоси ўз қизига совгалар қилган. Бу совгалар орасида очқизил бўёқ ҳам тилга олинади. Бу очқизил бўёқ Митанни мамлакатига Финикиядан келтирилган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Очқизилга бўялган жун маталар тайёрланганлиги Рас-Шамрадан топилган ва эрамиздан аввалги XIV

асрга онд ёзувларда гапирилади. Тўққизил бўёқ тайёрлайдиган — устахоналар Угарит шаҳрининг денгизга туташган қисмида бўлган бўлиши ҳам жуда мумкин. Ойна тайёрлаш соҳасида Финикия жуда тараққий топган. Бироқ бу техникани финикияликлар мисрликлардан ва қисман осурияликлардан ўрганганлар. Қурилишда ва мачта ясашда ишлатиладиган жуда яхши дарахтларнинг асосан Ливан тоғларида мўлкўллиги ёғочдан буюмлар ясашнинг ва кемасозликнинг анчагина ривожланишига имкон берган. Финикияликлар қадим замонда энг яхши кемасоз ҳисобланганлар. Қадимги Подшоллик давридаёқ мисрликлар кема турларидан бирини «библ кемаси» деб атаганлар. «Финикияликлар» деган қабила номининг ўзи ҳам «кемасоз» деган маънони билдирувчи мисрча «фенеху» сўзидан келиб чиққан бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳатто эрамиздан аввалги V асрда яшаган грек тарихчиси Геродот ҳам, бутун форс флотидаги кемалар ичида «финикияликлар ясаб берган кемалар жуда яхши юриши билан бошқалардан ажралиб турарди» деб ёзади. Финикия кемасининг энг қадимги тури оғир бўлса ҳам, лекин денгизда сузишга жуда ҳам мосланган бўлиб, сикашлар ёрдами билан юрган ва кўп юкларни ташишга мўлжалланган.

Савдо Финикия ва Сурияда савдо жуда тараққий тошган¹, бунинг сабаби қишлоқ хўжалигининг анча юқори маҳсулдорлиги, ҳунармандчиликдаги муваффақиятлар ва қулай географик шароитлар мавжудлигидир. Финикия шаҳарлари Олд Осиё мамлакатларини Эгей денгизи ҳавзаси, Африка ва Арабистон билан боглайдиган муҳим савдо йўллари туташган ерларда жойлашган. Бу савдо, қуруқликдаги йўллар ва денгиз йўллари орқали олиб борилган. Кичик Осиёдан, Месопотамиядап, Арабистондан, Қизил денгиздан ва Мисрдан савдогарларнинг карвонлари Финикия соҳилидаги шаҳарларга келганлар. Юклар, одатда, от-уловда ташилган, аммо, шу билан бирга, аравалар ҳам бўлган, бундай аравалар бўлганлигини ибодатхонага аталган икки гилдиракли арава моделлари кўрсатиб туради. Рас-Шамрадан топилган ва эрамиздан аввалги III миңг йилликка оид энг қадимги ёзувлар ҳам Угарит давлати аҳолисининг савдо фаолиятини равшан таърифлаб беради. Қуруқликдаги карвон йўллари орқали олиб борилган савдо Суриянинг шимолий қирғоғидан тортиб то Қизил денгиз соҳилидаги Акаб қўлтигигача бўлган жуда кенг территорияни, шу билан бутун Ханаанни ўз ичига олган.

¹ Маркс, «финикияликлар ... раг excellence савдо аҳли» деб ёзган эди (К. Маркс, Капитал, т. I, стр. 138, прим. 90).

Лекин Финикияда денгиз савдоси айниқса раvнақ топади. Эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликда, Қадимги Подшолик давридаёқ мисрликлар Финикиядан жуда кўп хил моллар олиб кетганлар, бу моллардан зайтун мойи ва ёғочни алоҳида кўрсатиб ўтмоқ керак. Финикияликлар шу билан бир қаторда вино, кедр мойи, чорва моллари, дош, пардозандоз ва медицина дори-дармонлари чиқарганлар. Финикия савдосида ва бутун Финикия экономикасида ёғоч ниҳоятда

Библда маъбуда Астарта ибодатхонаси ва символи тасвирланган Финикия танга пули.

катта ўрин тутган. Финикия савдо шаҳарларига бевосита яқин жойлашган Ливан ва Антиливан тоғ тизмалари, шунингдек Кичик Осиё, Закавказье, Урта ва Шимолий Сурия ҳамда Фаластиннинг Финикияга ёndoшган тоғлик ўлкалари қадимги вақтда катта-катта ўрмонликлар билан қопланган эди. Кедр дарахтлари, Қиликия қарағайи ва денгиз бўйи қарағайлари ҳамда бошқа қимматбаҳо дарахт навларининг мўл-кўллиги ва бу районларнинг каттагина дарахт бойлиги Финикия савдогарларига жуда кўп миқдорда ёғоч, айниқса бишопкорлик ва елкашли кемалар учун зарур

бўлган ёғочларни Мисрга, шунингдек Месопотамияга чиқариб сотишга имкон берган. Мисрликларнинг ёғочга бўлган эҳтиёжини Сети I вақтидан қолган бир ўймакор расм жуда яхши таърифлайди, бу расмда Ливан князларининг Миср подшоси учун кедр дарахтларини кесаётганликлари тасвирланган. Финикияликлар ёғочни бошқа мамлакатларга ҳам чиқарганлар. Масалан, Тир подшоси Хирам I Исроил-Яҳудия подшогининг подшоси Сулаймонга Қуддус ибодатхонаси қурилиши учун кедр дарахтлари юборган. Эрамиздан аввалги VIII асрда финикияликлар Осурия подшоси Саргон II нинг сарой қурилиши учун ёғоч етказиб берганлар. Баъзан Финикия Осурия подшоларига хирожни кедр дарахтлари билан тўлаган. Бир барельефда Финикия ёғочи ортилган флот тасвирланган.

Финикия шаҳарларининг Миср билан олиб борган савдоси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу савдонинг маркази қадим-

ги Финикия шаҳри Библ бўлиб, унинг номи Қадимги подшолик давридаги Миср ёзувларида ҳам учрайди. Библда ўтказилган қазишлар натижасида архаик давригача бўлган замоннинг турли вақтларига оид жуда кўп Миср буюмлари топилган бўлиб, булар Библ билан Миср ўртасидаги савдо алоқалари қадимий ва мустаҳкам бўлганлигини кўрсатади.

Урта Подшолик даврида Миср Библ билан жуда қизғин савдо олиб борган. «Синухетнинг ҳикояси»да Сурияда одамларнинг мисрча гаплашганини эшитиш мумкинлиги ва Миср элчилари бу мамлакатда бўлганликлари тўғрисида гапирилади. «Ипувернинг насиҳати»да эса (бу ҳам Урта Подшолик даврига мансуб) Суриядан саркофаг-тобутлар яшаш учун зарур бўлган алоҳида нав ёғочлар ва мумёлаш учун дарахт смоласи келтирилганлиги тўғрисида гапирилади. Финикия шаҳарларининг, асосан Библнинг Миср билан бўлган бу савдоси эраמידан аввалги иккинчи минг йилликнинг ўрталарида ва иккинчи ярмида, яъни Финикия билан Сурия

Қурбонлик курсиси олдида ўтирган шимоллий Сурия маликаси тасвирланган қабртош.

Занжирлидан топилган.

Миср фиръавнлари томонидан босиб олиниб, кенг Миср давлати составига қўшилганда янада равнақ топган. Бу савдонинг ривожланганлиги ҳақида Амарна архивида сақланган дипломатик хатлар аниқ маълумотлар беради. Бу хатлардан бирида, Миср учун Мемфис қандай аҳамиятга эга бўлган бўлса, Библ ҳам шундай аҳамиятга эга бўлганлиги қайд этиб ўтилади. Бу даврда мисрликлар Финикиядан жуда кўп хилма-хил моллар олиб кетадилар. Амарна архивидаги хатларда Финикиядан Мисрга дон, чорва моллари, ёғоч («катта харилар»), қуллар ва чўрилар юбориб турилганлиги гапирилади. Хетт давлати, Митанни, Бобил ва Осуриядан Мисрга келадиган ҳар хил моллар ҳам Финикия ва Сурия шаҳарлари орқа-

ли олиб борилган. Финикиянинг савдо шаҳарлари Арад ва Беритдан моллар орттилган кемалар тўхтовсиз Мисрга жўнатилиб турилган. Сурия ва Финикия князлари ўз хатларида Мисрга савдо карвонлари юбориб турилганлигини хабар қиладилар.

Сурия билан Финикия эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдан бошлабоқ бир қатор қўшни мамлакатлар билан, жумладан, Месопотамия ва Кичик Осиё билан жуда маҳкам боғланган эди. Аккад подшоси Саргон бир неча катта юришлар қилиб, Мари ва Яримут мамлакатларини босиб олган. Яримут номи Шимолий Сурия областларидан бири Римитанинг қадимги номига тўғри келса ҳам жуда эҳтимол. Саргоннинг Сурияга бостириб киришига Аккад билан Сурия ўртасидаги савдо алоқаларини мустаҳкамлаш зарурати сабаб бўлган, Иккидарё ораллигидаги мамлакатларнинг халқлари ўзларига зарур бўлган ёғочни Суриядан олар эдилар. Саргон бу босқинчилик юришида муҳим савдо йўлларини ва Урта денгиз соҳилларидаги савдо шаҳарларини босиб олишга интилган. Суриядаги кўпгина қадимги шаҳарларнинг харобаларидан турли Месопотамия буюмлари топилган, улар Сурия билан Иккидарё ораллигидаги мамлакатлар ўртасида мустаҳкам савдо ва маданий алоқа бўлганлигини кўрсатади. Масалан, Тел-Тайнатдан 1937 йили кўп миқдорда Урдаги цилиндрик муҳрлар топилган. Катнада эса Шумер маъбудаси Нинэгалъ ибодатхонаси қазиб топилган, бу эса Сурияга Шумернинг кучли маданий таъсир кўрсатганлигидан далолат беради. Финикия ва Сурия учун хетт қабилалари билан олиб борилган савдо ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Рас-Шамрада ўтказилган қазилар вақтида жуда кўп хетт буюмлари топилган. Хеттлар Сурияга эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг бошларида кириб келганлар ва уни босиб ола бошлаганлар. Хеттларнинг Сурияга кириб келиши Хетт давлати билан Сурия ўртасидаги савдонинг ривожланиши билан бевосита боғлиқдир ва бу оқибат натижада Суриянинг анчагина қисмини Хетт подшоларининг истило қилишига олиб келган.

Жуда қадим вақтда қадимги Шарқдаги бошқа мамлакатларда қандай ижтимоий тузум бўлган бўлса, Финикия билан Сурияда ҳам шундай ижтимоий тузум бўлган. Рас-Шамрадаги қазилар вақтида топилган афсонавий поэмаларда ўз ифодасини топган жамоа-деҳқончилик эътиқодлари бу ерда қадимги жамоа тузуми бўлганлигини кўрсатади. Бироқ савдонинг анчагина тараққий этиши эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ қадимги қишлоқ жамоаларининг аста-секин табақаланишига, аста-секин қишлоқ жамоаларининг эмири-

Финикия ҳосил худосининг тасвири.

*Фил суягига ўйиб ишланган. Рас-Шамрадан топилган.
Эрамиздан ав. XIV аср.*

лишига, қулдорлик муносабатларининг ривожланишига олиб келган. Рас-Шамрадан топилган ва эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликка оид расмий ҳужжатларда савдогарлар, бадавлат кишилар ва, ҳатто, хусусий ер эгалари тилга олинади,

бу нарса анчагина синфий табақаланиш рўй берганлигини кўрсатади. Урта Подшолик даврига оид қадимги Миср ёзувларида фиръавннинг душманлари орасида «гавапли кишилар» тилга олинади; булар Финикия шаҳарларининг нотинч савдогар ва ҳунарманд аҳолиси бўлса керак, чунки улар Миср истилочиларига қарши тез-тез қўзғолон кўтариб турганлар.

**Мустақил Сурия
ва Финикия
давлатларининг
ташқил топиши**

Узоқ давом этган қаттиқ урушда мисрликларнинг ҳам, хеттларнинг ҳам дармонлари қуриган ва уларнинг давлатлари кучsizланган эди. Бу эса Финикия ва Сурияда мустақил давлатлар вужудга келиши учун қулай шароит яратиб берган; мустақил бўлиб олган бу давлатлар эрамиздан аввалги X—IX асрларда равнақ топади. Бу вақтда Миср билан Осурия тушкунликни бошидан кечириб, Финикия ва Суриянинг бой савдо шаҳарларига таҳдид қилолмайдиган бўлиб қоладилар. Библия билан бир қаторда яна иккита бошқа йирик савдо шаҳари — Сидон билан Тир майдонга чиқади. Сидон шаҳри Финикиянинг энг қадимги савдо марказларидан бири бўлган бўлса керак. Ҳар ҳолда исроилликлар ҳам, қадимги греклар ҳам бутун финикияликларни сидонликлар деб атаганлар, кейинча ташқил топган Тир-Сидон подшолигининг подшоси эса, одатда, Сидон подшоси деган унвон олган. Ниҳоят, умумфиникия ибодатхонаси Астарта Сидонда бўлган, бутун Финикияда бу ибодатхонанинг обрўси айниқса зўр бўлган. Бирмунча вақтдан кейинроқ Тир йирик савдо ва сиёсий марказ бўлиб майдонга чиқади. Тир подшоси Хирам I (эрамиздан аввалги 969—936 йиллар) жуда кенг миқёсда савдо ва истилочилик сиёсатини олиб боради. У, Кипр оролига қўшин тортиб бориб, у ерда Финикия колонияси Қарт-Хадаштни барпо этади. Хирам I нинг жуда узоқ мамлакатларга ҳам босқинчилик юришлари қилганлиги маълумдир. Масалан, Африкадаги Утика мамлакатига қарши қилган юриши ва Офир мамлакатига уюштирган катта экспедицияси ана шундай юришлардандир. Хирам I олиб борган кенг кўламдаги истилочилик сиёсати Тирнинг равнақ топишига сабаб бўлади. Оролда жуда қулай ерга жойлашган Тир юксалиб, катта бой шаҳарга айланади. Шаҳарнинг шарқий қисмига тупроқ тўкилиб, унинг территорияси сунбий равишда кенгайтирилади, шаҳарнинг шу шарқий қисмида Хирам I вақтида янги квартал, бозор ва халқ йиғилишлари учун кенг майдон барпо этилади. Тир жуда мустақкам ва қудратли денгиз қалъасига айланади. Эрамиздан аввалги IX асрда Финикия давлатининг янада ўсиши ва гуллаб-яшнаши давом этади. Финикия подшоларидан бири Итобаал Ливияда Авзу шаҳрини барпо қилади. Бу даврда Берит, Библия ва Сидон каби

жуда катта савдо шаҳарлари бўлган бутун Финикия соҳилининг каттагина қисми Тирга қарарди.

Колонизация

Финикияликлар бутун Урта денгиз ҳавзасида бир қанча колониялар барпо этадилар. Эрамиздан аввалги XVI асрдаёқ Финикия колонизацияси Кипр оролини ва Кичик Осиё жанубий соҳилининг бир қисмини ва бундан ташқари бутун Эгей денгизи районини ҳам ўз ичига олган. Финикияликлар ўзларининг савдо факториялари учун қирғоққа яқин бўлган ороллارни, муҳим савдо ва ҳарбий йўллари туташган, табиий бойликлари бор ва табиий жиҳатдан яхши ҳимоя қилинган жойларни танлаганлар. Финикияликлар Кипрни босиб олгандан кейин Родосни, Киклад ва Спорад группасидаги айрим оролларни, олтинга бой бўлган Фасосни, Самофракияни истило қилганлар ҳамда, эҳтимол, Геллеспонт ва Босфор орқали ҳатто Қора денгизга ҳам кириб, Кичик Осиёнинг шимолий қирғоқларигача етиб борганлар; Финикия савдоси яна Кичик Осиё ва Грециянинг материк қисмидаги область ва шаҳарларга ҳам кириб борган. Троя, Микен ва Тиринфада ўтказилган қозишлар вақтида бир қатор Финикияга хос бўлган типик буюмлар топилган. Бу кенг ривож топган денгиз савдосини ва Урта денгизнинг шарқий қисми доирасидаги колонизацияни асос эътибори билан Сидон савдогарлари амалга оширганлар.

Финикиянинг энг катта савдо шаҳри бўлган Тир Урта денгизнинг шарқий қисмида жуда ҳам кенг савдо ишларини юритган, бу ерда тирликлар жуда кўп колониялар барпо қилганлар. Финикияликлар бу колонияларни, асосан, Урта денгизнинг гарбий қисмидаги ороллар ва қирғоқларда қурганлар, улар Финикия соҳилларидан Иберия қирғоқларига, асосан, Тартессга олиб борувчи денгиз йўлидан аста-секин олға силжиб борганлар. Бу йўл Сицилия, Мальта, Пантеллерия орқали Турдитаниянинг асосий дарёси Гвадалквивирнинг қуяр жойига яқин ердаги оролда финикияликлар асос солган қадимги Гадер шаҳрига (лотинча Гадесга, ҳозирги Кадисга) олиб борган. Сицилия оролида финикияликлар «Рош-Мелькарт» (Тирнинг бош худоси «Мелькарт боши») деган шаҳарни бунёд этганлар. Сардиния оролидаги Каралис (Кальери) шаҳри ҳам Финикия колонияси ҳисобланган. Сардинияда сақланиб қолган кесик конус шаклидаги мақбаралар (тошдан ишланган) Финикия таъсирини кўрсатувчи равшан далилдир. Финикияликлар гарбга қараб олға силжиб бориб, Шимолий Африканинг баъзи қисmlарини босиб олганлар ва бу ерда ўзларининг бир қатор савдо факториялари ва шаҳарларини қурганлар, булар ичида Карфаген алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу шаҳар эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик-

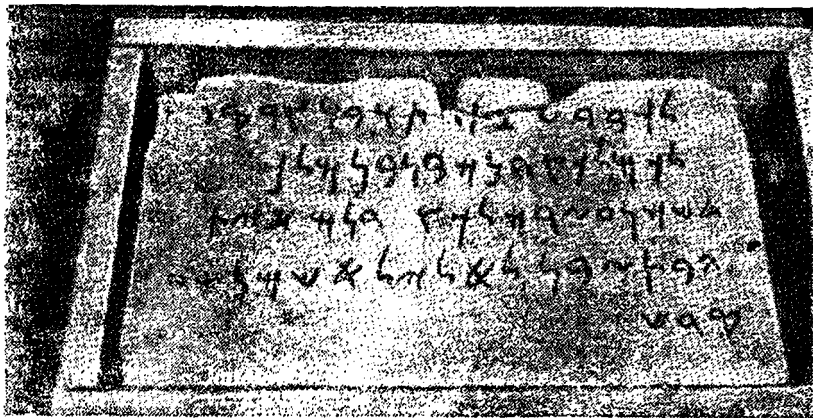
нинг биринчи ярмида мавжуд бўлган бўлса керак. Эрамиздан аввалги VI—V асрларда Карфаген Урта деңгизнинг ғарбий қисмидаги бир қатор Финикия колониялариши ўз атрофида бирлаштириб, йирик ва қудратли қулдорлик давлатини ташкил этади. Ғарбда Финикия савдосининг энг узоқ таянч нуқталари Африканинг ғарбий соҳилидаги Финикия поселениелари: Тингиз (Танжа, Танжер), Целис (Азила) ва бошқалар эди. Ундан жанубда, кейинги вақтдаги ривоятларга кўра, тирликлар асос солган ва 30 куплик йўл бўйлаб жойлашган 300 та (бу рақам муболага бўлса керак) қадимги Финикия поселениелари бўлган. Финикия деңгиз савдосининг ва колонизациясининг кенг қулоч ёйганлиги тўғрисида «Карфагенлик Гоннон Перипл» равшан маълумотлар беради, бу маълумотнинг тексти Карфагендаги худо Эль ибодатхонасидаги расмий ҳужжатдан кўчирилган.

Маъбуда Танит тасвири акс эттирилган ва ибодатхонага аталган ёдгорлик.

Карфагендан топилган.

Устунлари (Гибралтар бўғози) орқали океанга сузиб чиққан. Гонноннинг флоти ҳар бири 50 эшакли олтмишта кемадан иборат бўлиб, унда 30 минг эрак ва аёллар бўлган. Финикиянинг бу ғоят катта экспедицияси натижасида Африканинг ғарбий қирғоқлари текширилган, бу ерда янги шаҳарлар ва

Эшмун ибодатхонасидаги Финикия ёзуви.

ибодатхоналар барпо қилинган. Финикияда денгиз саёҳатининг гоят тараққий қилганлигини яна, Миср фиръавни Нехо II нинг буйруғи билан Африка атрофида Финикия денгизчилари қилган ажойиб саёҳатидан ҳам билиш мумкин. Финикияликларнинг Пиреней ярим оролининг ғарбий қиргоғи бўйлаб шимолга денгиз саёҳатлари тўғрисида жуда ҳам ноаниқ маълумотлар сақланиб қолган. Лекин бу маълумотлар ҳали тўла тасдиқланганича йўқ. Финикияликлар қалай ва қаҳрабон асосан транзит савдоси йўли билан Британиядан олганлар.

Финикияликлар шарқий мамлакатларга ҳам кириб борганлар. Тир бозорларида Арманистондан келтирилган моллар сотилган. Месопотамияда Фронт бўйида финикияликлар ўз колониялари — Эддана шаҳрини барпо қилганлар. Сурия билан Фаластин Финикияни хом ашё, ҳар турли буюмлар, шунингдек ишчи кучи билан таъминлаб турган. Арабистондан эса финикияликлар зираворлар олганлар. Финикияликлар қадим вақтлардан буён савдо ва маданий алоқалар қилиб келган Мисрда ҳам бир қанча колониялар барпо қилганлар.

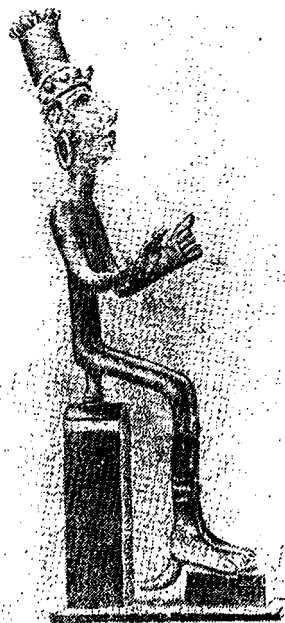
Шундай қилиб, Финикия савдоси ва колонизацияси эра-миздан аввалги XVI—XII асрларда ва айниқса X—IX асрларда жуда кенг қулоч ёяди. Финикия колонизацияси қадимги грек колонизациясидан анчагина олдин бўлган. Грекларга бир қанча вақтгача Финикия савдогарлари билан жуда қаттиқ кураш олиб боришга тўғри келган бўлса керак.

Денгизнинг нариги томонидаги мамлакатларда олиб борилган савдо ва судхўрлик билан мустаҳкам боғлиқ бўлган

Бобил ва қадимги Мисрнинг бой маданий меросидан фойдаланганлар. Айрим алифбе белгилари шаклидаги алифбелари ёзув элементлари эраמידан 2 минг йил аввал Шимолий Сурияга кириб борган Бобил миҳхатида ҳам бўлган. Шимолий Сурияда Бобил миҳхати бирмунча соддалаштирилган ва шу асосда 29 та алифбе белгисидан иборат Шимолий Су-

Худо Лалл тасвирланган бўртма расм. Рас-Шамрадан топилган

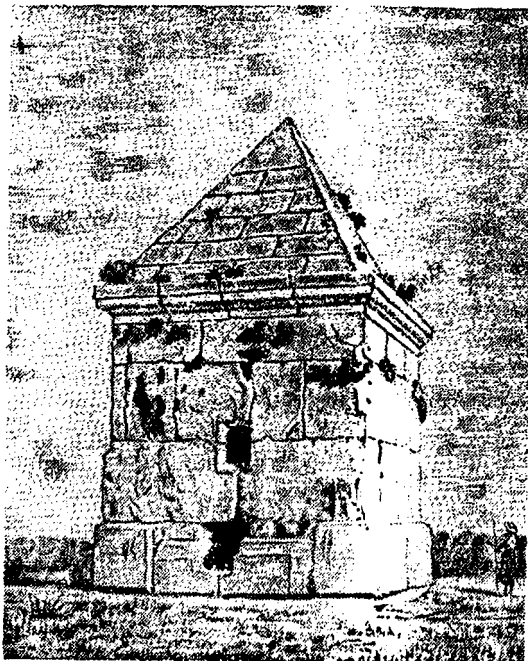

Финикия худосининг ҳайкалчаси.

рия алфавитли миҳхати вужудга келган. Рас-Шамрадан топилган жуда кўп ёзувлар мана шу миҳхат алифбе асосида ёзилган.

Аммо асл Финикия алифбесининг вужудга келишига Миср иероглиф ёзуви кўпроқ таъсир кўрсатган, бу ёзувда 24 та алифбе белгиси бўлиб, булар ундош товушларни ифодалашга хизмат қилган. Мисрнинг иероглиф ёзувлари Библия харобаларидан топилган, шу билан бирга, бу ёзувларнинг баъзи бирларидаги айрим иероглифлар финикияликларда бошқа

маъно олган. Миср иероглифидан Финикия ёзувига алоҳида ўтиш системаси Синай ярим оролидан топилган. Бу ерда Се-рабит-ал-Хадим мис конлари яқинидаги Миср ибодатхонаси харобаларидан 25 та изоҳ белгиларидан иборат ёзув топил-

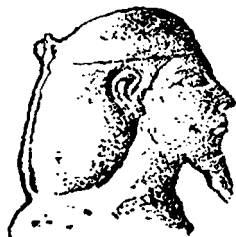
Амрита яқинидаги қабр устига шланган ёдгорлик.

ган, бу белгилар ичида 8 та изоҳ Миср иероглифлари билан Финикия белгилари ўртасидаги ёзувдир. Шундай қилиб, эҳтимол, алифбе элементларидан, Бобил миҳхати ва Миср иероглифларидан фойдаланиш асосида аста-секин анчагина такомиллаштирилган 22 алифбе белгиларидан иборат бўлган Финикия алифбеси вужудга келган; бу белгилар фақат ундош товушларни ифодалаш учун хизмат қилган. Финикия алифбесининг афзаллиги шундаки, у фақат алифбе белгиларидангина иборатдир. Финикия алифбеси катта тарихий аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Финикия алифбесидан қадимги грек алифбеси вужудга келган. Шундай қилиб, Финикия алифбеси жуда кўп кейинги ёзув системалари учун асос бўлган.

Финикия ва Сурия қабилаларининг энг қадимги дини қадимги жамоа-деҳқончилик эътиқодларига бориб тақалади.

Рас-Шамрадан топилган мифологик поэмаларда арлани суғориш, эшак ва отни қўшиш ҳамда ток новдаларини ўтқозишда қилинадиган қадимги диний урф-одатлар таърифлаб берилди. Худо Мот ёз охирида маъбуда Анат ўроғи билан қирқилувчи «етилган бошоқ» шаклида тасвирланади. Қадимги финикияликларнинг диний тасавбурида ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси Ваал ва унинг ўғли Алийян образи алоҳида ўрип тутган. Алийян тўғрисидаги афсона ва бу худонинг эътиқоди йил фасллари алмашинувининг «сирли маъно»сида диний-шоирона формада одамларга тушунтириб берган. Бу диний тасавбурлар тексти Рас-Шамрадаги қазилар вақтида топилган мифологик поэмаларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. «Ваал ва Алийян» ҳақидаги поэмада ҳикоя қилилишича, худо Ваал учун ҳашаматли ибодатхона бино қилинади, бу ибодатхонада Ваал ўлим худоси Мот устидан қозонган ғалабасини эълон қилади. Бироқ Ваални ўлим келиб бўғади ва у ўғли билан бирга нариги дунёга кетишга мажбур бўлади. Бундан кейин, ўлган худолар шарафига адо этиладиган мотамлар, ҳосил маъбудаси Анатнинг ўлим худоси Мот билан кураши, ўлган худоларни қидириш, Ваалнинг Мот устидан ниҳоят ғалаба қозониши ва Ваалнинг тирилиши ҳикоя қилинади. Бу қадимги афсона ҳамда ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси эътиқоди кейинги вақтдаги худо Адонис эътиқодига асос бўлган. Адонис эътиқоди эса кейинчалик Сурия ва Финикияда жуда кенг тарқалган.

Баъзи тарихий афсоналар ҳам катта аҳамиятга эга, масалан, «Керет ҳақидаги афсона»да Сидон подшоси Керетнинг худо Эль маслаҳатига кўра, Арабистон билан Фаластин ўртасидаги чегарада яшаган терахитлар қабиласига қарши қилган юриши ҳақида гапирилади. Бу қизиқарли афсонада Ашод ва Қадеш шаҳарлари ҳамда қадимги яҳудий қабиласи Зебулон тилга олинади, бу нарса Финикия савдоси ва истилочилиқ сиёсати жуда қадим вақтлардаёқ кенг ривожланган лигидан далолат беради.

Суриялик тасвирланган бўртма расм.

«Иероваам хизматкори Шом» муҳри.

ХШ БОБ

ҚАДИМГИ ФАЛАСТИН

Табий шароити

Фаластин Ливаннинг жанубий тоғ этакларидан то Арабистон чўлининг шимолий чегараларигача бўлган ерни ишғол қилади. Фаластин гарб томондан Урта денгизга бориб туташган. Шарқда эса, Сурия-Месопотамия даштига чегарадош. Фаластиннинг территорияси жуда кичик бўлиб, атиги 26 минг кв. км ча келади. Географик жиҳатдан Фаластинни тўрт қисмга: қиргоқ бўйига, Иордан гарбидаги ясси тоғликка, Иордан водийсига ва Иордан шарқидаги ясси тоғликка бўлиш мумкин. Қиргоқ бўйининг жанубий қисми кўпгина дарё (сой)лар билан суғориладиган унумдор ерлардан иборат. Қадим замонларда бу ерда деҳқончилик анчагина ривожланган эди. Мисрдан Сурияга борадиган катта савдо йўли шу ердан ўтарди. Сарон паст текислиги айниқса унумдор бўлиб, баъзан уни «жаннат боғи» деб атаганлар. Гарбий Фаластиндаги баъзи ички областларнинг ерлари ҳам шундай серунумдир. Вади-Кельт дарёсидан қониб сув ичадиган Иерихон текислиги шундай серунум областдир. Иқлими иссиқ, суви сероб бўлганлигидан бу ерда ҳатто хурмо пальмаси ҳам ўсади.

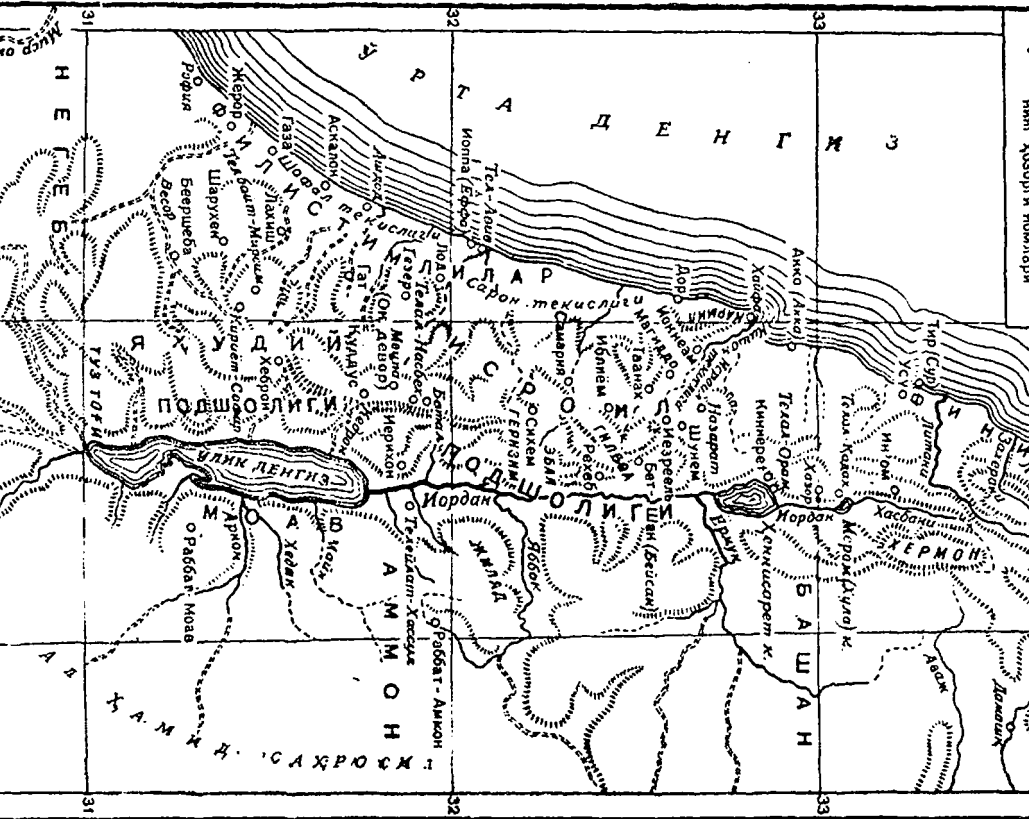
Иордан водийсининг шимолий қисмига гарб томондан ўзининг водийлари, текисликлари ва тоғ ёнбағирлари билан Галилея туташган. Галилеянинг ерлари тоғ чашмалари ва оқар сувлардан суғорилади. Фаластиннинг бу қисми деҳқончилик хўжалигини ривожлантириш учун жуда қулай бўлганлигидан, қадим замонларда бу ерда одамлар зич яшаган; қадимги шаҳарларнинг кўпдан-кўп харобалари шундан гувоҳ-

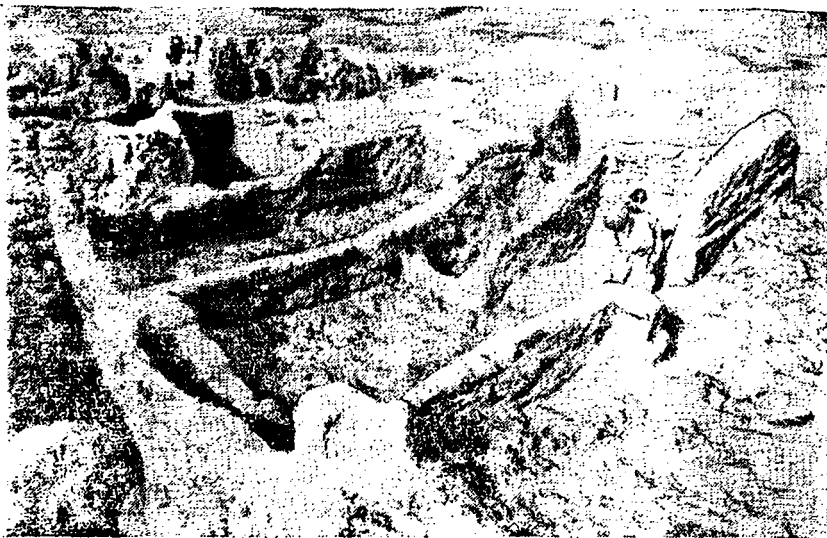
лик беради. Иорданнинг шарқидаги баъзи областлар ҳам жуда серунум ерлар бўлган. Масалан, Башан области қадим замондаёқ ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан донг чиқарган. Бироқ Фаластиннинг ҳамма қисми ҳам деҳқончилик хўжалигини тараққий қилдириш учун қулай бўлмаган. Бу ерда унумдор текисликлар билан бир қаторда ясси тоғликлар, тоғлик областлар ва дашт-биебонлар ҳам учрайди. Масалан, Ғарбий Фаластиннинг жанубий қисмидаги тоғлик областлар ана шундай экин битмайдиган ерлар бўлган (бу тоғлик областни қадимги яҳудийлар «Эфраим тоғлари» ва «Иуда тоғлари» деб атаганлар). Бу ер бориб-бориб дашт-биебонга айланиб кетади; бу ерларда яшаган аҳоли асосан чорвачилик билан шуғулланган. Шарқий Фаластиннинг экин яхши битмайдиган, камсув ясси тоғликлари ҳам деҳқончиликдан кўра кўпроқ чорвачиликни ривожлантириш учун қулай бўлган. Иордан водийсининг табиий шароити бошқа водийлардан анча фарқ қилган. Иорданнинг баъзи қисмлари, масалан Геннисарет кўли ёнидаги қисми ҳосилдор ва қишлоқ хўжалиги учун қулай бўлса ҳам, лекин ҳамма жойи қамиш чангалзорлари билан қопланган ва йиртқич ҳайвонлар яшайдиган энсиз бир ердан иборат бўлган. Шу сабабдан Иордан водийси Ғарбий Фаластинни унинг шарқий қисмидан кескин ажратиб турадиган ўзига хос бир жой бўлган.

Фаластиннинг табиий бойликлари кам. Фаластиннинг шарқий ва жанубий қисмларида қадим замонда ўрмонлар бўлган; аммо уларни том маънода ўрмон эмас, балки чакалакзор ёки бутазорлар дейиш тўғрироқдир. Катта-катта дарахтлар бу ерда жуда оз бўлиб, борларини ҳам худонинг макони деб ҳисобланган. Бинокорлик ва елканли кемалар учун зарур бўлган ёғоч қўшни мамлакатлардан келтирилган. Фаластиннинг ўзида металл рудаси бўлмаган. Фаластинга энг яқин мис конлари Ливан тоғларида, Фаластиннинг жануби-шарқидаги Эдом мамлакатада, шунингдек Акаб қўлтиғи яқинида бўлган; бу ерда қадим замонларда мис қазиб чиқарилганлиги аниқланган. Фаластин ҳар хил сопол идишлар ясаш ва ёғиш пишириш учун жуда яхши хом ашё ҳисобланган гил тупроққа бой бўлган. Қалъа ва шаҳарларнинг деворларини ҳамда катта-катта иморатларни қуришда турли хил тошлардан фойдаланилган.

Қазишлар

Археологик қазишлар Фаластинда қадимги тош давридаёқ одамлар яшаганлигини кўрсатади. Масалан, Геннисарет кўлининг шимоли-шарқий қирғоғидаги бордан неандерталецнинг бош суягига жуда ўхшаган одам бош суяги топилган. Бу ердан яна паншаха, қирғич, найза ва кейинги мустье ва ориньяк типидagi қуроолларга ўх-

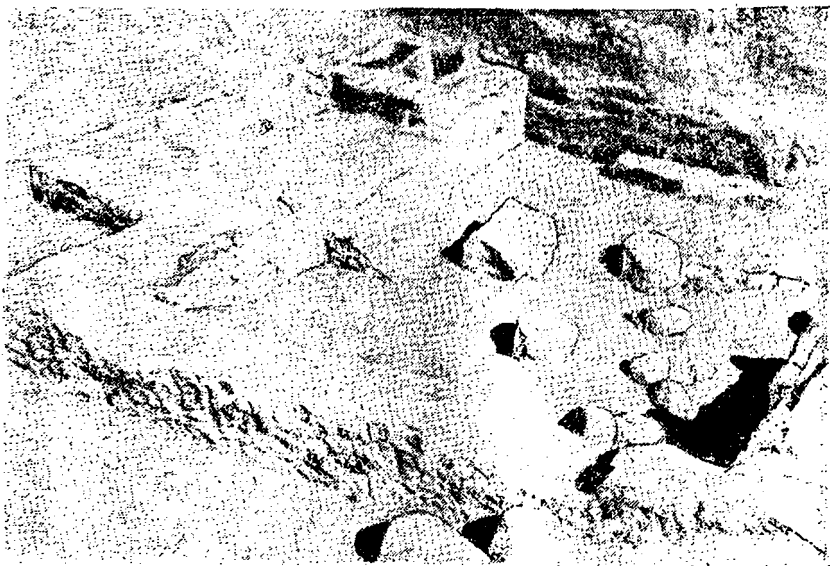

Иерихондаги подшо давридаги уй харобалари.

шаган бошқа қуроллар топилган. Юқори палеолит даврига оид худди шундай қуроллар Қуддуснинг шимоли-шарқидagi Шукбах ёнидаги гордан ҳам топилган. Неолит даврига оид қуроллар анчагина миқдорда топилган. Урта Фаластинни жанубий Фаластиндан ажратиб турадиган Аялон водийсининг гарбий қисмидаги қадимги Гезерда ўтказилган қазилар вақтида неолит даврига оид жуда қимматли ёдгорликлар комплекси топилган. Гезер ёнидаги қоя тоғларда табиий ва сунъий горлар жуда кўп; неолит даврининг одамлари ана шу горларда яшаганлар. Гезернинг энг қадимги қатламларида ва Фаластиннинг бошқа жойларида топилган керамика (сопол идишлар) ҳам неолит даврига хосдир.

Илк неолит маданияти халколит даврида янада ривожланган. Улик денгизнинг шимоли-шарқий томонида Телейлат-Хассуль деган жойдан қазилар вақтида топилган гоят муҳим ёдгорликлар халколит даврига оиддир. Бу ерда топилган буюмларга қараб фикр юритганда, эрампдан аввалги тўртинчи минг йилликда бу районда ўтроқ деҳқонлар яшаганлар. Буида хом гипстдан солинган уйларнинг қолдиқлари сақланган, бу уйларнинг баъзиларининг пойдевори тошдан қилинган. Қуроллар ясаш техникаси тобора такомиллашиб борган. Тошдан ясалган болталар ўрнини бронзадан ясалган болталар

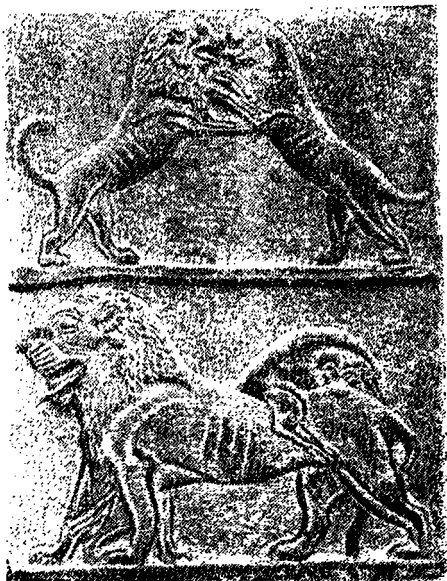

Бет-Шанда Сети I давридаги ибодатхонанинг харобалари.

олган. Сопол идишлар ясашда ҳам бундай такомиллашиш процессини шу ердан топилган сопол идишларда кўриш мумкин; бу идишлар кулол чархида ясалган бўлиб геометрик нақшлар билан безатилган. Бу ерда деворларга солинган расмларнинг топилиши тарихий жиҳатдан фоят катта аҳамиятга эга. Бу расмларнинг қатъий бир услубда солинганлиги ўша даврнинг санъати тўғрисида, жумладан, бирмунча, мураккаб геометрик форма ҳақида баъзи бир тушунчалар беради. Қуёш символининг бу расмларда сақланиб қолган тасвири қадимги замонда қуёшга сиғиниш билан боғлиқдир.

Археологик қазилар натижасида Фаластин территориясида қадим замонларда иқтисодий, ҳарбий ва маданий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган кўп шаҳарларнинг харобалари топилди. Масалан, Фаластиннинг жанубий қисмидаги Газа билан Хеброн ўртасида топилган Лахиш шаҳрининг харобалари ана шундай шаҳарлардандир. Қиргоқ бўйидан мамлакат ичкарасига қараб кетган савдо йўли устида жойлашган Лахиш шаҳри эрамиздан аввалги учинчи миңг йилликдаёқ жуда ҳам гуллаб-яшнаган. Шаҳар гишт девор билан ўралган бўлиб, деворнинг бурчакларида мудофаа миңоралари бўлган. Шаҳар ичкарасидан эрамиздан аввалги XV асрга оид ибодатхонанинг қолдиқлари топилган. Лахиш харобала-

рида тобланган мисдан ясалган ҳар хил қурул-яроғлар, шунингдек XVIII—XIX династиялар ёзуви битилган Миср қўнғизларининг тасвири топилган. Лахишдан топилган Миср ва Хапаан ёзувлари айниқса диққатга сазовордир. Бунда топилган сонол идишлар ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Кулолларнинг идишларга чизган ҳар хил аломатлари бу ерда ёзув пайдо бўлганини кўрсатади. Харсаи тошлардан қилинган девор билан ўралган ва тўғри бурчакли миноралар билан ҳимоя қилинган қадимги қалъа — Гезер харобалари ҳам шундай диққатга сазовордир. Улик денгиздан шимолигарбда, Иордан водийсининг Фарбий чеккасида қадимги бир шаҳарнинг харобалари топилган; текширувчилар бу шаҳарни тавротда тасвирланган Иерихон шаҳри билан солиштирадilar. Қазилар натижасида, бу шаҳар эрамиздан аввалги тўртинчи ва учинчи минг йилликлардаёқ яхши ҳимоя қилинган қалъа бўлганлиги маълум бўлди. Шаҳар харобаларидан топилган буюмлар орасида тошдан ясалган ва қадимдан сақланиб қолган қуруллар, шунингдек, Суриянинг ўзига хос мис қурулларини айтиб ўтмоқ керак; бу қуруллар маҳаллий ҳунармандчиликнинг мустақил суратда жуда тараққий қилганлигини кўрсатади. Ҳосилдор Исроил текислигининг жануби-ғарбидаги Мегиддо шаҳрини қазини ҳам қимматли натижалар берди. Бу шаҳар жуда қадим замонларда пайдо бўлган бўлса ҳам, аммо эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликда муҳим хўжалик маркази ва кучли қалъага айланиб, айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Бу ерда бутун бир керамика (кулоллик) устaxonаси топилиб, унда ёғочдан ясалган кулол чархи ишлатилганлиги маълум бўлди. Гиксослар истилоси даврида Мегиддо шаҳри

Шерлар тасвирланган бўртма расм.
Бет-Шандан топилган.

Филадельфия. Пенсильвания музейи.

гипсос подшолиги составига кирган; бу ерда (гипсос типида) мисрликлар кўнғиз тасвирининг топилганлиги шундан гувоҳлик беради. Подшо Соломон замонида оид қалъа қолдиқлари ҳам шу ерда қазиб топилган.

Нар-жалуд дарёсининг Йордан дарёсига қўйиладиган жойдаги 5 км ғарб томонда жойлашган қадимги Бет-Шан (ҳозирги Бейсан) шаҳрида ўтказилган қазилар Фаластин билан Мисрнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш учун жуда бой материал берди. Қазилар вақтида топилган буюмларга қараганда Бет-Шан Фаластиннинг энг қадимги шаҳарларидан бири бўлган. Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ бу шаҳар муҳим савдо маркази бўлган; бу ерга чет эл моллари билан бирга уларнинг маданиятининг таъсири ҳам кириб келган. Масалан, Бет-Шан харобаларидан мисрликларнинг Урта Подшолик даврига оид буюмлари топилган. Эрамиздан аввалги XVIII асрда гипсослар Бет-Шанни босиб олган вақтларида шаҳар жуда яхши ҳимоя қилинган қалъа бўлган. Бет-Шан гипсослар истилосидан бошлаб мисрликлар таъсирига тушиб қолган. Бу шаҳар харобалари ичидан икки Миср ибодатхонасининг қолдиқлари, мисрликларга оид жуда кўп буюмлар ва XIX династия даврига мансуб гоёт қимматли икки ёзув топилди; бу ёзувларда Сети I ва Рамзес II нинг ҳарбий юришлари ҳамда уларнинг қаҳрамонликлари тасвирланган. Чегарадаги қалъалардан бири бўлган Жерар қалъасини қазилар вақтида у ердан Фаластин билан Мисрнинг ўзаро муносабатларини характерлайдиган буюмлар топилган. Филистимликларнинг Газа шаҳрида ҳам катта қазилар олиб борилди.

Қадимги Самарияда, қадимги Сихемда ва, ниҳоят, Қуддус территориясида ўтказилган археологик қазилар Фаластиннинг эрамиздан аввалги биринчи минг йилликдаги тарихига оид баъзи бир материаллар берди; Самарияни қазилар вақтида Омри ва Ахав саройларининг харобалари топилди; Қуддус территориясини қазилар вақтида эса, мақбаралар, шаҳар истеҳкомлари ҳамда шаҳарни сув билан таъминлаб турган ерости канали топилди.

Езма манбалар Фаластин территориясида ўтказилган археологик қазилар натижасида жуда кўп қадимги шаҳарларнинг харобалари ва бу харобалардан кўп-кўп уй-рўзғор буюмлари ҳамда динга оид буюмлар топилган. Бироқ Финикия ва Суриядаги каби, Фаластинда ҳам ёзувлар жуда кам топилган. Масалан, Самариядаги Ахам саройидан хўжалик ҳисоботида доир санаси кўрсатилган ҳужжатли 75 та сопол парча (острака) топилган, холос; Қуддусдан Яҳудия подшоси Хизкия замонида (эрамиздан аввалги тахминан

715 йилларга) оид Силоам ёзуви деб аталган ёзув топилган; Занордан областида топилган моавит подшоси Меша ёзувида қадимги яҳудийлар худоси Яхвенинг номи тилга олинади ва моавитларнинг қўшни қабилалар билан қилган урушлари тасвирланган. Ниҳоят, яқинда Лахиш қалъаси харобаларидан мустақамланган Кириат-Иеарим шаҳрининг бошлиғи билан Лахиш шаҳри ва унга қўшни қалъаларнинг ҳарбий комендантлари ўртасида бўлган ёзишмалар топилди; бу ёзишмалар эрамиздан аввалги тахминан 586 йилга оиддир.

Миср ёзувлари Фаластинни ўрганиш учун жуда бой материал беради. Бу ёзувларнинг кўпчилигида Миср фиръавларининг Фаластинга қилган юришлари тасвирланган. Тутмос III юришлари ҳақидаги йилнома, Сети I ва Рамзес II галабаларига оид ёзувлар, Мернепт ёзуви, Фаластин ва Сурияда бўйсундирилган область ва шаҳарларнинг рўйхатлари айниқса муҳимдир, булар шу мамлакатларнинг тарихий географиясини тиклашга ёрдам беради. Ниҳоят, Амарна архивидан топилган машҳур дипломатик ҳужжатлар қимматли материаллардир, бу ҳужжатлар Миср қўл остидаги Фаластинга Мисрнинг таъсири камайиб, «хабири» қабилалари кириб келган даврдаги Фаластинни жуда равшан тавсифлаб беради. Бобил, Хетт ва Осурия ёзувларида Фаластиннинг энг кейинги даври тарихига оид қимматли маълумотлар бор. Финикияликларнинг (Рас-Шамрадан топилган) афсонавий дostonлари Фаластин территориясида яшаган қабилаларнинг энг қадимги диний эътиқодлари қандай формада бўлганлигини тиклаш учун жуда кўп материал беради.

Таврот Фаластин тарихи учун гоят қимматли манбадир. Таврот — қадимги яҳудий адабиётидаги хилма-хил асарлар тўпламидан иборат бўлиб, қадимги яҳудийлар, кейинчалик эса христианлар уни ўзларининг «муқаддас китоби» қилиб олганлар. Бу тўпلام қадимги йилномалар ва бир қанча қадимги афсоналарда кўрсатилишича Исроил ва Яҳудия подшоликларининг тарихини таърифлаб берувчи тарихий китоблардан иборатдир. Тавротга Бобил ва Финикия афсоналари асосида пайдо бўлган қадимги афсоналар (масалан, дунёнинг яратилиши ҳақидаги ёки бутун ер юзини босган тўфон ҳақидаги афсона), дунёвий ва диний поэзиядан намуналар, насиҳатномалар, қонунчиликка доир тўпلامлар, ниҳоят, «пайғамбар» деб аталганларнинг ижтимоий-сиёсий мазмундаги нутқлари ва памфлетлари кирган. Тавротнинг энг қадимги қисми эрамиздан аввалги IX асрга тааллуқлидир. Бу қисмнинг редактори «худо» — «илоҳим» сўзини ишлатган ва шунинг учун у «илоҳиста» деб аталган. Тавротнинг афсоналар ва тарихий ривоятлар тўпламидан иборат қисми эрамиздан аввалги

VIII асрга оиддир; тўпламнинг редактори исроилликларнинг бош худосини Яхве деб атаган. Шунинг учун ҳам бу тўпламнинг редакторини, одатда, «яхвист» деб атайдилар. Эрамиздан аввалги VII асрда тавротнинг бу ҳар иккала қисми битта тўплам қилиб бирлаштирилган. Кейинчалик таврот бир неча марта таҳрир қилиниб, унинг қадимги тексти бутунлай ўзгариб, бузилган ҳолда сақланган. Шу сабабдан қадимги Исроил ва қадимги Яҳудия тарихини, шунингдек қадимги яҳудийлар динини ўрганганда таврот текстини қаттиқ танқидий назар билан қараб, уни анализ қилишга тўғри келади. Таврот текстини шу тариқа танқидий назар билан ўрганиш замонлар ўтиши билан алоҳида бир предметга айланди ва бу предмет «таврот танқиди» деган ном олди.

Машҳур философ Б. Спиноза XVII асрдаёқ биринчи бўлиб таврот танқидидаги асосий проблемаларни ҳал қилишга яқинлашган эди. Спиноза Исо Навин китоби билан бирликда «Бешкиреб»нинг эрамиздан аввалги V асрдагига ёзилганини «Паралипоменон» китобининг эрамиздан аввалги II асрда ёзилганини, «Оятлар китоби» («Забури») Давид томонидан тузилганини, балки ундан кейинроқ тузилганини исботлади. Таврот текстининг гарчи жуда юзаки бўлса-да, ҳар ҳолда танқидий анализ қилиниши XVIII асрда Ж. Астриюкка «Борлиқ китоби»нинг икки манбани, яъни унга илоҳист билан яхвист асос қилиб олинганини аниқлашга имкон берди. Таврот танқиди соҳасидаги бу ишни давом эттирган де Ветте 1805 йилда «Иккинчи қонун китоби» билан «Қонун китоби»нинг (тавротнинг ўзида бу китоб эрамиздан аввалги 622 йилда қозилар томонидан топилган, яъни тузилган, дейилади) бир-бирига ўхшашлигини аниқлаб берган эди. Ниҳоят, Велльгаузеннинг «Исроил тарихига муқаддима» (1879 й.) деган катта асари тавротшуносликда бутун бир давр очди. Велльгаузен бу китобда таврот текстини тарихий нуқтаи назардан текшириб ва танқид қилиб, илгари «Старший илоҳист» деб аталган, ҳозир эса «Қоҳинлар кодекси» деб аталадиган манба «Олтикиреб»нинг Бобил асирлигидан сўнг ёзилган энг кейинги қисми, деб таҳмин қилди ва уни асослаб берди. Велльгаузен бу фактни аниқлашда, «Қоҳинлар кодекси»даги мураккаб қонуларнинг қадимги Яҳудия қабилаларининг примитив ижтимоий тузумига мувофиқ келмаслигини далил келтириб, шунинг учун китобнинг шу қисми анча кейин тузилган бўлиши керак деди. Таврот текстини танқидий назардан текшириш иши XIX асрнинг иккинчи ярмида кенг қўламда давом эттирилди ва ҳозирги кунда бу иш давом этмоқда.

Таврот текстининг илмий жиҳатдан танқид қилиниши жуда муҳим натижалар берди. Бунинг натижасида таврот китоб-

ларнинг асосий манбаларини, уларнинг қачон тузилганини ва бир-бирига муносабатини ҳамда бошқа бир қанча муҳим фактларни аниқлаш мумкин бўлди; буларнинг ҳаммаси қадимги Исроил ва қадимги Яҳудия тарихини, шунингдек қадимги яҳудийлар динининг пайдо бўлиш ва ривожланиш процессини ойдинлаштириб берди. Аммо Ғарбий Европа ва Америкадаги реакцион олимлар тавротни танқид қилиш натижаларидан тавротдаги афсоналарни тарихий жиҳатдан асослаш учун, диний догмат (ақида)ларни асослаш учун ҳамда қадимги яҳудийлар азалдан танҳо худога эътиқод қилганлар, деб исбот қилиш учун фойдаланишга уриндилар. Бугина эмас, америкалик баъзи бир буржуа тарихчилар, масалан, Финеган, Қадимги Шарқ тарихига оид ҳамма фактлардан фақат бир мақсад учун, яъни «яҳудий — христиан тарихи реаллигининг соғлом фикри бўлиб ҳаётга сиғиб киради ва биз учун муҳим бўлиб қолади» деган фикрни аниқ кўрсатиш учун кенг суратда фойдаланилади. Шундай қилиб, қадимги Фаластиннинг бутун тарихини «таврот ва илк христианлик тарихи» воқеалари юз берган тарихий-археологик «муҳит»дан иборат қилиб кўрсатиб, ҳозирги замон америкалик буржуа тарихчилари китобхошнинг диққатини фақат илк христиан идеологиясининг тарихий илдизлари масаласига жалб қилмоқчи бўладилар. Бу асарларнинг тарихий жиҳатдан гўё «илмий» асосларга қурилганлиги тўғрисидаги идеологик қарашларнинг асоси ҳам ана шунда.

Буржуа тарихчилари таврот танқидига оид ва «таврот археологияси» га оид ўз асарларида тавротдаги қиссаларнинг ҳаммасини тарихда бўлган воқеа қилиб кўрсатишга интилиб «тавротда келтирилган маълумотларнинг археологик кашфиётлар билан чамбарчас боғланиш ҳоллари жуда ҳам кўп» деб (Финеган шундай ёзган), шуни исбот этишга ҳаракат қилдилар. Шу билан бирга, тавротнинг қадимги текстини диний таълимотларга мослаштириш учун, бу текстни тўғридан-тўғри ўзгартиб, сохталаштирар ҳам эдилар. Шу сабабли, тавротни чинакам илмий ва объектив тарзда танқид қилиш вазифаси — тарихчи ихтиёрида бўлган барча тарихий манбалар ва қатъий аниқланган фактлардан фойдаланиб туриб, таврот текстини текшириб ўрганишдан иборатдир. Тарихчиларнинг вазифаси яна шуки, улар тавротга кирган айрим китобларнинг асосий манбаларини аниқлашлари, уларнинг даталарини белгилашлари кейинги вақтларда қўшилган барча бузуқ фикрлардан таврот текстини тозалашлари ва, шундай қилиб, тавротнинг тикланган, қадимги асл текстидан фойдаланишлари лозим.

Совет олимлари, жумладан академик Н. М. Никольский ва профессор А. Б. Ранович таврот танқидига ва қадимги яҳу-

дий халқининг тарихи ва маданиятини ўрганиш ишига қимматли катта ҳисса қўшдилар, улар тавротни ҳам ва бир қанча бошқа манбаларни ҳам қаттиқ танқидий назардан ўргандилар.

Таврот танқиди ҳозирги вақтда тавротнинг жуда кейинги ва жуда бузилган тарихий манба эканлигини, унинг тексти ҳар хил редакторлар томонидан кўп марта ва қайта-қайта ўзгартирилганлигини батамом ва қатъий равишда аниқлаб берди.

Тавротнинг дастлабки тексти пергамент ва папирусга қадимги семит хатида унли ҳарфларни ишлатмасдан ва сўзларни бир-бирдан ажратмасдан бирга қўшиб ёзилган эди. Эрамиздан олдинги сўнгги асрларда таврот тўрт бурчакли арамей хатига кўчириб ёзилган. Эрамизнинг VII асрида масоретлар (текстни сақловчилар) тексти яна қайтадан кўчириб ёзганлар ва бунда унлиларни ифодалаш учун ҳарфлар тагига ва устига аломатлар қўйганлар. Эрамиздан аввалги III асрда тавротнинг «Бешкитоб» деб аталган асосий қисми Мисрда грек тилига таржима қилинган. Бу таржима «Етмиш шарҳ таржимаси» деб аталган. Кейинчалик тавротнинг бошқа китоблари ҳам грек тилига таржима қилинган. Таврот текстини танқидий нуқтан назардан ўрганмоқ учун, бу текстнинг сақланиб қолган ва асрлар давомида бир неча марта таҳрир қилиниб бузилган ҳамма нусхаларидан ҳамда ҳамма ривоятлар ва таржималардан фойдаланиш керак.

Иосиф Флавийнинг (эрамизнинг 37—100 йиллари) асарларида, асосан унинг «Яҳудиянинг қадим замонлари» деган асарида қадимги Исроил ва қадимги Яҳудия тарихига оид қимматли маълумотлар сақланган.

Аҳолиси

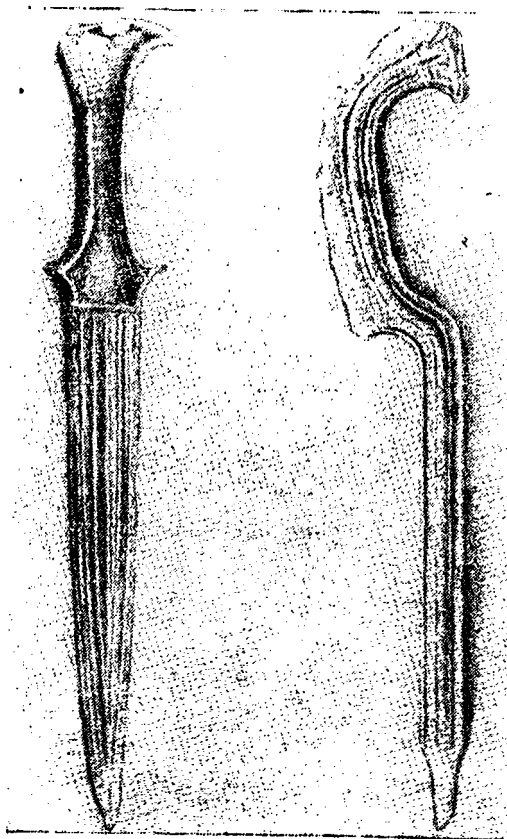
Энг қадим замонларда Фаластин территориясида яшаган қабилалар ҳақида таврот ривоятларида азалги ва мужмал маълумотларгина сақланиб қолган. Бу ривоятларнинг афсона эканлиги шундаки, энг қадимги қабилалар унда «заифлар» («соялар») деб аталади ёки, аксинча, жуда азамат ва басавлат полвонлар сифатида тасвирланади. Таврот ривоятларида бу қабилалар жойлашган районлар кўрсатилади ва у қабилаларнинг ҳаммаси қириб, йўқ қилиниб ташланган дейилади. Ҳар ҳолда, Фаластинда жуда қадим замонлардаёқ одамлар яшагани аниқ. Тирдан жануброқда, Урта денгиз қирғоқ бўйларида эгей қабиласи филистимлар (қадимги яҳудийча пелиштим) яшаган. Фаластин (қадимги яҳудийча Пелешет, қадимги мисрликларча Пелесет) номи шу қабила помидан келиб чиққан. Фаластинда ва эрамиздан аввалги учинчи-иккинчи миң йилликларда қисман Сурияда яшаган энг қадимги семит қабилалари хана-

ней қабилалари бўлиб, буларнинг номи тавротда сақланган, бу қабилалар ўзлари яшаган бутун мамлакатни Ханаан (Миср ёзувларида па-Канаан) деб атаганлар. Тавротда хананейлар Фаластиннинг туб аҳолиси деб кўрсатилади, қадимги яҳудийлар бу қабилалар билан узоқ вақтлар қаттиқ кураш олиб борганлар. Тавротда айтилишича, хананейлар асосан Фаластиннинг энг қадимги ва энг муҳим савдо шаҳарлари жойлашган шимолий қисмида яшаганлар. Бироқ, хананейлар ундан ҳам каттароқ территорияни эгаллаганлар деб ўйлаш мумкин, чунки Ханаан мамлакати (бобилча Кинаххи мамлакати) Миср ёзувларига кўра ҳам, Амарна архивидаги миххат билан ёзилган ҳужжатларга кўра ҳам бутун Фаластинни, ҳатто Финикия ва Суриянинг Фаластинга ёндошган ўлкаларини ҳам ўз ичига олган. Аморийлар ғарбий семит қабилаларининг алоҳида группасини ташкил қилади, улар қадим замонлардан бошлаб Сурия-Месопотамия чўлини, унинг воҳаларини, Урта Сурия, Ливан ва Антиливан ўлкаларини эгаллаганлар. Ниҳоят эрамиздан аввалги XV—XIV асрлардан бошлаб Фаластин ва Сурияда пайдо бўлган ва помлари Амарна хатларида айниқса кўп тилга олинган хабирий қабиласини ҳам айтиб ўтмоқ керак. Бир қанча ҳужжатларга қараганда, бу қабилалар эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг ўрталаридаёқ Олд Осиёнинг баъзи ўлкаларида яшаганлар ва улар ғарбий семит қабилалари билан бир қаторда тилга олинади. Амарна хатларида айтилишича, хабирийлар Фаластинга босиб кирганлар ва ундаги шаҳарларни бири-кетин ишғол қилганлар. Хабирий қабиласининг номи яҳудийлар (ибрим) қабиласининг Тавротдаги номи билан бир деб, шунингдек, қадимги мисрликлар «апелу» деб атаган ном ҳам шу хабирийнинг ўзи деб ҳисоблаш учун ҳамма асослар бор: мисрликлар Янги Подшолик даврида Сурияга босқинчилик мақсадида кўшин тортиб борган вақтларида Фаластинда қўлга туширилган асирларни «апелу» деб атаганлар. Қадимги Фаластин аҳолисининг бундай хилма-хил қабиладан иборат бўлганлиги мамлакатнинг бир давлат бўлиб бирлашувига халақит берган ва истилочиларнинг бу мамлакатни бўйсундиришини осонлаштирган.

Эрамиздан аввалги III ва II минг йилликларда
Ханаан мамлакати

Фаластин ва унга туташган Финикия ўлкалари гарчи ягона ва озми-кўнми мустақкам бир давлат бўлиб ташкил топмаган бўлса ҳам, у эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ муайян маданий-тарихий бирлашмадан иборат бўлган. Бу мамлакатда яшовчи хананейлар ўзига хос бир маданият вужудга келтирганлар, бу маданият Шумер, Бобил, Миср таъсири остида бўлган

Мисрликлар эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаёқ Фаластинга бир неча марта кўшип тортиб келганлар, бу юришлар пировардида XVIII династия фиръавиларининг бутун мамлакатни тамомила истило қилиб, унда мустақкам-

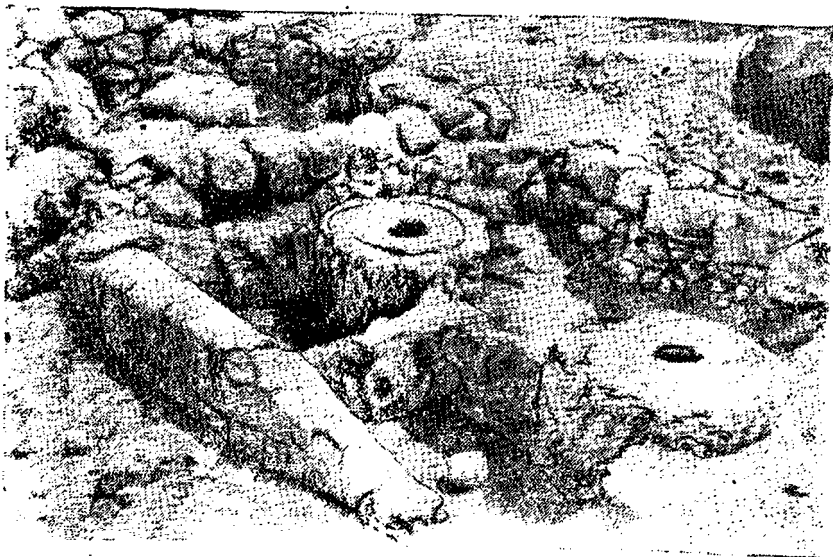
Сихемдан топилган ханжар ва
уроқсимон қилич.

Гаага музейи.

ланиб олиши билан ту-
гаган. Мисрликлар эра-
миздан аввалги XIV
асрдаёқ бу мамлакат-
ни Қанаан деб атай
бошлаганлар, бу эса
мамлакатнинг анча ке-
йинги номи Ханаанга
тўғри келади. Уша
вақтда Ханаанда аҳо-
ли жуда зич яшаган,
унда бир қанча шаҳар-
лар, поселениелар бўл-
ган, бу ҳақда Миср
ёзувларида маълумот
бор. Бу шаҳарларнинг
баъзилари яхшилаб қа-
зилди ва натижада Ха-
наанда хўжалик ва
маданиятнинг қай да-
ражада тараққий қил-
ганини аниқлаш мум-
кин бўлди.

Аҳоли асосан қиш-
лоқ хўжалиги билан
машғул бўлган. Тоғ ва
чўллarda яшаган анча
қолоқ баъзи қабилалар
кўчманчи чорвачилик
билан ҳаёт кечирган-
лар, аммо водийларда,
ҳосилдор пасттекистик-
ларда ва қирғоқ бўй-
ларида хананейлар
эрамиздан аввалги
учинчи минг йилликда-
ёқ ўтроқ деҳқончилик-

ка ўтганлар. Гезерда ўтказилган қазиларга қараганда, кўлгина уй ҳайвонлари, чунончи, узун шохли хўкиз, қўй, эчки, эшак ва ит қўлга ўргатилган. Хананейлар арпа, тариқ, буғдой ва сули экканлар. Деҳқончилик техникаси ҳали бу вақтда

Тал-Байт-Мирсимда кейинги яхудиелар замонидаги уй харобалари.

жуда содда бўлган. Ерни ишланганда мотиға катта аҳамиятга эга бўлган, кейинроқ бориб мотиға ўрнини аста-секин қўпол қилиб ишланган ибтидоий омоч ола бошлаган. Фаластинда ишлатилган энг қадимги омочнинг тасвири Гезердаги қорлардан бирининг деворида сақланган. Экинчи тиги чақмоқ тошдан қилинган жуда оддий ўроқ билан ўрғанлар. Жерардан чақмоқтошдан ясалган 400 га яқин ўроқ тиги топилди, бу энг қадимги ўроқларнинг 80 га яқинини тиклаш имконини берди. Жуда содда қадимги омоч ва учи букилган ўроқлар, дон янчишда ишлатилган тахталар жуда қадим замоннинг сарқитлари сифатида Сурия деҳқонларида кейинги вақтларгача сақланиб келган. Дон хўжалиги билан бирга богдорчилик ҳам анча тараққий қилган. Қадимги Подшолик даврига оид Миср ёзувида Фаластиннинг анжирзорлари ва токзорлари қайд қилинади. Учинчи минг йилликдаёқ бу ердаги жуда обод богларда анор ва зайтун дарахтлари барқ уриб ўсган. Шу даврлардан бошлаб мисрликлар Фаластиндан жуда кўп миқдорда зайтун мойи олиб кетадиган бўлганлар, бу эса Фаластинда зайтун дарахтлари стиштириш жуда ривожланганини кўрсатади. Узумчилик ва виночилик ҳам анча тараққий қилган. Қазилар вақтида ўша замон учун анча мукамал ишланган мосламалар — мой тортишда ҳам, вино тортишда ҳам ишлатиладиган жувозларга ўхшаш мосламалар топилди.

Фаластинда жуда қадим замонлардаёқ қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам анча тараққий қилган; қазилган шаҳарларнинг харобалари ва бу шаҳарлардан топилган турли хил ҳунармандчилик буюмлари бундан гувоҳлик беради. Турли хил биноларнинг қолдиқлари, шаҳар деворлари ва қалъа истехкомлари бу ерда гишт ва бинокорлик тошлари ишлатишга асосланган қурилиш ишлари ва қалъа қурилишининг ривожланганлигини кўрсатади. Турли хил қуроллар ва асбобларни кўп замонлар давомида тошдан ясаганлар; Хассулдан топилган тош мотигалар, болталар ва йўнғичлар, шунингдек Жерардан топилган тош ўроқ тиглари шуни кўрсатади. Иерихоннинг хананейлар қатламидан жуда кўп тош қуроллар топилган. Бироқ, замонлар ўтиши билан, тош ўрнини тобора кўпроқ металлургия эгаллай борган. Фаластиндаги кўпгина шаҳарларнинг харобаларидан мис ва бронзадан ясалган анчагина буюмлар топилган. Бет-Шан харобаларидан топилган ва эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг ўрталарига оид бронзадан қилинган ханжарлар, болталар ва ҳайкалчалар шундай буюмлар жумласига кирди. Фаластинда бронза эрамиздан аввалги учинчи минг йилликнинг охирларидаёқ кенг кўламда ишлатила бошлаган деб фараз қилиш мумкин. Фаластинда эрамиздан аввалги XII—XI асрларда ялписига темирдан фойдалана бошланган. Жерар, Бет-Шемеш ва Гезер харобаларидан шу даврларга оид темир буюмлар топилган. Бу даврда темирдан фақат қурол-яроғ эмас, балки асбоблар ҳам, чунинчи, қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган асбоблар ҳам ясалган. Қазинлар вақтида топилган ҳар хил шаклдаги сопол идишлар Фаластинда керамика (кулолчилик) нинг анча тараққий қилганлигини кўрсатади. Ниҳоят, йигирish ва мата тўқиш катта ўрин тутган, бу касб қадимги мисрликларнинг зўр таъсири остида вужудга келган бўлса керак. Мата жундан ва zigир толасидан тўқилган. Раигдор, жимжималар ва турли хил расмлар билан безатилган чиройли маталар ва кийим-бошлар айниқса қиммат турган.

Эрамиздан аввалги XVIII асрда, яъни Мисрнинг Фаластин ва Суриядаги сиёсий таъсири бўшашигандан кейин, Ханааннинг савдо шаҳарлари озми-кўпми мустақил ривожланиш имкониятига эга бўлгандан сўнг, Ханаан маданияти гуллаб кетган. Ханаан ҳунармандчилиги учун энг характерли ва бадий жиҳатдан юксак ишланган буюмлар Тал-Байт-Мирсимдан ва Мегиддодан топилган ва улар ўрта бронза даврига мансубдир. Булар ниҳда кулолчилик буюмлари, чинчи буюмлар, металлдан ясалган буюмлар ва заргарлик буюмлари алоҳида ўрин тутди. Ханаан ҳунармандчилиги ва санъатининг шу хил

подир буюмлари Гезер, Иерихон, Бет-Шемеш ва бошқа жойлардаги мақбаралардан ва ҳашаматли уйларнинг харобаларидан ҳам топилган.

Уша замондаги ижтимоий тузумнинг алоҳида хусусиятларини кўрсатиб берадиган маълумотлар бизда жуда оз. Синфий табақаланиш анча кучли бўлган деб фақат фараз қилиш мумкин. Гал-Байт-Мирсимда гипсос қатламидаги гиштдан қурилган битта катта зал ва бир неча хонадан иборат уйнинг қолдиқлари топилган эди. Таанах ва Мегиддо харобаларидан топилган ва «тўраларнинг уйлари» деб ном олган биполар анча кейинги даврга мансубдир. Ҳажми анча катта бўлган бу иморатлар бой кишиларга қарашли бўлган бўлса керак.

Эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдаги Фаластин шаҳарлари мамлакатни Сурия ва Финикия шаҳарлари билан, Урта денгиз қирғоқ бўйлари, Сурия чўли ва Миср билан боғлайдиган муҳим савдо йўллари устида бўлган. Мисрдан бошланиб, Фаластин ва Сурияни кесиб ўтган йўл савдо-сотик ишларида муҳим ўрин тутган. Қарвон савдоси жуда ҳам тараққий этган. Фаластиндан ташқарига асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари: галла, мева, мум, зиғир, кўн ва жун, шу билан бирга, ҳунармандчилик буюмлари ҳам чиқарилган. Ханаанга кўплаб Микен идишлари келтирилган, булар эвазига ташқарига қизил тўқима, ҳунармандчилик маҳсулотлари, дон ва мирра чиқарилган.

Эрамиздан, аввалги XVIII—XVI асрларда Ханаан маданияти, жумладан, ҳунармандчилик маҳсулоти ва санъати тушқуликка юз тутади, бунини кулолчилик буюмларининг сифати хийла пасайганлиги яққол кўрсатади. Бунга Миср истилочиларининг зулми, шунингдек, чет эл қабилаларининг, яъни семит қабилалари ва Урта денгиз қирғоқ бўйларида яшовчи қабилаларининг бостириб кирганлиги сабаб бўлган бўлса керак.

Ҳабирий қабилалари (қадимги яҳудий қабилаларининг ота-боболари) Фаластинда ва унга қўшни мамлакатларда эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида пайдо бўлганлар. Фаластиннинг қадимги

Қадимги яҳудий қабилаларининг Фаластинни истило қилиши

яҳудий қабилалари истило қилганлиги ҳақидаги сўнги эсдаликлар таврот афсоналарида сақланиб қолган. Маҳаллий хананей қабилалари Исроил ва яҳудий қабилаларига қаттиқ қаршилик кўрсатган. Фаластин қирғоқ бўйлариининг яҳудийлар яшаган ўлкаларга ёдилашган жануб қисмида жойлашган филистимларга қарши қадимги яҳудий қабилалари олиб борган кураш айниқса қаттиқ бўлган ва узоқ вақт давом этган. Фаластиннинг турли жойларида ўтказилган жуда кўп қазилар «Филистим маданияти» деб аталган маданиятни ўрганишга

имкон беради. Филистимлар Сурия ва Фаластинда эрамиздан аввалги XII асрда пайдо бўлган бўлсалар керак. Улар Кармил тоғидан жануброқда, қирғоқ бўйидаги унумдор текисликни босиб олганлар. Мамлакатнинг шу қабила номи билан Фаластин деб аталиши ҳам филистим қабилаларининг анча катта-катта районларни колонизация қилиб, унда мустақкам ўрнашиб олганлигини кўрсатади.

Филистимлар эгей қабилалари группасига мансуб бўлиб, улар Миср ёзувларида «денгиз халқлари» деб аталади. Эгейларга мансуб бошқа қабилалар каби филистимлар ҳам темирдан кенг суратда фойдаланганлар. Фаластинда темир металлургиясининг кенг ёйилишига худди филистимлар сабаби бўлган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Филистимларнинг гўрлари қазилганда ундан ҳар хил темир буюмлар, жумладан, қурол-яроғлар топилган. Қадимги яҳудийларни даҳшатга солган афсонавий паҳлавон Голиафнинг темирдан ясалган яроғлари тавротда муфассал тасвир қилинган.

Фаластиннинг истило қилинганлиги ҳақидаги қадимги қиссаларда қаҳрамонлик достонидан хотиралар сақланиб қолган, бу достонда афсонавий қаҳрамонлар, масалан, Самсон образи ёрқин тасвир этилган; Самсоннинг номи (Шимшон — «Қуёш эр») қадимги замонда Фаластинда қуёш (Шемеш)га эътиқод қилинганлигини кўрсатади. Бобил қаҳрамони Гилгамеш образини эслатадиган қадимги қаҳрамонлар тўғрисидаги афсонавий қиссалар вужудга келган. Бу афсоналар қадимги яҳудийларнинг Фаластинни эгаллаш учун олиб борган курашлари билан боғлиқ бўлган баъзи бир тарихий фактларга асосланган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ тавротдаги бу қиссаларнинг ҳаммаси ҳам анча кейин адабий жиҳатдан ишланиш натижасида афсонавий ва романтик формаларда берилган. Тавротнинг фақат айрим қисмларидагина, масалан, «Дебора ояти»да қадимги яҳудий қабилаларининг Фаластинни бирлаштириш ва ягона давлат ташкил этиш учун хананейларга қарши олиб борган қаттиқ кураши тўғрисидаги энг қадимги хотиралар сақланиб қолган.

Хўжалиkning
ривожланиши ва
ижтимоий тузум

Фаластиннинг жанубий қисмида ва Йордан дарёсидан шарқ томондаги тоғли ўлкаларда яшаган қадимги қабилалар сингари, яҳудий қабилалари ҳам эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликда Фаластинда узоқ вақт давомида кўчманчи чорвадорлик ҳаёти кечирганлар. Сипой ярим оролида, араб чўллари ва жанубий Фаластинда яшаган бу қабилалар билан тез-тез тўқнашиб турган мисрликлар бу қабилаларни маданий жиҳатдан қолюқ ҳисоблаб, уларни назар-писанд қилмаганлар. Миср ёзувларида ва мисрликларнинг Сурияга

қилган саёҳатлари ҳақидаги тасвирларда бу қабилаларнинг ҳаёти жуда примитив бўлганлиги айтилади. Миср тилида «кўчманчи чодир» деган маънони билдирадиган «ихер» сўзи семитларнинг «ахел» сўзига жуда мос келади. Демак, мисрликлар кўчманчи чодир ҳақидаги тасаввурни Олд Осидан олганлар. Шундай қилиб, кўчманчи чодирини билдирадиган бу сўзни мисрликлар ўша даврда Осидан кўчманчи чорвадорлик ҳаёти кечирган қабилалардан олган бўлишлари керак. Қадимги яҳудийлар тилида учрайдиган* баъзи бир типик сўзлар ҳам шунини кўрсатади. Масалан, қадимги яҳудийлар «уйга қайтамиз» дейиш ўрнига «чодиримизга қайтамиз» деганлар. Агар «жўнаймиз» демоқчи бўлсалар, бунинг ўрнига «чодир қозикларини суғурамыз» деганлар, «уларнинг қозиклари суғурилиб кетган» деган сўз ўлиб кетган кишилар ҳақида гап бораётганини англатган. «Йўл» сўзи «ҳаёт кечирш, юриш-туриш» маъносини англатган. «Яйлов» сўзи «турар жой» деган маънода ҳам ишлатилган.

Фаластиндаги кўчманчи қабилалар кўпроқ майда чорва: қўй, хусусан, думли қўйлар ва узун жунли эчкилар боққанлар. Тавротда: «Сенинг хизматкорларинг — майда чорва боқувчилардир: бу бизнинг касбимиз, ота касбимиздир» дейилади. Гўшт, сут, жун ва тери чорвачиликнинг асосий маҳсулоти бўлган. Жундан кийимликлар, чодирлар учун қалин маталар тўқиганлар. Теридан вино, сув ва сут сақлаш учун мешлар тикканлар. Қўчқор шохларидан ёғ идишлари ясаганлар. Қурбонликка майда чорва ишлатганликлари ҳам майда чорванинг кенг тарқалганлигини тасдиқлайди. Бундан ташқари, йирик қорамолларнинг турли насллари бўлгани ҳам маълум. Эшак ва хачирлардан юк ташинида фойдаланганлар. Тавротда айрим бойларнинг катта-катта подалари бўлганлиги кўрсатилади. Набалнинг яҳудия тоғида 3 минг бош майда чорваси бўлган. Любнинг 7 минг бош майда чорваси, 3 минг бош туяси, 500 жуфт қўш хўкизи ва 500 урғочи эшаги бўлган; Моава подшоси Меша Исроилга 100 минг қўзи ва 100 минг қўйнинг жунини хирож учун тўлаган.

Катта-катта уруғ-қабилла группалари Фаластинда узоқ вақтлар давомида кўчманчи, чорвадорлик ҳаёти кечирганлар, ammo ҳар бир группанинг қатъий белгилаб қўйилган ўз яйловлари бўлган. Агар уруғ-қабилла группалари жуда кўпайиб кетиб, подаларига яйлов етишмай қолгундай бўлса, улар бир неча қисмга бўлинган. Исҳоқнинг Ёқубдан ажралиб чиққани тавротда образли қилиб тасвирланган, «чунки уларнинг мол-мулки шу қадар кўп бўлганки, улар биргаликда яшай олмаганлар, уларнинг подалари шу қадар кўп бўлганки, кўчиб юрган ерларига сиғишмай қолган».

Табийй шароитнинг қулайлиги, хусусан, ернинг унумдорлиги ва дарёларнинг мавжудлиги Фаластиннинг турли районларида деҳқончиликнинг илк вужудга келишига сабаб бўлган. Бу ерларда буғдой ва арпа ёввойи ҳолда ўсган, бу ўсимликлар жуда қадим замонлардаёқ маҳаллий иқлимга мувофиқлаштирилган. Эрамиздан аввали иккинчи минг йилликда шимолий Фаластинга (ёки Сурияга туташган ўлкага) қочиб борган Сипухет деган бир мисрлик зодагон бу деҳқончилик мамлакатининг бойликлариши бундай деб тасвирлайди: «бунда анжир ва узум сероб, вино сувдан ҳам кўп, асал тўлиб-тошиб ётибди, зайтун ва бошқа ҳар хил мевали дарахтлар жуда мўл бўлган. Унда буғдой ҳам, арпа ҳам бор, турли-туман чорванинг эса ҳисоби йўқ». Табийки, қадимги яҳудий қабилалари, эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг ўрталаридаёқ ўзларидан олдин ўтган хананей қабилаларининг деҳқончилик ишларидаги бурунги бой тажрибаларидан фойдаланганлар. Дон экинларидан асосан буғдой ва арпа экканлар, полба (буғдойсимон экин) экилган бўлса ҳам, унчалик муҳим ўрин тутмаган. Бундан ташқари, ясмуғ, ловия ҳамда сабзавотнинг баъзи хиллари ва хашак ўтлар ҳам маълум бўлган.

Деҳқончилик қуроллари узоқ вақтгача соддалигича қолаверган. Боғларда, токзорларда, тикка тоғ ёнбағирларида, хуллас, плуг ишлатиш мумкин бўлмаган жойларда ерни ибтидоий мотиға билан ишлаганлар, бундай мотиға Тал-Жеммада ўтказилган қазिश вақтида топилган. Одатда ерни жуда содда плуг (омоч)га бир жуфт ҳўкиз, камдан-кам эшак ёки хачир қўшиб ҳайдаганлар. Фақат Саул замошидан бошлаб (эрамиздан аввалги XI асрда) темир тиш ишлатила бошланган. Дон сепиш учун плугга махсус воронка бириктириб қўйилган, шунга кўра улар бу содда плугнинг намунасини Месопотамиядан олган бўлсалар керак деб ҳукм қилиш мумкин. Ерлар етарли даражада сугорилмаганлиги, ўғит ишлатилмаганлиги, экишга яроқли тупроқ қатламнинг юпқалиги, деҳқончилик қуролларининг жуда содда бўлганлиги сабабли кўпинча ҳосил бўлмай қолган, бунинг натижасида қимматчилик, очарчилик юз берган ва қимматбаҳо донни қўшни мамлакатлардан келтиришга мажбур бўлганлар. Сам-30 миқдоридан ортиқ ҳосил камдан-кам олинган. Одатда сам-10 ёки сам-15 миқдорида ҳосил олганлар.

Боғдорчилик ва токзорчилик жуда кенг тарқалган. Токзорлар, анжирзорлар ва зайтунзорлар айниқса кўп бўлган. Анор ва хурмо кам бўлган. Фаластинда зайтун дарахти жуда қадрли бўлиб, ундан ғоят қимматли зайтун мойи олинган. Зайтун мойини овқатга, ёритишга, косметика воситалари ва

дориворларга ишлатганлар. Зайтун мойини чет мамлакатларга ҳам элтиб сотганлар. Узумчилик ва вино пишириш ҳам жуда тараққий қилган. Фаластин узуми ўзининг яхши сифати билан донг чиқарган. Баъзан тоқ ёки бир бош узум сурати соллинган қадимги яҳудий пуллари учрайди, афтидан, булар Яҳудиянинг эмблемаси ҳисобланган бўлса керак. «Гезердан топилган календарь» деб аталувчи ҳужжат ҳам қадимги Фаластинда деҳқончиликнинг кенг ёйилганини ва катта аҳамиятга эга бўлганини кўрсатади, бу календарь-текстда деҳқончиликдаги ҳар хил ишлар номи билан аталган ойлар санаб кўрсатилган. Бу парча (мактаб машқлари бўлса керак) эрамиздан аввалги X асрга мансубдир. Бу календарда: ўрим (ёки ҳосилни, балки зайтун ҳосилни йиғиб олиш) ойи, дон экиш ойи, кечки экиш ойи, зигирни ўриб-териб олиш ойи, арпани ўриб-териб олиш ойи, (бошқа ҳамма дон экинларини) ўриш ойи ва бунга мувофиқ байрам, хомтоқ қилиш ойи, ёзги мевалар ойи кўрсатилган.

Фаластиннинг ўз маҳаллий хом ашёси кам бўлганлиги ҳунармандчиликнинг ривожланишига халақит берган. Хом ашёнинг асосий турлари тош билан гил бўлган. Руда эса камдан-кам учрайди ёғоч ҳам етарли бўлмаган. Шу сабабдан хом ашёнинг баъзи турларини қўшни мамлакатлардан келтиришга тўғри келган. Фаластиннинг ҳунармандчилик ишлаб чиқариши қадим замонларданоқ чет элларнинг кучли таъсири остида тараққий қилган. Буни Миср, Эгей, Сурия-Хетт ёки Осурия таъсирида қилинган жуда кўп буюмлар топилганлиги тасдиқлайди. Ҳатто X асрда ҳам Исроил-Яҳудия подшолари моҳир усталарни қўшни мамлакатлардан чақриб келтиришга мажбур бўлганлар. Бироқ мамлакатнинг умумий хўжалик ҳаёти системасида ҳунармандчилик ишлаб чиқариши муҳим ўрин тутган. Бу соҳада хийла ихтисосланиш пайдо бўлган. Ишлаб чиқаришнинг айрим турлари билан алоҳида районлар шугулланган (Тал-Байт-Мирсимда ип йигирганлар) ёки катта шаҳарларда, масалан, Қуддусда айрим маҳаллалар ишлаб чиқаришнинг маълум бир хили билан шугулланган. Ихтисослашган катта устахоналар (ёғочсозлик, ёширт пишириш, кулоллик) давлат ҳокимияти қўлида бўлган.

Тоштарошлик ишининг ривожланганлигини қадимги шаҳарларнинг харобаларида сақланиб қолган деворларнинг тошдан терилган пастки қатламларига қараб ҳукм қилиш мумкин. Металлургия муҳим аҳамиятга эга бўлган. Мис жуда қадим замонлардан маълум бўлган металлдир. Эрамиздан аввалги XII асрдан бошлаб темир кенг кўламда ишлатилган, улар темирни филистимлардан кўриб ишлата бошлаган бўл-

салар керак. Тал-Байт-Мирсимда филистимлар даврига онл архаик қатламдан темир ўроқ билан темир плуг топилган. Тал-ал-Фардаги филистимлар мақбараларида темир билагузуклар, узуклар ва ханжар топилган. Жерар, Бет-Шемеш, Гезер ва бошқа қадимги поселсениелардан турли темир буюмлар топилган. Тал-Жеммада ўтказилган қазिशларда темир эритадиган ўчоқларнинг қолдиқлари топилди.

Қадимги яҳудийларнинг кўчманчи қабилалари узоқ замонлар давомида уруғчилик тузуми шароитида яшаганлар. Асосий ижтимоий ячейка бўлган уруғ (мишпаха) мустақил яшаган, бир жойдан иккинчи жойга бутун уруғ бир бўлиб кўчган, урушганда бутун уруғ бир бўлиб урушган ва қонқардошлик асосида ташкил топган. Қадимги одатга кўра, бир уруғдан ўлдирилган киши учун бутун уруғ хун олишга мажбур бўлган, фақат кейинчалик бу одат ўзгариб, хун олиш ўлдирилганининг энг яқин қариндошларидан бирининг вазифаси бўлиб қолган. Ер ва қуллар бутун уруғнинг умумий мулки бўлган. Уруғга доир умумий ишлар ҳамма уруғ аъзоларининг умумий кенгашида муҳокама қилинган, кенгаш аъзоларининг ҳаммаси тенг ҳуқуқли бўлган. Уруғнинг барча аъзолари томонидан сайланадиган оқсоқол уруғга бошчилик қилган. Уруғларнинг алоҳида хилхонаси (мозори) бўлган. Иброҳим (Авраам) уруғ мозори қилмоқ учун хеттлардан Махпела горини сотиб олганлиги тавротда ҳикоя қилинади.

Қадимги яҳудий қабилаларида кўп вақтлар мобайнида матриархат даврининг сарқитлари сақланиб келган. Болага исм қўйиш ҳуқуқи шубҳасиз онада бўлган, шу тариқа она болани ўз уруғи группасига қўшиб олган. Энг қадим замонларда хотин ва болалар она уруғи ва она оиласида қолар экан. Шунинг учун чодир хотиннинг мулки ҳисобланиб, эр «ич куёв» бўлиб кирар экан.

Бу она ҳуқуқининг сарқитлари ўғил қилиб олиш оdatларида, сеҳрий қарғишларда ва махсус сўзлар ишлатишида сақланиб қолган. «Рехем» (она қорни) сўзи «авлод» маъносини аниқлатган. «эм» (она) сўзидан келиб чиққан, «умма»¹ сўзи «уруғ» маъносини билдирган. Мамлакат ва шаҳарлар номига «она» сўзи қўшилиб айтилган. Мамлакат умуман «Исроил онаси» деб аталган.

Бироқ биз ўрганаётган даврда матриархатдан сарқитларгина сақланиб қолган. Бу даврда ота ҳуқуқлари она ҳуқуқла-

¹ белгисиз қадимги яҳудийларнинг «а» ҳарфини ифодалаш учун ишлатилади.

рини сиқиб чиқаради. Энди патриархал оила ташкил топади ва мустаҳкамланади. Бу даврда ҳамма камбағаллар ўз уруғ бошлиқларидан тарқалган катта оилалар ҳисобланади. Масалан, осурийлар — Осурдан, хананейлар — Ханандап, исроилликлар — Исроилдан тарқалган деб ҳисобланади. Мустаҳкам ижтимоий-иқтисодий ячейка «Ота уйи» (байти-аб) дир, бу тушунича қадимги бобиликларнинг худди «ота уйи» маъносида ишлатилган «бит-абия» терминига ўхшайди.

Айбдорни қабила даргоҳидан қувиб юбориш жазосининг қўлланилгани ҳам қадимги уруғчилик алоқаларининг мустаҳкамлигини кўрсатади. Бу даврга хос бўлган шу жазо чорасига кўра, қувгин қилинган одам ўз уруғ аъзоларининг кўмак ва ёрдамидан маҳрум бўлган. Тавротда сақланиб қолган тенг қасос қонуни («оёқ синдирганининг оёгини синдириш, қонга-қон, жонга-жон қонуни») қадимги расм-одат ҳуқуқининг шубҳасиз сарқитидир.

Қадимги Фаластин қабилаларидаги оилаларда ҳам кўн хотин олиш, тўнғичлик ҳуқуқи ва левират расм бўлган; шунинг учун бу қабилаларнинг патриархал турмуши қадимги Шарқда яшаган бошқа қабила ва халқларнинг ҳам патриархал ҳаётига жуда ўхшайди дейиш мумкин. Қулдор ўз қулларига нисбатан қандай ҳуқуққа эга бўлса, бу замонда ота ҳам ўз болаларига нисбатан шундай ҳуқуқларга эга бўлган. Болаларни қул қилиб сотиш одати бир қанча вақтларгача сақланиб келган. Бу одат қонунда ҳам ёзиб қўйилган. Бунинг устига: ота истаса ўз боласини, ҳатто неварасини ҳам ўлдира олган. Тавротда шундай бир ҳикоя сақланиб қолган, унда оила бошлигининг ўз келинини ўтга ташлаб куйдиришга қарор қилгани тасвирланади. Эрнинг хотинга нисбатан ҳуқуқи катта бўлиб, у хотиннинг «хўжайини» деб аталган. Қалниг учун қизнинг отасига ёки ака-укаларига алоҳида тўлов (қалин) берилган, бу тўлов «моҳар» деб аталган.

Оилада тўнғич ўғилга имтиёзли ҳуқуқ берилиши бу патриархал оиланинг мустаҳкамланишига айниқса ёрдам қилган. Тўнғич ўғил катта ҳисса, яъни икки ҳисса мерос олиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу одат бойликнинг бир киши қўлида тўпланиб, шу билан патриархал оиланинг мустаҳкамланишига сабаб бўлганлиги жуда табиийдир. Шу тариқа катта патриархал оила ичида мулкий табақаланиш ва социал тенгсизлик кучайган. Жуда қадим замонларда пайдо бўлиб, кўп асрлар давомида турмушда сақланиб келган яна бошқа бир одат ҳам бойликнинг бир киши қўлида тўпланишига ёрдам берган. Бу одат левират деб аталади. Левират одатига кўра, оилада бева қолган хотин ўз эрининг акаси ёки укасига эрга чиқиши лозим бўлган.

Кўчманчи чорвачиликдан ўтроқ деҳқончиликка ўтиш жамоа ер эгаллигининг ўриятилиши билан маҳкам боғланган. Қадимги Фаластинда жамоа жуда аниқ бир формада бўлган. Ҳар бир жамоанинг ўз бошлиғи (наси) ва ўз қоҳини (левит) бўлган. Жамоа аъзолари бир-бирлари билан умумий кафилик воситасила боғланган ва қарздорлик орқасида асир бўлиб қолган ҳамқишлоқларини бутун жамоа бир бўлиб асоратдан қутқариб олишга мажбур бўлган. Давлатнинг мажбурий хизматларини ўташ нарядлари жамоалар бўйича тақсимланган. Дастлабки жамоа мулкчилиги баъзи жойларда то подшолик давригача сақланиб келган. Ерин чек ташлаб, махсус арғамчи билан ўлчаб берилгани ҳақида тавротда гапирилади. Эрамиздан аввалги VIII асрдаёқ жамоа ерлари вақт-вақти билан қайтадан бўлиб бериладиган бўлган. Михай пайғамбар китобида: «сенинг ерингни ташланган чекка мувофиқ арғамчи билан ўлчамайдилар» деган сўзлар бор. Жамоага оид ишлар «жамса йигини» да кўрилган; қотил билан «хун талаб қилувчи» ўртасидаги пизолар шу йигинида кўрилган. Ниҳоят, алоҳида диний урф-одатларни биргаликда ижро қилувчи жамоа аъзолари ҳаммаси бир бўлиб жиноятчини жазолашга мажбур бўлганлар.

Кулчилик қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларида қандай сабабларга кўра ва қандай формаларда вужудга келган бўлса, қадимги Фаластинда ҳам худди шундай сабабларга кўра ва шундай формаларда пайдо бўлган. Деҳқончилик хўжалигида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, ҳунармандчиликнинг ривожланиши қўшимча меҳнатни эксплуатация қилиш йўли билан ишловчилар сонини кўпайтиришни зарур қилиб қўйган. Ишчи кучи зарур бўлиб қолганда қуллар сотиб олганлар. Уй қулчилиги патриархал оила ичида юзага келган. Қарзини тўлашга қурби етмаган қарздорлар қулларга айлантирилган. Урушлар қулчиликнинг асосий манбаи бўлиб, мамлакатда қулларнинг сонини кўпайтирган.

Баъзи буржуа тарихчилари фаластиндаги қулларнинг аҳволини идеаллаштириб, унда фақат чўриларгина қаттиқ эксплуатация қилинар эди, дейдилар. Бундай қараш, албатта, нотўғри. Билямизки, қадимги Фаластинда кулчилик жуда кенг тарқалган. Бунинг таъсири тавротда ҳам сақланиб қолган. Қадимги яҳудийлар Хапаанни истило қилиб, бўйсундирилган қабилаларни баъзи жойларда давлат қулларига айлантирганлар. Жуда кўп қуллар ибодатхона хўжаликларида ишлаган. Масалан, Қуддус ибодатхонасида «суштат қилинмаган қуллар» ишлаган. Булар кўпроқ асир тушган чет элликлар бўлган. Катта ер эгаларининг хўжаликларидаги ишларни асосан қуллар бажарган. Саул шаҳзодасига қарашли поместьёда

ҳам қуллар ишлаган. Набалга қарашли катта чорвачилик хўжалигида ҳам қуллар (неаарим) ишлаган. Қулларнинг дала ишларини бажарганликлари ва пода боққанликлари ҳақида тавротда кўп гапирилади. Урмон хўжалигида ҳам қуллар меҳнатидан фойдаланилган. Қуллар энг оғир жисмоний ишларни бажарганлар, жумладан, улар тегирмон тошларини айлантирганлар. Қуллар бойликнинг энг муҳим тури ҳисобланган, шу билан бирга, қулларни жопли мулк ҳисоблаб, уларни одатда мол қатори кўрганлар. Иброҳимнинг мол-мулки устида тавротда гапирилган экан, унинг: «Майда чорваси ва қорамоли, эшаклари ва қуллари, чўрилари ҳамда урғочи эшаклари ва туялари ҳам бор эди» деб санаб ўтилади.

Қарздорлик орқасида асоратга тушган одамлар кўпинча қулга айлантирилган. Мулкий табақаланиш эркин жамоа аъзоларидан бир қисмининг хонавайрон бўлиб кетишига сабаб бўлган, чунки улар чек ерларидан ажраб, бойлар асоратига тушганлар ва шу тариқа секин-аста қулга айланиб борганлар. Тавротнинг Эрон даврини тасвир этган баъзи парчаларида қадимги Фаластинда қулдорликнинг авж олганлиги жуда ёрқин характерлаб берилган: «Халойиқ ва хотинхалажлар ўз биродарлари яҳудийлар дастидан гоят зўр галаёнига ва дод-фарёдга келди. Баъзилар: «биз, ўғилларимиз ҳам, қизларимиз ҳам, жуда кўпчиликмиз, шунинг учун биз нон топиб қорнимизни тўйгазишни ва ҳаёт кечиришни истаймиз» десалар, баъзилар: «нон топиб ейиш ва очлик гирдобидан қутулиш учун экин майдонларимизни, узумзор боғларимизни, ҳатто ҳовли-жойларимизни ҳам гаровга қўймоқдамиз» деб нола қилар эдилар. Яна баъзилар фигони фалакка чиқиб, «подшога ўлпон тўламоқ учун экинзорларимизни ҳам, узумзорларимизни ҳам гаровга қўйиб, қарзга кумуш олмоқдамиз; биз ҳам ўша биродарларимиздек одамларимиз-ку, ахир, бизнинг ўғилларимиз ҳам, уларнинг ўғилларига ўхшаган болалар-ку, шундай бўлса ҳам бизлар ўз ўғил ва қизларимизни қулликка беришимиз керак» десалар, баъзи бирлари: «хотинларимиз қулликка тушиб азобда қолди, уларни қутқариб олмоқ учун бизнинг ҳеч қандай имконимиз йўқ. Экинзорларимиз ҳам, узумзорларимиз ҳам бировларнинг қўлига ўтиб кетди» деб нола қилади».

Бинобарин, бойлар қўлига фақат ҳамма мол-мулк, барча экин ерларигина тушиб қолмаган. Аристократлар камбағалларни асоратга солганлар, уларни қулларга айлантирганлар, бу нарса эса, сўзсиз, ижтимоий муносабатларни жуда кескинлаштириб юбориши керак эди. Тобора кучайиб, кенг қулоч отиб бораётган бу қулчилик қонуларда ҳам акс этган. Бироқ қонуларда қулчиликни юридик жиҳатдан маълум

муддатлар билан чеклаб қўйган моддалари бўлса ҳам, улар ҳақиқий тарихий аҳволни тўла равишда акс эттирган деб бўлмайди. Баъзи қонуларда айтилишича, қулликка тушган яҳудий олти йил ишлаб, еттинчи йилга ўтгач, озод қилиниши лозим бўлган; бу ҳол қулчилик формасини бирмунча юмшатган, албатта. Аммо қонун тузувчи бу гапларнинг кетиданоқ шу модданинг юридик кучини бўшаштирадиган, яъни қулдорга қулни анча узоқ муддат ушлаб қолиш имкониятини берадиган шарт-писанда қўшиб қўяди. Бу шарт-писанда, қулни агар у рози бўлса судья олдига олиб бориб, уни эшикка ёки кесаки ёнига тургазиб, қулоғини бигиз билан тешишга рухсат берган, бундан кейин у то ўла-ўлгунча ўз хўжайинининг қули бўлиб қолган. Синфий қонун ҳаммавақт қулдорнинг манфаатини қўриқлаб келган. Масалан, агар қул хўжайинидан калтак еб ўлиб қолса, бу ҳолда қонун жуда умумий гаплар билангина мужмал бир тарзда «ўчи олиномоғи керак» деб қўя қолган. Агар қул калтаклангандан кейин бир ёки икки кун давомида ўлим талвасасида ётадиган бўлса, «у ҳолда унга (яъни хўжайинига — В. А.) жазо берилмаслиги керак, чунки бу (яъни қул) унинг кумушидир». Шундай қилиб, қулдан маҳрум бўлишнинг ўзи қулдор учун катта жазо, деб ҳисобланган.

Ер эгаллиги Фаластинда эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдан бошлаб кўчманчи ва ўтроқ деҳқон қабилалари яшаган. Фаластинга қўшни бўлган маданий давлатлар, чунончи, Миср бундаги деҳқон хўжалигининг янада тараққий қилишига, савдо-сотиқ ишларининг ривожланишига ва шаҳарларнинг ўсишига таъсир кўрсатган. Лекин шу билан бир вақтда, Арабистондан ва Сурия-Месопотамия чўлларидан кўчманчи қабилалар келиб, Фаластинга тез-тез ҳужум қилиб турганлар. Хабирийлар ана шундай кўчманчи қабилалардан бўлган. Худди шу сабабдан Фаластинда «...бу қабилаларнинг ўтроқ қисми билан кўчманчилиқни давом эттириб келаётган бошқа қисми ўртасидаги умумий нисбат»¹ маҳкам сақланиб қолган. Бу тўғрида Маркс 1853 йил 2 июндаги хатида Энгельсга ёзган эди.

Фаластиннинг то Синай ярим оролгача чўзилган жанубий қисмида жойлашган кенит қабилалари Неgeb чўлларида ўз подалари билан кўчиб юрганлар. Бутун Яҳудияда ва ҳатто Улик денгизнинг шимоли-ғарб томонидаги Бинёмин ўлкасида ҳам эрамиздан аввалги биринчи минг йилликдаёқ маданий жиҳатдан қолоқ кўчманчилар яшаган. «Бинёмин» («бене-иамина — «жануб фарзандлари») деган номнинг ўзи Маридаи топилган ва эрамиздан аввалги иккинчи минг

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Танланган хатлар, 73-бет.

йилликка оид бўлган аккад ёзувларида учрайди; афтидан, бу ном, Сурья-Месопотамия чўлларида яшаган қабилалар группасига мансуб кўчманчи жанубий семит қабиласининг номи бўлса керак. Тавротда Бинёмин қабиласи (бўғини) эрта билан даррандалар овлаб, кечаси эса ўлжани бўлишиб оладиган «йиртқиш бўри»га ўхшатилади.

Бироқ деҳқончилик билан машғул бўлган ўтроқ қабилалар замон ўтиши билан Фаластинда тобора маҳкамроқ ўрнашиб қола берган. Уруғчилик тузуми бузилиб, жамоа тузуми вужудга кела бошлаган даврда ердан жамоа бўлиб фойдаланганлар. Эраминдан аввалги VIII асрда ҳам ер участкалари (улуш ерлар) жамоа аъзолари ўртасида чек ташлаб бўлинган. Савдо-сотик ишларининг ривожланиши, ишлаб чиқариш кучларининг умуман ўсиши ва мулкый табақаланишнинг бошланиши туфайли, жамоа тузуми шу вақтда эътиборан бузила бошлайди. Жамоаларда қўшни қабилаларнинг ерларини босиб олиш ҳисобига бойлик орттирувчи аристократия пайдо бўлади. Исроилликлар Ханаани истило қилиб, хананейларни ўзларига «ўлпон тўловчи» қилиб қўйганлар деган гаплар тавротнинг кўп жойида учрайди. Катта мулкдорларнинг бойиши билан жамоанинг камбағал аъзолари хонавайрон бўлиб борган. «Жамоа чек ери» (хелек) деган сўз пул бараварига сотиб олиш мумкин бўлган ер участкаси маъносиде ишлатилган. Иброҳимнинг 400 кумуш шекелга «ҳам ғорн, ҳам барча дарахтлари билан ер майдони» сотиб олганлиги тавротда ҳикоя қилинади. Бу ҳикоянинг тексти ҳужжат формасида ёзилган, шунга қараганда, бу текст ер участкасини сотиш ҳақида тузилган шартномадан олинган бўлса керак. Қадимги яҳудий подшоликлари пайдо бўлаётган даврда хусусий ер эгаллиги шу қадар мустаҳкам бўлганки, ҳатто подшолар ҳам шаҳар қурмоқ учун лозим бўлган ерларни хусусий кишилардан сотиб олишга мажбур бўлганлар. Кунларнинг бирида подшо Ахоз Набот деган одамга қарашли ерни мусодара қилган экан, подшонинг бу ўзбошимчалиги жиноят деб топилиб, Яҳве худонинг ғазабига сабаб бўлган экан.

Шундай қилиб, жамоа ер эгаллиги билан бир қаторда хусусий ер эгаллиги ҳам ўрнатилади. Жуда кўп ер-сув подшо бошлиқ юқори аристократия қўлига ўтади. Уруш орқасида қўшни территорияларни босиб олиш, ерлар сотиб олиш, жамоаларга қарашли ерларни тортиб олиш натижасида подшолар қўлида катта ер фондлари пайдо бўлади. Тавротга кирадиган тарихий китоблардан бирининг автори подшонинг ҳуқуқлари ҳақида гапирар экан, унинг жамоага қарашли ерларни тортиб олишга ҳақи борлигини айтади: «Сизларнинг

энг яхши экин майдонларингизни ҳам, узумзорларингизни ҳам, зайтунзорларингизни ҳам олиб, ўз хизматкорларига улашиб беради». Бошқа мамлакатларда бўлгани каби, қадимги Фаластинда ҳам подшолар ерларни аристократларга ва аскарларга улашиб берган бўлсалар керак. Исроилликларнинг биринчи подшоси бўлмиш Саул қулдорларга «экин майдонлари ва узумзорлар улашиб бериб, қулдорларни 1000 ва 100 устидан бошлиқ қилиб қўйган». Булар билан бир қаторда ўрта ва майда ер эгалари ҳам бўлган.

Бой аъёнлар, амалдорлар, катта ер эгалари ва қоҳинлар ҳукмдор синфни, қулдорлар аристократиясини ташкил қилган, уларга қарама-қарши равишда қуллар ва камбағаллар ҳамда «кўчиб келганлар» (герим) турган, «кўчиб келганлар» чет элликлар бўлиб, шаҳарларга келиб жойлашган ва ҳунармандчилик, савдо-сотик билан шугулланган, аслда улар деярли ҳеч қандай ҳуқуқсиз ёт одамлар бўлган. Аҳолининг эркин ўрта қатлами «ерли халқи» (амгаарец) деб аталган, улар асосан деҳқонлар ва ҳунармандлардан иборат бўлган.

Исроил
подшоларининг
ташкил топиши

Урушлар ҳамда айирбошлаш савдосининг ривожланиб кетиши уруғдошлик муносабатларининг емирилишига ёрдам берди. Айрим уруғ бошлиқлари ва оқсоқолларининг бойиб кетиши ва жамоалардаги камбағалларнинг хонавайрон бўлиши мулкий ва синфий жиҳатда кескин суратда табақаланишга олиб келди. Уруғдошлик тузуми емирила бошлаган даврда уруғ аристократиясини ташкил этувчи қабила йўлбошчилари ва оқсоқолларини қудратлилар, оқсуяклар деб, «князлар» ёки «бошлиқлар» деб атаганлар. Улар қўшинларга бош бўлганлар ва судли жанжалларни ҳал қилганлар. Оқсоқолларнинг ҳассаси ва ҳаттотларнинг қалами улар қўлидаги ҳокимиятнинг аломати бўлган. Қадимги ривоятларда энг қадимги қабила йўлбошчиларининг судьялик вазифалари айниқса уқдириб кўрсатилган. Қадимги Фаластинда «судьялар» (шофет) деб аталмиш йўлбошчилар ҳокимияти, худди ўшандай тараққиёт босқичида турган бошқа қадимги мамлакатлардаги сингарни, подшо ҳокимиятидан олдин ўтган ҳокимиятдир. Подшо ҳокимияти эса, синфлар ва давлат ташкил топаётган бир пайтда вужудга келган. Шундай қилиб, Фаластиннинг энг қадимги қулдорлик жамиятида вужудга келган чуқур синфий зиддиятлар қулдорларнинг қуллар билан камбағалларни эксплуатация қилишларини таъминлайдиган давлат, яъни зўрлик аппарати тузишни талаб қилган.

Эрамиздан аввалги XI—X асрларда Мисрнинг заифлашиши худди шу вақтда Фаластинда айрим мустақил давлатлар-

нинг ташкил топишига ёрдам берган. Бироқ, бу ернинг территорияси кичик, аҳолиси эса кам бўлганлигидан бунда озми-кўпми катгароқ бир давлат ташкил қилиш учун етарлича база бўлмаган. Фаластинда майда давлатларнинг мустақамланишига айниқса ташқи савдонинг ривожланиши ёрдам берган. Миср, Сурия ва Месопотамияни бир-бирига боғлаган йўллар Фаластин территориясидан ўтган. Катта денгиз йўлига бориб туташадиган, Мисрдан чиқиб Ўрта денгиз қирғоқларидан Финикия шаҳарларига, Кипр оролига ва Кичик Осиёнинг жанубий қирғоқ бўйларига олиб борадиган энг муҳим савдо карвон йўллари ҳам Фаластинда бир-бирини кесиб ўтган.

Карвон юрадиган савдо йўллари Фаластиндан жанубга, Петру орқали Синай ярим оролига, Арабистонга ва Қизил денгиз қирғоқларига борган. Шимолда савдо йўллари Суриянинг ички районларидаги катта савдо шаҳарларига, жумладан, Дамашққа олиб борган. Дамашқда исроилликларнинг ўз савдо расталари бўлган. Иккинчи томондан, финикиялик ва суриялик савдогарлар Фаластин шаҳарларига, хусусан, Самарияга келиб жойлашганлар. Фаластиндан бошқа мамлакатларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, дон, мева, мум, асал, зиғиртола, тери, жун, хушбўй қатрон чиқарилган. Қўшни мамлакатлардан, хусусан, Филистим шаҳарларидан Фаластинга металл буюмлар, қурол-яроғлар ва бадий ҳунармандчилик маҳсулотлари, чунончи, қимматбаҳо анжомларни беэшида ишлатиладиган ва фил суягидан ишланган садафлар келтирилган. Бундай садафлар Магиддо ва Самариядан топилган. Миср ва Кипр усулида ясалган бундай садафларни Фаластинга фиикиялик савдогарлар олиб келган бўлса керак.

Айрим қабилалар ўртасида бўлган курашлар процессида дастлаб кичик-кичик қабила иттифоқлари ташкил топган. Қабилаларнинг бу иттифоқи тепасида энг кучли ва энг бой қабила бошлиқлари турган, масалан, «судья» Самуил, Орфанинг Гидеон номли ҳокими (у Ҳерубаал деган фахрий ном билан юрган), Сихемда ҳукмронлик қилган Авимелехни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу қабила бошлиқлари ҳарбий бошлиқ, судья, қоҳинлик вазифаларини ўз қўлларига олиб, Фаластиннинг айрим қисмларини ўз ҳокимиятлари остида бирлаштирганлар. Улардан баъзиларининг, масалан, «судья» Самуилнинг обрў-эътибори ҳамда ҳокимияти жуда катта бўлиб, ҳаттоки подшо ҳокимиятига тенглашиб қолган. Қабилаларнинг бундай иттифоқлари қандай ташкил топганлиги тўғрисида тавротда ривоятлар сақланиб қолган; кейинчалик бу иттифоқлардан энг қадимги давлатлар ўсиб чиққан. Манасси

(менаше) қабиласининг Гидеон номли қадимги ҳокимларидан бири маданийлар қабиласи устидан ғалаба қозониб, бир қанча қабилани ўз ҳокимияти остида бирлаштирган ва қабилани иттифоқи ташкил этиб, Офрани ўзига марказ қилиб олган.

Фил тишидан ясалган бўртма безак, унда Миср худоси Гора гудак бола тарзида лотосда ўтирган ҳолда тасвир этилган.

Самаридан топилган.

Секин-аста уруғ зодагонларининг бой табақалари орасида силфий тузумни мустаҳкамлаш, меҳнаткаш оммани бостириш ҳамда мамлакатни қўшни қабилалар ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида бутун олий ҳокимиятни бир шахс қўлига топшириш зарурияти тўғрисида фикр пайдо бўлади. Тавротдаги афсоналардан бирида бундай дейилади: исроилликлар Гидеонга: сен бизга ҳоким бўл, сендан кейин ўғлинг, ундан кейин унинг ўғли бизга ҳокимлик қилсин, чунки маданийлар қўлидан бизларни сен халос қилдинг» деганлар. Гидеон олий ҳарбий бошлиқ сифатида урушдан олинган ўлжанинг 1700 олтин шекедан ортиқроғини ўзига олиб, Офрада қурдирган

ибодатхонасига ҳадья қилган. Гарчи Гидеон мулозимат қилиб, ўз номидангина эмас, балки ўғиллари номидан ҳам подшолик ҳокимиятини рад этган бўлса-да, аммо бу даврда қабила йўлбошчиси ҳокимиятининг отадан болага мерос бўлиб ўтиш принципи маҳкам ўрнашиб қолган эди. Гидеоннинг ўғилларидан бири бўлмиш Авимелех олий қабила йўлбошчиси ҳокимиятига даъвогар бўлган бошқа ҳамма рақибларини зўрлик билан четлатиб, Сихем шаҳрида олий ҳокимиятни ўз қўлига олади. «Сихемдаги барча фуқаро... Авимелехни Сихемга яқин жойдаги дуб дарахти ёнида подшо қилиб кўтарди». «Авимелех» (отам-подшо) деган номнинг ўзи олий йўлбошчи ҳокимиятининг отадан болага мерос бўлиб ўтиш принципи секин-аста расмий тус ола борганини жўрсатади; бу принципни эса, подшолик ҳокимиятини ўрнатишга уринган Авимелех амалга оширмоқчи бўлган эди.

Эрамыздан аввалги XI асрда Фаластиндаги давлатлардан энг каттаси ва кучлиси, ривоятларга кўра, Саул томонидан барпо қилинган Исроил подшолиги бўлган. Фаластиннинг истило қилингани ва энг қадимги Исроил подшолигининг ташкил топгани ҳақида ҳикоя қилинган қаҳрамонлар достонидан қолган парчаларда бу энг қадимги Исроил подшосининг афсонавий қаҳрамонликлари тасвирланади. Бу парчаларда халқ қаҳрамони бўлган Саулнинг Иабеш шаҳрини (Иордан дарёсининг шарқ томонидаги тоғли Гилеад ўлкасида) қандай озод этганлиги ҳикоя қилинган. Иабеш шаҳри аммонийлар қабиласи томонидан қамал қилинган. Иабеш қамалдан озод қилингандан кейин, Саул асосан бипёмин қабиласи ичидан катта лашкар тўплаб, яҳудийларнинг азалги душмани бўлган филистимларга қарши қаттиқ кураш бошлаган. Саул ўзи туғилган Гибеа шаҳрини филистимлар ҳокимиятидан озод қилгандан кейин, Исроил қабилалари уни подшо қилиб кўтарганлар. Бироқ Саул подшолигида ҳали қабилачилик муносабатларининг излари бўлган. Узи туғилиб ўсган шаҳарни идора қилган Саул тўғрисида тавротда ёзилган ҳикояда бу замоннинг патриархал турмуши жуда яхши тасвирланган. У ҳар ойда бир марта (янги ой кўринган вақтда) дружинасини ўз уйига чақириб, муқаддас тамариск дарахти тағида ҳарбий кенгаш қурган. Душман қўлидан тортиб олинган ерлар ва узумзорларни ўз аскарларига бўлиб берган.

Бироқ Саул бутун Исроилни ўз ҳокимияти остида бирлаштиришга ва ўз таъсирини қўшни мамлакатларга ёйишга ҳаракат қилган. Чунончи, Иордан дарёсининг нариги томонидаги ўлкада яшовчи Исроил қабилаларини ҳамоя қилиш мақсадида, у подшо Моавга қарши уруш олиб боради. Шимол

томонда яшайдиган Исроил қабилаларини ҳимоя қилиб, у Собанинг Арами подшолигига қарши отланади. Саул жанубий Фаластинда, хусусан Яҳудияда ўз таъсирини мустаҳкамлаб олиб, амалекитларга қарши уруш бошлайди ва калебит ҳамда кенит қабилалари билан алоқа ўрнатади. Ниҳоят, у хапанейларнинг ўз мустақиллигини сақлаб турган шаҳарларини Исроил подшолигига қўшиб олади. Саулнинг ана шундай гайрат билан амалга оширган ишлари натижасида анча катта Исроил давлати ташкил топади, бу давлатга подшо бошчилик қилиб, унинг ҳокимияти ва обрўси дин ҳамда коҳинлар томонидан мустаҳкамланади ва табаррук қилинади. Чунончи, Саул тўғрисидаги афсоналарда унинг тақводорлиги алоҳида уқдириб ўтилади, унинг «Худо Яхвс руҳи билан суғорилганлиги» айтилади ва Саул ўзини «худо Исроил» вакили қилиб кўрсатганлиги тасвир этилади. Саул қабила йўлбошчисининг қадимги коҳинлик вазифаларини ўзида сақлаб, муҳим диний маросимларни ижро қилишда қатнашар эди.

Довуд Саул ва унинг учта ўғли филистимларга қарши урушда ҳалок бўлган. Саулнинг бирлаштирувчилик йўлида олиб борган ишини Довуд (эрамиздан аввалги X аср бошида) давом эттирган. Тавротда сақланган тарихий ривоятларда Довуд ҳам, Саул сингари, одатда, халқ қаҳрамони қилиб тасвир этилади. Довуд Фаластиннинг жанубий қисмида ўрнашиб олиб, бу ерда мустақил Яҳудия подшолиги ташкил этади ва Хеброн шаҳрини подшоликнинг маркази қилиб олади. Саул вафот қилгандан кейин, Довуд Саулнинг тирик қолган вориси ва ўғли Ишвааъламга қарши 7 йил давомида қаттиқ кураш олиб боради, пировардида бу кураш Довуднинг галабаси билан тугайди. Шу галаба натижасида Довуд Исроил подшолиги ва Яҳудияни ўз ҳокимияти остида бирлаштиради. Довуд бирлашган бу давлатнинг анча катта ҳарбий кучига таяниб, филистимларга қарши қаттиқ кураш бошлайди. Жанг филистимларга қарашли катта Гат шаҳри ёнида бўлиб, Довуд бу шаҳарни истило қилади ва оқибат филистимликлар Исроил ерларидан ҳайдаб чиқарилади.

Довуд подшолик қилган вақтда юз берган энг муҳим воқеалардан яна бири қадимги Ханаан шаҳри Қуддуснинг истило этилиши бўлди. Қуддус савдо йўллари бир-бирини кесиб ўтган ернинг марказида жойлашган бўлиб, у Исроил билан Яҳудия ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга халақит берар эди. Довуд Қуддусни қўлга киритиб, уни бирлашган давлатнинг пойтахти қилиб олади. Қуддус Фаластиннинг қадимги шаҳарларидан бири бўлиб, бунда гоят мустаҳкам Сион қалъаси бор эди. Шу вақтдан бошлаб Қуддуснинг

мустақкам истехқоми «Довуд шаҳри» деб аталадиган бўлади. Қуддус мамлакатнинг диний жиҳатдан бош маркази деб эълон қилинади. Давлатда ягона дин ўрнатиб, бу диннинг обрўсини кучайтириш ва бутун давлатда диннинг бирлигини мустақкамлаш мақсадида Довуд Филистим мамлакатидан қадимги яҳудийлар динининг муқаддас симболи бўлган «Васиятлар қутисини» (уни илгари филистимлар босиб олган эди) олиб келтиради ва қадимги Ханаан санамлари, муқаддас чашмалар ва қояларга эътиқод қилишни Давлат дини ҳисобланган худо Яхвега сизиниш билан бирлаштиради.

Сўйгра, афсоналарда Довуд бирлашган Исроил-Яҳудия подшолигини ичдан мустақкамлашда бир қанча талбирлар кўрган деб ҳикоя қилинади. Чунончи, карнай чалиб, гулханлар ёқиш воситаси билан тўпланадиган қадимги лашкарни сақлаб қолиш билан бирга, Довуд ёлланма отрядлар билан мустақкамланган доимий кўшин ҳам тузган, бу отрядларга аскарларни асосан филистимлар ичдан таялаб олган. Довуд подшолик қилган вақтда давлат аппарати ҳам ташкил топган, бу давлат аппаратида мирзалар, судьялар истило қилинган ўлкалардан солиқ ва хирож тўпловчилар муҳим ўрин тутган. Солиқ тўпловчи энг қадимги амалдорлар бош хазиначи қўл остида иш кўрган. Давлатдаги энг катта лавозимлардан бири «подшонинг ахборотчиси» деб аталадиган алоҳида лавозим бўлган.

Сулаймон

Асосан тавротда сақланган тарихий традиция одатда Сулаймон (Соломон) подшолик қилган даврни Исроил-Яҳудия подшолигининг гуллаб-яшнаган даври деб ҳисоблайди. Сулаймон образи жуда кўп афсоналар билан туманлаштириб юборилган. Бу даврда Исроил-Яҳудия подшолиги ички томондан яна ҳам мустақкамланган. Сулаймон Фаластинда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини ривожлантириш мақсадида фишикиялик ҳунармандларни — Тирдан металлурглари ва Библидан ёғочсозларни олиб келтирган. Сулаймон подшолик қилган давр савдо-сотиқ ишлари, айниқса ташқи савдо ғоят тараққий этган ва бир қанча қўшни давлатлар билан тинчлик муносабатлари ўрнатилган даврдир. Сулаймон Фишикиянинг Тир шаҳридан қурилиш материаллари келтирган, Киликиядан отлар келтириб, бутун мамлакатда соттирган. Акаб қўлтиги қирғоғида жойлашган Эзионгебер шаҳри орқали Қизил денгизга савдо йўли очиб, Офир мамлакати билан (бу мамлакат Арабистон доирасида бўлса керак) савдо алоқалари ўрнатган. Офирдан Фаластинга энг соз ёғоч, қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш, фил суяги, маймун ва товуслар келтирилган. Савдо карвонлари Фаластиндан Фишикияга дон ва мой олиб

борганлар. Исроил-Яҳудия подшолигидаги иқтисодий тараққиётнинг ташқи ифодаси Сулаймон авж олдириб юборган катта қурилиш ишларида ҳам акс этган. Қуддусда ҳашаматли саройлар, худо Яхве шарафига машҳур ибодатхона солинган ва қалъа қурилган. Қуддус шаҳри ҳамда стратегия ва иқтисодий жиҳатдан муҳим ўрин тутган бошқа бир қанча шаҳарлар кучли қўрғонларга айлантирилган. Муҳим ҳарбий йўллар устида жойлашган Мегиддо ва Гезер шаҳарлари ана шундай қўрғонлардир. Бу шаҳарларнинг харобаларидан қазиб олинган ва топилган нарсалар ўша даврдаги қурилиш ишини ва моддий маданиятни ўрганишга имкон беради. Исроил-Яҳудия подшолиги ўша даврдаги халқаро сиёсат масалаларини ҳал этишда ҳам қатнашади. Фаластиннинг шимоли-шарқда арамейларнинг Дамашқ давлати кучайиб боради. Бу давлатнинг номи Янги Подшолик даврига оид Миср ёзувларида учрайди. Дамашқ Сулаймон подшолигига қарши душманлик ҳаракатида бўлиб, унга таҳдид қила бошлайди. Сулаймон Дамашқнинг душманлик сиёсатини барбод қилиш ниятида Тир подшоси Хирам билан дўстона муносабатда бўлади, Мисрнинг мададига таяниб, Эдом билан тинчлик битими тузади. Сулаймон Мисрнинг XXI династиядан бўлган сўнгги подшоларининг бири билан иттифоқ тузган бўлиши ва бу иттифоқни династия никоҳи билан мустаҳкамлаган бўлиши ҳам жуда эҳтимол. Чунки Сулаймонга эрга чиққан Миср маликаси сеп тариқасида Гезер шаҳрини Сулаймон давлатига қўшиб беради.

Хўжалик ҳаётининг ҳамда ташқи сиёсий муносабатларнинг ривожланиши ички идора ишлари ва давлат аппаратини жиддий равишда қайтадан қуришни талаб этади. Бутун давлат 12 территориял округга бўлинади, энди бу округлар қадимги қабилавий бўлинишларга сира ўхшамас эди. Бу округлар Исроил ва Яҳудия территориясининггина эмас, балки бўйсундирилган хананей қабилаларининг ерларини (шаҳарлар ва поселениелари билан бирга) ўз ичига олган эди. Ҳар бир округнинг тепасида натурал солиқлар тўплаш ишини бошқарадиган амалдор ўтиради. Шу билан бир вақтда, армия ҳам қайтадан ташкил қилиниб, кучайтирилади, энди бу армия составига суворилар ва жанг араваларида юрувчи отрядлар киритилади. Бироқ Сулаймон вақтида Исроил-Яҳудия подшолигининг иқтисодий ва сиёсий тараққиётига ортиқча баҳо бериб юбориш ярамайди. Тавротда айтилишича, Сулаймон Тирдан 120 мутахассис олиб келтирмақ учун Галилеядаги 20 та шаҳар ва қишлоқни подшо Хирамга беришга мажбур бўлган. Қуддусда аристократлар билан сарой аҳллари зеб-зийнат ичида ҳашам ҳаёт кечираётган эдилар, лекин

уларнинг ташқаридан ялтираб кўринган бу ҳаётлари оғир қашшоқликда яшовчи халқ оммасидан подшо бошлиқ қулдорлар сиқиб-сўриб олган катта-катта бойликлар устига қурилган эди.

Энг кейинги тарихий традиция Сулаймоннинг образини айниқса бўрттириб кўрсатишга уринган. Сулаймон подшолик қилган давр тарихий ривоятларда Исроил-Яҳудия подшолигининг «олтин даври» деб тасвирланади. Подшо Сулаймон тарихий ва поэтик афсоналарда идеал подшо, донишманд ҳукмдор ва судья қилиб кўрсатилиб, афсонавий бир образга айлантирилган. Энг кейинги традицияда, қадимги магизм хислатларини ўзида сақлаган ва шеър билан ёзилган оятларни Довуд подшо ҳам ваъз-насиҳатлар тўпламини тузган дейилади. Шунингдек, Сулаймон подшо яна 1005 лирик асар ва 3 минг масал тузган дейилади. Сулаймон подшолик қилган даврда эпик халқ қўшиқларининг биринчи тўплами тузилган бўлиши эҳтимол.

**Исроилнинг
Яҳудиядан
ажралиши**

Бирлашган Исроил-Яҳудия подшолиги мустақкам эмас эди. Фаластиннинг шимолий қисмини ташкил этган Исроил мамлакати деҳқончилик хўжалиги тараққий қилган Финикия, Шимолий Сурия ва Дамашқ билан иқтисодий ва маданий жиҳатдан маҳкам алоқада бўлган бой район эди. Кўпчилик аҳолиси яҳудийлардан иборат бўлган жанубий Фаластинда эса, чорвачилик хўжалигининг қадимги, ибтидоий формалари кўп жиҳатдан сақланиб қолган эди. Бу иқтисодий ва маданий зиддиятлар Сулаймон подшолиги вақтидаёқ намोён бўла бошлаган эди. Исроилликлар орасида шимолий ўлкаларга оғир солиқлар солиб қўйишга подшо Сулаймондан норозилик туғила бошлади. Норози бўлганларга Хероваам бошчилик қилади. Аммо тайёрланаётган қўзғолонни бошидаёқ бостириш учун Сулаймон етарли куч-қувватга эга эди. Хероваам Мисрга қочиб кетишга мажбур бўлади ва уни Миср фиръавни Шешонк очиқ юз билан қарши олади. Бу даврда Миср бирлашган Исроил-Яҳудия подшолигининг кучайиб кетишидан хавфсирар ва Фаластин билан Сурияда ўз таъсирини жилла бўлмаса бир қадар тиклашга иштиларди. Сулаймон вафот қилгандан кейин тахтга ўтирган вориси Ровоам Исроил устидан бўлган ҳукмронлигини сақлаб қола олмайди. Хероваам Миср мададига таяниб, Ватанига қайтиб келади ва Ровоамга қарши қўзғолон кўтариб, мустақил Исроил подшолигини тиклайди ва шу мамлакатнинг подшоси қилиб сайланади. Миср подшоси Шешонк Хероваамга анча катта ҳарбий ёрдам беради. У эраמידан

аввалги 928 йилда катта қўшинга бош бўлиб Фаластинга бостириб киради, яҳудийларнинг қўшинлари устидан бир неча марта ғалаба қозониб, Қуддусни қўлга киритади ва уни талон-торож қилади. Шу тариқа Исроил-Яҳудия подшолиги бўлиниб кетади. Шу вақтдан эътиборан Исроил билан Яҳудия ўртасида узоқ вақт давом этган қаттиқ кураш бошланади, бу кураш ҳар иккала мамлакатнинг ҳам заифланишига, қўшни мамлакатлар ва қабилаларнинг эса кучайиб кетишига сабаб бўлади. Исроил подшолиги Суриянинг ашча катта қисмига жойлашиб олган арамейларга, хусусан, Дамашққа қарши айниқса оғир кураш олиб боришга мажбур бўлади. Маркази Дамашқ шаҳри бўлган кучли Арамей подшолиги Урта денгизга олиб борадиган савдо йўлларини қўлга кириштириш мақсадида Сурия ва Фаластиннинг кўпгина ўлкаларини босиб олиш пайига тушади. Дамашқнинг қисини баъзи баришга мажбур бўлади. Исроил подшолиги ўз мустақиллигини сақлаб қолмоқ учун қўшинларига қарши бор кучини сарф қилиб курашишга мажбур бўлади. Бу курашда гоҳ у томон, гоҳ бу томон устун чиқади. Исроилнинг баъзи бир подшолари айрим ҳолларда душманлари устидан ғалаба ҳам қозонганлар. Мамлакатнинг янги пойтахти Самария шаҳрини қурган Омри бошқа подшолардан кўра кўпроқ муваффақият қозонган. Самарияда ўтказилган қазишларда бу шаҳарнинг ҳаробаларидан подшо саройи, баъзи бир ёзувлар ва подшо Осоркон II номи ёзилган Миср кўраси топилди. Исроил подшоларига Улик денгизнинг шарқ томонида яшagan моавитларга қарши ҳам қаттиқ кураш олиб боришга тўғри келган. Бу курашнинг, айниқса ундаги айрим воқеаларнинг қисқача бўлса ҳам ёрқин таърифи подшо Моавнинг эрамиздан аввалги IX асрга оид Меша ёзувида сақланиб қолган. Ёзувда бундай дейилади: Исроил подшоши Омри Моавни кўп кунлар қисиб турган, чунки Кемошнинг ўз мамлакатига қаҳр-ғазаби зўр эди. Унинг ўрнини ўғли босди ва у ҳам дедик: «Моавни қиса бераман»... ammo мен унга, унинг юртига назар ташладим ва Исроил абадий ҳалок бўлди». Узун қилиб ёзилган Меша ёзувидан олинган шу парчанинг мазмуни шундан иборатки, Омри, афтидан, моавитларга қарши муваффақиятли уруш олиб борган, ҳатто улар Исроилга хирож ҳам тўлашга мажбур бўлганлар. Лекин кейинчалик Исроилнинг заифланишидан фойдаланган Моав унинг таъсиридан қутулган ва ўзи ҳужумга ўтиб, Исроил қўшинлари устидан ғалаба қозонган.

Узоқ давом этган урушлар меҳнаткашлар оммаси устига оғир кулфатлар солган. Ҳарбий сийёсат ва ташқи савдонинг

ривожланганлиги аристократиянинг бойиши учун, эркин деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши учун, камбағалларнинг асоратга тушиб, кейин қулларга айланишлари учун қулай шароит яратиб берган. Йирик қулдорлик хўжалиги тобора кўпроқ тараққий қилган. Бу хўжалик қуллар меҳнатини ҳамда қарздорлар, моддий аҳволи оғирлашиб асоратга тушиб қолган ва, кўпроқ, ерсиз деҳқонлардан иборат камбағаллар меҳнатини эксплуатация қилишга асосланган. Ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви катта ижтимоий ҳаракатларга сабаб бўлган. Бу ижтимоий ҳаракатлар адабий асарларда, хусусан пайғамбарларнинг машҳур китобларида акс этган.

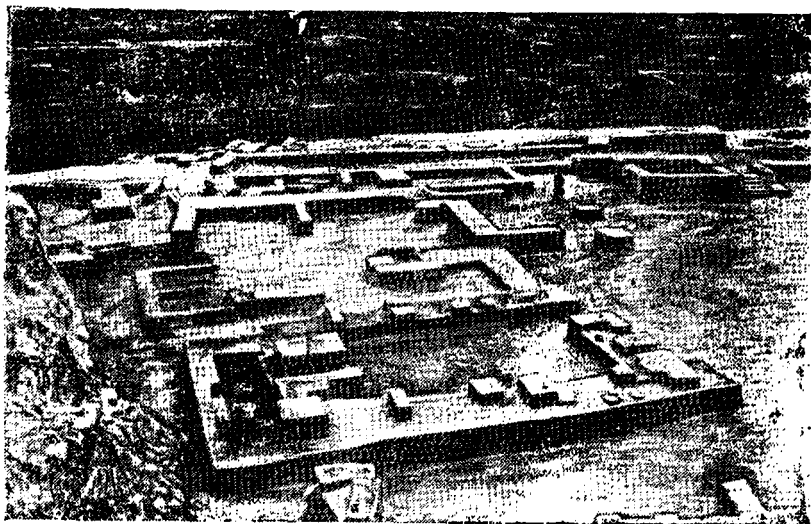
Пайғамбарлар

Пайғамбарлар китобларида эрамиздан аввалги VIII асрдан эътиборан камбағаллар ҳисобидан бойиб, зеб-зийнат ичида яшаган бойлар қаттиқ фош қилина бошлайди. Ғайри расмий қоҳинлар намояндалари бўлган пайғамбарлар аҳолининг ўрта табақаси билан бир қадар алоқада бўлганлар ва бойларнинг камбағалларни қаттиқ эксплуатация қилишига қарши чиққанлар. Айниқса, Амос, Михей ва Исаяя деган пайғамбарлар хонавайрон бўлаётган камбағаллар ҳисобига доим бойлик орттиришга уринувчи очкўз бойларни қаттиқ танқид қилганлар. Амос пайғамбар бундай деган: «Қулоқ солингиз бунга, камбағалларни еб қўйишга, фақир-фуқарони хароб қилишга тайёр турган очкўзлар сизлар дейсизларки: шу туғилган ой ўтса-ю, бизлар галламизни сотсак, шанба ўтса-ю, омборларимизни очсак, ўлчовни камайтирсангу, шекелнинг нархини оширсак ва тош-тарозидан уриб, одамларни алдасак, негаким бир кумушга йўқсилни, бир жуфт ковушга камбағални сотиб олсак, унини еб кепагини сотсак... Бу ҳолда ер титрамасми, ундаги ҳар бир жоп эгаси қон йиғламасми? Бугун ер дарё каби тебранаар, Миср дарёсининг тўлқинлари каби гоҳ настга тушиб, гоҳ юқори кўтарилиб чайқалар».

Бениҳоя зеб-зийнатга қўмилиб ҳамиша шахсий бойлик орттириш пайида яшаган бойларга қарши чиқиб, пайғамбарлар бурунги патриархал-қабила ҳаётига қайтиш зарурлиги тўғрисида ваъз айтганлар. Бироқ ижтимоий тараққиёт процессини ҳамда эркин жамоаларнинг тарқалишини тўхтатишга қаратилган бу консерватив уринишлардан амалий натижа чиқиши мумкин эмас эди.

Исроил ва Яҳудиянинг қулаши

Кескин тус олиб кетган синфий кураш ҳар қайсиси ўзига алоҳида яшовчи кичик Исроил ва Яҳудия давлатларини заифлаштириб қўйди. Қўшни халқлар ва давлатлар билан узоқ вақт давом этган урушлар, айниқса Осурия подшоларининг Фаластинга қилган юришлари уларни бутунлай ҳол-

Бет-Шандаги Мекал ибодатхонасининг харобалари.

дан тойдирган. Осурияликлар Исроил давлатига жуда қаттиқ зарба берганлар. Эрамиздан аввалги IX асрдаёқ Салманасар II Сурия ва Фаластинни босиб олиш мақсадида қўшин тортиб келган. Осурия подшоси Саргон II Исроил подшолигини батамом тор-мор келтирган. У эрамиздан аввалги 722 йилда Самарияни қўлга киритиб, Исроил подшоси Осияни ва у билан бирга 27290 исроилликни асир қилиб олиб кетган, кейин бу асирларни Мидия ҳамда Месопотамияга кўчириб юборган. Улар ўрнига Исроилга бобиллик ва арамейлик колонистларни олиб келиб жойлаштирган, ўшандан бошлаб улар «Самарияга эга бўлиб, унинг шаҳарларида яшай бошладилар». Исроил подшолиги шу тариқа қулаб борган.

Исроилнинг тор-мор келтирилиши, у билан қўп замонлардан бери рақиблик қилиб келаётган Яҳудиянинг бир қадар кучайишига ёрдам қилиши керак эди. Халқаро шароитнинг ўзгариши бунинг учун қулай вазият яратиб берган. Осуриянинг тушкунликка юз тута бошлаши Яҳудиянинг ўз мустақиллиги учун курашни кучайтиришига имкон берган. Яҳудияда Иосия подшолик қилган вақтда реформалар ўтказилган, бундан мақсад кескинлашиб кетган синфий курашни бир қадар бўшаштириб, давлатни ичдан мустаҳкамлаш эди. Эрамиздан аввалги 622-йилда Қуддус ибодатхонасидан «Қо-

нун китоби» топилганлиги тантанали равишда эълон қилинган эди. Бу китоб ўша вақтда қоҳинлар томонидан динга эътиқод қилишни марказлаштириш мақсадида махсус тузилган эди. Бу «Китоб»да яҳудийларда сақланиб қолган ва қадимги Ханаан динининг сарқити бўлган эътиқодлар ва расм-одатлар, «тепаликларда тутун чиқариш» (тоққа топиниш), сурияликларнинг худолари бўлмиш Ваалга, Астартага, қуёш,

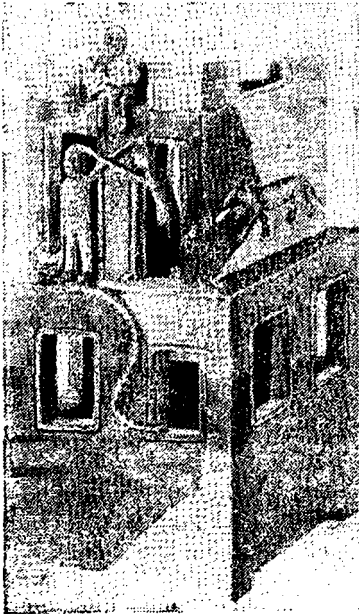

Худо Мекал сурати солинган ва Миср ёзуви битилган қабртоши. Бет-Шандан топилган.

Филадельфия. Пенсильвания музейи.

ой, юлдузларга ва «барча осмон қўшинлари»га топиниш қаттиқ қораланган эди. Шу билан бир вақтда бу «Китоб»да ягона ва марказлашган худо Яхвега сиғиниш ўрнатилиб, Қуддус ибодатхонасида унга эътиқод қилиш белгиланади. Шундай қилиб, давлатни марказлаштириш учун бўлган ҳаракат давлат динини марказлаштириш учун бўлган интилишда ўз ифодасини топди. Ниҳоят, синфий зиддиятларни бир қадар, гарчи чекланган тарзда бўлса ҳам, бўшаштириш мақсадида «Қонун

китоби»да қарздорлик орқасида асоратга тушиб, қул қилиб сотилган яҳудийларни олти йил хизмат қилгандан кейин ўз эркига қўйиб юбориш, қўйиб юборганда ҳам «шундай ўзини» эмас, балки бир оз мол бериб қўйиб юбориш тўғрисида кўрсатма берилган эди. Кейинчалик бу «Қонун китоби» баъзи қўшимчалар ва тузатишлар билан тавротнинг «Иккинчи қонун китобига» айлантирилган бўлса ҳам ажаб эмас. Яҳудийларнинг диний қонун-қондалари ана шу вақтдан тузила бошлайди.

Бет-Шанда муқаддас илоннинг лойдан ясалган уяси.

Филадельфия. Пенсильвания музейи.

Бироқ давлатни ичдан мустаҳкамлаш учун қилинган ҳаракатлар Яҳудия подшолигини ҳалокатдан сақлаб қола олмаган. Эрамиздан аввалги 597 йилда Қуддусни Бобил подшоси Навуходонсор II нинг қўшинлари ишғол қилган ва сўнгра, эрамиздан аввалги 586 йилда бу шаҳар бутунлай яқсон қилинган. Навуходонсор ҳам ўзидан олдин ўтган Осурия подшолари сингари, Қуддусни ишғол қилгач, истило қилинган бу мамлакатдан жуذا кўп асир олиб кетган. «Бутун Қуддусни кўчириб юборди, барча князларини ҳам, жасур қўшиннинг ҳаммасини ҳам, барча расом ва бинокорларни ҳам... барча жасур, урушга отланганларни Бобил подшоси Бобилга мажбурий равишда кўчириб олиб кетди». Ана шу тариқа машҳур Бобил асирлиги бошланган.

Қадимги яҳудийлар дини
Дин ва адабиёт
азалдан Фаластин, Сурия ва Финикияда яшаб келган қадимги

халқлар диний эътиқодларининг кучли таъсири остида таркиб топган. Бу қадимий халқлар қадим замоннинг буюк маданиятини яратган мисрликлар, бобилликлар билан ўзаро яқин муносабатда бўлганлар. Масалан, Бет-Шан харобаларида Мисрнинг XVIII—XIX династия фиръавнлари замонида, жумладан Сети I ва Рамзес II замонида қурилган ибодатхоналарнинг қолдиқлари топилган. Бу ибодатхоналарда Сурия-Финикиянинг Ваал-Дагон ва Ваалат-ашторет деган худолари-

Гезер харобаларидаги муқаддас тошлар.

га топинганлар. Тутмос III замонида оид бир ибодатхонадан мисрликлар услубида ишланган ва Миср ёзувлари битилган, лекин Сурия-финикияликлар худосининг сурати солинган қабртоши топилган. Бу ёзувда Сурия-Финикия худоси Мекал деб аталган. Шу билан бир вақтда Бет-Шанда муқаддас илонга ҳам топинганлар, буни, қазиш вақтида топилган жуда кўп топиниладиган буюмлар, шу жумладан, қадимги Бобил ёзувларида «шан» номи билан учрайдиган муқаддас илон уялари исбот қилади. Бу диний формалар энг қадимги яҳудий қабилаларининг диний эътиқодларига жуда тўғри келади. Қадимги яҳудийлар ҳам, бошқа қадимги халқлар сингари, табиатдаги турли хил куч ва ҳодисаларни илоҳийлаштирадилар. Тавротда тошлар, дарахтлар ва ҳайвонларга топинишнинг қадимги қолдиқлари тўғрисида айтилган сатрлар бор, бу эса кейинги вақтларгача турмушда сақланиб келган. Миср ёзувларида Фаластиннинг «тангри Эл тоғи» деб аталадиган жойи эсга олинади. Исроилнинг биринчи подшоси бўлган Херовоам «тепаликда» ибодатхона қурган. Фаластиннинг турли жойларидан муқаддас тошлар (массеблар) топилган. Тавротда «далолат учун» тош уюми қилиш одати таъриф этилади. Таврот китобларида таъриф этилган олтин бузоқ ва мис илон

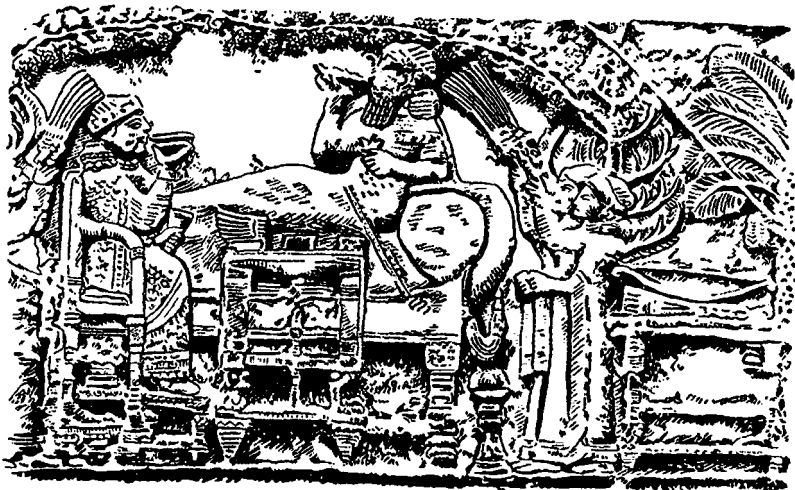
ўша вақтда ҳайвонларни илоҳийлаштириш, уларга топинишнинг яққол қолдиғидир. Ниҳоят, яҳудийларнинг бош худоси Яхве саҳро тоғлари худосининг аниқ хислатларини ўзида сақлаган ва табиатдаги мудҳиш кучларнинг, яъни ўт, момақалдироқ ва шамолнинг тимсоли бўлган. Айни шу вақтда уруғчилик тузумида аждодларга сизиниш ҳам юзага келган, бу сарқитлар эса энг кейинги динларда ҳам маҳкам сақланган. Синфий жамият таркиб топиб, қулдорлик давлати пайдо бўла бориши билан қадимги табиат худолари, шунингдек, уруғ группалари ва қабилаларнинг ҳомийлари бўлган худолар маҳаллий худоларга ва, ниҳоят, давлат худоларига айлантирилган. Бирталай бошқа худолар ва маъбудалар (Анат, Бетэл, Ал-Элон, Ал-Шаддай) билан бир қаторда қадимги яҳудийларнинг бош худоси Яхвега сизиниш айниқса катта ўрин тутган. Яхве секин-аста жанговар худога, давлат ҳамда подшонинг ҳомийсига айлантирилган. Эраמידан аввалги 722 йилда Исроил подшолиги қулагандан кейин, айниқса Бобил асирлигидан кейин яҳудийларнинг бирдан-бир худоси бўлган Яхве тўғрисида узил-кесил теология таълимоти тузилади. Шундай қилиб, қадимги яҳудийларда танҳо худо эътиқоди уларнинг дин тарихида анча кейин пайдо бўлгандир. Қадимги яҳудийлар динининг синфий негизи подшо ҳокимиятини илоҳийлаштириш тенденциясида ва қоҳинлик билан подшо ҳокимиятининг бир-бирига маҳкам боғланганлигида жуда яққол кўринади. Қадимги афсоналарда қадимги энг биринчи руҳоний-подшо Мельхиседек ҳақида хотира сақланган. Мельхиседек «Салим подшоси» ва шу билан бирга, худо Ал-Элоннинг қоҳини бўлган. Подшо «Яхвенинг дами солинган» шахс унинг «вакили» деб ҳисобланган. Худога тил тегизиш мумкин бўлмагани каби, подшони ҳам сўкиш, қарғаш тақиқ қилинган. Подшога, худога тил тегизган одам кофир ҳисобланган. Қадимги яҳудийлар подшо ёмғир ва қуёшга таъсир қила олади деб ишонганлар; об-ҳавонинг яхши келиши ва ҳосилнинг яхши бўлиши учун подшо жавобгар деб билганлар. Подшо «худо ўғли» деган ном олишга ҳақли бўлган. «Диний қасидалар китобида» худо Яхве подшога: «Сен менинг ўғлимсан. Бугун мен ўзим сени муҳайё қилдим» дейди. Шундай қилиб, қоҳинлар подшо ҳокимиятини мустаҳкамлашга ва шу билан бутун синфий қулдорлик тузумини мустаҳкамлашга уринганлар.

Дин адабиёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Таврот китобларида қадимги адабиётнинг хилма-хил асарлари: диний мифлар, тарихий афсоналар, қаҳрамонлар ҳақидаги халқ достонлари сақланган. Таврот адабиётидаги асарлардан бир қанчасида анча қадимги Ханаан ҳамда Бобил ва Миср ада-

биётининг таъсири бор. Таврот адабиёти ўз навбатида қадим-
ги христиан адабиётига таъсир этган. Пайғамбарларнинг
ғазаб билан айтган ваъзлари ва бадий жиҳатдан ғоят юксак
бўлган лирик шеърлар (диний қасидалар) жаҳон адабиётининг
энг гўзал асарлари қаторига киргандир.

Бронзадан ясалган болта.
Бет-Шандан топилган.

Ашшурбанипал ток сўриси остида кайф-сафо қилмоқда.

Куюжикдаги бўртма расм.

XIV БОБ

ОСУРИЯ

Табиий
шароити

Осуриянинг ўзи Тигр дарёсининг юқори оқими бўйлаб чўзилиб кетган кичик территорияни эгаллаган; унинг территорияси жанубда Қуйи Заб дарёсининг қуйи оқимидан тортиб шарқда Загр тоғларигача ҳамда шимоли-ғарбда Маснос тоғларигача чўзилиб борган. Осуриянинг гарб томонида бепоён Сурия-Месопотамия чўли бошланиб, Синжар тоғлари бу чўлнинг шимолий қисмини кесиб ўтган. Осурия территориясининг шимолий қисми эса бора-бора арман қирларига туташиб кетган. Осурияни ўраб турган чўл ва тоғларда ўсимликлар жуда оз ўсган. Бу ерларда яшовчи аҳоли қадим замонлардан бери асосан чорвачилик билан шуғулланган. Баҳорда тоғлардаги қорлар эриб, Юқори Заб дарёси тўлиб оққанлиги туфайли, бу дарё водийси деҳқончилик учун қулайдир. Буюк Тигр дарёси вақти-вақти билан тошиб турганлиги сабабли бу дарё водийсини қондириб суғориш мумкин бўлган. Бироқ шарқ томондан тоғлар сиқиб келгани учун бу водий унча катта эмас. Қадимги Осуриянинг ҳайдаладиган ер майдони 12 минг кв. км дан ошмаган.

Осурия ўзининг иқлими ва табиий суғорилиш шароити жиҳатидан Месопотамиянинг ўрта ва жанубий қисмидан бирмунча фарқ қилади. Қузда мудом ёмғир ёғиб туради ёки бу-

рунги ёзувларда образли қилиб айтилишича, «океан дарвозаси (яъни осмон дарвозаси — В. А.) катта очилади». Қиш узоқ давом қилмайди, аммо декабрь ва январь ойларида ерни кўпинча қор босиб, совуқ 14 даражагача етиб боради. Эрта баҳорда водий ва чўл жуда тез майсазорга айланади-ю, лекин ёз бошидаёқ барча ўсимликларни офтоб қовжиратиб, куйдириб юборади. Фаллани июль ойида ўриб оладилар, август ойида саратон иссиғига асло чидаб бўлмайди. Ҳатто боғлардаги «ширали мевалар ҳам қуриб қолади». Қўзда, сентябрь-октябрь ойларида хурмо пишади. Ёмғир деҳқончилик учун алоҳида аҳамиятга эга. Шу сабабли осурияликлар, «ёмғирни, намгарчиликни кўз тикиб кутамиз» ва «мамлакатда ёмғир бўлса, ҳосил ҳам сероб бўлади» дердилар. Адад деган худо ер юзига ёмғир ёғдирадиган осмон ҳокими ҳисобланган; осур қонунларида «худо Адад сувлари» (ёмғири) тилга олинади. Тигрнинг вақти-вақти билан тошиб туриши канал-ариқлар қуриб, тошқин сувларидан фойдаланишга имкон берган. Асосан Эрон ясси тоғлигидан оқиб тушадиган сой ва дарёлар суви билан тоғ ёнбағирларидаги ерлар қондириб суғорилган.

Тоғларнинг баъзи жойларини ўрмонлар қоплаган бўлиб, бу ўрмонларда илвасинлар сероб бўлган. Ҳунармандчиликни ривожлантириш учун зарур бўлган ҳар турли тошлар ва металл рудани одамлар қадим замонлардаёқ бу ерлардан топганлар. Тигрнинг юқори қисмидаги водий савдо алоқалари жиҳатидан қулай ўриш тутиб келган, чупки савдо йўллари шу ердан ҳамма томонга қараб кетган. Тигр дарёсидан жануб томонга борилса Эрон қўлтиғига, дарёларнинг водийлари бўйлаб шарққа қараб борилса Эрон ясситоғлигига, тоғ йўллари орқали шимолга қараб юрилса учта буюк қўл районига, яъни: Севан, Ван ҳам Урмия қўллари жойлашган районга ва ундан Закавказье ўлкасига, Тигр бўйлаб шимол-ғарбга қараб борилса Сурия ва Кичик Осиё чегараларига чиқилади, бу ердан ғарб томонга қараб борадиган, Сурия-Финикия қирғоқ бўйидаги савдо шаҳарларига бориладиган йўл очилади.

Аҳолиси

Жуда қадим замонлардан, эҳтимол, эрамиздан аввалги беш-тўртинчи минг йилликлардан буён Осурия территориясида субарей қабилалари яшаган: субарей қабилалари Олд Осиёнинг шимолий қисмида азалдан яшаб келганлар. Бу қабилалар ўзларининг тили, ташқи қиёфаси, маданий савияси ва тарихий ўтмишлари жиҳатидан Месопотамиянинг шимол-ғарбида ҳамда Шимолӣ Сурияда яшаган хурритларга, Закавказьедаги урартларга ва Тигрнинг шарқ томонида яшаган тоғли қабилаларга жуда яқин бўлган. Бироқ, бу субарей қабилалари эрамиздан аввалги II минг йилликнинг бошидаёқ қисман, Аккаднинг се-

мит қабилаларидан бўлган осурлар билан аралашиб кетганлар; Сурия-Месопотамия чўлларида ва Суриянинг баъзи ўлкаларида жойлашган аморитлар осурлар ва бошқа аккад қабилаларидан бир оз фарқ қилган. Аморитларнинг тили шимоли-ғарбий семитлар тили группасига кирган. Сўнгра, Осурия давлати ташкил тонган даврда субарей қабилалари тамомила аралашиб-қўшилиб кетган. Осурияда осур тили ҳукмрон тил бўлиб, у семит тиллари гуруҳига кирган.

Манбалар Антик замон авторлари асарларида Осурия тарихи тўғрисида бир қанча тарқоқ, кўпинча ишониш қийин бўлган, лекин баъзан ҳар ҳолда муҳим деб ҳисобласа бўладиган маълумотлар сақланиб қолган. Эрампиздан аввалги IX—VIII асрлардаёқ грек адабиётида Осурия тўғрисида айрим ишораларгина эмас, балки ҳатто Осурия тарихидан олинган айрим воқеаларнинг тасвири ҳам пайдо бўлган. Масалан, Аристотелнинг айтишича, алоҳида Геснод эпоси бўлган, унда Осурия пойтахти Ниневиянинг вайрон этилиши ҳикоя қилинган. Осурия давлатининг пайдо бўлиши ва унинг ҳалокати ҳақидаги афсоналар антик замон исторнографиясида жуда мустаҳкам ўрин олган. Осурия тарихи тўғрисида Диодорда ҳам қимматли маълумотлар сақланган; у Ктесий Книдский ва Геродот ёзиб қолдирган маълумотларни бир қадар танқидий нуқтаи назардан ўзгартиб, асосан, шу маълумотлардан фойдаланган.

Осуриянинг энг йirik шаҳарлари Ашшур, Калах, Ниневия ва Дур-Шаррукин шаҳарларини қазииш ишлари Осурия тарихини ўрганиш учун жуда катта материал берди. Бу шаҳарлар қазилган пайтда, у ерлардан қадимги сарой ва ибодатхоналарнинг кўп харобалари, архитектурага оид ҳар хил ёдгорликлар, уй-рўзгор буюмлари, диний эътиқод ёдгорликлари топилди ва булар ичида қадимги замон ёзувларининг жуда кўп топилганлиги хусусан катта аҳамиятга эгадир. Сўнгги вақтларда субарейлар билан осурияликларнинг энг қадимги поселениелари бўлган жойларда бир қанча қазииш ишлари ўтказилди. Тепа-Гавранинг бир оз шарқида турган Нинивия шаҳри яқинидаги Арпачияда ва, ниҳоят, қуйи Заб дарёсидан шарқ томондаги Аррапха (Киркук)да топилган энг қадимги буюмлар ва ёзувлар ҳам жуда муҳимдир. Энг қадимги шумерийларнинг Ал-Обейдадан топилган ва қадимги митаннийларнинг Тел-Халафдан қазиб олинган ёдгорликлари қайси замонга мансуб бўлса, Арпачиядан топилган энг қадимги ёдгорликлар, шу жумладан, геометрик нақш солиниб ва муайян стилда ишланган сопол идишлар ҳам тахминан шу даврга мансуб. Бу буюмларнинг ҳаммаси дастлаб металл пайдо бўлган ва уруғчилик тузуми емирилиб бораётган давр-

даги моддий маданият тараққиётининг бир хил босқичини аниқлашга имкон беради.

Қадимги Осурия территориясида, жумладан, Тигр дарёсининг юқори қисмида ва Евфрат дарёсининг ўрта қисмида 1927 йилдан 1938 йилгача катта қазилар ишлари ўтказилди. Бу қазилар натижасида бир қанча шаҳарлар, саройлар ва ибодатхоналар қазилиб, улардан моддий маданият ва ёзувларга доир жуда кўп ёдгорликлар топилди. Бу эса, Осуриянинг неолит даврдан бошлаб то Осурия давлатининг йиқилгунига қадар ўтган тарихини чуқур ўрганишга имкон беради. Хор-собоудда Саргон II нинг пойтахтини қазилар вақтида шаҳар қалъаси топилди, бу қалъа ичида олти ибодатхона ва олий мансаб эгаси бўлган амалдорларнинг резиденцияларидан иборат подшо саройи бўлган. Қўрғон деворлари билан ўралган шаҳарнинг жанубий қисмида бир сарой топилди, бу сарой тахт вориси, бўлғуси подшо Синахериб учун қурдирилган бўлса ҳам ажаб эмас. Қимматли бир қанча ёзувлар орасида эрамиздан аввалги XXI асрдан то VIII асргача давлатни идора қилиб келган осур подшоларининг рўяхати топилган. Осурия пойтахти Ниневияда ўтказилган кейинги қазилар ҳам кўпгина янги маълумотлар берди. Худо Набу ибодатхонаси синчиклаб текширилганида осур подшоларининг бинокорлик ишлари ҳам доир ёзувлари топилди. Жанубий Месопотамиянинг Халдия ботқоқликларида Синахерибнинг қилган жангларини, подшо Ашшурназирпалнинг арслон овини, ажнабий элчиларнинг хирож келтиришини тасвирловчи бўртма расмлар жуда муҳимдир. Сўнгра, маъбуда Иштарнинг Манишгусу замонида қурилган қадимги ибодатхонасининг қолдиқлари ҳам шу ердан топилди. Аккад подшосининг, эҳтимол, Саргон I нинг бронзадан ишланган боши ва Хаммурапи замонидаги ёзув ҳам шу ибодатхона харобаларидан топилди. Эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликка бориб тақаладиган архаик даврга оид бешта археологик қатламнинг ўрганилиши жуда ҳам муҳим иш бўлди. Ниневия Осуриянинг энг йирик шаҳаригина бўлиб қолмай, балки жуда қадимги шаҳари бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Евфратнинг ўрта қисмида, Кархемишнинг шарқида ва жануби-шарқида Осурияга қарашли катта вилоят шаҳарларининг харобалари қазилар топилди. Бу—Бит-Адина деган Арамея князлигининг пойтахти, Тил-Барсиб шаҳри бўлиб, у Евфрат дарёсининг қирғоғида жойлашган ва уни Салманасар III истило қилган. Бу ердан Салманасар III қурдирган ва кейинчалик, эрамиздан аввалги VIII ва VII асрларда икки марта қайтадан тuzатилган катта осур саройининг қолдиқлари топилди. Осурлар санъати ва моддий маданиятини ёрқин кўрсатувчи

ажойиб девор ёзувлари кишини айниқса қизиқтиради. Арслонтошда ўтказилган қазилар ҳам кишини жуда ҳайратда қолдиради; бунда ғишт девор билан ўралган Хадайтү деган вилоят шаҳрининг харобалари топилди. Бу шаҳар харобалари қазилган пайтда дастлаб осур подшоси Тиглатпаласар III қуриб, кейинчалик Саргон II томонидан қайта тузатилган саройнинг қолдиқлари топилди. Қўшни бино текширилганида фил суягидан бадий қилиб ясалган 200 га яқин лавҳача топилди, булар подшо тахтини ёки сарой жиҳозларини безаш учун ишлатилган бўлса керак. Бу лавҳачаларнинг баъзилари Миср ва Кипр услубида ишланган бўлиб, Фаластиннинг Магиддо ва Самарно деган жойларидан топилган лавҳачаларга жуда ўхшаб кетади. Эҳтимол Финикия усталари томонидан ясалган бу лавҳачалар, эраמידан аввалги IX асрда Финикия билан Осурия ўртасида савдо-сотиқ ишлари анча ривожланганлигидан далолат беради. Ниҳоят, 1932 йилда Хорсободинунг шимоли-шарқидagi Жервонда тошдан қурилган катта осма тарнов текширилди. Синахериб қурдирган бу осма тарновнинг узунлиги 280 м ва кенлиги 22 м бўлиб, Осурия пойтахти шу тарнов орқали сув билан таъминланган. Махсус каналдан олинган сув ўша осма тарнов ёрдами билан тор водий устидан ўтказилган. Бавиан районидаги бу каналнинг бош қисмида Синахериб замонида доир монументал бўртма расмлар топилди.

Осурия территориясидан ва унга қўшни мамлакатлардан топилган ёзма манбалар Осурия тарихини ўрганиш учун энг қимматли материал бўлиб хизмат қилади. Каппадокиядаги Култөпадан топилган ҳужжатлар Осуриянинг энг қадимги тарихини ойдинлаштириб беради. Бу ҳужжатлар, афтидан, Кичик Осибнинг шарқий ўлкаларидаги савдо колонияларининг архивидан чиққан бўлса керак; бу колониялар дастлаб осурлар томонидан барпо қилинган, кейин, эраמידан аввалги учинчи минг йиллик охирида, у ерда хетт қабилалари келиб жойлашган. Бу ҳужжатларда кўпинча осурларнинг асл номлари тилга олинади ва осурларга хос даталар учрайди.

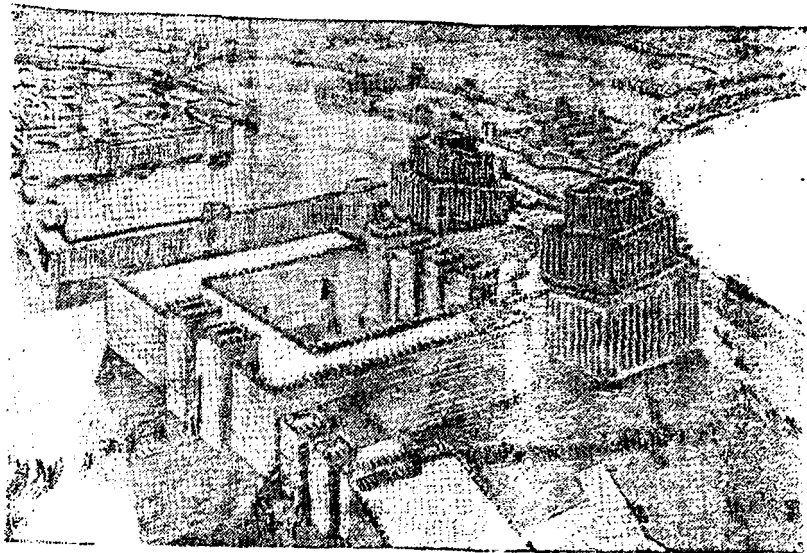
Осур ёзувлари орасида учраган бирдан-бир йирик юридик ҳужжат «осурия қонулари» деб аталган қонунлар, ёки, тўғрироқ қилиб айтганда, суд ишларига онд тўпламнинг бир қисмидир; бу тўпламнинг 79 моддасидан 51 таси оила ҳуқуқига доир бўлиб, у эраמידан аввалги II минг йилликнинг тахминан ўрталарида (эраמידан ав. XV—XIII асрларда) тузилган бўлса керак. Бу тўплам тексти Осуриянинг қадимги пойтахти Ашшур шаҳри харобалари ичидан топилган. Бу қонунлар Осурия тарихининг муҳим манбаи бўлиб, қадимги осурларнинг иқтисодий ва ижтимоий тузумини бир қадар ойдинлаш-

тириб беради. Подшо ёзувлари, йилномалар, «лимму» амалдорларининг рўйхатлари (йиллар шу амалдорлар номи билан аталган), тарихий-дипломатик ҳужжатлар, масалан, осур подшоси Ададнирари замонида Осурия билан Бобил ўртасида тузилган шартнома ҳақидаги тарихий справка, ниҳоят осур подшоларининг маҳаллий амалдорлар билан маъмурий ишлар юзасидан олиб борган жуда қимматли ёзишмалари (бу ёзишмалар асосан Осурия давлатининг сўнгги асрларига оиддир) кейинги даврларни ўрганиш учун катта аҳамиятга эга. Осурия подшоси Ашшурбанипал кутубхонасидан топилган жуда кўп хилма-хил ёзувлар Осурияда маданий тараққиёт анча юқори даражада бўлганидан гувоҳлик беради.

Осурия
тарихининг энг
қадимги даври

Арпачияда, Тепа-Гаврада, Тел-Биллада ўтказилган қазинишлар энг қадимги замондан буён шимолий Месопотамияда яшаган субарей қабилаларининг хўжалик ва бутун маданий тараққиёт даражасини аниқлашга имкон беради. Бу қабилалардан баъзилари ўтроқ ҳолга кўчиб, деҳқончилик билан кун кечирган. Улар Олд Осиё халқларига маълум бўлган дон экинларидан эммер экканлар. Энг муҳим ҳайвонларни қўлга ўргатганлар. Турли ҳунарлар: кулолчилик, бўз тўқиш ва металлургия пайдо бўлган ва ривожлана бошлаган. Бу қадимги қабилалардаги диний эътиқодлар ҳақида ҳам баъзи бир маълумотлар бор. Субарейлар табиатдаги ҳодисаларни илоҳийлаштирганлар ва нариги дунёга (охиратга) ишонганлар. Гўрлар очиб қаралганда, мурдалар гужанак қилиб, ёнбош ётқизилган ҳолда, ҳар хил нарсалар: идишлар, тош ва суякдан ясалган қурол-яроғлар билан бирга қўшиб кўмилганлиги маълум бўлди; бу юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Субарей қабилаларининг номлари ва уларнинг мамлакати Субарту номи Шумер-Аккад ва Бобил ёзувларида, жумладан, Марида топилган муҳим ҳужжатларда учрайди. Аккад подшоси Саргон Қадимий ўша вақтда Субарту мамлакати билан уруш қилган. Маридаги подшо саройи харобаларидан топилган ҳужжатларга қараганда, Бобил подшоси Хаммурапи шимолий тоғларда яшовчи ана шу субарей қабилалари билан уруш қилган пайтида Мари подшоси Зимрилим билан ҳарбий иттифоқ тузишга мажбур бўлган. Мари давлати Бобил давлатига ўхшаб, Субарту мамлакатига ўз иқтисодий ва сиёсий таъсирини мустаҳкамлашга интилган. Зимрилим шимолий Месопотамиядаги ўзига тоби князлардан жуда кўп хатлар олган. Зимрилим шимолий Месопотамиядан хирож, Маридаги худолар ва ибодатхоналар учун қурбонликлар олиб турган ва ўзини «Юқори Мамлакатнинг подшоси» деб атаган. Афти-

Ашшур шаҳрида Ану ва Адад деган худоларга бағишланган ибодатхона.
Реконструкция.

дан, Бобил ҳам, Мари ҳам Субарту мамлакати билан ҳар қандай алоқани мустаҳкамлашдан баб-баравар манфаатдор бўлган бўлсалар керак. Бир қанча фактлар субарейларнинг жуда кенг тарқалганини ва уларнинг маданияти анча юксак бўлганини кўрсатади. Тигр дарёсининг шимолий қисмидан то Ниппургача чўзилган кенг территорияда субарейларнинг номлари ёзилган ҳужжатлар топилган эди. Тигр дарёсининг шарқ томонида, Керкук яқинида ҳам субарейларнинг номлари ёзилган Аккад ёзувлари топилган эди. Бу ердаги қазилар нагисиде субарейлар яшаган қишлоқларнинг қолдиқлари топилди; субарейлар таъсири ғарбга, то Суриягача бориб етган. Энг қадимги осур подшолари мамлакатнинг ерли аҳолиси бўлган субарейлар билан жуда яқин алоқада бўлганлар. Баъзи подшолар, чунончи, Ушпия ва Қикия ўзларига субарей номларини қўйганлар. Энг қадимги Осурияда Митаннийларнинг ҳам бир қадар таъсири бўлгани сезилиб туради. Масалан, Тигр дарёси бўйидаги Самарра шаҳрида митаннийлар исми билан ўзини атаган подшо Арисеннинг мис лавҳаси топилган эди. Арисен эрамиздан аввалги учинчи минг йилликда Уркиш ва Наварда идора қилган. Навҳадаги ёзув худо Нергал шарафига бағишланган экан.

Шумернинг кучли маданий таъсири қадимги замонлардан бошлаб Осурияга кириб борган. Масалан, қадимги Осуриянинг Ашшур шаҳри қазилган вақтда маъбуда Иштар ибодатхонаси остидан яна энг қадимги ибодатхона харобалари топилган, бу ибодатхонанинг пойдевори тагидан эса, шумерликларга хос скульптура парчалари қатламидан иборат ёдгорликлар топилган. Осур санъати узоқ вақтгача Шумер санъатининг кучли таъсири остида бўлган. Осуриянинг жанубий қисмидаги шаҳарлар қадимги Шумернинг айниқса кучли маданий таъсири остида бўлиб келган. Бу шаҳарларнинг ҳокимлари, Шумер патәсилари (ҳокимлари)га ўхшаб, коҳинлик унвони билан аталганлар. Осур подшолари кейинчалик ҳам коҳинлик унвонини сақлаб қолганлар.

Хўжаликнинг
ривожланиши ва
ижтимоий тузум

Энг қадимги даврда осурларнинг хўжалик ҳаётида чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Табiiй шароитлар баъзи ҳолларда аҳолига катта-катта суғориш ишларини ўтказмасдан туриб ҳам тирикчилик қилишга имкон берган. Бироқ, деҳқончилик ишларини кенг кўламда ривожлантириш учун ёнгарчилик доимо етарли миқдорда бўлиб турмаган. Баъзи жойларда энг қадимги замонлардаёқ сунъий суғориш тадбирларини кўришга мажбур бўлганлар. Масалан, осур подшолари «мамлакатнинг дон ва кунжутга бўлган эҳтиёжини тўла қондириш учун» катта-катта каналлар қазитганликларини биламиз. Сунъий суғориш ишлари Иккидарё оралигининг жанубий қисмида ёки Мисрдаги сингари, Осурияда катта роль ўйнамаган, балки Осурияда у ёрдамчи восита бўлган, холос. Шундай бўлса-да, турли хўжжатлар ҳар ҳолда у ерда сунъий суғориш бўлганлигини кўрсатади. Эрамиздан аввалги XV—XIII асрлардаги осур қонунларининг бир моддасида, ер эгалари суғориш учун оқизиладиган сувни расамади билан тақсимласинлар: «Ҳар бир кимса ўз ерида ишласин ва ўз даласини суғорсин», дейилган. Бордию, сув устида низо чиқса, ҳар икки даъвогар судга мурожаат қилиши лозим бўлган. Сўнгра суд сув тақсимотини ажрим қиладиган қарор чиқарган. Суднинг бу қарори алоҳида хўжжат ҳисобланиб, уни бажариш мажбурий бўлган. Ўз ерига қонундан ташқари сув қўйган айбдорга осур қонунининг яна бир моддаси жуда қаттиқ жазо белгиллаган: «Агар бирор киши кичкина бир бўлак ариқни босиб олса, буни исбот қилиб, шу ишни қилган одамни фош қилиш керак бўлади. Айбдор талаёт кўрғошин тўлайди, у олганидан уч баравар ортиқ ер қайтариб беради; у 50 марта дарра ейди; у бир ой давомида подшога ишлаб бермоғи лозим». Демак, қонун чиқарувчи суғориш тармоғининг хўжаликдаги катта аҳамия-

тини ҳисобга олиб, мулк эгаларининг ариқлардаги сувлардан фойдаланиш ҳуқуқларини мустаҳкамлаш учун бир қанча тадбирлар кўрган.

Деҳқончиликда галлакорлик билан бир қаторда боғдорлик ҳам анча кенг ривож топган. Шу мақсадда тоғ ёнбағирларидан фойдаланилган; тоғ ёнбағирлари Суриядаги каби террасаларга айлантирилиб, буларга ҳар хил мева дарахтлари ўтқазилган. Шу хилдаги боғлар Осурияда ҳам, Кичик Осиёнинг осурлар келиб ўрнашган районларида ҳам барпо қилинган. Кичик Осиёдан топилган осур ёзувларида ойларнинг ўзига хос номи, масалан: «боғлар ойи» («кератим») ва «анжир ойи» («тинатим») деган номлар тилга олинади. Боғдорчиликнинг бу хилда ёйилиб кетиши ҳатто махсус деҳқончилик календа-рида акс эттирилган бўлса ҳам керак.

Хом ашёнинг сероб бўлиши аҳолининг турли ҳунармандчилик ишлари билан шуғулланишига имкон берган. Металлургия жуда кенг ривожланган. Осурлар, қўшнилари хеттлар ва урартларга ўхшаб, етарлича металл рудасига эга бўлганлар, улар мис ва темир ҳам қазиб чиқара олганлар. Бронза ҳосил қилиш учун мисни қалай ёки қўрғошни билан бирга қўшиб эритганлар. Қалай ҳам, қўрғошни ҳам Осурияда жуда кўп қўлланиладиган металл бўлиб, ҳаттоки уларнинг номлари ҳам осур тилида бир хилда юритилган. Осурлар металлдан турли қуро-л-яроғлар ишлай билганлар, осурлар ўз армияларини қуро-л-лан-тиришда бутун қадимги Шарқ дунёсида шуҳрат қозонганлар. Металлдан баъзи бир асбоблар ясаш ҳам энг қадимги Осурия давлати яшаган замонларга тўғри келади. Масалан, қўлларини қовуштириб қасам ичиб турган хотин тасвирланган ҳайкалча шу буюмлар жумласига киради; бу ҳайкалча ташқи кўриниши ва ишланган замонига кўра, мамлакатни Лагаш ҳокими Гудеа идора қилган даврга тўғри келади.

Осурия тарихининг бошидан то охиригача бу мамлакат экономикасида натурал-хўжалик мустаҳкам сақланиб қолган. Бироқ, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши айирбошлаш савдосининг энг қадимги формасини аста-секин келтириб чиқарган.

Агар эраמידан аввалги XVIII асрдан бошлаб Олд Осиёнинг жанубий қисмидаги бутун савдони назорат қилган жуда йирик марказ бўлиб Бобил ҳисобланган бўлса, Олд Осиёнинг шимолий қисми, шунингдек, шимолий Сурия ҳам, Кичик Осиё ва Армения ҳам шу даврда Осуриянинг анча кучли иқтисодий таъсири остида бўлган. Ҳужжатлар бизга эраמידан аввалги учинчи минг йилликнинг охири ва иккинчи минг йиллик бошида Осурияда савдо анча тараққий қилган деб ай-

тишга имкон беради. Галис дарёси районидаги Каппадокияда (Култепада) ҳужжатлар топилган, бу ҳужжатлардаги осур номларига қараганда, улар осур колонияларидан чиққан бўлса керак. Хеттлар ўрнашган мамлакатларда осурлар ўзларининг савдо колонияларини барпо қилиб, хеттлар билан қизгин айирбошлаш савдоси олиб борган бўлишлари ҳам мумкин.

Осурия билан Қичик Осиё мамлакатлари ўртасида олиб борилган савдо-сотиқ ишларида металл муҳим ўрин тутган. Култепада топилган расмий ҳужжатларда олтин, кумуш, мис ва қўрғошин тилга олинган. Одамларга кумуш ва мис билан қарзлар берилгани ҳақида кўп ҳужжатларда маълумотлар бор. Савдо ишларида қўрғошин жуда кенг ўрин олган. Шимолда Бўғоз-Қоягача ва жанубда Евфрат водийсигача чўзилган жойларда яшовчи қабилалар билан карвон савдоси олиб борган катта-катта савдо корхоналарига осур савдогарлари бошчилик қилган.

Осурлар маҳаллий хетт аҳолиси билан қизгин савдо-сотиқ ишлари олиб бориб, маҳаллий аҳолига кўпинча қарз берганлар, бу қарзлар натижасида камбағаллар одатда асоратга тушиб қолганлар. Қарзини ўз муҳлатида тўлашга қурби етмаган камбағал қарздорлар ижарадорнинг «уйига киришлари» лозим бўлган, бошқача қилиб айтганда, қарздор олган қарзи бадалига шахсан меҳнат қилиб беришга мажбур бўлиб, қарздорлик асоратига тушиб қолган.

Бу осур колонияларининг ўз-ўзини идора қилиш бошқармалари бўлган. Улар махсус «шаҳар хонаси» томонидан идора қилиниб, Ашшур шаҳридан кўрсатмалар олиб турганлар ва шу шаҳарнинг олий судига бўйсунганлар. Бироқ, осур савдогарлари билан бир қаторда, Аккад савдогарлари ва Фарбий семитларнинг аморийлар ўрнашган (Хабур районида) ўлкаларидаги савдогарлари ҳам Қичик Осиёга кириб борганлар. Шундай қилиб, осурларнинг Қичик Осиёдаги колонияларида маданиятнинг қурама тури майдонга келган. Култепада топилган расмий ҳужжатлар, аккадликлар тили билан илк осурлар тилининг қўшилишидан ҳосил бўлган қурама бир тилда ёзилган. Қичик Осиё колонияларига Аккад орқали бобилликларнинг узунлик ва оғирлик ўлчов системаси (талант — мина — шекель) келиб кирган, бироқ, бу ерда ўнли саноқ системасининг жорий қилиниши билан бу система мураккаблашиб қолган. Бу колониялардаги аҳолининг ўзи ҳам жуда қурама бўлиб кетган. Этаси семит номида бўлмаса ҳам, ўғли соф семит номини олган. Афтидан, Осуриянинг ўз территориясидагидан кўра, унинг колонияларида турли қабилалар ва турли мада-

ний таъсирлар бир-бирлари билан кўпроқ аралашиб кетган бўлса керак.

Савдо тараққиёти ҳарбий ишнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Хом ашёга бой районларни ва савдо йўлларини босиб олиш ҳарбий кучлар ташкил қилишни талаб этган. Қўшни мамлакатларга қилинган ҳарбий юришлар вақтида кўпгина асирлар қўлга киритилган. Урушлар қўлчиликнинг асосий манбаларидан бири бўлган; бундан ташқари, осурлар шимолий Месопотамиядаги ерли субарей аҳолисини ва Кичик Осиёдаги хеттларни раҳмсиз равишда эксплуатация қилиб, асоратга тушган қарздорларни қулларга айлантирганлар. Ниҳоят, патриархал оила тараққиёти қадимги жамоа ичидаги социал зиддиятларни чуқурлаштирган. Хотинлар ва оиланинг кичик аъзолари қул ҳолида бўлганлар. Патриархал оила бошлиғи бўлган эр ва ота уруғ бошлиғи (оқсоқол)нинг ҳамма ҳуқуқлари ва ҳокимиятини ўзига мерос қилиб олган чекланмаган ҳокимга ва туғма қулдорга айланган. Осуриядаги каби уй қуллигининг жуда яққол формаларини қадимги Шарқнинг ҳеч бир мамлакатаида кўрмаймиз. Қулликнинг бундай формалари Осуриянинг эрамиздан аввалги тахминан XIV асрга оид қонунларида ёзиб қолдирилган.

Бу қонунларга кўра, оила ҳуқуқи бениҳоят қаттиқ бўлган. Оила ҳуқуқи хотинни қул ҳолига солган. Хотин ўз эрининг уйидаги мол-мулкига эгалик қилишга ва уни сотишга ҳақи бўлмаган. Ўз эрининг уйидаги бирор нарсани эридан ижозатсиз олган хотин ўғри ҳисобланган. Осур қонунларидаги моддалардан бирида бундай дейилади: «Агар қул ёки чўри эркин одам хотинининг қўлидан бирор нарса олар экан, қул ёки чўрининг бурун ва қулоқларини кесиб ташлаш керак. Ўғирланган нарсани қул ёки чўри тўлаши керак. Эркин одам эса ўз хотинининг қулоқларини кесиб ташласин. Агар эркин одам ўз хотинини оқлайдиган бўлса, у ҳолда қул ёки чўрининг ҳам бурун ва қулоқлари кесилмасин ва ўғирланган нарсани ҳам улар тўламасин».

Эрининг ўз оила аъзоларини хўрлаш ва жазолаш учун чексиз ҳуқуққа эга бўлганлигини қонуннинг бошқа бир қанча моддалари ҳам кўрсатади. Хотин киши эрига хиёнат қилиб ёт одам билан алоқада бўлса, эри уни ўлдиришга ҳақли бўлган. Қонуннинг алоҳида бир моддаси эрининг ўз хотинини қаттиқ калтаклашига руҳсат беради. Осурия суд қонунлари тўпламида: «Бирор кимса ўз хотинининг сочини қирқса, уни мўматалоқ қилгунча урса, унинг аъзойи баданини тилка-пора қилиб ташласа ҳам, эр айбдор бўлмайди» деб ёзилган. Хотинларнинг эрларга тобелигини қонуннинг яна бошқа бир моддаси ҳам кўрсатади, бу моддада айтилишича, эр бедарак

йўқолиб кетган тақдирда, хотини уни номаълум муддатгача кутиши шарт. Хотин қўйиш тартибининг махсус формаси хотинларнинг бундан ҳам оғир аҳволини янада қийинлаштирган: «эр хотинини қўйиб юборар экан, истаса хотинига бирор нарса беради; бордию истамаса, у албатта ҳеч нарса беришга мажбур эмас ва хотин уйдан икки қўли бўш чиқиб кетаверади». Ўз қизига нисбатан ота ҳам худди шундай чексиз ҳуқуққа эга бўлган. Қонун отанинг ўз қизини истаганича жазолашига йўл қўйган. Осур қонунининг бир моддасида: «Ота ўз қизига нисбатан истаганча муомала қила олади» деб айтилган. Қиз туғилган кундан бошлаб отасининг чўриси ҳисобланган, ота ўз қизини чўриликка сота олган, шу билан бирга қонунда муайян «қизларнинг баҳоси» кўрсатиб берилган. Масалан, қизни алдаган ёки зўрлаган киши «қизнинг асл баҳосидан уч ҳисса ортиқ кумуш билан» отасига ҳақ тўлаши лозим бўлган. Сақланиб қолган контрактларда хотиннинг 16 шекель (134 грамм) кумушга сотиб олинганлиги ёзилган.

Осурияда кўп асрлар бўйи яшаб келган қадимги патриархал оила тўнғич ўғилнинг ворислик ҳуқуқи расм бўлгани туфайли мустақкамлана ва кучая борган. Қонуннинг алоҳида моддасига биноан, тўнғичлик ҳуқуқига кўра, биринчи ўғил мероснинг кўпчилик қисмига даъвогар бўла олган. Одатда, тўнғич ўғил мероснинг учдан икки қисмини олган, шу билан бирга учдан бир қисмини хоҳишига қараб танлаб олишга ва яна бир қисмини чек ташлаб олишга ҳақли бўлган. Қадимги Исроил давлатида бўлгани каби, Осурияда ҳам левират (есирга уйланиш) одати, яъни ўлган кишининг бева қолган хотинининг унинг ака-укаларидан бирига мажбурий суратда никоҳлаб бериш одати катта аҳамиятга эга бўлган. Буни Осуриянинг суд қонунлари тўпламидаги қуйидаги модда аниқ кўрсатади: «Агар унинг ўғилларидан бири вафот қилиб, келиш ўз отасининг уйда бева қолса, у ҳолда ота (марҳумнинг отаси — В. А.) ўлган ўғлининг хотинини иккинчи бир ўғлига никоҳлаб бериши керак». Осур қонунларида шундай бир махсус модда борки, бу модда ўғли ўлгандан кейин, унинг бева қолган хотинини никоҳлаб бериш учун бошқа ўғли бўлмаган тақдирда, келинни қайнатанинг ўзи хотин қилиб олишига йўл қўйган.

Қарздорлик асоратининг авж олиши қулдорлик муносабатларининг келиб чиқишига кенг йўл очиб берган. Осурияда қарзга берилган пул ёки дон учун қўшимча тўланадиган аниқ процент нормалари бўлмаган. Шу сабабли қарз берувчи истаганича процент ола берган. Бу процентлар одатда йилга 20 дан 80 процентга етиб борган. Шу билан бирга, судхўрларнинг баъзан 160 процентга етказиб фойда олганлигини кўр-

сатувчи ҳужжатлар ҳам сақланиб қолган. Қарзини ўз вақтида тўламаган қарздорлар асоратга туширилган ва бу қарздорлар ёки қарз берувчининг уйида ўзлари меҳнат қилиб қарзини узишлари, ёхуд ўз болалари ёки қариндош-уруғларини унга гаровга қўйиб, тутқунликка беришлари лозим бўлган. Асоратга тушиб қолган қарздор қарз берувчининг уйида ишлаши лозим бўлса-да, лекин қарз берувчи уни ўз қулларини сотгандай сотишга ҳақли бўлмаган. Бунинг устига, Осурияда туғилиб ўсган осурларни қулликка солишни қонунларнинг баъзи моддалари ман қилган. Бироқ қонуннинг қулдорлик эксплуатациясининг жуда оғир формаларини енгиллаштиришни кўзда тутган бу моддалари ҳақиқатан амалда жорий қилинган деб бўлмайди. Бизнинг замонамизгача сақланиб қолган ҳужжатлар шуни кўрсатадики, осурлар гарданлардаги қарзларни муҳлатида тўлай олмаган тақдирда, қарздор қулларга айлантирилган. Осур қонунининг яна бир моддаси, қадимги Осурияда уй қуллиги ва қарздорлик қуллиги анча ривожланганини кўрсатади. Бу модда ака-укалар ўртасида мол-мулк бўлиб олинмагунча уларнинг бирортаси томонидан «жонли махлуқлар» (напшате) нинг ўлдирилишини тақиқлайди. Елғиз «жонли махлуқларнинг хўжайинигагина» шу «жонли махлуқлар»ни ўлдиришга рухсат этилган. Қонун чиқарувчи «жонли махлуқлар» деб, уй қулини ва қарздор қулни, шунингдек, уй ҳайвонларини кўзда тутган бўлса керак. Қонун чиқарувчи қуллар билан уй ҳайвонига бир хилдаги «жонивор» (напишту) деб қараган. Шу нарса характерлики, қадимги яҳудийларнинг ўша сўзга оҳангдош ва яқин бўлган («нефеш») сўзи ҳам уй қули билан уй ҳайвонини билдирган.

Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидагига ўхшаб, Осурияда ҳам қулдорликнинг жуда ибтидоий формалари (уй қуллиги ва асорат қуллиги) авж олганлиги бошқа сабаблар билан бир қаторда, қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг ривожланмай, бир жойда қотиб қолишига олиб келган.

**Энг қадимги
Осурия
давлатининг
ташкил топиши**

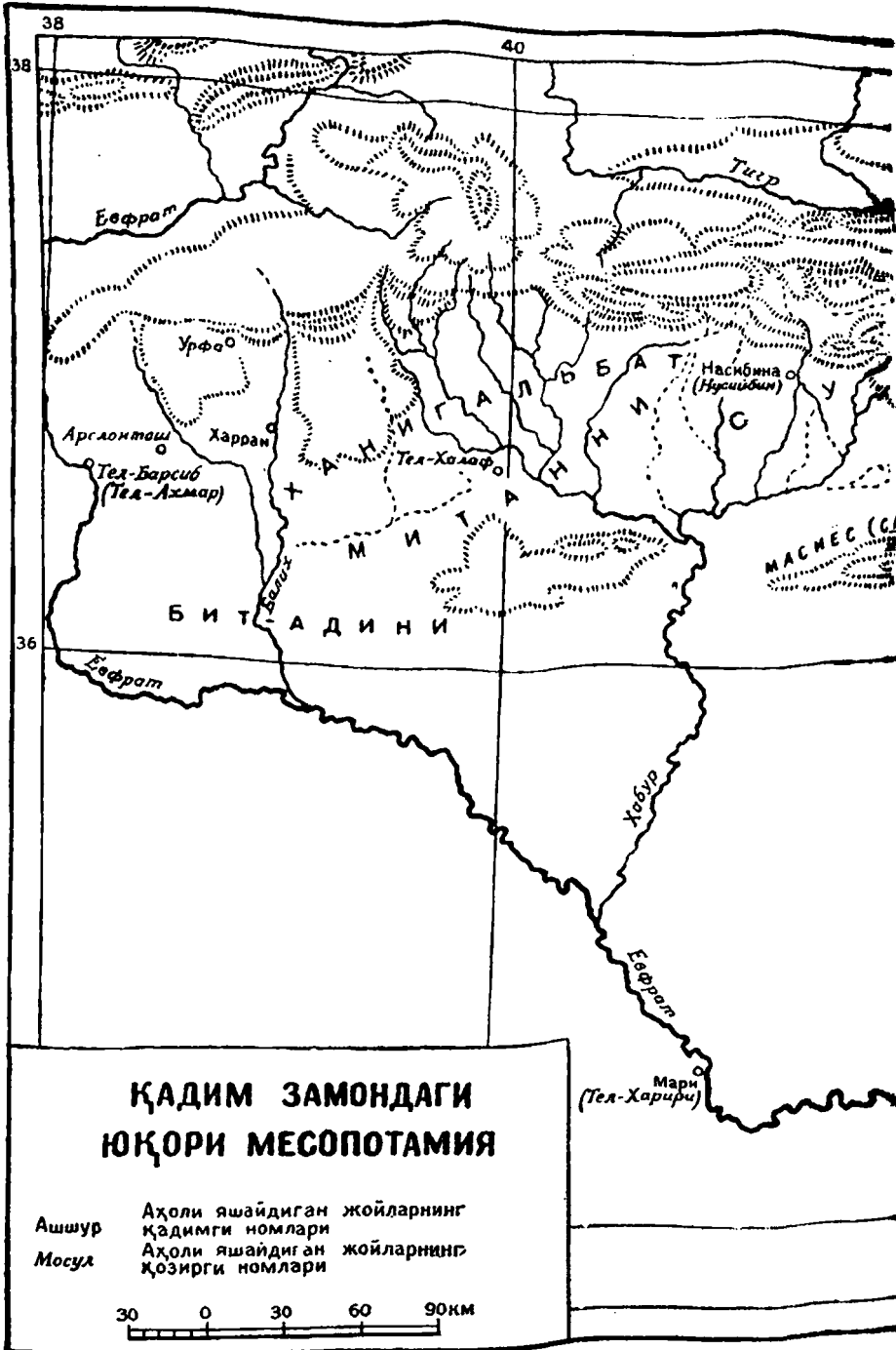
Синфий зиддиятларнинг кескинлашуви давлатнинг вужудга келишини талаб қиларди. Давлат қулдорлар билан бойларнинг қулларга ва камбағалларга қарши олиб борадиган курашида шу қулдорлар билан бойларнинг маифеатларини ҳимоя қилиши лозим эди. Иккинчидан, ўсиб боровчи қулдорлик хўжалигини зарур бўлган энг арзон иш кучи (қуллар) билан ва мамлакатни етишмайдиган хом ашё ҳамда ҳунармандлик буюмлари билан доимо таъминлаб туриш учун, давлат қўшни мамлакатларга ҳарбий юришлар уюштирмоғи ва улар билан савдо-сотик ишларини олиб бормоғи лозим эди. Ниҳоят, давлат ҳокимияти мамлакат

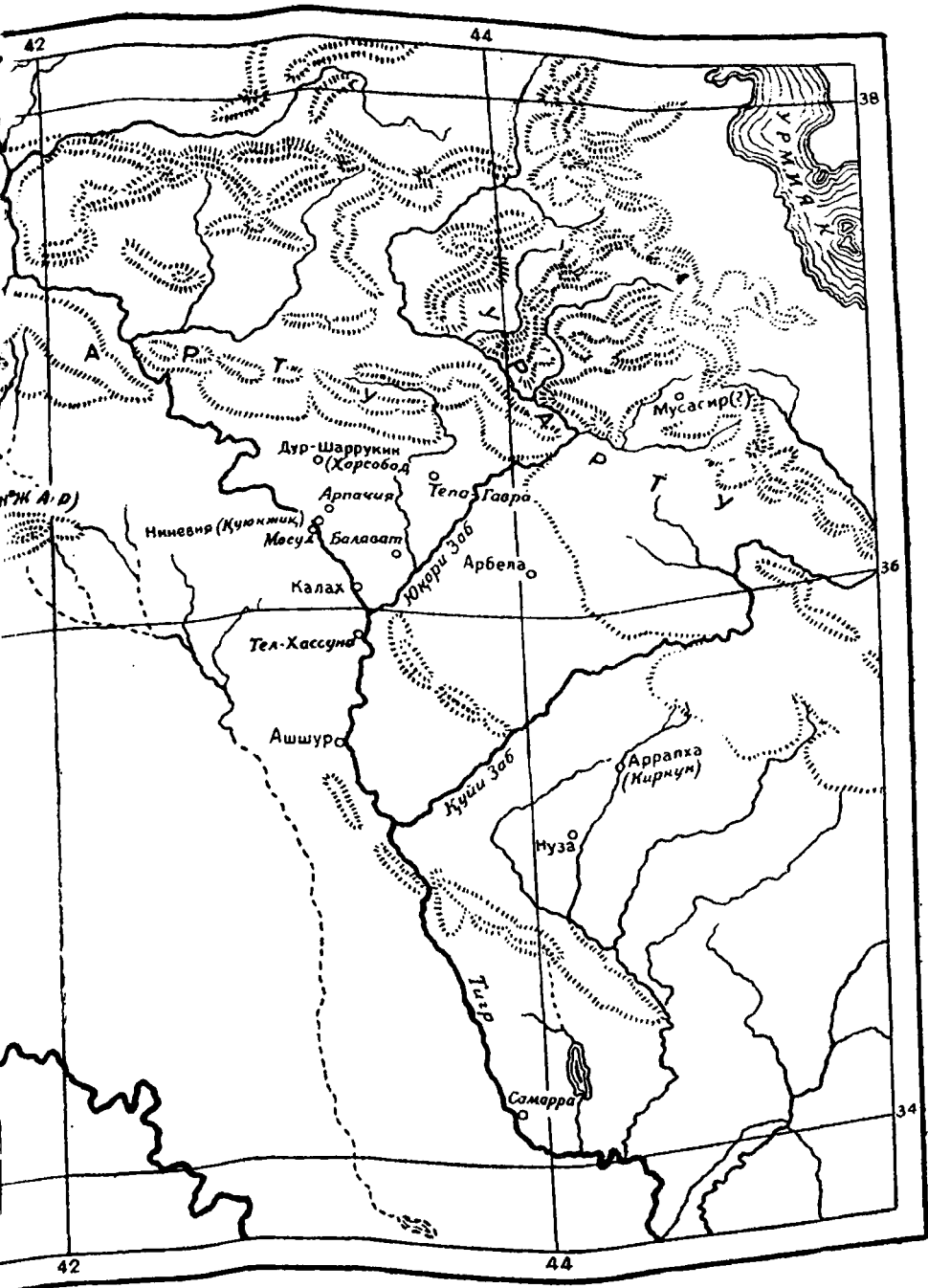
чегараларини қўшни кўчманчи қабилаларнинг ва кучли давлатларнинг ҳужумларидан қўриқлаши лозим эди.

Қадимги Шарқ дунёсининг шимолий чеккасида жойлашган ва денгиздаги муҳим савдо йўлларида узоқда бўлган Осурия патриархал оиланинг қадимги формаларини ва тараққий қилмаган давлат тузумини узоқ вақтларгача сақлаб келган. Хеттлардаги сингари, қадимги Осуриянинг давлат тузуми ҳам, эрамиздан аввалги учинчи минг йиллик охирида ва иккинчи минг йиллик бошларида ҳали кўп жиҳатдан қабилалар иттифоқига, ҳарбий қабила демократиясига ўхшаган. Осуриянинг энг бурунги ҳокимлари «ишаккум» деган ярим қоҳинлик унвонида юрган. Бу унвон қадимги шумерийлардаги «патэси»га тўғри келади. Осурия ҳокимлари олий мартабали қоҳин ва ҳарбий ҳокимият эгаси бўлган. Булар билан бир қаторда оқсоқоллар кенгаши анча таъсирга эга бўлган, оқсоқоллар кенгаши эса, Каппадокия ҳужжатларидан кўринишича, Осуриянинг Кичик Осиёдаги колонияларини идора қилган ва суд ишлари соҳасида алоҳида функцияларга эга бўлган. Аммо Осурияда энг қадимги давлатнинг ташкил бўлиш даврида бу оқсоқоллар кенгаши қулдор зодагонларнинг вакилларида иборат бўлган ва шу сабабли ҳокимият нуқул аристократлар қўлидаги органга айланган. Ҳокимиятнинг бу аристократик органи Осуриянинг катта-катта шаҳарларида ҳам, шунингдек, Осуриянинг Кичик Осиёдаги савдо колонияларида ҳам ҳоким синф бўлган қулдорлар аристократиясининг манфаатларини акс эттирган. Энгельс, синфий давлат ташкил топиш давридаги уруф тузуми замонининг ижтимоий ҳокимият органлари синфий ҳукмронлик органларига айланиб, ижтимоий функцияларнинг жамиятга нисбатан тобора ўсиб боровчи мустақиллиги жамият устидан бўладиган ҳукмронликни майдонга келтирди, «жамиятнинг дастлабки ходими, қулай шароит юз бергандан кейин, аста-секин шу жамият устидан қарайдиган хўжайинга айланди»¹ деб ёзган эди. Қадимги оқсоқоллар кенгашининг қадимги Осурияда қулдорларнинг синфий ҳукмронлик органига айланиб бориш процесси Эшэльснинг ана шу фикрини тасдиқловчи ёрқин мисолдир.

Ҳужжатлар етарли бўлмагани сабабли, Осуриянинг энг қадимги тарихини муфассал суратда тиклаб бўлмайди. Сўнги замонлардаги тарихий традиция, афсонавий Энлил-банини осур подшоларининг жуда қадимги бобоси деб ҳисоблайди. Энг қадимги осур ёзувларига қараганда, эрамиздан аввалиги XXII—XXI асрларда Ашур шаҳрининг ҳокимлари

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 168-бет.

Урнинг III династия подшолари ҳокимияти остида бўлган. У ҳокимларнинг баъзилари чет эл зулмидан озод бўлган бўлсалар ҳам эҳтимол. Масалан, Шалимаҳум ўздан олдин ўтган ҳокимлар сингари, энди ўзини Ур подшосининг «ҳодимман» дейди. Эрамиздан аввалги XX асрда, аморийлар Месопотамияни истило қилган даврда Бобил подшолигини барпо қилган аморийлар билан Осурия ҳокимлари қаттиқ кураш олиб борганлар. Бу кураш вақтида Осурия ҳокимлари Шумернинг қадимги шаҳарларига таянганлар, чунки Шумер давлатининг ўтмишдаги қудрати ҳали бу шаҳарлар хотирдан чиқмаган эди. Аморийларнинг биринчи подшоси Сумубунинг замондоши осур подшоси Илушума, ўз ёзувида фахр билан: «Ур, Нишур, Авал, Қисмар ва Дерда... то Ашшургача... аккадликларга ва уларнинг ўгилларига озодлик бердим» дейди. Шундай қилиб, Илушума Месопотамиянинг жанубий қисминигина эмас, балки Тигр дарёсидан шарқда жойлашган баъзи ўлкаларни ҳам ўзига бўйсундирган. Ундан кейин тахтга ўтирган ўгли Иришум қолдирган кўпгина ёзувларда ўзининг қурилиш соҳасидаги фаолияти тўғрисида фахрланиб гапирди. Ашшур ибодатхонаси, маросимлар учун солинган ҳашаматли зина ва Адат ибодатхонаси Иришум замонда қурилган бўлса керак. Аммо Осурия кучайгани билан, бари бир узоқ давом эта олмаган. Бобил подшоси Хаммурапи Осурия давлатининг кучини синдириб, Субарту мамлакатини ва Осуриянинг ўша замондаги асосий шаҳри Ашшур ҳокимларини ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлган. Хаммурапи ўзининг қонунлар тўпламида Осуриянинг Ашшур ва Ниневия деган шаҳарлари ўз давлатига қарашли шаҳарлар эканлигини, у бу шаҳарларга «ҳомий мадакор худойи таолони қайтарганини» ва «маъбуда Иннина номининг чарақлашига йўл қўйиб берганини», яъни бу шаҳарларда «оёқ ости қилинган адолатни» қайтадан тиклаганини ва бу шаҳарлар устидан ўз назоратини ўрнатганини айтган. Ўша замонга доир расмий ҳужжатларда, қасам текстларида Ашшур ҳокимининг номи билан бир қаторда аморийлар ичидан чиққан Бобил подшоларининг номи ҳам учрайди. Хаммурапи Осурияга қарши давомли ва қаттиқ кураш олиб борган. Осурияни ўша вақтларда Шамшиадад деган подшо идора қилган. Шамшиадад давлат тўптариши ясаб, ҳокимиятни зўрлик билан ўз қўлига олган. Шамшиададнинг ўзи ерли субарей уруғидан бўлган. Шамшиадад ўз ёзувларида бирида фахр билан: мен ўз мамлакатимда галлага, мойга ва жунга қатъий баҳолар белгиладим деган, расмий ҳужжатлардан маълум бўлишича, бу баҳолар Бобилдаги баҳолардан икки баравар кам бўлган.

Шамшиадад қишлоқ ва шаҳарлардаги эркин аҳоли оммасининг манфаатларини бир қадар ҳимоя қилган, бинобарин, ҳокимиятни ҳам кенг халқ ҳаракати натижасида ўз қўлига киритган бўлса керак. Шамшиадад эркин аҳолининг ўрта табақаларига таяниб, Осурияни бирмунча мустақкамлаган. Шамшиадад Тукриш ва Осуриянинг шимол ва шарқдаги Нагорная мамлакатлари подшоларидан хирож олиб турган, «Улуг денгиз» («Ўрта денгиз») қиргоғидаги Лабан (Ливан) мамлакатида ҳайкал ўрнатган. Шамшиадад, Даган номли худого эътиқод қилган, бундан унинг Осуриягагина эмас, балки, шу билан бирга, Осуриянинг ғарбидаги Хана мамлакатига ҳам ҳокимлик қилганлиги кўринади. Шамшиадад ўзининг Иасмахадад деган ўғлини Мари мамлакатига подшо қилиб қўйган ва, шундай қилиб, Бобилга рақиб бўлиб олган. Мари подшолигини истило қилган Хаммурапи Осурияга ҳам қаттиқ зарба етказган бўлса керак. Бироқ Хаммурапи Осурияни батамом истило қилгани тўғрисида ўз ёзувларида ҳеч нима демаган, балки у подшолик қилган даврининг 32 йилида «Манкисани ва Тигр бўйидаги мамлакатни то Субарту мамлакатигача» тор-мор қилганини айтади, холос. Асосан, урушиб олинган ерлардан ташкил топган Бобил подшолиги номустақкам бир давлат бўлиб чиққан. Хаммурапи вафот қилгандан кейин, гез орада, кассит истилочиларнинг зарбалари остида Бобил давлатининг қудрати емирилган. Бироқ, Осурия Бобилнинг емирилишидан ўз қудратини ошириш учун фойдалана олмаган. Кичик Осиёда осурлар янгидан ташкил топган Хетт подшолигига ён беришга мажбур бўлган. Осурияга қўшни бўлган мамлакатда кучли Митанни подшолиги майдонга келиб, бу подшолик Мисрнинг ёрдами билан тез орада бир қанча қўшни ўлкаларни ва шу жумладан Осурияни ҳам истило қилган.

Осурия эрамиздан аввалги XV асрда Митанни подшолари қўл остида бўлган. Митанни подшоси Шаушшатар Осурияни тор-мор келтириб, Ашшур шаҳрини босиб олган ва қўлга киритилган бой ўлжаларни, хусусан олтин ва кумуш билан безалган шоҳона дарбозаларни ўз пойтахти Васуганнига олиб кетган. Бироқ хеттларга қарши узоқ вақт давом этган ва қаттиқ кураш натижасида кучсизланган Митанни подшолиги Месопотамиянинг шимолий қисмида аста-секин ўз таъсирини йўқотган. Осурия подшолари Митаннининг кучсизланишидан фойдаланиб, ўз мамлакатларининг мустақиллигига эришиш мақсадида узоқ Миср давлати билан алоқа боғлаганлар. Осур подшоси Аншурнадинахе Мисрдан 20 талант олтин олган. Осур подшоси Ашшурбаллит Мисрга махсус элчи юбориб, Эхнатонга бу элчини «сени ва сенинг мамлакатингни кўриб

танишсин. Бу элчи сенинг иродангни ва сенинг қўл остингдаги мамлакатнинг иродасини билгандан сўнг, яна ўз юртига қайтсин» учун юбордим деб хабар берган. Осур подшоси фиръавнга совгалар юбориб, ундан олтин юборишни илтимос қилгани яна бошқа бир хатдан биламиз. Осурия бу даврда Миср билан савдо алоқалари боғлашга ва митанниларга қарши курашида Мисрга таянишга ҳаракат қилган бўлса керак. Осурия учун қулай бўлган халқро вазият юзга келган. Ашшурбаллит Осурияни митаннилар зулмидан озод этишга, Бобилга қўшин тортиб боришга, ўз қариндоши Куригальза III ни Бобил тахтига ўтқазिशга ва, шундай қилиб, Иккидарё оралиғининг шимоли-ғарбида ҳамда шимолида Осуриянинг таъсирини жуда мустаҳкамлашга муваффақ бўлган.

Осуриянинг
биринчи марта
юксалиши

Шундай қилиб, Осурия кучли ҳарбий давлат сифатида аста-секин кенг халқро кураш майдонига чиқа бошлаган. Шу билан бир вақтда Осурия савдоси ҳам ривожлана

бошлаган. Шу сабабли, Ашшурбаллитнинг тахт ворислари олдида асосий карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш каби мушкул вазифа турган. Митанни қулаганлиги туфайли Евфрат водийсидан ғарбга борадиган йўл очилган. Энди бундан кейин Евфрат дарёсидан ўтадиган сув йўлини эгаллаш ва Сурияга борадиган йўлни очиш лозим бўлган, холос. Шунингдек, Осурия учун Шарқ мамлакатлари билан савдо ишларини ривожлантириш ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Тигрнинг шарқ томонида, Загр дарёсининг тор водийларида кичик-кичик князликлар бўлган. Бу князликлар Иккидарё оралиғидан Эрон ясситоғларига борадиган муҳим савдо йўллари устида жойлашган. Бу князликларда ҳали Бобилнинг қадимги маданий таъсирининг қолдиқлари сақланиб қолган бўлиб, қасситлар даврида улар Бобил билан алоқада бўлганлар. Осуриянинг кучайиб кетишидан асосли равишда чўчиган Бобил подшолари Шарқдаги бу князликларни қўллаб келганлар, бу князликлардаги аҳоли ўзининг қабилавий состави жиҳатидан қасситларга яқин бўлган. Шу сабабли осур подшоларига фақат қасситлар Бобилигагина қарши эмас, балки шу билан бирга, Шарқда борадиган йўлни тўсиб турган шарқий князликларга қарши ҳам кураш олиб боришга тўғри келган. Ниҳоят, тахминан худди шу вақтларда ғарб томонда арамей (ахламу) деган кўчманчи қабилалар ҳам пайдо бўлиб, булар бир неча марта Осурияга бостириб кириб, унга катта зиён етказганлар.

Ашшурбаллитнинг тахт ворислари бир талай истилочилик урушлари олиб борганлар. Бу урушлар натижасида Осуриянинг территорияси кенгайтирилган ва ҳарбий-сиёсий қудраги

кучайган. Адад-Нирари I қўшни давлат қўшинлари устидан бир неча марта ғалаба қозонган. У Загр районида касситлар Бобилига қаттиқ зарба берган ва бир неча шаҳарни қўлга киритган. Сўнгра у ғарб томошга қараб борган, Митанни шаҳарларини босиб олган ва Суриягача кириб бориб, Харрандан тортиб то Қархемишгача чўзилган кенг территорияни истило қилган. Чунки Иккидарё оралигидан Қичик Осиёга борадиган муҳим савдо йўли Қархемиш орқали ўтадиган бўлган. Шундай қилиб, Адад-Нирари I Осуриянинг Месопотамиядаги аҳволини мустаҳкамлабгина қолмай, шу билан бирга, Урта денгизнинг осур қирғоқларига чиқиб борадиган энг муҳим савдо йўлларини ҳам ўз қўлига киритиб олган. Катта ҳарбий ўлжалар қўлга туширилганлигидан осур подшоси учун ўз пойтахти Ашшур шаҳрини ҳашаматли бинолар билан безатиб, обод қилишга имконият тугилган. Ишгар ибодатхонаси, худо Ану ва Адад ибодатхоналари ҳамда подшонинг эски саройи Адад-Нирари I замонида қайтадан қурилган. Адад-Нирари истилочилик сиёсатининг кенг қулоч ёзганлигини таъкидлаш учун ўзига «кўплар подшоси» деган унвон олган. Эрамиздан аввалги XIII асрнинг биринчи ярмида подшолик қилган Салманасар I жуда катта ҳарбий ютуқлар қўлга киритган. У Уруатри (кейинги Урарту) мамлакатининг шимолидаги қабилалар билан сурункасига кураш бошлаб, у ерда 8 «мамлакатни» ишғол этган, бу ерлардаги қабилалар, эҳтимол, катта қабилла иттифоқи тузиб, бирлашганлар. Шимолий мамлакатларда Осуриянинг таъсирини мустаҳкамлаш учун Салманасар I бу ерда бир қанча колониялар барпо қилган. Салманасар I ғарбда ҳам анча катта ғалабалар қўлга киритган. У бу ерда Митанни подшоси Шаттуар қўшинларини, гарчи унинг составига хетт ва арамей жангчи отрядлари ҳам кирган бўлса-да, тор-мор келтирган. Бу ғалаба натижасида осурлар, 14400 асир олган. 9 та «муқаддас» шаҳарни, шу жумладан, Шаттуарнинг пойтахтини (Насибини бўлса керак) ҳам ишғол қилган. Афтидан, бу вақтда осур подшосининг ҳокимияти Евфрат дарёсигача, очиқроқ қилиб айтганда, Қархемиш шаҳригача кенгайиб борган; Қархемиш ҳам Осурия ҳукмронлигини тан олган. Ниҳоят, Салманасар Бобилининг кассит подшоси қўшинларига катта зарба берган, кассит подшоси яхши ўйламасдан, хетт подшоси Хаттушил III нинг гапига кириб, Осурияга қарши отланган ва натижада зарбага учраган. Месопотамиянинг шимоли-ғарбий қисмида Осуриянинг кучайиб кетишидан чўчиган хетт подшоси ҳам Бобил подшосини зўр бериб осур подшосига қарши отлантирган. Салманасар I ўз қароргоҳини Юқори Заб дарёсининг Тигрга қўшиладиган жойдаги Қалах шаҳрига қурган. Афтидан, шарққа — Загр

тоғларига, шимолга — Уруатри мамлакатига, шимоли-ғарбий томонга — Митанни мамлакатига, хуллас бундан кейин осурларнинг муҳим истило районларига чиқиб борадиган муҳим савдо йўллари шу жойдан кесиб ўтган бўлса керак.

Тукульти-Нинурта истилочилик сиёсатини янада зўр ғайрат билан амалга оширган, Тукульти-Нинурта шарққа, жануби-шарққа, яъни Элам ўлкаларига қарши ҳамда ғарбга ва жануби-ғарбга, яъни Хана, Мари ва Раниқу мамлакатларига қарши бир қанча ҳарбий юришлар қилган. Тукульти-Нинурта Шимолий Сурияга, эҳтимол, ундан ҳам нарироқ шимол томонга юриб бориб, хетларнинг шимолий Осуриядаги князликларини тор-мор келтирган ва бу князликлардан 28.800 кишини асир олиб кетган. Тукульти-Нинурта катта қўшин тўплаб, шимол томонга, Ван қўлининг ғарбидаги Наири деган тоғли мамлакатга қарши қўшини тортиб борган ва Наирида 43 князнинг бирлашган иттифоқини янчиб ташлаган. Ниҳоят, осур подшосининг Бобилга қарши қилган ғолибона юриши жуда катта муваффақият қозонган. Осур қўшинлари Бобилни босиб олганлар, ундаги истеҳкомларни бузиб ташлаганлар, бой ва бир замонлар қудрати билан шуҳрат қозонган Бобил шаҳарини харобазорга айлаштирганлар, худо Мардук ибодатхонасини талаганлар ва Бобил худосининг ҳайкалини ўлжа қилиб ўзлари билан олиб кетганлар.

Аммо Осурия ҳали Бобилни батамом енга оладиган даражада кучли бўлмаган. Эрамиздан аввалги XII асрда Бобилда катта ўзгаришлар юз берган. Қасситлар династиясидан бўлган сўнгги подшо ағдарилиб, Бобил подшолари тахтига IV Бобил династиясига асос солган ғайратли Навуходоносор I ўтирган. Осур подшоларининг барча қўшни халқларга қарши олиб борган давомли ва қаттиқ урушлари мамлакатни хийла заифлаштириб қўйган, натижада Осурия орқага қараб кетган ва ҳатто вақтинча бобилликлар таъсирига тушиб қолишга ҳам мажбур бўлган. Фақат эрамиздан аввалги XII аср охиридагина Осурия подшоси Тиглатпаласар I Осуриянинг аввалги қудратини тиклаган. Тиглатпаласар I шимолдаги Наири мамлакатига ғолибона юриш қилиб, бу мамлакатда жуда кўп ва қимматли ўлжалар қўлга туширганини ўз ёзувларида батафсил баён қилган. Тиглатпаласар I Осуриянинг ғарбида яшаган қабилаларни тор-мор келтиргандан кейин, Сурияга ҳам киришга муваффақ бўлган. У, Фиикия қирғоғидаги Библ, Сидон ва Арвад деган муҳим савдо шаҳарларини қўлга киритиб, бу шаҳарларни хирож тўлашга мажбур этган. У, Урта денгизда арваддиларнинг кемаларида сузиб

юрдим деб фахр билан гапирган. Ҳатто узоқдаги Миср ҳам Осурия подшоҳининг қудратини тан олишга мажбур бўлган. Миср фиръавни Осурия подшоҳининг пойтахтидаги ҳайвонот боғини бойитиш мақсади билан бўлса керак, Осурия подшоҳига совға қилиб тимсоҳ билан бегемот уюрган. Осур подшоҳи Бобилга ҳам қудратли чангалини ташлаб, Аккадга бир неча марта ғолибона юриш қилган ва Сиппар билан Бобил шаҳарларини босиб олган. Аммо Осуриянинг энг хатарли душманлари Тигрнинг ғарбидаги бепоён чўлларда, асосан, Евфрат дарёсининг шарқий қирғоқларида бўлган. Бу душманлар арамей (ахламу) қабилалари бўлиб, улар авваллари ҳам Осурияга хавф солиб турганлар, аммо ўша вақтдан эътиборан улар Осурияга бостириб кириб, уни вайрон қила бошлаганлар. Тиглатпаласар арамей қабилаларини енгиб, уларни Евфрат дарёсининг ғарбий қирғоғига улоқтириб ташлашга муваффақ бўлган. Лекин Тиглатпаласар ўлгандан кейин, тез орада, Осурия орқага кета бошлаган. Узоқ давом қилган урушлар билан кучсизланган мамлакат, энди кўчманчиларга етарли даражада қаршилик кўрсата олмай қолган. Арамейларнинг ҳамма ёқини вайрон қилган ҳужумлари Осуриянинг қудратини аста-секин кеткиза бошлаган. Осурия қўлга киритган ҳамма ерларидан маҳрум бўлган. Бу эса, Осуриянинг тушкунлик даври бўлган. Бу даврга доир ёзувлар ва ёдгорликлар жуда озгина сақланиб қолган.

↳ Осуриянинг
иккинчи марта
юксалиши

Ҳужжатлар бўлмаганлиги туфайли, эрамиздан аввалги IX асрда Осурияни иккинчи марта юксалишга олиб келган социал-иқтисодий сабабларни ҳам очиб бериб бўлмайди.

Аммо бизга маълумки, Олд Осиёнинг шимолида эрамиздан аввалги иккинчи минг йиллик охирида темир ишлатила бошлаган, замон ўтиши билан темир бронзани тобора кўпроқ сиқиб чиқарган. Эрамиздан аввалги XIII асрга келганда, ибодатхоналарга пойдевор солиш вақтида темир буюмларни назр этиб қўйганлар. Тиглатпаласар I нинг ёзувларида подшо найзасининг учи темирдан қилинганлиги тилга олинган. IX асрдаги осур йилномаларида темир мотигалар ва ханжарлар эслатилиб ўтилган. У даврда бронза билан баб-баравар темир ҳам ишлатилган. Аммо VIII асрга келиб, темир умумий кўламда ишлатила бошлаган. Осур подшоҳлари ўзларига бўйсундирилган халқлардан хирожни темир билан тўлашни талаб қилганлар. Хорсбодда ўтказилган қазишлар вақтида темирдан ясалган ҳар хил буюмлар, темир ёмби ва асбоблар (мотигалар, белкураклар, плуглар ва омоч тишлари)нинг бутун бир омбори топилган эди. Темир рудасининг қазиб топилиши ва уни ишлатиш техникада бутун бир ўзгариш ясаб,

ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ўсишига сабаб бўлган ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам қилган бўлса керак. Темирнинг кенг кўламда қўлланилиши пировардида савдонинг тараққий қилишига ва армияни янги, хийла мукаммаллашган қурол-яроғлар билан таъминлашга сабаб бўлган, бу эса Осуриянинг ҳарбий-сиёсий қудратини қайтадан тиклашга ёрдам берган.

Осур подшоси Ашшурназирпал II (эрамиздан аввалги 884—859 йиллар) ўз подшолигининг бошидан то охиригача жуда катта босқинчилик сиёсатини олиб бориб, Осуриянинг ҳарбий қудратига асос солган. Ашшурназирпал арамей қабилаларини Осурияга бўйсундирган, шундан кейин бу қабилалар осур подшосига хирож тўлайдиган бўлганлар. Шу билан бир вақтда, Ашшурназирпал II Наири қабилалари ўртасида ҳам Осурия таъсирини тиклаган. Унинг ғарбда олиб борган урушлари жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Ашшурназирпал Евфрат дарёсининг ғарбида яшаган қабилалар устидан бир қанча катта ғалабалар қозонишга, Қархемишни эгаллашга, шимолий Суриядаги Хаттин князлигининг ўзини Лубарна деган хетт номи билан атаган ҳокимини бўйсундиришга ва шундай қилиб Ўрта денгизга йўл очиб чиқишга муваффақ бўлган. Осур қўшинлари Оронт водийсини кесиб ўтиб, Аман тоғларигача бориб етганлар, сўнгра Ашшурназирпал бинокорлик учун зарур бўлган қимматбаҳо ёғочларни шу ердан оладиган бўлган. Ўрта денгиз қиргоғидаги бой Финикия шаҳарлари ғолиб осур подшосига хирож юбориб турганлар. Ашшурназирпал ўша вақтда ўзининг янги пойтахти Калах шаҳрида қурдирган ҳашаматли саройининг қолдиқлари ҳали ҳам бор. Бунда осур давлатини жуда қудратли давлат қилиб кўрсатиш учун подшони жуда ботир аскар сифатида тасвирловчи ва бадий жиҳатдан гоят гўзал қилиб ишланган бўртма расмлар бор¹.

Эрамиздан аввалги IX асрда подшолик қилган Салманасар III Ашшурназирпал ишини давом эттирган. Салманасар III 35 йиллик подшолиги даврида 32 марта ҳарбий юриш қилган. Осуриянинг бошқа ҳамма подшоларига ўхшаб, Салманасар III га ҳам ўз давлатининг ҳамма чегараларида кураш олиб боришга тўғри келган. Салманасар ғарб томонда Евфрат дарёсининг бутун водийсидан тортиб то Бобилгача бўлган ерларни батамом ўзига қаратиб олиш мақсадида Бит-Адиини ўзига бўйсундирган. Эрамиздан аввалги 856 йилда Салманасар III бу арамей князлигининг пойтахти Тил-Бар-

¹ Бу бўртма расмлардан баъзилари Ленинграддаги Давлат Эрмитажидан сақланади.

сибни эгаллаган. Тил-Барсиб Қархемишдан 20 км париди, Евфрат дарёси бўйида жойлашган. 1929—1931 йилларда бу шаҳар қазилган вақтда Салманасар III томопидан шу шаҳарда қурдирилган ҳашаматли сарой харобалари топилди. Осур подшоҳи бу шаҳарга сиёсий жиҳатдан катта эътибор берган бўлса керак. Дарҳақиқат, Тил-Барсиб орқали жуда муҳим ҳарбий савдо йўли ўтган. Бу савдо йўли Месопотамиядан бошланиб, Гузана (Тил-Халаф), Харран, Хадату (Арслон-Тош), Алеппо орқали ўтиб Сурияга ва ундан кейин Қиритга ҳамда Оронг водийсигача борган. Сўнгра Салманасар III Сурия томонга қараб юриб, йўлдаги энг муҳим шаҳарларни қўлга киритишни ва шундан кейин Урта денгизга чиқадиган муҳим савдо йўллари очишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлса керак. Қархемиш, Алеппо ва Самаль ҳокимлари осур подшоҳига ўз ихтиёрлари билан бўйсуниб, уни хирожлар билан кутиб олганлар. Бироқ шундан кейин яна илгарилаб боришда Салманасар Дамашқнинг қаттиқ қаршилигига дуч келган, чунки Дамашқ Сурия ва Фиикия князликларининг анчагина кучларини, шунингдек, Фаластин давлатларини ўз атрофига тўнлаб олган. Ҳатто араб қабилалари ҳам тенаида Дамашқ турган бу катта иттифоққа қўшилган. Ҳар иккала катта армия Оронг бўйидаги Қаркара ёнида Хаматнинг сал шимолида учрашган. Шу қонли урушда (эрамиздан аввалги 854 йилда) Салманасар III «ғалаба» қозонганман деб айтган бўлса-да, аслида осур қўшинлари жуда катта талафот кўрганлари туфайли, чекинишга мажбур бўлган. Орадан бирмунча вақт ўтгандан сўнг, Салманасар 120 мишгли жуда катта армия билан Дамашққа қарши яна ҳужум қилган, лекин шундай бўлса ҳам Дамашқни узил-кесил енга олмаган. Аммо Осурия Дамашқни бир қадар кучсизлантириб, Сурия иттифоқи кучларини бўлиб ташлашга муваффақ бўлган. Исроил,

Ашшурназирпал ҳайкали.
Лондон. Британия музейи.

Тир ва Сидон осур подшосига бўйсуниб, унга хирож тўлаганлар. Ҳатто Миср фиръавни ҳам Осурия салтанатини эътироф этиб, унга тортиқ қилиб, 2 та туя, гиппопотам (бегемот) ва бошқа ажойиб-ғаройиб ҳайвонлар юборган. Осурия Бобилга қарши олиб борган курашида яна ҳам катта ютуқларга эришган. Салманасар III Бобилга жуда даҳшатли юриш қилиб, ҳатто Эрон қўлтиги қирғоқларидаги Денгизбўйи ўлкасидаги ботқоқли районларгача бориб етган ва бутун Бобилни босиб олган. Осурия Урартунинг шимолдаги қабилаларга қарши ҳам қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлган. Бу ерда Осурия подшоси ва унинг лашкарбониларига Урарту подшоси Сардуриининг кучли аскарларига қарши тоғли жойлардаги оғир шароитларда жанг қилишга гўғри келган. Осур аскарлари гарчи Урарту тупроғига бостириб кирган бўлсалар-да, Урарту давлати устидан ғалаба қозона олмаганлар ва, балки Осуриянинг ўзи урартларнинг қаттиқ ҳамлаларини қайтариб туришга мажбур бўлган, айрим пайтларда эса урартлар осурлар устидан ғалаба ҳам қозонганлар. Салманасар III нинг машҳур қора обелискида Осурия подшосига дунёнинг тўрт иқлимидан хирож олиб келаётган чет мамлакат элчилари тасвирланган. Ана шу обелискдан Осурия давлатининг кучайиб кетган ҳарбий қудрати ва истилочилик сиёсатини амалга оширишга интилгани кўринади. Осуриянинг қадимги пойтахти Ашшур шаҳрида Салманасар III қурган ибодатхонанинг қолдиқлари ва, шунингдек, бу шаҳардаги истеҳкомларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. Бу Олд Осиёда жуда муҳим ўрин тутган қолдиқлар Осуриянинг юксалиши даврида қалъалар қуриш техникасининг анча ўсганлигини кўрсатади.

Бироқ Осурия ўзининг устунлик ҳолатини узоқ вақт сақлаб тура олмаган. Кучайиб кетган Урарту давлати Осуриянинг хавfli рақиби бўлиб чиққан. Урарту подшолари ўзларининг голибона юришлари туфайли Осурияни Закавказьедан, Кичик Осиё ва Шимолий Суриядан ажратиб қўйишга муваффақ бўлганлар, натижада Осуриянинг бу мамлакатлар билан олиб борадиган савдо-сотиқ ишларига жуда катта зарба берилган ва бу ҳол Осуриянинг хўжалик ҳаётига ҳам ёмон таъсир қилган. Ана шуларнинг ҳаммаси Осурия давлатининг орқага қараб кетишига сабаб бўлган, бу тушкунлик бугун бир аср деярли давом этган. Шундай қилиб, Осурия ўзининг Олд Осиёнинг шимол қисмидаги ҳукмронлик вазиятини йўқотган, энди бу ўринни Урарту давлати эгаллаган.

Осур
давлатининг
ташқил топиши

Эрамыздан аввалги VIII аср ўргаларида Осурия яна кучаяди. Тиглатпаласар III (745—727) Осуриянинг биринчи ва иккинчи марта юксалиши даврида ўтган подполар-

нинг традицион истилочилик сиёсатини янгидан бошлаган. Осуриянинг қайтадан кучайиши натижасида улуғ Осурия давлати тузилган, бу давлат бутун қадимги Шарқ дунёси-ни жаҳонда ягона мустабид давлат қилиб бирлаштиришни даъво қилиб майдонга чиққан. Осурия ҳарбий қудратининг янгидан равнақ топишининг сабаби мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучларининг тараққий қилганлигидир, бу эса ташқи савдои ривожлантиришни, хом ашё манбалари ва бозорларни қўлга киритишни, савдо йўлларини қўриқлашни, ўлжалар ва асосан иш кучини, яъни қўлларни қўлга кири-тишни талаб қилган.

Осуриянинг
IX—VII асрлар-
даги хўжалиги
ва ижтимоий
тузуми

Осурларнинг бу даврдаги хўжалик ҳаётида ҳам чорвачилик, аввалгидек, катта ва муҳим ўрин тутган. Аввалги даврда қўлга ўргатилган уй ҳайвонлари қаторига энди туя ҳам қўшилган. Осурияда Тиглатпаласар I ва Салманасар III замонидеяқ икки ўркач-

ли туялар пайдо бўла бошлаган. Аммо Тиглатпаласар III давридан бошлаб эса туялар, хусусан бир ўркачли туялар, кўплаб пайдо бўлган. Осур подшолари туяларни кўплаб Арабистондан ҳайдатиб келтирганлар. Ашшурбанипал Арабистонга қилган юриши даврида жуда кўп туя қўлга туширган, натижада Осурияда туянинг пархи $1\frac{2}{3}$ мина (841 грамм кумуш) дан $\frac{1}{2}$ шекель (4,2 грамм кумуш) га тушиб қолган. Осурияда туялардан ҳарбий юришлар вақтида ва савдо экспедицияларида, хусусан сувсиз қурғоқ чўл ва саҳролардан ўтиш учун юк ҳайвони сифатида жуда кенг фойдаланганлар. Осуриянинг хонаки туяларининг зоти кейинчалик Эронга ва Урта Осиёга тарқалиб, бу ерларда ҳам туялардан фойдаланиш расм бўла бошлаган.

Дон хўжалиги билан бир қаторда, боғдорлик ҳам кенг ривожланган. Сақлашиб қолган расмлар ва ёзувлар Осурияда катта-катта боғлар бўлганлигини кўрсатади, булар, афтидан, подшо саройи ихтиёрида бўлган бўлса керак. Чунончи, подшолардан бирининг саройига яқин жойда «Аман тоғларидаги боғларга ўхшаш катта боғ бўлиб, унда тоғлардан ва Халдеядан келтирилган сабзавотлар, мевали дарахтлар ва ўсимликларнинг турли навлари ўсар» экан. Бу боғларда шу ернинг мева дарахтларига эмас, балки четдан келтириладиган ўсимликларнинг, масалан, зайтун дарахтининг нодир навлари ҳам ўстирилган. Ниневия атрофида боғлар бўлиб, бу боғ-

ларда бошқа мамлакатлардан олиб келинган дарахтларни, хусусан мирра (мози) дарахтини иқлимлаштиришга ҳаракат қилганлар. Фойдали ўсимлик ва дарахтларнинг қимматли турларини, махсус кўчатзорларда парвариш қилиб ўстирганлар. Маълумки, осурлар «жун берадиган дарахтни» (ғўза бўлса эҳтимол) жанубдан, балки Ҳиндистондан олиб келиб, иқлимлаштирмоқчи бўлганлар. Шу билан бирга, тоғли районлардан олиб келинган узумнинг ҳар турли қимматбаҳо навларини ҳам сунъий суратда иқлимлаштирмоқчи бўлганлар. Қазиишлар натижасида Ашшурдаги катта боғнинг қолдиқлари топилди, бу боғ Синахерибнинг буйругига мувофиқ обод қилинган. Боғнинг территорияси 16 минг квадрат метр бўлиб, бутун майдоннинг юзига қалин қилиб тупроқ ётқизилган, боғ катта-кичик ариқлар воситаси билан суғорилаган. Катта мулкдорларга қарашли ва девор билан ўраб олинган кичикроқ боғларнинг ҳам тасвирлари сақланиб қолган.

Осурияда сунъий суғориш ишлари, Мисрдаги ёки Иккидарё оралигининг жанубидаги сингари унча катта аҳамиятга эга бўлмаган. Бироқ Осурияда сунъий суғориш бир қадар қўлланилган. Каналдан сув олиш учун ишлатиладиган, чигирга ўхшаган асбоб (шадуф) тасвир этилган расмлар сақланиб қолган, Синахериб замида бундай асбоблардан айниқса кенг кўламда фойдаланганлар. Синахериб билан Асархаддон «мамлакатни доп ва кунжут билан кўпроқ таъминлаш учун» бир қанча катта каналлар қаздирганлар.

Қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда ҳунармандчилик ишлари ҳам анча ривожланган. Хира шиша паста (қиём)лари, юзи ялтироқ чинни ва усти гулдор, турли рангли эмаль билан қопланган кошинлар ёки кафеллар тайёрлаб чиқариш кенг тарқалган. Катта бинолар, саройлар ва ибодатхоналарнинг девор ва дарвозалари одатда ана шундай кошинлар билан безатилган. Осурияда бундай кошинлар воситаси билан биноларга ранг-баранг ғўзал нақшлар солганлар. Биноларга нақш беришнинг бу хил техникаси кейинчалик эронликларга ўтган. Саргон II саройининг дарвозаси «ҳосилдорлик муақкиллари»нинг тасвирлари ва қуббали нақшлар билан ғўзал қилиб безатилган, сарой деворларига эса символик характердаги тасвирлар, чунончи: арслон, қарга, қўтос, анжир дарахтлари ва плуг тасвирлари солинган. Осурлар шиша қиёми тайёрлаш техникасини билиш билан бирга, тиниқ ойна ҳам ишлаб чиқарганлар. Саргон II нинг номи ёзилган шиша кўранинг топилиши худди шуни кўрсатади.

Тошнинг мавжуд бўлиши тоштарошлик ва тош қирқиш ишларининг ривожланишига йўл очган. Ниневия шаҳри ёнида кўплаб оҳак тош қазиб чиқарилган, бу оҳак тошни подшо ва

подшо сароин ҳомийларини тасвирловчи яхлит ҳайкаллар ясаи учун ишлатганлар. Бинокорликка кетадиган тошларнинг бошқа хил навларини, шунингдек, турли қимматбаҳо тошларни осурлар қўшни мамлакатлардан келтирганлар.

Осурияда металлургия айниқса кенг тараққий қилган ва техника жиҳатдан мукаммаллаштирилган. Ниневияда ўтказилган қазилар эрамыздан аввалги IX асрда Осурияда мис билан бир қаторда темир ҳам ишлатилганини кўрсатади. Саргон II нинг Дур-Шаррукин (ҳозирги Хорсобод)даги саройида жуда катта омбор топилиб, бу омборда темирдан ясалган жуда кўп буюмлар, чунончи: болғалар, мотигалар, белкураклар, омонч тишлари, плуглар, занжирлар, қармоқлар, илгаклар, ҳалқалар ва шунга ўхшаш буюмлар топилган эди. Бу даврда техникада бронзадан темирга ўтиш юз берган бўлса керак. Арслои шаклида ясалган қадок тошлар, нафис мебель ва шамдонларнинг бронзадан ясалган қисмлари, шунингдек олтиндан ишланган гоят гўзал заргарлик буюмлари ўша замонда техника анча юксак бўлганлигини кўрсатади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ички ва ташқи савдонинг янада тараққий қилишига сабаб бўлган. Бир қанча чет мамлакатлардан Осурияга ҳар турли моллар келтирилган. Тиглатпаласар III Дамашқдан исириқ олиб турган. Синахериб замонида денгиз бўйидаги Халдеядан бинокорлик учун зарур бўлган қамиш келтирилган; Мидиядан ўша вақтда энг қимматбаҳо ложувард; Арабистондан ҳар турли қимматбаҳо тошлар, Мисрдан эса фил суюгидан ясалган буюмлар ва бошқа моллар келтирилган. Синахериб саройидан мисрликлар билан хеттларнинг муҳрлари босилган сопол парчалари топилган эди, жойларга юбориладиган посилкаларга ана шу муҳрлар босиб юборилар экан.

Олд Осиёдаги турли мамлакат ва ўлкаларни бир-бири билан боғловчи энг муҳим савдо йўллари Осурия устидан ўтган. Тигр дарёси катта савдо магистрали бўлиб, Кичик Осиё ва Армениядан Иккидарё оралиги водийсига ва сўнгра Элам мамлакатига моллар шу дарё орқали олиб борилган. Армения ўлкаларига, катта кўллар, яъни Ван ва Урмия кўллари районига борадиган қарвон йўллари ҳам Осурияни кесиб ўтган. Хусусан Урмия кўлига борадиган муҳим савдо йўли Юқори Заб водийсидан Келешин довони орқали ўтадиган бўлган. Тигрнинг ғарб томонидан кетадиган яна бир қарвон йўли Насибин ва Харрам орқали Қархеминга ва ундан Евфрат орқали Киликия дарвозаларига қараб кетган. Сўнгра бу йўл хеттлар жойланган Кичик Осиёгача етиб борган. Ниҳоят, Осуриядан саҳро орқали Пальмирага ва сўнгра Дамашққа катта

йўл ўтган. Бошқа йўллар сингари, бу йўл ҳам Осуриядан гарбга, Сурия қирғоғидаги катта портларга олиб борган. Евфрат дарёсининг гарбда қайрилиб оқадиган жойидан Сурияга қараб кетган савдо йўли энг муҳим йўл ҳисобланган, чунки бу йўл Урта денгиз оролларига ва Мисрга борадиган денгиз йўли билан туташган.

Тош терилган текис ва обод йўллар биринчи марта Осурияда пайдо бўлган. Езувлардан бирида айтилишича, Асархаддон Бобилни янгидан бишо қилар экан, «бобилликлар барча мамлакатлар билан алоқа қила олсинлар учун, у Бобилнинг тўрт томонига қараб кетадиган йўллар қурдирган». Бу йўлларнинг стратегик аҳамияти катта бўлган. Масалан, Тиглатпаласар I «ўз аравалари ва қўшинларининг юриши учун» Куммух мамлакатада йўл қурдирган. Бу йўлларнинг қолдиқлари ҳозирги кунга қадар сақланиб келган. Катта йўлнинг подшо Саргон қалъаси билан Евфрат дарёси водийсини боғлаган қисми ана шундай қолдиқлардандир. Қадимги Осурияда йўл қурилиши техникаси гоят тараққий қилган бўлиб, бу техникани кейинчалик эронликлар ўзлаштирган ва улар бу техникани яна такомиллаштирган; сўнгра эронликлардан бу техникани римликлар ўрганган. Осуриядаги йўллар обод бўлган ва уларга қараб турганлар. Йўлларга муайян масофаларда белгилар қўйилган. Бу йўллардан соат сайин соқчилар ўтиб турган, бу соқчилар жойларга муҳим хабарларни дарҳол етказиш учун олов сигналлардан фойдаланганлар. Саҳро орқали ўтадиган йўлларни қўриқлаш учун махсус истеҳкомлар қурилган, шунингдек унга қудуқлар қазилган. Осурлар пишиқ кўприклар ҳам қура билганлар, улар кўприкларни кўпинча ёғочдан ва баъзан эса харсангдан ҳам қурганлар. Синахериб ўзининг шоҳ аравасида ўтиб юриш учун шаҳар дарвозасининг рўбарўсида, шаҳарнинг ўртасида оҳак тошдан ясалган япалоқ ғиштлардан кўприк қурдирган. Геродот Бобилдаги кўприкнинг темир ва қўрғошин воситаси билан бир-бирига маҳкам ёпиштирилган дагал харсанглардан ясалганини айтади. Йўлларнинг жуда эҳтиётлик билан қўриқланишига қарамасдан, осурияликларнинг таъсири унча кучли бўлмаган узоқ районларда Осурия қарвонларининг юриши жуда хатарли бўлган. Баъзан уларга кўчманчилар ва қароқчилар ҳужум қилган. Аммо Осурия амалдорлари қарвонларнинг мунтазам жўнаб туришларини ҳар доим диққат билан кузатиб турганлар. Бир амалдорнинг подшога юборган махсус ахборотномасида набатейлар юртидан сафарга чиққан бир қарвон йўлда кета туриб талангани ва қарвончилар орасидан бир илож қилиб қочиб қутулган кимса подшога бориб шахсан арз қилиш учун юборилгани айтилган.

Йўлларнинг кўп бўлиши давлат алоқа идорасини уюштиришга имкон берган. Подшонинг махсус чопарлари подшонинг фармон ва йўл-йўриқларини мамлакатнинг ҳамма ерига етказиб турганлар. Аҳолиси кўп бўлган катта-катта пунктларда подшо томонидан юборилган мактубларни ўз вақтида эгаларига етказиб бериб турадиган махсус амалдорлар бўлган. Агар шу амалдорлар уч-тўрт кун ичида хатларни ва элчиларни тегишли жойига юбормасалар, у ҳолда Осуриянинг пойтахти Ниневияга бу амалдорлар устидан дарҳол шикоят келадиган бўлган.

Шу замонга доир ёзувлар орасида ҳозирги кунга қадар сақланиб келган энг қадимги йўлномаларнинг қолдиқлари Осуриядаги йўллардан қанчалик кенг фойдаланилганини аниқ кўрсатадиган муҳим ҳужжатдир. Бу йўлномаларда одатда айрим аҳоли пунктлари орасидаги масофани неча кун ва неча соатда босиб ўтиш мумкинлиги кўрсатилади.

/ Савдо ишлари кенг ривожланган бўлишига қарамасдан, хўжаликнинг бутун системаси примитив натурал характери ни сақлаб қолган. Масалан, солиқ ва хирож одатда маҳсулот (натура) билан олинган. Подшо саройлари ёнида катта-катта омборлар бўлиб, бу омборларда турли моллар сақланган.

Осуриянинг ижтимоий тузуми ҳали қадимги уруғчилик ва жамоа тузумининг хусусиятларини сақлаб қолган. Масалан, Ашшурбанипал замонида (эрамиздан аввалги VII асргача) хун олиш қолдиқлари сақланиб келган. Ўша замоннинг бир ҳужжатида, «хун тўламоқ» учун «қон» ўрнига чўри бериш керак, дейилади. Ўлдирилган киши учун хун тўлашдан бош тортган одамнинг ўзини ўша ўлдирилган кишининг гўри устида ўлдириш лозим бўлган. Бошқа бир ҳужжатда, ўлдирилган одамнинг хуни учун қотил ўз хотинини, ўз биродари ёки ўглини беришга мажбур эканлиги кўрсатилган.

Шу билан бирга, патриархал оила ва уй қўллигининг қадимги формалари ҳам сақланиб қолган. Эрга бериладиган қизнинг сотилиши фактлари ҳам шу замоннинг ҳужжатларида бор, шу билан бирга чўрининг сотилиши билан эрга бериладиган эркин қизнинг сотилиши тамоман бир хилда расмийлаштирилган. Аввалги замонларда бўлгани сингари, ўша пайтда ҳам ота ўз боласини қул қилиб сотиши мумкин бўлган. Оилада тўнгич ўғил аввалгича ўз имтиёзини сақлаб, меросининг кўп ва яхши қисмини олган. Осурия жамиятининг синфий табақаланишига савдо тараққиёти ҳам қулайлик туғдирган. Қамбағаллар кўпича иқтисодий жиҳатдан бойларга қарам бўлиб қолиб, ўз чек ерларидан ажраганлар ва хонавайрон бўлганлар. Қамбағаллар олган қарзларини ўз вақтида тўлай олмай, қарздор қулга айланганлар ва қарз бе-

рувчининг уйида хизмат қилиб қарзларини узишга мажбур бўлганлар.

Осур подшолари олиб борган катта-катта истилочилик урушлари натижасида қуллар сони айниқса ўсиб борган. Осурияга ҳайдаб олиб келинган жуда кўп асирларни одатда қулларга айлантирганлар. Қул ва чўрилар сотилишини кўрсатадиган жуда кўп ҳужжатлар сақланиб қолган. Баъзан бутун-бутун оилалар сотилган. Айрим ҳужжатларда 10, 13, 18 ва ҳатто 27 кишидан иборат бўлган оилалар сотилгани тилга олинади. Кишлоқ хўжалигида қуллар кўп ишлаган. Баъзан ер участкалари унда деҳқончилик қилиб юрган қуллари билан бирга қўшиб сотиб юбориладиган бўлган. Қулчиликнинг хийла тараққий қилиши натижасида қуллар бир қадар мулкка эга бўлиш ва ҳатто оила қуриш ҳуқуқини олсалар-да, лекин қулга ва унинг мол-мулкига қулдор ҳаминша тўла хўжайин бўлиб қолаверган.

Кескин тусга кирган мулкий табақаланиш натижасида жамият антагонистик икки синфга, яъни қулдорлар синфи билан қуллар синфига бўлинибгина қолмаган, балки шу билан бирга эркин аҳоли ҳам камбағаллар билан бойларга ажралиб кетган. Бой қулдорлар қўлида чорва моллар, ер ва қуллар жуда кўп бўлган. Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, қадимги Осурияда ҳам подшо бошлиқ давлат энг катта мулк ва ер эгаси бўлиб, подшо барча ер-сувнинг олий мулкдори деб ҳисобланган. Бироқ, ерга хусусий мулкчилик аста-секин мустаҳкамланиб борган. Саргон Дур-Шаррукинда ўзига пойтахт қурмоқ учун зарур ерни сотиб олган, у ер эгаларига шу ернинг ҳақини тўлаган. Подшо билан бир қаторда ибодатхоналарнинг ҳам катта-катта ер-мулклари бўлган. Ибодатхоналарнинг ер-мулкларига бир қанча имтиёзлар берилган, зодагонларнинг ер-мулклари қаторида ибодатхоналарга қарашли ерлар ҳам баъзан солиқлардан озод қилинган. Хусусий одамлар қўлида ҳам кўп ер бўлган, майда ер эгалари қаторида катта-катта ер-эгалари ҳам бўлган; катта ер эгалари қўлидаги ер камбағаллар қўлидаги ердан қирқ марта ортиқ бўлган. Далалар, боғлар, қудуқлар, уйлар ва ҳатто бутун-бутун районлар сотиб юборилганини кўрсатадиган бир қанча ҳужжатлар сақланиб қолган.

Ўзоқ давом қилган урушлар ва меҳнаткаш омманинг жуда қаттиқ эксплуатация қилиниши натижасида бориб-бориб Осуриядаги эркин аҳолининг сони камайиб кетган. Аммо Осурия давлати армия сафларини тўлдириб туриш учун янгидан-янги аскарларнинг ҳаминша келиб туришига муҳтож бўлганлигидан, аҳолининг шу асосий оммасини сақлаш ва унинг моддий аҳволини яхшилаш учун бир қанча тадбирлар

кўришга мажбур бўлган. Осурия подшолари Бобил подшоларининг сиёсатига амал қилиб, озод кишиларга ер тақсимлаб берганлар ва уларга подшо қўшинларида хизмат қилиш бурчини юклаганлар. Масалан, Салманасар I томонидан давлатнинг шимолий чегарасига колонистлар кўчирилганини биламиз. Шундан 400 йил ўтгандан кейин, осур подшоси Ашшурназирпал бу колонистларнинг авлодларини янги Тушхан вилоятига кўчирган. Подшодан чек ер олган аскар колонистлар чегара районларга кўчиб борганлар, бунда~~я~~, уруш хавфи туғилиб қолган ёки ҳарбий юриш бошлаш зарурияти туғилиб қолган тақдирда, чегарада тезлик билан аскар тўплаш мақсади кўзда тутилган. Ҳужжатлардан кўринишича, Осуриянинг колонист аскарлари ҳам, Бобилдаги редга ёки баирга ўхшаб, подшо паноҳида бўлганлар. Уларнинг ерларига ҳечким қўл тегиза олмаган. Бордию, подшо томонидан инъом қилинган ерни маҳаллий амалдорлар зўрлик билан тортиб олсалар, колонистлар бевосита подшога шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Буни қуйидаги ҳужжат тасдиқлайди:

«Менинг шоҳ-султонимнинг отлари Халак мамлакатидан менга 10 имер экинзор бўладиган ер инъом қилган эди. Мен 14 йилдан бери шу ердан фойдаланиб келар эдим ва шу вақтгача менинг бу ҳуқуқимга ҳечким таҳдид қилмаган эди. Энди бўлса, Бархальци вилоятининг ҳокими келиб менга зўрлик қилди, уйимни талади ва экин экадиган еримни тортиб олди. Мен камбағал бир киши бўлиб, хўжайинимни қўриқлаш йўлида хизмат қилаётганимни ва саройга садоқатли одам эканимни шоҳ-султоним биладилар. Ҳозир менинг экин экадиган ерим тортиб олингани учун подшодан мурувват ва адолат сўрайман. Мен очдан ўлмаслигим учун шоҳим менинг арзимни ҳаққона ҳал қилсин». Колонистлар майда ер эгалари бўлган, албатта. Ҳужжатлардан маълум бўлишича, бу майда ер эгаларининг бирдан-бир даромад манбаи подшо инъом қилган ер бўлган.

Ҳарбий ишларнинг ташкил қилиниши

Осур подшоларининг қўллар қўлга кириши ва ўлжалар олиш мақсадида қўшни халқлар билан бир неча аср давомида олиб борган урушлари натижасида ҳарбий ишлар гоаят юксалган. Эрамиздан аввалги VIII асрнинг иккинчи ярмида, яъни истилочилик мақсадида кетма-кет бир қанча ҳарбий юришлар қилиб, гоаят порлоқ ғалабаларга эришган Тиглатпаласар III билан Саргон II подшолик қилган даврда ҳар хил реформалар ўтказилиб, натижада Осурия давлатида ҳарбий ишлар қайтадан қурилган ва гуллаб-яшнаб кетган. Осурия подшолари кўп сонли, яхши қурулланган ва кучли армия тузиб, давлат ҳокимиятининг бутун аппаратини ҳарбий

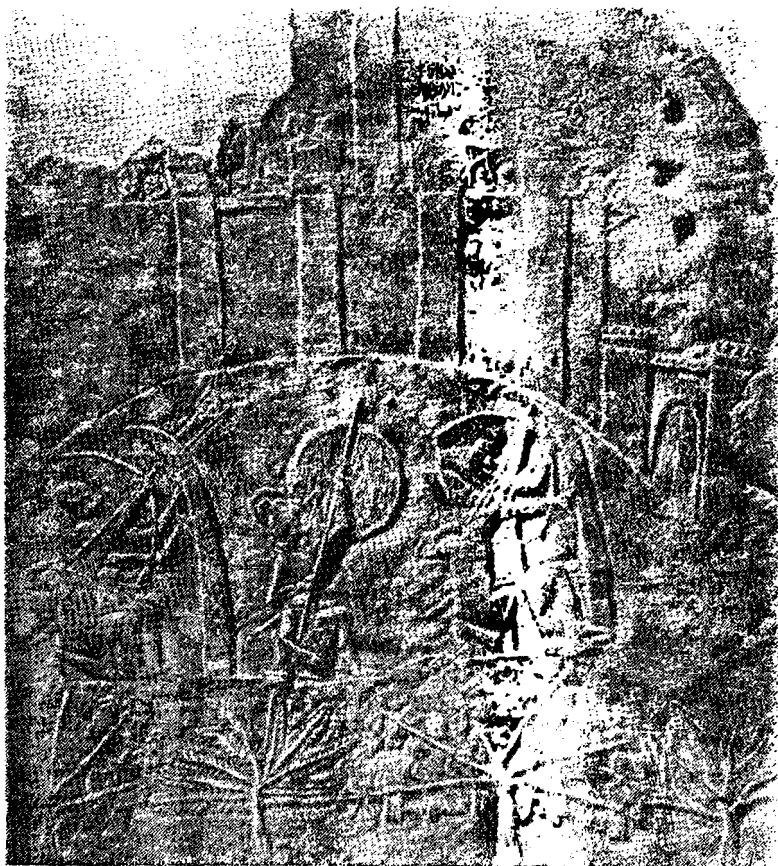
эҳтиёжларга хизмат қилдирганлар. Осуриянинг кўп сопли кўшини ҳарбий колонистлардан иборат бўлиб, шу билан бирга бу кўшин эркин аҳолининг кенг қатламлари орасидан ҳарбий мақсадлар учун териб олинган одамлар билан тўлдириб турилган. Ҳар бир областнинг бошлиғи ўз қўл остидаги территориядан аскар тўплаб, бу аскарларга область бошлиғининг ўзи қўмондонлик қилган. Армияга «иттифоқчилар»дан, яъни Осурия томонидан бўйсундирилган ва унга қўшиб олинган мамлакатларнинг қабилаларидан олинган одамлар ҳам киритилган. Масалан, Саргоннинг ўғли Синахериб (эрамиздан аввалги VIII асрнинг охири) «Ҳарбий мамлакатдан» келтирилган асирлардан 10 минг камончи ва 10 минг қалқончи аскар тузиб, шуларни армияга қўшганини, Ашшурбанипал эса (эрамиздан аввалги VII асрда) Эламнинг урушиб олинган ўлкаларидан келтирилган камончилар, қалқончилар, косиблар ва темирчилар билан кўшин сафини тўлдириганини биламиз. Осурияда доимий кўшин тузилиб, бу кўшинга «подшо отряди» (айнан «тугун») деб ном берилган ва бу кўшин исёнчиларни бостириш учун хизмат қилган. Ниҳоят, подшонинг шахсий гвардияси бўлиб, бу гвардия подшонинг «муқаддас» шахсини қўриқлаши лозим бўлган. Ҳарбий ишларнинг ривожланиши муайян жанговар бўлинмалар тузишни талаб қилган. Ёзувларда 50 кишидан иборат кичик-кичик аскарий бўлинмалар (кисру) бўлганлиги ҳақида маълумотлар кўп учрайди. Бироқ, бундан кичикроқ бўлинмалар ва каттароқ аскарий кўшилмалар ҳам тузилган бўлиши эҳтимол. Одатдаги аскарий қисмларда пиёдалар, суворийлар ҳамда жанг арава минган аскарлар бўлган, шу билан бирга баъзан аскарларнинг айрим турлари ўртасида пропорционал нисбат ҳам белгиланган. Чунинчи, 200 пиёда аскарга 10 та суворий ва битта жанг арава минган жангчи тўғри келган. Ашшурназирпал замонида (эрамиздан аввалги IX аср) жанг арава ва отлиқларнинг биринчи марта пайдо бўлиши осур кўшинларининг чаққонлигини жуда ошириб юборган, шиддат билан ҳужум қилиш ва чекинаётган душманини орқасидан жадаллик билан қувиб бориш имкониятини берган. Лекин ҳар ҳолда кўшиннинг жуда кўпчилигини ташкил этадиган асосий қисми пиёда аскарлардан иборат бўлиб қолган; пиёда аскарлар эса камончилар, қалқончилар, найзабозлар ва найза отувчиларда иборат бўлган. Осур кўшинлари қурол-яроғ билан энг яхши таъминланган кўшин бўлган. Осурия кўшинида совут, қалқон ва дубулғалар бўлган. Қурол-яроғ турларидан камалак, калта қилич ва найза кўпроқ расм бўлган.

Осур подшолари ўз кўшинларини яхши қуроллантиришга жуда катта эътибор берганлар. Саргон II нинг саройидан

жуда кўп қурол-яроғлар топилган эди, Синахериб билан Асархаддон (эрамиздан аввалги VII аср) «қора бошлиларни қуроллантириш учун, отлар, хачирлар, эшаклар, туялар, жанг аравалари, юк арава ва оддий аравалар, филофдонлар, ўқлар, камалаклар, ҳар турли асбоб-апжомлар ҳам от ва хачирларнинг эгар-жабдуқларини қабул қилиш учун» Ниневия шаҳрида чинакам аслаҳахона, яъни «шу нарсаларнинг ҳаммаси сақланадиган сарой» қурдирганлар.

Биринчи марта «инженерлик» аскарий қисмлари ҳам Осурияда пайдо бўлган, бу аскарий қисмлар тоғлардан йўл очиш, оддий ва понтон кўприклар қуриш ҳамда аскарлар учун лагерлар қуришда фойдаланилган. Сақланиб қолган суратлар қадимги Осурияда истеҳкомлар қуриш санъати ўша замон учун ғоят юксак даражада тараққий қилганлигини кўрсатади. Осурлар қалъа типигаги, тўрт томони қалин деворлар ва минора (қоровулхона)лар билан мустаҳкамланган қўрғонларда доимий лагерлар қура билганлар, бу қўрғонлар эса тўртбурчак ёки доира шаклида бўлган. Истеҳкомлар қуриш техникасини эронликлар осурлардан ўрганганлар, сўнгра у эронликлардан қадимги римликларга ўтган. Бир қанча жойларда ва, жумладан, Занжирлида топилган қалъаларнинг ҳозиргача сақланиб қолган харобалари ҳам қадимги Осурияда қалъа қуриш техникаси ғоят юксак даражада бўлганлигини кўрсатади. Яхши мустаҳкамланган қалъаларнинг бўлиши қамал қуроллари ишлатишни талаб қилган. Бинобарин, Осурияда қалъа қуриш ишлари тараққий қилиши муносабати билан энг қадимги «артиллерия»нинг куртаклари ҳам пайдо бўла бошлаган. Қалъанинг қамал ва штурм қилинишини тасвирловчи суратлар Осуриядаги сарой деворларида сақланиб қолган. Қамал қилинган қалъа атрофини одатда тупроқдан дўнглик қилиб ва хапдақ қазиб ўраб олганлар. Қалъа деворлари ёнига тахтадан йўл ва қамал қуролларини ўрнатиш учун махсус сўрилар ясаганлар. Осурлар девор бузадиган қамал қуроллари, ўзига хос, филдиракли таранлар ишлатганлар. Тараннинг деворни уриб агдарадиган қисми темир билан қопланган ва занжирга осилган катта ва йўгон харидан иборат бўлган. Осилиб турган харини аскарлар тебратиб қалъа деворларига уриб, деворни қулатганлар. Қамалда ишлатиладиган шу ибтидоий қуроллар намунасини эронликлар осурлардан олганлар, кейинчалик бу қурол қадимги римликлар қўлланган мукамалроқ қуролларга асос қилиб олинган бўлиши ҳам эҳтимол.

Истилочилик сиёсатининг кенг қўлланилиши натижасида ҳарбий санъат анча ўсган. Осурия лашкар бошилари душманга рўбарўдан ва ён томондан ҳужум қилиш усулини, бутун

Осур қўшинининг қалъани қамал қилиши.

Тошга ёйиб ишланган бўртма расм. Лондон, Британия музейи.

фронт бўйлаб кенг ҳужумга ўтишда бу усулларнинг ҳар иккаласини ҳам бир йўла қўлланишни билганлар. Кўпинча осурияликлар турли «ҳарбий ҳийлалар» ҳам ишлатганлар, чунончи, улар душманга кечаси ҳужум қилганлар. Душманни қириш тактикаси билан бирга унинг тинчасини қуришти тактикасини ҳам қўллаганлар. Шу мақсадда душманнинг барча коммуникацияларини кесиб қўйиш, уни сувдан, озиқ-овқат келтириш ва ҳарбий ёрдам олиш имкониятидан маҳрум қилиш учун ҳарбий отрядлар ҳамма тоғ довопларини, сув ман-

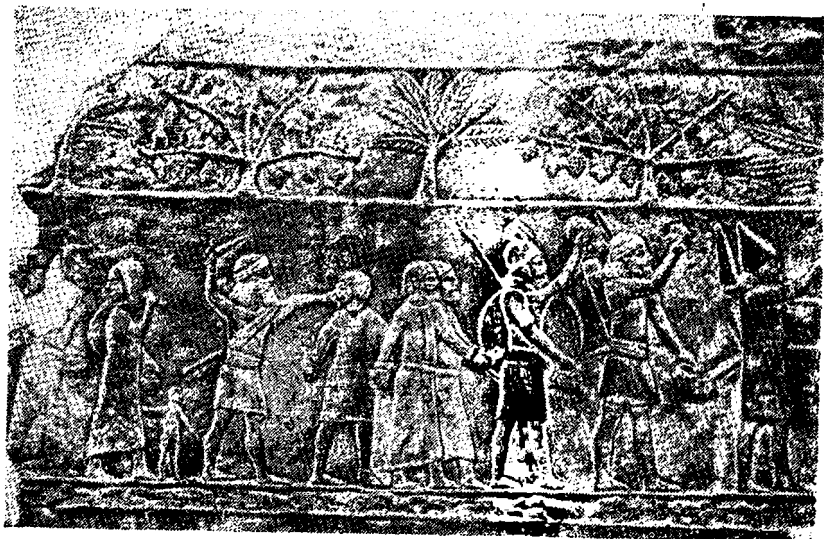

Осур жанг араваларининг ҳужуми.

Ашшурназирпал саройидаги бўртма расм. Эрамиздан аввалги IX аср.

баъларини, қудуқларни, дарёлардан кечиб ўтиладиган жойларни эгаллаб олганлар. Осур армиясининг катта устунлиги шундан иборат бўлганки, у душман ўз кучларини бир ерга тўплаб, эс-ҳушини йиғиб олгунча душманга жуда дадиллик билан ва қаттиқ ҳужум қилиб, унга яшин тезлигида зарба бера олган. Ашшурбанипал (эрамиздан аввалги VII асрда) тоғлардан иборат ва ҳамма йўллاردан ўтиш машаққатли бўлган Элам мамлакатини бир ой ичида босиб олган. Ўз замонасидаги ҳарбий санъатнинг жуда моҳир усталари бўлган осурлар душманининг ҳарбий кучларини батамом йўқ қилиб ташлашнинг фоят катта аҳамиятга эга эканини жуда яхши тушунганлар. Шу сабабли, Осурия қўшинлари жангда қаттиқ зарба еган душманини кетидан жадал ва шиддат билан қувиб бориб, уни йўқ қилганлар, шу мақсадда улар жанг аравалар ва отлиқ аскарлардан фойдаланганлар.

Осуриянинг асосий ҳарбий қудратни унинг қуруқликда жанг қиладиган жуда кўп сонли, яхши қурулланган ва урушга лаёқатли аскарлари ташкил этган. Осуриянинг ўз денгиз флоти деярли даражада оз бўлиб, бўйсундириб олган мамлакатларнинг ва биринчи галда, Финикиянинг денгиз флотидан фойдаланишга мажбур бўлган, чунончи, Саргон Кипр оролига қарши отланганида Финикия денгиз флотидан фойдаланган. Шу сабабли осурияликларнинг ҳар бир денгиз экспедициясини жуда катта воқеа қилиб кўрсатишларига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунончи, Синахериб подшолик қилган даврда Эрон қўлтигига флот жўнатилиши Осурия ёзувларида жуда муфассал тасвирланган. Шу мақсад учун зарур бўлган

Асирларни олиб келиш.

*Синахериб саройидаги осурлар
бўртма расми. Эраמידан аввалги VIII аср.*

кемаларни Ниневияда Финикия усталари қурган, бу кемаларга Тир, Сидон ва Иониядан келтирилган денгизчилар ўтқазилиб, улар Тигр дарёсининг қўйи оқими билан Описга жўнатирилган. Шундан кейин кемаларни қуруқликдан судраб ўтиб, Арахту каналига тушириб юборганлар. Евфрат дарёсига етгач, кемаларга Осурия аскарлари туширилиб, ҳамма юк ортилиб бўлгандан сўнг, улар Эрон қўлтигига жўнаб кетганлар.

Ашшурбанипал замонида Эрон қўлтигида флот қуришга ҳаракат қилганлар. Аммо бунда ҳам Финикия кемасозларининг ёрдамисиз иш битмаган. Денгизбўйи Халдеясидаги осур бош қўмондони Белибни Ашшурбанипалга ёзган мактубларидан бирида кемалар қуриш учун 20 та сидонликни юборишни сўраган.

Осурлар биринчи галда қўшни мамлакатларни истило қилишни, энг муҳим савдо йўлларини босиб олишни, шунингдек, ўлжалар ва даставвал, асирлар қўлга киритишни кўзда тутиб, қўшни халқларга қарши уруш олиб борганлар. Қўлга тушган асирларни эса, одатда, қулларга айлантирганлар. Кўпдан-кўп ёзувлар, айниқса осур подшоларининг ҳарбий юришларини муфассал тасвир этадиган йилномалар шуни

кўрсатади. Масалан, Синахериб Бобилдан 208 минг асир, 720 от ва хачир, 11.073 эшак, 5.230 туя, 80.100 буқа ва сигир, 800.600 бош қўй ва эчки ҳайдатиб келтирган. Урушда қўлга туширилган ўлжаларни подшо одатда ибодатхоналарга, шаҳарларнинг бошлиқлари, подшо аёнлари ва аскарларга тақсимлаб берган. Ўлжанинг катта қисмини, албатта, подшо ўзига олиб қолган. Қўп ҳолларда ўлжа тоби қилинган мамлакатни тўғридан-тўғри талаш йўли билан қўлга киритилган. Қуйидаги ёзув буни жуда аниқ кўрсатади: «Жанг аравалар ва юк аравалари, юк ортиб ташиш учун фойдаланилган от ва хачирлар, қурол-яроғлар, жангга оид барча нарса, хуллас, Суза билан Улаи дарёси оралигида подшо қўлига кирган ҳамма нарса Ашшур ва улуғ худоларнинг амр-фармониغا мувофиқ Элам мамлакатидан зўр қувонч билан ортиб кетилиб, сўнгра ҳамма аскарлар ўртасида тортиқ қилиб тақсимланди».

**Давлатни
идора қилиш**

Давлатни идора қилишнинг бутун системаси осур подшоларининг ҳарбий ишларига ва истилочилик сисёсатига хизмат қилган.

Осуриядаги давлат амалдорлик лавозимлари ҳарбий мансаблар билан бирга қўшиб олиб борилган. Бутун мамлакатни идора қилиш ишлари подшо саройида бирлаштирилган, идора ишларининг турли соҳаларига бошчилик қилувчи кўзга кўринган давлат амалдорлари доим подшо саройида яшаган.

Осур давлатининг территорияси бундан арвалги вақтда қадимги Шарқда бўлган давлат бирлашмаларининг ҳаммасиникидан ҳам катта бўлган, шу сабабдан мамлакатни идора қилиш учун жуда мураккаб ва катта аппарат бўлиши талаб қилинган. Асархаддон давридан (эрамиздан аввалги VII аср) сақланиб қолган амалдорлар рўйхатида 150 хил мансаб санаб кўрсатилган. Ҳарбий маҳкама билан бирга, аҳолидан солиқ йиғиш ишларини олиб борадиган молия идораси ҳам бўлган. Осурия давлатига қўшиб олинган ўлкалар муайян миқдорда хирож тўлашлари лозим бўлган. Кўчманчилар жойлашган ўлкалар одатда 20 бош чорвадан бир бошини хирожга тўлаганлар. Сақланиб қолган солиқ рўйхатларидан маълум бўлишича, аҳолиси ўтроқ бўлган шаҳарлар ва областлар хирожни олтин ва қумуш билан тўлаганлар. Деҳқонлардан олинадиган солиқ ҳам натура билан ундирилган. Улар, одатда, ҳосилнинг ўндан бир қисмини, ем-хашакнинг тўртдан бирини ва чорва молдан бир қанчасини солиққа тўлаганлар. Мамлакатга мол ортиб келган кемалардан махсус бож олинган. Четдан киритиладиган моллардан ҳам шаҳар дарвозалари олдида худди шундай бож олинган.

Фақат аристократия вакиллари ва коҳинларнинг катта-катта коллегиялари таъсирида бўлган шаҳарларгина бундай солиқлардан озод қилинган. Масалан, Бобил, Борсиппа, Сиппар, Ниппур, Ашшур ва Харран шаҳарлари подшо фойдасига олинадиган солиқдан озод қилинганликларини биламиз. Бу шаҳарлар ўз-ўзини идора қилишда алоҳида ҳуқуқларга эга бўлган. Осур подшолари тахтга ўтирганларидан кейин одатда махсус фармонлар чиқариб, катта-катта шаҳарларнинг бу ҳуқуқларини тасдиқлаганлар. Чунончи, Саргон билан Асархаддон даврида шундай бўлган. Бинобарин, Ашшурбанипал подшо бўлгандан кейин ҳам Бобил халқи унга махсус илтимоснома билан мурожаат қилган, бобилликлар бу илтимосномада Ашшурбанипалга: «шоҳ-султоларимиз тахтга ўтирганлари ҳамона бизнинг ўзимизни ўзимиз идора қилиш ҳуқуқимизни тасдиқлаш ва бизни фаровонликка эриштириш йўлида тегишли тадбирлар кўрар эдилар» деб эслатганлар. Аристократларга берилган ҳадя ёрлиқларида кўпинча аристократнинг мажбуриятлардан озод этилгани ҳақидаги эскартмани кўрамиз. Ҳадя ёрлиғида одатда: «Дон солиғи олинмасин. Бу одам ўз шаҳрида мажбурият тўламайди» деб ёзиладиган бўлган. Агар гап ер ҳақида борса, одатда: «Бу ер ем-хашак ва дон тўлаш мажбуриятидан озоддир» деб ёзиладиган бўлган. Аҳолидан солиқ ва божлар статистика рўйхатлари асосида ундирилган, бундай рўйхатлар эса, аҳолини ва унинг мол-мулкни вақт-вақти билан ҳисобга олиш вақтида тузилган. Харран районларининг сақланиб қолган солиқ рўйхатларида кишиларнинг номлари, уларнинг қавм-қариндошлик муносабатлари, мол-мулк, хусусан уларга қарашли ер миқдори ва, ниҳоят, улар солиқларини қайси амалдорга тўлаши лозимлиги кўрсатилган.

Эрамиздан аввалги XIV асрга донр бўлган ва ҳозиргача сақланиб қолган қонулар тўплами қадимги урф-одатларга асосланган ҳуқуқнинг кодификация қилинганини ва бу ҳуқуқда жуда қадим-қадим замонлардан қолган бир қанча қолдиқлар, чунончи, масалан, ўч (ҳун) олиш ёки судда одамнинг айбдор ёки айбдор эмаслигини сув воситаси билан синаб аниқлаш («ордалия»га ўхшаш) одатлари сақланиб қолганлигини кўрсатади. Бироқ урф-одат ҳуқуқи ва жамоа судининг қадимги формалари ўзгариб, улар ўрнини подшонинг мунтазам адлия ишлари (юрисдикцияси) тобора кўпроқ эгаллай бошлаган; подшонинг мунтазам адлия ишлари суд амалдорлари қўлида бўлиб, бу амалдорлар жанжалли ишларни якка-бошчилик асосида ҳал қилганлар. Сўнгра, қонунда суд ишларини юргизиш тартибининг белгиланиши ҳам адлия (суд) ишлари қанчалик тараққий этганини кўрсатади. Суд қилиш

тартиби (процесси) жиноят аломатлари ва турини аниқлашдан, гувоҳлар сўроғидан, суд синови ва суд ҳукми чиқаришдан иборат бўлган; гувоҳлар ўз сўзларининг тўғрилигини тасдиқлаш учун «қуёш худосининг ўғли илоҳий ҳўкиз» номи билан қасамёд қилганлар. Олий суд эса ўз мажлисларини одатда подшо саройида ўтказган. Сақлашиб қолган ҳужжатлардан маълум бўлишича, мавжуд синфий тузумни мустаҳкамлаш мақсадини кўзда тутиб иш кўрувчи, осур судлари айбдорларга нисбатан ҳар хил жазо чоралари кўрганлар, баъзи ҳолларда эса бу жазолар ниҳоятда шафқатсиз бўлган. Айбдорни жарима тўлашга, мажбурий хизматга ва тан жазосига ҳукм қилиш билан бирга, уш буткул мажруҳ қилиб ҳам қўйганлар. Айбдорнинг лаби, бурни, қулоқ ва бармоқларини кесиб ташлаганлар. Ҳукм қилинган маҳбусни баъзан қозиққа қоқиб қўйганлар ёки бошига қайнаб турган мум қўйганлар. Уш вақтда зиндонлар бўлгани бизнинг замонамизгача сақлашиб қолган ҳужжатларда тасвирланган.

Осурия давлати ўсиб, кучайиб бориши билан Осуриянинг ўз қўл остидаги ўлкаларни ҳам, истило қилинган мамлакатларни ҳам яна пухтароқ идора қилиш эҳтиёжи туғила борган. Субарей, осур ва арамей қабилаларининг ягона осур халқи бўлиб бирлашиб, қоришиб кетиши азалги қабилавий ва уругчилик алоқаларининг узилиб кетишига сабаб бўлган, бу эса мамлакатни маъмурий жиҳатдан янгидан тақсимлаш заруриятини келтириб чиқарган. Осур аскарлари истило қилган узоқ ўлкаларда тез-тез қўзғолонлар бўлиб турган. Шу сабабли, Тиглатпаласар III подшолик қилган даврда катта-катта эски ўлкалар территорияси кичикроқ янги округларга бўлиниб, уларга махсус амалдорлар (бел-пахатилар) бошлиқ қилиб қўйилган. Округ бошида турган бу амалдорларга қўйилган ном бобилликлардан олинган. Идора қилишга қулай бўлган кичик-кичик округларнинг барча янги системаси ҳам Бобилдан олинган бўлиши мумкин; чунки Бобилда халқнинг зичлиги ҳар доим шундай кичик-кичик округлар ташкил этишни талаб қилган. Махсус имтиёзларга эга бўлган савдо шаҳарларини алоҳида бошлиқлар идора қилган. Бироқ бутун идора қилиш системаси умуман анча марказлаштирилган. Давлатнинг бепоён территориясини идора қилиш учун подшонинг «топшириқларини ижро қиладиган махсус амалдорлари» (бел-пикиттилари) бўлган, бу амалдорлар ёрдами билан жуда катта давлатнинг ҳамма идора ишлари подшо саройида истиқомат қилувчи мустабид қўлида тўпланган.

Янги осур даврида, жуда катта Осур давлати қатъий расмийлашганидан кейин, бу бепоён территорияни бошқариш учун жуда ҳам марказлашган идора талаб қилинган. Доимо

босқинчилик урушлари олиб бориш учун, бўйсундирилган халқлар ўртасида, шафқатсиз суратда эксплуатация қилинувчи қуллар ва камбағалларнинг кенг оммаси орасида кўтарилган қўзғолонларни бостириш учун олий ҳокимият бир мустабид қўлида тўпланиб, унинг нуфуз ва обрўйини дин ёрдами билан сира тил тегизмайдиган муқаддас бир нарсага айлантириш талаб қилинган. Подшо олий бош руҳоний ҳисобланиб, диний маросимларни унинг ўзи ўтказган. Ҳатто подшо қабулига кирган зодагонлар ҳам подшонинг оёғига йиқилиб, «ер ўпишлари» ёки унинг оёғини ўпишлари лозим бўлган. Бироқ Осуриядаги истибдод (деспотизм) принципи Мисрда давлатчилик ғоят ривожланиб, Фиръави эса худога тенглаштирилган даврдаги каби аниқ ифодасини топмаган. Осурия давлати жуда юксалган даврда ҳам осур подшоси баъзан қоҳинлардан маслаҳат сўрашга мажбур бўлган. Катта ҳарбий юриш бошлаш олдидан ёки юқори даражали амалдорни масъулиятли ўринга тайинлаш пайтида осур подшолари «худолардан» (оракулдан) «розилик» сўраганлар; худолар розилигини эса подшога қоҳинлар «олиб берган»; бу ҳол қулдорлик аристократиясидан иборат бўлган ҳоким синфининг ҳукумат сиёсати-га анча таъсир қилишига ҳамкон берган.

Осур
подшоларининг
истилочилик
юришлари

Тиглатпаласар III (эрамиздан аввалги 745—727 йиллар) Осурия давлатига чинакам асос солган кишидир; у ўзининг ҳарбий юришлари билан Осуриянинг ҳарбий қудратига мустаҳкам негиз солган. Олд Осиёда азалдан Осурияга рақиб бўлиб келаётган Урарту давлатига қаттиқ зарба бериш Осурия подшоси олдида кўндаланг вазифа бўлиб қолган. Тиглатпаласар III Урартуга муваффақиятли юриш қилиб, урартуларга бир неча марта зарба берган. Тиглатпаласар Урарту подшолигини ўзига бўйсундира олмаган бўлса ҳам, лекин уни бирмунча кучсизлантирган ва, шундай қилиб, Олд Осиёнинг шимоли-ғарбий қисмида Осуриянинг аввалги қудратини қайтадан тиклаган. Осур подшоси ўз ёзувларида шимоли-ғарбга ва ғарбга қилган юришлари тўғрисида фахрланиб хабар қилади; у ўзининг бу юришлари натижасида арамей қабилаларини батамом бўйсундирган; Сурия, Финикия ва Фаластинда Осуриянинг ҳукмронлигини тиклаган. Тиглатпаласар Қархемиш, Самаль, Хамат шаҳарларини, Ливан ўлкасини истило қилиб, то Урта денгизгача бориб етган. Хирам шаҳри, Тир подшоси, Библи князи ва Исроил (Самария) подшоси Тиглатпаласарга хирож тўлайдиган бўлган. Ҳатто Яҳудия, Эдом ўлкалари ва филистимларнинг Газаси ҳам Осурия истилочисининг ҳукмронлигини тан олган. Газа ҳокими Ганнон Мисрга қочиб кетган. Би-

роқ даҳшатли осур қўшинлари Миср чегараларига ҳам яқинлашиб қолган. Тиглатпаласар Арабистондаги саба қабилаларига қаттиқ зарба бергандан кейин, Мисрга махсус амалдорини юбориб, Миср билан алоқа боғлаган. Ғарбга қилинган бу ҳарбий юришлар вақтида 732 йилда Дамашқнинг олинishi осурларнинг айниқса катта ғалабаси бўлган, бу ғалаба Сурияга ва Фаластинга борадиган энг муҳим савдо ва ҳарбий йўллари осурларга очиб берган.

Месопотамиянинг Эрон қўлтигигача чўзилиб кетган бутун жанубий қисмининг тамомила бўйсундирилиши Тиглатпаласарнинг яна бир катта ютуғи бўлган. Тиглатпаласар бу тўғрида йилномада айниқса муфассал ёзган:

«Кенг Кардуниаш (кассит Бобили) юртини, унинг энг узоқ чегараларига қадар, ўз ҳокимиятимга бўйсундирдим ва унда ҳукмронлик қила бошладим. Денгиз бўйидаги ўлканинг подшоси Якина менинг ота-боболарим подшолик қилган даврда уларнинг ҳузурига сира-сира келмаган ва уларнинг оёғини ўпмаган эди, аммо унинг ўғли Меродах-Баладан бўлса менинг хўжам Ашшурнинг даҳшатли қудратидан дағ-дағ қалтираб, Саппа шаҳрига келди ва менинг олдимда тиз чўкиб, оёқларимни ўпди. Қоп-қоп олтин, тилла буюмлар, олтин зеби гардонлар ва қимматбаҳо тошларни тоғ-тоғ қилиб тўкиб ташлади... рангдор кийимлар, турли гиёҳлар, қорамол ва қўйлар олиб келиб менга хирож тўлади».

Тиглатпаласар 729 йилда Бобилни босиб олгандан сўнг, Бобилияни ўзининг бепоён давлатига қўшиб олган ва бу ишда Бобил қўхинлари уни қувватлаганлар. Подшо ўз ёзувларида, «Бэлга... менинг хўжаларим бўлмиш буюк худоларга чин қалбидан қурбонлар қилдим... ва шу туфайли улар менинг қоҳинлик қадр-қийматимни севиб қолдилар (яъни эътироф этдилар — В. А.)» деди.

Тиглатпаласар III шимоли-ғарбда Аман тоғларигача етиб, сўнгра шарқ томондаги «қудратли мидялар» ўлкасига бориб кирган ва у ерда ўзининг жуда катта, кучли ҳарбий давлатини барпо қилган. Ички ўлкаларни етарли миқдорда иш кучлари билан таъминламоқ учун подшо ўзига тоби бўлган мамлакатлардан жуда кўплаб қуллар ҳайдатиб келтирган. Шу билан бирга, осур подшоси ўз давлати қўл остида яшовчи бир қанча қабилаларни мамлакатнинг бир жойидан иккинчи жойига кўчирган, бу тадбирдан мақсад бўйсундирилган халқларнинг қаршилигини заифлаштириш ва уларни осур подшоси ҳокимиятига батамом тобе қилиш бўлган. Тобе қилинган қабилаларни бир жойдап иккинчи жойга оммавий суратда кўчириш тартиби (насаҳу) худди шу пайтдан бошлаб

истило қилинган мамлакатларни бўйсундириш усулларидан бирига айланган.

Тиглатпаласар III дан кейин унинг ўғли Салманасар V подшо бўлган. Салманасар подшолик қилган беш йил мобайнида (эрамиздан аввалги 727—722 йиллар) бир қанча ҳарбий юришлар қилган ва муҳим реформа ўтказган. Бобил, шу билан бирга Осуриянинг ғарбий томонидаги Финикия билан Фаластин Салманасарнинг диққатини айланиб ўзига жалб этган. Осур подшоси Бобил билан гўё аввалдан шахсий иттифоқда бўлиб келганлигини кўрсатмоқчи бўлиб, Бобилда ўзини Улулай деган махсус ном билан юритган. Финикиядаги Тир шаҳрининг ҳокими тайёрлаётган кўзғолонни бостириш мақсадида Салманасар Ғарбдаги Тир шаҳрига қарши ва унинг иттифоқчиси бўлган Исроил подшоси Осияга қарши икки марта қўшин тортиб борган. Осур қўшинлари исроилликларни тор-мор келтириб, оролдаги Тир қалъасини ва Исроил давлатининг пойтахти Самарияни қамал қилган. Салманасар ўтказган реформа айланиб катта аҳамиятга эга бўлган. Ҳаддан ташқари кескинлашиб кетган синфий зиддиятларни бир қадар юмшатиш мақсадида, Салманасар V Осурия билан Бобилиянинг Ашшур, Ниппур, Сиппар ҳам Бобил каби қадимги шаҳарларига молия-иқтисодий соҳада берилган имтиёзларни ҳамда солиқлар масаласидаги енгилликларни бекор қилган. Бу билан Салманасар айланиб зўр иқтисодий таъсирга эга бўлиб келган қулдор аристократларга, бой-савдогарларга, қоҳинларга ва катта ер эгаларига кучли зарба берган. Салманасарнинг аҳоли орасидаги бу табақанинг манфаатларини жуда чеклаб қўйган реформаси бу табақанинг подшо сиёсатидан қаттиқ норозилигини тугдирган. Натижада фитна уюштирилган. Салманасар V тахтдан туширилиб, ўрнига унинг укаси Саргон II ўтказилган.

Саргон II нинг (эрамиздан аввалги 722—705 йиллар) номи («қонуний подшо» — шаррукен) деб ном олганлиги) ўзидан аввалги подшони ағдариб, ҳокимиятни зўрлик йўли билан қўлга олганлигини кўрсатади, у Тиглатпаласар III нинг истилочилик сиёсатини катта муваффақият билан давом этдирган. Осур подшолари ва князларининг, афғидан, Миср ёрдамига таяниб кўтарган кўзғолонларини бостирмоқ учун, Саргон II Сурияга янгидан қўшин тортиб боришга мажбур бўлган. Бу уруш натижасида Саргон II Исроилни тор-мор келтириб, Самарияни ишғол қилган ва исроилликлардан 25 минг кишини асир қилиб олиб кетган ва бу асирларни Осуриянинг ички ўлкаларига ва мамлакатнинг узоқдаги чегараларига жойлаштирган. Саргон II узоқ қамалдан кейин Тир шаҳрини олиб, Тир подшосини ўзига бўйсундирган ва уни хирож тў-

лашга мажбур этган. Ниҳоят, Саргон Рафия ёнида бўлган жангда Газа князи Ганнонга ҳамда Миср фиръавнининг Газага ёрдамга юборган қўшинларига ўнгарилмаз зарба берган. Саргон II ўз йилномасида хабар беришича, у «Газа под-

Саргон II ва унинг вазири.

Тошга ўйилган бўртма расм. Эрамиздан аввалги VIII аср.

шоси Ганнонни ўз қўли билан ушлаб олган» ҳамда «Миср подшоси» фиръавндан ва Арабистондаги сабей қабилаларининг хотин подшосидан хирож олган. Саргон II Кархемишни батамом тобе қилгандан сўнг, Сурянинг Кичик Осиё чегараларидан тўртиб то Арабистон ва Миср тупроғигача чўзилиб кетган ҳамма ерларни эгаллаб олган.

Саргон II ўз подшолигининг 7 ва 8-йилларида урартлар устидан ҳам жуда катта ғалаба қозонган. Саргон Урарту

мамлакатининг ичкарисигача кириб, Урарту қўшинларини тор-мор қилган, Мусасир шаҳрини эгаллаган ва талаган. Саргон бу бой шаҳардан жуда катта ўлжа қўлга туширган. «Саройда бўлган бутун хазинани, 20 170 кишини ва уларнинг мол-мулкани, урартларнинг худолари бўлмиш Халда билан Багбартумни ва улардаги қимматли зеби-зийнатларни ўлжа қилиб ҳисобдан ўтказдим». Урарту шу қадар қаттиқ тор-мор этилганки, Урарту подшоси Руса Мусасир шаҳрининг хароб қилинганлигини ва худоларнинг ҳайкаллари душман қўлига тушганлигини эшитгандан сўнг, «ўзини-ўзи ханжар санчиб ўлдирган».

Элам мамлакати қўллаб-қувватлаб турган Бобилга қарши кураш Саргон II учун жуда машаққатли бўлган. Аммо Саргон бу урушда ҳам душманлар устидан ғалаба қозонган, Саргон бунда шаҳарлар ва қоҳинларнинг Бобил подшоси Меродах-Баладан (Мардук-апалиддин) сиёсатидан норози бўлганликларидан фойдаланган. Меродах-Баладанинг осур қўшинларига жуда қаттиқ, лекин муваффақиятсиз кўрсатган қаршилиги Бобил шаҳарлари ва қоҳинларнинг савдо-сотик ишларига зарар етказганлиги ана шу норозиликларга сабаб бўлган эди. Бобил қўшинлари устидан ғалаба қозонгандан кейин, Саргон ўзининг айтишича, «Бобилга зўр тантана билан кириб борган». Қоҳинлар бошчилик қилган халқ Осур подшосини Месопотамиянинг қадимги пойтахтига зўр тантана билан таклиф этган (эрамиздан аввалги 710 йил). Саргон урартлар устидан ғалаба қозонгач, мидияликлар билан эронликлар жойлашган чегара ўлкаларда ўз таъсирини мустақамлаш имконига эга бўлган. Осур подшолиги жуда кучайиб кетган. Подшо ўзига дабдабали янги пойтахт — Дур-Шаррукин шаҳрини қурган, бу шаҳарнинг ҳозирги харобалари ўша вақтдаги порлоқ осур маданиятини ва мамлакатнинг гуллаб-яшнаганини ёрқин ифодалайди. Ҳатто узоқ Кипр ороли ҳам осур подшосининг қудратига тан бериб, унга хирож юборган.

Осур давлати жуда катта давлат бўлса ҳам, лекин унинг ички томони унча мустақам бўлмаган. Қудратли жаҳонгир подшо ўлгандан кейин унинг қўл остидаги қабилалар кўзғолон кўтарган. Осур подшоси Синахерибга хавф солувчи янгидан-янги иттифоқлар майдонга келган. Сурия, Финикия ва Фаластиндаги кичик-кичик подшоликлар ва князликлар қайтадан бирлашган. Мисрнинг ёрдамига суянган Тир шаҳри билан Яҳудия Осурияга қарши кўзғолон кўтарган. Синахерибнинг ҳарбий кучлари кўп бўлса-да, лекин кўзғолонни тезда бостира олмаган. Осур подшоси қурол кучи билангина эмас, балки дипломатия йўли билан иш кўришга мажбур

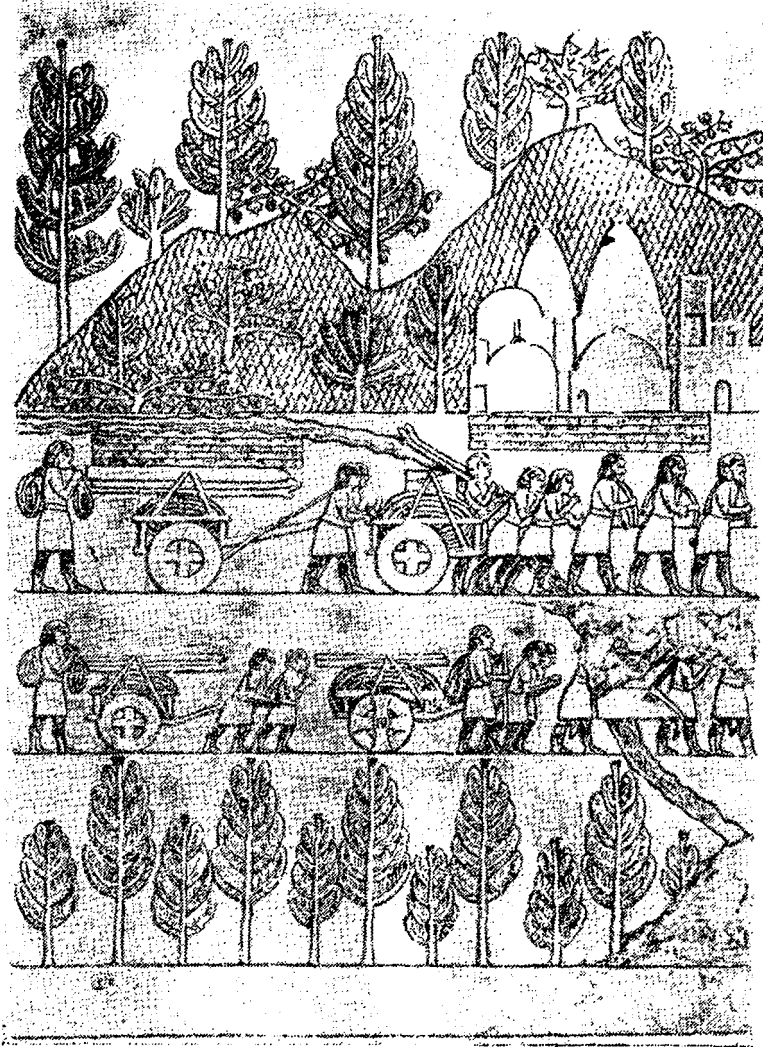
бўлган, бунда Финикиянинг икки катта шаҳри — Сидон билан Тир ўртасида доим давом қилиб келган душманликдан фойдаланган. Синахериб Қуддусни қамал қилгандан кейин, яҳуд подшоси унга кўпдан-кўп ҳадялар тўлаб қутулган. Мисрни идора қилувчи эфиопиялик (ҳабашистонлик) подшо Шабака Фаластин билан Сурияга етарлича ёрдам бера олмаган. Синахериб Миср-Эфиопия қўшинларини янчиб ташлаган.

Жанубий Месопотамияда ҳам Осурия учун катта қийинчиликлар туғилган. Бобил подшоси Меродах-Баладанни Элам подшоси илгаригидек қўллаб-қувватлаб турган. Жанубий ва жануби-шарқий мамлакатлардаги душманларга қатъий зарба бермоқ учун, Синахериб денгиз бўйидаги Халдияга ва Эламга катта экспедиция юборган, у ўз аскарларини Эрон қўлтиғи қирғоқларига тушириш учун қуруқликдан ҳам, кема-ларда ҳам жўнатган. Бироқ Синахериб ўз душманларига бирданига зарба беролмаган. Синахериб эламликлар ва бобилликларга қарши қаттиқ курашиш натижасида фақат 689 йилдагина Бобилни эгаллаб, уни хароб қилган ҳамда ўз душманларига қатъий зарба берган. Илгари Бобилни қўллаб келган Элам подшоси бу сафар унга старли ёрдам кўрсата олмай қолган.

Саройда қилинган ўзгаришда Синахериб ўлдирилиб, унинг ўрнига ўгли Асархаддон тахтга ўтирган (эрамиздан аввалги 681—668 йиллар). Ўз аҳволи унчалик мустаҳкам эмаслигини сезган Асархаддон дастлабки пайтларда Бобил қоҳинларига таянмоқчи бўлган. У, Бобилиядаги исёнчилар бошлиғини «Элам мамлакатига худди тулкидек қочингга» мажбур этган. Асархаддон асосан дипломатия йўли билан кураш олиб бориб, «худолар номи билан ичган оғтинни бузгани учун» деб ўз душманини «эламликларнинг қиличи билан ўлдиртирган». Моҳир сиёсатчи бўлган Асархаддон исёнчилар бошлиғининг туғишган биродарини ўзига оғдириб, уни Денгиз бўйидаги мамлакатга ҳоким қилиб тайинлаган ва уни батамом ўзига итоат қилдирган. Фаластин ва Сурия князлари ва подшолари, шунингдек Финикия шаҳарлари ҳар доим Сурияга қарши бош кўтариб келганлар, буларни эса Эфиопия фиръавни Тахарка қувватлаган. Шу сабабли Асархаддон Осуриянинг асосий душмани ҳисобланган Тахаркани тор-мор қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Осурия подшоси Ўрта денгиз бўйидаги Сурия мамлакатида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун Мисрга қатъий зарба бериши лозим бўлган. Асархаддон узоқ Мисрга қарши ҳарбий юришни тайёрлаш учун аввало ўзининг энг катта душманларидан бири бўлган Абди-Милькуттига, яъни, Сидон подшосига зарба берган. Асархаддоннинг сўзига қараганда, «Абди-Милькутти

Асархаддоннинг яроғидан қўрқиб, денгиз ўртасига қочиб кетган». Аммо подшо уни «балиқ тутгандай тутиб олган». Осур қўшинлари Сидонни олиб, хароб қилган. Осурлар бу шаҳарда жуда кўп ўлжа қўлга туширган. Афтидап, Сидон Сурия князликлари иттифоқига бошчилик қилган бўлса керак. Подшо Сидонни босиб олгандан кейин, бутун Сурияни ўзига бўйсундирган ва исёнчи халқни махсус қурилган янги шаҳарга кўчирган. Асархаддон Арабистон қабилалари устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлагандан сўнг, Мисрни босиб олган ва Тахарканинг миср-эфиопиялик қўшинларига бир неча марта зарба берган. Асархаддон ўз ёзувларида Улуғ Миср подшолигининг энг қадимги пойтахти Мемфис шаҳрини ярим кун ичида босиб олиб, уни харобазорга айлантиргани ва талон-торож қилганини, шундай қилиб, «Мисрдан Эфиопиянинг илдизини суғуриб ташлаганини» таърифлаган. Асархаддон Мисрга қилган истилочилик юришини Мисрнинг Эфиопия зулмидан озод қилиш деб кўрсатиб, Миср халқининг ёрдамига таянишга уринган бўлиши ҳам мумкин. Асархаддон Осуриянинг шимол ва шарқ томонларида қўшни Закавказье ва Эрон қабилалари билан ҳам курашни давом эттирган. Осурияга эндиликда чипакам хавф туғдириб турган киммерий, скиф ва мидия қабилалари ҳам Асархаддон ёзувларида тилга олинади, бу қабилалар билан осурияликлар илгарилари ҳам тўқнашиб турганлар.

Осурия давлати шарқ томонда — Эроннинг гарбий чегараларидан тортиб, ғарбда — Ўрта денгизгача, шимолда — Закавказьедан тортиб, жанубда — Эфиопиягача чўзилиб кетган қадимги шарқ дунёсидаги ҳамма мамлакатларни деярли ўзига бўйсундирган эди; Осурия давлатининг сўнгги катта подшоси бўлган Ашшурбанипал ўз подшолигининг бошидан то охирига қадар бу жуда катта давлатнинг бирлигини ва унинг ҳарбий-сиёсий қудратини оғир машаққатлар билан сақлаб келган. Осурлар бўйсундирган халқлар ўз золимларига қарши курашни давом қилдириш билангина чекланиб қолмай, балки улар Осурия билан курашмоқ учун иттифоқлар ҳам тузганлар. Денгиз бўйидаги Халдея мамлакатининг узоқ ва юриб ўтиш жуда машаққатли бўлган ботқоқли ва тўқайзорлари бобиллик исёнчилар учун жуда яхши бошпана бўлиб хизмат қилган; бу исёнчиларни эса Элам подшолари ҳар доим қўллаб келган. Ашшурбанипал Бобилияда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ўз укаси Шамашмумкинни Бобилга подшо қилиб қўйган. Лекин Ашшурбанипалнинг укаси душманлар томонига ўтиб кетган. Осурия подшосининг «хоин укаси қасамни бузиб», Осурияга қарши Аккалда, Халдеядаги арамейлар орасида, Денгиз бўйидаги мамлакатда,

Арқон ва ходалар ташиш.
 Осурия бўртма расми. Синахериб саройидан топилган.

Эламда, Гутиумда ва бошқа мамлакатларда қўзғолон кўтартирган. Шу тариқа, Осурияга қарши жуда қудратли иттифоқ майдонга келган ва бу иттифоққа Миср ҳам қўшилган. Бобилиядаги очарчиликдан ва Эламдаги ички тўполонлардан фойдаланиб, Ашшурбанипал бобилликлар билан эламликларни тор-мор келтирган ва 647 йилда Бобил шаҳрини олган. Ашшурбанипал Элам қўшинларига узил-кесил зарба бермәк учун шу узоқ ва тоғли мамлакатга икки марта қўшин тортиб борган ва эламликларга жуда қаттиқ зарба берган. «Элам подшоига қарашли 14 шаҳарни, беҳисоб кўп майда шаҳарларни ва ўн икки округни ўзимга бўйсундириб, қийратдим, хонавайрон қилдим ва сўнгра ўт қўйиб куйдириб юбордим». Осурия қўшинлари Эламнинг пойтахти Суза шаҳрини босиб олиб, уни батамом талаган. Ашшурбанипал Эламда ҳайкаллари қўлга туширилган худоларнинг номларини санаб кўрсатиб, бу ҳайкаллари Осурияга олиб келганини мағрурланиб гапирган.

Мисрда Осурия анча катта қийинчиликларга дуч келган. Ашшурбанипал Эфиония билан курашаркан, Мисрдаги аристократияга, хусусан ярим мустақил Саис ҳокими Нехога таянмоқчи бўлган. Ашшурбанипал дипломатия найраглари ишлатиш билан бирга, Мисрда қўшин юбориб ва хароб қилувчи юришлар қилиб, қурол кучини ишга солса ҳам мақсадига эриша олмаган, Нехонинг ўғли Псамтик Осуриянинг ички қийинчиликларидан фойдаланиб, Осуриядан ажралиб чиққан ва мустақил Миср подшолигини тузган. Ашшурбанипал Финикия билан Сурия устидан ўз назоратини жуда қийинчилик билан сақлаб қолган. Осурия амалдорлари, унинг ўлкалардаги мухтор вакиллари (резидентлари) ва жосуслари подшо номига тўғридан-тўғри жуда кўп хатлар ёзиб, бу хатларда сиёсатга ва иқтисодга доир турли-туман маълумотларни етказиб турганлар; бу эса Сурияда ҳам тўполонлар ва қўзғолонлар бўлганлигини кўрсатади. Лекин Урарту ва Эламда бўлган воқеаларни Осурия ҳукумати айниқса зўр диққат билан кузатиб борган. Афтидан, энди Осурия ўзининг ҳарбий кучларигагина ортиқча ишоналмай қолган бўлса керак. Осурия жуда усталик билан дипломатия ишлатиб, ҳар турли душманларига нисбатан ҳар хил муомалада бўлиб, уларни алдаб-сулдаб, ўзининг жуда катта территориясини сақлашга, душман иттифоқларини янчиб ташлашга ва хавфли душманларнинг ҳужумларидан ўз чегараларини қўриқлашга мажбур бўлган.

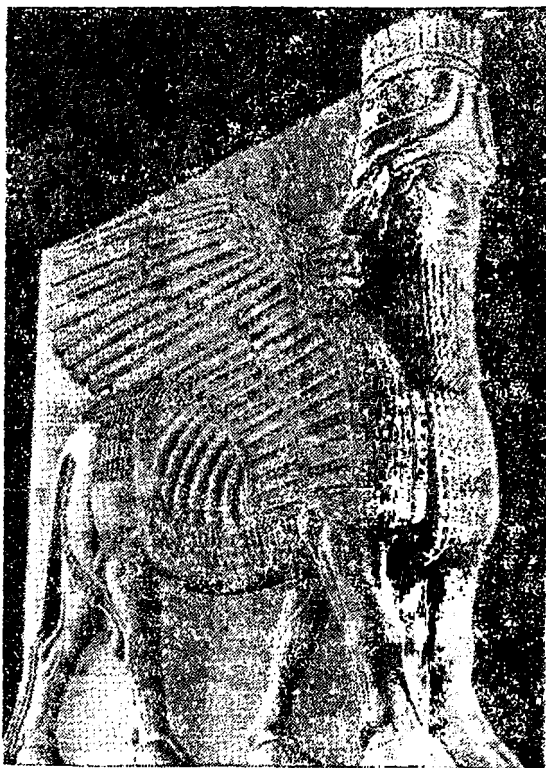
Осурия давлатини аста-секин кучсизлантириб бораётган аломатлар ана шулардан иборат бўлган. Осуриянинг шимол ва шарқ томонларида яшовчи кўп сонли кўчманчи қабила-

лар, хусусан киммерийлар, скифлар (асгусайлар) мидиянликлар ва форслар Осурияга доимо хавф солиб келганлар. Осуриянинг VII асрадаги ёзувларида бу қабилаларнинг номлари эслатиб ўтилади. Осурия подшолари Урартуни батамом ўзларига бўйсундира олмаганлари сингари, Элам мамлакатини ҳам узил-кесил мажақлаб ташлай олмаганлар. Ниҳоят, Бобилия ўзининг мустақиллигини ҳамда савдо соҳасидагина эмас, балки сиёсий соҳадаги қадимги қудратини ҳам тиклаш орзусида бўлиб келган. Шундай қилиб, жаҳонда ҳукмрон бўлишга интилган ва жуда катта давлат барпо қилган осур подшолари бир қанча мамлакатларни истило қилган бўлсалар ҳам, лекин тобе қилинган барча халқларнинг қаршичилигини тамоман синдира олмаганлар. Жуда усталик билан уюштирилган жосуслик системаси буюк давлатнинг чегараларида ва қўшни мамлакатларда нималар бўлиб турганлигини ҳар доим Осурия пойтахтига етказиб, хабар қилиб туришга имкон берган. Қўшни давлатларда урушга тайёргарликлар, қўшинларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши, махфий иттифоқлар тузилиши, элчилар қабул қилиниши ва жўнатилиши, фитналар ва қўзғололлар кўтарилиши, қалъа ва истеҳкомлар қурилиши тўғрисида, бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга қочиб ўтган одамлар тўғрисида, чорва ҳайдаш, ҳосил ва бошқа шунга ўхшаш масалалар тўғрисидаги маълумотлар осур подшосига билдириб турилганлиги маълумдир.

Осурия давлати жуда катта территорияни эгаллаган бўлишига қарамай, омонат турган баҳайбат уйга ўхшарди. Бу катта давлатнинг айрим қисmlари иқтисодий жиҳатдан бири-бири билан мустақкам боғланмаган эди. Шу сабабли қонли истилолар воситаси билан бўйсундирилган халқларни доим бостириш ва кенг оммани эксплуатация қилиш асосига қурилган бу жуда улкан бино мустақкам бино бўлмаган ва орадан кўп ўтмай қулаб тушган. Ашшурбанипал ўлгандан кейин (эрамиздан аввалги 626 йилда), тез орада, мидиянликлар билан бобилликларнинг бирлашган кучлари Осурияга бостириб келиб, осур армиясини тор-мор қилган. 612 йилда Ниневия босиб олинган. Эрамиздан аввалги 605 йилда бутун Осурия давлати душманларининг зарбалари остида қулаб тушган. Қархемиш ёнида бўлган жангда Бобил қўшинлари осурларнинг сўнгги отрядларини янчиб ташлаган.

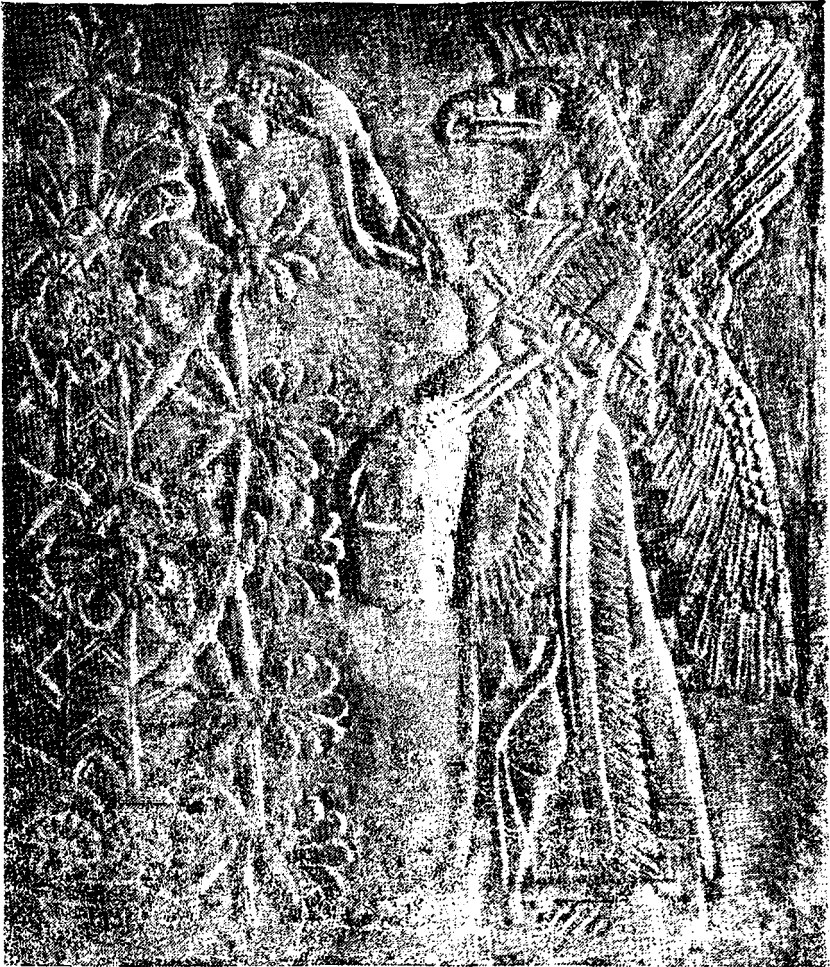
Маданият Осуриянинг тарихий аҳамияти унинг биринчи катта давлат бўлганлигида ва бу давлатнинг ўша замонда маълум бўлган дунёни бирлаштиришга интилганлигидадир. Осур подшолари томонидан қўйилган бу вазифа муносабати билан, катта ва кучли армия

тузиш ва ҳарбий техникани юксак даражада тараққий қилдириш лозим бўлган. Осур маданияти кўп жиҳатдан Бобил билан қадимги Шумернинг маданий мероси асосида анча ривож топган маданиятдир. Осурияликлар миҳсимон хат системасини, диннинг ўзига хос хусусиятларини, адабий асарларни, санъатнинг характерли элементларини ва бир қанча

Подшо саройининг диний-ҳомийси бўлган қанотли ҳўкиз ҳайкали.

илмий билимларни Месопотамиянинг қадимги халқларидан олганлар. Осурлар баъзи худолар номлари ва уларга сиғишни, ибодатхонанинг архитектура формасини ва ҳатто қурилиш материали бўлган ғишти ҳам қадимги Шумердан олганлар. Эрамиздан аввалги XIII асрда, яъни осур подшоси Тўкульти-Нинурта I Бобилни забт қилгандан кейин Бобилнинг Осурияга маданий таъсири айниқса кучайган.

Хурмо дарахти ёнида турган осур маъбудаси.

Осурлар диний адабиётга доир кенг ёйилган асарларни, хусусан дунёнинг яратилиши ҳақидаги эпик достонларни, Энлиль ва Мардук деган қадимги худоларга бағишланган гимнларни бобилликлардан олганлар. Осурияликлар узунлик ўлчови ва тарози системасини, давлат идорасини ташкил этишдаги баъзи хусусиятларни ва Хаммурапи даврида иш-

ланган ҳуқуқшуносликнинг кўпгина элементларини Бобилдан олганлар.

Осур подшоси Ашшурбанипал саройининг харобалари ичидан топилган унинг машҳур кутубхонаси осур маданияти юксак даражада бўлганлигини кўрсатади. Бу кутубхонадан жуда кўп миқдорда ҳар хил диний ёзувлар, адабий асарлар ва илмий текстлар топилган эди, булар орасида астрономия кузатишларига оид ёзувлар, медицина ишларига хос текстлар, ниҳоят, грамматика ва лексикага доир справочниклар, шунингдек, энг кейинги луғат ва энциклопедияларнинг ўша замондаги дастлабки намуналари айниқса катта аҳамиятга эгадир. Осур хаттотлари подшонинг махсус йўл-йўригига мувофиқ, энг қадимги ёзувларнинг ҳар турли асарларини йиғиб, улардан нусха олиб, баъзан эса уларни қисман ўзгартириб, қадимги Шарқ халқлари эришган маданий ютуқларнинг гоят катта хазинасини бу кутубхонага тўплаганлар. Баъзи бир адабий асарлар, чунончи, тавба қасидалари ёки «қўнгилни таскин топтирадиган нолалар» осур адабиётининг юксак даражада бўлганлигини кўрсатади. Бошига оғир мусибат тушган, ўзини гуноҳкор ва ғариб деб ҳис қилган одамнинг шахсий гам-ғуссаларини қадимги замон шоири бу нола (қўшиқ)ларда зўр усталик билан акс эттирган. Осур подшоларининг асосан истилочилик юришларини, шунингдек, уларнинг мамлакат ичкарасидаги фаолиятини тасвирлайдиган йилномалари осур адабиётининг оригинал ва бадий юксак асарлари жумласига киради.

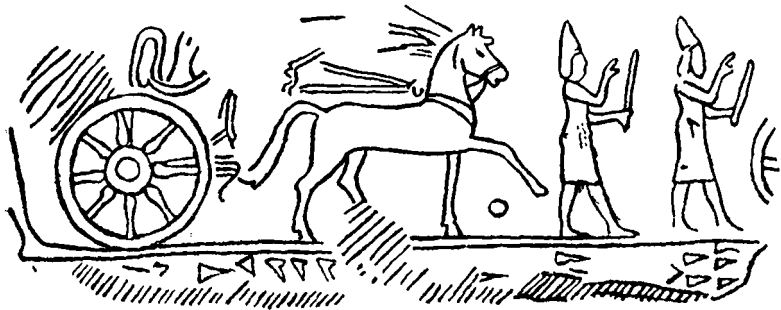
Ашшурназирпалнинг Қалах шаҳридаги ва подшо Саргон II нинг Дур-Шаррукин (ҳозирги Хорсобод) шаҳридаги саройларининг харобалари осур архитектураси Осурия гуллаб-яшнаган даврда на қадар юксак бўлганлигини равшан кўрсатади. Шумерликларнинг биноларига ўхшаб, Саргоннинг саройи ҳам баланд қилиб кўтарилган тепалик устига солинган. Бу шоҳона саройнинг 210 та зали ва 30 ҳовлиси бўлиб, улар номутаносиб (асимметрик) жойлаштирилган. Осуриядаги бошқа саройлар сингари, бу сарой ҳам, осур архитектурасининг айнан намунаси бўлиб, унда монументал ҳайкаллар ҳам, бадий бўртма расмлар ҳам ва зийнатли орнаментлар ҳам ишлатилган. Саройга кириладиган ҳашаматли дарвозанинг икки томонида подшо саройини қўриқловчи муаккиллар — «ламассум»нинг жуда катта ҳайкаллари ўрнатилган, бу ҳайкаллар афсоналарда тасвирланадиган баҳайбат махлуқ — одам бошли арслон ёки қанотли ҳўкиз сифатида ясалган. Осур саройидаги тангана залларининг деворларига одатда сарой ҳаётига, уруш ва овга доир ҳар хил манзараларни тасвир қилувчи бўртма расмлар ўйганлар.

Архитектуранинг бу шоҳона ва монументал нақшлари жуда катта ҳарбий давлатни идора қилувчи подшонинг шон-шавкати ва Осурия қуролининг нақадар қудратли эканини кўрсатиши лозим бўлган. Уйиб ишланган бўртма расмлар, хусусан ов қилиш манзараларидаги ҳайвонларнинг суратлари осур санъатининг ғоят юксак намуналаридир. Осур ҳайкал-тарошлари шу мамлакат подшолари севиб ов қилган ёввойи ҳайвонларни ғоят тўғри ва жуда усталик билан бадний суратда тасвирлай билганлар.

Савдонинг ривожланиши ва бир қанча қўшни мамлакатларнинг истило қилиниши туфайли осурлар Шумер-Бобил ёзуви, дини, адабиёти ва объектив билимларнинг дастлабки куртакларини қадимги Шарқ дунёсининг барча мамлакатларига ёйганлар, шундай қилиб, қадимги Бобилнинг маданий меросини қадимги Шарқдаги кўпчилик халқларнинг мулкига айлантирганлар.

Жанг аравасида кетаётган
Тиглатпаласар III.

урартлар жаңг араваси.

Тупроқ-Қалъадан топилган муҳр нусхаси.

Х V Б О Б

УРАРТУ

Урарту мамлакатининг тарихи Совет Иттифоқи территориясида яшаган энг қадимги халқлар ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Урарту Кавказнинг қадимги тарихи билан chambarchas боғланган.

Табиий шароити Урарту давлати Кичик Осиё, Эроннинг шимоли-ғарбий ўлкаси ва Иккидарё оралигининг шимолий қисми ўртасидаги катта ясси тоғликда жойлашган. Шундай қилиб, Закавказьенинг анчагина ўлкалари — Арманистон ССР билан Жанубий Грузия территориялари Урарту составига кирган. Урартунинг шарқий қисми учта катта кўл — Ван кўли, Урмия ва Севан (Гўкча) кўллари орасида бўлган. Урартунинг шимолий қисми Аракс дарёси ҳавзасига ва Кури дарёсининг шимолий ирмоқларига жойлашган.

Урарту территорияси ҳамма томондан тоғ тизмалари билан ўралганлиги сабабли, бу ерда қўшни қабилалар ҳужумидан ва талон-торож қилишни кўзда тутган истилочилик юришларидан, асосан Осурия подшоларининг ҳужумларидан аҳолининг муваффақият билан сақланиши учун табиий қулайликлар мавжуд бўлган. Бу мамлакатнинг табиий шароитлари жуда ҳам хилма-хил бўлган. Бутун территория кундан-кўп тоғ қряжлари билан кесилган бўлиб, бу қряжлар ўрта ҳисоб билан 2000—4000 метр баландликкача етиб боради. Бу қряжлар устида айрим тоғ массивлари ва чўққилари бўлиб, улар доимий қор билан қопланган (Катта Арарат тоғининг баландлиги 5156 метр). Бу тоғ тизмаларининг доvonлари ҳам анча баланд бўлиб, қишда қор билан қопланади. Урта Кавказдаги

довопларнинг фақат жуда оз қисмигина 3 минг метрдан паст-да жойлашган. Тоғларнинг усти кўкаламзор бўлиб, айрим жойларгина ўрмонликдан иборат, ўрмонларнинг энг юқори чегараси анча баландликдан, тахминан деңгиз юзидан 2500 метрдан 2600 метргача баландликдан ўтади. Масалан, Арарат районида ўрмонликлар 2500 метр баландликда учрайди. Аракс ва Арацап каби катта дарёларнинг водийлари айрим жойларда ҳосилдор ва кенг пасттекисликлардан иборат (чунончи, Арарат текислиги, Муша пасттекислиги). Баъзи яситоғликлар чўллардан иборат бўлиб, бу чўллар унда-мунда чала саҳрога айланиб кетади. Бу катта-катта территорияларда булоқлар бўлса ҳам, лекин уларда ўсимлик ўсмайди ва экин битмайди деса бўлади. Аммо аҳоли ариқ қазиб сув чиқарган ерларда деҳқончилик қилиш имконияти бўлган. Арман яситоғлигидаги табиатнинг айрим хусусияти шундан иборатки, бу ердаги бир қанча кўллар, жумладан, Урмия ва Ван кўлларида сув ҳеч қасққа оқиб чиқиб кетмайди ва шу сабабли бу кўлларнинг суви шўрдир. (Урмия кўлининг сувида 14—23% туз бор.) Севан (Гўкча) кўли анча баландликда бўлиб, унинг суви оқиб чиқиб туради, шу сабабли унинг суви тоза ва унда балиқ жуда серобдир. Урартунинг асосий табиий бойликлари — тош, ўрмон ва металлдан иборат бўлган. Мис, темир, қўрғош ва қалай қазиб чиқариладиган конлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, булар металлургиянинг юксак даражада тараққий қилишига ёрдам қилган.

Аҳолиси

Эрампдан аввалги икки мингинчи йилда Закавказьеда ва унга туташган Кичик Осиё, Шимолий Иккидарё оралиги территориясида ҳамда Тигр дарёсининг шимоли-шарқидagi тоғли районлар территориясида Олд Осиёнинг шимолий қисмидаги энг бурунги халқлар оиласига кирган қабилалар яшаган. Бу қабилалар протохеттларга ва хурритларга қавм-қардош бўлган. Осурия ёзувларида Осуриянинг шимоли ва шимоли-шарқидagi тоғли мамлакатни ҳамда бу мамлакатда яшаган кўпдан-кўп қабилаларни билдирувчи бир қанча номлар учрайди. Кенг территорияларни ва иттифоқларга бирлашган бир қанча қабилаларни ўз ичига олган «Наири» ва «Уруатри» (Урарту) деган номлар кўпроқ тилга олинади. «Наири» деган ном «Нахарина» сўзига яқин бўлса керак, мисрликлар ҳамда Сурия ва Фаластиндаги семит қабилалари «Нахарина» сўзи билан Евфрат дарёсининг ўрта оқимидан шимоли-шарқда жойлашган «дарёлар мамлақати» ни ифодалаганлар.

Урартлар Уруатри қабилалари иттифоқини тузганлар, бу иттифоқ кейин қудратли Урарту давлатига айланган. Реакцион буржуа тарихчилар, урартлар халқларнинг катта кўчи-

ши натижасида ғарбдан келганлар деб уқтирадилар. Аммо кўчиш назариясини хужжатлар асосида исбот қилиб бўлмайди. Урартларнинг Закавказьедан ғарбда ёки бошқа бирор жойда афсонавий «бешиги» бўлганлигини бевосита ва аниқ кўрсатадиган далиллар сақланиб қолган ёзувлар йўқ. Иккинчидан, Закавказьедаги тоғ, кўл ва қабилаларнинг қадимги ва ҳозирги географик номлари қадимги Урарту замонидан шундай аталиб келган. Масалан, Арарат тоғларининг ва алародийц қабилаларининг номи қадимги грек ёзувчилари асарларида тилга олинади. Бу номлар Урарту мамлакатининг ва урарт қабилаларининг номи билан боғлиқ бўлса керак. Биайна мамлакатининг қадимги номи Ван кўли номида сақланган. Арзирум районида ва Евфрат дарёсининг юқори қисмидаги районда урартларга яқин турган днаух қабиласи яшаган, қадимги грек тарихчилари, масалан, Ксенофонт, бу қабилани таохлар деб атаган. Шундай қилиб, урарт қабилалари Закавказье территориясида жуда қадим замонлардан бери яшаб келган азалги аҳолидир.

Қадимги урартларнинг хўжалик ҳаёти, қabila иттифоқлари, энг бурунги давлатлар (днаух, урарт, манейцларнинг энг бурунги давлатлари) маданияти, дини ва тчли қўшни халқлар, хеттлар, хурритлар ва, асосан, Закавказьедаги энг қадимги халқлар ҳаёти билан шак-шубҳасиз боғлиқ бўлган. Ёзувларда ҳам, хусусан археологик ёдгорликларда (масалан, Қизил Ванкдан топилган ёзувли керамикада) ҳам бу тўғрида очиқ айтилади. Ёзувлар ва археологик ёдгорликлар, Закавказьеда жуда қадим замонлардан бери ўтроқ деҳқончилик ҳаёти кечирган қабилалар яшаганлигини кўрсатади. Бироқ урартлар яратган маданият очиқ кўриниб турган ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, тамомила мустақил равишда тараққий қилган.

Урарт қабилалари Олд Осиёнинг шимолий қисмида кейинги замонларда яшаган қабилалар билан қавм-қариндош бўлган бўлишлари ҳам мумкин. Закавказьедаги арманлар Ғарбий Европадан кўчиб келган деб исботламоқчи бўлган буржуа тарихчиларининг бемаъни даъволарини қатъиян рад қилиб, совет олимлари ўз асарларида арманлар Урарту давлатининг сўнги даврида Закавказьеда яшаган қабилалардан бирининг авлодлари ва меросхўрлари бўлганлигини кўрсатдилар. Грузия ССРнинг турли районларида ва кўпроқ Арманистонда урартлар яшаган поселениеларнинг харобалари, урарт ёзувлари ва моддий маданият ёдгорликлари топилди, булар Закавказьедаги ҳозирги халқлар маданияти тағ-томири билан Урарту давридан бошланиб келаётганлигини очиқ кўрсатади. Қадимги урартларга қавм-қариндош ва яқин бўлган қабилалар

лар қадимги арманлар билан грузинларнинг ота-боболари бўлган бўлсалар ҳам ажаб эмас.

Урартлар тили ва маданияти қўшни халқларга, шунингдек, кейинчалик Урарту давлати территориясида яшаган халқларга таъсир кўрсатган. Урартларнинг баъзи бир сўзларини осурияликлар қабул қилиб олганлар. Ван ва Урмия кўллариغا яқин жойда ҳозиргача яшаб келаётган арманларнинг гапларида урарт тилининг фонетик тузилишига баъзи бир яқинлик сақланиб қолган. Шу билан бир вақтда, Грузия аҳолиси ҳозирга қадар гаплашиб келаётган картвел тилининг урарт тилига яқинлиги аниқланган. Закавказьедаги халқларнинг ҳозирги тиллари уруғчилик тузуми давридан бошланади. Закавказьеининг урарт қабилаларига яқин ва қардош бўлган энг қадимги халқлари тилларининг асосий луғат состави ва грамматик тузилиши ўша вақтда вужудга келади. Шундай қилиб, Олд Осиёнинг шимолий қисмидаги энг бурунги халқлар группасига кирган урарт ва унга қавм-қариндош бўлган Закавказье халқларининг ижоди натижасида яратилган ўзига хос ва мустақил маданиятнинг қадимги ўчоғи СССР территориясида бўлган.

Манбалар ва историография

Закавказьедан ва унга қўшни бўлган мамлакатлар территорияларидан топилган миҳат текстлари Урарту тўғрисида маълумот берувчи асосий манбалардир. Ҳозиргача Урарту ёзувларидан фақат 350 тасигина маълум бўлсада, ҳар ҳолда булар урартларнинг хусусан сиёсий тарихи ҳақида муҳим материал беради. Бу ёзувлар орасида энг каттаси ва айниқса муҳими Аргишти I нинг хорхор ёзуви ва Сардур II нинг катта ёзувидир. Ҳар иккала ёзув ҳам ўзига хос йилномадир. Хорхор ёзувида сиёсий воқеалар, асосан, Осурия билан ва ён-веридаги қўшни халқлар билан қаттиқ кураш олиб борган подшо Аргиштининг ҳарбий юришлари тасвирланган. Ван кўли ёнида қазиш ишлари ўтказган рус археологик экспедицияси жамияти топган 265 қатордан иборат катта Сардур ёзувида Сардур II нинг саккиз йил давом қилган ҳарбий юришлари баён қилинган. Сардур II ёзуви — Урарту давлатининг эрампиздан аввалги VIII асрда гуллаган даврига, Урарту давлати ўзининг доимий рақиби Осурия устидан галаба қилган даврга мансуб бўлганлиги сабабли, айниқса катта тарихий аҳамиятга эга. Урартларнинг Закавказьедаги баъзи бир ўлкаларга ва бошқа қўшни мамлакатларга қилган юришлари тўғрисида ҳам урарт ёзувларида гапирилади.

Бундан кўра қисқароқ бошқа ёзувларда давлат аҳамиятига эга бўлган катта-катта иншоотлар — қалъалар, ибодатхоналар, саройлар ва каналлар қурилиши тасвирланган. Баъзи

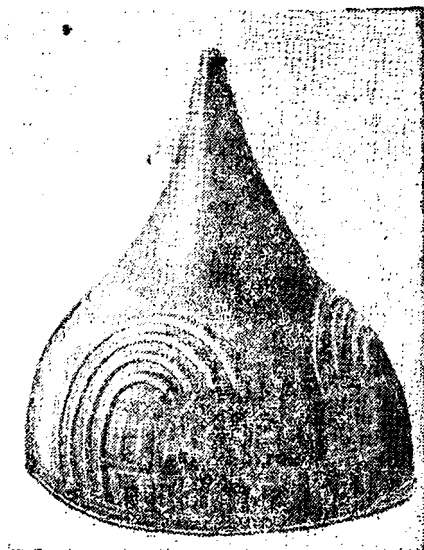
ёзувларда урартларнинг динини ўрганиш учун қизиқ маълумотлар бор. Масалан, Ван қўлига яқин жойдаги бир қоя тоқчасида («Мхер эшиги»да) сақланиб қолган ва эрамиздан аввалги IX асрга оид бўлган бир ёзувда урарт худоларининг рўйхати ва уларга атаб қилинган назр-ниёзлар кўрсатилган. Бошқа ёзувлар, жумладан, юридик ишлар, кундалик турмуш, хўжаликка ва адабиётга оид текстлар афсуски сақланиб қолмаган, лекин яқинда Кармир-Блурдан дубулгага ҳамда бронзадан ясалган идишларга битилган бир қанча урарт ёзувлари, шунингдек, Тупроқ-Қалъа ва Кармир-Блурдан бир қанча сопол фрагментларга битилган ёзувлар топилди, булар ҳисоб-китобга оид айрим ёзувлардан иборатдир.

Совет музейларида (Тбилисида ва Ереванда) урартларнинг бир қанча ёзувлари сақланади. Бу ёзувларнинг баъзи бирлари Совет Иттифоқи территориясидан топилган.

Урартунинг сиёсий тарихини ўрганишда Осурия ёзувлари катта аҳамиятга эга. Бу ёзувлар урартларнинг эрамиздан аввалги XIII асрдан IX асргача бўлган қадимги тарихи ҳақида баъзи бир тушунича беради. Масалан, Салманасар III ёзувлари Урарт подшолигининг пайдо бўлиш тарихига оид маълумотлар беради. Осурия подшоси Саргон II ёзувлари Урарту тарихини ўрганиш учун айниқса қимматли, бу ёзувларда Саргон II нинг Урарту мамлакатига қилган юришлари, жумладан, 714 йилдаги катта юриши баён этилган. Осурия билан Урарту ўртасида эрамиздан аввалги VIII—VII асрларда бўлган ўзаро мураккаб муносабатлар бир қанча Осур ёзувларида, жумладан, Осурия подшолигининг ўз амалдорлари билан ёзишган хатларида акс этган. Хетт ёзувларидан Урарту тарихига доир жуда кўп муҳим маълумотлар олиш мумкин, албатта. Бироқ бу ёзувлар шу нуқтан назарда ҳали яхши ўрганилган эмас.

Моддий маданият ёдгорликлари урартларда техника қай даражада тараққий қилганини, хўжалик ҳаётининг баъзи бир томонларини, турмуши ва санъатини ўрганишга имкон беради. Чинакам қазип ишлари қадимги давлат марказида, Ванда, шунингдек мамлакатнинг шимолий қисмида (Б. Пиотровскийнинг Ереван яқинида, Кармир-Блурда ўтказган қазилари) ўтказилган бўлса-да, ҳар ҳолда топилган ва сақланиб қолган моддий маданият ёдгорликлари жуда катта тарихий аҳамиятга эга. Булар орасида меҳнат қуроқларини (омоч тиши, болта, паншаха, пичоқ, тегиримон тоши), яроғ-аслаҳаларни (қилич, ўқ учи, қалқон, дубулга), кулолчилик буюмлари, бадий ҳунар ва санъат асарларини (ҳайкаллар, бронзадан ясалган ҳайкалчалар ва турли хил идишларни), ниҳоят, диний эътиқодга оид буюмларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Қадимги

урартларнинг моддий маданият ёдгорликларига қараб уларда техниканинг, жумладан, металлургия ишлаб чиқаришининг қай даражада тараққий қилганлиги тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Умуман Кавказ территориясида ўтказилган қазилар вақтида топилган турли-туман рўзгор буюмлари эрамиздан аввалги учинчи — биринчи мишг йилликларда Кавказда яшаган энг қадимги халқларнинг экономикаси, техникаси ва моддий маданиятини муфассал ўрганиш ва уларнинг Урарту ҳамда қўшни мамлакатларнинг қабилалари билан ўзаро муносабатларини аниқлаш имкониятини беради. Ҳозирги Кавказ халқларининг одат тусига кирган ҳуқуқи, турмуши ва фольклорини ўрганиш баъзан жуда қимматли материал беради. Нарт эпосида, «Довуд Сосуни» номли қадимги арман эпик достонида Кавказ халқларининг турли афсоналари, ривоятлари, эртак ва қўшиқларида узоқ ўтмиш қолдиқлари, эҳтимол, Урарту даврига оид кўнгина қолдиқлар сақланиб қолган. Қадимги арман ёзувчиси

Подшо Аргиштининг бронзадан ясалган дубулғаси.

Кармир-Блурдан топилган.

Моисей Хорешнинг тарихга оид машҳур асарида ҳам узоқ ўтмишнинг излари бор. XIX аср бошларидаёқ сайёҳлар ва археологлар Армениядаги археологик ёдгорликларни ўрганишга қизиқа бошлаганлар. Шульц 1828—1829 йилларда Ван районини текшириб, қадимги ёдгорликларнинг баъзи бирларини тасвирлаб берган ва бир қанча михатсимон ёзувлар нусхасини кўчириб олган эди. Ван кўли атрофидан топилган ёзувларни 1848 йилда Хинкс биринчи марта ўқиб чиқаришга уринди. Бироқ бу ишдан самарали натижа чиқмади. Инглиз археологи Сэйсинг қилган ишлари анча муҳим аҳамиятга эга бўлди, у 1882 йилда Ван ёзувларининг дастлабки йиғиндисини берди ва уларни эпланича таржима қилди. Тахминан худди шу йилларда Рассам Ван кўлига яқин жойдаги Тупроқ-Қалъада қазилар ишлари ўтказди, лекин унинг қазилари ҳам бирор тузукроқ натижа

бермади. XIX аср охирида Леманн-Гаупт ва Бельк Арменияда урартларнинг жуда кўп ёзувларини тўпладилар. Леманн-Гаупт бу хужжатларга асосланиб, Урарту тарихи ва маданияти тўғрисида бир қанча асар ёзди. Леманн-Гаупт бу асарларида Урартуда металлургия юксак даражада тараққий қилганини, мегалитик архитектуранинг аҳамиятини ва урартларнинг Закавказьедаги картвель халқлари билан бўлган алоқасини кўрсатиб берди. Лекин у Урартудаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ва давлат формаларига характеристика берганда, Урартуда давлат теократик (сиёсий ҳокимият руҳонийлар қўлида бўлиши) усулда идора қилинган, деб жиддий хато қилди. Буржуа тарихчилари умумий ва махсус асарларида Урарту тарихига одатда кам эътибор бериб келганлар. Буржуа тарихчилари урартлар халқларнинг кўчиши натижасида ғарбдан келганлар, урартлар маданияти хетт ҳамда осурлар маданияти таъсири остида бўлган деб ҳисоблаганлар, «маданий жиҳатдан қолоқ ва талончи» урарт халқи қудратли давлат тузишда осур полшоларинга «халақит» бериб келган ва шу сабабдан осур подшоларининг «репрессияларига» дучор бўлган деб кўрсатганлар. Реакцион тарихчиларнинг бу ғаразли фикрлари тарихга мутлақо хилоф фикрлардир. Урартлар Закавказьеининг азалги халқи бўлиб, у жуда қадим замонлардан бошлаб ўз маданиятини ва кейинчалик бориб ўз давлатини вужудга келтирган. Урартлар Осурия истилочилари ҳужумларидан ўз юртларини ҳимоя қилиб, ўз мустақилликларини сақлаб қолиш учун бир неча аср мобайнида қаттиқ кураш олиб борганлар.

Рус ва совет олимлари, археологлари, тилшунослари ва тарихчилари Урарту тарихини ўрганиш ишига жуда катта ҳисса қўшдилар. XIX аср ўрталаридаёқ К. П. Патканов урартларнинг Россия территориясидан топилган миххатсимон ёзувлари ҳақида махсус асар ёзди. А. С. Уваров ва А. А. Ивановский Закавказьеда бир қанча разведкалар, қазини ишлари ва текширишлар ўтказиб, ҳали кам ўрганилган Ван маданиятига катта завқ тугдирдилар. Машҳур рус археологи М. В. Никольский Закавказьедаги археологик ва эпиграфик ёдгорликларни ўз жойида махсус текшириб, урартларнинг Закавказьедан топилган ёзувлари тўғрисида махсус асар ёзди. М. В. Никольскийнинг бу асари ўз вақтида жуда катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, рус урартшунослигига асос солди. Миххатсимон ёзувларни тўплаб, нашр қилган арман мутахассислари орасида Месроп Смбабянни кўрсатиб ўтиш керак. 1916 йилдан бошлаб рус археологлари Закавказьеда бир қанча жуда катта археологик ишлар қилдилар. И. А. Орбели Ван қояси ўнгирларидан бирида Сардури II йилномасига

оид жуда қимматли бир ёзув қазиб топган. Н. Я. Марр эса Тупроқ-Қалъада қазиш ишлари ўтказган. Кейинчалик, совет археологлари Закавказьедаги циклопик (катта-катта харсанг-тошлардан ишлаган) қалъаларни текширганлар. 1939—1951 йилларда Ереван яқинида Кармир-Блурдаги қадимги қалъаларда ва Тейшебаини шаҳрида Б. Б. Пиотровский ўтказган қазиш ишлари кейинги йиллардаги қазиш ишлари орасида айниқса муҳимдир. 1947—1950 йилларда Ереван ёнидаги Арин-берд тепаси текширилди ва қисман қазилди, Урарту қалъасининг бу ердаги харобаларидан деворларга битилган нақшлар (расмлар) қолдиғи ва Урарту дошшолари Аргишти I ва Сардури II (эрамиздан ав. VIII аср)нинг миҳхат билан ёзилган номлари топилди. Совет олимлари урартлар тарихи, маданияти ва тили билан Кавказдаги энг қадимги халқлар тарихи, маданияти ва тили ўртасида яқин алоқа бўлганлигини аниқладилар, бу совет олимлари эришган жуда катта ютуқ бўлди. Сўнгги йилларда Кавказда, асосан Грузияда ва, хусусан, Триалетиде Б. А. Қуфтин томонидан ўтказилган қазиш ишлари, шунигингдек, Самтавр гўрнининг очилиши (А. Қаландадзе) шу мураккаб проблемани бир қадаф ойдиштириб берди.

Совет олимлари урартларнинг тарихи, маданияти ва тилини ҳар томонлама ўргандилар. Урартунинг моддий маданияти ва сиёсий тарихини, жумладан, Урартунинг Осурия билан қилган ўзаро муносабатларини, шунигингдек, этиогенезга доир тегишли масалаларни Б. Б. Пиотровский ўз асарларида баён қилган. Г. А. Капанцян, Урартунинг тарихи ва маданиятини ўрганишга, жумладан, Урарту билан қадимги Армения ўртасида бўлиб келган муносабатлар проблемасига доир бир қанча қимматли асарлар ёзган. Г. В. Церетели Грузиянинг давлат Музейида (Тбилиси) сақланаётган урарт ёзувларини пухта текшириб, бостириб чиқарган. Г. А. Меликишвили Урарту тарихига оид бир қанча муҳим мақолалар ёзиб чиқарган.

Н. Я. Марр, И. И. Мешчанинов ва бошқалар урартлар тилини ўрганиш ва уни таржима қилишга бағишлаб бир қанча асарлар ёзганлар. Лекин Н. Я. Марр ва унинг шоғирдлари томонидан урартлар тили ва уни таржима қилиш масаласига бағишлаб ёзилган бу асарларда баъзи бир методологик хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Шунинг учун уларни танқидий нуқтаи назардан ўрганиш керак.

Урартлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги XIII асрга оид бўлса ҳам, лекин Закавказьеда ўтказилган сўнгги қазишлар Закавказьедаги энг қадимги халқлар маданиятини ўрганишга имкон беради. Закавказьедаги энг қадимги халқлар орасида эрамиздан аввалги

Урарту давлатининг пайдо бўлиши

икки минг йиллик ўрталарида урарт деган халқ таркиб топиб, бу халқ кейинчалик ўз давлатини барпо қилган. Хетт-хуррит гуруҳига мансуб бўлган бу қадимги қабилалар чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Бу қабилалар майда ва йирик қорамол ҳамда чўчқа боққанлар; эрамиздан аввалги икки минг йиллик охиридан бошлаб уларда от ҳам пайдо бўлган, бронзадан ясалган сулуқлар ва кейинроқ бориб, оти билан бирга қўйилган суворилар қабрларишнинг топилиши шуни кўрсатади. Дарё водийларида ва унга туташган ҳосилдор районларда одамлар деҳқончилик қилган; бу деҳқончилик ҳали кўп жиҳатдан ибтидий усулда олиб борилган. Ёрни жуда содда, дағал асбоблар билан ишлаганлар, масалан, Триалетидан мотиға нусхаси топилган эди. Тиғи чақмоқ тошдан ясалган ёғоч ўроқлар ўрнига кейин бориб бронза ўроқ ишлатиладиган бўлган. Тариқ, арпа ва буғдой экканлар. Ҳунармандлик соҳасида хусусан тоштарошлик ва темирчилик (металлургия) тараққий қилган. Кавказнинг кўп жойларида, айниқса Цалкин районида обсидиан (вулқон шишаси) дан ясалган кўпгина буюмлар топилган. Обсидиандан буюмлар ишлаш техникаси жуда қадим замонларда пайдо бўлган, қурилиш ишларида тошдан кенг суратда фойдаланилганини мегалитик архитектура кўрсатиб беради. Мегалитик архитектуранинг нусхалари Кавказнинг Қора денгиз бўйида, хусусан Абхазияда ва Грузиянинг бошқа қисмларида, ниҳоят, Озарбойжонда кўпдан-кўп дольменлар шаклида сақланган. Катта-катта харсанг тошлар гериб ишланган қадимги қалъаларнинг деворлари ҳам худди шу тилдаги иншоотлар жумласига киради. Закавказьенинг кўп жойларида ёки Урартудан бурунги даврга, ёхуд Урарту даврига оид бўлган ва харсангтошларнинг қўйилиши жиҳатидан Олд Осие шимолӣ қисмидаги халқларнинг, жумладан, хеттларнинг циклопик архитектураси билан жуда яқиндан боғланган қадимги примитив қалъаларнинг қолдиқлари топилди. Арменияда, жумладан, Севан кўли районида қадимги қалъаларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Бу ердан топилган урарт ёзувларига қараганда бу қалъалар Урарту давлатининг Закавказье областларидаги сиёсий таъсири ва ҳукмронлигининг марказлари бўлиб хизмат қилган. Закавказьедаги циклопик қалъалардан баъзилари Урартудан бурунги даврда қурилган бўлиши ва улар дастлабки пайтлардаги ўзаро урушлар даврида маҳаллий аҳолининг паноҳгоҳлари бўлиб, кейин эса Закавказье тупроғига бир неча марта бостириб кирган урарт подшоларининг қўшинларидан аҳолини ҳимоя қиладиган бошпана бўлиб хизмат қилган бўлиши ҳам жуда мумкин.

Энг қадимги Кавказ қабилаларида металлургия айниқса юксак даражада ривожланган, тавротдаги ривоятлар, антик дунё авторларининг маълумотлари ва айниқса археологик қазиниларнинг натижалари шуни кўрсатади. Кавказ тизма тоғининг шимолидаги Қобан райони металлургия ишлаб чиқаришининг муҳим маркази бўлган, бу районда бронзадан ясалган бадий буюмлар, болталар ва позик садафлар тақилган камар тўқаси кўплаб топилган. Закавказьедаги Цалкин райони металлургиянинг энг йирик маркази бўлган. Мис, бронза, кумуш, олтидан ясалган кўпгина буюмлар шу райондан топилган. Бу барча буюмлар металлургия соҳасида катта ихтисослаш бўлганини кўрсатади. Бу даврда металлургияда қуйиш, тоблаш ва кавшарлаш маълум бўлган. Заргарлик ҳунари жуда тараққий қилган. Лойдан ҳар турли идишларни гул солиб ясай билганлар. Юнгдан матолар тўқиганлар. Баъзи бир катта ва бой гўрларга қараганда, бу даврда уруғ аристократияси ажралиб чиққанлиги кўринади. Лекин одамлар ҳали уруғчилик тузуми шароитида яшаганлар; уруғчилик тузуми қолдиқлари, Кавказда, айниқса осетинларда ва сванларда жуда узоқ вақт сақланиб келган.

Аракс дарёсининг ҳосилдор водийсида ва ундан жануб томондаги дарёларнинг водийларида эрамиздан аввалги икки минг йиллик ўрталарида урарт деган халқ ажралиб чиққан. Эрамиздан аввалги XIII асрда, яъни Осурия Урарту қабилалари билан биринчи марта тўқнашган пайтда Иккидарё оралиғининг шимолида жойлашган кўллар ва дарёлар мамлакатада бир қанча қабилалар иттифоқи яшаган. Ана шундай катта ва кучли қабила иттифоқларидан бири диаух қабилалар иттифоқи бўлиб, у жуда катта территорияни — Ван кўли шимоли-ғарбида Евфратнинг юқори оқимидаги районни ҳамда ундан Қора денгиз томон кетган шимолий ва шимоли-шарқий районларни ишғол қилган. Осурия подшолари «подшолар» билан кураш олиб борганликларини ўзларининг ҳамма ёзувларида эслатиб ўтадилар, асда булар «подшолар» эмас, балки қабилаларнинг бошлиқлари бўлган бўлса керак. Урарту қабилалари иттифоқи аввал «Уруатри» деб, сўнгра «Нари» деган ном билан аталган. Эрамиздан аввалги IX асрга келгандагина, қабилаларнинг бу иттифоқи анча кучли давлатга — Урарту давлатига айланган.

**Экономика ва
ижтимоий
муносабатлар**

Энг қадимги замонлардан бери урарту қабилалари ҳайвон урчитиш билан шуғулланган, лекин бу чорвачилик узоқ вақтгача жуда оддий кўчманчи (ийлов) чорвачилигидан иборат бўлган. Энда чорвани тоғ яйловларига ҳайдаб боққанлар, қишда эса яна водийларга ва пасттекисликларга ҳайдаб

Жанг аравасида кетаётган урарту аскарлари.

Кармир-Блурдан топилган.

келтирганлар. Уй ҳайвонларининг асосий турлари сигир, қўй ва чўчқадаш иборат бўлган; Севан кўлининг жанубий қирғоғида қазилган вақтида топилган ҳайвон суяклари шунини кўрсатади. Осурлар шу ҳақдаги идеограммаларида бу ҳайвонларнинг номларини урартларнинг миҳхатсмон ёзувлари воситаси билан кўрсатадилар. Тарихий манбалар урартларда чорвачиликнинг жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Салманасар III нинг Балават дарвозаларида Урмия кўли ёнидаги Гилзан мамлакатидан чорва молларини ҳайдаб келтирилаётгани тасвир қилинган. Урарту подшолари ўз ёзувларида ўлжа қилиб олиб кетган жуда кўп чорва молларини санаб кўрсатадилар. Чунинчи, Урарту подшоси Сардури II Закавказьега қилган юришидан кейин, у ерда 110 минг бош қорамол ва 200 минг бош майда мол ҳайдаб кетган. Осурия подшолари Урартудан жуда кўп мол ҳайдаб олиб кетганлар. Урартларнинг чорвачилик хўжалигида йилқичилик катта ўрин тутган. Урартунинг баъзи бир ўлкаларида салт отларнинг алоҳида зотларини махсус урчитганлар. Отларни кў-

пинча жанг араваларига қўшганлар ва, шунингдек, улардан юк ташиш учун ҳам фойдаланганлар. Баъзи бир ёдгорликларда, жумладан, урартларнинг Кармир-Блур (Ереван ёнида) даги қалъа харобаларидан топилган бронза ўқдонда, шунингдек, Сардури ва Аргишти дубулгаларида суворилар ва жанг араваларининг тасвири сақланиб қолган. Осурия ва Урарту подшоларининг ёзувларида урушда жуда кўп отлар ўлжа олишганиги тўғрисидаги хабарлар кўп учрайди.

Оғир юкларни ташиш учун отдангина эмас, балки туя ва эшаклардан ҳам фойдаланганлар. Урарту подшоларининг ёзувларида туялар ҳам эслатилиб ўтилади. Сугориш ишларида, жумладан, тўғон қуриш вақтларида туялардан фойдаланганлар. Эрампдан аввалги VIII асрда туялар бугун мамлакатга маълум бўлса-да, лекин ҳали уларнинг сони оз бўлган.

Қадимги урартлар хўжалигида деҳқончилик катта аҳамиятга эга бўлган. Энг қадим замонлардаёқ қадимги Армения территориясида бугдойнинг турли навларини шу ернинг иқлимига мослаштирилган. Ерни қўш қўшилган оғир плуг билан ҳайдаганлар. Тупроқ-Қалъадан топилган плугнинг темир тишлари мотигага ўхшайди. Темирдан ясалган ўроқлар билан бирга, тиғи тошдан ёки обсидиандан ясалган жуда оддий ёғоч ёки суяк ўроқлар ҳам ишлатилган. Деҳқончилик асбоблари техникаси жуда ҳам содда бўлган. Лекин урартлар мамлакатида деҳқончилик жуда кенг ёйилган. Осур ёзувларида урартларнинг қўрғонларида дон запаслари мўл бўлганлиги гапирилади. Кармир-Блур тепалигини қазिश вақтида бу ердан жуда кўп миқдорда бугдой, арпа, тарих, кунжут ва ун топилган. Бугдой ва ун махсус омборларда катта-катта хумларда сақланган; хумлар ярмигача ерга кўмиб қўйилган. Бундан ташқари, Кармир-Блур харобаларидан катта ғаллахоналар топилди. Арин-бердадаги қалъа харобаларидан топилган омборлардан бири ғаллахона хизматини ўтаган бўлса керак. Деҳқончилик хўжалигида узумчилик ва мусаллас солиш катта ўрин тутган. Асосан хўжалик бинолари жойлашган Кармир-Блур қалъасининг шимолий қисмида 1949—1950 йиллардаги қазिश пайтида мусаллас сақланадиган икки катта омбор топилди, омборлар жуда яхши сақланган эди. Бу омборлардан 152 катта хум топилди, бу хумларда бир вақтлар қарийб 150 минг л мусаллас сақланган. Ниҳоят, учинчи омбордан бир мингдан ортиғроқ мусаллас хумлари чиқди. Узумчилик анча ривож топган деб ўйлашга ҳамма асослар бор. Кармир-Блур харобаларидан топилган турли хил узум данаклари шундан далолат беради.

Урартлар деҳқончилик ҳўжалигида ерни суғориб ишлаш усулидан кенг фойдаланганлар. Урарту подшоларининг кўпгина ёзувларида капал иншоотлари қурилиши тасвирланади. Кўпдан-кўп суғориш иншоотлари, каналлар ва сув омборлари бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Давлатнинг маркази бўлган Ван кўли районида хўсусан кўп каналлар сақланиб қолган. Бу каналларнинг баъзилари жуда катта харсангтошлар билан мустаҳкамланган. Подшо Менуа қурган капал айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган, кейинчалик бу канални Осуриянинг афсонавий хотин подшоси шарафига «Шамирам канали» деб атаганлар. Урартунинг Ван кўли бўйига жойлашган пойтахти Тушна шаҳри шу каналнинг суви билан таъминланган. Каналлардан ариқлар чиқарилиб яқин атрофдаги далалар шу ариқлардан суғорилган. Каналлар бўйида тегирмонлар қурилган. Грузиянинг Тбилиси шаҳридаги музейида урартлар давридан қолган тегирмон тоши сақланади. Дон ҳўжалиги билан бирга, боғдорчилик ва тоқчилик ҳам юксак даражада тараққий қилган. Тоқзорлар тоғ ёнбағирларига қилинган супа-супа жойларда бўлган.

Урарту территориясида созтупроқ, тош, ёғоч ва металл каби хом ашёларнинг мавжудлиги ҳўнармандлик ишлаб чиқаришининг анча ривожланишига ёрдам берган. Урартлар тошдан буюмлар ясаида жуда моҳир бўлганлар. Ҳар хил нав тошларни металл исканалар ёрдами билан йўнганлар. Бир нав тошдан ясалган буюмни турли рангдаги бошқа хил тошлардан кошин териб безаганлар, бу эса бадий буюмлар ясаида ўзига хос техника усули бўлган. Бир нав қимматли тошлардан жуда чиройли қилиб қирқилган ва яхшилаб пардозланган мунчоқлар тошдан буюмлар ясаиш техникасининг юксак даражада бўлганини кўрсатади.

Қадимги урартлар моҳир бинокор бўлганлар. Улар ўз бинокларини хом ёшитдан, ёки катта-катта тарашланган харсангтошлардан (мегалитик усулда териб) қурганлар. Қалъаларни айниқса мустаҳкам қилиб қурганлар, қалъа деворларининг тагига катта-катта харсангтош терганлар, бу тошларнинг эни бир метргача етган. Урартларнинг Ван кўли бўйидаги Тушна деган пойтахт шаҳрида катта-катта қалъа иншоотлари бўлган. Бу ерда ўтказилган қизиш ишлари натижасида кўрган деворларининг айрим жойлари 20 метргача баландликда қурилганлиги маълум бўлди. Тупроқ-Қалъадаги ибодатхона пойдевори қазиб очилганда унинг катта-катта оҳак тошлардан қурилгани маълум бўлди. Асосий хоналарнинг деворлари кунгирадор нақшлар солиб безатилган мрамр тошлар билан қопланган экан; И. А. Орбелининг Тупроқ-Қалъадан топган материаллари шундан далолат беради.

Совет Армениясида ҳам урартлар давридан қолган бир қанча қалъалар топилган. Булар орасида Ереван ёнидаги Кармир-Блур тепалигида қазиб очилган қалъа алоҳида ажралиб туради. Бу қўрғон Урарту давлати чегараларини шимол томондан бўладиган ҳужумлардан ҳимоя қилган бўлса керак. Аринберд тепалигидаги қалъа харобаларини қазиб натижасида бу қалъа деворларининг пастки қисми 2—3 метргача тарашланган базальт ва туф плиталардан терилганлиги маълум бўлди.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришнинг ривожланишида металлургия катта аҳамиятга эга бўлган. Закавказье Шимоллий Месопотамия ва Кичик Осиё билан биргаликда, металлургияси юксак даражада тараққий қилган энг қадимги районлардан биридир, бу ерда хусусан темир ҳаммадан аввал ва жуда кенг расм бўлган. Жумладан, Урарту мамлакатида металлургия жуда юксак даражага етган. Тупроқ-Қалъада ва Кармир-Блурда ўтказилган қазини ишлари, урартлар турли қурол ва яроғ-аслаҳа ясаш учун асосан темир ишлатганликларини кўрсатади. Лекин урартлар ихтиёрида қалай ва қўрғошин ҳам бўлиб, улар бронза эритиб, унда турли буюмлар ясай билганлар. Масалан, топилган бир тахтнинг бадий шакллари бериб ишланган оёқлари ва тахтнинг ҳаржой-ҳаржойига ўрнатилган ҳайкалчалар мумдан ишланган махсус қолипларда бронзадан қуйилган экан; бу ўша вақтда урартларда металлургия техникаси юксак даражада тараққий қилганини кўрсатади. Осурия подшоси Саргон урартларнинг Мусасир деган шаҳрини босиб олганида қўлга туширган ўлжалари ичида металдан ясалган жуда кўп ва ҳар турли буюмларни ҳам ўз ёзувида санаб кўрсатади. Зеб-зийнат буюмлари ясаш учун олтин билан кумуш ишлатилган.

Ҳужжатлар етарлича бўлмаганлигида қадимги урартларнинг хўжалик ҳаёти ва ижтимоий тузуми ҳақида муфассал сўзлаб бўлмайди. Аммо, шундай бўлса ҳам, қишлоқ хўжалиги ва турли ҳунар-касбнинг тараққий қилиши натижасида меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш соҳасида ихтисослашиш пайдо бўлганлиги, ортиқча моллар ишлаб чиқарила бошлаганлиги ва савдо-сотикнинг энг бурунги формалари майдонга келганлиги шубҳасиздир. Тоғлар ичида очилган йўлларнинг баъзи бир қолдиқлари яхши сақланиб қолганлиги урартларда савдо ишлари ривожланганлигини кўрсатади. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, Урартуда ҳам бошқалар меҳнатини эксплуатация қилишнинг асосий формаси ибтидоий қулдорлик бўлган. Жуда кўп ерлар давлат ҳокимиятига қараган, бу ерларга бевосита подшо хўжайинлик қилган. Урарту ёзувларида айтилишича, подшолар шаҳар ва қалъалар қуришга киришиш билан бирга, шу атрофда катта канал

ва сув омборлари қаздирганлар ва бу билан илгари экилмай бўш қолиб келган ерларни деҳқончилик районларига айлантирганлар, боғ-роғлар ва узумзорлар бунёдга келтирганлар. Қалъаларда катта-катта ғаллаxonалар қурдирилган ва мусаллас сақланадиган ертўлалар қаздирилган, Кармир-Блурда ўтказилган қазилар пайтида буларнинг қолдиқлари топилди. Мустақкамлаб солинган бу шаҳарларда подшоларнинг катта ер-сувлари бўлган бўлса керак. Баъзи бир районларнинг бевосита подшога «қарашли» бўлганлиги ёзувларда кўрсатилади. Подшоларнинг катта-катта ер-сувлари билан бир қаторда ибодатхоналарга қарашли катта ер-сув ҳам бўлган Мусасир шаҳридаги тангри Халд ибодатхонасида, айниқса катта бойликлар тўпланган. Бу ибодатхонага қарашли ер-сув ва чорва моллари кўп бўлган бўлса керак. Ниҳоят, Урартуда қулдорлик аристократияси ташкил топган дейиш учун асослар бор; қулдорлик аристократияси составига, Осурни ёзувларида айтилишича, «амалдорлар» «маслаҳатчилар», «областларнинг ҳокимлари» ва «ҳарбий бошлиқлар» кирган. Аҳолининг асосий оммасини жамоа аъзолари бўлган эркин меҳнаткашлар билан қуллар ташкил қилган. Урарт подшолярининг ёзувларида кўп миқдорда асирлар, «болалар ва ўспиринлар» қўлга туширилиб, қўлга айлантирилгани, шунингдек, жуда кўп кишилар, жумладан хотин-қизлар, баъзи бир ҳолларда, Урарту қўшинлари эгаллаган бутун-бутун районларнинг аҳолиси Урартуга ҳайдаб келтирилгани гапирилади. Қўшни мамлакатларни истило қилишда қўлга туширилган асирлар одатда қўлга айлантирилган. Ереванга яқин жойдаги Урарту шаҳрида ўтказилган қазилар шаҳар халқининг ўз хўжалиги бўлмаганлигини ва, афтидан, халқ давлатдан натура тариқасида озик-овқат олганлигини кўрсатади. Б. Б. Питровский кўрсатганидек, шаҳар халқига амалдорлар, жангчилар ва ҳунармандлар, шунингдек шаҳар атрофидаги давлат ерларини ишлаб берадиган, кўп сонли қуллар кирган дейиш учун ҳамма асослар бор.

**Урарту
давлатининг
кенгайтирилиши**

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши натижасида мамлакатнинг ичкарасида ҳам, қўшни мамлакатлар билан ҳам савдо-сотиқ ишлари анча ривожланади. Кавказ, Қичик Осиё, Шимолий Месопотамия ҳамда Шимолий-Ғарбий Эрон ўртасида жойлашган Урарту мамлакати Олд Осиёнинг шимол қисмидаги мамлакатларни бир-бирига боғлаб, савдо ишларида воситачи бўла олар эди. Закавказьеда ва ҳатто Шимолий Кавказда ўтказилган қазилар ишлари натижасида Олд Осиёга мансуб бир қанча буюмлар топилди. Бу буюмларни бу ерга Урарту савдогарлари, колонистлар ёки аскарлар олиб келган

бўлсалар керак. Закавказьедаги гўристонлар қазилганда у ердан бронзадан ясалган билагузуклар чиқди, бу билагузукларнинг оғирлиги Олд Осиёдаги оғирлик ўлчовига (минага) барабар келади. Тоғли Қорабоғ ўлкасидаги гўрлардан Олд Осиёга мансуб олтин буюмлар топилди. Хўжайлидаги бир қабрдан миҳхатсимон ёзув битилган ақиқдан қилинган мунчоқ топилди, бу мунчоққа Осурия подшоши Адад-Нирарининг номи ёзилган экан. Ниҳоят, Миср ёзувларида айтилишича, жанг араваси учун керакли ёғоч Нахаринадан келтирилган экан, шу билан бирга, мисрликларда сақланган бир жанг аравасининг ёғочи Урартудан келтирилган экан. Кармир-Блурда ўтказилган қазилма вақтида бошқа чет мамлакатлардан келтирилган жуда кўп ҳар хил буюмлар топилган. Ереван яқинидаги жойдан харобалари топилган Тейшебаини шаҳри бир қанча қўшни мамлакатлар билан, баъзан эса, узоқроқ мамлакатлар билан савдо алоқалари қилган бўлса керак. Масалан, бу ердан Осуриянинг цилиндрик муҳрлари, металл буюмлари ва тош мунчоқлари, Миср туморлари ва арслон бошли хотиннинг чиннидан қилинган ҳайкалчаси (бу ҳайкалча ҳам тумор тариқасида тақиб юрилган), ниҳоят, ҳатто Кичик Осиё ва Урта денгиз бўйларидаги халқларнинг тош муҳрлари ҳамда тилла зираклари ҳам топилди. Кавказнинг турли районларидан Мисрнинг ҳар хил буюмлари топилди. Масалан, Армения, Грузия территориясидан ва ҳатто Шимолий Кавказдан Миср муқаддас қўнғизлари ҳайкалчаси, худоларнинг кичик-кичик ҳайкаллари, ётган арслон ҳайкалчалари, туморлар, чиннидан ёки шипасимон ётган ясалган маржонлар топилди. Бу топилган буюмлардан баъзилари, гарчи Урарту давридан бирмунча кейинги замонга доир бўлса ҳам, лекин бу буюмлар олиб келинган савдо йўллари эраמידан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларидаёқ маълум эди. Айниқса яқин савдо алоқалари Урарту мамлакатини Закавказьенинг энг шимолий районлари билан бирлаштирган. Арарат тоғларидан тортиб Шимолий Кавказ областларигача чўзилиб кетган территориядан Урартунинг ўзида ишланган турли буюмлар топилди. Арарат тоғининг жанубий этакларидан эраמידан аввалги биринчи минг йилликнинг охирига оид эски гўристон, шу билан бирга, Урартунинг ўзида ишланган бир қанча буюмлар (жумладан урартларнинг ўзларига хос муҳрлар) топилди. Анча олис районлардан, масалан, Эрон территориясида бу ерга ақиқ мунчоқлар келтирилган. Ниҳоят, ҳатто Кубандан ҳам олтидан ясалган ва ҳайвонларнинг расмлари билан безатилган бир идиш топилди; бу идиш эраמידан аввалги VII асрда Урарту услубида ишланган эди. Буларнинг ҳаммаси Закавказьенинг ва

Осурияликлар асирларни ҳайдаб кетмоқда.

*Салманасар III даврига оид Балават дарвозасидаги бронза қоплама.
Британия музейи.*

ҳаттоки бутун Кавказнинг турли халқлари ва мамлакатлари билан урартлар иқтисодий ҳамда маданий алоқада бўлиб келганлигини кўрсатади.

Хўжалик тараққиёти доимо янгидан-янги қуллар келтиришни талаб қилган. Урарту подшолари ўлжа ва қуллар қўлга тушириш мақсадида қўшни мамлакатлар билан қаттиқ урушлар олиб борганлар. Бу урушлар Урарту билан Осурия ўртасида ҳам муқаррар тўқинишга олиб келган; бу вақт Осурия Олд Осиёнинг шимолий қисмида ҳукмронлик қилган ва бу гоғли мамлакатлардаги ҳамма савдо ишлари ва барча бойликларни босиб олишга уринган. Эрамиздан аввалги XIII асрда Осурия подшоси Салманасар I «Уруатри мамлакати» га қарши дастлабки машҳур юришларини бошлайди. Шу пайтдан бошлаб Осурия подшолари Урартуга қарши тез-тез юришлар қилиб турадиган бўлганлар. Улар бой ўлжа олиш, чорва ва асирлар ҳайдаб кетиш, мамлакатни хонавайрон қилиш билангина чекланмаганлар. Улар енгилган мамлакатларга хирож солганлар, уларни «кинъомлар» олиб келиб туришга мажбур этганлар. Осурия подшолари истило қилинган мамлакатларни ўз зафарномаларида санаб кўрсатиб, го-ҳо ўзларини «Шубари мамлакатининг подшоси»гина эмас, балки «Наиридаги барча мамлакатлар подшоси» деб ҳам юритганлар.

Эрамиздан аввалги IX асрда анча кучли Урарту давлати ташкил топади, бу давлат Осурия савдосига ва Осурия давлатининг шимолий чегараларига тўғридан-тўғри хавф туғдиради. Салманасар III (эрамиздан аввалги 859—825 йиллар) урартлар билан узоқ вақт давомида ва қаттиқ кураш олиб

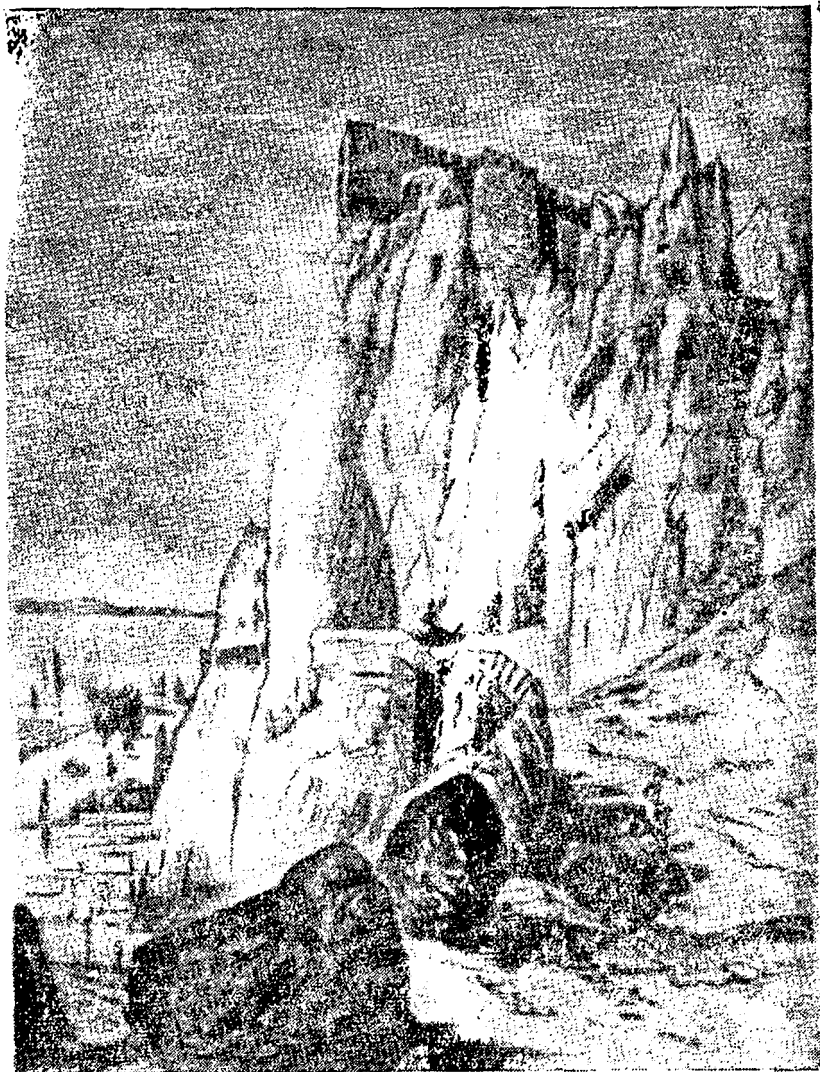
боришга мажбур бўлади. Осурия қўшинлари бир неча марта Урарту мамлакатига бостириб кирадилар. Салманасар III урартлар устидан қозонган ғалабасини ўз йилномасида тасвирлайди. Урарту қалъаларини штурм қилиш, жуда кўп асирлар олиб кетиш ва қўлга туширилган чорвани ҳайдаттириб кетиш тасвирланган бу юришларнинг ёрқин манзаралари ўша даврга мансуб Балават дарвозаларидаги бронза қошламаларда ва қора обелискларда сақланган. Бу юришлар натижасида Осурия қўшинлари Урарту мамлакатининг шимолий қисмига, Евфрат ва Аракс дарёлари бошланадиган ерларга, Ван ва Урмия кўлларигача етиб бориб, катта-катта ўлкаларни хопавайрон қиладилар. Бироқ, осурлар Урарту мамлакатини батамом тор-мор қила олмайдилар. Урарту давлати осурлар билан олиб борган тўхтовсиз курашларда мустақамланиб, Урарту атрофига бир қанча қабилалар бирлашади. Урарту подшоси Сардури I Осурия қўшинларига зарба беришга муваффақ бўлади. Сардури I даврида Ван кўли ёнидаги қоя устига ўтиб бўлмайдиган ғоят мустақкам қалъа қурилади. Урарту давлатига бошчилик қилган Сардури I ўзини «улуг подшо, қудратли подшо, жаҳон подшоси, Наири мамлакатининг подшоси, шаханшоҳ» деб ғурурланиб гапирди. IX асрнинг охири ва VIII асрнинг бошида Урарту мамлакатини идора қилган Ишпуина ва Менуа деган подшолар бўлажак қудратли Урарту подшолигига асос соладилар.

Подшо Ишпуина билан Менуа қўшни қабилалар билан муваффақиятли урушлар олиб бориб, давлат чегараларини кенгайтирадилар. Улар Ван билан Урмия кўллари ўртасидаги территорияни ўз қўлларида мустақкамлаб, Урмия кўлининг жанубий қирғоғига туташган ўлкаларни истило қиладилар ва шимолда Аракс дарёси текислигига истилочилик мақсади билан бир неча марта қўшин тортиб борадилар. Менуа (эрамиздан аввалги 810—781 йиллар) ўз ёзувларида Урмия мамлакатини бўйсундирганини ва Евфрат дарёсининг шарқида жойлашган Шашилунни шаҳрини босиб олганини баён этади. Урарту подшолари шаҳарлар, қалъалар, ибодатхоналар қурдилар ва каналлар қаздирадилар. Қурилиш ишларининг бу қалдар кенгайиши Урарту мамлакатининг гуллай бошлаганини кўрсатади. Грузия музейида сақланаётган колонналар таг қисмига битилган ёзувларда Ишпуинанин Ван кўлидан 7 километр нарида ибодатхона қурдиргани айтилади. Минуа давлатнинг пойтахти Тушпа бўсағаларида бир қанча истеҳкомлар қурдиради, Ван қалъасининг деворларини қурдириб тамомлайди, мамлакатнинг шимолий қисмида катта-катта истеҳкомлар бино қилдиради ва пойтахтни сув билан таъминлаб турган машҳур канални кавлаттиради. Ван кўлидан

10 километр нарида бир ёзув топилган (бу ёзув Грузия музейида сақланади), бу ёзувда Ишпуина ўғли подшо Минуанинг сарой қурдирганлиги айтилади.

Эрамиздан аввалги VIII асрнинг биринчи ярмида Аргишти билан Сардури II подшолик қилган даврларда Урарту давлати тараққиётининг энг юксак чўққисига чиқади. Урарту подшолари бир қанча урушларла ғалаба қилиб, Закавказьенинг анчагина ўлкаларини ўзларига бўйсундирадilar. Евфрат дарёсининг ўрта қисмидаги территорияларни босиб оладилар ва ҳатто Сурия ўлкаларига кириб борадилар. Урарту подшолари Урмия кўли районидаги Ман помли қабилалар иттифоқи билан айниқса қаттиқ кураш олиб борганлар. Урарту подшолари узоқ давом этган урушлардан кейин Урмия кўлининг шимолига силжишга, Ман мамлакатининг бир қисмини босиб олишга ва ҳатто ўз гарнизонларини жойлаштириш учун бу ерда қалъалар қуришга муваффақ бўлганлар. Менау ўз ёзувида Ман мамлакатининг бўйсундирилгани ва босиб олинган бу мамлакатда қалъалар қурилгани ҳақида гапиради. Аргишти I ва Сардури II нинг йилномаларида Ман мамлакатига тез-тез юришлар қилингани, у ерда кўп сонли асирлар қўлга киритилгани ва чорва моллари ҳайдаб кетилгани тўғрисида гапирилади. Шундай қилиб, Урарту Олд Осиёнинг шимолий қисмида фақат Осуриянинг рақиби бўлибгина қолмай, балки шу билан бирга, Осурияни иккинчи ўринга суриб чиқариб, ҳатто Олд Осиёда бирмунча вақт асосий кучга айланади. Урарту подшоси Аргишти (эрамиздан аввалги 781—760 йиллар) Осурия билан курашда ғолиб чиқиб, осур подшоси Ашшурданни тор-мор келтиради. Аргишти Урарту подшолигининг шимолий чегараларини кенгайтиради, Закавказьедаги Этиуни мамлакатини истило қилади ва давлатининг марказини Аракс дарёсидан ўтиб, Закавказьенинг шимолидаги Аргиштихинили шаҳрига кўчиради. Бу шаҳар ҳозирги Армавир қишлоғига яқин жойда бўлган. Урартларнинг шу даврга оид ёзувлари Армавир районида ҳам, Арманистон ССР территориясидан ҳам топилган.

Ереван ёнидаги Арин-берд тепалигидан топилган ёзувда айтилишича, Аргишти I бу ерда «мустаҳкам қалъа» қурдириб, уни «Ирпуни шаҳри» деб атаган. Археологик текширишлардан маълум бўлишича, қалъа қарийб 6 гектар территорияни ишғол қилган. Бу қалъа фақат ҳарбий аҳамиятгагина эмас, балки маъмурий аҳамиятга ҳам эга бўлган бўлса керак. Қалъанинг харобасини қазилганда туфдан ясалган катта-катта водопровод қувирлари, бир бино харобасида деворга солинган жуда гўзал расм топилди; бу ҳар хил бўёқлардан ранг-баранг манзараларни тасвирлаб ишланган расм эди.

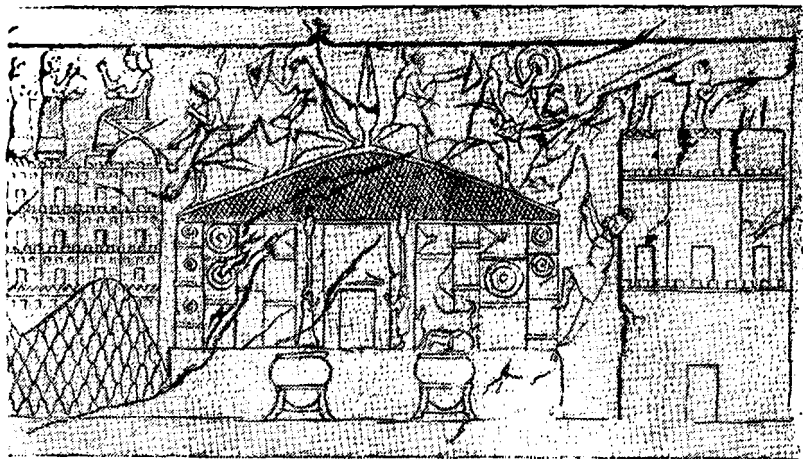
Ван кўли ёнидаги қоя устига қурилган Урарту қалъаси.

Қалъа теварагида шаҳар деворлари бўлган деб айтиш учун баъзи бир асослар бор.

Сардури II (эрамиздан аввалги 760—730 йиллар) отаси Аргиштининг ғалабали юришларини давом эттиради. Сардури саккиз йил давом қилган юришлари тўғрисида ўз йилнома-сида жуда батафсил гапирди. Бу йилноманинг тексти Ван кўли яқинидан топилган ва 1922 йилда эълон қилинган эди. Бу жуда ажойиб йилномада айтилишича, Сардури II Урмия кўли бўйида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олиб, Севан кўли-нинг шимоли-ғарбидаги Эрах мамлакатига қўшин тортиб борган, Закавказьега ва ҳатто Шимолий Сурияга уруш қилиб борган ва, шундай қилиб, Урарту подшолигининг чегараларини анча кенгайтирган. Бу давр Урарту мамлакатининг сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам гуллаган давридир. Сардури II ўз ёзувларидан бирида деҳқончилик қилинадиган ва ерлари жуда яхшилаб ҳайдалган бой ўлка-ларни истило қилганлиги тўғрисида, жуда кўп чорва молла-рини қўлга туширганлиги, қимматли металлар, чунончи, олтин, кумуш, қўрғошин ва бронза олиб келганлиги ва, ниҳоят, кўп асирлар олиб, уларни қулларга айлантганлиги тўғри-сида гапирди. Сардурининг бошқа ёзувларида унинг бино-корлик фаолияти, чунончи: Армавир ёнидаги ибодатхонани тиклаганлиги, худди ўша районда водопровод ўтказилганлиги ва саройни тиклаганлиги тўғрисида баён қилинади. Булар-нинг ҳаммаси бу даврда Урарту подшолари истило қилган Аракс водийсига урарт маданияти кириб бора бошлаганини равшан кўрсатиб туради.

Бироқ кучайиб олган Урарту давлати ҳатто қудратли Осу-рия учун ҳам катта хавф тугдирар эди. Урарту подшолари катта иттифоқлар тузганлар, бу иттифоқлар составига Закав-казье, Шимолий Сурия ва Кичик Осиёнинг шарқий қисмидаги давлатлар ва қабила иттифоқлари кирган. Урартлар ва бошқа шимолий халқлар осурияликларнинг хавfli рақиблари бўлиб чиққан, бу рақиблар Осурия давлатининг савдо йўл-лари ва чегараларига хавф сола бошлаган. Шу сабабли эра-миздан аввалги VIII аср ўрталарида Осурия бутун кучини Урарту подшолигига ва унинг иттифоқчиларига қарши қара-тади. Тиглатпаласар II Урартуга икки марта юриш қилиб, урарт қўшинларига жиддий зарбалар беради.

Урартунинг бундан кейинги подшоши Руса I га (эрамиз-дан ав. 730—714 йиллар) Урарту подшолигининг қадимги шон-шавкати-ни тиклаш ва Закавказьедаги областларни бата-мом бўйсундириш учун қаттиқ кураш олиб боришга тўғри кел-ган. Шу сабабли Руса I Нор-Боязед районида бир қанча қалъалар қурдиради. Шу билан бирга, Руса мамлакат ичкари-

Осурияликларнинг эрамиздан аввалги 714 йилда Мусасирдаги ибодатхонани штурм қилиши.

Саргон II саройидаги бўғрма расм.

сида чегара областларнинг ҳокимлари кўтарган исённи бостиради. Бу ҳокимлар Урарту давлатининг кучсизланиб қолганлигидан фойдаланиб, мустақил князликлар тузмоқчи бўлганлар. Шу муносабат билан Закавказьедаги эски маъмурий марказлар, масалан, Аргиштихинили янги марказлар билан алмаштирилган бўлса керак. Бир оз кейинроқ, эрамиздан аввалги VII асрда, Закавказьеда Тейшебаин шаҳри урартларнинг йирик маъмурий марказига айланади. Ереван яқинидаги Кармир-Блур қазилган пайтда бу шаҳарнинг харобалари топилди.

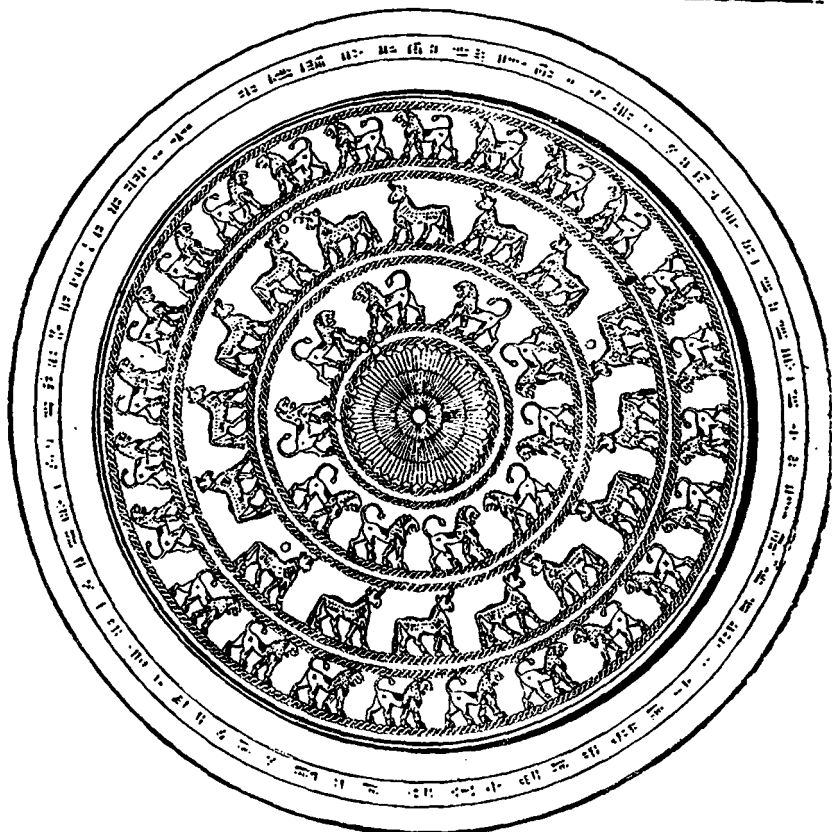
Эрамиздан аввалги VIII аср охирида Осурия яна кучайиб кетади. Эрамиздан аввалги 714 йилда Саргон II Урартуга қарши муваффақиятли юриш қилиб, Руса қўшинларини тор-мор келтиради. Бироқ, осурлар Урарту подшолигини узил-кесил бостира олмадилар. Урарту халқи Осурия истилочиларига қарши баҳодирларча кураш олиб боради. Саргон II Урарту қўшинларини янчиб, бутун мамлакатни хароб қилган, Урартунинг бой шаҳри Мусасирни босиб олган ва талаган бўлса ҳам, Урарту давлати ҳар ҳолда ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Бугина эмас, урартларнинг қаршилиги Осуриянинг заифлашиш сабабларидан бири бўлган бўлса керак, чунки Осурия подшолиги унга қарши бирлашган душманлар томонидан берилган зарбалар остида 605 йилда қулайди. Осурия қулаганидан кейин ҳам Урарту ўз мустақиллигини сақ-

лаб қолади. Урарту эрамиздан аввалги VI асрдагина мидяндар билан кўчманчи скифларнинг зарбалари натижасида ўз мустақиллигини йўқотиб, ҳалок бўлади.

**Урарту
маданияти**

Урарту маданияти ҳали кам ўрганилган. Лекин урартлар Олд Осиёдаги бошқа халқларнинг маданий ижоди билан жуда яқиндан боғланган юксак маданият яратганликлари ва шу билан жаҳон маданияти хазинасига қимматли ҳисса қўшганликлари ҳозир жуда равшандир. Урарту маданиятининг ўзига хос кўпгина хусусиятлари бўлган. Урартларнинг қадимги ўз иероглиф ёзуви бўлиб, бу ёзувнинг баъзи бир сурат-белгилари айрим буюмлардан ва бир сопол лавҳадан топилган. Урартларда архитектура ва металлургия юксак даражада тараққий қилган. Мусасир ибодатхонасининг Саргон саройи деворларида сақланиб қолган тасвири бадийи нуқтаи назардан жуда катта аҳамиятга эга. Бу ибодатхона эрамиздан аввалги VIII—IX асрларда тепалик устига солинган. Бу ибодатхона, томининг нишоби икки томонга қарата олинганлиги, пештоқли қилиб ва олд томонини безаш мақсадида олтига колонна қўйиб қурилганлиги учун, қадимги грек биноларига жуда ўхшаб кетади, эҳтимол, бу ибодатхона шундай грек биноларининг Олд Осиёдаги тимсоли бўлган бўлиши ҳам мумкин. Колонналар таг қисмининг сақланиб қолганлиги архитектурада колонналар ишлатилганлигини кўрсатади. Бундай колонналар таг қисмининг баъзи бирлари Грузиядаги музейда сақланмоқда. Металлургиянинг юксак даражада тараққий қилганлиги бронзадан ишланган бир қанча бадийи буюмларда акс этган. Булар орасида ҳашаматли тахтларга ўрнатилган ҳайкалчалар, яъни боши одам бошига ўхшаш қанотли ҳўкиз ҳайкалчалари алоҳида ўрин тутаяди. Нафис қилиб ясалган бу буюмлар мум қолипларда бронзадан қуйилган, сўнгра унга нақшлар ўйилиб, усти жуда ҳам юпқа қилиб ишланган тахта-тахта олтин билан қопланган, бу эса бронзадан ясалган ҳайкалчанинг тузилишига жуда мос келган; унинг ҳамма нақшлари аниқ ва рангба-ранг бўлиб товланиб турган. Бу ҳайкалчанинг оқ тошдан ишланган юза қисми ва қўйма қош-кўзи ҳамда қанотларнинг қизил бўёқ юритилган ботиқ ерлари кишида жуда равшан таассурот қолдирган. Металлдан буюмлар ясаш пластикасида Урарту яратган бундай ажойиб ва ифодали асарлар қадимги Шарқ халқлари санъатида алоҳида муҳим ўринни эгаллайди.

Эрамиздан аввалги VIII асрда Арин-берд тепалигида қурилган қалъа харобаларидан деворларга солинган расмларнинг қолдиқлари топилди, бу расмлар Урарту тасвирий санъати тўғрисида бир қадар тушунча беради. Бу қолдиқлар-

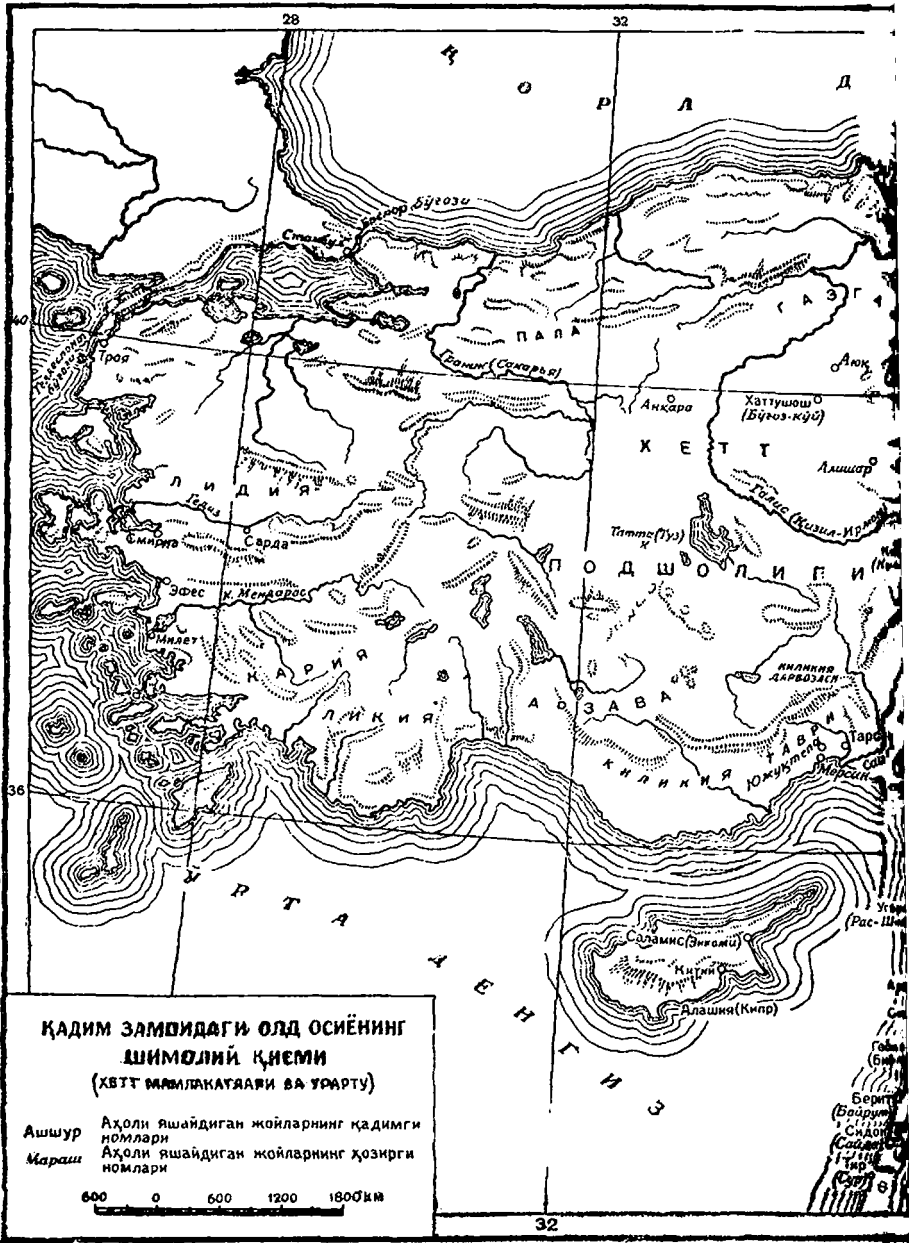

Урарту подшоши Русанинг бронзадан ясалган қалқони. Тупроқ-Қалъдаги ибодатхонадан топилган.

Реконструкция.

га қараганда, эни 1 метргача бўлган оригинал ва ҳар хил раишлар бериб ишланган фриз қадимги зал дсворларини безатган. Бу фризда чошиб кетаётган эчкилар, муқаддас ҳаёт дарахти (бу муқаддас ҳаёт дарахти олдида туриб одамлар ибодат қилмоқдалар), ҳўкизлар, қанотли гардишлар, ниҳоят, ўсимликлар тасвирланган ва геометрик нақш солинган эди. Бу бадий сюжетлар қадимги шарқ санъати учун типик бўлса ҳам, лекин, шу билан бирга, улар бутун Урарту маданияти учун характерли бўлган алоҳида хусусиятга ҳам эга эди.

Урартлар Осурия-Бобил маданиятининг юксак ютуқларидан ҳам фойдалана билганлар. Урартлар осурияликлардан

**ҚАДИМ ЗАМОНДАГИ ОЛД ОСИЁНИНГ
ШИМОЛИЙ ҚИСМИ
(ХЕТТ МАМЛАКАТЛАРИ ВА УРАРТУ)**

Ашшур Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
Мараш Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари

600 0 600 1200 1800 км

Урарту қанотли сфинксининг бронзадан
ясалган җайкалчаси.

Ленинград. Давлат Эрмитажи.

миххатни олиб, уни содалаштирганлар ва бирмунча мукам-маллаштирганлар. Урартларда металлургия ва тасвирий санъат, осурлар билан хеттларнинг металл буюмлар ишлаш техникаси ва бадний ижоди билан жуда яқин боғлиқ ҳолда ривожланган. Қанотли ҳўкизларнинг бадний образлари Олд Осиёдаги бир қанча халқларнинг: осурлар, хеттлар ва мстан-нийларнинг сапъатида сақланиб қолган.

Урарту дини қадимги фетишизмдан ва табиатга топиниш-дан тортиб то худоларга, яъни подшо ва давлат ҳомийларига топинишгача бўлган ҳамма тараққиёт йўлини босиб ўтган. Урартлар дарахтларни ва хусусан тоғларни илоҳийлаштирган-лар. Халд номли худонинг эпитетларидан бири «Халд тоғи» бўлган. Урарту худоларининг рўйхатида (Мхер Капуси) Халд дарвозаси ва Халд дарвозасининг худолари санаб кўрсати-лади. Бунда қояларга ўйилган тешиклар кўзда тутилган бўлса керак, урартларнинг диний эътиқодларига кўра, тоғ ичидаги худо шу муқаддас қоялардаги тешиклардан чиқиб келар экан. Урарту мамлакатида муқаддас дарахтга топиниш ҳам жуда кенг тарқалган. Турли буюмларда, жумладан, муҳрлардан

олинган нусхаларда муқаддас дарахтга топиниш манзаралари сақланган, баъзан эса бу расм-одатни подшонинг ўзи бажарган. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, муқаддас дарахт сурати ёнида муқаддас тош устунлар ва, шунингдек, грифон (қанотли шер) тасвири ҳам сақланиб қолган. Тоғ худоси Халдга сиғиниш билан бирга, Урартуда табиат ва ҳосилдорлик маъбудасига ҳам эътиқод қилганлар,

Худо Тейшебанинг бронзадан ясалган ҳайкалча-си.

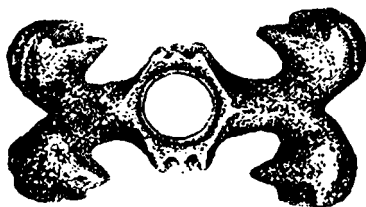
Ҳосилдорлик маъбудасининг ҳайкали олдида тошинаётган Урарту маликасини тасвирловчи олтин медальон.

Тупроқ-Қалъадан топилган. Эрамиздан аввалги VII аср.

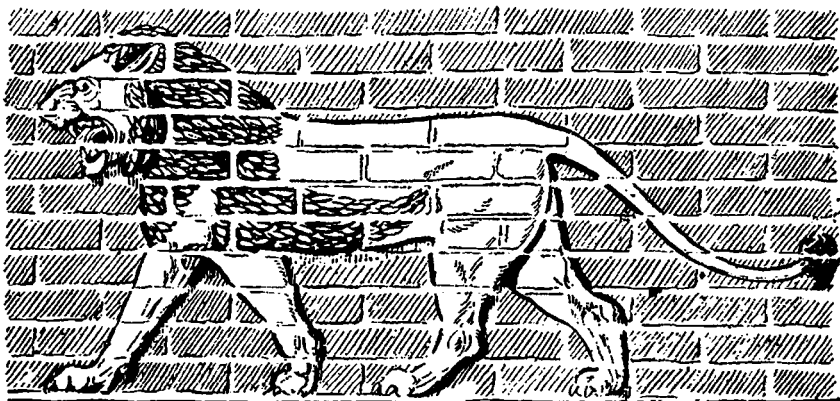
бу маъбуда йиртқич ҳайвонлар ва ўсимликлар ҳомийси ҳам ҳисобланган. Урартлар пантеонида момақалдироқ ва бўрон худоси Тейшеба ва қуёш худоси Ард катта ўрин тутган. Учта асосий худо — Халд, Тейшеба ва Ард номлари урартлар ёзувларида хусусан кўп учрайди. Лекин булар орасида урартларнинг олий худоси ҳисобланган худо Халд биринчи ўринда турган, замонлар ўтиши билан худо Халд уруш худосига ва подшо ҳамда Урарту давлатининг ҳомийсига айлантирилади. Найза

билан қалқон жанговар худонинг ва унинг ердаги ноибининг илоҳий ҳоқимият символлари ҳисобланган. Урартлар подшоси баъзан олий коҳин сифатида тасвирланган.

Урартлар қўшни халқларнинг, жумладан, осурларнинг маданий тараққиётига таъсир кўрсатганлар. Урартлар маданияти Осурия металлургияси ва санъатининг тараққиётига таъсир кўрсатганлиги шак-шубҳасиздир. Урартлар Закавказьедаги қўшни халқларнинг тараққиётига айниқса кучли таъсир кўрсатганлар. Армения территориясида Урартлар архитектурасининг таъсири остида қурилган қалъаларнинг харобалари сақланиб қолган. Осур-Бобил маданиятининг кўпгина хусусиятларини ўзида сақлаган урарт тили, дини ва мифологияси қадимги арман халқлари маданиятининг ривожланишига жуда катта таъсир қилган. Армениянинг VIII асрдаги тарихчиси Моисей Хоренский қадимги замон қаҳрамони Хайкнинг ярим худолар-ярим девлар йўлбошчиси Бэл билан қилган кураши ҳақидаги афсонага ва малика Шамирам тўғрисидаги яна ўша қадимги замон афсонасига доир хотираларни сақлаган; кейинчалик эса, узоқ вақтларгача малика Шамирамни катта Ван қапалини қурдирган одам деб ҳисоблаганлар. Шундай қилиб, урартлар қадимги Шарқ маданиятининг кўпгина элементларини кейин пайдо бўлган халқларга, жумладан, қадимги арманларга ва Закавказьедаги бошқа халқларга ўтказганлар.

Бронзадан ясалган чўқмор
Суматрадан топилган.

Арслоннинг бўртма тасвири.

Бобилда «Маъбуда Иштар дарвозаси» даги сирлаб ишланган қошиқлар.

XVI БОБ ЯНГИ БОБИЛ ПОДШОЛИГИ

Бобил касситлар истилосидан кейин заифлашиб қолган бўлса ҳам, ҳар ҳолда Месопотамиянинг энг муҳим иқтисодий маркази сифатидаги аҳамиятини йўқотмаган эди. Эрамиздан аввалги иккинчи мишг йилликнинг охирларида Месопотамиянинг жанубий қисмида халдейларга мансуб семит қабиласи пайдо бўлган, бу қабила жанубий Бобилияни истило қилиб, Денгизбўйи мамлақати давлатини тузган. Денгизбўйи мамлакатининг подшолари Эламнинг ёрдамига таяниб, Осурияга қарши қаттиқ кураш олиб борганлар ва қадимги Бобилнинг ўтмишдаги қудратини яна тикламоқчи бўлганлар. Осурия подшоларининг Бобилга қарши ҳамда Денгизбўйи мамлакатининг халдеялик подшоларига қарши тўхтовсиз ва жуда қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлганлиги Бобилнинг бутун шу давр ичида бой ва кучли савдо мамлақати сифатида ўзининг бурунги аҳамиятини сақлаб турганлигини ҳамда иқтисодий ва сиёсий мустақиллиги учун қаттиқ кураш олиб борганлигини кўрсатади. Бобил Ашшурбанипал (эрамиздан аввалги 626 йил) вафотидан кейин Осуриянинг кучсизланиб қолганидан фойдаланиб, Осурия ҳукмронлигидан озод бўлган ва ҳатто Мидия билан иттифоқ бўлиб, Осурияга жуда қақшатқич зарба ҳам берган. Халд уруғидан бўлган ва Бобилга юборилган Осурия лашкарбошиси Набоналасар (эрамиздан аввалги 626—604 йиллар) бобилликлар томониغا ўтиб, ўзини Бобил подшоси деб эълон қилган ва Бобил подшоларининг янги династиясига асос солган. Бобил қоқишларига, Бобил-

нинг савдо ва қулдорлик аристократиясига ҳамда Мидия подшоши Киаксар билан тузилган ҳарбий иттифоққа таянган Набопаласар Осурияга жуда қаттиқ зарба берган. Қудратли осур подшоларининг ҳашаматли ва обод пойтахти Ниневия 612 йилда батамом хароб қилинган. Осурия подшолигининг харобазорлари устида янги Бобил-Халдия давлати вужудга келган.

Экономика ва ижтимоий тузум Бобил илгариги даврагидек, кўпроқ қишлоқ хўжалиги мамлакати бўлган, катта-катта дарёлар, ўтлоқлар ва дарё водийларига келиб туташган кенг далалар халқнинг чорвачилик ишларини кенг кўламда ривожлантиришга имкон берган. Мулкий жиҳатдан кескин сурагда табақаланиш, қулдорлик хўжалигининг ривожланиши ва ўсиши кўпгина чорва молларининг айрим бойлар қўлида тўпланишига сабаб бўлган. Чорвадор бойлар ўз молларини одатда ижарага берганлар. Сақланиб қолган ҳужжатлар ижара ҳақининг одатда натура билан тўланганлигини кўрсатади.

Суғориб экишга асосланган деҳқончилик мамлакатнинг хўжалик ҳаётида шу қадар катта роль ўйнаганки, қонун чиқарувчи қонунга махсус моддалар киритиб, бу билан ернинг яхшилаб ишланишини ҳамда суғориш тармоқларини тўла тартибда сақлаш учун ер эгаларининг ҳамма зарур чораларни кўришини таъминлашга ҳаракат қилган. Масалан, ўша замондан сақланиб қолган қонун парчаларида айтилишича, данига ижарачининг ўз даласини ёмон ишлаши орқасида ёки ўз тўғонига дуруст қарамайдиган деҳқоннинг айби билан қўшни даладаги экинни сув босиб кетса, айбдорлар сув босган ердаги зарарни қоплаш учун шу ердан унадиган ўртача ҳосил қанча бўлса, шунча тўлашлари лозим бўлган. Мамлакат қишлоқ хўжалигини қулдор бойлар назорат қилиб турган. Катта-катта ерларгина эмас, балки шу ерлардаги каналлар ҳам ўша қулдор бойларга қараган. Энг йирик ер эгалари ўз ҳисобларига каналлардан ариқлар чиқариб, бу ариқлардан фойдаланадиган шу атрофдаги деҳқонлардан махсус ҳақ ундириб олганлар. Замон ўтиши билан ерагина эмас, балки сувга бўлган хусусий мулкчилик ҳуқуқи ҳам тобора кўпроқ мустаҳкамланиб борган. Бу эса мулкий табақаланишнинг авж олишига, катта-катта бойликларнинг бир гуруҳ бойлар қўлида тўпланишига, майда мулкчилар билан жамоа аъзоларининг хонавайрон бўлишига ва уларнинг аста-секин ижарачиларга, қарздор қуллар ва қулларга айланишига йўл очган.

Осурия ағдарилгандан кейин қадимги Бобилнинг ўтмишдаги шухрати тикланган. Бобил подшолиги ва Бобил савдо-

сининг янги, аммо бу сафар охирги гуллаш даври бошланган. Мулкий жиҳатдан табақаланиш жуда авж олиши муносабати билан хўжалик ҳаёт шароити ҳам аввалгига қараганда анча мураккаблашган. Савдо-сотиқ жамиятнинг ич-ичига сингиб, кенг тармоқ отган ва унинг тури жуда кўпайган. Ғалла, чорва,

Янги Бобил подшосининг расми солинган чегара тоши (қудурру).

Эрамиздан аввалги 714 йил.

юнг, қишлоқ хўжалигининг турли маҳсулотлари, хом ашё ва ҳунармандчилик маҳсулотларигина эмас, балки шу билан бирга, ҳар турли кўчмас мол-мулклар, ер, боғ-роғ, иморат ҳамда кўпинча қуллар ҳам олиб сотиладиган бўлган. Савдо битимлари шу қадар кўпайганки, бунинг учун махсус ҳужжатлар

тузишга эҳтиёж туғилган ва бу ҳужжатларда нима сотилиши, сотиш-олиш шартлари ҳамда олувчи ҳам сотувчининг мажбуриятлари ёзилган. Уша замондаги қонунлар олди-сотдига алоқадор ҳар қандай битимнинг, айниқса кўчмас мулкларни сотишга тааллуқли битимларнинг ёзма ҳужжатлари бўлишини талаб этган. Катта-катта савдо ишларига бошчилик

Навуходоносор I замонидаги чегара тоши (қудурру).

қилган катта бойлар ва савдогарлар бундай битимларни энди ўзлари тузмасдан, балки кўпинча гумашталар (ишончли кишилар) ёллай бошлаганлар ва алоҳида ишонч қоғозлари бериб, ўшалар орқали иш кўрганлар.

Қулдорлар манфаатини, шунингдек қул сотиб олувчилар манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида қонунда қуллар сотиб олиш ва сотишнинг алоҳида формалари белгиланган. Агар чўри сотган одам чўрини сотиб олган одамдан қайтиб олиб кетса, у ҳолда «чўри сотган одам шу чўрини сотиб олган одамга ҳужжатда кўрсатилган пулни (батамом) қайтариши шарт» бўлган. Агар чўри бола кўрган бўлса, у ҳолда чўрини сотиб олган одам шу чўрини сотган одамга ҳар бир бола учун кумуш билан $\frac{1}{2}$ шекель тўлаши шарт бўлган.

Савдонинг ривожланиши катта-катта бойликларнинг бир гуруҳ одамлар қўлида тўпланишига ёрдам берган ва натижада савдо муассасалари ташкил топган. Бобилда «Эгиба ўғлонлари»нинг ва Ниппурда «Мурашу ўғлонлари»нинг савдо муассасалари ташкил топган, бу муассасалар савдо оборотларининг каттагина қисmini ўз

қўлларига олиб, мамлакатнинг хўжалик ҳаётига зўр таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлганлар. «Мурашу ўғлонлари»нинг бир ҳужжатида айтилишича, улар ўзларига қарашли мол-мулкларни тақсим қилганлар ва бу мол-мулк 12 мин, 13 ҳовли, 3 бинокорлик участкаси ва 96 қулдан иборат бўлган. Мол-мулкнинг бир қисми бутун оиланинг хусусий мулки бўлиб, тақсимланмаган. Халдеядаги бир қанча катта савдо муассасалари қўлида ҳам юқоридагидан кам бўлмаган катта-катта бойликлар тўпланган. Ниппурдаги «Мурашу савдо

муассасаси»нинг ишларига оид архивдан топилган ҳужжатлар бу катта муассасанинг савдо-сотиқ ишлари соҳасидаги фаолияти ҳақида бир қадар маълумотлар беради: «Мурашу ўғлолари» савдо операциялари билан бирга, бой форсларга қарашли катта-катта мулкларда хўжалик ишларини ҳам олиб борганлар. Ҳужжатларда Ниппур атрофидаги ерларнинг ишланганлиги айтилади, мева боғлари ва дала-лар учун уруғлик тайёрланганлиги ва уларда қандай ўсимликлар бўлганлиги гапирилади ва яна шу ҳужжатларда капаллар қазилганлиги ва сув чиқариб ерларнинг суғорилганлиги, шунингдек солиқлар тўланганлиги айтилади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, бир одамнинг жуда бойиб, кўпчилик омманинг гоят қашшоқланиб кетиши, катта-катта хўжалик ва савдо муассасаларининг ташкил қилиниши, савдонинг жуда авж олиб кетиши, қимматбаҳо металллар (асосан кумуш) нинг кўпайиб кетиши мамлакатда кумуш баҳосининг тушишига ва озиқ-овқат маҳсулотлари пархининг ошишига сабаб бўлган. Энг кичик оғирлик ва пул ўлчовлари (шеъум, $46\frac{3}{4}$ мг — $\frac{1}{180}$ шекелга баравар келадиган «ғалла») ўша замондаги расмий ҳужжатларда кўрсатилмайдиган бўлган, ҳисоб-китоб пайтида эса ёлғиз шекелнинг бўлагигина қўлланиладиган бўлган.

Бобил қадимги шарқ дунёсининг энг катта савдо марка-зига айланиб, бу ерга узоқ-узоқ мамлакатлардан савдогар-лар келиб тўпланадиган бўлган. Бобил бозорларидаги турли-туман одамлар орасида халдеяликларни ҳам, осурларни ҳам, арамейлар, форслар, мисрликлар ва яҳудийларни ҳам учра-тиш мумкин бўлган. Осурия даврида арамейлар тили жуда кенг ёйилган тил бўлиб, замонлар ўтиши билан бу тил тобора кўпроқ қўлланиладиган бўлган.

Мамлакат экономикасининг ривожланиши ижтимоий ту-зумни ҳам ўзгартирган. Уй қулчилигининг эски формалари аста-секин бита борган. Қизни худди мол сотгандек маълум ҳақ бараварига эрга бериш одати йўқолган. Аксинча, энди ота қизини эрга берганда унга сеп (нудуниу) қўшиб беради-ган бўлган. Бу одат турмушга шу қадар сингиб кетганки, бу ишга ҳатто қонун ҳам аралашган, қонунга мувофиқ, агар ота ўз мол-мулкнинг бир қисмидан маҳрум бўлиб қолгундай бўлса, сеп миқдорини камайтиришга ҳақли бўлган, аммо куёв сепнинг камайишини баҳона қилиб, қиз билан бўладиган никоҳдан бош торта олмаган.

Бой қулдорлар ва ер эгалари, хусусан, катта савдогарлар аҳолининг юқори табақасини ташкил қилиб, кўпинча улар мамлакатни идора қилишда муҳим ўринларни эгаллаганлар ва коҳинлар ҳамда ибодатхона хўжалиги билан жуда яқин

муносабатда бўлганлар. Бу юқори табақадан бўлган одамлар авлод-аждодлари билан олий аристократияга мансуб эканликларини кўрсатиш мақсадида, ўзларини «аслзодадан тутилган ўғил»; («мар бани») деб юритганлар. Бир тўда бойлар жуда катта бойликлар, пул, чорва, жуда кўп қуллар, уйлар ва катта-катта ер-мулкларни ўз қўлларига ўтказиб олганлар. Майда хусусий мулкчилар тобора кўпроқ хонавайрон бўлиб борган.

Қулларнинг аҳволи янада ёмонлашган. Қулликнинг характери ҳам ўзгарган. Хусусий одамлар қўлидаги қуллар сони кўпайиб, бу қуллар «подшо» ва «сарой» ихтиёридаги қуллардан фарқ қилган. «Хонадон ўғиллари» аввалги уй қулчилигининг қолдиқлари бўлиб, улар қулдорнинг эшигида туғилиб ўсган қуллар бўлса керак. Баъзи бир ҳолларда оталар ўз болаларини сотганлар, лекин бу одат йўқола борган. Қул эгаллиги жуда кенг ёйилган. Қулларни сотганлар, сотиб олганлар, мерос тариқасида қолдирганлар, бошқаларга гаровга ҳам берганлар. Қулларнинг кичик хусусий мулкка эга бўлишларига йўл қўйилган, баъзан уларга мустақил равишда хўжалик юритишга ёки ҳатто хўжайишга муайян миқдорда оброкка ўхшаган ҳақ тўлаш шарти билан савдо қилишга ҳам имкон берилган. Ибодатхонага қарашли қуллар (ширке) алоҳида ўрин эгаллаган. Бу қулларнинг баданида тамғаси бўлиб, бу тамға уларнинг қайси ибодатхонага қарашли эканлигини билдирган. Ибодатхонага қарашли қуллар насл-насаби билан қулликда ҳаёт кечирган. Унинг хотинлари чўри ҳисобланмаса ҳам, лекин уларнинг бола-чақалари қул бўлиб қола берган. Ибодатхонага қарашли қуллар жуда қийинчиликда оғир ҳаёт кечирганлар. Ибодатхоналар бу қулларни жазолашга ва ҳатто уларни кишанга солиш, зиндонга ташлашга ҳам ҳақли бўлганлар. Хужжатларда ибодатхонага қарашли қулларнинг қочиб кетиш ҳоллари кўрсатилади. Бир хужжатда, «Набукиширнинг ўғли ва Урукдаги маъбуда Белитнинг ибодатхона қули бўлган Базия подшо омборига қамаб қўйилган, у оёқ-қўлидаги запжирни узиб, қочиб кетган ва биз (ибодатхона амалдорлари ёки хизматчилари — В. А.) унинг кетига тушганимизда, у бизга темир қилич ўқталган» деб айтилади. Бу иш текширилганда ўша темир қилич жиноятни исбот қилувчи далилий ашё сифатида хизмат қилган.

Қул эгаллигининг ривожланиши, мамлакатда қулларнинг кўпайиб кетиши, қулларнинг ўз хўжаларидан қочиб кетиш ҳолларининг тез-тез бўлиб туриши, қул савдосининг кенг ёйилганлиги туфайли қулларнинг қўлдан-қўлга ўтиши қулларни давлат ҳокимияти органлари томонидан назорат қилишини талаб этган. Қулдорнинг бирон-бир қулга эгалик ҳу-

қуқи алоҳида муассасаларда қайт қилиб қўйилган бўлиши ҳам жуда мумкин. Қулдорлар маффаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қулларга кўпинча тамга босганлар.

Янги Бобил
подшолигининг
равнақи

Эраминдан аввалги VII аср бошларида Бобилнинг қулдор аристократияси жуда кучли бўлган; катта-катта ибодатхоналарнинг юқори даражали коҳинлари ҳам шу аристократия составига кирган. Месопотамиядан қўшни мамлакатларда кенг ёйилган савдо Бобилининг катта савдо муассасалари назорати остида бўлган. Бинобарин, Бобил аристократларининг сиёсий жиҳатдан мустаҳкам ва кучли давлат доирасида ўз ҳукмронлиги ва таъсирини маҳкамлашга интилиши табиий бир ҳолдир. Буни Осурия йиқилгандан кейин амалга ошириш мумкин бўлган.

Қудратли коҳинлар, катта-катта қулдорлар ва савдогарлар Халдея-Бобил давлатида сиёсий жиҳатдан етакчи роль ўйнаганлар. Халдея династиясига асос солган Набопаласар кўп жиҳатдан Бобил коҳинларига таяниб иш кўрган. Набопаласар ўз ёзувларида: мени худо Набу билан худо Мардук Бобилнинг улуг ҳомийси қилиб сайлаган, дейди. Набопаласар ишда ўзини жуда диёнатли ва тақводор қилиб кўрсатишга, худоларга, ёки бошқача қилиб айтганда, Бобил коҳинларига яхши кўринишга ҳаракат қилган. У диний маросимлар намойиши ўтадиган асосий муқаддас йўлни безатган ва қадимги Бобилнинг Э-сагила номли машҳур ибодатхонасини ва унинг «Еру-қўкни тутиб турадиган уй» («Э-теменанки») деб аталадиган етти поғонали катта минорасини тиклаган. Набопаласар қадимги диний-сиёсий традицияларни тиклабгина, қолмай, балки уларни ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам мустаҳкамлашга тиришган. У Шумернинг энг қадимги подшоларидан бири, Лагаш ҳокими Урнанишега ўхшаб, ўзини ва ўғилларини оддий тош терувчилар сифатида, тантанали суратда қурилаётган ибодатхона пойдевори учун бошларида саватда тош олиб бораётган ҳолда тасвирлашни буюрган.

Иккинчи муҳим сиёсий вазифа — Бобил подшолигининг чегараларини мустаҳкамлаш бўлган. Икки дарё оралигининг шимоли-ғарбий қисмида қаттиқ мустаҳкамлашиб олиш зарур бўлиб қолган эди, чунки Осурия лашкарларининг қолган-қутганлари қочиб бориб шу ерни ўзларига бошлана қилмоқчи бўлганлар. Набопаласар бу областнинг иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган энг катта шаҳарларидан Харран ва Қархемиш шаҳарларини ишғол қилган ва бу шаҳарларда ўз гарнизонларини қолдириб, ўзи Бобилга қайтиб кетган. Бундан кейин актив ташқи сиёсатни кенг йўлга қўйиш учун куч тўплаш лозим бўлиб қолган.

Бобилнинг бирдан-бир хавфли рақиби Миср бўлиб, бу вақтда Миср ўткинчи тараққиётининг сўнгги даврини бошдан кечираётган эди. Саис династиясидан бўлган сергайрат фиръавнлар Миср давлатининг ўтмишидаги қудратини тиклашга уринганлар. Осурийнинг кучсизланиб қолишидан фойдаланган Псамтик Мисрнинг Фаластиндаги сиёсий таъсирини қайтадан тиклаш мақсадида эрамиздан аввалги VII аср охирида Фаластинга бостириб кирган. Мисрнинг Псамтикдан кейинги фиръавни Нехо ёлғиз Фаластиншигина эмас, балки Финикия билан Сурияни ҳам батамом босиб олиш учун жуда ғайрат билан иш кўрган. Мегиддо ёнида Яҳудия қўшинларини тор-мор келтириб, Миср фиръавни Қуддусга хирож солган, Финикия шаҳарларини ўз қўлига киритган. Сидон шаҳрида ўз зафарномасини ёзиб қолдирган ва бутун Сурияни босиб ўтган. Сўнгра Нехо Евфрат дарёсигача етиб бориб, Бобилнинг Кархемишдаги отрядини енгган ва Кархемиш шаҳрини ишғол қилган. Мисрликлар бу шаҳарда осурлар билан қўшилиб, Бобил подшосига қарши чиққанлар. Мисрликлар билан осурларнинг бир иттифоқ бўлиб ҳаракат қилиши Бобил учун жуда хатарли бўлган. Набопаласарнинг душманга қатъий зарба бермоқ учун етарлича куч тўплашига тўрт йилча вақт керак бўлган. Бобил қўшинлари Набопаласарнинг ўғли ва тахт вориси Навуходонсор қўмондонлиги остида 605 йилда Кархемиш ёнида бўлган машҳур жангдагина мисрликлар билан осурларнинг бирлашган армиялари устидан тўла галаба қозонган. Ўз мамлакатидан шимоли-шарқий томонга қараб жуда олислаб кетган Нехо қўшинларининг ён томонларини ҳам, уларнинг орқа томонини ҳам, масофаси жуда чўзилиб кетган коммуникацияларни ҳам етарли даражада мустаҳкамлай олмаган бўлса керак. Ҳарбий кучлари етарлича бўлмаганидан Нехо батамом мағлубиятга учраган ва шошилиб орқага чекинишга мажбур бўлган. Навуходонсор II (эрамиздан аввалги 604—562) ҳарбий муваффақиятларидан тўла равишда фойдаланган. У Нил дарёси дельтасининг чегараларигача етиб бориб, Сурияни тамомила ишғол қилган. Шундай қилиб, Бобил подшоси Сурия соҳилларида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб, мисрликларни Олд Осиёдан батамом сиқиб чиқарган. Навуходонсор ғоят эҳтиёткор одам бўлганлиги сабабли, шу эришган анчагина катта ютуқлари билан чегараланган.

Бироқ Бобил ҳам, Миср ҳам бу аҳволга рози бўлиб қоломаганлар. Саис династиясининг ғайратли фиръавнлари Суриянинг қўлдан кетишига асло чидай олмасдан, кучли армия тузганлар ва бу армияни ёлланма грек аскарлари билан тўлдирганлар. Бундан ташқари, Бобил подшоси ҳам Урта денгиз

соҳилларида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, яқин ўртада яна қайтадан уруш бошланиши аниқ бўлиб қолган. Миср фиръавнлари Фаластин, Финикия ва Сурияни дастлаб истило қилган вақтлардан бошлаб бу мамлакатларда Мисрнинг иқтисодий ва маданий таъсири жуда кучли эди. Мисрнинг иқтисодий ва маданий таъсирининг излари бу мамлакатларда эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда ҳам бўлган. Фаластинда Миср тарафдорлари жуда кўп бўлган, шу жумладан, Яҳудия подшоси Иоаким ҳам Мисрни қўллаб-қувватлаган. Яҳудиянинг Бобилдан ажралиб чиқиши ва Яҳудия подшосининг Бобилга хирож тўлашдан бош тортиши урушнинг янгидан бошланиб кетишига баҳона бўлган. Навуходоносор Яҳудия устига қўшин тортиб келиб, Қуддус шаҳарини қамал қилган. Бобил қўшинлари Яҳудиянинг жуда кучли қалъадан иборат бўлган бу пойтахтини уч ой қамал қилгандан кейин, охири эрамиздан аввалги 597 йилда уни олганлар. Яҳудия подшоси голибга таслим бўлгандан кейин оиласи, энг кўзга кўринган зодагонлар, ҳунармандлар ва ҳарбий асирлар билан биргаликда мажбурий суратда Бобилга кўчиртириб олиб кетилган. Қуддуснинг машҳур ва бой ибодатхонаси талон-торож қилинган. Миср подшоси бахтсизликка учраган иттифоқчисига ёрдамга келишга журъат эта олмаган. Шундай қилиб, Навуходоносор Фаластинда яна ўз ҳокимиятини қайтадан тиклаган.

Лекин эришилган бу муваффақият ҳали Бобилнинг тўла тантанаси эмас эди. Фаластин билан Финикия янги курашга тайёрланаётган эди. Миср аввал қўл остида бўлиб келган Суриядаги ерларини сира эсидан чиқара олмасди. Миср фиръавни Уах-иб-Ра (Априй) Сурия соҳилларини эгаллаш ва бу билан Сурияда сиёсий ҳукмронлик қилиш учун зарур бўлган асосий базаларни қўлга киритиб олиш мақсадида, қўшинларга ва ҳарбий флотга бош бўлиб, Осиёга қараб отланган. Урушнинг бошида Миср фиръавни бирмунча ютуқларга эришган. У Сидонни ишғол қилиб Финикиянинг бошқа қолган шаҳарларини ҳам таслим бўлишга мажбур этган. Қуддус районида урушаётган Бобил отрядлари орқага чекинишга мажбур бўлган. Озод қилинган Яҳудия душмани Бобил устидан қозонган галабасини тантана билан байрам қилаётган эди. Аммо мисрликларнинг бу ютуқлари мустаҳкам ютуқлар бўлмай, озгина вақт давом қилган. Навуходоносор Сурияни душман қўлига топшириб туролмас эди. Бобил подшоси Сурияга келиб, Миср қўшинларини тор-мор қилган ва уларни чекинишга мажбур этган. Бобилнинг кўп сонли армияси Қуддусни яна қамал қилган. Яҳудийлар ғоят шиддатли ва кўп қон тўкилган шу жангларда бутун Яҳудия давлатининг ҳаёт-

мамоти ҳал бўлаётганлигини сезгандай, ўз пойтахтларини қаттиқ туриб ва қаҳрамонларча мудофаа қилганлар. Бироқ яҳудийларнинг қаршилиги синдириб ташланган. Бобил қўшинлари Қуддусни штурм билан қўлга киритиб, итоатсиз шаҳарни вайрон ва талон-торож қилганлар ҳамда унга ўт қўйиб юборганлар (эрамиздан аввалги 586 йил).

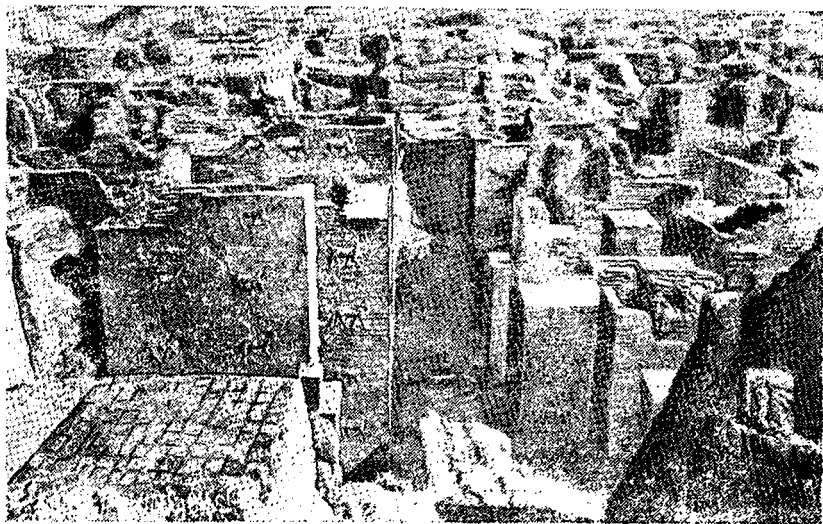
Бобил подшоси исьёнчилардан қаттиқ ўч олган. Яҳудия подшоси Цидкия қолган-қутган қўшинлари билан бирга Иерихон текислигида қўлга туширилиб, кўзи кўр қилинган. Яҳудия шахзодалари ўлдирилган. Жуда кўп яҳудийлар асир олиниб, Бобилга ҳайдаб олиб кетилган. 586 йилда харобазорга айлантирилган Қуддуснинг алангаларида яҳудийларнинг эркин ва мустақил давлат барпо қилиш орзулари ҳам батамом пучга чиқиб барбод бўлган. Бобил подшоси Сурияда ўз ҳокимиятини мустақкамлаб, Фаластинга батамом хўжайин бўлиб олган. Аммо Навуходоносор бутун Сурия мамлакатини тамомла ўзига бўйсундирмоқ учун, Финикия шаҳарларини ҳам узил-кесил ўзига қаратиб олиши керак эди. Финикия давлатининг қадимги пойтахти — бой ва қудратли савдо шаҳри Тир бу шаҳарлар орасида олдинги ўринлардан бирини эгаллар эди. Тир шаҳрининг аҳолиси ўз мустақиллигини мардларча туриб ҳимоя қилган. Тир шаҳри шу қадар зўр кучга эга бўлганки, денгиздаги бир оролга қурилган ва жуда яхши мустақкамланган бу шаҳарни Бобил қўшинлари 13 йил мобайнида, қамал қилиб туришга мажбур бўлган. Қамалнинг узоққа чўзилиши натижасида шаҳар ҳимоячиларининг тинкаси қуриб, улар Бобил подшосига таслим бўлишга мажбур бўлганлар. Навуходоносор Финикияни жуда оғир машаққатлар билан эгаллаган. Бобил қўшинларининг олдида энди яна бир қийин вазифа, у ҳам бўлса, Мисрга сўнгги марта ва қатъий зарба бериш вазифаси турган. Бундан асосий мақсад Мисрнинг кучларини синдириш ва уни Олд Осиёда актив сиёсат юргиза олмайдиган қилиб қўйиш бўлган. Манбалардаги маълумотларнинг аниқ бўлмаганлиги ва уларнинг тарқоқ ҳолда бўлганлигидан урушнинг қандай борганлигини очиқ-ойдин аниқлаб бўлмади. Шу сабабли, Навуходоносорнинг ҳатто Мисрнинг ичкарасига кирган-кирмаганлигини ҳам аниқ айтиб бўлмайди. Бобил подшоси ҳар ҳолда Мисрга бир қадар зарар етказган бўлса керак. Мисрдаги Гелиополга яқин жойда қандайдир «Бобил» деган шаҳарнинг барпо бўлиши бу воқеалардан сал-пал дарак беради. Миср Бобилининг барпо қилиниши худди шу даврга тўғри келса керак. Лекин Миср ҳар ҳолда ўша вақтда ҳали етарлича кучга эга бўлган. Миср фиръавни Яхмос II (Амазис) кучли флотга таяниб туриб, Кипр оролини босиб олган ва ўша ердан Финикиянинг

савдо шаҳарларига хавф солган. Яхмос II бу билан Бобилнинг Урта дёнғиз шарқидаги районларга таъсир этишига қаршилик кўрсатмоқчи бўлган. Бобил подшоси Месопотамия, Сурия, Финикия ва Фаластиннинг ҳаммасини истило қилган бўлса ҳам, лекин бундай тез йўл билан вужудга келган подшолигининг унча мустаҳкам эмаслигини ҳар ҳолда пайқар эди. Наҳрилқалб дарёси бўйидаги қояларга Миср фиръавнлари ва Осурия истилочилари эришган тантанали галабалар тўғрисидаги маълумотлар ёзилган. Навуходоносор шу ёзувлар қаторига ёздирган ўз ёзувларида юқоридаги галабаларни ҳақида бир оғиз ҳам гапирмади.

Ўз замонасининг энг йирик сиёсий арбоби бўлган Бобил подшоси Бобилнинг теварак-атрофида мудофаа иншоотлари қурдириш ва бутун Бобил областини қудратли истеҳкомлар районига айлантиришга ҳаракат қилиб, қурилиш ишларига жуда зўр эътибор берган. Навуходоносор бу ишлари тўғрисида ёзувларида муфассал айтиб ўтади. Бу жуда катта истеҳкомлар тўғрисида грек ёзувчиларининг жумладан, Геродотнинг асарларида очиқ-ойдин сақланган хотиралар бор. Ниҳоят, Бобил пойтахтида қазиш ишлари ўтказилган пайтда бу иншоотларнинг қолдиқлари топилган. Қазиш натижасида Бобилнинг атрофи уч қават девор билан ўралганлиги ва бу деворлардан бирининг қалинлиги 7 метр, иккинчисининг қалинлиги 7,8 метр, учинчисининг қалинлиги 3,3 метр бўлганлиги аниқланди; шу билан бирга учинчи, энг сўнги деворнинг орқасида айлана хандақ бўлган. Шу деворлардан бири 8,36 метр кенликдаги миноралар билан мустаҳкамланган бўлиб, бу минораларнинг ҳар қайсиси орасидаги масофа 44 метрдан бўлган. Археологлар ана шундай миноралардан 15 тасининг қолдиқларини топганлар. Демак, деворларнинг бошидан то охиригача 300 дан кўпроқ шундай миноралар бўлган деб фараз қилмоқ мумкин. Гидротехника иншоотларининг мураккаб системаси шундай бўлганки, душман яқинлашиб келган тақдирда Бобил областини ўраб турган паст текисликни бутунлай сувга бостириш мумкин бўлган. Подшо ўз ёзувида шу ҳақда бундай деб ёзган: «Ёвуз ниятли душман Бобил остоналарига яқин кела олмасин учун, мен мамлакатни осмонга жўш урган тўлқинлар каби қудратли сувлар билан ўраттирдим. Бу сувлардан кечиб ўтиш шўр сувли буюк денгиздан сузиб ўтиш билан баравардир».

Навуходоносор истилочилик сиёсатини изчиллик билан олиб бориб, бу масалага боглиқ ҳамма нарсада ўзидан бурун ўтган истилочиларга, Миср фиръавнлари ва Осурия подшоларига тақлид қилган. Бобил подшоси ўзининг қудрат ва шавкатини бутун дунёга кўрсатиш ва, шу билан бир вақтда,

Ўз династиясини Бобилнинг олий қоҳинлари томонидан доим қўллаб-қўлтиқланишига эришиш учун жуда катта қурилиш ишларини қизитиб юборган. Бу қурилиш ишлари натижасида Бобил дунёнинг энг гўзал пойтахтига, хароб қилинган Ниневиянинг ўтмишидаги қудратига ва Мисрнинг ўтмишида улғувор бўлган Фива шаҳрига тенг келадиган ҳашаматли шаҳарга

Бобилда «Иштар маъбуда дарвозаси» нинг харобалари.

айланиши лозим эди. Навуходоносор қурдирган жуда катта ва дабдабали биноларнинг харобалари бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган. Қадимги Бобилда ўтказилган археологик қазишлар натижасида катта-катта биноларнинг қолдиқлари топилди. Бу биноларнинг олд томонлари ҳашаматли расмлар, сир бериб ишланган ранг-баранг нақшлар билан безатилган. «Бобил» деб юритиладиган тепалик қазилганида у ердан катта сарой харобаси чиқди. Жуда кўп ҳовли ва катта-кичик иморатлардан иборат бўлган бу сарой баландлиги 18 метр келадиган сайхон тепага қурилган. Уйларнинг полига қумтошдан ясалган плиталар ётқизилган. Бу плиталарга: «Бобил подшоши Набопаласарнинг ўғли, шу мамлакат подшоши Навуходоносорга қарашли сарой» деб ёзилган.

«Қаср» тепалиги қазилганда Навуходоносор замонидан қолган жуда ажойиб бинолар топилди, бу тепалик «Жанубий қалъа» деб аталган қолдиқларни яшириб келган. Бу ердан

жуда катта сарой ва унинг ичида подшо тахти ўрнатилган ҳашаматли залнинг қолдиқлари топилди. Бу залнинг ҳажми (60×20 м) ўша замонда сарой бинолари ҳашаматли қилиб солинганини кўрсатади. Саройнинг деворлари чиройли гуллар солинган сирли кошнлар билан жозибадор қилиб безатилган. Бинонинг олд томонидаги деворларда ҳаво ранг, кўк ва сариқ кошнлар билан безатилган колонналар ва устун қошининг тасвирлари сақланиб қолган. Тантанали диний маросимлар вақтида юриладиган муқаддас йўл ҳам шу сарой ёнидан ўтган. Бу йўлга катта-катта тошлардан йўнилган плиталар ётқизилган ва икки томони ғоят яхши ишланган, арслон суратлари солинган қалъа деворлари билан ўралган. Бу йўл маъбуда Иштарга бағишлаб солинган ва кейинчалик «Иштар дарвозаси» номини олган дабдабали дарвозалар орқали ўтган. Ҳақиқатда эса бу — харобалари анча яхши сақланган ва баландлиги 12 метр келадиган қўш дарвозадан иборат бўлган. Дарвозанинг икки томонида миноралар қурилган бўлиб, улар ички сарой деворларини бирлаштирган, ички сарой эса, дарвозалар ўртасида жойлашган. Шундай қилиб, ғоят даражада безатиб ишланган бу монументал дарвоза кишида худди крепостнойлик даврининг мудофаа иншоотига ўхшаш таассурот қолдиради. Дарвозаларга эса ҳўкизлар ва ажойиб-ғаройиб ҳайвонларнинг сир берилган суратлари ишланган. Йўлга ётқизилган катта-катта тош плиталарда Бобилнинг буюк бинокорига мансуб миҳлатлар сақланган: «Мен, Бобил подшоси Набопаласарнинг ўғли, шу мамлакат подшоси Навуходонсордурман. Мен, буюк тангримиз Мардук шарафига бўладиган маросимлар учун шеду тошидан йўнилган плиталардан шу Бобил йўлини қурдирдим. Тангрим Мардук! Узинг абадий умр бергил». Маросимда юриладиган йўл Бобилнинг асосий зиёратгоҳи, «Э-сагил» («Баланд чўққили ибодатхона») деб аталадиган худо Бел-Мардукнинг ибодатхонаси сари борарди. «Э-сагил» ибодатхонасига яқин жойда ибодатхона минораси (зиккурат) қад кўтариб турарди. Навуходонсор замонида бу ибодатхоналар анча тузатишган. Монументал ва дабдабали иморатлар билан безатилган Бобил бу даврда қадимги Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланган эди. Навуходонсор вафотидан кейин орадан ҳатто 333 йил ўтгандан сўнг ҳам Бобилда 53 ибодатхона ва 955 кичик бутхона сақланиб қолган эди. Холбуки, бу вақтда Бобилнинг равнақ топган даври аллақачон тугаган ва эраמידан аввалги III асрда Месопотамиянинг қадимги пойтахти ғоят орқага кетиб, ҳувуллаб қолган эди.

Навуходонсор 562 йилда вафот қилган. Унинг 43 йил давом этган подшолик даврида Янги Бобил подшолиги тарақ-

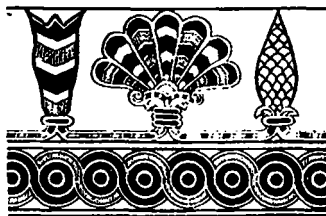
қийғининг энг юқори чўққисига чиққан. Навуходоносорнинг кучсиз ворислари унинг ишларини муносиб даражада давом қилдира олмаган. Нуфузли қоҳишлар бош қўшган сарой тўполонлари натижасида тез-тез давлат тўнтаришлари бўлиб турган. Бобил подшолари тахтига 6 йил ичида 3 подшо келиб кетган, шулардан иккитаси ўлдирилган. Сиёсий вазиятнинг мураккаблашуви, мамлакат ичидаги синфий табақаланишнинг кучайиши, форсларнинг бостириб келиш хавфи Бобил ҳукуматидан ғайрат билан иш кўриш ва дипломатия соҳасида ғоят моҳирлик кўрсатишни талаб этган. 555 йилдаги давлат тўнтаришидан кейин Бобил тахтига ўтқазилган Набонид Навуходоносор II нинг ишларини қўлидан келганича давом қилдирмоқчи бўлган, шу сабабдан ҳам у, Навуходоносорни ўз ёзувларида кўпроқ эслайди ва уни ўз ҳомийси деб жуда иззат-ҳурмат билан тилга олади.

Набонид 17 йил давом этган (эрамиздан аввалги 555—538 йиллар) подшолиги даврида мамлакатнинг бир бутунлигини сақлаш учун қаттиқ кураш олиб борган. Набонид подшолигининг дастлабки пайтларида шимолий Сурияда кўтарилган қўзғолонни бостирган ва Хаматга, Амурру мамлакатига қўшин тортиб бориб, то Эдомнинг жанубигача етган. Аммо Бобил учун хавфнинг уяси бу ерда эмас эди. Сурия билан Фаластин бўлса бостирилган ва улар кучсизланиб қолган Мисрдан ёрдам кута олмас эдилар. Тирни Хирам III идора қилар эди, уни Набониднинг ўзи подшо қилиб кўтарган эди. Бобил учун анча мушкул аҳвол Месопотамиянинг шимолий қисмида юзага келган. Мидия подшоси Астиаг (Иштувергу) Шимолий Месопотамияга қараб юриб, Харран ўлкасига ҳужум қилган. Набонид ўз ёзувида хабар қилишича, у «умманмандларга» («мидияликларга») қарши чиққан, лекин мидияликларни Аншана подшоси Қайхисров тор-мор келтирган. Мидия подшолигининг емирилаётганини ва Эроннинг юксалаётганини кўрган Набонид ўзининг шимоли-ғарбий чегараларини мустаҳкамлашга қарор берган бўлиши ва шу сабабли у, ўзининг сўзича, Харранда мидияликларнинг тажовузларидан қаттиқ зарарланган муқаддас жойларни тиклаш учун шу ерга алоҳида эътибор берган бўлиши жуда мумкин.

Эроннинг албатта бостириб келиш хавфини олдиндан сезган Набонид узоқ Арабистон билан ўз алоқаларини мустаҳкамламоқчи бўлган ва шу мақсад билан Теймага лашкар тортиб бориб, шу шаҳарни босиб олган ва ҳатто уни ўз қароргоҳига айлантирган. Чунки Набонид Теймада ўзини бир қадар хавфсизроқ ҳис қиларди. Сиёсат майдонидаги хавфли вазият Бобил подшолиги учун тобора хатарлироқ бўлиб борарди. Эрон подшоси Қайхисров 550 йилда Мидияни ўзига

бўйсундириб, Лидияга қарши отланган, Лидия подшолигини истило қилган ва, шундай қилиб, Месопотамияни шарқдан ҳам, шимолдан ҳам ўзига қарашли ерлар билан ўраб олган. Эрон подшосининг ҳамма ютуқлари Бобил хроникасида батафсил кўрсатилган, чунки Эрон подшоси энди бевосита Бобилга хавф солмоқда эди. Хрониканинг 546 йилга оид бобида, элабийлар (форслар ёки уларнинг Эламдаги иттифоқчилари бўлса керак) Аккадга бостириб кирганлиги ва Элам ҳокимининг Урукка тайинланганлиги айтилади. Форслар Тигр дарёсининг шарқда Қуйи Заб, Тигр ва Диала дарёлари ўртасидаги Гутиум ўлкасини босиб олганлар. Қайхисров 539 йилда Месопотамияга бостириб кириб, Опис ёнида Бобил қўшинларини тор-мор келтирган. 538 йилда Қайхисров Сиппарни ишғол қилиб, Бобил остоналарига яқинлашиб келган. Набониднинг худогўйлиги ҳам, олимлиги ҳам, бутун мамлакатдан Бобилга ташиб келтирилган худолар ҳайкали ҳам (Набонид шу худоларнинг ҳайкаллариини Бобилга олиб келиб, Бобилни қадимги диний ёдгорликларнинг гоят катта музейига айлантирган эди) уни қутқариб қололмаган. Қайхисров 538 йилнинг кузида Бобилга кириб, Набонидни тахтдан четлаштирган ва Бобилияни қудратли Эрон давлатига қўшиб олган.

Янги Бобил подшолиги шу тариқа қулаган ва бу билан маркази Бобил шаҳри бўлган буюк давлат барпо қилиш йўлидаги сўнгги уриниш барбод бўлган. Лекин Олд Осиёдаги савдонинг энг катта маркази сифатида ва фақат қадимги Шарқдагина эмас, балки бутун қадимги дунёда ҳам маданий ҳаётнинг тараққий қилишига жуда катта таъсир кўрсатиб келган маданий марказ сифатида Бобил, ҳар ҳолда, ўзининг катта иқтисодий ва маданий аҳамиятини бирмунча вақт сақлаб келган.

Янги Бобил даврига оид бир нақш.

Машшоқлар. Гелиополдаги Жа-Нефер мақбарасидан топилган барельеф
XXVI династия. Александрия музейи.

XVII БОБ

КЕЙИНГИ ДАВРДАГИ МИСР

XIX династия фиръавнларининг Кичик Осиёда олиб борган давомли урушлари, хусусан, хеттлар билан қилинган катта уруш Мисрнинг одам кучи ва моддий бойликларини жуда камайтириб юборган ва мамлакатни тушкунликка учратган. Бир вақтлар қудратли бўлган Миср давлати айрим-айрим бўлақларга бўлиниб кета бошлаган. Эраמידан аввалги XI аср бошларида подшолик ҳокимиятини ўз қўлларига ўтказиб олган ва бутун мамлакатда ҳукмронлик қилишни даъво қилган Фива бош руҳонийлари Дельтани ўз қўлларида тутиб қололмаганлар. Ички кураш натижасида қолдан тойган Миср тез орада чет эл истилочилари, ливияликларга ем бўлган. Ливияликлар дастлаб Мисрга ва унинг армиясига ёлланма аскар сифатида келиб кирган эдилар, сўнгра эса уларнинг лашкарбошилари подшо ҳокимиятини босиб олиб XXII династияга асос солганлар (эраמידан аввалги 941—821 йиллар).

Миср аввалги гуллаб-яшнаган замонига қараганда тушкунлик даврини кечираётган бўлса ҳам, унда хўжалик ҳаёти батамом тўхтаб қолмаган эди. Шу билан бирга, мисрликлар бу вақтда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг баъзи бир соҳаларини ҳатто анчагина мукаммаллаштирган ҳам эдилар. Масалан, металлургия техникаси соҳасида мисрликлар бир қанча катта ютуқларга эришган эдилар. Мисрликлар бронзадан ҳар турли буюмларни, жумладан, нафис ҳайкалчаларни жуда моҳирлик билан ишлай олганлар, бу ҳайкалчаларни кумуш ёки олтин

Экономика ва
ижтимоий тузум

толалар билан жимжимадор қилиб беаганлар. Такушит номли мисрлик аёлнинг Эфиопия-Саис даврига оид ҳайкалчаси шундай толалар териб ишлаш техникасининг ажойиб намуна-сидир. Подшо Пасебханнинг яқинда Танисдан топилган кумуш саркофаги (тобути) металлни бадий жиҳатдан ишлаш соҳасида ажойиб ютуқларга эришилганини кўрсатади. Металлургия тош йўниш техникасини тобора кўпроқ сиқиб чиқара бошлаган. Ҳайкалчалар, идиш-товоқлар, асбоб-ускуналар ва қурол-яроғлар энди аввалгидек тошдан эмас, балки фақат металлдангина ишланган бўлган. Шунингдек, темир аста-секин бронзани ҳам сиқиб чиқара борган.

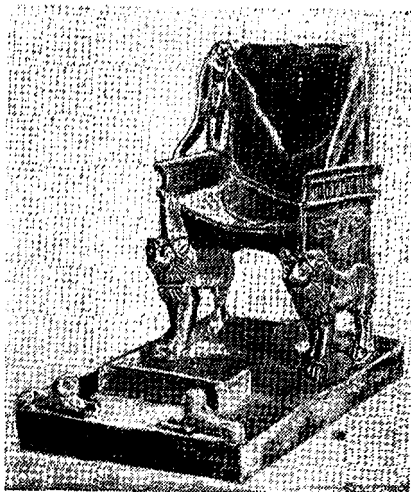
Мисрга Фаластиндан, Кичик Осиё ҳамда Эгей денгизи районидан кўлаб темир келтириладиган бўлиб қолган. Жанубий Фаластинда, Миср чегараларига яқин бўлган Жерар шаҳрида ўтказилган қазилари вақтида темир эритадиган печь, шунингдек, темирдан ясалган асбоблар ва қурол-яроғлар топилди. Мисрнинг ўз тупроғида ҳам темирдан ишланган жуда кўп нарсалар топилган. Фивада дубулға ва қуролсознинг бир қанча асбоблари топилган. Топилган дубулға осурларникига ўхшатиб ишланган, шунга қараганда, бу темир асбоблар ҳам осурлар Мисрни истило қилган даврга мансуб бўлса керак. Эрамиздан аввалги VII асрга мансуб бўлган Дафна ва Навкратис: харобаларидан темир асбоблар ва қурол-яроғлар: пичоқ, болта, искана, мотиға, қирғич ва ўқ учи топилган. Тўқимачилик касби ҳам юксак даражада тараққий қилган. Мисрда тўқимачилик ишлаб чиқаришининг алоҳида марказлари вужудга келган, чунончи, Ахмим, кейинчалик эса Мемфис шундай марказлардан бўлган. Тўқимачилар ва йигирувчилар цехга ўхшаш алоҳида-алоҳида гуруҳларга бирлашганлар. Тўқимачилик ишининг ҳатто Таит деган алоҳида маъбудаси

Кумушдан ясалган саркофагга подшо Пасебхан бошининг тасвири.

XXI династия. Танисдан топилган.

ва Урта Мисрда тўқимачилик ишининг Хежхетеп («Поки раҳмат») деган худоси бўлиб, уларга сажда қилганлар. Фаянс буюмлар ишлаб чиқариш жуда такомиллашган. Фаянсдан ҳар турли уй-рўзгор асбоблари, зийнат буюмлари ва бўйи 25 см гача стадиган нафис ҳайкалчалар ясалган. Бойлар учун ва чет элларга чиқариш учун тайёрланадиган бу зийнат буюмлар жумласига ҳар турли хушбўй ва упа-элик парсалар ҳам кирган. Шу даврдаёқ нилуфардан махсус мой олишни билганлар,

Кейинги даврдаги Миср тахти

лар, бу мой амалдорларни янги мансабга тайинлаш вақтида уларнинг юзига суркаш учун ишлатилган.

Топилган ҳужжатлар савдо янада ривожланиб ва мураккаблашиб борганлигидан гувоҳлик беради. Чет эл савдогарлари Мисрга тез-тез келиб-кетиб турганлар. Мисрликлар ўзларига керакли молларни аввалгидек Суриядан келтирганлар. «Уну-Амоннинг Сурияга қилган саёҳати тўғрисидаги ҳисоботи»да худо Амонга аталган муқаддас қайиқни қуриш учун зарур бўлган ёғоч Библдан сотиб олинганлиги муфассал гапирилади. Бу адабий асарда Сидондан дельтага, Танис

шаҳрига жуда кўп кемалар келганлиги ва Беркетэл деган қандайдир бир савдогар билан (финикиялик йирик савдогар бўлса керак) савдо алоқаси қилинганлиги тўғрисида сўзланади. Чет мамлакатлар билан кенг миқёсда савдо қилиш билан бирга, чакана савдо ҳам олиб борилган. Лансинг папирусда Финикиядан ҳар хил моллар олиб келинганлиги гапирилиб, шу билан бирга, «савдогар» («шу»)нинг қисмати ҳунарманднинг оғир қисматига таққосланади. Бунда ўзини-ўзи унча таъмин эта олмаган ва кўпроқ божхона амалдорларининг сиқикларидан қийналган камбағал чакана савдогар кўзда тутилган бўлса керак. XXI—XXII династия замонидан бошлаб, моллар қуйма кумуш (ёмби)га алмаштириладиган бўлган. Шу даврга оид ҳужжатларда кумуш «қуйилган» ёки «тозаланган» кумуш номи билан юритилган. Давлат маълум оғирликлардаги стандарт кумуш пуллар чиқариш

учун баъзи бир тадбирлар кўрган ва шу мақсадда кумуш эри-тиш ҳаракатини қилган, чунки бу тадбирлар давлатга ички савдо ишларини тартибга солиш имкониятини берган. XXI династияга мансуб баъзи бир ҳужжатларда қул, ер участкалари, истриқ, мирра (мози) вадон.савдоси бўлганлиги кўрсатилади. Бу товарларнинг ҳаммаси кумушга сотилган. XX династия ҳужжатларида ғалла нархи анча ошганлиги кўрсатилади, бунга эса шу даврда хўжалик ва сиёсий соҳада юз берган кризис сабаб бўлади. Аммо ернинг баҳоси жуда арзон бўлган, масалан, бир арура ер (2735 кв. м.) 1 дебен (91 грамм) кумуш турган.

Савдонинг ривожланиши мулкий ва синфий табақаланишнинг янада кучайишига ёрдам берган. Кўпдан-кўп бойликлар, жумладан, қуллар ҳам, йирик ибодатхоналар ва айрим бойлар, асосан, қоҳинлар билан амалдорлар қўлида тўплана борган. Қул савдоси ҳақида кейинги даврга оид ҳужжатларда гапирилади, шу билан бирга, баъзи ҳолларда бу қулларнинг чет мамлакатлардан келтирилганлиги (чунончи, «суриялик») кўрсатилади. Бироқ Миср фиръавлари ўзларидан олдин ўтган XVIII—XIX династиялар замонидаги фиръавнлар сингари энди истилочилик урушлари олиб боришга қодир бўлмай, қоладилар, шу сабабли бу даврда чет эллик қулларни келтириш камайиб, натижада қуллар баҳоси ортиб кетади. XIX династия даврида бир чўрини 4 дебен 1 ките (373,1 грамм) кумушга сотган бўлсалар, XXI династия даврига келиб, бир қулнинг баҳоси 20 дебен (1820 грамм) кумушга тенг бўлган. Ибодатхоналар, қоҳинлар, катта амалдорлар ва савдогарлар кўпдан-кўп ерларни ўз қўлларига ўтказиб оладилар. Бойлар деҳқонларнинг ерларини сотиб ола бошлайдилар, бу эса қишлоқ жамоаларининг янада бўлиниб кетишига, шаҳар ва қишлоқлардаги майда мулк эгаларининг хонавайрон бўлишига сабаб бўлади. Ернинг хусусий мулкчилиги тўғрисидаги тасаввур тобора кўпроқ мустаҳкамланиб боради. Бой аристократлар ўзларига қарашли ерларни болаларига мерос қилиб қолдирадиган бўлганлар. Масалан, подшо Осоркон III нинг ўгли, Фивадаги Амон ибодатхонасида олий бош руҳоний мансабида турган Иувалот ўз васиятномасида 556 арур (1. 520,66 га) ер-мулкни ўғлига мерос қилиб қолдирганлигини айтади. Бу васиятномада ерлар кимлардан сотиб олигани очиқ кўрсатилган, Иувалот бу ерларни асосан ер эгаларидан, аскарлар ва шаҳарликлардан сотиб олган экан. Ер сотиб олиш, баъзан, деҳқонларнинг ерларини бойлар ёки подшо саройи томонидан очиқдан-очиқ босиб олишга айланган. XXII династия замонидagi ҳужжатда бир қоҳин ўзига қарашли қудуқнинг ва бу қудуқ атрофидаги ер участкасининг қонунсиз тортиб олинганлигидан

шикоят қилади. «Аменемопе насиҳатномасида» автор: «Дала чегарасидаги чегара тошини олиб ташлама... бир қарич ҳам ерни тортиб олишга уринма ва бева хотининг (ер участкаси) чегарасини бузма» дейди. Катта-катта ер-мулкларнинг айрим бойлар қўлида тўпланиб бориши ва чек ерларидан маҳрум бўлган жамоачиларнинг тобора хонавайрон бўлиши ижарага ер олиш ва ер беришнинг авж олишига сабаб бўлади. Уша «Аменемопе насиҳатномасида» «ижарага одамларга ер участкалари улашиб берган» бир одам тилга олинади. Қуллар билан камбағаллар воҳнатиини шафқатсиз эксплуатация қилиш, эркин жамоачиларни хонавайрон қилиш ва талаш кўпинча қўзғолонлар чиқишга сабаб бўлган. Уша вақтдан сақланиб қолган ҳужжатларда синфий курашнинг жуда ўткир формаларда давом қилганлиги очиқдан-очиқ бўлмаса ҳам, сал-пал эслатиб ўтилади. Масалан Шешонх I (эрамиздан аввалги 941—920 йиллар) округ бошлиғи бўлган бир амалдорини қўзғолон кўтарилган воҳналарга юбориб, у ерда тартиб ўрнатишни буюради; бу қўзғолон деҳқонларнинг ерлари қонунсиз равишда тортиб олинганлиги муносабати билан кўтарилган эди. Амон ибодатхонасининг бош руҳонийси Осорконнинг катта ёзувида Такелот подшолик қилган даврда бўлиб ўтган катта бир қўзғолон тасвирланади. Такелот подшолик қилган давр «нуқул кураш йиллари бўлиб, ҳар бир одам ўз қўшнисини тўтиб берар эди». Эрамиздан аввалга 570 йилда Мисрда янгидан қўзғолон кўтарилиб, Яхмос «қўзғолончиларга» бошчилик қилади ва подшо Априй (Уах-иб-Ра)ни ағдариб ташлаб, подшо ҳокимиятини ўз қўлига олади.

Баъзи бир подшолар синфий кураш ўткир бир вазиятда давом қилаётганини кўрганларидан кейин, гоят кескин тус олиб кетган синфий зиддиятларни юмшатишга ҳаракат қилдилар. Грек тарихчиларининг асарларида подшо Бокхорис (Мисрча номи Бакперенф, эрамиздан аввалги 732—726 йилларда ўтган) тўғрисида хотиралар сақланган, у подшо хусусий кишиларнинг мисрлик камбағал қарздорларни қулликка солишини ман қилган ва ер сотишга эркинлик берган. Геродотнинг сўзига қараганда, Миср подшоси Яхмос II (Амазис) «мисрликлар учун бир қонун чиқарган; бу қонунга мувофиқ, Мисрнинг ҳар бир граждани тирикчилик қилиш учун қандай маблағларга эга эканлигини ҳар йили область бошлиғига келиб айтишга мажбур бўлган; буни қилмаган одамга ёки қонуний йўл билан топилган маблағлар ҳисобига яшаётганини исбот қила олмаган кишига ўлим жазоси берилган». Шу билан бирга Геродот грек реформатори Солон мисрликларнинг шу қонунини кўчириб олганини ва «Миср (шу вақтда) гоят фаровонликда яшаганлигини» кўрсатиб ўтади. Грек тарихчиси

Яхмос II ни халқ ичидан чиққан социал реформатор сифатида тасвирлаб, бойлар ўзбошимчалигини чегараловчи бир қанча реформалар ўтказганлигини айтади.

Уша даврнинг ижтимоий тузумидаги характерли хусусият шундан иборат бўлганки, мансаб ва касб отадан болага мерос бўлиб ўтган, шу туфайли коҳинлар, аскар ва ҳунармандларнинг тор доирадаги ижтимоий гуруҳлари майдонга келган. Катта-катта поместьелар ва бойликларни ўз қўлига тўплаб, тор доирага ўралган ижтимоий гуруҳни ташкил қилган коҳинларга эргшиб, подшодан чек ер олган аскарларнинг ҳам XII династия давридан бошлаб тор доирага ўралган гуруҳлари вужудга келган. Бу ҳарбий колонистлар асосан дельтага келиб жойлашган. Қулдорлик жамиятини мустаҳкамлаш мақсадида бундай ижтимоий гуруҳлар қонун йўли билан мустаҳкамланган, чунки қулдорлар олами кескин синфий-курашлар натижасида тобора ҳолдан кетиб, инқирозга юз тутаётган эди.

Ливияликларнинг
Мисрни истило
қилиши

Ливияликлар дельтанинг ғарбига ва Нил дарёси водийсининг шимолига туташган жойларда ҳамда ғарбий воҳаларда қадимдан яшаб келганлар. Мустақил, лекин маданий жиҳатдан орқада қолган бу қабилаларга қарши мисрликлар узоқ вақтдан буён курашиб келганлар. Янги Подшолик фиръавнлари замонида, Миср гуллаб-яшнаган даврда ливияликлар Мисрга кўплаб келиб ўрнашганлар. Фиръавнлар ливияликларни ёлланма аскарлар сифатида хизматга қабул қилиб, уларга асосан дельтадан чек ерлар берганлар. Миср кўп сонли армиялар тузишнинг уддасидан чиқолмай, ёлланма аскарлардан кўплаб фойдаланишга мажбур бўлган даврда, яъни XX ва XXI династиялар замонида ливияликлар Мисрга аъниқса кўплаб кўчиб кела бошлаган. Ливия зодагонларидан баъзи бирлари Мисрда катта-катта ҳарбий ва коҳинлик лавозимларини эгаллайдилар. Ҳарбий командир ва Гераклеополдаги Хершефи деган худонинг бош руҳонийси бўлган ливиялик бир одамнинг ёзувида бу одамнинг ўзидан аввал ўтган ота-боболаридан 15 таси шу ерда умр кечириб ва шу ерда ўлганлиги айтилади; бу ёзувга қараганда унинг аждоди «Ливиялик Буювава» XXI коҳинлик династияси замонида Гераклеополга кўчиб келган бўлса керак. Унинг авлод-аждодлари ливиялик қўшинларнинг «уруғ бошлиқлари» ва Гераклеополда ибодатхонасининг коҳинлари лавозимида ишлаб келганлар. Бу ливиялик аристократик уруғдан бири подшо оиласи билан қариндош ҳам бўлиб олган. Унинг невараси бўлган Шешонк подшолик тахтини қўлга олиб, XXII династияга асос солган. Ливияликлар династиясидан чиққан подшолар Фива коҳин-

лари билан ҳисоблашишгагина эмас, ҳатто кўпинча уларга таяниб иш кўришга ҳам мажбур бўлганлар. Янги династия подшолари эски подшо хонадони билан қариндош бўлиб олиб, ўз болаларини Фивадаги ибодатхоналарга бош руҳонийлар қилиб тайинлаганлар. Ливияликлар династиясига асос солган Шешонк I серғайрат ҳукмдор бўлган. Ливияликларнинг ҳарбий кучларига ва Фива қоҳинларига таяниб олган Шешонк I бутун Мисрни бирлаштиради ва унинг Осиёдаги ташқи сиёсатини қайта тиклашга ҳаракат қилади. Шешонк I ўзини XVIII—XIX династиялар замонидаги буюк истилочи фиръавнларнинг ишини давом эттирувчи қилиб кўрсатиб, Карнакдаги ибодатхона ёнида «Бубастислар ҳовлиси»ни ва катта минора қурдиради. Бу ерда сақланиб қолган ўймакор расмлар ва зафарномаларда Шешонкнинг Фаластинда қозонган ғалабалари тасвир этилади. Осиёлик асирлардан 156 тасини арқонга боғлаб олиб бораётган худо Амоннинг каттакоп тасвири айниқса диққатга сазовор; бу асирлар, ўша ердаги ёзувга қараб ҳукм қилганда, Миср қўшинлари ишғол қилган Фаластин шаҳарларининг символи эди. Қадимги Фаластин шаҳарларининг бу қимматбаҳо рўйхатида маълум-машҳур шаҳарлардан бир қанчасининг номи (чунончи, Таанаха, Шунема, Бет-Бана ва Мегиддо) сақланиб қолган. Шешонк I ўз династиясини мустаҳкамламоқ учун дельтадаги Бубастис шаҳрини давлат пойтахтига айлантиради, шу сабабли у асос солган династия Бубастислар династияси деб юргизилади. Шешонк I подшолик даврида (эраميزдан аввалги 941—920 йиллар) ҳар қанақанги йўл билан бўлса ҳам Миср давлатини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. У Фаюмга яқин жойда қалъа қурдирган. Нил дарёсининг чап қирғоғида, Хибе оролининг рўбарўсида Шешонк I даврига оид турли ўймакор расмлар солинган ва хатлар ёзилган қалъа харобалари топилган эди. Шешонк чет эл халқлари устидан қозонган ғалабаларини ва ҳарбий зафарларини Хибе ибодатхонаси деворларида ҳам тасвирлаб қолдирган; бунда фиръавн Мисрга ҳайдаб олиб келтирган чет эллик асирлар тасвирланган.

1938—1939 йилларда Танисда ўтказилган қазиш вақтида Шешонкнинг ҳали қўл тегизилмаган мақбараси топилди: бу мақбарадан фиръавннинг олтин билан кумушдан қуйиб ишланган саркофаги (тобути) ва унда мумёланган фиръавннинг яхши сақланган жасади чиқди, фиръавннинг юзига олтиндан зеб бериб ишланган ниқоб тортилган экан.

Шешонк I дан кейин ўтган подшолар Шешонкнинг давлатни идора қилиш соҳасидаги ишларини муносиб суратда давом қилдириш учун зарур имкониятга эга бўлмаганлар. Осуриянинг кучайиб кетиши XXII династия фиръавнларини Нил ва

дельта водийсидан ташқарига чиқмай, шу ернинг ўзи билангина чекланишга мажбур этади. Осурларнинг бостириб келиш хавфидан ташвишга тушган Осоркон II осур подшоси Салманасарга қарши бош кўтарган Сурия-Фаластин подшочаларини иттифоқига бир қадар ёрдам беради. Осур ёзувларида 854 йилда Қарқара ёнида бўлган жангда осурларга қарши «1000 мусрий» (мисрликлар) уруш қилгани эслатиб ўтилади. Самарияда ўтказилган қазилар Осоркон II ning Исроил билан бир қадар алоқа боғлашга ҳаракат қилганини тасдиқлайди. Лекин Миср давлатининг бу ҳарамма уринишларидан ҳеч қандай фойда чиқмайди. Ички курашнинг кескинлашуви мамлакатни майда-майда бўлақларга бўлиб юборади, Такелот II замонида бу кураш айниқса авж олади. Давлат аста-секин майда қисмларга бўлиниб, уларни кичик-кичик мустақил ҳокимлар идора қила бошлайди. Миср давлатида юз берган бу алғов-далғовлар ва давлатнинг майда қисмларга бўлиниб кетиши ҳақидаги эсдаликлар «подшо Петубастис циклидан қиссалар»да сақланиб қолган. Грек тарихчилари бу даврни «додекархия», яъни 12 подшо ҳукм сурган давр деб атайдилар. Ливияликлар династиясидан бўлган подшолар ҳатто ўзларининг расмий ёзувларида мамлакатнинг ҳаммаси ҳам бўйсунмаганлигини эътироф қилишга мажбур бўлганлар. Осоркон II ўз ҳайкалига ёздирган хатда, Мисрни «унинг авлодлари» идора қилиши ва уни худолар худоси Амон Ранинг бош руҳонийлари, Манинг улуг бошлиқлари (машуашлар, яъни ливияликлар.— В. А.) ҳамда Хершефи коҳинлари «чин қалбларидан бош эгиб» эътироф этишларини орзу қилади; фақат шуни орзу қилиш Миср фиръавни учун ҳаддан ошиқ камтарликдир. Ливиялик фиръавнлар Юқори ва Қуйи Мисрдаги ливиялик командирларни ва олий коҳинларни бирлаштиришни ўзларининг доимий сиёсий вазифалари қилиб қўйган бўлсалар ҳам, лекин улар бу муддаоларига тўла равишда эриша олмаганлар.

Нил дарёсининг 1-шаршарасидан жануб томондаги ўлкаларда азалдан нубияликлар яшаб келган. Миср фиръавнлари Нубияда ўлжалар қўлга киритиш, қул олиб келиш ва ерлар босиб олиш мақсадида Қадимги Подшолик замонларидан буён Нубияга қаттиқ ҳужумлар қилиб, уни хароб қилиб келар эдилар. XVIII династия фиръавнлари замонида Миср аскарлари Нубиянинг 4-шаршарагача бўлган жойлардаги ерларини истило қилиб, у ерда мустаҳкам ўрнашиб оладилар. XIX династия подшолари ўзларидан олдинги подшоларнинг ишини давом қилдириб, Нубияда Миср ҳокимиятини мустаҳ-

Эфиопияликларнинг Мисрни истило қилиши

камлаш йўлида бир қанча тадбирлар кўрганлар. Бу подшолар Нубия мамлакатини ўз қўлларида маҳкам тутиб туриш учун у ерда шаҳарлар, қалъалар ва ибодатхоналар қурдирганлар. Натижада Нубия аҳолисининг юқори қатламлари кўп жиҳатдан Миср маданиятини қабул қилган. Қоҳиларнинг XXI ва XXII династиялари замонда Мисрнинг заифлашувидан фойдаланган Нубия мустақил бўлиб олади. Бироқ Нубия ҳокимлари Мисрнинг жуда кучли маданий таъсири остида бўлганликларидан ўзларини Миср фиръавлари деб юргизганлар ва ёзувларини Миср тилида тузганлар. Нубия ҳокимлари муқаддас «Амон тоғлари»нинг Жабал-Баркал деган қоялари ёнидаги ўз пойтахтлари Напатада Мисрнинг олий худосига топинганлар, улар бу худони ўзларининг бош хазиналари бўлмиш «олтин конлари» шарафига «олтин» худо деб атаганлар; бу «олтин конлари» бир вақтлар Амоннинг Фива ибодатхонасига қарашли бўлган. Нубиянинг ҳукмдор доиралари Амон ибодатхонасининг фивалик коҳинлари билан айниқса маҳкам алоқада бўлганлар. Нубияда эрамиздан аввалги VIII асрда маркази Напата бўлган мустақил давлат ташкил топган бўлиши ҳам жуда мумкин. Бу даврдаги Нубия ҳокимлари ливияликлар ҳукмронлик қилган замонда Миср давлатининг ҳолдан кетганлигидан фойдаланиб ва Юқори Мисрда аста-секин ўрнашиб олиб, бутун Нил водийсини босиб олиш учун кураш бошламоқ мақсадида Фива области ва Фиванинг бой коҳинлари билан азалги алоқаларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилганлар. Эфиопия бошлиғи Қаштанинг ўғли Пианхи (эрамиздан аввалги VIII асрнинг иккинчи ярмида яшаган) сиёсат соҳасида отаси олиб борган ишни давом қилдириб, зўр гайрат билан Мисрни истило қилишга киришади; Пианхи бу истилосини ўзининг катта ёзувида тасвирлаб берган. Напатадан топилган бу ёзув ҳозирда Қоҳира музейида сақланмоқда. Ғоят қимматли бўлган бу тарихий ёзувга қараганда, Саис князи Тefнахт Пианхининг асосий рақиби бўлиб, Тefнахт дельта билан Юқори Мисрнинг анчагина ўлкаларини ўз атрофида бирлаштиришга муваффақ бўлади. Пианхи ўзини Миср фиръавларининг қонуний меросхўри ҳисоблаб, «ўзим подшоман, худо Атумнинг жонли сиймоси... марҳаматли худоман» дейди, Тefнахтни эса, «ғарбнинг бошлиғи» ва Ўрта дельта ўлкаларидан бирининг ҳокими ҳисоблайди. Пианхи ёзувида ўзини «кўп сонли армияга бошчилик қилиб, жапуб томонга қараб келаётган» Тefнахтдан Мисрни озод қилувчи деб кўрсатади. Пианхи Миср князлари билан лашкарбошларининг чақиригига жавобан Тefнахтга қарши чиқади ва Тefнахт кўшинлари устидан бир қанча галабаларга эришади. Пианхи Фивани қўлга олиб, Мемфис остоналарига яқинлашиб бора-

ди ва Шимолий Мисрнинг яхши мустаҳкамланган шу шаҳри-ни штурм билан олади. Пианхи Мисрни эгаллаб, Тefнахтни таслим бўлишга мажбур этади ва ўзини бирлашган Миср фиръавни деб эълон қилади. У Фивада таптанали маросим ўтказди. Пианхи ўз ёзувларидан бирида Амонга мурожаат қилиб, Фивада Опет байрами кунда ўтказиладиган дабдабали маросим вақтларида унинг (Амоннинг) образида бўлишга имкон беришни илтимос қилади.

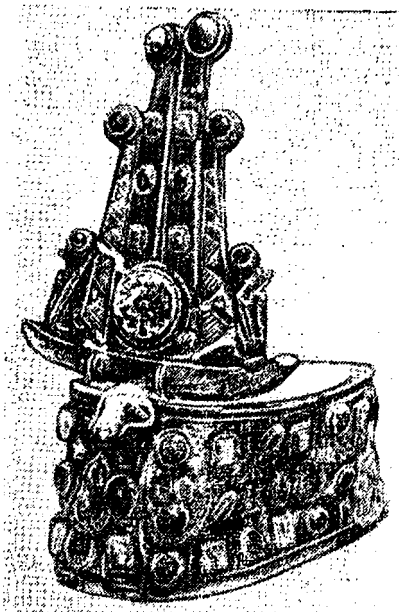
Пианхи ворислари бутун Мисрда ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаб олган. Шабак бўлса, бутун Мисрни идора қилган. Пианхининг тахт ворисларидан бири Тахарка Мисрни Осурия қўшинларининг ҳужумидан ҳимоя қилишга мажбур бўлган. Тахарка ўз подшолигининг 6-йилига оид бир ёзувда ўзини Мисрнинг чинакам фиръавни деб тасвирлайди: «худоларнинг бузилиб кетаётган ибодатхоналарини тиклаш учун, худолар ҳайкалларини ишлатиш учун, улар оморларини тўлдириш учун, уларга қурбонлик қилинадиган жойларни қурбонлик билан таъминлаш ва уларга ҳар турли назир-ниёзлар келтириш учун нима қилинса худоларга мақул бўлар экан деб, кечаю кундуз ўйлаб ётган». Тахарка фойдали иш қилганини таъкидлаб, «бу мамлакат «Бутун борлик султони» (Озирис — В. А.) замонда ҳамма нарсага мўл-кўл бўлгани каби, менинг вақтимда ҳам фаровон мамлакат бўлди» деб ғурур билан гапирди. Ҳар бир киши бирон нарса тўғрисида: «Қани энди мана шу нарса менда бўлса» деб айтмайди, эрталаб ҳам бемалол ухлай беради. Идора ишларига ҳаққоният киритилди, ёлгончилик эса ерга кўмилди», дейди. Бироқ Тахарка осурияликларнинг Мисрда бостириб киришини тўхтата олмаган. Асархаддон 671 йилда Мисрни истило қилади, Тахаркани қочиб кетишга мажбур этади. Ашшурбанипал замонда Осурия қўшинлари Мисрда икки марта босиб келиб, уни харобазорга айлантирадилар. Лекин бу вақтда Осурия ҳолдан кетиб, кучсизланиб бораётган эди. Ашшурбанипал Миср устидан ўз ҳокимиятини сақлаб қолмоқ учун, эфиопиялик подшоларга қарама-қарши ўлароқ, Шимолий Миср аристократиясига таяниб иш кўришга мажбур бўлади.

Саис ҳокимларининг Мисрни бирлаштирини

665 йилдан бошлаб Саисда Псамтик идора қилган. Псамтик Тefнахт авлодидан бўлиб, ливиялик аристократик уругдан келиб чиққан. Ашшурбанипалнинг ёрдамига таяниб иш кўрган ва осурияликларнинг содиқ иттифоқчиси бўлган Псамтик бутун Мисрни ўз қўл остида бирлаштириб, янги XXVI династияга асос солган ва бу династия Саис династияси деб ном олган. Бу династия фиръавнлари замонда Миср янгидан бир қадар равшан тошган. Бироқ, бу Миср давлати ва

маданиятининг сўнги марта, лекин кучсизроқ ривож топган даври эди.

Бу даврда Мисрнинг ташқи савдоси анча тараққий қилган. Фиръавн Нехо даврида Нил дарёсини Қизил денгиз билан туташтирадиган канал қуришга доир гоят катта ишлар олиб борилган, бу канал қурилиши билан Мисрдан Нубияга ва ҳат-

Нубияликлар бошлигининг кумушдан ясалган тожи.

Эрамизнинг III—VI асрлари.

то ундан нари Пунтга тўғридан-тўғри борадиган сув йўли очилар эди. Сўнгра Геродот қолдирган маълумотга қараганда, Нехонинг буйруғи билан финикиялик денгизчилар кемада Африкани айланиб чиққанлар. Мисрнинг Шарқий Африка ва Ички Африка мамлакатлари билан савдо алоқаларини қайтадан бошлаб юборганлиги Миср ёзувларида тасдиқланиб кўрсатилади. Фивадан Нубия товарларини Мисрга олиб бораётган кемалар сурати солинган плита-тошлар топилган эди. Шу кемалар қарвонини бошлаб борган Амон «кемаси» нинг командири Псамтик I замонида яшаган мисрлик Самтауи-Тэфнахт деган киши бўлган. Абу-Сунбул ёнида грек ёзувлари топилган; бу ёзувда Миср қўшинлари ва, шу билан бирга, улар орасидаги грек ёлланма ас-

карлари ҳам, «Керкидан юқорироққа чиқдилар» дейилади. Афтидан, бу Псамтик II замонида Нубияга қараб юриб, Нилнинг иккинчи шаршараси районигача бориб етган ҳарбий экспедиция бўлса керак.

Аммо Миср Кичик Осиёдаги кария-лидия қабилалари билан, шунингдек, кенг территорияни эгаллаган грек дунёси билан ва, биринчи галда, ионийлар билан савдо соҳасида ва маданий соҳада айниқса маҳкам алоқа қилган. Милет савдогарлари ва колонистлари VIII асрдаёқ дельтанинг ғарбий қисмида мустаҳкамланган савдо факториялари қурганлар. Псамтик I замонида Қанобга яқин жойда ёлланган грек ас-

карлари учун лагерь қурилган. Қазииш натижасида дельтанинг шарқий қисмида ионийларнинг Дафнэ деган катта савдо посёлкаси бўлганлиги аниқланди. Дельтанинг гарбий қисмидан грекларнинг Навкратис деган катта поселениесининг қолдиқлари қазиб топилди; бу ҳақда Геродот бир қанча қимматли маълумотлар беради. Навкратис харобаларидан жуда кўп ва хилма-хил санъат асарлари ҳамда уй-рўзғор буюмлари топилган; булар грек савдогарлари келтирган ёки Мисрга кўчиб келиб жойлашган грек ҳунармандлари шу ёрнинг ўзида грек услубида ишлаган буюмлар эди.

Узоқ давом қилган урушлар ва осур қўшинларининг мамлакатни харобаларга айлантирган ҳужумлари натижасида тинкаси қуриган Миср энди ўз чегараларини душмандан ҳимоя қилиш ва Осиёдаги обрўини сақлаш учун зарур бўлган кўп сонли армиялар тўплай олмасди. Шу сабабли Саис фиръавнлари кўп жиҳатдан Кичик Осиё ва Грециядан ёлланган аскарларга таяниб иш кўришга мажбур бўлганлар; бу ёлланма аскарлар Миср қўшинларининг асосий мойисини ташкил қилган бўлиши ҳам мумкин. Подшо Уах-иб-Ра (Априй) замонида оид Миср ёзувларидан бирида «ливиялик, осиелик, грециялик ва бошқа чет эллик ёлланма аскарларнинг қўзғолон кўтаргани ва бу қўзғолончиларнинг фиръавини Нубияга қочиб кетиши хавфини тугдирганлиги гапирилади. Бошқа бир ёзувда фиръавн Уах-иб-Ра (Априй)нинг армияга бошчилик қилгани ва бу армияда «беҳисоб греклар бўлганлиги» айтилади. Грек тарихчилари, жумладан, Геродот грек савдогарлари ва ёлланма аскарларининг Мисрга кириб борганлиги масаласига, Саис фиръавнларининг «Грецияга мойиллиги» ва ўша замонда мисрликлар билан греклар ўртасида жуда яқин маданий алоқа бўлганлиги масаласига катта эътибор берадилар. Бу фактларнинг ҳаммаси эраминдан аввалги VII—VI асрларда греклар учун, уларнинг савдо ишларининг тараққий қилиши ва уларнинг Мисрни колонизация қилиши, яъни кўчиб бориб ўрнашиши учун катта аҳамиятга эга бўлган бўлса керак. Шу муносабат билан бир қанча афсона ва эртақлар майдонга келганки, Геродот булардан ўз асарида фойдаланади. Чунинчи, Геродот ҳикоя қилишича, оракул Псамтик I га: «Мис одамлар», яъни бошдан оёғигача мисдан кийим кийган карийлар ва ионийлар дегиш орқали сенга ёрдамга келадилар, деб каромат қилган эмиш.

Ташқи савдонинг ривожланиши ва Мисрнинг греклар билан иқтисодий алоқаларининг мустаҳкамланиши натижасида пул хўжалигининг, пул (монета) ишининг, ижарахўрликнинг энг қадимги формалари тараққий қилган. Мисрнинг иқтисодий жиҳатдан вақтинча бундай юксалиши қулдорлардан

ва ер эгаларидан иборат аристократларнинг ҳукмрон синфлари, асосан коҳинлар, ливиялик ҳарбий аристократия, кичик осиелик ва грек савдогарларининг ҳамда маълум даражада ёлланма аскарларнинг бойиб, бадавлат бўлиб кетишига сабаб бўлган. Шу замонга оид ёзувлар ибодатхоналар ихтиёрида, биринчи галда, Фива ибодатхонаси ихтиёрида, шунингдек, олий коҳинлар, йирик амалдорлар қўлида, собиқ подшоҳлар ёки уларнинг авлодлари қўлида жуда катта бойликлар тўпланганлигини кўрсатади. Масалан, «насл-насаби князь бўлиб келган, (подшонинг) бирдан-бир дўсти, сарой оғаси, бош табиб, олтин сақланадиган хазинанинг бошлиғи, саройнинг нуфузли одами ва подшо онасининг мўътабар кишиси бўлган... Пефнефди-нейт деган бир катта мансабдор ўз ёзувида Абидос ибодатхонасига I минг арур (2735 га) ер топширганлигини айтади.

Саис фиръавилари ички сиёсат соҳасида ливиялик ҳарбий аристократия, Миср коҳинлари ва грек савдогарлари ўртасида усталик билан иш олиб боришга тиришадилар. Саис фиръавилари Мисрнинг нуфузли коҳинларига қарши, шунингдек, ҳалигача ҳам баъзи бир мустақилликка эга бўлишни даъво қилиб келаётган кўпдан-кўп князчаларга қарши кураш олиб борганлар ва, шу билан бирга, улар устидан бўлган ҳукмронликни мустаҳкамлаш учун чет элдан, асосан кичик осиеликлардан ва греклардан ёлланган аскарларга таянишга мажбур бўлганлар. Масалан, Псамтик I тахтга ўтиргандан кейин грек ёлланма аскарлари билан грек савдогарларига таяниб иш кўрмоқчи бўлади. У грекларнинг Навкратисдаги савдо қолянийларига катта-катта имтиёз ва енгилликлар беради. Псамтик I Фива коҳинларини ўзига батамом бўйсундириб олмоқ учун ўз қизи Нейтикертни Амоннинг олий коҳини («худонинг қаллиғи») Шепенепет II га қиз қилиб беради, тўғриси Шепенепет II ни шунга мажбур этади. Бу маълумот алоҳида ҳужжатда ёзилган бўлиб, бизгача сақланиб келган. Ташқи сиёсат соҳасига келганда, Псамтик I тушкунликка юз тутиб бораётган Осурияни қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилган. Псамтик I нинг шуҳрат қозониши ва зўрайиб кетишига Осурия подшоҳи катта ёрдам қилган. Шунинг учун ҳам Псамтик Осурия давлатининг яшаб туришидан манфаатдор бўлган. Псамтик кучли Бобил давлатига қараганда, кучсиз Осурияни афзалроқ кўрган. Шу сабабли, Псамтиkning скифларнинг Миср чегараларига қилган ҳужумларини қайтаришгина эмас, балки уларни Фаластин территориясида қувиб бориш учун қатъий чоралар кўрганлиги тасодифий бир ҳол эмасдир. Бунинг устига, Набопаласар тахминан 616 йилда Осурия устига қўшин тортиб келган пайтда Миср қўшинлари ҳалокат ёқасида турган Осу-

рия давлатини қутқазиб қолмоқ учун Евфрат дарёси бўй-ларида пайдо бўлади. Псамтикнинг ўғли Нехо Осурияга отасидан ҳам кўпроқ ёрдам беришга ҳаракат қилган. Нехо 611 йилда тахтга ўтиргандан кейин, умумий куч билан Харранны босиб олмоқ учун ўз қўшинларини Осурияга ёрдамга жўнатган. Миср-Осурия қўшинлари Кархемиш шаҳрини ишғол қилишга муваффақ бўлганлар. Лекин Навуходонсор мисрликлар билан осурияликларнинг иттифоқчи қўшинларига Кархемиш ёнида зарба берган. Кархемишда ўтказилган қазишлар натижасида мисрликлар билан грек ёлланма аскарларининг шу шаҳарда бўлганлигини кўрсатувчи муҳим ёдгорликлар топилди. Бу ердан грек буюмлари, чунончи, Горгонанинг сурати солинган ионий қалқони, шунингдек, мисрликларнинг бронзадан ясалган ҳайкалчалари, Нехонинг номи ёзилган парчалар ва Псамтик номи ёзилган узук топилган.

Нехонинг вориси Псамтик II (эрамиздан аввалги 595—589 йиллар) ота-боболари олиб борган филэллин (яъни эллиничлик) сиёсатини давом қилдирган. Унинг замонида Мисрнинг Греция билан алоқаси аввалгидан ҳам мустаҳкамланган. Геродотнинг ҳикоя қилишича, элидашлар Псамтик II ҳузурига элчилар юбориб, Олимпия мусобақаларини қандай қилсак яхшироқ ўтказамиз деб, мисрликлардан маслаҳат сўраганлар. Қадимги мисрликларнинг донишмандлигини ва уларнинг маданий тараққиёти юксак даражада бўлганлигини ҳар доим завқ билан мақтаган Геродот, мисрликлар элида элчиларга жуда ўткир ва маъноли жавоб қайтарганларини айтади. Саис даврининг кейинги подшолари — Уах-иб-Ра (Априй) билан Яхмос II (Амазис) шу сиёсатни давом қилдиришга маж-

Псамтик III ҳайкалининг бош қисми.

Гранит. Саис даври. XXVI династия Париж. Лувр.

бур бўлганлар. Коринф дубулгасида подшо Уах-иб-Раини сақланиб қолган тасвири Мисрнинг бу фиръавни ҳатто кийган кийимида ҳам грекларга тақлид қилганлигини кўрсатади. Бу подшонинг грекларга мойиллик сиёсати Миср аҳолиси ўртасида норозилик туғдирган. Унинг подшолик даврида кўзголон кўтарилган. Уах-иб-Ра лашкарбошиларидан бири — Яхмос (Амазис) исьёнчиларга бош бўлиб, унинг асосан грек ёлланма аскарларидан иборат бўлган қўшинларини тор-мор келтирган ва ҳокимиятни ўз қўлига олган. Яхмос II киреналик грек қизига уйланиб, Самос тирани Поликрат билан ва Лидия подшоси Крез билан жуда яқин дўстона муносабатда бўлган. Яхмос II грек ибодатхоналарига катта-катта тортиқлар юбориб, бу билан грекларнинг дўстона муносабатда бўлишига ва ёрдам бериб, қўллаб-қувватлашига эришган. Яхмос II нинг актив ташқи сиёсат юргизганлиги Бобил ёзувларидан бирида акс этган, бу ёзувда Миср қўшинларининг ҳужумлари ҳақида гапирилади ва «Амасу»нинг номи тилга олинади.

Лекин бу давр мустақил Миср давлатининг сўнгги йиллари эди. Шарқда Эрон давлати ўсиб етилиб, у бутун қадимги Шарқ дунёсини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиришга ҳаракат қилаётган эди. Эроннинг жуда катта армияси ҳужумини қайтариш учун Мисрда етарли куч йўқ эди, у заифлашиб қолган эди. Яхмос II ўлгандан кейин, орадан кўп ўтмай, Эрон подшоси Қўмбиз 525 йилда Миср ерларига бостириб кириб, Пелузия ёнида бўлган жангда Миср қўшинларини тор-мор келтиради ва Псамтик III ни тахтдан ағдаради. Шундай қилиб, бир вақтлар зўр шуҳрат қозонган, лекин эпиделикда эса харобазорга айлантирилган қадимги фиръавнлар подшолиги Эрон давлати томонидан истило қилинади.

Саис даври маданияти

Янги Подшолик давридан бошлаб Миср кенг халқаро сиёсат майдонига чиқиб олади. Миср савдогарлари Фаластинга, Сурияга ва Финикияга тез-тез қатнаб турадилар. Мисрликлар Нубиянинг ичкарисига анча кириб бориб, жанубдаги узоқ Пунт мамлакати билан савдо алоқалари боғлайдилар. Миср фиръавнлари Олд Осиёнинг катта-катта ўлкаларини истило қилиб, 4-шаршарагача бўлган жойларда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. Мисрликлар бир қанча қўшни халқлар билан алоқа қилиб, маданий жиҳатдан уларга анча катта таъсир кўрсатадилар ва, ўз навбатида, улардан ҳам кўпгина нарсалар ўрнадилар. Шундай қилиб, Миср билан Эгей дунёси, Олд Осиё ва Нубия ўртасида ўзаро маданий алоқа ва таъсир тобора кучайиб боради. Мисрнинг сиёсий таъсири кучсизланиб, Миср ўзининг чет эллардаги ерларидан маҳрум бўла борган ва ҳатто бошқа мамлакатларнинг ҳужумига учраб, истило қи-

линган сўнгги даврида ҳам Мисрнинг қўшни давлатлар билан савдо алоқалари сақланиб қола беради. Ливиялик, эфиопиялик ва осуриялик истилочилар Мисрнинг юксак ва қадимги маданиятининг бир қадар таъсирига тушмасликлари мумкин эмас эди. Маданий жиҳатдан қолақ бўлган ливияликлар билан эфиопияликлар Мисрни истило қилганларидан кейин, бир вақтлардаги гиксослар сингари, Миср маданияти таъсирига батамом деярли берилиб кетадилар, Мисрни истило қилиб, у ерда ўз династияларини барпо этган ливиялик ва эфиопиялик подшоҳлар Миср фиръавнлари унвонини қабул қиладилар. Миср худоларига сиғинадилар, ўз ёзувларини мисрча ёзадилар ва ҳамма нарсада ўзларидан олдин ўтган Миср фиръавнларининг урф-одатларига тақлид қиладилар. Чунончи, Тахарка ўзини «Горман¹, икки тожнинг эгасиман... ҳар икки мамлакатни ҳимоя қилувчи олтин лочинман, Юқори ва Қуйи Миср подшоҳи, марҳаматли худоман...» дейди. Нубия илгари вақтда ҳам Мисрнинг маданий таъсири остида эди, эфиопияликлар Мисрни истило қилган даврда эса бу таъсир янада кучаяди. Миср ибодатхоналарининг Нубия территориясида сақланиб қолган кўпгина харобалари Миср маданияти Нубияга нақадар кучли таъсир қилганлигидан далолат беради. Сўнгги мероит алифбеси ҳам (Мероэ — эрамиздан аввалги III асрда ва эрамизнинг III асрида яшаган энг сўнгги Нубия подшоҳи) Мисрнинг демотик ёзуви асосида майдонга келган.

Миср маданияти Олд Осиё ўлкаларига, асосан, Фаластин, Финикия ва Сурияга, ҳаттоки узоқ Кипр оролигача бориб кирган. Фаластин билан Финикия территориясида мисрликларнинг кўпгина ёдгорликлари, шунингдек, Миср санъатининг кучли таъсири жуда аниқ билиниб турган маҳаллий буюмлар

Фива ҳокими Монтумехат ҳайкалининг бош қисми.

Гранит. Саис даври XXV—XXVI династия. Қоҳира музейи.

¹ Гор — Қадимги Мисрда Еруғлик ва Қуёш худоси.

топилди. Финикияликлар Миср худоларига, хусусан Гор, Тот, Пта, Хатхор ва асосан Озирисларга эътиқод қилганлар, ривоятларга кўра, худо Озириснинг жасади солинган тобутни ёки унинг бошини денгиз тўлқинлари Библи шаҳри деворларига қоқиб кетган эмиш. Қадимги яҳудийларнинг тавротда тўп-ланган дунёвий ва диний адабиётида қадимги Мисрнинг таъсири гоёт кучлидир. XVIII—XIX династиялар давридаги Миср монотеизми тавротдаги ягона худо эътиқодининг ва

Яхве деган ягона худога топинишнинг майдонга келишига таъсир қилмасдан қолмаган. Атон шаънига айтилган бир мадҳия Довуд сурасидаги оятлардан бирига ўхшайди. Мисрликларнинг ишқий лирикаси тавротдаги «Кўшиқлар кўшиги» га яқин келади. Мисрликларнинг «Насихатномалари» ва «Қароматномалари» таврот адабиётидаги шунга ўхшаш асарларда акс этган.

Мисрнинг қадимги маданияти грек қабилаларининг эндигина юзага келаётган ёки маданиятига жуда кучли таъсир кўрсатган. Грецияда Миср қоҳинларининг қадимги донишмандлигига, Мисрдаги дабдабали ибодатхоналарнинг тилсимларига, бойликларига ва зеб-зийнатларига мафтун эдилар. «Илиада»да «...Мисрнинг Фива шаҳрининг (бу ердаги уйлар хазиналарга тўлиб-то-

шиб ётибли) юзта эшиги бўлиб, ҳар бир эшикдан от минган ва жанг араваси ҳайдаган йигирмата ботир ёнма-ён бир қаторга тизилиб бемалол чиқиб кетиши мумкин» дейилади. Грек худоси Аполлоннинг азалги ҳайкаллари гавданинг олд томони ва шу даврдаги ҳайкалларга хос илжайиб туриш жиҳатидан Миср ҳайкалларига ва, хусусан, Саис давридаги ҳайкалларга жуда ўхшайди. Нақш бериб ишланган грек кўраларида Миср сюжетлари ва мотивлари сақланиб қолган. Мисрда келиб жойлашиб қолган грек ёлланма аскарлари, савдогарлари ва колонистлари антик дунё билан сўниб бора-

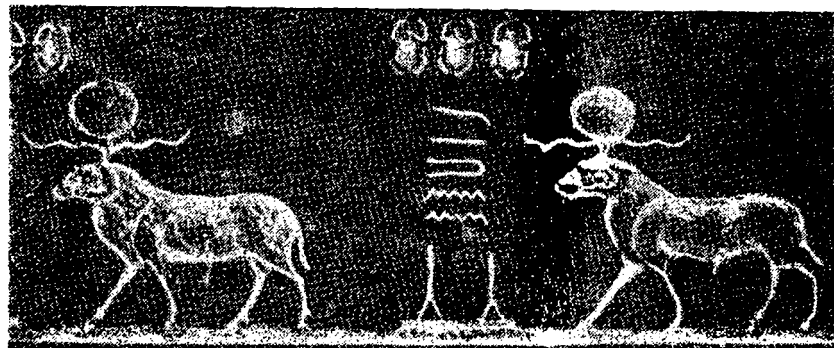
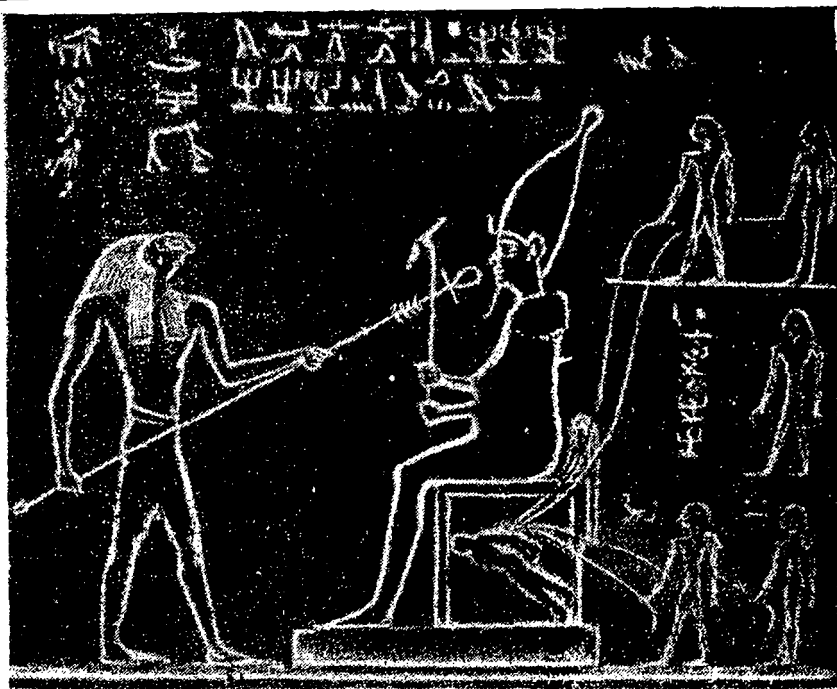
Қоҳин ҳайкалининг бош қисми.
Яшил шифер. Саис даври XXVI
династия.

ётган Миср маданияти ўртасида гўё бир боғловчи ҳалқа хизматини ўтаганлар.

Греklarнинг Мисрга киришларига кенг йўл очиб берган Саис фиръавллари грек маданиятига ҳам Миср дарвозаларини очиб берганлар. Греklar Мисрда ҳарбий лагерлар, колониялар, шаҳарлар ва грек худоларига атаб ибодатхоналар қурганлар. Грек рассомлари ва ҳунармандлари ўз санъат асарлари ва ишлаган буюмлари билан Мисрни тўлдириб юборганлар, ҳунармандчилик эса айниқса Нафкратисда авж олган. Санъатдаги бадий реализм эрампдан аввалги VI асрда Мисрда ғоят қўри қўққисига чиққан. Мисрнинг шу замонга оид ўймакор расмларида рассом одам гавдасини ён томонда тасвирлаб, юза устига одамлар ва буюмларни эркин жойлаштиради. Бу даврда Мисрда портрет ҳайкалтарошлиги бадий жиҳатдан юксак камолотга етади. Монтуемхат ҳайкалининг бош қисми (XXV—XXVI династиялар) ва коҳин ҳайкалининг яшил шифердан ишланган бош қисми портрет ҳайкалтарошлигининг энг нодир асари ҳисобланади.

Четдан бўлган баъзи бир таъсирлар Мисрга Финикия ва Фаластиндан ўтган. Масалан, оташкада қурбонликни куйдириш одати Мисрга Ханаандан ўтган бўлса керак. Финикиялик колонистлар билан яҳудий колонистлар Мисрда ўз худоларига бағишлаб ибодатхоналар қурганлар, бу эса қадимги мисрликлар диний эътиқодларининг ўзгаришига баъзи бир жиҳатдан таъсир кўрсатар эди. Мисрда ливияликлар ҳукмронлик қилган даврдан бошлаб ливияликларнинг қадимги маъбудаси Нейтга топиниш кучайиб, ливиялик подшоҳлар ва уларнинг ворислари, Саисда ўрнашиб қолган XXVI династия фиръавллари (Саисда эса маъбуда Нейтга илгаридан топинар эдилар) бу маъбудани айниқса иззат қилганлар. Соқолли пакана худо Бес маъбудаси (бу худо Нубия билан Пунтдан ўтган бўлса керак) Мисрда сўнги вақтларда жуда кенг ёйилиб, то христианлик давригача сақланиб келган. Буларнинг ҳаммаси Миср билан Африка, Олд Осиё ва Эгей денгизи соҳилларидаги қўшни мамлакатлар ўртасида ўзаро маданий таъсирнинг чуқур илдиз отганлигини кўрсатади.

Миср билан қўшни мамлакатлар ўртасида ўзаро маданий алоқалар чуқурлашиб борган даврда, айни мана шу даврда, Миср давлати аста-секин кучсизланиб боради, бу нарса Мисрга чет элликларнинг кириб келиши, чет элликлар таъсирининг ана шу зўр тўлқини ичида Миср маданиятининг аралаш-қуралаш бўлиб кетиши туфайли, Мисрнинг қадимги одати ва динининг унутилиб юборилиши туфайли Миср тушкунликка юз тутди, деган фикрни майдонга келтириб чиқаради. Худди шу даврда, асосан, Саис даврида чет элликлар таъсирга

Тахо саркофагидаги диний тасвирлар ва ёзувлар.

Саис даври. XXVI династия. Париж. Лувр.

қарши реакция бошланиб кетади ҳамда Қадимги Подшолик замонида Мисрнинг дастлабки гуллаган давридаги қадимги давлат формаларини, ўша даврдаги тил, ёзув, санъат ва динни тиклаш, хуллас, ҳамма соҳада қадимги Мисрни қайта тиклаш ҳаракати қизиқ кетади. Миср қоҳинлари дин ва турмуш соҳасига бир қанча тақиқлар киритиш йўли билан Миср халқини ва, биричи галда, ўзларини чет элликлардан тамомила ажратмоқчи бўладилар. Геродотнинг ёзишича, «Мисрнинг на эркаги, на аёли ҳеч қачон эллилик билан лабини лабига қўйиб ўпишмас, эллилик одамнинг пичоғи, вилкаси, қозонини тутмас, ҳаттоки эллинлик одам пичоғи билан сўйилган ҳалол мол гўштини ҳам емас эди». Урф-одатларни адо этишдаги қаттиқ талаблар, баъзи овқатларнинг ман этилиши ва диний эътиқодни тоза сақлаш тўғрисидаги қаттиқ талаблар мисрликлар билан чет элликларни бир-биридан ажратиб қўйган эди. Кўпдан унутилиб кетган эски урф-одатларни атайин қовлаб чиқаришга уриниш ўзига хос архаизация, яъни бутун эскиликка тақлид қилиш — ёзув ва адабиёт ёдгорликларида ҳам, санъат асарлари ва эътиқод қилинадиган буюмларда ҳам очиқ сезилиб туради. Алифбе аломатларининг кенг тарқалишига ва алоқа-иш ҳужжатларини тез ёзиш учун қулай бўлган тез ёзувнинг, яъни демотика деб аталган ёзувнинг соддалашган бўлишига қарамасдан, мураккаб ва қадимги қўпол иероглиф ёзув системаси атайин сақланади ва ҳатто яна бирмунча мураккаблаштирилади. Диний текстларда Қадимги Подшолик давридаги пирамидалардан олинган текст парчалари учрайди, бу парчалардан диққат билан ишхалар олдидлар ва кўчирадилар. Қадимги мисрликларнинг худолари бўлган Изида ва Озирисга топиниш кенг тарқала бошлайди. Нейтикерт номли хотин подшонинг (XXVI династия) сарой арбобларидан бўлган Иба номли қоҳин Озирис шарафига солинган ибодатхонани қуришда кўрсатган меҳнатини тасвирлаб ёзиб қолдиради. Яхмос II замонида бир қанча юқори мансабларда турган Педнефдинейт номли бир йирик мансабдор Абидосда Озирис ибодатхонасини тиклаш ва кенгайтиришда кўрсатган хизматини батафсил ёзиб қолдирган. Бу одам «хароб бўлган муқаддас ёзувлар уйини яна қайтадан тикладим ва Озирис шарафига қилинадиган назр-ниёзлар рўйхатини тузиб, ҳамма ёзувларни тартибга солдим» деб ғурур билан гапирди. Аммо Мисрда турли ҳайвонларга топиниш, жумладан, Бубастисда хусусан иззат қилинган маъбуда Бастетга бағишланган муқаддас ҳўкиз (Апис)лар билан муқаддас мушукларга эътиқод қилиш сўнги вақтларда кенг тарқалади, муқаддас ҳайвонларнинг катта-катта ғўрлари ва бу ҳайвонларнинг ҳозирда Мисршунослик музейларида сақ-

Фивада худо Амон «муқаддас қўй»нинг ҳайкали.

Саис даври. XXVI династия.

ланидиган кўпдан-кўп ҳайкалчалари ва суратлари шундан далолат беради. Шу билан бир вақтда сеҳргарлик кенг ёйилди, сеҳргарлик табиатдаги турли ҳодисаларни ўзида гавдалантирувчи янгидан-янги аралаш худоларга топиниш (синкретизм ва пантеизм) билан бирга ривожланиб боради. Санъат ва адабиётда ҳам узоқ ўтмишни қайта тиклаш, эски замондаги нарсаларга тақлид қилиш ҳаракати бошланади. Адабий асарларнинг сюжетлари қадимги подшоларнинг, жумладан, Рамзес II нинг образлари билан боғланади, ривоятларга қараганда, Осиёдаги бир подшонинг касал ётган қизини даволаш учун Рамзес II худо Хонсу ҳайкалини юборган эмиш. Урта Подшолик давридаги Миср адабиётининг гуллаб-яшнаган классик замонларига мансуб услуб ва фразеология адабий асарларда қайта тикланади. Тасвирий санъат соҳасида Қадимги Подшолик замонидаги бадий асарларга тақлид қилиш, баъзан эса тўппа-тўғри улардан кўчиришга интиладилар.

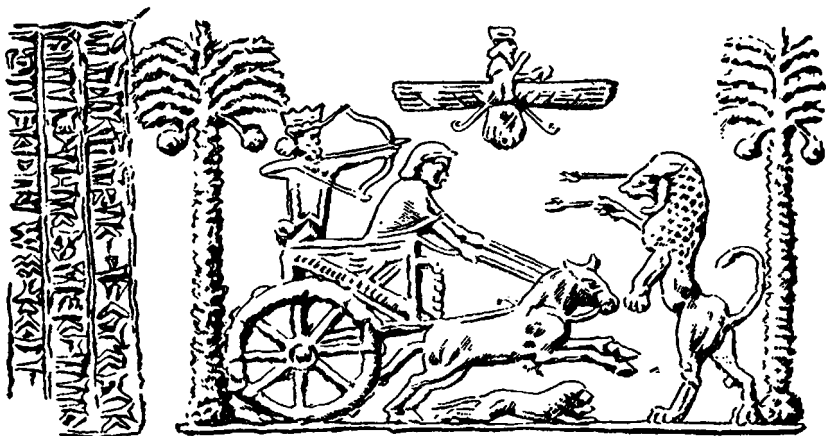
Буларнинг ҳаммаси қадимги маданиятни сунъий равишда тиклаш билан мазкур даврдаги маданий ижодиёт формалари ўртасида катта зиддият туғилишига сабаб бўлади, ҳолбуки, мазкур даврнинг маданий ижодиёти қадимги Миср халқининг ҳали яшовчанлигини кўрсатар эди. Чунончи, демотик ёзув жуда эскирган дикий ва расмий иероглификадан, халқ тили қадимги классик даврнинг ўлиб кетган адабий тилидан, диннинг халқ орасида кенг ёйилган формалари коҳинларнинг мураккаб диний ақидаларидан, янги реалистик санъат жуда қадимги бадий асарларнинг айнан қайтарилишидан ажралиб қолади.

Лекин Миср давлатининг ва Мисрнинг мустақиллиги ва ўзига хослигини сақлаб қолиш йўлидаги сўнгги уринишларнинг ҳаммаси ҳам беҳудага кетади. Миср давлати Эрон истилочиларининг зарбалари остида қулайди. Бироқ Миср маданияти йўқ бўлиб кетмайди, бу маданият қўшни халқларнинг ва, асосан, грекларнинг маданий тараққиётига жуда кучли таъсир кўрсатади.

XXVI династия замонидаги
подшо ҳайкалининг бош қисми.

Шифер.

Доро I овда.

Эроннинг цилиндр шаклидаги муҳридан туширилган нусха.

XVIII БОБ

ҚАДИМГИ ЗАМОНДА УРТА ОСИЁ ВА ЭРОН

Табий шароитлари

Урта Осиёнинг шарқи ва шарқи-жануби баланд тоғлиқлар билан қопланиб, бошқа томонлари кўпинча дашт ва қум чўллари-дан иборат бир ўлкадир. Урта Осиё ғарбда Қаспий денгизининг шарқий қирғоқбўйи билан, шарқда эса Тарбағотой ва Жунғория тизмалари билан, Хитойнинг ғарбий областлари (Қашғария) билан, ниҳоят, жануби-шарқда — Ҳиндикуш тоғлиқ райони билан чегарадош. Урта Осиёнинг тўрттадан бир қисми тоғлиқ районлардан иборат бўлиб, булар орасида баланд тоғлиқ Помир области алоҳида ажралиб туради. Урта Осиёнинг жануби-шарқий қисмида жойлашган бу областнинг аҳолиси шарқий эрон қабилалари группасидан иборат бўлиб, улар то энг сўнгги вақтларгача ўзларида ибтидоий жамоа тузуми қолдиқларини сақлаб келган. Урта Осиёнинг қолган қисми жуда катта текисликдан иборат бўлиб, бу текислик шарқдан ғарбга, Қаспий денгизининг қирғоқбўйларига томон катта-катта террасалардек қаватма-қават бўлиб, секин-аста пастанлиб боради. Урта Осиё — суви денгизга оқиб чиқиб кетмайдиган катта ҳавзадир. Унинг баъзи бир дарёлари кўлларга бориб қуйилади ёки денгизгача бориб етмай, қумлар ичида йўқолиб кетади. Урта Осиёнинг иқлими қуруқ континентал иқлимдир. Шу сабабли Урта Осиёнинг кам сонли дарёларининг водийлари, асосан Сирдарё, Амударё, Зарафшон,

Мурғоб ва бошқа дарёларнинг водийлари кишиларнинг ҳаёт кечириши учун энг қулай районлар бўлган. Аммо қадимги Шарқнинг бошқа кўнгина мамлакатларидаги сингари, Ўрта Осийда ҳам канал қазиб сув чиқариш ва суғориш, катта дарёларнинг сув ресурсларидан, шунингдек, ерости сувларидан фойдаланиш йўли билангина деҳқончиликни ривожлантириш мумкин бўлган. Ерости сувларидан фойдаланиш учун ерости каналлари (каризлар) қазилган.

Эрон балаид ясситоғлик мамлакат бўлиб, унй деярли ҳамма томондан тоғ тизмалари маҳкам ўраб туради. Жанубда ва жануби-ғарбда Эрон платосини (яйласини) жанубий Эрон тоғ ёйи ўраб олган. Шимоли-ғарбда Загра тоғлари Эронни Месопотамиядан ажратиб туради, шарқда Брагуй тоғлари ва Сулаймон тоғлари Эрон ясситоғлигини Ҳинд ҳавзасининг гарбий қисмидан ажратиб туради. Шимолда Копет-Доғ ва Ҳиндикуш тоғлари Эронни маданий-тарихий жиҳатдан ҳам, этнографик жиҳатдан ҳам у билан жуда яқиндан боғланган Ўрта Осийдан ажратиб туради. Эрон аҳолиси узоқ вақтларгача деярли ҳамма томондан тоғлар билан ҳимоя қилинган худди қалъада яшагандек яшар эди, қўшни халқларнинг маданияти бу қалъага жуда оз кира олган, холос. Фақат шимолда яшаган Эрон қабилалари ўзларига қон-қардош бўлган, Ўрта Осий территориясида яшаган шарқий Эрон қабилалари билан жуда яқин алоқада бўлганлар. Эрон қабилалари жаҳон тарихи майдонига қадимги Шарқнинг бошқа халқларидан кейинроқ кириб келганлар. Эроннинг қадимги замонда Элам деб ном олган жануби-гарбий қисмигина Жанубий Месопотамияга яқин бўлганлиги туйфайли, жуда қадим замонлардаёқ қадимги Шарқ дунёсининг маданий ҳаётидан ўрин олган.

Эрон ясситоғлигининг тишик континентал иқлими температуранинг кескин ўзгариб туриши ва ғоят қурғоқчилиги билан фарқ қилади. Техрон районида ёгинларнинг йиллик миқдори 250 мм га, Эроннинг ички областларида эса фақат 125 мм га етади. Ёз фаслида бу ерда деярли ёмғир ёгмайди, ёгинларнинг энг кўп миқдори қиш вақтига тўғри келади. Каспий денгизига ва Форс қўлтиғига туташган тоғларда ва районларда ёмғир кўп ёғади. Тоғларнинг Форс қўлтиғига ва Арабистон денгизига қараган жанубий ён бағирларининг иқлими анча юмшоқ ва намли бўлгани ҳолда, тескари томон ён бағирлари қуруқ ва кескин континентал зонага киради. Эрон ясситоғлигининг марказий қисми шўр кўл ва шўрхок ботқоқликлар жойлашган сувсиз районни ташкил этади. Эрон территориясида дарёлар жуда оз, улар кам сувли, кемалар қатнаши учун ноқулай ва бунинг устига, улар денгизгача бориб етмай, қуруқ даштда ёки қум чўлларида йўқолиб кетади.

Гильменд деган катта дарё Ҳиндикуш тоғларидан бошланиб, ўз йўлида кўпдан-кўп тоғ дарёчаларининг сувини ўзига қўшиб боради, лекин бора-бора кўп сувини йўқотади ва Марказий Эроннинг сувсиз кенг чўлларига келганда аста-секин тугайди. Иқлимнинг континентал (қуруқ) бўлиши, ёғинларнинг етарли даражада бўлмаслиги ва ички сувларнинг озлиги қадим замонлардаёқ аҳолидан ўзига хос мураккаб суғориш системаси қуришни талаб қилган, бу мақсад учун тоғлардаги қорларнинг эришидан ҳосил бўлган сувлардан, тоғ кўлларидан ва ерости сувларидан фойдаланилган.

Эрон ясситоглигида қазилма бойликлар, хусусан металл рудаси билан нефть жуда кўп. Эроннинг турли қисмларида (Мозандарон, Язд ва Форсда) темир рудаси бор, Эльбруснинг ён бағриларида эса у айниқса кўплаб учрайди. Эрон ясситоглигининг кўп районларида, жумладан, Қорадоғда (Эрон Озарбайжониди) мис рудаси, шу ернинг ўзида қалай ҳам бор. Язд яқинида ва Техроннинг жануб томонида мис чиқарилади. Ниҳоят, Эрон территориясида олтин, кумуш ва қўргошин учрайди. Луристонда топилган бронза буюмлар ва Сузда топилган турли хил қурул-яроғлар жуда қадим замонлардан буён Эронда турли металллар қазиб келинганлигини кўрсатади.

Ички Эрон областларига қараганда нам иқлимли полосадаги тоғ ён бағирлари, шунингдек водийлар ўрмонзорлар билан қопланган. Қулай иқлим шароитлари бу районлардаги аҳолига мевачилик билан шугулланишга имкон берган. Қурғоқчилик ҳукм сурган районларнинг даштларида ва тоғ ён бағирларида ўт-хашак кам бўлган. Бу ерда фақат майда чорва моллар боқилган, холос.

Карвон йўллари Каспий бўйи районини Форс қўлтиғининг қирғоқбўйлари билан боғлаган, Дажла дарёси водийсидан шарққа ва Эроннинг шарқий областларидаш Ҳиндистонга борадиган карвон йўллари ҳам бўлган. Месопотамиядан Диала водийси орқали Мидия областига муҳим савдо йўли борган; Мидиянинг пойтахти Экбатандан катта савдо йўли Сузианага борган, Қобул водийси эса Ҳиндистонга йўл очган. Бир қанча савдо йўллари Эронни Закавказье билан ва Урта Осиёнинг областлари билан бирлаштирган.

Аҳолиси Месопотамия билан Эрон ясситоглиги ўртасида жойлашган тоғлик областларда эра-миздан олдинги иккинчи минг йилликдаёқ касситлар деган қабила яшаган бўлиб, энг сўнги грек ёзувчилари уларни коссайлар ёки киссайлар, шунингдек каспийлар ҳам деб атаганлар; уларнинг қабилавий номи Каспий деиғизи номида сақланиб қолган. Бу қабилалар элам қабилаларига яқин бўлиб, уларнинг номи энг қадимги шумер ва аккад ёзувларида

учрайди. Элабийлар Қарун ва Қарха дарёлари (Улаи ва Укун деган қадимги дарёлар) ҳавзасидаги Шумердан шарқ томондаги катта тоғлик ўлкада яшар эдилар. Шимолроқдаги тоғлик областларда лулубей қабилалари яшаган, шумер ва аккад қабилалари лулубей қабилаларига маданий жиҳатдан катта таъсир кўрсатганлар. Бағдод билан Ҳамадон ўртасидаги Сарғулга яқин жойда лулубей маданиятига доир бир қанча ёдгорликлар топилган. Бўртма расмлардан бирида подшо Анубанининг асирни оёғи билан босиб турган сурати бор. Маъбуда Иннина қўлга туширилган асирларнинг подшога олиб бормоқда. Аккад ёзувларига ва суратларнинг бадиий услубига қараганда, бу ёдгорлик Нарамсин замонидан (эрамиздан аввалги XXIII асрдан) қолган. Лулубей ёдгорликлари яна Персеполь билан Суза ўртасидаги жойдан ҳам топилган. Бу ёдгорликлар муқаддас илонларга ва тоғлардан оқиб тушадиган сувларга сизинган қадимги тоғ қабилаларининг ўзига хос бир услубида ишланган бўлса ҳам, аммо шу билан бирга, бу ёдгорликларда Шумер маданияти таъсирининг излари сақланиб қолган. Эроннинг жануби-ғарбий қисмида, Хузистонда, шунингдек Эрон яситоғлигининг шарқида, Блужистонда қадимги қоратанли аҳолининг қолган-қутганлари сақланиб қолган. Қадимги замонда бу қабилалар Эритрей қирғоқ бўйларида, Эламдан то Ҳинд дарёсининг денгизга қуйиладиган жойигача бўлган ерларда, шунингдек қисман мамлакатнинг ички қисмларида яшаган бўлсалар керак. Геродот Эрон подшолигининг икки округида жойлашган париканийлар ҳақида гапирди ва уларни «осиёлик ҳабашлар» қаторига қўшади. Булар қоратанли қабилалар бўлиб, уларни Геродот ташқи аломатларига кўра, Африка ҳабашларига ўхшатган бўлса керак.

Ғарбий Эрон территориясида катта қabila иттифоқлари тузган мидияликлар билан форслар тўғрисида биринчи марта эрамиздан ав. IX асрда Осурия ёзувларида гапирилади. Масалан, Салманасар III нинг йилномасида унинг эрамиздан ав. 835 йилда Наири мамлакатига юриш қилиб, бу ерда у «Парсуа мамлакатининг 27 подшосидан ҳадялар олгани» ва у ердан «мидияликлар... мамлакатига» йўл олгани гапирилади. Эрамиздан ав. IX—VII асрларда Осурия подшолари мидияликлар билан форсларнинг мамлакатига бир неча марта босқинчилик юришлари қилиб, у ерлардан жуда кўп ўлжалар: асирлар, қорамол (от, қўй, хачир, туя) ва ўша вақтда жуда қимматбаҳо ҳисобланган ложувард тош олиб кетганлар.

Қаситлар, лулубейлар ва элабийлар Олд Осиёнинг азалги аҳолиси жумласига кирган. Ғарбий, айниқса Жапуби-ғарбий Эронда яшаган эронликлар ғарбий Эрон қабилалари

группасига кирган. Қадим замонларда Каспий денгизидан то Ҳиндикуш ва Тянь-Шань тоғларигача чўзилиб кетган кенг майдонларда яшаган шарқий эрон қабилаларини ўша вақтда грек тарихчилари скифлар ва массагетлар деб атаганлар. Қадимги эрон ёзувларида эса улар саклар деб юритилган. Асосан Урта Осиёда ва унга туташган областларда яшаган саклар учта катта группага бўлинган: 1) хаумаварка саклари — тахминан Фарғона ва Помир районларида яшаган (хаума деган муқаддас ўсимликка эга бўлган саклар); 2) тиграхауда саклари — Қирғизистон билан Қозоғистоннинг дашт областларида яшаган (чўққи қалпоқ кийиб юрувчи саклар); 3) тий-тара-дарайя саклари — Урта Осиёдаги катта дарёлардан бирининг бўйида яшаган (денгизнинг ёки дарёнинг нариги ёғида яшаган саклар). Антик ёзувчилари асарларида ва қадимги эрон ёзувларида яна Каспий денгизидан шарқ томонда, эҳтимол, Жанубий Туркменистон областларида яшаган дайлар ёки дахлар тўғрисида гапирилади. Дахлардан шимоли-шарқ томонда (то Сирдарёгача чўзилиб борган ерларда) скиф-сак қабилалари группасидан бўлган массагетлар яшаган. Амударёдан гарб томонда хоразмликлар яшаган. С. II. Толстовнинг кейинги қазиндари туфайли буларнинг қадимги маданияти ҳаммага маълум бўлди. Амударё билан Сирдарёнинг қуйи оқими ўртасида, Зарафшон дарёси ҳавзасида қадимги сўғдлар яшаб келган, ундан жануброқда — то Мурғоб дарёсигача чўзилган жойларда, шунингдек, ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг бутун территориясида бактрияликлар яшаган. Бу қабилалар Урта Осиёда қадим замонлардан бери яшаб келаётган бурунги тожиклар билан туркий халқларнинг ота-боболари эдилар.

Манбалар

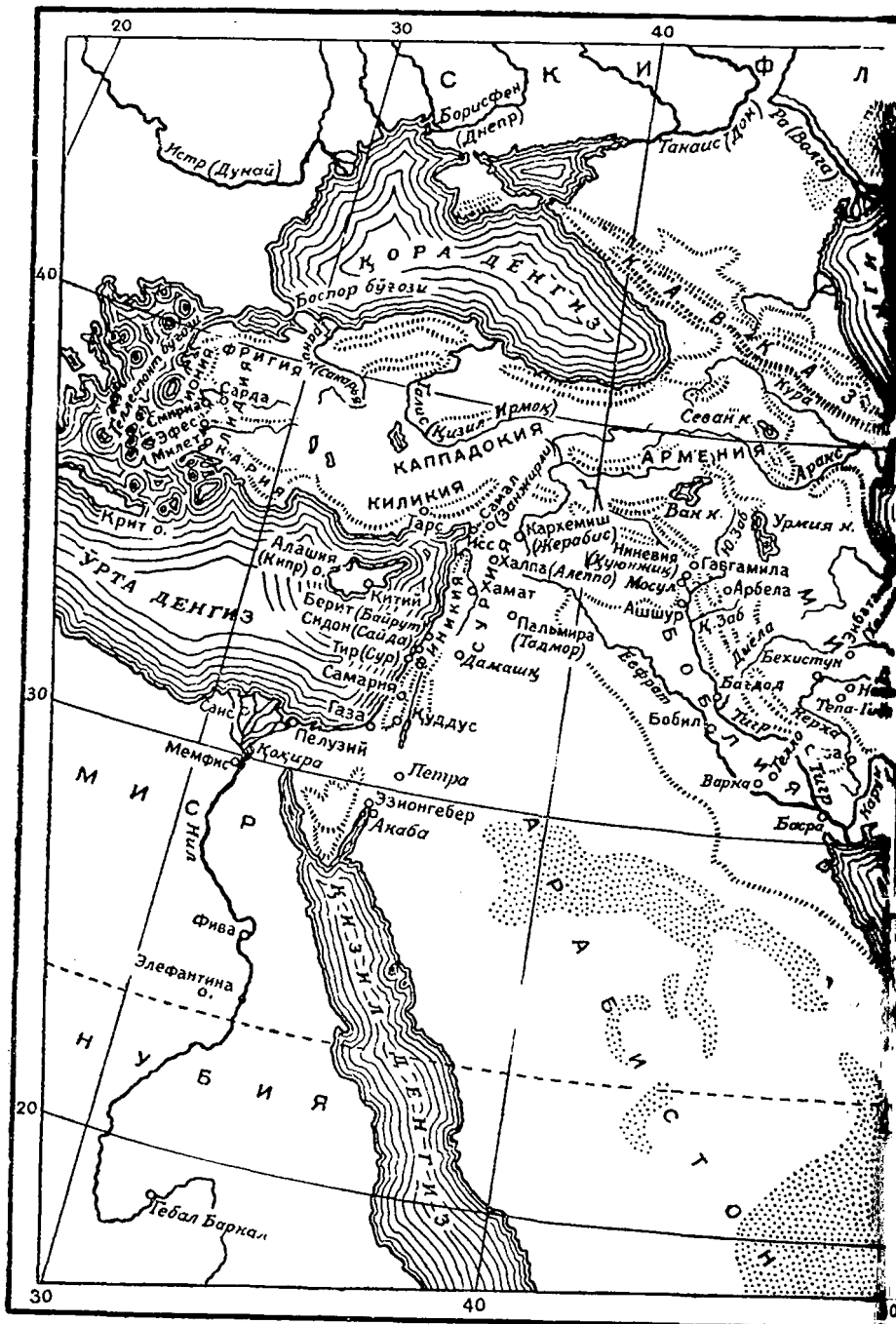
Урта Осиё ва Эрон территориясида ёзма манбалар жуда кам топилганлиги сабабли, бу мамлакатларнинг қадимги замондаги тарихи ҳали етарли даражада ўрганилмаган. Аҳманийлар династиясидан (Эрампиздан аввалги 558—330 йиллар) чиққан дастлабки Эрон шоҳларининг ҳукмронлик қилган даврига оид топилган кам сонли Эрон миҳсимон ёзувлари орасида Керман шоҳининг шарқидаги Бехистун қоясига ўйиб ёзилган катта хат жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу ёзувда Эрон подшоси Доро I Қўмбиз (Камбиз) ўлгандан кейин кўтарилган қўзғолонни қандай қилиб бостирганини, барча исёнчиларни қандай тор-мор қилганини, сакларга қарши қўшин тортиб бориб, Эрон давлатининг бутунлигини қандай қилиб тиклаганини муфассал тасвирлайди. Сувайш канали районида сақланган ва миср тилига таржима қилинган қадимги Эроннинг миҳхати ҳам шу шоҳга мансубдир. Бу ёзувда Нил билан Қизил денгизни бирлаш-

тирувчи канал қазилганлиги, ундан кейин «кемалар шу канал орқали Мисрдан Эронга қараб юра бошлагаиши» гапирилади. Сузадаги сарой қурилишига доир ёзувда Доро I нинг бинокорлик соҳасидаги фаолияти тўғрисида хабар берилади. Қадимги Элам шаҳрининг харобаларидан топилган бу ёзувда сарой бинокорлиги учун кўпгина узоқ мамлакатлардан келтирилган турли хил материаллар тўғрисида бир қанча қимматли маълумотлар бор. Доро I нинг ёзувларида, қисман Бехистун ва Нақши-Рустам (Персеполь яқинида) ёзувида, Эрон шоҳлиги составида область ва мамлакатларнинг рўйхати сақланиб қолган. Ксеркснинг яқинида топилган ёзуви қадимги эронликларнинг динини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бу ёзувда қадимги қабила худолари — дайвлар ман қилиниб, давлат томонидан танилган олий худо Ахурамаздага сизиниш расм қилингани айтилган.

Эроннинг кўпгина ёзувлари эронликларнинг миҳхат текстларидагина эмас, балки уларнинг бобил, элам ва миср тилларида қилинган таржималарида ҳам сақланган. Бу эса шу ёзувларнинг мазмуни ва формасини пухта ва ҳар томонлама ўрганиш имкониятини беради.

Бобил ва Миср ёзувлари қадимги Эрон ёзувларининг камчилигини бир қадар тўлдирди. Масалан, Қайхисров (Қир) нинг манифести ва Набониднинг Бобил хроникаси Бобилнинг Қайхисров қўшиқлари томонидан босиб олинишини батафсил тасвирлайди ва Эрон давлатига асос солган бу кишининг ташқи ва ички сиёсати тўғрисида бир қанча маълумотлар беради. Янги Бобилнинг Аҳманийлар замонида оид жуда кўп ҳужжатлари Месопотамиянинг шу даврдаги хўжалик ва ижтимоий тузумини очиқ-ойдин қилиб тасвирлаб беради. Эронликларнинг Мисрни истило қилган ва Эрон шоҳларининг Мисрда ҳукмронлик қилган замондаги Миср ёзувлари ҳам анча катта аҳамиятга эга. Масалан, Сайсдаги маъбуда Нейтнинг бош руҳонийси хоҳин Ужагорресентнинг ёзуви ҳам Мисрнинг олий хоҳини билан Эрон шоҳи ўртасидаги ўзаро муносабатни аниқлашга имкон беради. Мисрнинг эронликлар томонидан истило қилинган даврдаги хўжалик ҳаётини характерловчи демотик ёзувлар ҳам худди шу даврга оиддир. Пиҳоят, бепоён Эрон давлатининг турли қисмларида, жумладан Мисрда топилган арамей ёзувлари ҳам анча аҳамиятга эга.

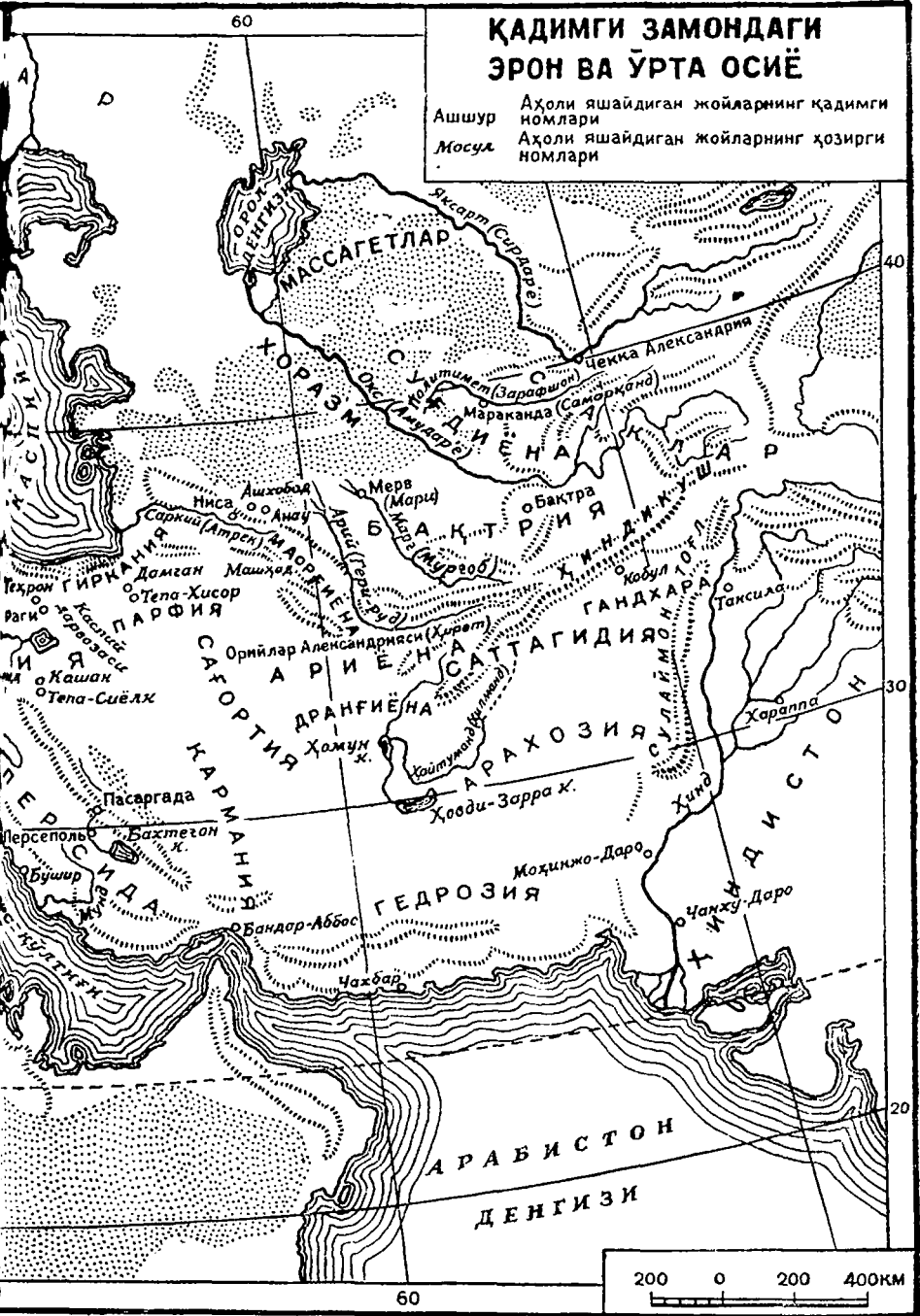
Аҳманийлар давридаги ёзувлар етарли даражада бўлмаганлиги учун моддий маданият ёдгорликларидан, санъат асарлари ва диний эътиқод ёдгорликларидан пухталик билан фойдаланиш талаб этилади. Эрон территориясида ўтказилган қазиниш ишлари ҳали жуда тор доирада олиб борилган бўлса ҳам, лекин улар баъзи бир қимматли натижаларни берган.

ҚАДИМГИ ЗАМОНДАГИ ЭРОН ВА ЎРТА ОСИЁ

Ашшур
Мосул

Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги
номлари
Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги
номлари

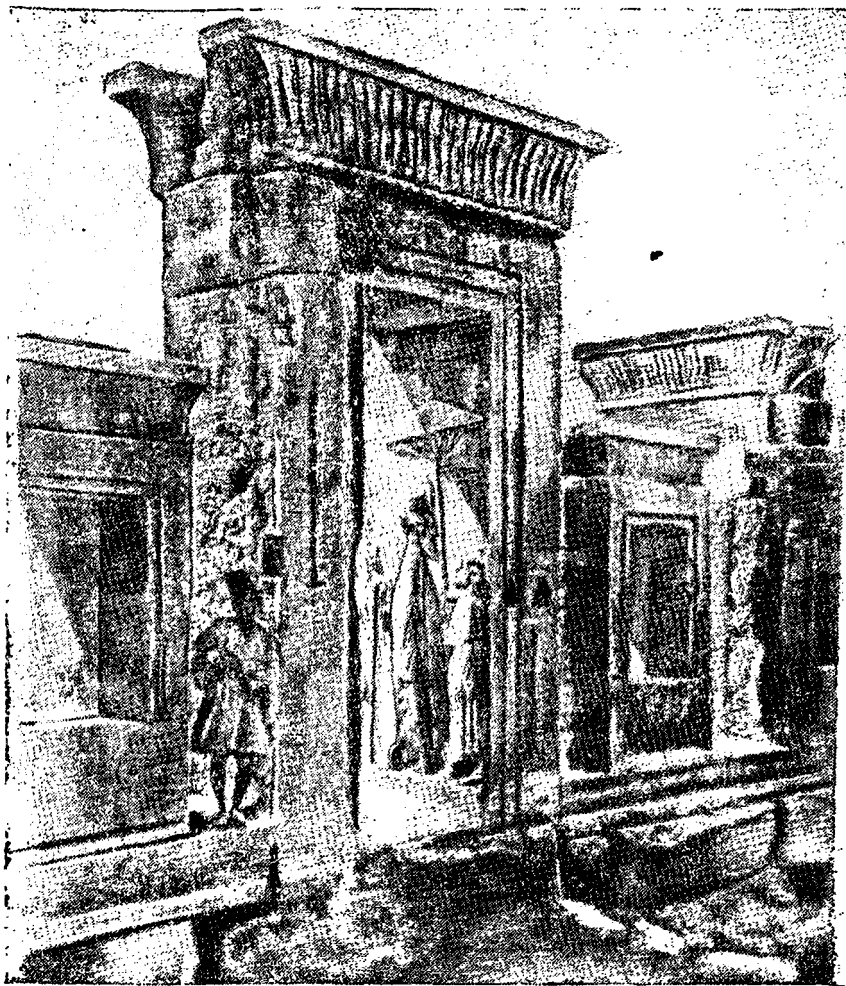

Геометрик нақш солинган сопол идишлар

Сузадаги некрополдан топилган.

Эронда археологик текшириш ишлари XIX аср ўрталарида бошланган. Фланден ва Коста Персеполдаги саройида дастлаб қазилар олиб борилди. Улар бу ерда ҳайкалтарошлик ёдгорликларини топдилар ва Эрон шоҳларининг тахт залини тикламоқчи бўлдилар. XIX аср охирида де-Морган Сузада катта қазилар ишлари ўтказиб, тош қуроллар ишлатилган энг қадимги (архаик) замонлардан то Эрон давлатининг равиш топган давригача, яъни Суза Эроннинг муҳим маъмурий ва маданий марказларидан бири бўлган давригача етиб келган бир қанча археологик қатламларини топди. Ниҳоят, XX асрда қадимги Эроннинг пойтахти — Персеполда қисман қазилар ишлари ўтказилди. Бу ерда тупроқни ўйиб ясалган терраса устида қурилган катта саройнинг харобалари топилди, саройга бўртма расмлар солиб безатилган кенг зинапоядан чиқилган ва катта-катта дарвозаларга шоҳ саройини қўриқловчи қанотли муқаддас ҳўкизларнинг ҳайкаллари ишланган. Персеполда топилган ажойиб санъат ёдгорликлари орасида шоҳнинг сурати, шунингдек шоҳга турли хил совға-саломлар олиб келаётган хирож тўловчи қабилаларнинг сурати айниқса қизиқарлидир.

Персеполдаги Доро I саройининг харобалари.

Урта Осиёнинг турли районларида совет олимлари олиб борган кенг қўламдаги қазилар ишлари илмий жиҳатдан анча катта аҳамиятга эга. Бу археологик қазилар Урта Осиёда инсон ҳаёти ва маданиятининг жуда қадимги ўчоқлари бўлганлигини аниқлаб берди. Тезиктош горидан палеолит даврига оид бола скелетининг қолдиқлари ва дағал қилиб ишлан-

ган тош қуроғлар топилди. Урта Осиёдаги энг қадимги аҳолининг моддий маданият тараққиётиги неолит замонларидан, яъни миснинг пайдо бўлиши, сўнгра эса, бронза қуроғларнинг тарқалиши даврдан бошлаб анча муфассал текшириб билиш мумкин. Дастлаб Ашхобод яқинида, кейин эса Урта Осиёнинг турли районларида топилган «Анау маданияти» ёдгорликлар бу даврларни ўрганиш учун айниқса аҳамиятлидир. Бу ёдгорликлар ичида ўзига хос бир геометрик нақшлар солиб безатилган рангдор сопол идиш қолдиқлари катта аҳамиятга эга.

Бу нарсалар материали, формаси ва бадий нақшлари жиҳатидан «Анаунинг бўёқли сопол тип» бўлиб, бу тип Урта Осиёнинг жанубий қисмида, Фарғонада ва Хоразмда учрайди.

Урта Осиёдаги энг қадимги халқларнинг моддий маданияти ва тарихини ўрганиш учун 1937 йилдан 1951 йилгача Хоразмда ўтказилган қазилар ишлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди, бу қазилар каттагина илмий натижалар берди. Қизилқум чўлларида неолит даврига оид чайла уй топилиб, ундан суякдан ва чақмоқ тошдан ясалган жуда кўп қуроғ-асбоблар қазиб олинди. Кейинги даврдаги чайла уйларда бронза қуроғлари, ниҳоят эрампдан аввалги биринчи минг йилликка оид чайла уйларда темирдан ясалган қуроғ-яроғлар топилган. Сопол идишларнинг сақланиб қолган намуналарига кўра, қадимги Хоразмда яшаган қабилаларда бир неча минг йил давомида моддий маданият аввалдан ўсиб, равнақ топиб келган. «Атрофи девор-уйлар билан ўралган шаҳарлар» ни, турли типдаги овулардан тортиб бутун-бутун шаҳарларни қазиб минг йил ичида (эрампдан ав. VI асрдан эрампнинг VI асригача) ўтган машаққатли тарихий ҳаётни бошидан кечирган қадимги Хоразм маданияти тўғрисида тушунча беради. Турли хил қишлоқ харобаларидан топилган «Оловхоналар» айниқса тарихий аҳамиятга эга бўлиб, бу жойлар жамоат ҳаётининг марказлари ҳисобланган ва эҳтимол диний жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган ёдгорликларидир, шунингдек бу ердан топилган ажойиб сапғат ёдгорликлари, чунончи, ҳайкаллар ва деворга солинган монументал суратлар ҳам муҳим тарихий аҳамиятга эга. Қадимги Хоразмнинг кейинроқ даврдаги қишлоқларидан топилган ва эрампнинг биринчи асрларига доир пулларга қараб бу қишлоқларнинг қурилган вақтларини ҳам белгилаш мумкин.

Урта Осиёнинг бошқа кўпгина районларида ҳам бир қанча қазилар ўтказилиб, бу қазилар қимматли археологик материаллар берди. Қадимги Термиз харобаларини қазилар натижасида бу районда халқ неолит даврдан буён яшаб кел-

ганлиги ва эрамиздан бир неча аср илгари бу ерда қадимги шаҳар бўлганлиги аниқланди. Айрим археологик комплекслар ва ҳатто Урта Осие­нинг турли қисмларида топилган айрим ёдгорликлар Урта Осие­даги энг қадимги халқларнинг тарихини бутун Олд Осие, Ҳиндистон ва ҳатто Хитой халқларининг тарихи билан жуда яқиндан боғлаб ўр­гатиш имкониятини беради. Аҳманийлар замони­га доир «Амударё хазинаси»нинг заргарлик зеб-зийнат буюмлари бу ёдгорликлар орасида алоҳида аҳамиятга эга. Антик авторлар Эрон ва Урта Осие­нинг қадимги тарихи тўғрисида бир қанча муҳим маълумотлар берадилар. Грек тарихчилари орасида Геродот биринчи ўрин олади, у Мидия билан Эрон тарихини батафсил гапирди. Геродотнинг айтганлари ҳамма ҳолларда аниқ бўлиб чиқавермаса-да, лекин кўпи ҳар ҳолда ишонарлидир ва уларнинг тўғрилигини бошқа манбалар тасдиқламоқда. Қадимги эронликларнинг «Авеста» номли диний тўпламининг кейинги замон тек­стидан (бу тўплам эрамизнинг биринчи асрларида таҳрир қилинган) ниҳоятда эҳтиётлик билан бир қадар фойдаланиш мумкин. Эрамизнинг X—XI асрларига­ча сақланиб келган энг сўнгги бадий адабиётда, масалан, Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома­си»да, шунингдек Урта Осие халқларининг ва, жумладан тожикларнинг халқ эпосида (достонида) узоқ ўтмиш­нинг бир қадар хотиралари бор.

Элам

Эрон билан Месопотамияни бир-бирига боғлаб турган Элам бўлиб, Олд Осие­нинг ўзи­га хос маданиятининг қадимги марказларидан бири шу ерда бўлган. Сузада ва ундан шимолроқдаги Тена-Муссие­нда ўтказилган қазишлар натижасида нақш солинган сопол буюмларнинг жуда кўп ва ажойиб намуналари ҳамда моддий маданиятнинг бошқа кўп буюмлари топилди, булар Сузада ва Тена-Муссие­нда неолит дав­ридан буён ўзига хос маданият бўлганлигини кўрсатади. Айрим қабилалар тоғларда кўчманчилик билан ҳаёт кечираверганлар, лекин дарё водийларидаги кишилар жуда қадим замонлардаёқ ўтроқ деҳқончилик ҳаётига ўтганлар. Сузадаги 1-қишлоқдан ўроқлар ва ёргу­чоқлар қазиб олинган. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакат­ларидаги сингари, Сузада ҳам тошдан буюмлар ясаш, кўлол­лик ва тўқувчилик юксак даражада тараққий қилган. Жуда қадим замонларда металлургия секинлик билан ривожланган. Шу сабабли мисдан ясалган қурол-яроғларнинг формаси узоқ вақт­гача тош қурол-яроғлар формасида бўлган. Бир оз кейинроқ қишлоқ қатлами устида жойлашган ва Аккад подшо­си Нарамсин замони­га тўғри келадиган Суза 2-қишлоғининг археологик қатламида бронза пайдо бўлган. Обсидиан билан ложувард тошларининг Сузадан топилиши бу тошлар-

нинг бошқа мамлакатлардан келтирилганлигини кўрсатади. Элам шаҳарлари Эрон ва Месопотамия билан, ҳатто Олд Осиёнинг шимолий қисмидаги мамлакатлар билан ҳам савдототиқ қилган бўлсалар керак. Эламда суратли хат мустақил равишда пайдо бўлиб, кейинчалик бу хат қадимги такомиллашган миххат билан алмаштирилган. Миххат эса, Месопотамиянинг қадимги халқларидан олинган.

Шумер билан Аккаднинг энг қадимги ҳокимлари ва подшолари Икки дарё оралиғидаги деҳқончилик ўлкаларини Элам қабилаларининг ҳужумларидан ҳимоя қилиб, қабилалар билан тўхтовсиз кураш олиб борганлар. Улар ўз ёзувларида эламликларнинг бостириб кирганликлари тўғрисида, шунингдек Элам мамлакатига ўзлари қилган ҳарбий юришлари ҳақида гапирадилар. Масалан, Лагаш ҳокими «Эаннатум Эламни тор-мор қилган. Элам қўшинлари ўз юртига ҳайдаб юборилган». Аккад подшоси Маништусу Аншанни (бу Элам ўлкаларидан бири бўлса керак) истило қилиб, унга хирож тўлаттирган. Урнинг III династия подшоси Шульга замонида шумерийлар Эламнинг баъзи бир областларчи батамом истило қилганларидан кейин, бу ўлкаларни Шумернинг махсус амалдорлари идора қилган. Урдаги III династиянинг ағдарилиши Эламни озод қилишга ва мустақил Элам подшоллигини тиклашга имкон беради. Элам подшолари Месопотамиядаги тўполонлардан фойдаланиб, Икки дарё оралиғидаги водийга янгидан бостириб кира бошлайдилар, ҳатто унинг жаубий қисмида ва, шу жумладан, Ларсада мустақкам ўрнашиб оладилар. Бобил подшоси Хаммурапи эламликларга қарши қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлади. Хаммурапи Месопотамиянинг асчагина қисмини ўз қўл остида бирлаштиргандан кейингина, эламликларни Шумердан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлади.

Кейинчалик Осурия подшолари ҳам Эламга қарши узоқ вақт қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлганлар. VIII асрда подшо Саргон II Элам қўшинлари билан тўқнашади. Элам қўшинлари Бобил қўшинлари билан биргаликда осурияликларни енгадилар. Осурия подшоси Синахериб Элам устига жуда кўп қўшин тортиб боради. Синахериб ўз юришларига оид йилномада бундай хабар қилади: «Мен мустақкамланган 34 шаҳарни ва улар атрофидаги кичик-кичик, лекин беҳисоб қишлоқларни қамал қилдим, урушиб олдим, таладим, ер билан яксон қилиб, сўнгра ўт қўйдим ва жуда катта ёнғиндан чиққан тутун билан кенг осмонни худди бўрондек қоплатдим». Элам подшоси Кудурнахунди Элам аҳолисига қалъаларга кириб яширилишни буюриб, ўзи қароргоҳи Мадактани ташлаб чиқади ва узоқ тоғлик ўлкаларга

чекинади. Синахериб душман кетидан қувлаб бормоқчи бўлсада, бироқ муваффақиятсизликка учрайди. Синахериб «қаҳратон совуқ» ни ва «қаттиқ бўрон» ни, «қор ва ёмғир» ни баҳона қилиб, Нинувога қайтиб келади. Осур қўшинлари эламликларни батамом енгиб, Эламни тамомила истило қила олмаган бўлсалар керак. Эламликлар қаттиқ қаршилик кўрсатиб, осурияликларни чекинишга мажбур қилган бўлсалар керак. Синахериб Эламга қатъий зарба бериб, Осуриянинг Эламдаги таъсирини мустаҳкамлаш ушун мустақил ва эркесвар қабилалар жойлашган тоғлик бу мамлакатга иккинчи марта қўшин тортиб боради. Осурия Ашшурбанипал замонидагина Эламга қарши курашни тамомлайди, Ашшурбанипал эрамиздан аввалги 645 йилда Эламни хароб қилади ва тамомила талайди. Шундай қилиб, Осурия ўзининг азалги душманини енгилга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, Элам бир қанча асрлар давомида шумерийларга, бобилликларга ҳамда осурияликларга қаршилик кўрсатибгина қолмасдан, у ҳатто Месопотамия давлатларига қарши бир неча марта ҳужумга ҳам ўтади. Элам анча катта ва кучли давлат бўлган бўлса керак, у Осуриянинг энг қудратли подшолари ҳарбий кучи қаршисидагина ён беришга мажбур бўлган. Эламда ўтказилган қазилар пайтида қадимги, юксак ва ўзига хос элам маданиятининг ёдгорликлари топилди. Тарихнинг бошланиши эрамиздан аввалги учинчи минг йилликка тўғри келган. Элам мамлакати Эрон территориясида яшаган энг қадимги халқларни Олд Осиёнинг маданий марказлари билан қўлган бўгинлардан бири бўлиб, бу жиҳатдан у Ўрта Осиё қабилаларини Қора денгиз ва ўрта денгиз бўйларидаги халқлар, мамлакатлар ва маданий марказлар билан боғлаган Закавказьега ўхшайди.

**Ўрта Осиё ва
Эрондаги
энг қадимги
қабилаларнинг
ҳўжалик ва иж-
тимоий тузуми**

Археологик ёдгорликларнинг етарли бўлмаганлиги ва ёзувларнинг батамом йўқлиги ҳозирги вақтда Ўрта Осиё ва Эрондаги қабилаларнинг эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик бошларидаги социал-иқтисодий тузумини муфассал тасвирлашга имкон бермайди. Совет археологлари кейинги йилларда ўтказган қазиларгина Ўрта Осиёда яшаган энг қадимги халқларнинг хўжалик ҳаётини аниқлашга бир қадар имкон берди. Бу масалада қадимги Хоразмда ўтказилган археологик қазилар айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди, бу қазилар неолит замонидан то ўрта асрларгача Амударё районида яшаб келган қадимги халқларнинг ҳаётини текшириб ўрганиш имконини беради. Бу ерда С. П. Толстов топган қадимги бир чайла уй қолдиқлари Жон-Бос-қалъа № 4 номи

билан машхурдир. Бу уйдан жуда кўп майда тош қуруллар топилган. Бу нарсалар аҳолининг ўтроқ бир ҳолда балиқчилик ва овчилик билан ҳаёт кечирганлигидан далолат беради. Бу «катта чайла уйда» 120 кишига яқин келадиган бутун бир уруғ жамоаси яшаган бўлиши мумкин. Бу ернинг маданияти (уни «калтаминор» маданияти деб аталади) учун типик бўлган нарсалар Ғарбий Қозоғистондан, шунингдек Персеполь (Эронда) яқинидаги ибтидий даврга оид қишлоқлардан топилган асбоб-ускуналарга ўхшаб кетади. Демак, эрамиздан аввалги тўртинчи-учинчи минг йилликларда Хоразм маданий тараққиёти жиҳатидан тахминан бир хил даражада турган қон-қардош қабилалар яшовчи кенг район марказларидан бири бўлган.

Урта Осиёнинг аҳоли яшаган баъзи бир жойларидан кейинги вақтларда топилган уй ҳайвонлари (сигир ва қўй-эчки) суяклари, тош ёрғучоқ қолдиқлари ҳамда мисдан ясалган баъзи буюмлар эрамиздан аввалги учинчи-иккинчи миңг йилликларда чорвачилик, энг ибтидий мотиға деҳқончилиги ва металлургиянинг дастлабки куртаклари пайдо бўлганлигидан дарак беради. Дашт ва тоғлик районларда, кўпроқ Эрон ясситоғлигида чорвачилик айниқса катта аҳамиятга эга бўлган (Эрон ясситоғлигида чорвачилик ҳатто бир неча аср давомида сақланиб қолган). Эроннинг энг қадимги қабилалари ўз тарихлари бошланган замонларда кўчманчилик, чорвачилик билан ҳаёт кечирганлар. Бу қабилалар қорамол ва майда мол ҳамда отни кўплаб урчитганлар. Улар хусусан Мидияда кенг тарқалган. Қадимги «Авеста» деган муқаддас тўпلامда қадимги чорвачилик ҳаётига оид маълумотлар жуда ҳам кэм сақланиб қолган, шу билан бирга, бу нарса дин ва афсоналарда ҳам акс этган. Сигир билан ит муқаддас ҳисобланган. «Авеста» нинг энг бурунги «Гатлар» деган қисмида «сигир жони» ва «сигир яратувчиси» деган қадимги афсонавий образлар кўп учрайди. «Авеста» нинг кейинги қисмида, «Видеат» да бутун бир боб итга бағишланган. Геродот қудратли Эрон давлатига асос солган Кир (Кайхисров) ни чўпон гўдаклигидан боқиб, ит эмизгани ҳақидаги афсонани ҳикоя қилади. Геродотнинг айтишича, Эрон подшолари тانتанали маросимларда худога атаб минг бошгача етказиб ҳўкизлар қурбон қилганлар.

Табий шароит канал-ариқлар қазиб сув чиқаришга имкон берган жойларда суғориб экиладиган деҳқончиликнинг турли формалари вужудга келади. Тоғли районларда энг қадимги деҳқонлар тоғдан оқиб тушадиган жилғалардан фойдаланганлар. уларнинг ўзанларини мустаҳкамлағилар ва сувининг олдини тўсиб қўйганлар. Дарёларнинг водийла-

рида капаллар қазиганлар, сув омборлари қурганлар, тўғон ва дамбалар ясаганлар. Геродот Хоразмда бўлган йирик суғориш иншоотларини тасвирлайди. Ҳозирги замонда бу районнинг археологик томондан текшириш натижасида бу каналларнинг эрамиздан ав. VIII—VII асрларда қазилганлиги ва уларнинг узунлиги энг кейинги вақтлардаги капаллардан узун бўлганлиги аниқланди. Масалан, Черменёб каналининг бўйи қадимги замонда 200 км гача етган. Бухоро воҳасида ҳам йирик суғориш тармоғининг қолдиқлари топилди. Қадимги замонда Эрон территориясида ҳам ирригация ишлари йўлга қўйилган. Бироқ катта дарёлар бўлмагани учун Эрон территориясида канал қазиб сув чиқариш Ўрта Осие, хусусан, Амударё билан Сирдарё ҳавзасидагига, шунингдек Зарафшон районидагига қараганда камроқ аҳамиятга эга бўлган. Эронда, шунингдек Ўрта Осиеда канал қазиб сув чиқаришнинг характерли хусусияти шундаки, бу ерларда ер ости сувларини бир жойга йиғиш учун ер ости каналлари (каризлар) қазилган. Бу каналларни доимо тозаалаб туриш учун бир-бирдан маълум узоқликда махсус қудуқлар қазиганлар. Кўчманчи чорвачиликдан ўтроқ деҳқончиликка ўтиш даврида Эрон билан Ўрта Осиедаги қабилаларнинг диний эътиқодлари таркиб топади. Шу сабабли «Авеста»нинг муқаддас китобларида деҳқоннинг тинч, беозорлик билан ҳаёт кечириши учун унинг ўзига уй-жой қуриб олиши, оилалик бўлиши, мол урчитиши, ер ҳайдаши, дон экиши ва мол учун лашак бўладиған ўтлар ўстириши, мева дарактлари ўтқазishi, сувсиз ерларга сув чиқариши ва ботқоқликни қуритиши идеал бир ҳолда тасвирланади. Уша вақтлардаёқ ҳоким қулдорлар синфи ўз иқтисодий аҳволини мустаҳкамлаш учун диндан фойдаланади. Шунинг учун хўжалик жиҳатдан қулай бўлган деҳқончилик меҳнати савоб иш ҳисобланган. Дон эса муқаддас экин ҳисобланиб, уни дев ва шайтонларга қарши курашда қудратли кучга эга деб билганлар. Қоҳинларнинг таълим беришича, дон эккан киши савобли иш қилган бўлади ва хайрият худоси Ахурамаздага эътиқодни оширишга ёрдам берган бўлади. Қоҳинларнинг таълимотига кўра, тақводор одам зарарли ҳайвонларни ва қишлоқ хўжалик зарарқундаларини йўқотиши, қўриқ ерларни очиши, ҳосилсиз ерни ўғитлаши, оқар сувларга кўприк солиши, кишиларга қишлоқ хўжалик асбоблари тарқатиши, бошқача қилиб айтганда, деҳқончилик хўжалигини ривожлантиришга ҳар томолама ёрдам бериши лозим бўлган. Донли экинлардан буғдой, тарик билан арпа айниқса кенг ёйилган. Эронда ва Ўрта Осиеда ток ёввойи ҳолда ўсган, у шу ернинг иқлимига қадимги замонлардаёқ мувофиқлаштирилган. Боғларда ўрик, шафтоли

ва турли мевали дарахтлар ўстирилган. Ем-хашак ўтларидан Эронда беда айниқса кўп экилган, антик авторлар ҳам беда тўғрисида ёзганлар.

Деҳқончилик билан бир қаторда, замон ўтиши билан ҳунармандлик ҳам ривожланган. Металлургиянинг ривожланиши учун металл рудасининг, жумладан, олтин, мис, темирнинг бўлиши катта аҳамиятга эга бўлган. Қорақалпоғистон АССР да халколит даврига оид қадимги мис конлари ва уларга яқин жойда худди шунга ўхшаш бурунги маъдан эритиш печлари борлиги маълум бўлди. Анаудаги шимолий ва жанубий тепаликнинг юқори қатламларидан мис ва бронзадан ясалган буюмлар, масалан, ўроқ-пичоқ, найза учликлари ва зебийнат буюмлари топилди. Луристон территориясида бронзадан ясалган буюмлар топилди; булар бронзадан буюмлар ишлаш техникаси юксак бўлганлигини кўрсатади. Геродот, Урта Осиёнинг кенг ўлкаларини эгаллаган массагетларда олтин билан мис жуда кўп бўлган ва улардан турли хил буюмлар ясаганлар, деб ёзган эди. Зарафшон дарёсининг водийсида, Сўғдиёнда олтин қазиб чиқарилган ва бундан ташқари олтинни қўшни мамлакатлардан, жумладан, Олтой тоғлари районидан Бактрия орқали келтирилган, деб ўйлаш мумкин. Темир Урта Осиёда кейинроқ, тахминан, эрамиздан ав. биринчи минг йилликнинг ўрталарида пайдо бўлган, шу билан бирга, Сўғдиён билан Бактриянинг деҳқончилик қилинадиган жанубий областларида темир энг қолоқ дашт районлардагига қараганда бирмунча илгарироқ пайдо бўлган. Шундай қилиб, Урта Осиёнинг турли районларида Анауда, Хоразмда, ҳозирги Тожикистон территориясида қадим замонлардаёқ металлургия ишлаб чиқариши, асосан мис, бронза ва олтиндан буюмлар ишлаш марказлари вужудга келган. Булар Эроннинг қадимги халқлари орасида металлургия техникасининг ривожланишига шубҳасиз таъсир кўрсатган.

Хоразмда ўтказилган қазишларга, шунингдек «Авеста» даги ва грек тарихчиларининг асарларидаги баъзи бир камчил маълумотларга асосланиб туриб, Урта Осиё ва Эрон халқларининг ижтимоий тузуми қандай бўлганлигини аниқлаш мумкин. Эроннинг шимоли-ғарбий қисмидаги мидияликларда эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик бошларида қадимги уруғ-қабилачилик тузуми сақланиб қолган. Мидия давлатининг вужудга келишини тасвирлаб ёзган Геродот қолдирган маълумотга кўра, мидияликлар олтига қабиллага бўлинган ва бу қабилалар ягона бир қабилла иттифоқига бирилашгунга қадар, улар «ўша замонда айрим-айрим қишлоқ бўлиб», яъни қадимги уруғчилик ҳаёти шароитида яшаганлар. Бу уруғ-қабилачилик тузуми қадимги эронликларда узоқ вақт

сақланиб, улар олтига деҳқонлар қабиласи ва тўртта кўчманчи-чорвадорлар қабиласидан иборат бўлган. Эрон ясситоглигининг бепоён территориясида деҳқончилик қилувчи ўтроқ қабилалар билан бир қаторда, то сўнги даврларгача кўп сонли чорвадор-кўчманчи қабилалар ҳам яшаб келган. «Авеста» да қадимги уруғ-қabila тузумини характерловчи ва бу жамиятнинг биринчи ячейкасини билдириш учун хизмат қилувчи алоҳида сўзлар учрайди, масалан, катта патриархал оила (нмана), аввал уруғчилик ва кейинчалик эса қишлоқ жамоаси ёки айрим қишлоқ (вис), қabila (занту), ниҳоят, қабилалар ёки область иттифоқи (дахью) деб айтилган. Жамоа, қabila ёки қабилалар иттифоқининг бошлиғи ё йўлбошчисини билдириш учун бу сўзларнинг ҳар бирига «пати» деган қўшимча қўшилган. Қабилалар иттифоқининг олий йўлбошчиси ёки қоҳини, бундан ташқари, «қави» деб ҳам аталган.

Хоразмда ўтказилган қазишлар вақтида ўша замоннинг қалъалари топилди. Бу қалъа «деворлари ораси уй-жой бўлган шаҳарлар» деб аталиб, улар тузилиши жиҳатидан «Авеста»да тасвирланган қалъа — «вар»ларни эслатади. Бу жуда катта қалъалар 1100×700 м ҳажмдаги кенг территорияни эгаллаган, атрофи ғиштдан қилинган қалин деворлар билан ўралган, бу деворлар орасида йўлаксимон икки ёки учта узун уй — турар жойлар бўлган, бундай йўлак-уйларнинг бўйи 6—7 км гача етган, унда бутун бир қabila яшаган бўлиши ва бу қabila бир қанча минг кишидан иборат бўлган бўлиши ҳам мумкин. «Қалъа деворлари» ўртасидаги сайхон жой молхона бўлиб хизмат қилган. Бу қалъа деворлари орасида яшаган аҳоли чорвачилик ва деҳқончилик билан шугулланган. Қолдиқлари Хоразмда топилган катта суғориш каналлари эра-миздан ав. биричи минг йилликнинг бошларида қазилган бўлса керак.

Чорвачилик, деҳқончиликнинг ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришларининг ривожланиши ишлаб чиқариш кучларини тараққий қилдирди, шунингдек уруғ ичида мулкий табақаланишга олиб келди. Энгельснинг кўрсатишича, дастлабки вақтларда чорва подаси уруққа қарашли бўлган, «биноқ чорва подаси жуда эрта замонларда хусусий мулкка айланиши зарур эди»¹. Энгельснинг айтишича, «сўнгра, тарихнинг бошларида, биз, оила бошлиғининг чорва подасини ҳамма жойда ўзининг хусусий мулки қилиб олганлигини ҳеч шак-шубҳасиз кўрамиз»². Энгельс, металдан ясалган рўзгор асбоблари зеб-

¹ Ф. Энгельс, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, 54-бет.

² Шу асар.

зийнат буюмлари ва, ниҳоят, «одам қиёфасидаги ҳайвон»— қуллар шу бойларга қарар эди, деб кўрсатади. Жуда қадим замонлардан бошлаб мулкӣй табақаларга бўлиниш юз берганлиги ҳатто «Авеста»да ҳам акс эттирилган, буида қадим замондаги қаҳрамонларнинг афсонавий образлари тасвирланади. Бу зодагон чорвадор бойлар одатда «подалари мўл бўлган бойлар», «ҳўкизлари мўл бўлган бойлар» ёки «отлари мўл бўлган бойлар» деб аталган. Булар билан бир қаторда «Авеста»нинг жуда қадимги қисмларида муқаддас олов қиёнлари (атраван) ва қадимги уруг зодагонларидан иборат бўлган жанг аравали машҳур жангчилар (ратаеста) эслатиб ўтилади. Геродот эронликларнинг урф-одатларини тасвирлар экан, у, қурбонлик қилган пайтда албатта қоҳин (маг) қатнашиши ва «диний куй куйлаб ўтириши» керак эди, дейди. Мағлар (яъни қоҳинлар) тор доирада биқиниб олган бир группа одамлардан иборат бўлиб, улар «бошқа кишилардан кескин суратда фарқ қилганлар». Геродот тасвирлаб ёзган даврда зодагонлар ўз бойликлари билан оддий обшчиға аҳлидан анча фарқ қилганлар, уларнинг бу бойликлари чорва моллари ва қуллардан иборат бўлган. Аристократик уруғлар аста-секин ажралаиб чиқа бошлаган, масалан, Эрондаги Аҳманийлардан чиққан шоҳ уруги шундай уруғлардан бўлган.

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши муқаррар суратда хусусий мулкчилики ва мол айрибошлашни келтириб чиқарган. Қишлоқ ҳўжалигидаги ортиқча маҳсулотлар, хом ашё ва ҳўнармандлик буюмлари аста-секин товарға айланади. Анауда Армаистондан келтирилган обсидиан, шунингдек ложувард топилди; ложувард Бактриядан келтирилган бўлса керак. Бадахшонда қазиб чиқарилган ложувардни Ўрта Осиёдан Месопотамияға ва ҳатто ундан узоққа — қадимги Шарқнинг жануби-ғарбий мамлакатларига ҳам олиб борилган, деб тахмин қилиш учун асослар бор. Эраимиздан ав. IX асрдаёқ Осурия подшолари Ўрта Осиёдан от ва туяларни кўплаб олиб кетганлар. Азалги савдо йўллари Эронни Месопотамия ва Закавказье билан бирлаштирган. Бронза тайёрлаш учун зарур бўлган қўрғошин билан қалай Эрондан Месопотамияға олиб борилган бўлиши ҳам мумкин. Ўрта Осиё ва Эрондан бошланадиган бошқа савдо йўллари шарққа, Хитойға ва жануби-шарққа, Ҳиндистонға олиб борган. Жумладак, эраимиздан ав. биринчи минг йиллик ўрталаридаёқ Бактрия Ҳиндистон билан қилинадиган савдонинг муҳим марказига айланган. Савдо-сотик тараққий қилиши муносабати билан шаҳар типидagi қадимги қалъалар аста-секин иқтисодий марказлар тусини ола бошлаш жуда табиий бир нарсадир. Хоразмда ўтказилган қазишлар вақтида харобалари топилган қадимги

шаҳарлар, сўнгра Бактрия (ҳозирги Балх) ва Сўғдиёнинг асосий шаҳари Мароканда (ҳозирги Самарқанд) Ўрта Осиедаги ана шундай марказлардан бўлган. Самарқанднинг айлана-оша вақтда 11 километр келган. Эроннинг ғарбий қисмида Суза ва Мидиянинг пойтахти Экбатана энг муҳим марказлар ҳисобланган. Манбалар, қадимги Мидияда шаҳарларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш процессини аниқлаб чиқишга имкон беради. Эрамиздан аввалги VIII асрда Мидияда шаҳарлар пайдо бўлган, бу шаҳарлар асосан айрим областлардаги ҳарбий аҳамиятга, эҳтимол, қисман савдо-сотиқ аҳамиятига эга бўлган маъмурий марказлар бўлган бўлса керак. Саргон II нинг парсуа, манней ва мадайлар мамлакатига қилган 8-ҳарбий юриши тўғрисидаги ҳикояда, Осурия қўшиқлари бу областларда босиб олган катта-катта шаҳарлар тасвир қилинади. Қоя устидаги сайхон ерга қурилган ва қалинлиги 8 локоть (4 метр) келадиган девор билан ўралган Ушкая шаҳри — «мамлакат пойтахти» ана шундай катта шаҳарлардан бўлган. Девори харсанг тошлардан кўтарилган Улху шаҳри ҳам шундай катта шаҳарлардан бири бўлган: бу шаҳарда томи катта-катта сарв дарахтлари билан ёпилган бир сарой бўлган. Бу шаҳарларни сув билан таъминлаб турадиган каналлар бўлганлиги, катта-катта қўралар, жуда катта доп омборлари, боғлар ва токзорлар бўлгани Саргоннинг ёзувларида тасвирланади. Яхшилаб мустаҳкамланган бу шаҳарларнинг тасвири Саргон II нинг Хорсободаги саройи деворларига солинган бўртма расмларда сақланиб қолган.

Ўрта Осиеда ва Мидияда энг қадимги давлатларнинг вужудга келиши Баъзи бир текширувчилар (жумладан, С. П. Толстов), эрамиздан ав. VIII—VI асрларда Ўрта Осиеда кучли қулдорлик давлати вужудга келган деб айтиш мумкин, дейдилар. Хоразмда ўтказилган археологик қазишлар натижасида топилган қалъаларнинг харобалари, сўнгра Ўрта Осиенинг жуда кўп шаҳарлари тўғрисида ва баъзи бир областларнинг аҳолиси анча кўи бўлганлиги ҳақида антик авторлар қолдирган маълумотлар ва, пиҳоят, «Авеста»да, «Шоҳнома»да ва Ўрта Осие халқларининг эпосида сақланиб қолган қадимги ярим афсонавий традиция шундан далолат беради. Қадимги Хоразмдаги катта-катта сугориш иншоотлари энг бурунги давлат территориясида қурилган бўлиши мумкин; бу давлатга Хоразм, Сўғдиён ва Парфия территориялари кирган.

Тахминан худди шу вақтларда Каспий денгизидан жанубда ва жануби-ғарбда мустақил Мидия давлати вужудга келган. Мидия территориясига Загр дарёсининг тоғлик ўлкалари ва бу ўлкаларнинг шарқ томонидаги унумдор текисликлар

кирган. Эрамиздан ав. IX асрдаги осур ёзувларида мадай қабилалари тилга олинади; осурийлар мадайларга қарши қаттиқ кураш олиб борганлар. Осурия подшолари Шарқдаги бу узоқ мамлакатга қўшин тортиб бориб, у ердан жуда кўп асирлар ва ўлжа олиб қайтганлар. Эрамиздан ав. 835 йилда Салманасар III мадайлар (мидияликлар) мамлакатига бостириб бориб, Осуриянинг Арбелли деган шаҳарининг шарқ томонида, анча узоқда жойлашган Мидия ўлкасига кириб боради. Тиглатналасар III Загрнинг тоғлик ўлкаларига ва мадайлар мамлакатига қўшин тортиб бориб, бу ерлардан жуда катта ўлжа: отлар, хачирлар, туялар, қўйлар, ложувард ва кўп миқдорда асирлар олиб қайтган ва бу асирларни қулларга айлантирган. 673 йилда Асархаддон «шўрхоқ чўл»га яқин жойдаги Патуш Арри мамлакатига «узоқ мидияликлар мамлакатига» қўшин тортиб бориб, у ердан «Шидир-парна (форсча Шитрафарна — В. А.) ва Эпарнадаги қудратли шаҳарларнинг ҳокимларини асир қилиб, уларнинг минадиган отлари, чорва моллари, қўй-эчкилари ва туялари билан бирга» ҳайдаб олиб кетган. Мидияликларнинг осурийлар билан қилган савдо муносабатлари туфайли Мидияга осур-бобил маданияти элементлари кириб борган. Мидияликлар билан бошқа қабилалар ўз мустақилликлари учун олиб борган кураш процессида (чунки Осурия буларнинг мустақиллигига ҳар доим хавф солиб келар эди) катта ва анча кучли қабила иттифоқига бирлашганлар.

Манбалардаги маълумотлар жуда оз бўлгани учун Мидия давлатининг ташкил топиш процессини тўлиқ таърифлаб бўлмайди. Бу тўғрида баъзи бир маълумотлар Геродот асарларида сақланиб қолган. Геродот, Мидия подшолигининг ташкил топишидаги узоқ давом этган процессни мидияликлар орасида «тақводор судья» Дейока томонидан ҳокимиятни босиб олиш ҳақидаги ярим тарихий анекдот тарзида ифодалаб, шу Дейока «мидияликларни бир шаҳар тузишга мажбур қилди» ва «Мидия халқини бир халқ қилиб бирлаштирди» деб хабар қилади. Осур ёзувлари бу ҳикоянинг баъзи бир тафсилотлари тўғри эканлигини тасдиқлайди. Осур ёзувларида айтилишича, «маннайлар мамлакатада қалъа бошлиғи» Даяукку деган одам Саргон билан жанг қилгану, лекин мағлубиятга учраган. Геродотнинг хабар беришича, Дейока мидия қабилаларини бир давлат қилиб бирлаштирган, Экбатана деган катта шаҳар қурдирган, Экбатана — Ҳагматана («мажлислар ўрни») шаклида Эрон ёзувларида учраб туради, бу шаҳар ҳозирги Хамадон шаҳри ўрнида бўлган бўлса керак. Грек тарихчиси Полибий (эрамиздан аввалги II аср) Мидиянинг қадимги пойтахтини аниқроқ қилиб тасвирлаган асарни сақлаган

бўлиб, унинг тасвирини бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди. Бу даврда Мидия қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, бунда ҳарбий-қабила демократиясига хос бурунги расм-одатлар ҳукм сурган бўлса керак. Бу расм-одатларга кўра, қабила бошлиқлари «мажлислар ўрни»да тўпланадиган умумий йиғилишларда сайланган. Бироқ Геродотнинг Мидиядаги қабилалар иттифоқининг қадимги шарқ истибдодига айланишини тасвирлаган ҳикояси унча ҳам ишончли эмас, чунки унда Дейока аҳолининг кенг табақаларига таяниб туриб, олий ҳокимиятни зўрлик билан ўз қўлига ўтказиб олган грек золимига ўхшатилади. Сўнгра, Геродот Дейокадан кейин ўтган подшолар ҳақида ҳам гапиради. Геродотнинг айтишича, Мидиянинг иккинчи подшоси Фраорт (форсча Фравартиш) эронликларни ва Осиедаги бошқа халқларни бўйсундиргандан кейин, ҳатто Осурияга ҳам қўшин тортиб борган, Мидиядаги барча қабилаларни ўз ҳокимияти остида бирлаштирган бўлса керак. Мидиянинг бундан кейинги подшоси Киаксар (Хвахшатра) замонида Мидия кучли давлатга айланган. Киаксар осурийларнинг ҳарбий тажрибасидан фойдаланиб, Мидия қўшинларини қайта тузган: қўшинни қурол-яроғларининг турига қараб ихтисослашган отрядларга бўлган. Мидиянинг бу янги армиясида найзабозлар билан ўқчиларнинг махсус отрядлари ҳамда отлиқ аскарлар пайдо бўлади. Шу даврдан бошлаб отлиқ аскарлар ҳарбий ишда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, аскарларнинг бир ердан иккинчи ерга жадал ҳаракат қилишига ва кенг кўламда манёвр қилишга имкон берган. Киаксар Мидиянинг кучли ҳарбий қудратига ҳамда Бобил подшолиги билан тузган иттифоқига таяниб туриб, Бобил қўшинларининг ёрдами билан Осурия давлатини (бир вақтлар шўҳрат қозongan бу қудратли давлатни) тамомла тор-мор келтирган. Шу тариқа Осурия харобалари устида кучли янги Мидия подшолиги барпо бўлиб, Киаксар бунга Эроннинг тоғлик ўлкаларини, Каппадокия билан Арманистонни қўшиб олган. Мидиялик истилочи Осурия подшолигининг шимолий қисмини истило қилиш билангина чекланмай, Ўрта денгизга чиқиш мақсадида ғарб томонга қараб ҳаракат қилади. Геродот Киаксар билан Лидия ўртасидаги қаттиқ курашни тасвирлаб, бу кураш 5 йил давом қилганини ва натижада у ҳар икки йирик давлат ўртасида яраш битими тузиш билан тамом бўлганини айтади. Бир кун мидияликлар билан лидияликлар ўртасида қаттиқ жанг бораётган пайтда қуёш тутилади, грек философи Фалес Милетский бу қуёш тутилишини аввалдан айтиб берган бўлади. Шундай қилиб, бу жанг эраמידан аввалги 585 йилда бўлган, деб аниқ айтмоқ мумкин. Мидия подшоси ҳарбий ютуқлари ва урушиб олган ерларини дипломатик битим-

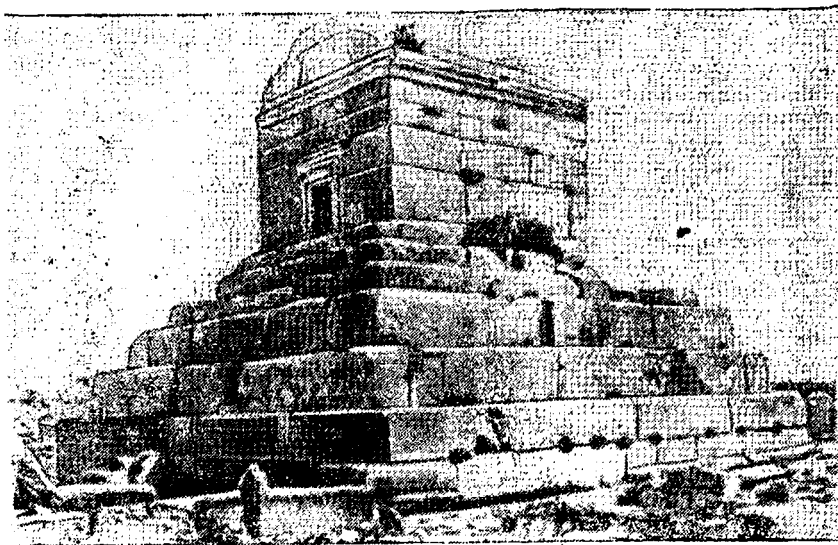
лар воситаси билан мустаҳкамлаб олади, бу битимлар эса, ўз навбатида, подшолар ўртасида қуда-аидачилик билан мустаҳкамланади. Қиаксар ўз қизини қудратли Бобил подшоси Навуходносор II га беради, ўгли Астиагни эса Лидия подшосининг қизига уйлантиради. Қиаксар 584 йилда вафот этади. Мидиянинг сўнгги подшоси Астиаг ўз подшолигини эронликлардан ҳимоя қилишга мажбур бўлади. Астиаг (бобилча Иштувегу) узоқ подшолик қилгандан кейин (эрамиздан аввалги тахминан 580—550 йиллар) Эрон давлатига асос солган Қайхисров (Қир) билан бўлган курашда енгилади.

Антик авторлар Урта Осиёнинг қадимги халқлари билан мидияликлар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳақида баъзи бир маълумотлар берадилар. Эрамиздан ав. VIII асрда саклар ва бактрияликлар мидияликларга ёрдам берганлар, ammo ундан бир оз кейинроқ, VII аср ўрталарида, Урта Осиё халқлари осурияликларнинг мидияликларга қарши олиб борган курашида осурияликларни қўллаб-қўлтиқлаган. Урта Осиё халқлари бошқа қабилалар билан биргаликда скифларнинг Олд Осиё давлатларига қарши қаратилган кенг ҳаракатида қатнашганлар. Ниҳоят, Мидия Осурия подшолигининг қудратини синдиргандан кейин, Фарбий Осиёнинг энг кучли давлатларидан бирига айланган, сакларнинг ҳарбий кучларига мидияликларнинг қўшинлари билан тўқнашишга тўғри келган.

Эрон подшолигининг ташкил топиши. Қайхисров (эрамиздан ав. 558—529 йиллар)

Эрон территориясида мидияликлар билан бир қаторда бошқа қабилалар ҳам пайдо бўлган, бу қабила Осурия ёзувларида парсуа деб аталади ва булар қадимги эронликларнинг ота-боболари бўлсалар керак.

Осурия подшолари бу қабилалар билан кураш олиб борганлар, бу қабилалар Элам ўлкаларидан бири бўлган Аншанда жуда мустаҳкам ўрнашиб, бу ерда қабилаларнинг анча катта иттифоқини ташкил қилганлар. Эламнинг хароб қилиниши тўғрисидаги ҳикояда, Осурия подшоси Ашшурбанипал «Парсуаш подшоси Қайхисров»ни эслатиб, Қайхисров Осурия подшосига бўйсунганини ва ўзининг катта ўғлини совга-саломлар билан Нинуво шаҳрига юборганини айтади. Осурийларга, сўнгра эса мидияликларга қарши курашда Эрон қабилалари иттифоқи ўсган ва мустаҳкамланган. Эрамиздан аввалги VI аср ўрталарида анча катта Эрон подшолиги ташкил топган. Тарихий традиция ва антик авторлар бу давлатга Қайхисров II асос солганини, Қайхисров II, Ашшурбанипалга замондош бўлган Қайхисров I ворисларидан бири эканлигини бир оғиздан тасдиқлайди. Қайхисров II қадимги ва қудратли Эламнинг юксак маданиятининг азалги традицияларига таян-

Эрон подшоси Кайхисров (Кир) мақбараси.

моқчи бўлиб, ўзини «Аншан подшоси», шунингдек «Парсу подшоси», яъни Эрон подшоси деб атайти. Геродот асарида Кайхисровнинг болалиги, тарбияси ва фаолиятини тасвирлайдиган бир қанча эртақлар сақланиб қолган. Катта давлатга асос солган буюк кишининг ҳаётини тасвирловчи бу ҳикоя ўша замонга хос афсона формасида берилган. Кайхисровнинг гоят катта сиёсий фаолияти ўз замондошларига жуда кучли таъсир кўрсатганига ва ўша даврнинг энг катта сиёсий арбоби бўлган Кайхисровнинг образи атрофида халқ ижоди, қисман эса қоҳинларнинг диший пропагандаси ҳам кўпгина ҳар турли афсоналар яратганига ажабланилмаса ҳам бўлади. Масалап, Кайхисров тўғрисида шундай ҳикоя бор: Саргон I га ўхшаб Кайхисров ҳам ташландиқ бола бўлган ва уни бир чўпон тарбиялаб ўстирган эмиш, ёки Миср фаръавилари, ёки бўлмаса Римга асос солган Ромул ва Рем сингари, Кайхисровни ҳам бир мурувватли ҳайвон гайри-табиий суратда боқиб катта қилган эмиш. Эрон подшолигига асос солган бу машҳур кишининг гайри-табиий суратда келиб чиққанлиги, унинг деярли илоҳий бир тарзда дунёга келганлиги ҳақидаги афсоналарга ҳатто Геродот ҳам танқидий кўз билан қарашга интилган. Бундай афсоналар, Эрон шоҳлари бутун қадимги Шарқ дунёсини қурол кучи билан бўйсундириб, истило қилин-

ган жуда кўп мамлакатлар устидан Эрон «шаҳаншоҳи» ҳокимиятини ўрнатмоқчи бўлганлигини асослаб бериш мақсадида кейинги замонларда яратилган бўлиши ҳам мумкин. Бобил хроникасида ва шу даврга оид баъзи бир ҳужжатларда сақланиб қолган маълумотлар тарихий жиҳатдан бирмунча тўғридир.

Биз бу ҳужжатлардан Қайхисров Мидия подшоси Астиаг (Иштувегу)га қарши уруш бошлаганини биламиз. Геродот бу урушни тасвирлар экан, у кўпинча халқ эртақларидан фойдаланади ва, жумладан, Қайхисровни Астиагнинг невараси деб кўрсатади. Бу ярим афсонавий ҳикоя Эрон подшоси Қайхисровнинг Мидия тахтига қилган даъвосини оқлаш мақсадида тўқилган бўлса керак. Воқеаларни бирмунча объектив суратда ва бўямасдан ҳикоя қилувчи Бобил хроникасида айтилишича, «Иштувегу Аншан подшоси Қайхисровни енгил учун унга қарши қўшин тўплаб борган. Бироқ Иштувегунинг қўшини исён кўтариб, Иштувегунинг ўзини асир қилиб, Қайхисров қўлига топширган. Қайхисров унинг пойтахти Эқбатана устига юриш қилиб борган. Эқбатанадаги қумуш, олтин ва бошқа хазиналар талон-торож қилиниб, Аншанга олиб кетилган». Шундай қилиб, бу уруш Мидиянинг тор-мор келтирилиши ва эронликларнинг тўла ғалабаси билан тамом бўлган. Эрон қўшинлари Мидиянинг пойтахти Эқбатанани босиб олганлар. Қайхисров Мидияни Эрон давлатига қўшиб олган. Шуниси характерлики, Бобил хроникасида ҳам, Геродот ҳикоясида ҳам таъкидлаб ўтилишича, Қайхисровнинг муваффақият қозонишига ва Астиагнинг енгилишига мидияликларнинг норозилиги бирмунча сабаб бўлган, мидияликлар Астиагга қарши қўзғолон кўтарганлар ва, бу эса, Қайхисровнинг Мидия қўшинини тезда енгилга имкон берган бўлса керак. Тарихий традицияда Қайхисров Мидия подшоси Астиагни асир қилиб олгандан кейин, унга ўз давлатидан фахрли ўрин берганлиги ҳақида ривоят бор. Бу ривоят мидиялик золагонларнинг Эрон давлатида форс золагонлари билан бир қаторда алоҳида имтиёзга эга бўлганликлари тўғрисидаги факт билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Қайхисров Мидияни истило қилгандан кейин ҳам кенг миқёсдаги истилочилик сиёсатини авж олдириб, бу билан Осурия мустабидлари ишини давом қилдиради. Қайхисров қисқа бир вақт ичида Арманистон, Каппадокия, Лидия (эрамиздан аввалги 547—546 йиллар) ва, ниҳоят, Бобилини (эрамиздан аввалги 538 йил) истило қилади. Навуходоносор II замонида юксак тараққий қилган Янги Бобил подшолиги савдо-сотик соҳасида ўша замоннинг энг катта давлати бўлиб, унинг пойтахти Бобил шаҳри қудратли ва енгилмас даражадаги мус-

таҳкам бир қалъа эди. Қайхисров Бобилнинг иқтисодий бойликлари ва ҳарбий кучларига юксак баҳо бериб, дастлабки вақтда бутун диққат-эътиборини Олд Осиёнинг шимолий қисмида, асосан, Кичик Осиёда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишга қаратади. Бу шунинг учун ҳам муҳим эдики, Лидия подшоҳи Крез ва Миср подшоҳи Амазис (Яхмос II) Бобил подшоҳи билан Эронга қарши мудофаа иттифоқи тузган эдилар. Шу сабабли, Қайхисров дастлаб иттифоқчилар орасида энг заифи Лидия подшоҳига зарба берган, бу билан Қайхисров Олд Осиёнинг шимолий қисмидаги иқтисодий бойликларни ва одам кучларини қўлга киритиб, Бобилни унинг иттифоқчиларидан ажратиб, савдо ҳамда ҳарбий алоқа йўлларини кесиб қўйган. Эрон истилочисининг зарбалари остида Лидия қулагандан сўнг, кучли ва қадимги Бобил тўғридан-тўғри хавф остида қолган. Эндиликда Қайхисров анча ўсган бутун ҳарбий кучини Бобил подшоҳига қарши қаратиши мумкин эди, чунки Эрон қўшинлари учун шарқ ва шимол томонлардан ҳеч қандай хавф-хатар қолмаган эди. Иттифоқчиларидан маҳрум қилинган ва жуда катта ички ғалабеларни бошидан кечириб турган Бобил Эрон истилочисига қаршилик қила олмади. Қайхисров Бобилни жуда тез ва осонлик билан қўлга киритганини ва уни Эрон давлатига қўшиб олганини сақланиб қолган ҳамма манбалар тасдиқлайди. Бу жуда катта сиёсий воқеа тўғрисида Набониднинг Бобил хроникасида, Бобил қоҳини Бероснинг тарихий асарида, грек тарихчиси Геродотда ва, ниҳоят, Қайхисровнинг манифестида маълумотлар сақланган. Қайхисров манифестиининг миххат билан ёзилган тексти эса ҳозиргача сақланиб қолган. Бу манифестда, эронликларнинг кўп сонли қўшинлари «Бобилга урушсиз бемалол келиб кирдилар» дейилади. Бу ерда Қайхисров ўзини Бобилнинг, Бобил маданияти ва динининг ҳомийси қилиб кўрсатади. Қайхисров Бобилни истило қилишда ўзини Бобил динининг тарафдори қилиб кўрсатиб, у ердаги қоҳинларнинг баъзи бир гуруҳларига таянгани шак-шубҳасиздир. Қайхисров ўз манифестида бундай дейди: «Мен Бобилнинг ички ишлари ва унинг ҳамма муқаддас жойлари ҳақида ғамхўрлик кўрсатдим. Бинобарин, Бобил халқи ҳам кўнгилдаги тилак-орзуларига эришди, раҳмсиз зулмдан уни қутқардим... улуғ таңгри Мардук, биз унинг юксак номига атаб чин қалбимиздан севинч-қувончла мадҳиялар ўқиганимиздан кейин, уни иззат-ҳурмат қилувчи мен подшо Қайхисровга ва ўғлим Қўмбизга ва барча қўшинларимизга фотиҳа берди». Бутун қадимги Шарқ дунёсини ўз қўл остида бирлаштиришни даъво қилган Эрон давлатига Бобилнинг қўшиб олиниши, Бобилнинг савдо-қулдорлик аристократиясига ташқи савдони ривожлантириш учун

кенг йўл очиб берди. Шу сабабдан, Бобилнинг зодагон савдогарлари составига кирган ва савдо операцияларини кенгайтиришдан манфаатдор бўлган Бобил қоҳинлари ўз халқига хиёнат қилиб, ёт Эрон истилочисини қўллаб-қувватлаган бўлсалар керак.

Кайхисров Бобилни истило қилиш билангина чекланмади. Кайхисров Осурия подшоларининг истилочилик сиёсатини кетма-кет давом қилдириб ва Бобилнинг гарбий мамлакатлар билан савдо алоқасини кенгайтиришга интилиб келган савдо қулдорлик аристократиясининг манфаатларини маълум даражада акс эттириб, сўнгра Урта денгиз бўйидаги савдо шаҳарларига кириб бориш мақсадида яна гарбга томон ҳаракат қилиб борди. Аммо Кайхисровнинг гарб томонга қилган ҳаракати тинч характердаги ҳаракат эди. Масала, биз Кайхисровнинг Қуддусни тиклаганини, яҳудийларга Бобил асирлигидан озод бўлиб, ўз ватанларига қайтишга руҳсат берганини ва Финикия шаҳарларини қайтадан тиклашга киришганини биламиз. Кайхисровнинг бундай сиёсат тутишдан мақсади Фаластин ва Финикиядаги кичик-кичик давлатлар билан Эрон ўртасида дўстлик, сиёсий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаб, шу билан Эрон подшолигининг кенг миқёсдаги истилочилик сиёсатига уларни қизиқтирмоқчи бўлган бўлса керак. Кайхисров Мисрга қарши катта ҳарбий юриш ташкил қилиш учун Финикиянинг денгиз бўйидаги шаҳарлари ёрдамидан фойдаланишга ҳаракат қилган бўлиши ҳам мумкин, чунки Миср қудратли Эрон подшосининг сўнги рақиби эди. Кайхисровнинг ўзида етарли даражада кучли флот бўлмагани сабабли, у Финикия кемаларига муҳтож эди. Бундан ташқари, Кайхисров ўз қўшинларини Мисрга олиб ўтиш мақсадида, Финикия билан Фаластинда ҳарбий кучларини жойлаштириш учун плацдармлар тайёрлашга киришади. Утмишдаги қудратидан баъзи қолдиқлари ҳали сақланиб қолган Мисрни истило қилиш режасини Кайхисров шошилмасдан, жуда синчиклаб ва ўйлаб тузади. Бироқ у ўзининг бу режасини амалга ошира олмади.

Эроннинг шимоли-шарқий областларида ва Урта Осиёда, хусусан, энг муҳим савдо йўллари кесинган Хоразмда Эроннинг сиёсий таъсирини мустаҳкамлаш учун, Кайхисров Каспий денгизи билан Сирдарё ўртасидаги кенг территорияда яшовчи массагетларга қарши юриш қилади. Бу юриш эронликлар учун муваффақиятсиз бўлиб чиқади. Массагетлар жойлашган ўлкаларнинг ичкарасига кириб борган Эрон қўшинлари батамом енгилдилар. Бу юриш вақтида Кайхисров ўлдирилади (эрамиздан ав. 529 йил). Геродотнинг айтишича, Эрон қўшинларининг кўпчилик қисми жанг майдонида ҳалок бўл-

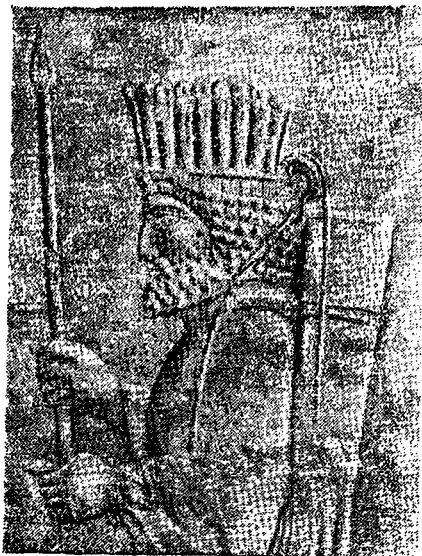
ган, Қайхисровнинг ўзи «ўлдирилган». Геродотнинг асарида Ўрта Осиёда яратилган бир афсона сақланган. Бу афсонада айтилишича, массагетлар маликаси Томирис Қайхисровни енгиб, уруш майдонидан унинг жасадини топиб келишни буюрган ва унинг калласини киши қони тўлдирилган идишга тикаётиб: «Сени қонга тўйғизмоқчи эдим» деган.

Қўмбиз (эрамиздан аввалги 529—523 йиллар) ва эронликларнинг Мисрни истило қилиши

Қўмбизнинг подшолик қилганлиги бизга грек тарихчиларининг ҳикояларидан ва эронликларнинг Мисрни истило қилган даврга оид Миср ёзувларидан маълум. Қайхисров вафот қилгандан кейин, унинг катта ўғли Қўмбиз тахтнинг қонуний вори си сифатида тахтга ўтирган. Бироқ Қўмбиз тахтга ўтирган пайтда мамлакатда олағовур бошланган. Қайхисров томонидан бўйсундрилган, лекин иқтисодий жиҳатдан Эрон билан мустаҳкам боғланмаган айрим мамлакатлар Эрон давлатининг составига ҳали узвий равишда кирмаган эдилар. Қайхисров бўйсундирган айрим халқлар ўзларининг аввалги тақилликларини ҳали эсдан чиқармаган эдилар ва улар озод бўлиш учун имконият бўлган ҳамоно, бош кўтариб чиқишлари турган гап эди. Қайхисров бўйсундирган, аммо Эрон билан мустаҳкам боғланмаган айрим халқлар Қайхисровнинг ўлимидан фойдаланиб, Эрондан ажраб чиқадилар. Қўзғолокларни бостириш учун Қўмбизга кўп куч сарф қилишга тўғри келган. Бу қўзғолокларга Қайхисровнинг иккинчи ўғли ҳам аралашган бўлса эҳтимол. Бехистун ёзувида унинг номи Бардия, Геродотнинг асарида эса, Смердис деб аталган. Қсенофонтнинг айтишича «Қайхисров вафот этиши биланоқ унинг ўғиллари ўртасида низо бошланган, шаҳарлар ва қабилалар ҳам Эрондан чиқиб кета бошлаган». Қўмбиз Эрон давлатининг тўла ҳуқуқли подшоси сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида ўз укаси Бардияни ўлдирган, аммо Бехистун ёзувида айтилишича, «Қамбужий (Қўмбиз.— В. А.) Бардияни ўлдирган вақтда халқ унинг ўлдирганини билмаган».

Қўмбиз тахтда мустаҳкам ўрнашиб, қўзғолок кўтарган халқлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олгандан кейин, Қайхисровнинг истилочилик сиёсатини давом қилдириш мақсадида, Миср устига қўшин тортиб боришга тайёрлана бошлайди. XXVI Санс династиясига мансуб тадбирли фиръавнлар замонида бир қадар кучайиб кетган, ўзининг минг йиллик қадимги маданияти ва ўтмишдаги қудрати билан мағрурланувчи Миср Эрон подшолари учун ҳали ҳам хавфли рақиб бўлиб кўринар эди. Миср фиръавни Яхмос II (Амазис) Мисрнинг греклар билан савдосини ривожлантириб, ўз армиясига греклардан ёлланма аскарлар олиб, улар ёрдами билан Мисрнинг

иқтисодий ва ҳарбий қудратини мустаҳкамламоқчи бўлган. Бундан ташқари, фиръавн Кипр, Лидия, Бобил ва Самос ороли билан иттифоқ тузган. Бироқ Эроннинг тез кучайиб бориши кучсизлашиб бораётган ва ичидан заифлашган Мисрнинг сўнги умидларини ҳам пучга чиқарган. Бобил билан Лидияни Қайхисров ўзига бўйсундирган эди. Кипр, Поликрат Самосский ва ҳатто грек ёлланма отрядларининг бошлиғи бўлиб,

Эрон жапгчиси.

*Персеполдан топилган бўртма
расмдан кўчирма.*

бундан аввал Яхмос II га хизмат қилган иониялик Фанет ҳам Қўмбиз томонига ўтган. Шундай қилиб, иттифоқчиларидан маҳрум бўлиб қолган Миср бугун Фарбий Осиёни ўзига бўйсундирган ва селдек ёпирилиб босиб келаётган Эрон истилочисига қарши яккама-якка ўзи курашиши лозим эди.

Ўзининг ғоят катта армиясига ва иттифоқчилари — финикияликлар, кипрликлар ва самосликларнинг кучли флотига суяниб, Қўмбиз эраמידан аввалги 526 йилда Мисрга қарши юриш бошлаган. Бу юришда Лидиянинг собиқ подшоси, кекса Крез (грек тарихчилари Крезни ҳаётда кўпчи кўрган доно бир чол сифатида тасвирлайдилар) ва Поликрат Самосскийнинг акаси Силосон Қўмбиз билан бирга борган. Қўмбиз араб қабилаларининг йўлбошчиси билан битим тузишга муваффақ бўлган, бу битимга кўра, у Эрон қўшинлари Синой чўлидан ўтаётган пайтда уларни сув билан таъмин қилган.

Эроннинг кўп сонли қўшинлари Миср чегараларига яқинлашиб келаётган пайтда Яхмос II вафот этган; Яхмос II ўз замонасининг катта сиёсий арбоби бўлиб, грекларнинг ёрдамида усталик билан фойдаланган эди. Подшолик тахтига Псамтик III ўтирган, аммо у ўз мамлакатини душманлар ҳужумидан ва ўз давлатининг мустақиллигини сақлаб қолишнинг уддасидан чиқа олмаган. Миср қўшинлари Пелу-

зия ёнидаги жангда ҳам, Мемфис қамал қилинган вақтда ҳам қаттиқ қаршилиқ кўрсатишларига қарамай, эронликлар мисрликларни батамом енганлар ва Мисрни ўзларига бўйсундирганлар (эрамиздан ав. 525 йил). Эронликларнинг бостириб келишидан қўрқиб, Мисрнинг ғарб томонида яшаган шимолий африкалик баъзи бир қабилалар эронликларга ўз ихтиёрлари билан таслим бўлганлар. Масалан, Геродотнинг айтишича, «Мисрнинг бундай аҳволга тушиб қолиши Мисрға қўшни бўлган ливияликларни қўрқитиб юборган, шундан кейин ливияликлар урушсиз эронликларга таслим бўлганлар, улар ўзлари-ўзларига хирож белгилаб Қўмбизга совға-саломлар юборганлар. Қиренялар (Қанонийлар) билан барқаликларнинг кути учиб, булар ҳам ливияликлар сингари таслим бўлганлар».

Грек тарихчилари Қўмбизнинг Мисрда жуда шафқатсизлик билан террор ўрнатганлигини гапирадилар. Страбон Қўмбизнинг Сарапей билан Мемфисга ўт қўйганини айтади; Диодор эса Қўмбиз Рамессийни талон-торож қилди, дейди, Геродот Қўмбизнинг ёзувликларини тасвирлар экан, уни «ақлсиз ва жинни одам» деб атайди. Геродот, Қўмбиз ғазаби қўзғаб, ўзини билмай қолган пайтда қадимги мисрликларнинг Апис деган муқаддас буқасини найза санчиб ўлдирган, ҳомиладор хотини Рахшонани қорнига тепаиб ўлдирган ва умуман Қўмбиз «оғир телбалик касалига» мубтало бўлган одам эди, деб ҳикоя қилади. Қўмбизнинг шафқатсизлиги ва Мисрни золимлик билан идора қилганлиги ҳақида грек тарихчилари айтганларини Элефантин папирусларидаги ёзувлар ҳам бир қадар тасдиқлайди, бу папирусда, «Қўмбиз Миср худоларининг барча ибодатхоналарини бузиб ташлаган» дейилади. Шу даврга оид бир Миср ёзувида, «бутун мамлакат бошига тушган бундай оғир кулфат бунгача ҳеч қачон бўлган эмас» дейилади. Лекин бу гапларнинг ҳаммасида ҳам бирмунча муболаға бор. Қўмбизнинг истилочилик ва қаттиқ қўллик сиёсати Мидияда ва Эрон давлатига кирган бир қанча мамлакатларда катта оппозиция чиқишига, Мисрда ватанпарварлик ҳиссининг кучайиб кетишига ва бутун грек оламида ташвиш туғилишига сабаб бўлган. Мисрда ғалаёнлар бошланади, унга қарши эронликлар жазо чоралари қўллайдилар, жумладан XXVI династияга мансуб сўнгги Миср фиръавни Псамтик III ни ўлдирдилар. Геродотнинг айтишича Псамтик III «мисрликларни қўзғолонга чақиринида айбланади». Шунинг учун Қўмбизнинг шафқатсизлиги, ўтакетган мустабидлиги ва жаҳли чиққанда ўзини билмай қолиши ҳақида хусусан грек-миср доираларида афсоналар тўқилганига ажабланмаса ҳам бўлади. Бу афсоналар грек тарихчиларининг асарларида, жум-

ладан, Геродот асарларида аниқ акс этган. Насихатгўй грек историографияси «инсонларвар ва одил» Қайхисровни «рахмсиз ва фаросатсиз» Қўмбизга қарама-қарши қўяди, лекин, ҳар икковидаги хислатларни ҳам жуда муболағалаштириб юборган. Масалан, Геродот эронликлар «Қўмбизни хўжайин (том маъноси билан — «мустабид» — В. А.), Қайхисровни эса ота» деб атайдилар, чунки Қўмбиз «шафқатсиз ва такаббур», Қайхисров бўлса, «шафқатли ва ҳамма парсани фуқаро фойдаси учун қиладиган одам эди», дейди.

Бироқ Миср ҳужжатларидан, жумладан, Саисдаги маъбуда Нейт ибодатхонасининг мисрлик бош руҳонийси Ужагорресентнинг ёзувидан маълумки, истило қилинган мамлакатларга нисбатан Қайхисров қандай сиёсат тутган бўлса, Қўмбиз ҳам Мисрни истило қилгандан кейин унга нисбатан шундай сиёсат олиб борган. Қўмбиз Миср динини кўпроқ таъқиб қилиш у ёқда турсин, балки, аксинча, Ужагорресентнинг ёзувида айтилишича, Миср қоҳинларининг эронликларга ён берувчи баъзи бир доираларига таяниб иш кўрган. Масалан, Ужагорресентнинг ҳикоя қилишига қараганда, Қўмбиз Саисдаги маъбуда нейт ибодатхонасини тиклаган, қадимги Миср исмини ва Миср фиръавни деган ушвонни қабул қилган ва ҳатто маъбуда Нейтнинг диний маросимларига қатнашиб турган. Бинобарин, Қўмбиз грек тарихчилари ёзганидек, мисрликлар динига жуда ҳам қаттиқ қарши чиқмаган. Ужагорресентнинг фахр билан айтишига қараганда, Қўмбиз, унинг илтимоси билан, «Нейт ибодатхонасига кириб олган ҳамма осиеликларни ҳайдаб чиқариш, осиеликларнинг бу ибодатхона ичидаги уйларини бузиб ташлаш... Нейт ибодатхонасини покизалаш, бу ибодатхонанинг ҳамма кишилари ва соқчи қоҳинларини қайтариш» тўғрисида буйруқ берган. «Подшо ҳазратлари Саисда худди авваллари бўлгани каби, буюк худоларнинг онаси бўлмиш улуг Нейт шарафига назринёз бериш ва қурбонликлар келтиришга буйруқ қилди».

Қўмбиз Мисрни истило қилиш билан чекланиб қолмаган, у Африкадаги бошқа мамлакатларни, жумладан, Қарфагенини, воҳаларни ва узоқ Эфиопияни ҳам ўзига бўйсундириш учун бирмунча уришиб кўрган. Бироқ унинг бу ҳаракатлари муваффақиятли бўлиб чиқмаган. Финикия флоти карфагенилик ўз қабиладошларига қарши чиқишдан бош тортган; воҳаларга юборилган экспедиция қум-чўлларида ҳалок бўлган. Қўмбиз қўшинлари бутун Эфиопияни истило қилишга, муваффақ бўлолмаган. Грекларга ярим қарам бўлган Киренаика (Канон) ўлкаси ва қўшни ўлкалар Қўмбизга бўйсунган, холос. Эрон қўшинлари Алхаржа воҳасини ҳам ишғол қилган бўлсалар керак.

Қўмбиз подшолигининг охирида катта-катта қўзғолонлар бўлган, бу қўзғолонлар Эрон давлатини жуда қаттиқ ларзага келтирган. Аҳманийлар истило қилган кўп сонли мамлакатларнинг аҳолиси Эрон шоҳларининг истилочилилик сиёсатидан очиқдан-очиқ норозилик билдирганлар, бу истилочилилик сиёсатининг бутун оғирлиги оддий халқ гарданига тушган. Бехистун ёзувида: «Қўмбиз Мисрга жўнаб кетган вақтда халқ ёв бўлиб қолди ва мамлакатда, Эронда ҳам, Мидияда ҳам, шунингдек, бошқа мамлакатларда ҳам ёлгон-яшиқ кўпайди» дейилади. Қўмбизнинг Мисрда узоқ вақт туриб қолишидан ва, эҳтимол, унинг Эфиопияга қилган юришининг муваффақиятсиз чиқишидан фойдаланиб, Мидия хоҳинларидан (мағларидан) Гаумата помли бир одам ўзини Эрон подшосининг ўлдирилган укаси Бардия деб кўрсатиб, Қўмбизга қарши қўзғолон кўтарган. Бу қўзғолонни Мидия давлатининг мустақиллигини тиклаш ва Мидия аристократиясининг социалиқтисодий аҳволини мустақкамлаш муддаосида Мидия аристократлари билан хоҳинлари ташкил қилган бўлсалар керак. Гаумата халққа, мен сизларни уч йилгача ҳарбий мажбуриятдан озод қиламан ва солиқларни камайтираман, деган ваъдалар бериб ўз атрофига кўпгина куч тўплашга муваффақ бўлган. Қўмбиз вафотидан кейин Эронга тобе бўлган кўпгина мамлакатларда Эрон ҳукмронлигига қарши қўзғолонлар бошланиб кетган. Жуда тез вужудга келган катта Эрон давлати тезда парчаланиб кета бошлайди. Эрон давлати жуда номустақкам давлат бўлиб, бу давлат ичида иқтисодий бирлик йўқ эди.

Доро I

Бу барча қўзғолонлар қадимги Эрон тарихининг Бехистун ёзуви деб аталган энг муҳим ҳужжатида муфассал тасвир этилган. Бехистун ёзуви Бағдоддан Техронга борадиган йўлдаги баланд қояга ўйиб ёзилган. Аҳманийларнинг подшолик хонадони уруғ-аймоғидан бўлган Доро I нинг ёзувида хабар қилинишича, Қўмбиз вафотидан кейин мамлакатда катта ғалаён бошланган, Эламда, Бобилда, Мидияда ва ҳатто Эроннинг ўзида ҳам сохта подшолар пайдо бўлиб, қўзғолонлар авж олиб кетган. Сўнгра Доро бир неча киши билан биргаликда (Геродот бу одамларни эронликлар орасида энг муътабар кишилар эди, дейди) Қўмбизнинг укаси Бардияман деб юрган мағ Гауматани ўлдириганини айтади. Сўнгра у қўзғолонларни бостириб, сохта подшоларнинг барчаси устидан тўла ғалаба қозонганини ва шу тариқа ягона Эрон подшосининг ҳокимиятини ҳамда бирлашган Эрон давлагининг қудратини тиклаганини ҳикоя қилади. Бу ҳамма воқеалар тўғрисида Бехистун ёзувида лўнда, лекин жуда маъноли қилиб гапирилади. Масалан, Доро бундай

дейди: «Мен Бобилда бўлганимда қуйидаги мамлакатлар: Эрон, Элам, Мидия, Осурня, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагидия, саклар мендан ажралиб чиқиб кетганлар». Сўнгра яна бундай дейди: «Мен подшолик тахтига ўтирганимдан сўнг, шу йил ичидаёқ Ахурамазданинг иродаси билан мана нималар қилдим. Мен 19 марта жанг қилиб, Ахурамазданинг иродасила (душманларни) тор-мор келтирдим ҳамда 9 подшони асир олдим». Бехистун қоясига ўйиб солинган расмда Эрон давлатининг ғолиб бирлаштирувчиси Доро I Каштосиб ўғли ҳузурда оёқ состига босилган бир одам билан қўллари боғланган тўққиз сохта подшонинг сурати тасвирланган; бу, юқоридаги сўзларнинг яққол ифодасидир. Бу ўйиб солинган расм ва унда форс, бобил ҳамда янги элам тилларида узундан-узоқ қилиб битилган ёзув ўзига хос бир манифест бўлиб, бунда Доро I мамлакатда тинчлик ўрнатганини, бирлашган давлатни қайтадан тиклаганини, халққа қилган «саҳоватларни» ва мухлисларнинг авлод-аждоқлари фойдаланиши лозим бўлган имтиёзларни айтади.

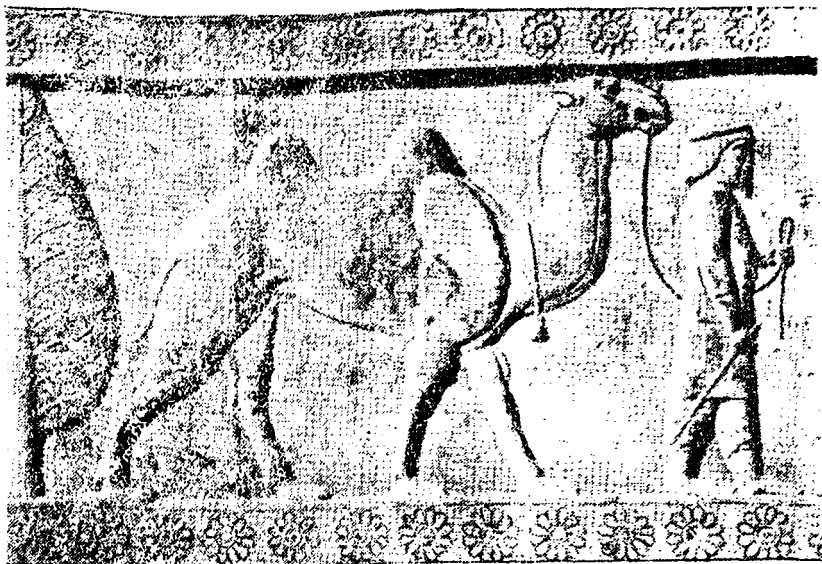
Бирок тўполок ва ғалаёнлар Эрон шоҳлигининг ичдан мустаҳкам эмаслигини ва заиф бўлганлигини очиб берган. Юқорида айтилганидек, Қайхисров ва Қўмбиз бўйсундирган халқлар Қўмбиз вафот қилгандан кейин ўз мустақилликларини тиклаш учун эронликларга қарши кураш бошлайдилар. Бу қўзғолонларда кенг меҳнаткаш аҳоли оммаси, айниқса, қуллар билан камбағаллар қатнашади. Марғиёнада (Туркманистондаги Мурғоб дарёсининг ҳозирги водийсида) айниқса катта халқ қўзғолони бўлган. Бу қўзғолонни бостириш учун Доро Бактрия сатропи Дадаршиш бошчилигида алоҳида қўшин юборишга мажбур бўлган. Бу қўзғолон бостирилган пайтда 55 минг одам ўлдирилган, шунга қараганда, Марғиёнадаги қўзғолонда кенг меҳнаткаш аҳоли оммаси қатнашган бўлса керак. Шу сабабли Доро I подшолик ҳокимиятини қўлга олгандан кейин ва мамлакатдаги жами қўзғолонларни бостиргандан сўнг, ўз ёзувида ўзини халқ дўсти қилиб тасвирлашга ва аҳолининг кенг қатламлари манфаати устида ғамхўрлик қилувчи, деб кўрсатишга мажбур бўлган. Шунинг учун ҳам Доро I манифестида: «Маг Гаумата бузиб ташлаган ибодатхоналарни мен қайтадан тузаттирдим. Маг Гаумата халққа қарашли яйловларни, мол-мулкни, турар жойни тортиб олган эди, уларни халққа (қайтариб) бердим» деб ёзади.

Лекин Доро аҳоли кенг оммаси манфаатларини чинакамга ҳимоя қилиш сиёсатини охиригача олиб бормаган. Подшолигининг дастлабки пайтларида халқ манфаатларини назарда тутиб баъзи бир тадбирлар кўришга мажбур бўлган Доро I, кейинчалик, қулдорлар билан ер эгалари аристокра-

тўйасига ва бой савдогарлар билан қўнларга суяниб иш қўрган қадимги шарқ мустабидларининг традицион сийёсати-ни яна давом қилдира бошлаган. Яқингинада Персеполдан топилган Элам маҳқама ҳужжатларида аниқ кўрсатилишича, Эронда Доро I подшолик қилган замондан эътиборан эркин жамоаларнинг меҳнаткаш аҳоли оммаси ўртасида кескин социал табақаланиш рўй бера бошлаган. Бу ҳужжатлардан маълум бўлишича, Персеполда жуда хилма-хил ҳунармандлар оммаси кўплай ишлаган. Булар дурадгорлар, тош-тарошлар, ҳайкалтарошлар, наққошлар, заргарлар, мисгарлар, қуролсозлар бўлган. Булар билан бирга, випо пиширувчилар, пиво пиширувчилар, хоммоллар ва бошқалар ҳам кўрсатиб ўтилади. Айтиш мумкинки, бу одамларнинг ҳаммаси ҳам эркин аҳолининг қуйи табақаларига мансуб бўлган. Булар қишлоқ жамоаларининг фақирлашган, хонавайрон бўлган аъзолари бўлиб, чек ерларидан маҳрум бўлгандан кейин, иш қидириб подшоларнинг йирик поместьеларига ва устахоналарига ёки подшолар саройидаги катта қурилишларга келиб қолган одамлар эди. Қулдорлар ва катта ер эгалари аристократиясининг энг йирик вакили бўлган подшо, камбағаллашиб қолган ва аслда қуллар аҳволига тушиб қолган жуда кўп бундай одамларни итотда тутуши керак эди. Бир ҳовуч аристократларнинг камбағаллар билан қуллардан иборат меҳнаткаш оммани эксплуатация қилишига асосланган силфий тузумни мустаҳкамлаш учун, Эрон шоҳлари дастлабки Аҳманийлар замонидан буён айрим аристократларга катта-катта ерларни бўлиб бериб келганлар, бундай аристократлар «шоҳ ақобирлари» деган унвон олган.

Доро I арслонни енгмоқда.
Персеполдан топилган бўртма расм.

Бактриядан хирож олиб келаётган киши.

*Персеполдаги Ксеркс саройининг деворига солинган бўртма расм.
Эрамиздан ав. V аср.*

Бу йирик ер эгалари шоҳдан турли имтиёзлар олганлар: улар ўз ер-мулкларида одамларни суд қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар, солиқлар ва мажбуриятлардан озод этилганлар. Шу тариқа аста-секин катта-катта, деярли мустақил князликлар вужудга кела бошлаган, жумладан, Каппадокияда Отанийлар князлиги ёки Карияда Тиссаферн князлиги ана шундай князликлардир. Йирик ибодатхоналар ҳам шоҳдан анчагина енгилликлар олган. Масалан, Қайхисров Магнезиядаги Аполлон ибодатхонасини солиқ ва мажбуриятлардан озод қилган, Артаксеркс бўлса Қуддус ибодатхонасига ана шундай имтиёзлар берган. Бобил ҳужжатларида Эрон зодагонларининг Бобилда катта-катта ер-мулкларга эгалик қилгани ва бу ерларни маҳаллий аҳолига ижарага берганлиги кўрсатилган. Эрон шоҳининг ўзи энг катта ер эгаси ва қуддор бўлган. Шоҳ маҳаллий ҳокимларнинг ер-мулкларини аста-секин тортиб олиб, жуда катта ер фондига эга бўлиб борган. Шоҳ қўлида катта-катта ва обод боғлар бўлиб, греклар уларни парадейсос деб атаганлар (кейинги вақтлардаги «парадис» сўзи шундан келиб чиққан; христиан-

лик даврида эса бу сўз «жаннат» маъносини англатган). Шоҳларнинг бу ер-мулкларида катта-катта дарахтзорлар бўлиб, унда илвасин кўп бўлган ва шоҳлар шу ерларда ов қилган, бундан ташқари, мўл-кўл мевазор боғлар ҳамда кўчатзорлар бўлган. Чет давлатлардан турли ўсимликлар олиб келиб, бу кўчатзорларда иқлимлаштирилган. Подшоҳнинг яна катта-катта ҳунармандлик устахоналари ҳам бўлиб, буларда қуллар ишлаган. Масалан, Финикиядаги ана шундай катта устахоналарда қимматбаҳо тўқ қизил бўёқ тайёрланган. Персеполдаги машҳур «колонна зали» қурилишида «сарой қуллари» (пуху батиманиш) ишланган.

Доро I реформалари. Аҳманийлар даврида Эрон давлатининг ташкил қилиниши

Эрон подшолигининг айрим қисмлари ўртасида мустаҳкам алоқаларнинг йўқлиги, Кўмбиз подшолигининг охирида ва Доро I подшолигининг дастлабки пайтларида авж олган ўткир синфий кураш бир қанча реформалар ўтказишни талаб қилган. Бу реформалар Эрон давлатининг ички аҳволини мустаҳкамлаши керак эди. Грек тарихчиларининг айтишларича, Доро бутун Эрон давлатини бир қанча ўлкаларга (сатропликларга) бўлиб, ҳар бир ўлкага муайян миқдорда хирож солган. Бу хирож мунтазам суратда подшо хазинасига бериб турилган. Бундан ташқари, Доро пул реформаси ўтказиб, бутун давлат учун ягона олтин монета (дарик) белгилаган (дарик — олтин билан 8,416 граммга тўғри келган). Сўнгра Доро йўл қуриш ишларини қизитиб юбориб, давлатнинг энг муҳим иқтисодий, маъмурий ва маданий марказларини катта йўллар воситаси билан бир-бирига боғлаган, алоқа ишларини ғоят яхши йўлга қўйган ва, ниҳоят, армия ҳамда ҳарбий ишни тамомила қайтадан қурган. Доро I реформалари ва ундан кейинги подшоҳларнинг фаолияти натижасида Эрон давлати катта Эрон монархияси составига кирган айрим халқларнинг маданий ютуқларидан жуда кенг суратда фойдаланиб қурилган янги давлат ташкилотига эга бўлган.

Доро реформалари идора ишларининг мураккаб бюрократик системаси ёрдамида давлатни бир қадар марказлаштиришга олиб келса-да, лекин Эрон ҳар ҳолда қадимги қабилчилик иттифоқининг жуда ибтидий характерини кўп ҳолларда сақлаб қолган. Шоҳ танҳо мустабид подшо бўлишига қарамасдан, баъзи масалаларда қадимги уруғ-қабил зодагонлари орасидан чиққан олий мансабли вакилларнинг таъсирида бўлган. Масалан, Геродотнинг айтишича, Доро еттита энг улуғ Эрон зодагонининг кенгашида шоҳ қилиб сайланган, бу одамлар шоҳ ҳузурига тўғридан-тўғри кириш ҳуқуқига эга бўлганлар, шу билан бирга, шоҳ шу етти арис-

тоқратдан биттасининг қизига уйланиши шарт бўлган. Бехистун ёзувининг текстиди, Доро I Гауматани ўлдиришда ва подшолик ҳокимиятини қўлга киритишда ёрдам берган бу элг муътабар эронликларнинг номларини санаб кўрсатади ва бўлажак Эрон подшоларига: «Сен, замонанинг зайли билан подшо бўлсанг, бу зотларнинг авлодини эҳтиёт қил» деб мурожаат қилган. Геродотнинг сўзига қараганда, ҳатто Ксеркс ҳам грекларга қарши отланишдан аввал бу масалани шу олий зотлар вакилларининг кенгашида муҳокама қилишга мажбур бўлган.

Бироқ замон ўтиши билан қабилаларнинг эски иттифоқи қадимги Шарқдаги классик деспотия формаларига кира борган, қадимги Шарқдаги деспотиянинг айрим элементлари мисрликлар билан бобилликлардан олинган бўлса керак. Шоҳ ҳузурида марказий идоранинг айрим тармоқларини, яъни хазина, суд ва ҳарбий ишларни шоҳ номидан бевосита бошқарадиган юқори мансабли амалдорлар бўлган. Шоҳ ҳузурида унинг шахсий котиби ҳам бўлиб, у шоҳнинг фармонларини тайёрлаган. Шоҳ бошлиқ марказий ҳокимият маҳаллардаги идора ишларининг барча соҳаларига актив суратда аралашган. Чунончи, шоҳ фуқароларининг, масалап, бирорта ибодатхона қўхинларининг шикоятларини текширган, солиқ масалаларида енгилликлар берган, ибодатхона солиш ёки ىғажарларга девор қуриш тўғрисида шахсий фармойиш берган. Шоҳнинг муҳри босилган ҳар бир фармон қонун бўлиб, у албатта бажарилган. Бу фармонни ҳеч ким бекор қилолмаган. Давлатни идора қилишнинг бутун системаси очиқдан-очиқ бюрократик характерда бўлиб, давлат ишларини жуда кўп амалдорлар олиб борган. Шоҳ амалдорлар билан махсус ғома (хат)лар орқали алоқа қилган. Шоҳ сароёида ва маҳкамаларда ёзув-чизув ишлари жуда зўр диққат билан олиб борилган. Барча фармойишлар алоҳида протокол ва кундалик дафтарларга оромий тилида ёзиб борилган. Оромий тили Эрон давлатининг аста-секин умумий давлат тилига айланган. Олий давлат инспектори вазифаси («шоҳнинг кўз-қулоғи») марказлашган идоранинг мустаҳкамланишига ёрдам берган, инспектор шоҳнинг топшириғи билан олий назорат қилиш, хусусан, айрим ўлкалардаги ишларни назорат қилиш каби жуда муҳим вазифани бажарган.

Сўнгра суд ишларининг шоҳ ва алоҳида «шоҳ судьялари» қўлида бўлиши ҳам марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланишига ёрдам қилган. Бу «шоҳ судьялари» ёки, ўша вақтнинг тили билан айтганда, «ҳуқуқшунослар» ўз фаолиятида шоҳнинг чекланмаган ҳокимият принципларини асос қилиб олганлар. Геродотнинг ҳикоя қилишича, Қўмбиз «шоҳ судьяларини» ўз

ҳузурига кенгашга чақирганда, улар «эронликлар шоҳи нимани истаса, шуни қила олади деган қонун» бор деб айтганлар. Бу «подшо судьялари»нинг вазифаси барча жанжалли масалаларда подшога маслаҳат беришдан иборат бўлган. «Шоҳ судьялари» шоҳ томонидан умрбод қилиб тайинланган, бу судьялар жиноят қилиб қўйса ёки порахўрликда айблансагина, уларни ўрнидан олиб ташлаш мумкин бўлган. «Шоҳ судьяси» деган вазифа баъзан ҳатто отадан ўғилга мерос бўлиб ўтган. «Подшо судьялари» фақат Эроннинг ўзидагина эмас, балки Эрон давлати составига кирган баъзи бир мамлакатларда ҳам суд ишларини бажарганлар. Тавротдаги маълумотлар ҳамда эронликлар ҳукмронлик қилган даврга оид баъзи бир Бобил ҳужжатлари (бу ҳужжатлар Ниппурдан топилган) шундан далолат беради.

Қадимги Шарқ дунёсининг бошқа мамлакатларидаги сингари, Эронда ҳам натурал хўжалик ҳукм сурган. Қишлоқ жамоаларида етиштирилган маҳсулотларнинг кўпчилиги шу жойнинг ўзида истеъмол қилинган. Етиштирилган маҳсулотнинг озгина ортиқча қисми бозорга олиб борилган, товарга айланган. Қадимги натурал хўжаликка мувофиқ, товарларнинг баҳоси ва иш ҳақи кўпинча етиштирилган маҳсулотларнинг муайян миқдорида ифодаланган. Масалан, Персеполдаги ёлланма ходимлар иш ҳақи учун маҳсулот, яъни: нон, ёғ, балиқ ва шу каби маҳсулотлар олганлар, шу билан бирга, маҳсулот билан тўланадиган иш ҳақини билдирмоқ учун «шак» деган махсус термин қўлланилган. Персеполдан топилган ва бирмунча кейинги замонга оид бошқа ҳужжатларда «қўй ва вино» сўзлари учрайди, қўй ва вино иш ҳақи сифатида берилган. Бироқ савдо-сотиқ ишлари ривожланиб борган сари баҳонинг бу ибтидоий товар эквивалентларини дастлаб вазмин металл пуллар, сўнгра зарб қилинган монета тобора кўпроқ сиқиб чиқарган. Ташқи савдо анча тараққий қилган Лидияда эрамиздан ав. VI асрда зарб қилинган монета пайдо бўлган, бу монета Бобилнинг энг қадимги пул-оғирлик ўлчови системасидан фойдаланиш асосида келиб чиққан. Эронда пул системаси Қайхисров замонида вужудга келган. Қайхисров Сузада, Сардада ва Бобилда олтин монеталар зарб қилдира бошлаган, бу олтин монета «дарик» деб аталган («дари» сўзи қадимги эронча «олтин» деган иборадан келиб чиққан бўлса керак). Эрон давлатининг гарбий қисмларида савдо-сотиқда пул ишлатилиши жуда ривожланган, бу ерда, масалан, Бобил сингари қадимги савдо марказлари азалдан равиқ топиб келган. Шарқий ўлкаларда, жумладан, Ўрта Осиёда асосан қадоқ тилла ишлатилган. Бироқ Эрон монетаси бу ерга ҳам келиб кирган. Афросиёбдан (ҳозирги

Самарқанд яқинида) ва эски Термиз харобаларидан эрон дариклари топилди. Доро I замонида Эрон савдосининг тараққий қилганлигини подшонинг Сузадан топилган ёзуви яққол кўрсатади. Бу ёзувда Сузада қурилган сарой ҳақида гапирилади. Бу ёзувда подшо саройини қуриш учун турли мамлакатлардан келтирилган қурилиш материаллари муфассал тасвирланади. Масалан, кедра дарахти Ливан тоғларидан, олтин — Сарда ва Бактриядан, ложувард ва қизил тош — Сўғдиёндан, ферўза — Хоразмдан, кумуш ва бронза — Мисрдан, фил суяги — Эфиопия (Ҳабашистон)дан, Ҳиндистон ва Арахозиядан келтирилган.

Эрон давлатида савдо ишларини янада ривожлантириш ва давлатнинг айрим қисмлари ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш учун бутун давлат территориясида ягона пул системаси ўрнатиш зарур эди. Шундай ягона пул системаси ўрнатиш мақсадида Доро ўзининг машҳур пул реформасини ўтказди. Мамлакатнинг ҳамма жойида давлатнинг ягона олтин монетаси — дарик (8,416 грамм) жорий қилинган. Энг юқори қадоқ ва монета бирлиги — Эрон таланти 3 минг дарикдан иборат бўлган. Олтин монета зарб қилиш ҳуқуқи ёлғиз марказий ҳокимият қўлида бўлган. Шундан бошлаб, умумдавлат олтин монетаси оғирлигининг тўғри бўлиши ва қотишмасининг софлиги учун гарантияни Эрон шоҳи ўз устига олган. Шунинг учун «Доро олтин қумини мумкин қадар кўпроқ тозалаб, шундан монета қуйишни буюрган». Маҳаллий подшочалар ва айрим ўлкалар ҳамда шаҳарларнинг ҳокимлари фақат кумуш ва мис монета зарб қилиш ҳуқуқигагина эга бўлган. Майда чақа ўрнида эронча шекель деб аталган кумуш пул юриб, у дарикнинг йигирмадан бирига (5,6 грамм кумушга) баравар бўлган. Шу билан бирга, Доро айрим ўлкаларнинг хўжалик тараққиётига қараб, подшо хазинасига топширишлари лозим бўлган солиқлар миқдорини ҳам белгиланган. Солиқлар ундиришни савдо уйларига ёки айрим баҳолаб олувчиларга берилган, савдо уйлари ва айрим баҳолаб олувчилар эса солиқ ундиришдан жуда катта бойлик орттирганлар. Шу сабабли солиқлар ва баҳолаб олувчиларга ҳақ тўлаш аҳоли устига жуда оғир юк бўлиб тушган. Мамлакатнинг хўжалик ҳаётининг ва хусусан савдонинг ўсиши билан жуда яқиндан боғлиқ бўлган мамлакат хўжалик-молия идорасининг ташкил қилинишини Геродот ғоят ўткир сўзлар билан қайд қилиб ўтади. у: «Доро муайян солиқ белгилангани ва бошқа шунга ўхшаш тadbирлар кўргани учун эронликлар уни савдогар деб атайди» дейди.

Савдони ривожлантириш ва бутун хўжалик ҳаётини мунтазам равишда бир-бирига мувофиқлаштириб бориш учун йўл

қурилиши ва алоқа хизматиши кенг суратда йўлга қўйиш катта аҳамиятга эга бўлган. Бу масалада эронликлар қадимги хеттлар билан осурийлар қурган кўлдан-кўп йўллардан кенг суратда фойдаланиб, бу йўлларни савдо карвонлари учун, почта алоқалари ва аскарларни олиб юриш учун мувофиқлаштирганлар. Шу билан бирга, бир қанча янги йўллар ҳам қурилган. Энг муҳим савдо ва маъмурий марказларни бирлаштирган асосий йўллар орасида «шоҳ йўли» деган ном олган энг катта магистраль алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу йўл Кичик Осиёдаги Эгей денгизи қирғоқ бўйларидан тортиб Месопотамиянинг Марказигача борган. Бу йўл Эфесдан Фрот дарёси, Арманистон, Осурия орқали ва кейин Дажла дарёси бўйлаб Сардага ва Сузага борган. Бобилдан чиқиб, Загр дарёси орқали ва Беҳистун қояси ёнидан ўтиб, Бактрия ва Ҳиндистон чегараларига борган йўл ҳам аҳамияти жиҳатидан «шоҳ йўли»дан қолишмаган. Ниҳоят, Ис қўлтигидан то Синопгача бутун Кичик Осиёни кесиб ўтган алоҳида бир йўл бўлган, бу йўл Эгей денгизи районини Закавказье ҳам Олд Осиёнинг шимолий қисми билан бирлаштирган. Грек тарихчилари Эрондаги бу йўлларнинг ғоятда ободликда сақланганлигини ҳикоя қиладилар. Бу йўллар парсангларга (беш километрга) бўлиниб, унинг ҳар 20 километрида шоҳ бекати ва меҳмонхонаси бўлган. Шоҳ номаларини чопарлар шу йўллардан ташиганлар. Грек тарихчилари Эронда подшолик почтасининг қандай ташкил қилинганлигини тасвирлаб, ҳар бир бекатда запас от ва чопарлар бўлганлигини, бу чопарлар подшо номаларини олиб келган чопарлардан номани олиб дарҳол йўлга чиққанлигини ҳикоя қиладилар. «Шундай ҳоллар бўладики,— деб ёзади Ксенофонт,— бу чопарлар ҳатто кечаси ҳам тўхтамай йўл юрадилар, кундузги чопар ўрнини тунги чопар эгаллайди, баъзи одамлар айтганидек, чопарлар шу тартибда чопиб, манзилга турналардан ҳам тезроқ егиб борганлар». Гулхан ёқиб сигнал бериш усулидан ўша вақтлардаёқ фойдаланган бўлсалар керак. Улка ва чўлларнинг чегараларида, шунингдек катта дарёлардан кечиб ўтиладиган жойларда истеҳкомлар қурилиб, уларда гарнизонлар турган. Бу эса йўлларнинг ҳарбий аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади.

Ғоятда кенг территорияни ўз ичига олган Эрон империяси бирлигини сақлаш, жуда чўзилиб кетган чегараларни қўриқлаш ва мамлакат ичидаги қўзғолонларни бостириш учун қўшин ва умуман бутун ҳарбий ишларни ташкил қилиш зарур бўлган. Тинчлик вақтида доимий қўшин эронликлар билан мидиялик отрядлардан иборат бўлиб, улар асосий гарнизонларни ташкил қилган. Шоҳ гвардияси доимий армиянинг яд-

роси бўлиб, у отлик аристократлар билан 10 минг кишилик «ўлмас» пиёдалардан иборат бўлган. Эрон шоҳининг 10 минг кишилик шахсий соқчилари бўлган. Уруш вақтида бутун давлат тупроғидан халқ лашкари тўпланган, шу билан бирга, айрим ўлкалар муайян миқдорда жангчилар юборишлари лозим бўлган. Армияни ва бутун ҳарбий ишни қайтадан қуриш соҳасида Доро бошлаб берган иш Эрон давлатининг ҳарбий қудратини оширишга ёрдам берган. Грек тарихчиси Ксенофонт қадимги Эронда ҳарбий ишлар ғоят юксак даражада ташкил этилган эди, деб уни бирмунча идеаллаштириб тасвирлайди. Унинг айтишича, ҳар бир сатропликдаги қўшинлар миқдорини, отликлар, тирандозлар, соққончилар ва қалқончилар сонини, шунингдек айрим қалъалардаги гарнизонлар сонини Эрон шоҳининг ўзи белгилаб берган. Эрон қўшинлариши, жумладан подшо резеденцияси атрофидаги қўшинларни ҳар йил шоҳнинг ўзи кўриқдан ўтказиб турган. Узоқ ўлкаларда эса, бундай кўриқларни у ерларга шу иш учун махсус юборилган алоҳида шоҳ амалдорлари ўтказган. Ҳарбий ишларни ташкил қилишга алоҳида эътибор берилган. Қўшинга яхши қараган сатроплар юқори мансабларга кўтарилган ва уларга қимматбаҳо ҳадялар берилган, аммо қўшинга ёмон қараган сатроплар ўринларидан олиб ташланган ва уларга қаттиқ жазолар берилган. Бир қанча ўлкаларни бирлаштирган катта-катта ҳарбий округлар тузилиши ҳарбий ишни ва асосан ҳарбий идорани марказлаштиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлган.

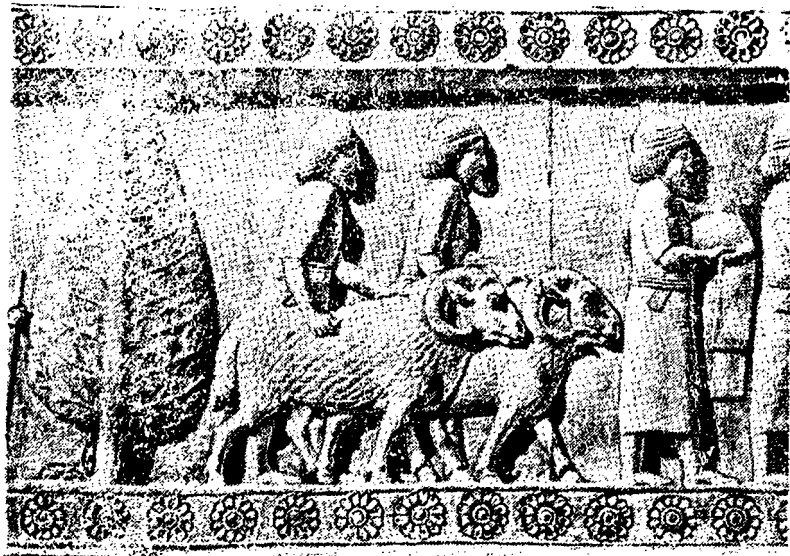
Эрон давлатини ички томондан мустаҳкамлаш учун маҳаллий бошқарманинг мунтазам бир системасини ташкил қилиш зарур бўлган. Кайхисров замонидаёқ бўйсундирилган мамлакатлардан катта-катта ўлкалар барпо қилинган ва бу ўлкаларни алоҳида ҳокимлар идора қилган. Бу ҳокимларни греклар сатроп деб атаган (сатроп сўзи форсча — «хшатрапаван» — «мамлакат мутасаддилари» деган сўздан олинган). Бу сатроплар шоҳнинг ўзига хос ноиблари бўлиб, улар ўз ўлкаларидаги бутун идора ишларини ўз қўлларида марказлаштирганлар. Бу сатроплар ўз ўлкаларида тартиб ўрнатиб, улардаги кўзғолонларни бостириб турганлар. Сатроплар маҳаллий судга ҳам бошлиқ бўлиб, улар жиноий ва граждандлик юрисдикциясига эга бўлганлар. Сатроплар ўлкадаги қўшинга қўмондонлик қилган, ҳарбий таъминот ишларини олиб борган ва улар ҳатто шахсий гвардия тутиш ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Масалан, Лидия сатропи Оройтнинг бир минг соқчидан иборат шахсий гвардияси бўлган. Сўнгра молия-солиқ ишлари ҳам сатроп қўлида бўлган. Қўл остидаги аҳолидан солиқ йиғиш, янгидан-янги солиқлар ўйлаб топиш ва солиқлардан

Эрон жанг арабаси ва подшо гвардияси.

Персеполдаги Ксеркс саройидан топилган бўртма расм. Эрамиздан ав. V аср.

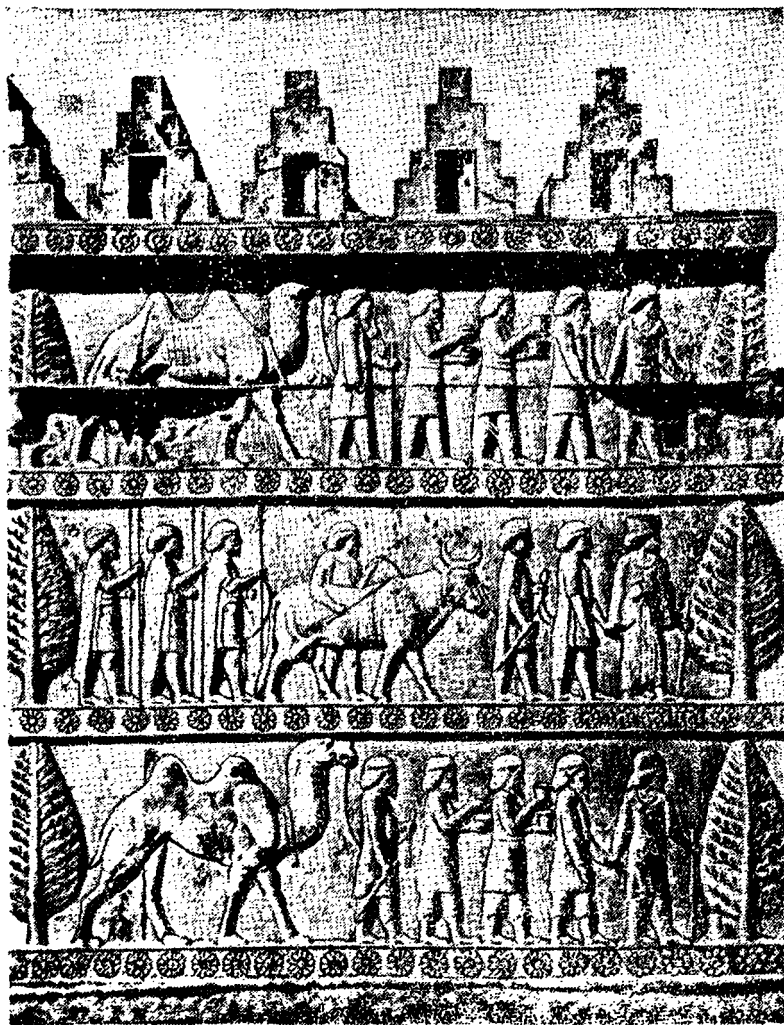
тушган ҳамма нарсани шоҳ хазинасига топшириш вазифаси сатроплар қўлида бўлган. Бундан ташқари, ўлканинг хўжалик ҳаётини, жумладан ундаги деҳқончилик ишларининг ривожланишини ҳам сатроплар кузатиб борган. Деҳқончиликни ривожлантиришни эронликлар хўжаликнинг энг муҳим турларидан бири деб билганлар.

Киликиядан хирож олиб келаётган одамлар.

Персеполда топилган бўртма расм. Эрамиздан ав. V аср.

Ниҳоят, ўз ўлкаларидаги амалдорларни тайинлаш ва ишдан олиш ҳамда бу амалдорларнинг ишларини назорат қилиб бориш ҳуқуқи ҳам сатроплар қўлида бўлган. Шу тариқа, сатроплар жуда катта ваколатга эга бўлиб, улар деярли мустақил подшочаларга айланган, уларнинг ҳатто ўз саройлари ва сарой аҳллари ҳам бўлган. Эрон шоҳлари ғоят кенгайиб кетган давлатнинг ҳамма қисмларини ўз назоратлари остида тутишга ожизлик қилиб, маҳаллий подшоларнинг бир қанча ҳуқуқларини била-кўра туриб сақлаб қолдирган. Масалан, Киликия подшолари эрамиздан аввалги V аср охиригача ўз подшоликларини сатроп сифатида идора қилиб келган. Кичик Осиёда, Сурияда, Финикияда ва Фаластинда, Урта Осиёда ва узоқ шарқий ўлкаларда, Ҳиндистон чегараларида маҳаллий князлар ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиб, улар Эрон «шаҳаншоҳи» номидан ўз ўлкаларини идора қилганлар. Бу маҳаллий ҳокимлар ёки сатропларнинг ҳаддан ошиқ мустақиллиги кўпинча бу ўлкаларда Эрон шоҳига қарши кўзғолонлар чиқишига сабаб бўлган. Бу кўзғолонлар Эрон шоҳларининг доимо аралашиб туришини талаб қилган. Жумладан,

Турли халқлар хирож келтирмоқда.

Персеполда Ксеркс саройи деворидаги бўртма расм. Эрамиздан ав. V аср.

Доро Лидия сатропи Оройт билан Миср сатропи Ариандга қарши чиқиб, уларнинг ҳаддан ошиқ ўзбошимчаликлари учун қаттиқ жазолашга мажбур бўлган. Бу сатропларнинг ўзбошимчилиги баъзан Эрон шоҳларининг амр-фармонларига

бўйсунмасликка ва ҳатто шоҳ чопарини махфий суратда ўлдиришгача бориб етган.

Доро I замонидаёқ Эрон подшолиги 23—24 сатропликка бўлиниб, бу сатропликлар Бехистун, Нақширустам ва Сувайш ёзувларида санаб кўрсатилган. Сатропликларнинг шоҳга тўлайдиган солиқлари миқдори ҳам кўрсатилган рўйхат Геродот асарларида ҳам келтирилади. Бироқ бир-бирига мувофиқ келмайдиган бу рўйхатларнинг ҳаммасини ҳам маъмурий аҳамиятга эга бўлган рўйхатлар деб бўлмайди. Сатропликларнинг баъзан ўзбошимчаликкача бориб етадиган ҳаддан ошиқ мустақилликларига чек қўйиш мақсадида Эрон шоҳлари томонидан бир қадар чоралар кўрилишига қарамасдан, сатроплар ҳар ҳолда ўзларига хос кўпгина маҳаллий хусусиятларни узоқ вақтларгача сақлаб қолганлар. Айрим сатропликларда (Бобил, Миср, Яҳудия) маҳаллий ҳуқуқ, маҳаллий оғирлик ва узунлик ўлчовлари, маъмурий бўлиниш (Мисрнинг номларга бўлиниши), ибодатхона ва коҳинларнинг солиқлардан озод қилинганлиги ва бошқа имтиёзлари сақланиб қолганди. Айрим мамлакатларда расмий тил сифатида маҳаллий тиллар ҳам сақланиб қолган. Эрон давлатининг расмий «махқама тили» бўлиб қолган оромий тили юқоридаги маҳаллий тиллар билан бир қаторда аста-секин катта аҳамиятга эга бўла борган. Аммо Қайхисров империясида империя учун ягона бўлган ва империя аъзоларининг ҳаммаси учун тушунарли бўлган тил йўқ эди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Шу сабабли, сақланиб қолган ҳужжатлардан аниқ маълум бўлишича, ҳар бир мамлакатда унинг ўз маҳаллий тили мустақкам сақланиб қолган. Масалап, Мисрда — қадимги миср тилида, Бобилда — бобил тилида, Эламда — элам тилида ёзганлар ва гапирганлар. Шоҳ қўл остида маъмурий ва ҳарбий жиҳатдан битта кучли давлатга бирлашган ғарбий-эрон қабилалари Эрон давлатининг негизини ташкил қилган. Эронликлар бу давлатда ҳукмрон халқ сифатида имтиёзли мавқеини эгаллаганлар. Эронликлар барча солиқлардан озод қилинган, шу сабабли солиқларнинг бутун оғирлиги эронликлар томонидан бўйсундирилган халқлар устига тушган. Эрон шоҳлари эронликларнинг «хизматлари ва кадр-қимматларини», шунингдек уларнинг давлатда ҳукмрон мавқеини эгаллаганликларини ўз ёзувларида доим таъкидлаб келганлар. Доро I ўз гўри устига қўйиладиган қабртошга: «Сен: «Подшо Дорога қанчадан-қанча мамлакатлар бўйсунган»лигини ўйлаб кўрсанг, тахтни кўтариб турган одамларнинг тасвирига қара; шунда сен Эрон жангчисининг найзаси узоқ-узоқ мамлакатларгача бориб етганини билиб оласан; шунда сен Эрон жангчиси Эрондан узоқда ҳам душманни енгганини билиб оласан» деб ёздир-

ган. Эронликларни ягона тил ва ягона дин, жумладан, олий худо Ахурамаздаги эътиқоди бирлаштирган.

Эрон подшоши энг олий худо Ахурамазда томонидан мамлакатнинг ҳокими қилиб тайин қилинган ва шунинг учун барча эронликлар ўз шоҳига содиқлик билан хизмат этишга қасамёд қилишлари керак, деган фикрли коҳинлар халқ орасида тарғиб қилганлар. Эрон ёзувларида, Ахурамазданинг иродасига кўра подшо Эрон шоҳи тахтига ўтирди, деб кўрсатилади. Масалан, Доро I бундай деб ёзган: «Ахурамазданинг иродасига кўра, бу вилоятлар менинг қонуларимга итоат қила бошлади, мен ниманики буюрсам, шуларнинг (ҳаммасини) бажармоқдалар. Бу подшоликни менга Ахурамазда берган. Уни қўлга киритишда менга Ахурамазда ёрдам қилган. Ахурамазданинг иродасига кўра, бу подшоликка мен эгалик қилмоқдаман». Персеполь саройидаги ёзувда, Доро I ўз мамлакати учун ва ўз халқи учун ибодат қилади; у Эрон подшолари хонадонидан чиққанлиги билан фахрланади, дейлади. Эрон ёзувларидан маълум бўлишича, Эрон шоҳи ўз юртига бўладиган ҳар қандай ҳужумни даф қиламан ва унинг тартибларини ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай уринишга йўл қўймайман, деб тантанали суратда ваъда берган. Масалан, диний идеология Аҳманийлар династиясидан чиққан шоҳларнинг ташқи ва ички сиёсатини асослаб берган, бу сиёсатдан мақсад — қулдорлик аристократиясининг ҳукмрон мавқеини ҳар томонлама мустаҳкамлаш бўлган.

Бироқ ўша даврда маълум бўлган дунёнинг ҳаммаси устидан ҳокимлик қилишга интилган Эрон аста-секин жуда катта давлатга айлана борган сари, Эрон подшоларининг дунёга ҳоким бўлиш тўғрисидаги даъволарини асослаб беришга ҳаракат қилган янги идеология формалари найдо бўла бошлаган. Эрон шоҳи «мамлакатлар шоҳи» ёки «шаҳаншоҳ» деб аталган. Бунинг устига, Эрон шоҳи «кун чиқардан кун ботаргача бўлган барча одамларнинг султони» деб аталган. Шоҳ ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун қадимги эрон динидан фойдаланилган, қадимги эрон дини эса, кўп диний қарашларни Эрон давлати составига кирган халқлардан, жумладан Урта Осие халқларидан кўчириб олган. Аҳманийлар подшолигида қарор топган бу сиёсий диний назарияга кўра, эронликларнинг осмон билан ерни яратган олий худоси Ахурамазда Эрон шоҳини «бу бепоеъ ер юзининг ҳокими, кўпларнинг бирдан-бир ҳукмдори», «денгизнинг бу ва у томонидаги тоғ ва текисликларнинг, бу ва у томондаги чўлнинг олий худо томонидан юборилган ягона хўжаси» қилиб қўйган. Эрон шоҳларининг Персеполдаги катта сарой деворларига дунёнинг ҳар томо-

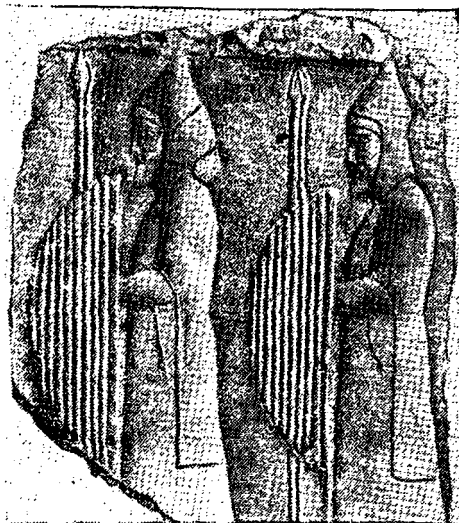
нидан турна қатор бўлиб Эрон шоҳига ҳар турли хирож ва қимматли тортиқлар олиб келаётган кўпдан-кўп одамларнинг расми солинган. Доро I ўз давлатининг ғоят катталиги ҳақида олтин ва кумуш лавҳаларда қисқа, аммо маъноли қилиб қуйидагиларни хабар қилади: «Доро, буюк шоҳ, шаҳаншоҳ, мамлакатлар шоҳи, Қаштосибнинг ўғли Аҳманийдир. Шоҳ Доро: «Сўғдиёнанинг нариги ёғидаги сақлар мамлакатидан Кушгача (яъни Эфиопиягача.— В. А.), Ҳиндистондан Сардагача чўзилган подшоликни менга худоларнинг энг улуғ худоси Ахурамазда берган. Ахурамазда мени ва менинг юртимни ўз паноҳида сақласин, дейди».

Доро I нинг ташқи сиёсати

Доро I ўздан олдин ўтган шоҳлар — Қайхисров ва Қўмбиз сиёсатида давом эттириб, Эронни бошқа ҳамма мамлакатлар устидан қурол кучи билан ҳукмронлик қила оладиган энг қудратли давлатга айлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Қайхисров Ҳиндикуш атрофида ва Кобул водийсида яшаган ҳинд қабилаларини, жумладан, қандаҳор қабиласини бўйсундирган эди. Эрон давлати составига кирган қабилалар ва ўлкалар орасида шу қабилалар бўлганини Доро ҳам ўзининг катта Бехистун ёзувида эслатиб ўтади. Доро Сулаймон тоғларининг этакларидан то Ҳинд дарёсига қадар чўзилган жойдаги текисликни алоҳида сатропликка айлантирган бўлса керак. Доро ҳатто грек тарихчиларига ҳам яхши аён бўлган ҳинд олтинини излаб Ҳиндистоннинг жуда ичкарасига кириб бориш ниятида Ҳинд дарёсининг оқимини ва бу дарёнинг қуйиладиган жойидан то Қизил денгизгача чўзилган денгиз йўлини текшириш учун кариялик Скилак қўмондонлиги остида флот юборган. Доро ўз давлатининг шарқий чегараларида Эрон таъсирини мустаҳкамлаш ва ҳатто Шимолий Ҳиндистон ерларига кириб олишга ҳаракат қилганлиги шундан ҳам кўриниб туради.

Денгиз коммуникациялари проблемаси Доронинг ташқи сиёсатидан муҳим ўрин тутган. Доро тўғри денгиз йўли орқали Мисрни Месопотамия ва Эрон билан яқиндан боғлаш учун, фиръавн Нехонинг Нил дарёсидан то Қизил денгизгача канал қазиб юзасидан бошлаган катта ишини тамомлайди. Сувайш канали бўйида тошга ўйилиб ёзилган хатда Доро ғурур билан бундай дейди: «Мен форсдан чиққан эронликман... Мисрни олгач, канал қазиттиришга қарор бердим; бу канал Пирава (яъни Нил — В. А.) дарёсидан чиқарилиб, Мисрнинг ичидан оқиб ўтиб, Эрондан бошланадиган денгизгача боради: сўнгра бу канал мен айтгандек қилиб қазилди ва Мисрдан чиққан кемалар бу канал орқали менинг иродам бўйича Эронга қараб юрадиган бўлди».

Эроннинг шимолида жойлашган мамлакатлар Дорони айниқса қизиқтирган. Қайхисров ҳам шимоли-шарқдаги кўчманчилар билан курашган, бактрияликлар ва саклар билан урушган, ниҳоят, у Урта Осиёдаги массагет қабила-лари билан қаттиқ жанг пайтида Яксарт (Сирдарё) дарёсининг бир районида ҳалок бўлган. Саклар ўрнашган баъзи бир ўлка-лар ҳар қолда Доро подшолик тахтига ўтирмасдан аввал урушни олинган бўлса керак. Доро I замондаги Эрон давлати составига кирган ўлкалар рўйхатида Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна ва сакларнинг бирмунча қабилалари эслатиб ўтилади. Урта Осиёнинг саклар ўрнашган ўлкаларида Эрон ҳокимиятиги узил-кесил мустақамлаш учун Доро I эрамиздан ав. 517 йилда сакларга қарши катта юриш қилган бўлса керак.

Сак қабилалари жапгчилари.
Персеполдан топилган бўртма расм.

Бехистун ёзувининг сўнги қисмида Доро буни қуйидагича тасвирлайди: «Шоҳ Доро айтурки: саклар қўшини билан бирга мен саклар юртига бостириб бордим; ул саклар юрти дарёнинг у томонида бўлиб, аларнинг ўзи чўққи қалпоқ кийиб юрур эрдилар. Олқисса мен дарёга кемалардан кўприк қилиб, ўшал кўприк орқали саклар юрти ичкарасига кириб бордим ва уларни ер билан яксон қилдим. Саклар қўшинининг бошлиқларидан бирларини асир олдим, бошқа бирларининг оёқ-қўлларини боғлаб менинг ҳузуримга келтирдилар; шулар ичида уларнинг каттаси — Скунха номли одамни ҳам тутиб, қўл-оёгини боғлаб менинг ҳузуримга келтирган эдилар. Мен ўз хоҳишим бирлан саклар юртига янги бошлиқ тайин қилдим. Шундан сўнг, мамлакат менинг қўлимга кирди», Сакларга қарши қилинган бу ҳарбий юриш вақтида Доро Амударё билан Сирдарёнинг этак томонларига, шунингдек апаснак қабиласи ўрнашган ўлкаларгача етиб борган, деб айтиш мумкин. Гарчи Доро сак қабилалари устидан бир неча

ғалабаларга эришган ва ҳатто уларнинг йўлбошчиларидан бирини (Скунахани) асир қилиб олган бўлса ҳам (унинг расми кейинчалик Бехистун қоясидаги сохта подшоҳлар расмлари қаторига қўшиб қўйилган), бари бир Доро Урта Осиёдаги сак қабилаларини батамом ўзига бўйсундира олмаган. Шунинг учун ҳам Доро I жанубий Қора денгиз бўйларидаги ўлкаларда яшаган европалик скифларга қарши жуда катта ҳарбий юриш қилган (эрамыздан ав. тахм 512 й.). Бунда Доро европалик скифларни бўйсундириб, сўнг шарққа қараб юришни ва Эрон истилочиларига ҳамиша қаттиқ қаршилик кўрсатиб келган Урта Осиёдаги сак қабилаларини ўз ҳокимиятига узил-кесил тобе қилиш учун массагет қабилаларига уларнинг орқасидан туриб зарба беришни мўлжаллаган. Бироқ Доро бу режасини амалга ошира олмаган. Эрон қўшинлари европалик скифлар эгаллаган территориянинг жуда ичкарасига кириб кетиб, ўз коммуникацияларини ҳаддан ташқари чўзиб юборганлар ва натижада ўз базаларидан ажралиб қолганлар. Бир қанча муваффақиятсизликлардан кейин Доро Эрон қўшинларини орқага қайтаришга ва шу билан ўз муваффақиятсизлигини очиқдан-очиқ иқроф қилишга мажбур бўлган.

Доро ўзининг ғарбга қилган истилочилик юришларидан анча катта ютуқларга эришган. Доро Эгей денгизининг грек қабилалари жойлашган районига яқинлашиб бориб, барча грек ўлкаларини батамом истило қилиш мақсадида яна ғарбга қараб юришга мунтазам суратда тайёрлана бошлаган. Доро Демокед бошчилигида Грецияга экспедиция юборган, бу экспедиция бутун Грецияни айланиб чиқиб, ҳатто Тарентгача бориб етган. Доро жанубий чегараларни мустаҳкамлаш мақсади билан Баркани истило қилган, бу билан Шимолий Африканинг Ливия қирғоқ бўйида мустаҳкамланиб олган. Шимол томонда эса, Доро скифлар билан кураш бошлаб, Фракияга кириб олган. Доро греклар билан кураш бошлаб, Фракияни, Византияни, Самос ва бошқа бир қанча грек ороллари истило қилиб, Эгей денгизи қирғоқ бўйларигача борган ва у ерлардаги грек қабилалари ҳамда давлатлари билан бевосита тўқнашган.

Доро I нинг вориси Ксеркс (эрамыздан аввалги 486—465 йиллар) ташқи сиёсатда Эронни жаҳонга ҳоким қилиш тўғрисидаги хом хаёлни амалга оширмоқчи бўлган, у барча грек қабилаларини ўзига бўйсундириш ва Урта денгизнинг ҳамма ерида танҳо ҳукмронлик қилишни орзу қилган. Геродот Ксеркснинг бу фикрини унинг ўз оғзидан гапиртириб, қуйидагича таърифлайди: «агар биз афиналикларни ҳамда уларга қўшни бўлган Фригиянинг Пелоп тупроғида яшовчи халқни

Ўзимизга бўйсундирсак, Эрон ерини Зевс осмонидек кенгайтирган бўлар эдик. Қуёш бундан кейин бизнинг еримиздан бошқа жойга ўз нуруни сочмас эди: мен сизлар билан бирга Европанинг ҳамма ерини кезиб, бу ерларни битта қилиб бирлаштираман. Агар биз бу ерда номи айтилган халқларни бўйсундирсак, у ҳолда, одамлар айтганича, бундан кейин бизга қарши жанг қилишга журут этадиган битта ҳам шаҳар, битта ҳам халқ қолмайди. Шундай қилиб, биз, гуноҳкорларнинг ҳам, гуноҳсизларнинг ҳам бўйнига асорат занжирини осамиз». Асосий мақсади ҳарбий, босқинчилик бўлиб, қуллар тўплашга иштилган Эрон қулдорлик деспотиясининг сиёсати Қсеркнинг бу сўзларида очиқ ифодаланган.

Бироқ дунёга ҳоким бўлиш учун олиб борилган бу сиёсат Эронни муқаррар ҳалокатга олиб келган. Грек дунёси бирлашиб, Эрон истилочисига зарба берган. Эронликларга қарши курашда бирлашган ва унга қараганда анча тараққий қилган, прогрессив антик жамияти ва антик давлатларига қараганда қадимги Шарқ деспотия кучсизроқ бўлиб чиққан.

Тарихни сохталаштирувчи реакцион, жумладан, фашист тарихчилар қадимги эронликлар ёзувларининг мазмунини бузиб ва қалбакилаштириб, қадимги Эрон халқи «Осиёнинг орий норд халқидир», орий-норд халқи қандайдир алоҳида «ирқий хусусиятларга» кўра, бурунги Шарқнинг энг улуғ давлатини барпо этган, деб кўрсатганлар ҳамда эронликлар ва Эрон маданиятининг Олд Осиёдаги азалги қабилалар ва уларнинг маданиятлари билан, жумладан, Месопотамиядаги семит қабилалари ва уларнинг маданиятлари билан аралашиб кетиши натижасида гўё «норд ирқи»нинг «баҳодирона қаҳрамонлиги» сусайиб бу давлат ҳалок бўлган, деб уқтирганлар. Лекин ғараз билан айтилган бу реакцион ва уйдирма гаплар илмий танқидга сира арзимайдиган, тамомила пуч гаплардир. Эронликлар ҳатто энг қадимги замонларда ҳам этник ва маданий-тарихий жиҳатдан жуда қурама бўлиб кетган қабилалар гуруҳини ташкил қилганлари сабабли, ҳозирги замон фани «Осиёнинг орий-норд ирқи» деб аталган ва ўтакетган афсонавий нарсадан бирон асар бўлганлигини аниқлаб бера оладиган ҳеч қандай маълумотга эга эмас.

Реакцион тарихчиларнинг, қадимги Эрон маданиятининг Месопотамиядаги халқлар маданий ижоди билан чатишуви ўзига хос Эрон маданиятининг орқага кетишига ва қудратли Эрон давлатининг кучсизланишига олиб келган, деган фикри ҳам худди шундай илмга хилоф бир фикрдир. Аксинча, Эрон қабилалари миҳсимон хатни, моддий ва маънавий маданиятнинг кўпгина элементларини, шунингдек давлат ташкилотини осур-бобилликлардан олганликларини биз яхши биламиз.

Масалан, шимолий эронликлар гиштга сир бериш учун ишла-тиладиган раиғ-бараиғ бўёқларни тайёрлаш техникасини (кошинкорликни) бобилликлардан ўрганганлар ва гоёт гўзал нақшлар билан безатилган бинолар солганлар, бундай кошн-корлик қолдиқлари Ўрта Осиёда сақланиб қолган. Йўл қури-лиш соҳасидаги ютуқларни ва давлатнинг молия ишларини ташкил қилиш усулини эронликлар бобилликлардан, осурлар-дан ва Олд Осиёдаги бошқа халқлардан олганлар. Ниҳоят, юридик ҳужжатлар ва мулкый ҳуқуқ формаларини эронлик-лар қадимги бобилликлардан олганлар. Шунинг учун, Эрон-нинг чорвачи қабилалари Олд Осиёдаги юксак даражада тараққий қилган ва қадимги маданиятга эга бўлган деҳқон ва ўтроқ халқлар билан яқинлашиш натижасида бирор нарса йўқотдилар, деб тасдиқлашга ҳеч қандай асос йўқ. Аҳманий-лар замонидаги Эрон қулдорлик давлатининг маданияти Олд ва Ўрта Осиёдаги қадимги халқларнинг гоёт бой маданий меросидан кенг фойдаланиши асосида ҳалок бўлган эмас, балки, аксишча, равнақ топган.

**Эрон ва Ўрта
Осиё халқлари-
нинг қадимги
дини**

Аҳманийлар замонида оид қадимги Эрон ти-лидаги миҳсимон озгина ёзувлар, Эрон ва Ўрта Осиё территориясидан топилган ба-дийий расмлар ва диний эътиқод буюмлари, шунингдек антик авторлар қолдирган баъ-зи бир маълумотлар Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги динини жуда умумий тарздагина тасаввур қилишга имкон беради, холос. Қадимги эронликларнинг «Авеста» номли диний тўплами то Сосонийлар подшолиги бошланиши-гача (эрамизнинг III асри) бўлган кейинроқ замонлардаги қадимги ривоятлар асосида ёзилган. «Авеста»нинг баъзи бир энг қадимги қисмларигина, масалан, «Гаталар» (муқаддас қўшиқлар) аҳманийлар давригача ва ҳатто ундан ҳам олдин-роқ замонларга оид бўлган қадимги диний тасаввурларни акс эттиради. Ниҳоят, Ўрта аср адабиётидан, шунингдек Ўрта Осиё халқларининг фольклорига сақланиб келган қадимги эпос қолдиқларидан Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг жуда қадимги диний эътиқодларини кўз олдига келтириш учун фойдаланиш мумкин.

Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги диний қа-рашлари жуда ибтидоий бўлиб, у қадимги уруғчилик тузуми-га, кўпроқ ўтроқ чорвачилик ва деҳқончилик ҳўжалигига асосланган ва, лекин ҳали кўчманчилик ҳаётининг баъзи бир хусусиятларини сақлаб қолган уруғчилик тузумига жуда мос келган. Масалан, «Авеста»да муқаддас тоғлари санаб кўрса-тилган ер мадҳияси сақланиб қолган. Геродот эса, эронлик-лар «энг баланд тоғларда» қурбонлик қилар эдилар, деб кўр-

сатади. Қадимги Шарқдаги бошқа халқлар сингари, Эрон ва Урта Осие қабилалари ҳам муқаддас сув стихиясига топинганлар, сув стихияси тўпғич сув ёки муқаддас Ворукаш қўли тарзида тасаввур қилинган. «Сувда яшовчи» Апам-Напат сув руҳига топинишнинг қадимги қолдиқлари «Авеста»да сақланган. Олий худонинг ўғли ҳисобланган муқаддас ўт (олов)ни айниқса иззат-ҳурмат қилганлар. Олий худонинг ўғлига одатда очиқ ердаги оддий қурбонлик жойларида қурбонлик қилганлар, буни биз Доронинг мақбарасида сақланиб қолган суратда кўрамыз. Урта Осиеда ўтказилган қазишлар вақтида тўрт оёқли ва қулоқли ҳамда қанотли шерлар ҳайкали солинган оташқўра саждагоҳ ҳам қадимги замонда оловга топиниш билан боғлиқ бўлса керак. Муқаддас оловга топиниш кейинчалик алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, Эрон ва Урта Осиедаги халқларнинг марказий эътиқоди сифатида кенг ёйилган ва оташпараст эронликларда ҳозиргача сақланиб келмоқда. Олов худоси (Атар) марҳаматли худо ҳисобланиб, у Дахака деган уч бошли аждаҳони енгган. Грек ёзувчилари, массагетлар, саклар ва эронликлар абадий оловга ва муқаддас сувга топиниб келганлар, деб қайта-қайта такрорлайдилар. Хоразмдаги қадимги қалъалар қазилган пайтда жуда бурунги «оловхоналар»нинг қолдиқлари топилди, бу ерда муқаддас оловга топинганлари маълум бўлди. Грек ёзувчиси Страбон, массагетлар «фақат қуёшни худо деб билиб, унга атаб отларни қурбон қилганлар» деб кўрсатади. Шуниси характерлики, мамлакатнинг «Хоразм» деган қадимги номи, аслда, «Қуёшли ер» («хвар» — қуёш ва «зем» — ер) демакдир. Муқаддас ҳайвонларга: буқа, сигир, от ва итларга топиниш жуда ҳам қадим замонлардан бери мавжуд бўлган. Қадим замонларда ҳайвонларга топиниш Гавомард¹ деган дастлабки одам, ярим буқа ва ярим одам ҳақидаги азалги тасаввурларда акс этган. Бу дастлабки одамнинг қадимги тасвири (кейинчалик уни гопат шоҳ — чўпон подшо деб атаганлар) Сўғдиёнинг Тали Барзў деган жойида ўтказилган қазиш вақтида топилди. Табиатнинг кучларига сизиниш асосида табиатнинг энг азалги худоларига эътиқод — қуёш худоси ҳисобланган Митрага эътиқод, ер, сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Арвисура-Анахитага эътиқод майдонга келган. Табиатнинг қадимги худолари Митра билан Ардвисура-Анахитга сизиниш қадимги эронликлар диний эътиқодлари системасига кирган ва Урта Осие халқлари орасида то кейинги вақлргача сақланиб келган. Маъбуда Ардвисура-Анахитанинг ўзига хос маҳаллий услубда ишланган ҳайкалчалари Хоразмда, Афрасиебда ва

¹ «Тупроқдан ясалган ўлмас одам».

Тали Барзўда ўтказилган қазилар вақтида тоилди. Диний эътиқод маросимларида «хаома» деган маст қилувчи ичимлик тайёрланадиган муқаддас ўсимликлар катта ўрин олган.

Бу диний эътиқодларнинг ҳаммаси Ўрта Осиёнинг жуда азалги халқлари орасида қадим замонлардаёқ пайдо бўлган. Бу эътиқодларга оид бутун бир диний система ҳам шу Ўрта Осиёда вужудга келган бўлса керак. Энг кейинги ривоятларга қараганда, бу диний системани афсонавий пайгамбар ва қадимги эронликлар динига асос солган Зардушт деган одам ишлаб чиққан. Бу дин шу одамнинг номи билан зороастризм деб аталган (Заратуштра номининг грекча формаси Зороастр). «Авеста» номли қадимги диний тўпламнинг дастлабки қисмлари, жуда азалги қисмлари худди шу Ўрта Осиё территориясида вужудга келган, деб айтишга ҳамма асослар бор. Бундан баъзи бир ривоятлар далолат беради; бу ривоятларда айтилишича, зороастризм динининг биринчи «муқаддас олови» Хоразмда ёқилган. «Авеста»да тасвирланган «Айриана-Вайжо» деган мамлакат Хоразм бўлган бўлиши эҳтимол, бу мамлакатда Ахурамазда Заратуштрага кўриниш берган, «Айриана-Вайжо» деган афсонавий мамлакатнинг «Авеста»да сақланиб қолган тасвири Хоразмнинг географик шароитларига жуда мувофиқ келади.

Зороастризмнинг характерли хусусияти азалги дуализм бўлиб, дуализм ҳар қандай ибтидоий динга хос хусусиятдир, лекин бу зороастризмда очиқ-ойдин ифода қилинган. Олий худо Ахурамазда (грекча Армуза) ёруғлик ва яхшилик келтирувчи марҳаматли худо ҳисобланса, Анхра Манью (грекча Ариман) зулмат, ўлим ва ёмонлик келтирувчи худо ҳисобланган. Бутун дунёнинг ва бутун инсоният ҳаётининг асосида яхшилик худоси Ахурамазда билан ёмонлик худоси Анхра Манью ўртасидаги абадий кураш ётади. Бу диний дуализмга мос келадиган ахлоқ ҳам шу дуализм билан жуда яқиндан боғлиқ бўлган; бу ахлоқ одамдан ҳалол, камтар ва ҳаққоний ер эгаси — меҳнаткаш устига юкланган ҳамма бурчларни адо этишни талаб қилган.

Доро I замондан эътиборан Ўрта Осиё ва Шарқий Эронда кенг ёйилган диндан синфий қулдорлик жамияти ва мустабид давлатни мустаҳкамлаш учун фойдалана бошлаганлар. Эрон шоҳининг олий ҳокимиятини диний жиҳатдан асослаш мақсадида олий худо Ахурамазда («донипманд ҳоким»)га эътиқод қилдирилган, у, одатда, қуёшнинг қанотли гардишида макон топган осмон подшоши тарзида тасвирланган. Доро I ўз ёзувларида Ахурамаздани яратувчи деб атайди, Ахурамазда шу осмонни яратган, одамни яратган, одамга бахт-саодат берган, Дорони подшо қилган, подшо Дорога

шоҳликни топширган. Шундай қилиб, олий яратувчи худо Ахурамазда осмон подшоши, ер юзидаги подшонинг ҳомийси сифатида тасвир қилинган. Кейинчалик, шоҳ ҳокимиятининг илоҳий тарзда келиб чиққанлиги тўғрисидаги таълимот Эрон динида батафсил ишлаб чиқилган. Илоҳий «шоҳ»лик ва «ўчмас нур» (хварно) олий худонинг, унинг пайгамбари Заратуштранинг ва шоҳнинг доимий йўлдошидир; илоҳий «шоҳлик» ва «ўчмас нур» (хварно) шоҳни илоҳий қуёш билан яқинлаштиради, унга ҳаётбахш куч ато қилади ва ўз душманларини ҳар доим енгишда унга имкон беради.

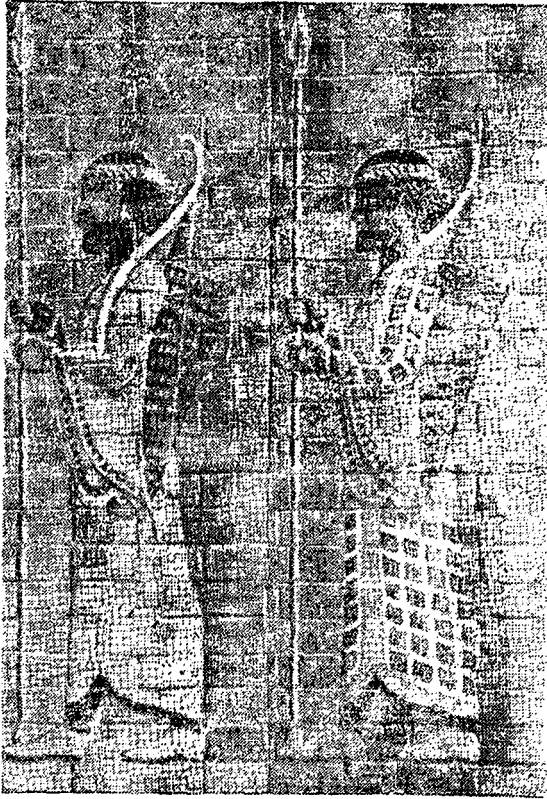
Эроннинг турли-туман кўпгина халқларни бирлаштирган жуда катта давлатга айланиши давлат дини ва Эрон подшошининг ҳомийси бўлган олий худонинг ягона эътиқодини жорий этишни талаб қилган. Қсеркс подшолик қилган замонда қадимги «дайв»ларга эътиқод қилиш қувғин остига олиниб, қадимги қабила худолари, ўша кундан эътиборан, жинлар тоифасига мансуб деб эълон қилинади. Қсеркс ўзининг бир ёзувида бундай дейди: «Ахурамазда иродаси билан мен дайвларнинг ибодатхоналарини буздим ва бундан кейин дайвларга сажда қилинмасин, деб буюрдим. Авваллар дайвларга сажда қилинган жойларда энди Ахурамаздага тоат-ибодат қилдиртирдим». Шундай қилиб, Эрон подшошининг ҳомийси, ўлим, зулмат кучлари устидан ҳамда подшо ва давлатнинг барча душманлари устидан ғолиб чиққан олий худо Ахурамаздагагина эътиқод қилиш жорий қилинган. Бироқ бу, Эрон давлати составига кирган халқларнинг қадимги динларини ва диний эътиқодларини сақлашга халақит бермаган.

**Ўрта Осийё билан
Эрондаги қадим-
ги халқлар маданияти**

Ўрта Осийё, асосан Хоразм территориясида совет археологлари ўтказган қазишлар натижасида моддий маданиятнинг кўпгина ёдгорликлари топилди. Бу ёдгорликлар Ўрта Осийёдаги энг қадимги халқларнинг маданияти тўғрисида баъзи бир тушунчалар беради. Сугориш иншоотлари, жумладан, катта-катта каналлар, шунингдек атрофи деворлар билан ўралган катта-катта қалъалар бинокорлик техникаси гоят тараққий қилганлигини кўрсатади. Персеолдан сугдлар, бактрияликлар, хоразмликлар ва сакларнинг ўйиб ишланган расмлари топилган, бу расмлар Ўрта Осийёда яшаган бу қабилаларнинг кийим-бошлари, бош кийимлари ва ўзига хос қуролилари қандай бўлганлигини кўрсатиб туради. Геродотнинг айтишича, саклар ўқёй, дудам (акинак) ва ойболта ишлаб чиқарганлар, буларни одатда мисдан ясаганлар. Геродот массагетлар туриш-турмушини тасвирлаб, улар отларнинг кўкрагига мис совут тутар, отнинг югани ва сўлиги олтиндан бўлар эди, дейди. Бу хабарларга ва

археологлар қазиб топган буюмларга асосланиб туриб, Урта Осиё ва жумладан, Хоразмнинг қадимги халқларида металлургия анча тараққий қилган, леб фараз қилмоқ мумкин.

Урта Осиёдаги қадимги халқлар эпосини ўрганиш масаласи катта аҳамиятга эга. Бу қадимги халқларнинг баъзи

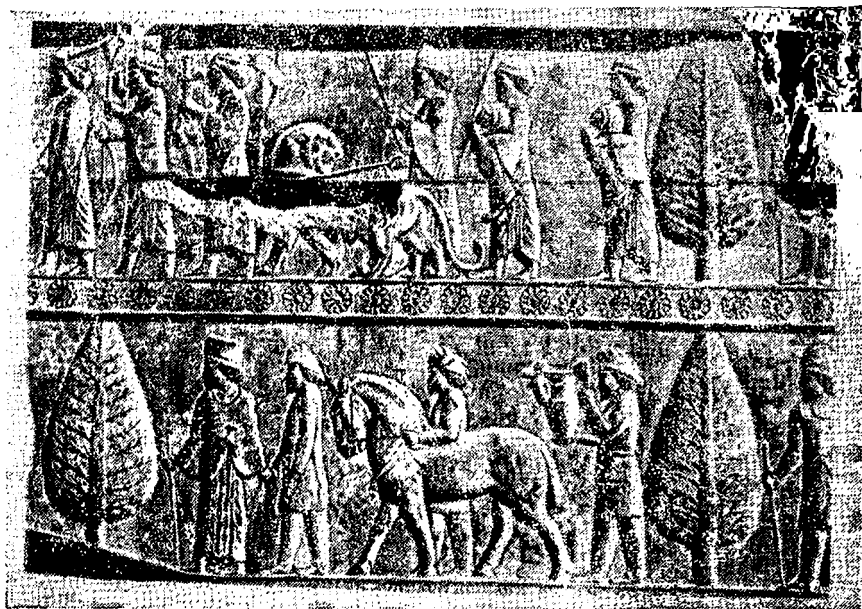
Эрон жангчилари.

Сузада сирланган ғиштлардан ясалган девордаги нақш. Париж. Лувр.

бир эпик қиссаларидан грек ёзувчилари фойдаланганлар. Масалан, Кайхисровнинг массагетлар маликаси Томирис билан қилган уруши тўғрисидаги ҳикояни айтиш мумкин, бу ҳикоя матриархат замонидаги халқ қиссаларидан бўлиб, қорақалпоқлар эпосида азалдан бери сақланиб келмоқда. Саклар халқ эпосининг айрим оҳанглари (мотивлари) сўнгги давр

антик ёзувчиси Полиэн (II аср) асарларида сақланган, унинг ҳикоя қилишича, Широқ номли бир ботир сак ўз халқини эронликлар ҳужумидан сақлаб қолиш мақсадида, ўз жонидан кечиб, Эрон қўшинларини чўлнинг ичкарисига олиб кириб, йўлдан адаштиради, бунда ўзи ҳам ҳалок бўлган. Бу эпик қиссаларда ўз ватанининг мустақиллиги ва озодлиги учун эронликларга қарши қаттиқ туриб курашган Ўрта Осий халқларининг шонли ўғил ва қизларининг ботириги куйланган ва кўкларга кўтариб мақталган. Ниҳоят, сўнграқ вақтлардаги адабиётда, чуновчи, Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»сида Ўрта Осийнинг қадимги халқлари яратган халқ қиссаларининг ва эпик достонларнинг бир қанча парчалари сақланиб қолган. Масалан, Темирчи Кова даҳшатли аждаҳо Заҳҳокни қандай қилиб енгани тўғрисидаги қадимги афсонавий ҳикояни кўрсатиш мумкин. Даҳшатли Заҳҳок образи «Аждаҳо» номи билан тожиклар фольклоринда сақланиб қолган. Машҳур қаҳрамон Рустам ҳақидаги қадимги афсонавий ҳикоя ҳам худди шундайдир. Рустам душманлар билан, даҳшатли девлар билан ва ҳатто танимаган ҳолда ўзининг ўғли Соҳраб билан курашган. Ниҳоят, ёш қаҳрамон Сиёвушнинг образи ҳам Сўғдий ва Хоразм халқларининг қадимги эпосида тасвирланган. Сиёвуш ўлувчи ва тирилувчи табиат худоси образи билан қўшиб юборилган. Ўрта Осийнинг қадимги халқлари адабиётига хос кўпгина хислатлар, эпизодлар ва сюжетлар «Авеста»да, шарқ халқларининг кейинроқ вақтдаги бадий адабиётида (масалан, «Шоҳнома»да) сақланиб қолган, ниҳоят, Ўрта Осий халқларининг фольклоринда ҳозиргача куйланиб келади.

Шундай қилиб, қадимги эронликлар Ўрта Осий халқларининг ва қадимги Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий ютуқларидан кенг фойдаланганлар. Геродот ҳам: «Эронликлар чет эл халқларининг урф-одатларини бошқа халқлардан кўра тезроқ қабул қилиб олганлар. Улар ҳатто мидияликларнинг кўйлақларини кийганлар ва бу кўйлақларни ўзлариникидан кўра чиройлироқ деб билганлар, урушга эса, мисрликлар совутини кийиб кирганлар», деб айтиб ўтган. Эрон тасвирий санъати Месопотамия халқларининг энг қадимги маданиятига хос кўпгина хусусиятларни қабул қилган. Масалан, Эрон подшоҳини, кўпинча, худди қадимги шумерийлар подшоҳи ва қаҳрамони Гильгамеш сингари, афсонавий бир йиртқич ҳайвонни енгаётган қилиб тасвирлаганлар; Гильгамеш кўрсатган қаҳрамонликлари тўғрисидаги ҳикоялар Олд Осийнинг ҳамма ёғида кенг тарқалган бўлиб, унинг образи кўпгина санъат ёдгорликларида абадийлаштирилган. Эронликлар олий худо Ахурамаздани қанотли қуёш гардишида макон қурган осмон

Турли халқлар хирож олиб келмоқда.

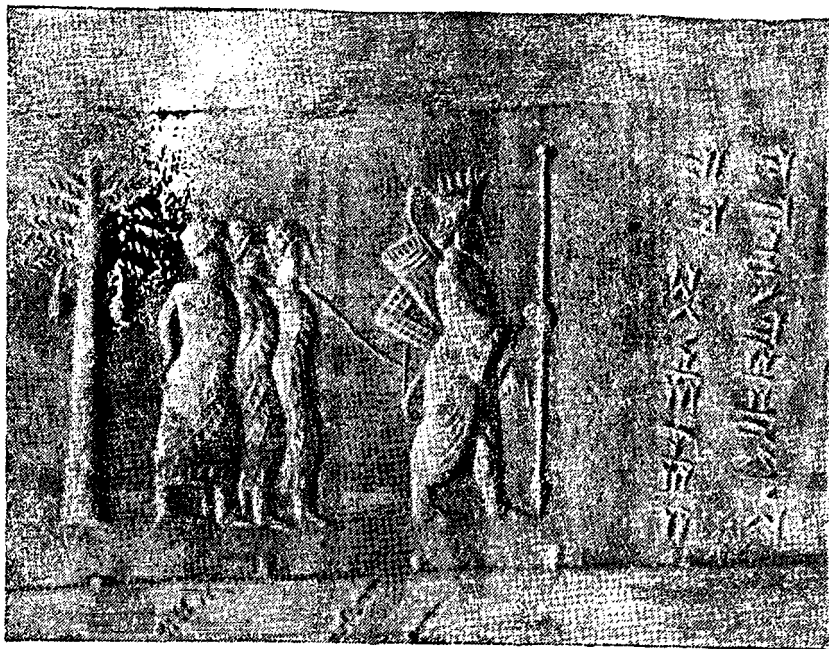
Персеполда Ксеркс саройидаги бўртма расм. Эрамиздан ав. V аср.

подшоси тарзида тасвирлаганлар, бу эса осурийларнинг олий худоси Ашшурнинг худди шунга ўхшаш тасвирини эслатади.

Наҳованддан топилган бронза идишларининг бирида қадимги Шумер услубида ишланган сурат сақланиб қолган. Эрон саройлари деворларидаги бўртма расмлар сюжети қисман бадиий услуби ва ишланиш техникаси жиҳатидан Осурия ва Янги Бобил давридаги бўртма расмларга жуда ўхшайди.

Саройларнинг поғонадор ва зинапояли қилиб қурилиши, подшо саройига афсонавий ҳайвонлар (шеду-ламассу) шаклидаги асровчи муаккиллар ҳайкалларининг (бундай ҳайкаллар, одатда, гоят катта бўлган) қўйилиши Эрон архитектурасининг қадимги Месопотамия халқлари мсьморчилигига ўхшашлигини кўрсатади. Ниҳоят, эронликлар бинокорликда Миср архитектурасидаги колонна (устун)лардан жуда кенг фойдаланганлар.

Қадимги эронликларнинг хизмати шундаки, улар четдан кирган бу элементларнинг ҳаммасини ягона монументал

Эрон шоҳи Артаксеркс муҳридан туширилган нусха.

Москва. Давлат тасвирий санъат музейи.

бадий услубда ижодий равишда қайтадан ишлаб чиққанлар. Бу монументал бадий услуб айниқса шоҳ саройларининг Персеполда сақланиб қолган харобаларидан яққол кўриниб туради. Бу ерда Аҳманийлар династиясидан чиққан шоҳлар томонидан солинган катта сарой биноларининг қолдиқлари қазиб олинган. Бинонинг харсапгошдан ясалган қисми, жумладан, Доро саройининг эшикларидоги монументал часпаклар ва унинг улуғвор иккита зали, сўнгра, меҳмонларни қабул қиладиган зал (трипилон), кейин шоҳ қабулхонаси (ападана), ниҳоят, бадий жиҳатдан жуда юксак қилиб тошдан ишланган юз колоннали баҳайбат зал яхши сақланиб қолган. Персеполдаги саройларнинг зинапоялари ва деворларини беэган бўртма расмлар қадимги Эрон ҳайкалтарошлиги эришган юксак ютуқлар ҳақида жуда яхши тушунча беради. Бу бўртма расмлар Эрон шоҳини, унинг ўғли ва меросхўрини, давлат аёнларини, шоҳга турли хил ҳадиялар олиб келаётган хирож тўловчиларни тасвирлайди. Турна қатор бўлиб тизилиб кела-

ётган хирож тўловчилар жуда усталик билан тасвирланган, бу эса қадимги Эрон санъатининг юксак даражада тараққий қилганлигини кўрсатади. Эронликларнинг қадимги дини ва санъатида грекларнинг бир қадар маданий таъсири борлигини кўриш мумкин. Иккинчи томондан, Ўрта Осиё халқлари сингари, эронликлар ҳам антик маданият тараққийсига шубҳасиз бир қадар таъсир кўрсатганлар. Масалан, «Энага ва князь қизи» деган қадимги Эрон мақбарасининг олд томонида дастлабки дорий услубидаги иккита устун сақланиб қолган. Бу масалада Ўрта Осиё ва қадимги Эрон халқлари дишидаги дуализм жуда характерлидир; бу диний дуализм табиатнинг одамлар ҳаётига таъсири ёруглик худосининг қоронғилик худоси билан умрбод ва доимий курашининг натижасидир, деб таърифлайди. Бу диний таълимот грек диний философиясининг тараққий қилишига, жумладан, кейинги даврдаги грек гностицизмнинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатган ва қисман христиан дини учун асос бўлиб хизмат қилган.

Шарқий чегараларда Эрон ҳинд қабилалари билан, жумладан Қандаҳор ўлкасидаги ҳинд қабилалари билан ёндош бўлган. Эрон шоҳлари Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон ўлкаларига ҳарбий юришлар қилганликларини ва, шу сабабдан, бу ҳинд ўлкаларидаги қабилалар билан кўпинча тўқнаш келганликларини биламиз. Шимолий Ҳиндистонда ўтказилган қазишлар вақтида грек санъатининг бу узоқ шарқий ўлкаларга келиб кирганини кўрсатадиган ҳайкаллар топилди. Шундай қилиб, Эрон билан Ўрта Осиё Узоқ Шарқ дунёсини ва Олд Осиё мамлакатларини антик маданият дунёси билан туташтирувчи бир кўприк хизматини ўтаган.

Эрон жангчисининг боши тасвирланган
бўртма расм.

*Москва. Давлат тасвирий санъат
музеи.*

Моҳинжо-Дародав топилган иероглиф ёзувли қадимги ҳинд муҳрлари.

ХИХ БОБ

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН

Дунёдаги энг катта мамлакатлардан бири бўлган Ҳиндистоннинг кенг территориясига жойлашган кўп миллионли ҳинд халқлари оммаси тарихда муҳим роль ўйнади. Реакцион буржуа тарихчилари империалистик давлатларнинг Ҳиндистонда олиб борган босқинчилик ва талончилик сиёсатини оқлаш ва тарихий жиҳатдан асослаб беришга ҳар тарафлама уриниб, ё Ҳиндистоннинг тарихий ролини хаспўнлашга, ёки фактларни сохталаштириб, бу мамлакатнинг тараққиёти қандайдир «алоҳида» тарихий йўл билан борганлиги ҳақида афсона тўқишга ҳаракат қилдилар. Қадимги Шарқ билан шуғулланувчи совет тарихчилари Ҳиндистоннинг қадимги замондаги тарихий аҳамиятини, шунингдек ҳинд маданиятининг чуқур негизларини очиб беришни ўз вазифаларидан бири деб ҳисоблайдилар. Эпидиликда совет ва илғор ҳинд тарихчилари шу фактни аниқладиларки, жаҳондаги бошқа кўп халқлар сингари Ҳиндистон ҳам қадимги замонда тараққиётнинг уруғчилик тузумидан қулдорлик тузумигача бўлган тарихий йўлни босиб ўтган.

Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонда катта давлатлар мавжуд бўлганлигидан далолат берувчи энг қадимги ёдгорликлар эрамиздан аввалги учинчи миңг йилликка оиддир. Қазинилар вақтида шу нарса аниқландики, Ҳиндистон тарихининг шу давридаёқ Ҳиндистонда катта шаҳарлар мавжуд бўлган, мамлакатда ўзига хос иероглиф ёзуви бўлган қабилалар яшаган. Қадимги Ҳиндистон маданияти равнақ топиб, эрамиздан аввалги биринчи миңг йилликда энг юксак дара-

жага етган. Қадимги ҳинд маданияти қўшни халқларнинг маданий тараққиётига апчагина таъсир кўрсатган, бунга, хусусан, Осиёдаги кўп мамлакатларда буддизмнинг ёйилганлиги далилдир.

Манбалар

Моддий маданият ёдгорликлари бўлган манбаларнинг ҳам, айниқса ёзувларнинг ҳам камлиги қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишни жуда қийинлаштиради. Археологик қазинилар Ҳиндистонда яқиндагина бошланган эли ва фақат шимоли-ғарбий областлардагина кўзга кўринарли натижалар берди, бу ерларда эра-миздан аввалги XXV асрдан то XV асргача бўлган даврга оид шаҳарлар ва қалъаларнинг харобалари топилди. Бироқ бу районларда бошланган қазиниш ишлари ҳали тамом бўлганича йўқ, бу ердан топилган иероглиф ёзувлар эса ҳалигача ўқиб англаб олинган эмас.

Қадимги Ҳиндистоннинг тарихини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг Ведалар деб аталадиган диний тўпламлари катта аҳамиятга эгадир. Қадимги Ҳиндистоннинг бу муқаддас китоблари эра-миздан аввалги иккинчи минг йилликка оид бўлиб, Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўртта катта тўплам (самхита)дан иборатдир. Тўртинчи тўплам, яъни Атхарваведа энг кейин вужудга келган бўлиб, кейинчалик дастлабки уч тўплам қаторига кирган. Бу тўпламларнинг энг қадимийси Ригведа бўлиб, у худоларга бағишланган диний мадҳия (гимн)лардан иборатдир. Бошқа тўпламларда, жумладан Яжурведада қўшиқлар ва мадҳиялар билан бирга диний маросимларда ўқиладиган айниқса кайф берувчи ичимлик худоси сом шарафига бағишланган дуолар ҳам учрайди. Ведалар иккинчи минг йилликнинг ўрталарида Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонга бостириб кирган қабилаларнинг хўжалик ва ижтимоий тузуми ҳақида баъзи маълумотларни аниқлашга имкон беради. Шу даврдаги дин, афсоналар ҳамда қисман поэзияни ўрганиш учун Ведалар айниқса кўп материал беради. Аммо Ведалардан қадимги Ҳиндистон тарихидан манба сифатида жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланмоқ керак, чунки Веданинг тексти минг йиллар мобайнида бир қадар ўзгартирилган бўлиши эҳтимол. Ведаларнинг қайин пўстлоғига ва пальма баргларига ёзилган энг қадимги текстлари сақланиб қолмаган. Энг қадимги қўл ёзмалар анчагина кейинги даврга, христин эрасига яқин пайтга оиддир. Борган сари тушунилиши қийинлашиб боргани туфайли, эра-миздан аввалги VIII асрдан бошлаб Ведаларга изоҳлар бериладиган бўлган, булар орасида диний маросимларни тушуштириб берувчи «Брахманлар», ҳар хил диний-философик фикрлардан иборат бўлган

«Араньяклар» ва ўзига хос диний трактатлардан иборат бўлган «Упанишадлар» айниқса кўпроқ машҳурдир. Кейинги даврга оид бўлган бу диний китоблар эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда катта ҳинд давлатлари ташкил топган даврда қадимги ҳинд дини, ақоид (богословие) ва қоҳинлик қандай тараққий этганлигини таърифлаб беради.

Ҳиндистоннинг эрамиздан аввалги биринчи минг йилликдаги тарихи ва маданиятини ўрганишда иккита катта эпик дoston— «Рамаяна» ва «Махабхарата» муҳим манба ҳисобланади. Бу манбаларда халқ оғзаки бадий ижодининг кўп элементлари бор. Бу дostonларнинг биринчиси — «Махабхарата» («Бхарата авлодларининг кураши ҳақида буюк қисса»)нинг асосий сюжети подшо уруғларидан бўлган каврулар ва пандулар деган иккита қардош уруғнинг олий ҳокимиятни таллашиб ўзаро қилган кураши ҳақидаги қиссадан иборат бўлиб унинг автори афсонавий допишманда ва шоир Вьяса ҳисобланади. Бу асосий қисса биринчи марта эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда тузилгандир. Кейинчалик унга кўпгина қадимги афсоналар, эртаклар, масаллар, ибратли ҳикоялар киритилган, булар кўп жиҳатдан халқ бадий ижоди негизда вужудга келган. Бу жуда ажойиб қадимги ҳинд эпик дostonи эрамизнинг биринчи асрларида узил-кесил бир шаклга кирган. «Рамаяна»нинг автори Валмики номи бир шоир ҳисобланади, бу дostonда қадимги ҳиндларнинг афсонавий қаҳрамони Раманинг уруш ва зафарлари ҳикоя қилинади. «Рамаяна», афтидан, эрамиздан аввалги VI ва II асрлар ўртасида ёзилган бўлса керак. Бу ҳар иккала эпик дoston эрамиздан аввалги биринчи минг йилликдаги қадимги Ҳиндистоннинг турмушини ёрқин ифодалаб беради ва ўша даврдаги Ҳиндистоннинг тарихи ҳамда маданиятини, айниқса адабиётини ўрганишда улардан маълум даражада фойдаланиш мумкин.

Дхармашастра деб аталадиган одатдаги ҳуқуқнинг қадимги тўпламлари қадимги Ҳиндистон тарихи юзасидан қимматли манбалар ҳисобланади, бу тўпламларнинг кўпи эрамиздан илгариги биринчи минг йилликнинг охирига оиддир. Қадимги ҳуқуқнинг бу тўпламлари диний-сەхрий маросимлар билан маҳкам боғланган бўлиб, кишининг ҳуқуқларидан кўра кўпроқ унинг бурчларини белгилаб беради. Кўпгина ҳолларда бу тўпламлар социал тузумнинг диний руҳ билан суғорилиб идеаллаштирилган типини тасвирлайди. Аммо, улар қадимги Ҳиндистондаги қулдорлик тузумининг ўзига хос хусусиятларини ҳамда хусусан энг қадимги касталар системасини равшан ифодалаб беради. Бу тўпламларнинг асосий

мақсади қулдор аристократлардан иборат ҳоким синфининг, даставвал, брахманларнинг, яъни аристократ қоҳинларнинг манфаатини ҳимоя қилиш эди. Бу ҳуқуқ тўпламлари орасида энг қадимгиларидан бири, ривоятларга кўра, қонун устози Анастамба томонидан тузилган қонунлар тўплами бўлиб, бу тўплам эрамиздан аввалги IV асрга оиддир. Ману қонунлари тўплами айниқса кенг тарқалган, бу тўплам одамларнинг афсонавий бобоси Ману томонидан тузилган дейилади. Ману қонунлари эрамиздан аввалги III асрларда тузилган бўлиб, эрамизнинг III асрида узил-кесил бир шаклга кирган.

«Артхашастра деган сиёсий-иқтисодий трактат қадимги Ҳиндистон тарихи юзасидан энг қимматли манба сифатида жуда катта аҳамиятга эгадир; буни Маурья династиясидан бўлган подшо Чаудрагунтанинг Каутилья номли бир министри ёзган дейилади. Бу трактатда давлатни идора қилишнинг тараққий этган системаси муфассал баён этилган бўлиб, подшо ва амалдорларнинг фаолияти, давлатчилик негизлари, маъмурий идора ишлари, суд ишлари, давлатнинг ташқи сиёсати ва пировардида, ўша даврдаги ҳарбий саъят ҳар тарафлама тасвирлаб берилгандир. Бу энг муҳим манба Ҳиндистоннинг эрамиздан аввалги IV асрда бўлган хўжалик, ижтимоий ва давлат тузумини равшан характерлаб беради.

Асосан илк буддизм даврига оид ёзувлар бир қадар камроқ маълумот беради. Подшо Ашока замонасидан кўлгина ёзувлар сақланиб қолган. Ашока эдиктлари деб аталмиш бу ёзувлар диний-ахлоқий насиҳатларни ҳамда илк буддизмни характерловчи бир қанча фактларни, бутун Ҳиндистонда буддизмнинг кенг ёйилишини (Афғонистоннинг айрим областлари ҳам шунинг ичига киради), шунингдек, Ашоканинг жўшқин диний фаолиятини тасвирлайди.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг иккинчи ярмида Шимолий Ҳиндистон давлатлари Эрон, Греция ва Македония билан турли алоқалар боғлай бошлайдилар. Шу туфайли бу даврни ўрганишда чет эл манбалари, ажнабийларнинг Ҳиндистон ҳақида айтганлари катта аҳамиятга эгадир. Чунотчи, Аҳмадийлар замонидаги эрон ёзувлари, хусусан Бехистун, Персеполь ва Нақши Рустамдаги Доро ёзувлари шулар жумласидандир. Грек тарихчиларининг қадимги Ҳиндистон ҳақида ёзган асарлари айниқса катта аҳамиятга эгадир. Геродот (эрамиздан аввалги V аср) ўзининг катта тарихий асарида Ҳиндистон, унинг аҳолиси, ҳинд қабилаларининг турли маданий даражалари ҳамда Ҳиндистоннинг Эрон подшолиги билан бўлган ўзаро муносабатлари ҳақида бир қанча маълумотларни баён қилади. Грек географи ва сиёсий арбоби Мегасфен анча кўп материал тўплаган; Мегасфенни Селе-

ви Никатор Ҳиндистон подшоси Чандрагупта ҳузурига элчи қилиб юборган ва у Ҳиндистонда узоқ вақт яшаган. Мегасфен ўзининг «Индика» деган асарида Ҳиндистоннинг экономикасини, ижтимоий ва давлат тузумини тасвирлаган ва, энг муҳими, ўзи яшаган даврдаги Ҳиндистоннинг каста системасини таърифлаб берган. Афсуски, Мегасфен асарининг ўзи йўқ бўлиб кетган ва сўнги даврдаги грек ёзувчиларининг, асосан Страбон ва Аррианнинг китобларида бу асардан кичкина-кичкина парчаларгина сақланиб қолган.

Қадимги Ҳиндистоннинг географияси, шўнингдек унинг табиий бойликлари, аҳолисининг урф-одатлари ва шаҳарлари тўғрисидаги бир қанча қимматли маълумотлар Страбоннинг катта тарихий-географик асарида (эрамиздан аввалги I аср — эрамизнинг I асри) сақланиб қолган. Страбоннинг асари, айниқса қимматлидир, чунки бу асар ундан олдин ўтган тарихчиларнинг — Мегасфен, Неарх, Эратосфен ва бошқаларнинг махсус асарларига асосланиб ёзилгандир.

Қадимги Ҳиндистон тўғрисида ёзган грек ёзувчиларининг асарлари орасида Аррианнинг бизнинг давримизгача сақланиб қолган ва Александр Македонскийнинг ҳарбий юришларига, жумладан унинг Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришига бағишланган «Анабазис» деган китоби, шунингдек, бу китобга қўшимча қилинган ва кичкина бўлса-да, лекин қадимги Ҳиндистон тарихи учун муҳим бўлган «Ҳиндистон» деган асари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Арриан ўз асарларида Ҳиндистонни жуда яхши тасвирлайди, ўша даврдаги Ҳиндистоннинг экономикаси ва ижтимоий тузumi тўғрисида маълумотлар беради, жумладан у сунъий суғориш ва каста системасини тасвирлайди. Арриан кўпгина муҳим манбалардан, шу жумладан Лагнинг ўғли Птолемей берган маълумотлардан, Александр Македонскийнинг бошқа ҳарбий командирлари берган ахборотлардан, македон қўшинининг Ҳиндистондан денгиз орқали қайтишини тасвирлаган Неарх асарида, шунингдек грек элчиларининг эрамиздан аввалги IV асрга оид ҳинд ҳужжатлари асосида тузган ёзувларидан, жумладан Мегасфен асарларидан танқидий назар билан фойдаланган. Аррианнинг асарлари эрамизнинг II асрида ёзилган бўлиб, ҳозирги замон текширувчилари учун гоят қимматлидир. Уларда қадимги Ҳиндистонга доир кўпгина қимматли маълумотлар бўлиб, бу маълумотлар ишончли манбалардан олинган.

Ниҳоят, қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишда Хитой тарихчилари ва ёзувчиларининг асарлари, жумладан Сим Цяннинг хронологияни аниқлаш учун муҳим бўлган қимматли асари, шунингдек эрамиздан аввалги II асрда яшаган Хитой ёзувчиларининг асарлари шубҳасиз муҳимдир. Хитой

манбалари қадимги Ҳиндистоннинг буддизм кенг ёйилган даврдаги тарихини ўрганиш учун катта материал беради, бу даврда Ҳиндистон билан Хитой ўртасидаги ўзаро муносабатлар анча мустаҳкамланади. Буддачи зиёратчилар Ҳиндистон билан Хитойнинг бир-бирига анча яқинлашувига ёрдам беради. Масалан, Хитой зиёратчиси Фа-сянь (эрамизнинг IV—V асрларида яшаган, бутун Ҳиндистонни то Цейлонгача кезиб чиқиб, ўша даврдаги Ҳиндистонни муфассал тасвирлаб ёзиб қолдирган. У Чандрагупта II Викрамадитья подшолик қилган даврда Ганг дарёси бўйидаги вилоятларда ҳукм сурган идора қилиш системаси ва социал муносабатларни анча муфассал ёзиб қолдирган.

Историография Ҳиндистонда қадимги классик адабиёт (диний лирика, эпос, драма) бир неча юз йил мобайнида сақланиб келган. Бадий асарларнинг сюжетлари кўпинча узоқ ўтмишдаги қаҳрамонлик ривоятларидан иборат бўлиб, буларда қадимги Ҳиндистон тарихига оид воқеалар акс эттирилган. Шу тариқа халқ ёдида энг муҳим тарихий воқеалар сақланиб қолган, бу воқеалар қадимги Ҳиндистоннинг «Пуруналар» деб аталган энг қадимги тарихий асарларида биринчи марта бирмунча системага солиб ифодаланган. Қадимги ривоятлар ва афсоналардан иборат бўлган бу тўпламлар бошдан-оёқ диний идеология билан суғорилган бўлиб, уларда одамнинг пайдо бўлиши, худолар ва қаҳрамонларнинг келиб чиқиши ҳақидаги афсоналар, шунингдек энг қадимги династияларга мансуб подшоларнинг подшолиги ҳақида кўпинча афсонавий шаклга солинган тарихий қиссалар сақланиб қолган. Тарихий воқеалар «Пуруналар»да жуда бузиб берилган. Шу сабабли тарихчи уларга жуда танқидий кўз билан қарамоғи керак. Буларнинг энг қадимгиларида, яъни эрамиздан аввалги VI—IV асрга оид бўлганларида баъзи бир қимматли тарихий маълумотлар, жумладан, қадимги даврларда ўтган династияларнинг рўйхатлари бор.

Ҳинд хроникаларида тарихий традиция бутун ўрта аср давомида сақланиб қолгандир. Чунончи Кашмир хроникасида (эрамизнинг XIII асри) жуда кўп чалқаш ривоятлар сақланиб қолган. Жанубий Ҳиндистон ва Цейлон хроникаларининг баъзиларида, масалан, эрамизнинг IV асрига оид бўлган Дипавамзада Маурья династияси подшолик қилган даврга тегишли муҳим ривоятлар сақланган. Бироқ мутлақо диний насиҳатлардан иборат бўлган бу асарларни жуда танқидий кўз билан қараб ўрганмоқ керак.

Бутун ўрта аср давомида Ҳиндистон тўғрисидаги маълумотлар Европага жуда кам кирган. Ҳиндистонга борган сەфратчиларгина бу узоқ ва сирли мамлакат ҳақида бирон нар-

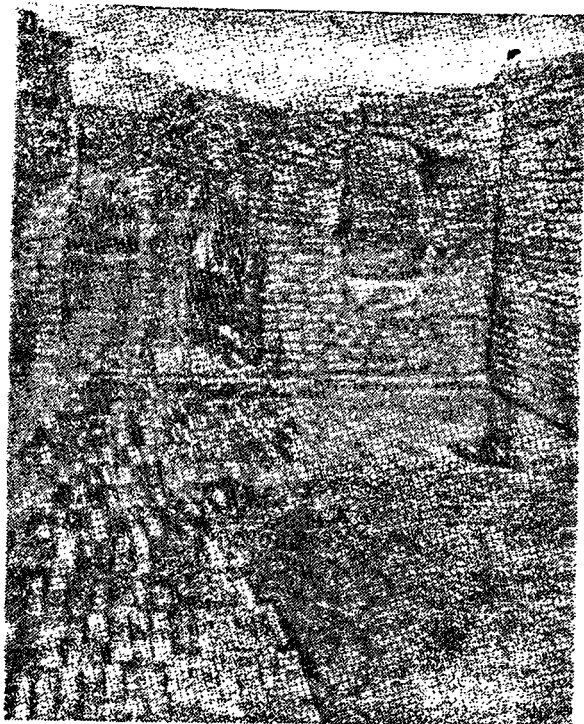
са дея олганлар. Масалан, шундай саёҳатчилардан бири Жанубий Ҳиндистонни 1294—1295 йилларда саёҳат қилган Марко Поло ва бошқа саёҳатчилар. Фақат XVII асрдагина Ҳиндистонга европалик савдогарлар, колонистлар ва миссионерларнинг кириши туфайли қадимги Ҳиндистоннинг санскрит тилида ёзилган классик адабиёти Европага маълум бўлди. Масалан, 1651 йилда даниялик миссионер Авраам Рожер ҳинд шоири Бхартрихарининг асарларини Дания тилига таржима қилган. Бироқ санскрит тилини ва қадимги ҳинд адабиётини ўрганиш иши фақат XVIII асрда, машҳур ҳинд шоири Қалидасанинг (эрамизнинг V асри) «Шакупата-ла» деган драмасини, шунингдек Ману қонунларини инглиз тилига таржима қилган. Джонс асарларидагина биринчи марта илмий изга солинди. Джонснинг ишини давом эттирган Кольбрук (1765—1837) қадимги ҳинд филологиясига илмий асос солди. Қадимги ҳинд филологияси соҳасидаги мана шу дастлабки мутахассисларнинг асарлари, Ф. Боппнинг бошқа ҳинд-европа тиллари системасида санскритнинг қайси ўринда туришини белгилашига имкон берди. Бир қатор европалик филологларнинг (Гамильтон, Розен, Лассен, Рот, Мюллер ва бошқаларнинг) асарлари санскритни ҳамда қадимги ҳинд адабиётини янада чуқурроқ ўрганишга, шунингдек Ведалар, эпик поэмаларни ва қадимги ҳинд адабиётининг бошқа асарларини таржима қилишга ёрдам берди, натижада қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишга киришиш учун имконият туғилди.

Қадимги Ҳиндистоннинг эпиграф ёдгорликларини ўрганишни XIX асрнинг 30-йилларида Принсеп бошлаб берди, у подшо Ашоканинг ёзувларини ўқиш йўлини топди. Бироқ Ҳиндистонни археологик жиҳатдан ўрганишга фақат XIX асрнинг иккинчи ярмидагина, Кеннингэм биринчи марта мамлакатнинг археологик картасини тузиб чиққандан кейингина киришилди. Донмий суратда қазилган ишлари XX аср бошларидагина бошланган. Қадимги Таксила шаҳри харобаларида дастлабки катта қазилган ишларини Маршалл олиб борди. Археологлардан Банержи, Маршалл, Маккей ва бошқалар томонидан Шимоли-Ғарбий Ҳиндистондаги Хараппа (Панжоб) ва Моҳинжо-Даро (Синд) даги катта шаҳарларнинг харобалари қазилган вақтда энг қимматли археологик ёдгорликлар ва энг қадимги иероглиф ёзувлар топилди. Бу қазилгалар натижасида қадимги Ҳиндистон тарихини эрамиздан аввалги учинчи минг йилликдан бошлаб ўрганиш имконияти туғилди.

Ҳиндология тараққиётидан реакцион тарихчи, философ ва публицистлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳиндистонда-

ги мудҳиш мустамлакачилик зулмини асослаш ва оқлаш учун фойдаландилар. Шимолий Ҳиндистонни истило қилган афсонавий орийлар «ирқи»нинг қадимий устуниги ҳақида ғайри илмий «пазария» пайдо бўлди, бу ирқ қандайдир «ғайри табиий соф» копли бўлиб, у бошқалардан бутунлай фарқ қиладиган маданият ва давлатни барпо қилган эмиш. Бу «пазариялар»га кўра, қадимги ҳинд-орийлар цивилизацияси, аввало «маънавий» цивилизация қандайдир бир помаълум йўл билан Марказий Осиё ёки Шарқий Эрон ясси тоғликларидан, Ҳимолай ва Помирнинг қорли чўққиларида пайдо бўлган эмиш, орийларнинг қадимги афсоналарига кўра, бу ерлар инсониятнинг бешиги бўлган эмиш. Қадимги мифларда ифодаланган бу «қадимги орий маданияти» минг йиллар мобайнида бошқа халқлардаги социал иқтисодий формацияларнинг прогрессив тараққиётидан бутунлай ажралган ҳолда ўзига хос бир йўл билан ривожланиб келган эмиш. Бу ғаразли «пазариялар» Ҳиндистонни империалистик мақсадда эксплутация қилиш ҳамда Ҳиндистондаги турли қабилалар ўртасида миллий адоватни кучайтириш, жумладан мусулмонлар билан ҳиндулар ўртасидаги диний низоларни кучайтириш сиёсатини асослашга мўлжалланган эди. Инглиз ва америкалик мустамлакачилар «Ҳиндистоннинг алоҳида маънавий ўрин тутishi» ҳақидаги сохта «назария» дан ўз мақсадлари учун фойдаланиб, князь оилалари (рожалар) ва олий қоҳишлар (брахманлар) дан иборат аристократ табақаларга суянди, бу табақалар эса, ўзини истилочи орийларнинг асл авлодлари, деб ҳисоблар эди. Инглиз буржуа тарихчиси Смес, эрамиздан аввалги VII асрда истилочи орийлар Панжаб райони ва Ганг ҳавзасини босиб олган, чунки улар «кучли ирқлар» бўлиб, «Ҳиндистоннинг ерли ирқларидан шубҳасиз устун турганлар», деб даъво қилади. Ҳақиқатда эса, қадимги Ҳиндистоннинг ҳатто классик адабиётида ҳам бу ердаги қадимги ерли халқлар орийлардан олдинги даврдаёқ юксак маданиятга эга бўлганлигини кўрсатадиган далиллар бор. Археологик маълумотлар Шимоли-Ғарбий Ҳиндистондаги қадимги шаҳарларнинг харобалари эрамиздан олдинги учинчи минг йилликка тегишли эканлигини аниқлашга, Ҳинд ва Ганг водийларида эрамиздан аввалги учинчи-иккинчи мишг йилликларда энг қадимги давлатлар мавжуд бўлган деб фараз қилишга, орийлар бостириб кирмасидан олдин бу ерда мавжуд бўлган маданият юксак ривож топган маданият бўлганлигини аниқлашга имкон берди (орийлар эса эр. ав. XV ва X аср ўрталарида бостириб кирган бўлса керак). Иккинчи томондан, қадимги ҳиндларнинг ёзма манбалари, хусусан Ведалар маданий жиҳатдан қолоқ, чорвачилик билан шуғул-

ланган босқинчи орий қабилалари кўчманчилик билан ҳаёт кечирганлигини ёрқин тасвирлайди. Қадимги Ҳиндистон тарихи соҳасидаги бу реакцион назарияларнинг ҳаммаси империалистларнинг Ҳиндистондаги ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ишга солишгандир.

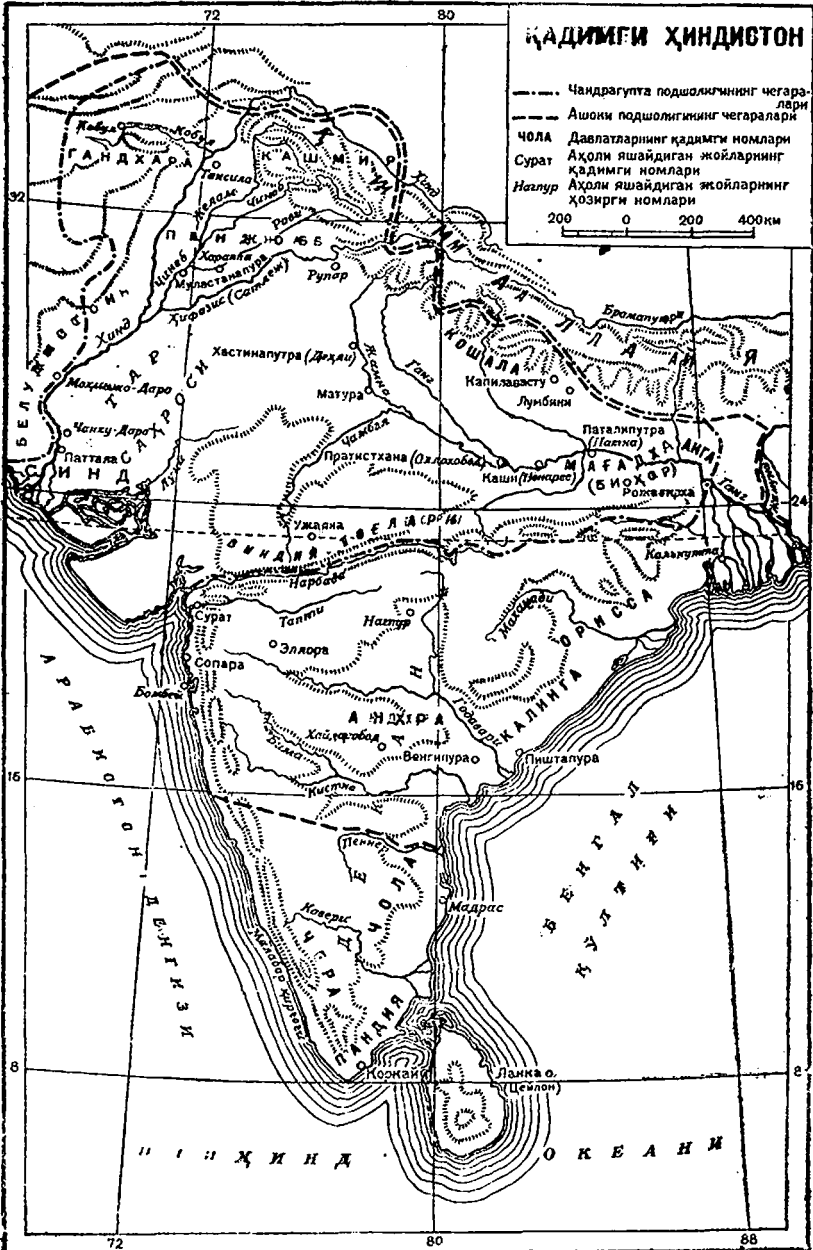
Моҳинжо-Дарода бир уйнинг харобалари.

Ҳинд халқининг жаллоди бўлиб пом чиқарган Ҳиндистондаги инглиз генерал-губернатори Хастингснинг фикрича, қадимги диний-аристократик традицияларга асосланган брахман қонунларини ўрганиш ва нашр этиш инглизларнинг Ҳиндистонни идора қилишлари учун имкони борича ҳинд ҳуқуқи нормаларидан фойдаланиб иш кўришларига ёрдам берган. XX аср бошида жаҳонга ҳоким бўлишнинг «орий принципи» деган энг реакцион ва энг сохта империалистик «назария» шаклланди. Бу назарияни Х. С. Чемберлен «идеологик» жиҳатдан асослаб берган эди. 1935 йилда реак-

цион тарихчи У. Дюрант ўзининг «Шарқий мерос» деган китобида, орийлар ва римликлардан кейин жаҳонни истило қилувчилар сифатида инглизлар тарих майдонига чиқдилар, деб даъво қилган эди. Ҳозирги пайтда реакция Америка тарихчилари инсониятга қарши бўлган «ирқ назарияси»дан Америка империалистларининг жаҳонга ҳоким бўлиш ниятларини асослаш учун фойдаланишга уринмоқдалар. Америка тарихчилари ана шу нуқтаи назардан қараб, қадимги Ҳиндистоннинг тарихини ўтакетган ғаразлик билан ёзмақдалар, тарихий фактларни сира таб тортмай очиқдан-очиқ сохташтирамоқдалар.

XIX аср охири — XX аср бошларидаги кўпгина ҳинд тарихчилари чет эл золимларига қарши ғоявий кураш олиб бориб, қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганиш ишининг юксалишига кўпгина ёрдам бердилар, бу ўрганиш қадимги классик адабиётдан, ёзувлар ҳамда археологик ёдгорликлардан чуқур фойдаланишга асосланган эди. Тилак, Кунте, Ражваде ва бошқаларнинг асарлари қадимги Ҳиндистоннинг маданияти ва турмушини аниқлаш учун бой материал берди. Бироқ Ҳиндистондаги буржуа тарихчилари қадимги ҳинд маданиятининг тараққиёт даражасини ҳаддан ташқари ошириб кўрсатадилар. Тарихни замонавийлаштириш буржуа историографиясининг олатдаги нуқсонидир, бу нуқсоннинг натижаси шу бўлдики, ҳинд халқларининг узоқ ўтмишидан жамият ва давлатнинг бўлмаган формаларини (республика ва «ўз-ўзини бошқарувчи демократия») топиб, бу формаларни ҳозирги замон буржуа-парламент тузуми билан солиштира бошланди. Манбаларни ҳушёрлик билан ўрганиш, жамият ва давлатнинг бу формалари уруғчилик тузуми узил-кесил чириётган пайтлардаги ўзига хос бир ҳарбий демократиягина бўлганлигини кўрсатди.

Рус олимлари XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб қадимги Ҳиндистоннинг тили, адабиёти ва динини самарали равишда ўргандилар. К. Коссович, В. П. Васильев ва О. Миллерларнинг асарлари санскрит адабиётини, хусусан, энг қадимги поэзияни, шунингдек буддизмни ўрганиш соҳасида кўп нарсани берди. Ўтган асрнинг 70—90-йилларида И. П. Минаев, Д. Н. Овсяннико-Куликовский ва Вс. Миллерлар томонидан қадимги ҳинд адабиёти, мифологияси ва буддизмдан олдингидинга багишланган қимматли асарлар ёзилган эди. И. П. Минаев 1870 йилдаёқ қадимги Ҳиндистоннинг Ғарб билан қилган алоқаси тўғрисидаги қизиқ масалани кўтариб чиққан эди. Минаевнинг буддизм дини шимолдан келиб чиққанлиги тўғрисидаги назарияси ҳам катта аҳамиятга эгадир. Минаев 1879—1888 йиллар мобайнида Ҳиндистонга уч марта борган

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН

- Chandragupta podsholigining chegaralari
- Ashoki podsholigining chegaralari
- ЧОЛА Давлатларининг қадимги номлари
- Сураат Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
- Назлур Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари

200 0 200 400км

бўлиб, ўзининг катта билим эгаси бўлиши ва оригинал гоялари билан ўша даврдаги ҳиндшунос олимлар ичида ажралиб турар эди. XIX асрдаги рус олимларининг асарлари қадимги ҳинд тили (санскрит) ни жиддий ўрганишга асосланган эди. 1841 йилдаёқ профессор Петров Қозонда, кейинчалик Москвада санскритни ўқитган. Бетлинг ва Рот катта санскрит лугатини тузиб, уни 1855—1874 йилларда Петербургда нашр этганлар. Бироқ XIX асрдаги рус олимлари катта-катта илмий материалларни тўплаган ва биринчи бўлиб ўрганган бўлсалар-да, лекин уларнинг асарлари буржуа историкографиясига хос бўлган асарлардир.

Қадимги Ҳиндистон тарихини марк்சча-ленинча методология асосида ўрганаётган совет тарихчилари қадимги Ҳиндистон тарихи юзасидан бир қанча қимматли асарлар яратиб бердилар.

Ҳозирги Ҳиндистоннинг энг прогрессив тарихчилари ҳам қадимги Ҳиндистон тарихини марксистик позицияда туриб ўрганмоқдалар, чунончи қадимги Ҳиндистонда қулдорликнинг пайдо бўлиши ва ривож топишига атаб махсус бир асар ёзган С. А. Данге шулар жумласидандир.

Табиий шароити Ҳиндистоннинг табиий шароити ниҳоят мураккаб ва хилма-хилдир. Ҳиндистоннинг ғоят катта қисми улкан бир ярим орол, деярли бир материкдан иборат бўлиб, океан ва дунёда энг катта тоғ тизмаси бўлмиш Ҳимолай тоғлари уни дунёнинг бошқа қисмларидан ажратиб туради. Бир неча тоғ йўллари, дара ва водийлар, хусусан Кобил дарёсининг водийси орқалигина Ҳиндистон қўшни мамлакатлар билан туташгандир. Ҳиндистоннинг Декан деб аталадиган марказий қисми ярим оролнинг энг қадимги қисми бўлиб, у дастлабки вақтларда орол бўлган бўлиши жуда эҳтимол. Бу ерда Австралиядан Жанубий Африкагача чўзилган ҳамда бир қанча мамлакатларни ўз ичига олган жанубий материк бўлган, Цейлон билан Малайя ярим ороли ўша материкнинг қолдиқларидир, деб фараз қилишади. Декан ясси тоғлигининг ўртача баландлиги 1000 метргача боради, тоғлик ва чўллик областлардан, джунгли ва саванналардан иборат бўлиб, айрим жойлари, айниқса иқлими қуруқ жойлари одам яшаши учун унча қулай эмас. Одамларнинг жойлашиши ва маданиятнинг илк тараққиёти учун энг қулай жойлар Шимолий Ҳиндистоннинг кенг областлари. Ҳинд ва Ганг дарёлари ва унинг ирмоқлари ҳавзасидаги катта алювиал текисликлар бўлган. Ҳиндистоннинг турли ерларида намгарчилик жуда турлича бўлиб, айрим районларда деҳқончилик хўжалигининг ривожланиши учун етарли эмас. Шимолий Ҳиндистонда ёғингарчилик шарққа томон кў-

пайиб боради. Деканда эса ғарбга қараб ошиб боради. Егип-гарчиликнинг етарли бўлмаслиги қадим замонлардаёқ аҳолини суғориб экин экишга мажбур этган, Шимолий Ҳиндистоннинг районлари серсув Ҳинд, Ганг дарёлари ва унинг ирмоқларидан яхши сув ичган бўлиб, бу ерда суғориб экин экиш айниқса кенг ёйилган. Ҳинд дарёси Ҳимолай ва Ҳиндикуш тоғларидаги қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўладиган сув билан тўлади, Ганг дарёсига эса муз сувларидан ташқари, Бенгалия бўғози райониغا ёғадиган мўл тропик ёмғир сувлари ҳам оқиб тушади. Суви сероб, тупроғи унумдор ва иқлими майинлиги туфайли худди Шимолий Ҳиндистонда энг қадимги замонлардаёқ деҳқончилик пайдо бўлган. Ҳиндистоннинг қирғоқ бўйлари унчалик кирди-чиқди эмас. Ҳинд дарёсининг дельтасини лойқа босган бўлиб, кема қатнаши учун ноқулайдир. Ҳиндистон денгиз бўйларининг кўп жойлари жуда баланд ва тикка, ёки, аксинча, жуда пастдир. Жанубий қирғоқ бўйида унда-бунда гаванлар қуриш учун қулай бўлган қўлтиқчалар бор. Жанубий Ҳиндистоннинг Малабар қирғоғи деб аталган ўсимликка бой ва иқлими яхши бўлган жануби-ғарбий қирғоқ бўйи одамлар жойлашиши, денгиз транспорти ва денгиз савдосининг ривожланиши учун айниқса қулайдир.

Ҳиндистоннинг аҳолиси қадим замонлардаёқ турли-туман ва хилма-хил бўлган, бу нарса грек тарихчиларининг асарларида ҳам, қадимги Ҳинд эпосида, жумладан «Махабхарата»да ҳам кўрсатилгандир. Ҳиндистоннинг туб аҳолиси дравидлар (меланҳиндулар) бўлган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, улар жуда кенг тарқалган, мураккаб, афтидан аралаш бир этник группани ташкил этиб, асосан Ҳиндистоннинг ўрта ва жанубий қисмига жойлашгандир. Ҳиндистондаги тиллар орасида энг қадимги ва чуқур архаик хусусиятларни сақлаб қолган тил мунда тили бўлиб, Ҳиндистоннинг марказий вилоятларида, Ҳимолай ва Чота-Нагпурда яшовчи қабилалар шу тилда сўзлашади. Бу қабилаларнинг мамлакатнинг жуда кенг территориясига сочилганлиги, шунингдек мунда тилининг қадимги формалари билан маҳкам боғланган ўзига хос топонимика уларнинг қадим вақтларда кенг тарқалган бўлганлигидан далолат беради.

Ҳиндистонда энг қадимги замонлардан буюн одамлар яшаб келган, шу билан бирга Ҳиндистоннинг туб аҳолиси жуда қадимги замонлардаёқ ўзига хос маданиятини яратган. Ҳиндистоннинг турли жойларида археологик қазинилар натижасида топилган нарсалар буни яққол кўрсатиб беради.

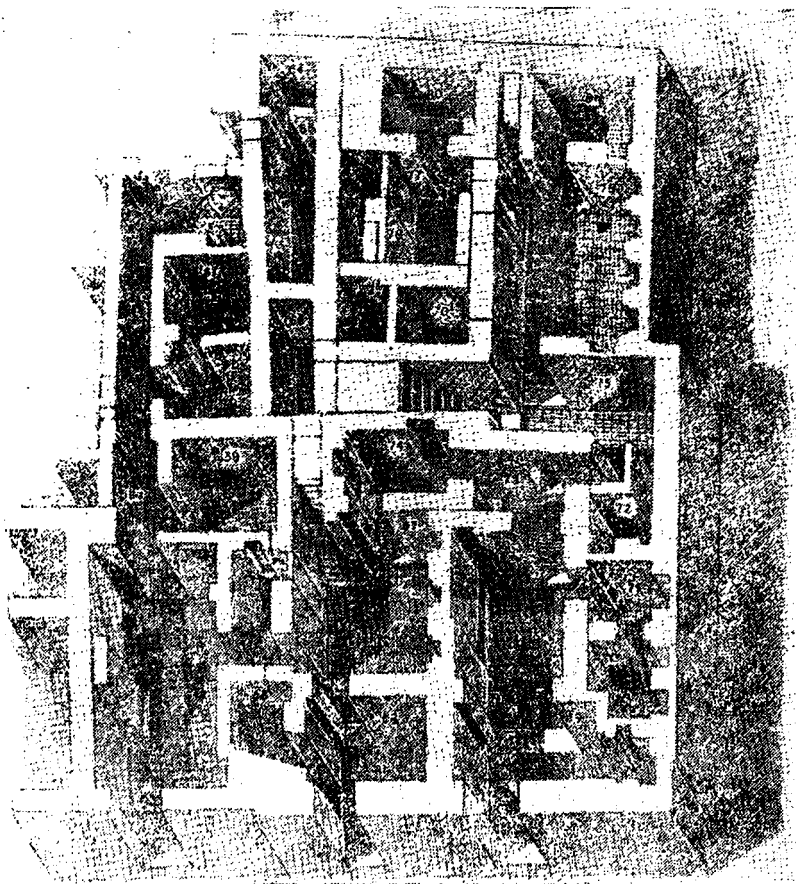
Мадорас вилоятининг Беллори округида неолит давридаги кулолчилик устахонаси, Мирзапур округида эса ўша даврда-

Энг қадимги
шаҳарлар ва
давлатлар

ги қабрлар топилган. Баъзи бир ҳинд қабилалари, чунончи, гонд қабилалари сўнгги вақтларгача тош даври шаронтида яшаганлар, улар тошдан қилинган қуроллар ва ўқ-ёйлардан фойдаланганлар. Читалдрук ёнида (Жанубий Ҳиндистондаги Майсорда) ўтказилган қазिशлар вақтида устма-уст тахланган олтига маданий қатлам топилган, бу қатламларнинг пастки-сидан эрамиздан аввалги IV минг йилликка оид тош қуроллар ва геометрик орнаментли керамика, юқориги қатламдан эса эрамизнинг XIII асрига оид буюмлар чиққан. Бу ҳол айрим маданий қалъаларнинг энг қадимдан мавжуд бўлганлигини ҳамда Ҳиндистондаги қабила ва халқларнинг маданияти мустақил равишда ривожланиб келганлигини кўрсатади. Афсуски, Ҳиндистонни археологик жиҳатдан ўрганиш иши яқиндагина бошланган ва мунтазам равишда олиб борилмаётгани сабабли Ҳиндистон территориясида қадимги маданиятнинг тараққий этишидаги барча босқичларни мунтазам ўрганиш учун ҳали етарли даражада материал бергани йўқ.

Ҳиндистонда энг қадимги шаҳарлар ва давлатлар бўлганлиги ҳақида фикр юритишга имкон берадиган энг қадимги ва энг муҳим ёдгорликлар Шимоли-Ғарбий Ҳиндистондан, Ҳинд дарёси ҳавзасидан топилгандир. Моҳинжо-Дародан (Синд вилояти) ва Хараппадан (Панжоб) қадимги катта шаҳарларнинг каттакон харобалари чиққан. Яна шунга ўхшаш бир қанча қалъалар Ҳинд дарёсининг қуйи оқимидаги ҳавзадан, Белужистоннинг шу ҳавзага яқин турган районларидан топилган, энг шимолий қалъа Сетлаж дарёси бўйидаги Рупара қишлоғига яқин жойдан топилган. Шундай қилиб, бизга маълум энг қадимги ҳинд маданияти Жанубий Белужистон ва Арабистон денгизи қирғоқларидан тортиб то Ҳинд дарёси ҳавзасининг шимоли-шарқий қисмигача, ҳатто, эҳтимол, Ганг дарёси қирғоқларигача бўлган ғоят катта территорияни эгаллаган. Ана шу катта территорияда битта катта давлат бўлган бўлиб, унинг катта шаҳарлари Моҳинжо-Даро ва Хараппа ўрнида бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Қадимги Моҳинжо-Дародаги шаҳар харобалари аиниқса яхши сақлангандир, бу шаҳар жуда катта майдонни, 260 гектарга яқин ерни эгаллаган бўлса керак. Бу ерда ўтказилган археологик қазिशлар натижасида устма-уст жойлашган 9 та археологик қатлам топилган, буларнинг энг пасткиси 12 метр чуқурликдадир. Бу шаҳар бир неча асрлар яшаб қайта қурилиб келган бўлса керак, лекин турли қатламларда топилган ёдгорликлар бир-биридан жуда кам фарқ қилади, бу эса, моддий маданиятнинг жуда ҳам секин тараққий этганлигини кўрсатади. Қазिश натижаларига кўра, Моҳинжо-Даро

Моҳинжо-Дародаги бир катта уй.

Реконструкция.

шаҳари ўша замондаги энг йирик шаҳарлардан бири бўлган. Бу ердан жуда кўп кўчалар ва пишиқ гиштдан қурилган бинолар топилган, бу биноларнинг баяндлиги ҳозир ҳам 7,5 метрга боради. Кўчалари тўғри, кўпинча шарқдан ғарбга ва жанубдан шимолга қараб параллел кетган бўлиб, бу нарсаси шаҳар энг қадим вақтдаёқ билиб-нетиб планлаштириб қурилганлиги тўғрисида фикр юритишга имкон беради. Бунинг устига, биноларнинг олд томони бир текис чизиққа тўғриланган

бўлиб, муюлишлардаги бурчаклари доирасимон қилинган. Катта кўчанинг кенглиги 10 метрга етади. Бу қадимги шаҳарда ғилдиракли аравалар бўлган бўлса керак. Моҳинжо-Дародаги жуда кўп тураржойлар орасида катта бир сарой ажралиб туради, бу саройда катта-катта заллар, иш бинолари ва озиқ-овқат сақланадиган омборхоналар бўлган. Бу саройда

Қуш ва ўсимликларнинг нақшли сурати солинган сопол идиш.

Чанху-Дародан топилган.

Олий ҳокимият вакилларида бири, подшо ёки унинг нонби яшаган бўлиши ва бу катта бино ўзига хос бир қароргоҳ (резиденция) бўлиб, идора қилиш ишлари ўша ерда ўтказилган бўлса эҳтимол. Хараппадан деворлар билан маҳкамланган яна шундай бир катта бино қазиб топилган, бу бино шимолий пойтахтнинг маъмурий маркази (шаҳар қўرғони) бўлган бўлса керак. Қазилган ишлари тамом бўлмагани туфайли, диний мақсадлар учун хизмат қилиб келган катта биноларни тас-

вирлаб бериш ва ўрганиш учун ҳали имкон йўқ. Бироқ Моҳинжо-Дародаги шаҳарнинг марказида катта ибодатхона бўлган, унинг яқинида қоҳишлар яшайдиган бинолар ҳамда қадимги вақтда сувга сигиниш билан боғлиқ бўлган маросимлар учун ҳовузлар бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

Моҳинжо-Дародаги шаҳар йирик ҳунармандлик ва савдо маркази бўлган. Саройда металлургия устахонаси учун махсус бир бино бўлган. Марказий тепаликдан жануброқда бир текис қатор кетган мустаҳкам расталардан иборат каттакон бостир-мали бозор топилган. Бу ерда катта бино (51×41 м) топилган, бу бино ҳўжалик жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир, унда турли товарлар, балки дон ёки пахта сақланган бўлса керак. Уй-жойларнинг катта-кичиклигига қараганда, шаҳар аҳолиси уч қисмга: бойларга, ҳунарманд ва майда савдогарлардан иборат ўрта табақага ҳамда камбағаллар билан қулларга бўлинган. Бойларнинг катта-катта уйлариининг кўча томонида ҳеч қанақа дарча-эшиги бўлмаган, қоровул учун махсус ҳўжралар бўлган. Бойлар яшаган маҳаллаларда такомиллашган канализация бўлиб, улар сув билан яхши таъминланган. Шаҳарнинг камбағаллар яшаган қисмида канализация бўлмаган ва сув ерга кўмилган таги тешик хумларга оқиб тушган. Ҳатто буржуа олимлари ҳам аҳолининг камбағал қатламлари хароб кулбаларда яшаганлигини айтишга мажбур бўлганлар.

Ҳўжаликнинг энг муҳим турларидан бири деҳқончилик бўлган. Ҳинд дарёси водийсидаги жуда кўп даладарда буғдой ва арпанинг қадимги навлари экилган, нўхат, қовун етиштирилган, ниҳоят, мато тўқиш учун пахта етиштирилган. Хурмо меваларидан ҳам фойдаланилган. Ерлар жуда қўпол оочлар билан ишланган, бу оочларнинг тишлари кремний сланецидан қилинган. Урим вақтида мис ўроқлар ишлатилган. Донлар катта омборларда сақланган, бу омборларнинг қолдиқлари Хараппадан топилгандир. Шаҳар қўрғони яқинида катта дон омборларининг бўлганлигига қараганда, давлат ҳокиматиининг озиқ-овқат запаси кўп бўлган, бу озиқ-овқат маҳсулотлари аҳолидан афтидан, эркин жамоачилардан натуратўловлари тарзида йиғилган бўлса керак. Аҳолининг кескин суратда синфларга бўлинганлиги, шубҳасиз, қулдорлик пайдо бўлганлигини кўрсатади. Қуллар меҳнатини катта қулдорлар ҳам, ибодатхоналар ҳам, пировардида, афтидан катта ермулкларга эга бўлган подшолар ҳам эксплуатация қилган деб фараз қилиш мумкин.

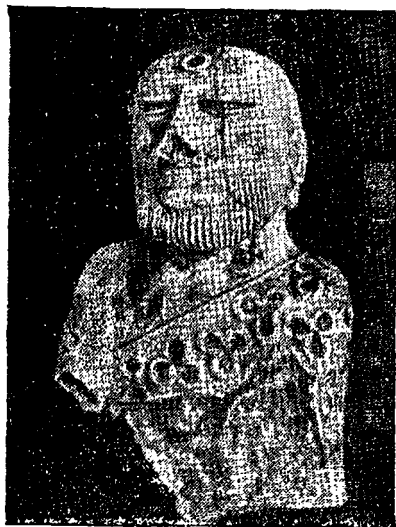
Моддий маданият ёдгорликлари, иш қуроллари, яроғ-аслаҳалар, уй-рўзгор буюмлари ва зебу зийнатлар Моҳинжо-Дарода ва Хараппада катта шаҳарлар бўлган даврда Шимо-

ли-Ғарбий Ҳиндистоннинг ишлаб чиқариш кучлари қай даражада ривожланганлиги тўғрисида фикр юритишга имкон беради. Пишиқ ишланиб, махсус кулолчилик ўчоқларида пиширилган жуда кўп сопол идишлар, шунингдек шакли ва катталиги жиҳатида бир хилда бўлган ғишларнинг кенг тарқалганлиги кулолчиликнинг анча яхши тараққий этганлигини кўрсатади. Аммо, умуман олганда, ҳунармандлик ишлаб чиқариши ниҳоятда секин ривожланиб борган. Жуда узоқ вақтларгача ҳар хил буюмлар яшаш учун ўтмиш қолдиги сифатида тошдан фойдаланиб келинган. Чунончи, тошдан пичоқлар ва омов тишлари, тўқмоқлар, ёрғучоқлар, бўёқ суриш тахтачалари, қадоқтошлар, идишлар ва парма учлари, маржонлар ва сурат солинган муҳрлар ясалган. Ҳунармандчилик технологиясининг жуда секин ривожланганлигига яна шу нарса ҳам далилдирки, тошдан турли қурол-асбоблар ҳам ясалган, ваҳоланки, металлургия анчагина ривожланган бўлган. Қазилар вақтида мис ва бронзадан ясалган кўпгина буюмлар топилган. Мис қўшни мамлакатлардан, Белужистондан олинган бўлса керак, аммо, шу билан бирга, маҳаллий рудадан кенг фойдаланилган. Мис ва қалайдан бронза эритмаси ясалган. Кўрғошин ҳам маълум бўлган. Металл ишланганинг турли йўллари бўлганлиги металлургия техникасининг тараққий этганлигини ҳам кўрсатади; масалан, металл тахтачаларни тоблаш, металл буюмлар қуйиш ва парчилаш ишлари мавжуд бўлган. Мис ва бронзадан қурол-асбоблар (болта-пойтеша, арра, пичоқ, исканжа), яроғ-аслаҳалар (қилич, ханжар, ўқ-ёй ва найза учликлари) ва бошқа буюмлар ишланган. Металлургия билан бир қаторда бошқа ҳунарлар ҳам, жумладан тўқимачилик, чинни идишлар ва шиша настаси тайёрлаш, ниҳоят, кемасозлик ҳам тараққий этган.

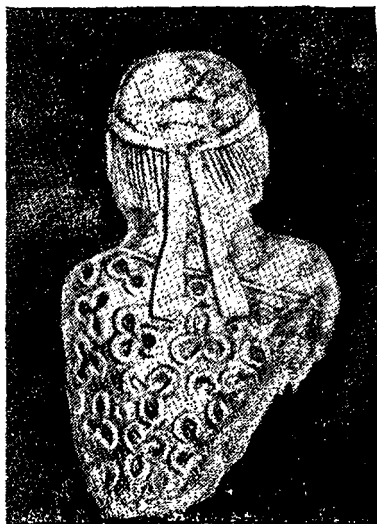
Ҳинд дарёси ҳавзасининг ҳамма жойидан ва ҳатто Белужистондан ҳам жуда кўп миқдорда топилган стандарт буюмлар, шаҳарларнинг харобаларидан катта-катта савдо дўконлари ва омборларнинг чиқиши, ўзига хос тарози системаси асосида қилинган қадоқтошлар бўлганлиги — мана шуларнинг ҳаммаси савдо анча кучли ва сертармоқ бўлганини кўрсатади, бу савдо-сотиқ дарёлар орқали қуруқликда олиб борилган, ҳатто денгиз орқали ҳам олиб борилган бўлиши эҳтимол. Узоқ-узқдаги баъзи қалъалар савдо факториялари бўлган бўлса эҳтимол.

Моҳинжо-Даро ва Хараппа харобаларидан кўп миқдорда қаттиқ тош, юмшоқ, стеатит, фил суяги ва сополдан қилинган муҳрлар топилган бўлиб, булар тарихчилар учун айниқса катта аҳамиятга эгадир. Бу муҳрларда муқаддас ҳайвонларнинг (айниқса ҳўкизнинг) диний суратлари ва ёзувлар ўйилгандир.

Бу ёзувларга қараганда, ўша даврда қадимги Ҳиндистонда мисрликларнинг энг қадимги иероглиф ёзуви билан шумерликлар ёзувини эслатовчи суратли иероглиф ёзуви бўлган. Чех олими Б. Грозний ва бошқа текширувчилар бу ёзувларни ўқиб чиқаришга уришиб кўрдилар, аммо уларни ўқишнинг ҳали иложи топилгани йўқ. Социал табақаланиш кескин бўлганлиги, мустақкам давлат ҳокимиятининг мавжудлиги, ўзига хос

Моҳинжо-Дародан топилган ҳайкалнинг бош қисми.

Моҳинжо-Дародан топилган ҳайкалнинг бош қисми (орқа томони).

моддий маданият, санъат, дин ва суратли ёзув қадимги формаларининг бўлганлиги энг қадимги ҳинд шаҳарларининг, афтидан, бошлашгич қулдорлик жамияти ва деспотик давлат пайдо бўлаётган даврда вужудга келганлигини кўрсатади. Бу жиҳатда Шимоли-Ғарбий Ҳиндистондаги энг қадимги қабилаларнинг моддий ва маънавий маданият формалари — пишиқ ёшиқ ишлатилганлиги, нақшдор, кўпинча геометрик шакллар билан безатилган сопол буюмлар қилинганлиги, металлнинг эндигина пайдо бўлганлиги, суратли иероглиф ёзуви ва табиатга сизилишнинг энг қадимги формалари бўлганлиги айниқса характерлидир.

Археологик маълумотларга кўра, Шимолий Ҳиндистондан қазиб топилган шаҳар типигаги турар жойлар жуда узоқ вақт

яшаб келган, деб айтиш мумкин: уларнинг пастки қатламларидан техникаси ва бадийлиги жиҳатидан жуда юксак бўлган буюмлар топилгандир. Бу жиҳатдан юксак бадий маҳорат билан ишланган ҳайкаллар, чини буюмлар, ўймакор тошлар, олтин ва кумушдан ясалган заргарлик буюмлари айниқса муҳимдир. Ҳиндистондаги энг қадимги шаҳарларнинг маданиятини бошқа қадимги шарқ халқлари ва давлатларининг, жумладан Шумер ва Аккад шаҳарлари давридаги Месопотамиянинг маданияти билан тенглаштириш мумкин. Бу шаҳарларнинг баъзиларининг харобаларидан, масалан, Қиш Эшнунна ва бошқалардан қадимги Ҳиндистон муҳрлари типидagi ўйма тош муҳрлар топилган. Юриб кетаётган филларнинг расми солинган муҳр ва бошига ҳинд қалпоғи кийган хотин ҳайкали айниқса қизиқдир. Ана шу фактлар қадимги ҳинд шаҳарлари билан Месопотамия ўртасида ўзаро маданий ва савдо алоқалари бўлган деб фараз қилишга ҳамда Шимол-Ғарбий Ҳиндистондаги қадимги шаҳар ва давлатлар эрамиздан аввалги 2500—1500 йилларда мавжуд бўлган деб айтишга имкон беради.

Шимолий Ҳиндистоннинг орийлар томонидан босиб олиниши

Моҳинжо-Даро ва Хараппанинг устки қатламларидан, шунингдек Жанубий Белужистоннинг қадимги қалъаларидан Шимол-Ғарбий Ҳиндистонга ажиабий қабилаларнинг босиб кирганлигининг қолдиқлари топилган, бу қабилалар ғарбдан келган бўлса керак. Шимолий Ҳиндистоннинг қадимги маданий шаҳарларини худди шу қабилалар вайрон қилган бўлсалар керак. Бу босқинчилик эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг ўрталарида юз берган, шу сабабдан баъзи текширувчилар буни Шимолий Ҳиндистоннинг орий қабилалари томонидан босиб олинишидир, деб ҳисоблайдилар, орийларнинг Шимолий Ҳиндистонни босиб олиш воқеаси қадимги Ҳиндистоннинг тарихий ва адабий қиссаларида мустаҳкам сақланиб қолган.

Уша даврда Ҳиндистон аҳолиси қоратанли қабилалардан бўлган, буларнинг авлодлари ҳозирги вақтда Ҳиндистоннинг ўрта ва жанубий қисмида сақланиб қолган, уларни дравидлар деб аталади. Аралаш қабилалардан ташкил топган бу катта группа Ҳиндистон туб аҳолисининг асосий негизидир. Дравидлар тоғ ва ўрмонларда яшовчи хийла ибтидоий ҳамда унумдор текисликларга жойлашган бирмунча маданий қабилаларга бўлинадилар. Дравид қабилаларининг турмушида ҳали ҳам энг қадимги замоннинг кўп сарқитлари сақланиб қолган, айниқса Деканда қадимги замондаги одатлар, тил, адабиёт ва санъат узоқ вақтларгача сақланиб келган. Шу сабабли баъзи ҳинд текширувчилари, орийлар келмасидан ол-

динги даврни қадимги Ҳиндистоннинг туб аҳолиси бўлган дравидларда сақланиб келган қадимги маданият қолдиқларига асосланган ҳолда ўрганиш керак, дейдилар. Ҳиндистонни «орий» қабилалари босиб олган даврда Ҳиндистоннинг туб қабилалари бирмунча цивилизацияга эга бўлган. Бу қабиалар шаҳарларда яшаган, уларнинг савдогарлари кемаларда узоқ сафарларга борган. Истилочи орийлар бу ерга келганда маҳаллий аҳолида қишлоқ жамоалари, ердақ фойдаланишнинг махсус системаси ва солиқ солиш бўлган деб фарз қилиш мумкин.

Шимолий Ҳиндистонни босиб олган қабиалар эрамиздан аввалги иккинчи миғ йилликнинг ўрталарида Ҳиндикуш ва Помир тоғларидан тушиб, Панжоб ва Ганг дарёсининг юқори ҳавзасидаги унумдор текисликларга ўрнашиб олганлар. Бу қабиалар одатда орий қабилалари деб аталади. Қадимги ҳинд тилида (санскритда) «орий» («ория») сўзининг, шунингдек қадимги форс тилидаги «айрия» сўзининг маъноси: «якши оиладан», «аслзода», «аристократ» демакдир, хусусан, бу — ижтимоий терминдир. Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонга бостириб кириб, маҳаллий аҳолини бўйсундирган истилочилар дастлаб ўзларини шундай деб атаган бўлсалар керак. Ригведада Шимолий Ҳиндистоннинг туб қабиалари «млечхаса» (варварлар) ва «даса» (душман) деб юритилади. Кейинчалик «даса» сўзи «қул» деган маънони англатадиган бўлиб қолган, бу истилочиларнинг Ҳиндистоннинг бўйсундирилган туб қабиаларининг меҳнаткаш аҳолисининг анчагина қисмини қулга айлантирганлигини кўрсатади. Қадимги ҳинд алабиёти асарларида бўйсундирилган «даса» қабиаларининг тоғларга ҳайдаб юборилганлиги, уларнинг қисман йўқ қилинганлиги ва қулга айлантирилганлиги айтилади. «Махабхарата» ва «Рамаяна» деган эпик дostonларда истилочилар Ариаварта — «орийлар мамлакатини» (келгиндилар Шимолий Ҳиндистон областларини шундай деб атаганлар) босиб олаётганда бўлиб ўтган қонли жанглар тасвирлангандир. Истилочилар Панжоб территориясини босиб олганлар, Ҳинд дарёси бўйлаб, Ҳинд ирмоқлари орқали Ганг водийсига кирган бўлсалар керак. Ведалар деб аталган диний тўпламда Шимолий Ҳиндистонни истило қилган қабиаларнинг дастлаб жойлашган территориясининг географик чегаралари кўрсатилган. Масалан, Ведаларда Афғонистоннинг дарёлари, жумладан Қобул дарёси, Ҳинд, Ганг, Сарасвати дарёлари, Ҳимолай тоғлари тилга олинди. Истилочилар океангача бориб етмаган бўлсалар керак, Ведаларда денгиз сафари, балиқ ови ҳақида гапирилмайди, кейинчалик «океан» маъносини олган «самудра» сўзи ўша замонларда кенг Ҳинд дарёсининг қуйи оқимини билдирган, хо-

лос, буни анча кейинги вақтларда ҳам маҳаллий халқ «Синд денгизи» деб атаган. Шундай қилиб, бу истилочи қабилалар даставвал Бешсув (Панжоб)да жойлашган, сўнгра шарққа силжиб бориб, Жамна ва Ганг дарёлари бўйидаги областларни эгаллаган.

Экономикаси ва ижтимоий тузуми Истилочи қабилалар узоқ вақтгача кўчманчи чорвадорлик билан ҳаёт кечирган. Энгельс: «Баъзи энг илғор қабилаларда — орийларда, семитларда, эҳтимолки, туронларда ҳам — меҳнатнинг асосий соҳаси даставвал ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва кейинчалик борибгина уларни урчитиш ва боқиш бўлган»¹ деб кўрсатган эди. Масалап, қадимги ҳинд тилида қабилла бошлиғи «гопати» деб аталган, бунинг асл маъноси «сигирлар эгаси» демакдир. «Кураш» сўзи (гавишти) «сигирлар орттиришга орзиқиш» деган маънони билдирган. Энг қадимги диний поэзияда худо ва маъбудаларни кўпинча хўкиз ва сигирларга ўхшатганлар. Яна шафақ билан булут ҳам сигирга ўхшатишган. Чорвадан ташқари кўплаб қўй, эчкилар ҳам сиқилган. Ҳачир билан эшак ҳам бўлган. От, айниқса ҳарбий ишда катта аҳамиятга эга бўлиб, уруш араваларига қўшилган. Халқ байрамлари вақтида от пойгалари уюштирилган ва от қурбон қилинган, бундан мақсад диний-сеҳрий йўл билан мамлакатни баҳо-қазодан сақлаш бўлган.

Чорвадор орий қабилалари узоқ вақтларгача кўчманчилик одатларини сақлаб келганлар. Диний маросимлари (Яжна), ўтказишда ўчоқдаги муқаддас олов тўрт гилдирак устига ўрнатилган махсус чайлада бўлиши шарт бўлган (бу чайла ўзига хос бир кўчманчилик кулбаси бўлган бўлса керак). Чорвачилик узоқ вақтларгача хўжаликнинг асосий тури бўлиб келган. Шунинг учун ҳам асосий озиқ-овқат — сут, сариёғ, оқёғ ва гўшт бўлган. Ҳатто бирмунча кейинроқ тузилган Ману қонунлари тўпламида ҳам бу озиқ-овқатларга асосий ўрин берилган. «Ўрмонда дарвишларнинг ейдиган овқати, яъни сут, муқаддас сом ўсимлигини шарвати ва сунъий равишда тайёрланмаган гўшт назр-ниёз таоми дейилади». Узоқ вақтларгача кўчманчи чорвадор бўлиб яшаган энг қадимги ҳинд-орий қабилалари янги яйловлар қидириб Шимолий Ҳиндистонга бостириб кирган бўлишлари ҳам мумкин. Энг қадимги ҳинд-орий маданиятини бирмунча идеаллаштириб, орийларни деҳқонлар деб ҳисобловчи буржуа тарихчилар ҳам шу фактни кўрсатиб ўтишга мажбурдирлар. Бу олимларнинг фикрича, «орий» (тўғрироғи — «ория») сўзи

¹ Ф. Энгельс. Онда хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, 164—165-бетлар.

санскрит тилидаги «ри-ор» (ер ҳайдаш) деган негиздан келиб чиққан эмиш. Лекин бу этимологияни исбот қилинган деб бўлмайди.

Панжоб дарёсининг ушумдор водийларида ўрнашиб олган чорвадор орий қабилалари маданий жиҳатдан анчагина юқори даражада турган, Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонда бой шаҳарлар ҳамда икки бирлашган давлат барпо этган ўтроқ деҳқон қабилаларни забт этиб, уларни эзганлар ва суриб чиқарганлар. Аммо, шу билан бирга, орийлар туб қабиланинг маданиятидаги кўпгина элементларни ва биринчи ўрида деҳқончилик хўжалигини ўзлаштириб олганлар. Ҳайдаладиган ер майдонларини кенгайтириш учун кўпгина ўрмонларни очиш зарур эди. Шу сабабли қалин ўрмонларнинг йўқ қилинишини «Махабхарата» автори ўз поэмасида ёрқин ва образли қилиб тасвирлаб, буни яхши ва фойдали иш деб ҳисоблайди. Ўрмонлардан тозаланган ерларни одатда хўкиз қўшилган катта, оғир ёғоч омов билан ҳайдаганлар. Ерни юмшатиш учун мола, мотига ва кирки (чўкич) ишлатганлар. Қадимги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, Шимолий Эрон, Урта Осиё, Закавказье ва Кичик Осиёда ёввойи ҳолда ўсадиган арпани эка бошлаганлар. Бундан ташқари тариқ, сули, дуккакли экинлар ва зиғир ҳам маълум бўлган. Кейинчалик шולי ва кунжут (сезам) ҳам иқлимлаштирилган. Орийларнинг деҳқончилигида сугориш катта аҳамиятга эга бўлган. Ригведада ёмғир тилаб ёзилган дуолар, шунингдек тошқин вақтида ерларни намлаб, ушумдор қилиш ҳамда одамларга яхши ҳосил инъом қилиш ҳақида муқаддас дарёларга ёлвориб қилинган мурожаатлар сақланиб қолган. Истилочи қабилалар сунъий сугоришдан фойдаланишга мажбур бўлган бўлсалар керак. Ахтарваведада «ер қазиб чиқарилган сув» тилга олинади. Анча кейинги даврларда сунъий сугоришнинг махсус системаси ривожлантирилади. Масалан, Ману қонунларида сувни бўғиш, яъни бировнинг сувидан, эҳтимол жамоа сувидан, қонунга хилоф равишда фойдаланиш ман қилинган. Замон ўтиши билан деҳқончилик техникаси бирмунча такомиллашиб боради. Заранг ерлар қўшалоқ қўшлар (6—12 хўкиз қўшилган қўшлар) билан чуқур қилиб ҳайдаладиган бўлади. Кейинги вақтларга доир баъзи бир текстларда йилига икки марта ҳосил олинганлиги кўрсатиб ўтилади. Деҳқончилик аста-секин шарафли ва олижаноб ишга айланади. Ману қонунларида деҳқончилик тилга олинади. Брахманга доп йиғиш ва уни сипштиришга руҳсат этилади, шу билан бирга, доп ва ёввойи шולי йиғиш «эзгу» иш деб ҳисобланади (доп йиғиш энг қадимги замонларда муқаддас иш деб ҳисобланган бўлса керак).

Моддий маданият ёдгорликларининг етарли бўлмагани Шимолий Ҳиндистонни истило қилган орий қабилаларида ҳунармандчилик ишлаб чиқариши қанчалик тараққий этганлигини тўла ёритишга имкон бермайди. Энг қадимги адабиёт асарларида, жумладан Ведаларда баъзи жойлардагина кулолчилик, ёғочсозлик, тўқимачилик ишлаб чиқариши ва анчагина ривожланган металлургия бўлганлиги тилга олинади. Ёғочдан тўғри бурчакли қадимги уйлар қурганлар, жанг арвалари ясаганлар, булар Веда поэзиясида тез-тез учрайди ва анча муфассал тасвир этилади. Матоларни кўпроқ юнгдан тўқиганлар, зигир толасидан камроқ фойдаланилган. Пахта тўғрисидаги гаплар эраמידан аввалги VIII асрдаги текстлардагина учрайди. Геродотнинг айтишича, Эроп шоҳи Ксеркс (Сархас) қўшини составига кирган ҳинд аскарлари ип газламалардан тикилган кийим кийиб юрганлар. Бошқа ҳунармандчилик орасида мис ва сўнг темирни ишлатишга асосланган металлургия муҳим ўрин эгаллаган. Қалайи ва қўргошин ҳам маълум бўлган, бу эса бронза қуйишга имкон берган. «Тўқ кўк мис» номини олган темир қурол ва яроғ-аслаҳалар яшаш учун ишлатилган. Геродотнинг айтишича, ҳинд аскарлари ёй ва учларига темир қадалган ўқлар билан қуролланганлар. Металл эритиш анча такомиллашган.

Ҳатто Ригведада ҳам «металл эритувчилар» тилга олинади. (Ҳиндистоннинг «орийлар» истилосидан кейинги энг қадимги ижтимоий тузумини жуда бурунги ёзма манбалар, диний тўпламлар (Ведалар) ва қонунлар тўпламлари асосида тасаввур қилишимиз мумкин. Бу тузум уй (ёки оила) ва қишлоқ жамоасининг мавжудлиги, унда патриархал оиланинг анча тараққий қилганлиги ва энг қадимги қулдорликнинг пайдо бўлганлиги билан характерланади. Турғун ҳолдаги патриархал ҳаёт формаларида узоқ вақтларгача яшаб келган алоҳида оилавий жамоанинг мавжудлиги қадимги Ҳиндистондаги ижтимоий тузумнинг ўзига хос бир формасидир. Бир вақтлар Энгельс ҳам «Ковалевский.. хоаки патриархал жамоа ҳамма жойда бўлмаса ҳам, аммо кенг суратда тарқалганлигини исбот қилган»¹ деб кўрсатган эди. Маркс эса қолдиқлари то XIX асргача сақланиб келган ҳинд оила жамоаларини жуда равшан қилиб таърифлаб берган.)

Маркс бундай деб ёзган эди: «Бу уюшган оилавий жамоалар хонаки саноат негизига, қўл билан тўқиш, қўл билан йиғириш ва ерни қўл билан ишладан иборат бўлган ўзига хос комбинациялар негизига, яъни бу жамоаларга кўпроқ

¹ Ф. Энгельс, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Уздавнашр, 145-бет.

муस्ताқиллик тусини берган комбинациялар негизига қурилган эди»¹.

Қадимги Ҳиндистон тарихини ҳозирги замонда текширувчи олимлар қадимги Ҳиндистонда умум оилавий мулкка, умумий тураржойга, умумий истеъмолга ва оилавий диний маросимларни биргаликда ўтказишга асосланган жамоалар бор эди, деб кўрсатадилар. Қадимги ҳинд тилида (санскритда) уруғ-қабилла, оила ва қишлоқ жамоаларини билдирадиган алоҳида сўзлар сақланган. Масалан: қадимги грек сўзи бўлган γένος (уруғ) сўзига тўғри келадиган «жана»; задруга, катта оила маъносини билдирадиган «вишь» (қадимги славянларнинг «весь», яъни «село» сўзига тўғри келадиган), ниҳоят, қишлоқ жамоаси маъносини билдирадиган «грама» ибораси шулар жумласидандир. Ишлаб чиқарувчи кучлар ўса борган сари қон-қардошлик қўшничилиikka айланиб кетади ва янги социал группа — қишлоқ жамоаси пайдо бўлади.

Ведаларда жуда қадимги замонларга оид кўпгина ишоралар, қисман қадимги жамоа тузумини ифодаловчи ишоралар сақланган. Ҳозирги замон прогрессив ҳинд тарихчиси Данге, Ведалаги яжна маросими ишлаб чиқариш қадимги жамоа усулининг динда акс этишидир, деб фараз қилади. Яжна урф-одатининг энг қадимги формасида, сатра урф-одатида жамоа аъзолари топган маҳсулотлар ўзаро тақсим қилинган ва умум истеъмолига сарфланган. Бу қадимги жамоанинг барча аъзолари қон-қардош бўлганлар ва биргаликда ишлаш учун одатда қасамёд қилганлар. Ишга раҳбарлик қилмоқ учун маълум муддатга алоҳида шахсларни сайлаб қўйганлар. Сақланиб қолган терминлар қадимги жамоанинг меҳнати ва турмушини акс этиришга имкон беради. Моллар катта бир умумий подада бўлган. Жамоа ҳаётининг маркази — доимо ёниб турган катта муқаддас гулхандан иборат жамоа ўчоғи бўлган. Дон, сут, мой ва шу каби асосий озиқ-овқатлар жамоа оմборида сақланган. Махсус доирасимон майдон (махаведи) кундалик ишни бажариш, биргаликда овқатланиш, шунингдек жамоа йиғинида умумий ишларни ҳал қилиш жойи бўлиб хизмат қилган.

Оилавий жамоа аста-секин қишлоқ территориал жамоасига айланган, бу эса диний урф-одатларда ва терминларда ўз ифодасини топган. Чунончи, ота-боболардан қолган умумий диний маросимларни («сапинда») ўтаган киши қариндош ҳисоблансада, лекин бу кишининг қандай қариндош эканлигини аниқлаш анча қийин бўлган. Жамоа ва уруғ-қабилла кен-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах т. 1, М., 1948 308-бет.

гашлари (сабха, самити), шунингдек қишлоқ оқсоқоллари (вишъпати) идора қиладиган қишлоқ жамоаси тургун ва кам ҳаракат социал тузумнинг негизини ташкил этган; тургун ва кам ҳаракат социал тузумнинг қолдиқлари Ҳиндистонда, жумладан, унинг шимолий чекка районларида кейинги вақтларгача сақланиб келган.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўса бориши ва мулкий табақаланишнинг кучайиб бориши билан жамоа ичида ўзига бадавлат группалар ажралиб чиқа бошлайди, булар орасидан эса мансабдор шахслар сайланади, улар жамоа хўжалигини идора қилади ва уруш вақтларида уруш ҳаракатларига раҳбарлик қилади. Шу шахслар жамоа маҳсулотларини ҳамда ҳарбий ўлжаларни тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлганлар. Жамоаларнинг бошлиқлари бўлган бу шахслар (брахманаспати, гананати) жамоанинг асосий бойликлари: подалар, қурол-яроғлар, зеби-зийнатлар, металлларни аста-секин эгаллай бошладилар ва энг яхши ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқига ҳам эга бўлиб оладилар. Дастлаб ҳарбий қўмондон бўлган одамлар айни бир вақтда хўжалик раҳбарлари ҳам бўлган. Аммо кейинчалик, бир томондан, жамоа хўжалигига раҳбарлик қилган шахслар ва диний маросимларни ижро этган кишилар — брахманлар, иккинчи томондан эса, ҳарбий йўлбошчилар — кшатриялар ажралиб чиққан. Бу ҳар иккала раҳбарлар ўзларининг мулкий имтиёзларидан фойдаланиб, бой жамоа аристократия габақасини ташкил этганлар.

Шахсий мулкнинг пайдо бўлиши оилавий ва қишлоқ жамоалари негизига путур етказа бошлади. Алоҳида оилалар ажралиб чиқа бошлайди, бу оилалар ўз навбатида, бир томондан, бой йирик патриархал оилаларга ва, иккинчи томондан, камбағал оилаларга ажралади. Мулкий ва синфий табақаланиш ана шундай вужудга кела бошлади.

Қадимги Ҳиндистонда патриархал оила катта аҳамиятга эга бўлиб, бу оилада бутун мулк ва ҳокимлик эр ва ота, яъни оила боши (грихапати) қўлида бўлган. Патриархал оила бошлиғи бўлган отагина ота-боболар шарафига қурбонлик бериш ҳуқуқига эга бўлган. Бу дин томонидан қадимги ҳинд патриархига чексиз ҳокимлик учун берилган ўзига хос бир ижозат бўлиб, у ўз оиласининг истаган бир аъзосини бировга ёллаб бериш, сотиш ва ўлдириш ҳуқуқига эга бўлган. Қадимги ҳинд патриархал оиласида хотин-қизларнинг камситилганлиги қонунларда очиқ баён қилинган. Масалан, Ману қонунларида бундай дейилади:

«Қиз бола, ёш жувон ёки кекса хотин ҳатто ўз уйида ҳам ўз ихтиёрича ҳеч нарса қилмаслиги керак. Болалигида қиз ўз отасига, ёшлигида ўз эрига, эри ўлгандан кейин ўз ўғил-

ларига итоат қилмоғи лозим. Қиз бола отасидан, хотин киши эридан ёки ўғилларидан ажралиб туришга ҳеч қачон интилмаслиги керак: борди-ю уларни ташлаб кетар экан, у ҳар иккала оилани ҳам (ўзининг ҳам, эрининг ҳам оиласини) нафратга дучор қилади... У отаси ёки ота рухсати билан акаси кимга хотинликка беришни маъқул кўрса, ўша кишига итоат этмоғи лозим».

Ману қонуларининг бошқа моддаларида, хотин худони ҳурмат қилгани каби ўз эрини ҳам ҳурмат қилиши керак, деб кўрсатилган. Хотин-қиз мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Шунинг учун ҳам Аластамба қонулар тўпламида меросхўрлар орасида бева хотинлар тилга олинмайди. Қадимги диний одатлар ва қонунда, эри ўлиб бева қолган хотинлар эрларининг кетидан ўзларини гулханга ташласинлар, деб талаб қилинган. Бева хотиннинг ўз-ўзини ўлдириш одати Ахтарваведада ҳам тилга олинади. «Рамаяна» деган эпик достонда, эри ўлгандан кейин ўзини гулханда куйдирган бева хотин ўз «худоси», яъни ўз эри билан қўшилган хотин деб аталади. Бу достоннинг қаҳрамони мулойим ва итоатчан, ўз эрига ўлгунча содиқ бўлган Сита образида ўша даврдаги хотинларнинг қандай бўлиш кераклиги тасвирланади.

Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, қадимги Ҳиндистонда ҳам тўнғичлик ҳуқуқи одатининг ҳукм суриши патриархал оилани мустаҳкамлашга ёрдам берган. Бу одатга мувофиқ энг катта (тўнғич) ўғил меросхўрликда имтиёзли ҳуқуққа эга бўлиб, Ману қонуларига кўра, «отанинг бутун мол-мулкни ўзига ола олган. Бошқа ўғиллар эса ота қарамоғида қандай яшаган бўлсалар, ака васийлигида ҳам шундай яшашлари лозим». Аластамба қонуларида айтилишича, катта ўғил бирдан-бир меросхўрдир. Бирмунча кейинроқ, патриархал оила заифлашган даврда бошқа ўғиллар ҳам меросхўрлик ҳуқуқини оладилар. Бироқ тўнғичлик ҳуқуқи ва отадан қолган мулкнинг кўп қисмига меросхўр бўлиш учун имтиёзли ҳуқуқ катта ўғилда доимо сақланади. Чунончи, қону энг катта ўғилга алоҳида қўшимча ҳисса чиқариб берган, бу ҳисса бутун мол-мулкнинг йигирмадан бир қисмини ва энг яхши қисмини ташкил этган. Тўнғичлик ҳуқуқи одати мулкнинг бир қўлда тўпланишига ва бу катта патриархал оиланинг мустаҳкамланишига ёрдам берган. Патриархал оилани мустаҳкамлаш учун бундай интилиш то энг сўнги вақтларгача сақланиб келган. Оилада ота-боболар шарафига диний маросимларни ўтай оладиган ва оилга бош бўла оладиган меросхўр бўлмаса, бундай воқеа ҳатто эрамининг V асрида ҳам гоят катта бахтсизлик ҳисобланган. Чунончи, шoir Калидаснинг «Шакунтала» деган машҳур драмасида:

«Денгиз сафарига чиққан савдогар Дханавриддха кемалар тўқнашувида ҳалок бўлди. Унинг фарзанди йўқ, бинобарин унинг жуда катта бойлиги қонунга мувофиқ подшолик ихтиёрига ўтиши керак» деб подшога хабар қилинади. Бунга жавобан подшо: «Фарзандсизлик қандай оғир мусибат!.. Ҳа, меросхўр бўлмас экан, оила бошлиғи ўлгандан кейин унинг бойлиги ҳам кўкка совурилади, бегоналар қўлига ўтади. Мен ҳам шундай ўлиб кетсам, Пуру уругининг шон-шавкати йўқ бўлади».

Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги каби, қадимги Ҳиндистонда ҳам болаларни сотиш одат бўлган. Қадимги диний китобларда ва қонун тўпламларида бу одатнинг нишонлари сақланган. Апастамба қонунларида айтилишича, никоҳнинг «арша» деб аталган алоҳида формаси қўлланилиб, бунда уйланадиган куёв қизнинг отасига сигир ёки хўкиз бериши лозим бўлган. Ниҳоят, никоҳнинг «асура» деб аталган формаси ҳам бўлиб, бунда қизни очикдан-очик сотганлар. Булар ҳақида Апастамба қонунларида шундай дейилади: «Агар куёв кучи етганича (қаллиғи учун) пул тўлаб, сўнгра қизга уйлапса, унда бундай (никоҳ) асура расми деб аталади». Патриархал хонадон қулчилигининг энг қадимги формалари ана шу тарзда пайдо бўлган. «Махабхаратада» «ўғил кимнинг уругидан тугилган бўлса, у ўша уругга мансубдир» деб аниқ айтилган. Ману қонунларида эса, «ўғил оила хўжайинига мансубдир деб (ҳамма) иқроор бўлади» дейилган.

Жамоа бўлиб деҳқончилик қилиш жуда қадимги замонлардан бошланган. Қишлоқ жамоалари ҳам, оила жамоалари ҳам ерга эга бўлганлар. Патриархал оила мустақамланиши билан бир вақтда ерга хусусий эгалик ҳуқуқи ҳам пайдо бўлган, шу билан бирга патриархал оила бошлиқлари бирмунча мол-мулкни ўз қўлларига тўплаганлари ҳолда ерга ҳам эгалик қилганлар. Шунинг учун уларни «урвараса» (ҳайдаладиган ер олувчи) ёки «кшетраса» (дала олувчи) деб атаганлар. «Жатакас» номли китобда ерни хусусий мулк қилиб олиш ҳуқуқига асосланган қишлоқ хўжалик системаси таърифланган. Ману қонунларида бўш ётган ерларни биринчи бўлиб эгаллаш ҳуқуқи қуйидагича баён қилинган: «Утмишни яхши билган кишилар (донишмандлар.— В. А.) ...ерни ўрмондан ким тозалаган бўлса, ер ўша кишиники деб эълон қиладилар». Албатта, яйловлар узоқ вақтларгача жамоаларнинг ихтиёридаги ерлар қаторига киритилган бир вақтда, ерни хусусий мулк қилиб олиш ҳуқуқи фақат ҳайдаладиган ерларгагина жорий қилинган.

Бироқ мулкий жиҳатдан табақаларга бўлиниш умумий хўжаликка асосланган қадимги оилавий жамоаларни ҳам,

жамоа ер эгалигига таянган қишлоқ жамоаларини ҳам тарқатиб юбора олмади. «Махабхаратада» эски жамоа тузуми идеал бир нарса ҳисобланади, мулкларнинг қариндошлар ўртасида ҳар қандай тақсим қилиниши зарарли янгилик деб қораланади. Чунончи, қадимги донишманд Вибхавасу «қўплар ўзларининг аҳмоқликлари туфайли тақсимотиини (бойликлар) ўтказмоқчи бўладилар», бундай тақсимот қариндошлар ўртасига раҳна солади, дейди. Шу дostonнинг ўзида жуда бой Чеди мамлакати тасвирланади, бу мамлакатда эркаклар «ўз ота-оналари билан мол-мулкни бўлишишга интилмай, шу ота-оналарнинг бахт-саодатли бўлишини истайдилар» дейлади.

Хунармандчилик ишлаб чиқаришларининг янада ривожланиши, унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши ва савдонинг тараққий этиши ҳар ҳолда анча бой ва бадавлат одамларнинг жамоалардан ажралиб чиқишига сабаб бўлди, улар ўз хўжаликларида қуллар меҳнатиини эксплуатация қиладиган бўлдилар. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, Ҳиндистонда ҳам ҳарбий асирларни қулларга айлантирганлар. Яхна маросимларида асирларни ўт худоси. Агнига қурбон қилганликлари эслатиб ўтилади. Аммо тарихий даврда эса, асирларни фақат қурбонлик супасига қўйиб, уларни машъала билан елпиганлар. Одамлар ўрнига ҳайвонларни қурбон қиладиган бўлганлар. Асирларни эса қулларга айлантирганлар. Ригведада қулларга эга бўлиш ҳақидаги дуолар учрайди ва қуллар инъом қилиниши тўғрисида гапирилади. Бой оналарда чўрилар меҳнатидан ҳам фойдаланганлар.

Орий эмас, варвар, қул маъносини билдирадиган «даса» (душман) сўзи — қадимги Ҳиндистонда қулчиликнинг асосий манбаларидан бири урушлар бўлганини кўрсатади. Қонунларнинг турли тўпламларида бошқа категориядаги қуллар билан бир қаторда, «байроқ тагига тушириб олинган» қуллар ҳам тилга олинади. Қадимги Ҳиндистонда қулчилик узоқ вақтгача хонаки, патриархал характердаги қулчилик бўлган. Хотин ва болалар эр ва отанинг туғма қуллари ҳисобланганлар. Шу туфайли ота ўз қизини чўри қилиб сотиш ҳуқуқига эга бўлган. Ману қонуларида хотин, ўғил ва қул мулкий ҳуқуққа эга бўлмаган тенг одамлар ҳисобланган. Катта ва бой патриархал оналарда қуллар кўп бўлиб, улар бу энг қадимги қулдорларнинг хўжалигида хизмат қилган бўлсалар керак. Қулларнинг турли категориялари рўйхатларида охирда кўзга кўринарли жойда «уйда туғилган» қуллар (грихажалар) тилга олинади. Қулликка тушириш манбаларидан бири қарздорлик асорати бўлганлигини қонунлар тўпламла-

ридан кўриш мумкин. Аммо қарздор том маъноси билан қул бўлмаган. Фақат шафқатсиз эксплуатациягина қарздорларни ҳақиқий қулларга айлантирган ва бойларнинг камбағалларни аста-секин қул қилишига олиб келган. Қадимги ҳинд қулчилигининг ўзига хос хусусияти шундаки, бу ерда қулчилик кенг ривожланиш билан бирга у ўзининг хонаки, патриархал характерини сақлаб қолган. Қулларни сотиб олганлар, сотганлар, инъом қилганлар ва отадан-болага мерос қилиб қолдирганлар. Қонунлар тўпламлари эркин одамлар билан қуллар ўртасидаги муносабатларни жуда яхши тартибга солиб турган. Қуллардан асосан бойларнинг уй хўжалигида, подшо ва давлат хўжаликларида, шунингдек суғориш ишларида фойдаланганлар.

Жамоанинг
тоифа бўлиб таш-
кил топиши.
Варна (каста)
системаси

Қулчиликнинг ривожланиши синфий зиддиятларни чуқурлаштиришга, ҳоким синфларнинг—қулдорлар аристократиясининг иқтисодий ҳам ижтимоий жиҳатдан кучайишига олиб келди. Жамоа аъзолари ўртасидан чиққан коҳинлар, оқсоқоллар ва қабила йўлбончиларидан ташкил топган уруғ аристократияси жамоалар (вишас)га бирлашган оддий халққа қарама-қарши қилиб қўйилади. Чунинчи, Ригведада бундай дейилган: «Жамоалар (вишас) йўлбошчи (ражан) олдида бош эгадилар, унинг ўтмишдоши брахман (коҳин)дир». Урушлар, маҳаллий халқларни асоратга солиш ва ички мулкий табақаларга бўлиниш қулчиликнинг узил-кесил шаклланишига ва икки энг қадимги антагонистик синфнинг — қулдорлар ва қулларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлаб беради. Энг қадимги қулдорлик тузумини мустақкамлашга интилиш алоҳида социал системанинг пайдо бўлишига олиб келди, бу система, бир томондан, коҳинлар ва жангчилардан иборат бўлган уруғ аристократияси, иккинчи томондан, эркин халқ оммаси ўртасида ўзаро муносабатлар ўрнатиш, шунингдек истилочилар билан бўйсундирилган аҳоли ўртасида ўзаро муносабатларни йўлга қўйишни ўзига мақсад қилиб олган эди. Бу муносабатлар асосан қулдор аристократиянинг ҳокимлигидан иборат бўларди, бу аристократия қулларнинг ва эркин жамоаларнинг камбағаллашган, хонавайрон бўлган аъзоларининг меҳнатини эксплуатация қилар эди. Ҳиндларга хос варна социал системаси қулдорларнинг синфий манфаатларига хизмат қилиб, бутун жамиятни тўрт асосий биқиқ социал группага, тоифага ўхшаш бир нарсага бўлиб қўйди. Бу социал система оддий ҳуқуқ ва коҳинлар ҳуқуқи тўпламларида (дхармашаstra), жумладан, Анастамба ва Ману қонунларида ёзилган. Бу система, қисман назарий бўлса ҳам, аммо реал социал ҳаётдан

келиб чиққан, социал-иқтисодий шароитларни реал акс эттирган ва қадимги Ҳиндистонда синфий тузумнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Бу система қадимги Ҳиндистон тарихи учун жуда типик бўлган социал муносабатларнинг исбатан турғунлигига сабаб бўлган.

«Варна» сўзи ҳиндча бўлиб, «ранг», «усул», «моҳият», «каста» маъносини билдиради. Варналар муайян районларда умумий касб, умумий диний урф-одатлар асосида бир-бирлари билан боғланган ва социал босқичнинг маълум даражасида турган кишиларни бирлаштирган қадимги социал гуруҳлар бўлган. Кишиларни варналарга бўлиш уруғчилик тузумининг бузила бошлаган, уруғ аристократияси ажралиб чиқиб, тобора кўпроқ мустақамлана бошлаган даврга тўғри келади. Шу сабабдан Ману қонунларининг энг сўнгги пайтлардаги қисмларида «варна» сўзи ўрнига баъзан тугилиш, уруғ, мавқе, каста маъноларини билдирадиган «жати» сўзи қўлланилади. Бу энг қадимги каста системасининг куртаклари Ведалар тузила бошлаган даврдаёқ пайдо бўлади, чунки Ригведада асосан тўртта каста тилга олинади. «Махабхаратада» сақланган қадимги ривоятлар, варналар, «одамлар ҳаммаси беташвиш яшаган», савдогарлар «молни кам қилиб тортиб бермайдиган» ва ҳимматли одам «ҳеч қачон тугамаган» қадимги олтин даврда пайдо бўлган, дейди. Синфий жамият ва қулдорлик давлати даврига оид бўлган бу энг сўнгги тушунчалар социал табақаланишнинг энг қадимги формаларида ҳоким синф ўз манфаатлари учун фойдаланишга уринганлигини кўрсатади. Бу социал табақаланишни оддий ҳуқуқда ва қоҳинлар ҳуқуқида расмийлаштириш мақсадида тўртта асосий варна системаси пайдо бўлади, бу система қулларни эксплуатация қилишга ва кенг аҳоли оммасини эзишга асосланган энг қадимги синфий тузумни тасдиқлаб ва мустақамлаб бериши лозим эди. Қадимги варналарнинг келиб чиқиши, аҳамияти, ҳуқуқлари ва вазифалари ҳақидаги таълимот кўпгина энг қадимги ҳинд китобларида, жумладан, Ману қонунларида ва Анастамба қонунлари тўнламларида сақланган. Қадимги варналардан кейинчалик бориб, анча ўзгарган ва мураккаблашган каста системаси ўсиб чиққан. Асосий варналар қуйидагилар: 1) қоҳинлар (брахманлар) варнаси, 2) аскарлар (кшатриялар) варнаси, 3) деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар (вайшилар) варнаси ва 4) шудра (эзилган ва ҳуқуқсиз камбағаллар, деярли қуллар қаторига тушиб қолган, шунингдек ҳатто асл қуллар бўлган қуйи табақа) варнаси. Қадимги Ҳиндистондаги диний идеология диний эътиқодларнинг алоҳида системасини ишлаб чиққан, бу диний эътиқодлар энг қадимги каста системасини ва ухта

олий варнанинг имтиёзларини асослаб берган. Биринчи учта варнага мансуб бўлган одамлар «икки марта тугилганлар» (движати) деб ёки «икки марта тугилган орийлар» (движати ариас) деб аталган.

Ригведанинг сўнги нусхаларидан бирида ва Ману қонунларида сақланган қадимги афсонада варналарнинг гайри табиий суратда келиб чиққанликлари тасвирланади, қадимги қонуларнинг баъзи моддаларида эса, олий варналарнинг ҳокимлик қилиш ва имтиёзлар олиш ҳақидаги даъволарини, шунингдек шудранинг бу варналарга ҳамма нарсада сўзсиз итоат этишга мажбур эканлигини асослаб беришга ҳаракат қилинади. Бу афсонада айтилишича, биринчи брахманлар энг биринчи одам (Пуруша)нинг оғзидан яратилган эмиш. Шунинг учун биринчи брахманларнинг асосий касби муқаддас китобларни ўрганиш, одамларни ўқитиш ва диний урф-одатларни бажаришдан иборат бўлган эмиш, чунки қадимги диний традицияга кўра, авлиёлик ва ҳақиқат фақат брахманларга хос фазилат бўлган. Биринчи кшатриялар Пурушанинг қўлларидан яратилган. Шунинг учун кшатриялар жанг қилмоғи ва идора қилмоғи лозим, чунки куч ва мардлик уларга хос фазилат эмиш. Учинчи варнага мансуб бўлган вайшилар Пурушанинг биқинидан яратилган эмиш. Улар қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва савдо билан шугулланишлари лозим бўлган. Шундай қилиб, уларга манфаатдорлик ва бойлик таъмишлаб берилган. Тўртта варнанинг охиргисига мансуб бўлган шудралар Пурушанинг лойга ботган оғидан яратилган эмиш. Шунинг учун «қолган учта варнага хизмат қилиш шудраларга буюрилган».

Қадимги ҳинд диний китобларида уч олий варна шудраларнинг тўртинчи варнасига қарама-қарши қилиб қўйилади. Оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги афсоналарда даставвал брахманлар, кшатриялар ва вайшиларнинг худо яратган уч варнаси санаб ўтилади, сўнгра эса халқ (пража) ва ҳайвонлар яратилган дейилади.

Эзилган меҳнаткаш халқ оммасини ҳайвон деб қарайдиган қулдорлар шудраларни диндан ташқаридаги одамлар деб ҳисоблаганлар; шунинг учун шудраларнинг қуйи варнаси олий варналардан фарқ қилиб, ўзининг худосига эга бўлмаган. Учта олий кастани тўртинчи кастадан, аслда тутқипликка туширилган шудралардан кескин равишда чегаралаб қўйилган. Аммо варналарнинг ҳаммаси бир-биридан жуда ажралган биқик табақалар бўлган. Бу энг қадимги социал гуруҳалар бир-биридан дярли катта говлар билан ажратилган. Турли каста одамлари ўртасида қиз олиб, қиз беришга йўл қўйилмаган. Агастамба қонуларида бундай дейилади:

«Агар эркак илгари эрда бўлган хотинга ёки ўзи билан қонуний пикоҳда бўлмаган, ёки бошқа варнага мансуб бўлган хотинга яқинлашса, у ҳолда уларнинг ҳар иккови ҳам гуноҳ иш қилган бўлади. Бу гуноҳ туфайли улардан бўлган бола ҳам хароми ҳисобланади». Ману қонунларига кўра, брахман аёл билан шудралдан бўлган бола ҳам энг қуйи социал группа бўлган чаңдалга кирган ва «одамларнинг энг тубани» деб аталган. Бу бахтсиз одамларни қонун ҳамманинг нафратига сазовор бўлган беномус-бенасаб (изгой)лар аҳволига тушириб қўйган. Ману қонунларига мувофиқ, «чаңдалларнинг уйлари аҳоли яшайдиган қишлоқлардан ташқарида бўлиши, рўзгор асбоблари махсус бўлиши ва уларнинг мулклари эса эшак билан ит бўлиши лозим бўлган. Уларнинг кўйлаклари кафандан бўлиб, овқатни синиқ товоқда ейишлари, зебзийнатлари қора темир бўлиши ва улар бир жойдан иккинчи жойга ҳамиша кўчиб юришлари лозим бўлган. Диний бурчларни адо этиб турган киши улар билан алоқа қилмаслиги керак; ҳамма муомала ва муносабат уларнинг фақат ўз ўрталарида, эр-хотишлик ҳам фақат ўз тенглари билан бўлмоғи лозим. Бирор киши уларга овқат бермоқчи бўлса, синиқ товоқда бериши керак; кечаси улар қишлоқларда ва шаҳарларда дайдиб юрмасликлари лозим» бўлган.

Шундай қилиб, қонунлар меҳнаткаш оммани эксплуатация қилишга асосланган ижтимоий тузумни мустақкамламоқ учун варналарнинг ўзаро бирикишиб кетишини ман этган. Бу нарса ҳатто қадимги Ҳиндистоннинг бадий эпосида ҳам акс этган. «Махабхарата»да айтилишича, «варналарнинг қўшилиб кетиши» қонунсизликнинг авжга чиқиши натижасидир. Грек ёзувчилари, масалан, Аррианнинг кўрсатишича, Ҳиндистон аҳолиси «айрим группалари»нинг бир-бирлари билан аралашиб кетинишига йўл қўйилмаган ва қадимги ҳиндлар бир группадан иккинчи группага ўтиш ҳуқуқига эга бўлмаганлар.

Брахманларнинг қонун тўпламларида расмийлаштирилган диний-маиший традицияларнинг қадимги системаси қулдорлар билан қуллар ўртасида, бойлар билан камбағаллар ўртасида, эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчилар ўртасида, тўла ҳуқуқлилар билан ҳуқуқсизлар ўртасида жуда ҳам катта фарқ бор деган тушунчани оммага уқтирган. Қонун олий касталарга сўзсиз бўйсунинишигина эмас, ҳатто уларни жуда иззат-ҳурмат қилиниши ҳам талаб этган. Масалан, Апас-тамба қонунларида «бундан олдинги ҳар бир варна яратилиш жиҳатидан ўзидан кейинги варнадан юқори туради» ва «олий кастага мансуб бўлганларни иззат-ҳурмат қилиш керак» дейилган. Олий варнага мансуб бўлган одамларни урган ёки

ҳақорат қилган кишини қонуни қаттиқ жазолаган. «Қуйи кастага мансуб бўлган киши ўз танасининг бирорта аъзоси билан олий кастага мансуб одамларга (уч кишига) шикаст етказса, унинг ўша шикаст етказган аъзоси кесиб ташланиши керак. Манунинг нақази ана шундай. Қўл ёки таёқ кўтарган кишининг қўли кесиб ташланиши керак: жаҳл ичида оёғи билан тенган кишининг оёғи кесиб ташланиши керак».

Традициялар (эски урф-одатлар) ва диний иқрор муҳофазачилари деб ҳисобланган брахманлар айниқса баланд мартабага эга бўлганлар. Брахманлар муқаддас Веда китобларини билиб олишлари ва учта олий варна одамларига диний таълим беришлари, шунингдек диний маросимларни ўтказишлари лозим бўлган. Брахман қонунларига кўра, брахманлар бошқа одамлар орасида энг мартабали ҳисобланган ва хатто худо билан тенглаштирилган. Қадимги қонулар, жаҳондаги нарсаларнинг ҳаммаси брахманларники, деб белгилаган ва брахман истаган нарсасини талаб қила олган.

Синфий қулдорлик қонуни учта олий варна билан шудралар ўртасига қаттиқ чегара қўйиб, дастлаб брахманлар билан шудралар ўртасидаги тафовутни айниқса бўрттириб кўрсатган. Масалан, шудралар билан алоқада бўлиш олий варна намояндасига, айниқса брахманга иснод келтирган. Шу сабабли Ману қонунларида, брахман «шудрага маслаҳат ҳам, овқат қолдиқлариши ҳам, худо берган таомни ҳам бермаслиги керак, брахман унга муқаддас қонунларни ўргатмаслиги лозим», дейилган. Бунинг устига, шудра ўлган брахманнинг танасини гулханга кўтариб бориш ҳуқуқига эга бўлмаган, чунки тирик шудра брахман танасига тегиб кетиб уни харом қилиб қўйиши мумкин бўлган. Брахмани ўлдирган киши энг оғир ва қаттиқ жазоланган, лекин шудрани ўлдирган киши эса ҳайвон ўлдирган киши сингари фақат пок қилиниши лозим бўлган.

Варна системасининг мақсади бўйсундирилган туб дасъ аҳолиси устидан истилочи орийларнинг имтиёзли мавқеини мустаҳкамлашдан, иккинчи томондан, уруғ ва қулдор аристократиянинг, биринчи навбатда хоҳин-брахманларнинг, сўнгра жангчи-кшатрияларнинг ҳукмронлигини ва устуликларини мустаҳкамлаш эди. Бўйсундирилган маҳаллий халқнинг кўпчилик оммаси маълум даражада ижтимоий муносабатларнинг умумий системасига киритилганлиги, баъзан олий варнанинг намояндalари ҳақиқатда иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолганлиги ва оддий ҳуқуқ, қулдорлик қонунлари ҳамда диний традициянинг ёрдам ва ҳимоясига муҳтож бўлганлиги сабабли бундай қилиш зарур бўлган. Масалан,

Ману қонуларни ўз қарзини тўлай олмайдиган одамларни қарздорлик асоратига солишни кўзда тутган. «Агар қарздор қарз берган киши кастасига ёки қуйи кастага мансуб бўлса, қарз берган кишига ҳатто ўз меҳнати билан қарзини қайтариши мумкин. Агар қарздор олий кастага мансуб бўлса, у ҳолда қарзини аста-секин тўлаши лозим». Шундай қилиб, қонун чиқарувчи қарзини тўлай олмайдиган қарздорни асоратга солишга йўл қўйиш билан бирга, олий даражадан бўлган кишини асоратга солишни ман этиб, аҳолининг олий табақалари манфаатларини ҳам ва умуман варпа системасининг манфаатларини ҳам тўлалигича ҳимоя қиларди.

Қулдорларнинг бошқалар меҳнатини эксплуатация қилишга асосланган Ҳиндистондаги энг қадимги синфий жамиятда брахманлар қонуни хусусий мулкни ҳимоя қилар эди. Ману қонуларида ўғрилиқ қилгани учун жазолаш ҳақида махсус моддалар (8-боб, 320—322-моддалар) бор, бу қонунларда ўғрилиқ қилгани учун одатда штраф солиш, савалаш ва ҳатто қўлини кесиб ташлаш кўрсатилган.

Бу қадимги қулдорлик жамиятида синфий табақаларга бўлиниш энг қадимги қулдорлик давлатини, яъни камбағал ва қулларни бостириш учун, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун қулдорларга зарур бўлган ҳокимият аппаратини келтириб чиқаради.

Давлат ҳокимияти аппарати-нинг вужудга келиши

Қадимги Ҳиндистонда деспотия (истибод) формасини ўзида ифодалаган давлат вужудга келади, бу давлат формаларини биз қадимги Мисрда, қадимги Осурияда ва қадимги Эронда кўриб ўтган эдик. Бу давлатни бошқарган подшонинг обрўйини мустаҳкамлаш учун диндан кенг фойдаланилади. Қоҳинлар подшо худодир, шунинг учун подшонинг буйруқларини худонинг амридек ба-жармоқ керак, деб таълим берардилар. Подшо худонинг ердаги сояси деб ҳисобланарди. Ману қонуларида подшо «одам қиёфасидаги улуғ илоҳдир» дейилади. Шунинг учун подшо муқаддас ва дахлсиз деб ҳисобланган, брахман қонунларида, «эҳтиётсизлик билан подшога яқинлашган» киши ўтда куйдирилади, деб кишиларни қўрқитган. «Подшонинг ғазаб ўти, — дейилади Ману қонуларида, — унинг (ўша гуноҳкорнинг) оиласини бутун чорваси ва йиққан мол-мулки билан бирга йўқ қилиб ташлайди». Диний идеология меҳнаткаш оммага давлат ҳокимияти органларига ва унинг бошлиғи — подшога тўла итоат этиш ва бўйсунинишни уқтириб, идеал подшо образини яратган. Масалан, «Махабхарата»да Шантану деган подшо тасвирланган, у «қонунларни биладиган доно, тўғри сўз, ҳаққоний одам бўлган ва ўзининг саҳий-

лиги, адолатлилиги, диний зафари ҳамда гайрати туфайли энг олий бахтга муяссар бўлган» эмиш.

Илоҳийлаштирилган подшо давлатни идора қилишда асосан иккита олий варна: коҳинлар (брахманлар) ва жангчилар (кшатриялар)нинг вакилларидан иборат бўлган хийла катта ва кучли бюрократик аппаратга таянган. Кшатриялар варнасига кирган йирик қулдорлар, аристократлар мамлакатни идора қилишда катта таъсир кўрсатганлар. Чунончи, Апас-тамба қонунларида кўрсатилишича, «кшатрияларнинг қонуний машғулотлари брахманларнинг қонуний машғулотларидан шу билан фарқ қиладики, кшатриялар давлатни идора қилишда ҳам, ҳарбий ишларда ҳам қатнашганлар». Ману қонунларига кўра, подшо ўз министрларини «мард, ҳарбий ишда тажрибали, аслзода ва синалган» (7-боб, 54-модда) одамлар орасидан тайинлаши лозим бўлган.

Подшо юқори амалдорларни энг олий табақа аристократлар орасидан тайинлаган. Чеklangмаган деспотия ҳоким аристократия ичида ҳукмронлик қилиб турган, насл-пасаби доирасидан сира четга чиқмайдиган қадимги кастачилик традицияси билан чирмашиб кетган. Ману қонунларида айтилишича, «подшо 7 ёки 8 министрни ота-боболари подшо хизматида бўлган кишилар орасидан тайинлаши лозим».

Энг қадимги қулдорлик давлати ташкил топаётган даврда маҳкамалар, жумладан ҳарбий ва суд маҳкамалари пайдо бўлади. Қулдорлик давлатининг асосий таянчи армия бўлиб, бу армия тўртта асосий турга: пиёда, отлик, жанг аравасида юрувчи аскарлар ва фил минган аскарларга бўлинган. Ҳарбий ишда ўқ-ёй ва жанг аравалари айниқса кўп қўлланилган. Шу туфайли қадимги Ҳиндистондаги ҳарбий санъат «ўқ-ёй илми» (дханурведа) деб аталган. Жанг аравалардан энг қадимги замонларданоқ фойдаланиб келганлар. Ведалар тузилган даврдаёқ қўлга ўргатилган филлар ҳинд армиясининг таркибий қисми бўлиб, чет эл аскарларига қаттиқ даҳшат солган. Филларни жанг қилишга ўргатишнинг юқори техникасини ҳамда улардан ҳарбий ишда фойдаланишни кейинчалик бошқа халқлар қадимги ҳиндлардан ўрганиб олган бўлсалар керак. «Махабхарата»да ҳарбий бўлинмалар системаси тасвирланади. Энг кичик бўлинма «патти» деб аталган, унда бешта пиёда аскар, учта отлик аскар, битта жанг арава ва битта фил бўлган. Кейинги ҳар бир бўлинма ўзидан аввалги бўлинмадан уч ҳисса ортик бўлган. Ҳарбий таълимнинг ишлаб чиқилган системаси бўлган. Аскарларни жанг аравада, фил устида, от устида ва пиёдалар сафида туриб жанг қилишга, қиличбозликка, чўқмор билан уришга, найзобозликка ва шунингдек аралаш жангда олишишга ўргатганлар.

Тинчлик вақтида доимий қўшинлар «мамлакатни ҳимоя қилиш учун икки, уч, беш ёки юз қишлоқ ўртасига жойлаштирилган». Уруш вақтида, истилочилик юришлари вақтида армиянинг синфий ва босқинчилик роли очикдан-очик талончилик бўлган, бунинг устига, диний традициялар ва қадимги қонунлар ҳарбий ўлжаларни тақсимлашнинг алоҳида принципларини белгилаган: «Жанг аравалар ва отлар, филлар, соябонлар, пул, дон, чорва, хотин-қизлар, ҳар хил анжомлар, арзон металллар ғалаба қилиб қўлга туширган кишининг ўзига бериладиган бўлган». Веда ёзувида айтилишича, «(жангчилар) подшога ўлжанинг энг яхши қисмини беришлари керак; алоҳида бўлиб олинмай қолган барча нарсани подшо жангчиларининг ҳаммаси ўртасида ўзи тақсим қилади» (Ману қонунлари, 7-боб, 96—97-моддалар). Подшо ҳарбий ҳокимиятни ўз қўлига олиб, армияга қўмондонлик қилган, унга бош эгишни ва ўлжанинг катта қисмини талаб этган. Дин ва қонун талаб олинган қимматбаҳо ўлжаларнинг бир қисмини аристократларга берилишини таъминлаган. Олий ҳокимиятнинг барча функцияларига ҳукмронлик қилган мамлакатнинг чекланмаган ҳокими деспот (мустабид) олий ҳарбий ҳокимиятнинггина эмас, балки олий суд ҳокимиятини ҳам ўз қўлига олган. Шу сабабли қонунлар подшога жиноятчиларни ҳатто шафқатсиз жазолаш учун рухсат берибгина қолмай, балки шундай қилишни таклиф ҳам қилган, чунки бу даврдаги тасаввурча фақат жазога одамни жиноят қилишдан тия олади ва синфий тузумни ўзгартирмай сақлаб қола олади. Масалан, Ману қонунларида бундай дейилган:

«Яратилган ҳамма жонли ва жонсиз нарсалар ўзига хос нарсани жазодан қўрққанлигидан бажаради ва ўз вазифаларини ижро этишдан бўйин товлайди». Бу қонушнинг ўзидаёқ жазо чораларини қўлланиш системаси ўзига хос синфий тарзда асослаб берилади. Ману қонунларида таъкидланишича, бу жазолар мавжуд синфий тузум ўзгармаслиги учун қўлланилиши лозим бўлган:

«Агар подшо жазога сазовор бўлганларни қаттиқ туриб жазоламаса эди, кучлилар заифларнинг этини бир-бурдадан қилиб ташлаган бўлар эди. Қарга назр сомсани чўқилар, ит бўлса назр овқатни ямлар, ҳеч кимнинг шахсий моли қолмаган бўларди; қуйи табақа одамлари юқори табақа одамларининг ўрнига ўтириб олган бўлар эдилар. Жазо туфайли бутун дунё тартибли бўлиб туришти, ваҳоланки бегуноҳ одамнинг ўзи йўқ... Ҳамма касталар (аралашиб) бузилиб кетган бўларди. Жазо ҳақида хатоларга йўл қўйилиши туфайли барча говлар емирилган ва одамзоднинг (бир-бирига қарши) қаттиқ қаҳр-ғазаби ошиб-тошиб кетган бўларди. Аммо ҳоким

яхшилаб жазо берсагина, жазо гуноҳкорларни йўқотиб, у ўзининг мудҳиш қиёфаси ва қошли кўзлари билан майдонга чиққан жойда фуқаро ғазабга келмайди».

Шу тариқа синфий қонун асосан қуйи табақа одамлари юқори табақа одамларининг ўрнини эгаллаб олмасин деган мақсадда жинойтчиларни жазолашни ҳукмдордан талаб қилган. Суд жинойтчиларни жазолаганда ҳоким қулдорлар синфининг манфаатини ҳимоя қилиши лозим бўлган, суд составида эса олий қоҳинлар вакили бўларди. Қоҳинларга зарар келтирганларни суд қаттиқ жазолашни лозим бўлган. Ниҳоят, эксплуатациянинг оғир формалари туфайли жуда ёмон оғир аҳволга тушириб қўйилган меҳнаткаш омма ўртасида қўзғолон кўтарилишига йўл қўймаслик учун жазо бериш системаси ана шундай қурилган.

Эрамиздан аввалги VI—IV асрларда Ҳиндистон

Ҳиндистоннинг сиёсий тарихини ёзма манбалар асосида фақат эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб ўрганиш мумкин. Эрамиздан аввалги тахминан VI асрда Шимолий Ҳиндистонда бир неча давлат бўлиб, булар орасида иккита катта давлат: Магадха билан Қошала давлати ажралиб турарди. Магадха подшолиги Ганг (ҳозирги Бихар) дарёси ўрта оқимидаги ҳавзада жойлашган. Магадха давлатининг пойтахти Ражарҗа (ҳозирги Ражгир) шаҳри бўлган. Магадхадан шимоли-ғарбда Қошала подшолиги (ҳозирги Ауд) бўлган. Қошала давлатининг пойтахти Шраваси (ҳозирги Саваттхи) шаҳри бўлган. Бу иккита анча катта давлат эрамиздан аввалги VI—V асрларда Шимолий Ҳиндистоннинг Ганг дарёси ҳавзасидаги кенг территорияда устунлик ва ҳукмронлик қилиш учун ўзаро қаттиқ кураш олиб борганлар. Қошала подшолиги юксалиб бораётган даврда подшо Камса Каши князлиги ва унинг асосий шаҳри Қашини (ҳозирги Банорасни) ҳам босиб олиб, ўз давлат чегарасини кенгайтирган. Магадха подшолиги эса Шайшунга династияси подшолик қилган даврда юксала бошлаган. Бу династиянинг бешинчи подшоси бўлган Бимбисара (эрамиздан аввалги 519—491 йиллар) айниқса машҳур бўлиб, бу подшолик Магадханинг шарқида, Ганг дарёсининг қуйи оқимидаги ҳавзада жойланган Анга подшолигини бўйсундирган. Бимбисара дипломатик иттифоқлар тузиш сиёсатини кенг қўлланиб ва иттифоқларни династия ниҳоқлари билан мустаҳкамлаб, Магадха давлатининг қудратли давлат бўлишига асос солди. Эрамиздан аввалги VI асрда Ахманийларнинг Эрон давлати Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон билан алоқа қилиб, бу ерда эронликлар

ҳиндларнинг гандхара ва асвака деган қабилаларига дуч келганлар.

Доро I ташқи савдони ривожлантириш, шунингдек Эрон давлатининг шарқий чегараларини мудофаа қилиш мақсадида, Эроннинг шарқий областларини ҳамда унинг шарқий чегараларига ёндошган мамлакатларни ўрганиш учун Скилак бошчилигида махсус экспедиция юборган. Бу экспедиция Ҳинд дарёсининг то денгизга қуйиладиган жойигача бўлган оқимини ўрганиб чиққан. Эрон шоҳларининг кенг истилочилик сиёсати туфайли Ҳинд ҳавзасидаги кўпгина областлар бўйсундирилган. Бехистун ёзувларида Эрон давлатининг бошқа вилоятлари билан бир қаторда Гандхара (Шимоли-Фарбий Панжоб) ҳам тилга олинади. Персеполь ва Нақши-Рустам ёзувларида эронликларнинг Ҳиндистон деган вилояти тилга олинади, бу вилоят Ҳинд дарёси водийсининг то денгизгача чўзилган анча қисмини (ҳозирги Синд ва Панжобнинг шарқий қисмини) ўз ичига олган. Ҳинд областлари Эроннинг жуда бой сатропликларига айланган. Ҳиндистон вилояти Эрон шоҳига жуда катта хирож: 360 талант олтин кукуни тўлаган ва бунинг устига аскар ҳам етказиб бериб турган. Эрон қўшинлари составига Шимоли-Фарбий Ҳиндистоннинг бўйсундирилган областларидан териб олинган алоҳида Ҳинд отрядлари кирган.

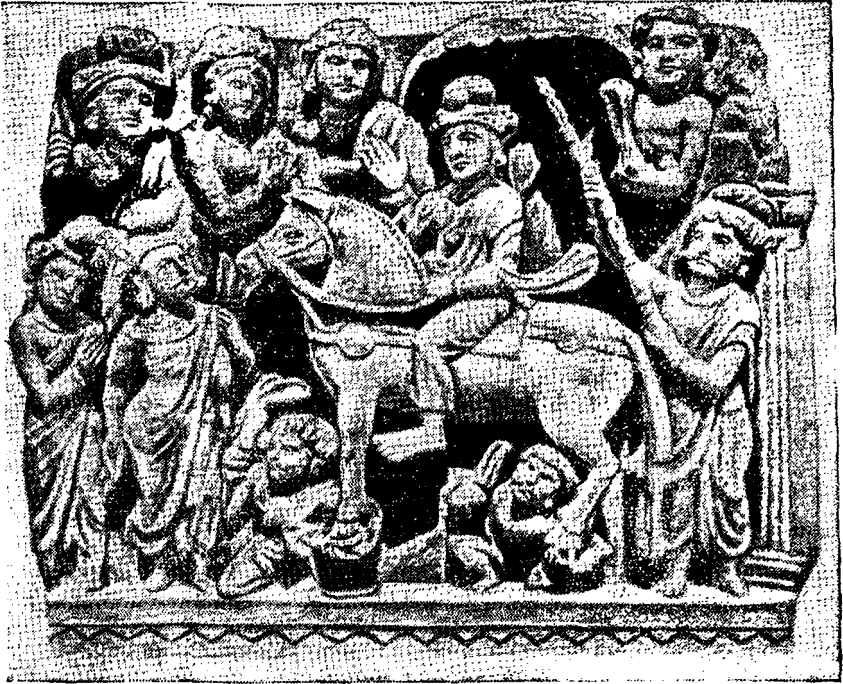
Эронликларнинг шарқ томонга, Шимоли-Фарбий Ҳиндистоннинг ички вилоятларига кириб бориши туфайли Эрон маданияти билан Ҳинд маданиятининг бир-бирига таъсири бирмунча ортиб борган, жумладан тасвирий санъат соҳасида, шунингдек, дин масаласида алоқа ўрнатилган. Уша даврдаги зороастризм билан Ҳинд диний эътиқодлари ўртасида бир-бирига ўхшаш анчагина фикрларни учратиш мумкин. Эрамиздан аввалги V асрда Магадха подшолиги Шимолий Ҳиндистоннинг энг кучли давлати бўлиб қолади. Ганг дарёси бўйида гоят катта Паталипутра (ҳозирги Патна) шаҳри қурилади. Эрамиздан аввалги V асрда Магадха подшолари Қошала подшолигини босиб оладилар ва IV асрда Ҳимолай тоғлари билан Ганг дарёси ўртасидаги вилоятларни ўз давлатларига мустаҳкам қўшиб оладилар. Бу давр Магадха давлатининг гуллаб-яшнаган даври бўлган.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмида Македония Болқон ярим оролидагина эмас, балки Урта денгизнинг шарқий қисмида ҳам энг кучли давлат бўлиб олади ва ҳатто жаҳонга ҳукмронлик қилишни даъво қилиб чиқади. 334 йилда Македония подшоши Александр Эронга қарши уруш бошлайди. Александр эронликлар усти-

Александр
Македонскийнинг
Ҳиндистонга
юриши

дан бир неча ғалаба қозонгандан сўнг, Кичик Осиёни, Финикия ва Мисрни босиб олади; Александр Гавгамела ёнида Эрон қўшинларини узил-кесил тор-мор қилиб, Месопотамияни ва Эрон шоҳлигининг катта шаҳарлари бўлган Бобил, Суза ва Персеполини ишғол қилади. 330 йилда Македония қўшинлари бутун Эрон шоҳлигини батамом истило қилиш ниятида Бактрияга кириб боради. Осурия ва Эрон шоҳларининг ўз давлатлари шарқий чегараларини кенгайтириш мақсадида юритиб келган босқинчилик сиёсатини Александр Македонский давом эттиради. Чунончи, Салмапасар III нинг обелискида фил ва каркидонларнинг сурати солинган, бу фил ва каркидонлар Осурия давлатининг шарқий чегараларида қўлга туширилган бўлса керак. Персеполь саройида асир олинган ҳиндларнинг суратлари чизилган. Доро I Қобул дарёсининг шимолида ва Ҳинд дарёсидан ғарб томонда яшаган қабилаларни ўзига бўйсундирган. Александр Ҳинд вилоятларини истило қилиш мақсадида катта қўшин билан 327 йилда Бактриядан шимоли-шарққа қараб йўл олган. Македония қўшинлари Қобул дарёси водийсидан ўтиб, Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонга кирган ва Ҳинд дарёси ҳамда Бешдарё вилоятигача етиб борган. Баъзи қабилалар, масалан, илгари Эрон қўл остида бўлган гандхара қабилалари Александрга бўйсунганлар. Таксила деган катта шаҳарнинг ҳокими Александр қўшинларига келиб қўшилган. Аммо Шимоли-Ғарбий Ҳиндистоннинг баъзи қабилалари ва давлатлари босқинчи чет элликларга қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Панжобдаги энг кучли давлатлардан бирининг ҳокими подшо Пор катта қўшин билан Александрга қарши чиққан, унинг қўшини 30 минг пиёда аскар, 4 минг отлик аскар, 3 минг жааг арава ва 200 филдан иборат бўлган. Аммо Александр Пор қўшинларини батамом қириб ташлаган, бу жангда Александр ҳаммаси бўлиб 12 мингча киши йўқотган. Александр бир неча катта ғалаба қозонгандан сўнг Гифазис дарёсигача бориб етган, аммо қўшинларнинг юришдан бош тортганликлари туфайли орқага қайтишга мажбур бўлган. Македония қўшинларининг Неарх бошчилигидаги бир қисми денгиз орқали ўз мамлакатига жўнаб кетган, Александрнинг ўзи эса қолган қўшин билан сувсиз Гедрозия дашти орқали қайтиб, орадан кўн ўтмай, Бобилда вафот этган (323 йил).

Александр Македонскийнинг шарққа очикдан-очиқ босқинчилик характерида бўлган юриши ва унинг Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонни истило қилиши бир қадар тарихий аҳамиятга эга бўлган. Греklar дунёси олд Осиё ва Эрон мамлакатлари ва халқларига яқиндан дуч келди, Олд Осиё ва Эрон мамлакатлари эса, ўз навбатида, Шимолий Ҳиндистон қабилалари

Ўз уйини ташлаб кетаётган Будданинг сурати солинган бўғма сурат.
Қандаҳордан топилган. Калькутта музейи.

ва давлатлари билан бир қадар алоқа боғлаган эдилар. Александр Македонский Ҳиндистонни ўзининг жуда катта давлатининг ғарбий қисми билан боғлашга ҳаракат қилиб, ҳинд шаҳарларида грек гарнизонларини қолдириб кетди. Ҳиндистонда қолган греклар Ҳиндистоннинг эллин дунёсига яқинлашувига имкон бердилар. Шимолий Ҳиндистоннинг ғарбий қисмига грекларнинг ва қисман эронликларнинг маданий таъсири кириб бора бошлади. Гандхара (ҳозирги Қандаҳор) вилояти территориясида, шунингдек Таксила шаҳрида ўтказилган қазинишлар вақтида ўзига хос грек-ҳинд услубида ишланган скульптура ва пуллар топилган. Иккинчи томондан, ҳинд маданияти ҳам эллин маданиятининг, жумладан медицина ва фалсафанинг юксалишига бир қадар таъсир кўрсатган.

Чандрагупта
(эрамыздан ав.
321—297 йиллар)

Маурьяларнинг янги династиясига асос солган Чандрагупта раҳбарлик қилди. Қадимги ҳиндларнинг энг қудратли династияларидан бирига асос солган Чандрагуптанинг қаердан келиб чиққанлиги бир-бирига

Миср-эллип худоси Гарпократнинг (Еш бола Гора) бронзадан ишланган ҳайкали.

Таксила ёнидаги Сиркоп харобаларидан топилган.

зид бўлган афсоналар орасида ўз аниқлигини йўқотади. Бир хил маълумотларга кўра, Чандрагупта ёш кшатрия бўлган бошқа маълумотлар уни Нанда династиясига мансуб бўлган энг сўнгги подшонинг қонунсиз ўғли бўлган ва ҳатто шудралар кастасидан чиққан деб тахмин қиладилар. Аммо унинг узурпатор бўлганлигининг ўзи етарлидир, дарҳақиқат шундай бўлса ҳам мумкин, чунки кейинроқ тўқилган афсоналар унинг давлат ҳокимиятини зўрлик билан босиб олганлигини оқлашга ёки аниқлаб беришга мажбур бўлган. Чандрагупта катта халқ қўзғолони натижасида ҳокимият тепасига чиққан бўлса керак. Македонияликлар истилоси давом қилган ғалаёнли даврда Чандрагупта ҳокимлар таъқибидан қочиб, Панжобга кетган ва у ерда грекларнинг ҳарбий санъатини ўрганган.

Чандрагупта Ҳиндистонда македонияликларнинг гарпизонларига қарши қўзғолон кўтарган шимоли-ғарбий қабилаларга бошчилик қилиб, 318 йилда бутун Шимолий Ҳиндистонни но Нарбадгача ишғол қилган ва бу ерда катта ҳамда қудратли янги давлат ташкил этган. Чандрагупта Нанда

династиясидан бўлган энг сўнги подшоно тахтдан йиқитиб, урушқоқ ўтмишдошларининг ишини давом эттирган. Александр Македонский вафотидан кейин унинг ҳарбий бошлиқларидан бири бўлган Салавк, Сурияда мустақкамланиб олиб, эрамиздан ав. 305 йилда Шимолий Ҳиндистонни яна истило қилишга уришиб кўрган. Аммо Салавк Чандрагупта билан уруш бошлаб, муваффақиятсизликка учраган. У фақат чекинишгагина мажбур бўлмай, балки Чандрагуптага жанг қилувчи 500 фил эвазига ўз давлатининг бир қанча областларини: Арияни, Арахозияни, Гедрозиянинг шарқий қисмини ва парапамисадлар мамлакатини беришга мажбур бўлган. Шундай қилиб, Ҳиндикуш тоғлари Салавк подшолиги билан Чандрагупта давлатининг чегараси бўлиб қолган. Грек ёзувчиси Мегасфен Чандрагупта давлатини тасвирлаб китоб ёзган; Мегасфен Салавкнинг элчиси сифатида Паталинутрада беш йил яшаган ва шунинг учун ҳам ўша даврдаги ҳиндларнинг ҳаёт ва турмушини яхшилаб ўрганиш имкониятига эга бўлган. Мегасфен ўз асарида Чандрагупта давлатидаги жамоа ер эгаллиги, деҳқончилик хўжалиги, давлатни идора қилиш системасини тасвирлаган. Чандрагупта ва айниқса унинг ўғли ва тахт вориси Биндусара (эрамиздан ав. 297—272 йиллар) бир қанча урушлар қилиши натижасида катта давлат барпо қилганлар, бу давлат Афғонистон ва Белужистоннинг анчагина қисмини, шимолий Ҳиндистонни ва деярли Деканиннг ҳаммасини ўз ичига олган.

Эрамиздан ав.
VI—IV асрларда
экономика ва
ижтимоий муносабатлар

Биринчи минг йилликнинг иккинчи ярмида Шимолий Ҳиндистонда хўжалик ҳаёти янада ривожланган. Мамлакатнинг каттагина қисми қалин ўрмонлар билан қопланган бўлишига қарамай, катта дарёларнинг бўйларидagi вилоятлар деҳқончилиги равнақ топган районларга айланган. Сунъий суғоришнинг қўлланилиши ҳайдаладиган ер майдонларини кенгайтиришга ва фойдала янги ўсимликларни, масалан, шоли каби ўсимликларни экишга имкон берган ва у айниқса шарқий областларда кўплаб экила бошлаган. Сабзавотчилик ва мевачиликни ривожлантириш деҳқончилик хўжалигини янада тараққий эттиради ва уни мураккаблаштирди. Уша даврдаги адабий асарларда мевазор боғлар, гулзорлар ва ҳатто шакар қамиши ҳам бўлганлиги тилга олинади. Қадимги қишлоқ жамоалари илгаригидек сақлаиб қолаверган, бу жамоаларнинг аъзолари умумий қафиллик асосида ўзаро мустақкам боғланган бўлган. Ёўллар, тўғонлар ва каналлар қурилиши, шунингдек бошқа кўпгина меҳнат мажбуриятларининг оғирлиги жамоа аъзоларининг гарданига юклатилган. Алоҳида амалдорлар эркин

аҳолидан давлат фойдасига ўлпон ҳамда солиқлар йиғар ва бу солиқларни асосан маҳсулот билан, жумладан дон билан олинган ва бу довлар кейинчалик подшонинг катта омборларида сақланган.

Қишлоқ жамоаларининг табақаларга бўлиниши натижа-сида камбағаллар бир парча ерларидан маҳрум бўлиб, секин-аста ижарачиларга айлана бошладилар. Иккинчи томондан, подшо ерни иккита олий каста намояндалари — брахманларга ва кшатрияларга ажратиб бера бошлади. Манбалардан бири бўлган Суттанипатда, Магадха давлатида яшаган ва катта ерга эга бўлган бой брахман Каса Бхарадважа тўғрисида гапирилади, унинг катта подаси ва 500 плуги бўлган. У қуллар меҳнатидан фойдаланиб, плуглар ёрдамида ўз ерларига ишлов берган бўлса керак. Шундай қилиб, секин-аста хусусий ер эгаллиги пайдо бўлган. Ерни сотиш, тортиқ ва ижарага бериш мумкин бўлган, шу билан бирга ижара ҳақи учун ҳосилнинг маълум қисми олинган (буни ўша вақтдаги қонуналар тўпламидан кўриш мумкин).

Пахтачилик янада кенг тарқала бошлади. Пахта (ҳиндча — карпаса) илгари Ҳиндистонда ёввойи ҳолда учраган бўлса, энди экила бошланди ва ундан маталар тўқий бошланганлар, Дхармасутрада айтилишича, учта олий кастага мансуб одамлар ип газламадан тикилган кийим кийганлар. Пахта ҳали у вақтда қимматли материал ҳисобланган бўлса керак. Иккинчи томондан, кескин синфий табақаланиш алоҳида ўзининг хусусиятларига эга бўлган, яъни бой қулдорлар ҳатто ўз кийимлари билан камбағаллар ва қуллардан фарқ қилганлар. Пахтачилик билан бир қаторда секин-аста ипакчилик ҳам ривож топади. Ипак, шойи ва ипак кийимлар Дхармасутрада, қадимги ҳинд грамматиги Панини асарларида ва Артхашастра трактатида ҳам тилга олинади. Ипакчилик ва шойи тўқиш асосан Шарқий Ҳиндистонда кўп тарқала бошлайди. Маҳаллий ҳинд шойиси билан бир қаторда четдан келтирилган хитой шойиси ҳам тилга олинади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққий этиши ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан янада кўпроқ ажралиб чиқишига сабаб бўлади. Эркин ҳунармандлар аҳолининг алоҳида бир группасига бирлашадилар, булар кейинги вақтлардаги гильдия ёки цехларни эслатади. Жун, зигиртола, пахта ва ипак тўқишга асосланган тўқимачилик, металлургия ва ёғоч буюмлар ишлаш ҳунари айниқса кенг тарқалган. Темирдан турли қурол-асбоблар ва яроғлар ясаганлар. Турли металл эритмаларидан кенг фойдаланганлар. Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг янада ривожлантирилиши муносабати

билан ҳунарнинг айрим турлари пайдо бўлади. Масалан, ўқ-ёйлар тайёрлаш учта ҳар хил ишлаб чиқаришга бўлинади. Ҳунармандлар шаҳарларга ва шаҳар атрофларига кўп-лаб жойлаша бошлайдилар. Шаҳарлар йирик хўжалик, савдо-ҳунар марказларига айланади. Масалан, Артхашастрада олтига шаҳар Ванга, Вотса, Матҳура, Апаранта, Қалнига ва Каси тўқимачилик, ип газлама марказлари сифатида тилга олинади. Баъзи шаҳарларда махсус ҳунармандлик маҳаллалари ёки кўчалар пайдо бўлади, уларда ҳамкасаба ҳунармандлар яшаганлар. Чунончи, Банорасда фил суягини ўйиб буюмлар ясайдиган усталар яшайдиган кўча бўлган. Артхашастрада брахманлар ва кшатриялар яшайдиган махсус маҳаллалар бўлганлиги тилга олинади, бу эса синфий табақаланиш анча кучайганлигини кўрсатади. Оддий кишилар ва камбағаллар ёғоч уйларда яшаган бир вақтда, бойлар ва аристократлар тош ёки ёшитдан қурилган гўзал саройларда яшаганлар.

Бир қатор катта ва бой шаҳарлар орасида энг йирик шаҳарлар, масалан, Баранаси (Банорас), Шраваси (Саватхи), Ражагрха (Ражгир), Паталипутра (Патна) шаҳарлари айниқса ажралиб турган. Дарёлар ва карвон йўллари орқали ўтган кўпгина савдо йўллари айрим шаҳарлар ва давлатларни бир-бирлари билан боғлаган. Қалинга подшолиги даврида Дантапура ва Рорука шаҳарлари денгиз кемачилиги ва денгиз савдосининг муҳим марказлари бўлган. Ички ва ташқи савдонинг ривожланиши савдогарларнинг социал табақасининг пайдо бўлишига ва синфий зиддиятларнинг янада кескинлашиб кетишига сабаб бўлган. Қўшни мамлакатлар билан, жумладан Хитой, Бактрия ва ҳатто шарқий архипелагининг ороллари билан ҳам савдо алоқалари ўрнатила бошланган деб фараз қилишга ҳамма асослар бор.

Бойлар билан камбағаллар ўртасидаги, эксплуататорлар билан меҳнаткаш омма ўртасидаги, қулдорлар билан қуллар ўртасидаги зиддиятлар борган сари чуқурлашади. Мамлакатда қуллар сони орта боради, қулфурушлик кучаяди, катта бойликлар бойлар (сеттхи) қўлида, айниқса, судхўрлар қўлида тўплана боради. Ҳарбий асирлар, қарзини тўлай олмаган қарздорлар ва жиноятчилар қулларга айлангирилди. Кўпинча камбағаллар очдан ўлмаслик учун ўз болаларини ёки ўзларини қулликка сотардилар. Ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашиб кетиши каста системасининг бирмунча ўзгаришига сабаб бўлади. Олий аристократик кастанинг айрим намояндалари хонавайрон бўлиб, меҳнаткаш омма сафларини тўлдирга бошлайдилар. Масалан, брахманларнинг баъзилари моддий томондан қийналиб, бир бурда нон топиш

учун деҳқончилик ёки ҳунармандчилик билан шуғулланганликлари адабий асарларда тилга олинади. Синфий қонун қўлдорлардан иборат ҳоким аристократлар синфининг манфаатларини ҳимоя қилиб, «орийларнинг қул бўлиши мумкин эмас» деб кўрсатган.

Ашока давлати Қадимги Ҳиндистондаги қўлдорлик давлатининг охирги равнақ топган даври Ашока (эраמידан ав. 272—232 йиллар) подшолик қилган давр эди. Ашока Биндусаранинг ўғли ва Чандрагуптанинг невараси бўлиб, катта тарихий роль ўйнаган. Ашокага ўз отаси ва бобосидан катта ва қудратли давлат мерос бўлиб қолган. Биндусара ҳаёт вақтидаёқ Ашока Шимоли-Ғарбий ва сўнгра Ғарбий Ҳиндистонда подшонинг ноиб вазифасини ўтаб турган ва шу тариқа бутун давлатни идора қилиш учун яхши тайёргарлик кўрган. Ашоканинг Ужайни ва Таксила каби катта шаҳарларда турганлиги унинг шахсига, характерига ва келгусидаги бутун фаолиятига яхши таъсир кўрсатган. Шимоли-Ғарбий Ҳиндистоннинг бу катта шаҳарлари муҳим маданий марказлар бўлган, уларда санъат ва фан, жумладан астрономия фани тараққий этган. Бу шаҳарларда олий каста намояналарининг, айниқса брахманларнинг фарзандлари тарбияланган. Ғарбдан, Грециядан кириб келган маданият Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонга, Қандаҳор областига ва Таксила шаҳрига ҳам кириб борган. Таксилада ўтказилган қазих ишларида архитектуранинг ажойиб ёдгорликлари, грек-ҳинд услубида ишланган скульптуралар ва кўпгина танга пуллар топилган. Таксила ўша даврдаги Шимолий Ҳиндистоннинг энг йирик иқтисодий ва маданий маркази бўлган бўлса керак.

Ашока жуда ёш вақтидаёқ, 272 йилда тахтга ўтирган. У подшолик қилган дастлабки йиллар тўғрисида жуда кам маълумотлар сақланган. Фақат Ашоканинг 261 йилда Калнинга подшолиги билан уруш бошлаб, қаттиқ курашдан кейин уни истило қилганлиги маълум, холос. Ашока ўзининг бу истилоси билан Чандрагуптанинг деярли бутун Ҳиндистонни бир катта давлат қилиб бирлаштириш мақсадида бошлаган ишини тугаллади. Калнинга давлатидан жануби-ғарбий томонда жойлашган Андхра мамлакати Ашокага қарам бўлган. Фақат Ҳиндистоннинг жанубидаги Чола, Пандия ва Кералапутра давлатларигина ўз мустақилликларини сақлаб қолганлар. Ҳиндистон давлатининг сиёсий қудрати Ашока томонидан мустаҳкамланган эди. Машҳур ва қудратли подшо Ашока ҳамда унинг катта давлати тўғрисидаги эсдаликлар ҳатто Цейлон хроникаларида ҳам сақлангандир. Ашока подшолиги замонидан диний эътиқодга оид катта-

катта ёдгорликлар ступалар¹, жуда мустаҳкам қилиб ишланган тош устуллар, қояларни ўйиб ишланган ғорлар ва, ниҳоят, Ашोकанинг шахсини, фаолиятини, унинг янги давлат динини ўрнатганлигини кўрсатиб берадиган 30 дан ортиқ ажайиб ёзувлар сақланиб қолган.

Ҳиндларнинг ривоятларида Ашоканинг қурилишлар соҳасида катта ишлар қилганлиги айтилади. Масалан, Ашока ҳақида ривоятларда айтилишча, У Паталипутрада ёғоч бинолар ўрнига тошдан қасрлар солдирган, Қашмирда Шринагар деган янги ва катта бир шаҳар барпо қилиб, бунда «500 монастырь» қурдирган эмиш. Сўнгра, Чандрагупта вақтида бошланган суғориш ишларини Ашока кенгайтирган, шаҳарларда кўллаб касалхоналар солдирган, дейдилар. Буларнинг ҳаммаси эрамиздан ав. III аср ўртасида Ҳиндистон давлатининг гуллаб-яшнаганлигини кўрсатади.

Чандрагупта асос солган, унинг тахт ворислари — Маурья династиясидан чиққан подшолар томонидан кенгайтирилган ва мустаҳкамланган катта давлат идора қилишнинг мустаҳкам давлат аппаратига муҳтож эди. Чандрагуптанинг министри Каутилье ёзган сиёсий иқтисодий трактат (Архашастра), давлатни идора қилишнинг марказлашган мураккаб ва бюрократик давлат системасини, ташқи ва ички сиёсатни тасвирлайди, бу сиёсат қулдорлик давлатини ҳар тарафлама мустаҳкамлашни мақсад қилиб олган. Чандрагупта замонидаёқ ўрнатилган давлатни идора қилишнинг бу бюрократик системасини Ашока янада тараққий эттирган. Аммо давлат чегараларининг кенгайиб кетганлиги идора қилиш системасини бирмунча ўзгартиришни талаб этган. Ашока давлати бир қанча катта областларга бўлиниб, уларга подшо хонадони аъзоларидан бошлиқ қилиб қўйилган. Мамлакатни идора қилиш ишлари подшо саройида марказлаштирилган. Бироқ ўша даврда мамлакатни идора қилиш ишларида бузилиш ҳоллари ва децентрализациянинг дастлабки белгилари кўрина бошланди. Ашока давлатида ички ва ташқи савдо катта аҳамиятга эга бўлган. Ғоят кенг территорияга эга бўлган Ҳиндистон давлати бир қатор қўшни давлатлар билан Жанубий Ҳиндистондаги Тамил давлатлари, Бирма, Сурия ва ҳатто жуда узоқдаги Миср билан ҳам жуда мустаҳкам алоқада бўлган. Савдонинг тараққий этиши чегараларни ҳамда савдо йўлларини қўриқлашни талаб этган. Шу сабабли ҳарбий ишларни ривожлантиришга катта аҳамият берилган.

¹ *Ступа* — будда эътиқодича, томи ярим айлана шаклда қурилган ҳашаматли диний эҳром.

Ашока давлати ташқи томондан мустақкамдай бўлиб кўринган бўлса-да, синфий кураш туфайли заифлашиб ва иқтисодий жиҳатдан бирлашмаганлиги сабабли Ашока вафотидан кейин кўп ўтмай у парчаланиб кетган. Ашоканинг тахт ворислари фақат Мигадха подшолигини ўз қўлларида сақлаб қолганлар, холос. Калинга билан Андра ажралиб, мустақил давлат бўлиб олганлар. Парчаланиб ва заифлашиб қолган Ҳиндистонни, орадан кўп ўтмай, янги истилочилар босиб оладилар. Эрамиздан ав. тахминан 250 йилда Бактриянинг грек ҳоқими Диодот Селевкидлар давлатига қарши қўзғолон кўтариб, ундан ажралиб чиқади ва Бактрияда янги Грек-Бактрия подшолигини барпо қилади. Грек-Бактрия давлати ҳозирги совет Урта Осиёсининг бир қисм территориясини ҳам ўз ичига олган. Диодотнинг тахт ворислари бу давлатнинг чегараларини кенгайтириб, уни жуда қудратли давлатга айлантирганлар. Эрамиздан ав. тахминан 190 йилларда Деметрий Шимолий Ҳиндистонга юриш қилган ҳамда Қобул, Панжоб ва Синд водийсини истило қилган. Менандр Ганг дарёси, Ҳинд дарёси қуйиладиган жойгача ўз ҳоқимиятини ўрнатган ва ҳатто Ҳинд дарёсидан шарқ томондаги ўлкаларни (эрамиздан ав. 155 йилларда) босиб олган. Ниҳоят, эрамиздан ав. тахминан 100 йилда сак (скиф) қабилалари Шимолий Ҳиндистонга бостириб кириб, унда Ҳинд-Скиф давлатини барпо қилганлар.

Қаттиқ синфий зиддиятлар Ҳиндистондаги қадимги ижтимоий системани ларзага келтирган ва бу ижтимоий система аристократ қоҳиларнинг (брахманларнинг) уступлигини очиқ-ойдин ифодалаган каста тузуми формаларига кирган, деб айтиш мумкин. Ҳиндистонга аста-секин чет эл таъсири кириб боради. Брахман дини ўз ўрнини буддизмга бера бошлайди. Аглока даврига келиб будда дини Ҳиндистонда кенг тарқалади. Ашока буддизмни давлат дини деб тан олиб, бу янги диний системанинг бутун Ҳиндистонда тарқалиши ҳамда мустақкамланишига ёрдам беради.

Қадимги Ҳиндистон маданияти

Кўп асрлар давомида тараққий қилиб келган қадимги ҳинд маданияти бир қатор қўшни халқлар маданиятининг ривожланишига анча кучли таъсир кўрсатган. Кўпгина диний тўпламлар сақланиб келганлиги сабабли қадимги ҳинд халқларининг дини тўғрисида айниқса яхши маълумотларга эгамиз. Ҳиндистоннинг энг қадимги дини тотемизмдан, табиатни илоҳийлаштириш, ота-боболар руҳига топинишдан бошланади. Ведаларда табиатга топиниш яққол акс этганини кўраемиз. Чунки Ведалар тузилган вақтда ҳиндлар қуёшга (Сурия) сиғинганлар, Варуна номи билан осмонни илоҳийлаш-

тирганлар, муқаддас оловга (Агни), шунингдек момақалди-роқ худосига (Индра) топинганлар. Деҳқончиликнинг ривожланиб бориши билан табиатнинг ишлаб чиқариш кучлари ва умуман ҳосилдорлик маъбудаси тўғрисида тасаввур пайдо бўлган ва таркиб топган, улар бу маъбудани Адити деб атаганлар ва унга «ҳаммининг онаси», «ҳамма нарсанинг моҳияти», «адабият», «яратилган ва яратувчи» деб ҳар хил қўшимча номлар берганлар. Шунинг учун ҳам худоларни «Адитининг фарзандлари ёки ўғиллари» деб атаганлар. «Адити» номдан олинган «адитья» сўзи «худолар» маъносини англатадиган бўлиб қолган.

Бу қадимги табиатта топиниш қишлоқ жамоаларига хос бўлган идеологияни том маъноси билан акс эттирган, бу жамоалар ичидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар «ишлаб чиқариш механизмининг соддалиги» билан фарқ қилган. Карл Маркс бу фактни қуйидаги сўзлар билан кўрсатиб берган эди:

«Биз варварларнинг эгоизмини (худбинлигини) сира унутмаслигимиз керак, улар, бир парча ердан ўз манфаатларинигина кўзлаб, катта-катта империяларнинг қандай қулаб кетганини, мисли кўрилмаган оғир жабр-зулмлар қандай қилинаётганини, катта шаҳарларнинг аҳолиси қандай қилиб қириб ташланаётганини хотиржам томоша қилиб тураверганлар,— улар табиат ҳодисаларига берилган эътиборчалик бу нарсаларга эътибор бермаганлар, бу билан улар ўзлари кўз остига олиб қўйган ҳар қандай зўравоннинг ожиз қурбони бўлиб қолаверганлар. Шу нарсани эсдан чиқармаслигимиз керакки, бу фазилатсиз, қотиб қолган ва бемаъно ҳаёт, яшашнинг бу пассив формаси, иккинчи томондан, ўзига қарама-қарши ўлароқ зиёнқаш, ёввойи, жоҳил, жиловланмаган кучларнинг — емирувчи кучларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди ва Ҳиндистонда одам ўлдиришни диний маросимга айлантирди. Шу нарсани эсдан чиқармаслигимиз керакки, бу майда жамоаларга кастачилик айирмалари ва қуллик тамғалари босиб қўйилган эди, майда жамоалар одамни ташқи ҳодисаларнинг ҳукмдори даражасига кўтариш ўрнига, уни бу ташқи ҳодисаларга тобе қилиб қўйди, майда жамоалар ўз-ўзидан ривожланувчи ижтимоий тузуми ўзгармайдиган, табиат олдиндан белгилаб қўйган тақдирга айлантирдилар ва бу билан табиатга дағал топинишни вужудга келтирдилар, бунинг пастаринлиги шу нарсада яққол кўринадики, табиатнинг ҳокими бўлган одамзод Гануман маймунига, Сабала сигирига тиз чўкиб сажда қиладиган бўлди»¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, I том, 309-бет.

Қадимги Ҳиндистонда патриархал оила ҳаёти билан боғланган оловга топиниш одати айниқса кенг тарқалган. Ота сифатидаги олов уйнинг муқаддас бошлиғи ҳисобланган. Уйдаги ўчоқ қадимги катта оилавий жамоаларда ҳам, якка оиланинг хусусий хўжалигида ҳам оила хўжайини — патриарх (грихапати) бошлиқ бўлган уйда (грихья) оилавий ҳаётнинг маркази бўлган. Бироқ олов худоси Агни шарафига ёзилган ва Ригведада сақланган гимнлардан бирида, оловга топиниш «ёғоч парчалари бир-бирига қаттиқ ишқаланиб» ўт ҳосил қилиш усули биринчи марта кашф этилган қадимги замонларга оиддир, дейилади. Одамларга биргаликда ҳаёт кечиршига имкон берган оловнинг хўжалик аҳамиятига катта баҳо бериб, қадимги ҳиндулар оловни «қишлоқнинг бошлиғи» (вишьпати) деб атаганлар. Махсус қоҳин (агхарван)лар ҳимоясида доимий ёниб турадиган муқаддас оловга топиниш шу тариқа вужудга келган. Уйдаги оловга топиниш билан бирга, осмондаги оловга ҳам топиниб, уни «илоҳий ота» — Дьяус-Питар деб атаганлар. Оловга топиниш ота-боболар эътиқоди билан жуда яқиндан боғланган бўлиб, ҳар бир уйдаги оила бошлиғи (патриарх) ота-боболарига топилган. Масалан, Ману қонунларида айтилишича, «ота-боболар — дастлабки худолардир; улар ғазабдан холи бўлганлар, мутлақо пок, доимо бекаму кўст, низодан юз ўгирадиган ва катта фазилатлар эгаси» бўлганлар.

Ота-боболар эътиқоди уруғчилик тузуми даврида вужудга келган ва катта патриархал оилаларнинг бошлиқлари бўлган бой аристократлар ҳокимиятининг обрўсини кўтариш қулдорлик жамиятини мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши лозим эди. Шу туфайли брахманларнинг қонунлар тўплами Мануда, айниқса ота-боболарнинг қадимги эътиқоди қайд қилиб кўрсатилган: «Икки қайта туғилганлар учун ота-боболар руҳига сиғиниш худоларга сиғинишдан кўра муҳимроқдир». Ота-боболар руҳига сиғиниш дин ва эътиқоднинг энг кейинги ва анча мураккаб формалари ҳали ишлаб чиқилмаган, энг кейинги догматика ҳали маълум бир шаклга солилмаган жуда қадим замонлардан бошланади. Шу сабабли Ману қонунларида: «Ота-боболар ҳар томони очиқ, табиатан тоза ялангликларда, дарёларнинг бўйларида, пастқам ерларда қилинган қурбонлардан ҳамиша рози бўладилар» дейилади. Бу эса, чинакам ота-боболар — ота, бува ва катта бувага сиғинишнинг ўзгинасидир.

Уша диний қонунларда яна бундай дейилади: «Отаси ўлиб, буvasи ҳали ҳаёт бўлган кимса, ўз отасининг номидан кейин катта буvasининг номини тилга олиши керак». Муқаддас Веда китобларида ота-боболарга мурожаат қилиб ай-

тилган қадимги қўшиқлар сақланган. Энг қадимги диний мадҳиялар қадимги патриархал турмуш даврига оиддир. Ота-боболар руҳига сиғиниш қадимги Ҳиндистондаги турғун ҳаётда жуда узоқ вақтларгача сақланиб келган. Бу қадимги ота-боболар руҳига сиғиниш одатининг ҳиндуларнинг анча кейин пайдо бўлган (эрамизнинг V асрида) «Шакунтала» драмасида ҳам сақланиб қолган. Подшо Душьянта фарзанди йўқлигидан нолиб бундай дейди: «Афсус, Душьянтанинг ота-боболари хавф остида. Фарзандсизман, улар билмайдиларки, мен ўлганимдап кейин болаларнинг қайси бири муносиб қурбон беради ва улардан кимнинг кўз ёши менинг кўз ёшимга қўшилади».

Чорвачилик ва илк деҳқончилик даврида диннинг қадимги формалари бўлган табиатга топиниш ва ота-боболар руҳига сиғиниш айниқса кенг тарқалган бўлса (буни Ригведадаги энг қадимги мадҳиялар кўрсатади), қулдорлик жамияти ва давлат ташкил топган даврда бу топинишлар, синфий тузумни мустаҳкамлашга қаратилган янги диний эътиқодлар билан алмашинади. Қадимги табиат худолари аста-секин давлат, подшо ва подшо ҳокимиятининг ҳимоя қилувчи худоларига айланади. Бу нарса, азаллари момақалдироқ ва яшин худоси деб ҳисобланган Индра эътиқодида жуда равшан кўринади. Қадимги диний поэзияда Индра ўзининг момақалдироқ болтаси билан аждрини ўлдириб, осмон сувларини ундан озод қилувчи даҳшатли худо қилиб тасвирланган. Шунингдек, Индра ҳосилдорлик худоси деб ҳам ҳисобланган. Аммо кейинчалик у ердаги кучлар худосига, подшони ҳимоя қилувчи худога айланган. Индра аристократия, давлат ва подшо ҳокимиятининг ҳимоячиси деб ҳисобланадиган бўлган. Шу сабабли Индрани иккинчи варна составига кирган кшатриялар, аристократ-жапгчилар айниқса иззат-ҳурмат қилганлар, одатда подшо ва князлар династиясига асос солувчилар ана шу иккинчи варна намоёндалари орасидан чиққанлар. «Индра» сўзининг ўзи «князь» ёки «подшо», «ҳоким», «жаноб» маъноларини (сеMIT тилларидаги «малик» ёки «адон» каби) англата бошлаган.

Марказлашган йирик давлатлар ташкил топа борган сари ягона худога топиниш элементлари ҳам пайдо бўла бошлайди. Ерда ягона подшо бўлгани каби, осмонда ҳам ягона худо бўлиниш лозим бўлган. Шундай қилиб, ягона худо тўғрисида тасаввур пайдо бўлиб, бу худони Пражапати (одамни, одамларни ва халқни яратувчи) деб атаганлар. Оламни яратган бу ягона худонинг ёрқин тасвирини Ведалардаги мадҳияларда кўрамиз: «У ёруғ осмонни, мустаҳкам ерни, олам нурини ва фазо орқали ўтиб бутун оламни ўраб турган

осмон гумбазини яратган... у ҳамма худоларнинг ягона худосидир».

Диний урф-одатлар мураккаблашиб бориши билан бирга махсус коҳинлик ҳам вужудга келиб, бу коҳинлик аста-секин мустақкам кастага бирлашиб кетади. Брахманларнинг алоҳида идеологияси пайдо бўлади ва брахманлар кастасининг мустақкам ташкилоти ҳам вужудга келади. Қадимги диний тўпламлар — Ведалар, диний-философик фаолият хийла тараққий этиши натижасида пайдо бўлган шарҳ ва изоҳлар (Упанишадлар) билан тўлиб кетади. Брахманлар таълимотига кўра, фақат брахманлар кастасига мансуб кишиларгина муқаддас диний маросимларни ўташи, одамларга диний таълим бериши мумкин бўлган. Брахманлар кастаси ичида худога топиниш жиҳатидан алоҳида даражалар бўлган. Брахманларнинг мураккаб ишланган махсус қондаларга бўлиб, шогирдларнинг ҳам, устозларнинг ҳам бу қондаларга риоя қилишлари лозим бўлган. Ҳар бир шогирд ўз устози (гуру)га батамом бўйсуниб, қаттиқ интизомга асосланган шогирдлик даврини ўташи керак бўлган. Шогирд муқаддас китобларни, дуоларни, қурбонликлар қилишни, брахманлар тузумининг расм-одатлари ва қонунларини ўрганиши керак эди. Буларни узоқ вақт ўрганганидан кейингина у коҳин бўлиш ҳуқуқига эга бўла олган. Коҳинларнинг биқиқ кастаси ана шу тариқа вужудга келган ва мустақкамлашиб борган.

Бироқ одамнинг синчков фикри брахманларнинг бу қадимги динларининг негизларига путур етказа бошлайди. Аста-секин диний философик таълимотлар пайдо бўлиб, бу таълимотларда қадимги диннинг ҳақиқатлигига ишонмаслик белгилари кўрина бошлайди. Қадимги дин ва коҳинлик ўргатиб келган ақидаларнинг ҳақиқатлигига шубҳа туғилади. Одамлар охиратга ҳам шак-шубҳа билан қарайдиган бўладилар. Чунончи, диний-философик трактатлардан бирининг автори: «Бу дунёни ташлаб кетиш яхши эмас, чунки биз нариги дунёда яшаймизми, йўқми ким билади», дейди.

Охиратнинг борлигига шак-шубҳа қилиб айтилган ачиниш оҳанглари ҳатто брахманизмга асос солган Яжнавайнья асарларида ҳам кўринади. «Улгандан кейин онг бўлмайди», чунки, «кесиб ташланган дарахт яна ўз илдизидан ўсиб чиқади, аммо илдизини ажал қирққан одам яна қайси томирдан ўсиб чиқар экан? Уруғидан ўсиб чиқади, дея кўрманг, чунки уруғ фақат тирик жондангина бўлади. Улган киши яна қайтиб «туғилмайди».

Шу тариқа қадимги брахман дини ва у билан бирга қадимги каста системаси ҳам секин-аста ўз ичидан бузила бошлайди. Брахманлар динига ва каста системасига қарама-

қарши ўлароқ буддизм майдонга чиқади, ривоятларга кўра, буддизм эрамиздан ав. VI асрда вужудга келган ва Ашоканинг эдиктларига қараганда, эрамиздан ав. III асрдаёқ жуда кенг тарқалган. Ҳиндистон қулдорлик давлатида экономика ва савдо анчагина даражада юксалаётган бир даврда Ҳиндистоннинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг ривожланишига халақит берган брахманизмга ҳамда қотиб қолган каста системасига қарши идеологик порозилик сифатида буддизм вужудга келади. Буддизм брахманлар кастасига айниқса кескин қарши чиқади. Будда таълимотида брахманлар кастасида туғилган ҳар бир кишини қоҳиш деб тап олиш фикрига қарши норозилик ифодаланган; брахманлар кастасида туғилган ҳар бир киши, жамиятда олий ўрин эгаллаш имтиёзига эга бўлган.

Буддада шундай дейилади: «Брахманлар кастасига мансуб бўлган онадан туғилган биронта кишини ҳам мен брахман деб атамайман. Бутун фикру зикри дунё ғамида бўлган кўп одамлар Брахма тилида гапиришадилар. Шунинг учун мен дунёдан узоқлашиб, ҳар қандай нафосатдан воз кечган одамнигина брахман деб атайман».

Ҳинд ёзувининг энг қадимги асарлари Шимолий Ҳиндистонда уруғчилик тузумининг емирилиш давридан бошлаб энг қадимги қулдорлик давлатларининг ташкил топганига қадар илмий билимларнинг пайдо бўлиш ва энг қадимги таркиб топиш процессини кузатиб боришга имкон беради. Моҳинжодаро ва Харалпадаги катта шаҳарлар харобаларидан топилган иероглиф ёзувлар шуни кўрсатадики, эрамиздан ав. учинчи минг йилликдаёқ Ҳиндистонда ўзига хос равишда вужудга келган суратли ёзув мавжуд бўлган. Ҳиндистонда алфавит бўғинли ёзув эрамиздан ав. III асрда тарқалган. Қхарошти ёзувидаги ёзувлар шу даврга оиддир, бу ёзув оромий ёзувини қўллашиш негизида вужудга келган бўлиши мумкин. Ашока ёзувларининг кўпи брахма ёзувининг оригинал қадимги ҳинд системаси қўламида ёзилган бўлиб, бу ёзувдан девапагарни, шунингдек кўп сонли бошқа ҳинд алифбеларининг анча кейинги классик системаси тараққий этган.

Қундалик ҳаётда бўладиган эҳтиёжлар ҳиндларни жуда қадимги замонлардаёқ табиатда бўладиган турли ҳодисаларни тартибли суратда кузатиб боришга мажбур этган. Медицина, астрономия ва математика соҳасидаги дастлабки билимлар ана шу тариқа вужудга келган.

Диний-сеҳрий дунёқарар ҳукмронлик қилган даврда қадимги Шарқдаги бошқа халқларда бўлгани каби, қадимги ҳиндуларда ҳам фаннинг бошланғич формалари диний эътиқодлар ва сеҳрий тасаввурлар билан чирмашиб кетган.

Шунинг учун медицина фани тўғрисидаги энг қадимги маълумотлар диний Веда тўпламларида, жумладан Ригведа мадҳияларида ва Атхарваведада сақланиб қолганини кўрамиз. Вақт ўтиши билан қадимги азайимхон, бхишаж (жинларни қувловчи) гарчи ўзининг қадимги номини сақлаб қолган бўлса-да, секин-аста табибга айланади. Ведалар тузилаётган даврдаёқ ҳинд табиблари анатомиядан бирмунча хабардор бўлганлар ва баъзи анатомик терминларни қўллаганлар, мияга, умуртқа поғонасига ва кўкрак қафасига алоҳида эътибор берганлар ва уларни касаллар уяси деб билиб, табиб бу ердаги касалликни топиб йўқотиш керак деб ҳисоблаган. Ведалар касалликларнинг ҳар хил турлари сариқ касали, бод, бош оғриғи, мохов, «подшо бедармонлиги» (эҳтимол, сил касали бўлса керак) учрайди, бу эса медицина текширишларининг тартибга солиб борилганлигини ҳамда касалликларни аниқлашга (диагноз қўйишга) интилиш пайдо бўла бошлаганлигини кўрсатади. Касалликларнинг баъзи бир умумлаштирувчи номлари ҳам пайдо бўла бошлайди, бу номлар эса бир гуруҳ касалликларни, эҳтимол, бир-бирига яқин ёки ўхшаш касалликларни (якшма) аниқлашга хизмат қилгандир. Дорилар тайёрлаш учун кўпинча дори ўтлар (ошадхи) ишлатилган. Ригведада айтилишича, дори ўтларни «подшолар йиғинидек тўплаган киши жинларни (ракхасларни) қирувчи, иллатни қувиб чиқарувчи билимдон табиб, деб аталади». Ҳали примитив бўлган бу медицинанинг тараққий этиши билан табибликнинг баъзи бир ихтисослари, масала: ички касалликларни, кўз касалликларини даволаш, хирургия пайдо бўлади. Медицина билимларининг тўплана бориши эрамининг бошларида медицина соҳасида дастлабки трактатларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Масалан, медицина трактатининг автори Самхита Чарака, подшо Капишка саройининг табиби бўлган бўлса керак (эрамининг I асри), аммо Сушрут трактатининг бир қисми эрамининг V асрида ёзилган. Қадимги ҳинд медицинаси билан антик медицина бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади, бунинг сабаби Ҳиндистоннинг антик дунё билан анчагина алоқа боғлаганлиги ва ўзаро таъсир қилганликларидир, бу таъсир Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан кейин айниқса кучайган. Масалан, Яжурведада организмда тўрт хил асосий сув — шира борлиги тўғрисидаги таълимот бор, бу таълимот грек медицинасининг отаси Гиппократнинг шу хилдаги таълимотига кўп жиҳатдан ўхшайди. Профессиянал табиблик (ҳакимлик) этикасининг Чарака трактатида сақланган фикрлари Гиппократнинг айни шу хилдаги фикрларига жуда яқиндир.

Астрономия соҳасида ҳам бир қанча билимлар тўпланган. Қуёшнинг фазода юргандай бўлиб кўринишини кузатиш, ой ҳаракати ва фазоларини кузатиш, шунингдек ойнинг маълум юлдузлар (накшатрас) орасида ўзига хос «ой уйлари» «бўлиши» кузатиш, ниҳоят, юлдузлар осмонини кузатиб бориш,

Ашоканинг оромийча ёзуви.

Қобул ёнидан топилган.

ҳатто Ведалар давридаёқ ойнинг фазаларини, ой зодиакини аниқлашга ва календарнинг ўзига хос формасини ишлаб чиқишга имкон берган. Бу календарга мувофиқ йил 12 ойга, шу билан бирга ҳар бир ой 30 кунга бўлинган. Календарь йил

билан астрономия йили ўртасидаги тафовут қадимги замонларда қўшимча, ўн учинчи ой ёрдами билан тўғрилган (бу тўғрида Ригведада ҳам гапиришади). Кейинчалик бу қўшимча ойни ҳар беш йилда бир марта қўшадиган бўлганлар. Эрамизнинг VI асрига доир энг қадимги астрономия трактатлари қадимги Ҳиндистонда астрономия билимларининг юксак даражада тараққий этганлигини кўрсатади. Бу трактатларнинг авторлари ернинг ўз ўқи атрофида айланишини ва ой ўзига қуёшдан нур олишини аниқлаганлар.

Шу тариқа қадимги ҳиндлар қадимги Шарқнинг бошқа халқлари билан бир қаторда дунё маданияти хазинасига катта ҳисса қўшганлар.

Моҳинжо-Дародан топилган сопол идиш.

Шандунда Бу мақбарасидаги тошга солинган қадимги Хитой бўртма расми.

Эрамининг II асри.

XX БОБ

ҚАДИМГИ ХИТОЙ

Жуда хилма-хил манбалар ҳозирги замон тарихчиларига улуғ хитой халқининг кўп асрли тарихини ўрганишга имкон беради. Бу жиҳатдан айниқса аҳамиятлиси шуки, қадимги Хитой давлати ташкил топган даврда вужудга келган хитой ёзуви тарихий традициянинг узлуксиз экаплигини сақлаб қолган. Қадимги Хитой тарихининг урўғчилик тузуми харобалари устида энг қадимги қулдорлик жамияти ва мустабид давлат пайдо бўлаётган пайтидан бошлаб фақат умумий контурларнигина эмас, балки асосий фактларни ҳам ҳозирги вақтда тиклаш имконияти тугилади.

Манбалар Ҳозирги замон тарихчилари хитой халқининг энг қадимий ҳаёт йўлини энг сўнгги даврларгача сақланиб келган ва шу сабабли бир қадар ўзгариб кетган тарихий традиция асосидагина эмас, балки шу билан бирга моддий маданиятнинг қадимги ҳужжат ва ёдгорликларидан ҳам ўрганишлари мумкин. Археология материаллари қадимги Хитой экономикаси ва техникаси қай даражада тараққий қилганлигини бирмуғча ёритса ҳам, бироқ Хитой тарихининг энг қадимги даврини тўла характерлашга имкон бермайди. Энг қадимги ҳужжатлар, жумладан эраминдан ав. II минг йилликка доир суяк қуръалардаги ҳамда тошбақа косалари устидаги ёзувлар тарихчи учун анча катта тарихий аҳамиятга эгадир. Оракулга қарата берилган саволлардан иборат бу қисқа-қисқа ёзувлар, Шан-Инь давлати давридаги (эраминдан ав. XVIII—XII асрлардаги) қадимги Хитойнинг

хўжалик, ижтимоий ва давлат тузумини бирмунча тасвирлашга имкон беради. Диний маросимларда ишлатиладиган бронза идишлардаги ёзувлар бу даврнинг охириги, шунингдек Чжоу подшолиги замониغا (эрамиздан аввалги XII—VIII асрларга) оиддир. Бу ёзувлар орасида ҳадя ёрлиқлари ҳам учрайди. Цинь династияси даврига (эрамиздан аввалги III асрга) оид тош барабанлардаги ёзувлар катта аҳамиятга эгадир. Ниҳоят, Шандун вилоятида сақланиб қолган ва Хань династияси даврига оид (эрамиздан аввалги III аср ва эрамизнинг III асрида) бўртма суратлар қимматли маданий-тарихий материал ҳисобланади.

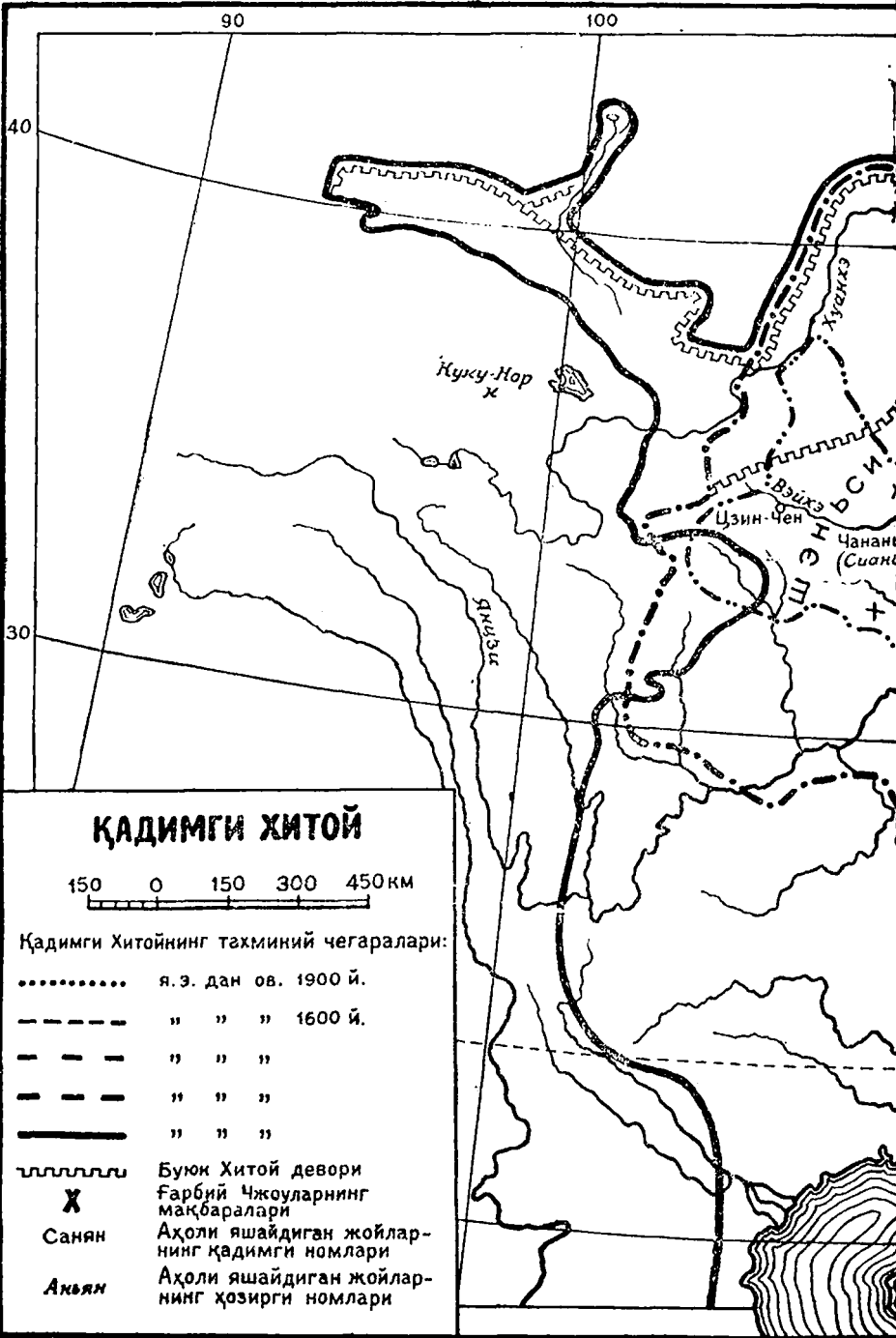
Қадимги Хитойнинг тарихий традицияси энг қадимги классик адабиётнинг сақланиб қолган жуда кўп асарларида акс эттирилган бўлиб, бу адабиётга тарихий, диний-фалсафий ва бадий адабиёт асарлари киради. Бироқ шунинг назарда тузмоқ керакки, қадимги Хитой классик адабиётининг бу йиғиндиси эрамиздан ав. V—III асрларда анчагина таҳрир қилинган. Баъзи классик китоблар ўша вақтда ҳукмрон бўлган социалистик ва диний-фалсафий назариялар таъсири остида бутунлай қайтадан ишланган ва шу туфайли уларнинг тексти анча бузиб берилган. Масалан, «Чунь-цю» китоби («Баҳор ва куз» — Лу подшолигининг хроникаси) таҳрир қилиниб тузатиш вақтда, Лу ҳокимларидан тўрттаси ўлдирилганлиги, биттаси ўз фукаролари томонидан ҳайдаб юборилганлиги ва иккинчисини душмани ўлдирганлиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Шундай қилиб, Хитой классик адабиётининг энг қадимги асарларидаги айрим боблар ва баъзан эса, уларнинг айрим парчаларигина ҳақиқатан энг қадимги замонга оиддир. Кейинчалик қайтадан таҳрир қилинган сўнгги қисмларининг ҳаммаси танқидий кўз билан жиддий суратда текшириб чиқишни талаб этади. Тарихчи уларни ўрганаётганда жуда эҳтиёт бўлиши зарур.

Хитойнинг турли областларидаги халқ қўшиқларини узоқ вақтлар давомида тўплаш натижасида тузилган машҳур «Қўшиқлар китоби» («Ши-цзин»)да жуда қадим замонларга доир парчалар сақланган. Хитой халқининг тарихи энди бошланаётган даврдаги унинг чинакам ҳаёти бу халқ қўшиқларида акс эттирилган. Бунда халқнинг турли урф-одатлари, масалан, тўйлар ва баъзан эса, турмуш тўлароқ ифода этилган. Меҳнат ҳақидаги қўшиқлар айниқса қизиқарлидир, бу қўшиқларда кенг халқ ҳаракати ва кўзғолонларини акс эттирувчи халқ газари садолари янграйди. Стилининг соддалиги ва бадий формасининг ихчамлиги, табиатни ҳамда халқнинг меҳнатини акс эттирувчи бадий образлар бу қўшиқларнинг чинакам халқ бадий ижодиининг дурдоналарини эканлигини кўр:

сатади. Баъзи қўшиқларда мифологик оҳанглар қадимги тарихий воқеалар тўғрисида халқ ёдида сақланиб қолган хотиралар билан чамбарчас чирмашиб кетади. Бироқ қадимги Хитойнинг бу шеърий тўпламида ҳақиқий халқ қўшиқлари билан бир қаторда, аристократларга хос адабий ижод намуналари ҳам сақланган, буларда сарой шоирлари қаҳрамонларни, князлар ва подшоҳларни кўкларга кўтариб мақтайдилар, ҳарбий юришларни тасвирлайдилар ёки мамлакатнинг қашшоқ аҳволда эканлигини очикдан-очик кўрсатадилар. Бу тантанали қасидалар қулдорлик давлатининг анча кейинги даврига оид бўлиб, ҳукмрон синф-қулдорлар аристократиясининг дунёқарашини очик-ойдин характерлаб беради. Ниҳоят, «Ши-цзин» китобига муқаддас қўшиқлар ҳам кирган, буларда илоҳийлаштирилган ота-боболарнинг қаҳрамонликлари куйланади. Қурбонликлар вақтида айтиладиган бу қадимги мадҳиялар соф маросим хусусиятига эга бўлган. Бу қадимги мадҳиялар хитой халқининг энг қадимги дини тасаввур этишига имкон беради ва шунинг учун тарихчига анча қимматлидир. «Қўшиқлар китоби»нинг энг қадимги қисми эрамиздан аввалги XII—VII асрларга оиддир. Бу тўпламнинг қаммаси эрамиздан аввалги VII—VI асрларда тузилган бўлса керак, лекин бизга маълум бўлган формаси эса, эрамиздан аввалги III асрадагина пайдо бўлган. Аммо энг кейинги таҳрир қилиш даврида тўпламнинг асосий текстига кўп тузатишлар киритилмаган, бу эса китобни қадимги Хитой тарихининг энг муҳим манбаига айлантиради.

Қадимги Хитойнинг классик адабиётига кирган тарихий китоблар орасида «Хужжатлар китоби» ёки, бошқача айтганда, «Тарих китоби» (Шу-цзин)ни кўрсатиб ўтмоқ керак, ривоятларга кўра, бу китобга қадимги подшоҳлар ёки уларнинг маслаҳатчиларига қарашли нутқлар, насиҳатлар ва амр-фармонлар киритилган. Бу китобдан мамлакатнинг топографияси ва бошқариш системасига доир қизиқ маълумотларни топиш мумкин. Бироқ «Хужжатлар китоби»ни Конфуций анчагина қайтадан ишлаган ва натижада у диний ҳамда сиёсий тарбия аъёнчалари билан кучли равишда сугорилган насиҳатлар тўпламига айланиб қолган. Бу тўпламдан тарихий манба сифатида фойдаланилаётган вақтда унга жиддий танқидий назар билан қарашни талаб этади.

Конкрет фактларни кўрсатувчи баъзи бир маълумотларни Хитой тарихининг энг қадимги давларига оид бошқа тарихий асарлардан, жумладан, йилномалардан топиш мумкин. «Чунь-цю» («Баҳор ва куз» — ривоятларга кўра, Конфуцийнинг ватани бўлган Лу подшолигининг хроникаси) номи билан юритиладиган китобни Конфуцийнинг ўзи ёзган дейилади. Бу

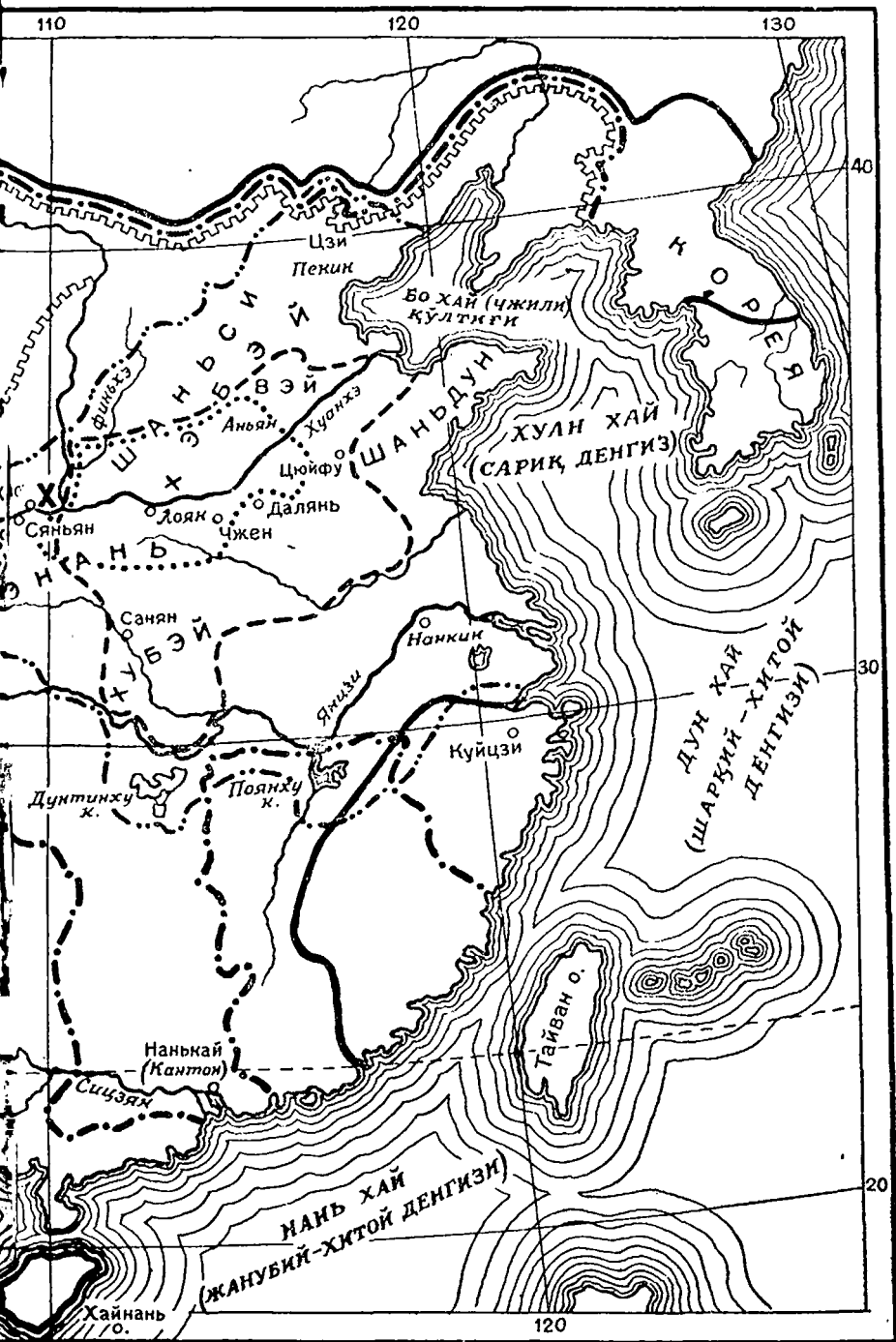

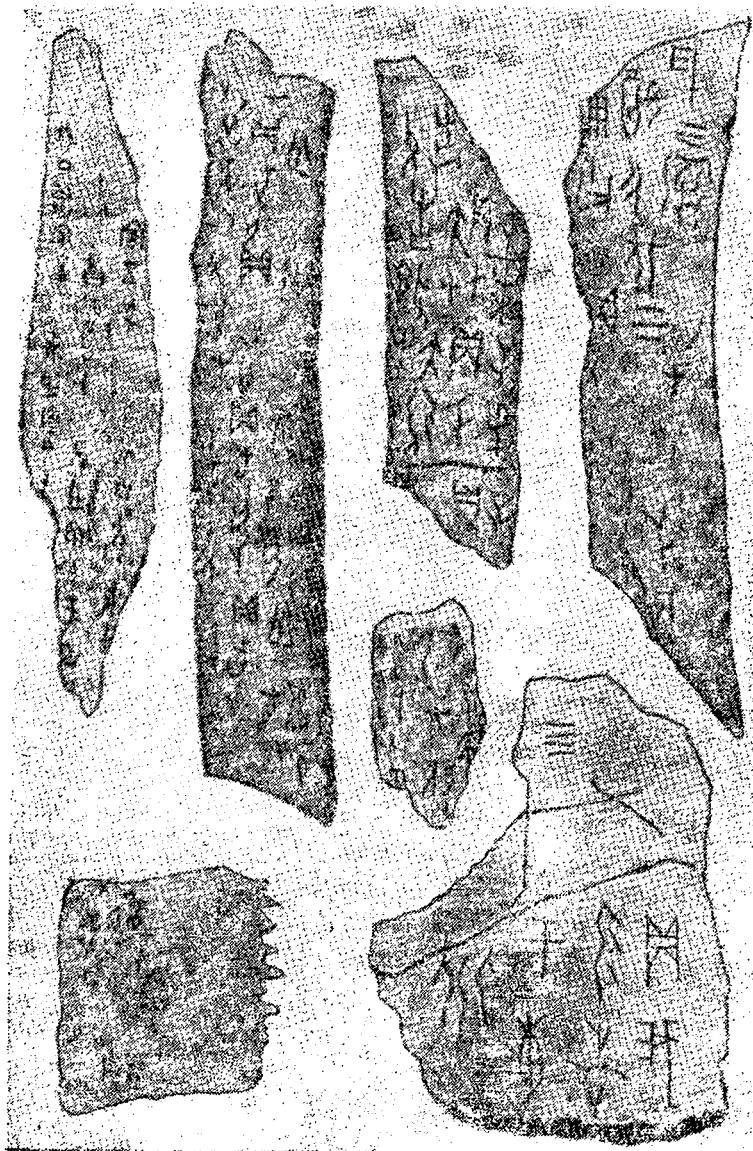
ҚАДИМГИ ХИТОЙ

150 0 150 300 450 км

Қадимги Хитойнинг тахминий чегаралари:

- я.э. дан ов. 1900 й.
- " " " 1600 й.
- - - - " " "
- - - - " " "
- " " "
- ~~~~~ Буюк Хитой девори
- Х** Ғарбий Чжоуларнинг мақбаралари
- Санян Аҳоли яшайдиган жойларнинг қадимги номлари
- Ахьян Аҳоли яшайдиган жойларнинг ҳозирги номлари

Фол кўрадиган суяклардаги энг қадимги хитой ёзувлари.

Шан-Инь даври.

китоб эрамиздан аввалги VIII—V асрларда Лу подшолиги даврида юз берган энг муҳим воқеаларнинг қисқача хронологик обзоридан иборат. Тарихчи учун «Баҳор ва куз» хроникасидан кўра кейинроқ унга илова қилинган («Шэо-чжуань») анча зўр аҳамиятга эгадир, бу Хитой адабиётида қадимги Хитой тарихининг биринчи тўла обзори деб ҳисобланиши мумкин. Сўнгра «Бамбук йилномалари»ни кўрсатиб ўтиш мумкин, бу подшо ёки князларнинг эрамиздан аввалги XII—VIII асрларда тузилган йилномаси бўлса жерак. Бу йилномада эрамиздан аввалги 776 йилда қуёш тугилиши кўрсатилган сана, Шан-Инь династиясига мансуб подшоларнинг рўйхати ва бошқа бир қанча қимматли тарихий маълумотлар сақланган. Услубининг ихчамлиги ва ғаразли ваъз-насихатларнинг йўқлиги шунини кўрсатадики, қадимги Хитойнинг энг муҳим тарихий фактлари қисқа ва қуруқ санаб ўтилган бу хроникаси кейинги даврларда унча кўп таҳрир қилинмаган.

Қадимги Хитой тарихини ўрганиш учун қадимги Хитойнинг энг қадимги ва энг машҳур тарихчиларидан бири эрамиздан аввалги II—I асрларда яшаган Сима Цяньнинг «Тарихий хотиралари» катта аҳамиятга эга. Бу катта тарихий асар қадимги даврдан то эрамиздан аввалги II аср охиригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу китобда асосан қадимги Хитойнинг сиёсий ва маданий тарихига оид, шунингдек хронологияни тиклаш учун зарур бўлган маълумотлар берилди. Сима Цянь бир қадар сиёсий ва ахлоқни бузадиган тенденциялардан холи бўлмаган катта ҳамда қимматли тарихий асарида қадимги Хитой тарихининг обзорини биринчи марта кенг кўламда бериб, Хитой историографиясининг бундан кейинги ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Қадимги Хитой тарихининг бу обзорига манбалардаги маълумотлар узвий суратда киритилгандир.

Табий шароити Хитой — тоғли мамлакатдир: унинг территориясининг 80% ини тоғлар ва ясситоғлар қоплаган. Ғарбий Хитой дунёда энг кенг жойни эгаллаган тоғликдан иборат бўлиб, иқлими кескин континенталдир. Шарқий Хитой Ғарбий Хитойдан кўра бирмунча пастроқдандир ва денгиз томондан унга бориш анча осон, чунки азалдаш муҳим савдо йўллари бўлиб келган бу водийларни катта дарёлар кесиб ўтган. Шарқий Хитой Ғарбий Хитойдан иқлимининг анча иссиқ бўлиши ва турли-туман ўсимликлари билан фарқ қилади. Шарқий Хитойнинг табиий шароити анча қулай бўлганлиги худди ана шу ерда энг қадимги деҳқончиликнинг вужудга келишига ва энг қадимги давлатларнинг пайдо бўлишига ёрдам берган.

Хитой халқи жойлашган энг қадимги район Хуанхэ дарёси (Сариқ дарё)нинг ўрта ва қуйи оқимидаги районлар, шунингдек Печилий қўлтиғига туташган текислик ҳисобланади. Сариқ дарё ва унинг ирмоқларининг суви билан суғориладиган водийларда ҳамда пасттекисликларда, иқлимнинг ўртача ва ерларнинг унумдор соғ тупроқ бўлиши деҳқончилик хўжалигининг анча илгари тараққий эта бошлашига имкон берган. Бу соғ тупроқли ерларнинг унумдорлиги ёнгарчиликнинг бир текисда бўлишига боғлиқдир. Бу жойларда ёнгарчилик ўрта ҳисобда йилига 50—60 см гача бўлади ва бу мамлакатда тариқдан яхши ҳосил олишни таъминлайди, тариқ Шимолий Хитойда энг қадимги замонлардан буён энг кўп тарқалган дон экинни эди. Бироқ ёнгарчилик бир текис бўлмаган пайтларда ҳосил ҳам битмасди. Шунинг учун қадимги Хитой аҳолиси канал қазиб сув чиқаришга мажбур бўлган.

Деҳқончилик хўжалиги ташкил этила бошлаган даврда қадимги Хитой аҳолисига каналлар қазиб, дарё сувини бутун мамлакатга бир текис тақсимлашга, шу билан бирга Хуанхэ дарёсининг ҳалокатли тошқинига қарши тинмай ва уюшқоқлик билан кураш олиб боришга тўғри келган; дарё кўпинча ўз қирғоқларидан тошиб, дарё бўйидаги областларни бутунлай сув босиб кетар эди. Хуанхэ дарёси саёз бўлиб борган, катта тошқинлар пайтида унинг суви кўтарилиб турган. Дарё суви ўпириб келтирган тупроқлар дарё тагига чўкиб, сувни кўтарар ва дарё эски ўзанидан тошиб чиқиб, теварак-атрофдаги жойларни сув босган. Бу сув тошқинлари қишлоқларни ва деҳқонларнинг уйлариини вайрон қилиб ва ҳосилни йўқ қилиб, бутун мамлакатга жуда кўп офатлар келтирган. Шу сабабдан аҳоли ўз уйи ва экин майдонларини дарё тошқинидан сақлаб қолиш учун турли чоралар кўришга мажбур бўлган.

Қадимги хитойларнинг сув офатига қарши олиб борган доимий кураши ва деҳқончилик хўжалигини ташкил этиш йўлидаги тинмай қилган ғамхўрлиги қадимги афсона ва мифларда акс эттирилган. Хуан-ди деган Сариқ императорнинг аждар Че Ю га қарши кураши тўғрисида тўқилган мифда, қадимги император сув офатига қарши курашмоқ учун осмондан қурғоқчилик маъбудасини ерга туширган, деб ҳикоя қилинади. Қадимги замонда бир министрнинг аҳолини сув тошқинидан ҳимоя қилиш учун тўғон қуришга айниқса кўп ҳаракат қилганлиги афсоналардан бирида ҳикоя қилинади. Аммо министрнинг бу ҳаракатидан император норози бўлиб, уни «табиий кучларнинг эркин оқимини» бузишда айблайди. Министрнинг фойдали ишини унинг ўғли Юй давом эттирган, у дарё ўзанини чуқурлаштириб, унинг оқимини яхшилашга уринган, бунинг учун қояларни кестирган ва ҳатто

дарёнинг қиргоқларини ҳам афсонавий «жонли тупроқ» билан мустаҳкамлаган. Халқ Юйнинг бу хизматини тақдирлаган. У подшо қилиб сайланган ва Ся династиясига асос солган. Хитойнинг деҳқончилик хўжалигини ривожлантиришда сувнинг ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва Сариқ дарёнинг тошқинига қарши қадимги хитойлар олиб боришга мажбур бўлган доимий кураш қадимги замон афсоналарида ана шу тариқа акс эттирилган.

Қадимги замонларда Шимолий Хитойда ўрмонлар ҳозирги вақтдагидан анча кўп бўлган. Фол очиш суякларидаги ёзувлар (буларда катта кийик овлари тасвирланади), шунингдек «Қўшиқлар китоби»да катта ўрмонлар тўғрисидаги кўпгина хотиралар шуни кўрсатади. Қалин ўрмонлар қоплаганлиги ёгингарчиликнинг анча текис бўлишини татминлаган, одамларнинг ов билан шуғулланишига имкон берган ва уларга қурол-яроғлар тайёрлаш учун керакли энг қадимги материални (ёғочни) кўп миқдорда етказиб берган.

Энг қадимий
аҳоли

Дарёлар бўйидаги ҳосилдор водийларга ёндошган кенг даштларда, ясси тоғлар ва тоғли ўлкаларда энг қадим замонларданоқ жуда кўп қабилалар жойлашиб, бу қабилалар кўчманчи чорвачилик билан шуғулланганлар. Ҳосилдор текисликларда яшаган хитой деҳқонларига даштлардаги урушқоқ кўчманчиларнинг ва тоғлардаги урушқоқ қабилаларнинг таловчилик ҳужумларини доимо қайтариб туришга тўғри келарди, бундай ҳужумлар эса, қадимги Хитой давлати ва маданиятининг тараққий этишини бирмунча кечиктирарди. Энг қадимги Хитой давлатлари ташкил топаётган даврга келиб, қолақ кўчманчилар жойлашган ана ўша ўлкаларни хитойлар, ўз навбатида, секин-аста колонизация қила бошладилар. Бироқ бу ўлкаларнинг табиий шароити ва қадимги маҳаллий аҳолининг маданий савияси паст бўлганлиги бу ерда кўчманчи чорвадорликнинг кўп вақтларгача сақланиб қолишига сабаб бўлган. Чорвачилик қадимги Хитойнинг хўжалик ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган. Бир қанча хитой иероглифлари чорвачиликнинг кенг тарқалганлигини кўрсатиб ўтадилар. «Қўчқор» (ян) сурати солинган иероглиф аломати «омад», «бахт» маъносига ишлатилган. «Қўй» ва «князь» сўзларини ифодалайдиган иероглиф аломатларининг иккаласи ёнма-ён қўйилганда «пода» сўзини англатган. «Буғу» (лу) сурати солинган иероглиф аломати «ютуқ, бахт» маъносини билдириш учун ишлатилган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хитойнинг этник состави жуда мураккабдир. Хитойнинг жуда катта территориясида ва унинг Шарқий Осиёга туташган қисмларида ер юзидаги аҳолининг қарийб тўртдан бир

қисми яшайди. Уз-ўзидан маълумки, бу аҳоли қадим замонларда ҳам бир хил бўлмаган. Қадимги хитойлар доимо бир-бири билан тўқнашиб турган, урушган ва азалдан савдосотиқ қилиб турган кўпгина халқлар қадимги Хитой тарихи манбаларида тилга олинади. Шимолда ва шимоли-ғарбда хитойлар тунгуслар, мажурлар ва мўғуллар билан, жануби-ғарбда — Тибет қабилалари билан (буларнинг ота-боболари бўлмиш «ман» қабилалари қадимги Хитой манбаларида тилга олинган), жанубда эса тил жиҳатидан хитойларга яқин бўлган Бирма ва Ҳинди-Хитой қабилалари билан алоқада бўлиб турганлар.

Қазиларнинг натижалари Хитойда XX асрдагина бошланган археология қазилари жуда муҳим натижалар берди. Бу қазилар Шимолий Хитойда жуда қадим замонларда, қадимги тош асрида аҳоли жойлашганлигини аниқлашга имкон берди, шу билан бирга қадимги Хитой маҳаллий аҳолисининг моддий маданияти то энг қадимги давлатлар ташкил топгунга қадар узлуксиз тараққий этиб борган.

1928—1937 йилларда Пекиндан 60 км нарида ўтказилган қазиларда қадимги тош давридаги манзил қолдиқлари ва ибтидоий одамнинг скелети топилган; бу скелет «пекин синантропи» деб аталган. Топилган одам суягининг энг қадимги одам суягига жуда яқин бўлганлигини кўрсатадиган бу синантроплар қуйи палеолит даврида яшаган, йиртқич ҳайвонларга қарши кураш олиб борган, ов қилиб ва турли нарсалар йиғиб овқат топган, ўт ва оддий тош қуроллар ишлатган. Бошқа қазилар Шеньси билан Шаньси ўртасидаги Хуанхэ водийсида палеолит даврида аҳоли жойлашганлигини кўрсатди. Ички Мўғулистонда, Ордосда ва Шимолий Хитойнинг бошқа ерларида юқори палеолит одамнинг қолдиқлари, тош қуроллар ва суяк ҳамда чиғаноқлардан қилинган буюмлари бўлган ер юзидаги ва гордаги манзиллар топилган.

Кейинги ўн йилликлар даврида ўтказилган археологик қазилар натижасида Хитойнинг турли районларида неолит даврига доир бир қанча манзиллар топилди. Анча эртаги неолит манзилларида ичига нарса солинган суяк қуроллар ва майда тош қуроллар учрайди. Анча кейинроқ даврларда эса бирмунча йирик қуроллар пайдо бўлади, масала, болталар, шунингдек, ўқ ва найза учлари учрайди. Шу билан бирга, тошга жило бериш техникаси вужудга келади. Бу манзилларнинг ҳаммаси овчилик ва балиқчиликдан кейин вужудга келадиган энг қадимги деҳқончилик хўжалигининг типик хусусиятларига эгадир. Бу даврдаги неолит маданияти ёрғучоқлар, жило берилган тош асбоблар (пичоқ ва болталар), ўқ

ва камонларни ишлатиш ҳамда энг қадимги уй ҳайвонларини — ит ва чўчқаларни — қўлга ўргатиш билан характерланади. Сават тўқиш, мата тўқиш ва суяк пина билан кийим тикиш техникаси пайдо бўлади. Ўзига хос сопол идишлар ясаш айниқса диққатга сазовордир.

Янь-шао (Хэнань)да ўтказилган қазилар бу даврнинг моддий маданиятини ўрганиш учун жуда кўп материал берди, бу ерда анча тараққий этган неолит қишлоғи топилди. Бунда тош болталар, пойтешалар, пичоқлар, ўқ учлари, буғу шохидан қилинган болталар, сопол ва тош чархлар, суяк бигиз, тош ёргучоқлар, дон тўқиш учун қазилган ўралар, жуда хилма-хил ва гоаят чиройли қилиб ишланган сопол буюмлар, жумладан, ўзига хос уч оёқли идишлар, шунингдек рангбаранг нақшлар билан қопланган сопол идишлар топилди, буларнинг ҳаммаси бу даврда кулолчилик санъати жуда тараққий этганини кўрсатади. Бу неолит қишлоғида яшаган аҳоли шולי экишни билган ва қўшни қабилалар билан товар айрибошлаш йўли билан савдо-сотиқ олиб борган. Ниҳоят, неолит даврининг энг кейинги давридаги манзиллардан кўпгина уй ҳайвонлар — ҳўкиз, от, қўй, ит ва чўчқа суяклари топилган, бу еса чорвачиликнинг анча ривожланганини кўрсатади. Шунингдек, силлиқ жило берилган қора сопол идишлар ҳам топилган. Баъзан оқ каолин сопол идишлар ва мисдан қилинган энг қадимги буюмлар учрайди. Бу қишлоқларнинг баъзилари 5 метргача баяндликдаги қўрган деворлари билан қуршаб олинган катта шаҳарларни ташкил этади. Хуанхэ ҳавзасидан топилган кўпгина қишлоқлар бу районда аҳоли анчагина зич яшаганини кўрсатади. Шимолий Хитойнинг кейинги неолит давридаги аҳолиси антропологик ҳамда маданий-тарихий жиҳатдан ҳозирги хитойларнинг ота-боболари бўлган, деб фараз қилмоқ учун ҳамма асослар бор, булар, шундай қилиб, мамлакатнинг азалдан яшаб келган туб аҳолисидир. Буни биричи навбатда моддий маданият формалари, жумладан, керамиканинг илгаридан давом этиб келганлиги кўрсатади.

Узоқ ва сирли Хитой ҳақидаги дастлабки **Историография** унча-мунча аниқ маълумотлар Европага **(тарихшунослик)** фақат XIII асрдан бошлабгина кириб кела бошлайди. Марко Полонинг Хитойга қилган машҳур саёҳати (1273—1291 йиллар) Ўрта империяни ҳатто ўша даврдаги ўқинишли европаликлар назаридан ҳам бекитиб турган пардани бир оз очиб берди. XVI—XVII асрларда Хитойга португалиялик савдогарлар ва миссионерлар кириб келадилар, улар Хитойни, унинг тарихи ва маданиятини ўрганишга жуда қизиқа бошлайдилар. Хитойга бағишланган асарларнинг энг

биринчиларидан Мендозанинг 1585 йилда чиққан «Буюк Хитой подшолигининг тарихи» китоби эди. 1618 йилда Гозенинг Хитойга 1604—1607 йилларда қилган саёҳатининг тасвири нашр этилди. Европалик миссионерлар Хитойда мустаҳкам ўрнашиб олиб, хитой тили, географияси, тарихи ва адабиётини ўрганишга бағишланган бир қанча асарлар яратдилар. XVIII асрдаёқ босилиб чиққан бу асарлар орасидан Премарнинг хитой тилини ўрганишга бағишланган асарларини, Гобиль ва Малнинг Хитой тарихига доир асарларини ва Ноэлнинг (1714 йилда) хитой классик адабиёти асарларининг биринчи таржимасини кўрсатиб ўтиш керак. Бу асарларда жуда катта фактик материал тўпланган бўлса ҳам, бироқ бу материални европалик олимлар таъқидий назарда ўрғапа олмаганлар.

XVIII аср охиридан бошлаб европаликларнинг Хитойга экспедиция ва саёҳатлари тез-тез бўлиб туради ва улар анча кўп илмий натижалар беради. Франция илмий хитойшуносликнинг маркази бўлиб қолади, 1814 йилдан эътиборан бу ерда Хитой тили ва адабиёти ўқитила бошлайди. Бу соҳадаги йирик мутахассислар Абель-Ремюза, сўнгра Шавани эди, Шаванининг жуда кўп асарлари орасида Сим Цяньнинг «Тарихий хотиралар» деган китобининг тамомланмаган таржимасини кўрсатиб ўтиш керак. Каулинининг хитойшуносликнинг умумий энциклопедиясини нашр қилишга уриниши (1917) бу умумлаштирувчи асарларнинг якуни эди. Буржуа тарихчиларининг қадимги Хитойни ўрганишга бағишланган асарлар орасида А. Масперо ва Крильнинг асарлари энг йирик асарлардан эди, улар қадимги Хитой тарихининг турли-туман манбаларини жуда ҳам синчиклаб текширганлар.

Буржуа тарихчилари қадимги Хитой тарихига оид кўпгина ва қимматли материал тўплаганлар. Аммо улар ўз дунёқарашларининг синфий жиҳатдан тор бўлгани туфайли қадимги Хитойнинг ривожланишини очиқ-ойдин тўғри ва илмий жиҳатдан асослаб бера олмаганлар. Улар синфий кураш тўғрисидаги фактларни ҳар томонлама ниқоблаб ва яшириб, ўзаро социал муносабатларни бузиб кўрсатиб, кўп ҳолларда Хитой тарихига европалик колонизаторлар нуқтаи назаридан қараганлар, европалик колонизаторлар Хитой маданиятига паст назар билан қараб, уни ўзига хос шарқий экзотикагина деб билганлар.

Рус саёҳатчилари ва олимлари Хитойни, хитой тили, тарихи ва адабиётини ўрганиш ишига катта ва қимматли ҳисса қўшдилар. Россия XVII аср бошидаёқ Хитой билан алоқа қила бошлаган. 1616 йилда Хитойга В. Тюменец, сўнгра И. Петлин юборилди, у Пекинда рус элчиси сифатида 1618 йил 4 сентябрдан 11 октябргача бўлди. Петлиннинг ҳисоботи ўша

вақтдаги Хитойни қизиқарли тасвирлаб беради. Бирмунча кейин Хитойга бояр ўгли Ф. И. Байков бошчилигида элчилар юборилди, улар 1656 йилда Пекинга келганлар. 1675 йилда Хитойга Н. Г. Спафарий бошчилигида элчилар юборилди; Спафарий ўз саёҳатлари учун Сибирнинг ва унинг жаубида «Хитой баланд деворлари» гача чўзилган мамлакатларнинг ҳамма чертёжларидан фойдаланган, бу эса ўша вақтларда картография тараққий этганини кўрсатади. Буюк Петр замонасида Россиянинг Хитой билан алоқаси тез-тез бўлиб турадиган бўлган. 1692 йилда Хитойга Избрант юборилади, унинг саёҳати ҳақидаги китоб 1704 йилда голланд тилида нашр этилган. 1700 йилда рус кишиларининг шарқ тиллари, жумладан, хитой тилини ўрганиши тўғрисида подшонинг фармони чиқди, Хитойда руҳонийлар миссиясига асос солиш учун 1714 йилда Пекинга И. Лежайский юборилди, 1828 йилги Кяхтин шартномаси билан бу миссия ошкора ишлайдиган бўлди. «Пекилдаги Россия руҳонийлар миссияси» рус хитойшунослигининг биринчи маркази эди. Биринчи рус таржимоплари ҳам, хитой тили билимдонлари ҳам ўз билимларини шу ерда оширдилар, кейинчалик улар хитой ва манчжур тилларидан таржима қилиш ҳамда шу тилларни ўқитиш учун Фанлар академияси ва университетларга юборилдилар. Хитой адабиётининг баъзи асарлари XVIII асрдаёқ рус тилига таржима қилинган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида рус хитойшуносларининг йирик вакили И. Бичурин Хитойдаги Пекин миссияси ҳузурда 1806 йилдан 1821 йилгача яшаб, жуда кўп материаллар тўплаган. У Хитой тарихи ва географиясини, хитой тилини ўрганишга ҳамда хитойшуносликнинг бошқа соҳаларига бағишлаб жуда кўп илмий асарлар ёзган. У бир қанча муҳим асарларни хитой тилидан рус тилига таржима қилган, буларнинг кўпи ҳалигача ҳам нашр этилмаган. Ўз замонасининг йирик хитойшуноси бўлган Бичуриннинг асарлари фақат рус синологиясигина эмас, балки Европа синологиясининг тараққиётига ҳам катта таъсир қилди ва ҳозирги вақтгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. 1837 йилда Қозон университети ҳузурда хитой тили кафедраси ташкил этилиши рус хитойшунослигининг бундан кейинги тараққиётига ёрдам берди. Сивиллов, Войцеховский ва Васильевларнинг қилган хизматлари туфайли бу ерда рус хитойшунослигининг анчагина катта маркази вужудга келди. Хитойни, унинг тили, тарихи ва маданиятини ўрганишга В. П. Васильев айниқса катта ҳисса қўшди, унинг асарлари, жумладан, Хитойда буддизмнинг ёйилишига бағишланган асарлари кенг маълум бўлди. Шу билан бир қаторда хитойшунослик соҳасидаги

илмий фаолият Пекин миссиясида ҳам давом этди, бу миссиянинг аъзоларидан бири, ўз замонасининг йирик хитойшуноси Палладий Кафаров хитой тили луғатини нашр эттирди ва тарихий ҳамда тарих-география характерида бир қанча асарлар ёзди. Ниҳоят, Хитойнинг гурли областларига саёҳат қилган рус сайёҳлари ва олимлари томонидан, жумладан, Сосновский, Матусовский, Пясецкий, Потанин, Грум-Гржи-майло, Обручев, Пржевальский, Певцов, Роборовский ва Козловлар томонидан жуда бой материаллар тўпланган.

Шундай қилиб, рус олимлари Хитойнинг географияси, тарихи, маданияти, адабиёти ва тилини ўрганишга жуда кўп муҳим ва катта асарлар бағишладилар, бу асарлар илмий хитойшуносликни тараққий эттиришга анчагина ёрдам берди. Рус олимлари яратган асарларининг фарқи шундаки, улар хитой халқига чуқур муҳаббат билан қараганлар ва хитой маданиятининг бутун жаҳон учун қимматли эканини эътироф этганлар.

Совет олимлари хитой тили, адабиёти ва тарихини ўрганиш соҳасида кўп ишлар қилдилар. Совет тарихчиларининг хизматлари шундаки, улар қадимги Хитойда қулдорлик тузуми бўлганлигини аниқладилар.

Қадимги Хитойнинг тарихи ва маданиятини ўрганиш учун кейинги йилларда Хитойнинг прогрессив тарихчи ва археологлари айниқса кўп ишлар қилдилар, булар орасида қадимги Хитой тарихининг йирик тадқиқотчиси Го Мо-жоннинг хизмати айниқса каттадир. У қадимги Хитой тарихи юзасидан бир неча катта асарлар ёзган. Го-Мо-жо ўз асарларида қадимги Хитой тарихини ўрганишга марксча-ленинча методология нуқтаи назаридан қарайди.

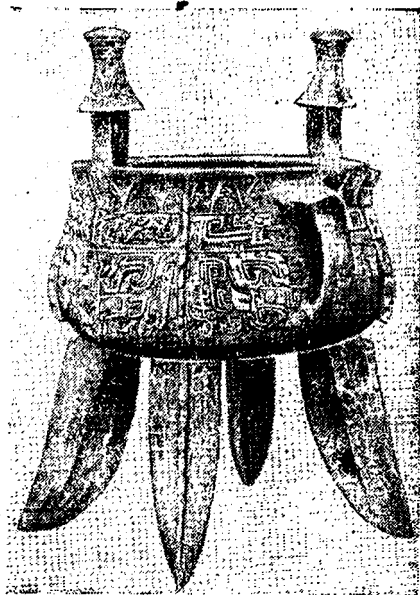
Шан-Инь давлати

Хужжатлар ва археология материаллари асосида Хитой тарихининг ҳозирги вақтда ўрганиш мумкин бўлган энг қадимги даври Шан-Инь давлати яшаган даврдир. Хитой традицион хронологиясига кўра бу давр одатда эрамиздан аввалги XVIII—XII асрларга оиддир. Қадимги Хитойнинг тарихий традициясида шундай бир афсона борки, бу афсонага қараганда, қабил бошлиғи Пань Гэн эрамиздан аввалги тахминан 1400 йилларда ўз қабиласини Аньянга олиб келиб, Хуанхэ дарёси бўйида «қатта Шан шаҳри»ни қурдирган ва бутун давлатини ҳам, подшолар династиясини ҳам ўз номи билан атаган. Вэй дарёси ҳавзасида яшаган, эрамиздан ав. XII асрда Шан давлатини истило қилган ва эрамиздан ав. 1124 йилда Шан подшоларининг охириги пойтахтини тор-мор келтирган Чжоу қабилалари бу давлатга «Инь» деган алоҳида ном берган-

лар. Афсонада ҳикоя қилинишича, қабила бошлиги Пань Гэн даҳшатли истилочи бўлмаган, ўз ҳукмронлиги остидаги қабилаларни тинчгина идора қилган.

То сўнги вақтларгача Шан-Инь даврини фақат кейинги пайтлардаги афсоналар асосидагина ўрганиш мумкин эди. Эндиликда эса, фан ихтиёрида кўп миқдорда моддий маданият ёдгорликлари, санъат асарлари ва тошбақа косалари ҳамда суюқлардан қилинган қуръаларда 100 миңга яқин фол ёзувлари бор, булар археологларнинг 1928 йилда бошлаб, 1934—1937 йилларда кенг қулоч ёйган жуда кўп ва катта ишлари натижаси эди. Хэнань вилоятининг шимолий қисмидаги Аньян округининг Сяотунь деган қишлоқ яқинидаги қадимги шаҳар харобаларини қазиш натижасида топилган нарсалар айниқса катта илмий аҳамиятга эгадир. Бунда Шан-Инь даврига оид жуда кўп ёдгорликлар, жумладан, подшо саройи, ибодатхонаси ҳамда тўппа-тўғри квартал қилиб қурилган кўпгина уйлارнинг қолдиқлари топилган. Сўнгра 300 мақбара қазилиб ва булар орасида баҳайбат ва серҳашам 4 та подшо сағанаси топилган.

Мақбаралар ўша вақтлардаёқ синфларга бўлишини бўлганлигини ёрқин тасаввур қилишга имкон беради. Аристократларнинг ҳашаматли даҳмалари билан бир қаторда оддий «амалдорларнинг» оддийгина қабрлари ва, ниҳоят, камбағалларнинг қабрлари ҳам топилган. Бу қазишлар вақтида бронзадан ясалган кўпгина маросим буюмлари, жумладан, идишлар, шунингдек, мрамрдан ясалган ҳайкаллар ва жуда кўп қуръа ёзувлари топилган. Подшонинг жуда бой хазинаси айниқса муҳимдир, бунда олтин, бронза, нефрит, тошбақа косаси ва садафдан ясалган 6 миңга яқин қимматли буюмлар топилган. Ҳунармандчилик устахоналарининг харобалари ҳам

Диний маросимларда тутиладиган бронза идиш.

Шан-Инь даври.

топилган. Қадимги Хитой тарихини ўрганишда янги давр очилди.

Бу ёдгорликларни ўрганиш тарих фани олдига бир қанча янги масалалар, жумладан, хитой маданиятининг келиб чиқиш масаласини қўйди. Европа ва ҳатто хитой тарихшуносларидан кўпи дастлаб Инь давридаги аҳолини ғарбдан келиб,

Бронзадан ясалган
мусаллас идиши.

Шан-Инь даври.

Хуанхэ дарёсининг ўрта ва қуйи оқимида жойлашган истилочи қабилалар деб ҳисоблаган эдилар. Бироқ бу потўғридир. Неолит даврининг моддий маданияти Инь даври моддий маданияти билан чамбарчас боғлангандир. Неолит даврига хос учоёқли идишларнинг (ли) ўзига хос формаси, катта шаҳарнинг пахса деворлари, уй ҳайвонлар (от ва буқа), каолиндан қилинган оқ керамика, ниҳоят, суяк қуръалар Шан-Инь даврида ҳам мавжуд бўлган. Антропология маълумотлари ҳам неолит даврининг аҳолиси билан Шан давридаги кишилар ўртасида жуда яқин алоқа бўлганини аниқлашга имкон беради. Хитой қабилаларининг ғарбдан кўплаб кўчиб келганлиги ҳақидаги назария ҳатто ярим афсонавий тарихий традицияларда ҳам тасдиқланмайди. Чунончи қадимги хитой адабиётида ва ҳар хил ёзувларда хитойларнинг ғарбдан кўплаб кўчиб келганлиги тўғри-

сида ҳеч нарса дейилмаган. Сариқ император қабилаларининг кўплаб кўчиб келганлиги тўғрисидаги бирдан-бир афсона кейинги замонда тўқилган мифик асардир, бунинг устига, у диний-философик руҳда ёзилган. Шундай қилиб, Шань-Инь даврининг маданиятини вужудга келтирган қадимги Хитой аҳолиси Хитойнинг азалги тўб аҳолиси бўлиб, жуда қадимги замонлардан буён шу ерда яшаб келган ва Шимолий Хитой территориясида неолит даврининг маданий ютуқларини мерос қилиб олган ва сақлаб келган деб фараз қилиш учун ҳамма асослар бор.

Моддий маданият ёдгорликлари, санъат асарлари, қадимги ёзувлар, жумладан, суяк қуръалардаги ва бронза идишлардаги ёзувлар, қадимги Хитой классик адабиёти асарларининг энг қадимги қисмлари Шан-Инь даврининг хўжалик, ижтимоий ва давлат тузумини, гарчи умумий тарзда бўлса ҳам, тасвирлашга имкон беради.

**Хўжалик ва
жамиятнинг
ривожланиши**

Экономиканинг илгариги замонлардан ме-
рос қилиб олинган жуда ибтидоий форма-
лари кўп вақтларгача сақланиб келган.
Хўжаликнинг ибтидоий формалари бўлган
балиқчилик ва овчилик ҳали ҳам катта хўжалик аҳамиятига
эга бўлиб келган. Одамларнинг тўп-тўп бўлиб катта овлар
қилишлари ҳам қуръа ёзувларида кўрсатилган, бундан ол-
дин ўтган уруғчилик тузуми даврида бундай овларга қабила
оқсоқоли бошчилик қилган. Овнинг қапчалик катта бўлгани-
ни қуръа ёзуви кўрсатади, бу ёзувда битта овчилик экспеди-
цияси вақтида 348 йиртқич ҳайвон ўлдирилганлиги айтилади;
иккинчи бир ёзувда 287 йиртқич ҳайвон ўлдирилганлиги кўр-
сатилади. Одатда подшолар овга жўнаб кетаётиб, оракулдан
об-ҳавонинг қандай бўлишини сўраб эканлар. Ёзувлардан
бирида бундай дейилган: Савол: «Подшо бугун овга чиқади —
қаттиқ шамол унга халақит бермасмикин?». Жавоб: «Қаттиқ
шамол бўлади». Баъзан ов олдиндан тайёрлаб қўйилган мах-
сус ўтарларда ўтказилган. Масалан, ёзувлардан бирида бун-
дай дейилади: «Динмао кунда (тошбақа косасидан ясалган
қуръада фол очувчидан йўлбошчи сўраган) ов қилиш тўғрими.
Ўтарда 262 буғу, 113 ёввойи чўчқа, 10 қуён ўлдирилганлар».
Кўпгина йиртқич ҳайвонларнинг: йўлбарс, қоплон, айиқ, тапир,
буғу, фил, кўтос, маймун ва бошқаларнинг Аньяндаги қазил-
лар вақтида топилган кўпгина суяклари овнинг хўжалик аҳа-
миятига эга бўлганлигини кўрсатади. Ов билан бирга балиқ
овлаш ҳам ҳунармандчилик аҳамиятини сақлаб келган. Кўп-
гина суяк қуръаларда «подшонинг балиқ овлаётгани» ҳақида
ёзувлар сақланган. Агар биз суяк қуръаларда сақланиб қол-
ган ёзувларни мазмунига қараб бир неча группага бўлсак, жу-
да кўп ёзувларнинг балиқ ва ҳайвон овлашга доир экани кў-
ринади. Бу нарса хўжаликнинг шу хилдаги ибтидоий турлари
Шан-Инь давридаги Хитойнинг экономикасида ўзининг актуал
аҳамиятини анчагина вақтгача сақлаб келганини кўрсатади.

Бироқ ана шу фактларнинг ҳаммасидан ўша вақтда Хитой-
да балиқ овлаш ва ҳайвон овлаш баъзи бир текширувчилар
сингари хўжаликнинг энг муҳим турлари эди, деб хулоса чи-
қариш мутлақо потўғри бўлур эди. Ҳақиқатда эса, хўжалик-
нинг ана шу ибтидоий турларини қишлоқ хўжалиги ва бирин-
чи галда деҳқончилик анчагина сиқиб чиқарган.

Дарё водийларига туташган катта-катта пичанзорлар ва бепосн даштлар аҳолига кўплаб чорва моллари урчитишга имкон берган. Неолит давридан бошлабоқ йирик қорамол ва майда чорва молларининг турли зотлари, шунингдек чўчқалар ўргатишган. Аъёндаги қазилар вақтида уй ҳайвонлари, чунончи: ит, чўчқа, қўй, эчки, буқа ва қўтос суяклари топилган. Кейинги йиллардаги қазилар отларни қўлга ўргатиб ишлатилганини кўрсатади. Инъ даврида уй паррандалари ҳам пайдо бўлган. Хэнаньда топилган қуръа ёзувларига қараганда, чорва хўжалиги мамлакатда катта аҳамиятга эга бўлган. Жумладан қурбонлик қилишга донр рақамлар чорвачиликнинг жула кенг тарқалганлигини кўрсатади. Масалан, тантапали диний маросимларда қурбонликка бирданга 10 тадан буқа, 10 ёки 30 қўй, баъзида эса 40 тадан буқа ёки ҳатто 100 тадан чўчқа сўйганлар. Ёзувлардан бирида қурбонликка бир йўла 100 қўй ва 300 сигир сўйилгани айтилади. Одатда бундай катта қурбонликларни ота-боболар руҳига атаб подшолар берган. Қуръа ёзувларида уй ҳайвонларини қўлга ўргатишни кўрсатадиган ажойиб иероглифлар сақланган. Уй ҳайвонларини йилнинг бир қисмида огилхонада сақлаганларини кўрсатадиган иероглифлар бор, буларда қўй ва сигир атрофи ўраб олинган қўрада тургани, шунингдек буқа ёки қўй ёнида таёқ, супурги ёки чўтка кўтариб турган қўл тасвирланган.

Чорвачилик Хитойнинг гарбий областларида, Тибет ясси тоғлик чегарасида айниқса кўп тарқалган. Қўшни қабилалардан ййловлар босиб олишга иштишча кўпинча Инъ қабилаларининг ўз қўшинлари билан жанжал ва тўқинишларга сабаб бўлган, бу тўғрида Хэнань қуръаларидаги ёзувларда айтилади. Подшо У Дин замонида оид қуръа ёзувларидан бирида: «Маълум қилишларича, ту қабилалари бизнинг яйловимизда мол боқишаётибди экан — улар ўн киши» дейилган. Ушн вақтларда чорва бойлигининг муҳим тури бўлган бўлса керак. Шунинг учун подшо ва унинг яқин одамлари кўнгина мол подларига эга бўлганлар. Қуръа ёзувларида, қурбонликка аталган буқаларни «подшонинг ўзи кўриб чиқди», дейилади: иккинчи бир ҳолда подшо чорвачилик хўжалигига оид ҳар хил масалалар ҳақида масалан, болалаш ёки йўқолган мол ҳақида оракулга саволлар беради.

Бироқ Инъ даврида хўжаликнинг энг асосий ва стакчи тури деҳқончилик бўлган. Дон экинлари орасида энг кўп тарқалган тариқ бўлган; тариқ Шимолий Хитойда асосий дон экини ҳисобланади. Тариқ намни кам талаб қилгани учун қадимги хитойлар уни кўп экканлар. Икки тури маълум бўлган тариқдан кейин арпа, буғдой, чой, жўхори ва ҳатто шоли (бу экин жанубдан келтирилган бўлса керак) пайдо бўлади.

Деҳқончилик хўжалигига оид сўзларни, масалан, «дала», «экинзор», «қудуқ», «чегара», «деҳқончилик», «буғдой», «тариқ», «экинлар» ва ҳоказо сўзларни ифодалайдиган бир қанча иероглифларнинг пайдо бўлиши деҳқончилик тараққий этганини кўрсатади. Қуръа ёзувларида ҳосилга оид саволлар жуда кўп учрайди. Кўпинча кўкламда бериладиган бу саволлар қўйидаги мазмунда бўлган: «Тариқдан ҳосил олармиканман?» Баъзан ёзувларда пиво тайёрланганлиги ҳам тилга олинади.

Деҳқончилик анча кенг ўрин олган ва тараққий этган бўлса ҳам, унинг техникаси жуда паст бўлган. Деҳқончилик қурол-асбоблари ниҳоят даражада содда бўлган. Ерни мотиға билан кавлаганлар ва энг ибтидодий даврдаги омов билан ҳайдаганлар, Маркс буни «эски хитой конструкциясидаги» омов деб атаган эди¹. Биз бу хилдаги омовни қадимги Шарқнинг бошқа халқларида ҳам кўрдик, бу халқлар ўша замондаги хитойлар билан бир хил ижтимоий тараққиёт босқичида турган. Бу энг ибтидодий деҳқончилик техникасининг сарқитларини Бичурин Хитойда XIX асрдаёқ кўрган. Шан-Инь даврида ҳали сунъий ўғитлар ишлатилмаган. Ўрмонларни тозалаб экин экиш усули айниқса кенг тарқалган. Хуанхэ дарёси ҳавзасидаги ўрмонзор ва чакалакзор кўпгина ўлкалар секин-аста йўқ қилиб юборилган. Қадимги «деҳқончилик қаҳрамонларининг» биринчи марта очишига тўғри келган бу катта ерларни қандай ҳайдаганликлари, улар одамларни ер ҳайдашга, омов ясашга қандай ўргатганликлари ва бу ерларнинг одамларга қандай қилиб дон эҳсон қилганлиги афсоналарда ва анча кейин ёзилган шеърый ҳикояларда таъриф қилинади.

Ҳосил кўпинча ёғингарчиликка боғлиқ бўлган. Инь давридаги қуръа ёзувларида: «Ҳосил учун етарли бўлармикан?» деган саволлар кўп учрайди. Сунъий суғориш системаси ҳали жуда кам тараққий этган бўлганлигидан, деҳқонлар ҳамма вақт ёмғир ёғишини кутган бўлсалар керак. Бироқ, Инь даврида сунъий суғориш қўлланила бошлайди, айниқса шоликорликларда кенг қўлланилган. Масалан, «Ши-цзин» китобида шоликорликни ҳовуз суви билан суғорилганлиги тилга олинади. «Дала» сўзини ифодалайдиган ва суғориш ариқлари билан тўрт қисмга бўлинган ер парчасини тасвирлаган иероглиф жуда қадим замондан бери давом этиб келади. Дала ва оқиб турган сув аломатларини, афтидан, суғориш сўзини билдирадиган иероглиф суяк қуръалардаги ёзувларда учрайди. Экин майдонларини суғориш ҳақида ғамхўрлик қилган ва шунинг учун халққа муруватли одам ҳисобланган бир амалдор тўғрисида афсоналарда хотира сақланган. Хитойда Инь даврида-

¹ Қаранг: К. Маркс, Капитал, т. I, 1955, 221-бет. 17-изоҳ.

ёқ баъзи техника ўсимликлари маълум бўлиб, ипакчилик ҳам тарқала бошлаганлигини фараз қилмоқ учун ҳамма асослар бор. «Ли-цзи»нинг энг қадимги даврга оид китобида сақланган куйидаги жадвал деҳқончилик ишлари йил бўйига тақсимланганлигини кўрсатади:

«Баҳор бошланиши. Амалдорлар тупроқнинг яроқли эканини аниқлаш учун тоғларни, тоғ ён бағирларини ва текисликларни кўриб чиқадилар.

Баҳор ўрталари. Деҳқонлар ер ҳайдаш билан банд бўлиб, камдан-кам уйда қоладилар.

Ёз боши. Деҳқонлар бурдой ҳосилини йиғиб оладилар.

Ёз ўрталари. Деҳқонлар тариқ ҳосилини йиғиб оладилар.

Ёз охири. Сув сەроб, ер зах, ҳаво нам ва иссиқ, қаттиқ ёмғирлар тез-тез ёғиб туради. Ёввойи ўтларни йўқотишни яхши усули — ерни куйдириш ва ёмғир учун очиб беришдир. Бу нарса ернинг унумдорлигини оширади ва уни семиртиради.

Куз боши. Деҳқонлар шolini йиғиб оладилар.

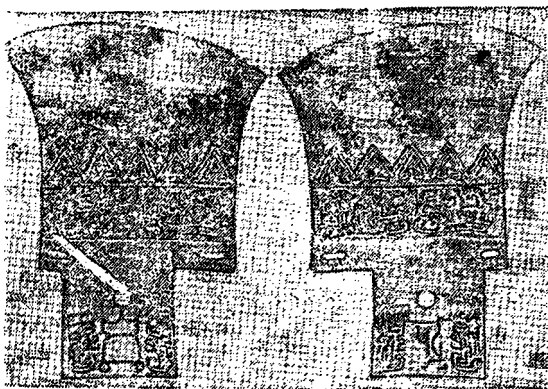
Куз ўрталари... Бу наша пишиб етиладиган давр... Бу вақтда аҳолини буғдой экишга ва муддатдан кечикмасликка мажбур этадилар...

Қиш охири. Деҳқонларга... омовларини ва бoшқа деҳқончилик асбобларини тузатишни буюрадилар».

Деҳқончилик билан бирга ҳар хил ҳунармандчилик ҳам бўлган. Тошдан ҳар хил буюмлар ясаш техникаси неолит давридан буён мерос бўлиб сақланиб қолган. Аянича ўтказилган қазилар вақтида тошдан ясалган жуда кўп буюмлар: ой ва тўғри бурчак шаклидаги пичоқлар, пардозланган болталар, найза ва ўқ учлари, ўғирлар, ёргучоқлар, идишлар, ҳайкалча-лар ва зеб-зийнат асбоблари топилган. Бу буюмлар билан бир қаторда буқа ва буғу шохларидан ясалган қурол-аслаҳалар, ниҳоят, суяк буюмлар, жумладан, игна ва қошиқлар топилган. Дурадгорлик ҳунари катта аҳамиятга эга бўлган. Қазилардан маълум бўлишича, ёғоч жуда кўп ишлатилган. Ёғочдан камонлар, ўқлар, найзалар, болта, арра ва парма дасталари, ноғоралар, кемалар ва жанг аравалари ясаганлар. Уй ва мақбаралар қурилишида ёғоч кенг ишлатилган. Уша вақтда бой одамлар ўзларига тўғри бурчакли катта ёғоч уйлар қурганлар, уларнинг томларини қатор қилиб қўйилган ёғоч устунлар ушлаб турган. Уша даврдаги мақбаралардан ёғоч тахталар топилган.

Кулолчилик юксак даражада тараққий этган. Сопол идишлар ясаш учун лойнинг жуда кўп навлари, жумладан юқори сифатли оқ каолин (чинни) лойи ишлатилган. Идишлар қўл билан ёпиштириб ясалган, шу билан бирга лойни кўпинча ленташаклида чўзиб, кейин спиралга ўхшатиб жимжима қилган-

лар. Аммо кулолчилик чархи дастлаб шу замонда пайдо бўлган. Сопол идишларни алоҳида усул билан куйдирилган ва ҳатто баъзан унга сир билан жило берилган. Идишларнинг устига кўпинча тасма безаклар ёпиштирилган. Каолиндан ясалиб, жуда ҳам позик нақшлар солинган идишлар Аньяндаги катта қабрлардан топилган, булар маросимларда ишлатил-

Маросимларда ишлатиладиган бронза болта. Аньяндан топилган. (Ҳар икки томони.)

Шан-Инь даври.

ган бўлса керак. Идишларнинг ҳар хил шакл ва ҳажмда (баландлиги 1 метргача) бўлиши кулолчиликнинг жуда тараққий қилганлигини кўрсатади.

Ҳунармандчиликни ривожлантириш учун металлургия катта аҳамиятга эга бўлган. Бу даврда металлдан, даставвал, бронзадан замбараклар, шунингдек қурооллар ясай бошлаганлар. Металл буюмлар тош ва суяк буюмларни тобора кўпроқ суриб чиқара бошлаган. Бронзадан болталар, пичоқлар, исканалар, бигизлар ва арралар, қиличлар, алебарда (ойболта)лар ва, ниҳоят, кундалик рўзгор ишлари учун зарур бўлган оддий идишлар ҳам, шунингдек иероглиф ёзувлар билан чиройли қилиб безатилган гўзал идишлар ҳам қилинадиган бўлган. Бу идишлар металлургия техникасининг юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади. Аньянда ўтказилган қазишлар шуни кўрсатдики, подшо саройи қошида махсус металлургия устахонаси бўлиб, бунда бронзадан буюмлар ясалган. Бу ердан кул, кўмир, шлак, металл парчалари ва қолип синиқлари топилган. Ниҳоят, ипакчилик, тўқувчилик, шойи газламалар тўқиш тараққий қилганини кўрсатадиган

баъзи маълумотлар ҳам бор. Аньяндаги қазиишлар вақтида инак толалар топилган, баъзи бир кейинги мақбаралардан инак қуртиининг сурати топилган, «Ши-цзин» китобида эса, пиллачилик тасвир этилган. Инь давридаги ёзувларда «тут дарахти», «инак қурти», «инак тақими», «шойи», «рўмол», «либос» ва ҳоказо сўзларни ифодаловчи иероглифлар сақланиб қолган. Чинни идишлар устига газлама гуллари туширилганлиги Шан-Инь даврида тўқувчилик ҳунари мавжуд бўлган деб тахмин қилишга имкон беради. Уша даврда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг хийла тараққий этганини «юзта иш» (бай гун) термини кўрсатиб беради, бу термин чамаси шу даврда пайдо бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик маҳсулотларининг истеъмолдан ортиқ даражада бўлиши савдо-сотиқни ривожлантириб юборди. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги каби, Хитойда ҳам бу даврнинг савдо-сотиғи ибтидоий айирбошлаш характерида бўлган. Қимматли каура чиганоғи Хитойга хос қадимги айирбошлаш пули хизматини ўтаган. Савдонинг пайдо бўлиш ва ривожланиш процесси ўша даврнинг иероглиф ёзувларида акс этган. «Чиганоқ шодаси» (пэн), «тўплаш», «қиммат баҳо» сўзларини ифодалайдиган махсус аломатлар пайдо бўлган. Аньяндаги қазиишлар вақтида узоқ жойлардан келтирилган кит суяклари, четдан келтирилган *lamprotula* чиганоқларининг, каура чиганоқларининг алоҳида турлари ва мис рудаси топилган, булар эса қўшни мамлакатлар билан савдо алоқалари бўлганлигини кўрсатади. Иккинчи томондан, шимолдаги Ичжоу (Хэбэй вилояти) да Инь даврининг бронзадан ишланган қуроли топилган, бу қурол савдо айирбошлаши туфайли бу ерга келтирилган. Го Мо-жо фараз қилишича, «шанжэнь» (савдогар) сўзи Шан мамлакатидан келган савдогарни ифодалайди ва бу сўз Инь даврида вужудга келган, бу эса, шак-шубҳасиз, савдонинг Шан-Инь давридаёқ пайдо бўлганлигини кўрсатади. Бироқ хўжалик умуман ўзининг ибтидоий натурал характерини сақлаб қолаверган, бунга сабаб қадимги тор доирадаги жамоаларнинг мустақам ўрнашиб қолганлигини кўрсатади.

Баъзи маълумотлар бу даврда жамоа деҳқончилиги бўлганлигидан дарак беради. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларида бўлгани сингари қадимги Хитойда ҳам ибтидоий жамоа тузумининг қолдиги бўлган қишлоқ жамоаси қадимги Хитой тарихи давомида сақланиб келган. Масала, «Ши-цзин» китобида: «Ёмғир даставвал жамоа ерларимизни (гун-т-яньни), кейин эса шахсий (си) ерларимизни сугорсин», дейилади. Анча кейин ёзилган йилномалардан бирининг автори бу цитатага баҳо бериб, қадимги подшоларнинг бу тадбирларини

жуда мақтаб: «Барча халқ меҳнатига ана шу тарзда ўргатилган ва у даставвал ўзининг жамоа мулки билан, сўнгра эса, шахсий мулки билан қувонган» деб ёзади. Анча кейин яшаган ёзувчи Мэн-цзи, Инь даврида чек ерлар ва эркин жамоачиларнинг ўзаро ёрдам системаси сифатида умумий кафилиги мавжуд бўлган бўлса керак, деб хабар беради. Уруғчилик тузумининг сарқитлари Хитойда анча узоқ вақтларгача давом этиб келган. Хитой тарихчиларининг кўрсатишича, Хитойда уруғ группалари бир неча асрлар мобайнида яшаб келган ва уруғ бошлиқларининг ўзига хос «лавозимлари» муайян уруғ группаларида мерос бўлиб наслдан-наслга ўтиб келган. Иньдаги қуръа ёзувларига қараганда, ҳар бир уруғнинг алоҳида номи ва ўз мазори бўлган. Матриархатнинг баъзи сарқитлари бўлса-да, аммо умуман ота уруги ҳукмрон бўлган. Хитойда хун олиш одати Конфуций давригача сақланиб келган. Масалан, Конфуций, ўғил отаси ёки опасини ўлдирган кишидан албатта хун олиши керак, дейди: «Отаси ёки опаси ўлдирилган киши бошига ёстиқ ўрнига қалқон қўйиб, похол устида ухлаши керак. Ота-опасини ўлдирган киши билан у бир ерда яшамасликка қатъий қарор бермоғи керак. Агар қотилни бозорда ёки саройда учратиб қолгудай бўлса, у қуролини олиб келишга югирмай, шу ондаёқ қотил билан олиша бошлamoғи керак».

Шань-Инь даврида катта патриархал оиланинг аҳамияти катта бўлган. Чўри хотин ва канизак сўзини англатадиган алоҳида «ци» ибораси шу даврдаёқ пайдо бўлган. Эр ва отанинг ҳукмронлиги, кўн хотин олиш билан хотинларни асоратга солишни кучайтириш, ниҳоят, ота-болалар руҳига очиқдан-очиқ сиғиниш Хитойдаги патриархал оиланинг ўзига хос хусусиятларидир.

Хэнаньдан топилган суяк қуръалардаги ёзувларга қараганда, Шань-Инь даврида ҳам мавжуд бўлган қадимги оқсоқоллар кенгаши уруғчилик тузумининг кўп қолдиқларини ўзида сақлаган жуда қадимги замонда пайдо бўлган деб фараз қилиш мумкин. Оқсоқоллар кенгаши подшо (ван) ҳузурида бўлиб, уруғ бошлиқлари ва қабила йўлбошчиларидан иборат чеклаб қўйган бўлини ҳам эҳтимолдан холи эмас. Масалан, қуръалардаги ёзувлардан бирида бундай дейилган: Савол: «Подшо ... (?) мамлакатига қарши отланиш (ниятида). Кенгаши унамайпти. Мен муродимга етармикинман?» «Шу-цзин» да халқнинг катта ҳурматида сазовор бўлган кексалардан тузилган қабила оқсоқоллари кенгаши мавжуд бўлганлигини кўрсатадиган бир қанча маълумотлар сақланиб қолган. Уруғ-қабилачилик тузуми даврида пайдо бўлган бу қадимий ташкилот, кейинчалик гоят эски (архаик) давлати муассаси шак-

лида сақлашиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Қадимги уруф аристократияси Шан-Инь даврида катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган. Бу аристократия ўзининг катта бойлигига ва анча таъсирли сиёсий ҳукмронлигига таяниб, замон ўтиши билан қулдорларнинг ҳоким синфини вужудга келтирган.

Бу даврда анча кескин мулкӣй табақаланиш бўлганлигини турар-жойлар ҳам, дафн маросимлари ҳам кўрсатади. Камбағаллар ғорлар ёки ертўлаларда яшаган бир вақтда, бойлар ўзлари учун ёғоч уйлар қурдирганлар, бу уйларнинг томлари икки томонлама нишоб бўлиб, улар тош ёки бронза пойдеворга ўрнатилиб, қатор ёғоч устунлар билан кўтаришган бўлган. Бу даврда жамоанинг оддий аъзоси дафн қилинаётганда ўлик жасади ёнига биттагина оддий ойболта қўйганлар, бойлар қабридан эса чиройли қилиб безатилган кўп миқдорда қуроллар топилган. Кўнгина ҳарбий юришлар вақтида асир олинганларни одатда қулларга айлантирилган. Шу сабабли «фу» (асир) сўзи қул маъносини англатадиган бўлиб қолган. Қуръа ёзувларида тез-тез учрайдиган махсус иероглифлар бу даврда қулдорлик пайдо бўлганини кўрсатади. «Чэнь» деб ўқиладиган бу иероглифда кўз сўзи тасвир қилиниб, у — «кўз», «бош», «асир», «қул» сўзларини билдиради. Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, қадимги Хитойда ҳам, ҳарбий асирларни қулларга айлантирганлар, ва уларни мол каби бош ҳисобиде санаганлар. Шунинг учун «кўз», «бош» сўзларини билдирадиган иероглиф кейинчалик «асир», «қул» тушунчасини билдирадиган бўлиб қолган. Қулларга айлантирилган ҳарбий асирларни «цю» деб аталадиган махсус биноларда қамоқда сақлаганлар. Қулларнинг меҳнатида қишлоқ хўжалигида кенг суратда фойдаланганлар, жумладан уларга мол боқтирганлар. Масалан, бир қуръа ёзувида: «Кўп миқдорда қўлга туширилган қуллар (ну) мол боқаверсин» дейилади. Подшоҳар кўпинча асир олинганларни ерга бириктириб қўйганлар ва шу ер участкалари билан бирга уларни ўз яқинларига, саркардаларга ва амалдорларга мукофот қилиб берганлар. Ер ва қуллар тортиқ қилинган ҳада ёрлиқлари одатда бронзадан ясалган чиройли идишлар устига ёзилган ва бу идишлар бизнинг замонамизгача сақлангандир. Шундай идишлардан бирига ёзилган ёзувда, Қуан Ци деган кишига беш участка ер, бир қўшчи ва уч қул тортиқ қилинган. Бу ёзувда «қўшчи» (чжун) сўзи «қул» (чэнь) сўзи билан бирга тилга олингани туфайли, Го Мо-жонинг фикрича, бу ҳар икки сўз ҳам «қул» тушунчасини англатиш учун ишлатилган ва Шан-Инь даврида қуллардан аристократ-қулдорларнинг деҳқончилик хўжаликларида фойдаланганлар. Қишлоқ жамоалари ичида юз берган синфий табақаланиш про-

цесси, савдо-сотикнинг ривожланиши ва урушлар қулликнинг кучайишига ва синфий курашнинг кескинлашувиға сабаб бўлган. Шундай қилиб, Шан-Инь даврини Хитойда энг қадимги синфий, қулдорлик мамияти вужудга келган давр, деб ҳисобламоқ керак.

Буни Аньяндаги қазилар натижаси тасдиқлайди, унда катта бир шаҳарнинг харобалари топилган, бу шаҳар Инь давлатининг пойтахти бўлган бўлса керак. 6 гектар келадиган майдонда катта иморатларнинг пойдеворлари топилган, бу подшо саройи иморатларининг, шунингдек қадим вақтларда бронза қуядиган металлургиялар, тош буюмлар ишлайдиган ва суяктарош усталар ишлаган подшо устахоналарининг пойдеворлари бўлса керак. Бундан ташқари, бу ердан подшо хазинаси топилиб, унинг гумбазли подволларидан кўп миқдорда қимматбаҳо буюмлар қазиб олинган, ниҳоят, подшонинг ов қилиш вақтида ташқаридан уни қўриқлаб турадиган қоровулхона ёки павильон топилган. Шу нарса жуда характерлики, ўша даврдаги суяк қуръаларда «цзин» иероглифи учрайди; бу иероглиф шаҳар қўрғонидаги мезонали дарвоза суратини ифодалаб, «шаҳар — пойтахт» сўзини билдиради. Бу иероглиф ҳозирги замон хитой ёзувида ҳам сақланган бўлиб, «Пекин» («Шимолий пойтахт») ва «Нанкин» («Жанубий пойтахт») сўзлари составига кирган. Хитойнинг «цзин» деган иероглифида тасвир қилинган ўзига хос типдаги шаҳар дарвозалари ҳозирги замонгача, жумладан Пекин шаҳри қўрғонида сақланиб келмоқда. Дастлабки мустаҳкамланган шаҳарлар Шан-Инь даврида пайдо бўла бошлаган бўлса керак.

Энг қадимги
давлатнинг
вужудга келиши

Афсуски, энг қадимги Шан-Инь давридаги ёзувлардан олиш мумкин бўлган маълумотларнинг парчалари ўша даврдаги давлат тузуми системаси тўғрисида фақат умумий тарздагина фикр юритишга имкон беради. Бу даврда Хитойда давлат қўлида марказлашган ер фондига таянган мустабид давлат ҳокимияти ташкил топган бўлса керак. «Қўшиқлар китоби» да, барча ернинг подшога қарашли эканлиги гапирилади: «Кенг осмон тагида подшога қарашли бўлмаган ер йўқ». Давлат ихтиёридаги ва унинг олий ҳукмдори бўлмиш подшо ихтиёридаги бу ер майдонларида жуда кенг кўламда дехқончилик хўжалиги ташкил қилинган, деб фараз қилиш мумкин. Қуръалардаги қисқа ва эскириб қолган ёзувларда подшо оракулдан: «Тариқ менга ҳосил берармикин?» ёки «Мен тариқдан ҳосил йиғиб олармикинман?» деб сўрайди. Давлат мамлакатнинг асосий бойлигига, асосий хўжалик фонди бўлган ерга таяниб, марказлашган бюрократик мустабид формага кира борган. Дин подшонинг обрўйини мустаҳкамлашга хиз-

мат қилдирилади. Подшо ғайри табиий зот қилиб кўрсатилди, худо билан тенглаштирилади, баъзан эса уни тўппа-тўғри худо деб атайдилар. Афсоналарда подшо, айниқса династияларга асос солган подшо илоҳдан келиб чиққан дейилади. Масалан, қадимги афсоналардан бирида бундай деб ҳикоя қилинади: «це» деган уруғ группаси насабининг Цзя Ди номили онаси, ўз синглизис билан қурбонлик қилгани бораётганида, учиб кетаётган қалдирғоч тушириб юборган тухумни ютиб юборган эмиш. Натижада Цзя Ди ҳомиладор бўлиб, ўғил кўрган ва унга Цю (тухум) деб ном қўйган эмишлар. Шу уруғ авлодидан бўлган Чэн Тан, Ся династиясининг сўнгги подшосини йиқитиб, Инь династиясига асос солган.

Энг қадимги қулдорлик жамияти ташкил топаётган даврда подшо бош святиченик ҳам бўлган. Қадимги Хитойда отабоболарга ва худога топиниш билан боғли бўлган энг муҳим маросимларни подшонинг ўзи ижро қилганлигини биламиз. Та-н пойтахтида подшо саройини отабоболар ибодатхонаси ва подшонинг тантанали қабул жойи бўлиб хизмат қилган жанубий ибодатхона ўраб олган.

Секин-аста амалдорлар юзага кела бошлайди, булар қаторига дастлаб қадимги уруғ зодагонларининг, сўнгра эса зодагон қулдорларнинг вакиллари кирган. Мамлакатни идора қилишда подшо ёрдамчиларидан иборат олий амалдорларнинг алоҳида мансаблари ҳам бўлган. Булар орасида подшонинг биринчи вазири, «улуғ амирлар ва подшо фармонлари» бошлиғи, ўз ёрдамчилари штати билан саройнинг буюк удайчиси (церемоний мейстери), подшо фармонларини бомбук баргларига ёзиб борувчи барча мирзалар бошлиғи бўлган улуғ мирза, подшо архиви ва подшо хазинасининг бошлиғи муҳим ўрин тутганлар.

Шу тариқа, жамият синфларга, яъни қулдорлар синфи билан қуллар синфига дастлабки бўлиниш даврида меҳнаткашлар кенг оммасини эзиш ва асоратга солиш мақсадида Шимолий Хитой территориясида пайдо бўлган энг қадимги давлат қадимги Шарқ деспотияси эга бўлган хислатларга эга бўлади. Бироқ бу энг қадимги давлат уруғчилик тузумининг жуда кўп сарқитларини узоқ вақтларгача мустаҳкам сақлаб келади. Подшо хузурида уруғ зодагонларидан ва қабил бошлиқларининг авлодларидан иборат аристократлар кенгаши бўлган. Қуръалардаги ёзувларда бу кенгаш «катта ва кичиклар кенгаши» деб аталади. Қадимги Подшолик даврида қадимги Мисрдаги сингари, подшо уруғи катта бир подшо қавми бўлиб, бу қавмга мансуб одамлар давлатни идора қилишда ва ҳарбий ишларда олий мансабларни эгаллаганлар, бу эса, давлатнинг ҳамда шу династия ҳукмронлигининг мустаҳкам

бўлишини таъминлаган. «Подшо» (ван) деган сўзни билдирадиган терминнинг ўзи Инь давридаги ёзувлардаёқ учрайди. Шан давлати давридаги подшо ҳокимияти ташқи кўришишида энг қадимги замон сарқитларини, яъни қабила бошлиғи бир замонлар қабила ёки қабилалар иттифоқи тепасида туриб, овни бошқариш, аскарга бошчилик қилиш ва бош поплик каби энг қадимги вазифаларни ўз қўлида бирлаштирган вақтларнинг сарқитларини сақлаб келган. Хитой тарихшуноси Го Мо-жоннинг айтишича, иероглифик белгиларида «ван» (подшо) ва «цзу» (насаб) аломатларининг қуръа ёзувларида учрайдиган архаик формалари бир-бирига айнан ўхшайди. Шан-Инь давридаги мустабид давлатчилик анча қадимги теократиядан тараққий этган бўлса керак, бу теократиянинг изи подшо авлод-аждодларига топилишида ҳам худоларнинг вориси ва валийси бўлган ёлғиз подшогина энг муҳим диний одатларни бажо келтира олади, деган тасаввурда сақланиб келгандир.

Бу даврнинг сиёсий тарихи номаълум деса бўлади. Баъзи ёзувларда урушлар тўғрисида айтилади; Хитой подшолари Хитойнинг гуллаб-яшнаган ерларини, деҳқончилик қилинадиган серунум ўлкаларини қўриқлаб, тоғларда ва даштларда кўчманчилик билан ҳаёт кечирувчи қабилалар билан ҳамшира уруш олиб борганлар. Хитой подшолари Шан-Инь давлатининг қишлоқ ва далаларига тез-тез ҳужум қилиб турган ғарбий тоғликлар билан айниқса қаттиқ уруш олиб борганлар. Подшо тоғлардаги шу тинчимас қабилалар билан уруш бошласакмикан ва бу уруш муваффақиятли тугармикин, деб кўпинча оракулидан сўрайди. Қуръалардаги ёзувларда мамлакат чегараларини ажнабийларнинг тинчлик бермаётганликларидан шикоятлар баён қилинган. Подшо худодан маслаҳат ва ёрдам сўраб, шу кўчманчиларга қарши уруш олиб бориш зарурлигини айтиди. Масалан, қуръа ёзувларидан бирида: «Ту мамлакатни бизнинг шарқий округимиздаги икки қишлоққа ҳужум қилди;... мамлакати эса, ғарбий округимизнинг далаларига ҳужум қилди» дейилади. Бошқа бир ёзувда анча катта уруш ҳаракатлари тўғрисида гапирилади: «(Подшо): «(Мен) 3000 жангчидан иборат қўшинни... мамлакатига қарши юбормоқчиман. Жанг муваффақиятли ё муваффақиятсиз бўлармикин?» деб сўрайди». «Қўшни қабилалар билан бўлган бу урушларнинг айниқса шиддатли бўлганлигини қуйидаги қуръа ёзуви кўрсатади: «(Подшо): «Мен... мамлакатига қарши юришга уч марта фармон бердим... Юриш муваффақиятли тугармикан? деб сўрайди». Кўпинча бу урушлар очиқдан-очиқ талончилик характерига эга бўлиб, ўлжа қўлга тушириш, биринчи навбатда асирлар олиш мақсадида қилинган,

бу асирлар кейинчалик қулларга айлантирилган. Шу сабабли, қуръа ёзувларида кўп вақт «кўпгина қуллар асир олинди» деб хабар қилинади.

Инь династияси подшолик қилган даврнинг ўрталари ва охирларида кўчманчилар яшаб турган тоғли районларни, шунингдек Вэй ва Фэнь водийсини, яъни Шэньси вилоятининг марказий қисмини ва Шапсьи вилоятининг жануби-ғарбий қисмини секин-аста хитойлар эгаллаб олиб, колонизация қилдилар. Мамлакат чегараларини кўчманчилардан мудофаа қилиш зарурлиги ва қўшнларининг ерларини, қуллар ва ўлжалар қўлга тушириш сиёсати: армия тузишни ва ҳарбий ишни йўлга қўйишни талаб қиларди. Хитой қўшинлари қадимги замонлардаюқ асосий қисмларга: пиёдаларга, отлиқларга ва жанг араваларига бўлиниб келган. Ўрта ва Шарқий Осиёнинг кенг даштларида жуда қадим замонлардаёқ отлар қўлга ўргатилган ва жанг аравалари пайдо бўлган, бу аравалардан кўпроқ жапғларда фойдаланилган. Жанг арава ва от Инь давридаги ёзувда тилга олинади. Аньяндаги қазиларда жанг араваларни ясатиш учун бронзадан ишланган 400 га яқин турли зеб-зийнат асбоблари ва от скелетлари топилган. Хитой қўшини жуда оддий қурооллар — кўпинча бронзадан ишланган қурооллар: қиличлар, жанг болталари ва ўша замонда кўп тарқалган ойболталар, шунингдек камалак ва ўқлар, ниҳоят, найзалар билан қуроолланган бўлган. Қўшиннинг сони 3 минг кишига етган. Отлиқлар отрядлари одатда 300 суворийдан иборат бўлган. Баъзи ёзувларга қараб, жангга саф тортишда муайян формалар жорий бўлганлигини фараз қилиш мумкин. Фланг атакалари, флангдан кириб ўраб олиш ва кечалари тўсатдан ҳужумлар қилиш усуллари ҳам қўлланилган бўлса керак. Масалан, қуръа ёзувларидан бирида: «Бу кеча лагерда бироқ фалокат юз бермасмикин, тун тинч ўтармикин?» деб сўралади. Инь давлатининг синфий характери қўшнларни тузишда ҳам яққол кўринади. Чунончи, пиёдалар одатда ўз хўжаликларидан ажратилиб қўшинлар қаторига чақирилган оддий деҳқонлардан иборат бўлган. Бу ҳол «Қўшиқлар китоби» да ҳам образли қилиб тасвирлангандир. Жанг араваларида одатда зодагонлар жанг қилганлар, чунки улар икки от қўшилган эгар-жабдуқли аравани жангга қўйишга қодир бўлганлар.

Кўчманчилар билан узоқ вақт олиб борилган урушлар Шан-Инь давлатини заифлаштириб қўяди. Вэй дарёси ҳавзасига жойлашиб олган чжоу қабилалари бир қапча катта галабалардан кейин қадимги Инь подшолигини тор-мор қилиб, унинг харобалари устида янги давлат барпо қилганлар ва бу давлат қабила номи билан Чжоу давлати деб аталган.

**Ёзувнинг
пайдо бўлиши**

Энг қадимги пиктограф (суратли ёзув) ва иероглиф ёзуви Шан-Инь даврида пайдо бўлган бўлса керак. Айрим сўзларга қуёш, ой, ер, ўрмон, эркак, хотин киши, ҳайвонлар ва қурбонликларнинг суратлари ва ҳоказолар орқали маъно берилган. Кейинчалик мавҳум тушунча (идеограмма)ларни билдирадиган бирмунча мураккаб аломатлар пайдо бўлган. Масалан, «шарқ» сўзини билдирмоқчи бўлсалар, дароҳтнинг ва унинг орқасида чиқиб келаётган қуёшнинг суратини солганлар. Шу пайтдан бошлаб оҳангдош сўзлар (омофон) ни айрим идеограммалар воситаси билан ифодалашга уринилган, қадимги суратли ёзув фонетик ёзувнинг хийла мураккаб принципи билан қўшилиб ёзиладиган бўлган. Аммо 1500 белгидан иборат бўлган ғоят мураккаб иероглиф системаси фақат иероглиф ёзувининг озми-кўнми аниқроқ формаларини ишлаб чиқиш ў ёқда турсин, ҳатто товуш ёзувининг энг оддий формаларини ҳам вужудга келтира олмади.

**Чжоу давлати
(эраиздан ав.
XII—VIII асрлар)**

Чжоу давлатини барпо қилган хитой қабилалари неолит давриданоқ Шимолий Хитойнинг Вэй дарёси ҳавзасида, ҳозирги Шэньси вилоятида анчагина катта жойларга ўрнашиб олганлар. Замонлар ўтиши билан бу қабилалар Вэй дарёси ҳавзасида яшовчи бошқа ҳамма қабилалар устидан ҳукмронлик қила бошлаб, сўнгра анча катта қабилалар иттифоқини барпо қилганлар. Уша замондаги маибаларга қараганда бу қабилалар Инь давлати билан анча яқин муносабатда бўлганлар. Инь подшолари Чжоу князларига ўз давлатларининг шимоли-гарбий чегараларини қўшни кўчманчи қабилаларнинг ҳужумларидан ҳимоя қилишни топширганлар. «Чжоу» сўзининг ўзи баъзап Иньдаги ёзувларда учрайди. Инь давлатининг зодагон оналари ва ҳатто подшолари ҳам ўз қизларини чжоу қабилаларининг бошлиқларига эрга берганлар. Бу қабилалар Инь давлатидаги қабилаларга қариндош бўлган бўлишлари ҳам мумкин. Чжоу қабилалари энг қадимги ва энг юксак Инь маданиятининг кўн элементларидан кенг фойдаланганлар. Чжоу қабилалари ёзув, хронология системасини, архитектура услуби, ўзига хос фол очиш тартиби ва ҳатто диннинг баъзи формаларини иньликлардан олганлар. Чжоуликлар Инь даври маданиятининг ютуқларини тап олганлар ва ўзлариини бу маданиятнинг ворислари ва давом эттирувчилари деб ҳисоблаганлар. Қуйидаги ҳикматли сўзлар: «Иньнинг донолик билан киритилган жиний қонушларидан ибрат олингиз», «Дилингиз маҳкам бўлсин ва халққа таълим бера билишингиз учун Шаннинг улуг одамлари яратган таълимотларни ўргангиз», «Иньдаги энг қадимги ва энг доно

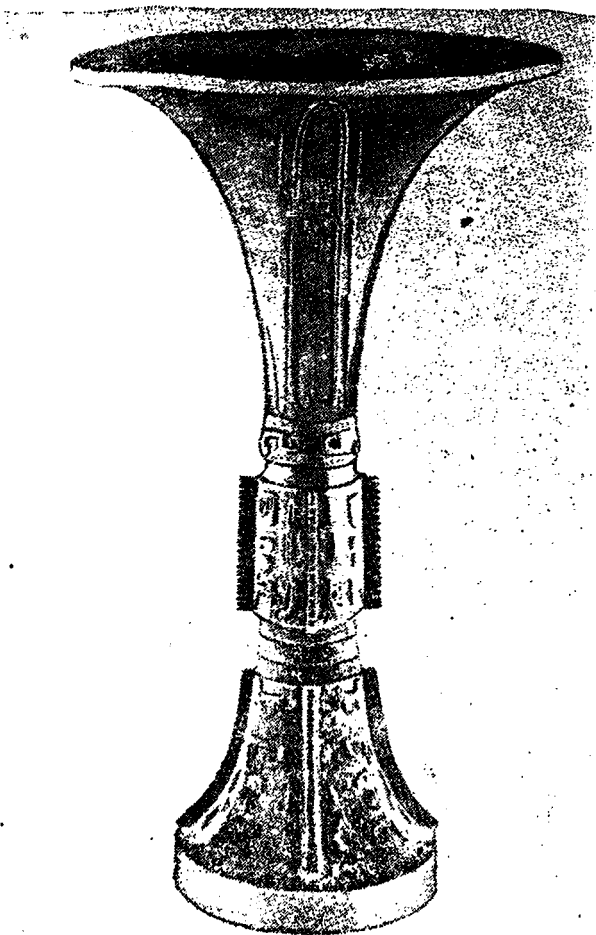
подшолар қолдириб кетган намуналар орасидан ўзингизга мос келганларини, яъни халқни ҳимоя қилиш ва унга ҳоким бўлишингиз учун хизмат қиладиганларини пухта ахтарингиз», «Инь расм-одатларини бажарингиз ва янги шаҳарларда қурбонликлар қилингиз» деган ҳикматли сўзлар худди ана ўша даврда пайдо бўлган бўлса керак.

Қадимги Хитой классик адабиётида чжоу қабилалари Инь подшолигини истило қилганлигини ва Шимолий Хитойда катта ва кучли Чжоу давлати барпо қилинганлигини тасвирлаб берган бир қанча афсона сақланган. Шу афсоналарга қараганда, Чжоу подшоси Вэнь ван истилочилик мақсадида гарбга қараб катта ҳарбий юриш қилган, Чжоу мамлакати чегараларини кенгайтирган ва Инь подшолигини истило қилиш планини тузиб, бу планни бажаришни ўз ўғлига васият қилиб қолдирган. Бу даврда Чжоу давлати ҳарбий жиҳатдан кучайиб, катта ҳамда қудратли армияга таянган ҳолда, Шимолий Хитойнинг Хуанхэ дарёси ҳавзасида ҳукмронлик қилишни даъво қила бошлайди. Бу жиҳатдан Чжоу подшоларидан бирининг кейинги замон ривоятларида бирида сақланиб қолган сўзлари айниқса характерлидир: «Бизнинг давлатимиз токи бутун жаҳон давлати бўлмагунча, токи денгизнинг нариги бурчаги ва кун чиқадиган бурчакдан тортиб мана шу еримизгача яшаб турган одамзод ичида бизнинг қонуни-мизга бўйсунмайдиган битта ҳам одам қолмагунча, биз подшо Вэнь вanning ишини давом эттиришимиз, ҳар қандай ялқовликдан воз кечишимиз керак».

Чжоу подшоси У ван Инь подшолигининг ички заифлигида фойдаланиб, Инь мамлакатини тамомла истило қилиб олиш ва Сариқ дарё ҳавзасининг ҳамма ерида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун кескин кураш бошлади. Бироқ подшолик қила бошлаганига тўққизинчи йил деганда қилган биринчи ҳужуми муваффақиятсиз бўлиб чиқди. У ван Хуанхэ дарёсигача бориб, орқасига қайтишга мажбур бўлган. Унинг шарққа қилган иккинчи юриши бирмунча муваффақиятли чиқди. Подшолик қила бошлаганига ўн бир йил деганда катта қўшинга бош бўлган ҳолда шарққа томон отланади ва иньликлар қўшини устидан тўла ғалаба қозониб, Инь давлатини истило қилади. Эрамиздан ав. XII асрда Шимолий Хитойда Чжоу давлати барпо бўлганлиги энг кейинги афсоналарда ана шу тарзда баён қилинади.

Хўжалиги ва ижтимоий тузуми

Ўша замоннинг манбалари Хитойнинг хўжалик ва ижтимоий тузуми Чжоу давлати ҳукмронлиги даврида қандай бўлганини тасаввур қилишга имкон беради. Мамлакатнинг бутун экономикасида қишлоқ хўжалиги ўзининг етакчилиги аҳамиятини

Чжоу династияси давридаги бронза идиши.

Торонто музейи.

сақлаб келган. Мамлакатнинг табиий шароити имкон берган районларда, асосан, чорвачилик билан шуғулланганлар. Шундай қилиб, дашт ва тоғлик областларда алоҳида чорвадор районлар пайдо бўлган, бу районлар махсус амалдорлар қўли остида бўлган. Манбаларда айтилишича, бу амалдорлар «паррадалар ва ҳайвонларни урчитишга ҳамда уларнинг мўл-кўл

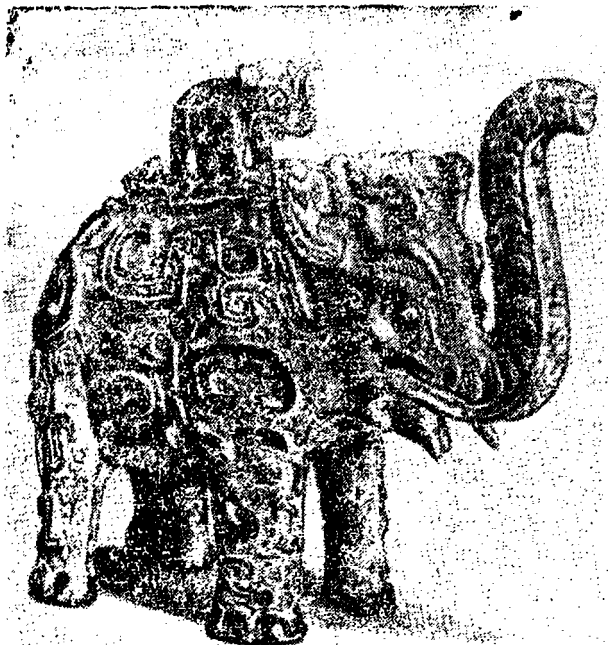
бўлиши тўғрисида гамхўрлик қилганлар» ва «чорва урчитиладиган яйловларни бошқарганлар». Давлат ҳокимияти йилқичилиikka алоҳида эътибор берган, чунки армияга жуда кўп миқдорда отлар зарур бўлган. Подшонинг махсус саройларидаги йилқилар боқиладиган алоҳида ўтлоқлар бўлган.

Бу даврда деҳқончилик энг катта аҳамиятга эга бўлган, деҳқончилик бутун мамлакатда, даставвал, дарё бўйларидаги серунум текисликларда кенг тарқалган. Энг кейинги замон афсоналарида Чжоу династиясининг илоҳийлаштирган отабоболари «деҳқончилик қаҳрамонлари» деб аталади. Масалан, Хоу-цзи номли «тариқ князи» бу династиянинг отаси ҳисобланади. «Қўшиқлар китоби» да ўша замоннинг деҳқончилик ҳаёти анча ёрқин тасвир этилган:

Хашак-ўтлардан тозалаб ерни,
У сепгандир сариқ донни,
Ҳосили пишгуича парварин қилиб,
Олгандир мўл уруғ ва донни,
Тарқатиб халққа ажойиб галла:
Қўшалоқ донли қора тариқни,
Баланд пояли, қизил ҳам оқини,
Эка бошлади халқ ҳам буни
Мўл ва кўп қилиб яна шу донни.

Шимолий Хитойнинг ҳосилдор соз тупроқли ерлари аҳолига деҳқончиликдан катта ҳосил олишга ва деҳқончилик хўжалигини хийла ривожлантиришга имкон берарди. Бу даврда агротехника янада тараққий эта бошлайди. Далаларни алмашлаш системаси пайдо бўлади. Ҳар бир участка уч бўлакка бўлинади, бунинг икки бўлаги ҳар йили экилиб, учинчиси шудгор қилиб қолдирилади. «Уч йилда ҳар бир участкага бир марта экиш гали келади; шундай қилиб, ҳар бир участка (бўлак) қаторасига икки йил экилиб, учинчи йили алмаштирилади». Ҳар учала ер бўлагининг алоҳида номлари ҳам бўлган. Масалан, биричи марта экилаётган далага «янги» деб, иккинчи марта экилаётган далага «янги ер» деб, учинчи марта экилаётган далага эса «уч ёшлик дала» деб ном қўйганлар. Ўғитлар ишлатилгани ҳамда кузги, баҳорги экинлар пайдо бўлгани ҳам агротехниканинг янада ривожланганлигини кўрсатади. Сўнгра боғдорчилик, мевачилик, сабзавотчиликнинг пайдо бўлганлиги, мевазор ва тутзорларнинг ривожлантирилганлиги ва наша экилганлиги ердан анчагина самарали фойдаланиш формаларига ўтилганлигини кўрсатади. Давлат ҳокимияти деҳқончиликни ривожлантириш учун бир қанча тадбирларни кўрган, деҳқоннинг меҳнатини шон-шухрат билан улуғлаштирган. Худди ана шунинг учун қишлоқ хўжалик ишлари тантанали диний маросим билан бош-

ланиши белгиланган, подшонинг ўзи омов ушлаб биринчи эгатни очиб берадиган бўлган, ҳосил ўриб олингандан кейин эса, янги ҳосил нонини дастлаб ўзи татиб кўрган. Қадимги китоблардан бирида тасвир этилган одатга кўра, ўлган зодагон мақбарасига жангчининг ўқи ва камалаги билан бир қаторда деҳқоннинг мотигасини ҳам қўйиш лозим бўлган.

Фил шаклида қилиб бронзадан ишланган идиш.

Чжоу даври

Қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда ҳунармандлик, жумладан деҳқончилик ривож топиши асосида мавжуд бўлган тўқимачилик ҳунари ҳам янада тараққий этган. Аммо металлургия айниқса аҳамиятга эга бўлган. Бу соҳада техникада энг йирик силжишлар юз берган. Металлар орасида бронза

аввалгича кенг тарқалиб, ундан кўпгина турли буюмлар, асосан қурол-яроғ ясалган. Бу даврда бронзани ишлаш техникаси жуда ҳам равнақ топган. Хитой тарихининг худди ана шу даврига оид бўлган гўзал бронза идишлар бундан далолат беради. Давлатга қарашли катта ҳунармандчилик устахоналарининг бўлганлиги ҳам

Бойқуш шаклидаги
қурбонлик идиши.
Чжоу даври.

ҳунармандчиликнинг ривожланганлигини кўрсатади; бу устахоналарда қуллар ишлаган ва уларни ҳунар ва санъатдан хабардор бўлган махсус амалдорлар назорат қилиб турган. Бу ҳунармандчилик ишлаб чиқариши бирмунча даражада дифференциациялашган эди. Масалан, бронза ишлаб чиқариш ишини бошқарувчи алоҳида амалдорлар бўлган, улар махсус металлургия устахоналарини бошқарган бўлсалар керак.

Ҳунармандчиликнинг ҳамда қишлоқ ҳўжалигининг тараққий этиши савдони ривожлантиришга сабаб бўлди. Истеъмомлап ортиқ маҳсулотлар бозорга олиб борилиб, товарга айлантирилган. Бунга алоҳида чорвачилик ва деҳқончилик районларининг ажралиб чиқиб кетиши ёрдам берди. Ҳар бир шаҳарда битта ёки ҳатто

бир печа бозор бўлиб, бу бозорларнинг қандай бўлганлиги ўша вақтдаги манбаларда муфассал ифодаланган. Уша таърифларга кўра, давлат ҳокимияти савдони маълум тартибга солишга уринган. Бир хил мол билан савдо қилувчи савдогарлар алоҳида расталарга жойлашиб, махсус амалдорларга бўйсунганлар. Масалан, бозор ғалла сотувчилар, қурол ясовчилар, кулоллик растаси, тунукасоzлар, қулфурушлар бозори ва ҳоказоларга бўлингган. Турли молларнинг катта-кичкилиги, сифати ва нархи давлат ҳокимиятининг махсус фармонлари билан белгиланган. Кўтарасига мол сотишга тўғри келганда шартнома (контракт) тузиш талаб этилган. Бозордаги умумий тартибни бозор бошлиғи қузатиб турган, унинг идораси бозор майдонининг ўртасида бўлган.

Чжоу даврининг ижтимоий тузуми ундан аввал ўтган даврга хос кўп хислатларни ўзида сақлаб келади. Масалан, патриархал оила жуда маҳкам ўрнашиб олган. Бу патриархал оилада ота чексиз ҳоким бўлган. Отага оиланинг барча аъзолари тамоман бўйсунмишлари лозим бўлган. Отанинг обрўсини давлат ҳокимияти қўллаб келган. Масалан, подшо Сюаньнинг (эрамиздан аввалги 827—782 йиллар) фармонида: «Ўзининг бевосита бошлиғи берган амрдан шикоят қилишга фуқаронинг мутлақо ҳаққи йўқ, чунки, агар шикоят қилишга йўл қўйиб берилса, болалар оталари билан судлаша бошлар ва ёши улуглар билан кичиклар ўртасида фарқ ҳам бўлмай қолар эди» дейилади. Хотин-қизлар айниқса оғир аҳволда яшаганлар, улар бутунлай асоратга солинганлар. Хотинларнинг шахсий мулкка эга бўлиш ҳуқуқи бўлмаган. Эркакнинг қариндош-уруглари бўлмаган тақдирдагина хотинлар мол-мулкка меросхўр бўла олганлар. Бунинг устига, хотин-қизлар абадий азоб-уқубатга маҳкум қилиниб, ичкарига бекитиб қўйилганлар. Дин ва қонун жасур хотин-қизларни қоралаб, бундай хотин-қизларга уйлапинши эркакларга ман этган. Уйини ташлаб кетган хотинларни оғир гуноҳкор деб ҳисоблаганлар. «Чунь-цю» китобига «Цзо-чжуань» номи билан берилган шарҳларда «Агар хотин ўз хонасидан бошқа жойда ўлиб қолган бўлса, унинг руҳ туморини эрининг руҳ тумори билан бир жойга қўймаслик керак» дейилади. Жамиятда хотин-қизга нафрат билан, паст назар билан қараш расм бўлган. «Хотинининг маслаҳатига амал қилиш» эр учун энг оғир гуноҳ деб ҳисобланган.

Асрлар бўйи маҳкам сақланиб келган қадимги қишлоқ жамоаси Чжоу даврида катта ўрин тутган. Қадимги хитой файласуфи Мэн-цзи деҳқончилик хўжалигининг қадимги жамоа деҳқончилиги негизига қурилган ва «цзинь-тянь» деб аталган алоҳида «қудуқ система» сени тасвирлайди.

Бу система шундан иборат бўлганки, «шаҳарлардан узоқда бўлган қишлоқларда (ер) тўрт бурчак шаклидаги бир-бирига тенг 9 та участкага (бўлинсин ва) улардан бир бўлагига (ўртадагиси) жамият ишида банд бўлган амалдорларни таъминлаш учун алоҳида мажбурият — «ўзаро ёрдам» йўли билан биргаликда ишлаб берилсин. Улим ҳам саёҳатлар ҳам бу деҳқонларни ўз қишлоқларидан ажрата олмайдиган бўлсин. Агар қишлоқлар ҳамма томони тенг тўрт бурчак қисмга бўлинса, у вақтда қишлоқ аҳолиси бир-бири билан дўстона алоқада бўлади. Улар бир-бирларини ҳимоя қилиб, муҳтожликка тушиб қолганларида ва касал бўлганларида бир-бировларига ёрдамлашадилар. Шунда оилаларнинг ҳаммаси тамомила иноқ бўлиб яшайди... 8 оила бир бўлиб, жамоа

ёки жамоага қарашли ерларни ишлайди. Жамоа ишлари тавом бўлгандан кейин, ҳар бир оила ўзининг шахсий ишига киришиши мумкин».

Бунда умумий кафиллик ҳақида айтилгани айниқса характерлидир, умумий кафиллик одатда барча жамоа аъзоларини бир-бирига маҳкам боғлайди ва бу ҳол, шубҳасиз, жамоа тузумидан келиб чиқади.

Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» да кўрсатганидек, жамоа тузуми узоқ вақтлар давомида шарқ деспотизмидаги энг қўпол формаларнинг таянчи бўлиб келди. Энг қадимги қулдорлик давлати тузилган даврда мамлакатнинг бутун ер фонди, шу жумладан жамоаларга қарашли ерлар ҳам, номинал тарзда давлат ихтиёрида деб ҳисобланарди ва бу давлат тепасида, К. Маркс ибораси билан айтганда, илоҳийлаштирилган золим подшодан иборат «боғловчи бирлик» турарди. Буни қадимги Хитой тилидаги махсус терминлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, «гунтянь» (жамоа ер майдони) сўзи шу билан бирга «йўлбошчининг ер майдони» деган маънони ҳам билдирарди. Аммо қадимги Хитой гуни (йўлбошчиси) ван (подшо) га айлангандан кейин, бир вақтлар жамоанинг йўлбошчи ихтиёрида бўлган барча ерлари энди номинал тарзда деспотик давлат ихтиёридаги ер фондига айланади. Шу билан бирга янги территориялар истило қилиш ва жамоа ерларини тортиб олиш процессида давлат қўлида бевосита подшога қарашли марказлашган ер фонди ҳам пайдо бўлади. «Шицзинь» китобидаги қўшиқлардан бирида, Чжоу подшоси Люнинг ҳарбий юриш олдидан «дала ва омборлардаги запасларни йиғиб, галлачи жуда катта-катта қопларга тўлдиргани» айтилади. Чжоу давлатининг энг қадимги подшолари бўлган бу ҳокимлар «халқни тумтарақай қилиб, майдон очганликлари», афтидан ўз ерларида, ўз майдонларида катта деҳқончилик хўжалиги ташкил қилганликлари қўшиқларда образли қилиб тасвир этилган. Чжоу подшолари аристократларга катта-катта ер майдонлари берганлар. Подшонинг ўз яқинларига ер берганлигини бу даврдаги бронза идишларда тасвир этган ёзувлар кўп учрайди. Масалан, ана шундай ўзига хос совға ёрлигининг бирида: «Бу Ди, сенга, ҳарбий ишдаги хизматларинг учун камон ва ўқлар, 5 оиладан иборат куллар ҳамда 10 участка ер ҳада қиламан» дейилади.

Қадимги Шарқнинг бошқа халқлари тарихига онд манбалардаги сиғари, қадимги Хитой тарихи ҳақидаги ҳужжатлар К. Маркснинг жуда аниқ баён қилинган қуйидаги фикрини тасдиқлайди:

«Бу ерда (Осиёда — В. А.) давлат ернинг олий мулкдоридир. Бу ерда суверенлик — миллат кўламида тўпланган ер

мулкчилигидир. Лекин шуниси борки, бунда гарчи ерлар шахсларга ҳам, жамоаларга ҳам қарашли бўлса-да, ердан шахслар ва жамоалар фойдаланса ҳам, ерга ҳеч қандай шахсий мулкчилик йўқдир»¹.

Ерларнинг катта аристократларга бўлиб берилиши қадимги патриархал турмуш шароитида яшаган зодагон мулкдорлардан иборат бирмунча кенг бир табақанинг ташкил топишига сабаб бўлди. «Қўшиқлар китоби» да бой одамнинг ихтиёрида бўлган поместье мапа бундай тасвир қилинган:

Бу ерда хўжайин ва унинг тўнғич ўғли,
Кичиклари ва барча болалари,
Забардаст хизматкорлару, ёрдамчилари.
Гўшт ейишар дастурхонда, шовқин-сурон кўтариб!
(Эрлари) овқат кетирган, хотинларин эслар муҳаббат-ла,
Хотинлари қолади эрлар қошида.
Сўнгра, жануб томондаги ер бўлақларин
Ўткир тишли омовлар ҳайдай бошлайдн аста-аста.
Экадилар доннинг хилма-хил навин
Ҳар бир донда ҳаёт ўзати, шунда,
Уруғлар ниш отиб кўтарилар текис қатор-ла,
Дон тўла бошоқлар ўсар барқ уриб...
Сўнг келар ўроқчилар тўп-тўп бўлишиб.

Сўнгра ота-боболар шарафига мўл ҳосилни йиғиб-териб олаётганликлари тасвир қилинади, бу эса, «давлатнинг шон-шарафини баландга кўтариши» лозим бўлади.

Бу аристократик хўжаликларда қуллар меҳнатида жуда кенг фойдаланганлар. Шан-Инь давридаёқ вужудга келган қулдорлик энди кенгая ва кучая боради. «Асир» («фу») сўзи ишлатилган ёзувлар қулдорликнинг мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Одатда тегишли иероглифда чиганоқ қидираётган киши тасвир қилинади. Чиганоқ топиш учун асосан ҳарбий асирлардан фойдаланилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. «Чэнь» деган бошқа бир иероглиф аломати, энг қадимги Хитой луғатларининг таъбирича, «судраш» ёки «подшога хизмат қилиш» деган маънони билдирган ва тобеликни, бўйсуннишни тасвир этган. Шунинг учун хитой тарихчилари, «чэнь» аломати «қул» деган маънони англатади деб айтиш мумкин, дейдилар. Илгари замонлардаги каби, бу даврда ҳам қуллар ҳарбий асирлар қаторидан олинган. «Шу-цзин» китобида айтилишича, Чжоу подноси У ван ҳарбий юриш олдидан ўз қўшинларига оқ йўл тилаб, сўнгра: «Шан майдонларида биз томонга қочиб ўтганларни ўлдирмангиз, уларни фарбдаги далаларимизда хизмат қилишга (ишлашга) мажбур этамиз» деган. Шан давлати бўйсундирилгандан кейин иньликлар ва

¹ К. Маркс. Капитал, III т, 804-бет.

уларнинг иттифоқчиларидан бир қисми қулларга айлан-тирилган. Чжоу подшолари бу янги қулларни ўз яқинларига, ҳарбий бошлиқлари ҳамда амалдорларига бутун-бутун уруғ гуруппалари билан тортиқ қилиб берганлар. Масалан, Лу князлигининг ҳокими Бо Циньга иньликларнинг олти уруғи, Вэй Кан-шуга етти уруғи тортиқ қилиб берилган ва ҳоказо. Подшонинг ана шундай тортиқларини чиройли қилиб ишланган бронза идишларига ёзилган кўп ёзувлар тасдиқлайди. Бу ёзувларнинг баъзиларида: «Сенга жанг аравалари, отлар, ҳарбий қурол-яроғ ва 150 оилали қулларни тақдим этаман», «Цзян 10 шода чиғаноқ, 10 оилали қул, 100 одам тортиқ қилиб берган, сенга 200 оилали қулларни тақдим этаман» дейилган. Айрим аристократларга жуда кўп қуллар тақдим этилганлиги ўша замонлардаги бошқа манбаларда ҳам тилга олинади. Масалан, «Цзо чжуань» да айтилишича, подшо Цзинь Хуан цзига шимлий қуллардан (ди чэнь) 1000 оилани тақдим этган».

Чжоу даврида «қул» сўзини билдириш учун «нунфу» деган бошқа терминнинг ишлатилганлиги характерлидир. Бу даврдаги манбаларда нунфунинг меҳнати тасвирланганда, бу одамнинг ишлаб чиқариш қуроллари бўлмаганлиги аниқ кўрсатилади. Булар ўз хўжайинларига қарашли қишлоқ хўжалик асбоблари билан зодагон қулдорларнинг ерларини ишловчи чинакам қуллар бўлганлар ва меҳнатлари эвазига ейиш учун «узoқ туриб қолган дон» олганлар. Масалан, «Да тянь» номли қасидада назоратчи қулларга қараб бундай дейди: «Қатта майдонларда ҳосил мўл бўлади. Деҳқончилик асбобларини тайёрлаб бўлганларингдан кейин, менинг жануб томондаги ерларни ҳайдаётган ооч ва плугларимни олиб, 100 хил дон экарсизлар».

Бир томондан, деҳқончилик қилувчи ўтроқ қабилалар билан ва, иккинчи томондан, Хуанхэ дарёси ҳавзасида деҳқончилик қилувчи маданий давлатлар атрофидаги кўчманчи тоғликлар ва даштда яшовчилар ўртасида бўладиган доимий ўзаро муносабат қадимги Хитой тарихи учун жуда характерлидир. Бу ўзаро муносабат қадимги Хитой тарихига бир қадар таъсир этган.

«Қабилалар бир қисмининг ўтроқчилиги билан иккинчи қисмининг давом этиб келган кўчманчилиги ўртасидаги ўзаро умумий муносабатни тарихнинг энг бошиданоқ барча шарқ халқларидан кўриб билиш мумкин»¹.

Қадимги Хитойда ўтроқ халқлар билан кўчманчи халқларнинг бир-бирига таъсири кучли бўлиб, узoқ вақт давом этиб келган. Хитой давлатининг чегаралари Чжоу даврида

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Танланган хатлар, 73-бет.

анча кенгайган, тараққиёт жиҳатидан бир қадар паст даражада турган қабилалар қудратли Чжоу подшолиги қўл остига тушиб қолганлар. Хитойлар кўчманчи қабилаларга ҳақоратли ном берганлар, маъно жиҳатидан олганда бу ном грекларнинг «варварлар» деган сўзига тўғри келади. Хитойлар бу қабилаларни қурол кучи билан бўйсундириб, катта-катта уруғ гуруҳларини қулларга айлантирганлар. Қуллардан ҳунармандчилик устахоналарида, деҳқончиликда ва ҳарбий ишларда фойдаланилган деб айтишга имкон берадиган далиллар бор. Қуллар меҳнатидан подшолар ва қулдорлар фойдаланганлар, шу билан бирга, қуллар ҳақида гап борганда уларнинг қайси қабиллага мансуб эканликлари доимо кўрсатилган. Масалан, шарқий қабилалардан (и-ди) бўлган қуллар чўпонлик ва чорвачилик билан, жанубий қабиладан бўлган қуллар (мань-ди) махсус йилқиларни боқиш билан шуғулланганлар. Ҳар бир айрим катта уруғ гуруҳи хўжаликнинг маълум бир тармоғида ишлаган. Полшо хўжалигида қуллар меҳнатидан жуда кўп фойдаланганлар. Давлат муассасалари ва айрим амалдорлар ихтиёрида ҳам қуллар жуда кўп бўлган. Масалан, мансабдорлар бошлиғининг 120 қули бўлган, чорва бошқармасида 200 қул бўлган, деҳқончилик бўлимида 120 қул, камалак ва ўқ бўлимида 80 қул ишлаган ва ҳоказо. «Чжоули» китобидан олинган бу маълумотлар, Чжоу даврида қуллар меҳнатидан фойдаланиш негизига қурилган катта сарой хўжалиги бўлганини кўрсатади.

Қулдорлик кучайиши билан қул савдоси ҳам пайдо бўлган. Буни бронза идишларда сақланган ёзувлар кўрсатади. Масалан, бешта қулнинг бир от ва бир калава инакка айрибош қилинганлиги эрамиздан ав. Х—IX асрларга доир ёзувлардан бирида айтилади. Бозорларда қуллар билан савдо қиладиган алоҳида расталар бўлган. Қулдорликнинг кучайиши, бир томондан, зодагон қулдорлар ва иккинчи томондан, камбағаллашиб қолган жамоачи деҳқонлар ўртасидаги фарқни яна ҳам чуқурлаштирган. Кучайиб бораётган социал низолар тобора ёрқинроқ кўрина бошлайди. Хонавайрон бўлиб бораётган оддий жамоачиларнинг норозилиги ўша даврдаги шеърӣ асарларда, халқнинг кундалик ҳаётидаги реал фактларни акс эттирувчи халқ қўшиқларида ифода этилган:

Сиз экмайсиз, сиз ўрмайсиз,
 Уч хўжаликдан даромадни қандай қилиб оласиз?
 Овда меҳнатни сиз қилмайсиз,
 Ҳовлинигда осилиб турган бўрсиқ териларни қаердан олгансиз?
 Сиз экмайсиз, сиз ўрмайсиз,
 Тоғ-тоғ ғарамларни қайдан олгансиз?

Зодагоннинг бошқаларнинг оғир меҳнатидан фойдаланиб тўплаган бойлиги қўшиқларда ғазаб билан тасвирланади. Халқнинг гўзал ибораларида, камбағалнинг донини еб семирувчи бойларни худдий каламушларга ўхшатилади:

Эй, баҳайбат каламуш-сичқонлар,
Тарғимизни еб кетманглар.
Уч йил бўлди ишлаймиз сизга,
Сиз бўлсангиз ҳеч қилмайсиз ғам,
Бизнинг оғир меҳнатимиздан.
Ташлаб кетармиз абад сизни
Топмоқ учун жой ўзимизга.
Бахт берувчи порлоқ ерлардан.

Бу даврнинг социал терминлари кескин синфий табақаланиш пайдо бўлганини кўрсатади: ёзувларда «олижаноб оталарга», «халқ оталарига», «майда одамлар», меҳнаткашлар қарама-қарши қилиб қўйилади. Улар ўша даврнинг ёзувлари ва манбаларида «бу» ва «чэнь» деб аталади. Меҳнаткаш халқ оммаси ҳамма нарсдан маҳрум қилиниб, қашшоқ ҳаёт кечиришга маҳкум этилган эди. Шу қийин аҳволдан қутулиш иложини топа олмаган камбағалларнинг тақдири муқаррар суратда оғир қуллик азобини кечиришдан бошқа нарса эмас эди:

Юрагим ғаш, ўйлайман ҳамон
Қора қисматим ҳақда.
Қилинармиз барчамиз бирдан:
Бировларга қорол, бировларга қул.
Шўрим қурсин! Қайдан излай энди мададни?

Қадимги Хитой жамиятининг кескин равишда синфларга ажралиб кетганлиги ўша даврнинг диний-сиёсий трактатларида ёзилган. «Маросимлар йилномаси» («Ли-цзи»)да: «Маросимларнинг оддий халққа даҳли бўлмаганидек, жиноят қилган олий амалдорлар жазодан холидирлар» дейилган.

Камбағаллар ва қуллар меҳнатини эксплуатация қилишнинг оғир формалари кўпинча қўзғолонларга сабаб бўлган. Ана шундай йирик халқ қўзғолонларидан бири Чжоу подшоши Ли ван даврида бўлган, бу қўзғолон вақтида халқ оммаси пойтахтнинг ўзида бош кўтариб, саройни қуршаб олган, подшони ҳайдаб юборган ва ҳатто унинг ўғлини ўлдирмоқчи ҳам бўлган. Бироқ бу қўзғолонлар меҳнатни эксплуатация қилишнинг қулдорлик формаларига асосланган мавжуд тузумни тубдан ўзгартира олмагандир:

Давлат тузуми Қадимги Хитойнинг бу даврдаги катта давлатида бутун мамлакатни подшо номидан идора қилувчи мураккаб бюрократик аппарат секин-аста пайдо бўлган. Подшо атрофида давлат бошқармасидаги

олий мансабларни эгаллаган аристократ амалдорлардан иборат хийла катта бир группа вужудга келган. Бу группада подшонинг жуда катта ҳуқуқларга эга бўлган ва мамлакатни бошқаришнинг ҳамма воситаларини ўз қўлига олган энг яқин ёрдамчиси биринчи ўринда турарди. Энг қадимги Шарқ мустабид давлатларида бўлгани сингари, бу мансаб баъзан наслдан-наслга мерос бўлиб ўтарди.

Ҳокимлик қилиш жиҳатидан араб вазирига тенг келади-ган бу олий амалдорга уч кишидан иборат алоҳида коллегия бўйсунган, булар баъзан «уч оқсоқол» деб аталган, ҳамда уч муҳим маҳкамага бошлиқ бўлган. Булардан бири «халқни қўриқлаши» лозим бўлган «кўпчилик бошлиғи»дир. Унинг вазифаси мамлакатнинг бутун хўжалик ҳаётини бошқаришдан иборат бўлган. У қишлоқ хўжалигига оид ҳамма ишларни ташкил қилиш (экиш, ўриш, янчиш) билан шуғулланган. Бутун мамлакатдаги савдо-сотик ишлари унинг қўлида бўлган, товарларга нархлар белгилаган ва қарамоғидаги одамлари бозорларда тартиб ўрнатиб турганлар. «Уч оқсоқол»нинг иккинчиси «отлар бошлиғи», бошқача айтганда, «подшо поместъелари қўшинлари бошлиғи» бўлган ва у «қўзғолончиларни ром қилиб туриши» лозим бўлган. Бу амалдор ҳарбий маҳкаманинг тепасида туриб, бутун мамлакатнинг ҳарбий идора ишларини бошқарган. У ҳарбий хизматга янги лашкарлар тўплаган, ҳарбий таълимга раҳбарлик қилган, ҳарбий инспекцияга бошчилик қилган ва қўшинларнинг таъминот ишларини идора қилиб турган. Шу билан бирга у армияга бош бўлиб, уруш вақтида унга қўмондонлик қилган. Ниҳоят, мамлакатнинг бутун ер фондини бошқарган ва уни сув билан таъминлашга доир ишларга раҳбарлик қилган «ижтимоий ишлар бошлиғи» ҳам муҳим ўрин тутган. Бутун ирригация тармоқлари устидан олий назорат ишлари унинг қўлида бўлган. У дарёлар, каналлар, тўғонлар, бутун суғориш иншоотларини ва ишларини, шунингдек бутун йўлларнинг тартибли бўлишини кузатиб турган. Унинг қўл остида кўп амалдорлар бўлган, улар мамлакатдаги сунъий суғориш шохобчаларининг тўғри ишлашини кузатишлари ва, шу билан бир қаторда, далаларни пайкаллаш ишларини бажаришлари лозим бўлган.

Шундай қилиб, кўз олдимизда хўжалик маҳкамаси, ҳарбий маҳкама ва ижтимоий ишлар маҳкамасидан иборат учта энг муҳим маҳкама гавдаланади. Маркс, Шарқдаги бу уч маҳкаманинг катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатган эди: «Осиёда идора қилишнинг фақат уч шохобчаси: молия маҳкамаси ёки ўз мамлакатининг халқини талайдиган маҳкама, ҳарбий маҳкама ёки бошқа халқларни талайдиган маҳ-

кама ва, ниҳоят, ижтимоий ишлар маҳкамасидан иборат шохобча, одатда, қадим замонлардан буён яшаб келарди»¹.

Кейинчалик подшо поместъелари ва саройини идора қилиш ишларини, суд ишларини ва диний расм-одатларни бошқарадиган амалдорлар ҳам пайдо бўлган. Масалан, дастлабки «уч қоққолдан» ташқари яна бошқа учта амалдор ажралиб чиққан. Улардан биринчиси подшо саройини ва унинг таъминотини идора қилган ва бу билан подшо хазинасига бош бўлган, иккинчиси суд ишларига қараган, учинчиси эса император авлод-аждодлари эътиқодининг олий қоҳинни вазифасини бажарган. Бу уч амалдор подшога яқин бўлганликлари туфайли бошқалардан фарқ қилганлар. Улар орасида подшо хазиналари бошлиғи, аста-секин биринчи ўринни эгаллаган, эраמידан аввалги VII асрда у давлатни идора қилишда подшонинг энг яқин ёрдамчиси бўлиб олган.

Бу маҳкамаларнинг ажралиб чиқиши ҳамда бу мансабларнинг алоҳида бўлиб кетиши халққа солиқлар солиш, суд ишларини уюштириш ва подшо ҳамда подшо ҳокимияти эътиқодининг расмийлашуви билан боглиқдир. Солиқлар орасида экин ерларига солинадиган солиқ муҳим ўрин тутган, бу солиқ кузда ўрим-йиғимдан сўнг йиғиладиган ҳосилдан деярлик тарзида олинган. Тоғ ва кўллардан олинадиган солиқлар улардан келадиган даромаднинг тўртдан бир қисми миқдоридан бўларди. Бу солиқлар натура билан олинган. Савдогарлар бозордаги жой учун битишув вақтида, молларини (полотно, ишак ва ш. к.) соғайтганда бож тўлашга мажбур бўлганлар, шу билан бирга бу бож металл пул билан тўланган. Бу эса, савдонинг янада тараққий этганини кўрсатади.

Бу даврда олий суд маҳкамасининг ва жиний ишларни кўрадиган олий судьянинг алоҳида бўлиши суд ишларини йўлга қўйишнинг ривожланганлиги билан боглиқдир. Суд ишлари секин-аста расмийлашиб бориб, энг қадимги ёзма қонунлар ва энг қадимги кодекслашган ҳуқуқлар пайдо бўлган. Бу қонунлар сиёсий тузумнинг ўзгармаслигини ва илоҳийлаштирилган подшонинг даҳлсизлигини юридик жиҳатдан таъминлаш мақсадини кўзда тутган. Масалан, олий зотни ҳақоратдан сақлаш тўғрисида махсус қонун бўлган; салгина бўлса ҳам подшога тил тегизган одам шу қонунга мувофиқ қаттиқ ва оғир жазога тортилган. Қадимги ярим афсонавий Му деган подшо тузган жиноят кодексидан, жиноят қилган кишиларга оғирроқ бериладиган жазо чоралари

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Танланган асарлар, I т., 305-бет.

анчагина пухта ишлаб чиқилган, дейилади. Булар ичида бешта энг оғир жазо: ўлим жазоси, эркакларни бичиш ёки хотинларни саройга қамаб қўйиш, оёқларни кесиб ташлаш, бурунни кесиб ташлаш ва айбдорнинг юзига қора лаънат тамғаси чекиш каби жазо чоралари алоҳида кўрсатилган. Бироқ бу жазолар ўсиб борувчи пора (выкуп) воситаси билан алмаштирилиши мумкин бўлган. Бу эса қонунчилик ва суднинг сиғий характерда бўлганлигини, бойларнинг пул воситаси билан оғир жазодан қутула олишларига имкон берганлигини кўрсатади. Бу жиноят кодекси 3 минг моддадан, тўғриси, энг қадимги жиноят қонунилари мажмуасини бир китоб қилиб тўплаган суд қарорлари (казуслари)дан иборат бўлган. Тасодифан ва билмасдан туриб жиноят қилиб қўйганларга нисбатан енгилроқ жазо, атайин жиноят қилганларга оғирроқ жазо бериш кўзда тутилган бу даврда юридик фикрларнинг бирмунча тараққий қилганлигини кўрсатади. Олий судьядан иборат юқори суд инстанцияси жиноят қилганларга ўлим жазоси берилиши лозим бўлган муҳим ишларнигина қараган. Бошқа ҳамма ишларни маҳаллий судьялардан иборат қўйи инстанция суллар кўриб чиққанлар.

Жиноят, император авлод-аждодларининг олий хоҳинини юқори амалдор сифатида алоҳида ажратилиши, подшо худонинг ердаги ноибигина эмас, балки унинг ердаги тимсолидир, деган таълимот расмий тус ола бошлаганлиги билан боғлиқдир. Шу сабабли ердаги худо деб ҳисобланган подшо «осмон ўғли» деб, унинг амр-фармонлари эса «муқаддас йстаклар» деб аталган. «Осмон ўринбосари» сифатидаги подшо одамлар билан табиат кучлари ўртасида воситачи ҳисобланган. Подшо ҳар беш йилда мамлакатни саёҳат қилиб чиқиши ва муқаддас тоғларда худоларга ўз қўли билан қурбонликлар қилиши лозим бўлган, бу ҳол қадимги Хитой давлатининг теократик характерда бўлганлигини кўрсатади. Подшо ҳокимиятининг «илоҳий» характерда бўлганлиги шунда кўринадики, одамлар ҳаммаси подшонинг қули деб ҳисобланган. Ҳатто олий амалдорлар ҳам подшо олдида ер ўпиб уч марта таъзим қилишлари лозим бўлган. Подшоларнинг худодан келиб чиққанлиги қадимги афсоналарда тавсифланган. Масалан, афсоналардан бирида, подшо Чжао хотинининг Чу аждоди руҳи билан алоқа қилиши патижасида сирли равишда подшо Му дунёга келган, дейилади. Бу афсонада, подшо Му ғайри табиий қобилиятларга эга бўлган ботир эди, деб тавсифланади. У, мўъжиздек отлар қўшилган жанг аравасида «дунёнинг тўрт томонига» ҳарбий юриш қилган эмиш. Қуларнинг бирида у қизиқиб кетиб, Сариқ дарё манбаига борган экан. У Сариқ подшонинг саройини зиёрат қи-

либ, сўнгра кун ботишдаги тоғларга чиқиб борибди. Ғарб ва ажал келтирадиган касалликларнинг маъбудасини зиёрат қилибди. Шу тариқа, подшо бошқа ҳамма одамлардан бутунлай ўзгача бир муҳитда яшовчи қандайдир афсонавий худо қилиб кўрсатилади.

Подшо ҳокимиятини илоҳийлаштиришдек қадимги Шарқ деспотиясига хос бўлган идеология олий қоҳин томонидан амалга ошириб келинган подшо аждодларига топинишда, шунингдек сарой ичидаги дабдабали тартибларда ўзининг ташқи ифодасини топди.

Подшо резиденцияси айни замонда давлат пойтахти ҳам бўлган. Чжоу давлатининг асосий марказлари ва пойтахтлари бўлган Фэнь ва Хао шаҳарларининг, кейинчалик Ло-и номи ҳам тарихий традицияларда сақланган. Сарой аҳли ва аристократлар ҳаётининг ранг-баранг тасвирлари ўша даврнинг адабий асарларида, жумладан сарой поэзиясида сақланиб қолган. Бронзадан ясалган ғоят чиройли буюмлар, тантанали диний маросимларда қўлланилган идишлар, қимматбаҳо қурол-яроғлар, санъат асарлари моддий маданият ва санъатнинг раванқ топганини, шунингдек қул ва камбағаллар меҳнатини эксплуатация қилган зодагон қулдорларнинг қўлида катта бойликлар тўпланганлигини кўрсатади.

Чжоу даврининг
сиёсий тарихи

Қадимги ривоятларга ва анча кейинги, лекин ишонса бўладиган манбаларга қараганда, Чжоу династиясидан чиққан подшолар Инь давлатини истило қилганларидан кейин катта ва кучли подшолик барпо этганлар. Илк Чжоу династияси давридан бошлаб ҳокимият тепасига бирин-кетин келган подшоларнинг номларигина маълум. Эрамиздан аввалги V—IV асрларда ёзилган «Осмон ўғли Му тарихи» да шу даврга оид қадимги афсоналар сақланган. Бу қадимги афсоналарда подшо Чао билан подшо Му давлат территориясини жуда кенгайтирган улуг истилочилар қилиб кўрсатилади. Шу истилочилар натижасида хитойлар Янцзицзян ҳавзасига кириб бориб, Хан дарёси бўйларида ва Хубэй районида яшовчи қабилаларни бўйсундирганлар. Хитойнинг сиёсий ҳаётига доир аниқроқ маълумотлар эрамиздан аввалги IX—VIII асрлардан бошлабгина маълумдир. Қўшни халқларни талаш ва қулларни қўлга тушириш учун доимо урушлар олиб боришни талаб қилган қулдорлик хўжалигининг тараққий этиши сиёсий зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келди. Қўп бойликлар, катта поместьелар кўндан-кўп қуллар айрим магнатлар қўлида тўпланиб, улар зодагон ер эгаларининг мустақам табақасини вужудга келтиради. Меҳнаткаш камбағаллар билан қуллар оммаси зодагон ер эгаларининг акси

эди. Оддий халқ меҳнатини эксплуатация қилишнинг шафқатсиз формалари оммавий қўзғолонларга сабаб бўлиши турган гап эди. Эрамиздан аввалги 842 йилда пойтахтдаги камбағал халойиқ оммаси подшо Ли ванга қарши бош қўтариб, саройни штурм қилган. Халқ ағдариб ташлаган уқувсиз подшо Ли қочишга мажбур бўлган. Кучли синфий кураш подшо ҳокимиятини эгаллаш учун кураш билан бирга олиб борилган. Чжоу Гун ва Чжао Гун деган икки тўра ўзларини давлат регентлари деб эълон қилиб, шу билан бирга уларнинг ҳокимлик қилган вақтлари «Умумий розилик» деган характерли ном олган. Ҳоким аристократлар синфи меҳнаткаш оммага декларатив бўлса ҳам, сал ён беришга мажбур бўлган бўлса керак. Шуниси ҳам борки, тарихий традицияда сақланган ривоятда айтилишича, ағдарилган подшо Лининг ўғлини сақлаб қолиш учун ўша тўралардан бири ўз ўғлини халққа топшириб қурбон қилган. Кескин синфий кураш даври бўлган бу даврнинг «Умумий розилик» деб ном олиши, аристократларнинг халққа ён беришга мажбур бўлганлигини келажакдаги авлоднинг эсига солмаслик учун қилинган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Эрамиздан аввалги 827 йилда, Ли ван ўлганидан кейин, регентлар ҳокимияти унинг ўғли Сюань ванга топширилганлар. Подшо Сюаннинг подшолик қилгани тўғрисидаги (эрамиздан аввалги 827—782 йиллар) аниқ маълумотлар «Қўшиқлар китоби» да ва бошқа бир қанча манбаларда сақланиб қолган. Хитойнинг бутун тарихий традициясида катта урушларни Сюань ван қилган, у бу урушларни қарам қабилалар ўртасидаги қўзғолонларни бостириш, шунингдек, асосан кўчманчилар жойлашган қўшни мамлакатларни босиб олиш учун қилган, дейилади. Бу урушлар ўша даврдаги адабий асарларда, авлод-аждодларнинг ибодатхонасида айтилган тантанали қўшиқларда поэтик формада ёрқин қилиб тасвир этилган. Қасидалардан бирида кўчманчи Сюнну қабиласининг эрамиздан аввалги 822 йилда Чжоу подшолигига бостириб кириб, пойтахтни эгаллагани тасвир этилган:

Олти ой бўлганди алғов-далғовга!
 Жаанг аравалари турар шайланиб,
 Тўрттадан аргумоқ ҳар аравага
 Қўшилган, уларнинг қуроли ҳам шай.
 Қаҳрла Сюнну элимиз босди,
 Шулар сабаб шошилинч рўбарў чиқдик.
 Пойтахтни... қутқармоқ учун отланинг.
 Деди шоҳимиз, биз йўлга чиқдик.
 Кўрсатдик мислсиз мардлик, жасорат...
 Сюнну енгилди, биз ғолиб чиқдик.
 Цяо ва Хуни қўлга киритиб,

Хао ва Фэнни ҳам истило қилиб,
 Цзинь дарёсин шимолигача
 Ета олган Сюнну роса янглиши,
 Режалари ҳам хўп пучга чиқди.
 Қушлар тасвирланган байроғимизда,
 Ҳилпиллар эди у бақувват қўлда.
 Унта жанг араваси олдида учар...
 Омонсиз енгдик Сюннун биз,
 Ун минглаб элларга бу намунамиз.

Бошқа бир тантанали қўшиқда Сюаннинг Чжоу давлатидан жануби-шарқ томонда яшаган кўчманчи Сюй қабиласи билан қилган уруши тасвирланади. Подшонинг ўзи олти армияга бош бўлиб, Сюй мамлакатига қарши ҳужум бошлайди. Хитойлар ўз аскарларининг кўплиги, «тўп бўлиб юрмасдан, саф-саф бўлиб» боришлари туфайли катта ғалаба қозonganлар. Уруш «жуда кўп асир» қўлга тушириш билан тугаган. Қасида, одатдагича, подшони кўкларга кўтариб мақтайди.

Чжоу давлати Хуанхэ дарёси ва унинг ирмоқлари бўйидаги бой ва унумдор водийларга тўхтовсиз ҳужум қилиб турган кўп сонли ва кучли кўчманчи қабилалар билан узоқ вақтлар давомида кураш олиб бориб заифлашганлиги, ички синфий зиддиятларни туғдирганлиги ва мамлакат ичида иқтисодий бирликнинг бўлмагани натижасида кучсизланиб, кейин бир қанча мустақил князликларга бўлиниб кетган. Бу князликлар тепасида зодагон қулдорларнинг вакиллари, ягона марказий ҳукуматга тобе бўлмаган қудратли аристократлар турганлар.

Эрамиздан аввалги 770 йилда Чжоунинг деярли номинал подшоларидан бири бўлган Пин ван, гарбий кўчманчилар сиқиги натижасида ўз пойтахтини шарқдаги Ло-и шаҳрига (кейинроқ Хэнань вилоятидаги Ло-янга) кўчирган. Хитойнинг мустақил майда князликларга бўлиниб кетиши аслда ана шу даврдан бошланиб, бу князликлар энди Шарқий Чжоу давлатига бўйсунмайдиган бўладилар. Эрамиздан аввалги VII асрда бешта энг кучли князлик иттифоқ тузиб, бу иттифоқ кучли марказлашган давлат барпо қилиш учун мамлакатни бирмунча тайёрлашни лозим бўлган. Бироқ бу бирлашув вақтинча бўлиб, мустақкам бўлмаган. Беш катта князлик, ҳар қайсиси устун бўлишга урингани туфайли, кучлар мувозанатини аранг сақлаб тура олган. Улар ҳокимлик қилган давр, яъни эрамиздан аввалги VII—V асрлар одатда «Беш ҳоким» замони деб аталади. Эрамиздан аввалги V асрда айрим князликлар ўртасида бу кураш айниқса кескинлашиб кетади. Шунинг учун ҳам эрамиздан аввалги V—III асрлар даври «Курашувчи подшоликлар» (Чжань-го) номини олган.

Ягона давлатнинг парчаланиш даври (эрамиздан ав. VIII—III асрлар)

Қадимги Хитой тарихи бу вақтдан эътиборан Хитой тарихининг илгариги давларидан сақланиб қолган манбаларга қараганда анчагина кўп манбалар асосида ўрганилиши мумкин. Аммо ўзаро синфий муносабатлар характери ҳамда баъзи социал-иқтисодий терминларнинг маъносини аниқ белгилаб олишга имкон берадиган махсус манбашунослик ва тарихий-лингвистик асарларнинг йўқлиги туфайли социал-иқтисодий муносабатлар масаласини ҳозирча тўла ҳал қилиб бўлмайди. Лекин хитой тарихчилари ва совет олимларининг асарлари баъзи фактларни аниқлашга имкон беради, бу фактлар манбаларни янада ўрганиш бу даврдаги қадимги Хитой қулдорлигининг тарихидаги унинг ўзига хос хусусиятлари қандай бўлганлигини тушунтиришга шубҳасиз ёрдам беради.

Темирнинг секинлик билан ёйилиши техникани ривожлантиришда секин-аста бутун бир бурилиш ясаб, янги ва анча мукамал темир қуролларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради. Эрамиздан аввалги VII асрда Ци князлигида давлат темирни ўз монополиясига олади. Омоч учун темир тишлардан фойдалана бошлайдилар, бу эса қул меҳнатини унумдор қилади ва қишлоқ хўжалигида кўп миқдордаги қуллардан фойдаланиш имкониятини тугдиради. Бироқ эски қишлоқ жамоаларининг мустақкам яшаб келиши қулдорлик муносабатларининг ривожланиш процессига бирмунча тўсқинлик қилади. Бу жамоаларнинг кўпи, айниқса мамлакатнинг узоқ жойларидаги жамоалар жуда примитив уруғ-қабилачилик шароитида ёки бир қадар тараққий этган оила-жамоа тузуми шароитида яшаганлар. Хитой подшолари томонидан қўшнилариининг кенг территориясини истило қилиниши ҳамда бир қанча мустақил князликларнинг ташкил этилиши катта-катта уруғ қabila ва оила-жамоа группаларини қул қилишдек қадимги Хитойнинг ўзига хос, алоҳида формаларининг пайдо бўлишига олиб келганки, бу группалар расмий жиҳатдан давлат «қуллари» деб ҳисоблансаларда амалда қисман айрим аристократларнинг ихтиёрига топширилганлар. Шу сабабли эркин жамоачиларни англатадиган айрим терминлар баъзан қулларни ифодалаш учун ҳам қўлланилган.

Иккинчи томондан, қулдорлик муносабатлари ривожланмаган бир шароитда қулдорларга қарамликдан эркинликка ўтиш босқинчилирини билдирадиган градациялар ҳукм сурганки, буни хошаки патриархал қулдорчиликнинг сақланганлиги, бутун-бутун жамоаларни коллектив суратда қулларга айлантириш ҳам бўлганлиги, ниҳоят, Хитойнинг иқтисодий жиҳат-

дан тараққий этган марказий районлари билан Хитойнинг Чжоу давлатига қарашли кенг чекка ерларга жойлашган кўчманчилар ва деҳқонларнинг примитив турмуши ўртасидаги кескин фарқ ҳам кўрсатиб туради. Доимо урушлар бўлиб туриши ва давлат марказларининг бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиб туриши, «сиёсий соҳада» тез-тез ўзгаришлар бўлиб туриши шунга олиб келганки, қуллар кўпинча ялписига озол қилиб юборилган, эркин деҳқонлар эса, аксинча, қулликка тушиб қолганлар, ваҳоланки жамоаларнинг натурал хўжаликка асосланган ишлаб чиқариш структураси, одатда, ўзгармай қолаверган¹. Қулдорлик формаларининг қўнимсизлиги ва қадимги Хитойда социал терминларнинг аниқ бўлмаслиги пировардида ана шунга боғлиқдир. «Чэнь» сўзи билан одатда «хизматкор»ни, «қул»ни, жумладан «уй қули»ни англатганлар. «Минь» сўзи бирга қўшиб ишлатилганда одатда бутун меҳнаткаш «халқ»ни, эҳтимолки деярли қуллик қарамлигининг оғир шароитида яшаган жамоачиларни англатган бўлса керак.

Философ Мэн-цзининг социал-сиёсий трактатида (эрамиздан аввалги IV—III асрлар) сақланиб қолган баъзи бир маълумотлар бу даврнинг хўжалик ва ижтимоий тузумини характерлаб беради. Айрим князликларнинг устун бўлиш ва ҳокимлик қилиш учун олиб борган ўзаро қаттиқ урушлари меҳнаткаш халқ оммаси гарданига гоят оғир юк бўлиб тушган.

«Беҳисоб армия ўзининг ҳукмдори билан биргаликда (уни қўриқлаб) сафарга чиқади ва озиқ-овқатнинг ҳаммасини еб тамомлайди. Очлар овқат топа олмай қолади: ишга ярайдиганлар эса сира тинчимайди. Энди ҳамманинг кўзида ғазаб ўти чақнайди, тилларда лаънату фарёд! Ана шундан кейин халқнинг қалбида чуқур нафрат уйғонади. Халқ ўзини эзишга ундайдиган (подшо) амр-фармонларига бўйсунушдан бош тортади».

Қишлоқ хўжалиги ҳамда кенг миқёсда тарқалган қулдорликка асосланган ҳунармандчиликнинг ривожланиши савдо айирбошлашининг янада ўсишига, савдо шахарларининг пайдо бўлишига ва савдогарларнинг (кўпасларнинг) вужудга келишига сабаб бўлди. Хитойдаги Хуанхэ дарёсининг шимоли ва жанубидаги турли районлардан топилган бир типдаги моддий маданият ёдгорликлари унча-мунча кўзга кўринарли товар ишлаб чиқариши пайдо бўлаётганлигидан далолат беради. Гуаньцзининг сиёсий-иқтисодий трактатида бозорнинг аҳамияти ҳамда товарлар нархини тартибга солиш ҳақидаги

¹ К. Маркс, Капитал, I т., 366-бетга қаранг.

фикрлар сақланган. Автор савдога бирмунча қизиқиб, савдогарларни халқнинг алоҳида табақаси қилиб кўрсатади, «бозор билан боғланган» одамларнинг катта сиёсий ва иқтисодий билимлардан хабардор эканлигини уқтиради. Судхўрликнинг анчагина ривожланганлиги бу давр учун айниқса характерлидир, бу вақтларда судхўрлик махсус амалдорлар томонидан текшириб турилган. Цинь давлати ташкил топган даврга келиб, «бойларнинг» алоҳида табақаси пайдо бўлади, улар йирик мулк (ер)ка эга бўлиб ва савдо ишларида актив иштирок этганлар. Хитой манбаларининг хабар беришича, ўша даврда бойлар шу қадар кўп бўлганки, Цинь Ши Хуан-ди ўз пойтахтида савдони тараққий эттириш учун ана шундай бойлардан 120 минг оналани пойтахтга кўчириб келтирган. Бу рақам жуда муболаға билан айтилган бўлиши ҳам мумкин. Савдонинг ва судхўрликнинг ривожланиши синфий зиддиятларнинг кучайишига сабаб бўлади. Синфий курашнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик учун социал реформаларнинг проектлари илгари сурилди, бу социал реформа проектлари ҳукмрон аристократлар синфи манфаатларини ва биричигалда савдогарларнинг бадавлат ўрта табақаларининг манфаатларини юз бериши мумкин бўлган социал ларзалардан қўриқлашни ўзига мақсад қилиб олган.

Эрамиздан аввалги IV асрда Цинь князлигида ердан қадимги жамоа усулида фойдаланишни тугатишга ва аристократлар ер эгаллигини ҳар тарафлама мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча реформалар ўтказилган. Бу реформаларни Цинь давлатининг амалдори Шан Ян ўтказган. Ер реформаси шундан иборат эдики, ерни истаганча хусусий мулк қилиб олишга ҳамда ерни эркин суратда сотиш ва сотиб олишга тўла рухсат этилган. Шан Яннинг солиқ реформасига мувофиқ ҳосилдан олинадиган илгариги солиқ ер солиғи билан алмаштирилган, бу солиқ ер эгасининг ер миқдорига қараб ҳар бир ер эгасидан олинадиган бўлган. Ниҳоят, махсус маъмурий реформа мамлакатдаги барча аҳоли устидан полиция контроли жорий қилишни кўзда тутиб, аҳоли муайян майда ячейкаларга қаттиқ тақсим қилинган. Шу билан бир вақтда экин майдонини кенгайтириш ва мамлакатга деҳқон аҳолисини тортиш юзасидан ҳам бир қанча тадбирлар кўрилган, бу эса деҳқончилик хўжалиги даражасини кўтариш учун зарур бўлган.

Синфий зиддиятларнинг кескинлашуви ҳукмрон синф — қулдорлар аристократиясининг яшаши ва янада бойиши учун реал хавф туғдира бошлайди. Социал реформалар ўтказишга уринишлар қаттиқ синфий курашни кучсизлаптира олмади. Аристократик ер эгаллигининг ўсиши, савдонинг ривожла-

ниши ва ирригация шохобчаларини сақлаб қолиш зарурлиги, шунингдек, мамлакатни кўчманчилардан мудофаа қилиш зарур бўлиб қолганлиги марказлашган кучли давлатни тиклаш ҳамда бутун мамлакат учун мустаҳкам ва ягона давлат аппарати барпо қилишни талаб этарди. Ана шу муносабат билан эрамиздан аввалги VI асрдаги философик асарлардаёқ давлатни идора қилишнинг мустаҳкам принциплари вужудга келади ҳамда вақтинча тўполон ва ички кураш давридан кейин деспотияни тиклаш зарур эканлиги кўрсатилади. Масалан, философ Мэн-цзининг китобида кучли мустабид ҳокимиятнинг яққол характеристикаси берилади. Мэн-ци деҳқончилик устидан давлат контроли ўрнатишни тавсия қилади, жумладан, қишлоқ хўжалигини юксалтириш учун императорларга ирригация қурилишларини амалга оширишни маслаҳат беради.

Эрамиздан аввалги IV асрда Цинь князлиги бошқа барча катта князликлар орасида энг кучли князлик бўлиб қолади. Цинь князлиги тепасида турган князлар бутун Хитойда устун бўлиш ва ҳокимлик қилиш учун бутун бир аср мобайнида қаттиқ кураш олиб борадилар.

Цинь
династияси даври
(эрамиздан ав.
256—206 йиллар)

Цинь князлиги тепасида турган князь Чжэн бошқа барча князликларни ўзига бўйсундириб ҳамда бутун Хитойни ўз ҳокимиятига бирлаштириб олгандан кейин, Цинь Ши Хуан-ди (эрамиздан ав. 246—210 йиллар) деган унвон ва ном олади. У подшолик қилган даврда ягона ва марказлашган Хитой давлати тикланади. Илгариги мустақил князликлар ўз мустақилликларини йўқотадилар. Ягона давлат 36 ўлкага бўлиниб, булар фақат территориал-маъмурий ўлкалар бўлиб ҳисобланади. Бутун ҳокимият қудратли мустабид қўлида тўпланиб, у мамлакатни маҳкам уюшган амалдорлар ёрдамида бошқаради. Хитойнинг ягона ва қудратли марказлашган давлат бўлиб бирлашуви илгариги кенг истилочилик сиёсатини яна тиклашга имкон беради, бу сиёсат қулдорлик хўжалиги ва савдосини ривожлантириш учун зарур эди. Ана шу ҳарбий сиёсат натижасида ҳозирги вақтдаги Гуандун, Гуанси, Ганьсу ва Сичуань каби вилоятларга жойлашган қабилалар бўйсундирилади. Цинь Ши Хуан-ди даврида Хитой давлати Хитойнинг ўзи, шу жумладан Маньчжурия ва Мўғулистоннинг бир қисми, Корея ва Ҳинди-Хитой чегараларигача бўлган жуда катта территорияни эгаллаган эди. Кўчманчи дашт қабилаларининг узлуксиз ҳужумларидан давлатни ҳимоя қилиш учун машҳур Буюк Хитой девори қурилиши кенгайтирилади, бу девор, кейинчалик, кенгайиб бораётган Хитой давлати атрофида уч минг километрдан ортиқ-

роқ масофага чўзилган мудофаа иншоотларининг бутун бир системасини ташкил этади.

Марказлашган йирик давлатнинг ташкил топиши деҳқончилик ҳамда савдони ривожлантиришни мақсад қилиб қўйган бир қанча тадбирларни амалга оширишга имкон берди. Масалан, Цинь Ши Хуан-ди даврида сугориш шохобчалари анча кенгайтирилади, жумладан ҳозирги Шэньси вилоятида Цзин дарёси билан Ло дарёсини бирлаштирган катта каналлар қазилди. Бир қанча йўллар қурилиши, оғирлик, узунлик ва ҳажм ўлчовлари ягона системасининг жорий қилиниши, шунингдек ёзувни реформа қилиш ички ва ташқи савдони ривожлантиришга ёрдам берган эди.

Бироқ Цинь Ши Хуан-дининг мустаҳкам марказлашган деспотия барпо этишни мақсад қилиб олган фаолияти янги амалдорлар сиқи чикарган эски мулкдор аристократия томонидан ҳам, шунингдек меҳнаткаш қуллар ва деҳқонлар кенг оммаси томонидан ҳам кучли қаршиликка учради. Уша вақтда Хитой давлати ичида кескин кураш давом қилган. Конфуций китобларининг куйдирилишига оид машҳур факт бундан далолат беради, бу китобларда марказлашган ягона давлатнинг яшаши учун хавфли фикрлар баён этилган эди. Ярим тарихий афсоналарга қараганда, Ши Хуан-ди бир куни китоблар яширган ва подшоғи қоралаган 460 олимни тириклайин ерга кўмдиртирган экан. Ши Хуан-ди министрларидан бирининг маслаҳати билан тарихий хроникаларнинг ва деярли классик асарларнинг ҳаммасини (баъзи бирларидан ташқари) куйдиришни, исёнкор асарларни яширган одамларга эса тамга босиб, Буюк девор қурилишига юборишни буюрган. Уша даврда мавжуд тузумни ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай ҳаракатларни ҳукмдор қулдорлар аристократияси ана шу тарзда шафқатсизлик билан бостирган.

Хань династияси даври (эрамыздан ав. 206 й.— эрамызнинг 220 й.)

Бироқ меҳнаткаш омманинг, асосан, деҳқонлар оммасининг синфий зулмининг мавжуд режимидан норозилиги шу қадар кучли бўлганки, кўзғолончи деҳқонлар йўл бошчиларидан бири Лю Бан пойтахтни ва олий давлат ҳокимиятини қўлга олиб, Цинь империяси харобалари устида Хань династияси бошлиқ янги давлатга асос солишга муваффақ бўлган. Ана шу кўзғолон патижасида деҳқонларнинг иқтисодий аҳволи бирмунча яхшиланган, яъни солиқлар камайтирилган ва давлат меҳнат мажбуриятлари енгиллаштирилган. Аммо давлат ҳокимияти ҳукмрон синф қўлида, қулдор аристократлар қўлида қола берган. Қўзғолончилар орасига кириб олган аристократлар, олий ҳокимиятни ўз қўлларига олиб олганларидан сўнг, деҳқонларга бир оз

ён берган бўлсалар ҳам, лекин синфий зулмининг эски давлат машинасини аста-секин яна тиклаб олганлар.

Қишлоқ жамоаларининг секин-аста бузилиб бориши, меҳнаткашлар оммаси кенг табақасининг янада хонавайрон бўлишига ва катта-катта ерларга эгаллик қилувчи қулдорларнинг кўпайишига сабаб бўлган. Хань династиясига мансуб подшолар замонида бой аристократ ер эгалари катта-катта ер мулкларни ўз қўлларига киритиб оладилар. Масалан, «Биринчи Хань династияси тарихи» да бундай дейилган: «Министр Чжан Юнинг 40 000 (акр) ери бор эди, ерига ер қўшган бошқалар ҳам катта-катта ер мулкни бўлиб олган эдилар; бу ишлар оқибатида халқ жуда қашшоқ аҳволда қолган эди... Империя жаҳонда бир неча авлод умрини кечиргандан кейин нуфузли... боёнлар ва амалдорлар, кўпинча, катта-катта мулк эгалари бўлиб олдилар, камбағаллар ва кам қувват деҳқонлар эса борган сари кўпроқ қийналиб, азоб чека бошладилар».

Меҳнаткашлар оммаси кенг қатламларининг ана шундай хонавайрон бўлиши қулдорликнинг янада ўсишига ва мамлакатда қулларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлган. Ночор аҳволда қолиб, зўрға тирикчилик қилаётган камбағаллар, кўпинча, ўз болаларини қул қилиб сотишга мажбур бўлганлар. «Биринчи Хань династияси тарихи» да ана шундай фактлар тасвирланган:

«Цинь уделида яшовчи аҳоли ўртасида оилалар камбағал эди, аммо уларнинг болалари бақувват ва кучли эди; шунинг учун болаларни гаровга берар эдилар... Кетма-кет бир неча йил ҳосил бўлмай қолганда эса, аҳоли кийим ва овқат топиш учун ўз болаларини мулкдорларга сотишга мажбур бўларди.

Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларида бўлгани каби, Хитойда ҳам қарздорлик орқасида асоратга тушиш формалари бўлган, бу эса камбағалларни секин-аста қулликка солган. Хань давридаги манбаларда бундай дейилади: «Расм-одатга кўра, қул қилиб сотилган болалар ва катталар дастлаб гаровга қўйилган деб ҳисобланган; агар уч йил мобайнида қайтариб сотиб олинмаса, улар узил-кесил қулларга айлантирилган». Қулликнинг асосий манбаи урушлар бўлиб, бу урушларда кўплаб асирлар қўлга олинган. Шу билан бирга, эркин меҳнаткаш аҳоли уруш йилларида кўп қулфат тортган: беҳисоб солиқлардан хонавайрон бўлган, кўплари уруш майдонларида ўлиб кетган. Мана шуларнинг ҳаммаси меҳнаткашлар оммаси кенг табақаларининг батамом қашшоқлашиб, хароб бўлишига олиб келган. Урушлар аҳолининг жуда кенг қатламлари учун ниҳоятда зўр офат келтирганлиги тўғрисида ўша давр Хитой манбаларида кўп гапирилади:

«У Ди подшолик қилган замонда ҳукумат ҳарбий юришлар ва катта қурилишлар билан жуда кўп машғул бўлган, шунинг учун бу ишларни бажаришга шу қадар кўп ишчи кучи талаб қилинганки, кўп одамлар ўзларининг асосий касбларини, яъни деҳқончиликни ташлашга мажбур бўлиб қолганлар... Хань династиясига мансуб император У Ди варварларга қарши тўрт томонга қўшин юбориб, халқ бошига оғир солиқлар солган. Уч яшар ўғил боласи бор ҳар бир киши бола учун жон солиғи тўлашга мажбур бўлган. Бу эса меҳнаткаш аҳолига жуда кўп қулфатларни келтирган. Шу сабабли, баъзи одамлар ҳатто ўғилларини туғилган замонноқ ўлдирганлар ҳам».

Уруш йилларида мамлакатнинг одатдаги хўжалик ҳаёти издан чиқар эди, ана шундай пайтда қулдорлар аристократияси, давлат ҳокимияти аппаратиغا суяниб, аҳолига ҳар хил қўшимча ўлпонлар солар эди. Масалан, Хань династияси даврида одатдаги солиқлардан ташқари, яна ҳосилга қараб натура билан солиқ жорий қилинган, бу солиқ ери бор одамлардан олинган; шу билан бирга, яна пул солиғи жорий қилиниб, у бутун аҳолидан олинган. У Ди ҳукмронлик қилган замонда ғазна даромадини ошириш учун туз ва темирга монополия жорий қилинган. Қул савдоси айниқса авж олган, бу эса мамлакатда қуллар жуда ҳам кўпайиб кетганлигини билдиради. Махсус қул бозорлари вужудга келган, шу билан бирга қул олиб сотишни ўзига касб қилиб олган ва қул савдосидан мумкин қадар кўпроқ фойда олиш учун ҳар хил тadbирлар ўйлаб чиқарган алоҳида савдогарлар пайдо бўлган. «Биринчи Хань династияси тарихи» да бундай дейилди: «Ҳозирги вақтда қул сотиш билан шуғулланувчи одам

Хизматкор ёки қул ҳайкалчаси.

Сичуандаги ғор сағинадан топилган. Хань даври.

қулни яхшилаб ясантирган... уларни (бозорларда) оғилларга тизиб қўйганлар».

Меҳнаткаш омманинг хопавайрон бўлиши, қишлоқ жамоаларининг аста-секин бузилиб бориши, катта ер эгалигининг ўсиши ва қул савдосининг авж олиши,— мана шуларнинг ҳаммаси синфий зиддиятларнинг кескинлашувига ва синфий курашнинг кучайишига сабаб бўлган. Шу даврга оид манбаларда баъзи давлат арбобларининг синфий зиддиятларни енгиллаштириш учун бир қанча тадбирлар кўришга ҳаракат қилганликлари кўрсатилган. Шу мақсад билан ер эгалигини ва қулдорликни чеклаб қўйишга ҳаракат қилинган. Император Ай Ди подшолик қилган даврда бир лойиҳа ишлаб чиқилган, бу лойиҳага кўра, зодагонлар ва амалдорлар кўпи билан 5 минг ўлчов (му) дан ортиқ ерга эгалик қила олмаган, шунингдек қуллар сони ҳам шу тарзда чекланган. Қулдорлар ўз ижтимоий аҳволларига қараб 30 дан 200 гача қул сақлаши мумкин бўлган. Аммо бу лойиҳа амалга оширилмай қолиб кетган.

Бу даврда қулдорлик кенг ривожланиб кетган. Аммо қуллар меҳнатини эксплуатация қилиш унчалик фойда бермай қолган. Қулнинг меҳнатини бирмунча унумлироқ қилиш учун қулдорлар қулларга кичик бир бўлак ер бериб, уларни ерга бириктириб қўйган ва шахсий хўжалик юритишга рухсат этган. Шу тариқа ўша даврда, эҳтимол, бир оз илгарироқ, қулдорликдан феодализмга ўтиш формалари пайдо бўлган, бу формалар қадимги Рим колонатини эслатади. Манбалардан маълумки, Лю Баннинг яқин одамлари унга содиқ хизмат қилганликлари учун мукофот тарзида ер участкалари олганлар, бу ер участкалари ўша ерда яшаб турган одамлари билан бирга қўшиб тортиқ қилинган. Айни вақтда ижарачилик муносабатлари ҳам тараққий этган. Ерсиз деҳқонлар, кўпинча, бойларнинг ерларини ҳосилнинг 50% ни бериш шarti билан ижарага олганлар. Ижара ҳақининг шу даражада юқори бўлиши эркин деҳқонларни сўзсиз асоратга солиб қўйган.

Ташқи савдо

Хань даврида Хитой қандай аҳволда бўлганлигини характерловчи гоят муҳим факт шу бўлганки, у даврда ташқи савдо анча ўсган ва шу муносабат билан кенг кўламда истилочилик сиёсати олиб борилган. Хитойлар эраמידан аввалги II аср охирларида, император У Ди замонидан (140—87 йиллар) ғарбнинг узоқ жойларигача, то Урта Осиёгача улар «Ғарбий чекка» (Си юй) деб атаган мамлакатгача кириб борганлар. Хитой карвонлари Шарқий Туркистон орқали Тарим ҳавзасининг жанубий водийсидаги районларга ва Окс билан Яксарт дарёлари (Аму-

дарё ва Сирдарё) ўртасидаги ўлкаларгача етиб борганлар. Хитойлар Фарғона билан айниқса қизгин савдо-сотиқ муносабати ўрнатганлар. Ҳар хил Хитой моллари Бақтерияга олиб борилган, у ерда Эрон савдогарлари бу молларни гарбга, Сурияга олиб бориб сотганлар. Хитойлар ташқарига ипак чиқарган, четдан эса ҳар хил газлама, ранг-баранг гиламлар, ойна, металллар, қимматбаҳо буюмлар, яшма тоши ва маржонлар, дориворлар, Бақтериядан от ва туялар олиб келганлар. Хитой моллари Эрон ва Сурия орқали Рим империясига олиб борилган.

Муҳим савдо йўллари, жумладан, «ипак йўллар» деб аталган йўллари, шунингдек, бозорларни қўлга киритишга интилиш истилочилик сиёсатининг ривожланишига сабаб бўлган. Хитой саркардаси ва дипломати Бань Чао (эрамизнинг 32—102 йиллари) Шарқий Туркистонга бир неча марта қўшин тортиб борган ва оқибатда бу мамлакатни истило қилган. Эрамизнинг 97 йилида Бань Чао Хитой қўшинларини Марғиёна Антиохиясигача олиб борган. Хитойлар шарқда Кореяга ва ҳатто Ҳинди-Хитойнинг айрим областларига кириб борганлар, улар Ҳиндистонга йўл очмоқчи бўлганлар. Хитой ҳукумати жуда кўп давлатлар билан (36 га яқин давлат билан) дипломатик ва савдо муносабатлари ўрнатган. Бу даврга оид Хитой ёзувларида чет мамлакатларнинг номлари учрайди, текширувчилар бу номлар орасида Парфия ва Сурия борлигини ҳам аниқлаганлар. Хитойлар бу мамлакатлар билан савдо алоқалари ўрнатган. Ташқи савдо ва истилочилик сиёсатининг кенг ривожланиши натижасида қулдорлар аристократияси яна ҳам кўпроқ бойиб кетган, бу нарса мамлакат ва давлат аҳволини ташқаридан қараганда гўё «яхшидай» қилиб кўрсатган.

Ван Ман реформалари Хань даврида Хитой давлати қудратининг ошганлиги маданиятнинг юксалишида ҳам ўз ифодасини топган. Манбаларда кўрсатилишича, бу вақтда академия, кутубхона ташкил қилинган, давлат ёзувчиларга ҳомийлик қилган, очиқ имтиҳонлар ўтказиб, амалдорларнинг малакаларини оширишга ғамхўрлик қилинган. Лекин бу ишларнинг ҳаммаси юзаки, хўжа кўрсингагина қилинган. Меҳнаткаш аҳолининг қўнчилиги жуда огир аҳволда яшаган. Узурнатвор Ван Ман ўтказган реформалар буни очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Бу даврда қишлоқ ва шаҳарларда яшаган эркин, ўрта табақа аҳоли ўзининг иқтисодий аҳволини яхшилашга ва синфий зиддиятларни бир қадар сусайтиришга интилган Ван Манни жуда кўпчиликни ташкил қилган ана шу ўрта табақа аҳоли подшо қилиб кўтарган бўлса керак. Бу вақтларда синфий эксплуатация фор-

маларини сусайтириш мақсадини кўзда тутган назариялар кенг тарқала бошлаган. Кескинлашиб бораётган социал зиддиятларни бир қадар сусайтириб, бу билан синфий курашни бўғиб қўйишга ҳаракат ҳам қилиб кўрилган. Бу жиҳатдан Дун Чжун-шу ва Ван Чун теориялари ҳамда Ван Ман реформалари характерлидир. Дун Чжун-шу катта ер мулкларнинг бир киши қўлида бўлишини таққлаш, туз ва темир монополиясини бекор қилишни, «қулдорларнинг ўз қулларини ўлдиришга чексиз ҳуқуқларини бекор қилиб, қулдорликни битиришни», солиқларни камайтиришни, ҳарбий ва меҳнат мажбуриятларини енгиллаштиришни таклиф этган. Ван Ман реформалари айниқса муҳимдир. Ван Ман давлат ҳокимиятини эрамизнинг 8 йилида кўтарилган қўзғолон натижасида қўлга олган эди. 9—10 йилларда Ван Ман бир қанча реформалар ўтказган, бу реформаларга кўра, аристократларга қарашли ерлар мусодара қилиниб, давлатдаги ҳамма ер «подшо ери» деб эълон қилинган. Шу билан бир вақтда ер фондини қайтадан тақсим қилишга ҳамда ер эгаллигини чеклаб қўйишга ҳаракат қилинган. Ер ва қулларни сотиш ман этилган, шу билан бирга, қулларни «шахсий қарамлар» деб аташ буюрилган, бу қулчиликни бекор қилиш йўлида қўйилган биринчи қадам бўлса керак. Сўнгра давлатнинг темир, туз, вино ва кон хўнарамандчилигига бир оз сусайтирилган монополияси яна кучайтирилган ва парх-наволар қатъий қилиб белгиланган. Ишлаб чиқариш ва савдони тартибга солиш мақсадида, мамлакат хўжалик ҳаёти устидан қатъий ва амалий контроль ўрнатиш учун давлат ҳокимиятидан фойдаланилган. Бироқ Ван Ман реформалари муваффақиятсизлик билан тугаган. Орадан уч йил ўтар-ўтмас, 12 йилда ер реформаси бекор қилинган, ундан кейин эса, қуллар сотиш ва сотиб олишга яна рухсат этилган.

Халқ
қўзғолонлари Синфий курашни сусайтириш мақсадида қулдорлик давлати томонидан ўтказилган бу чала-ярим тadbирлар кутилган натижалар бермаган. Чала-ярим реформалар меҳнаткаш омманинг, «доимо тери ёпиниб юрган ва ит билан чўчка ейдиган овқатни еб тирикчилик қилган камбағал халқнинг» аҳволини тубдан яхшилаётган эмас эди. Аммо, иккинчи томондан, бу реформалар бой табақаларнинг, биринчи галда аристократларнинг манфаатларига анчагина дахл қилиб, улар ўртасида норозилик қўзғатган эди. Камбағалларнинг очлик натижасида кўтарилган қўзғолонлари, кенг кўламдаги ижтимоий ҳаракатлар давом этаверган ва тобора кучайиб борган.

Фань Чун бошчилигида кўтарилган машҳур «қизил қошлар» қўзғолони жуда катта халқ қўзғолони бўлиб, у эрамиз-

нинг 18 йилида Шаньдундаги аҳолининг жуда кўпчилигини ўз ичига олган. Ван Ман реформаларидан норози бўлган реакция аристократия гуруҳлари ҳам қўзғолончиларга келиб қўшилган. Фань Чун қўзғолончиларнинг 10 минг кишилик армиясига суяшиб туриб, Ван Ман армияси устидан ғалаба қозongan. 23 йилда Ван Ман қўшилари тор-мор қилиниб, пойтахтни қўзғолончилар эгаллаб олган, ammo 27 йилда «қизил қошлар» орасига кириб олган аристократлар қўзғолончилардан устун келиб, уларни тор-мор келтирган ва аввалги қулдорлик тартибларини яна тиклаган. 184 йилда яна бир катта қўзғолон бўлган. Бу, ўша замоннинг катта сиёсий арбоби Чжан Цзяо ва унинг ака-укалари томонидан пухта ўйлаб ташкил қилинган «сарик саллалилар» қўзғолони эди. Қўзғолон ташкилотчилари меҳнаткаш халқ ўртасида умумий тенглик идеясини тарғиб қилганлар, шунинг учун улар таълимоти «Умумий тинчлик йўли» деган ном олган. Қўзғолончиларнинг йўлбошчилари омма орасида жуда маълум ва машҳур бўлиб, катта обрў қозongan. Улар халқ қаҳрамонлари, деб эълон қилинган. Ҳатто улардан бири «уруш худоси» деб эълон қилинган. Қўзғолончилар армияси бир неча юз минг кишига етганди ва кўп сонли алоҳида-алоҳида отрядлардан иборат бўлган жуда кўп қуллар қўзғолончилар қаторига келиб қўшилган, қуллар қўзғолончилар билан биргаликда қулдорлик давлатини, жиғларига теккан синфий зулм машинасини йўқ қилиб ташлашга интилган. Бу оммавий, ҳақиқий халқ ҳаракати жуда кенг тус олиб кетганига қарамай, қўзғолон бостирилган. Бироқ Хань династияси олий ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қола олмаган. Кўпдан-кўп қўзғолонлар Хань давлатини ҳолдан кетгазган, кўчманчиларнинг ҳужумлари эса, бу давлатни тамомила тор-мор қилиб ташлаган.

Қадимги Хитой маданияти

Хитой маданияти жуда қадим замонлардан бошланади. Энг қадимги хитой ёзувлари иероглиф ёзувларининг пайдо бўлиши ва дастлабки тараққиёт процессларини кузатишга имкон беради. Сақланиб қолган адабий манбалар, кўпроқ, қадимги Хитойнинг классик адабиёти деб аталган асарлар Хитой диний фалсафаси, ҳуқуқшунослиги қандай пайдо бўлиб ва ривожланиб келганини ва жуда қадимги ижтимоий-сиёсий системаларнинг қандай пайдо бўлганини кузатишга имкон беради. Бу процесс кўп минг йиллар давом этиб келганини кўраимиз. Қадимги замонда яшаган бошқа барча халқларнинг диний эътиқодлари каби, хитойлар дини ҳам фетишизмдан, табиатга сизинишнинг қадимги формалари, ота-боболар «арвоқига» топиниш ва сўхрарлик билан чамбарчас боғлиқ бўлган

тотемизмга эътиқод қилишдан бошланади. Тарихий манбаларда табиатни илоҳийлаштириш билан боғлиқ бўлган тотемистик тасаввурлар кенг тарқалган замонлар ҳақида эсдаликлар сақланиб қолган. Масалан, Сим Цянни шарҳлаб берган Чжан Шоу-цзе бундай деб ёзади: «Хуан-ди Айиқ давлатининг подшоси эди. Кунлардан бир кун унинг онаси дала-

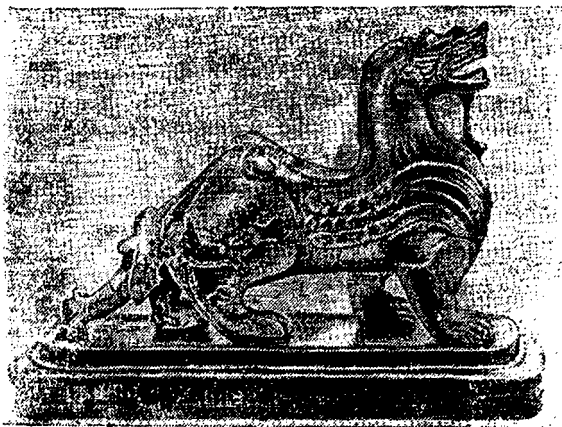

Мармар коса. Чжоу даври.
Москва. Шарқ маданияти давлат музейи.

да юрганида Қутб юлдузини ўраб олган катта яшинни кўриб ҳомиладор бўлган. Шундан сўнг 24 ойдан кейин Хуан-динни туққан». Демак, Хуанди Айиққа топинувчи тотем группаларидан бирининг бошлиғи бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

Қадимги Хитойда табиатга топиниш, айниқса ер ва тоққа топиниш азалдан жуда кенг тарқалиб келган. Хитойда қадимдан расм бўлиб келган тоққа топиниш одати Хитой ерининг рельефи ва ўша замоннинг хўжалик турмуши билан боғлиқ бўлган, чунки хитойларнинг энг қадимги ота-боболари ёзда тоғларда, қишда эса даштда яшаб, тоғлардан дарёларга қараб кўчиб юрганлар. Хитойда ер билан боғлиқ бўлган алоҳида ром очиш (геомантия) формаси узоқ вақтларгача мавжуд бўлган. Шу билан бир қаторда қадимги хитойлар қуёш, ой, сайёра ва юлдузларни, дарё ва дарахтларни худо деб билганлар. Бошқа жуда кўп қадимги халқлар сингари, хитойлар ҳам ота-боболари илоҳийлаштирганлар, мустақкам патриархал турмуш одатлари билан маҳкам боғлиқ бўлган бу эътиқод жуда эски қотиб қолган формада анча кейинги вақтларгача сақланиб келган. Хитойда эркаклар одатда бутун бир иерархия системасидан иборат

учта кучнинг ҳукми остида бўлган, бу кучлар: 1) давлат системаси — ҳокимиятнинг умумдавлат, маҳаллий, уезд ва волость органлари (сиёсий ҳокимият); 2) уруғчилик система-си — ота-бобларнинг умумуруғ ибодотхонаси, уруғ тармоғи аждодлари ибодатхонаси, оила бошлиғи ибодотхонаси (уруғ ҳокимияти); 3) диний система, бу эса: а) ер остидаги кучлар

Афсонавий йиртқич ҳайвон ҳайкалчаси.
Нефрит тошидан ишланган.

Хань даври.

дўзахнинг олий эгаси, руҳлар — шаҳарларни сақловчи ва маҳаллий руҳлар ҳамда б) осмон кучлари — худолар ва авлиёлар, осмоннинг олий эгасидан тортиб то турли-туман руҳларгача бўлган кучлардан иборат. Буларнинг ҳаммаси биргаликда нариги дунё кучларини (дин ҳокимиятини) ташкил этади. Хотинлар эса ана шулар билан бир қаторда яна эркакка ҳам қарам (эрнинг ҳокимлигида) бўлади. Ҳокимликнинг ана шу тўрт тури — сиёсий уруғчилик, дин ҳокимияти ва эр ҳокимлиги — феодал-патриархал идеология ва тартибини акс эттиради ҳамда хитой халқини, айниқса деҳқонларни чулғаб олган энг даҳшатли кишилардир. Қадимги диний эътиқодлар қулдорлик ва феодал даврлари давомида яшаб келган ва яқин вақтларгача қолдиқ сифатида сақланиб келган.

Хитойда диний эътиқодлар жуда қадим замонлардаёқ шаклланган. Классик адабиёт асарларида қадимги муқаддас текстлар бўлганлигини кўрсатувчи маълумотлар сақланган,

бу текстларни диндор одамлар жуда ҳурмат қилган. Аммо эрамиздан аввалги VI—V асрларда маълум шаклга кирган ва энг кейинги динларга асос бўлган диний-философик системалар Хитойда айниқса катта аҳамият қозонган. Конфуцийнинг диний-философик системаси Хитойнинг маданий ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлган, бу система қадимги замонда котиблар ва ром очувчиларнинг мактабларида таъсис қилинган эди. Конфуцийнинг шахсий ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар бизда жуда кам: фақат у билан боғлиқ бўлган бир қанча номлар, даталар ва унинг қаерда ўлганлиги тўғрисида маълумотгина сақланиб қолган. Лекин Конфуцийнинг ҳаётига оид маълумотлар ҳақиқий турмуш билан шу қадар яқин боғланганки, алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлган диний-философик мактабга раҳбарлик қилган ёзувчининг ҳақиқатда яшаганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди.

Конфуций таълимотининг асосий принципи традициядан иборатдир. Конфуций ўзининг ҳеч қандай янгилик киритишга уринмаётганини бир неча марта уқтириб кўрсатган. У «мен бор нарсани ўргатаётиман, ўзим ўйлаб чиқармайман» дейди. Бу сўзлари билан ўзининг традиционализмини ифода этган бўлса керак. Шунинг учун ҳам Конфуций издошларининг таъбирича, қадимги текстларни фақат тушунтириб, баён қилиб беришгина, бу текстлар асосида алоҳида диний-философик, ижтимоий-сиёсий ва маънавий система тузишгина мумкин деб ҳисоблаган. Конфуций системасида тарбия элементларига катта эътибор берилган. Қулдорлик аристократияси бу диний-философик системадан фойдаланиб, кишининг характерига ҳамisha ювошлик, итоаткорлик ва ўзидан катталар ҳамда бошлиқларга бўйсунушга тайёр туриш руҳини сингдиришга ҳаракат қилган. Конфуций тарбия киши ҳаётида ғоят катта роль ўйнайди, деб билган. Шунинг учун Конфуций философияси одам характерини ўзгартириш зарурлиги ва ўзгартириш тамомила мумкинлиги ҳақидаги тезисни илгари сурган. Конфуцийчилик ҳар бир одамни синфий нуқтан назардан камолатга етказиш муқаррар ва зарур деган идеяни шу тезис асосига қурган.

Конфуций таълимотига доир китобларда бундай дейилди: «Одамларнинг ҳаммаси ҳам туғма хусусиятларига кўра, бир-бирларига яқиндир. Туғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кўра, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар». «Фақат энг улур олим билан энг учига чиққан овсаргина ҳеч қачон ўзгармайди». Конфуцийчилик одамни ички руҳий жиҳатдан тамомила қул қилиб тарбиялашга уринган. Ҳар бир киши ўзининг социал аҳволдан қаноатланиб, ундан яхшиси-

га интилмаслиги керак. Конфуций нуқтаи назарича: «Уз ҳолатидан ҳамиша рози бўлган донишманд ташқи шавкат ва дабдабани истамайди. Агар у бойликка ва жамиятда мансабга эга бўлса, у бой ва мансабдорларга ўхшаб яшайверади; бордию, камбағал бўлса, камбағалдск яшайверади... Агар у тубан ҳолатда бўлса, ҳокимиятни ҳақорат қилмайди... ўзига нисбатан қаттиқ қўллик бўлса ҳам, бошқалардан ҳеч нарса талаб қилмайди... У бечораликда тақдирга тан беравсради...».

Конфуций таълимотида Хитой қулдорларининг меҳнаткашлар оммасини эзиш зарурлиги ҳақидаги туб қоидага асосланган синфий нуқтаи назари очикдан-очик ифода қилинади, «Авом халқ аристократлар ва донишмандларга итоат қилиши керак». «Агар авом халқ юқори табақа ва ўқимишли кишиларга итоат қилмай қўйса, мамлакатда осойишталик ҳам бўлмайди». Бу фикр конфуцийчиликка доир машҳур «ўрталик ва доимийлик» деган китобда қўйдаги сўзлар билан ифода қилинган: «Оддий халқнинг юқори табақага итоат қилмаслиги — тартибсизликнинг бошланишидир». Яна шу китобда «донишманд» халойиққа қарама-қарши қўйилади. «Донишманд» деганда аристократни тушуномқ керак, албатта. Конфуций таълим бериб айтадики, «донишманд ҳамиша ўрталик ва доимийликка риоя қилади, оддий авом халқ эса ўрталик ва доимийликнинг аксича иш кўради. Ўрталик ва доимийликка амал қилувчи донишманд бу билан фақат ахлоқлилик ва яхшилик қилади, аммо бу қоидага амал қилмайдиган авом халқ эса, ҳеч нарсанинг фарқига бормай, тўғри келган ишни қилаверади». Шундай қилиб, бу «ўрталик ва доимийликда аристократларча фикрловчи қадимги хитой философи беҳуда жорий қилмоқчи бўлган синфий «мувозанат», синфий кучларнинг «гармонияси» идеяси яшириниб ётади. Бу «синфий гармония» назарияси конфуцийчилик китобларида жуда пухта ишлаб чиқилган. Конфуцийчилик социал-сиёсий назарияси хўжайин билан хизматкор ўртасида, ота-она билан болалар ўртасида, эр-хотин ўртасида, катталар билан ёшлар ўртасида ва дўст-ёрлар ўртасида алоҳида муносабатлар ўрнатишни, яъни ривоятларга кўра, энг қадимги патриархал даврда мавжуд бўлган ўзаро муносабатларни ўрнатишни тарғиб қилади. Конфуцийчилик нуқтаи назаридан синфий жамият ва қулдорлик давлати фақат ана шундай патриархал муносабатларнинг, жамият ва давлатда идеал «мувозанат» сақлашни ўзига мақсад қилиб олган муносабатларнинг доимо сақланиши асосидагина тинч яшаши мумкин экан.

Шу билан бирга конфуцийчилик диний, философияси шарқ деспотизми билан боғлиқ бўлган жуда қадимги қулдорлик

назарияси илгари суради. Бу назарияда, подшо ҳокимиятининг келиб чиқиши ва аҳамияти илоҳийлаштирилади. Конфуций назариясида подшо илоҳий деб кўрсатилади. Конфуцийчилик китобларининг баъзи жойларида гоҳ шеърий формада, гоҳ риторик формада қуйидаги фикрлар учрайди: «Агар подшо осмон ва денгиз каби улугвор бўлса, халқ уни ҳурматлайди, унинг айтганларига қулоқ солади ва унинг ишларига хайрихоҳлик қилади». Конфуцийнинг «Баҳор ва куз» деган йилномасига берилган шарҳларда подшо тўғридан-тўғри «илоҳий» дейилади.

Қадимги хитойларда муқаддас шароб қуйиладиган идиш (коса).

Бронза.

«Император—Осмон ўғли, унинг ердаги кўриниши — осмоннинг жонли тимсолидир. Ер юзидаги қуруқликнинг маркази Осмон ўғлидир. Ҳар қайси халқ ўз чегарасида бир князга итоат қилади. Осмон Ўғли амрни осмондан олади; тобе князлар эса буйруқни Осмон Ўғлидан оладилар».

Қадимги Хитойда яна бир философик система Лао-цзи яратган система жуда кўп тарқалган. Бу система ёрқин ифодаланган мавҳум характери билан конфуцийчиликдан бутунлай фарқ қилади. Кейинчалик бу философик системадан бутун бир мураккаб дин, даосизм деб аталадиган дин Хитойда 2 минг йилдан ортиқроқ яшаб келди. «Даосизм» сўзининг ўзи «дао» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «йўл» ёки «дунё негизи» деган маънони билдиради. Энг кейинги даос дини шу диний философик системага асос солган кишининг қадимги образини ўтмиш афсоналари билан чулғаб ташлаган. Лао-цзи деган номнинг маъноси «мункиллаган донишманд» демакдир. Лао-цзининг ҳаётига доир баъзи маълумотлар сақ-

ланиб қолган, лекин бу маълумотлар кўпдан-кўп эртақ ва афсоналар билан аралаштириб юборилган. Масалан, кейинчалик тўқилган афсоналарда айтилишича, Лао-цзи қора ҳўкиз қўшилган уруш аравасида саёҳат қилиб юриб, «ухлаб ётган она Шакъя-Муинни ҳомиладор қилган ва ундан гўё Будда туғилган, Будда Дао-дэ-цзи (даос диний философиясининг энг қадимги асари, бу асар Лао-цзининг ўзи томонидан яратилган дейилади — В. А.) яратилган йили туғилган» эмиш. Яна шу афсонада ҳикоя қилинишича, Лао-цзи Ҳиндистон ва Тибетда бўлган эмиш. Уни ҳамма нарсани кўрувчи деб ҳисоблаганлар, у ҳамма нарсани кўра билиш қобилиятини индамасдан, ёлғиз ҳаёт кечириш ва тафаккур қилиши натижасида орттирган эмиш.

Лао-цзининг философик системаси баъзи бир масалаларда конфуцийчилик системасидан прогрессивроқ бўлган. Баъзи олимлар, Лао-цзи таълимотида содда материализм ва стихияли диалектиканинг элементлари бор деб айтиш мумкин дейдилар. «Дао» деган тушунчада дунёнинг моддий негизи тўғрисида содда материалистик тасаввурларни кўриш мумкин. Масалан, Лао-цзи бундай деган: «Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнгга ҳам, чапга ҳам ёйилган. У туфайли жами мавжудот туғилади, бу мавжудот (ҳамиша ўзгаришда бўлиб) бир жойда тўхтаб қолмайди». Қадимги грек философи эфесли Гераклит диалектикасига яқин бўлган стихияли диалектиканинг элементларини Лао-цзининг бир қанча фикрларида учратиш мумкин, масалан, унинг қуйидаги сўзлари бунга мисол бўла олади: «Ҳар нарсаники сиқсалар — кенгайиб кетади. Ҳар нарсаники заифлатсалар — мустаҳкамланади. Ҳар нарсаники йўқ қиладиган бўлсалар — гуллаб яшнайди. Кимки бировнинг нарсасини зўрлик билан тортиб олмоқчи бўлса, ўзиникидан жудо бўлади. Буларнинг ҳаммаси тушуниб олиш қийин бўлган нарсалар деб аталади. Юмшоқ қаттиқни енгади, заифлар кучлиларни енгади».

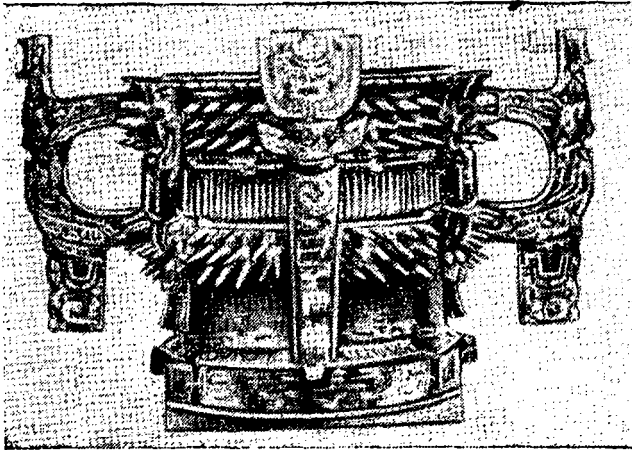
Лао-цзининг философик таълимоти Хитойда эрамиздан аввалги VI асрнинг охири ва V асрнинг бошида мавжуд бўлган мураккаб синфий муносабатларни акс эттирган. Бу таълимот ўткир ва кучли ҳикматли сўзлар шаклига солинган, бу ҳикматларнинг ҳаммаси қўшилган ҳолда Дао-дэ-цзин китобини ташкил этади; бу таълимот баъзи жиҳатдан эклектик характерда бўлган. Унинг машҳур бўлиб кетганига сабаб — ундаги философик идея оригинал ва янги бўлиши билан бирга, унда жамяятдаги турли табақаларнинг манфаатлари, орзулари ва фикрлари акс этган. Ягона ва мустаҳкам давлатни тиклашга интилган аристократлар идеал «бирлик»ни орзу қилганлар. Шунинг учун ҳам Дао-дэ-цзин китобида бундай

дейлади: «Бирлик туфайли зодагонлар ва ҳокимлар жаҳонда намуна бўлмоқдалар. Ана шуни бирлик яратади». Иккинчи томондан, ўша социал философик трактатда (бу трактат қайта таҳрир қилинган бўлса ҳам аҳтимол), катта бойлик орттирган ва эркин жамоачиларни, камбағалларни, шунингдек, қулларни шафқатсиз эксплуатация қилувчи бойлар қаттиқ фош қилиниб қораланган жойлар ҳам бор. «Агар зал олтин ва яшма билан лиқ тўла бўлса, ҳеч ким уни сақлай олмайди. Агар бойлар ва зодагонлар кибрланиб кетсалар, ўз бошларига ўзлари бахтсизлик келтирадилар». Лао-цзи халқни эзувчи синфий ҳукуматга қарши яна кескинроқ гапирди: «Халқ шунинг учун ҳам очдирки, йиғим ва солиқлар ҳаддан ташқари катта». Лао-цзи одамлар учун фақат бахтсизлик келтирувчи урушга қарши айниқса қаттиқ гапирди: «Яхши кўшин — бахтсизлик (туғдирувчи) воситадир, тирик жоннинг ҳаммаси уни ёмон кўради... Ўзини ғалаба билан шуҳратли қилмоқ — кишиларни ўлдиришдан хурсанд бўлмоқдир. Бировларнинг ўлдирилишидан завқ олган киши, мамлакатда меҳр-муҳаббатга сазовор бўлолмайди... Агар кўп одамларни ўлдирсалар, бунинг учун аччиқ кўз ёши тўкмоқ керак, холос. Ғалабани эса кўмиш маросими деб билмоқ керак».

Лао-цзининг бошқа кўпгина фикрлари сингари, бу сўзларида ҳам курашдан четга чиқиш ва воз кечиш, урушга нафрат билан қараш руҳи очик сезилиб туради. Шу муносабат билан эски патриархал турмушга қайтиш зарурлиги ва халқни маданий жиҳатдан қолоқ ҳолда сақлаш тўғрисидаги шубҳасиз реакцион фикрлар келиб чиқади. Масалан, Лао-цзи бундай дейди: «Қадимда даога хизмат қила билган киши халққа маърифат бермаган, балки уни овсар қилган. Халқнинг билими кўпайса, уни бошқариш қийин бўлади. Шунинг учун, билимга таяниб мамлакатни идора қилиш мамлакат душманидир, билимни ишлатмаслик — мамлакат бахтидир».

Хитойда эрамизнинг I асрида пайдо бўлган прогрессив, лекин ҳар ҳолда ўша замон илм-фани тараққиётига мувофиқ содда, стихияли материалистик философия айниқса муҳимдир. Бу содда материалистик философия намояндалари орасида Ван Чунни кўрсатиб ўтмоқ керак, у «осмон ҳам ерга ўхшаган жисмдир» деб таъкидлаб, бу билан традицион диний философияга қарши чиққан ва «томирида қон юриб турган жон эгалари орасида ўлмайдигани йўқ» деб кўрсатган. Бу философия эрамизнинг III—V асрларида яшаган философларнинг асарларида янада ривожлантирилган, улар руҳ ўлади, деб кўрсатганлар. Бироқ бу содда-материалистик философия кенг ривожлана олмади ва қадимги Хитойда кенг тарқала олмади, чунки ўша вақтда мамлакатда қадимги дин

билан маҳкам боғлиқ бўлган синфий қулдорлик мафкураси ҳукмрон эди. Хитой иероглиф ёзувининг энг қадимги ва мураккаб системаси неча минг йиллар давомида сақланиб келганлиги энг қадимги Хитой маданиятининг жуда суист ривожланиб борганлигини кўрсатади. Бу машҳур хитой хати «қадимий донолик» ни қоҳин ва аристократларга монополия қилиб берган; бу монополия эса патриархал турмуш билан

Қадимги Хитойда маросимларда ишлатиладиган идиш.

Бронза.

боғлиқ бўлиб, ўша даврдан буён традиция бўлиб келган. Конфуцийчилик ва даос дини хитой маданиятида ёмон из қолдирган ва қадимги маданиятнинг кўп формаларини асрлар давомидагина эмас, балки неча минг йиллар давомида ҳеч бир ўзгартирмай сақлаб келган.

Бироқ кундалик ҳаёт эҳтиёжлари жуда қадим замонлардаёқ бир қанча фан куртакларини вужудга келтирган. Математика, хусусан геометрия анчагина тараққий этган. Тўғри бурчакли уч бурчакнинг хусусиятлари маълум бўлган ва гипотенузанинг квадрати катетлар квадратлари йиғиндисига тенглиги ҳақидаги масала ҳал этилган. Вақтни ҳисоблаш ва календарь тузиш зарурияти астрономиянинг энг қадимги формасининг майдонга келишига сабаб бўлган. Астрономик кузатишлар Шан-Инь давридаёқ бошланган. Хитой астрономлари сайёра ва юлдузларнинг ҳаракатини тўғри кузата билганлар ва ҳатто қуёш ва ойнинг қачон тутилишини ҳамда

кометаларнинг қачон пайдо бўлишини олдиндан айтиб бера олганлар. Хитой астрономлари Қутб юлдузи атрофидаги тўп юлдузларни «ой уйлари»га қараб тақсим қилганлар ва шу тариқа юлдузлар оламиининг картасини тузганлар. Хитой астрономлари шу тўп юлдузларнинг қуёш ва қутбга нисбатан турган жойларига қараб ва сув соатларидан фойдаланиб вақтни белгилаганлар.

Астрономик кузатишлар алоҳида календарь системасини тузишга имкон берган, бу система узоқ вақтларгача сира ўзгармай сақланиб келган. Бу календарда йил ҳисоби ойга қараб олинган ва ҳар бири 60 йилдан иборат цикллار билан ҳисоб қилинган.

Хитой давлатининг кенгайиши ва мамлакатни маъмурий районларга бўлиш зарурияти география фанининг эрта пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлган. Чжоу давридаёқ амалдорлар айрим областларнинг аҳволи тўғрисида, айниқса ернинг даромадлилиги ва тўпланадиган солиқлар нуқтан назаридан ҳисоботлар тузганлар. Шу ҳисоботлардан бири Шу-цзин китобига алоҳида бир боб бўлиб кирган. Эраמידан аввалги VIII асрда ёзилган бу бобда тўққиз областга бўлинган Хитой давлатининг географияси тасвир этилган. Бу бобда ҳар бир областнинг тоғлари, дарёлари, ерлари ва олинандиган солиқлар муфассал баён этилган. Худди шунга ўхшаш, Хитойнинг анча кейинроқ тузилган географик тасвири Чжоу-ли китобига ҳам сақланган.

Деҳқончиликнинг кенг ривожланиши агрономия кузатишлари ва билимларининг жуда қадим замонлардаёқ тўплана бошлашига ва ҳатто бирмунча тартибга солинишига сабаб бўлган. Агрономия кузатишлари ва билимлари Хань даврида қадимги агрономия асарлари шаклида тўпланган. Бу асарларда деҳқончилик тўғрисида, кўп далали хўжалик, жўяк қилиб экиш, экинларни навбатлаб экиш, ўғитдан фойдаланиш усуллари ва бошқалар тўғрисида энг қадимги Хитой назариялари сақланган.

Хитойнинг қадимги маданияти қўшни халқлар, қадимги замонларда Мўғулистон, Маньчжурия, Тибет, Ҳинди-Хитой, Корея ва айниқса Япониянинг кенг территорияларида яшаган кўпгина халқлар маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

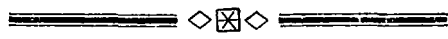
* * *

Қадимги Шарқ деспотиялари фақат ташқи томондангина қудратли ва мустақкам давлатлар бўлиб кўринган. Аслида эса улар ички томондан анча заиф давлатлар бўлган. Миср,

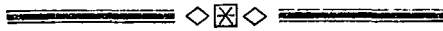
Осурия ва Эрон подшолари бирор истилочи вафотидан кейин ўз таркибий қисмларига бўлиниб, тарқалиб кетган давлатларни бирлаштириб, яна тиклаш учун доимо қурол ишлатишга мажбур бўлганлар. Қадимги Шарқдаги қулдорлик деспотияларининг бундай заиф бўлишига сабаб уларнинг қабилавий ва ижтимоий тузилишидир. Қадимги Шарқнинг турли қабиалардан таркиб топган катта-катта қулдорлик давлатлари миллий давлат бўлмаганлар ва миллий давлат бўла олмас ҳам эдилар. Катта-катта истилолар натижасида вужудга келган бу давлатлар мустақкам сиёсий ташкилот ҳам бўла олмас эди. Чунки уларда давлатни иқтисодий жиҳатдан ўз ичида бир бутун қилиб бирлаштирадиган ҳеч нарса йўқ эди. Қадимги Шарқдаги давлатларни ички зиддиятлар дармондан кетказган: бўйсундирилган халқлар истилочиларга қарши қўзғолон кўтарган, бир томондан, қулдорлар, иккинчи томондан, қуллар билан хонавайрон қилинган жамоачилар ўртасида ҳамиша синфий кураш давом этган. Шу сабабдан қадимги Шарқ давлатлари ички томондан заиф бўлиб, кўпинча ташқаридан қилинган зарбага бардош беролмай қулаб тушарди. Қайхисров ёки Александр тузган буюк давлатлари, гарчи улар тарихан ташкил топган бўлсалар ҳам, турли қабиалар ва ирқлардан тузилган бўлсалар ҳам, миллат деб бўлмайди. Улар миллат эмас, балки истилочилар ғалаба қилганда бирлашиб, мағлубиятга учраганда тарқалиб кетган, тасодифий ва бир-бири билан яқин боғланмаган группалар қурамасидан иборат бўлган. Бу каттакон қулдорлик империялари бирин-кетин жуда тез қулаб борган, чунки, улар ўз иқтисодий базасига эга бўлмаган муваққат ва таги бўш ҳарбий-маъмурий бирлашмалардан иборат эди. Бу империяларда империя учун ягона бўлган ва империя аъзоларининг ҳаммаси учун тушунарли бўлган тил йўқ эди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Бу империялар ўзича айрим кун кечириб юрган ва ўз тилларига эга бўлган қабиалар ва халқларнинг қурамасидан иборат эди.

Лао-цзининг Конфуций ҳузурига келиши.
Қадимги Хитой бўртма сурати.

И Л О В А Л А Р

ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИДАН
Эраמידан аввалги

Даталар	Миср	Даталар	Шумер ва Аккад
IV минг. й.	Шимолий ва Жанубий подшоликларнинг ташкил топиши		
Тахм. 3200	Мина томонидан Мисрнинг бирлаштирилиши		Урук даври
Тахм. 3200—3000	I ва II династиялар		Жамдат—Наср даври
Тахм. 3000	III династия. Жосер		
Тахм. 2900	IV династия. Хуфу.		
	Хафра. Менкаура		
Тахм. 2700	V династия. Сахура. Нофериркара. Неусерра		
Тахм. 2500—2400	VI династия. Пепи II	2600—2493 2540—2370	Урнинг II династияси Лагашнинг юксалиши. Ур-нанше. Эаннатум
Тахм. 2400	Мисрнинг номларга бўлиниши	2373—2349	Урукнинг III династияси
Тахм. 2200	Гераклеполнинг Фива билан қилган кураши	2369—2189	Аккад подшолиги. Саргон ва унинг тахт ворислари
2151—1991	XI династия	2228—2104	Месопотамиянинг гутияликлар томонидан истило этилиши
2000—1980	XII династия Аменхет I	2118—2007	Урнинг III династияси
1980—1934	XII династия. Сенусерт I	2024—1799	Исин династияси
1934—1896	XII династия Аменхет II	2024—1762	Ларса династияси
1896—1887	XII династия. Сенусерт II	1894—1595	I Бобил династияси
1887—1849	XII династия. Сенусерт III		
1849—1801	XII династия. Аменхет III	1792—1750	Хаммурапи
Тахм. 1740—1729	XIII династия. Ноферхотеп	1741—1165	Кассит династияси
Тахм. 1700—1570	Миср гиксослар ҳукмронлиги остида		
1584—1559	Яхмос I		
1559—1538	Аменхотеп I		

СИНХРОНИСТИК ТАБЛИЦА

IV—II минг йиллик

Даталар	Хетглар	Даталар	Митания	Даталар	Осурия
XIX аср	Ашшурнинг Каппадокья- даги коло- ниялари			Тахм. 1900	Илушума
Тахм. 1640	Табарна			Тахм. 1748	Шамшадад
Тахм. 1595	Муршиль I. Унинг Бобил- ни босиб олиши				

ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИДАН

Эрамиздан аввалги

Даталар	Миср	Даталар	Бобдастлов
1538—1525	Тутмос I		
1525—1503	Хатшепсут ва Тутмос III		
1503—1491	Тутмос III		
1491—1465	Аменхотеп II		
1465—1455	Тутмос IV		
1455—1424	Аменхотеп III	1455—1431	Кадашман-Энлиль
1424—1388	Эхнатон	Тахм. 1415	Бурнабуриаш
1342—1338	Хоремхеб		
1317—1251	Рамзес II		
1312	Кадеп жанги		
1296	Хеттлар билан ахднома тузилиши		
1231—1225	Сети II		
1204—1173	Рамзес III		
1206—1071	XX династия	1146	Повуходоносор I
1071—941	XXI династия		
941—920	Шешонк I		
941—821	XXII династия		
821—732	XXIII династия		
Тахм. 736	Пианхиларнинг Мисрни истило қилиши		

СИНХРОНИСТИК ТАБЛИЦА

II—I минг йиллик

Даталар	Хеттлар	Даталар	Митания ва Осурия	Даталар	Урарту
XV аср	Шупилулуума	Тахм. 1530	Шуттарна I		
		Тахм. 1500	Шаушшатар		
		Тахм. 1430	Тушратта		
		Тахм. 1400	Ашшурубал- лит		
1312	Миср билан уруш. Муватал	XIII аср	Салманасар I	XIII аср	Салманасар I нинг Урарту- туга қил- ган юриш- лари
1296	Хаттушиль III				
Тахм. 1200	„Денгиз халқ- лари“ ва газ- гейцларнинг хеттларга хужуми	1115— 1077	Тиглатпала- сар I	XII аср	Тиглатпала- сар I нинг Урартуга юриши
	Хетт подшоли- гининг бўли- ниб кетиши	XI аср	Осуриянинг орқага ке- та бошлаши		
		884—859	Осуриянинг яна юкса- лиши. Аш- шурна- зирпал II		
		859—825	Салмана- сар III	834	Салманасар III нинг Сардури I га қарши юриши
		854	Қаркар ёни- даги жанг		

ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИДАН

Эрамиздан аввалги

Даталар	Миср	Даталар	Бобиллистон
732—726	Бокхорис		
726—686	XXV династия	689	Осурияликларнинг Бобилни хароб қили- ши
686—525	XXVI династия	668—653	Шамашшумукин
665—611	Псамтик I	626—604	Навопаласар
611—595	Нехо	604—562	Новуходоносор II
569—525	Амазис (Яхмос II)	555—538	Набонид
526	Қўмбизнинг Мисрга юриши		
525	Амазиснинг ўлими		
	Псамтик III		
	Қўмбизнинг Мисрни истило қилиши		

СИНХРОНИСТИК ТАБЛИЦА

I миңг йиллик

Даталар	Хетглар	Даталар	Осурия	Даталар	Урагу
		835	Мидия билан биринчи учрашув	810—781	Менуа 4
				781—760	Аргишти I
		IX аср охир	Осуриянинг орқага кет- тиши	760—730	Сардури II
		745—727	Тиглатпала- сар III	730—714	Руса I
		732	Дамашқнинг олиниши		
		729	Бобилнинг истило этилиши		
		727—722	Салманасар V		
		722—705	Саргон II		
		714	Мусасир- нинг оли- ниши		
		710	Бобилнинг бўйсунди- рилиши	714—685	Аргишти II
		705—681	Синахериб	VII аср- нинг бо- ши	Скифлар- нинг бос- тириб қи- риши
		689	Бобилнинг хароб қи- линиши		
		681—668	Асархаддон	685—645	Руса II
		671	Мисрнинг истило этилиши	645—625	Сардури III
		668—626	Ашшурбанипал		
		664	Мисрга юриш		
		612	Ниневиянинг олиниши		
		605	Кархеминг ён даги жанг	585	Мидиялик- ларнинг Тушпани хароб қи- лиши

ҚАДИМГИ ФАЛАСТИН, МИДИЯ ВА ЭРОН ТАРИХИДАН
СИНХРОНИСТИК ТАБЛИЦА

Даталар	Фаластин	Даталар	Мидия ва Эрон
XII асргача	Миср ҳукмронлиги остида		
XI аср	Исроил қабилаларининг бирлаштирилиши. Саул. Филистимликлар билан кураш		
X аср	Яҳудия давлатининг ташкил топиши. Довуд		
Тахм. 950	Сулаймон. Финикия подшоҳи Хирам билан иттифоқ тузилиши		
X аср охири	Бирлашган подшоҳликнинг бўлиниб кетиши	835	Осурияликларнинг Мидияга юришлари
876—869	Омри	VIII аср охири	Мидия қабилалари иттифоқи. Дейока
IX аср ўртаси	Меша, Моав подшоҳи	VII аср ўртаси	Фраорт
		Тахм. 625 й.	Киаксар
		VI аср боши	Астиаг
		558—529	Кир (Кайхисров)
		550	Мидиянинг бўйсундирилиши
		546	Лидиянинг бўйсундирилиши
725—722	Салманасар V нинг Самарияни қамал қилиши	538	Бобилнинг олинishi
		529	Массагетларга қарши юриш
722	Саргон II нинг Самарияни олиши	529—523	Қумбиз
715—687	Хизкия	525	Мисрнинг истило қилиниши
690	Синахерибнинг Қуддусни қамал қилиши	523	Маглар қўзғолони.
622	Иосия. Иккинчи қонун	521—486	Гаумата
602	Новуходоносор II нинг Яҳудияни бўйсундириши		Доро I
597	Новуходоносор II нинг Қуддусни олиши		
586	Новуходоносор II нинг Қуддусни хароб қилиши. Яҳудиянинг кулаши		

ХИНДИСТОН ВА ХИТОЙ ҚАДИМГИ ТАРИХИНИНГ
СИНХРОНИСТИК ТАБЛИЦАСИ

Даталар	Ҳиндистон	Даталар	Хитой
III—II минг йиллик	Моҳенжо-Даро ва Хараппадаги энг қадимги шаҳарлар		
II минг йиллик охири	Шимолий Ҳиндистонда орий қабилаларининг жойланиши	1765—1123	Шань-Инь давлати
I минг йиллик боши	Ганг водийсида Магадха ва Қошала давлатларининг вужудга келиши	1122—770 827—782 722—221 680	Чжоу давлати Сюань Ғарбий Чжоу Князликлар гегемонияси. Лиганинг ташкил бўлиши. Цинь князлигининг ташкил бўлиши
600—361	Шайшунага династияси	632—628	
519—491	Бимбисара. Анга давлатининг истило этилиши		
Тахм. 500	Скилак экспедицияси		
491—459	Ажатаһатру		
434—401	Удайя		
430	Паталипутра шаҳрининг барпо этилиши		
361—321	Нанда династияси	371	Мэн-цзи
326	Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юриши	Тахм. 350	Шан Ён реформалари
321—297	Чандрагупта		
297—272	Биндусара		
305	Чандрагуптанинг Салавка Никатор билан қилган уруши		
272—232	Ашока	256—206	Цинь династияси
261	Апоканинг Қалингага қилган юриши	246—209	Цинь Ши Хуан-ди
184	Маурья династиясининг тугаши	206	Лю Бан қўзғолони
		Эр. ав. 206— эр. нинг 9 й. 9—25	Ханнинг I династияси Ван Ман
		18	„Қизил қошлар“ қўзғолони
		25—220	Ханнинг II династияси
		184	„Сариқ саллаллар“ қўзғолони

БИБЛИОГРАФИЯ

КИРИШ ҚИСМИГА

Марксизм-ленинизм классиклари

- Маркс К.* Британское владычество в Индии. — В кн.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Об Англии. М. 1952. с. 335—341.
- Маркс К.* Будущие результаты британского владычества в Индии. — В кн.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Об Англии. М. 1952. с. 342—348.
- Маркс К.* К критике политической экономии. М. 1952. 270 с.
- Маркс К.* Капитал. Т. I, III. М. 1951. Т. I. Гл. 11, 12-14. Т. III. Гл. 20, 36, 47.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г. Моргана „Древнее общество“. — В кн.: „Архив Маркса и Энгельса“ Т. IX. М. 1941. VI, 216 с.
- Маркс К.* (Письмо) Энгельсу 2 июня 1853 г. — В кн.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Избранные письма. М. 1948, с. 73—74.
- Маркс К.* Ответ Маркса (В. Засулич). Первый черновик. 1881. — В кн.: „Архив Маркса и Энгельса“ Т. I. М. 1924, с. 270—279.
- Маркс К.* (Письмо) Энгельсу 14 июня 1853 г. — В кн.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Избранные письма. М. 1948. с. 76—77.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. — М. 1940. 52 с.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. М. 1952. Отдел второй. Гл. 2, 3, 4.
- Энгельс Ф.* (Письмо) Марксу 6 июня 1853. — В кн.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Избранные письма. М. 1948, с. 74—76.
- Энгельс Ф.* Маймушинг одамга айланганида мехнатнинг роли. Ўздавнашр, 1955.
- Энгельс Ф.* Оила хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Ўздавнашр, 1959. Маркс К. ва Энгельс Ф. Танланган асарлар. 183—351-бетлар.
- В. И. Ленин.* Давлат тўғрисида 1.19 йил 11 июлда Свердлов университетида ўқилган лекция. 2). том. 488—509-бетлар.
- Значение рукописи Маркса „Формы, предшествующие капиталистическому производству“ для истории древности (Передовая). — „Вестник древней истории“. 1940 № 1, с. 3—7.
- Струве В. В. и Флитнер Н. Д.* Ф. Энгельс и история техники древнего Востока. — В кн.: К 40-летию со дня смерти Фридриха Энгельса. М. — Л. 1936. с. 75—107 (История техники. 5).

Антик авторлар

- Арриан*. Индия.—„Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 230—263.
- Диодор Сицилийский*. Диодора Сицилийского историческая библиотека. Пер. И. Алексеевым. Ч. 1—6. СПб. 1774—1775.
- Геродот*. История в девяти книгах. Пер., предисл. и указатель Ф. Г. Мищенко. Изд. 2-е, испр. и доп. Т. 1—2. М. 1888.
- Ксенофонт*. Анабасис. Пер. статья (с. 229—245) и прим. М. И. Максимова. Под ред. И. И. Толстого. М.—Л. 1951. 299 с.
- Латышев В. В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Вып. 1—3. Т. 2. Вып. 1—2. СПб. 1893—1900. Тексты и переводы. Рус. пер. текстов см. также в прил. к „Вестнику древней истории“ за 1947—1952 гг.
- Псевдо-Арриан*. Плавание вокруг Эритрейского моря.—„Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 264—281.
- Страбон*. География в семнадцати книгах. Пер., предисл. и указатель Ф. Г. Мищенко. М. 1879. XXV, 856, ССLXXVII с.
- Флавий Иосиф*. О древности иудейского народа. Против Апиона. Пер. Я. И. Израэльсона и Г. Г. Генкеля. СПб. 1898. XXIV. 134, XII с.
- Флавий Иосиф*. Иудейские древности. Пер. Г. Генкеля. Т. 1—2. СПб. 1900.
- Филон Библиский*.—В кн.: Тураев Б. Остатки финикийской литературы. СПб. 1903. („Сообщения Рос. Палестин. о-ва“ Т. 13.)
- Ксенофонт*. Сочинения. Вып. 3. Киропедия. Пер., прим. и два указателя Г. А. Яценецкого. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб. 1881.
- Herodots*. Zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen. Hrsg. von A. Wiedemann. Leipzig. 1890. VI, II, 624 S.
- Plutarch*. Über Isis und Osiris. Text, Übersetzung und Kommentar von Th. Hopfner. T. 1—2. Prag. 1940—1941. (Orientalisches Inst. in Prag. Monographien der Archiv Orientalni. Untersuchungen. Texte und Übersetzungen).
- Plutarch*. Über Isis und Osiris. Nach neuverglichenen Handschriften mit Übersetzung und Erläuterungen. Hrsg. von G. Parthey. Berlin. 1950. XV, 307 S.
- Schnabel P.* Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur. Leipzig. 1923. 275 S

* * *

- Античные писатели о древней Индии.—„Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 221—229.
- Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия. Под ред. А. В. Баженова. Ташкент. 1940. 172 с.
- Клинггер В. П.* Сказочные мотивы в истории Геродота.—„Университетские известия“. 1902—1903. Год 42. № 11, с. 1—109 (1-я пагин.). Год 43. № 3, с. 111—202 (1-я пагин.).
- Мандес М. И.* Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса. 1901. XX, 479 с.
- Струве В. В.* Геродот и политические течения в Персии эпохи Дария I.—„Вестник древней истории“. 1948. № 3, с. 12—35.
- Струве В. В.* Манефон и его время.—„Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Акад. наук СССР“. 1928. Т. 3. (Вып. 1) с. 109—185. 1930. Т. 4. (Вып. 2), с. 158—248.
- Струве В. В.* Подлинный Манефоновский список царей Египта и хронология Нового царства.—„Ученые записки Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та“. 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 63—81.

- Струве В. В.* Хронология Манефона и периоды Сотиса.—В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник статей Ин-та истории Акад. наук СССР. Под ред. А. С. Орлова. М.—Л. 1937. с. 19—66.
- Струве В. В.* Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота.—„Вестник древней истории“. 1952. № 2, с. 60—78.

Умумий характердаги асарлар

- Авдиев В. И.* История древнего Востока. М. 1948. 588 с., илл., карты. Библиогр., с. 544—558. То же.—Киев. 1949. 531 с. на укр. яз.;—София. 1950. 506 с. на болгар. яз.;—Бухарест. 1951. 421 с. на румын. яз.;—Будапешт. 1951. 414 с. на венгер. яз.
- Авдиев В. И.* История древнего Востока. Стенограммы лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б) в 1943 учебном году. М. 1943. 226 с., карты. (Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б). Курс всеобщей истории. Древняя история. Лекции 1—7).
- Виппер Р. Ю.* Древний Восток и эгейская культура. М. 1913. 139 с. За творческое обсуждение проблем древней истории.—„Вестник древней истории“ 1951. № 1, с. 9—14.
- История древнего мира. Учебник для учительских ин-тов. Под ред. В. Н. Дьякова и Н. М. Никольского. М. 1952. 781 с., карты. Раздел 2. Древний Восток, с. 59—230.
- Кечекьян С. Ф.* Всеобщая история государства и права. Учебник для юрид. ин-тов. Т. I. М. 1944. 216 с.
- К обсуждению проблемы истории производителей материальных благ в древнем мире. (Переदоява.)—„Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 3—11.
- Корелин М. С.* История древнего Востока. Перепечат. с курса лекций, читанных в Моск. ун-те в 1894—95 акад. году. Под ред. В. И. Герье. М. 1901. 371, IV с.
- Лурье И., Ляпунов К., Матве М., Пиотровский Б. и Флиттнер Н.* Очерки по истории техники древнего Востока. Под ред. В. В. Струве. Л.—М. 1940. 352 с.
- Очередные задачи историков-востоковедов. (Передоява.)—„Вопросы истории“. 1950. Дек. № 12, с. 3—7.
- Пигулевская П. В.* К вопросу о разложении рабовладельческой формации на Ближнем Востоке.—„Вопросы истории“. 1950. Апр. № 4, с. 44—54.
- Редер Д. Г.* Военная демократия в странах древнего Востока.—„Ученые записки (Моск. обл. пед. ин-та)“. 1950. Т. 14. Кафедра истории древнего мира. Вып. 1, с. 117—127.
- Струве В. В.* История древнего Востока. Изд. 2-е. М. 1941. 481 с.
- Струве В. В.* Проблема происхождения наций и вопросы древней истории.—„Вестник древней истории“. 1951. № 2, с. 12—28.
- Тураев Б. А.* История древнего Востока. Под ред. В. В. Струве и И. Л. Снегирева. Т. 1—2. Л. 1936.
- Хвостов М. М.* История древнего Востока. Изд. 2-е. М.—Л. 1927. 275 с.
- Вебер М.* Аграрная история древнего мира. Пер. с нем. Е. С. Петрушевской. Ред. и предисл. Д. М. Петрушевского. М. Бг. 435 с. С. 59—133 посвящены аграрной истории древнего Востока (Египет, Месопотамия, Израиль).
- Гельмольт Г.* (Ред.). История человечества. Всемирная история. Т. 2, 3. СПб. 1902—1909.
- Грозный Б.* Доисторические судьбы Передней Азии.—„Вестник древней истории“. 1940. № 3—4, с. 24—45.

- Масперо Г.* Древняя история народов Востока. М. 1911. 714 с.
- Морэ А. и Дави Ж.* На заре истории. Очерки первобытной культуры. Сокр. пер. А. Тройниковой. Ред. и предисл. В. А. Гурко-Кряжина. М. 1925. VII, 153 с.
- Олбрайт В. Ф.* Косвенный синхронизм между Египтом и Месопотамией около 1730 г. до н. э.—„Вестник древней истории“. 1947. № 1, с. 36—45.
- Данов Х. М.* Стара история. История на Древния Изток. София. 1949. 173 с. („Университетска литература“. Записки. № 32).
- Сіһар V.* Nejstarsi jazyky a národy Predního Orientu v svetle nejnovjsiho bádání.—„Nový Orient“. 1948. Roc. 3. № 4—5, s. 83—86.
- Dobřás J.* Dejepisectví starověké. Praha. 1948. 321. s. 1. Dejepisectví Starého Orientu, s. 7—51.
- Hrozný B.* Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. 2 neubearbeitete und ergänzte Aufl. Praha. 1943. 260 S.
- Hrozný B.* Histoire de l'Asie Antérieure de l'Inde et de la Crète, jusd'au début du second milenaire. Paris. 1947. 351 p., ill., cart. Bibliogr., p. 326—330.
- Hrozný B.* Nejstarsi dejiny Prední Asie, Indie a Křety. 2 ed. Praha. 1949. 254 s., il. mapa. Bibliogr., s. 235—238.
- Starozytny Wschód (Orient Ancien). Egipt. Mezopotamia. Syria. — In: Archeologia. Rocznik Polskiego towarzystwa archeologicznego. Red. K. Majewski. T. 2. Wrocław. 1948. s. 454—457.
- Cambridge ancient history. 2 ed. Vol. 1—3. Cambridge. 1928—1929.
- Childe V. C.* New light on the most ancient East. London. 1952. 255 p., 39 pl.
- Contenau G.* Les civilisations anciennes du Proche-Orient. Paris. 129 p., cart. Bibliogr., p. 26.
- Delaporte L.* Les peuples de l'Orient Méditerranéen. T. 1. Le Proche-Orient asiatique. Paris. 1948. XXXV, 361 p.
- Maspero G.* Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. Vol. 1—3. Paris. 1895—1899.
- Meyer Ed.* Geschichte des Altertums. Bd 1—3. Berlin. 1925—1937.
- Morgan J. de.* La prehistoire orientale. T. 1—3. Paris. 1923—1927.

Манбалар

- Атлас по истории культуры и искусства древнего Востока. М.—Л. 1940. 104, 48 с., илл., карта. (Гос. Эрмитаж).
- Древний мир. Сборник источников по культурной истории Востока, Греция и Рима. Под ред. Б. А. Тураева и И. Н. Бороздина. Т. 1. Восток. Изд. 3-е. М. 1917. 81 с.
- Дьяконов И. М.* Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства.—„Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 199—303.
- Жаринов Д. А., Никольский Н. М.* и др. Древний мир в памятниках его письменности. Изд. 3-е. Ч. I. Восток. М. 1915. VIII, 160 с.
- Древний Восток. Атлас по древней истории Египта, Передней Азии, Индии и Китая. Под ред. В. В. Струве. Л. 1937. IV, 260 с.
- Хрестоматия по древней истории. Под ред. В. В. Струве. Т. I. М. 1936. 236 с.
- Хрестоматия по истории древнего мира. Т. I. Древний Восток. Сост. И. С. Качиньсон и Д. Г. Редер. Под ред. В. В. Струве. М. 1950. 359 с.
- Шилейко В. К.* Заметки по семитической эпиграфике. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1921. Т. I, с. 103—110.
- Гунгер И. и Ламер Г.* Культура древнего Востока в картинах. Пер. с нем. Под ред. М. С. Сергеева. М. 1913. II, 68 с.

- Brion M.** La résurrection des villes mortes. Mésopotamie. Surie. Palestine. Égypte. Perse. Ilittites. Crète. Chypre. T. I. Paris. 1948. IX. 309 p., carte. (Bibliothèque historique).
- Contenau G.** Manuel d'archéologie orientale depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre. Vol. 1—4. Paris. 1927—1947.
- Elliot H. W.** and **Elliot Th. G.** Excavations in Mesopotamia and Western Iran. Sites of 4000—500 B. C. Cambridge. 1950. 17 pl., ill. (Special publ. of the Peabody museum of American archaeology and ethology. Harvard univ.).
- Knudtson J. A.** Die el Amarna Tafeln. T. 1—2. Leipzig. 1915.
- Leroy J.** Introduction a l'étude des anciens codes orientaux. Paris. 1944. 133 p.
- Mercer S.** The Tell el Amarna tablets. Vol. 1—2. Toronto. 1939.
- Schaeffer C. F. A.** Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale. London. 1948. 668 p.
- Verderasiatische Bibliothek. Hrsg. von Jeremias, Winkler, Weber. Bd 1—7. Leipzig. 1907—1916.

Историография

- Авдиев В. И.** Изучение истории древнего Востока за 25 лет (1917—1942)— „Исторический журнал“. 1942. № 10, с. 98—102.
- Авдиев В. И.** Музей — институт классического Востока. — „Среди коллекционеров“. 1923. № 6, с. 57—59.
- Авдиев В. И.** Новые задачи Института востоковедения Академии наук СССР. — „Вестник Акад. наук СССР“. 1951. Февр. № 2, с. 56—60.
- Авдиев В. И.** Фашистская фальсификация древневосточной истории. — „Исторический журнал“, 1942. № 3—4, с. 41—53.
- Авдиев В. И.** Фашистская фальсификация древней истории. — „Ученые записки (Моск. ордена Ленина гос. ун-та им. М. В. Ломоносова)“. М. 1945. Вып. 81. Сб. ист. фак-та. с. 25—44.
- Бартольд В.** История изучения Востока в Европе и России. Лекции, читанные в Ун-те и г Ленингр. ин-те живых вост. языков. Изд. 2-е. Л. 1925. 317 с.
- Бузескул В. П.** Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. Т. I. Восток. Пг. 1923. 222 с.
- Веселовский Н. И.** Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам, 1816—1881. СПб. 1887. 288 с.
- Востоковедение в Петрограде. 1918—1922. Памятка Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Пг. 1923. 89 с.
- Дьяконов И. М.** Изучение клинописи в СССР за 30 лет. — „Вестник древней истории“. 1947. № 3, с. 42—50.
- Никольский М. В.** Задачи русской археологической и исторической науки в Палестине и Месопотамии в связи с современными мировыми событиями. — В кн.: По вопросу о задачах русской археологической и исторической науки на Переднем Востоке. М. 1917. с. 22—47.
- Никольский Н. М.** О построении истории древнего Востока. — „Вестник древней истории“. 1938. № 3, с. 314—332.
- Никольский Н. М.** Роль советских ученых в развитии науки о древнем Востоке. — В кн: Общее собрание Академии наук СССР, посвящённое тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции. М. — Л. 1948. с. 331—338.
- Павлов В. В.** Из истории русской науки о египетском искусстве. — „Доклады и сообщения филол. фак-та (Моск. ордена Ленина гос. ун-та им. М. В. Ломоносова)“, 1948. Т. 5, с. 80—91.

- Протасова С. И.* История древнего мира в построениях Эд. Мейера. — „Вестник древней истории“. 1938. № 3, с. 298—313.
- Струев В. В.* Изучение истории древнего Востока в СССР за период 1917—1937 гг. — „Вестник древней истории“. 1938. № 1, с. 3—22.
- Струев В. В.* Проблемы истории древнего Востока в советской историографии. — „Вестник древней истории“. 1947. № 3, с. 17—41.
- Струев В. В.* Советское востоковедение и проблема общественного строя древнего Востока. — „Вестник Ленингр. ун-та“. 1947. Ноябрь. № 11, с. 233—242.
- Тураев Б. А.* Русская наука о древнем Востоке до 1917 года. Предисл. И. Ю. Крачковского, Л. 1927. 19 с., портр. (Труды Комиссии по истории знаний. 3). Библиогр., с. 17—19.
- Matous I.* Bedrich Hrozny. Leben und Forschungswerk eines tschechischen Orientalisten. Prag, 1949. 43 S., Portr.

Тил ва ёзув

- Авдиев В. И.* К вопросу о развитии древневосточных языков. — „Вестник древней истории“. 1951. № 1, с. 216—221.
- Струев В. В.* Происхождение алфавита. Пг. 1923. 63 с.
- Шолпо Н. А.* Транскрипция древневосточных собственных имён. — „Вестник древней истории“. 1940. № 1, с. 113—122.
- Нёльдеке I.* Семитские языки и народы. В обработке А. Крымского, с участием П. К. Коковцева. М. 1903. XI, 144 с.
- Brockelman C.* Semitische Sprachwissenschaften. Berlin. 1916. 160 S. (Sammlung Göschen).

Маданият

- Всеобщая история архитектуры. Под общ. ред. Д. Е. Аркина, Н. И. Брунова, М. Я. Гинзбурга и др. Т. I. Архитектура древнего мира. Под ред. В. Н. Владимирова, М. Я. Гинзбурга, И. Л. Маца, С. И. Сахарова. М. 1944. 206 с., 23 л. илл. (Акад. архитектуры СССР). Библиогр., с. 189—192.
- Музыкальная культура древнего мира. Сборник статей. Под ред. и с вступ. статьёй Р. И. Грубера. Л. 1937. 259 с.
- (*Тураев Б. А.*) Литература Востока. Сборник статей. Вып. 1—2. Пг. 1919—1920. (Всемирная литература. Т. 1.)
- Флитнер Н. Д.* Искусство древнейших культур. Л. 1929. 55 с. (История искусств всех времён и народов. Кн. 2).
- Флитнер Н. Д.* Охота и борьба с животными в искусстве Передней Азии и золотой перстень № 6652 Государственного Эрмитажа. — Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)*. 1940. Г. 3, с. 49—69.
- Нейгебауэр О.* Лекция по истории античных математических наук. Т. I. Догреческая математика. М.—Л. 1937. 243 с.
- Рейнак С.* Орфей. Всеобщая история религии. Пер. с 7-го франц. изд. Под ред. А. Е. Яновского. Вып. I. М. 1919. XVIII, 542 с.
- Фрезер Дж.* Золотая ветвь. Вып. 1—4. М. 1928.
- Шантепи-де-ла Соссей П. Д.* Иллюстрированная история религии. Пер. с послед. нем. изд. Под ред. В. Линд. Т. 1—2. М. 1899.
- Шуази О.* История архитектуры. Т. I. Под общ. ред. А. А. Сидорова. М. 1935. XV, 575 с. Гл. 1—5. Древний Восток, с. 8—192.

Географик атласлар

- Атлас по истории древнего мира. Сост. А. Г. Бокшанин. Под ред. проф. А. В. Мишулина. М. 1952. 20 л. карт.
 Историко-географический атлас Палестины. СПб. 1913. 8 л. карт, 9 с.
 Atlas Historique. T. 1. L'antiquité. Par L. Delaporte, E. Drioton, A. Piganiol et R. Cohen. Paris. 1948. 20 p., 30 cart. Bibliogr., p. 7—20.

Справочниклар. Библиографиялар. Энциклопедиялар

- Библиография древнего Востока. Книги и статьи, напечатанные в СССР с 1925 по 1934 г.—„Сборник (Кружка по изучению древнего Востока при Гос. Эрмитаже)“. 1935. № 2, с. 58—67.
 Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-е. М. 1951—
 Бюллетень иностранной литературы по востоковедению (ФБОН Акад. наук СССР). М. 1946—
 Бюллетень советской литературы по востоковедению (ФБОН Акад. наук СССР). М. 1946—
 Вестник древней истории. Систематический указатель за 1937—1950 гг. Сост. М. И. Фурсовой. М. 1951. 29 с. Прил. к журн. „Вестник древней истории“. 1951. № 4.
 Живопись и скульптура Гос. музея изобразительных искусств. Вып. 1. Искусство древнего Востока. М. 1933. 44 с., 38 л. илл.
 Музей изящных искусств при Московском университете. Краткий путеводитель с иллюстрациями. Ч. 1. Египет, Вавилоно-Ассирия, Греция, Рим. Изд. 12-е с нов. доп. М. 1917. 172 с.
Cihar V. Bibliographie des travaux de Bedrich Nrozny.—„Archiv orientální“. 1949. Vol. 17. Ps 1, p. 1—20.
Pauly-Wissowa. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart. 1894—1940.
 Reallexikon der Vorgeschichte. Hrsg. von M. Ebert. Bd 1—15. Berlin. 1924—1932.

Вақтги нашрлар

- „Вестник древней истории“. М.—Л. 1937. № 1. 1938—1940. № 1—4, 1941. № 1 и систематически с 1946—
 „Вопросы истории“ (Акад. наук СССР. Ин-т истории). М. 1946—
 „Восток“. Пг 1922—1925.
 „Доклады (Акад. наук Арм. ССР)“. Ереван. 1941—
 „Доклады Акад. наук СССР. Серия В (обществ. науки)“. Л. 1924—1931.
 „Древности восточные“ (Труды Вост. комиссии Моск. археол. о-ва). М. 1893—1915.
 „Жизнь музея“ (Бюллетень Гос. музея изящных искусств). М. 1925—1930.
 „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва“. Л. 1886—1921.
 „Записки Классич. отд-ния Рус. археол. о-ва“. Л. 1904—1917.
 „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Рос. Акад. наук“. Л. 1925—1930.
 „Исторический журнал“. М. 1937—1945.
 „Краткие сообщения Ин-та востоковедения (Акад. наук СССР)“. М. 1951—
 „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)“. М.—Л. 1939—
 „Материалы по археологии Кавказа“. (Моск. археол. о-во) М. 1888—1916.
 „Новый Восток“ (Всероссийская научная ассоциация востоковедения.) М. 1922—1930.

- „Памятники Музея изящных искусств в Москве“. М. 1912—1926.
- „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. Л. 1929—1931.
- „Сборник (Кружка по изучению древнего Востока при Гос. Эрмитаже)“. Л. 1933—1935.
- „Советская археология“. М. — Л. 1936 —
- „Советское востоковедение“. М. — Л. 1940 — 1949.
- „Сообщения (Акад. наук Груз. ССР)“. Тбилиси. 1946 —
- „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. Л. 1939—1947.
- „Учёные записки Ин-та востоковедения (Акад. наук СССР)“. М. 1950 —
- „Учёные записки Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та. Серия востоковедческих наук“. Л. 1948 —
- „Учёные записки Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та. Серия исторических наук“. Л. 1938 —
- „Эпиграфика Востока“. (Акад. наук СССР. Ленингр. отд-ние Ин-та истории материальной культуры. Сектор Средней Азии). М.—Л. 1947—
- „Nový Orient“ (Vydává orientální ústav v Praze). Praha. 1945—
- „Przegląd orientalistyczny“. Kraków. 1948—
- „Acta orientalia“ (Academiae scientiarum hungaricae). Budapest. 1950—
- „Archiv orientální“ (Ceskoslovenský orientální ústav). Praha. 1929—*.
- „Ancient Egypt“ (British school of archaeology in Egypt). London. 1914—1932. „Ancient Egypt and the East“. London. 1932—1935.
- „Ancient India“. (Archaeological survey of India). New Delhi, 1946—
- „Annales du Service des antiquités de l'Égypte“. Le Caire. 1899—
- „Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale“. Le Caire. 1901—
- „Chronique d'Égypte“ (Fondation égyptologique reine Elisabeth). Bruxelles. 1925—
- „Journal of Egyptian archaeology“ (Egypt exploration society). London. 1914—
- „Journal of Near Eastern studies“. Chicago. 1942—
- „Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung“. Heidelberg. 1950—
- „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes“. (Institut d'Égypte. Cairo). Paris. 1870—1923.
- „Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale“. Paris. 1884—
- „Revue hittite et asiatique“ (Société des études hittites et asiatiques). Paris. 1930—
- „Sumer“ (Journal of archaeology in Iraq). Baghdad. 1945—
- „Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde“ (Deutsche morgenländische Gesellschaft). Leipzig. 1863—1943.
- „Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie“. Leipzig. 1886—1945.

I БОБГА

ҚАДИМГИ МЕСОПОТАМИЯГА ОИД МАНБАЛАР ВА ИСТОРИОГРАФИЯ

Умумий асарлар

- Никольский Н. М. Вавилония. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 8. М. 1927. с. 507—517.
- Никольский Н. М. Древний Вавилон. Популярно-научные очерки по истории культуры Сумера, Вавилона и Ассура. М. 1913. VI, 434 с.

* Далее следует список иностранных периодических изданий, систематически публикующих источники.

- Никольский Н. М.* К вопросу о ренте-налоге в древнем Двуречье. К вопросу о форме эксплуатации труда на востоке. — „Вестник древней истории“. 1939. № 2, с. 68—76.
- Никольский Н. М.* Община в древнем Двуречье. — „Вестник древней истории“. 1938. № 4, с. 72—98.
- Никольский Н. М.* Рабство в древнем Двуречье. — „Вестник древней истории“. 1941. № 1, с. 45—63.
- Никольский Н. М.* Частное землевладение и землепользование в древнем Двуречье. (К истории вавилоно-ассирийского общества в 3—1 тысячелетиях до н. э.) Минск, 1948, 159 с.
- Flaumner Н. Д.* На берегах Евфрата и Тигра. Л. 1938, 164 с.
- Christian V.* Altertumskunde des Zweistromlandes. Von der Vorzeit bis zum Ende der Achämenidenherrschaft. Bd 1—2. Leipzig. 1940.
- Contenau G.* La civilisation d'Assur et de Babylone. Nouv. ed. Paris. 1951. 344 p.
- Delaporte L.* La Mesopotamie. Les civilisations babylonienne et assyrienne. Paris. 1923. XII, XIV, 420 p. (L'évolution de l'humanité, synthèse collective. 1. Sect. 8).
- Meissner V.* Babylonien und Assyrien. Bd 1—2. Heidelberg. 1920—1925. (Kulturgeschichtliche Bibliothek. Hrsg. von W. Foy. Reihe 1. Ethnologische Bibliothek. 3—4).

Манбалар

- Никольский М. В.* Документы хозяйственной отчетности древнейшей эпохи Халдеи из собрания Н. П. Лихачёва. Т. 1—2. М. 1908—1915. („Древности восточные“, 1908. Т. 3. Вып. 2. 1915. Т. 5).
- Рифтин А. П.* Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. Ред. акад. В. В. Струве. Л. 1937. 175 с. (Акад. наук СССР. Ин-т истории).
- Шилейко В. К.* Из Лихачёвского собрания: 1. Меновой контракт. 2. Купчая крепость на раба. 3. Вопросение оракула. — В кн.: Сборник в честь гр. Уваровой. М. 1916, с. 284—290.
- Sitelko W.* Fragment eines astrologischen Kommentars. — „Доклады Акад. наук СССР“. 1927, Серия В, с. 196—199.
- Шилейко В. К.* Молитва ночным богам в собрании Лихачёва. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1924. Т. 3, с. 143—152.
- Шилейко В. К.* Таблетка с молитвой ночным богам в собрании Лихачёва. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1924. Т. 3, с. 144—152.
- Keilinschriftlich Bibliothek. Sammlung von assyro-babylonischen Texten in Umschrift und Übersetzung. Hrsg. von Abel, Schrader, Bezold etc. Bd 1—6. Berlin. 1889—1915.
- Luckenbill D. D.* Ancient records of Assyria and Babylonia. Vol. 1—2. Chicago. 1926—1927.
- Texts Babylonian.* Ed. by Clay, Lutz, Keiser etc. Vol. 1—6. London. 1915—1920.
- Thureau — Dangin F.* et Dunand M. Til-Barstb. Vol. 1—2. Paris. 1936.

Археологик кашфийётлар историографияси ва тарихи

- Авдиев В. И.* Раскопки в Мари. — „Вестник древней истории“. 1938. № 2, с. 158—169.
- Авдиев В. И.* Раскопки древнеаккадского города в Телль-Асмаре. — „Историк-марксист“. 1937. № 5—6, с. 152—161.

- Астафьев Н.* Древности вавилоно-ассирийские по новейшим открытиям. СПб. 1882. VIII, 166 с.
- Рифтин А. П. В. К. Шилейко.* 1891—1930. — „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1930. № 6. с. 1—4. Список работ В. К. Шилейко, с. 2—3.
- Рифтин А. П.* Владимир Казимирович Шилейко. — „Сообщения Гос. Акад. истории материальной культуры“. 1931. № 1. с. 30.
- Тураев Б. А.* Учёные заслуги М. В. Никольского. М. 1915. (По поручению Московского археологического общества).
- Ассириология. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 3. М. 1952, с. 264.
- King S. W. and Hall H. K.* Egypt and Western Asia in the recent discoveries. London. 1907. VII—VIII, 480 p.
- Lloyd S.* Foundation in the dust. A story of Mesopotamian exploration. 2 ed. London. 1949. XII, 237 p.
- Parrot A.* Archeologie mésopotamienne. Les étapes. Paris. 1946. 542 p., ill.
- Zehnpfund R.* Babylonien in seinen wichtigsten Ruinenstaetten. Leipzig. 1910. 72 S. (Der Alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen. Hrsg. von der Vorderasiatischen Gesellschaft. Jg. II. Hft. 3—4).

Справочниклар

- Reallexikon der Assyriologie. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter Hrsg. von E. Ebeling und B. Meissner. Bd 1—2. Berlin. 1928—1938.

II БОБГА

МЕСОПОТАМИЯНИНГ ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАРИ
(ШУМЕР ВА АККАД)

Манбалар

- Дьяконов И. М.* К возникновению письменности в Двуречье. Две арханческие таблечки Гос. Эрмитажа (Месопотамия 37—35 вв. до н. э.). — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 3, с. 27—48.
- Дьяконов И. М.* Письмо к Шумерскому царю Шу-сину. (К вопросу о земельных отношениях в Шумере). — „Вестник древней истории“. 1939. № 1, с. 59—64.
- Лихачёв Н. П.* Древнейшие буллы и печати Ширпурлы. — „Записки Классич. отд-ния имп. Рус. археол. о-ва“. 1907. Т. 4, с. 225—263.
- Никольский М. В.* Документы хозяйственной стётности древнейшей эпохи Халден из собрания Н. П. Лихачёва. Т. 1—2. М. 1908—1915. („Древности восточные“. 1908. Т. 3. вып. 2. 1915. Т. 5).
- Никольский М. В.* О сомнительных древностях — „Древности восточные“. 1893. Т. 1. Вып. 1, с. 118—126.
- Никольский М. В.* Халдейский вес эпохи Гудеа. — „Древности восточные“. 1889. Т. 1. Вып. 1, с. 83—88.
- Шилейко В. К.* Ассириологические заметки. — „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва“. 1921. Т. 25, с. 1—4.

- Шилейко В. К.* Вотивные надписи шумерийских правителей. Клинописные тексты памятников южной Месопотамии собрания Н. П. Лихачёва. Пг. 1915. XXXIV. 24 с.
- Шилейко В. К.* Две досаргоновские таблечки в Московском музее изящных искусств. — В кн.: Сборник в честь Мальмберга. М. 1917, с. 87—91.
- Шилейко В. К.* Из Лихачёвского собрания: 1. Меновой контракт. 2. Купчая крепость на раба. 3. Вопросение оракула. — В кн.: Сборник в честь гр. Уваровой. М. 1916, с. 284—290.
- Schilleiko W.* Ein Omentext Sargons von Akkad und sein Nachklang bei roemischen Dichtern. — „Archiv für Orientforschung“. 1929. Bd 5, Hft. 5—6, S. 214—218.
- Sitelko W.* Note présargonique. — „Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale“. 1914, T. 11, p. 61—68.
- Baqir T.* A new-code from Tell Harmal. — „Sumer“. 1948. Jan. Vol. 4. № 1, p. 52—53.
- Gadd C. J., Legrain L. and Burrows E.* Ur excavations texts. Vol. 1—4. Oxford. 1937—1949. (Publ. of the Joint expedition of the British museum and of the Univ. museum of Pennsylvania).
- Genouillac H. de.* Matériaux pour servir à l'histoire de la société sumérienne. Paris. 1909. LXXI, 122, XLI p.
- Das Gesetzbuch Lipit-Istar von Isin. — „Orientalia“. 1950. N. scr. Vol. 19. Fasc. 1 p. 103—118.
- Goetze A.* The laws of Eshnunna. — „Sumer“. 1948. Sept. Vol. 4. № 11, p. 63—102.
- Jacobsen Th.* The Sumerian king list. Chicago. 1930. XVI, 216 p. (Oriental Inst. of the Univ. of Chicago. Assyriological studies, N 11).
- Oppenheim M. F.* Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien. Leipzig. 1931. 275 S.
- Parrot A.* Tello. Vingt campagnes de fouilles (1877—1933). Paris. 1948. 368 p., ill., cart. Bibliogr., p. 319—358.
- Thureau-Dangin F.* Les inscriptions de Sumer et d'Akkad. Paris. 1905. 352 p.
- Woolley C. L.* Ur excavations. Vol. 1—5. Oxford. 1927—1939. (Publ. of the Joint expedition of the British museum and of the Univ. museum of Pennsylvania.)
- Wolley C. L.* Ur of the Chaldees. A record of seven years of excavation. 2 ed. London. 1950. p., ill., maps.

Тарих

- Дьяконов И. М.* Государственный строй древнейшего Шумера. — „Вестник древней истории“. 1952. № 2, с. 13—37.
- Дьяконов И. М.* Ещё раз о термине girus (ka) в шумерском языке. — „Вестник древней истории“. 1948. № 1, с. 31—33.
- Дьяконов И. М.* Кто такие „гуруши“ в хозяйственных текстах III династии Ура? — „Вестник древней истории“. 1949. № 2, с. 30—31.
- Дьяконов И. М.* О площади и составе населения шумерского „города-государства“. — „Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 77—93.
- Дьяконов И. М.* Реформы Урукagina в Лагаше. — „Вестник древней истории“. 1951, с. 15—32.
- Струве В. В.* К истории патешиата Гипху. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1922. Т. 2, с. 49—63.

- Струве Р. В.* Лагерь военнопленных женщин в Шумере конца III тысячелетия до н. э.— „Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 12—25.
- Струве В. В.* Наёмный труд и сельская община в Южном Междуречье конца III тысячелетия до н. э.— „Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 13—33.
- Струве В. В.* Новые данные об организации труда и социальной структуре общества Сумера эпохи III династии Ура.— „Советское востоковедение“. 1949. Т. 6, с. 149—184.
- Струве В. В.* Общественный строй южного Междуречья в эпоху III династии Ура (2132—2024 гг. до н. э.). — В кн.: ДП СССР. Юбилейный сборник, посвящённый 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Т. 2. М.—Л. 1947, с. 720—742.
- Струве В. В.* Рабовладельческая латифундия в Сумере III династии Ура.— В кн.: С. Ф. Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности. Л. 1934, с. 495—507.
- Струве В. В.* Рабство в древнейшем Сумере.— „Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры“. 1934. Вып. 97, с. 5—36.
- Тюменев А. И.* Имел ли термин „гуруш“ („каль“) социальную значимость?— „Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 34—36.
- Тюменев А. И.* К вопросу о наёмном труде в царском хозяйстве времени III династии Ура.— „Вестник древней истории“. 1950. № 1, с. 48—52.
- Тюменев А. И.* О значении термина „kal“ в древнесумерском языке.— „Вестник древней истории“. 1946. № 2, с. 10—20.
- Тюменев А. И.* О формах земельных отношений по надписи обелиска Маништусу.— „Вестник древней истории“. 1946. № 4, с. 33—40.
- Тюменев А. И.* Хозяйственный персонал храма Бау в Лагаше времени Уруккины.— „Вестник древней истории“. 1948. № 1, с. 12—33.
- Gadd C. J.* History and monuments of Ur. London. 1929. XV, 269 p.
- King L. W.* A history of Sumer and Akkad. An account of the early races of Babylonia from prehistoric times to the foundation of the Babylonian monarchy. London. 1916. XXII, 380 p.
- Stiegel B. Y.* Slavery during the third dynasty of Ur. Menasha, 1947. 54 p.

Тил ва ёзув

Deimel A. Sumerisches Iehikon. Vol. 1—5. Roma. 1930—1939.

III БОБГА

ҚАДИМГИ БОБИЛ

Манбалар

- Рифтин А. П.* О некоторых старо-вавилонских купчих.— „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1930. № 4, с. 26—30. На нем. яз.
- Рифтин А. П.* Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. Ред. акад. В. В. Струве. Л. 1937. 175 с. (Акад. наук СССР. Ин-т истории.)
- Archives royales de Mari. T. 1—3. Paris. 1946—1950.
- Hammurapi, lettres á Samas-Nâsir. Publ. par Thureau-Dangin. Paris. 1927. 8 p., 38 pl.
- Steinmetzer F.* Die babylonischen Kudurri als Urkundenform. Paderborn. 1922. VI, 272 S. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. Bd II. Hf. 4—5).
- Parrot A.* Mari. Une ville perdue... Paris 1948. 252 p., ill.

Хаммурапи қонунлари

- Волков И. М.* Законы вавилонского царя Хаммурапи. М. 1914. IV, 80 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Вып. 1.)
- Кулишер М.* Основы уголовного, гражданского и торгового права 4000 лет назад.—„Русское богатство“. 1909. № 8, с. 109—137.
- Colgeçen M. C.* Le Code d'Hammourabi. L'organisation judiciaire à la première dynastie babylonienne. La comparasion textuelle des lois sumériennes avec le Code d'Hammourabi. L'influence de la civilisation et de la juridiction antérieures sur le Code Hammourabi-en. Fribourg. 1949. 163 p.
- Cruveilhier P.* Introduction au Code d'Hammourabi. Paris. 1937. 177 p.
- Kohler J., Peiser F. E. und Ungnad A.* Hammurabi's Gesetz. T. I—6. Leipzig. 1904—1923.
- Soden W. von.* Kleine Beiträge zum Verständnis der Gesetze Hammurabis und Bilalamas.—„Archiv orientální“. 1949. Vol. 17. Ps 2, p. 359—373.
- Winkler H.* Die Gesetze Hammurabis—König von Babylon um 2250 v. Chr. 3 Aufl. Leipzig. 1904. 46 S. (Der Alte Orient. Jg. 4. Hf. 4).

Тарих

- Авдиев В. И.* Вавилония. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 6. М. 1951, с. 483—486, карта. Библиогр., с. 486.
- Никольский Н. М.* Вавилония. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 8, М. 1927, с. 507—517.
- Струве В. В.* Датировка I Вавилонской династии.—„Вестник древней истории“ 1947 № 1, с. 9—35.
- Тураев Б. А.* Классический Восток. Посмертный труд. Под ред. и с прим. В. В. Струве и Н. Д. Флиттнер. I. Введение. Вавилон. Л. 1924. 294 с.
- King L.* A history of Babylon. From the foundation of the monarchy to the Persian conquest. London. 1915. XXI, 340 p.
- Leemans W. F.* The Old-Babylonian merchant. His business and his social position. Leiden. 1950. XII, 138 p.
- Steinmetzer F.* Über den Grundbesitz in Babylonien zur Kassitenzeit. Leipzig. 1918. 32 S. (Der alte Orient. Jg. 19. Hf. 1—2).

IV БОБГА

БОБИЛ МАДАНИЯТИ

- Винклер Г.* Вавилонская культура в её отношении к культурному развитию человечества. Пер. с нем. А. И. Певзнера. Под ред. Н. М. Никольского. М. 1913. IV 170 с.

Фан

- Модестов П. В.* Культура и медицина Ассири-Вавилонии.—„Русский врач“. 1917. № 15—24, с. 46.
- Sileiko V.* Mondlaufprognosen aus der Zeit der ersten babylonischen Dynastie. — „Доклады Акад. наук СССР“. 1927. Серия В, с. 125—128.
- Neugebauer O. und Sachs A.* Mathematical cuneiform text. New Haven. 1945. 177 p., 49 pl. (American Oriental ser. Vol. 29).
- Oefele F.* Keilschriftmedizin. Leipzig. 1902. 31 S. (Der Alte Orient. Jg. 4).

Адабиёт

- Авдиев В. И.* Вавилоно-ассирийская литература.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 6. М. 1951, с. 486—488.
- Гильгамеш.* Вавилонский эпос. Введ. В. Шилейко. СПб. 1919. 78 с.
- Никольский Н. М.* Вавилоно-ассирийская литература.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 8. М. 1927, с. 521—524.
- Струве В. В.* Диалог господина и раба „о смысле жизни“. (По новому вавилонскому памятнику).— В кн.: Религия и общество. Сборник статей по изучению социальных основ религиозных явлений древнего мира. Л. 1926, с. 41—59.
- Тюменев А. И.* О предназначении людей по мифам древнего Двуречья.— „Вестник древней истории“. 1948. № 4, с. 14—23.
- Шилейко В. К.* Из книги Edinna Usagga. Обрядовые песни. Пер. двух отрывков.— „Восток“. 1924. № 4, с. 21—23.
- Шилейко В. К.* Из поэзии Вавилона.— „Восток“. 1922. № 1, с. 7—14.
- Шилейко В. К.* Орёл и змея. (Из древне-вавилонской поэмы об Этане. Пер. отрывка).— „Восток“. 1924. № 4, с. 24—27.
- Das Gilgamesch Epos. Neu übersetzt von A. Ungnad und gemeinverständlich erklärt von H. Gressmann. Goettingen. 1911. 232 S.
- Weber O. Die Literatur der Babylonier und Assyrer. Leipzig. 1907. XVI, 312. S. (Der Alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen. Hrsg. von der Vorderasiatischen Gesellschaft).

Санъат

- Лосева И. М.* Вавилонское искусство.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 6. М. 1951, с. 492—496, илл. Библиогр. с. 495.
- Никольский М. В.* По вопросу об изображении женского божества на вавилонских цилиндрах и статуэтках.— „Древности восточные“. 1891. Т. 1. Вып. 2, с. 166—175.
- Флиттнер Н. Д.* Вавилонское искусство.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 8. М. 1927, с. 525—533.
- Шилейко В. К.* Печать из Ашшуннака.— „Памятники Гос. музея изобразительных искусств“. 1926. Вып. 5, с. 5—6.

Дин

- Авдиев В. И.* Вавилонская религия.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 6. М. 1951, с. 492.
- Флиттнер Н. Д.* Земледельческие культы древней Месопотамии в свете последних раскопок.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. Л. 1939. Т. 1, с. 1—20.
- Sileiko V.* Mes und die Sonne.— „Доклады Акад. наук СССР“. 1927. Серия В, 1927, с. 129—132.
- Делич Ф.* Библия и Вавилон. Пер. с нем. А. А. Нольде. СПб. 1906. 77 с.
- Contenu G.* Le déluge babylonien suivi de Ishtar aux Enfers. La tour de Babel. Paris. 1941. 295 p. (Bibliothèque historique).
- Jastrow M.* Die Religion Babylonien und Assyriens. Bd 1—2. Giessen. 1902—1907.
- Langdon S.* Sumerian and Babylonian psalms. Paris. 1909. XXVI, 349 p.
- Moortgat A.* Tammuz. Der Unsterblichkeitglaube in der altorientalischen Bildkunst. Berlin. 1949. 155 S.
- Ungnad A.* Die Religion der Babylonier und Assyrer. Bd 1—2. Giessen. 1905—1912.

V БОБГА

ҚАДИМГИ МИСР МАНБАЛАРИ ВА ИСТОРИОГРАФИЯСИ

Умумий асарлар

- Авдиев В. И.* Военная история древнего Египта. Т. I. Возникновение и развитие завоевательной политики до эпохи крупных войн XVI—XV вв. до н. э. М. 1948. 355 с., 47 илл., карты.
- Audiev V.* Egypt and the Caucasus — „Ancient Egypt and the East“. 1933. Ps 1—2, p. 29—36.
- Авдиев В. И.* Производства и художественные ремёсла в древнем Египте. М. 1930. 46 с.
- Лурье И. М.* Горное дело в древнем Египте. — „Труды Ин-та истории науки и техники“. 1934. Серия I. Вып. 3, с. 105—138.
- Матъе М. Э.* Термины родства в древнем Египте. — „Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)“. 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 22—37.
- Миллер В. Ф.* Очерки по истории народов древнего Востока. Лекции, читанные в специальных классах Назаревского ин-та восточных языков в 1904—5 акад. году. Египет. М. 1904. 263 с.
- Редер Д. Г.* Попытки акклиматизации чужеземных культурных растений в древнем Египте. — „Учёные записки (Моск. обл. пед. ин-та). 1950. Т. 14. Кафедра истории древнего мира. Вып. 1, с. 91—116.
- Струве В. В.* Египет. Древняя история. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 24. М. 1932, с. 356—371.
- Струве В. В.* Хронология Манефона и периоды Сотиса. — В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник статей Ин-та истории Акад. наук СССР. Под ред. А. С. Орлова. М. — Л. 1937. с. 19—66.
- Тураев Б. А.* Древний Египет. Пг. 1922. 178 с. (Круг знания).
- Тураев Б. А.* Египтологические заметки. 1—7. — „Изв. имп. Акад. наук“. 1915, с. 601—614.
- Шолпо Н. А.* Ирригация в древнем Египте. — „Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)“. 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 82—100.
- Шолпо Н. А.* Ткачество в древнем Египте. — „Труды Ин-та истории науки и техники“. 1935. Серия I. Вып. 5, с. 251—268.
- Бруш Г.* История фараонов. Пер., вступ. статья прим. и прил. Г. К. Власова. СПб. 1880. IV, 851, LXI, II с., 4 табл., карта. (Летописи и памятники древних народов. Т. 1).
- Брэстед Д. Г.* История Египта. Т. 1—2. М. 1914.
- Морэ А.* Во времена фараонов. Пер. Е. Ю. Григорович. М. 1913. 318 с.
- Морэ А.* Цари и боги Египта. Пер. Е. Ю. Григорович. М. 1914. 324 с.
- Bakir A. M.* Slavery in pharaonic Egypt. — „Annales du Service des antiquités de l’Egypte“. 1947. T. 45, p. 134—143.
- Capart J.* L’Egypte des pharaons. — In: Histoire de l’Orient ancien. Paris. 1936, p. 5—146.
- Drioton F. et Vandier J.* Les peuples de l’Orient méditerranéen. 2. L’Egypte. Paris. 1938. XLIV, 640 p. (Clio. Vol. I. Fasc. 2).
- Erman A. und Ranke H.* Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum. Tübingen. 1923. XXVII, 692 S., III.
- Lucas A.* Ancient Egyptian materials and industries. 3 ed. London 1948. XI, 570 p.

Манбалар

- Голенищев В. С.* Археологические результаты путешествия по Египту зимой 1888—89 гг. — Записки Вост. отд-ния имп. Рус. археол. о-ва". 1891. Т. 5, с. 1—30.
- Golenischef W.* Les papyrus hiératiques n. 1115, 1116 A et 1116 B de l'Ermitage Imperial. SPb 1913.
- Gul'yanov I. A.* Archéologie égyptienne; ou, Recherches sur l'expression des signes hiéroglyphiques, et sur les éléments de la langue sacrée des égyptiens. Vol. 1—3. Leipzig. 1839.
- Коцейковский А.* Иератическая часть Берлинского папируса № 3008. Призывания Изиды и Нефтиды. СПб. 1913. 54 с.
- Музей изящных искусств при Московском университете. Описание Египтологического собрания. I. Статуи и статуэтки Голенищевского собрания. Описал Б. А. Тураев. Вступ. статья В. К. Мальмберга. Пг. 1917. XXIX, 84 с., XII табл.
- Флиттнер Н. Д.* Египетские цилиндры собрания В. С. Голенищева. — Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры". 1924. Т. 3, с. 245—256.
- Breasted J. H.* Ancient records of Egypt. Historical documents from the earliest times to the Persian conquest. Vol. 1—5. 3 ed. Chicago. 1927.
- Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Le Caire. 1901—1916.
- Champollion F.* Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Vol. 1—4. Paris. 1834—1835.
- Description de l'Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française... 9 vols text, 10 vols planches et atlas. Paris. 1809—1828.
- Lepsius C. R.* Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. 12 vols Taf. Berlin. 1849—1859. То же 5 vols Text, hrsg. von E. Naville unte. Mitwirkung von L. Borchard, bearbeitet von K. Sethe. Leipzig 1897—1913.
- Marestaing P.* Les écritures égyptiennes et l'antiquité classique. Paris. 1913. 146 p.
- Recueil de monuments et des notices sur les fouilles d'Égypte (le Musée égyptien du Caire). T. 1—3. Le Caire. 1890—1915.
- Wreszinski W.* Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte. Bd 1—3. Leipzig. 1923—1936.

Археологик кашфиётлар историографияси ва тарихи

- Авдиев В. И.* Академик Б. А. Тураев. (К 25-летию со дня смерти крупнейшего русского египтолога). — Изв. Акад. наук СССР. Серия истории и философии". 1946. Т. 3. № 4, с. 363—368.
- Авдиев В. И.* Воскресающий древний Египет. — Печать и революция". 1929. № 4, с. 129—138.
- Авдиев В. И.* Раскопки в Фивах. — Восток". 1924. № 4, с. 161—164.
- Авоцев В. И.* Раскопки Лиштской пирамиды. — Восток". 1923. № 3, с. 164—165.
- Бартольд В. В.* Записка об учёных трудах проф. Б. А. Тураева. — Изв. Рос. Акад. наук". 1918. № 16, с. 1703—1712.
- Беляев Е. Б.* А. Тураев (К 25-летию со дня смерти). — Труды Моск. ин-та востоковедения". 1946. Вып. 3, с. 210—223.
- Кагаров Е.* Прошлое и настоящее египтологии. Сергиев посад. 1914. 105 с.

- Кацнельсон И. С.* Войны древнего Египта эпохи Нового царства в интерпретации буржуазной историографии.— „Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 118—125.
- Кацнельсон И. С.* Неизданное письмо Франсуа Шамполлиона. (К 125-летию дешифровки египетских иероглифов).— „Вестник древней истории“. 1947. № 2, с. 179—182.
- Кокорцев П. Б.* А. Тураев. (Некролог).— „Изв. Рос. Акад. наук“. 1920. № 18, с. 169—177.
- Козьмина-Бороздина Т. Н.* Развитие египтологии в России.— „Новый Восток“. 1923. № 3, с. 342—361.
- Мачинский А. В.* Переписка Ж. Ф. Шампольона с А. Н. Олениным.— „Проблемы истории докапиталистических обществ“. 1934. № 4. с. 72—89.
- Норов А.* Путешествие по Египту и Нубии в 1834—1835 г. Ч. I. СПб. 1840. 340 с., илл.
- Постовская Н. М.* Археологические открытия в Египте.— „Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 122—133.
- Редер Д. Г.* Из истории одного древнеегипетского города. Ермонт (Армант) в свете последних раскопок.— „Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 141—151.
- Струве В. В.* А. Тураев — крупнейший историк древнего Востока.— „Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 75—83.
- Струве В. В.* Новые открытия в царском некрополе Фив.— „Восток“. 1923. № 3, с. 150—159.
- Струве В. В.* Творческий путь Ф. Шампольона. (К 125-летию дешифровки египетских иероглифов).— „Вестник древней истории“. 1948. № 1, с. 139—150.
- Струве В. В.* Франсуа Шампольон.— „Анналы“. 1922. Вып. 2, с. 1—16.
- Флиттнер Н. Д.* Как научились читать иероглифы. К столетию дешифровки иероглифов Ф. Шампольоном. Пг. 1923. 64 с. (Книжка за книжкой. № 1. Историческая серия).
- Франк-Каменецкий И. Г.* Гениальное открытие Шампольона. Доклад на торжественном заседании 1-го съезда русских египтологов.— „Новый Восток“. 1922. № 2, с. 456—493.
- Франк-Каменецкий И. Г.* Как научились читать египетские письма. М. 1922. 62 с., портр. (Научно-попул. б-ка. Серия историко-этнологическая.)
- Франк-Каменецкий И. Г.* Первый съезд русских египтологов 17—20 авг. 1922 г.— „Восток“. 1923. № 2, с. 126—130.
- Шмидт А. В.* Развитие египтологии в России.— „Наука и её работники“. 1922. № 3—4, с. 15—20.
- Картер Г. и Мейс А.* Тутанхамон. Гробница египетского фараона, открытая Карнарвоном и Картером. С прил. статей Н. Д. Флиттнер и Г. Штейндорфа. Пер. А. Г. Горифельда. М.—Л. 1927. 138 с.
- Шампольон Ж. Ф.* О египетском иероглифическом алфавите. Пер., ред. и ком. И. Г. Лившица. Отв. ред. В. В. Струве. Л. 1950. 276 с., илл., прил.
- Engelbach R.* Introduction to Egyptian archaeology with special reference to the Egyptian museum, Cairo. Cairo. 1946, IX, 346 p., ill., maps, 28 pl. Bibliogr., p. 315—318.

Тил ва ёзув

- Авдиев В. И.* Иероглифы древнеегипетские.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 16. М. 1929, с. 788—791.
- Авдиев В. И.* Египетский язык.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 24. М. 1932, с. 403—404.

- Авдиев В. И.* Египетский язык.— В кн.: Литературная энциклопедия. Т. 4. М. 1930, с. 61—64.
- Golénischeff W.* Sur l'origine alphabétique de certains hiéroglyphes. Leiden. 1885. 10 p. (Actes du sixième Congrès international des orientalistes. 1885. Pt. 4. Sect 3, p. 77—87.
- Golénischeff W.* Quelques remarques sur la syntaxe égyptienne.— „Recueil d'études égyptologiques“. 1922, p. 685—711.
- Матве М. Э.* Основные черты древнеегипетского глагола. (К постановке проблемы).— „Учёные записки Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та“. 1952. № 128. Вост. фак-т. Серия востоковедческих наук. Вып. 3. История и филология стран Востока, с. 12—220.
- Chains M.* Notion de langue égyptienne. Vol. 1—2. Paris. 1938—1942.
- Erman A.* Aegyptische Grammatik. 4 Aufl. Berlin. 1928, XVI, 309 S.
- Erman A. und Grapow H.* Aegyptisches Handwörterbuch. Berlin. 1921. VIII, 232 S.
- Erman A. und Grapow H.* Wörterbuch der aegyptischen Sprache. Bd 1—5. Leipzig. 1926—1931.
- Gardiner A. H.* Ancient Egyptian onomastica. Vol. 1—2. Oxford. 19477.
- Gardiner A. H.* Egyptian grammar, being an introduction to the study of hieroglyphs. 2 ed., fully rev. London. 1950. XXVIII, 646 p.

Справочниклар. Библиографиялар

- Golénischeff W.* Ermitage imperial. Inventaire de la collection égyptienne.— SRB. 1891.
- Культура и искусство древнего Египта. М.—Л. 1952. 30 с., 16 илл. (Гос. Эрмитаж. Путеводители по выставкам. Под общ. ред. М. И. Артамонова.)
- Lemm O. E.* Excerpta e libris sacris veterum aegyptiorum. SPb. 1890. 32 p.
- Флиттнер Н. Д.* Путеводитель по залам древнего Египта (Гос. Эрмитажа). Л. 1929. 75 с., илл.
- Porter D. and Moss R. L. B.* Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. T. 1—7. Oxford. 1927—1951.
- Pratt I. A.* Ancient Egypt. Sources of information in the New York public library. New York. 1925, XV, 486 p.
- Pratt I. A.* Ancient Egypt. 1925—1941. New York. 1942. XII, 340 p.
- Ranke H.* Die aegyptischen Personennamen. Bd 1—2. Glückstadt — Hamburg. 1935—1951.

VI БОБГА

ЭНГ ҚАДИМГИ МИСР ДАВЛАТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Манбалар

- Козьмина Т. Н.* Глиняные сосуды и чаши архаического Египта б. собрания В. С. Голенищева. — „Памятники Гос. музея изящных искусств“. 1926. Т. 5, с. 7—29.
- Тураев Б. А.* „Доисторическое“ блюдо Голенищевского собрания № 947.— „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1912. Вып. 1—2, с. 19—20.
- Brunton G. and Caton-Thompson G.* The Badarian civilization and predynastic remains near Badari. London. 1928. X, 128 p. (Egyptian research account, Publ. N 46).

- Emery W. B.* Hor-Aha. Cairo. 1939. 112 p., 23 pl. (Service des antiquités de l'Égypte).
- Emery W. B.* The tomb of Hemaka. Cairo. 1938. VIII, 64 p., 42 pl. (Service des antiquités de l'Égypte).
- Petrie W. M. F.* Prehistoric Egypt illustrated by over 1.000 objects in Univ. college, London. London. 1920. VIII, 54 p. (British school of archaeology in Egypt and Egyptian research account. Year 23).
- Petrie W. M. F.* Royal tombs of the first dynasty. Vol. 1—2. London. 1900—1901.

Тарих

- Авдиев В. И.* Сельская община и искусственное орошение в древнем Египте.— „Историк-марксист“. 1934. № 6, с. 70—83.
- Audiev V. I.* Geometrical ornament on archaic Egyptian pottery.— „Ancient Egypt and the East“. 1935, Pt 1, p. 37—48.
- Анучин Д. Н.* Каменный век и доисторическое население Египта по новейшим исследованиям. М. 1899. 23, 43 с. („Археологические известия и заметки Моск. археол. о-ва“. 1898. № 3, 4).
- Пиотровский Б. Б.* Современное состояние изучения додинастического Египта.— „Проблемы истории докапиталистических обществ“. 1934. № 7—8, с. 126—142.
- Постовская Н. М.* Египет при I династии в свете новых археологических открытий.— „Вестник древней истории“. 1948. № 4, с. 172—177.
- Постовская Н. М.* Начальная стадия развития государственного аппарата в древнем Египте. (По данным источников, современных Архаическому периоду.) „Вестник древней истории“. 1947. № 1, с. 233—249, илл.
- Постовская Н. М.* „Царь“ Скорпион и его время.— „Вестник древней истории“. 1952. № 1, с. 49—67.
- Baumgärtel E. J.* The cultures of prehistoric Egypt. London. 1947. 123 p., 13 pl.
- Capart J.* Les débuts de l'art en Égypte. Bruxelles. 1904. 316 p.
- Massoulard E.* Préhistoire et protohistoire d'Égypte. Paris. 1949. XXVIII, 572 p., 110 pl., cartes (Univ. de Paris. Travaux et mémoires de l'Inst. d'ethnologie).
- Margan J.* Recherches sur les origines de l'Égypte. L'âge de la pierre et les métaux. Paris. 1896. XIV, 15, 282 p.
- Scharff A.* Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte. Leipzig. 1927. 70 S.
- Sethé K.* Urgeschichte und älteste Religion der Aegyptier. Leipzig. 1930. XI, 196 S. (Deutsche morgenländische Gesellschaft. Abh. für die Kunde des Morgenlandes. Bd 18. N 4).

VII БОБГА

ҚАДИМГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

Манбалар

- Коцейковский А. Л.* Тексты пирамид. Т. I. Одесса. 1917. 160 с. („Записки Новоросс. ун-та. Историко-филол. фак-т“. 1918. Т. 14).
- Матве М. Э.* Тексты пирамид — заупокойный ритуал.— „Вестник древней истории“. 1947. № 4, с. 30—56.
- Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re. Leipzig. 1907. 184 S. 25 Taf. (Deutsche Orient-Gesellschaft. Wissenschaftliche Veröffentlichungen. Hf. 7).

- Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ke-re. Leipzig. 1909. 91 S. 10 Taf. (Deutsche Orient-Gesellschaft. Wissenschaftliche Veröffentlichungen. Hf. 11).
- Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs S'ahu-re. T. 1—2. Leipzig. 1910—1913. (Deutsche Orient-Gesellschaft. Wissenschaftliche Veröffentlichungen. Hf. 14, 26).
- Davies N.* The rock tombs of Deir-el-Gebrawi. T. 1—2. London. 1902. (Egypt exploration fund. Memoir 11—12).
- Firth C. M.* and *Gunn B.* Teti pyramid cemeteries. T. 1—2. Le Caire. 1926. (Service des antiquités de l'Égypte).
- Firth C. M.* and *Quibell J.* The Step pyramid. Vol. 1—2. Le Caire. 1935. (Service des antiquités de l'Égypte).
- Hassan S.* Excavations at Giza. Vol. 1—6. Cairo. 1929—1948.
- Hölscher U.* Das Grabdenkmal des Königs Chefren. Leipzig. 1912. 120 S. 13. Taf. (Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Aegypten. Bd 1).
- Jequier G.* Douze ans de fouilles dans le nécropole memphite. 1924—1936. Neuchâtel. 1940. 163 p. (Mémoires de l'Univ. de Neuchâtel T. 15).
- Junker H.* Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Petizacus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza. Bd 1—9. Wien—Leipzig. 1929—1950.
- Lauer L. Ph.* La pyramide à degrés. L'architecture. T. 1—2. Le Caire. 1936. (Service des antiquités de l'Égypte).
- Maspero G.* Inscriptions des pyramides de Saqqarah. Paris. 1894. 458 p.
- Montet P.* Les scenes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire. Strassbourg. 1925. XVIII, 429 p., 24 pl. (Strassbourg. Univ. Fac. des lettres. Publ. Fasc. 24).
- Murray M. A.* Index of names and titles of the Old Kingdom. London. 1908. 5 p., LXXIII pl. (British school of archacology in Egypt. Studies. Vol. 1).
- Petrie W. M. F.* Deshasheh. 1897. London. 1898. VII, VIII 52 p., 38 pl. (Egypt exploration fund. Memoir N 15).
- Petrie W. M. F.* Medum. London. 1892. 52 p., 37 pl.
- Petrie W. M. F.* Meydum and Memphis III. London. 1910. VII, 50 p., 47. pl. (Egypt research account).
- Reisner G. A.* A history of the Giza necropolis. Vol. 1. Cambridge, Mass. 1942. XLVII 532 p., 75 pl., maps.
- Reisner G. A.* Mycerinus. The temples of the third pyramid at Giza. Cambridge, Mass. 1931. XX., 291 p.
- Saad Z. Y.* Royal excavations at Saqqara and Helwan (1941—1945). Le Caire. 1947. X, 258 p., ill., maps. (Suppl. aux „Annales du Service des antiquitéz de l'Égypte“. Cahier N 3).
- Sethe K.* Die altägyptische Pyramidentexte. T. 1—4. Leipzig. 1908—1922.
- Sethe K.* Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. Bd 1—4. Glückstadt. 1936—1939.
- Sethe K.* Urkunden des Alten Reiches. Bd 1. Hf. 1—4. Leipzig. 1932—1933. (Urkunden des ägyptischen Altertums. Abt. 1. Hf. 1—4).
- Steindorff G.* Das Grab des Ti. Leipzig. 1913. 12 S., 163 Taf. (Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Aegypten. Bd 2).
- Schaefer, H.* Ein Bruchstück altägyptischer Annales. Berlin. 1902. 41 S. 2 Taf. (Königl. Preuss. Akad. der Wissenschaften. Philosoph.-hist. Klasse. 1902. Abh. 1).
- Weill R.* Les décrets royaux de l'Ancien Empire égyptien. Paris. 1912. 109 p.

Тарих

- Авдиев В. И.* Военная политика Египта в эпоху Архаики и Древнего царства.— „Вестник древней истории“. 1938. № 1, с. 45—56.
- Лурье И. М.* Древнеегипетские термины мерет и хентиуше во времена Древнего царства.— „Вестник древней истории“. 1951. № 4, с. 73—82.
- Лурье И. М.* Иммунитетные грамоты Древнего царства.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1931. Т. 1. с. 93—139.
- Ольдерогге Д. А.* Управитель бурга.— „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Акад. наук СССР“. 1928. Т. 3, с. 384—394.
- Перепёлкин Ю. Я.* Меновые отношения в староегипетском обществе.— „Советское востоковедение“. 1949. Т. 6, с. 302—311.
- Францов Ю. П.* К истории автобиографической надписи.— „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1930. № 5. с. 1—9.
- Черезов Е. В.* К вопросу о значении древнеегипетских терминов мерет и хентиуше во времена Древнего царства.— „Вестник древней истории“. 1952. № 2, с. 123—126.
- Черезов Е. В.* К вопросу о поземельных отношениях в Египте эпохи Древнего царства.— „Вестник древней истории“. 1949. № 3, с. 63—68.
- Черезов Е. В.* К вопросу о хентиуше — мелких землевладельцах в древнем Египте.— „Вестник древней истории“. 1950. № 4, с. 166—170.
- Черезов Е. В.* Социальное положение мрт в храмовом хозяйстве Древнего царства.— „Вестник древней истории“. 1951. № 2, с. 40—46.
- Шолто Н. Я.* 6-ая строка Аниалов и III династия.— „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1929. № 3, с. 1—5. На нем. яз.

VIII БОБГА

ЎРТА ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

Манбалар

- Голенищев В. С.* Египетская могильная плита № 4071.— „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1912. Вып. 1—2, с. 3—18.
- Голенищев В. С.* Эпиграфические результаты поездки в Уади-Хаммамат.— „Записки Вост. отд-ния имп. Рус. археол. о-ва“. 1888. Т. 2, с. 65—79.
- Gotenischeff W. S.* Le papyrus 1115 de l'Ermitage impérial de Saint-Petersbourg.— „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes“. 1906. Année 28, p. 73—112.
- Лурье И. М.* Поучение Аменемхета I в остраконах Музея изобразительных искусств.— „Эпиграфика Востока“. 1949. Т. 3, с. 82—87, илл.
- Перепёлкин Ю. Я.* Фрагмент древнеегипетской надписи XII династии в Музее палеографии Академии наук СССР.— „Доклады Акад. наук СССР“. 1929. Серия В, с. 20—21.
- Речение Ипувера.* Лейденский папирус № 344. Социальный переворот в Египте в конце Среднего царства. Ввод. статья В. В. Струве. М.— Л. 1935. 56 с.

- Рубинштейн Р. И.* Две стелы XI династии из ГМИИ им. А. С. Пушкина.— „Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 126—133, 2 табл.
- Рубинштейн Р. И.* Поучение Гераклеопольского царя своему сыну. (Эрмитажный папирус № 1116 А.)— „Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 122—133.
- Струве В. В.* Папирус № 1116 recto и пророческая литература древнего Египта.— „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва“. 1922. Т. 26, с. 209—227.
- Тураев Б. А.* Несколько египетских надписей из моей коллекции и из Московского Румянцевского музея.— „Записки Классич. отд-ния Рус. археол. о-ва“. 1912. Т. 8, с. 14—17.
- Тураев Б. А.* Рассказ египтянина Синухета и образцы египетских документальных автобиографий. М., 1915. 70 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Вып. 3.)
- Тюменев А. И.* Эрмитажный папирус 1116 А, строки 101—102.— „Вестник древней истории“. 1947. № 2, с. 9—12.
- Anthes R.* Die Felseninschriften von Hatnub. Leipzig. 1928. 120 S., 31 Taf. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens. Bd 9).
- Brunner H.* Die Texte aus den Graebnern der Herakleopolitenzeit von Siut, mit Uebersetzung und Erläuterungen. Glückstadt. 1937. 69 S. (Aegyptologische Forschungen. 5).
- Gardiner A. H.* The admonitions of an Egyptian sage from a hieratic papyrus in Leiden (Pap. Leiden 344 recto). Text, transl. and comment. Leipzig. 1909. VI, 116 p., 19 pl.
- Griffith F. L.* The Petrie papyri. Hieratic papyri from Kahun and Gurob (principally of the Middle Kingdom). Vol. 1—2. London. 1898.
- Jéquier G.* ed. Le papyrus Prisse et ses variantes. Paris. 1911. 13 p.; 16 double fascins.
- Klebs L.* Die Reliefs und Malereien des Mittleren Reiches. Heidelberg. 1922. XIV, 196 S. (Heidelberger Akad. der Wissenschaften. Philosoph.-hist. Klasse. Abh. № 3).
- Morgan I. de, Legrain G. et Jéquier G.* Fouilles de Dahchour. Vol. 1—2. Paris. 1895—1903.
- Naville E. H.* The XI-th dynasty temple of Deir el-Bahari. T. 1—3. London. 1907—1913. (Egyptian exploration fund. Memoir № 28, 30, 32).
- Newberry P. E.* Beni-Hasan. Pt 1—4. London. 1893—1900. (Archaeological survey of Egypt. Memoir № 1—2, 5, 7).
- Petrie W. M. F.* Illahun, Kahun and Gurob. 1882—1890. London. 1891. VIII, 59 p., 33 pl.
- Sethe K.* Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches. Leipzig. 1935. (Urkunden des aegyptischen Altertums. Abt. 7. Hf. 1).

Тарих

- Авдиев В. И.* Военная политика Египта в эпоху Среднего царства.— „Вестник древней истории“. 1939. № 1, с. 34—51.
- Авдиев В. И.* Восстание рабов в древнем Египте за 2000 лет до н. э.— „Борьба классов“. 1936. № 6, с. 89—98.
- Авдиев В. И.* Социальная борьба и господство гисосов в Египте.— „Исторический журнал“. 1845. № 5, с. 53—60.
- Golenischeff W. S.* Amenemha III et les Sphynx de „San“. — „Recueil de travaux relatifs a la philologie et a l'archéologie égyptiennes et assyriennes“. 1893. Année 15, p. 131—136.

- Ольдерогге Д. А.* К организации цехового управления в древнем Египте эпохи Среднего царства.—Доклады Акад. наук СССР". 1928. Серия В, с. 97—99.
- Рубинштейн Р.* Внутренняя политика фараона Ахтоя Уахкара.—„Вестник древней истории". 1948. № 4, с. 177—187

IX БОБГА

ЯНГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР

Манбалар

- Голенищев В. С.* Гиератический папирус из коллекции В. Голенищева, содержащий отчет о путешествии египтянина Улу-Амона в Финикию.—В кн.: Сборник в честь В. Р. Розена. СПб. 1897.
- Golenischeff W.* Papyrus hiératique de la collection W. Golénischeff contenant la description du voyage de l'égyptien Ounou Amon en Phénicie. Fasc. 1. Le Caire. 1927. (Catalogue générale des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Vol. 83).
- Лурье И. М.* Дневник Фиванского некрополя от 29 г. Рамзеса III.—„Вестник древней истории". 1950. № 4, с. 81—88.
- Лурье И. М.* Юридические документы по социально-экономической истории Египта в период Нового царства.—„Вестник древней истории". 1952. № 1, с. 209—280.
- Матве М. Э.* Остракон № 1125 Эрмитажа.—„Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те". 1930. № 25, с. 25—27. На нем. яз.
- Пережелкин Ю. Я.* Абидосский обломок плиты с „указом" Хоремхеба.—„Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)". 1941. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 40—41.
- Струве В. В.* Эрмитажная стела Хоремхеба.—„Ежегодник Рос. ин-та истории искусств". 1921. Т. 1. Вып. 2, с. 89—109.
- Струве В. В.* Наблюдения над большим папирусом Harris.—„Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Рос. Акад. наук". 1925. Т. I, с. 435—454.
- Струве В. В.* Остракон № 2973 Гос. Эрмитажа.—„Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те". 1929, № 3, с. 29—31. На нем. яз.
- Тураев Б. А.* Папирус Prachov в собрании Тураева.—„Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры". 1921. Т. 1, с. 164—168.
- Тураев Б. А.* Письмо из эпохи Нового царства, помещённое на глиняном блюде.—„Памятники музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве". 1912. Вып. 1—2, с. 21—22.
- Флиттнер Н. Д.* Печать „Дома Амона". Из собраний Союза ССР.—„Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те". 1929. № 3, с. 25—27.
- The city of Akhenaten. The excavations at Tell el-Amarna during the 1926—1927 and 1931—1936 by J. D. S. Pendlebury. Vol. 1—2. London. 1951.
- Davies N.* Five Theban tombs. London. 1913. X—XII, 49 p. (Egypt exploration fund. Archaeological survey of Egypt. Memoir № 21.)
- Davies N.* The tomb of Rekh-mi-re at Thebes. Vol. 1—2. New. York. 1943. (Egyptian expedition. Publ. Vol. 11).
- Gardiner A. H.* Ancient Egyptian onomastica. Vol. 1—2. Oxford. 1947.
- Gardiner A. H.* Ramesside administrative documents. London. 1948. XXIV, 101 p.

- Hölscher U.* The excavation of Medinet Habu. Vol. 1—2. Chicago. 1934—1939. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 31—41).
- Naville E. H.* The temple of Deir el-Bahari. Pt 1—6. London. 1894—1908. (Egypt. exploration fund. Memoir № 1, 11—14, 16, 19, 27, 29).
- Sethe K.* Urkunden der 28 Dynastie. Bd 1—4. Leipzig. 1905—1909. (Urkunden des ägyptischen Altertumskunde. Abt. 4. Hf. 1—16).
- The Wilbour papyrus. Edited by H. Gardiner. Vol. 1—3. New York. 1941—1948.
- Winlock H. E.* Excavations at Deir el-Bahri. 1911—1931. New York. 1942. X, 235 p., 96 pl.

Тарих

- Авдиев В. И.* Древнеегипетская реформация. Ред. и предисл. И. Н. Бороздина. М. 1924. 146 с.
- Авдиев В. И.* Дворец египетского фараона. — „История в средней школе“. 1936. № 1, с. 77—86.
- Кацнельсон И. С.* Характер войн и рабовладение в Египте при фараонах-завоевателях XVIII—XX династии. — „Вестник древней истории“. 1951. № 3, с. 40—54, илл.
- Лурье И. М.* Забастовка ремесленников фиванского некрополя во времена Рамзеса III. — „Вестник древней истории“. 1951. № 1, с. 221—232.
- Лурье И. М.* К истории древнеегипетского законодательства времени Нового царства. — „Вестник древней истории“. 1946. № 3, с. 27—45.
- Лурье И. М.* К проблеме домашнего рабства в древнем Египте. — „Вестник древней истории“. 1941. № 1, с. 196—198.
- Лурье И. М.* О погребении бедняков в древнем Египте. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 3, с. 93—99.
- Лурье И. М.* Стоимость раба в древнем Египте. — „Вестник древней истории“. 1938. № 4, с. 65—71.
- Лурье И. М.* К вопросу о судебных оракулах в древнем Египте. — „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Акад. наук СССР“. 1930. Т. 4, с. 51—72.
- Лурье И. М.* Храмовый суд в древнем Египте во времена Нового царства. — „Вестник древней истории“. 1949. № 2, с. 32—39.
- Перепелькин Ю. Я.* О Сети-Менептахе, сыне Менептаха. — „Учёные записки (Ленингр. гос. орденна Ленина ун-та)“. 1941. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 38—39.
- Редер Д. Г.* Рабы и подданные египетских храмов в I в. до н. э. по статистическим данным большого папируса Гаррис. — „Учёные записки (Моск. обл. пед. ин-та)“. 1940. Т. 2, с. 100—143.
- Струев В. В.* Израиль в Египте. Пг. 1920. 52 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Под общ. ред. акад. Б. А. Тураева. Вып. 6.)
- Струев В. В.* К вопросу о Тутмосидах. — В кн.: Из далёкого и близкого прошлого. Сборник в честь Н. И. Кареева. Пг. 1923, с. 19—28.
- Струев В. В.* Подлинный Манефоновский список царей Египта и хронология Нового царства. — „Вестник древней истории“. 1946. № 4, с. 9—25.
- Струев В. В.* Пребывание Израиля в Египте в свете исторической критики. Пг. 1919. 28 с.
- Флиттнер Н. Д.* Стекольно-керамические мастерские Тель-Амарны. — „Ежегодник Рос. ин-та истории искусства“. 1921. Т. I. Вып. 2, с. 135—164.
- Масперо Г.* Во времена Рамзеса и Ассурбанипала. Пер. Е. Григоровича. Л. Египет. М. 1916. 323 с.

- Шпигельберг В.* Пребывание Израиля в Египте в свете египетских источников. Пер. с 4-го нем. изд. Под ред. Г. И. Файнберга. СПб. 1908. 38, IV с.
- Capart J.* Tout-Ankh-Amon. Par J. Capart avec la collaboration de M. Werbrouck, E. Bille-de Mot, J. M. Taupin et P. Gilbert. 2 éd. Bruxelles. 1950. VIII, 222 p., 88 ill., cart.
- Grapow H.* Studien zu den Annalen Thutmosis des Dritten und zu ihnen verwandten historischen Berichten des Neuen Reiches. Berlin. 1949. 75 S.

Х БОБГА

ҚАДИМГИ МИСР МАДАНИЯТИ

Фан

- Бобынин В. В.* Математика у древних египтян. (По папирусу Ринда).—М. 1882. 198 с.
- Боев Г. П.* Вычисления поверхностей и объёмов тел вращения у древних египтян.—„Вестник древней истории“. 1950. № 3, с. 196—201.
- Веселовский И. Н.* Египетская наука и Греция. Из истории древней математики и астрономии.—„Труды Ин-та истории естествознания Акад. наук СССР“. 1948. Т. 2, с. 427—488.
- Лурье И. М.* Древнеегипетские солнечные часы в собраниях СССР.—„Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1947. Т. 4, с. 101—106.
- Пережёлкин Ю. Я.* К вопросу о возникновении энциклопедии на древнем Востоке.—„Труды Ин-та книги, документа и письма“. 1932. Т. 2, с. 1—3.
- Struve W. W.* Mathematischer Papyrus des Staatlichen Museums der schönen Künste in Moskau. Hrsg. und Komment. von. W. W. Struve. Berlin. 1930. XII, 197 S.
- Turayeff V. A.* The volume of the truncated pyramid in Egyptian mathematics.—„Ancient Egypt“. 1917, p. 100—102.
- Францов Ю.* К эволюции древнеегипетских представлений о земле (Лейденский демотический папирус, I, 384, IX, 22—23). — „Вестник древней истории“. 1940. № 1, с. 46—51.
- Шолто Н. А.* Два фрагмента египетских водяных часов. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. 1, с. 155—170.
- Шолто Н. А.* О времени „введения“ календаря в древнем Египте.—„Вестник древней истории“. 1939. № 1, с. 52—58.
- The Edwin Smith papyrus published in facsimile and hieroglyphic transliteration with translation and commentary by J. H. Breasted. Vol. 1—2. Chicago. 1930 (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 3—4).
- Papyrus Ebers. Das älteste Buch über Heilkunde. Ubersetzt von. H. Joachim. Berlin. 1890. V—XX, 214 S.
- Papyrus Ebers, the greatest Egyptian medical document translated by B. Ebbell. Copenhagen. 1937. 135 p.
- Wreszinski W.* Die Medizin der alten Aegypter. T. 1—3. Leipzig. 1909—1913.

Адабиёт

- Авдиев В. И.* Египетская литература.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 24. М. 1932, с. 398—400.
- Авдиев В. И.* Египетская литература.— В кн.: Литературная энциклопедия. Т. 4. М. 1930, с. 54—60.

- Golénischeff W. S.* Le conte du naufragé, transcrit et publié par. W. Golénischeff. Le Caire. 1912. XXIV, 235 p. (Inst. français d'archéologie orientale. Bibliothèque d'étude, T. 2).
- Golénischeff W. S.* Sur un ancien conte égyptien. Berlin. 1882. 22 p. (Verhandlungen des fünften internationalen Orientalisten-Congress. T. 2. Hf. 1. Afrikanische Section, S. 100—122).
- Древнеегипетская повесть о двух братьях. М. 1917. 94 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Под общ. ред. Б. А. Тураева. Вып. 4).
- Лурье И. М.* Беседа разочарованного со своим духом.—Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. I, с. 141—153.
- Максимова М. И.* Сказка о потерпевшем кораблекрушение и греческий скарабей VI века.—В кн.: Сборник статей в честь С. А. Жебелёва. Л. 1928, с. 260—270.
- Матье М. Э.* Стилистические замечания к литературе Среднего царства.—Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1930. № 4, с. 15—19. На нем. яз.
- Матье М. Э.* Что читали древние египтяне 4000 лет тому назад. Л. 1934. 80 с.
- Матье М. Э.* Хиам в египетской поэзии.—Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1929. № 1, с. 1—3. На нем. яз.
- Тураев Б. А.* Египетская литература. Т. I. Исторический очерк древнеегипетской литературы. М. 1920. 279 с.
- Францов Ю. П.* Древнеегипетские сказки о верховых жрецах.—В кн. Советский фольклор. Т. 2—3. М.—Л. 1936, с. 159—231.
- Францов Ю. П.* Змеиный остров в древнеегипетской сказке.—Изв. Акад. наук СССР. Отд-ние гуманитарных наук“. 1929. № 10, с. 817—838.
- Масперо Г.* Египетские сказки. Записи древнего Египта. Пер. под общ. ред. К. Бальмонта. М. 1917.
- Erman A.* Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele. Berlin. 1896. (Abh. der Preuss. Akad. der Wissenschaften zu Berlin).
- Erman A.* Die Literatur der Aegypter. Leipzig. 1923. XVI, 389 S.
- Gradow H.* Untersuchungen zur ägyptischen Stilistik. I. Der stilistische Bau der Geschichte des Sinuhe. Berlin. 1952. 124 S., 25 Taf. (Deutsche Akad. der Wissenschaften zu Berlin. Inst. für Orientforschung, Veröffentlichungen. Hf. 10).
- Lefebvre G.* Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique. Trad. avec introd., notices et comment. Paris. 1949. XXVII, 232 p.
- Voglsleang F.* Kommentar zu den Klagen des Bauern. Leipzig. 1913. 3 Taf., 247 S. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens. Bd 6).

Санъат

- Авдиев В. И.* Древнеегипетские рисунки в ГМИИ. (На папирусах с текстами Книги мёртвых.)—„Жизнь музея“. 1930. Авг., с. 51—54.
- Авдиев В. И.* Египетское искусство.—В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 24. М. 1932, с. 405—420.
- Баллод Ф. В.* Египетское искусство времени Аменофиса IV. М. 1914. 32 с.
- Баллод Ф. В.* Очерки истории древнеегипетского искусства. Саратов—Москва. 1924. 186 с.
- Бороздина Т. Н.* Древнеегипетский танец. М. 1919. 36 с.
- Бороздина Т. Н.* Египетские скульптурные модели. Музей изящных искусств при Московском университете.—В кн.: Сборник Моск. Меркурия. Т. I. М. 1917, с. 231—241.

- Вальдгауз О. Ф.* Художественно-исторические заметки к истории типа пирамиды.— В кн.: Сборник Гос. Эрмитажа. Пг. 1923, с. 7.
- Гесс Ф. Ф.* Композиция человеческой фигуры в египетском рисунке и рельефе.— „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1921. Т. 1, с. 73—94.
- Лурье И. М.* Элементы животного эпоса в древнеегипетских изображениях.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. 1, с. 61—91.
- Мальмберг В. К.* Купальница и купальщик. Из собрания В. С. Голенищева. № 1032 и 3250.— „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1912. Вып. 1—2, с. 41—44.
- Мальмберг В. К.* Мужская статуэтка эпохи Среднего царства. Из собрания В. С. Голенищева. № 3571.— „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1912. Вып. 1—2, с. 37—39.
- Мальмберг В. К.* Старый предрассудок. К вопросу об изображении человеческой фигуры в египетском рельефе. М. 1915. 16 с.
- Матье М. Э.* Искусство Нового царства XVI—XV века до н. э. Л. 1947. 108 с., 56 табл., илл. (Гос. Эрмитаж. История искусства древнего Востока. Т. 1. Древний Египет. Вып. 3).
- Матье М. Э.* Искусство Среднего царства. Л. 1941. 95 с. (Гос. Эрмитаж. История искусства древнего Востока. Т. 1. Древний Египет. Вып. 2).
- Матье М. Э.* Роль личности художника в искусстве древнего Египта.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1947. Т. 4, с. 5—99.
- Павлов В. В.* Две древнегреческие портретные головы эпохи Среднего царства из собрания ГМИИ.— „Вестник древней истории“. 1940. № 3—4, с. 348—357.
- Павлов В. В.* Древнеегипетская портретная голова мужчины из музея в Киеве.— „Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 133—137, илл.
- Павлов В. В.* Египетский фаясовый сосуд из ГМИИ им. А. С. Пушкина.— „Вестник древней истории“. 1951. № 2, с. 126—131, илл.
- Павлов В. В.* Очерки по искусству древнего Египта. М. 1936. 163 с.
- Павлов В. В.* Скульптурный портрет в древнем Египте. М. 1937. 54 с.
- Флиттнер Н. Д.* Алебастровый сосуд времени Хоремхеба.— „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1939. № 4, с. 10—18.
- Zaba Z.* Divadlo ve starém Egyptě.— „Nový Orient“. 1951. Roc. 6, № 9—10, s. 211—216.
- Aldred C.* Middle kingdom art in Ancient Egypt. 2300—1590. B. C. London. 1950. VII, 56 p., 83 pl., map.
- Capart J.* L'art égyptien. T. 1—2. Bruxelles. 1911.
- Lange K.* Agyptische Kunst. Zürich—Berlin. 1939. LI, 151 S.
- Smith W. S.* Ancient Egypt as represented in the Museum of Fine Arts. Boston. 1942. 175 p., ill.

Дин

- Авдиев В. И.* Идеология обоготворения царя и царской власти в древнем Египте.— „Историк-марксист“. 1935. № 8—9, с. 133—152.
- Авдиев В. И.* Огонь в древнеегипетской религии.— „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1929. № 3, с. 16 | 24.
- Авдиев В. И.* Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве.— „Вестник древней истории“. 1939. № 4, с. 103—117.
- Авдиев В. И.* Сцена бальзамирования в древнеегипетском искусстве.— „Труды Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина“. 1939, с. 107—122.

- Волков И. М. Древнеегипетский бог Себек. Пг. 1917. III. 166, с. („Записки историко-филол. фак-та Петрогр. ун-та“. Ч. 140).
- Гесс Ф. Ф. Крышка детского саркофага Эрмитажного собрания. — В кн.: Сборник Гос. Эрмитажа. Т. 2. Пг. 1923, с. 26—30.
- Гесс Ф. Ф. Ушебти и саркофаги к ним Эрмитажа и Музея изящных искусств. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1924. Т. 3, с. 106—112.
- Golénischeff W. S. Die Metternichstele in der Originalgrösse, zum ersten Mal hrsg. von W. Golénischeff. Leipzig. 1877. 2, 19 S., 9 Taf.
- Евсенова В. И. Магический папирус Salt 825 Британского музея как источник изучения египетских мистерий „защит“. — „Изв. Акад. наук СССР. Отд-ние обществ. наук“. 1933, с. 503—538.
- Коцейковский А. Л. Иератическая часть Берлинского папируса № 3008. Призывания Изиды и Нефтиды. СПб. 1913. 54 с.
- Коцейковский А. Л. Тексты пирамид. Т. 1. Одесса. 1917. 160 с. („Записки Новоросс. ун-та. Историко-филол. фак-т“. 1918. Т. 14).
- Letm O. E. Das Ritualbuch des Amondienstes. Leipzig. 1888.
- Лившиц И. Г. Новый вариант мифа о рождении и гибели солнца. — „Вестник древней истории“. 1948. № 3, с. 184—193.
- Матве М. Э. Мифы древнего Египта. Л. 1940. 113 с. (Гос. Эрмитаж).
- Матве М. Э. Религия египетских бедняков. — В кн.: Религия и общество. Сборник статей по изучению социальных основ религиозных явлений древнего мира. Л. 1926, с. 29—40.
- Матве М. Э. Тексты пирамид — заупокойный ритуал. — „Вестник древней истории“. 1947. № 4, с. 30—56.
- Струве В. В. Ритуальный гимн из собрания Эрмитажа. — „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1930. № 4, с. 20—25. На нем. яз.
- Струве В. В. Социальная проблема в заупокойном культе древнего Египта. — В кн.: Религия и общество. Сборник статей по изучению социальных основ религиозных явлений древнего мира. Л. 1926, с. 5—28.
- Тураев Б. А. Бог Тот. Опыт исследования в области истории древнеегипетской культуры. Лейпциг. 1898. VIII, 182 с.
- Тураев Б. А. Божества моря у египтян. — В кн.: Сборник в честь М. К. Либавского. Б. м. 1917, с. 539—541.
- Тураев Б. А. Дверцы Наоса с молитвами богине Тауэрт. № 3914 Голенищевского собрания. — „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1913. Вып. 3, с. 73—80.
- Тураев Б. А. Магический папирус Salt 825 Британского музея. Пг. 1917. 13 с. („Записки Классич. отд-ния Рус. археол. о-ва“. Т. 9).
- Тураев Б. А. Изображение воскресения на египетских памятниках. Харьков. 1914. 10 с. (Сборник Харьковского археол. о-ва в честь В. П. Бузескула).
- Франк-Каменецкий И. Г. Памятники египетской религии в Фиванский период. Вып. 1—2. М. 1917—1918. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Вып. 5—6).
- Франк-Каменецкий И. Г. Религиозный синкретизм в Египте в Фиванский период. — „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Акад. наук СССР“. 1928. Т. 3. Вып. 1, с. 1—62.
- Франк-Каменецкий И. Г. Религия Амона и Ветхий Завет. — „Сборник трудов Гос. Иркутского ун-та“. 1921. Отд-ние 1. Науки гуманитарные. Вып. 1, с. 114—140, 8 табл.
- Францов Ю. П. Египетская религия. — В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 24. М. 1932, с. 401—403.

- Францов Ю. П. Фетишизм и проблема происхождения религии. М. 1940. 144 с.
- Шер М. Я. Новая иллюстрация к 112 главе Книги мёртвых. — „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1929. № 2, с. 20—25. На нем. яз.
- Шолло Н. А. К вопросу о древнеегипетских заупокойных статуэтках, именуемых „ушебти“. — „Вестник древней истории“. 1940. № 2. с. 35—44.
- Budge E. A. W. The Book of the Dead. An English transl. T. 1—3. London, 1901.
- Budge E. A. W. The chapters of coming forth by day; the Theban recension of the Book of Dead. The Egyptian hieroglyphic text ed. from numerous papyri. Vol. 1—3. London, 1910.
- Mercer A. B. The religion of ancient Egypt. London. 1949. XVIII, 460 p., 118 ill., maps.
- Naville E. Das ägyptische Tottenbuch der XVIII bis XX Dynastie, aus verschiedenen Urkunden zusammengestellt und hrsg. Bd 1—3. Berlin. 1886.

XI БОБГА ХЕТТ ДАВЛАТИ

Манбалар

- Струве В. В. Параграфы 34 и 36 хеттского судебника. — „Вестник древней истории“. 1937. № 1, с. 33—38.
- Флиттнер П. Д. Сиро-хеттские памятники Эрмитажа. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. 1, с. 21—44.
- Хетты и хеттская культура. (Сборник.) Тексты хеттских законов. (Пер.) Статьи: Ж. Конгено и А. Захарова. Ред. и предис. И. Н. Бороздина. М.—Л. 1924. 152 с. (Всемирная литература. Культура Востока).
- Шилейко В. К. Богазкёйские фрагменты в собрании Лихачёва. — „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1924. Т. 3, с. 143—152.
- Шилейко В. К. Фрагмент из Богазкёя в собрании Лихачёва. — „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва“. 1921. Т. 25, с. 77—82.
- Грозный Б. Об одной интересной „хеттской“ иероглифической надписи. — „Вестник древней истории“. 1938. № 1, с. 23—29.
- Hrozný B. Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J. C.). Pt. 1. Paris. 1922. 129 p., 26 pl. (Hethittica. T. 1).
- Hrozný B. Hethitische Keilinschrifttexte aus Boghazköi. In Umschrift. mit. Übersetzung und Kommentar. Leipzig. 1919. XIV, 245 S.
- Hrozný B. Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, essai de déchiffrement Vol. 1—3. Praha. 1933—1937.
- Klima J. Hethickü zákonik B. Hrozného. K. zásluhám prof. B. Hrozného o právní dějiny starého Orientu. — „Nový Orient“. 1949. Roc. 4. № 8—9, s. 172—174.
- Bittel K. Kleinasiatische Studien. Istanbul. 1942. XV, 224 S.
- Boghazköi Studien. Hrsg. von O. Weber. Hf. 1—10. Berlin. 1917—1924.
- Boghazköi Texte in Umschrift (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft). Leipzig. 1922—1926.
- Bossert H. T., Alkim U. B., Cambel II. etc. Die Ausgrabungen auf dem Karatepe. Erster Vorbericht. Ankara. 1950. IV, 84 S., 36 Taf.

- Bossert H. T. and Alkim U.* Karatepe, Kadiri and ist environnements. Second preliminary report. Istanbul. 1947. 32 p., 45 pl. (Publ. of the Inst. for research in Ancient Oriental civilizations. № 3).
- Bossert H. T. and Combel H.* Karatepe. A preliminary report on a new Hittite site. Istanbul. 1946. 15 p., 16 pl. (Publ. of the Ins. for research in Ancient Oriental civilizations. № 1).
- Goldman H.* Excavations at Gözlu Kule, Tarsus. Vol. 1. Pt. 1—2. Princeton. 1950.
- Keilschrifttexte aus Boghasköi. (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft). Leipzig—Berlin. 1911—1926.
- Keilschrifturkunden aus Boghasköi. (Staatliche Museen zu Berlin. Vorderasiatische Abt.). Hf. 1—30. Berlin. 1923—1939.
- Messerschmidt L.* Corpus inscriptionum hetticarum. Berlin. 1900. 47 p. 45 pl. (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. 5).
- Monumenta Asiae Minoris antiqua. 6 Vols. Manchester. 1928—1929. (Publ. of the American school for archaeological research in Asia Minor).
- Neufeld E.* The Hittite laws. Transl. with comment. London. 1951. XI—209 p., 50 pl.
- Osten H. H.* Explorations in Central Anatolia. Season of 1926. Chicago. 1928. XIX, 167 p., ill. (Univ. of Chicag. Oriental Inst. publ. Vol. 15. Researches in Anatolia. Vol. 1).
- Osten H. H.* Explorations in Hittite Asia Minor. Seasons of 1927—1929. Vol. 1—2. Chicago. 1929—1930. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. communications. Vol. 6. 8).
- Osten H. H. and Schmidt E. F.* The Alisgar Hüyük. Season of 1927. Pt. 1—2. Chicago. 1930—1932. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 6. Researches in Anatolia. Vol. 2).
- Osten H. H. and Schmidt E. F.* The Alisgar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929. Pt. 1—2. Chicago. 1932—1933. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 19—20. Researches in Anatolia. Vol. 4—5).
- Osten H. H.* The Alisgar Hüyük. Seasons of 1930—1932. Pt. 1. Chicago. 1932—1937. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 38. Researches in Anatolia. Vol. 7).
- Ozgüc T.* Ausgrabungen in Kültepe. 1948. Ankara. 1950. VIII, 221 S., 82 Taf., Kart.
- Witzel M.* Hettitische Keilschrifturkunden in Transcription und Übersetzung mit Kommentar. Lfr. 1. Die Texte. Fulda. 1924. XV, 176 S.
- Woolley C. I.* Carchemish. Report on the excavations at Ierabis on behalf of the British museum. Pt. 1—2. London. 1914—1921.

Историография

- Захаров А. А.* Хеттский вопрос. — „Новый Восток“. 1922. № 1, с. 251—253.
- Zakharov A.* Études sur l'archéologie de l'Asie Mineure et du Caucase. Pt. 1, 2, 3.—„Revue hittite et asiatique“. 1931, Année 1. № 4, p. 111—136. Année 2. № 5, p. 164—181. 1932. Année 2. № 8, p. 259—273.
- Тураев Б. А.* К истории хеттского вопроса. СПб. 1900, 17 с., илл. („Записки имп. Рус. археол. о-ва“. Т. 12).

Тарих

- Максимова М. И.* К вопросу о выходе хеттов на южный берег Чёрного моря.—„Вестник древней истории“. 1948. № 4, с. 24—34.

- Струев В. В.* О „гуманности“ хеттских законов.— „Вестник древней истории“. 1947. № 4, с. 10—20.
- Струев В. В.* Хеттское общество как тип военного рабовладельческого общества.— Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры*. 1934. Вып. 97, с. 45—66.
- Covaignac E.* Les hittites. L'Orient ancien illustré. Publ. sous la dir. de Ch. Virolleaud. Paris. 1950. 124 p., ill., cart.
- Cavaignac E.* Le problème hittite. Paris. 1936. 197 p.
- Contenau G.* Le civilisation des hittites et des hurrites 'du Mitanni. Nouv. éd. revue et augmentée. Paris. 1948. 201 p., ill., cart. (Bibliothèque historique). Bibliogr., p. 7—8.
- Delaporte L.* Les hittites. Paris. 1936. X, 372 p.
- Garstang J.* The Hittite empire. London. 1929. XVII, 364 p.
- Przeworski S.* Die Metallindustrie Anatoliens. Leiden. 1939. XII, 206 S.

Тил ва ёзув

- Десницкая А. В.* Значение хеттского языка для сравнительной грамматики индоевропейских языков.— В кн.: Научная сессия 1951—1952 гг. (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та им. А. А. Жданова). Тезисы докладов по секции филол. наук. J). 1952, с. 74—77.
- Рифтин А.* Хетто-каппадокийские языки.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 59. М. 1935, с. 510—511.
- Капанцян Г. А.* Суффиксы и суффикзированные слова в топонимике древней Малой Азии. Ереван. 1948. 56 с. (Акад. наук Арм. ССР).
- Грозный Б.* О „хеттских“ иероглифах на стенах Тель-Амара.— „Вестник древней истории“. 1937. № 1, с. 24—32.
- Грозный Б.* Хеттские народы и языки.— „Вестник древней истории“. 1938. № 2, с. 18—33.
- Friedrich J.* Hethitisch und kleinasiatische Sprachen. Berlin. 1938. 78 S.
- Gelb I. J.* The contribution of the new Cilician bilinguals to the decipherment of hieroglyphic Hittite. Chicago. 1950. 31 p.
- Sturtevant E. H.* A comparative grammar of the Hittite language. Philadelphia. 1933. 320 p.
- Sturtevant E. H.* A Hittite glossary. Words of known or conjectured meaning with Sumerian and Akkadian words occurring in Hittite texts. 2 ed. Philadelphia. 1936. 192 p.

Маданият

- Капанцян Г.* Хеттские боги у армян в связи с хеттским влиянием на армян и генезисом армянского пантеона вообще. Ереван. 1940. 78 с.
- Павлов В.* Хеттское искусство.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 59. М. 1935, с. 511—512.
- Majewski K.* O niektórych t. zw. brazach syro-hetyckich.— In: Archeologia. Rocznik Polskiego towarzystwa archeologicznego. Red. K. Majewski. T. 1. Wrocław. 1947, s. 209—212.
- Otten H.* Mythen vom Gotte Kumarbi. Neue Fragmente. Berlin. 1950. 36 S. 11 Taf. (Deutsche Akad. der Wissenschaften zu Berlin. Inst. für Orientforschung).

Библиографиялар

- Contenau G.* Eléments de bibliographie hittite. Paris. 1922. 137 p.
- Schwartz B.* The Hittites. A list of references in the New York Public library. New York. 1939. VIII, 94 p.
- Swanson D. C.* A select bibliography of the Anatolian languages. New York. 1948. 26 p.

XII БОБГА

СУРИЯ ВА ФИНИКИЯ

Манбалар

- Винников И. Н.* Новые финикийские надписи из Киликии. — „Вестник древней истории“. 1950. № 3, с. 86—97.
- Турев Б. А.* Предметы финикийского происхождения Голенищевского собрания. № 4221, 4223 и 4224. — „Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве“. 1913. Вып. 3, с. 129—137. Вып. 4, с. 125—128.
- Турев Б. А.* Остатки финикийской литературы. СПб. 1903. (Сообщения Рос. Палестин. о-ва. Т. 13.)
- Ausgrabungen in Sendschirli*, T. 1—4. Berlin, 1893—1911. (Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen der Museen zu Berlin. 11—14.)
- Dunand M.* Fouilles de Byblos. T. I. 1926—1932. Texte. Paris. 1939. 457 p., 320 ill. (Haut-commissariat de la République Française en Syrie et au Liban. Service des antiquités. Bibliothèque archéologique et historique T. 24.)
- Hogarth D. G. and Wolley C. L.* Carchemish. T. 1—2. London. 1914—1921.
- Lamon R. and Shipton G.* Megiddo. Seasons of 1925—1934. Chicago. 1939. XXVII, 235 p., 116 pl., maps. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 42.)
- Loud G.* Megiddo. Seasons of 1935—39. Vol. 1—2. Chicago. 1948.
- Poidebard A.* Un grand port disparu. Tyr. Recherches aériennes et sous-marines 1934—1936. Texte. Conclusion par L. Cayeux. Paris. 1939. X, 78 p. (Haut-commissariat de la République Française en Syrie et au Liban. Service des antiquités. Bibliothèque archéologique et historique. T. 29.)

Рас-Шамра (Угарит) маданияти

- Ранович А. Н.* Из литературы о текстах Рас-Шамры. — „Вестник древней истории“. 1938. № 2, с. 150—158.
- Вироло Ш.* Рас-Шамра или вновь найденная финикийская литература. — „Вестник древней истории“. 1937. № 1, с. 78—86.
- Del Medico H. E.* La Bible Cananéenne découverte dans les textes de Ras-Shamra. Trad. nouvelle. Préf. de R. Guillard. Paris. 1950. 239 p. (Bibliothèque historique).
- Dussaud R.* Les découvertes de Ras-Shamra (Ugarit) et l'Ancien Testament. 2 éd. Paris. 1937. 128 p.
- Langhe R. de.* Les textes de Ras-Shamra — Ugarit et leurs rapports avec le Milieu biblique de l'Ancien Testament. T. 1—2. Paris. 1945.
- The loves and wares of Baal and Anat and other poems from Ugarit. Transl. from the Ugaritic and ed. with an introd. by C. H. Gordon. Princeton — London. 1943. XVII, 47 p.
- Schäffer C. F. A.* The cuneiform texts of Ras-Shamra — Ugarit. T. 1—2. London. 1939—1949.
- Schäffer C. F. A.* Ugaritica. Etudes relatives aux découvertes de Ras-Shamra. T. 1—2. Paris. 1939—1949. (Mission de Ras-Shamra. T. 3, 5).
- Virolleau Ch.* La légende de Keret, roi des sidoniens. Publ. d'après une tablette de Ras-Shamra. Paris. 1936. 4, 102 p.

Virolleaud Ch. La légende phénicienne de Danel. Texte cunéiforme, alphabétique avec transcription et commentaire, précédé d'une introduction à l'étude de la civilisation d'Ugarit. Paris. 1936. VIII, 242 p.

Исторнография

Никольский М. В. Об открытиях немецкого Восточного комитета в Сирии.— „Древности восточные“. 1896. Т. 2. Вып. 1, с. 102—112.

Тураев Б. А. Очерк истории изучения финикийской древности.— В кн.: Историческое обозрение. Сборник. Т. 6. Пг. 1893. с. 1—76.

Тарих

Тураев Б. А. Вопрос о финикийцах в Балтийском море. М. 1900. 13 с. (Труды X Археологического съезда в Риге. 1896).

Contenau G. La civilisation phénicienne. Nouv. éd. refondue. Paris. 1949. 319 p., pl. (Bibliothèque historique). Bibliogr., p. 297—310.

Movers F. Die Phönizier. Bd 1—4. Berlin. 1841—1856.

Smith S. Alalah and chronology. London. 1940. IV, 52 p.

Weill R. La Phénisie et l'Asie Occidentale (des origines à la conquête macédonienne). Paris. 1939. 204 p. (Coll. A. Colin. Sect. d'histoire et sciences économiques. № 221).

Тил ва ёзув

Friedrich J. Phönizisch-punische Grammatik. Rom. 1951. XXIII, 181 S.

Hammershaimb E. Das Verbum im Dialekt von Ras-Schamra. Eine morphologische und syntaktische Untersuchung des Verbums in den alphabetischen Keilschrifttexten aus dem alten Ugarit. Kopenhagen. 1941. 268, VI S.

Harris S. S. A grammar of the Phoenician language. New Haven. 1936. XI, 172 p. (American Oriental ser. Vol. 8).

Маданият

Капанцян Г. Хеттские боги у армян. Историко-лингвистическое исследование.— „Научные труды Ерев. гос. ун-та“. 1940. Т. 14, с. 243—316.

Никольский Н. М. Финикийская жатвенная мифология и обрядность.— „Вестник древней истории“. 1946. № 2, с. 21—30.

Никольский Н. М. Финикийские общинно-земледельческие культы по тексту Рас-Шамра.— „Вестник древней истории“. 1946. № 1, с. 35—59.

Никольский Н. М. Этюды по истории финикийских общинных и земледельческих культов. Т. 1. Минск. 1948. 427 с., карты. (Акад. наук БССР. Ин-т истории). Библиогр., с. 421—422.

Clemen K. Die Phönizische Religion nach Philo von Byblos. Leipzig. 1939. 77 S. (Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft. Bd 42. III. 3).

Dussaud R. L'art phénicien ou II-e millénaire. Paris. 1949. 122 p., 72 ill.

Eissfeldt O. El im ugaritischen Pantheon. Berlin. 1951. 83 S.

Obermann J. Ugaritic mythology. A study of its leading motifs. New Haven. 1948. XXIV, 110 p., 2 ill. (Publ. on the foundation established in memory of Philip Hamilton McMillan of the class of 1894 Yale college. Vol. 37).

XIII БОБГА

ҚАДИМГИ ФЛАСТИН

Умумий асарлар

- Никольский Н. М.* Древний Израиль. Популярные очерки истории евреев в научном освещении. Изд. 2-е, пересм. и доп. М. 1922. X, 370 с.
- Тюменев А.* Евреи в древности и в средние века. Пг. 1922. 382 с.
- Вельгаузен К.* Введение в историю Израиля. Пер. с нем. И. М. Никольского, со вступ. статьёй и тремя прил. СПб. 1909. XXII, 427 с.
- Ренан Э.* История израильского народа. Пер. с франц. Под ред. с прим. и вступ. статьёй С. М. Дубнова. Т. 1—2. СПб. 1908—1911.
- Виѳ. М.* Palestina od pravěku ke krestánstvi. T. 1—2. Praha. 1948—1949.
- Olmstead A.* History of Palestine and Syria in the Macedonian conquest. London. 1931. XXXII, 664 p.
- Lods A.* Israel des origines au milieu du VIII-e siècle. Paris. 1930. XVI, 595 p. (L'évolution de l'humanité. Synthèse collective. T. 27).
- Ренан Е.* Histoire de peuple d'Israël. T. 1—5. Paris. 1887—1894.

Манбалар

- Никольский Н. М.* Проблемы критики Библии в советской науке.— „Вестник древней истории“. 1938. № 1, с. 30—44.
- Albright W. F.* The excavation of Tell Beit Mirsim. Pt. 2—3. London. 1938—1943. (The Annual of American schools of Oriental research. Vol. 17).
- Glueck N.* Explorations in Eastern Palestine. Vol. 1—2. New Haven. 1939—1951. (The Annual of the American schools of Oriental research. Vol. 18—19).
- Glueck N.* The other side of the Jordan. New Haven. 1940. XVII, 208 p., III.
- Marquet-Krause J.* Les fouilles de Ay (Et-Tell). 1933—1935. La resurreçtion d'une grande cité biblique. Paris. 1949. 369 p. (Inst. français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique. T. 45).
- Obermann J.* The archaic inscriptions from Lachish. Baltimore. 1938. 48 p.
- Rowe A.* The four Canaanite temples of Beth-Shan. Philadelphia. 1940. XIII, 101 p., pl., maps. (Publ. of the Palestine section of the Museum of the Univ. of Pennsylvania. Vol. 2).
- Rowe A.* Topographie and history of Beth-Shan. Philadelphia. 1930. XXII, 62 p. (Publ. of the Palestine section of the Museum of the Univ. of Pennsylvania. Vol. 1).
- Tell en Nasbeh.* Excavated under the direction of the late William Frederic Badé. Vol. 1—2. Berkeley — New Haven. 1947.
- Weill R.* La cité de David. Compte-rendu des fouilles exécutées, à Jérusalem sur le site de la ville primitive. Campagne de 1923—1924. T. 1—2. Paris. 1947. (Inst. français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique. T. 44). Bibliogr., p. 1—6.

Исторнография ва археологик кашфиётлар

- Никольский Н. М.* Кризис „критической“ библеистики и задачи марксистской исторической науки.— „Учёные записки Белорус. гос. ун-та“. 1939. Вып. 1, с. 3—66.

- Крачковская В. А.* Новые археологические открытия в Зайордафье. — „Вестник древней истории“. 1946. № 4, с. 120—126.
- Марковский И. С.* Библиейская археология. 2-ро, подобрано и дополнено изд. София. 1948. XV. 526 с., илл. (Университетская библи. № 354).
- Albright W. F.* The archaeology of Palestine. Harmondsworth. 1951. 271 p., 63 pl., map. (Pelican books. A. 199). Bibliogr., p. 256—257.
- MacCawen Ch.* The ladder of progress in Palestine. A story of archaeological adventure. 3 ed. New York — London. 1943. XVI, 387 p., ill. Bibliogr., p. 353—363.
- Macalister R.* A century of excavation in Palestine. London. 1925. 335 p.

Тарих

- Захаров А.* Филистимляне. Глава из истории Эгейского мира. Л. 1926. („Сообщения Рос. Палестинского о-ва“. Т. 29).
- Маркон И. Ю.* Страна „Шабат“ в Хождении за три моря Афанасия Никитина. — „Труды Белорус. гос. ун-та“. 1922. № 2—3, с. 304—325.
- Никольский Н. М.* Иудейские монархы VII в. — „Новый Восток“. 1924. № 5, с. 289—294.
- Никольский Н. М.* Право убежища в древнем Израиле. — „Учёные записки Ин-та истории Рос. ассоциации науч.-иссл. ин-тов обществ. наук“. 1929. Т. 7, с. 58—72.
- Струве В. В.* Подлинная причина разрушения иудейского храма на Элефантине в 410 г. до н. э. — „Вестник древней истории“. 1938. № 4, с. 99—119.
- Фармаковский Б.* Хапан и Израиль по данным последних раскопок в Иерихоне. — „Новый Восток“. 1922. № 2, с. 514—520.
- Штернберг Л.* Роль сохранения имени в еврейском левирате. — „Евр. старина“. 1924. Т. 11, с. 177—179.
- Garstang J. and Garstang J. B. E.* The story of Jericho. New ed. London. 1948. XVI, 200 p.
- Rowley H. H.* From Joseph to Joshua. Biblical traditions in the light of archaeology. London. 1950. XII, 200 p.

Маданият

- Дьяконов И. М.* Амореи. (К происхождению культа бога Инсуса). — „Вестник древней истории“. 1939. № 4, с. 60—69.
- Никольский Н. М.* Керубы по данным Библии и восточной археологии. — „Труды Белорус. гос. ун-та“. 1922. Вып. 2—3, с. 198—223.
- Никольский Н. М.* Мотивы крестьянского мессианизма в пророчестве VIII в. — „Учёные записки Ин-та истории Рос. ассоциации науч.-иссл. ин-тов обществ. наук“. 1928. Т. 6, с. 15—35.
- Никольский Н. М.* Происхождение юбилейного года. — „Изв. Акад. наук СССР. Отд.-ние обществ. наук“. 1931. № 9, с. 1031—1063.
- Никольский Н. М.* Следы магической литературы в книге Псалмов. — „Труды Белорус. гос. ун-та“. 1923. № 4—5, с. 1—40.
- Ранович А. Б.* Очерки истории древнееврейской религии. М. 1937. XXXIV, 400 с.
- Струве В. В.* Определение круга в математике евреев. — „Сборник Египтологического кружка при Ленингр. гос. ун-те“. 1929. № 2, с. 1—3. На нем. яз.
- Франк-Каменецкий И. Г.* Пророки-чудотворцы. О местном происхождении мифа о Христе. Л. 1925. 103 с.
- Мауренбрехер М.* Пророки. Очерк развития израильской религии. Пер. с нем. под ред. и с предисл. З. Г. Гринберга. Пг. 1919. 104 с.

- Нильсен Д.* Библиейская религия в свете новейших археологических раскопок.— „Вестник древней истории“. 1937. № 1, с. 94—113.
- Фрезер Дж.* Фольклор в Ветхом завете. Пер. Д. Вольпина. М.—Л. 1931. 437 с.
- Albright W. F.* Archaeology and religion of Israel. Baltimore. 1942. XX, 238 p.

XIV БОБГА

ОСУРИЯ

Маибалар

- Голенищев В. С.* Описание ассирийских памятников Гос. Эрмитажа СПб. 1897. 45 с.
- Golénischeff W.* Vingt-quatre tablettes cappadociennes de la collection W. Golénischeff. SPb. 1891.
- Никольский М. В.* Ассирийские клипообразные тексты. Вып. 1—2. М. 1883—1884.
- Никольский М. В.* О двух ассирийских фрагментах. Отрывок надписи ассирийского царя Асур-пасир-абали (885—860 гг. до Р. Х.).— „Древности восточные“. 1893. Т. 1, Вып. 3, с. 353—359.
- Шилейко В. К.* Документы из Гюль-Тепе.— „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1921. Т. 1, с. 356—365.
- Cuneiform texts from Cappadocian tablets in the British museum.* London. 1921.
- Johns C. H. W.* Assyrian deeds and documents. Cambridge. 1901—1923.
- Keilschrifttexte aus Assur religiösen, historischen, juristischen und verschiedenen Inhalts (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft).* Leipzig. 1915—1927.
- Layard A. H.* The monuments of Nineveh. Ser. 1—2. London. 1849—1853.
- Loud G. and Altman Ch.* Khorsabad. Vol. 1—2. Chicago. 1938.
- Luckenbill D. D.* Ancient records of Assyria and Babylonia. Vol. 1—2. Chicago. 1927. (Ancient records ser. Vol. 1).
- Poebel A.* The Assyrian king list from Khorsabad.— „Journal of Near Eastern studies“. 1942. Vol. 1 № 3, p. 247—306. № 4, p. 460—493.
- Wuterman I.* Royal correspondence of the Assyrian empire. Vol. 1—4. Michigan. 1930—1936.
- Weidner E. F.* Die Könige von Assyrien. Neue chronologische Dokumente aus Assur. Leipzig. 1921. VI, 66 S.

Тарих ва маданият

- Авдиев В. И.* Ассирия.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 2-е. Т. 3. М. 1951. с. 264—270.
- Дьяконов И. М.* К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту.— „Вестник древней истории“. 1952. № 1, с. 90—100.
- Дьяконов И. М.* Развитие земельных отношений в Ассирии. Л. 1949. 152 с.
- Миллер В. Ф.* Ассирийские заклинания и русские народные заговоры.— „Русская мысль“. 1896. Кн. 7, с. 66—89.
- Никольский М. В.* Саргон, царь ассирийский. (Популярный очерк.) М. 1881.
- Флиттнер Н. Д.* Ассирийское искусство.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 3. М. 1926, с. 613—616.

- Франк-Каменецкий И. Г.* Ассирия.— В кн.: Большая советская энциклопедия. Изд. 1-е. Т. 3. М. 1926, с. 618—619.
- Шилейко В. К.* Қолыбельная песенка из Ассура.— „Доклады Акад. наук СССР“. 1929. Серия В, с. 14—15.
- Масперо Г.* Во времена Рамзеса и Ассурбанипала. Пер. Е. Григорович. 2. Ассирия. М. 1916. 295 с.
- Landsberger B.* Assyrische Handelkolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend. Leipzig, 1925. 35 S. (Der Alte Orient. Bd 24).
- Olmstead A.* History of Assyria. New York, 1923. XXIX, 695 p., ill.
- Smith S.* Early history of Assyria to 1000 B. C. New York, 1928. XXVII, 418 p.

Тил ва ёзув

- Голенищев В. С.* Опыт графического расположения ассирийского словаря. Вып. 1. СПб. 1888.

XV БОБГА

УРАРТУ

Умумий асарлар

- Авдиев В. И.* Кавказ и древний Восток.— „Вестник Моск. ун-та“. 1948. Апр.— № 4. с. 1—22. Библиогр., с. 19—22.
- История армянского народа. Ч. 1. Под ред. Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна. Ереван. 1951. 291 с., илл.
- Капанцян Г. А.* История Урарту. Ереван. 1940. 242 с., илл. (Ерев. гос. ун-т).
- Капанцян Г. А.* Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван. 1947. (1948). 287 с., карта. (Акад. наук Арм. ССР. Ин-т истории).
- Пиотровский Б. Б.* История и культура Урарту. Ереван. 1944. XII, 364 с.
- Пиотровский Б. Б.* Урарту. Древнейшее государство Закавказья. Л. 1939. 58 с., илл., карта.

Манбалар

- Аракелян Б. Н.* Археологические открытия в Армении.— „Вестник древней истории“. 1951. № 1, с. 265—267.
- Аракелян Б. Н.* Гарни I. Результаты работ археологической экспедиции Ин-та истории Акад. наук Арм. ССР. 1949—1950. Ереван. 1951. 50 с., илл., 31 табл. (Археол. раскопки в Армении. № 3).
- Аракелян Б. Н.* Раскопки крепости Гарни.— „Вестник древней истории“. 1951. № 4, с. 101—114, илл.
- Голенищев В. С.* Надпись древне-ванского царя Русы II. СПб. 1901. (Оттиск из „Записок Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва“. Т. 13).
- Дьяконов И. М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту.— „Вестник древней истории“. 1951. № 2, с. 257—356. № 3, с. 207—252.
- Ивановский А. А.* По Закавказью. М. 1911. VIII, 194 с., 16 табл. илл., карта. (Материалы по археологии Кавказа“. Т. 6).
- Израелян М.* Две новые урартские надписи.— „Изв. (Акад. наук Арм. ССР). Обществ. науки“. 1951. № 8, с. 89—99.
- Капанцян Г.* Клинообразная надпись из Ново-Ваязета. Ереван. 1930. На арм. яз.

- Капанцян Г. Халдейская надпись Русы I из Калапжапа. Ереван, 1931.
- Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалеги. I. Опыт периодизации памятников. Тбилиси. 1941. 231 с., 126 илл.
- Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды. I. Тбилиси. 1949. XX, 359 с.
- Куфтин Б. А. Урартский „колумбарий“ у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит.—„Вестник Гос. Музея Грузии (Акад. наук Груз. ССР)“. 1944. XIII В, с. 1—127.
- Марр Н. Я. и Орбели И. А. Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван. Раскопки двух ниш на Ванской скале и надписи Сардура II из раскопок западной ниши. Пг. 1922. 67 с.
- Меликишвили Г. А. Клинообразная надпись урартского царя Русы II из Адильжеваза.—„Сообщения Акад. наук Груз. ССР“. 1950. Т. 11. № 10, с. 683—690. Библиогр., с. 690.
- Меликишвили Г. А. Фрагмент урартской клинообразной надписи из Адильжеваза.—„Сообщения Акад. наук Груз. ССР“. 1951. Т. 12. № 2, с. 123—127. Библиогр., с. 126—127.
- Мещанинов И. И. Циклопические сооружения Закавказья.—„Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры“. 1932. Т. 13. Вып. 4—7, с. 1—105.
- Никольский М. В. Клинообразная надпись из Ганли-Тапа около г. Эривани.—„Древности восточные“. 1896. Т. 2. Вып. 1, с. 24—27.
- Никольский М. В. Клинообразные надписи Ванских царей, открытые в пределах России.—„Древности восточные“. 1893. Т. 1. Вып. 3, с. 375—453.
- Никольский М. В. Клинообразные надписи Закавказья. М. 1896. 135 с. 32 табл. илл., карта. („Материалы по археологии Кавказа“. Т. 5).
- Огинская К. Арин-берд (Ганли-Тапа) — урартская крепость города Ирлуни.—„Изв. (Акад. наук Арм. ССР). Обществ. науки“, 1951. № 8, с. 75—88, 6 илл.
- Пиотровский Б. Б. Кармир-блур. 1—2. Результаты работ археологической экспедиции Ин-та истории Акад. наук СССР и Гос. Эрмитажа 1939—1950 годов. Ереван. 1950—1952. (Археол. раскопки в Армении. № 1, 2.)
- Пиотровский Б. Б. и Гюзальян Л. Т. Крепости Армении доурартского и урартского времени.—„Проблемы истории материальной культуры“. 1933. № 5—6, с. 51—59.
- Пиотровский Б. Б. Поселения медного века в Армении.—„Сов. археология“. 1949. Т. 11, с. 171—184.
- Пиотровский Б. Б. Раскопки урартской крепости на холме Кармир-блур.—„Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)“. 1947. Т. 21, с. 13—15, илл.
- Пиотровский Б. Б. Раскопки урартской крепости на холме Кармир-блур (Тейшебанин).—„Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)“. 1949. Вып. 27, с. 3—11, илл.
- Пиотровский Б. Б. Три урартские надписи на бронзовых предметах из Тейшебанин (Кармир-блур).—„Эпиграфика Востока“. 1949. Т. 3, с. 88—89.
- Церетели Г. В. Урартские памятники Музея Грузии. Тбилиси. 1939. 8, 80, 32 с. (Ин-т языка, истории и материальной культуры).
- Церетели Г. В. Эпиграфические находки в Мцхета — древней столице Грузии.—„Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 49—57.
- Lehmann-Haupt C. J. Corpus inscriptionum chaldicarum. 1—2. Berlin. 1928—1935.

Археологик кашфийётларнинг историографияси ва тарихи

- Авдиев В. И.* Историко-археологическое изучение древнего Кавказа.—В кн. Двадцать пять лет исторической науки в СССР. М.—Л. 1942, с. 54—64.
- Армянская история, сочинённая Моисеем Хоренским, с кратким географическим описанием древней Армении. Пер. Иосиф Иоаннесов.—СПб. 1809. 242, VII с.
- Мещанинов И. И.* Халдоведение. История древнего Вана, включая древнейшие сведения о Закавказье. Баку. 1927. VIII, 274 с.
- Пиотровский Б. Б.* Археологическое изучение древнейшего Закавказья.— „Вестник древней истории“. 1947. № 3, с. 167—187.
- Пиотровский Б. Б.* Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н. э. Курс лекций. Л. 1949. 132 с. 12 табл. (Ин-т истории).

Тил ва ёзув

- Капанцян Г.* О концептуально-идеологической стороне некоторых урартских слов и выражений.— „Archiv orientální“. 1949. Vol. 17, Rs 1, p. 360—373.

Тарих

- Арутюнян Н.* К вопросу о локализации страны Лизат.— „Изв. (Акад. наук Арм. ССР). Обществ. науки“. 1952. № 6, с. 117—122. На арм. яз.
- Джавахишвили И. А.* Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока.— „Вестник древней истории“. 1939. № 4, с. 30—49.
- Дьяконов И. М.* Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам.— „Вестник древней истории“. 1951. № 2, с. 29—39.
- Клитчяк А.* Древний город Astuhini.— „Древности восточные“. 1901. Т. 2. Вып. 2, с. 102—104.
- Кухтин Б. А.* К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии.— „Вестник Гос. Музея Грузии (Акад. наук Груз. ССР)“. 1944. XII В, с. 291—397.
- Меликишвили Г. А.* Дианухи. (Из истории Южного Закавказья в древне-восточную эпоху).— „Вестник древней истории“. 1950. № 4, с. 26—42.
- Меликишвили Г. А.* Древнейшее царство на территории южной Грузии.— В кн.: III научная сессия Института истории им. акад. Джавахишвили. 6—7 дек. 1950 г. План работы и тезисы докладов. Тбилиси. 1950, с. 5—6. На груз. яз.
- Меликишвили Г. А.* К вопросу о древнейшем очаге урартских племён.— „Вестник древней истории“. 1947. № 4, с. 21—29.
- Меликишвили Г. А.* Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племён.— „Вестник древней истории“. 1948. № 2, с. 37—38.
- Меликишвили Г. А.* Некоторые вопросы истории Манейского царства.— „Вестник древней истории“. 1949. № 1, с. 57—72.
- Меликишвили Г. А.* Некоторые вопросы социально-экономической истории Нагри Урарту.— „Вестник древней истории“. 1951. № 4, с. 22—40.
- Меликишвили Г. А.* Урартоведческие заметки.— „Вестник древней истории“. 1951. № 3, с. 174—181.
- Мещанинов И. И.* Восточное Закавказье времён халдских завоеваний.— „Вестник древней истории“. 1937. № 1, с. 66—67.
- Никольский М. В.* Древняя страна Урарту и следы ассиро-вавилонской культуры на Кавказе.— „Землеведение“. 1895. Т. 2. Кн. 1, с. 1—24.

- Пиотровский Б. Б.* Город бога Тейшебы — последний оплот урартской власти в Закавказье.— „Вестник древней истории“. 1948. № 4, с. 143—153.
- Пиотровский Б. Б.* Скифы в Закавказье.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 3, с. 71—92.
- Пиотровский Б. Б.* Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э.— „Вестник древней истории“. 1939. № 1. с. 65—78.
- Сорокин В. С.* Археологические данные для характеристики социально-экономического строя Урарту.— „Вестник древней истории“. 1952. № 2, с. 127—132.
- Струве В. В.* Урарту — древнейшее государство на территории СССР.— „Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)“. 1938. № 19. Серия ист. наук. Вып. 1, с. 134—145.
- Ушаков П. Н.* К походам урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н. э.— „Вестник древней истории“. 1946. № 2. с. 31—34.
- Халатянц Г. А.* О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей.— „Древности восточные“. 1901. Т. 2. Вып. 2, с. 120—131.
- Капанцян Г. А.* Об урартском божестве Шибиту. Ереван. 1947. 16 с. (Акад. наук Арм. ССР).
- Пиотровский Б. Б.* Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. 1, с. 45—60.
- Сорокин В. С.* Древние идолы города Тейшебани.— „Изв. (Акад. наук Арм. ССР). Обществ. наука“. 1951. № 5, с. 71—82.

XVI БОБГА

ЯНГИ БОБИЛ ПОДШОЛИГИ

- Дьяконов И. М.* Вавилонское политическое сочинение VIII—VII вв. до н. э.— „Вестник древней истории“. 1946. № 4, с. 41—53.
- Никольский М. В.* Вавилонский контракт о продаже дома времени Шамашшум-укина, царя вавилонского (660 г. до Р. X.)— „Древности восточные“. 1891. Т. 1. Вып. 9, с. 143—165.
- Пигулевская Н. В.* Угасающий Вавилон.— „Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)“. 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 42—48.
- Саркисян Г. X.* Самоуправляющийся город Селевкидской Вавилонии.— „Вестник древней истории“. 1952. № 1, с. 68—83.
- Ebeling E.* Neubabylonische Briefe. München. 1949. IX, 196 S. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten Ser. B. № 1).
- Figulla H. H.* Business documents of the Neo-Babylonian period. London. 1949. 69 p., 65 pl. (Ur excavations. Texts. Vol. 4).
- Koldewey R.* Das Ischtar Tor in Babylon. Leipzig. 1918. 53 S. (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft. Hf. 32).
- Koldewey R.* Das Wiederaufstehende Babylon. Leipzig. 1925. VIII, 334 S.
- Moore E. W.* Neo-Babylonian business and administrative documents. Ann Arbor. 1935. XVI, 396 p.
- Reuther O.* Die Innenstadt von Babylon (Merkes). Leipzig. 1926. VI, 276 S.
- Unger E.* Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier. Berlin. 1931. IV, 382 S.

XVII БОБГА

КЕЙИНГИ ДАВРДАГИ МИСР

Манбалар

- Пигулевская Н. В.* Новые арамейские памятники из Гермополя.— „Вестник древней истории“. 1949. № 2, с. 267—268.
- Пиотровский Б. Б.* Египетские предметы в Северо-Кавказском крае.— „Сообщения Гос. Акад. истории материальной культуры“. 1931. Июнь. № 6, с. 28—30.
- Струве В. В.* Списки Манефона царей Позднего Египта.— В кн.: Язык и мышление. М.—Л. 1935. № 5, с. 103—123.
- Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине. В в. до Р. Х. М. 1915. 79 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока. Вып. 2).
- Туравев Б. А.* Скарабен с острова Березани.— „Изв. имп. Археол. комиссии“. 1911. Вып. 40, с. 118—120.
- Tourajeff B. A.* Einige unedierte Saitika in russischen Sammlungen.— „Zeitschrift für ägyptische Sprache“. 1911. Bd 48, S. 160—163.
- Tourajeff B. A.* Die naophore Statue № 97 im Vatican.— „Zeitschrift für ägyptische Sprache“. 1909—1910. Bd 46, S. 74—77.
- Tourajeff B. A.* Les objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie Méridionale.— „Revue archéologique“. 1911. Ser. 4. Fasc. 18, p. 20—35.
- Griffith F. L.* Catalogue of the Demotic papyri in the J. Rylands library, Manchester, with facsimiles and complete translations. Vol. 1—3. Manchester—London. 1909.
- Naville E.* Bubastis. (1887—1889). London. 1891. V, 71 p. (Egypt exploration and fund. Memoir № 8).
- Naville E.* The festival-hall of Osorkon II in the great temple of Bubastis. London. 1892. (Egypt exploration fund. Memoir № 10).
- Petrie W. M. F. and Walker J. H.* The palace of Apries (Memphis II). London. 1909. VII, 25 p. (Egyptian research account).
- Petrie W. M. F., Gardner E. H., Griffith F. L.* etc. Naukratis. Pt 1—2. London. 1886—1888. (Egypt exploration fund. Memoir № 3, 6).
- Petrie W. M. F., Murrey A. S. and Griffith F. L.* Tantis. Pt 2; Nebeshen (Am) and Deffenh (Tahpankes). London. 1889. (Egypt exploration fund. Memoir № 4).
- Robichon C. et Varille A.* Le temple du scribe royal Amenhotep fils de Hapou. Le Caire. 1936. (Inst. français d'archéologie orientale. Fouilles. T. 11).
- Petrie W. M. F.* Memphis I. London. 1909. VII, 26 p. (Egyptian research account).
- Reveillout E. et Eisenlohr A.* Corpus papyrorum Aegypti. T. 1—3. Paris. 1885—1892.
- Schaefer H.* Urkunden der älteren Aethiopienkönige. Hf. 1—2. Leipzig. 1905—1908. (Urkunden des ägyptischen Altertums. Abt. 3. Hf. 1, 2).
- Spiegelberg W.* Der Sagenkreis des Königs Petubastis nach dem Strassburger demotischen Papyrus. Leipzig. 1910. 80, 102 S. (Demotische Studien. Hf. 3).
- Spiegelberg W.* Die sogenannte demotische Chronik des Pap. 215 der Bibliothéque Nationale zu Paris nebst den auf der Rückseite des Papyrus stehenden Texten. Leipzig. 1914. (Demotische Studien. Hf. 7).

Тарих ва маданият

- Евгенова В. И.* О основных отношениях Ливийского времени в древнем Египте.—Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та)*. 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 3—21.
- Мальмберг В. К.* Женская статуэтка Поздней эпохи. Из собрания В. С. Голенищева. № 1057.—Памятники Музея изящных искусств им. имп. Александра III в Москве*. 1913. Вып. 3, с. 81—85.
- Павлов В. В.* К вопросу о скульптурном портрете Эфиопского периода.—«Вестник древней истории». 1946. № 4, с. 153—158.
- Струев В. В.* Подлинная причина разрушения иудейского храма на Элефантине в 410 г. до н. э.—«Вестник древней истории». 1938. № 4, с. 99—119.
- Тураев Б. А.* Начальники греков.—«Журнал Мин-ва народного просвещения». 1901. № 5, с. 76—79.
- Mallet D.* Le culte de Neït à Sais. Paris. 1888. IX, 252 p.
- Mallet D.* Les premiers établissements des Grecs en Égypte. Paris, 1893. VI, 499 p. (Mission archéologique française au Gaire. Mémoire № 12).
- Mallet D.* Les rapports des Grecs avec l'Égypte. Le Caire. 1922. 209 p. (Inst. français d'archéologie orientale du Caire. Mémoire № 48).
- Wiedemann A.* Geschichte Aegyptens von Psammetich I bis auf Alexander den Grossen nebst einer eingehenden Kritik der Quellen zur aegyptischen Geschichte. Leipzig. 1880. VIII. 312 S.

XVIII БОБГА

ҚАДИМГИ ЗАМОНДА ЎРТА ОСИЁ ВА ЭРОН

Археологик кашфиётлар ва тадқиқотлар

- Григорьев Г. В.* Городище Гали-Барзу.—Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)*. 1940. Т. 2, с. 87—104.
- Григорьев Г. В.* Зороастрийское костехранилище в кишлаке Фринкент под г. Самаркандом.—«Вестник древней истории». 1939. № 2, с. 144—150.
- Массон М. Г.* Итоги работы ЮТАКЭ и перспективы археологического изучения Туркменистана.—В кн.: Тезисы докладов первой сессии Академии наук Туркменской ССР. Ашхабад. 1951. с. 5—7.
- Массон В. М.* К локализации Согда.—Труды Сред.-аз. гос. ун-та. Археология Средней Азии*. 1950. Новая серия. Вып. 11. Гуманитарные науки. Кн. 3, с. 171—179.
- Мещанинов И. И.* Эламские древности. Пг. 1917. 50 с. Отд. оттиск из «Вестника археологии и истории». Вып. 23.
- Окладников А. П.* Изучение древнейших археологических памятников Туркмении.—Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)*. 1949. Вып. 28., с. 67—71.
- Потапов А. А.* Рельефы древней Согдианы как исторический источник.—«Вестник древней истории». 1938. № 2, с. 127—137.
- Тереножкин А. К.* Историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии.—«Вестник древней истории». 1938. № 1, с. 204—215.

- Толстов С. П.* „Городища с жилыми стенами“. (Памятники хорезмийской культуры Ахеменидского периода).— „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)“. 1947. Т. 17, с. 3—8, илл.
- Толстов С. П.* Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М. 1948. 352 с., 87 л. илл., карты. (Моск. ордена Ленина гос. ун-та им. М. В. Ломоносова).
- Толстов С. П.* Древности Верхнего Хорезма.— „Вестник древней истории“. 1941. № 1, с. 204—215.
- Толстов С. П.* Древнехорезмийские памятники в Кара-Калпакии.— „Вестник древней истории“. 1939. № 3, с. 172—199.
- Труды Согдийско-таджикской археологической экспедиции Института истории материальной культуры Акад. наук СССР, Таджикского филиала Акад. наук СССР и Гос. Эрмитажа. Т. II. 1946—1947 гг. Под ред. А. Ю. Якубовского. М.—Л. 1950. 250 с., 106 табл., илл. (Ин-т истории материальной культуры. Материалы и исследования по археологии СССР. № 15).
- Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Под ред. М. Е. Массона. Т. I. Ашхабад. 1949. 422 с.
- Якубовский А. Ю.* Краткий полевой отчет о работах Заравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939 г.— „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 2, с. 51—70.
- Arne T. I.* Excavations at Shah Tépé, Iran. Stockholm. 1945. 267 p., ill. (Reports from the Scientific expedition to the North-Western provinces of China under the leadership of Sven-Hedin. The Sino-Swedish expedition. Publ. 27. Archaeology. 5).
- Brown T. B.* Excavations in Azarbaijan. 1948. London. 1951. XIV, 279 p., ill.
- Ghirshman R.* Fouilles de Sialk près de Kashan. 1933, 1934, 1937. Vol. 1—2. Paris. 1938—1939. (Musée de Louvre. Dépt. des antiquités orientales. Sér. archéologique. T. 4, 5).
- Contenau G. et Ghirshman R.* Fouilles de Téré Giyan près de Nehavend. 1931—1932. T. 1—2. Paris. 1931—1935.
- Coon C. S.* Cave explorations in Iran, 1949. Philadelphia. 1951. 124 p., ill. (Univ. of Pennsylvania. Museum monographs).
- Godard A.* Le trésor de Ziwiyé (Kurdistan). Haarlem. 1950. 136 p., ill., cart. (Publ. du Service archéologique de l'Iran).
- Herzfeld E. F.* Archaeological history of Iran. London. 1935. VI, 112 p., 12 ill.
- Herzfeld E. E.* Iran in the ancient East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston. London. 1941. 363 p., 131 ill.
- Herzfeld E. E.* Pasargadae. Untersuchungen zur persischen Archaeologie. Leipzig. 1908. 68 S. („Klio“. Bd 8).
- Londsdorff A. and Mac Cown D. F.* Tall-i-Bakun. Season of 1932. Chicago. 1942. XI, 80 p., 85 pl., (Univ. of Chicago. Oriental Inst. publ. Vol. 59).
- Lochart L.* Famous cities of Iran. Brentford. 1939. 115 p., ill., map. Bibliogr., p. 113.
- Mac Cown O. F.* The comparative stratigraphy of early Iran. Chicago. 1942. XVI, 65 p., ill map (Univ. of Chicago. Oriental Inst. Studies in ancient Oriental civilization. № 23).
- Mission de Susiane.* Sous la direction. de MM R. de Mecquenem et G. Contenau. Paris. 1947—1949. (Mémoires de la Mission archéologique en Iran. T. 30, 31).

- Schmidt E. F.* Excavations at Tepe Hissar Damghan. Philadelphia. 1937. XXI, 478 p., ill. (Publ. of the Iranian section of the Univ. museum).
- Schmidt E. F.* Flight over ancient cities of Iran. Chicago. 1940. XXII, 104 p. (Univ. Chicago. Oriental Inst, Special publ.).
- Schmidt E. F.* The treasury of Persepolis and other discoveries in the homeland of the Achaemenians, Chicago. 1939. XXI, 139 p., pl., 15 maps. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. communications № 21).

Ёзма манбаалар

- Бертельс Е. Э.* Орывки из Авесты.— „Восток“. 1924. № 4, с. 3—11.
- Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине V в. до Р. Х. М. 1915. 79 с. (Культурно-исторические памятники древнего Востока).
- Golénischeff W.* Stèle de Darius aux environs de Tell-el-Maskhoutah. Paris. 1890.
- Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.— III в. н. э.) Хрестоматия. Под ред. А. В. Баженова. Ташкент. 1940. 172 с.
- Коссович И.* Четыре статьи из Зендавесты. СПб. 1861. XIV, 159 с.
- Kossowicz Ch.* Gata ahunavaiti Saratustrica carmina septem. Petropoli. 1867. VI, 166, IV, 94, 32, 44, XX, 110 p.
- Kossowicz Ch.* Inscriptions paleo-persicae Achaemenidarum. Petropoli. 1872. XXXVI, 135, 121, 52, 17, 37 p.
- Материалы Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Вып. 2. Налоговые парфянские документы II века до н. э. из Нисы. М.—Л. 1951. 66 с., 17 илл. (Акад. наук Туркм. ССР).
- Миллер В. Ф.* К древне-персидской надписи NRd.— „Древности восточные“. 1903. Т. 2. Вып. 3, с. 1—10.
- Радлинский И.* Надписи персидских царей из рода Ахеменидов. Вып. 1. Надписи царя Дария. Варшава. 1881.
- Струве В. В.* Датировка Бехистунской надписи.— „Вестник древней истории“. 1952. № 1, с. 26—48.
- Струве В. В.* Надпись Ксеркса о „дэвах“ и религия персов.— „Изв. Акад. наук СССР. Серия истории и философии“. 1944. Т. 1. № 3, с. 128—140.
- Струве В. В.* Новые данные истории Армении, засвидетельствованные Бехистунской надписью.— „Изв. (Акад. наук Арм. ССР). Общества науки“. 1946. № 8, с. 31—38.
- Фрейман А. А.* Древне-персидские клинообразные надписи.— „Восток“. 1925. № 5, с. 3—15.
- Фрейман А. А.* Древнейшая согдийская надпись.— „Вестник древней истории“. 1939. № 3, с. 135—136.
- Фрейман А. А.* Согдийский рукописный документ астрологического содержания.— „Вестник древней истории“. 1938. № 2, с. 34—38.
- Фрейман А. А.* Согдийский рукописный документ на коже 6135 из собрания документов с горы Мур.— „Вестник древней истории“. 1940. № 1, с. 99—101.
- Шилейко В.* Печать царя Артаксеркса.— „Жизнь музея“. 1925. № 1, с. 17—19.
- Attheim F.* Awestische Textgeschichte. Halle-Saale. 1949. 32 S., 5 Abb. (Haltische Monographien hrsg. von O. Eissfeldt. № 9).
- Avesta.* Die Heiligen Bücher der Parsen. Übersetzt von F. Wolff. Strassburg. 1910.

- Duchesne-Guillemin J.* Zoroastre. Étude critique avec une traduction commentée des Gâthâ. Paris. 1948, 301 p. (Les dieux et les hommes. Vol. 2).
- Herzfeld E. E.* Altperische Inschriften. Berlin. 1938. (Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Erg. Bd-1).
- Herzfeld E. E.* A new inscription of Xerxes from Persepolis. Chicago. 1932. VIII, 14 p., ill. (Univ. of Chicago. Oriental Inst. Studies in ancient Oriental civilization. № 5).
- Kind L. W.* and *Thomson R. C.* The sculptures and inscriptions of Darius the Great on the rock of Behistun in Persia. A new collection of the Persian, Susian and Babylonian texts with translations. London. 1901.
- König F. W.* Relief und Inschrift des Königs Daretos I am Felsen von Bagistan. Leiden. 1938. 97 S., 2 Taf., Karte.
- Taraporewala I. J. S.* The Gathâs of Zarathustra. Text with a free English translation. Bombay. 1947. XII, 307 p., portr.
- Wikander S.* Vayu. Texte und Untersuchungen zur indo-iranischen Religionsgeschichte. T. 1. Texte. Uppsala — Leipzig. 1941. XVIII, 218 S.
- Le Zend Avesta. Traduction nouvelle par J. Darmsteter avec commentaire historique et philologique Vpl. 1—3. Paris. 1892—1893. (Annales du Muséum Guimet. T. 21, 22, 24).

Историография

- Аодиев В. И.* Историко-археологическое изучение Средней Азии.— В кн.: Двадцать пять лет исторической науки в СССР. М.—Л. 1942, с. 65—77.
- Бартольд В. В.* Восточно-иранский вопрос.— „Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1922. Т. 2, с. 361—384.
- Бартольд В. В.* Иран. Исторический обзор. Ташкент. 1926. 122 с.
- Бертельс Е. Э.* Новые работы по изучению Авесты.— „Учёные записки Ин-та востоковедения (Акад. наук СССР)“. 1951. Т. 3, с. 257—271.
- III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. Ленинград, сентябрь 1935 г. М.—Л. 1939. XII, 301 с., илл., 123 л. табл.
- Фрейман А. А.* Новые работы по древнеперсидским надписям.— „Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 126—127.

Тарих

- Волин С.* К истории древнего Хорезма.— „Вестник древней истории“. 1941. № 1, с. 192—196.
- Гайдукевич В. Ф.* К истории древнего земледелия в Средней Азии.— „Вестник древней истории“. 1948. № 3, с. 193—204.
- Гулямов Я. Г.* К возникновению орошения в Хорезме в свете данных археологии.— В кн.: Ан УзССР. Научная сессия 9—14 июня 1947. Ташкент. 1947, с. 392—400.
- Збруева А. В.* Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья.— „Вестник древней истории“. 1946. № 3, с. 182—190.
- Массон М. Е.* К периодизации древней истории Самарканда.— „Вестник древней истории“. 1950. № 4, с. 155—166.
- Массон М. Е.* Некоторые новые данные по истории Парфии.— „Вестник древней истории“. 1950. № 3, с. 41—55, илл.
- Массон М. Е.* Новые данные по древней истории Мерва.— „Вестник древней истории“. 1951. № 4, с. 89—101, илл.

- Массон М. Е.* Происхождение безыменного „царя царей — великого спасителя“. — „Труды Сред.-аз. гос. ун-та. Археология Средней Азии“. 1950. Новая серия. Вып. II. Гуманитарные науки. Кн. 3, с. 11—49, илл.
- Пигулевская Н. В.* Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л. 1946. 289 с. (Акад. наук СССР. Ин-т востоковедения).
- Соломоник Э. И.* Кир Младший. — Учёные записки (Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та). * 1941. Серия ист. наук. Вып. 10, с. 169—186.
- Ставиский Б.* Некоторые вопросы истории и топографии древнего Согда. — „Вестник Ленингр. ун-та“. 1948. Март. № 3, с. 118—126.
- Струве В. В.* Восстание в Маргиане при Дарии I. — „Вестник древней истории“. 1949. № 2, с. 10—29.
- Струве В. В.* Геродот и политические течения в Персии эпохи Дария I. — „Вестник древней истории“. 1948. № 3, с. 12—35.
- Струве В. В.* Дарий I и скифы Причерноморья. — „Вестник древней истории“. 1949. № 4, с. 15—28.
- Струве В. В.* Поход Дария I на саков-массагетов. — Изв. Акад. наук СССР. Серия истории и философия. 1946. № 3, с. 237—250.
- Тереножкин А.* Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда. — „Вестник древней истории“. 1947. № 4, с. 127—135.
- Толстов С. П.* Основные вопросы древней истории Средней Азии. — „Вестник древней истории“. 1938. № 1, с. 176—203.
- Толстов С. П.* Периодизация древней истории Средней Азии. — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)*. 1949. Вып. 28, с. 18—29.
- Толстов С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л. 1948. 322 с., 7 л. илл., карты.
- Тюбин В. О.* Социальное положение kur-tas по документам из „сокровищницы“ Персеполя. — „Вестник древней истории“. 1951. № 3, с. 21—39.
- Фрейман А. А.* Пленённый враг Дария — скиф Скунха. — Изв. Акад. наук СССР. Отд-ние лит-ры и языка. 1948. Май — июнь. Т. 7. № 3, с. 235—240.
- Якубовский А. Ю.* Древний Пянджикент. — В кн.: По следам древних культур. М. 1951, с. 209—270, илл.
- Gameron G. G.* History of early Iran. Chicago. 1936. XVI, 260 p.
- Huart C. I.* Ancient Persia and Iranian civilization. New York. 1927. XIX, 249 p.
- Präsek.* Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung. T. 1—2. Gotha. 1906—1910.
- Rogers R. W.* History of ancient Persia from the earliest beginnings to the death of Alexander the Great. New York. 1929. XV, 393 p.

Тил ва ёзув

- Струве В. В.* Реформа письменности при Дарии I. — „Вестник древней истории“. 1951. № 3, с. 186—191.
- Толстов С. П.* К вопросу о протохорезмийской письменности. — „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)*“. 1947. Т. 15, с. 38—42, илл.
- Толстов С. П.* Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит. — „Вестник древней истории“. 1938. № 4, с. 120—145.

- Geiger W. und Kuhn E.* Grundriss der iranischen Philologie. Т. 1—2. Strassburg. 1895—1904.
- Kent R. G.* Old Persian grammar. Texts. Lexicon. New Haven. 1950. XII 216 p. (American Oriental ser. Vol. 33).

Маданият

- Воронина В. Л.* Приёмы строительной техники доарабского периода в Средней Азии.—„Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры (Акад. наук СССР)“. 1949. Вып. 28, с. 103—109, илл.
- Маковельский А. С.* Время жизни Заратуштры.—„Доклады (Акад. наук Азерб. ССР)“. 1951. Т. 7, № 4, с. 187—190.
- Мещанинов И. И.* Орнамент сузских чаш первого стиля.—„Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры“. 1927. Т. 5, с. 412—448.
- Митина Н. З.* Два резных камня Эрмитажа.—„Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 3, с. 161—165.
- Струве В. В.* Родина зороастризма.—„Советское востоковедение“. 1948. Т. 5, с. 5—34.
- Тревер К. В.* Гопатшах — пастух-царь.—„Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 2, с. 71—86.
- Тревер К. В.* Отражение в искусстве дуалистической концепции зороастризма.—„Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1939. Т. 1, с. 243—254.
- Фрейман А. А.* Древнеперсидский календарь в свете новейших открытий.—„Вестник древней истории“. 1946. № 3, с. 15—26.
- Фрейман А. А.* Новая работа по согдийскому календарю.—„Вестник древней истории“. 1939. № 4, с. 124—125.
- Якубовский А. Ю.* Среднеазиатские собрания Эрмитажа и их значение для изучения истории культуры и искусства Средней Азии до XVI в.—„Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)“. 1940. Т. 2, с. 7—24.
- Ackerman Ph.* The Luristan bronzes. New York. 1940., 19 p. ill. (The Persian exhibition).
- Christensen A.* Études sur le Zoroastrisme de la Perse antique. Kobenhavn. 1928. 59 p.
- Herzfeld E. E.* Zoroaster and his world. Vol. 1—2. Princeton. 1947.
- Jackson A.* Zoroaster. the prophet of ancient Iran. New York. 1919. XXIII 314 p.

Библиография

- Henning W. B.* Bibliography of important studies on old Iranian subjects Tehran. 1950. 53 p.
- Wilson A. T.* A bibliography of Persia. Oxford. 1950. X, 253 p.

XIX БОБГА

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН

Умумий асарлар

- Акопян Т.* Древняя Индия и Китай. Ереван. 1940. 112 с.
- Осипов А.* Краткий очерк истории Индии до X века. М. 1940. 99 с. (Моск. ордена Ленина гос. ун-т им. М. В. Ломоносова).

- Шолло И. А.* История древней Индии и древнего Китая. Ереван. 1946. 118 с. На арм. яз.
- Данге С. А.* Индия от первобытного коммунизма до разложения рабовладельческого строя. Пер. с англ. А. М. Осипова. Предисл. А. М. Дьякова и А. М. Осипова. М. 1950. 208 с.
- Маккей Э.* Древнейшая культура долины Инда. Пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. Под ред. и с предисл. В. В. Струве. М. 1951. 143 с. илл. Библиогр., с. 138—142.
- Dange S. A.* India from primitive communism to slavery. Bombay. 1949. 175 p.
- The Cambridge history India. Vol. 1.* Rapson E. J. Ancient India, Cambridge. 1922. 696 p. Bibliogr., p. 653—696.
- Mackay E.* Early Indus civilizations. London. 1948. XIV, 169 p., ill., map. Bibliogr., p. 161—162.
- Masson-Oursel P.* L'Inde antique et la civilisation indienne. Paris. 1935. XXII, 497 p.
- Sastri K. A. N.* History of India. Pt. 1. Ancient India. Madras. 1960. 330 p, maps.
- Smith V. A.* The early history of India. From 600 B. C. to the Muhammadan conquest including the invasion of Alexander the Great. Oxford. 1925. XII, 536 p.

Манбалар

- Античные писатели о древней Индии. — „Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 221—229.
- Коссович И.* Наль и Дамаянти. Пер. с санскритского. М. 1851. 47 с.
- Ларин Б.* Из области ведийской поэзии. Пер. отрывков из Риг-Веды. — „Восток“. 1924. № 4, с. 46—57.
- Минаев И. П.* Очерк важнейших памятников санскритской литературы. — В кн.: Всеобщая история литературы. Под ред. В. Ф. Корша. Т. 1. Ч. 1. СПб. 1880, с. 113—156.
- Струве В. В.* Протоиндийские надписи. В кн.: Общее собрание Академии наук СССР 10—13 июня 1947 г. М.—Л. 1948, с. 111—121.
- Эльманович С. Д.* Законы Ману. Пер. с санскритского. СПб. 1913. VII, 286 с. („Труды О-ва русских ориенталистов“. № 1).
- Bloch J.* Les inscriptions d'Asoka. Trad. et comment. Paris. 1950. 216 p. cart.
- Krishna I. L. A.* The prehistoric archaeology of Kerala. Trivandrum. 1948. 36, 11 p., ill.
- Lassen Ch.* Indische Altertumskunde. Bd 3—4. Leipzig. 1958—1861.
- Mackay E. J. H.* Chanhu-Daro excavations 1935—1936. New Haven. 1943. XV, 338 p. ill. (American Oriental ser 20). Bibliogr., p., 265—268.
- Mackay E. J. H.* Further excavations at Mohenjo-Daro, 1927—1931. Vol. 1—2. New Delhi. 1938.
- Marshall J.* Mohenjo-Daro and the Indus civilization. Being an official account of archaeological excavations. 1922—1927. Vol. 1—3. London. 1931.
- Marshall J.* Taxila. An illustrated account of archaeological excavations. 1913—1934. Vol. 1—3. Cambridge. 1951.
- Marshall J. and Foucher A.* The monuments of Sanchi. With texts of inscriptions en., transl., and annot. Vol. 1—3. London. 1940.
- Sircar D. Ch.* Select inscriptions bearing on Indian history and civilization. Vol. 1. From the sixth century B. O. to the sixth century A. D. Calcutta. 1942. XII, 550 p., pl., maps.

- Stein A.* An archaeological tour in Gedrosia. Calcutta. 1931. (Memor. of the Archaeological survey of India. 37).
- Vats M. S.* Excavations at Harappa. New Delhi. 1940.

Археологик кашфиётларнинг историографияси ва тарихи

- Богачевский В.* Восток и Запад в их древнейших связях (по поводу новейших открытий в Индии).—„Новый Восток“. 1926. № 12, с. 214—229.
- Бороздина Т. В.* Раскопки в Чанху-Даро.—„Вестник древней истории“. 1946. № 1, с. 121—123. *Захаров А. А.* Новейшие раскопки в Западной Индии. „Новый Восток“. 1926. № 13—14, с. 458—460.
- Ильин Г. Ф.* Вопрос об общественной формации в древней Индии в советской литературе.—„Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 174—178.
- Ильин Г. Ф.* Новые переводные работы по истории древней Индии.—„Вестник древней истории“. 1952. № 2, с. 169—173.
- Мишулин А. В.* Открытие древнейшей цивилизации в долине Инда.—„Вестник древней истории“. 1946. № 1, с. 121—123.
- Надаль Б. И.* Раскопки в Арикамеде.—„Вестник древней истории“. 1948. № 1, с. 128—129.

Тарих

- Ильин Г. Ф.* Особенности рабства в древней Индии.—„Вестник древней истории“. 1951. № 1, с. 33—52.
- Ильин Г. Ф.* Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов.—„Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 94—107.
- Сулейкин Д. А.* Основные вопросы периодизации истории древней Индии.—В кн.: „Учёные записки Тихоокеанского ин-та“. Т. 2. Индийский сборник. М.—Л. 1949, с. 177—192.
- Шолло Н. А.* К проблеме „арийского“ завоевания древней Индии.—„Вестник древней истории“. 1939. № 3, с. 40—48.
- Vandyopadhyaya N. M.* Economic life and progress in ancient India. Vol. I. Calcutta. 1945.
- Bose A.* Social and rural economy of Northern India cir. 600 B. C.—200. A. D. Vol. I—2. Calcutta. 1942—1945.
- Piggot S.* Prehistoric India to 100 B. C. Harmondsworth. 1950. 293 p., III.
- Renou L.* La civilisation de l'Inde ancienne d'après les textes sanscrits. Paris. 1950. 264 p.

Тил ва ёзув

- Струев В. В.* Дешифровка протоиндийских письмен.—„Вестник Акад. наук СССР“. 1947. Авг. № 8, с. 51—58.
- Грозный Б.* Протоиндийские письмены и их расшифровка.—„Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 3—14.
- Böhtling O.* Sanscrit Wörterbuch in kürzerer Fassung. T. 1—7. Petropoli. 1879—1889.
- Böhtling O. und Roth, R.* Sanscrit-Wörterbuch. Hrsg. von der keiserl. Akad. der Wissenschaften. T. 1—7. Petropoli. 1855—1874.
- Pran Nath.* The decipherment of the inscriptions of Harappa and Mohenjodaro. The discovery of bilingual inscriptions. Benares. 1946.
- Windisch E.* Geschichte der Sanskrit—Philologie und indischen Altertums-kunde. T. 1. Strassburg. 1917. (Encyclopedia of Indo-Aryan research. Bd 1. Hf. 1).

Маданият

- Барт А.* Религия Индия. М. 1897. IX, 337 с. (Научно-популярная б-ка Русской мысли. 4).
- Миллер В. Ф.* Очерки арийской мифологии в связи с древнейшей культурой. Т. 1. Асвины-Диоскуры. М. 1876.
- Овсянко-Куликовский Д. Н.* Религия индусов в эпоху вед.—«Вестник Европы». 1892. Апр. Т. 2, с. 662—696. Март. Т. 3, с. 217—242.
- Ольденберг Г.* Будда, его жизнь, учение и община. Пер. под ред. и с предисл. С. Трубецкого. М. 1905. 512. XIII с.
- Пишель В.* Будда, его жизнь и учение. Пер. с нем. с доп. и прим. Под ред. Д. Н. Анучина. М. 1911. X, 230 с.
- Moorkerji R. A.* Ancient Indian education. (Brahmanical and Buddhist). 2 ed. London. 1951. XXXVI, 655 p.

Справочниклар. Библиографиялар

- Annual bibliography of Indian archaeology. Leiden. 1940. (Kern Inst. Leiden).
- Dandekar R. N.* Vedic bibliography. Bombay. 1946. XX, 398 p. (New Indian antiquary. Extra ser. 7).
- Wilson H. H.* Mackenzie collection. A descriptive catalogue of the oriental manuscripts, and other articles illustrative of the literature, history, statistics and antiquities of the South of India. Collected by the late C. Mackenzie. Vol. 1—2. Calcutta. 1828.

XX БОБГА

ҚАДИМГИ ХИТОЙ

Умумий асарлар

- Акопян Т.* Древняя Индия и Китай. Ереван. 1940. 112 с.
- Георгиевский С. М.* Первый период китайской истории (до императора Циньши-Хуэя-дя). СПб. Б. г. 322 с.
- Думан Л. И.* Очерки по древней истории Китая (XII в. до н. э.—I в. н. э.). Л. 1938.
- Китай. История, экономика, культура. Героическая борьба за национальную независимость. Сборник статей под ред. В. М. Алексеева и др. М.—Л. 1940. 534 с. (Ин-т востоковедения Акад. наук СССР).
- Шолто Н. А.* История древней Индии и Китая. Ереван. 1946. 118 с. На арм. яз.
- Брандт М.* Япония, Китай и Корея. Пер. Б. Ф. Адлера.—В кн.: История человечества. Под ред. Гельмольта. Т. 2. СПб. 1902, с. 52—101.
- Го Мо-Жо.* Изучение древнего общества Китая. Изд. 4-е. Шанхай. 1951. 357 с. На кит. яз.
- Го Мо-Жо.* Эпоха рабства. Шанхай. 1952. 3, 188 с. На кит. яз.
- Люй Чжень-Юй.* История первобытного общества в Китае. Харбин. 1949. 208 с. На кит. яз.
- Люй Чжень-Юй.* Краткая история Китая (17 в. до н. э.—1840 г. н. э.). Т. 1. Шанхай. 1950. На кит. яз.
- Пэй Вэнь-Чжунь.* Исследование доисторической эпохи Китая. Шанхай. 1948. 445 с., 2 табл. На кит. яз.

- У Цзэ. Древняя история Китая. Шанхай. 1949. 641 с., илл. На кит. яз.
 У Цзэ. История древней эпохи. Пекин. 1949. 667 с., илл. На кит. яз.
 Фань Вэнь-Лань. История Китая (3000 г. до н. э.—1840 г. н. э.). Шанхай. 1949. 766 с. На кит. яз.
 Хоу Вай-Лу. История древнего общества Китая. Шанхай. 1949. 337 с. На кит. яз.
 Cameron M. E. The periodization of Chinese history.—„Pacific historical review“. 1946. June, Vol. 15. № 2, p. 171—177.
 Cordier H. Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers, depuis les temps les plus anciens. T. 1. Paris. 1920. 572 p.
 Creee H. G. Studies in early Chinese culture. Ser. 1. Wakefield, Mass. 1948. XXII, 266 p.
 Franke O. Geschichte des Chinesischen Reiches. T. 1—3. Berlin. 1930—1937.
 Hirth F. Ancient history of China to the end of the Chóu bynasty. New York. 1923. XX, 383 p., map.
 Latourette K. S. The Chinese, their history and culture. 3 ed. rev. Vol. 1. New York. 1946. XVI, 847 p., map.
 Lee Shao-Chang. The development of Chinese culture. 4 ed. rev. Honolulu 1934. Tahl.
 Maspero H. La Chine antique. Paris. 1927. XV, 624 p. („Histoire du monde“. T. 4).
 Tsui Chi. Geschichte Chinas und seiner Kultur. Zürich. (1946). XIX, 492 S. Kart.

Манбалар

- Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. (Ред. текста и коммент. А. Н. Бернштама и Н. В. Кюнера. Вступ. статьи: А. Н. Бернштам „Н. Я. Бичурин (Иакинф) и его труд — „Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена“, с. V—LV.; Н. В. Кюнер „Работа Н. Я. Бичурина (Иакинфа) над китайскими источниками для „Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена“, с. LVI—LXXXV). Т. 1—2. М.—Л. 1950.
 Бунаков Ю. Гадательные кости из Хэнани (Китай). Очерк истории и проблематики в связи с коллекцией ИКДП. М.—Л. 1935. 107, VII с. (Акад. наук СССР. Труды Ин-та языка и мышления). Библиогр., с. 57—103.
 Васильев В. П. Китайская хрестоматия. Ч. 1—3. СПб. 1868—1898.
 Васильев В. П. Примечания на второй выпуск китайской хрестоматии. Пер. и толкование. Лувь-юй-я. СПб. 1884. Литогр.
 Васильев В. П. Примечания на третий выпуск китайской хрестоматии. Пер. и толкование. Ши-Цзин-а. СПб. 1882. 160 с.
 Флуг К. К. Материалы по истории Китая. (Период Инь-шан). М.—Л. 1935. 29 с. („Библиография Востока“. 1934. Вып. 7.)
 Су Бин-Ци. Погребение в районе восточнее Дунци Тангоу. Пекин. 1948. 290, 20 с., илл. На кит. яз.
 Andersson J. G. Topographical and archaeological studies in the Far East. Stockholm. 1939. 118 p., 68 pl., maps. (The Museum of Far Eastern antiquities. Bull. 11).
 Bergman F. Archaeological researches Sinkiang. Stockholm. 1939. 258 p., ill. (The Sino-Swedish expedition. Publ. 7. Archaeology. 1).
 Legge J. The Chinese classics. Vol. 1—5. Oxford, 1860—1895.
 Legge J. Sacred books of China. London. 1875—1891. (Sacred books of the East. T. 3, 16, 27, 28, 39, 40).

Museum of Far Eastern antiquities. Bulletin. Stockholm. 1930—1931.
Segalen V. Mission archéologique en Chine (1914—et 1917). Atlas. T. 1—2.
 Paris. 1923—1924.

Археологик кашфиётларнинг историографияси ва тарихи

- Алексеев В. М.* Судьбы китайской археологии.—„Изв. Рос. Акад. истории материальной культуры“. 1924. Т. 3, с. 49—80.
Богаевский Б. Китай на заре истории.—„Новый Восток“. 1925. № 7, с. 242—261.
Го Мо-Жо—историк древнего Китая.—„Вестник древней истории“. 1952. № 1, с. 17—25.
Семёнов С. А. Древнейший период в истории Китая. (К итогам археологических исследований в Северном Китае за последние два десятилетия).—„Вестник древней истории“. 1949, № 4, с. 211—224, 15 илл.
Итс Р. Новейшие археологические раскопки в Китайской Народной Республике.—„Вестник древней истории“. 1952. № 3, с. 156—164.

Тарих

- Думан Л. И.* Реформы Ван Мана.—„Вестник древней истории“. 1940. № 1, с. 82—98.
Конрад Н. И. Суи-цзы. Трактат о военном искусстве. Пер. и иссл. М.—Л. 1950. 404 с. (Акад. Наук СССР. Ин-т востоковедения).
Симоновская Л. В. Вопросы периодизации древней истории Китая.—„Вестник древней истории“. 1950. № 1, с. 37—47.
Стенугина Т. В. К вопросу о социально-экономических отношениях в Китае в XIV—XII вв. до н. э.—„Вестник древней истории“. 1950. № 2, с. 56—76.
Чебоксаров Н. Н. К вопросу о происхождении китайцев.—„Советская этнография“. 1947. № 1, с. 30—70.
Creel H. G. The birth of China. A study of the formative period of Chinese civilization. London. 1936. 402 p.
Eberhard W. Lokalkulturen im alten China. T. 1. Leiden. 1942. 447 S.
Granet M. La civilisation chinoise. La vie publique et la vie privée. Paris 1948. XXI, 525 p., III., cart.
Lee, Mabel, Ping-Hua. The economic history of China. New York. 1921. 461 p.
Lou Kan-Jou. Histoire sociale de l'époque Tcheou. Paris. 1935.
Maspero H. L'agriculture et la vie paysanne dans la Chine antique.—„Journal asiatique“. 1943—1945. T. 234, p. 429.
Pan Ku. The history of the former Han dynasty. A critical translation with annotations by H. Dubs. Vol. 1—2. Baltimore. 1936—1944.
Tch'ouen Ts'iou et Tso Tchouan. Le chronique de la principauté de Lou. Par S. Couvreur. T. 1—3. Paris. 1951. (Les humanités e'Extrême Orient. Textes de la Chine. Serie culturelle des hautes études de Tien-Tsin).
Teggart T. I. Rome and China. A study of correlations in historical events. Berkeley. 1939. XV, 283 p.
Tschepe A. Histoire du royaume de Tsin (1106—952 av. J. C.) Chang-Hai. 1910. XXII, 437 p.
Tschepe A. Histoire du royaume de Tch'ou (1122—223 av. J. C.) Chang-Hai. 1903. 402 p.
Wilbur C. M. Slavery in China during the former Han dynasty. 206 B. C.—A. D. 25. Chicago. 1943. 490 p.

Тил ва ёзув

Васильев В. П. Анализ китайских иероглифов. Ч. 1—2. СПб. 1883—1884.

Маданият

Васильев В. П. Буддизм, его догматы, история и литература. Ч. 1—3. СПб. 1857—1869.

Георгиевский С. М. Мифические воззрения и мифы китайцев. СПб. 1892. XIV, 117 с.

Денике Б. Выставка китайского искусства и новые археологические памятники древнего Китая.— „Вестник древней истории“. 1940. № 2, с. 172—188.

Кюннер Н. В. Лекции по истории развития основ китайской материальной и духовной культуры. Владивосток. 1921.

Петров А. А. Ван-Би. Из истории китайской философии. М.—Л. 1936.

Петров А. А. Из истории материалистических идей в древнем Китае.— „Вестник древней истории“, 1939. № 3, с. 49—71.

Попов П. С. Китайский философ Мэн-Цзы. Пер. с кит., снабжённый прим. СПб. 1904. 262 с.

Грубе В. Духовная культура Китая. Литература, религия, культ. Пер. с нем. П. О. Эррусси. СПб. 1912. XIV, 237 с. (Современное человечество. Б-ка обществознания).

Balázs E. La crise sociale et la philosophie politique à la fin de Han.— „Thoung pao“. 1949. Vol. 39. Livre 1—3, p. 83—131.

МУНДАРИЖА

Бет

Иккинчи нашрга сўзбоши	3
Кириш	5

I боб

ҚАДИМГИ МЕСОПОТАМИЯГА ОИД МАНБАЛАР ВА ИСТОРИОГРАФИЯ	25—44
--	-------

Манбалар — 25. Археологик текширишлар тарихи — 28. Молдий маданият ёлгорликлари 32. Михсимон хатларининг ўқиб чиқарилиши — 32. Михсимон ёзувлар — 35. Историография (тарихшunosлик) — 37. Хронология — 43.

II боб

МЕСОПОТАМИЯНИНГ ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАРИ (ШУМЕР ВА АККАД)	45—87
--	-------

Месопотамиянинг табий шароити — 45. Архаик давр — 47. Энг қадимги қулдорлик жамиятининг ташкил топиши (эр. ав. учинчи минг йиллик) — 51. Энтемена — 67. Урукagina фаолияти — 68. Лугаль-Заггис даврида шумер подшолигининг ташкил топиши (эр. ав. 2373—2349 йиллар) — 71. Аккаднинг юксалиши. Саргон I (эр. ав. 2369—2314 йиллар) — 73. Римуш (эр. ав. 2313—2305 йиллар) — 75. Маништусу (эр. ав. 2305—2291 йиллар) — 76. Нарамсин (эр. ав. 2290—2254 йиллар) — 77. Гутийларнинг Месопотамияни истило қилиши (эр. ав. 2228—2104 йиллар) — 80. Гудеа (эр. ав. XXIII аср) — 80. Урининг III династияси (эр. ав. 2118—2007 йиллар) — 83.

III боб

ҚАДИМГИ БОБИЛ	88—113
----------------------	--------

Хаммурапи кодекси — 91. Экономика ва ижтимоий муносабатлар — 93. Савдо — 96. Қулчиликнинг ривожланиши — 99. Ер эгаллиги — 103. Ҳуқуқ ва суд қилиш — 105. Давлат ҳокимияти (деспотия) — 107, Бобилнинг касситлар томонидан истило қилиниши — 110.

IV боб

БОБИЛ МАДАНИЯТИ 114—154

Ёзув — 114. Дин — 118. Давлат эътиқоли ва подшонинг илоҳийлаштирилиши — 121. Адабиёт — 125. Дунёнинг яратилиши ҳақидаги миф — 128. Агушайя ҳақидаги достон — 129. Гильгамеш ҳақидаги достон — 130. Адапа ҳақидаги достон — 136. Этана ҳақидаги достон — 137. Иштарнинг тушиб бориши — 138. Драматик поэзия — 139. Лирик поэзия — 140. Диний фалсафий поэзия — 141. Тасвирий санъат — 142. Илм-билимларнинг вужудга келиши — 146. Математика — 146. Астрономия — 147. Медицина — 149. Тарих ва филология — 150. Мактаблар — 151.

V боб

ҚАДИМГИ МИСР МАНБАЛАРИ ВА ИСТОРИОГРАФИЯСИ 155—185

Антик замон авторлари — 150. Археологик текширишлар тарихи — 161. Миср ёзувининг ўқиб чиқарилиши — 167. Миср ёзуви ёдгорликлари — 169. Моҳдий маданият ёдгорликлари — 176. Мисршуносликнинг ривожланиши — 178. Хронология ва даврларга бўлиш — 183.

VI боб

ЭНГ ҚАДИМГИ МИСР ДАВЛАТИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ 187—210

Табий шароитлар — 187. Аҳоли — 189. Тош даврининг қолдиқлари — 191. Утроқ деҳқончиликнинг пайдо бўлиши — 191. Энг қадимги синфий жамиятнинг пайдо бўлиши — 197.

VII боб

ҚАДИМГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР 211—240

Хўжаликнинг ривожланиши — 211. III ва IV династиялар — 221. V ва VI династиялар (эр. ав. 2700—2400 йиллар) — 229. Давлат ҳокимиятининг ташкил толиши — 233. Подшони илоҳийлаштириш идеологияси — 235, Мисрнинг номларга бўлиниб кетиши — 236.

VIII боб

УРТА ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР 241—267

Гераклсеполь ва Фива ўртасидаги кураш — 241. Хўжалик тараққиёти — 243. Савдонинг ривожланиши — 247. Ҳарбий юришлар — 250. Истило қилинган мамлакатларни эксплуатация қилиш — 253. Номархлар ҳокимиятининг кучайиши — 255. Ижтимоий табақаланиш ва қулчиликнинг ривожланиши — 257. Шаҳарлар — 259. Қамбағал ва қулларнинг қўзғолонлари — 262. Гиксосларнинг Мисрни истило қилиши — 265.

IX боб

ЯНГИ ПОДШОЛИК ДАВРИДАГИ МИСР 268—311

Гиксосларнинг Мисрдан ҳайдаб чиқарилиши — 268. Мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ўсиши — 270. Савдо — 266. XVIII династия фиравнлари олиб борган истилочилик урушлари — 270. Аменхотеп III даврида Миср (эр. ав. 1455—1424 йиллар) — 274. Дипломатия — 275. Эхнатоннинг (эр. ав. 1424—1388 йиллар) дин реформаси — 278. Амарна реформасининг битирилиши — 294. Хоремхеб давридаги (эр. ав. 1342—1338 йиллар) реакция — 297. XIX династия фиръавнларининг истилочилик сиёсати — 298. Рамзес II нинг (эр. ав. 1317—1251 йиллар) урушлари — 301. Рамзес II нинг тинчлик вақтидаги фаолияти — 304. Рамзес II дан кейинги фиръавнлар — 309. Рамзес III (эр. ав. 1204—1173 йиллар) — 311. Коҳинларнинг кучайиши — 314. Давлатни идора қилишнинг ташкил этилиши — 318.

X боб

ҚАДИМГИ МИСР МАДАНИЯТИ 323—374

Езув — 325. Дин — 328. Фетишизм — 328. Табиатга топиниш — 328. Мотам-маърака маросими — 332. Қуёнга топиниш — 337. Подшонинг илоҳийлаштирилиши — 338. Адабиёт — 340. Мифлар — 343. Саёхатномалар — 344. Диний поэзия — 346. Подшо шаънига айтилган гимнлар — 348. Насихатлар — 349. Дунёвий ва диний-философик поэзия — 350. Адабий усуллар — 352. Тасвирий санъат — 353. Илм-билимларнинг вужудга келиши — 367.

XI боб

ХЕТТ ДАВЛАТИ 375—405

Қазишлар тарихи — 375. Манбалар — 379. Аҳолиси — 380. Табиий шароити — 382. Хетт давлатининг вужудга келиши — 382. Экономика ва ижтимоий тузум — 385. Янги Хетт подшолиги — 396. Хетт маданияти — 402.

XII боб

СУРИЯ ВА ФИНИКИЯ 406—431

Табиий шароити — 406. Қазишлар — 408. Езма манбалар — 310. Аҳолиси — 410. Мисрнинг Сурия билан Финикияга истило қилиши — 413. Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар — 416. Савдо — 419. Мустақил Сурия ва Финикия давлатларининг ташкил топиши — 424. Колонизация — 425. Маданияти — 428.

XIII боб

ҚАДИМГИ ФАЛАСТИН 432—473

Табиий шароити — 432. Қазишлар — 433. Езма манбалар — 438. Аҳолиси — 442. Эраимиздан аввалги III ва II минг йилликларда Ханаан мамлакати — 443. Қадимги яҳудий қабиляларининг Фаластинни истило қилиши — 447. Хужаликнинг

ривожланиши ва ижтимоий тузум — 448. Ер эгаллиги — 456. Исроил подшолигининг ташкил топиши — 458. Довуд — 462. Сулаймон — 463. Исроилнинг Яҳудиядан ажралиши — 465. Пайғамбарлар — 467. Исроил ва Яҳудиянинг кулаши — 467. Дин ва адабиёт — 470.

XIV боб

ОСУРИЯ 474—547

Табий шароити — 474. Аҳолиси — 475. Манбалар — 476. Осурия тарихининг энг қадимги даври — 479. Хўжаликнинг ривожланиши ва ижтимоий тузум — 481. Энг қадимги Осурия давлатининг ташкил топиши — 486. Осуриянинг биринчи марта юксалиши — 492. Осуриянинг иккинчи марта юксалиши — 495. Осур давлатининг ташкил топиши — 481. Осуриянинг IX—VII асрлардаги хўжалиги ва ижтимоий тузumi — 482. Ҳарбий ишларнинг ташкил қилиниши — 488. Давлатни идора қилиш — 493. Осур подшоларининг истилочилик юришлари — 514. Маданияти — 523.

XV боб

УРАТУ 528—556

Табий шароити — 528. Аҳолиси — 529. Манбалар ва историография — 531. Урату давлатининг пайдо бўлиши — 535. Экономика ва ижтимоий муносабатлар — 537. Урату давлатининг кенгайтирилиши — 542. Урату маданияти — 550.

XVI боб

ЯНГИ БОБИЛ ПОДШОЛИГИ 557—571

Экономика ва ижтимоий тузум — 558. Янги Бобил подшолигининг равнақи — 563.

XVII боб

КЕИИНГИ ДАВРДАГИ МИСР 572—593

Экономика ва ижтимоий тузум — 572. Ливияликларнинг Мисрни истило қилиши — 577. Эфиопияликларнинг Мисрни истило қилиши — 579. Саис ҳокимларининг Мисрни бирлаштириши — 581. Саис даври маданияти — 586.

XVIII боб

ҚАДИМГИ ЗАМОНДА УРТА ОСИЁ ВА ЭРОН 594—652

Табий шароитлари — 594. Аҳолиси — 596. Манбалари — 598. Элам — 605. Урта Осие ва Эрондаги энг қадимги қабилаларнинг хўжалик ва ижтимоий тузumi — 607. Урта Осиеда ва Мидияда энг қадимги давлатларнинг вужудга келиши — 613. Эрон подшолигининг ташкил топи-

ши. Кайхисров (эр. ав. 558—529 йиллар) — 616. Кўмбиз (эр. ав. 529—523 йиллар) ва эронликларнинг Мисрни истило қилиши — 621. Доро I — 625. Доро I реформалари. Аҳмадийлар даврида Эрон давлатининг ташқи қилиниши — 629. Доро I нинг ташқи сиёсати — 640. Эрон ва Урта Осиё халқларининг қадимги дини — 644. Урта Осиё билан Эрондаги қадимги халқлар маданияти — 647.

XIX б о б

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН 653—708

Манбалар — 654. Историография (тарихшунослик) — 658. Табиий шароити — 664. Аҳолиси — 665. Энг қадимги шаҳарлар ва давлатлар — 665. Шимолий Ҳиндистоннинг орийлар томонидан босиб олиниши — 672. Экономикаси ва ижтимоий тузуми — 674. Жамоанинг тоифа бўлиб ташкил топниши. Варна (каста) системаси — 682. Давлат ҳокимияти апаратининг вужудга келиши — 687. Эрамиздан аввалги VI—IV асрларда Ҳиндистон — 690. Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юриши — 691. Чандрагунта (эр. ав. 321—297 йиллар) — 694. Эрамиздан аввалги VI—IV асрларда экономика ва ижтимоий муносабатлар — 695. Ашока давлати — 698. Қадимги Ҳиндистон маданияти — 700

XX б о б

ҚАДИМГИ ХИТОЙ 709—775

Манбалар — 709. Табиий шароит — 715. Энг қадимги аҳоли — 717. Қазншларнинг натижалари — 718. Историография (тарихшунослик) — 719. Шан-Инь давлати — 722. Хўжалик ва жамиятнинг ривожланиши — 725. Энг қадимги давлатнинг вужудга келиши — 733. Езувнинг вайло бўлиши — 737. Чжоу давлати (эрамиздан аввалги XII—VIII асрлар) — 737. Хўжалиги ва ижтимоий тузуми — 738. Давлат тузуми — 748. Чжоу даврининг сиёсий тарихи — 752. Ягона давлатнинг парчаланish даври (эрамиздан аввалги VIII—III асрлар) — 755. Цинь династияси даври (эрамиздан аввали 256—206 йиллар) — 758. Хань династияси даври (эр. ав. 206 й. эрамизнинг 220 й.) — 759. Ташқи савдо — 762. Ван Ман реформалари — 763. Халқ кўзғолонлари — 764. Қадимги Хитой маданияти — 765.

ИЛОВАЛАР 777

<i>Қадимги Шарқ тарихидан синхронистик таблицалар</i>	778
<i>Библиография</i>	786
<i>Мундарижа</i>	839

На узбекском языке

ВСЕВОЛОД ИГОРЕВИЧ АВДИЕВ
ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Допущено Министерством высшего
образования СССР
в качестве учебника для
исторических факультетов
государственных университетов
и педагогических институтов

«Средняя и высшая школа» УзССР
Ташкент — 1964

Коллектив переводов

Редакторлар:

Уразаев А. (I, II, IV, VI, VII, VIII, IX,
XIV боблар)

Ғаниев Х. (III, V, X, XI, XII, XIII, XV,

XVI, XVII, XVIII боблар),

Валиев В. Қ. (XIX, XX боблар).

Балий редактор Аҳмаджонов Х.

Техредактор Ғаубов Б.

Корректорлар: Тошхўжаев Б. ва Абитов Р.

Теризга берилди 30/II-1963 й.

Босишга рухсат этилди 17/III-1964 й.

Қоғози 60×90 1/16 Физик босма а. 52,75 +

+ 0,25 вкл. Нашр. а. 55,45+0,15 вкл.

Тиражи 10.000.

ЎзССР «Урта ва одий мактаб» давлат

нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Шартнома 353-63, Баҳоси 1 с. 13 т.

Муқоваси 15 т.

ЎзССР Министрлар Советининг
Матбуот бўйича Давлат комитети кузурдаги
нотивсослаштирилган ҳарф терув фабрикасида
теризга берилди 1-босмахонасида матрицадан
босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.
1964. Заказ № 276.